॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भट्टोजि-दीक्षित-विरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीमद्वासुदेवदीक्षित—विदुषा विरचितया बालमनोरमा-
ख्यव्याख्यया समलङ्कृता, वैदिकभागे श्रीमज्जय-
कृष्णपण्डित—विरचितया सुबोधिनीव्या-
ख्यया सनाथीकृता, लिङ्गानुशासन-
भागे भैरवी-व्याख्योपेता,
अन्ते गणपाठादिभिः
संयोजिता

——:०:——

सा चेयम्

लवपुरीय—प्राच्यमहाविद्यालय—प्रधानाध्यापकैः

महामहोपाध्याय—श्रीमन्माधवशास्त्रिभाण्डारिभिः

टिप्पण्यादिना परिष्कृता
संशोधिता च ।

(पूर्वार्द्धम्)

पञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षवर्यैः

मोतीलाल बनारसीदास

इत्येतैः स्वीये "मुम्बई संस्कृत" इत्याख्ये मुद्रणालये
सम्मुद्रय प्रकाशिता

सन् १९३५ मूल्य ४) रु०

प्रकाशक—
सुन्दरलाल जैन
पंजाब संस्कृत पुस्तकालय,
सैदमिट्ठा बाज़ार लाहौर

(सर्वाधिकार सुरक्षित हैं)

मुद्रक—
शान्तिलाल जैन
मैनेजर बम्बई संस्कृत 'प्रे
सैदमिट्ठा बाज़ार लाहौर

भूमिका

तत्र भवतः परमेशितुः परया दययेदं विद्वद्वरेण श्रीमद्वासुदेवदीक्षितेन विरचितया बालमनोरमाख्यटीकया सनाथीकृतायाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्धस्य शुद्धतमं संस्करणं वैयाकरणानां वस्तुतः प्रमोदावहं मुद्राप्य प्रकाशितं विराजते।

इयं च टीका सरलतायां सर्वातिशायिनी, व्यापकविषयतया सकलानामुपलभ्यमानटीकानां स्वस्मिन्नन्तर्भावं संपादयन्ती, सारवत्तरतया पातञ्जलमहाभाष्यसर्वस्वं ख्यापयन्ती, सर्वाङ्गपरिपूर्णतया चावर्णनीयं किमपि कौतूहलं जनयन्ती कस्यचित्सहृदयस्य कविवरस्य—

न हि शब्दरत्नकौस्तुभशेखरसुभगीकृताऽपि सा प्रौढा।
कुरुते कौमुद्यामिह कुतुकं बालमनोरमा यद्वत्॥

इति विच्छित्तिपूर्णां सूक्तिं यथार्थयन्ती प्रचकाशीति।

अस्याश्च प्रणेता विद्वन्मूर्धन्योऽध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रपारावारपारंगममतिः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धसकलानवद्यविद्यावैशारद्योऽन्नपूर्णागर्भजातः श्रीमहादेववाजपेयितनूजन्मा चोलदेशनृपतेरमात्यपदधुरां वहमानस्य नैकविधमहाक्रत्वनुष्ठानपूतयशस आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युत्वेन सुप्रतीतः श्रीवासुदेवदीक्षितः स्वजनुषा सपादशताद्वर्षेभ्यः प्राक् भारतभूमिगौरवं संवर्धयन् व्यराजत।

यद्यपि चेयं टीका पूर्वमपि त्रिवेन्द्रनगरे मद्रप्रान्ते मुद्राप्य प्रकाशिताऽऽसीत्, तथापि तत्संस्करणद्वयमपि अशुद्धिबाहुल्येन सूत्रादीनां स्खलनवैपुल्येन मूल्यातिरेकेन च वैयाकरणानामनुपादेयत्वं तिरस्करणीयत्वं चाभजत। तदेतदापातप्रतिपन्नं दूषणजातं मौलिकं च ग्रन्थस्य गुणजातं पर्यालोच्य तत्तत्सूत्रोदाहरणादिस्खलनानि यथासंभवं दूरीकृत्येदं संस्करणं प्राकाश्यत। यत्र च सूत्रार्थकरणे व्यत्यास आसीत् तत्र टिप्पण्या वस्तुतस्त्वित्यादिना मया स्वमतं प्रदर्श्य विषयविवेचना संपादिता।

बहुषु स्थलेषु विशिष्टटिप्पणीसमुल्लेखेन मूलकौमुद्या आशयोऽपि सम्यग् विवृतः। मूलकृता चोदाहरणार्थं समुद्धृतानां वाक्यानां च यथायथं ग्रन्थ-सर्ग-श्लोकादि निर्देशाः ग्रावच्छक्यं संपादिताः। मूल्यमप्यस्य संस्करणस्य नितरामेव स्वल्पं नियतं वर्तते, येन सर्वेऽपि एतद्ग्रन्थक्रयणोत्साहिनो भवेयुः।

यद्यपि च मया यत्र यत्र सूत्रोदाहरणादिस्खलितानां दूरीकरणेन समुचितपाठस्थापनं कृत्वा, तत्र तत्र पूर्वं विद्यमानानां स्खलितपाठानां टिप्पण्यादौ प्रदर्शनं तुच्छत्वाद्ग्रन्थगौरवभयाच्च न कृतं, तथापि तत्र विषये आधुनिकपाश्चात्त्यपद्धत्यभिमानिनः क्षाम्येयुः। यतः किल वस्तुतो दुष्टानां तुच्छानां पाठानां टिप्पण्यादौ प्रदर्शनमात्रेण नास्माकं गौरववृद्धिः, नापि टीकाकर्तुर्विद्वद्वरेण्यस्य वस्तुतस्तानि स्खलनानि संभवन्ति, किन्तु लेखकादिप्रमादजनितान्येवेति, तदुपेक्षैवास्मभ्यं रोचते स्म इति। तत्र दिङ्मात्रेण किंचित्स्खलितजातं प्रदर्श्यते।

१ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणे 'गिर्'शब्दस्य सप्तमी बहुवचने 'गीर्षु गीःषु' इति रूपद्वयं पूर्वयोः संस्करणयोरुपलभ्यते, तत्र 'रोः सुपी' ति नियमेन रेफस्य विसर्गासंभवात् अस्माभिः 'गीर्षु' इत्येकमेव रूपं शुद्धसंस्करणे स्थापितं न तत्र 'गीःषु' इत्यशुद्धं रूपं टिप्पण्यामपि प्रदर्शितं, तुच्छत्वात् । २ एवमेव तीर्थे य' 'इति सूत्र' 'समानतीर्थे वासी' इति समानतीर्थशब्दात्' तद्धितार्थ' इति कृत समासा देव 'य प्रत्ययविधाना' दिति पाठ आसीत् । तत्र 'तद्धितार्थे' इतिसूत्रेण समासस्याऽसंभवात् 'समानतीर्थशब्दात्कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थे यप्रत्ययविधानात् इति पाठः स्थापितः । ३ धुरो यड्ढकौ, ४-४-७७ बह्वच् पूर्वं पदाट्ठच् ४–४–६४ एवं पाठौ सकलाष्टाध्यायीविरुद्धावास्ताम् । तत्र यथोचितं धुरो यड्ढकौ, बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ् । इति पाठौ स्थापितौ । ४ प्राग्दिश इति सूत्रे टीकायां 'इदमस्तृतीयादिविभक्तिः' इति स्वर, इति पाठ आसीत् , तत्र निर्दिष्टसूत्रस्य खपुष्पामाणत्वात् 'ऊडिदं पदाद्यी'त्यादि सूत्रपाठः स्थापितः । ५ मातुरुत्संख्या संभद्रपूर्वायाः' इति सूत्रे 'शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः । अस्यांशस्य टीका सर्वथाऽशुद्धाऽऽसीत् । सा यथोचितं संशोधिता । ६ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः । अत्र शुनःशेप इत्यस्य विवरणे टीका सर्वथाऽशुद्धाऽऽसीत् । ७ क्वचित् सयोगान्तस्य लोप, इत्युल्लेखनीये 'स्कोरित्युल्लिखितमासीदित्यादि तत्र तत्र टिप्पण्याद्युल्लेखमन्तरेणैव यथोचितपाठसंनिवेशः कृत इति तत्र केवलं वस्तुतः टीकाकृतः स्खलनानि न सन्तीति प्रदर्शनाशय एव मुख्यं निदानम् ।

एवं विशेषत उपयुक्ता टिप्पणीः शेषाधिकारान्तं यावत्प्रदाय पूर्वत एव गुरुतरस्यास्य ग्रन्थस्याततरामेव टिप्पण्यादिजनिता वृद्धिरसह्या स्यादित्यालोच्याग्रे टिप्पणी संवर्धनं न कृतम् । तथाप्यावश्यकं विवरणादिकं तु टिप्पणीकरणेन संपादितमेव । अस्य महतो ग्रन्थस्य १००० सहस्रपृष्ठपरिमितस्याल्पीयसा कालेन संशुध्य प्रकाशने श्रेष्ठिवरस्य मोतीलालबनारसीदासमहोदयस्य पुत्रेण श्रेष्ठिवरसुन्दरलालमहोदयेन या कर्मवीरता प्रदर्शिता तया सर्वेषां वैयाकरणानां स धन्यवादार्हः । एवमेवास्य संशोधनेऽनुक्रमण्यादिसंपादने च गढ़वालप्रान्तीयेन विद्वद्वरपीताम्बरदत्तशास्त्रिमहोदयेन यत्साहाय्यमाचरितं तेन सोऽपि विशेषतो धन्यवादार्हः ।

एवं महता यत्नेनास्य ग्रन्थस्य संशोधने परिष्करणे च संपादितेऽपि कार्यबाहुल्यवशाद्ग्रन्थप्रकाशनत्वरावशात् मुद्रकादीनामसावधानतया दोषाणां मानुपमनीषासौलभ्याच्च पण्डितप्रवरा गुणैकपक्षपातिनो दोषानुपेक्ष्य इमं श्रमं सफलयेयुरिति बाढमाशास्ते— विदुषामनुचरो

महामहोपाध्यायो

वै० शु० १० रवौ सं० १९९२ माधवशास्त्री भाण्डारी

व्याकरण-वेदान्ताचार्यः साहित्यमीमांसातीर्थः

लवपुरीयप्राच्यमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकः ।

सिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वार्द्धगतविषयानुक्रमणिका

बालमनोरमाव्याख्योपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

पूर्वार्धम् ।

॥ श्रीः ॥

बालमनोरमाव्याख्योपेता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

स जयति दिव्यनटेशो नृत्यति योऽसौ चिदम्बरसभायाम्।
पाणिन्याद्या मुनयो यस्य च दयया मनोरथानभजन् ॥ १ ॥
अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये।
किंचास्तु पतञ्जलये अत्रि विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ २ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ ३ ॥

ॐ 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते। वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युः' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यादिस्मृतिसिद्धकर्तव्यताकं ग्रन्थादौ कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नन् प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतां विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणश्च सूचयन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—**मुनित्रयमिति श्लोकेन**। इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यत इत्यन्वयः। इयमिति ग्रन्थरूपा वाक्यावलिर्विवक्षिता। भाविन्या अपि तस्याः बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः। व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः, तेषां सिद्धान्ताः एते शब्दाः साधव इति निश्चितार्थाः, तेषां कौमुदी चन्द्रिका। अत्यन्तसादृश्यात्ताद्रूप्यव्यपदेशः। चन्द्रिका हि तमो निरस्यति। भावान् सुखं प्रकाशयति। दिनकरकिरणसंपर्कजनितं संतापमपगमयति। एवमियमपि ग्रन्थरूपवाक्यावलिः अज्ञानात्मकं तमो निरस्यति। मुनित्रयग्रन्थभावाननायासं प्रकाशयति। अतिविस्तृतदुरूहभाष्यकैयटादिमहाग्रन्थपरिशीलनजनितं चित्तसंतापं च शमयतीति अत्यन्तसादृश्याद्युज्यते चन्द्रिकातादात्म्याध्यवसायः। विरच्यते क्रियते। वर्तमानसामीप्याद्वर्तमानव्यपदेशः। किं कृत्वेत्यत आह—**मुनित्रयं नमस्कृत्येति**। त्रयः अवयवा अस्य समुदायस्य त्रयं त्र्यवयवकसमुदायः। 'संख्याया अवयवे तयप्' इति तयप् तद्धितः। 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' इति तयस्यायजादेशः। मुनीनां त्रयमिति षष्ठीसमासः। त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति यावत्। यद्यपि मुनिशब्दस्य त्रिशब्दस्य चाभेदा-

अथ संज्ञाप्रकरणम्

१ अइउण् । २ ऋऌक् । ३ एओङ् । ४ ऐऔच् । ५ हयवरट् ।

न्वये त्रिशब्दस्य मुनिशब्दसापेक्षत्वात् असामर्थ्यात्तद्धितानुपपत्तिः, तथापि त्रयोऽवयवा अस्य समुदायस्य त्रयम् इति प्रथमं व्युत्पाद्यम् । अत्र त्रिशब्दस्य मुनिशब्दमनपेक्ष्यैव समुदायेऽन्वयान्नास्त्यसामर्थ्यम् । ततो मुनीनां त्रयमिति मुनिशब्दः समुदायेऽन्वेति, तस्य प्रत्ययार्थतया प्रधानत्वात् । न तु मुनिशब्दस्य त्रयशब्दैकदेशभूतत्रिशब्देनाभेदान्वयः, 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेन' इति न्यायात् । ततश्च मुनिशब्दत्रिशब्दयोः परस्परवार्तानभिज्ञयोरेव शब्दमर्यादया समुदायेऽन्वये सति पश्चात्संख्यायाः परिच्छेदकत्वस्वभावतया त्रित्वस्य परिच्छेद्यपर्यालोचनायां संनिहितपदान्तरोपस्थितत्वान्मुनय एव परिच्छेद्यतया संबध्यन्ते—त्रयाणां मुनीनां समुदाय इति । सोऽयं पार्ष्ठिकान्वयः अरुणाधिकरण (पू-मी-३-१-४) न्यायविदां सुगम इत्यलं विस्तरेण । मुनित्रयमिति कर्मणि द्वितीया । 'नमःस्वस्ति' इति चतुर्थी तु न, कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नमस्कृत्य अञ्जलिशिरःसंयोगादिव्यापारेण तोषयित्वेत्यर्थः । नमस्करोतेरञ्जलिशिरःसंयोगादिरूपव्यापारमात्रार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्त्या द्वितीयानुपपत्तेः । ननु प्राचीनेषु प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थेषु वैयाकरणसिद्धान्तानां संग्रहात्तैरेव ग्रन्थैः चरितार्थत्वात् किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह—**तदुक्तीः परिभाव्य चेति** । तस्य मुनित्रयस्य उक्तयः तदुक्तयः सूत्रवार्तिकभाष्यात्मकग्रन्थरूपवाक्यावलयः ताः परिभाव्य च सम्यगालोच्य चेत्यर्थः । भूधातोः स्वार्थिकणिजन्ताद्रूपम् । चुरादौ हि 'भुवोऽवकल्कने' इत्यत्र ण्यन्तभूधातोश्चिन्तनार्थकत्वमपि वक्ष्यते मूलकृतैव । नच 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशविरोधः शङ्क्यः, कोशस्य अण्यन्तभूधातुविषयत्वात् 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति सूत्रेण तिरस्कारार्थे वर्तमानादण्यन्तात्परिपूर्वकभूधातोर्भावे घञि परिभावशब्दस्य व्युत्पत्त्यवगमात् । एवं च तदुक्तीरीति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शित्वात्प्राचां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादादिकृतां उक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थ इति व्याख्यानं क्लिष्टत्वादुपेक्षितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मुनित्रयग्रन्थानुयायित्वं प्राचीनप्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थानां तद्विरुद्धत्वं च सूचितम् । तच्च प्रौढमनोरमायां स्वयमेव मूलकृता प्रपञ्चितमेव । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीत्यन्वर्थसंज्ञया वैयाकरणसिद्धान्ताः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । अनायासेन तदवगमः प्रयोजनम् । तस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः ।

१ रामचन्द्रसूरेः प्रक्रियाकौमुदी नाम ग्रन्थः । तदुपरि विठ्ठलसूरेः प्रसादनाम्नी टीका ।

६ लण् । ७ ञमङणनम् । ८ झभञ् । ९ घढधष् । १० जबगडदश् । ११ खफछठथचटतव् । १२ कपय् । १३ शषसर् । १४ हल् ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रे अकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥

१ । हलन्त्यम् । (१-३-३) । 'हल्' (म. सू १४) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ।

वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । अथ वैयाकरणसिद्धान्तान्निरूपयिष्यन्, व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूतानि चतुर्दश सूत्राणि पठति—**अइउणित्यादिना** । नन्विमानि सूत्राणि मुनित्रयग्रन्थबहिर्भूतत्वादप्रमाणमित्यत आह—**इति माहेश्वराणि सूत्राणीति** । महेश्वरादागतानि माहेश्वराणि । 'तत आगतः' इत्यण् । महेश्वरादधिगतानीति यावत् । तदुक्तं पाणिनिशिष्यप्रणीतशिक्षायाम्—

'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥' इति ।

एतत् चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामप्युक्तम्—

'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥' इति

अत्र ननादेत्यन्तर्भावितण्यर्थो नदधातुः । ढक्कां नादयामासेत्यर्थः । नवपञ्चवारं चतुर्दशकृत्वः । एतच्छिवढक्कोत्थितं वर्णजालं शिवसूत्रजालतया विमर्शे जानामीत्यर्थः । आर्षस्तङ् । एवं च **महेश्वरेण** प्रोक्तानि माहेश्वराणीति निरस्तम् । एतेन माहेश्वरत्वादेतेषां सूत्राणां नाप्रामाण्यमित्युक्तं भवति । नन्वेवमपि अनर्थकवर्णराश्यात्मकानामेषां सूत्राणां वैयाकरणसिद्धान्तप्रकाशने उपयोगाभावादिह तदुपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह—**अणादिसंज्ञार्थानीति** । अण् आदिः यासां ताः अणादयः, अणादयश्च ताः संज्ञाश्च अणादिसंज्ञाः, ताः अर्थः प्रयोजनं येषां तानि अणादिसंज्ञार्थानि । अनर्थकवर्णराशित्वेऽपि एषां सूत्राणां व्याकरणशास्त्रगतव्यवहारोपयोग्यणादिसंज्ञासु उपयोगान्नानर्थक्यमिति भावः । कथमेषां सूत्राणामणादिसंज्ञार्थत्वमित्यत आह—**एषामन्त्या इत इति** । एषामुदाहृतसूत्राणां अन्त्याः अन्ते भवाः णकारादिवर्णाः इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः ॥ **लण्सूत्रे अकारश्चेति** । इत इत्यनुषज्यते । तच्च एकवचनान्ततया विपरिणम्यते । लण्सूत्रे लकारात्परः अकारश्च इत्संज्ञकः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । अनन्त्यत्वात्पृथक्प्रतिज्ञा । ननु लण्सूत्र एव अकारस्य इत्संज्ञकत्वे हयवरेत्यादौ पुनःपुनरकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**हकारादिष्वकार उच्चारणार्थ इति** । हकारादीनां सुखोच्चारणार्थं पुनः पुनरकारपाठ इत्यर्थः । अन्यथा ह्य्व्र् इत्येवं क्लिष्टोच्चारणापत्तेरिति भावः । अथवा अचं विना

'२। आदिरन्त्येन सहेता। (१-१-७१) अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां

हलामुच्चारणाभावात् पुनः पुनरकारपाठो हकाराद्युच्चारणार्थ इत्येव व्याख्येयम्। अत एव 'उच्चैरुदात्तः' इति सूत्रे भाष्यम्—'नान्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति। अत्र च इदमेव अकारस्य पुनः पुनरुच्चारणं ज्ञापकम्। एवं च 'वर्णात्कारः' इति कारप्रत्यये सति ककार इत्यादि (सिध्यति)। वाक् इत्याद्यवसानेषु वृक्ण इत्यादौ संयुक्तवर्णेषु च, पदान्ते 'चोः कुः' इत्यादिविधिबलात् 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिशास्त्रबलाच्च, नायं नियम (इत्यपि बोध्यम्) इत्यलम्।

ननु चतुर्दशसूत्र्यां णकाराद्यन्तवर्णानाम् इत्संज्ञा प्रतिज्ञाता—एषामन्त्या इत इति। तदनुपपन्नम्। तेषां हि 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण इत्संज्ञा वक्तव्या। तच्च सूत्रं हल्पदार्थावगमोत्तरमेव प्रवृत्तिमर्हति। हल्संज्ञा च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण वाच्या। हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा च 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण वाच्या। एवं च हलिति सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायां सत्याम् 'आदिरन्त्येन' इति हल्संज्ञासिद्धौ 'हलन्त्यम्' इति सूत्रप्रवृत्तिः, 'हलन्त्यम्' इति सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति हल्संज्ञासिद्धिः इत्येवं 'हलन्त्यम्, आदिरन्त्येन' इत्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेन अन्योन्याश्रयत्वादबोधः। एवं च हलसंज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य केनचित् सूत्रेण इत्संज्ञामबोधयित्वा 'हलन्त्यम्' इति हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तमित्याशङ्क्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञां विधातुं 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं द्विरावृत्य प्रथमसूत्रमुपक्षिपति—**हलन्त्यम्**। एकपदं सूत्रम्। हलि अन्त्यं हलन्त्यमिति विग्रहः। शौण्डादेराकृतिगणत्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' इति सप्तमीसमासः। सुप्सुपेति समासो वा। हल्पदमिह सूत्रपरम्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति पूर्वसूत्रात् इदित्यनुवर्तते। तदाह—**हलिति सूत्र इत्यादिना। इत्स्यादिति**। इत्संज्ञकः स्यादित्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात्। एवं च अनेन सूत्रेण हल्सूत्रे लकारस्य हल्संज्ञामनुपजीव्यैव इत्संज्ञा सिद्धेति नान्योन्याश्रय इति भावः।

नन्वस्तु हल्सूत्रे लकारस्य इत्संज्ञा। ततः किमित्यत आह—**आदिरन्त्येन**

१ अयं भावः पदपदार्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञाने कारणमिति नियमः। तथा च हलन्त्यमितिसूत्रे हल्पदार्थज्ञानं विना तत्सूत्रवाक्यार्थो न संभवति। प्रत्याहारभूतहल्पदार्थज्ञानं च 'आदिरन्त्येनेति सूत्रस्य वाक्यार्थाधीनम्। आदिरन्त्येनेति सूत्रवाक्यार्थज्ञानं च तद्घटक 'इत्' पदार्थज्ञानाधीनम्। इत्पदार्थज्ञानं च 'हलन्त्य'सूत्रवाक्यार्थज्ञानाधीनमिति अन्योन्याधीनान्योन्यज्ञप्तिकत्वरूपोऽन्योन्याश्रयोऽभीष्टप्रतिबन्धकत्वाद्दोषः, इति।

स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । 'हलन्त्यम्' (सू १) । उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ-

---

सहेता । अन्ते भवः अन्त्यः । तेन इता सहोच्चार्यमाणः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेत्यर्थः, संज्ञाप्रस्तावात् । तत्र 'यस्मात्पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिः यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्तः ।' इति आद्यन्तवत्सूत्रे भाष्यम् । तदिहाद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगा आक्षिप्यन्ते । अतस्तेषां संज्ञेति लभ्यते । 'स्वं रूपं' इति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदेतदाह—**अन्त्येनेत्यादि । स्वस्य चेति** । अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिरेव परामृश्यते, नत्वन्त्योऽपि, अन्त्येनेति तृतीयया 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति विहितया तस्य अप्राधान्यावगमात्, सर्वनाम्नां चोत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । न च इक् उक् इच् यय् मय् इत्यादिप्रत्याहाराः कथं स्युः इकारादीनामादित्वाभावादिति वाच्यम् न हि सर्वापेक्षमिहादित्वम् । किंतु आद्यन्तशब्दाक्षिप्तसमुदायापेक्षम् । ततश्च अइउण्िति इकारमारभ्य ऋलृक् इति ककारपर्यन्तं वर्णसमुदायं बुद्ध्या परिकल्प्य तदादित्वं इकारस्य संभावनीयम् । एवमिजादिष्वपि । तथा अन्त्यत्वमपि बुद्धिकल्पितसमुदायापेक्षमेव । न तु सूत्रापेक्षम् । ततश्च रप्रत्याहारः सुग्रहः । अन्यथा लण्सूत्रे अकारस्यान्त्यत्वाभावात् स न स्यात् । अत्र आद्यन्तशब्दयोरन्यतराभावे मध्यगानामिति न लभ्येत । आदिरित्यभावे हि अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाणो वर्णः अन्त्यात्प्राग्भाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च हल्प्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अन्त्यलकारात्पूर्वभावित्वाविशेषात् । अन्त्येनेत्यभावे तु आदिरिता सहोच्चार्यमाण आदेः ऊर्ध्वभाविनां वर्णानां संज्ञेत्येव लभ्येत । ततश्च अच्प्रत्याहारे हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिः, आदेरकारादूर्ध्वभावित्वाविशेषात् । उभयोपादाने तु मध्यगानामिति लभ्यते इत्यदोषः । परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः । पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति भाष्ये आद्यन्तशब्दार्थनिर्वचनेन आद्यन्तयोर्मध्यगाविनाभूतत्वेन ताभ्यां मध्यगानामाक्षेपात् । यद्यपि द्वयोरप्याद्यन्तशब्दौ संभवतः, उक्तनिर्वचनाविरोधात् । तथापि नेह द्वयोराद्यन्तशब्दौ भवतः । तथा सति हि अन्त्येनेता सह उच्चार्यमाण आदिः स्वस्य आदेः संज्ञेत्येव लभ्येत, उक्तरीत्या स्वशब्देन अन्त्यस्य परामर्शासंभवात् । ततश्च उण् इत्युकारस्य संज्ञेति पर्यवस्येत् । तत्र एकस्य वर्णस्य वर्णद्वयात्मकसंज्ञाविधानं व्यर्थमापद्येत, गौरवात्, प्रत्याहाराणां व्यवहारलाघवार्थत्वात् । अतो मध्यमसत्त्व एवात्र आद्यन्तशब्दाविति ताभ्यां मध्यगानामिति लभ्यते । इतेति किम् । अम्प्रत्याहारः अमङणेति मकारेण मा भूत् । नचैवमपि सुट्प्रत्याहारः टा इति टकारेण किं न स्यात्, टान्तसमुदायापेक्षया तस्य अन्त्यत्वादिति वाच्यम् । प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सुट्प्रत्याहारस्य औटष्टकारेणैव ग्राह्यत्वात् ।

३ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । (१-३-२) उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । 'लण्' (म. सू ६) सूत्रस्थावर्णेन

उक्तं च जैमिनिना—' प्रथमं वा नियम्येत कारणस्यानतिक्रमात्
(पू. मी. ११ । १ । ४३) । इति । विस्तरभयाद्विरम्यते । **इति हल्संज्ञायामिति** । हल्सूत्रे लकारस्य हलन्त्यमित्यावृत्तप्रथमसूत्रेण इत्संज्ञायां सत्याम् आदिरन्त्येनेति हल्संज्ञासिद्धौ चतुर्दशसूत्र्यामन्त्यणकारादिवर्णानां हल्त्वं सिद्धमित्यर्थः ।

ततः किमित्यत आह—**हलन्त्यम्** । आवृत्तयोर्द्वितीयं सूत्रमेतत् । हल् अन्त्यमिति च्छेदः । हलशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति, अन्त्यमिति नपुंसकसामानाधिकरण्यात् । उपदेशेऽजनुनासिक इदिति पूर्वसूत्रादुपदेश इति इदिति चानुवर्तते । तदाह—**उपदेशेऽन्त्यमित्यादिना** । धातुप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशागमानामन्त्यमिति भाष्यम् । अथ कोऽयमुपदेशो नाम ? तत्राह—**उपदेश आद्योच्चारणमिति** । उपशब्द आद्यर्थकः । दिशिरुच्चारणक्रियायाम् । भावे घञिति भावः । एतच्च 'आदेच उपदेशे' इत्यादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥

इति प्राचीनकारिका तु प्रौढमनोरमायां बहुधा दूषिता । उपदेशे किम्—'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्यये उकारस्योच्चारणार्थस्य निवृत्तौ मकारस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि इत्संज्ञा मा भूत्। तदेवं हलन्त्यमिति आवृत्तद्वितीयसूत्रेण चतुर्दशसूत्र्याम् अन्त्यणकारादिवर्णानाम् इत्संज्ञा सिद्धेति स्थितम् । ततः किमित्यत आह—**ततः अण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धाविति** । ततः णकारादीनामित्संज्ञासिद्ध्यनन्तरं आदिरन्त्येनेत्यणादिसंज्ञा सिद्धेत्यर्थः । लण्सूत्रे अकारश्चेति प्रतिज्ञातम् । तस्य अकारस्य अनन्त्यत्वादहल्त्वाच्च हलन्त्यमिति इत्संज्ञायामप्राप्तायां तत्प्रापकं सूत्रमाह—**उपदेशे** । संज्ञाप्रस्तावात्संज्ञेति लभ्यते । तदाह—**उपदेश अननासिक इत्यादिना** । सूत्रे अजिति कुत्वाभावः आर्षः । अजित्संज्ञः स्यादिति विवरणे कुत्वाभावः असन्देहार्थः । ननु मुखेन नासिकया चोच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकः इत्यनुपदमेव वक्ष्यते । शास्त्रकृता च एते कतिपयवर्णास्तथोच्चारिताः । इतरे तु केवलं मुखेन उच्चारिता इति कथमिदानींतनैरवगन्तव्यमित्यत आह—**प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया इति** । प्रतिज्ञायते अभ्युपगम्यत इति प्रतिज्ञा । नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम् । स्त्रियामित्यधिकारे ' आतश्चोपसर्गे ' इति कर्मण्यङ् । अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्यम् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां

सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा। प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्१ 'अनुनासिक:' इत्यादिनिर्देशात्। न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते। 'आदिरन्त्येन-' (सू २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते। (४०)। ऊकालोऽज्झ्र-

---

ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनिशिष्या इत्यर्थः। शिष्यपरंपरया शास्त्रकृतां तथाविधमुच्चारणं इदनींतनानां सुगममिति यावत्। तदेवं लण्सूत्रे अकारस्य अनुनासिकत्वादिसंज्ञा सिद्धा। ततः किमित्यत आह—**लण्सूत्रस्थेति**। लण्सूत्रे तिष्ठतीति लण्सूत्रस्थः स चासाववर्णश्च लण्सूत्रस्थावर्णः तेन सहोच्चार्यमाणो रेफः र इत्येवंरूपः रेफलकारयोः संज्ञेत्यर्थः। वस्तुतस्तु रप्रत्याहार एव नास्तीति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम्। ननु आदिरन्त्येनेति सूत्रे मध्यगानामादेश्च संज्ञेति स्थितम्। एवंच अजादिप्रत्याहारेषु संज्ञाकोटिप्रविष्टानामन्त्यानामितां ग्रहणाभावेऽपि णकारादीनामपि मध्यगत्वाविशेषात् ग्रहणं स्यात्। ततश्च रलयोः संज्ञेति पूर्वग्रन्थे रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वेन ग्राह्यत्वादित्यत आह—**प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति**। प्रत्याहारेषु अजादिसंज्ञासु मध्यवर्तिनामपि इतां न ग्रहणमित्यर्थः। कुत इत्यत आह-**अनुनासिक इत्यादिनिर्देशादिति**। आदिना 'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' इत्यादिसंग्रहः। कथमयं निर्देशः उक्तार्थे हेतुरित्यत आह—**न हीति**। अत्र अनुनासिकशब्दे कंकारे परे इकारस्य अच्प्रयुक्तं कार्यम् 'इको यणची'ति यणादेशः न दृश्यते हीति योजना। यदिहि अजादिप्रत्याहारेषु इतामपि ग्रहणं स्यात् तर्हि अच्प्रत्याहारे ऋलृक् इति ककारस्यापि प्रविष्टत्वेन अच्त्वात्तस्मिन् परे इकारस्य 'इको यणचि' इति यणादेशे 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपे अनुनास्क इति स्यात्। इकारो न श्रूयेत। श्रूयते च। अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति विज्ञायत इति भावः। यत्तु ऋलृक् इति ककारस्य अच्प्रत्याहारप्रविष्टत्वेऽपि 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिना इत्वविधिसामर्थ्यादेव यण् लोपश्च न भवति। अन्यथा लाघवाल्लोपमेव विदध्यात्। अतः प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमित्यत्र अनुनासिक इत्यादिनिर्देशो न लिङ्गमित्याहुः। तन्न, 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति लोपविधौ वर्णाधिक्यप्रसङ्गात्। प्रत्याहारशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—**आदिरन्त्येनेत्यादिना**। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा इति व्युत्पत्तेरिति भावः। नच अणुदित्सूत्रसिद्धासु अ इ उ

---

१ पाणिनि संबन्धिनो वर्णा इति तूचितम्।

२ इदमुपलक्षणम्। नासाशब्दात्कप्रत्यये तस्य तद्धितत्वेन 'यचि भ'मितिभत्वे 'यस्येति च' इत्याकारलोपापत्तिः। 'केऽण' इति सूत्रं तु नैषादकर्षुक इत्यादौ चरितार्थम्। 'प्रत्ययस्था'दितीत्वविधिरपि सर्विकेत्यादौ चरितार्थ इति दिक्।

ह्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।
(५) उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥ ताल्वादिषु सभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागे

इत्यादिसंज्ञास्वतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, योगरूढ्याश्रयणात् वैयाकरणप्रसिद्धिवशाच्च तथा रूढिरिति भावः । तत्र वर्णसमाम्नायसूत्रेषु पूर्वेण णकारेण एकः प्रत्याहारः—अण् । ककारेण त्रयः—अक् इक् उक् । ङकारेण एकः—एङ् । चकारेण चत्वारः—अच् इच् एच् ऐच् । टकारेण एकः—अट् । परेण णकारेण त्रयः—अण् इण् यण् । मकारेण चत्वारः—अम् यम् जम् ङम् । ञकारेण एकः—यञ् । षकारेण द्वौ—झष् भष् । शकारेण षट्—अश् हश् वश् झश् जश् बश् । वकारेण एकः—छव् । यकारेण पञ्च—यय् मय् झय् खय् चय् । रेफेण पञ्च—यर् झर् खर् चर् शर् । लकारेण षट्—अल् हल् वल् रल् झल् शल् । अकारेण एको रप्रत्याहारः इति वार्णसमाम्नायिकाः प्रत्याहाराश्चतुश्चत्वारिंशत्, एतेषामेव शास्त्रे उपयोगात् । इङ् इत्यादिप्रत्याहारास्तु प्रयोजनाभावान्न भवन्ति, शास्त्रे तद्व्यवहाराभावात् । अत्रास्मदीया संग्रहकारिका—

> 'स्यादेको ङञणवटैः षेण द्वौ त्रय इह कणाभ्याम् ।
> चत्वारश्चमाभ्यां पञ्च यराभ्यां शलाभ्यां षट् ॥'

तदेवमणादिसंज्ञासु सिद्धासु अचो ह्रस्वादिसंज्ञां विधत्ते—**ऊकालो** । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्षम् । उ ऊ ऊ३ इति त्रयाणां एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्राणां द्वन्द्वसमासे सति सवर्णदीर्घेण ऊ इति प्रश्लिष्टनिर्देशः । तेषां कालः ऊकालः । कालशब्दो मात्रापर्यायः कालसदृशे लाक्षणिकः । ऊकालः कालो यस्येति विग्रहः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वा चोत्तरपदलोपः' इति द्विपदो बहुव्रीहिः । ऊकालशब्दे पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य कालशब्दस्य लोप इत्यभिप्रेत्य फलितमाह—**वां काल इवेत्यादिना** । वः इति ऊशब्दस्य प्रथमाबहुवचनम् । वामिति षष्ठीबहुवचनम् । वां काल इव कालो यस्येति फलितार्थकथनम् । उक्तरीत्या द्विपद एव बहुव्रीहिः । **क्रमादिति** । यथासंख्यसूत्रलभ्यमेतत् । इहैव तत्सूत्रमुपन्यसितुमुचितम् । नच उ ऊ ऊ३ इत्युवर्णानां कथं ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः, तेषां ऊकालसदृशकालत्वाभावात् सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वादिति वाच्यम् । ऊशब्दस्यात्र एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणत्वात् । **स इति** । स ह्रस्वः दीर्घः प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन उदात्तत्वेनानुदात्तत्वेन स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तत इत्यर्थः । उदात्तसंज्ञामाह—**उच्चैरुदात्तः** । नादधर्मविशेषः उच्चैस्त्वं नेह विवक्षितम्, उपांशूच्चार्यमाणे अव्याप्तेः । किंतु उच्चैश्शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः ऊर्ध्वभागे इत्यर्थे वर्तते । ऊर्ध्वावयवस्य चाव-

निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये । (६) **नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥** स्पष्टम् । अर्वाङ् । (७) **समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥** उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । (८) **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥** ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् ।

यव्यपेक्षायां तालुकण्ठादिवर्गाभिव्यक्तिस्थानानामित्यर्थो लभ्यते । ऊकालोऽजिति सूत्रादजित्यनुवर्तते तदेतदाह–**तालवादिष्वित्यादिना । सभागेष्विति ।** तालवादीनां सावयवत्वकथनं ऊर्ध्वभागे इत्यस्योपपादनार्थम्, तेषाम् अखण्डत्वे ऊर्ध्वभागे इत्यनुपपत्तेः । उदात्तमुदाहरति–**आ ये इति** । 'आ ये मित्रावरुणा' इत्यृचि आकार एकारश्च उदात्त इत्यर्थः । अनुदात्तसंज्ञामाह–**नीचैरनुदात्तः । स्पष्टमिति** । उक्तरीत्या तालवादिषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञः स्यादिति स्पष्टार्थकमित्यर्थः । **अर्वाङ् इति** । 'अर्वाङ् यज्ञस्संक्राम' इत्यृचि आद्यः अकारः अनुदात्त इत्यर्थः । अथ स्वरितसंज्ञामाह–**समाहारः स्वरितः ।** पूर्वसूत्राभ्यां उदात्त इति अनुदात्त इति चानुवर्तते । ऊकालोऽजित्यस्मादजित्यनुवर्तते । ततश्च उदात्तः अनुदात्तश्च अच् समाह्रियमाणः स्वरित इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति वर्णद्वयस्य स्वरितसंज्ञा स्यात् । न त्वेकस्य । अतो नैवमर्थः । किंतु उदात्तानुदात्तपदे अनुवृत्ते धर्मप्रधाने षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्येते । यत्र समाहरणं स समाहारः । अधिकरणे घञ् । ततश्च उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्धर्मयोर्यस्मिन्नचि मेलनं सोऽच् स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः । फलितमाह—**उदात्तत्वानुदात्तत्वे इत्यादिना ।** ननु उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकस्मिन्नपि मेलने कस्मिन्भागे उदात्तत्वस्य समावेशः, कस्मिन्भागे अनुदात्तत्वस्य समावेश इत्यत आह–**तस्यादितः ।** तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते । एवं सति दीर्घस्वरिते इयं व्यवस्था न स्यात् । अत आह—**ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति ।** तन्त्रं प्रधानम् । 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति कोशः । न विद्यते तन्त्रं वाच्यार्थलक्षणं प्रधानं यस्य तत् अतन्त्रं अविवक्षितार्थकमित्यर्थः । ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यमिति यावत् । दीर्घस्वरितेऽप्युत्तरभागस्य वेदे अनुदात्तत्वदर्शनादिति भावः । ततश्च फलितमाह–**स्वरितस्यादावर्धमुदात्तं बोध्यमिति** । ननु अनुदात्तत्वस्य निवेशव्यवस्था कुतो नोक्तेत्यत आह–**उत्तरार्धं त्विति ।** ननु एवं सति अग्निमीळ इत्यत्र ईकारे स्वरिते कथमुत्तरार्धमनुदात्तं नेत्यत आह–**तस्य चेति** । चकारो वाक्यालंकारे । तस्य अनुदात्तभागस्य उदात्तस्वरितपरत्वे उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् सः उदात्तस्वरितपरः तस्य भावः उदात्तस्वरितपरत्वम् । उदात्तपरकत्वे स्वरितपरकत्वे वा सति श्रवणं स्पष्टं भवतीत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । उदात्तस्वरितपरकत्वाभावे अनुदात्तप्रचयपरकत्वे अनुदात्तभागस्य उदात्ततरत्वापरपर्याया उदात्तश्रुतिः ऋग्वेदप्रातिशाख्ये विहितेत्यर्थः । तत्र त्वेवमुक्तम्—

स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । 'क्व वोऽश्वाः', 'रथानां न येऽराः' 'शतचक्रं यो ३ ऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥(९) मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः।१।१।८॥ मुखसहितनासिक-

---

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परम् ॥' ऋ. प्र. (३।५)

इति स्वरिते पूर्वभागस्य उदात्तत्वे सति परः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः। सः परः शेषः उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति । किं सर्वत्र एवं ? नेत्याह—न चेदित्यादिना । उदात्तं स्वरितं वा किञ्चिदक्षरं परं नोच्यते चेदिति योजना । तत्र अनुदात्तभागस्य स्पष्टं श्रवणमुदाहृत्य दर्शयति—क्वेत्यादिना—इत्यादिष्वनुदात्त इत्यन्तेन । तत्र क्व इति ह्रस्वस्वरितः । स तावत् वो इत्योकारात्मकोदात्तपरकः । येऽरा इत्येकारो दीर्घस्वरितः । स च रा इत्याकारात्मकोदात्तपरः । शतचक्रं यो इत्योकारः कम्पस्वरितः । स तु ह्य इत्यकारात्मकस्वरितपरकः । इत्येवमादिप्रदेशेषु अनुदात्तभागः स्पष्टं श्रूयत इत्यर्थः । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिरित्येतदुदाहृत्य दर्शयति—अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिरिति । पदकाले अग्निमित्यन्तोदात्तम् । ईळे इति अनुदात्तम् । तत्र 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति संहितायाम् ईकारः स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इत्येकारः प्रचयः । ततश्च ईकारः स्वरितः उदात्तस्वरितपरको न भवतीति तदुत्तरभागस्य उदाहृतप्रातिशाख्यवचनेन उदात्ततरत्वात्मिका उदात्तश्रुतिरेव भवतीत्यर्थः । तदेवमुदात्तह्रस्वः अनुदात्तह्रस्वः स्वरितह्रस्व इति ह्रस्वस्त्रिविधः। एवं दीर्घोऽपि त्रिविधः। तथा प्लुतोऽपि। ततश्च एकैकः अच् नवविध इति स्थितम्। स नवविधोऽपीति । उक्तरीत्या नवविधोऽपि सः अच् अनुनासिकत्वेन अननुनासिकत्वेन च द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तत इत्यर्थः । तदेवमनुनासिकाः नव अचः, अननुनासिकाश्च नवेत्यष्टादशविधत्वमेकैकस्याच इति स्थितम् । अथानुनासिकसंज्ञामाह—मुखनासिका । मुखसहिता नासिका मुखनासिका । शाकपार्थिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः । उच्यते उच्चार्यते इति वचनः कर्मणि ल्युट । मुखनासिकया वचन इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः । तदेतदाह—मुखसहितेत्यादिना । मुखं च नासिका चेति द्वन्द्वस्तु न । तथा सति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारद्वन्द्वनियमात् 'स नपुंसकं' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे 'मुखनासिकवचन इत्या

योच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ।(१०) **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** । १ । १ । ९ ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानी-

---

पत्तेः । ननु अष्टादश भेदाः किं सर्वेषामचामविशिष्टाः ? नेत्याह—**तदित्थमिति** । इयता प्रबन्धेन यत् अचां भेदप्रपञ्चनं तत् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवस्थितं वेदितव्यमित्यर्थः । **अष्टादश भेदा इति** । अष्टादश प्रकारा इत्यर्थः । **दीर्घाभावादिति** । तथा च उदात्तलृकारदीर्घः अनुदात्तलृकारदीर्घः स्वरितलृकारदीर्घः । ते च अनुनासिकास्त्रयः अननुनासिकास्त्रयः इति षड्भेदानामभावे सति ह्रस्वप्रपञ्चः प्लुतप्रपञ्चश्च षड्विध इति लृकारस्य द्वादशविधत्वमेवेति भावः । लृकारस्य दीर्घाभावे होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतृकार इति ऋकारस्यैव तुल्यास्यसूत्रे अकस्सवर्णे इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । **ह्रस्वाभावादिति** । यद्येचो ह्रस्वाः स्युस्तर्हि वर्णसमाम्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्येरन् । नतु दीर्घाः, गौरवात् । अतः एचः ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवं च ह्रस्वप्रपञ्चषड्भेदाभावात् द्वादशविधत्वमेवैचामिति भावः ।

अथ 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति अ इ उ इत्यादिसंज्ञां वक्ष्यन् सवर्णसंज्ञामाह—**तुल्यास्य** । आस्यं मुखम्, तत्साम्यस्य सर्ववर्णेष्वविशिष्टत्वादव्यावर्तकत्वादास्यशब्दोऽत्र न मुखमात्रपरः । किन्तु आस्ये मुखे भवमास्यं ताल्वादिस्थानम् । 'शरीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । 'यस्येति च' इति प्रकृत्यन्त्यस्य अकारस्य लोपः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं सवर्णसंज्ञकं स्यादिति भावः । तदाह—**ताल्वादि स्थानमित्यादिना** । **मिथ इति** । परस्परमित्यर्थः । कस्य किं स्थानमित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकानि पाणिन्यादिशिक्षावचनान्यर्थतः संगृह्णाति—**अकुहेत्यादिना** । अ इत्यष्टादश भेदा गृह्यन्ते। कु इति कादिपञ्चकात्मकः कवर्गः । न चाणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेः कथमत्र अ इत्यष्टादशभेदानां ग्रहणमिति वाच्यम् । लौकिकप्रसिद्धिमाश्रित्यैव एतत्प्रवृत्तेः । एवमग्रेऽपि कथञ्चित्समाधानं बोध्यम् । अश्च कुश्च हश्च विसर्जनीयश्चेतिविग्रहः । विसर्जनीयशब्दोऽपि विसर्गपर्यायः । **इचुयशेति** । इ इत्यष्टादश भेदाः । चु इति चवर्गः । इश्च चुश्च यश्च शश्चेति विग्रहः । तालु काकुदम् । **ऋटुरषेति** । ऋ इत्यष्टादश भेदाः। टु इति टवर्गः । ऋा च टुश्च रश्च षश्चेति विग्रहः । ऋशब्दस्य ऋा इति प्रथमैकवचनान्तं धाता इतिवत् । **लृतुलसेति** । लृ इत्यस्य द्वादश भेदाः । तु इति तवर्गः । ऌा च तुश्च लश्च सश्चेति विग्रहः ।

यानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकानुस्वारस्य। इति स्थानानि। यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यश्चतुर्धा। स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृत-

---

लृशब्दस्यापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तम्। आ अलौ अलः। दन्तशब्देन दन्तमूलप्रदेशो विवक्षितः। अन्यथा भग्नदन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः। **उपूपेति**। उ इत्यष्टादश भेदाः। पु इति पवर्गः। उश्च पुश्च उपध्मानीयश्चेति विग्रहः। उपध्मानीयशब्दमनुपदमेव स्वयं व्याख्यास्यति। **ञमङणनेति**। ञश्च मश्च ङश्च णश्च नश्चेति विग्रहः। चकारेण स्वस्ववर्गीयस्थानसमुच्चयः। **एदैतोरिति**। एच्च ऐच्च एदैतौ। तपरकरणमसंदेहार्थम्। ननु 'तपरस्तत्कालस्य'. इति तत्काल-मात्रग्रहणार्थम्। तेन प्लुतयोरपि संग्रहः। कण्ठश्च तालु चेति प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वः एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च। **ओदौतोरिति**। ओच्च औच्च ओदौतौ। तपरकरणं पूर्ववदसंदेहार्थमेव। कण्ठश्च ओष्ठौ चेति प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वः एकवद्भावो नपुंसकत्वं च। **वकारस्येति**। दन्ताश्च ओष्ठौ चेति समाहार-द्वन्द्वः। एकवत्त्वं नपुंसकत्वं च। **जिह्वामूलीयस्येति**। जिह्वामूलीयशब्दमग्रे व्याख्यास्यति। एवमनुस्वारशब्दमपि। **इति स्थानानीति**। इति एवंप्रकारेण वर्णाभिव्यक्तिस्थानानि प्रपञ्चितानीत्यर्थः।

ननु किमिह तुल्यास्यसूत्रे यत्किंचित्स्थानसाम्यं विवक्षितम्, उत यावत्स्था-नसाम्यम्। न तावदाद्यः, तथा सति इकारस्य एकारस्य च तालुस्थानकतया साव-र्ण्यापत्तौ भवत्येवेत्यत्र इकारादेकारे परे सवर्णदीर्घापत्तेः। न च एकारस्य वर्णस-माम्नाये पाठसामर्थ्यादिकारेण न सावर्ण्यमिति वाच्यम्, एकारपाठस्य अक् इक् उक् इति प्रत्याहारेषु एकारग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात्। किंच वकारलकारयोर्दन्त-स्थानसाम्येन सावर्ण्यापत्तौ 'तोर्लि' इत्यत्र लकारेण वकारस्यापि ग्रहणात् तद्वा-नित्यत्र दकारस्य परसवर्णापत्तिः। 'यवलपरे यवला वा' इत्यत्र लकारग्रहणं तु यथासंख्यार्थं भविष्यति। न द्वितीयः, तथा सति कङयोः कण्ठस्थानसाम्येऽपि ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येन सावर्ण्याभावापत्तौ 'चोः कुः', 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्यत्र ङकारस्य ग्रहणानापत्त्या प्राङ् इत्यादौ नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारानापत्तेः। तस्मात्स्थानसाम्यं दुर्निरूपमिति चेत्, अत्र ब्रूमः— यावत्स्थानसाम्यमेव सावर्ण्यप्रयोजकम्। एवं च इकारस्य एकारस्य च तालुस्थान-साम्येऽपि एकारस्य कण्ठस्थानाधिक्यान्न सावर्ण्यम्। वलयोश्च न सावर्ण्यम्। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्यात्। एवं च 'तद्वानासाम्' 'यजुष्येकेषाम्' इत्यादिनि-र्देशा उपपन्नाः। ङकारस्य नासिकास्थानाधिक्येऽपि ककारेण सावर्ण्यमस्त्येव, आस्यभवस्थानसाम्यस्यैव सावर्ण्यप्रयोजकत्वात् नासिकायाश्च आस्यानन्तर्गतत्वात्। उक्तं च भाष्ये—'किं पुनरास्यं लौकिकं ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात्' इति।

भेदात् । तत्र 'स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च' शौनक प्रा. । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि—(११) अ अ ८।४। ६८ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या

'काकलको नाम चुबुकस्याधस्तात् ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः' इति कैयटः । तस्मादास्यभवयावत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।

ननु तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्देन प्रशब्दबलादाभ्यन्तरयत्नो विवक्षित इति स्थितम् । तत्राभ्यन्तरत्वविशेषणं किमर्थम्, व्यावर्त्याभावादित्यत आह–**यत्नो द्विधेति** । यत्नानामाभ्यन्तरत्वं बाह्यत्वं च वर्णोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादिशिक्षासु स्पष्टम् । **आद्य इति** । आभ्यन्तरयत्न इत्यर्थः । कथं चातुर्विध्यमित्यत आह–**स्पृष्टेति** । कस्य कः प्रयत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थापकशिक्षावचनानि पठति—**तत्रेति** । तेषु मध्य इत्यर्थः । **प्रयतनमिति** । प्रयत्न इत्यर्थः । स्पर्शादिशब्दानग्रे व्याख्यास्यति । ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमित्यन्वयः । एतावदेव शिक्षावचनम् । नन्वेवं दण्ड आढकमित्यत्र अकारस्य आकारस्य च विवृतसंवृतप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावात् सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह–**प्रयोग इति** । शास्त्रीयप्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्णः इत्यादिशब्दानां प्रयोगे क्रियमाण एव ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतत्वमित्यर्थः । **प्रक्रियेति** । शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसमये तु ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वमेवेत्यर्थः । शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं ह्रस्वावर्णस्य संवृतत्वं प्रच्याव्य शास्त्रमूलभूते वर्णसमाम्नाये तस्य विवृतत्वेनैवोपदिष्टतया कृत्स्नशास्त्रीयप्रक्रियासमये ह्रस्वस्याप्यवर्णस्य विवृतत्वेन दण्डाढकमित्यादौ सवर्णदीर्घादिकार्यं निर्बाधमिति अइउणिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवंच ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृतमिति शिक्षावचनं परिशेषात् परिनिष्ठितदशायामेव पर्यवस्यतीति न तदानर्थक्यमिति भावः । अयं च शिक्षावचनसंकोचः सूत्रकारस्यापि संमत इत्याह–**एतच्चेति** ॥ तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते–**तथा हीति** । यथा एतत् ज्ञापितं भवति तथा स्पष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः । **अ अ** । व्याकरणशास्त्रस्येदमन्तिमं सूत्रं द्विपदम् । तत्र अ इति प्रथमं पदं विवृतपरं लुप्तषष्ठीकम् । द्वितीयं तु संवृतपरं लुप्तप्रथमाकम् । ततश्च शिक्षावचनसिद्धं स्वाभाविकं संवृतत्वं प्रच्याव्य वर्णसमाम्नाये विवृतत्वेनोपदिष्टस्य अवर्णस्य संवृतः अवर्णो भवतीत्यर्थः । तदाह—**विवृतमनूद्येति** । **विधीयत इति** । प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः । ननु प्रक्रियादशायामप्येतत्सूत्रं कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह–**अस्य चेति** । अस्य अ अ इति सूत्रस्य, स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रति असिद्धत्वात् अविद्यमानत्वात् प्रक्रियादशायां विवृतत्वमस्त्येवेत्यन्वयः । ननु प्रक्रियादशायां ह्रस्वावर्णस्य कथं स्वाभाविकात्संवृतत्वात् प्रच्यवः, कथं वा

विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्। (१२) पूर्वत्रासिद्धम्। ८।२।१॥ अधिकारोऽयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा। त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषो-

विवृतत्वम्, तस्य आकारादिधर्मत्वादित्यत आह—**शास्त्रदृष्ट्येति**। असिद्धत्वमिह न वास्तवात्यन्तासत्त्वं विवक्षितम्। किं तर्हि अविद्यमानत्वारोपात्मकमेव। एतावता न स्वाभाविकस्य संवृतत्वस्यावर्णात् प्रच्यवः, नापि विवृतत्वं तस्य वास्तवम्, प्रक्रियार्थं विवृतत्वस्यारोपादिति भावः। ननु 'अ अ' इति सूत्रस्य कृत्स्नामष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—**तथा च सूत्रमिति**। चो ह्यर्थे। तथा तेन प्रकारेण बोधकं सूत्रमस्ति हीत्यर्थः। तथाविधं सूत्रमाह—**पूर्वत्रासिद्धम्**। पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी। तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम्। इतः प्राक्तनं कृत्स्नं सूत्रजालं सपादसप्ताध्यायीति व्यवह्रियते। उपरितनं तु कृत्स्नं सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवह्रियत इति स्थितिः। तत्र यदीदं सूत्रं स्वतन्त्रविधिः स्यात्, तदा इतः पूर्वस्मिन् शास्त्रे प्रवर्तमाने उपरितनं शास्त्रमसिद्धं स्यादित्यर्थो लभ्येत। ततश्च सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेति पर्यवस्येत्। एवं सति त्रिपाद्यामपि पूर्वं शास्त्रं प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थो न लभ्येत। तथा सति किमु उक्तं किम्वुक्तमित्यत्र 'मोऽनुस्वारः' इति शास्त्रं त्रैपादिकं प्रति 'मय उञो वो वा' इति वत्वशास्त्रं त्रैपादिकं नासिद्धं स्यादित्यत आह—**अधिकारोऽयमिति**। अधिक्रियते उपरितनसूत्रजालशेषत्वेन पठ्यत इत्यधिकारः। कर्मणि घञ्। 'घञबन्ताः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। अयमिति तदपेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः। इदं सूत्रमुपरितनसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव। न तु स्वतन्त्रविधिरिति यावत्। 'मय उञो वो वा' इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धमित्यनुवर्तते। ततश्च मयः परस्य उञो वो वा स्यात्। इदं शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति तदेकवाक्यं संपद्यते। तत्र च अनुवृत्तपूर्वशब्देन इतः प्राक्तनं त्रिपादीस्थं सपादसप्ताध्यायीस्थं च कृत्स्नं सूत्रजालं विवक्षितमिति 'मोऽनुस्वारः' इति त्रैपादिकं शास्त्रं प्रति 'मय उञो वो वा' इति शास्त्रस्यासिद्धत्वं निर्बाधमित्याह—**तेनेति**। अधिकारत्वेनेत्यर्थः। **परं शास्त्रमसिद्धमिति**। असिद्धत्वं चात्र नात्यन्तासत्त्वम्। किंतु पूर्वशास्त्रदृष्ट्येत्यनुपदमेवोक्तम्। परं शास्त्रमित्यनेन प्रक्रियाकौमुद्यादिग्रन्थोक्तं कार्यासिद्धत्वमप्रामाणिकमिति ध्वनितम्। कार्यासिद्धत्वं पूर्वपक्षयित्वा शास्त्रासिद्धत्वस्यैवात्र सूत्रे 'असिद्ध-

१ सप्तानामध्यायानां समाहारः सप्ताध्यायी, पादेन सहिता सपादा, सा चासौ सप्ताध्यायी च। तथाचाष्टमाध्यायप्रथमपादयुता पूर्वसप्ताध्यायी सपादसप्ताध्यायीपदार्थः। अवशिष्टमष्टमाध्यायस्य पादत्रयं त्रयाणां पादानां समाहार इति व्युत्पत्त्या त्रिपादीशब्दार्थः।

ऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः ≍क≍पौ विसर्गः शर एव च ।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥
कण्ठम्, अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये

वदत्राभात्' इति सूत्रे च भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वकार्यासिद्धत्वयोः फलभेदस्तु शब्देन्दुशेखरे व्यक्तः । अस्माभिश्च स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र मूलव्याख्यावसरे हलन्तशब्दाधिकारे च अदःशब्दप्रक्रियाव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते । तदेवम् 'अ अ' इति संवृतविधेः स्वप्राक्तनीं कृत्स्नां अष्टाध्यायीं प्रत्यसिद्धत्वात् प्रक्रियादशायामवर्णस्य ह्रस्वस्य विवृतत्वमेव । परिनिष्ठितदशायामेव संवृतत्वमिति स्थितम् । यद्यपि परिनिष्ठितदशायां संवृतविधिः क्वचिदप्यस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तथापि परिनिष्ठिते संवृतविधिबलात्संवृतत्वेन ज्ञाने सत्येव प्रयोगार्हतेति कल्प्यम् । विवृतसंवृतयोरुच्चारणभेदो वा कल्प्य इत्यलं बहुना ।

अथ बाह्यप्रयत्नान् प्रपञ्चयति—**बाह्यप्रयत्नस्त्विति** । प्रशब्दोऽत्र चिन्त्यः, प्रशब्दबलेन आभ्यन्तरयत्नस्यैव प्रयत्नशब्दवाच्यतायाः तुल्यास्यसूत्रे उक्तत्वात्, यत्नो द्विधेत्युपक्रमाच्च । अविवक्षितार्थो वा अत्र प्रशब्दः । उदात्तानुदात्तस्वरितशब्दाः धर्मपराः । कस्य को बाह्ययत्न इत्याकाङ्क्षायां तद्व्यवस्थां श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—**खयामिति** । यमशब्दो व्याख्यास्यते । श्वासः अनुप्रदानः येषां ते श्वासानुप्रदानाः श्वासाख्यबाह्ययत्नवन्तः । **विवृण्वते कण्ठमिति** । विवारः एषां यत्न इति भावः । संवृताः संवाराख्ययत्नवन्तः । नादभागिनः नादाख्ययत्नभाजः । **अयुग्मा वर्गयमगा इति** । कादिपञ्चकं चादिपञ्चकं टादिपञ्चकं तादिपञ्चकं पादिपञ्चकमिति पञ्च वर्गाः । वर्गगता यमगताश्च अयुग्माः प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा इत्यर्थः । अल्पासवः अल्पप्राणाः । अथ श्लोकद्वयं व्याख्यास्यन् यमशब्दं तावत्सामान्यतो व्याचष्टे—**वर्गेष्वित्यादिना** । आद्यानां चतुर्णामिति निर्धारणे षष्ठी । एकैकस्मादित्यध्याहार्यम् । तेन 'अन्यारादितरर्ते' इति परशब्दयोगे पञ्चमीप्रसङ्गात् आद्यानां चतुर्णामिति षष्ठ्यनुपपन्नेति निरस्तम् । **यमो नामेति** । नामशब्द इतिपर्यायः । तदय-

---

१ सादृश्यं च स्थानकृतं यत्नकृतं च, तेन 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इत्यादौ ककाररूप एव यमः । तस्य च 'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन, इति शिक्षावाक्याद्दन्तस्थानकत्वम् । पलिक्नीः चक्नतुरित्यादौ तु यमस्य कण्ठस्थानकत्वम् । चत्वारश्च यमाः स्मृता' इति तु क् ख् ग् घ् इति चतुर्विधरूपाभिप्रायेण, स्थानानि तु तेषां पञ्चैव ।

प्रसिद्धः। पलिक्क्नी, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुप-

---

मर्थः—कादिचादिटादितादिपादिपञ्चकात्मकेषु वर्गेषु एकैकस्य वर्गस्य आद्यानां चतुर्णां मध्ये एकैकस्मात् पञ्चमे वर्णे परे मध्ये पूर्ववर्णसदृशो वर्णो यम इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति। अथ यमानुदाहृत्य दर्शयति—**पलिक्क्नीत्यादिना तत्सदृशा एव यमा इत्यन्तेन**। एवं वर्गान्तरयमानामप्युदाहरणं याच्च्ञेत्यादि द्रष्टव्यम्। तदेवं यमशब्दं सामान्यता व्याख्याय श्लोकद्वयं व्याचष्टे—**तत्रेत्यादिना**। तत्र खय इत्यस्य व्याख्या—**वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खय इति**। खयां यमा इत्यस्य विवरणम्—**तथा तेषामेव यमा इति**। ≍ क ≍ पौ इत्यस्य विवरणम्—**जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति**। विसर्गशब्दः प्रसिद्धत्वात् स एवोपात्तः। शर इत्यस्य विवरणम्—**शषसा इति**। एते श्वासानुप्रदानाः अघोषाश्च विवृण्वते कण्ठमित्येतद्व्याचष्टे—**एतेषां विवारः श्वासः अघोषश्चेति**। अन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिन इत्येतद्व्याचष्टे—**अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्चेति**। अयुग्मा वर्गयमगा इत्येतद्व्याचष्टे—**वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमाविति**। पञ्चमानां यमाभावादिति भावः। यणश्चाल्पासवः स्मृता इत्येतद्व्याचष्टे—**यरलवाश्चाल्पप्राणा इति**। ननु श्लोकद्वये महाप्राण एतेषामिति नोक्तम्। अतो न्यूनतेत्याशङ्क्य तदपि परिशेषादुक्तप्रायमित्याह—**अन्ये महाप्राणा इति**। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः द्वितीयचतुर्थयमाः शषसाश्च अन्यशब्देन विवक्षिताः। यमानां यत्नविशेषकथनं वस्तुस्थितिकथनमात्रम् अत्र शास्त्रे तदुपयोगाभावात्। तदयमत्र मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां वरदराजीयः संग्रहः—'खरो विवारश्वासाः अघोषाश्च। हशः संवारनादाः घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थाः शलश्च महाप्राणाः' इति। नन्विह बाह्ययत्नप्रपञ्चनं व्यर्थम्, तुल्यास्यसूत्रे प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरयत्नमात्रपरत्वादित्याशङ्कते—**बाह्यप्रयत्नाश्चेति**। यद्यपीति समुदायः शङ्काद्योतकः। परिहरति—**तथापीति**। सवर्णसंज्ञाप्रस्तावे बाह्ययत्नानामुपयोगाभावेऽपि 'स्थानेऽन्तरतमः' इति वक्ष्यमाणान्तरतम्यविचारे तेषामुपयोगसत्त्वान्न वैयर्थ्यम्। इह तत्प्रपञ्चनं तुल्यास्यसूत्रे आभ्यन्तरत्वविशेषणव्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वात्प्रासङ्गिकमिति भावः। उदात्तादियत्नस्य तु अज्धर्मत्वस्य प्रसिद्धत्वादिह न तद्व्यवस्थोक्ता। अथ स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्यादिसंदर्भे उपन्यस्तान् स्पर्शादिशब्दान् व्याचष्टे—**कादय इत्यादिना**। कः आदिः येषां ते कादयः। मः अवसाने येषां ते मावसानाः। इदं च लोकप्रसि-

युक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तःस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। ᳵक ᳵप इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। इति स्थानयत्नविवेकः। 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्' (वा १४०)। अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते—(१३ नाज्झलौ। १।१।१०॥ आकारसहितोऽच् आच्, स च हल्

द्धपाठापेक्षम्। इति स्थानयत्नविवेक इति। स्थानयत्नविवेचनं समाप्तमित्यर्थः। स्थानप्रयत्नेति प्रशब्दपाठस्तु चिन्त्यः, अविवक्षितार्थो वा प्रशब्दः।

ऋलृवर्णयोर्मूर्धदन्तात्मकभिन्नस्थानकत्वात् सवर्णसंज्ञायामप्राप्तायाम् 'ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः' इति तद्विधायकं वार्तिकम् अर्थतः संगृह्य पठति—ऋलृवर्णयोर्मिथः। आ च आ च रलौ ऋशब्दस्य लृशब्दस्य च आ इति प्रथमैकवचनम्। ऋ लृ औ इति स्थिते: लृकारस्य 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति गुणः, अकारः, 'उरण्परः' इति लपरत्वम्, ऋकारस्य यणादेशो रेफः। रलौ च तौ वर्णौ च ऋलृवर्णौ। तयोर्मिथः परस्परं सावर्ण्यं सवर्णत्वं वक्तव्यम्। तुल्यास्यसूत्रेण तदलाभादिति सूत्रकारः शिक्ष्यते। उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनात्मकं हि वार्तिकम्[1]। अकारहकारयोरिति। उभयोः कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात्सावर्ण्यं प्राप्तम्। अकारस्य कवर्गेण तु न सावर्ण्यप्रसक्तिः। कण्ठस्थानसाम्ये सत्यपि विवृतस्पृष्टप्रयत्नभेदात्। विसर्जनीयस्य तु अकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्ख्यातत्वेन विवृतत्वेऽपि तेन अकारस्य न सवर्णसंज्ञा प्रयोजनाभावात्। ततश्च अकारस्य हकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। इकारशकारयोरिति। तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। इकारस्य चवर्गेण यकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, इकारस्य विवृतत्वात्, चवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, यकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अत इकारस्य शकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। ऋकारषकारयोरिति। मूर्धस्थानविवृतयत्नसाम्यात् उभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। ऋकारस्य टवर्गेण रेफेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, ऋकारस्य विवृतत्वात्, टवर्गस्य स्पृष्टत्वात्, रेफस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अतः ऋकारषकारयोः सावर्ण्यं परिशिष्यत इति भावः। लृकारसकारयोरिति। दन्तस्थानविवृतप्रयत्नासाम्यादुभयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्। लृकारस्य तवर्गेण लकारेण च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, लृकारस्य विवृतत्वात्, तवर्गस्य स्पृष्टत्वात् लकारस्य ईषत्स्पृष्टत्वाच्च। अतः लृकारस्य सकारेण सावर्ण्यं परिशिष्यते। एवं प्राप्ते प्रतिषेधति—नाज्झलौ। आ सहितः अच् आच्। शाक-

---

[1] उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः॥ पाराशरोपपुराणे।

चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न। अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्। तथा हि—(१४) **अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः**।१।१।६९॥ प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण् परेण

पार्थिवादित्वात्सहितशब्दस्य लोपः। स च हल्च आज्झलौ। तुल्यास्यसूत्रात्सवर्णमित्यनुवर्तते। तच्च पुंलिङ्गद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**अकारसहितोऽजित्यादिना**। ननु किमर्थोऽयं प्रतिषेध इत्यत आह—**तेनेत्यादि यणादिकं नेत्यन्तम्**। तेन प्रतिषेधेन। आदिना सवर्णदीर्घसंग्रहः। दधीति इकारस्य हकारे षकारे सकारे च परे 'इको यणचि' इति यणादेशः, शीतलमित्यत्र शकारे परे सवर्णदीर्घश्च न भवतीत्यर्थः। नन्वस्तु अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोश्च सावर्ण्यम्। तथापि दधि षष्ठमित्यादौ यणादिकं न प्रसक्तम्, अच्परकत्वाभावादित्यत आह—**अन्यथेत्यादिना**। अन्यथा तेषां सावर्ण्याभ्युपगमे, दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यच्त्वं स्यादित्यन्वयः। ननु वर्णसमाम्नाये हकारादीनां अकारचकारमध्यगत्वाभावात् कथमच्त्वमित्यत आह—**ग्रहणकशास्त्रबलादिति**। गृह्णन्त्यकारादयः स्वसवर्णान् येन तत् ग्रहणम्। करणे ल्युट्, स्वार्थे कः। अणुदित्सूत्रादित्यर्थः। यद्यप्यच्छब्दवाच्यत्वं वर्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानाम्, तथापि इको यणचीत्यादौ अच्छब्देन अकारादिषूपस्थितेषु तैः अणुदित्सूत्रबलेन स्वस्वसवर्णानामाकारादीनामुपस्थितिरस्ति। ततश्चात्राच्पदवाच्याकारादिवाच्यत्वादाकारादीनामिव हकारादीनामपि लक्षणया अच्छब्देन ग्रहणं स्यादित्यर्थः। न च इको यणचीत्यादौ शक्यार्थमादायैवोपपत्तेर्न लक्षणासंभवः। अणुदित्सूत्रं तु अस्य च्वावित्यादौ सावकाशमिति वाच्यम्। लक्षादिभ्य इत्यादिनिर्देशबलेन प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणावश्यंभावात्। तथा च अच्त्वं स्यादित्यस्य अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः।

किं तद्ग्रहणकशास्त्रमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादनं प्रतिजानीते—**तथा हीति**। **अणुदित्सवर्णस्य**। प्रत्ययशब्दस्य अणादिप्रत्ययपरत्वे "त्यदादीनामः' 'इदम इश्' इत्यादीनां पर्युदासो न स्यादित्यतो व्याचष्टे—**प्रतीयत इति**। उत् इत् यस्य सः उदित् कु चु टु तु पु इत्यादिः। चकारात्स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते।

---

१ चिन्त्यमिदम्। सहितशब्दविशिष्टस्य शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पने तेनात्तरपदलोपस्य नित्यविधानात् वृत्युक्तो मुखसहितनासिकयेति सहितशब्दघटितः समासोऽसंगतः स्यात्। तस्मात्तत्सूत्रभाष्योक्त्यनुरोधात् मुखद्वितीया मुखोपसंहिता वा नासिकेत्येवं विग्रहो बोध्यः। तथा च शाकपार्थिवादिगणे द्वितीयशब्दघटितस्योपसंहितशब्दघटितस्य च पाठकल्पनैव युक्ता। मुखसहितनासिकयेति तु फलितार्थोक्तिः। न तु तथा विग्रहाभिनिवेशः कर्तव्यः। एवं प्रकृतेऽपि योजनीयम्।

णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम्। अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथे-कारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं लृकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। एदैतोरो-दौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। तेनैचश्चतुर्विं-

---

तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**अविधीयमान इत्यादिना**। अणिति पूर्वेण परेण वा प्रत्याहार इति संशये निर्धारयति—**अत्रेति**। अस्मिन्नेव सूत्रे अण् परेण णकारेण। इतरत्र तु 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादौ पूर्वेणैवेत्यर्थः। अत्र च आचार्यपारंपर्योपदेशरूपं व्याख्यानमेव शरणम्। एवं चाणुदित्सूत्रेणानेन अकारादिभिश्चतुर्भिर्दीर्घप्लुतानामिव सवर्णभूतहकारादीनामपि ग्रहणादच्त्वात्तेषु परेषु इकारस्य यणादिकं स्यादिति नाज्झलाविति प्रतिषेध आवश्यक इति स्थितम्। अणुदित्सूत्रस्य फलमाह—**तदेवमिति**। तत् अणुदित्सूत्रं, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण फलतीत्यर्थः। **त्रिंशत इति**। ऋलृवर्णयोर्मिथः सवर्णतया ऋकारेण स्वाष्टादशभेदानां लृकारीयद्वादशभेदानां च ग्रहणादिति भावः। **एवं लृकारोऽपीति**। ऋकारस्यापि लृकारसवर्णत्वादिति भावः। ननु एकारेण ऐकारप्रपञ्चोऽपि गृह्येत ऐकारेण एकारप्रपञ्चश्च। तथा ओकारेण औकारप्रपञ्चो गृह्येत। औकारेण ओकारप्रपञ्चश्च। ततश्च एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरित्येवं वक्तव्यम्। ननु द्वादशानामित्यत आह—**एदैतोरिति**। कुतो न सावर्ण्यमित्यत आह—**ऐऔजिति**। यदि ह्येदैतोः ओदौतोश्च परस्परं सावर्ण्यं स्यात्, तर्हि एकारेण ऐकारप्रपञ्चस्य ओकारेण औकारप्रपञ्चस्य च अकारादिभिर्दीर्घप्लुतानामिव ग्रहणसम्भवात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं नारभ्येत। आरभ्यते च। अतः एदैतोरोदौतोश्च न परस्परं सावर्ण्यमिति विज्ञायत इत्यर्थः। अच् इच् एच् इत्यादि प्रत्याहारास्तु चकारेणैव निर्वाह्याः। न च 'एचोऽयवायाव' इत्यत्र यथासंख्यार्थमैऔजिति सूत्रमस्त्विति वाच्यम्। तत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' इति सूत्रेणैव निर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु, 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'वृद्धिरादैच्' 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' 'प्लुतावैच इदुतौ' इत्यादौ एङ्ग्रहणापत्तौ एदोतोरपि ग्रहणे प्रसक्ते तन्निवृत्त्यर्थमैच्प्रत्याहार आवश्यक इति तदर्थमैऔजित्यारम्भणीयमेव। अतः ऐऔजिति सूत्रारम्भस्य चरितार्थत्वात् एदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावसाधकत्वकथनमनुपपन्नमेव। एदैतोरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्याभावस्तु वृद्धिरादैजित्यादौ क्वचिदैज्ग्रहणात् 'अदेङ्गुणः' इत्यादौ क्वचिदेङ्ग्रहणाच्च सुनिर्वाहः। अन्यथा सर्वत्र एङ्ग्रहणमेव ऐज्ग्रहणमेव वा कुर्यात्। तावतैव चतुर्णां ग्रहणसम्भवात्। अत ऐच् एङिति प्रत्याहारद्वयग्रहणसामर्थ्यादेदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्। प्लुतावैच इदुतौ' 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्याच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **तेनेति**।

१ संभवमात्राभिप्रायेणेयमुक्तिः, लृकारेण ऋकारग्रहणस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्।

शतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम्। 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः। तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात्। तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ढः' (सू ३२४) इति ढत्वं न भवति।

एदैतोरोदौतोश्च मिथस्सावर्ण्याभावेनेत्यर्थः। **नापादनीयमिति**। नाशङ्कनीयमित्यर्थः। एवं च एकारेण सह वर्तत इति सैः हे सैरित्यत्र 'एङ् ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपो न। ग्लावं ग्लाव इत्यत्र 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वं च न।

स्यादेतत्। हकारस्य आकारस्य च सवर्णसंज्ञा स्यात्, स्थानप्रयत्नसाम्यात्, अज्झलामेव सावर्ण्यनिषेधात् वार्णसमाम्नायिकानामेव वर्णानां अज्झलशब्दवाच्यत्वात् आकारप्रश्लेषे च प्रमाणाभावात्। न चाकारस्याच्त्वात् तेन आकारस्यापि अणुदित्सूत्रेण ग्रहणादाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमिति वाच्यम्। ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति। नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रं न लब्धात्मकम्। तद्धि सवर्णपदघटितं सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम्। सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलावित्यपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसन्नं स्वकार्यक्षमम्। तदुक्तम्—'प्रकल्प्यापवादविषयं उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति। उक्तं च भाष्ये—'वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। तदुत्तरकालमणुदित्सूत्रमित्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति' इति। अन्यत्र 'अस्य च्वौ' इत्यादावित्यर्थः। अत्र भाष्ये प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञेत्यनेन नाज्झलाविति निषेधसहितः सावर्ण्यविधिर्विवक्षितः, केवलसावर्ण्यविधेः प्रत्याहारानपेक्षत्वेन प्रत्याहारोत्तरकालिकत्वनियमासम्भवात्। तथा चाणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकत्वात् तेन नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन सवर्णानां ग्रहणाभावात् सावर्ण्यविधिनिषेधाभावात् आकारहकारयोः सावर्ण्यं स्यादिति शङ्कते—**नाज्झलाविति सावर्ण्येत्यादिना**। यद्यपीति सम्भावनायाम्। अक्षरसमाम्नायश्चतुर्दशसूत्री। तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः। 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ्। न च नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायामणुदित्सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तत्र अजित्यनेन लक्षणया दीर्घप्लुतानां ग्रहणमस्तु। प्रत्याहाराणां स्ववाच्यवाच्येषु लक्षणाया अनुपदमेव प्रपञ्चितत्वादिति वाच्यम्। स्ववाच्यवाच्येषु हि प्रत्याहाराणां लक्षणा। न चात्राच्छब्दवाच्याकारादिवाच्यता दीर्घप्लुतानामस्ति। अणुदित्सूत्रस्येदानीमप्रवृत्तेरिति भावः। परिहरति—**तथापीति**। वार्णसमाम्नायिकानामेव नाज्झलाविति निषेध इत्यभ्युपगमेऽपि हकारस्य आकारो न सवर्ण इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**तत्रापीति**। अपिशब्दो व्युत्क्रमः। तत्र नाज्झलाविति सूत्रे, आ सहितः अच् आच् इत्याकारस्यापि सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्टत्वादित्यर्थः।

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।
(१५) तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७०॥ तः परो यस्मात्स तात्परश्चोच्चार्यमाण-समकालस्यैव संज्ञा स्यात् तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा। 'ऋत्'

नन्वस्तु हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यम्, किं तत्प्रतिषेधार्थेन आकारप्रश्लेषेणे-त्यत आह—**तेनेति** । तेन हकारस्य आकारस्य च सावर्ण्यप्रतिषेधेन हकारेण आकारस्य ग्रहणाभावात् विश्वपाभिरित्यत्र 'हो ढः' इति हकारस्य विधीयमानं ढत्वं पकारादाकारस्य न भवति । आकारप्रश्लेषाभावे तु, तस्य हकारस्य च साव-र्ण्यसत्त्वात् हकारेण आकारस्य च ग्रहणात् तस्य ढत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र ढत्व-स्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोप एवापादनीय इति नवीनाः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति सूत्रे वेलास्विति लकारादाकारस्य निर्देशः नाज्झलावित्यत्र आकार-प्रश्लेषे प्रमाणम् । अन्यथा तत्र ढत्वस्य संयोगान्तलोपस्य वा आपत्तौ आकारो न श्रूयेतेत्यलम् । ननु ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमेव क्रियताम् । अणुदित्सवर्णस्येति किमण्ग्रहणेन हयवरलानां सवर्णाभावेन तेषु ग्रहणकशास्त्रस्य व्यर्थत्वादित्यत आह—**अनुनासिकेति** । **तेनेति** । उक्तद्वैविध्येन सवर्णत्वात् अननुनासिकास्ते यवलाः प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः । अनुनासिकास्तु यवलाः अननुनासिकानामपि न संज्ञाः, भेदका गुणा इत्याश्रयणात् वर्णसमाम्नाये अननुनासिकानामेव तेषां पाठाच्च । एवं च यवलसंग्रहार्थं ग्रहणकसूत्रे अज्ग्रहणमपहाय अण्ग्रहणमिति भावः ।

ग्रहणकसूत्रे अण् सवर्णानां ग्राहक इति स्थितम् । एवं सति अत् इत् उत् इत्यादितपराणामप्यणां स्वस्वसर्वसवर्णग्राहकत्वे प्राप्ते इदमारभ्यते—**तपरस्त-त्कालस्य** । तपर इत्यावर्तते । प्रथमस्तावत्तपरशब्दः तः परः यस्मादिति बहु-व्रीहिः । द्वितीयस्तु तात् पर इति पञ्चमीसमासः । ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवर्तते । तस्य तपरत्वेन उच्चार्यमाणवर्णस्य काल इव कालो यस्येति बहुव्रीहिः । ऊकालः उष्ट्रमुख इत्यादिवत् समासः । एवं च 'अत्' 'इत्' इत्याद्यात्मकः अण् तपरत्वेन उच्चार्य-माणः स्वीयकालसदृशकालस्य संज्ञा स्यादित्यर्थः । तत्र अत् इत् उत् ऋत् इत्ये-तेषां तपराणां ह्रस्वाकारादीनामणां तत्तत्कालाः तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चाः । एत्, ऐत्, ओत्, औत् इत्येतेषां तु तपराणामेकारादीनां तत्तत्कालाः तत्तद्दीर्घप्रपञ्चाः । तत्र ह्रस्वाकारादीनां तपराणां तत्तद्ध्रस्वप्रपञ्चवाचकत्वस्य एकारादीनां च दीर्घाणां तप-राणां स्वस्वदीर्घप्रपञ्चवाचकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् 'सिद्धे सत्यारम्भो नियम-मार्थः ।' इति न्यायेन सूत्रमिदं नियमार्थं सम्पद्यते । अण् तपरश्चेत् तत्कालस्यैव सवर्णस्य ग्राहकः । न त्वतत्कालस्येति । एवं च अतत्कालनि-वृत्त्यात्मकपरिसंख्यार्थमिदं सूत्रम् । वैयाकरणास्तु परिसंख्याविधिमेव नियम-विधिरिति व्यवहरन्ति । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—**तः परो यस्मा-दित्यादिना** । नियमविधानस्य फलमाह—**तेनेत्यादिना** । तेन नियमविधानेन ।

इति द्वादशानाम्। (१६) **वृद्धिरादैच्** । १।१।१॥ आदैच वृद्धिसंज्ञः स्यात्।

आदिना लृत् इत्यादिसंग्रहः। अत्, इत्, उत्, लृत्, एत्, ऐत्, ओत्, औत्, इत्येते अष्टौ तपराः अणः स्वस्वसमानकालानां षण्णां षण्णामेव संज्ञाः, न त्वतत्कालानामित्यर्थः। **ऋदिति द्वादशानामिति**। ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानादिति भावः। नन्वेवं लृदित्यपि द्वादशानां ग्रहणं स्यात्। तथा च 'पुषादिद्युताद्यलृदितः' इत्यादिविषयः ऋदित्स्वपि प्रवर्तेरन्निति चेन्न, ऋदित्यनेन लृप्रपञ्चस्य ग्रहणेऽपि क्वचित् लृदिद्ग्रहणबलेन लृ इत्यनेन ऋप्रपञ्चस्य ग्रहणाभावात्। अन्यथा ऋतो ङीत्यादौ क्वचित् ऋद्ग्रहणस्य पुषादिद्युताद्यलृदित इत्यादौ क्वचित् लृदिद्ग्रहणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः प्रथमातिक्रमणे कारणाभावेन सर्वत्र ऋदिद्ग्रहणस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्। इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणकसूत्रे ऋदिति द्वादशानामित्येवोक्तम्, नतु लृदपीति। अत्र च तः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः अत्, इत्, उत् इत्याद्युदाहरणम्। तात्पर इति पञ्चमीसमासस्य तु वृद्धिरादैजित्यैकार उदाहरणम्। आत् ईत्, ऊत् इत्यादि तु न तपरसूत्रस्योदाहरणम्। आकारादिषु हि तपरसूत्रमपूर्वविधानार्थम्, उत नियमार्थम्? नाद्यः, तपरसूत्रे ग्रहणकसूत्रादणित्यनुवृत्तेः। तत्र अणित्यस्य उक्तरीत्या वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रपरत्वात्। तपरसूत्रे अण्ग्रहणानुवृत्त्यभावेऽपि जातिपक्षे आकारादिभिः दीर्घैः स्वस्वसमानकालिकप्रपञ्चस्य वाच्यताया लोकत एव सिद्धत्वेन तेषु तपरसूत्रप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वात्। न द्वितीयः। उक्तरीत्या ग्रहणकसूत्रस्य वार्णसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया आकारादिषु तस्य प्रवृत्त्यसम्भवेन तपरसूत्रस्य तेष्वतत्कालव्यावृत्तिफलकतन्नियमनार्थत्वानुपपत्तेः, सिद्धे सत्यारम्भस्यैव नियमार्थत्वात्। एवं च आत्, ईत् इत्यादि तपरकरणमसन्देहार्थमेवेत्यास्तां तावत्। तदेवं वृत्तः प्रत्याहारप्रपञ्चः ग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चश्च।

इदानीं संज्ञान्तराणि विधास्यन् वृद्धिसंज्ञां तावदाह—**वृद्धिरादैच्**। यद्यपि पाणिनीयाष्टाध्याय्यामिदमादिमं सूत्रम्, तथापि नेदमादावुपन्यस्तम्, अस्य सूत्रस्य तपरकरणेन प्रत्याहारगर्भितत्वेन ग्रहणकशास्त्रनियमार्थतपरसूत्रप्रत्याहारसूत्रप्रवृत्त्युत्तरप्रवृत्तिकतया प्रत्याहारशास्त्रग्रहणकशास्त्रप्रपञ्चनिरूपणात् प्रागुपन्यासानर्हत्वात्। नच सूत्रकृता अयमेव पाठक्रमः कुतो नाद्रियत इति वाच्यम्। स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वात्। आच्च ऐच्चेति समाहारद्वन्द्वः। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति समासान्तस्तु न, अत एव निर्देशेन समासान्तविधेरनित्यत्वात्। 'चोः कुः' इति पदान्ते विहितं कुत्वमपि न, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात्। 'वृद्धिरादैजदेङ्' इति संहितापाठपक्षे चकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विहितजश्त्वं तु भवत्येव, 'उभयसंज्ञान्यपि छन्दसि दृश्यन्ते' इति वचनात् 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधीनां सूत्रेष्वपि प्रवृत्तेः। नचैवमपि पदत्वात् कुत्वं भत्वात् जश्त्वाभावश्च कुतो न स्यादिति वाच्यम्, छन्द-

(१७) अदेङ्गुणः ।१।१।२।। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात्। **(१८) भूवादयो धातवः। १।३।१।** क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः। **(१९) प्राग्रीश्वरान्निपाताः।**

सि दृष्टानुविधिः' इति वचनादित्यलम्। आच्च ऐच्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वो वा। तथा सति सौत्रमेकवचनम्। आचार्यपारंपर्योपदेशसिद्धसंज्ञाधिकारात् संज्ञेति लभ्यते। तदेतदाह—**आदैच्चेत्यादिना। अदेङ्गुणः।** संज्ञाप्रस्तावात् संज्ञेति लभ्यते अच्च एङ् चेति समाहारद्वन्द्वः। तदाह—**अदेङ् चेत्यादिना।**

भूवादयो धातवः। भूश्च वाश्च भूवौ। आदिश्च आदिश्च आदी। प्रथमः आदिशब्दः प्रभृतिवचनः, द्वितीयस्तु प्रकारवचनः। भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। भूप्रभृतयो वासदृशाश्च ये, ते धातुसंज्ञका इत्यर्थः। वाधातुसादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन। तदाह—**क्रियावाचिन इत्यादिना।** क्रियावाचिनः किम्। धातुपाठे या इत्यस्य पाठात् याः पश्यन्तीत्यत्र टाबन्तयच्छब्दस्य धातुत्वं मा भूत्। धातुत्वे हि 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात्। वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तयच्छब्दस्यात्र न ग्रहणप्रसक्तिः। क्रियावाचिन इति तु वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य निपातस्य धातुत्वनिवृत्त्यर्थम्, धातुपाठे वा इत्यस्य पाठात्। 'वा गतिगन्धनयोः', 'या प्रापणे' इत्यर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। क्रियावाचिन इत्युक्तौ तु न दोषः। वार्थस्य विकल्पस्य, वा भविष्यति इति वा अभवदित्येवं भूतभविष्यत्कालसंबन्धाभावेन क्रियात्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। भ्वादयः किम्। वर्जनक्रियावाचिनो हिरुक् इत्यस्य धातुत्वं मा भूत्।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः। प्रथमस्य चतुर्थपादे 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यनन्तरमिदं सूत्रम्। रीश्वरशब्दः 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रैकदेशस्य अनुकरणम्। अनुकरणत्वात् नापशब्दः। अत एव प्रत्यक्षोपजीव्यत्वादिति चिन्तामणिवाक्यस्य प्रत्यक्षवितीति प्रतीकग्रहणं तद्व्याख्याने दृश्यते। इतः प्रभृति अधिरीश्वर इति एतत्पादीयोपरितनसूत्रे रीश्वरशब्दात् प्राक् निपातसंज्ञकाः प्रत्येतव्याः इत्यर्थः। निपात-

---

१ रीश्वरशब्दात्प्रागिति। चिन्त्यमिदम्। अत्र हि रीश्वरादिति अभिव्याप्येति ल्यब्लोपे तस्य योगे पञ्चमी, न तु प्रागिति दिक्शब्दयोगे। तथा च प्रागिति पदमपि विधेयकोटिप्रविष्टम्, तेन प्राङ्निपाता इति पदद्वयमधिक्रियते इत्यर्थलाभः। तथा च गत्यादिसंज्ञासूत्रेषु पूर्वं निपातसंज्ञकाः सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः सिद्धः। तथा च गत्यादिसंज्ञानामुद्देश्यकोटौ निपातसंज्ञायाः प्रवेशान्निपातसंज्ञां विना गत्यादिसंज्ञाया अप्राप्तेर्गत्यादिसंज्ञाभिर्निपातसंज्ञायाः समावेशः सिद्धः, अन्यथाऽऽकडारीयत्वाद्गत्यादिसंज्ञा निपातसंज्ञाया बाधिकाः स्युः। तथा 'विभाषा कृञि' अत्र सूत्रेऽपि रीश्वरपदसम्बन्धात्तत्रापि निपातसंज्ञासम्बन्धोऽभिव्याप्येति ल्यब्लोपे पञ्चम्याश्रयणे एव सिध्येन्न दिक्शब्दपञ्चम्यामिति।

१।४।५६॥ इत्यधिकृत्य। (२०) चादयोऽसत्त्वे ।१।४।५७॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः। (२१) प्रादयः ।१।४।५८॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा। (२२) उपसर्गाः क्रियायोगे ।१।४।५९॥ (२३) गतिश्च ।१।४।६०॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप—एते प्रादयः। (२४)

पदमनुवर्तत इति यावत्। रेफविशिष्टग्रहणं किम्। 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तृतीयाध्यायस्थस्यावधित्वं मा भूत्। यदि तु प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् अधिरीश्वर इत्यस्यैवावधित्वम्, तदा सरेफग्रहणं स्पष्टार्थम्। **चादयोऽसत्त्वे**। चः आदिः येषां ते चादयः गणपाठसिद्धाः। निपाता इत्यधिकृतम्। सत्त्वशब्देन द्रव्यमुच्यते 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः। लिङ्गसङ्ख्याकारकान्वितं द्रव्यम्। चाद्यर्थाः समुच्चयादयः यदा चादिभिर्गम्यन्ते, तदा लिङ्गाद्यन्विता न भवन्ति यदा समुच्चयादिशब्दगम्याः, तदा लिङ्गाद्यन्विताः, शब्दस्वाभाव्यात्। न सत्त्वम् असत्त्वम् अद्रव्यं तत्र वाचकतया विद्यमानाश्चादयः निपातसंज्ञकाः स्युरित्यर्थः। तदाह—**अद्रव्यार्था इति**। असत्त्वे किम्—छागः पशुः। चादौ पठितस्यापि पशुशब्दस्य अत्र द्रव्यवाचित्वान्न निपातत्वम्। इह तु स्यादेव पुष्टं पशु मन्यते। इह पशु इति सम्यगर्थे। **प्रादयः**। असत्व इत्यनुवर्तते, निपाता इति च। तदाह—**अद्रव्येति। तथेति**। निपातसंज्ञका इत्यर्थः। **उपसर्गाः। गतिश्च**। सूत्रद्वयमिदं व्याख्यासौकर्यात् सहोपात्तम्। प्रादय इत्यनुवर्तते। गतिरिति बहुत्वे एकवचनमार्षम्। तदाह—**प्रादय इत्यादिना॥ क्रियायोग इति**। क्रियया अन्वये सतीत्यर्थः। निपाता इत्यप्यत्रानुवर्तते, प्राग्रीश्वरात्तदधिकारात्। ततश्च प्रादयो निपातसंज्ञका एव सन्तो गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति। आकडारादिति च बाध्यते। गत्युपसर्गसंज्ञयोस्तु गतिश्चेति चकारादेव समावेशः सिध्यति। ततश्च प्रणेयमित्यादौ उपसर्गकार्यम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादि सिध्यति। गतिकारकेत्यादि कार्यं च। निपातस्यानर्थकस्येत्यादि च। अथ प्रादीन् पठति—**प्र परेत्यादि**। परा इत्याकारान्तम्। अयधातौ 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुरोर्लत्वम्—निलयते दुलयते। निसो दुसश्च 'ससजुषो रुः' इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् न लत्वम्। निरयते दुरयते। एतदर्थमेव निस्दुसोर्निर्दुरोश्च पृथक्पाठः।

न वेति विभाषा। 'मेध्यः पशुरनड्वान्विभाषितः' इत्यादियाज्ञिकप्रयोगे विभाषाशब्दः केवलविकल्पे दृष्टः। इह तु शास्त्रे निषेधो विकल्पश्चेति द्वयं मिलितं विभाषाशब्दार्थ इति बोधयितुमिदमारभ्यते। इतिशब्दाभावे, स्वं रूपं शब्दस्येति नवाशब्दयोः स्वरूपपरत्वान्नवाशब्दयोर्विभाषासंज्ञेत्यर्थः स्यात्। ततश्च 'विभाषा श्वेः' इत्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्याताम्। इतिकरणे तु नायं दोषः। इतिर्हि प्रत्येकं

संबध्यते। ततश्च 'न' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते निषेधः, 'वा' इति शब्देन योऽर्थो गम्यते विकल्पः, तदुभयस्य मिलितस्य विभाषा संज्ञा स्यादित्यर्थः फलति। एवंच नवाशब्दार्थयोरेव संज्ञित्वं लभ्यते, न तु नवाशब्दस्वरूपयोरिति नोक्तदोषः। तदाह—**निषेधाविकल्पयोरित्यादि**। उभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम्। तथाहि—प्राप्तविभाषा अप्राप्तविभाषा उभयत्र विभाषेति त्रिविधा विभाषा। प्राप्तविभाषा यथा—विभाषा जसीति। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्र द्वन्द्वे चेति नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते विभाषेयम्। अप्राप्तविभाषा यथा—तीयस्य ङित्सु विभाषेति। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादौ तीयप्रत्ययस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् अप्राप्तायां सर्वनामसंज्ञायां विभाषेयम्। उभयत्र विभाषा यथा—विभाषा श्वेरिति श्वयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणविभाषेयम्। तत्र लिटि शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः, इत्याद्युदाहरणम्। यङि तु शोशूयते इति। अत्र यङंशे अप्राप्तविभाषैवेयम्। लिटि तु द्विवचनबहुवचनेष्वपित्सु 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति नित्यतया सम्प्रसारणं प्राप्तम्। पित्सु त्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव। 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वस्य अपित्स्वेव प्रवृत्तेः। एवं च प्राप्तेऽप्राप्ते च आरम्भात् 'विभाषा श्वेः' इत्युभयत्र विभाषेति स्थितिः। तत्र यदि 'नवेति विभाषा' इति सूत्रं नारभ्येत, तर्हि अनड्वान्विभाषितः इत्यादियाज्ञिकप्रयोग इव विभाषा श्वेरित्यत्रापि केवलविकल्पः प्रतीयेत। भावः अभावश्चेति द्वयं तावद्विकल्पः। ततश्च विभाषाश्रुतौ प्रवृत्तिस्तदभावश्चेति द्वयमपि विधेयमिति लभ्येत। तत्र यदि 'विभाषा श्वेः' इति विकल्पो विधिमुखः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं भवति न भवतीति, तर्हि पित्स्वेव विकल्पस्य प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि सम्प्रसारणस्य वचिस्वपीति किति विहितस्य अप्राप्तत्वेन प्रथमं भवनांशो विधेयः, तस्य पाक्षिकत्वाय न भवतीत्यपि विधेयम्। कित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तेषु हि वचिस्वपियजादीनां कितीति प्राप्तत्वात् प्रथमं भवनांशो न विधेयः। न भवतीत्यंश एव विधेयः। एवं च उभयांशविधेयत्वालाभात्तत्र विकल्पविधिरयं न प्रवर्तेत, तत्र नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्। यदि तु विकल्पो निषेधमुखः—लिटि श्वयतेः सम्प्रसारणं न भवति भवतीति, तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्। तत्र हि वचिस्वपीति प्राप्तत्वान्न भवतीति प्रथमं विधेयम्। अभवनस्य पाक्षिकत्वलाभाय भवतीत्यपि विधेयम्। पित्सु तु प्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्र सम्प्रसारणस्य अप्राप्ततया न भवतीत्यंशस्य प्रथमं विध्यनर्हत्वात्। न च पित्सु विधिमुखः कित्सु निषेधमुखः इत्युभयथापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। सकृच्छ्रुतस्य विभाषाशब्दस्य क्वचिद्विधिमुखविकल्पबोधने क्वचिन्निषेधमुखविकल्पबोधने च असामर्थ्यात्। आवृत्त्या तद्बोधने तु स एव दोषः। नवेति विभाषेत्यारम्भे तु श्रुतक्रमानुरोधेन बोधात् नेत्यंशेन कित्सु पूर्वं निषेधः प्रवर्तते। ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि निःसम्प्रसारणतया ऐकरूप्यं प्रापिते सति, भवति न भवतीत्येकरूपेण विधि-

न वेति विभाषा ।१।१।४४॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । (२५) **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥** शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । (२६) **येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥** विशेषणं

मुख एव विकल्पः प्रवर्तते । तदवमुभयत्र विभाषार्थमिदं सूत्रम् ।

प्राप्तविभाषायां तु नास्योपयोगः, तत्र भवनांशस्य प्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वात् । अप्राप्तविभाषायामपि न तस्योपयोगः, तत्र अभवनांशस्य सिद्धत्वेन विध्यनर्हत्वात् । नचैवमपि 'उणादयो बहुलम्' 'ह्रक्रोरन्यतरस्याम्' छन्दस्युभयथा' 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यादिविधिषु विभाषाशब्दाभावात् केवलविकल्पविधौ वैरूप्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, विभाषाशब्दस्यात्र सूत्रे विकल्पवाचकशब्दोपलक्षणत्वात् । एवं च लोके ये विकल्पपर्यायाः शब्दाः, ते सर्वे अस्मिन् शास्त्रे निषेधविकल्पयोः प्रत्यायका इति सूत्रार्थपर्यवसानं बोध्यम् । भाष्ये तु विभाषादिशब्दानां लोकवदेव केवलविकल्पपरत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखन विकल्पस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यलं बहुना ।

'अग्नेर्ढक्' 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' 'राज्ञो यत्' इत्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्या उपस्थितानां वह्निवातादीनामर्थानां ढगादिप्रत्ययैः पौर्वापर्यासम्भवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तत्तदर्थकपर्यायशब्दानां ग्रहणापत्तौ तन्नियमार्थमिदं सूत्रमारभ्यते—**स्वं रूपम्** । अग्नेर्ढगित्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य यत् स्वरूपं श्रुतं तदेव अग्न्यादिशब्दैः प्रत्येतव्यम्, नतु तदन्यः तत्तत्पर्यायोऽपि । शब्दशास्त्रे संकेतिता वृद्धिगुणादिसंज्ञा शब्दसंज्ञा, तत्र नायं नियम इत्यर्थः । तदाह—**शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञीति** । बोध्यमित्यर्थः । न च वृद्धिः गुणः इत्यादिसंज्ञाविधिबलादेव तत्र तदर्थग्रहणं भविष्यतीति किमशब्दसंज्ञेत्यनेनेति वाच्यम् । 'उपसर्गे घोः किः' इत्यत्र 'घुशब्दे' इति घुधातुनिवृत्त्यर्थत्वात 'दाधाघ्वदाप्' इति संज्ञाकरणस्य 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इत्यादौ आवश्यकतया संज्ञाकरणस्य सामर्थ्योपक्षयादित्यन्यत्र विस्तरः । इदं[1] सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

यत् शब्दस्वरूपम् उपादाय यो विधिरारभ्यते स तस्य तदन्तस्य च भवतीत्येतद्वक्तुमाह—**येन विधिः** । विधीयत इति विधिः, 'उपसर्गे घोः किः' इति

१ वस्तुतस्तु 'अर्थवत्परिभाषा' एतत्सूत्रसाध्या, न तु 'उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागे मानाभाव' इति न्यायसाध्येति बोधनार्थमिदं सूत्रम् । तथाहि—अर्थवत्परिभाषाया उक्तन्यायमूलकत्वाङ्गीकारे गोतोणिदित्यत्र गोशब्देन गोपशुरूपार्थोपस्थितौ तदर्थबोधकगोशब्दस्य णित्परकत्वप्रयुक्तवृद्धिसिद्धावपि किरणवाणीन्द्रियाद्यर्थकगोशब्दस्य वृद्धिर्न स्यात्, विनिगमनाविरहादिदोषश्च स्यात् । सूत्रप्रतिपाद्यत्वे तु परिभाषायाः स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वेन स्व आत्मीयभूतो यावा-

तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । उगिद्वर्ण-ग्रहणवर्जम् । (२७) विरामोऽवसानम् । १।४।११० ॥ वर्णानामभावोऽवसान-

---

दधातेः भावे किप्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया । शास्त्रकृत् विधाने कर्ता । धातो-रित्यधिकृत्य एरजिति इकारेण करणेन धातोरच्प्रत्ययं विधत्ते पाणिनिः । करणं च व्यापारवत् । एरजित्यत्र विशेषणस्य इकारस्य पाणिनिकर्तृकविधानक्रियायां करणस्य इतरव्यावर्तनमेव व्यापारः । ततश्च विशेषणमेवात्र येनेति तृतीयान्ते-नोच्यते । स्वं रूपमित्यतः स्वमित्यनुवर्तते षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते । एवं च विशेषणसमर्पकः शब्दः तदन्तस्य स्वस्य च प्रत्यायक इति फलति । तदाह—**विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य चेति** । विशेषणसमर्पकः शब्द-स्तदन्तस्य शब्दस्य विशेषणसमर्पकशब्दस्य च बोधकः स्यादिति यावत् । ततश्च एरजित्यत्र इकारान्ताद्धातोरच्प्रत्ययः स्यात्, इकाररूपाद्धातोश्चेति फलति । यथा—चयः, अयः । केचित्तु करणं कर्तृपरतन्त्रमिति तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते तच्च शब्दानां विशेषणत्वेनेति विशेषणपरत्वं यच्छब्दस्य लभ्यत इत्याहुः । तत्तु शब्दे-न्दुशेखरे दूषितम् । **समासेति** । वार्तिकमेतत् । समासविधौ प्रत्ययविधौ च तद-न्तविधेः प्रतिषेधो वाच्य इत्यर्थः । तेन कृष्णं परमश्रित इत्यत्र 'द्वितीया श्रिते'ति समासो न भवति । सूत्रनडस्य गोत्रापत्यं सौत्रनाडिः । 'अत इञ्, अनुशतिका-दीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । अत्र नडादिभ्यः फक् इति न भवति । नन्वेवं सति पच-न्तमतिक्रान्ता अतिपचन्तीत्यत्र उगितश्चेति उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् विहितो ङीप् न स्यात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । तथा दाक्षिरित्यत्र अत इञ् इति इञ् न स्यात् । अस्यापत्यं इरित्यत्रैव इञ् स्यादित्यत आह—**उगिदिति** इदमपि वार्तिकम् । द्वितीयायां चेति वर्जयतेर्णमुल् । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा समासप्रत्ययविधावित्युक्तः प्रतिषेधो भवति । उगिद्वर्णग्रहणे तु येन विधिरिति तदन्तविधिरस्त्येव, ततश्च अतिपचन्तीत्यत्र उगिदन्तप्रातिपदिकान्तात् उगितश्चेति ङीप् । दाक्षिरित्यत्र अवर्णान्तादिञ् च सिध्यति ।

विरामोऽवसानम् । विरम्यते अस्मिन्निति विरामः सामीपिकेऽधिकरणे

नर्थस्तत्प्रतिपादकगोशब्दात्परस्य णित्वमित्यर्थे न कोऽपि दोषः । किंच स्वशब्देन शास्त्रकल्पितोऽप्यर्थो ग्राह्य इति सूत्रसत्वे सिद्ध्यति, तेन 'केऽणः' इत्यस्यापि कप्रत्य-यस्य शास्त्रकल्पितार्थमादायार्थवति के प्रवृत्त्या चञ्चरीकः प्रतीकमित्यादौ न ह्रस्वा-पत्तिरिति । कप्रत्ययस्य लौकिकार्थासम्भवेन न्यायसिद्धपरिभाषया नेदं सिध्येत् ।

१ वस्तुतस्तु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति सपूर्वग्रहणज्ञापकसिद्धया 'ग्रह-णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीतिपरिभाषया 'समासप्रत्ययविधौ' इत्य-स्यैकवाक्यत्वेन आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकरूपग्रहणवत्—प्रातिपादिककर-

संज्ञः स्यात्। (२८) **परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥** वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्। (२९) **सुप्तिङन्तं पदम्। १। ४। १४॥** सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्। (३०) **हलोऽनन्तराः संयोगः। १। १। ७॥**

घञ्। विरमणं क्रियाया अभावः, स च शब्दशास्त्रप्रस्तावात् वर्णानामुच्चारणाभावात्मक इति लभ्यते। तथा च यस्मिन् वर्णे उच्चारिते सति अव्यवहितोत्तरकाले वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यर्थः फलति। तदभिप्रेत्य व्याचष्टे—**वर्णानामित्यादिना।** यस्मिन्नुच्चारिते सति वर्णान्तराणाम् उच्चारणाभावः सः अन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञक इत्यध्याहारेण विवरणं योज्यम्। यद्वा वर्णानामुच्चारणाभावः विरामः। भावे घञ्। स च किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरकालिक एव गृह्यते, व्याख्यानात्। अस्मिन् पक्षे किंचिद्वर्णोच्चारणोत्तरं वर्णान्तराणामुच्चारणाभावः अवसानमिति विवरणयोजना। तत्र प्रथमपक्षे खरवसानयोरित्यत्र खरि परतः रेफस्य विसर्गः, अवसाने तु रेफे स्थानिनीति योज्यम्। खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते। द्वितीयपक्षे तु अभावस्यापि बुद्धिकृतं परत्वं बोध्यम्। **परः संनिकर्षः।** परः अतिशयितः 'दूरानात्मोत्तमाः पराः' इत्यमरः। सन्निकर्षः सामीप्यं अर्धमात्राधिककालव्यवधानाभावः, अर्धमात्राकालव्यवधानस्य अवर्जनीयत्वात्। तदेतदभिप्रेत्याह—**अतिशयित इत्यादिना। सुप्तिङन्तं पदम्।** सुप् इति स्वौजसमौडिति सूत्रे सु इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। न तु सप्तमीबहुवचनस्यैवात्र ग्रहणम्, व्याख्यानात्। सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ तौ अन्ते यस्य तत् सुप्तिङन्तं शब्दरूपमिति शब्दशास्त्रप्रस्तावाल्लभ्यते। अन्तशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते। तदाह—**सुबन्तमित्यादिना। हलोऽनन्तराः संयोगः।** अन्तरशब्दोऽत्र व्यवधाने वर्तते। 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः। व्यवधानं च विजातीयेनैव। अविद्यमानं अन्तरं व्यवधानं येषामिति विग्रहः। नञोऽस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदस्य लोपः। तदाह—**अज्भिरित्यादिना।** तत्र हलौ च हलश्च हल इत्येकशेषः। तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा लभ्यते। ततश्च शिक्षेत्यत्र 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति। अत्र च समुदायस्यैव संयोगसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात्, व्याख्यानाच्च। नतु प्रत्येकम्। तथा सति-

---

णकः प्रत्ययविधिविषयकस्तदन्तविधिर्नास्तीति 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यस्यार्थसिध्या उगिद्ग्रहणे वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणे च समासेत्यादि निषेधाऽप्राप्त्या उगिद्वर्णेत्यादिप्रतिप्रसवो निर्दिष्टरीत्या सिद्धार्थानुवाद एव। तथा च 'उगितश्च, अत इञ्, यञिञोश्च' इत्यादौ तदन्तविधिः स्वतः सिद्धः। एतदनुसाराच्च 'उगिद्वर्णे' त्यनुवादवार्तिके ग्रहणपदं ग्रहणवत्प्रातिपदिकभिन्नपरं, तेन यञिञोश्चेति प्रत्ययग्रहणेऽपि उगिद्वर्णेति प्रतिप्रसवस्य प्रवृत्तिसिद्धिः।

अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । **(३१) ह्रस्वं लघु** । १ । ४ । १० ॥ **(३२) संयोगे गुरु** । १ । ४ । ११ ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । **(३३) दीर्घं च** । १ । ४ । १२ ॥ दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् । २ ।

(३४) इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । **(३५) अचश्च** ।१।२।२८॥

सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र पकारसन्निधौ तकारस्य संयोगत्वापत्तौ संयोगान्तलोपापत्तेः । यत्र तु बहवो हलः श्लिष्टाः तत्रापि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा नतु बहूनामेवेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **ह्रस्वं लघु** । ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यादित्यर्थस्य स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् । अत एव निर्देशात् ह्रस्वशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि । **संयोगे गुरु** । ह्रस्वमित्यनुवर्तते । तदाह—**संयोग पर इत्यादिना** । **दीर्घं च** । संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमपि गुरुसंज्ञकमित्यर्थः । **इति संज्ञाप्रकरणमिति** । सन्धिकार्योपयोगिप्रथमाध्यायस्थसंज्ञानिरूपणं समाप्तमित्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ॥

इको गुणवृद्धी । इक इति षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः नपुंसकलिङ्गः प्रथमैकवचनान्तः । सोर्लुका लुप्तत्वात् अत्वसन्तस्येति दीर्घो न । इकस्शब्द इत्यर्थः । उपतिष्ठत इति शेषः । 'वृद्धिरादैच्' 'अदेङ्गुणः' इत्यतो वृद्धिरिति गुण इति चानुवर्तते । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । यत्र विधीयेते तत्रेत्यप्यध्याहार्यम् । गुणो वृद्धिरित्युच्चार्य यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति योजना तदाह—**गुणवृद्धिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **उपतिष्ठत इति** । संगतं भवतीत्यर्थः । उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम् । सोऽयं पदोपस्थितिपक्षो भाष्यादौ सिद्धान्तितः । 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', 'मिदेर्गुणः' इत्याद्युदाहरणम् । इक इत्यस्यान्वय प्रकारस्तु तत्र तत्र स्पष्टीभविष्यति । यत्र विधीयेते इत्युक्त्वा वृद्धिर्यस्याचामित्याद्यनुवादे इक इति नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । 'त्यदादीनामः' इत्यादावपि नेदमुपतिष्ठते, तत्र गुणवृद्धिशब्दयोरश्रवणात् । **अचश्च** । अच इत्यपि षष्ठ्यन्तशब्दः स्वरूपपरः पूर्वसूत्रे इक इतिवत् । ऊकालो-

१ आदिपदात् 'दिव औत्' इति । वृद्धिपदश्रवणे 'इक' इत्युपस्थितेरुदाहरणं सिचिवृद्धिरित्यादि । एवं दीर्घपदश्रुतया 'अच' इत्यस्योपस्थितेरुदाहरणं

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । **(३६) आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥** टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । **(३७) मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥** 'अचः' इति

ऽजित्यतः अच् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्तते । इति यत्र विधीयत इत्यध्याहार्यम् । फलितमाह—**ह्रस्वेत्यादिना** । 'दिव उत्' इत्यादौ तु नेदं प्रवर्तते, ह्रस्वादिशब्दानां अश्रवणात् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्याद्युदाहरणम् । श्रीपम् । नेह—सुपात् ब्राह्मणकुलम् । **आद्यन्तौ टकितौ** । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ टश्च कश्च टकौ, टकारादकार उच्चारणार्थः । टकौ इतौ ययोस्तौ टकितौ । द्वन्द्वान्त इच्छब्दः प्रत्येकं संबध्यते । टित्कितौ आद्यन्तावयवौ स्तः । कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य तौ विहितौ तयोरित्यर्थाल्लभ्यते। तदाह—**टित्किताविच्यादिना** । क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । टित् आद्यवयवः कित् अन्तावयव इत्यर्थः । नचैवं सति मिलितयोरेकत्रान्वयाभावात् कथमिह द्वन्द्व इति वाच्यम्, प्रथमतः समुदायरूपेण परस्परं युगलयोरन्वयबोधमादाय द्वन्द्वप्रवृत्तौ सत्यां यथासंख्यसूत्रपर्यालोचनया पुनः प्रत्येकान्वयोपपत्तेः । 'एचोऽयवायावः' इत्यादावप्येषैव गतिः । लोके त्वेवंजातीयकप्रयोगः असाधुरेवेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासो युक्तः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' भविता । 'ङ्णोः कुक् टुक् शरि, प्राङ्क्षष्ठः इत्याद्युदाहरणम् । 'पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यस्यानन्तरस्यैवायमपवादः । 'प्रत्ययः परश्च' इत्यनेन तु परत्वादिदं बाध्यते । तेन चरेष्टः गापोष्टक् इत्यादयः परा एव भवन्ति।

मिदचोऽन्त्यात्परः । मकारः इत् यस्य सः मित् अन्त्यादचः परो भवतीत्यर्थे 'शे मुचादीनाम्' इत्यादाविदं न प्रवर्तेत, तत्रान्त्यस्याचोऽभावात् अत आह—**अच इति षष्ठ्यन्तमिति** । यतश्च निर्धारणम्' इत्यनेनेति शेषः । अच इत्येकत्वमविवक्षितम् । तदाह—**अचां मध्य इत्यादिना** । **अन्तावयव इति** । एतच्च आद्यन्तावित्यतः अन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते, आद्यन्तशब्दैकदेशस्यान्तशब्दस्य तन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेनानुवृत्तिसंभवात् । आदिग्रहणमनुवर्त्य परादित्वाभ्युपगमे तु वारीणीति बहुवचने 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति नान्ताङ्गस्य विहितो दीर्घो न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहंलिहः इत्यत्र 'वहाभ्रे लिहः' इति खशि, 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तस्य 'मोऽनुस्वारः' इति मान्तस्य पदस्य विहितोऽनुस्वारो न स्यात् । वस्तुतस्तु यस्य समुदायस्य मिद्विहितः

'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति । प्लुतपदश्रुत्यां 'दूराद् हूते चेत्यादि, तत्र 'टेः' इत्यस्याधिकारप्राप्तत्वेऽपि रेरचः प्लुत इत्यर्थेन आगच्छेन्द्रवर्म ३न् इत्यादौ टिसंज्ञकघटकनकारस्य न प्लुत इति ।

षष्ठ्यन्तम् । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । (३८) **षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥** अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थाने-

---

तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परः तस्य समुदायस्य अन्तावयव इति व्याख्येयम् । अत एव 'समुदायभक्तो मित्' इति भाष्यं संगच्छते । समासाश्रयविधौ मूलकारश्च वक्ष्यति—'अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्भक्तो हि नुम्' इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानं प्रसङ्ग इति वक्ष्यति । तस्मिन् वाचकतया योगो यस्याः सा स्थानेयोगा, निपातनात् सप्तम्या अलुक् । स्थानेन योगो यस्या इति वा विग्रहः । निपातनादेत्वम् । इको यणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः । लोके तावदेकशतं षष्ठ्यर्थाः आर्था यौना मौखाः स्रौवाश्च । शब्दस्य शब्देन त्रय एव संबन्धाः—आनन्तर्यं सामीप्यं प्रसङ्गश्चेति । तत्रान्यतमार्थनिर्धारणार्थमिदं सूत्रमिति भाष्यम् । ततश्च इको यणचीत्यादौ इक इति षष्ठ्या स्थानमुच्यते । तस्मिन् प्रकृत्यर्थः इक् निरूपकतयाऽन्वेति । अचि परतः इकः प्रसङ्गे यण् स्यादिति । विवरणवाक्ये त्वस्मिन् इक इति षष्ठी निरूपकतायामिति न पुनरुक्तिः शङ्क्या । यथा—देवदत्तस्यावयवः पाणिरिति । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत्र तु गोह इति षष्ठी न स्थानार्थिका उपधापदसमभिव्याहारेण अवयवषष्ठीत्वनिर्धारणात् परिभाषाणां च अनियमे नियमनार्थमेव प्रवृत्तेः । तदेतदाह—**अनिर्धारितेत्यादिना** । अनिर्धारितः सम्बन्धविशेषः यस्या इति विग्रहः । तदेवमुदाहृतप्रकृतभाष्यरीत्या इको यणचीत्यादौ षष्ठी स्थानरूपसंबन्धविशेषार्थिकेति स्थितम् । मतुप्सूत्रभाष्ये तु अनन्तरादयो न षष्ठ्यर्था इति स्थितम् । एवं सति स्थाने इति सप्तम्यन्तपदेन योगो यस्या इति विग्रहे स्थाने इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । षष्ठीश्रुतौ स्थाने इति सप्तम्यन्तं पदमुपतिष्ठत इति फलति । स्थानेन स्थानपदार्थेन योगो यस्या इति तृतीयान्तविग्रहे तु अध्याहृतस्थानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थिकेत्यर्थः । 'अस्तेर्भूर्भवतीति सन्देहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति' इत्यादिप्रकृतसूत्रभाष्यस्य तु अस्तेरनन्तरे इत्यध्याहृतानन्तरादिपदार्थनिरूपितसम्बन्धे षष्ठीत्येवार्थः । अनन्तरादीनां षष्ठ्यर्थत्वं तु नास्त्येवेति प्रौढमनोरमायां हलन्त्यमिति सूत्रे स्थितम् । तद्व्याख्याने च शब्दरत्ने शब्देन्दुशेखरे च बहुधा प्रपञ्चितम् । अनिर्धारितेति किम् । ऊदुपधाया इत्यत्र गोह इति षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वं मा भूत् । सति तु तत्रापि स्थानार्थकत्वे, गोहोऽन्त्यस्य उपधामात्रस्य च ऊत् स्यात् । ननु स्थानशब्द आधारवाची लोके प्रसिद्धः । यथा शिवस्थानं कैलासः, विष्णुस्थानं वैकुण्ठ इत्यादौ । एवं च इको यणचीत्यादौ षष्ठ्याः स्थानार्थकत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्र निरूपकत्वेन अभेदेन वा अन्वये सति इकोऽधिकरणे यण् स्यात् इति इगधिकरणको यण्

योगा बोध्या। स्थानं च प्रसङ्गः। (२६) स्थानेऽन्तरतमः। १। १। ५०॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। 'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं

स्यादिति वा अर्थः स्यात्। तत इको निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**स्थानं च प्रसङ्ग इति**। क्वचिदाभिचारेष्टौ दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यत्र स्थानशब्दस्य प्रसङ्ग इति दर्शनादिति भावः। एवं च तत्र यथा शरैर्दर्भा निवर्त्यन्ते, तद्वदिको यणचीत्यादावपि यणादिभिरिगादयो निवर्त्यन्ते। तत्र च यः प्रसक्तो निवर्तते स स्थानीति व्यवह्रियते, यो निवर्तयति स आदेश इति।

स्थानेऽन्तरतमः। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। अन्तरशब्दोऽत्र सदृशपर्यायः, अतिशयतोऽन्तरः अन्तरतमः तदाह—**प्रसङ्गे सतीत्यादिना**। एकस्य स्थानिन अनेकादेशप्रसङ्गे सति यः स्थानार्थगुणप्रमाणतः स्थानिना सदृशतमः स एवादेशो भवतीत्यर्थः। अत्र स्थानशब्देन ताल्वादिस्थानं विवक्षितम्। गुणशब्देन प्रयत्नः। प्रमाणशब्देन एकद्विमात्रादिपरिमाणम्। तत्र स्थानतो यथा—दध्यत्र। तालुस्थानकस्य इकारस्य तालुस्थानको यकारः। अर्थतो यथा—तृज्वत्क्रोष्टुरिति क्रोष्टुशब्दस्य उकारान्तस्य तृजन्त आदेशो भवन्, अर्थसाम्यात् क्रोष्टृशब्द एव तृजन्त आदेशो भवति। गुणतो यथा—वाग्घरिः। अत्र हकारः स्थानी घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान्। तस्य गकारसवर्णो भवन् चतुर्थो घकारो भवति, तस्य हकारेण स्थानिना घोषनादसंवारमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्। ककारस्तु न भवति, तस्य श्वासाघोषविवाराल्पप्राणप्रयत्नकत्वात्। तथा खकारोऽपि द्वितीयो न भवति, तस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदात्। तथा तृतीयोऽपि गकारो न भवति, तस्य घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि अल्पप्राणप्रयत्नभेदात्। अत एव ङकारो न भवति। नन्वत्र हकारस्य खकारो द्वितीयः कुतो न स्यात्, तस्य स्थानिना हकारेण श्वासाघोषविवारप्रयत्नभेदे सत्यपि महाप्राणप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्। तथा तृतीयो वा गकारः कुतो न स्यात्। तस्य स्थानिना हकारेण अल्पप्राणप्रयत्नभेदेऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्यसत्त्वात्। अत एव ङकारो वा कुतो न स्यादिति चेन्न, तमब्ग्रहणेन उक्तातिप्रसङ्गनिरासात्। अतिशयितो ह्यन्तरः, अन्तरतमः। अतिशयितं च प्रयत्नतः सादृश्यं हकारेण घकारस्यैव, उभयोरपि घोषनादसंवारमहाप्राणात्मकप्रयत्नचतुष्टयसाम्येन सादृश्यातिशयसत्त्वात्। खकारस्य महाप्राणप्रयत्नसाम्येऽपि घोषनादसंवारप्रयत्नविरहात्। गङयोः घोषनादसंवारप्रयत्नसाम्येऽपि महाप्राणप्रयत्नविरहात्। प्रमाणतो यथा—'अदसोऽसेर्दादुदोमः' इति ह्रस्वस्य उकारः दीर्घस्य ऊकारः।

नन्वेवमपि चेता स्तोतेत्यत्र इकारस्य उकारस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो भवन् प्रमाणत आन्तर्यवानकारः कुतो न स्यादित्यत आह—**यत्रेति**। तेन इकारस्य एकारः उकारस्य ओकारश्च गुणो भवति, स्थानसाम्यात्। न त्वकारः स्थानभेदात्। नच इकारेण एकारस्य उकारेण ओकारस्य च कथं स्थानसाम्यम्

बलीयः' (प १४) । (४०) **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१।६६ ॥** सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । (४१)

एकारस्य ओकारस्य च कण्ठस्थानाधिक्यादिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्यपरीक्षायां कथञ्चित् स्थानसाम्यस्यैव प्रयोजकत्वात् । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् स्थानेग्रहणमनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तृतीयान्तं च विपरिणम्यते । अनुवर्त्यमानश्चायं स्थानशब्दः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गपरोऽप्यत्र ताल्वाद्यन्यतमस्थानपरः, शब्दाधिकाराश्रयणात् । अन्तरतम इत्यपि तेन संबध्यते । ततश्च स्थानेनान्तरतम इति वाक्यान्तरं संपद्यते । सति संभवे ताल्वादिस्थानत एवान्तरतमो भवतीत्यर्थः । ततश्च यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीय इति भवति । **तस्मिन्निति निर्दिष्टे** । इको यणचीत्यत्र 'अचि इकः यण् स्यादि'त्यवगतम् । तत्र अचो वर्णान्तराधिकरणत्वं न संभवतीति सतिसप्तम्याश्रयणीया । अचि सति इको यण् स्यादिति । तत्र व्यवहिते अव्यवहिते च इको यण् प्राप्तः । ततश्च समिधमित्यत्र धकारव्यवहिते अकारे सत्यपि मकारादिकारस्य यण् स्यात् । तथा अचि सति पूर्वस्य परस्य वा इको यण् प्राप्तः । ततश्च दध्युदकमित्यत्र इकारे अचि सति उकारस्य परस्यापि इको यण् स्यात् । तत्र अव्यवहित एव अचि भवति न व्यवहिते, पूर्वस्यैव भवति न परस्येत्येतदर्थमिदमारभ्यते । तस्मिन्निति न तच्छब्दः स्वरूपपरः । तथा सति 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यादावेव प्रवर्तेत । न त्विको यणचीत्यादौ । किन्तु इको यणचीत्यादिसूत्रगतस्य अचीत्यादिसप्तम्यन्तपदस्य तस्मिन्नित्यनुकरणम् । इतीत्यनन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । एवं च इको यणचि रायो हलीत्यादिसूत्रेषु अचि हलि इत्येवं सप्तम्यन्तपदगम्येऽर्थे अकारादौ दध्यत्र सुध्युपास्य इत्यादिप्रयोगदशायां निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सति पूर्वस्य कार्यं भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते नापि परस्येति फलितोऽर्थः । व्यवधानं च वर्णान्तरकृतमेव निषिध्यते । नतु कालकृतम् । इको यणचीत्यादौ कालकृतव्यवधानस्य संहिताधिकारादेव निरासलाभात्, तत्र कालकृतव्यवधानस्याप्यनेनैव सूत्रेण निरासे संहिताधिकारस्य वैयर्थ्यापातात् । एवं च ये संहिताधिकारबहिर्भूताः 'आनङृतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादयः उत्तरपदे परतः आनङादिविधयः ते सर्वे अव्या-

---

१ वस्तुतस्तु औपश्लेषिकाधिकरण एवात्र सप्तमी उपश्लेषः सामीप्यं, तच्च वर्णस्य वर्णान्तरेण बौद्धं संभवति, सामीप्यं चाव्यवहिते व्यवहिते च संभवतीति व्यवहिते कार्यनिवृत्त्यर्थमेतत्सूत्रारम्भः । सति सप्तम्यां त्वेतत्सूत्रं न प्रवर्तते अत एव ' कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी व्यवहितेऽपि प्रवर्तते, तत्र 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'तिलिङ्गेनोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायं बाधित्वा सत्सप्तम्या एवाश्रयणात् ।

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । (४२) **अलोऽन्त्यस्य** । १ । १ । ६२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् । (४३) **ङिच्च** । १ । १ । ५३ ॥ अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । '—सर्वस्य' (सू ४५) इत्यस्यापवादः । (४४)

विष्णू इत्यमाविष्णू इत्याद्यवग्रहे कालव्यवधानेऽपि भवन्ति । एतत्सर्वमभिप्रेत्य पर्यवसन्नार्थमाह—**सप्तमीनिर्देशेनेत्यादिना** । इति सूत्राक्षरानुयायी पन्थाः । 'अतिशायने तमप्' इत्यत्र तु नेयं परिभाषा प्रवर्तते सप्तम्यन्तातिशायनपदार्थस्य शब्दरूपत्वाभावेनाव्यवहितोच्चारितत्वरूपनिर्दिष्टत्वासंभवात् । नचैवमपि कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रापि अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ कर्तृषष्ठी कर्मणिषष्ठी च कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्ण इत्यत्रैव स्यात्, नतु कृति कृष्णस्य कर्ता जगत इत्यत्र इति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेवंजातीयकेषु अस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति श्नसोरल्लोप इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुसारेण अत्र सूत्रे निर्दिष्टग्रहणं संहिताधिकारसूत्रं च विफलमेवेति इको यणचीत्यत्र वक्ष्यते । **तस्मादित्युत्तरस्य** । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' उदस्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इत्यादिसूत्रगतपञ्चम्यन्तस्यानुकरणं तस्मादिति । इतिशब्दानन्तरं गम्येऽर्थे इति शेषः । निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते । निरिति नैरन्तर्ये । दिशिरुच्चारणे । द्व्यन्तरित्यादिसूत्रेषु पञ्चम्यन्तगम्ये अर्थे द्व्यन्तरादिशब्दे निर्दिष्टे अव्यवहितोच्चारिते सत्येव ततः परस्यैव ईत्वं भवति । न तु व्यवहितोच्चारिते द्व्यादिशब्दे । नापि ततः पूर्वस्य भवतीति नियमार्थमिदम् । तदाह—**पञ्चमीनिर्देशेनेत्यादिना** । उत्तरस्य किम् । तिङ्ङतिङः' इति निघात उत्तरस्यैव भवति—अग्निमीळे । नेह ईले अग्निम् । अव्यवहिते किम् । उत् प्रस्थानम् । उदस्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णो न भवति ।

अलोऽन्त्यस्य । अलिति प्रत्याहारो वर्णपर्यायः । अल् इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यतः षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठीति प्रथमान्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । निर्दिष्टस्येति शेषः । स्थाने इत्यनन्तरं विधीयमान इति शेषः । स्थाने विधीयमान आदेश षष्ठीनिर्दिष्टस्य यः अन्त्यः अल् तस्य स्यादित्यर्थः । तदाह—**षष्ठीत्यादिना** । त्यदादीनामः—यः सः । आदेश इति किम् । आर्धधातुकस्येट् तृचः ऋकारात् पूर्वो मा भूत् । अल इति किम् । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यत्र अन्त्यस्य कृत्स्नस्य पदस्य मा भूत् । **ङिच्च** । ङकारः इत् यस्य स ङित् । अलोन्त्यस्येत्यनुवर्तते । तदाह—**अयमपीति** । ङिदपीत्यर्थः । अवङ् तातङ् अनङ् इत्यादिरादेश उदाहरणम् । नन्वलोऽन्त्यस्येति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**सर्वस्येति** । 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति वक्ष्यमाणस्य सर्वादेशत्वविधेरयं विधिरपवादः । अपोद्यते बाध्यते अनेनेति अपवादः । बाहुलकः करणे घञ् । येन

आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इत्यस्यापवादः । (४५) **अनेकाल्शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५॥** स्पष्टम् । 'अलोन्त्य' सूत्रापवादः । अष्टाभ्य औश्' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः

नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद इत्यपवादलक्षणम् । अप्राप्तेति भावक्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । द्वौ नञावावश्यकत्वं बोधयतः । यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तौ सत्यां यो विधिरारभ्यते स आरभ्यमाणविधिः तस्य अवश्यप्राप्तस्य अपवादः बाधक इति तदर्थः । अयं च न्यायसिद्धः । अवङादयो हि ङित आदेशः सर्वे अनेकाल एवं । तेषु चानेकाल्विशेषेषु विधीयमानेन ङितामन्त्यादेशत्वेन स्वविषये अवश्यं प्राप्तं अनेकाल्सामान्येन विहितं सर्वादेशत्वं बाध्यते, विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च विशेषशास्त्रं हि विशेषेषु झटिति प्रवर्तते, विशेषाणां स्व शब्देनोपात्तत्वात् । सामान्यशास्त्रं तु सामान्यमुखेन विशेषेषु प्रवर्तत इति तस्य तेषु मन्दप्रवृत्तिः । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलम् । उक्तं च भट्टवार्तिके ।

> 'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।
> गतमात्रे च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम् ॥' इति ।

किं च यदि ङिच्चेति शास्त्रं अनेकाल्विशेषेषु ङित्सु न प्रवर्तेत, तर्हि तदनर्थकमेव स्यात् । अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्य तु ङित्सु अप्रवृत्तावपि नानर्थक्यम्, तस्थस्थमिपां तान्तंतामः अस्तेर्भूरित्यादिष्वनेकाल्षु अङित्सु तस्य सावकाशत्वात् । अतो विशेषशास्त्रं प्रबलमिति । **आदेः परस्य । परस्येति** । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परस्य नियमितं कार्यं यत्, तत् तस्यादेरेव भवति । नत्वलोऽन्त्यस्येति तदन्तस्येत्यर्थः । तदाह—**अलोन्त्यस्येत्यस्यापवाद इति** । तत्र अल इत्यप्यनुवर्तनीयम् । तेन द्वीपमित्यत्र ईत्वं पान्तसमुदायस्य न भवतीति।

अनेकाल्शित् सर्वस्य । न एकः अनेकः, अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, शकारः, इत् यस्य सः शित्, अनेकाल् च शित् चेति[1] समाहारद्वन्द्वः । **स्पष्टमिति** । अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः । अस्तेर्भूरित्याद्युदाहरणम् । ननु अस्धातोर्भूर्भवतात्युक्ते कृत्स्नस्यैवादेशः प्राप्त इति किमर्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यत आह—**अलोऽन्त्यसूत्रापवाद इति** । अलोन्त्येति सूत्रैकदेशानुकरणम् । अनुकरणत्वादेव नापशब्दः, अधिरीश्वर इति सूत्रैकदेशस्य प्राग्रीश्वरान्निपाता इति ग्रहणालिङ्गात् । स्यादेतत् । अष्टन्शब्दाज्जसि शसि च अष्टन् आ विभक्ताविति आत्वे अष्टा अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औशिति कृताकारात् अष्टनः परयोर्जश्शसोर्विधीयमान औशादेशः अलोऽन्त्यस्येति बाधित्वा आदेः परस्येत्यादेरकारस्य प्राप्तः । अनेका-

---

1 वस्तुतोऽत्र समाहारद्वन्द्वकरणं व्यर्थम्, अनेकाल्, शित्, इति भिन्नपदाङ्गीकारेणैवोद्देश्यविधेयभाव-सामञ्जस्यात् ।

परस्य' (सू ४४) इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते। (४६) **स्वरितेनाधिकारः** । १ । ३ । ११ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्। 'परनित्या-

---

न्तत्वाच्च सर्वादेशः प्राप्तः। एवम् 'अतो भिस ऐस्' इत्यादावपि। तत्र कतरच्छास्त्रं बाध्यम्, कतरच्च प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकमित्यत आह—**अष्टाभ्य औशित्यादाविति**। आदिना अतो भिस ऐसित्यादिसंग्रहः। अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यत इत्यन्वयः। अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकाल्शिदित्यनेन यथा अलोऽन्त्यस्येति बाध्यते तथा अष्टाभ्य औशित्यादौ आदेः परस्येत्येतदपि बाध्यत इत्यर्थः। ननु अस्तेर्भूरित्यादौ अलोऽन्त्यस्येति प्राप्ते सत्येवानेकाल्शिदित्यारम्भात् येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्तेन तत्रालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधो युज्यते। आदेः परस्येत्यस्य तु अनेकाल्शित्सर्वस्येति नापवादः। अस्तेर्भूरित्यादावादेः परस्येत्यप्राप्तावपि तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—**परत्वादिति**। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति तुल्यबलविरोधे परप्राबल्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदित्यादिः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्यावकाशः अस्तेर्भूः, इदम इश् इत्यादिः। अतस्तुल्यबलत्वमुभयोः। **स्वरितेनाधिकारः**। अधिकारः व्यापृतिः। यथा लोके अधिकृतो ग्रामेऽसाविति व्यापृत इति गम्यते। शब्दस्य च उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिरेव व्यापृतिः स्वरितेन स्वरविशेषेण अधिकारः उत्तरत्रानुवृत्तिरूपव्यापारः प्रत्येतव्यः। यत् पदं शास्त्रकृता स्वरिताख्यस्वरविशेषविशिष्टमुच्चारितं तदुत्तरसूत्रेष्वनुवर्तनीयमिति यावत्। फलितमाह—**स्वरितत्वयुक्तमित्यादिना**। आनुनासिक्यवत् स्वरितोच्चारणमपि प्रतिज्ञागम्यम्। अनुवृत्ताबुत्तरावधिस्तु व्याख्यानादेवावगन्तव्यः। यद्यपि निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति किं सूत्रेण। तथापि भाष्ये एतत्प्रयोजनं बहुधा प्रपञ्चितम्।

परनित्येति। परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं बलवत्तरमित्यर्थः। उत्तरोत्तरमित्यत्र 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' इति द्वित्वम्। 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्। बलवच्छब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ इति ईयसुन्। 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक्। परापेक्षया नित्यान्तरङ्गापवादाः, नित्यापेक्षयापि अन्तरङ्गापवादौ, अन्तरङ्गापेक्षयापि अपवादः, इत्येवं क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरबलवत्त्वमिति फलितोऽर्थः। परं विप्रतिषेधसूत्रात् बलवत्। परान्नित्यं यथा—तुदति। अत्र 'तुदादिभ्यः शः' इति शप्रत्ययं बाधित्वा परत्वात् लघूपधगुणः प्राप्तः, स च शप्रत्यये प्रवृत्ते सति न प्रवृत्तिमर्हति। शप्रत्ययस्तु कृते अकृतेऽपि लघूपधगुणे प्रवृत्तिमर्हतीति स नित्यः। कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति हि तल्लक्षणम्। अतो नित्यः शप्रत्ययः लघूपधगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते। ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति शस्य ङित्वात् 'क्ङिति च' इति निषेधान्न गुणः। अक्लृप्ताभावकस्य

न्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' (प ३९)। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (प ५१) 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' (प ५७) । निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

नित्यशास्त्रस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यानित्यशास्त्रस्यैव तत्कल्पनं युज्यत इति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । अत्र प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्यैव सर्वनामसंज्ञा भवति, तस्याः विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात्। अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति हि तल्लक्षणम् । तस्य बलवत्त्वे बीजमाह—**असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे** । अन्तरङ्गशास्त्रे प्रसक्ते बहिरङ्गशास्त्रमविद्यमानं प्रत्येतव्यमित्यर्थः । इयं तु परिभाषा वाहऊठ्सूत्रे भाष्ये स्थिता । परादपवादो यथा—दध्ना । 'अस्थिदधि' इत्यनङ्, इह परमप्यनेकालिति सर्वादेशं बाधित्वा ङिच्चेत्यन्तादेशः, तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन तदपवादत्वात् । अपवादस्य बलवत्त्वे बीजं तु अनुपदमेवोक्तम् । नित्यादन्तरङ्गं यथा–ग्रामणिनि कुले । इह नित्यमपि इकोऽचीति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। प्रथमतः कृते नुमि अनजन्तत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः । श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । **अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः** । न कृतः अकृतः व्यूहः प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं यैः ते अकृतव्यूहाः पाणिनिशिष्या इत्यक्षरार्थः । तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽध्याहृत्य व्याचष्टे–**निमित्तमित्यादिना** । सेदुष इत्याद्युदाहरणम् । तच्च शब्दाधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । इयं परिभाषा निर्मूला निष्फला चेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ॥

---

१ वस्तुतस्तु विशिष्ट ऊहस्तर्कः, स च निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपः न कृतो यैरित्यर्थः । तथा च 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति फलितम्, अपि प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादाह मूले निमित्तं विनाशोन्मुखमिति ।

अथाच्सन्धिप्रकरणम् । ३ ।

(४७) इको यणचि : ६ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । 'सुध्य् उपास्यः' इति जाते । **(४८) अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥** अचः

इको यणचि । इक इति षष्ठी । अतः षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया स्थान इति लभ्यते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । वर्णानां वर्णान्तराधिकरणत्वासम्भवात् । अचीति सतिसप्तमी । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषया वर्णान्तराव्यवहितोच्चारितेऽचि सति पूर्वस्येति लभ्यते । एवं च अचि परत इत्यर्थलभ्यम् । संहितायामित्यधिकृतम् । ततश्चार्धमात्राधिककालव्यवधानाभावो लभ्यते । एवं च फलितमाह—**इकः स्थान इत्यादिना** । इदं च सूत्राक्षरानुसारिप्राचीनमतानुसारेण । संहितायामिति सूत्रभाष्ये तु सामीपिकात्मकौपश्लेषिकाधिकरणे अचीति सप्तमीं तस्मिन्नित्यनेनाश्रित्य संहिताधिकारः प्रत्याख्यातः । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—'अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात् । इको यणचि अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति ' इति । उप समीपे श्लेषः संबन्धः उपश्लेषः, तत्कृतमधिकरणमौपश्लेषिकं सामीपिकमिति यावत् । एवं च अच्समीपवर्तिनः इक इति फलति । सामीप्यं च कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावः । एवं च असंहितायामुक्तसामीप्याभावादेव यणभावसिद्धेः संहिताधिकारो न कर्तव्य इति भाष्यार्थः । एवं च तुल्यन्यायात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यत्राप्यौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी । ततश्च अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थे अकारादावुच्चारिते सामीप्यसम्बन्धेन विद्यमानस्य पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थः फलति । नत्वव्यवहितोच्चारिते इत्यव्यवहितत्वविशेषणमुच्चारिते देयम्, सामीपिकाधिकरणसप्तम्यैव तल्लाभात् । सामीप्यस्य च तत्र कालतो वर्णतश्च व्यवधानाभावात्मकत्वात् । एवं च तत्र नैरन्तर्यार्थं निर्ग्रहणं न कर्तव्यम् । इदं च स्नुक्रमोरिति सूत्रे, तत्र च दीयते इति सूत्रे च कैयटे स्पष्टम् । अधिकरणत्रैविध्यं तु कारकाधिकारे आधारोऽधिकरणमित्यत्र स्पष्टीकरिष्यते ।

सुधी इति । ध्यै चिन्तायामिति धातोः ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे हलश्चेति दीर्घे च धीशब्दः । सुष्ठु ध्यायन्तीति सुधियः । सु शोभना धीर्येषामिति वा सुधियः । सुधीभिरुपास्य इति विग्रहः । कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' भिसो लुक् । सुधी उपास्य इति स्थिते ईकारस्य यकार इत्यन्वयः । प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येषु लक्षणा नाज्झलाविति सूत्रे प्रपञ्चिता । तत्स्फोरणाय ईकार उदा-

परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्। (४९) स्थानिवदा-देशोऽनल्विधौ। १। १। ५६॥ आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यलाश्रय-

---

हतः। ननु ईकारस्य वरलाः कुतो न स्युः, यण्त्वाविशेषादित्यत आह—स्थानत आन्तर्यादिति। तालुस्थानकत्वसाम्यादीकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतम इति यकार एव भवति; न तु वरलाः, भिन्नस्थानकत्वादित्यर्थः। अत एव यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति सूत्रे भाष्यम्—किमिहोदाहरणम्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। नैतदस्ति। स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम्' इति। स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रभाष्ये तु 'किमिहोदाहरणम्। इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। नैतदस्ति। संख्याता-नुदेशेनाप्येतत् सिद्धम्' इत्युक्तम्। यथासंख्यसूत्रेणेत्यर्थः। नन्विह यण्शब्देन निर-नुनासिका यवला रेफश्चेति चत्वारो गृह्यन्ते, यणो भाव्यमानतया तेन सवर्णानां ग्रहणाभावात्। गुणानाम् अभेदकत्वेऽपि यवलाः षट् रेफश्चेति सप्त गृह्यन्ते। इक्शब्देन तु षट्षष्टिर्गृह्यत इति विषमसंख्याकत्वात् कथमिह यथासंख्यसूत्रप्रवृत्ति-रिति चेन्न, इक्त्वयण्त्वादिना अनुगतीकृतानां समत्वात्। ननु ऋलृवर्णाभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्ग इति न यथासं-ख्यसूत्रेण निर्वाह इति चेत्, शृणु—ऋत्वावच्छिन्नस्य रेफो भवति, लृत्वावच्छि-न्नस्य लकारो भवतीति यथासंख्यसूत्राल्लभ्यते। ऋत्वजातिश्च न लृवर्णेषु। लृत्व-जातिश्च न ऋवर्णेषु। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधिबलात्तु ऋत्वम् लकारे, लृत्वम् ऋकारे च आरोप्यते कार्यार्थम्। एवं च वास्तवम् ऋत्वं लृत्वं च आदायात्र यथा-संख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तां तावत्।

सुध् य् इति स्थिते इति। धकारस्य द्वित्वमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। केन सूत्रेणेत्यत आह—**अनचि च**। 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतः 'यर' इति षष्ठ्यन्तं 'वे'ति चानुवर्तते। 'अचो रहाभ्यां द्वे' इत्यतः अच इति पञ्चम्यन्तं द्वे इति चानुवर्तते। न अच् अनच् तस्मिन् अनचीति न पर्युदासः। तथा सति 'नञिव-युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्यायेन अज्भिन्ने हलीत्यर्थः स्यात्। तथा सति लाघवाद्धलीत्येव वदेत्। रामात् इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात्। अतः अचि न भवतीत्यसमर्थसमासमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम्। तदाह—**अचः परस्ये-त्यादिना। इति धकारस्येति**। अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः। धकारस्य उकारादचः परत्वादच्परकत्वाभावाच्चेति भावः। ननु सुध् य् इत्यत्र ईका-रस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात् अच्परकत्वात् कथं धकारस्य द्वित्व-मिति शङ्कां हृदि निधाय तस्य स्थानिवद्भावप्रापकं सूत्रमाह—**स्थानिवदादेशः**। गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः। कुशादिस्थाना-पन्नेषु शरादिषु च वैदिकन्यायसिद्धः। इह तु शास्त्रे स्वं रूपं शब्दस्येति वचनात्

विधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य 'अनाचि' (सू ४८) इति स्थानिधर्माः आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत्प्राप्त्यर्थं स्थानिवदादेश इत्यारब्धम्। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । यस्य स्थाने अन्यद्विधीयते तत् स्थानि। येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । 'तेन तुल्य' मिति वतिप्रत्ययः । आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति, स्थानिधर्मको भवतीति यावत्। अलिति वर्णपर्यायः । विधीयत इति विधिः कार्यम् । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतीति फलितम् ।

अलाश्रयेति सामान्यवचनात् अला विधिः, अलः परस्य विधिः, अलो विधिः, अलि विधिश्चेति सर्वसंग्रहः । अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र विसर्जनीयस्य सः इति विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य विसर्गत्वमाश्रित्य अड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्तं न भवति । अलः परस्य विधौ यथा—द्यौः । दिव औदिति वकारस्थानिकस्य औकारस्य स्थानिवद्भावेन हल्त्वात् ततः परस्य सोर्हल्ङ्यादिलोपः प्राप्तो न भवति । अलो विधौ यथा—द्युकामः । दिव उदिति वकारस्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारत्वात् ' लोपो व्योर्वलि ' इति लोपः प्राप्तो न भवति । अलि विधौ यथा—क इष्टः । यजेः क्तः । अत्र यकारस्थानिकसंप्रसारणस्य इकारस्य स्थानिवद्भावेन हश्त्वात् 'हशि च' इत्युत्वं प्राप्तं[2] न भवति । अल् चेह स्थानिभूतः, स्थान्यवयवश्च गृह्यते । ततश्च आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल्, स्थान्यवयवश्च योऽल्, तदाश्रयविधौ न स्थानिवदिति फलति । तत्र स्थानीभूताल्विधौ व्यूढोरस्केनेत्युदाहृतमेव । यथा वा–धिवि प्रीणन इति धातोर्लटि प्रथमपुरुषस्य झेरन्तादेशे 'धिन्विकृण्व्योर च' इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तो न भवति, वकारस्य स्थानिभूतो योऽल् उकारः तदादेशं वकारं आर्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्य इटः स्थान्यलाश्रयत्वात्। स्थान्यवयवालाश्रयविधौ यथा—प्रतिदीव्य । इह क्त्वादेशस्य य इत्यस्य स्थानिवद्भावेन वलाद्यार्धधातुकत्वात् इडागमः प्राप्तो न भवति । इडागमस्य वलादित्वविषये स्थान्वयवभूतालाश्रयत्वात् । तदेतदाह—**आदेशः स्थानिवत्स्यान्नतु स्थान्यलाश्रयविधाविति** । स्थान्यलाश्रयेत्यत्र स्थानीति किम् । रामाय । इह 'सुपि च' इति दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वे-

---

१ स्थान्यवयवाल्वृत्तिः अल्मात्रवृत्तिर्यो धर्मस्तद्घटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवदिति ' अनल्विधौ ' इत्यस्य निष्कृष्टोर्थः । २ यद्यपि उत्वे कृते आद्गुणेऽवादेशे च जाते 'लोपः शाकल्यस्ये'ति वकारलोपेन क इष्ट इति रूपं सिध्यति, तथापि वलोपाभावपक्षे कविष्ठ इत्यापद्येत, कयिष्ट इति त्विष्टमिति बोध्यम् ।

द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, 'अनचि च' इति तन्निषेधात्। (५०) अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। १। १। ५७॥ अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति यणः स्थानिव-

---

ऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात्। न च नीञ्धातोर्ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ नै अक इति स्थिते ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वादायादेशो न स्यात् ईकारस्य आयादेशाभावादिति वाच्यम्, इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्यं शास्त्रीयं तदेवातिदिश्यते। ईकारस्य च आयादेशभावो न शास्त्रविहित इति न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेश इत्यास्तां तावत्। अनेनेति। उदाहृतेन स्थानिवत्सूत्रेण इह सुध् य् इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्कार्यकारित्वमाश्रित्य अचि न द्वित्वमित्यर्थकेन अनचीत्यनेन धकारस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्कनीय इत्यर्थः। कुत इत्यत आह-**अनल्विधाविति तन्निषेधादिति**। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। यकारादेशस्थानीभूतो योऽल् ईकारः तद्गतमच्त्वं यकारे आश्रित्य प्रवर्तमानस्य यकारद्वित्वनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः।

ननु सुध् य् इत्यत्र मास्तु स्थानिवदिति सूत्रेण स्थानिवद्भावः। तदुत्तरसूत्रेण तु स्थानिवत्त्वं स्यादेवेति शङ्कामुद्भावयिष्यन् तथाविधमुत्तरसूत्रमाह-**अचः परस्मिन्**। स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**अल्विध्यर्थमिति**। अलाश्रयविधावपि स्थानिवद्भावार्थमित्यर्थः। तेन वव्रश्चेति सिध्यति। ओव्रश्चू च्छेदने। लिटि तिपि णलि द्वित्वम्। लिट्यभ्यासस्येति अभ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः। पूर्वरूपम्। उरदत्वम्। रपरत्वम्। हलादिश्शेषः। तत्राभ्यासे वकारस्य पुनः सम्प्रसारणं न, ऋकारस्थानिकस्य उरदत्वस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणतया 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात्। पूर्वसूत्रेण तत्र स्थानिवद्भावो न सम्भवति—सम्प्रसारणनिषेधस्य स्थान्यलाश्रयत्वादिति भावः। पूर्वसूत्रादिह स्थानिवदादेश इत्यनुवर्तते। अच इत्येतदादेश इत्यनेनान्वेति अच आदेश इति। परस्मिन्निति सति सप्तमी। ततश्च परनिमित्तक इति लभ्यते। तच्चादेशविशेषणम्। तदाह—**परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यादिति**। विधीयत इति विधिः कार्यम्। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। पूर्वत्वं च यद्यपि सावधिकम्। त्रयं चात्र संनिहितम्-स्थानी आदेशः परनिमित्तं चेति। तत्र स्थानी तावन्नावधिर्भवितुमर्हति, तस्यादेशेनापहारात्। नाप्यादेशः, नापि परनिमित्तम्, वैयाकरण इत्यत्र इकारस्थानिकयणादेशात् तत्परनिमित्तादाकाराच्च पूर्वस्य न य्वाभ्यामित्यैकारस्य आयादेशे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वापत्तेः। तथापि स्थान्यपेक्षयैवात्र पूर्वत्वं विवक्षितम्, स्थानिन आदेशेनापहृतत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वत्वस्य सम्भवात्। तदेतदाह—**स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्य इति**। अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेऽपि भवति, यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवमशास्त्रीयस्यापि कार्याभावस्य अतिदेशो भवति। तत्राद्ये

न्द्भावे प्राप्ते। (५१) **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु १।१।५८॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽ-**

वब्रश्चेत्युदाहृतमेव, तत्र न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधकार्यस्य शास्त्रीयत्वात्। द्वितीये तु गणयतीत्युदाहरणम्। गणसंख्यान इति चुरादौ अदन्तधातुः। तस्माणिणच्। अतो लोपः। तिप् शप् णेर्गुणः अयादेशः गणयतीति रूपम्। अत्र णिचि परतः उपधाभूतस्य गकारादकारस्य 'अत उपधायाः' इति न भवति प्रकृतसूत्रेणाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्। अकारे स्थानिनि सति गकारादकारस्य उपधात्वभङ्गादुपधावृद्धिर्न प्रवृत्तिमर्हति। वृद्ध्यभावस्याशास्त्रीयत्वेऽपि अल्लोपे अतिदेशात्। न चात्र गकारादकारस्य स्थान्यकारान्न पूर्वत्वम्। णकारेण व्यवधानादिति वाच्यम्, पूर्वत्वम् ह्यत्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणम् उत्तरसूत्रे स्वरे निषेधाल्लिङ्गात्। तच्च तत्रैव स्पष्टीभविष्यतीत्यलम्।

इति यण इति। अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र धकारस्य द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये ईकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिद्भावे प्राप्ते तत्प्रतिषेधसूत्रमारभ्यत इत्यर्थः। **न पदान्तद्विर्वचन**। स्थानिवदादेश इति अचः परस्मिन्निति चानुवर्तते। परनिमित्तकोऽजादेशो न स्थानिवदित्यन्वयः। पदान्तश्च द्विर्वचनं च वरे च यलोपश्च स्वरश्च सवर्णश्च अनुस्वारश्च दीर्घश्च जश्च चर्चेति द्वन्द्वः। तेषां विधयः विधानानि। कर्मणि षष्ठ्या समासः। ततश्च पदान्तादिषु विधेयेषु इति लभ्यते। वर इत्यनेन वरे योऽजादेशः स विवक्षितः। आर्षो द्वन्द्वः। सप्तम्या अलुक्च। विधिशब्दः प्रत्येकमन्वेति—पदान्तविधौ द्विर्वचनविधावित्यादि। पदस्यान्तः चरमावयवः। पदान्तस्य विधाने पदान्तकर्मके विधाने पदस्य चरमावयवे कार्ये द्विर्वचनादौ च कार्ये इति यावत्। तदाह—**पदस्य चरमेत्यादिना**। पदान्तस्य स्थाने विधाविति तु न व्याख्यातम्, तथा सति एषो यन् हसतीत्यसिद्धेः। तथाहि। एषः यन् इति छेदः। इण्धातोर्लटः शतरि शपि लुकि इकारस्य इणो यणिति यण्। अत्र एतत्तदोरिति सुलोपो न भवति, तस्य हलि परतो विधानात् इह च तस्मिन् कर्तव्ये इकारस्थानिकस्य यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वात्। नच न पदान्तेति निषेधः शङ्क्यः, यो विधीयमानः पदस्य चरमावयवः संपद्यते तत्रैव तन्निषेधात् इह च विधेयस्य सुलोपस्य पदानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधाविति व्याख्याने तु इह यकारस्य स्थानिवद्भावो न सिध्येत् लोपस्य पदान्तसकारस्य स्थाने विधानात्। अत्र हशि चेत्युत्वे तु कर्तव्ये यकारो न स्थानिवद्भवति, उकारस्य विधीयमानस्य पदचरमावयवत्वात्। एवं च पदान्तविधावित्यस्य एषो यन् इत्येतदुत्वविषये उदाहरणम्। सुलोपविषये तु प्रत्युदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम्। भाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टतरमेतत्।

पदान्तविधौ कानि सन्तीत्याद्युदाहरणमनुपदमेव मूले स्पष्टीभविष्यति। द्विर्वचने सुध् य् इत्युदाहरणम्। नचेह द्वित्वे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवद्भावविरहेऽपि तन्नि-

जादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः। (५२) झलां जश् झशि ८।

षेधे स्थानिवद्भावः स्यादेवेति वाच्यम्, अनचि चेति द्वित्वस्यानैमित्तिकतया तद्विषये यकारस्थानिवद्भावस्यानपेक्षितत्वेन तत्र तन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्त्या द्विर्वचनशब्देनात्र अचि नेति द्वित्वनिषेधस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः। वरे यथा—यायावरः। 'यश्च यङ' इति याधातोर्यङन्ताद्वरच्। सन्यङोरिति द्वित्वम्। यायाय वरः इति स्थिते अतो लोप इति यङोऽकारस्य लोपः। लोपो व्योरिति यकारलोपः। अत्र अजाद्यार्धधातुकमाश्रित्य 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यलोपे यथा—यातिः। याधातोर्यङि द्वित्वं क्तिच् यायाय ति इति स्थिते, अतो लोपः, लोपो व्योरिति यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, लोपो व्योरिति यलोपः, यातिरिति रूपम्। अत्र अल्लोपो यलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्। न च वाय्वोरित्यत्रापि लोपो व्योरिति यलोपे कर्तव्ये उकारादेशस्य वकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्वरदीर्घयलोपेषु लोप एवाजादेशो न स्थानिवदिति वार्तिके परिगणनात् इह च वकारस्य लोपरूपत्वाभावात्। स्वरविधौ यथा—चिकीर्षकः। चिकीर्ष इति सन्नन्तात् ण्वुल्। अकादेशः। सनोऽकारस्य अतो लोपः। अत्र ईकारस्य लितीत्युदात्तत्वे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। यद्यपि ईकारः अल्लोपस्थानीभूतादकारान्नाव्यवहितपूर्व इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिह नास्ति। तथाप्यस्मादेव ज्ञापकात् पूर्वत्वं व्यवहिताव्यवहितसाधारणम्। तत्प्रयोजनं तु पूर्वसूत्र एवोक्तम्।

सवर्णविधौ यथा—शिण्ड्ढि। शिष् इति धातोः रौधादिकाल्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम्। सिप् श्नम्। शिनष् सि। हित्वम्। धित्वम्। ष्टुत्वम्। षस्य जश्त्वं डकारः। शिनड्ढि। श्नसोरल्लोपः। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णः णकारः शिण्ड्ढि इति रूपम्। अत्र परसवर्णे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। वस्तुतस्तु सवर्णविधौ नेदमुदाहरणम्। श्नमकारस्य लोपोऽत्र अजादेशः। तत्स्थानीभूतः श्नमकार एव। तस्मिन् सति नकारस्यानुस्वारप्रसक्तिरेव नास्ति। तथा चानुस्वारस्य स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन कदाप्यदृष्टत्वात्तस्य परसवर्णे कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न प्रसक्तमिति किं तत्प्रतिषेधेन। यत्तु तत्त्वबोधिन्याम् अनुस्वारस्य स्थानिभूतो नकारः श्नमकारात् पूर्वत्वेन दृष्ट इति तत्स्थानिकानुस्वारस्यापि तत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वं स्थानिद्वारापि पूर्वत्वाभ्युपगमादित्युक्तम्। एवं सति तितउमाचष्टे तितापयतीत्यत्र पुगागमो न स्यात्। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। इष्ठवद्भावादुकारस्य टेरिति लोपः। अचो ञ्णितीति तकारादकारस्य वृद्धिः आकारः पुगागमः। तितापीत्यस्मात् लट् तिप् शप् गुणः अयादेशः तितापयतीति रूपम्। अत्र अचो ञ्णितीति वृद्ध्या लब्धस्य आकारस्य पुगागमे कर्तव्ये उकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति उकारेण व्यवधानेन णिपरकत्वाभावात् पुगागमो न स्यात्। आकारस्य लोपस्थानिभूतादुकारात् पूर्वत्वस्य स्वतः अभावेऽपि स्थानिद्वारा

४।५३॥ स्पष्टम् ।.इति धकारस्य दकारः। (५३) अदर्शनं लोपः ।१।१।६०॥

सत्त्वादिति सिद्धान्तरत्नाकरे दूषितम् । प्रौढमनोरमाव्याख्याने तु शब्दरत्ने पादमाचष्टे पादयति ततः क्विप्‌णात् हसतीत्यादौ 'झयो हः' इति पूर्वसवर्णे कर्तव्ये पूर्वस्मात्परस्य विधिरिति पञ्चमीसमासप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधार्थमिह सूत्रे सवर्णग्रहणमिति प्रपञ्चितम्।

अनुस्वारविधौ यथा—शिंषन्ति। शिष्‌धातोर्लटि झिः। झोऽन्तः। श्नसोरल्लोपः। नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। शिंषन्ति। इह तु न परसवर्णः। षकारस्य यय्त्वाभावात्। अत्र अनुस्वारे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। अत्र दीर्घविधौ यथा—प्रतिदीव्ना। हलि चेति दकारादिकारस्य दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। जश्विधौ यथा— सग्धिश्च मे। अद भक्षणे क्तिन्। बहुलं छन्दसीति घस्लृ आदेशः। 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः। झलो झलीति सलोपः। झषस्तथोरिति तकारस्य धत्वम्। 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन घकारस्य गकारः। समाना ग्धिः अदनं सग्धिः। समानस्य छन्दसीति सभावः। अत्र जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। चर्विधौ यथा—जक्षतुः। घसेर्लिटि अतुस्। द्वित्वम्। 'हलादिश्शेषः' 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्। कुहोश्चुः' इति जकारः। 'गमहन' इत्युपधालोपः। 'खरि च' इति चर्त्वम्। ककारः। 'शासिवसि' इति षः। अत्र चर्त्वे कार्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुसारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। किंच 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदस्थास्तम्भ्वोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोटि' इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं 'झलाञ्जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रीपाठ इति 'हलो यमां यमि' इति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः। एवं च शिण्ड्ढीत्यत्र न परसवर्णप्रसक्तिः। परसवर्णे कर्तव्ये षकारस्थानिकस्य जश्त्वस्यासिद्धत्वेन यय्परकत्वाभावादिति सर्वथापि सवर्णविधौ शिण्ड्ढीति नोदाहरणमित्यास्तां तावत्।

इति स्थानीति। अनेन सूत्रेण सुध् य् इत्यत्र द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये यकारस्य स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। एवं चाच्परकत्वाभावेन अनचि चेति निषेधाभावात् धकारस्य द्वित्वं निर्बाधमिति भावः। तथाच सुध् ध् य् इति स्थितम्। **झलाञ्जश् झशि। स्पष्टमिति**। झलां स्थाने जश् स्यात् झशि परत इति स्पष्टार्थकम्। तत्र न किञ्चिद्व्याख्यातव्यमस्ति, पदान्तरस्यानुवृत्तमभावादित्यर्थः। **इति ध-**

---

१ वस्तुतस्तु पञ्चमीसमासस्य निष्फलत्वात्पूर्वस्य विधिरिति षष्ठीसमासस्यैव मुख्यत्वात्तत्पक्षे हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नतान्तहरिच्छब्दस्य अशब्देन समासे ततो णिचि क्विपि निष्पन्नदान्तहरिद् शब्दात् लुनाति शब्दे परे तोर्लीति परसवर्णे कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावनिरासाय सवर्णग्रहणसत्वात्।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । (४४) **संयोगान्तस्य लोपः**[1] । ८ । २ । २३ ॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४८०६) । 'यणो मयो द्वे वाच्ये' (वा ५०१८) । 'मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी' इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्व-

---

कारस्येति । प्रथमधकारस्येत्यर्थः । **दकार इति** । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । सुद् ध् य् इत्यत्र यकारस्य संयोगान्तलोपं शङ्कितुं लोपसंज्ञासूत्रमाह—**अदर्शनं लोपः** । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकश्रवणमिह दर्शनं विवक्षितम् । दर्शनस्याभावः अदर्शनम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । स्थानेऽन्तरतमः इत्यतः स्थान इत्यनुवर्तते । स्थाने प्रसङ्ग इत्युक्तम् । शास्त्रतः शब्दस्य कस्यचिच्छ्रवणप्रसङ्गे सति यदश्रवणम्, तत् लोपसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—**प्रसक्तस्येति** । तत्र श्रवणाभावात्मके लोपे विहिते श्रवणार्थमुच्चारणमपि नास्तीत्यर्थाल्लभ्यते । प्रसक्तस्य किम् ? दधि इत्यादौ क्विपः अश्रवणात्मकलोपस्य प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् मा भूत् । **संयोगान्तस्य लोपः** । पदस्येत्यधिकृतम् । संयोगः अन्तो यस्येति विग्रहः । संयोगान्तस्य पदस्य लोप इत्यन्वयः । नच कृत्स्नपदस्य लोपः । किन्तु अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया तदन्तस्यैव । तदाह—**संयोगान्तमित्यादिना** । अत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव । संयोगस्य पदविशेषणतया येन विधिरित्येव तदन्तलाभात् । यत्तु संयोगावन्तौ यस्येति विग्रहलाभार्थमन्तग्रहणम् । अन्यथा सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र पकारात् पूर्वतकारस्य लोपः स्यादिति । तन्न, संयोगसंज्ञाया व्यासज्यवृत्तित्वात् प्रत्येकवृत्तित्वमभ्युपगम्य अन्तग्रहणप्रयोजनवर्णनस्य व्यर्थत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः ।

इति यलोप इति । सुध् य् इति यकारस्य अनेन सूत्रेण लोपे प्राप्ते तत्प्रतिषेधः आरभ्यते । **यणः प्रतिषेधो वाच्यः** । यणः संयोगान्तलोपप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेन यकारस्य संयोगान्तलोपो न भवतीति शेषः । इदं वार्तिकम् आकरे प्रत्याख्यातम् । अथात्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वाच्च अनचि चेति द्वित्वाप्राप्तौ द्वित्वविधिमाह—**यणो मयो द्वे वाच्ये** । अनेन वार्तिकेन यकारस्य द्वित्वमित्यन्वयः । ननु यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी तर्हि यणः परस्य मयो द्वित्वमिति लभ्यते । प्रकृते च यकारो न यणः परः, नापि मय् । अतः कथमनेन वार्तिकेन तस्य द्वित्वमित्यत आह—**मय इतीति** । पक्षे इत्यनेन उभयथा व्याख्यानमिष्टमिति सूचितम् । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत्रापि वार्तिके यरोऽनुनासिक इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च फलितमाह—**तदिहेति** ।

---

१ 'न वा झलो लोपात्' बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वेति । झलो झलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झल एव लोपविधानादित्याद्यसमाधानाशयः ।

विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः । (५५) **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८।४।४८ ॥** पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव ।

तदित्यव्ययम् । इयता संदर्भेण यत् प्रपञ्चितं तेन इह सुध् य् इत्यत्र धकारयकारयोः द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । **एकधमेकयमिति** । एकः धकारः यस्य तत् एकधम्, एवं एकयमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकधकारमेकयकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । **द्विधं द्वियमिति** । द्वौ धकारौ यस्य द्विधम् । एवं द्वियमित्यपि । धकारयकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्वियकारं द्विधकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । **द्विधमेकयमिति** । धकारस्य द्वित्वे यकारस्य द्वित्वाभावे द्विधमेकयं च तृतीयं रूपमित्यर्थः । **एकधं द्वियमिति** । धकारस्य द्वित्वाभावे यकारस्य द्वित्वे एकधं द्वियं च चतुर्थं रूपमित्यर्थः । **सुद्ध्युपास्य इति** । इह 'न भूसुधियोः' इति निषेधस्तु न भवति तस्य अजादौ सुपि विधानात् । इकोऽसवर्णे इत्यपि न । 'न समासे' इति तन्निषेधात् ।

मद्ध्वरिरिति । मधुर्नाम असुरविशेषः । तस्यारिशत्रुः मद्ध्वरिः । हरिरित्यर्थः । अत्र धकारादुकारस्य स्थानत आन्तर्यात् यथासंख्यपरिभाषया वा वकारः। न चात्र वकारस्य दन्तस्थानाधिक्यात् न स्थानसाम्यमिति वाच्यम् । यावत्स्थानसाम्यस्य सावर्ण्यप्रयोजकत्वेऽपि आन्तरतम्ये यत्किञ्चित्स्थानसाम्यस्यापि प्रयोजकत्वात् । अन्यथा चेता स्तोतेत्यादौ इकारादेः एकाराद्यनापत्तेः । **धात्त्रंश इति** । अत्र तकारस्यैव द्वित्वम् । न तु रेफस्येत्यनुपदमेव वक्ष्यते अचोरहाभ्यामित्यत्र। **लाकृतिरिति** । लृवर्णस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्येति विग्रहः । अत्र आकारे परे लृवर्णस्य दन्तस्थानसाम्यात् लकारः । न च दन्तस्थानसाम्यात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च तस्य वकार एवास्तु । आन्तरतम्ये यत्किंचित्स्थानसाम्यस्य प्रयोजकतायाः मद्ध्वरिरित्यत्रोक्तत्वादिति वाच्यम्, अत्र हि चत्वारो यणो यवरला विधेयाः। तत्र वकारविधिरुकारे ओष्ठस्थानसाम्यात् निस्सपत्नः सावकाशः,तत्र लकारस्य दन्तरूपस्थान भेदादप्राप्तेः । लाकृतिरित्यत्र लृवर्णे तु वकारो लकारश्चेत्युभयमपि प्राप्तम् । अत्र शब्दपरविप्रतिषेधमाश्रित्य लकारविधिः परत्वात् अपवादत्वाच्च वकारविधिं बाधते। यदि हि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादत्रापि वकार एव स्यात् तर्हि लकारविधिर्निरवकाश एव स्यात् । अतोऽत्र लृवर्णस्य लकार एवेत्यास्तां तावत् ।

नादिन्याक्रोशे । द्वे इत्यनुवर्तते । यर इति च । आक्रोशो निन्दा । आदिनीति ङ्यन्तं लुप्तसप्तमीकम् । आदिनीशब्दे परे पुत्रशब्दस्यावयवो यः यर् तकारः तस्य न द्वित्वम् । आक्रोशे गम्ये इत्यर्थः । तदाह–**पुत्रशब्दस्येत्यादिना** । पुत्रशब्दस्यावयवस्येत्यर्थः । **पुत्रादिनी त्वमसि पापे इति** । पुत्रानत्तुं शील-

पुत्त्रादिनी सर्पिणी । ' तत्परे च ' (वा ५०२१) । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । ' वा हतजग्धयोः ' (वा ५०२२) । पुत्त्रहती–पुत्रहती । पुत्त्रजग्धी–पुत्रजग्धी । **(५६) त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।८।४।५०॥** त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः–इन्द्रः । राष्ष्ट्रम्–राष्ट्रम् । **(५७) सर्वत्र शाकल्यस्य ।८।४।५१॥** द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । **(५८) दीर्घादाचार्याणाम् ।८।४।५२॥**

मस्याः पुत्रादिनी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । हे पापे ! त्वं पुत्रादिनीत्यन्वयः । पुत्रघातिनीत्यर्थः । ईदृशाक्रोशस्य प्रायेण स्त्रीष्वेव सम्भवात् सूत्रे आदिनीति ङ्यन्तमेव विवक्षितमिति हरदत्तः । माधवोऽप्येवम् । अत्र उकारात् परस्य तकारस्य अनचि चेति प्राप्तं द्वित्वं निषिध्यते । रेफस्य तु न क्वापि द्वित्वप्रसक्तिरित्यनुपदमेव वक्ष्यते । **आक्रोशे किमिति ।** आक्रोश इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । 'किं पृच्छायां जुगुप्सने' इत्यव्ययवर्गे अमरः । एवमुत्तरत्राप्येवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **तत्त्वकथन इति ।** यस्याः पुत्राः स्वयमेव म्रियन्ते तां प्रति पुत्त्रादिनीति वस्तुस्थितिकथने तु न द्वित्वनिषेधः, तत्र निन्दाया अप्रतीतेरित्यर्थः । **तत्परे च ।** वार्तिकमेतत् । सः आदिनीशब्दः परो यस्मात् सः तत्परः आदिनीशब्दपरके पुत्रशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो न द्वित्वमित्यर्थः । **पुत्रपुत्रादिनी त्वमिति ।** पुत्रस्य पुत्रानत्तीति विग्रहः । अत्र पूर्वस्य पुत्रशब्दस्य आदिनीशब्दः परो न भवति, द्वितीयपुत्रशब्देन व्यवधानात् । अतः पूर्वसूत्रेण अप्राप्ते द्वित्वनिषेधे इदमारब्धम् । **वा हतजग्धयोः ।** हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दावयवस्य यरो द्वित्वं वा स्यादित्यर्थः । **पुत्त्रहतीति ।** तकारद्वित्वे रूपम् । पुत्रो हतो ययेति विग्रहः । 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति ङीष् इति केचित् । वस्तुतस्तु जातिपूर्वादित्यस्य तत्रानुवृत्तेः गौरादित्वात् ङीषिति युक्तम् । पुत्रघातसाहसस्य स्त्रीष्वेव सम्भवात् स्त्रीलिङ्गमेवोदाहृतम् । **पुत्रहतीति ।** द्वित्वाभावे रूपम् । एवं पुत्त्रजग्धी पुत्रजग्धीति । अनचि चेति द्वित्वविकल्पे सिद्धे पुत्रशब्दस्य क्रान्ते चेत् हतजग्धयोरेव आक्रोश एवेति नियमार्थमिदं वार्तिकमित्याहुः । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।** त्रिचतुरादिषु हल्षु संयुक्तेषु आद्यस्य अचः परस्य यरः द्वित्वं शाकटायनमते । मतान्तरे[2] तु नेत्यर्थः । इन्द्र इति नकारस्य द्वित्वविकल्पः । राष्ट्रमित्यत्र षकारस्य द्वित्वविकल्पः । **सर्वत्र शाकल्यस्य ।** नेत्यनुवर्तते । यत्र यत्र द्वित्वं विहितं तत्र तत्र शाकल्यस्य ऋषेर्मते द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । **दीर्घादाचार्याणाम् ।** नेत्यनुवर्तते । दीर्घात् परस्य यरो द्वित्वं केषाञ्चिदाचार्याणां मते न

१ अयुक्तमेतत् । वस्तुतस्तु सर्पिणी प्रसूतिकाले प्रसर्पन्ती अपत्यानि बहूनि सूते, तेनैव पथा प्रत्यागच्छन्ती च क्षुत्क्षामा तान्येव अपत्यानि अत्तीति प्रसिद्धिमूलकमिदं मूले प्रत्युदाहरणम् । २ वस्तुतः शाकटायनमते द्वित्वं नेत्यर्थः ।

द्वित्वं न। दात्रम्। पात्रम्। (५९) **अचो रहाभ्यां द्वे** ।८।४।४६॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्य्यस्ति। (६०) **हलो यमां यमि लोपः**।८।४।६४॥ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकथं रूपं तुल्यम्। लोपारम्भफलं तु 'आदित्यो

भवति। मतान्तरे तु भवति। अनचि चेत्यत्र वाग्रहणमनुवर्तते इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च अनचि चेत्येव द्वित्वविकल्पसिद्धौ त्रिप्रभृतिष्वित्यादिसूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम्। एतत्सूत्रत्रयविरोधादनचि चेत्यत्र वाग्रहणं नानुवर्त्यमिति युक्तं प्रतिभाति॥

अचोरहाभ्यां द्वे। यरोऽनुनासिक इत्यतो यर इति षष्ठ्यन्तं वेति चानुवर्तते। अच इति दिग्योगे पञ्चमी। पराभ्यामिति शेषः। रहाभ्यामित्यपि पञ्चमी। परस्येति शेषः। तदाह—**अचः पराभ्यामित्यादिना**। **हर्य्यनुभव इति**। हरेरनुभव इति विग्रहः। हरि अनुभव इति स्थिते रेफादिकारस्य यण्। तस्य द्वित्वम्। अथ हकारात् परस्योदाहरति—**न ह्य्यस्तीति**। नहि अस्तीति स्थिते हकारादिकारस्य यण् तस्य द्वित्वम्। इहोभयत्र यकारस्य अचः परत्वाभावादच्परकत्वाच्च द्वित्वमप्राप्तं विधीयते। अत्र अनचि चेति रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति। द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति रेफत्वेन हकारत्वेन च साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन तयोः यर्शब्दबोधितकार्यभाक्त्वबाधात्, श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय इति न्यायात्। हर् य् य् अनुभवः। नह् य् य् अस्ति इति स्थिते। उभयत्रापि प्रथमयकारस्य लोपविधिमाह—**हलो यमां यमि लोपः**। झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्तरस्यामित्यनुवर्तते। तच्च विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वार्थे वर्तते। यमामिति बहुत्वं प्रयोगबहुत्वापेक्षम्। एकैकस्मिन् प्रयोगे बहूनां यमामसम्भवात्। हलः इति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येति शेषः। तदाह—**हलः परस्य यम इत्यादिना**। अनेन सूत्रेण उदाहरणद्वयेऽपि प्रथमयकारस्य लोपे सति एकयकाररूपं संपद्यते। लोपाभावपक्षे तु द्वियकाररूपं संपद्यते। ननु हलो यमामिति सूत्रमेतदर्थं नारम्भणीयम्। अचो रहाभ्यामिति यकारद्वित्वस्य वैकल्पिकतया द्वित्वे सति द्वियकाररूपस्य, द्वित्वाभावे एकयकाररूपस्य च सिद्धेरित्याशङ्क्य नास्य सूत्रस्यात्र प्रयोजनमित्याह—**इति लोपेति**। तर्हि किमस्य सूत्रस्य फलमित्यत आह—**लोपारम्भेति**। 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इत्यादित्यशब्दात् शेषार्थण्यान्तात् देवतार्थे ण्यः। आ दित्य य इति स्थिते। 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे तकारायकारस्य अनेन सूत्रेण लोपः। तस्मिन् सत्येव आदित्यमित्येकयकारं रूपं सिध्यति, नान्यथा। अतः सूत्रारम्भो न विफल इति भावः। अत्र 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति लोपस्तु न, जाताद्यर्थकत्वेन आपत्यत्वाभावात्। अत्र त्वेतत् सूत्रं न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति भावः। नन्वेवमपि महात्मनो भाव इत्यर्थे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति

देवता अस्येत्यादित्यं हविः ' इत्यादौ । ' यमां यमि ' इति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् । (६१) **एचोऽयवायावः** ।६।१।७८॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि । (६२) **तस्य लोपः** ।१।३।९॥ तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं च इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । सप्तम्यन्ते अल्ग्रहणे विशेषणीभूते यो विधिरारभ्यते स तदादौ ज्ञेयः । येन विधिरित्यस्यापवादः । (६३) **वान्तो यि प्रत्यये** ।६।१।७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । ' गोपयसोर्यत् ' (सू १५३८) । नावा तार्यं

ण्यजि टिलोपे आदिवृद्धौ माहात्म्यमित्यत्रापि तकारान्मकारस्य लोपः स्यात्, तस्य यम्त्वात् यकाररूपयम्परकत्वाच्चेत्यत आह—**यमामिति** । **यथासंख्यविज्ञानादिति** । विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं सूत्रम् । 'विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः। यथासंख्यसूत्रादित्यर्थः।तथा च मकारस्य मकारे परत एव लोपलाभात् यकारे परे न लोप इत्यर्थः ।

एचोऽयवायावः । अय्च अव्च आय्च आव्चेति विग्रहः। इको यणचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । यथासंख्यपरिभाषया एकारस्य अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव्, इति लभ्यते । तदाह—**एचः क्रमादिति** । यथासंख्यसूत्रभाष्यरीत्या तु अन्तरतमपरिभाषयैवात्र व्यवस्था ज्ञेया । इह इचोऽचि यणयवायाव इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एतेष्वादेशेषु यकारवकारयोर्हलन्त्यमिति इत्संज्ञायां लोपमाशङ्कितुमाह—**तस्य लोपः** । इत्संज्ञाप्रकरणान्ते इदं सूत्रम् । तत्र तच्छब्दः सन्निहितम् इतं परामृशति । तदाह—**तस्येत इति** । इत्यनेन सूत्रेण यवयोर्लोपो न शङ्कनीय इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**उच्चारणेति** । यद्यत्र यवयोर्लोपः स्यात्, तर्हि तयोः सूत्रे अनुच्चारणमेव स्यात्, ' प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ' इति न्यायादिति भावः । तर्हि किमनयोरित्संज्ञयेत्यत आह—**एवंचेति** । उक्तप्रकारेण लोपाभावे सति इत्संज्ञापि इह यकारे वकारे च न भवति, फलाभावादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति—**हरय इत्यादिना** । हरे ए, विष्णो ए, नै अकः, पौ अक इति स्थितेषु एकारादीनां क्रमादयादयः ।

वान्तो यि प्रत्यये । यि इति सप्तम्यन्तम् । तेन यकारादाविति लभ्यते, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकात् । तत्र यस्मिन्निति सप्तम्यन्तं विवक्षितम् । अलिति वर्णपर्यायः । सप्तम्यन्ते वर्णग्रहणे यो विधिः सः तद्वर्णादौ ज्ञेय इति तदर्थः । येन विधिरित्यस्यायमपवादः । वकारः अन्ते यस्य सः वान्तः । पूर्वसूत्रोपात्तः अवादेशः आवादेशश्च विवक्षितः । तौ च कयोर्भवत इत्याकाङ्क्षायां ओदौतोरित्यर्थाल्लभ्यते, पूर्वसूत्रे तयोरेव तदुभयस्थानित्वेन क्लृप्तत्वात् । तदाह—**यकारादावित्यादिना** । **गव्यमिति** । गो य इति स्थिते ओकारस्य अच्परकत्वाभावात् एचोऽयवायाव इत्यप्राप्ते अवादेशोऽत्र विधीयते । अस्ति चात्र य इत्य-

नाव्यम्। 'नौवयोधर्म' (सू १६४३) इत्यादिना यत्। 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' (सू ३२४३) 'अध्वपरिमाणे च' (वा ३२४४) गव्यूतिः। 'ऊतियूति-' (सू३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। 'वान्तः' इत्यत्र वकारात् 'गोर्यूतौ' इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्योः' (सू० ८७३) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः। वकारो न लुप्यत

स्य प्रत्ययत्वमित्याह—**गोपयसोर्यदिति** अनेन सूत्रेण गोशब्दात् विकारार्थे यत्प्रत्यय इति शेषः। **नाव्यमिति**। नौ य इति स्थिते औकारस्य अच्परकत्वाऽभावात् एचोऽयवायाव इति अप्राप्ते वचनमिदम्। अस्ति चात्र य इत्यस्य प्रत्ययत्वमित्याह—**नौ वय इति**। गव्यं नाव्यमित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति हलि सर्वेषामिति च वकारस्य लोपो न भवति, तयोः पदान्तविषयत्वात् इह च भत्वेन पदत्वबाधात। **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्**। छन्दसि वेदे यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य स्थाने अव् इति वान्तादेशो भवतीति उपसंख्यानम् अधिकवचनं कर्तव्यमिति सूत्रकारः शिक्ष्यते। 'आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्' इत्युदाहरणम्। गव्यूतिः। गोप्रचारभूमिः। गावो यूयन्ते मिश्रयन्तेऽस्यामित्यधिकरणे युधातोः क्तिनिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः। अत्र यूतिशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्तस्मिन् परतः 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम्। **अध्वपरिमाणे च**। मार्गपरिमाणविशेषे गम्येऽपि यूतिशब्दे परे गोशब्दावयवस्य ओकारस्य अव् इति वान्तादेशस्य उपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। लोकेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम्। यद्यपि पूर्ववार्तिकं वैदिकप्रक्रियायामेव उपन्यसनीयम्, तथाप्यत्र अनुवृत्तिबोधसौकर्यार्थमिह तदुपन्यासः। **गव्यूतिरिति**। यावति गोशब्दः यूयते मिश्रयते श्रूयते तावानध्वा गव्यूतिः, क्रोशयुगम्। 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः। युधातोरधिकरणे क्तिन्। कथमिह युधातोर्दीर्घ इत्यत आह—**ऊतियूतीति**। निपातनादेव दीर्घ इति भावः। सिद्धप्रक्रियस्य निर्देशो निपातनम्।

ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेन पदत्वबाधात् 'लोपः शाकल्यस्य' इति 'हलि सर्वेषाम्' इति च वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र लोपः स्यात्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् यूतिशब्दस्य यजादिस्वादिप्रत्ययत्वाभावेन तस्मिन् परतो भत्वाभावाच्चेत्यत आह—**वान्त इत्यत्रेत्यादि**। वान्तो यि प्रत्यय इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारः प्रश्लिष्यत इत्यन्वयः। तर्हि व् वान्त इति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न श्रूयते इत्यत आह—**लोपो व्योरिति लोपेनेति**। अन्तर्हित इति शेषः। ननु प्रश्लेषे सति किमायातमित्यत आह—**तेनेति**। वान्तो यीति सूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणं वान्तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वाच्च तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते। तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते। गोर्यूता-

इति यावत्। (६४) **धातोस्तन्निमित्तस्यैव** ।६।१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। 'तन्निमि-वित्यत्र च इदमेव वान्तग्रहणमनुवर्तत इति तत्रापि श्रूयमाणवकारवान् वान्तादेश इति लभ्यते। गोर्यूतावित्यत्र छकारात् प्राक् व् इति प्रश्लिष्यमाणमपि पूर्वसूत्रा-दनुवृत्तस्य वान्त इत्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुन-र्वान्तत्ववचनसामर्थ्यात् श्रूयमाणवकारवान् इति लभ्यत इत्यर्थः। नन्वेतावता गव्यूतिरित्यत्र अवादेशे वकारस्य श्रूयमाणत्वलाभेऽपि लोपशङ्का न परिहृतेत्यत आह—**वकारो न लुप्यत इति यावदिति**। वकारस्य श्रूयमाणत्ववचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थे पर्यवसन्नमित्यर्थः, अश्रवणस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः। यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्रश्लेषस्य तदुदाहरणे गव्यं नाव्यमित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र भत्वेन पदत्वस्य बाधेन उक्तलोपस्याप्राप्तेः। लव्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिः। गामिच्छति गव्यतीत्यत्र क्यजन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, 'नः क्ये' इति नियमेन तत्र पदत्वाभावात्। तथापि गोर्यूताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गव्यूतिरित्यत्र प्रयोजनमस्त्येव। एवं च वार्तिक एव तत्प्रश्लेष उचितः। एतस्मादेवास्वरसात् छकाराद्वेत्युक्तम्। वस्तुतस्तु वकारप्रश्लेषोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्रश्लिष्टस्य तस्य श्रवणप्रसङ्गात्। न च लोपो व्योरिति लोपात्तदश्रवणमिति वाच्यम्, वकारलोपस्य उदाहरणाभावाद्वकारग्रहणं न कर्त-व्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। अतोऽत्र प्रश्लिष्टवकारस्य छा-न्दस एव लोपो वर्णनीयः। प्रक्रियाप्रकाशे तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनात् गव्यूतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम्। अन्ये तु इको गुणवृद्धी इति सूत्रे अतो लान्तस्ये-त्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात् क्वचिदस्ति वकारलोप इत्याहुः।

ननु ओयते औयत इत्यत्रापि ओकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्ता-देशः स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—**धातोस्तन्निमित्तस्यैव**। एच इति, वान्तो यि प्रत्यय, इति चानुवर्तते। सः यादिप्रत्ययः निमित्तं यस्य सः तन्निमित्तः। यादिप्रत्यये परे धातोरेचो भवन् वान्तादेशः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव एचो भवति, नान्यस्येत्यर्थः। तदाह—**यादौ प्रत्यय इत्यादिना**। **लव्यमिति**। लूञ् छेदने। अचो यत्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यूकारस्य गुणः ओकारः। तस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः। **अवश्यलाव्यमिति**। 'ओरावश्यके' इति लूञो ण्यत्। अचो ञ्णितीत्यूकारस्य वृद्धिः औकारः। अव-श्यमित्यव्ययम्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः। अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः। ननु लव्य-मवश्यलाव्यमित्यत्र वान्तो यीत्येव वान्तादेशः सिद्धः। अतस्तन्निमित्तस्यैवेति नि-यमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः। तन्नियमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**तन्नि-**

त्तस्यैव। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम्। ओयते। औयत। (६५) **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** ।६।१।८१॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। 'शक्यार्थे' किम्। क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः। (६६) **क्रय्यस्तदर्थे** ।६।१।८२॥ तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तद-

---

मित्तस्यैवेति किमिति। नियमस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **ओयते इति**। वेञ् तन्तुसन्ताने। कर्मणि लट्। भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्। यक्। वचिस्वपियजादीनामिति वकारस्य संप्रसारणम् उकारः। पूर्वरूपम्। अकृत्सार्वधातुकयोरित्युकारस्य दीर्घः। आडा सह उकारस्य आद्गुण इति गुणः ओकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न वान्तादेशः। नन्वत्र न धातुलोपसूत्रस्थभाष्यरीत्या आद्गुण इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये असिद्धत्वादोकाराभावान्न वान्तादेशप्रसक्तिरित्यस्वरसादाह—**औयतेति**। वेञः केवलात् कर्मणि तङ्। आत्मनेपदादि पूर्ववत्। आडजादीनामित्याट्। आटश्चेति वृद्धिः औकारः। तस्य परादिवद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावान्न वान्तादेशः। नात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्, पदद्वयापेक्षत्वाभावात्। 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायेन नियमविधिसिद्धेः, तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। एवकाराभावे हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य चेदेचो वान्तादेशः तर्हि धातोरेवैच इत्यपि नियमः प्रतीयते। तथा च बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात्। बभ्रोरपत्यं बाभ्रव्यः मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोरिति यञ्। ओर्गुण इत्युकारस्य गुणः ओकारः। तस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात्। अतः इष्टनियमावधारणार्थं तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः।

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे। शक्यार्थे क्षय्यजय्यशब्दौ वाचकतया वर्तेते इत्यर्थः। ननु किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत आह—**यान्तेति**। प्रातिस्विकविधिं विना सिद्धप्रक्रियस्य शब्दस्वरूपस्य निर्देशो निपातनम्। ततश्च शक्यार्थके यादौ प्रत्यये परे क्षि क्षये। जि जये इति धातोरेचः अय् इति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फलति। शक्यार्थे क्षिजयोर्यान्त इति प्रातिस्विकविधौ गौरवादेवं निपातनमिति भावः। **क्षय्यमिति**। कृत्या इत्यधिकारे क्षिधातोरचो यदिति यत्प्रत्ययः। स च 'शकि लिङ् च' इति शक्यार्थः। शक्यार्थे लिङ् स्यात् चात् कृत्या इति तदर्थः। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति इकारस्य गुणः एकारः। तस्याचररकत्वाभावादप्राप्तः अयादेशः अत्र निपात्यते। जय्यमित्यपि पूर्ववत्। **शक्यार्थे किमिति**। शक्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **क्षेतुमित्यादि**। क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापम्। जेतुं योग्यं जेयं मन इत्यन्वयः। अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्। स च न शक्यार्थक इति नात्र यान्तादेश इत्यर्थः। **क्रय्यस्तदर्थे**। इदमपि यान्तादेशनिपातनार्थम्। तदर्थशब्दं व्याचष्टे—**तस्मा इति**। क्रय्यशब्दे यः क्रीञ्धातुः यत्प्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य योऽर्थः अभिधेयः द्रव्यविनिमयरूपः क्रयः सः प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः। तस्मै इदं तदर्थं क्रयार्थं वस्तु।

र्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः। (६७) **लोपः शाकल्यस्य** । ८।३।१९॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। 'पूर्वत्रासिद्धम्', (सू० १२) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न सन्धिः। हर एहि–हरयेहि। विष्ण इह–विष्णविह। श्रिया उद्यतः–श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः–गुरावुत्कः। 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेर-

---

तथाच क्रयार्थे वस्तुनि गम्ये क्रीञ्धातोर्यादौ प्रत्यये परे इति फलति। यान्तः क्रीञस्तदर्थ इति विधौ गौरवान्निपातनमाश्रितम्। क्रयार्थत्वं चात्र फलोपधायकं विवक्षितमित्याह—**क्रेतार इत्यादि क्रय्यमित्यन्तम्**। योग्यतामात्रग्रहणे तु तदर्थे इत्यव्यावर्तकं स्यादिति भावः। क्रीञः कर्मणि 'अचो यत्' इति यत्। सार्वधातुकेति गुणः ऐकारः। अत्र एकारस्य अच्परकत्वाभावादनेन अयादेशविधिः। **क्रेयमन्यदिति**। गृहादौ भोजनाद्यर्थं संगृहीतं धान्यादीत्यर्थः। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति यत्, अत्र अयादेशो न भवति,फलोपधानस्य क्रयार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः।

हरे एहि, विष्णो इह, श्रियै उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र एचां क्रमेण अयवायावादेशेषु कृतेषु यकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—**लोपः शाकल्यस्य**। 'भो भगो' इत्यतः अपूर्वस्येति अशीति चानुवर्तते। व्योर्लघुप्रयत्नेत्यतः व्योरित्यनुवर्तते। वकारयकारयोरित्यर्थः। अपूर्वस्येति च व्योरित्यस्य विशेषणम्। अवर्णः पूर्वः यस्मात् सः अपूर्वः।अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम्। पदस्येत्यधिकृतम् अवर्णपूर्वकाभ्यां यकारवकाराभ्यां विशेष्यते। विशेषणत्वाच्च व्योरिति तदन्तता लभ्यते। ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो यकारश्च तदन्तपदस्य लोपः स्यात् अशि परत इत्यर्थः। अलोऽन्त्यपरिभाषया तादृशपदान्तस्येति लभ्यते। शाकल्यग्रहणान्मतान्तरे न भवतीति गम्यते। ततश्च फलितमाह—**अवर्णपूर्वयोरित्यादिना**। व्योरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राथम्यात् यवयोरित्युक्तम्। नच शाकल्यवंश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेव शाकल्यग्रहणं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभाष्ये आचार्यदेशशीलने च तद्विषयतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्य' 'प्राचामवृद्धात्' इत्यादौ गालवाद्याचार्यग्रहणं प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषग्रहणं च अविशेषेण विकल्पार्थमेव, नतु तत्तद्वंश्यतत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात्। ननु हरे एहीत्यत्र अयादेशे यकारस्य लोपे सति 'ओमाङोश्च' इति पररूपं स्यात्, विष्णो इह,श्रियै उद्यतः,गुरौ उत्कः इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे आद्गुण इति गुणः स्यादित्यत आह—**पूर्वत्रेति**। वकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन ताभ्यां व्यवहिततया अच्परकत्वाभावादाशङ्कितः अच्सन्धिर्न भवतीत्यर्थः।

तदेवमिक्सन्धिरेच्सन्धिश्च निरूपितः। तदुभयत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

ल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ ' न पदान्त ' (सू ५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्नस्तः। (६८) एकः पूर्वपरयोः ।६।१।८४॥ इत्यधिकृत्य । (६९) आद्गुणः ।६।१।८७॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् । (७०) उरण्रपरः॥१।१।५१॥

कानीत्यादिना । यद्यपि तथापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि यणावादेशौ प्राप्तौ । तथापि न भवत इत्यन्वयः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरकत्वादच्परकत्वाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यत आह—अस्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनेति । असधातोरादादिकाल्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने सन्तीति रूपम् । प्रथमपुरुषद्विवचने तु स्तः इति रूपम् । उभयत्रापि 'श्नसोरल्लोपः' इति धात्वादेरकारस्य लोप इति स्थितिः । तत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादिकारौकारयोरच्परकत्वाद्यणावादेशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न सम्भवति । अल्लोपस्य स्थानिभूतो यः अकारः तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानयोर्यणावादेशविध्योः स्थान्यलाश्रयत्वादिति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः । अल्लोपस्य क्ङिति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकाजादेशतया तत्स्थानीभूतादकारात् पूर्वत्वेन दृष्टयोरिकारौकारयोर्यणावादेशविधौ अचः परस्मिन्निति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवत इत्यत आह—न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने भवतोर्यणावादेशयोः पदचरमावयवतया तयोः कर्तव्ययोः परनिमित्तकस्याजादेशस्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

अथ एकादेशसन्धिं निरूपयितुमाह—एकः पूर्वपरयोः। इत्यधिकृत्येति । पदद्वयात्मकमिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा कतिपयसन्धयः विधास्यन्त इत्यर्थः । आद्गुणः । आदिति पञ्चमी नतु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—अवर्णादचीत्यादिना । उपेन्द्र इति । उप इन्द्र इति स्थिते पकारादकारस्य तस्मादिकारस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोः तथाविध एको गुणः एकारः, आन्तरतम्यात् । अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्यवाच्येषूक्तां लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोदाहरणमाह—रमेश इति । रमा ईश इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुणः एकारः । गङ्गोदकमिति । गङ्गा उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयोः स्तथाविध एको गुणः ओकारः । कृष्णर्द्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते आद्गुण इति प्राप्तम् । अत्र अकारः ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोः अकार एकार ओकारश्चेति त्रयोऽपि गुणाः

---

१ वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । पदसंस्कारपक्षे तु कानीति इकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्त्वस्य प्राप्ति रेव नास्ति । एवं कौ स्त इत्यत्रापि ।

'ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा' इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र अर्। 'तवल्कारः' इत्यत्र अल्। अचो रहाभ्याम्-(सू ४६) इति पक्षे द्वित्वम्। (७१) झरो झरि सवर्णे। ८। ४। ६५॥ हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम्। असति लोपे,

---

प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाम्याविशेषात्। ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तस्य मूर्धस्थानकत्वात् एतेषां च तदभावात्। एवं तव लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्याविशेषात्। लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायामिदमारभ्यते—**उरण्रपरः।** **इत्युक्तमिति।** अणुदित्सूत्र इति शेषः। उः इति ऋ इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम्। 'षष्ठी स्थाने' इति परिभाषया स्थाने इति लभ्यते। अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तते। तदाह—**तत्स्थाने योऽणिति।** स्थानेऽन्तरतम इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमनुवर्तते। स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम्। प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः। तदाह—**रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति।** अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः। ततश्च रेफशिरस्को लकारशिरस्कश्च प्रवर्तत इति लभ्यते। तयोर्व्यवस्थां दर्शयति—**तत्रेति।** रेफलकारशिरस्कयोर्मध्ये कृष्णर्द्धिरित्यत्र अर्, तवल्कार इत्यत्र अलित्यन्वयः। कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह—**आन्तरतम्यादिति।** त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य अणो रेफलकारशिरस्कतया तस्य अर् अल् इत्येवमात्मकस्य अकारांशे स्थानीभूतेन अकारेण, रेफांशे ऋकारेण, लकारांशे लृकारेण च स्थानसाम्यादकारऋकारयोः स्थाने अरेव भवति। अकारलृकारयोः स्थाने अलेव भवति। एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव, तयोः ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाम्याभावादित्यर्थः। नच एकार ओकारश्च कथं रपरौ न स्यातामिति वाच्यम्, पूर्वेणैव णकारेण ह्यत्राण् गृह्यते प्रशास्तृणामित्यादिनिर्देशादित्यलम्। **पक्षे द्वित्वमिति।** ऋधधातोः क्तिनि झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वे ऋद्धिरिति द्विधकारं रूपं स्वाभाविकम्। तत्र अरादेशे रेफात् परस्य धकारस्य अचो रहाभ्यामिति कदाचिद्द्वित्वमित्यर्थः। **झरो झरि सवर्णे।** झयो होऽन्यतरस्यामित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। हलो यमामित्यतः हल इति, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**हलः परस्येत्यादिना।** तदिह रूपत्रयं संपन्नमित्याह—**द्वित्वाभाव इत्यादिना।** रेफात् परस्य ऋध् इति धात्वन्तस्य धकारस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वाभावे सति झरो झरीति लोपे च सति एकधकारं रूपमित्यर्थः। **असतीति।** द्वित्वाभावे इत्यनुकृष्यते। तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वाभावे लोपे च असति द्विधकारं रूपम्। तथा तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे लोपे च सति द्विधकारमेव रूपमित्यर्थः। **सतीति।** तस्यैव ऋधेर्धकारस्य द्वित्वे सति लोपे च असति

द्वित्वलोपयोर्वा; द्विधम्। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम्। कृष्णर्धिः-कृष्णर्द्धिः-कृष्णर्द्धिः। 'यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम्। लस्य तु 'अनचि च' (सू ४८) इति। तेन 'तवल्कारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम्॥

(७२) वृद्धिरेचि। ६। १। ८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वम्। गङ्गौघः। देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम्। (७३) एत्येधत्यूठ्सु। ६। १। ८९॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।

त्रिधकारं रूपमित्यर्थः। यद्यपि द्विधपक्षे प्रथमधकारस्य त्रिधपक्षे मध्यमधकारस्य च 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वेन दकारो भवति। तथापि प्रक्रियाभिप्रायेण भूतपूर्वगत्या वा द्विधत्वं त्रिधत्वं चेति न दोषः। अथ तवल्कार इत्यत्राह-**यण इति**। यणः परस्य मयो द्वित्वमिति व्याख्याने ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य तु अनचि चेति द्वित्वमित्यर्थः। **तेनेति**। लकारककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः। **द्वित्वं लस्यैवेति**। लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे च सति द्विलकारमेकककारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः। **कस्यैवेति**। ककारस्य द्वित्वे लकारस्य द्वित्वाभावे द्विककारमेकलकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः। **नोभयोरिति**। लकारककारयोरुभयोरपि द्वित्वाभावे एकलकारमेकककारं तृतीयं रूपमित्यर्थः। **उभयोरपीति**। लकारकारयोरुभयोरपि द्वित्वे द्विलकारं द्विककारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः। **तवल्कारादिष्विति**। आदिना ममल्कारादिसंग्रहः।

वृद्धिरेचि। आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। तदाह—**आदेचीत्यादिना**। **गुणापवाद इति**। आद्गुण इति प्राप्तावेतदारम्भादिति भावः। **कृष्णैकत्वमिति**। कृष्णस्य एकत्वमिति षष्ठीसमासः। 'पूरणगुण' इति निषेधस्त्वनित्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते। कृष्णेति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक्पदमित्यन्ये। अत्र अकारस्य एकारस्य च कण्ठतालुस्थानकस्य स्थाने तथाविध ऐकार एकादेशः। गङ्गा ओघ इति स्थिते आकारस्य ओकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकस्य स्थाने तथाविध औकारः, एवं देवैश्वर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यमित्यत्रापि। वस्तुतस्तु संख्यादिशब्दा न गुणवचना इति तत्रैव वक्ष्यामः। **एत्येधत्यूठ्सु**। एतिश्च एधतिश्च ऊठ्चेति विग्रहः। एतीति एधतीति च 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशः। इण् गताविति, एध वृद्धाविति च धातू विवक्षितौ। एचीत्यनुवर्तते। 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिग्रहणम्। एजादाविति लभ्यते तच्च एत्येधत्योरेव विशेषणम्। न तु ऊठः, असंभवात्। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। तदाह—**अवर्णादित्यादिना**। **उपैतीति**। इणधातोर्लट्। तिप् शप् लुक् 'सार्वधातुके' इति इकारस्य गुणः एकारः।

परूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । 'एजाद्योः' किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव बा-

---

उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः। **उपैधत इति**। एधधातोर्लट् आत्मनेपदं तादेशः शप्। 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वम्। उप एधते इति स्थिते अनेन वृद्धिः। **प्रष्ठौह इति**। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट्। 'वहश्च' इति ण्विः। वेरपृक्तस्य' इति वलोपः। अत उपधाया इति वृद्धिः। ततः शसि वसोः सम्प्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम्। प्रष्ठ ऊह् इति स्थिते अनेन वृद्धिः औकारः। नन्वत्र एत्येधतिग्रहणं व्यर्थम्, उपैति उपैधत इत्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिसंभवात्। ऊठ्ग्रहणमपि व्यर्थम्, वृद्धिरेचीत्येव सिद्धेः। वाह ऊठ्सूत्रे, 'ऊठ्ग्रहणानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात्। गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात्। एज्ग्रहणाद्वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथैवोक्तत्वात्। ऊठ्ग्रहणं न कर्तव्यम्। वाहः इत्येव सूत्रमस्तु। भस्य वाहः संप्रसारणं स्यादिति संप्रसारणमेव विधीयताम्। ततश्च वकारस्य उकारे संप्रसारणे पूर्वरूपे सति उह् इति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ण्विप्रत्यये परे उकारस्य लघूपधगुणे ओकारे कृते प्रष्ठ ओह इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः। तस्मादेत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—**पररूपगुणापवाद इति**। इत्येधत्योरेङि पररूपमित्यस्य, ऊठि आद्गुण इत्यस्यायमपवाद इत्यर्थः। यदि हि वाहः सम्प्रसारणमेव विधीयेत न तु ऊठ्, तर्हि वस्य संप्रसारणेन उत्वे कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघूपधगुणो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशस्प्रत्ययापेक्षभसंज्ञापेक्षसंप्रसारणाश्रितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात्। तथाच गुणाभावे प्रष्ठ उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ठ उह् इति स्थिते आद्गुण इति गुणे ओकारे प्रष्ठोह इति स्यात्। संप्रसारणसंज्ञकस्य ऊठो विधौ तु प्रष्ठ ऊ आह् इति स्थिते पूर्वरूपे लघूपधगुणस्याप्रसक्ततया ओकारस्याभावादूकारस्यैव सत्त्वात् वृद्धिरेचीत्यस्याप्रसक्तेराद्गुण इति प्राप्ते एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ प्रष्ठौह इति सिध्यतीत्यूठ्ग्रहणमावश्यकमिति वाहऊठ्सूत्रे समुदाहृतवार्तिकं भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत्।

उपेत इति। इणधातोर्लट् तस् शप् लुक्। सार्वधातुकमपिदिति तसो ङित्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः। अत्र इणधातोरेजादित्वाभावात्तस्मिन् परतो न वृद्धिः। **मा भवान्प्रेदिधदिति**। एधधातोर्णिच्। लुङ् तिप्। 'नित्यं ङितः' इति इकारलोपः। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति चङ्। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः'। 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य धिशब्दस्य द्वित्वम्। अभ्यासे चर्चेति जश्त्वम्। न माङ्योग इत्याडभावः। भवच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः। तच्च तिङन्ताधिकारे स्पष्टीभविष्यति। प्र इदिधदिति स्थिते एत्येधतीति न वृद्धिः। एधधातोरेजादित्वाभावात्। तत्र एजादित्वविशेषणाभावे तु इहापि वृद्धिः स्यात्। न च णौ चङ्स्येका-

धिका। न तु 'ओमाङोश्च' (सू ८०) इत्यस्य। तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव। 'अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्' (वा ३६०४)। अक्षौहिणी सेना। 'स्वादीरेरिणोः'

रस्य ह्रस्वेन इकारे सति नायमेधधातुरिति वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अत्र माङं विहाय प्रेदिधदिति न प्रत्युदाहृतम्। तथा सति आडजादीनामित्याडागमे आटश्चेति वृद्धौ ऐदिधदिति स्यात्। तत्र एधतेरजादित्वाद्वृद्धिरिष्टैव। भवच्छब्दस्तु चिन्त्यप्रयोजनः। ननु आ इहि आद्गुणः एहि अव एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य अन्तादिवच्चेति परादिवद्भावेन, आद्यन्तवदेकस्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावेन च,इण्धातोरेजादित्वात्तस्मिन् परे एङि पररूपमिति पररूपं बाधित्वा एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ अवैहीति स्यात्। अवेहीति इष्टं न स्यात्। न च ओमाङोश्चेति पररूपेण तन्निर्वाहः शङ्क्यः। एत्येधतीति वृद्धिर्हि यथा एङि पररूपमित्यस्यापवादः तथा ओमाङित्यस्याप्यपवादः। येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात् इत्यत आह—**पुरस्तादिति**। पुरस्तादपवादा अन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः। पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते न तु व्यवहितानित्यर्थः। प्रकृते च एत्येधत्यूठ्सु इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा एङि पररूपमिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाङोश्चेति पठितम्। ततश्च उक्तन्यायेन एत्येधतीति वृद्ध्या एङि पररूपमित्येव बाध्यते। न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपीति भावः। वस्तुतस्तु एत्येधतीति वृद्धिः ओमाङोश्चेत्यस्यापवाद एव न भवति। उपैति इत्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् एत्येधतीति वृद्धेरारम्भात्। अतः पुरस्तादपवादा इति न्यायस्य नायं विषयः। ततश्च अव एहीत्यत्र एत्येधतीति बाधित्वा परत्वादोमाङोश्चेति पररूपं न्याय्यमित्येव वक्तुमुचितम्। अत एव भाष्ये—नाप्राप्ते एङि पररूपे एत्येधतीति वृद्धिरारभ्यमाणा भवति तस्यापवादः। आङि पररूपे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च आरभ्यमाणा वृद्धिर्न तदपवादः इति स्पष्टमेवोक्तम्। यत्तु भाष्ये पक्षान्तरमुक्तम्—अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त इत्येवमेत्येधतीति वृद्धिरेङि पररूपमेव बाधते। न त्वोमाङोश्चेति पररूपमपि—इति। तत्तु एत्येधतीति वृद्धेरेङि पररूपमोमाङोश्चेति सूत्रद्वयापवादत्वाभ्युपगमवादमात्रमाश्रित्य बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य वेत्यलं बहुना।

अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्। आदिति, अचीति, वृद्धिरिति चानुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरिति च। ऊह वितर्के। ऊहनमूहः सोऽस्या अस्तीत्यूहिनी। अक्षश-

---

१ उपैतीत्यादौ आङ् रहिते वृद्धेश्चारितार्थ्येन 'एत्येधती' त्यस्याऽनवकाशत्वं नास्तीति टीकाशयः। नाप्राप्त सामान्यचिन्तायां तु 'एङि पररूपम्' ओमाङोश्चेति नाप्राप्ते पररूपे इदमारभ्यते इति पुरस्तादपवादन्यायसंभव इति तु मूलाशयः। भाष्योक्तपक्षान्तराशयश्च।

(वा ३६०६)। स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' (वा ३६०४)। प्रौहः। प्रौढः। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' (प १४) 'व्रश्च—'(सू २९४) इति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात्। तेनोढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रोढवान्। प्रौढिः। 'इष इच्छायां तुदादिः' 'इष गतौ दिवादिः' 'इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः' तेषां घञि ण्यति च एष' 'एष्यः' इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। प्रैष.। प्रैष्यः। यस्तु 'इष

ब्दादूहिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। अक्षौहिणीति म त्वर्थीय इनिः। नान्तत्वान्ङीप्। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। 'पूर्वपदात् संज्ञायाम' इति णत्वम्। अक्ष ऊहिनीति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वादीरेरिणोः**। स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **स्वैर इति**। ईर गतौ। भावे घञ्। स्वेन च्छन्देन ईर इति विग्रहः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। स्व ईर इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **स्वेनेरितुमिति**। स्वेन छन्देन ईरितुं संचरितुं शीलमस्येत्यर्थे सुप्यजाताविति णिनिः। स्वच्छन्दचारीत्यर्थः। उपपदसमासः। स्व ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु**। प्र इत्युपसर्गात् ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य, एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। **प्रौह इति**। ऊह वितर्के। भावे घञ्। गतिसमासः। प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः। **प्रौढ इति**। वह प्रापणे क्तः। वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम्। हो ढ इति ढत्वम्। झषस्तथोरिति धत्वम्। ष्टुत्वम्। ढो ढे लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घः। प्र ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः। ननु प्रोढवानित्यत्रापि वहधातोः क्तवतुप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु प्र ऊढवदिति स्थिते प्रादूहोढेति वृद्धिः स्यात्। तत्रापि ऊढशब्दस्य परत्वेन श्रवणादित्यत आह—**अर्थवदिति**। अर्थवतः शब्दस्य ग्रहणसम्भवे अनर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। इयं परिभाषा स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **तेनेति**। अर्थवत एव ग्रहणनियमेनेत्यर्थः। **क्तान्तमेवेति**। क्तप्रत्ययस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोस्तद्विधानात्। क्तवतुप्रत्ययस्तु कर्तरि विहितः। अतस्तदेकदेशस्य क्तस्यानर्थकत्वात् प्रादूहोढेत्यत्र ऊढग्रहणेन ग्रहणं न भवति। अत स्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण एवेत्यर्थः। **प्रौढिरिति**। वहधातोः क्तिन् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। प्र ऊढि इति स्थिते गुणं बाधित्वा अनेन वृद्धिः। **इष इच्छायामित्यादि**। गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्ये अन्यतमात् घञि ण्यति च सति लघूपधगुणे कृते एष एष्य इति च रूपे सिद्धे। प्र एष प्र एष्य इति स्थिते एङि पररूपं बाधित्वा अनेन वृद्धिः। एतेन वृद्धिरेचीत्यनेन एषैष्यग्रहणयोर्गतार्थत्वं निरस्तम्। नन्वेवं सति प्रेष इति

उञ्छे' यश्च 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः, ईष्यः । तत्रादूगुणे प्रेषः प्रेष्यः । 'ऋते च तृतीयासमासे' (वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः । 'तृतीया' इति किम् । परमर्तः । 'प्रवत्सतरकम्बलवसनदशार्णानामृणे' (वा ३६०८-९) । प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च । (७४) उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरे-

---

प्रेष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह—यस्त्विति । तयोर्दीर्घोपधत्वेन लघूपधगुणाभावे ईष ईष्य इति च सिध्यति । तयोस्तु एतद्वार्तिके ग्रहणाभावात् तयोः परतो वृद्ध्यभावे आद्गुण इति गुणे प्रेषः प्रेष्य इत्यपि रूपद्वयमस्तीत्यर्थः । एषशब्दसाहचर्यात् एष्यशब्दोऽपि कृदन्त एव गृह्यते । तेन तिङन्ते ल्यबन्ते च न वृद्धिः—अग्नये प्रेष्य दूतम्, प्रेष्य गतः ।

ऋते च तृतीयासमासे । तृतीयासमासे अकारात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः । सुखेन ऋत इति विग्रहप्रदर्शनम् । ऋ गतौ । गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । सुप्सुपेति समासः । सुख ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः आकारः । रपरत्वे सुखार्त इति रूपम् । समासग्रहणस्य उदाहृतविग्रहवाक्यमेव प्रत्युदाहरणं दर्शितप्रायमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयोजनं पृच्छति—**तृतीयेति किमिति** । **परमर्त इति** । परमश्चासौ ऋतश्चेति कर्मधारयः । आद्गुणः । **प्रवत्सतर** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, दश, ऋण, एतेषां ऋणशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । **प्रार्णमिति** । प्रगतमृणमिति विग्रहे, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति गतिसमासः । प्र ऋणम् इति स्थिते गुणं बाधित्वा अनेन वार्तिकेन वृद्धिः आकारः । रपरत्वम् । वत्सतरः शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः । वत्सतरमधिकृत्य वा तद्ग्रहणार्थं वा यदृणं गृह्यते तत् वत्सतरार्णम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । आदिशब्देन कम्बलार्णं वसनार्णं दशार्णम् ऋणार्णमिति च गृह्यते । सर्वत्र षष्ठीसमासः । ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमन्वय इत्यत आह । **ऋणस्येति** । देशनदीविशेषयोः कथं दशार्णशब्दप्रवृत्तिरित्यत आह—**ऋणशब्द इति** । तथा च दश ऋणानि दुर्गभूमयः यस्मिन् देशे स दशार्णः देशविशेषः । दशविधानि ऋणानि जलानि यस्यां नद्यां सा दशार्णेति विग्रहः । **उपसर्गादृति** । आद्गुण इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तच्च उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः—अकारान्तादिति लभ्यते ।

---

१ दशार्णा नदी (जिला सागर) प्रान्ते वर्तते मेघदूतादौ वर्णिता । एवं दशार्णदेशोऽपि तामन्तर्भाव्य वर्तते । साम्प्रतिको मध्यप्रान्त (सेन्ट्रल प्राविन्स्) पद वाच्यो देशः प्रायशः सर्वो दशार्णपदवाच्यो बोध्यः ।

कादेशः स्यात् । उपार्च्छति । प्रार्च्छति । (७४) अन्तादिवच्च ।६।१।८५॥ यो-ऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् , इति रेफस्य पदान्तत्वे । (७६)

ऋतीति धातोर्विशेषणम् । यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिः । ऋकारादाविति लभ्यते । वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**अव-र्णान्तादित्यादिना । एकादेश इति** । पूर्वपरयोरचोरिति शेषः । अन्यथा उप-सर्गस्य धातोश्च सर्वादेशः स्यात् । **उपार्च्छति—प्रार्च्छतीति** । उप ऋच्छति प्र ऋच्छति इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः रपरत्वम् ।

अथ तस्य रेफस्य पदान्ते विहितं विसर्गमाशङ्कितुं तस्य पदान्तत्वसाधनायाह—**अन्तादिवच्च** । एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासंख्यपरिभाषया अ-न्तादिवदित्यस्य क्रमेणान्वयः । ततश्च पूर्वपरयोर्भवन् एकः आदेशः पूर्वस्यान्तव-त्परस्यादिवदिति लभ्यते । यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनौ—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमेकत्वादखण्डत्वात्तदपेक्षया एकादेशस्य अन्तादिवत्त्वकथ-नमसंगतम् । तथापि पूर्वपरवर्णयोर्भवन्नेकादेशः प्रथमस्थानिघटितसमुदायस्य पूर्व-स्य यः अन्तः प्रथमस्थानी तत्कार्यकारी भवति । द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य य आदिः द्वितीयस्थानी तत्कार्यकारी भवतीत्यर्थो विवक्षितः । तत्र पूर्वा-न्तवत्त्वे यथा—क्षीरपेण । क्षीरप इन इति स्थिते आद्गुण इत्येकादेश एकारः । तत्र पूर्वान्तवत्त्वेन पे इत्युत्तरपदस्य एकाच्त्वादेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं भवति । अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्रं तु न प्रवर्तते, एकदेशस्थानीभूतं पकारादकारमालम्ब्य पे इत्यस्य एकाजुत्तरपदत्वाश्रयेण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य स्थान्यलाश्रयत्वात् । यद्यपि एकाजुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन णत्वविधिराश्रयति । पकारादकारं स्थान्यलं तु तद्वि-शेषणीभूताच्त्वेनाश्रयति । तथाप्यनल्विधाविति निषेधोऽत्र भवत्येव, यथाकथञ्चित् स्थान्यलाश्रयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । अन्यथा प्रतिदीव्येत्यत्र क्त्वादेशं ल्यपं स्थानिगतवलाद्यार्धधातुकत्वेनाश्रित्य इडागमे कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधानुपपत्तेः, तत्र वलः प्राधान्येनाश्रयणाभावात् । एतेन स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निर-स्तम् । परादिवत्त्वे यथा—खट्वा । अत्र खट्वाशब्दादजाद्यतष्टाप् । सवर्णदीर्घ आकारः । तस्य परादिवत्त्वेन टाप्त्वात्ततः परस्य सोर्हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः । इदमपि स्थानिवद्भावेन अ-निर्वाह्यम् । हल्ङ्यादिलोपस्यात्र स्थान्यलाश्रयतया मूलकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवं सति यजेर्लङि उत्तमपुरुषैकवचने इटि शपि आद्गुणे अडागमे अयजे इन्द्रमित्यत्र गु-णस्य एकादेशस्य परादिवत्त्वेन इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि अलसमुदायधर्मा एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयः अतिदिश्यन्ते, नतु वर्णमात्रधर्मा अत्वह्रस्वत्वादयः । उक्तं च भाष्ये—न वा अताद्रूप्यातिदेशादिति । अ-न्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादयज इन्द्रमित्येवंजातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थ इत्यलमतिविस्तरेण । **इति रेफस्येति** । उपार्च्छतीत्यत्र आर् इत्ये-

खरवसानयोर्विसर्जनीयः।८।३।१५॥ खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः। 'उभयथर्क्षु' (सू ३६३०), 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (सू ३१६७) इत्यादिनिर्देशात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम्। तेन 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति। (७७) **वा सुप्यापिशलेः।६।१।९२॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ

कादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन रेफस्य पदान्तत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः। कथं विसर्गप्राप्तिरित्यत आह—**खरवसानयोः**। रो रीत्यतः र इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच्च पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। येन विधिरिति रेफान्तस्येति लभ्यते। खरि अवसाने च परतः रेफान्तस्य पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति। अभावरूपस्य चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम्। फलितमाह—**खरि अवसाने चेति**। **पदान्त इति**। विद्यमानस्येति शेषः। यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा तदा अवसान इत्यत्र योजना विरामोऽवसानमित्यत्रोक्ता। **इति विसर्ग इति**। उपार्च्छतीत्यादौ अनेन विसर्गे प्राप्ते तत्परिहार उच्यत इत्यर्थः। **अन्तवदिति**। अन्तवत्त्वेन पदान्तत्वं प्राप्तस्य रेफस्य विसर्गो न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**उभयथर्क्ष्विति**। अन्यथा तत्रापि विसर्गनिर्देशः स्यादिति भावः।

नन्वत्र धाताविति व्यर्थम्, उपसर्गग्रहणादेव धातावित्यस्य सिद्धेः, क्रियायोगे सत्येव उपसर्गसंज्ञाविधानात्। नच उपगत ऋकारः उपर्कारः इत्यत्र क्रियायोगस्य सत्त्वादुपसर्गत्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिह धातुग्रहणमिति वाच्यम्, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव उपसर्गत्वात् प्रकृते च ऋकारादिनिमित्तकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—**उपसर्गेणैवेत्यादिना**। उपसर्गग्रहणेनैव धातोः आक्षेपे अन्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तितो लाभे सति पुनः धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः। कथं पुनर्विधानलाभ इत्यत आह—**योगविभागेनेति**। योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः। उपसर्गादृतीति धाताविति च, सूत्रं विभज्यते। तत्र उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रे धातावित्यर्थाल्लभ्यमादाय उक्तार्थलाभः। धातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गादृतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तथाच पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं संपद्यत इति पुनर्विधानलाभ इत्यर्थः। किमर्थमिदं पुनर्विधानमित्यत आह—**तेनेति**। पुनर्विधानेनेत्यर्थः। **न भवतीति**। परोऽपि प्रकृतिभावः पुनर्विधानसामर्थ्यात् बाध्यत इत्यर्थः। **वा सुपि**। उपसर्गादृति धाताविति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। आद्गुण इत्यतः वृद्धिरेचीत्यतश्च आदिति वृद्धिरिति चानुवर्तते। आदित्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति तदन्तविधिः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुप्शब्देन सुबन्तप्रकृतिको धातुर्विवक्षितः। एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम्। तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना। सुब्धाताविति**। सुबन्तप्रकृतिक-

परे वृद्धिरेकादेशो वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति। सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणम्। उपाल्कारीयति-उपल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उप ॠकारीयति-उपर्कारीयति। (७८) एङि पररूपम्।६।१।९४॥ अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनैङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति-

---

धातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातोरसंभवात्। **एकादेश इति**। पूर्वपरयोरचोरिति शेषः। यद्यपि ऋच्छ गतावित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति। तथापि तुल्यास्यसूत्रभाष्ये उपार्कारीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वेन भाष्ये उक्तत्वात् सुबन्तप्रकृतिक इत्येव व्याख्यानमुचितम्। ननु वाग्रहणादेव सिद्धे आपिशलिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**आपिशलिग्रहणमिति**। आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः संमत इत्यादेर्लाभार्थमित्यर्थः। **प्रार्षभीयतीति**। ऋषभमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुक् 'क्यचि च' इति ईत्वम्। लट्, तिप्, शप्, पररूपम्। प्र ऋषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः आकारः रपरत्वम्। **प्रर्षभीयतीति**। वृद्ध्यभावपक्षे आद्गुणः रपरत्वम्। **सावर्ण्यादिति**। ऋलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादित्यनेन लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः। **उपाल्कारीयतीति**। लृकारमात्मान इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। लपरत्वं विशेषः। **उपल्कारीयतीति**। वृद्ध्यभावपक्षे गुणः लपरत्वम्। **तपरत्वादिति**। ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव ग्रहणात् दीर्घॠकारे परे वृद्धिविकल्पोऽयं न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः। **ॠकारीयतीति**। ॠकारमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजादि पूर्ववत्। वृद्ध्यभावादत्र गुण एव।

एङि पररूपम्। उपसर्गादिति धाताविति चानुवर्तते। आदित्यनुवृत्तमुपसर्गादित्यस्य विशेषणमिति तदन्तविधिः। यस्मिन् विधिरिति परिभाषया तदादिग्रहणम्। एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतम्। तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना**। **एकादेश इति**। पूर्वपरयोरिति शेषः। **प्रेजत इति**। एजृ दीप्तौ। प्र एजते इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिं बाधित्वा अनेन पररूपम् एकारः। एजृ कम्पने इति तु परस्मैपदी। **उपोषतीति**। उष दाहे, लट् तिप् शप् लघूपधगुणः उप ओषतीति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन ओकारः। ननु एडको मेषः, तमात्मन इच्छति एडकीयति, उप एडकीयतीति स्थिते अनेन नित्यमेव पररूपं स्यात्। इष्यते तु वृद्धिरपि उपैडकीयति उपेडकीयतीति। तत्राह—**इहेति**। एङि पररूपमित्यत्र वा सुपीत्यनुवर्तते। तच्च नैकवाक्यतया संबध्यते। तथा सति, अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ सुब्धातौ परे पररूपमेकादेशो वा स्यादित्येवार्थः स्यात्। एवं सति प्रेजते उपोषतीत्यत्र नित्यं पररूपं न स्यात्। अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। एङि पररूपमिति

उपैडकीयति । प्रोषीयति-प्रौषीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । 'अनियोगे' किम् । तवैव ।
(७१) अचोऽन्त्यादि टि ।१।१।६४॥ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२)। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। 'सीमन्तः केशवेशे' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। 'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' (ग १३६)। साराङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' (वा ३६३४)।

प्रथमं वाक्यम् । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति तदर्थः। वा सुपीति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते। धातौ उपसर्गादित्यादि च। ततश्च उक्तपररूपविषये सुब्धातौ परे पररूपं वा स्यादिति लभ्यते। तदाह—तेनेति। उक्तरीत्या वाक्यभेदाश्रयणेन एङादौ सुब्धातौ पररूपं पाक्षिकं भवति, तदितरधातौ तु नित्यमित्यर्थः। एवे चानियोगे। नियोगशब्दं व्याचष्टे—नियोगोऽवधारणमिति। अवधारणम् अन्ययोगव्यवच्छेदः। तदन्यस्मिन्नर्थे यः एवशब्दः तस्मिन्नकारात् परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः। क्वेव भोक्ष्यस इति। अत्रेति न निश्चिनुम इत्यर्थः। क्व एव इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा अनेन वार्तिकेन पररूपमेकारः। अनवक्लृप्ताविति। अनवधारणइत्यर्थः। तवैवेति। नान्यस्येत्यर्थः। अत्र एवशब्दस्य अवधारणार्थत्वात् न तस्मिन् परे पररूपम्

अथ क्वचित् टेः पररूपं विधातुं टिसंज्ञामाह—अचोऽन्त्यादि टि। अच इति निर्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनम्। अन्ते भवः अन्त्यः, अन्त्यः आदिः यस्य तत् अन्त्यादीति विग्रहः। फलितमाह—अचां मध्य इत्यादिना। शकन्ध्वादिष्विति। शकन्ध्वादिषु विषये तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः। ततश्च शकादिशब्दानां टेरचि परे टेश्च परस्याचश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थाल्लभ्यते। आदित्यनुवृत्तौ शकन्ध्वादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणामसिद्धेः। तदाह—तच्चटेरिति। शकन्ध्वादिगणं पठति—शकन्धुरित्यादिना। शकानां देशविशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः। शक अन्धु इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम्। अत्र शकशब्दे द्वावचौ। तत्र अन्त्यः अच् ककारादकारः, तदादिः अकार एव, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति वचनात्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। कर्कन्धुरिति। कर्काणां राज्ञां अन्धुरिति विग्रहः। कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम्। कुलटेति। अट गतौ। पचाद्यच्। टाप्। कुलानां अटेति विग्रहः। भिक्षार्थं व्यभिचारार्थं वा या गृहानटति सा कुलटा। कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यणि टिड्ढाणञिति ङीप् स्यात्। कुल अटेति स्थिते पररूपम्। सीमन्तः केशवेशे इति। गणान्तर्गतवार्तिकमेतत्। केशानां वेशः सन्निवेशविशेषः। तस्मिन् गम्ये सीमन्शब्दस्य टेरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्थावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः। आ-

स्थूलोतुः स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः। 'समासे' किम्। तवौष्ठः। (८०) ओमाङोश्च। ६।१।९५॥ ओमि आङि च आत्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायों नमः। शिव एहि—शिवेहि। (८१) अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ।

दित्यनुवृत्तौ तु इदं न सिध्येत्। **सीमान्तोऽन्य इति**। ग्रामान्तप्रदेशः इत्यर्थः। **मनीषेति**। मनस ईषेति विग्रहः। अत्र अस् इति टेः ईकारस्य च स्थाने पररूपमीकारः। इष गतौ। 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः। टाप्। 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः। **हलीषेति**। 'ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्' इत्यमरः। हलस्य ईषेति विग्रहः। करिकलभ इतिवत् पुनरुक्तिः समाधेया। अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम्। एवं लाङ्गलीषेत्यत्रापि। **पतञ्जलिरिति**। पतन् अञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति विग्रहः। अत्र अत् इति टेः अकारस्य च स्थाने पररूपमकारः। केचित्तु, गोनर्दाख्यदेशे कस्यचिदृषेः सन्ध्योपासनसमये अञ्जलेर्निर्गत इत्यैतिह्यात् अञ्जलेः पतन्निति विगृह्णन्ति। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। **सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति**। इदमपि गणान्तर्गतं वार्तिकम्। भाष्ये तु न दृश्यते। सारशब्द उत्कृष्टे। 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबेऽम्बरे त्रिषु' इत्यमरः। साराणि अङ्गानि यस्येति विग्रहः। सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम्। 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः। **आकृतिगणोऽयमिति**। आकृत्या एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः। लोकप्रयोगानुसारेण एवंजातीयकाः शब्दाः अस्मिन् गणे निवेशनीया इति यावत्। तत्फलमाह—**मार्तण्ड इति**। मृतं अण्डं यस्य सः मृतण्डः कश्चिदृषिः। मृत अण्ड इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा अनेन पररूपम्। ततः अपत्ये अणि मार्तण्डः। 'परामार्ताण्डमास्यत्' इति सवर्णदीर्घस्तु च्छान्दसः। **ओत्वोष्ठयोः**। अवर्णात् ओतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वपरयोरचोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः। **स्थूलोतुरिति**। 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः। स्थूल ओतुः इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पाक्षिकं पररूपम्। **बिम्बोष्ठ इति**। बिम्बफलवत् रक्तवर्णौ ओष्ठौ यस्येति विग्रहः।

ओमाङोश्च। ओं च आङ्चेति विग्रहः। आदिति पररूपमिति चानुवर्तते, एकः पूर्वपरयोरिति च तदाह—**ओमीत्यादिना**। **शिवायोंनम इति**। अत्र वृद्धिं बाधित्वा पररूपम्। **शिवेहीति**। आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम्। ततः शिव एहि इति स्थिते वृद्धिं बाधित्वा पररूपमेकारः। नच शिव आ इहीति स्थिते सवर्णदीर्घे कृते पश्चाद्गुणे शिवेहीति रूपसिद्धेराङ्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति न्यायेन प्रथमं आद्गुण इति गुणे कृते शिव एहीति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायां तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। भाष्ये तु, आ ऋश्यात्, गुणः, अर्श्यात्, अद्य अर्श्यात् अद्यर्श्यादित्यत्र सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थम् आङ्ग्रहणमिति स्थितम्। **अव्यक्तानुकरणस्य**। पररूपमित्यनुवर्तते। अव्यक्तः अस्फुटवर्ण-

६।१।९८ ॥ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। पटत् इति पटिति। 'एकाचो न' (वा ३६३७)। श्रदिति। (८२) **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा** ।६।१।९९ ॥ आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' (वा ४६९७)। इति बहुलग्रहणात् द्वित्वम्। (८३) **तस्य परमाम्रेडितम्** । ८।१।२ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं

विभागः वृक्षपतनादिजनितध्वनिः। तस्यानुकरणं तत्प्रतिपादकस्तत्सदृशः अपरिस्फुटवर्णविभागः शब्दः तस्यावयवः यः अत्शब्दः तस्मात् इतिशब्दे परे अत्शब्दस्य इकारस्य च स्थाने पररूपं स्यादित्यर्थः। अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम्। अन्यथा इतिशब्दस्य कृत्स्नस्यादेशप्रसङ्गात्। तदाह—**ध्वनेरित्यादिना**। अत्र अलोऽन्त्यस्येति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः इति निषेधात्। पटत् इतीति प्रक्रियावाक्यप्रदर्शनम्। न तु पररूपाभावपक्षे रूपमिति भ्रमितव्यम्, अत्र पररूपस्य नित्यत्वात्। असंहितायां निर्देशो वा। **पटितीति**। उदाहरणमेतत्। वृक्षः पतित इत्याद्यध्याहार्यम्। अत्र अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—**एकाचो नेति**। एकः अच् यस्य सः एकाच् तथाभूतस्यानुकरणस्य उक्तं पररूपं नेत्यर्थः। **श्रदितीति**। अत्र एकाच्त्वात् न पररूपम्।

ननु पटत्पटत् इति इत्यत्र पटत्पटेति रूपमिष्यते। तत्राव्यक्तानुकरणस्येति पररूपे पटत्पटिति इत्येव स्यात्। तत्राह—**नाम्रेडितस्य**। अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति पररूपमिति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्तते। आम्रेडितस्य अव्यक्तानुकरणस्य अवयवः यः अत्शब्दः तस्य इतिशब्दे परे पररूपं न स्यात्। अन्त्यस्य तु वा। तुरवधारणे। अत्शब्दान्त्यस्य तकारस्यैव इकारस्य च पररूपं वा स्यात्। नत्वकारस्यापीत्यर्थः। तदाह—**आम्रेडितस्य प्रागुक्तमित्यादिना**। ननु पटत् पटत् इत्यत्र कथं द्वित्वमित्यत आह—**डाचीति**। 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वित्वमित्यन्वयः। ननु अव्यक्तानुकरणात् द्वयजवरार्धादनितौ डाच्' इति डाचः कथमिह संभवः, इतिशब्दे परतस्तत्पर्युदासः स्यादित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति**। वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणमधिकविधानार्थम्, बहूनर्थान् लाति गृह्णातीति तद्व्युत्पत्तेरिति भावः। अभियुक्ताश्चाहुः—"क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतत् बहुलग्रहे तु" इति। ननु किमाम्रेडितं नाम? तत्राह—**तस्य परमाम्रेडितम्**। सर्वस्य द्वे इत्यनन्तरमिदं सूत्रं पठ्यते। ततश्च तस्येत्यनेन द्विरुक्तस्येति लभ्यते। अवयववाचिपरशब्दयोगे अत एव ज्ञापकात् षष्ठी। तदाह—**द्विरुक्तस्येत्यादिना**। **पटत्पटेतीति**। पटत् पटत्

---

१ अनुकरणानां सर्वेषां शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकं साधुत्वमस्तीति प्रत्याहाराह्निके 'ऋलृक्' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

स्यात् । पटत्पटेति । (८४) **झलां जशोऽन्ते** । ८।२।३९ ॥ पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति । (८५) **अकः सवर्णे दीर्घः** । ६।१।१०१ ॥ अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । 'अचि' किम् । कुमारी शेते । 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः । ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । 'अकः' किम् । हरये ।

इति इति स्थिते तकारस्य इकारस्य च पररूपम् इकारः । ततश्च आद्गुणः । अथ पररूपाभावपक्षे पटत्पटत् इतीत्यत्र तकारस्य दकारं विधत्ते—**झलां जशोन्ते** । पदस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**पदान्त इति** । **पटत्पटदितीति** । स्थानसाम्यात् तकारस्य दकारो जशिति भावः । अत्र अत्शब्दस्य पररूपनिषेधाभावे तकारमात्रस्य पररूपैकादेशविकल्पविधौ तस्य पररूपाभावपक्षे अत्शब्दस्य पूर्वसूत्रेण पररूपापत्तौ पटत्पटितीति स्यादिति ध्येयम् ।

अकः सवर्णे । अक इति पञ्चमी । इको यणचीत्यतः अचीत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**अकः सवर्णेऽचीत्यादिना** । **दैत्यारिरिति** । दैत्य अरि इति स्थिते द्वयोरकारयोरेको दीर्घः आकारः, स्थानसाम्यात् । श्री ईश इति स्थिते ईकारयोरेकः ईकारः । विष्णु उदय इति स्थिते उकारयोरूकारः । अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**अचि किमिति** । **कुमारी शेत इति** । अचीत्यननुवृत्तौ ईकारस्य शकारस्य च तालुस्थानविवृतप्रयत्नसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घः ईकार एकादेशः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः । ननु ईकारशकारयोः स्थानप्रयत्नसाम्येऽपि न सावर्ण्यम्, नाज्झलाविति निषेधात् । अतः कुमारी शेत इत्यत्र अकस्सवर्णे इत्यस्याप्रसक्तेः अचीत्यनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह—**नाज्झलावितीति** । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो वार्णसमाम्नायिकानामेव, नतु दीर्घप्लुतानामपि, आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेन वार्णसमाम्नायिकानामेव अच्शब्दवाच्यत्वावगमात् । अत ईकारशकारयोः सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शेत इत्यत्रातिप्रसक्तः स्यादित्यचीत्यनुवृत्तिरावश्यकीत्यर्थः। ननु वार्णसमाम्नायिकानामेव अच्शब्दवाच्यत्वेऽपि अच्शब्दोपस्थितैः अकारादिभिः ह्रस्वदीर्घप्लुतानामपि ग्रहणं भवति, अणुदित्सूत्रबलात् । अत ईकारशकारयोर्न सावर्ण्यप्रसक्तिरित्यजनुवृत्तिर्व्यर्थैवेत्यत आह—**ग्रहणकेति** । अणुदित्सवर्णस्येति ग्रहणकसूत्रं हि लब्धात्मकमेव सत् 'अस्य च्वौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमर्हति । नाज्झलाविति प्रवृत्तिदशायां च ग्रहणकशास्त्रमिदं न लब्धात्मकम् । तद्धि सवर्णपदघटितत्वात् सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लब्धात्मकम् । सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्यसूत्रं सामान्यतः स्वार्थं बोधयदपि नाज्झलाविति अपवादविषयं परिहृत्य तदन्यत्रैव पर्यवसानं लब्ध्वा स्वकार्यक्षमतामश्नुते । उक्तं च—'प्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति । एवं च अणुदित्सूत्रस्य नाज्झलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्रप्रवृत्तेः प्रागलब्धात्मकतया नाज्झलावित्यत्र अज्ग्रहणेन दीर्घप्लुतानां

'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम्। 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा ३६४०)। होतृकार-होतॄकारः। 'लृति सवर्णे लृ वा' (वा ३६४१)। होत्लृकारः। पक्षे ॠकारः सावर्ण्यात्। होतॄकारः। 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा। अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते। (८६) एङः पदान्तादति। ६।१।१०९॥ पदा-

---

ग्रहणाभावेन ईकारशकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी शेत इत्यत्र अकः सवर्णे इति प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमचीत्यनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः। तदेतत् नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपीति ग्रन्थव्याख्यावसरे प्रपञ्चितम्। **अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचमिति**। एवंच सवर्णग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम्। दध्युकार इत्यत्र तु यथासंख्याश्रयणान्नातिप्रसङ्गः। ततश्च अचीत्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः।

ॠति ऋ वा इति वार्तिकम् अकः सवर्णे इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा पठति—**ॠति सवर्णे ऋ वा**। अक इत्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरिति च। अकः सवर्णे ॠति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः। **होतृकार इति**। होतृ ॠकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ॠकारयोः स्थाने ॠकारविलक्षणो नृसिंहवत् द्व्यन्तरात्मा ॠकारः रेफद्वयवान् कश्चिद्वर्णो भवति। एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति—**होतॄकार इति**। अकः सवर्णे इति दीर्घः। **लृति सवर्णे लृ वा**। अकः सवर्णे लृति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः। **होत्लृकार इति**। होतृ लृकार इति स्थिते ॠकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवत् द्व्यन्तरात्मा लृकारः द्विलकारवान् कश्चिद्वर्णो भवति। **पक्ष इति**। उक्तद्व्यन्तरात्मकवर्णाभावपक्षे ॠकारस्य लृकारस्य च स्थाने अकः सवर्णे इति दीर्घो भवन् ॠलृवर्णयोरिति सावर्ण्यादॄकार एव भवति, लृकारस्य दीर्घाभावादिति भावः। अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतॄकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये। अथ ॠति ऋ वा, लृति लृ वेत्यत्र विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति—**ॠति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति**। तदेवोपपादयति—**आद्यस्य मध्य इति। एका मात्रेति**। व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः। **अभितोऽज्भक्तेरिति**। अभित इत्यनन्तरं रेफाविति शेषः। अज्भक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम्। रेफद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वॠकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः। **द्वितीयस्य इति**। विधेयस्येति शेषः। **शेषं प्राग्वदिति**। लकारयोरेका मात्रा, तावभितो विद्यमानयोः लृकारांशयोरन्या मात्रेत्यर्थः। एतच्च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ॠकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः। **पाक्षिक इति**। वैकल्पिक इत्यर्थः। **प्रकृतिभाव इति**। निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः। सन्ध्यभाव इति यावत्।

न्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । (८७) **सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२२ ॥** लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गो अग्रम्—गोऽग्रम् । 'एङन्तस्य' किम् । चित्र्ग्वग्रम् । 'पदान्ते' किम् । गोः । (८८) **अवङ् स्फोटायनस्य । ६।१।१२३ ॥** 'अति' इति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । 'पदान्ते' किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । (८९) **इन्द्रे च । ६।१।१२४ ॥** गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

एङः पदान्तादति । अमि पूर्वं इत्यतः पूर्वं इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—**पदान्तादित्यादिना** । हरे अव इति स्थिते अयादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमेकारः । विष्णो अवेत्यत्र अवादेशं बाधित्वा पूर्वरूपमोकारः । **सर्वत्र विभाषा** । पदान्तादित्यनुवर्तते । प्रकृत्यान्तःपादमित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । प्रकृत्या स्वभावेन निर्विकारस्वरूपेण अवतिष्ठत इत्यर्थः । यजुष्युर इत्यतो यजुषीति निवृत्तम् । तत्सूचनाय सर्वत्रेत्युक्तम् । तेन लोके वेदे चेति लभ्यते । तदाह—**लोक इत्यादि** । **प्रकृतिभाव इति** । स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । एवंच पूर्वरूपमवादेशश्च न । गो अग्रमिति प्रकृतिभावे रूपम् । पूर्वरूपे गोऽग्रमिति । अत्र एङ इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चित्र्ग्वग्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । हे चित्रगोऽग्रमित्यत्रापि न प्रकृतिभावः, प्रतिपदोक्तस्यैव एङो ग्रहणात्, प्रकृते च ह्रस्वस्य गुण इत्योकारस्य लाक्षणिकत्वात् । **गोरिति** । गो अस् इति स्थिते गो इत्योकारस्य पदान्तत्वाभावान्न प्रकृतिभावः । नन्वेवमपदान्तत्वादेङः पदान्तादिति पूर्वरूपमपि दुर्लभमिति वाच्यम्, अत एव ङसिङसोश्चेति तत्र पूर्वरूपारम्भात् । **अवङ् स्फोटायनस्य** । **अतीति निवृत्तमिति** । एङः पदान्तादित्यत इति शेषः, व्याख्यानादिति भावः । पदान्तादिति, गोरिति, अचीति चानुवर्तते । स्फोटायनस्य ऋषेः मते अवङ् । अन्यस्य तु न । ततश्च विकल्पः सिद्धः । तदाह—**अचि पर इत्यादिना** । ङिच्चेत्यन्तादेशः । **गवाग्रमिति** । गो अग्रमिति स्थिते गकारादोकारस्यावङ् । गव अग्र इति स्थिते सवर्णदीर्घः । न च अग्रशब्दे अकारमचं परत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तः अवङ् कथं तद्विघातकं सवर्णदीर्घं प्रवर्तयति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्य रामायेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **गवीति** । गो इ इति स्थिते ओकारस्य पदान्तत्वविरहान्नावङ् । नापि पूर्वसूत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे । किन्तु अवादेशः । अतीत्यनुवृत्तौ तु गवेश इत्यादि न सिध्येत् । **व्यवस्थितेति** । क्वचित् भवतीत्यंश एव प्रवर्तते, क्वचित्तु न भवतीत्यंश एव, क्वचिदुभयमित्येवं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यत्राश्रीयते । ततश्च गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् इत्यर्थः । इदं च ।

"देवत्राती, ग्लौ, ग्रह, इतियोगे च सद्विधिः ।

अथ प्रकृतिभावः ॥४॥

(९०) **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्** । ६।१।१२५ ॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते, तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् । 'इकोऽसवर्णे'—(सू ९१) इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् । (९१) **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च** । ६।१।१२७ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त-

---

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः, संशितव्रतः ॥"

इति शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **गवाक्ष इति** । गवां किरणानामक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् । पुस्त्वं लोकात् । 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । **इन्द्रे च** । गोः, अवङ्, अचीत्यनुवर्तते । तदाह—**गोरिति** । विकल्पनिवृत्त्यर्थः पुनरारम्भः । **गवेन्द्र इति** । गो इन्द्र इति स्थिते अवङ् आद्गुणः ।

अथ प्रकृतिभाव इति । निरूप्यत इति शेषः । **प्लुतप्रगृह्याः** । **वक्ष्यन्त इति** । दूराद्धूते चेत्यादिना ईदूदेदित्यादिना चेत्यर्थः । **प्रकृत्येति** । प्रकृत्यान्तःपादमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रकृत्या स्वभावेनावस्थिताः स्युरित्यर्थः । संधयो न भवन्तीति यावत् । **एहि कृष्ण३ अत्रेति** । दूराद्धूते चेति णकारादकारः प्लुतः । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः । **हरी एताविति** । ईदूदेदिति रेफादीकारः प्रगृह्यः तस्य यणादेशो न भवति । ननु सर्वत्र विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्यस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरिह नित्यग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—**नित्यमिति किमिति** । उत्तरमाह—**हरी एताविति** । नित्यग्रहणे सत्येव हरी एतावित्यादौ प्लुतप्रगृह्या अचीत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्यादित्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च नित्यग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंजातीयकेषु । एवशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—**इक इति** । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति वक्ष्यमाणः ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावः माभून् न भवेत् । माङि लुङ् सर्वलकारापवादः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात् शाकलह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलं ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं प्लुतप्रगृह्या इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः ।

---

१ देवत्रात इति त्रातशब्दे 'नुदविदे'ति निष्ठानत्वस्याऽभावपक्ष एव, एवं गलः, जलचरो ग्राहः, इति शब्दयोगे करिष्यन्निनतीत्यादौ, गवाक्षः,संशितव्रत इत्यत्र च क्रमेण ' अचि विभाषे 'ति लत्वस्य, विभाषाग्रहः ' इति णप्रत्ययस्य, लृटः सद्वा इति शतुः, अवङ् स्फोटेत्यवङः, शाच्छोरन्यतरस्यामिति इत्वस्य च भावपक्ष एवेति ' मिथस्ते ' इत्यादेरर्थः । २ धेनूनामिति सूचितोऽर्थः ।

व्यः ' इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र—चक्र्यत्र । 'पदान्ताः' इति किम् । गौर्यौ ।
'न समासे' (वा ३६८४)। वाप्यश्वः । ' सिति च '(वा ३६८४ । पार्श्वम् ॥
(९२) ऋत्यकः । ६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्मऋषिः—ब्रह्मर्षिः ।'पदा-

---

इकोऽसवर्णे । इक इति षष्ठी । एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । अचीति चानुवर्तते । ततश्च पदान्तस्येकः असवर्णेऽचि परे ह्रस्वः स्यादित्येकं वाक्यम् । चकारात् प्रकृत्यान्तःपादम् इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । ह्रस्व इति तत्रापि संबध्यते । ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति वाक्यान्तरं संपद्यते । फलितमाह—**पदान्ता इक इत्यादिना** । यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य इकः असवर्णेऽचि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्येत । ततश्च चक्री अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशे चक्र्यत्रेत्येव स्यात् । चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न स्यात् । इष्यते तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य हृदयम् ।

भाष्यकारमतमाह—**अत्र ह्रस्वेति** । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य व्यर्थत्वात् । नच विहितस्य ह्रस्वस्य यणिनवृत्त्यर्थः स इति वाच्यम्, ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव यणो निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा यणमेव विदध्यात् । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः । चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु यणि चक्र्यत्रेति रूपम् । नचात्र ककारस्य 'स्कोः संयोगाद्यो'रिति लोपः शङ्क्यः, अचः परस्मिन्निति यणः स्थानिवत्त्वेन अच्त्वेन पदान्तसंयोगाभावात् । नच पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तन्निषेधः शङ्क्यः, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् । **न समासे** । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **वाप्यश्व इति** । वाप्यामश्व इति विग्रहः। शौण्डादेराकृतिगणत्वात् सुप्सुपेति वा समासः । **सिति च** । सकारः इत् यस्य सः सित्, तस्मिन् परे उक्तः शाकलविधिर्न भवतीत्यर्थः । **पार्श्वमिति** । पर्शु पार्श्वास्थि । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' इति णस् । आदिवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पार्शु अ इति स्थिते उक्तः शाकलो विधिर्न भवति । ओर्गुणस्तु न, भस्यैव तद्विधानात् ।'सिति चे'ति पदत्वेन भत्वबाधात् । अचो ञ्णितीति वृद्धिरपि न भवति । आदिवृद्धया तद्बाधात् । तथाच मूलकारो वक्ष्यति । 'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते' इति । अत्र 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तदिह द्विधा विभज्य व्याख्यातम् । नचैवं सति वाप्यश्व इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः,तत्र समासस्य वैकल्पिकत्वादिति वाच्यम्,भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात्

ऋत्यकः । अकः इति षष्ठी । शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्यनुवर्तते । असवर्णे इति

न्ताः' इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम्-सप्तर्षीणाम् ॥
(९३) वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८।२।८२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **(९४) प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥** अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

निवृत्तम् । एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणाम्यते । ततः पदान्तस्य अकः ऋति ह्रस्वो वा स्यादित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । चकारात् प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं संपद्यते तदाह—**ऋति परे अकः प्राग्वदिति । ब्रह्मऋषिरिति ।** ब्रह्मा ऋषिरिति स्थिते आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च । ततश्च आद्गुण इति रपरः अकारो न भवति । अत्र आकारस्य इक्त्वाभावादिकोऽसवर्णे इत्यप्राप्ते इदं वचनम् । **ब्रह्मर्षिरिति ।** उक्तह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावाभावपक्षे आद्गुण इति अकारः । रपरत्वम् । 'ऋत्यस्य' इत्येव तु न सूत्रितम् । होतृ ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । **पदान्ता इत्येवेति ।** पदान्तग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । **आर्च्छदिति ।** ऋ गतौ । लङ् तिप् शप् । पाघ्राध्मेति ऋच्छादेशः । इतश्चेति इकारलोपः, आडजादीनामित्याडागमः, आटश्चेति वृद्धिः, आ ऋच्छदिति स्थिते आकारस्य अकः पदान्तत्वाभावान्नोक्तः प्रकृतिभावः । न समास इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न संबध्यत इत्याह—**समासेऽपीति । सप्तऋषीणामिति ।** 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति समासः । सप्तऋषीणामिति प्रकृतिभावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति ।

अथ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरणमारभते—**वाक्यस्य टेः ।** पदस्येत्यधिकृतम् । वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो भवति, स च उदात्तो भवतीत्यर्थः । अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिर्नशङ्क्यप्रशानित्याद्युत्तरार्था, इहानुवृत्तिविच्छेदे उत्तरत्रानुवृत्तेरसंभवात् । वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरित्युक्ते यावन्ति वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत । वाक्यस्येत्युक्ते तु वाक्यस्य टिरन्त्यस्यैव पदस्य संभवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थे सति अलोऽन्त्यपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छामिचि३त् इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात् । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिना अचो विशेषणात् टेरवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये स्पष्टम् । **इत्यधिकृत्येति ।** प्लुतविधय आरभ्यन्त इति शेषः । **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।** वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम् । अशूद्र इति च्छेदः । न शूद्रः अशूद्रः द्विजातिः तद्विषयः प्रत्यभिवादः विधिवत् अभिवादयमानं प्रति विधिवदाशीर्वचनम् । भावे घञ् । अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्त इत्यर्थः ।

स्यात्। स चोदात्तः। अभिवादये देवदत्तोऽहम्। आयुष्मान् भव देवदत्त३। 'स्त्रियां न' (वा ४८६४)। अभिवादये गार्ग्यहम्। आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं

अभिवादविधिमाह आपस्तम्बः—'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीत, उरःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः।' 'प्राञ्जलिः' इति। 'तिष्ठन् प्रातरभिवादमभिवादयीतासावहं भोः' इति च। असाविति स्वनामनिर्देशोऽभिमतः। देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रुवन् अभिवादं आशीर्वचनं अभिवादयीत वक्तव्यत्वेन विज्ञापयेत्। ततश्च यथावर्णं दक्षिणं बाहुं प्रसार्य अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रूयादित्यर्थः। अयमभिवादनप्रकारः।

प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुना दर्शितः—

'आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥' इति।

अत्र नाम्नोऽन्ते इति वचनात् आयुष्मान् भव सौम्येत्यनन्तरमभिवादयमानस्य नाम संबुद्ध्यन्तं प्रयोक्तव्यमिति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति। अस्य नाम्नः अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोज्यः। तस्मादकारात् पूर्वाक्षरः पूर्वः अच् प्लुतः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। एवंच आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त३ अ इति प्रत्यभिवादवाक्यं संपन्नमिति स्थितिः। अभिवादये देवदत्तोऽहमिति अभिवादवाक्यप्रदर्शनम्। भोः इत्यस्याप्युपलक्षणम्। आयुष्मान् भव देवदत्त३ इति प्रत्यभिवादवाक्यप्रदर्शनम्। अभिवादये इत्यस्य अभिवादमाशीर्वचनं वक्तव्यत्वेन विज्ञापयामीत्यर्थः। भवेत्यनन्तरं सौम्यशब्दस्य देवदत्त इत्यनन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम्। अत्र देवदत्तशब्दे तकारादकारस्य प्लुतः। आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात् संबोधनविभक्त्यभावः। अत्र प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं ब्राह्मणस्येत्यादि न भवति, एचोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रे शर्मादिशब्दं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणात् उक्तमन्वादिस्मृतिविरोधाच्च। अशूद्र इति किम्? 'कुशल्यसि तुषजक' इति भाष्यम्। एवंच शूद्रविषये आयुष्मान् भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते। 'अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम्। शूद्रविषय एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किंतु शूद्रवत् स्त्रीविषये असूयकविषयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र शूद्रविषये उदाहृतम्। स्त्रीविषये वार्तिकं विभज्यार्थतः संगृह्णाति—**स्त्रियां नेति**। स्त्रीविषयकप्रत्यभिवादवाक्ये उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः। अभिवादये गार्ग्यहमिति अभिवादनवाक्यप्रदर्शनम्। आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यभिवादवाक्यम्, अत्र न प्लुतः। असूयके तु उदाहरणं भाष्ये स्फुटम्। यद्यपि गार्गीति नाम न भवति किं तु गोत्रमेव,

१ स्थाली अहं भोः। भिद्यस्व वृषल स्थालिन्, इत्यसूयकोदाहरणं भाष्ये। स्थालीऽस्यास्तीति योगप्रयुक्ता संज्ञेयं, भिद्यस्वेति कर्मकर्तरि प्रयोगः, पृथग्भवेत्यर्थः। वस्तु-

वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह। आयुष्मानेधि। 'भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्' (वा ४८६५) आयुष्मानेधि भो३ः। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित३॥ (९५) **दूराद्धूते च**। ८।२।८४॥ दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून्पिब देवदत्त३॥ (९६) **हैहेप्रयोगे हैहयोः**। ८।२।८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः

तथापि भाष्ये गार्गीशब्दोदाहरणादेव अभिवादप्रत्यभिवादवाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः। तदाह—**नाम गोत्रं वेति**। अत्र नामशब्देन 'द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति विहितं नामैव गृह्यते। अत एव आयुष्मान् भव दण्डिन्नित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम्। नाम गोत्रं वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। **आयुष्मानेधीति**। अस्तेस्सिप् हिः, घ्वसोरित्येत्वं, हेर्धिः। श्नसोरल्लोपः। अत्र धकारादिकारस्य न प्लुतः, अनामत्वादगोत्रत्वाच्च। **भोराजन्यविशाम्**। भोस्शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो वा स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। भोस्शब्दस्य अप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयम्। तत्र भोस्शब्दे यथा—आयुष्मानेधि भोः। आयुष्मानेधि देवदत्त भोः' इति भाष्यम्। अत एव प्रत्यभिवादवाक्यान्ते नाम्नोऽनन्तरं भोशब्दस्य भवशब्देन एधिशब्दस्य च प्रयोगविकल्पो गम्यते। राजन्ये यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रवर्म३न्, इन्द्रवर्मन्। वैश्ये यथा—आयुष्मनेधि इन्द्रपालित३, इन्द्रपालित इति भाष्यम्। अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवादवाक्ये शर्मान्तं ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य पालितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते। उक्तभाष्यमन्वादिस्मृतिविरोधाद्विकल्पः। अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा प्रत्यभिवादे सर्वस्यैव नाम्नो भोशब्द आदेशो वक्तव्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः इत्येतावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवादवाक्यमित्युक्तम्।

दूराद्धूते च। यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न शृणोति। किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद्दूरम्, हूतमाह्वानं भावे क्तः। तच्च सम्बोधनमिह विवक्षितम्। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम्। तदाह—**दूरात्सम्बोधन इत्यादिना**। यदि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात् तर्हि एहि देवदत्तेत्यादौ आह्वानवाचकपदे सत्येव स्यात्। सम्बोधनपरत्वे तु तदन्यत्रापि भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**सक्तूनीति**। **हैहेप्रयोगे**। है हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके। तयोः प्रयोगे हैहयोः प्लुतः स्यादित्यर्थः। पूर्वसूत्रेण गुरोरनृत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमिति व्याचष्टे—**हैहयोरेवेति**। हैहयोरेवेति नियमार्थमिति भावः। पाहि हे३ राम, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु गुरोर-

---

तः शूद्रे प्रत्यभिवादासम्भवान्मूले तन्नोक्तम्। पूतिसम्भाषणमात्रं प्रत्यभिवाद इति मत्वा तु वार्तिकेऽसूयकग्रहणं कृतम्।

स्यात्। है३ राम। राम है३ ॥ (९७) **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्**। ८।२।८६॥ दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। 'गुरोः' किम्। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। 'अनृतः' किम्। कृष्ण३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते॥ (९८) **अप्लुतवदुपस्थिते**। ६।१।१२९॥ उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति (प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति) सुश्लोक३ इति–सुश्लोकेति। 'वत्' किम्। अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत। तथाच प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लु-

---

नृत इत्यन्त्यस्यापीत्येतत् हेहयोरित्यनेन लभ्यत इति यावत्। प्रयोगग्रहणाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् राम है३ राम हे३ इत्यत्रैव स्यात्। अतः प्रयोगग्रहणम्। ततश्च अनन्त्ययोरपि तयोः प्लुतो भवति। **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य**। दूराद्धूते चेत्यनुवर्तते। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम्। दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत् पदं तदवयवस्य ऋकारभिन्नस्य अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात्। अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्यादित्यर्थः, टेः अपिना समुच्चयात्। तदाह—**दूरादित्यादिना**। दे३वदत्तेत्यादिषु सर्वत्र एहीति शब्दः प्रागध्याहर्तव्यः। अन्यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यत्वानुपपत्तेः। **पर्यायार्थमिति**। अन्यथा सर्वेषां गुरूणां युगपत् प्लुतः स्यादिति भावः। **इह प्राचामिति**। गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्येत्येकं, प्राचामित्यन्यत्। तत्र प्लुत इत्येव अनुवर्तते। प्राचां मते प्लुतः स्यात्, नान्यमते इति फलति। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। एवं च 'सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। प्लुतशास्त्रत्यागात्मकं साहसमनिच्छतेत्यर्थः। प्लुतशास्त्रेषु श्रद्धाजाड्यं विहायेति यावत्

अप्लुतवत्। किमिदमुपस्थितं नाम? अनार्षमितिकरणमिति भाष्यम्। अवैदिक इतिशब्द इत्यर्थः। प्लुत इत्यध्याहार्यम्। अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत् स्यादिति फलति। तदाह—**उपस्थितोऽनार्ष इत्यादिना**। अप्लुतवद्भावस्य प्रयोजनमाह—**प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीति**। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीति पाठान्तरम्। **सुश्लोक३ इतीति**। तैत्तिरीये सुश्लोक३ इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः। पदकाले अवग्रहे तस्मात् परतः इतिशब्दं पदकाराः पठन्ति। तत्र सुश्लोक३ इति इति स्थिते अप्लुतवद्भावेन प्रकृतिभावाभावे सति आद्गुणे सुश्लोकेतीति भवति। अत्र इतिशब्दः पदकारप्रक्षिप्तत्वादवैदिकः। एवं सुश्लोकेति इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम्। पदकारास्तु सुश्लोक३ इति सुश्लोक इति इत्येव अवगृह्णन्ति। तदपि संहितायाः अविवक्षितत्वान्निर्वाह्यम्। संहिताकाले यणादिसन्धिविधानात्। **वत्किमिति**। अप्लुतवदित्यत्र वद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। उत्तरमाह—**अप्लुत इत्युक्त इत्यादिना**। वद्ग्रहणं

तस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति॥ (९९) **ई३चाक्रवर्मणस्य।** ६।१।१३०॥ ई३कारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनु हि३ इति-चिनु हीति। चिनु हि३ इदम्-चिनु हीदम्। उभयत्र विभाषेयम्॥ (१००) **ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्।** १।१।११॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। 'मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इत्यत्र इवार्थे व-

---

विहाय अप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयेत। अतः प्लुत एव निवर्तेत। ततश्च अग्नी ३ इत्यत्र सम्बोधनप्रथमाद्विवचनान्तस्यानुकरणे प्रगृह्य ईकारः त्रिमात्रो न श्रूयेत। वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्गम्येत न तु प्लुतस्यापीति नोक्तदोष इत्यर्थः। **ई३चाक्रवर्मणस्य।** ई३ इति प्लुतस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिको निर्देशः। उपस्थित इत्यस्वरितत्वान्निवृतम्। अप्लुतवदित्यनुवर्तते। इको यणचीत्यतः अचीत्यनुवर्तते। चाक्रवर्मणमुनेर्मते ईकारः अचि परे अप्लुतवद्भवति, नत्वन्यमत इत्यर्थः। तदाह—**प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वेति। चिनु हि३ इदमिति।** किं मया कर्तव्यमिति पृष्टस्येदं प्रतिवचनम्। चिनु इति लोडन्तम्। उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक्। हि इति त्वव्ययम्। 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इति प्लुतः। चिनु इत्यतः प्राक् देवदत्तेत्यध्याहार्यम्। इदमिति तु वाक्यान्तरस्थम्, नतु चिनु इत्येतेन एकवाक्यतामापन्नम्। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् हिशब्दे इकारस्य प्लुतो न स्यात्। **उभयत्रेति।** इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तदन्यत्र अप्राप्ते चारम्भादुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः। विभाषाशब्दस्तु अव्ययमिति न भ्रमितव्यम्, नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात्। विभाष्यते विकल्प्यत इति विभाषा। गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। टाप्।

ईदूदेद्द्विवचनम्। ई च ऊ च एच्चेति समाहारद्वन्द्वः। ईदूदेदिति द्विवचनविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। द्विवचनमित्यनेन तु प्रत्ययत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति तन्निषेधात्। तदाह—**ईदूदेदन्तमित्यादिना। हरी एताविति।** अत्र ईकारस्य परादिवत्त्वाश्रयणात् द्विवचनत्वम्। प्रगृह्यत्वे सति प्लुतप्रगृह्या इति प्रकृतिभावान्न यण्। विष्णू इमावित्यत्राप्येवम्। गङ्गे अमू इत्यत्र तु अयादेशो न भवति। ईदूदेदन्तमिति तदन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पचेते इमाविति।** तदन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यमिति लभ्येत। एवं सति पचेते इत्यत्र इते इति द्विवचनस्य एद्रूपत्वाभावात् प्रगृह्यत्वं न स्यादिति भावः। ईदूदेदन्तं यद्द्विवचनान्तमिति व्याख्याने तु कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्। ईदूदेदन्तं द्विवचनमिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः। ओसो द्विवचनस्य ईदूदेदन्तत्वाभावात्। ननु 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतश्लोके मणी इवेति ईकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत **आह—मणीवोष्ट्रस्येत्यादिना।** 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्य-

शब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । (१०१) **अदसो मात्** । १।१।१२ ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । 'मात्' किम् । अमुकेयम् । ' इति मेदिनी । ' व वा यथा तथैवैवं साम्ये ' इत्यमरः ।

अदसो मात् । अदस इत्यवयवषष्ठी । अदश्शब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । ईदूदिति प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । मादिति दिग्योगे पञ्चमी । परशब्दोऽध्याहार्यः । तदाह—**अस्मात् परावीति** । अदश्शब्दावयवमकारात् परावित्यर्थः । एदिति नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात् परस्य एकारस्यासंभवात् । द्विवचनमित्यपि नानुवर्तते, अदश्शब्दे मकारात् परस्य ईकारस्य अमी इति बहुवचनत्वात् ऊकारस्य च मकारात्परस्य तत्र द्विवचनान्तेष्वेव सत्त्वेन व्यावर्त्याभावात् । **अमी ईशा इति** । अदश्शब्दाज्जसि त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं जसश्शी आद्गुणः । अमे इति स्थिते एकारस्य एत ईदिति ईत्त्वं दस्य च मत्वम् । अमी इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । **रामकृष्णावमू इति** । पुंलिङ्गाददश्शब्दात् प्रथमाद्विवचने औङि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं वृद्धिरेचि, अदौ इति स्थिते, अदसोऽसेरित्यौकारस्य ऊत्वम्, दस्य मत्वम् । अमू इति रूपम् । यद्यप्ययमूकारो द्विवचनं भवति, तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे कर्तव्ये उत्वमत्वयोरसिद्धतया दकारादौकारस्यैव शास्त्रदृष्ट्या सत्त्वात् पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यत्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु उत्वमत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यम् । हरी एतौ, विष्णू इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इति स्त्रीलिङ्गो नपुंसकलिङ्गश्च अदश्शब्दो नात्रोदाहरणम् । तथाहि स्त्रीलिङ्गाददश्शब्दात् औङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, टापि, औङ आप इति शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते उत्वमत्वयोरमू इति रूपम् । तथा नपुंसकलिङ्गात्तस्मादौङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, नपुंसकाच्चेति शीभावे, आद्गुणे, उत्वमत्वयोरमू इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रेणैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उत्वमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः पुंलिङ्ग एव अदश्शब्दः अत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् । **मात्किमिति** । अदस इत्येव सूत्रमस्तु। माद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **अमुकेऽत्रेति**। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः'इत्यकचि अदकश्शब्दाज्जसि, त्यदाद्यत्वं,पररूपत्वम् , जसश्शी, आद्गुणः,उत्वमत्वे, अमुके इति रूपम्। अत्र एकारस्य प्रगृह्यत्वनिवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते च तस्मिन् एकारस्य मात्परत्वाभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः । नन्वेवमपि माद्ग्रहणं व्यर्थम्, एद्ग्रहणमननुवर्त्य ईदूतोरेवात्र प्रगृह्यत्वविधानाभ्युपगमेन अमुके इत्यत्र प्रगृह्यत्वप्रसक्तेरेवाभावादित्यत आह—**असतीति** । अदसो मादित्यत्र ईदूदेतां एकसमासपदोपात्तानां मध्ये ईदूतोर्द्वयोरनुवृत्तौ एतोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिबद्धा । माद्ग्रहणाभावे तु बाधकाभावादेतो-

ऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ॥ (१०२) शे ।१।१।१३॥ अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । (१०३) निपात एकाजनाङ् ।१।१।१४॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ अपेहि । इ विस्मये । उ वितर्के । इ इन्द्रः । उ उमेशः । 'अनाङ्' इत्युक्तेर्ङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णं ओष्णम् । 'वाक्यस्मरणयोरङित् ।

ऽप्यनुवृत्तिः स्यात् । ततश्च अमुके इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यत्वप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् एतोऽनुवृत्तिप्रतिबन्धादमुके इत्यत्र न प्रगृह्यत्वम् । तथाच एकारानुवृत्तिफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । शे । एकपदं सूत्रम् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते। छन्दसीत्यनुवृत्तौ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' इति विहितः शे इत्येकारान्त आदेशः प्रगृह्यः स्यादित्यर्थः । तदाह—अयमिति । शे आदेश इत्यर्थः । अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः शे आदेशः, लशक्वतद्धिते इति, शकार इत्, शेषे लोपः, अस्मे इति रूपम् । अद्विवचनत्वादप्राप्तौ वचनम् । यद्यपि छान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियायामेव निबन्ध्यम्, तथापि अस्मे इति त्वे इति इत्याद्यवग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सत्त्वादिह तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् ।

निपात एकाच् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । एकश्चासावच्चेति कर्मधारयः । तदाह—एकोऽजित्यादिना । इ विस्मये इति । इ इति चादित्वान्निपातः । स च आश्चर्ये वर्तत इत्यर्थः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । इ इति उ इति निपातः संबोधने । उभयोरपि एकाच्त्वान्निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वान्न संधिः । अनाङित्यत्र ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—अनाङित्युक्तेरिति । आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्थाः, इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । आ एवमिति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । इहोभयत्रापि आकारस्य ङित्त्वाभावान्न पर्युदासः । ङित्त्विति । ङित्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाङिति पर्युदासादित्यर्थः । ओष्णमिति । आ उष्णमित्यत्र आकारस्य ङित्वात् प्रगृह्यत्वाभावे सति आद्गुणः । ननु प्रयोगदशायां ङकारस्याश्रवणाविशेषात् ङिदङिद्विवेकः कथमित्यत आह—वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे स्मरणे च अङित् । अन्यत्र । ईषदाद्यर्थे गम्ये ङिदिति विवेकः—भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथाच भाष्यम्—

'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्' इति ॥

---

१ अत्र वाक्यस्मरणयोरन्यत्राऽङित्वं नास्तीत्येव विधेयं, तेन ईषदाद्यर्थे ङित्वमर्थसिद्धम् । तथा चेषदर्थे इत्यादि ङित्वार्थे न परिगणनं किन्तूदाहरणमात्रम् । तेन

अन्यत्र ङित्' इति विवेकः ॥ **(१०४) ओत् ।१।१।१५॥** ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥ **(१०५) सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ ॥** सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे । विष्णो इति–विष्ण इति विष्णविति । अनार्षे इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥ **(१०६) उञः । १।१। १७ ॥** उञ इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति–विति ॥ **(१०७) ऊँ । १।१।१८ ॥** उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति-विति ॥(१०८)

एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेदमित्यादावतिप्रसङ्गात् । **ओत्** । निपात इत्यनुवर्तते । ओदिति तस्य विशेषणम् । अतस्तदन्तविधिः । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । तदाह—**ओदन्त इत्यादिना** । **अहो ईशा इति** । अनेकाच्त्वात् पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ वचनम् । **संबुद्धौ शाकल्यस्य** । सम्बुद्धाविति निमित्तसप्तमी ओदित्यनुवृत्तेन अन्वेति । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते, पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । ऋषिर्वेदः, तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । ऋषौ भवः आर्षः, न आर्षः अनार्षः, अवैदिके इतिशब्दे परत इत्यर्थः । शाकल्यग्रहणाद्विकल्पः । तदाह—**संबुद्धिनिमित्तक इत्यादिना** । **विष्णो इतीति** । अत्र ओकारः ह्रस्वस्य गुण इति संबुद्धिनिमित्तकः । अत्र ओदन्तत्वेऽपि निपातत्वाभावादप्राप्ते विभाषेयम् । विष्णवितीति प्रगृह्यत्वाभावे रूपम् ।

उञः । एकपदं सूत्रम् । शाकल्यस्य इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । उ इति ञित् उकारः निपातः । तस्य इतिशब्दे परे शाकल्यमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः । तदाह—**उञ इतौ वा प्रागुक्तमिति** । पूर्वोक्तं प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । **उ इति वितीति** । निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । प्रगृह्यत्वपक्षे प्रकृतिभावे प्रथमं रूपम् । तदभावपक्षे यणादेशे द्वितीयं रूपम् । **ऊँ** । इदमप्येकपदं सूत्रम् । ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य ऊकारस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उञ इत्यनुवर्तते इतौ शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च । तदाह–**उञ इतावित्यादिना** । **ऊँ इतीति** । उक्तविधे ऊँकारादेशे रूपम् । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः । एतदादेशाभावपक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति उ इतीति रूपम् । प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशे वितीति रूपमिति त्रीणि रूपाणि फलितानि । तदेवम् उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु उञः इतौ परे ऊँ इत्ययं दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्चादेशः शाकल्यमते स्यात् । तदभावपक्षे तु निपात एकाजिति नित्यं प्रगृह्यत्वमित्येतावल्लभ्येत । ततश्च ऊँ इति उ इतीति रूपद्वयमेव स्यात्, वितीति रूपं न ल-

' अभ्र आँ अपः ' इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याङो ङित्त्वादाङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्यादिविधिः प्रवर्तते ।

मय उञो वो वा ।८।३।३३॥ मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम्-किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥ (१०९) **ईदूतौ च सप्तम्यर्थे** ।१।१।१९॥ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति । 'सुपां सुलुक्—' (सू ३८६१) इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ॥ (११०) **अणोऽप्रगृह्य-**

भ्येत । अतो विभज्य व्याख्यातम् । **मय उञो वो वा** । मय इति पञ्चमी उञ इति षष्ठी 'ङमो ह्रस्वादचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते । तदाह—**मयः परस्ये-त्यादिना** । **किम्वुक्तमिति** । किमु उक्तमिति स्थिते मकारादुकारस्य उञो 'निपात एकाच्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावात् यणभावे प्राप्ते वत्ववचन-मिदम् । ननु तर्हि इको यणचीत्यनन्तरमेव मय उञो वेति पठितव्यम् । वग्रहणा-भावेन लाघवात् । त्रिपाद्यां पाठे वग्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादित्यत आह— **वत्वस्येति** । यदि षष्ठस्य प्रथमे पादे इको यणचीत्यत्रैव मय उञो यणादेशवि-कल्पो विधीयेत, तर्हि किम्वुक्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनु-स्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वत्वविधौ तु तस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वार-विध्यपेक्षया वत्वविधेः परत्वादिति भावः ।

ईदूतौ च । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । शब्द-स्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । ईदूतौ च सप्तम्याविप्येव सिद्धे अर्थग्रहणाद्यत्र सप्तम्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्त-म्यर्थे पर्यवसानं तथाविधत्वमीदूदन्तयोर्गम्यते । तथाच सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदूद-न्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्यक्षरार्थः । फलितमाह—**सप्तम्यर्थ इत्यादिना** । **सोमो गौरी अधिश्रित इति** । गौर्यामित्यर्थः । 'सुपां सुलुगि'ति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न यण् । वातप्रमीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नात्रोदाहरणम्, तत्र सप्तम्या लुप्तत्वाभावेन प्रकृतेः सप्तम्यर्थे अप्रवृत्तेः । **मामकी तनू इति** । माम-क्यां तन्वामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्द-प्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे मामकी इति तनू इतीत्यत्र प्रगृह्यत्वफलं बोध्यम् । ननु 'ईदूतौ च सप्तम्याः' इत्येव सूत्र्यताम् । षष्ठ्या च अर्थद्वारा संबन्धो विवक्ष्यताम् । ततश्च सप्तम्यर्थे विद्यमानमीदूदन्तमित्यर्थस्य अर्थग्रहणं विनैव ला-भादर्थग्रहणं किमर्थमिति पृच्छति—**अर्थग्रहणं किमिति** । कस्मै प्रयोजनाये-त्यर्थः । किमित्यव्ययम् । **वृत्ताविति** । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्य-

---

१ समासादिवृत्तौ वैयाकरणैर्विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेण वापीपदं वाप्यधिकरण-काश्वरूपार्थबोधकम् । एवमश्वपदमपि तस्मिन्नेवार्थे वर्तते, विशिष्टशक्तिश्च प्रत्येकं पदयोरपर्याप्त्या वर्तते, समुदाय एव तु पर्याप्त्या वर्तते इति नार्थस्य पौनरुक्त्यं पदद्वयेन।

स्यानुनासिकः ।८।४।५७॥ अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ–दधि । 'अप्रगृह्यस्य' किम् । अग्नी ॥

॥ इति अच्सन्धिप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् । ५ ।

(१११) स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे

वसन्नमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुप्तसप्तमीके ईदूदन्तपूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । **मा भूदिति** । माङिलुङ् । सर्वलकारापवादः । **वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति** । वाप्याम् अश्व इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे वाप्यश्व इति रूपमित्यर्थः । अत्र वाप्यामिति सप्तम्या अधिकरणत्वमवगतम् । तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षम् । तत्र वाप्यामश्वो वर्तत इति क्रियाध्याहारे वर्तमानक्रियायां वाप्या अधिकरणत्वेन अश्वस्य कर्तृत्वेनान्वयात्तयोः परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यात् समासो नोपपद्यते । वाप्यां विद्यमानोऽश्व इति विद्यमानपदस्याध्याहारेऽपि अश्वपदेनासामर्थ्यात् समासो न संभवति । अतः वाप्यामित्यस्य वाप्यां विद्यमाने अश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समासो वक्तव्यः । एवं च समासे लुप्तसप्तमीकस्य वापीशब्दस्य सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य तत्संसृष्टे आधेयभूते अश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावान्न प्रगृह्यत्वमिति भावः । **अणोऽप्रगृह्यस्य** । वा अवसान इत्यनुवर्तते । तदाह—**अप्रगृह्येत्यादिना** । अत्र अण् पूर्वेणैव णकारेण, व्याख्यानात् । ततश्च कर्तृ इत्यत्र नानुनासिकः । **इत्यच्संधीति** । अल्पाच्तरमिति, सिद्धमनच्त्वादिति, कथमनच्त्वमिति च सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवंजातीयस्थलेषु असंदेहार्थं संध्यभावोऽभ्यनुज्ञातः । अतोऽत्र कुत्वश्चुत्वयोरभावेऽपि न दोषः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् अच्सन्धिप्रकरणं समाप्तम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः । स्च तुश्चेति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वमार्षम् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा । तथा सत्येकवचनमार्षम् । एवं श्चुना श्चुरित्यत्रापि । श्चुनेति सहार्थे तृतीया । योगे इत्यध्याहार्यम् । ततश्च सहशब्दयोगाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यत्वात्तृतीया युज्यते, अस्मादेव निर्देशात् । तदाह–**सकारतवर्गयोरित्यादिना** । अत्र स्थान्यादेशानां यथासंख्यं भवति । ततश्च सकारस्य शकारः, तवर्गस्य चवर्गः । तत्रापि त थ द ध नानां क्रमेण च छ ज झ ञाः इति फलितम् । त थ द ध नेत्यादिक्रमस्याप्यनादिलोकसिद्धत्वात् । श्चुना योगे इत्यत्र न यथासंख्यमित्युत्तरसूत्रे ब-

शकारचवर्गौ स्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय॥ (११२) **शात्** ।८।४।४४॥ शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात्। विश्नः प्रश्नः॥ (११३) **ष्टुना ष्टुः** ।८।४।४१॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे॥ (११४) **न पदान्ताट्टोरनाम्** ।८।४।४२॥

क्ष्यते। ततश्च सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासंभवं योगे श्चुत्वं भवति। **रामश्शेते इति**। रामस् शेत इति स्थिते, शकारेण योगात् सकारस्य शकारः। 'श्चुना योग इत्यत्र न यथासङ्ख्य'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकारयोगेऽप्युदाहरति—**रामश्चिनोतीति**। रामस् चिनोतीति स्थिते, चवर्गयोगात् सकारस्य शकारः। श्चुना योगे इत्यत्रापि यथासंख्याश्रयणे तु इह सकारस्य शकारयोगाभावात् शकारो न स्यादिति भावः। **सच्चिदिति**। सत् चित् इति स्थिते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वेन तकारस्य दत्वे, तस्य श्चुत्वेन जकारे, खरि चेति चर्त्वेन तस्य चकारे च रूपम्। शार्ङ्गिन् जयेति स्थिते, चवर्गयोगात् नकारस्य श्चुत्वं ञकारः। **शात्**। न पदान्तादिति पूर्वसूत्रात् नेत्यनुवर्तते। स्तोःश्चुना श्चुरित्यतः तोरिति, चुरिति चानुवर्तते। ननु सकारः शकारश्च। शादिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। तदाह—**शात्परस्येत्यादिना**। **विश्न इति**। विच्छ गतौ। 'यज याच यत विच्छ प्रच्छ रक्षो नङ्' इति नङ्। च्छ्वोश्शूठ्' इति छस्य शः। ङित्वान्न गुणः। अत्र शकारयोगात् तवर्गीयनकारस्य श्चुत्वेन ञकारे प्राप्ते निषेधः। पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्रापि यथासङ्ख्याश्रयणे तु इह तवर्गीयस्य नस्य चुना योगाभावेन चुत्वस्याप्रसक्ततया तन्निषेधो व्यर्थः स्यात्। एवंच अस्मादेव निषेधात् पूर्वसूत्रे श्चुना योगे इत्यत्र न यथासंख्याश्रयणमिति विज्ञायते। **प्रश्न इति**। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पूर्ववत् नङादि। अत्र 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणं न। 'प्रश्ने चासन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात्। अत्र वर्गपञ्चमानां नासिकास्थानाधिक्येऽपि तत्तद्वर्गीयैरस्ति सावर्ण्यमिति तुल्यास्यसूत्रे अवोचाम। **ष्टुना ष्टुः**। स्तोरित्यनुवर्तते। तदाह—**स्तोरिति**। अत्रापि स्थान्यादेशानां यथासंख्यम्। ननु ष्टुयोगे इत्यत्र। **रामष्षष्ठ इति**। रामस् षष्ठ इति स्थिते षकारयोगात्। सस्य ष्टुत्वेन षः। अत्रापि ष्टुना योग इत्यत्र न यथासंख्यमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य टवर्गयोगेऽपि उदाहरति—**रामष्टीकत इति**। टीकृ गतौ। **तट्टीकेति**। तस्य टीकेति विग्रहः। तद् टीका इति स्थिते ष्टुत्वेन दस्य डत्वे चर्त्वम्। **चक्रिण्ढौकस इति**। ढौकृ गतौ। चक्रिन् ढौकसे इति स्थिते टवर्गयोगात् नस्य ष्टुत्वेन णत्वम्।

न पदान्तात्। अनामिति तोरित्यस्य विशेषणम्। ननु भिन्नविभक्तिकमेतत्कथं तद्विशेषणमित्यत आह—**अनामिति लुप्तषष्ठीकमिति**। नामवयवभिन्नस्येत्यर्थः। स्तोः ष्टुरित्यनुवर्तते। तदाह—**पदान्तादित्यादिना**। **ईट्ट इति**। 'ईड स्तुतौ' आत्मनेपदी। ईड् ते इति स्थिते, खरि चेति डस्य चर्त्वम्, ततः परस्य तका-

'अनाम्' इति लुप्तषष्ठीकं पदम्। पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। 'पदान्तात्' किम्। ईट्टे। 'टोः' किम्। सर्पिष्टमम्। 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' (वा ५०१६)। षण्णाम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। **(११५) तोः षि। ८।४।४३॥** तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन्षष्ठः। झलां जशोऽन्ते (सू ८४)। वागीशः। चिद्रूपम्॥ **(११६) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। ८।४।४५॥** यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं

रस्य टुत्वम्। तस्य टवर्गात् परत्वेऽपि पदान्तात् परत्वाभावात् न टुत्वनिषेधः। **सर्पिष्टममिति।** सर्पिष् तमम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वा पदत्वात्, षकारस्य पदान्तत्वात्ततः परस्य तकारस्य टुत्वनिषेधो न भवति, पदान्ताट्टवर्गात्परत्वाभावात्। नच षकारस्य 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन डकारे सति तकारस्य टोः परत्वात् टुत्वनिषेधः स्यादेवेति वाच्यम्। 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वस्यासिद्धत्वेन जश्त्वाभावात्। इह आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु न भवति। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात्। **अनाम्नवति।** ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम एव पर्युदासो न भवति, किन्तु नवतिनगरीशब्दावयवनकारस्यापि पर्युदासो वक्तव्य इत्यर्थः। **षण्णामिति।** षष् नामिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् षस्य जश्त्वेन डकारे 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति तस्य णकारः। अत्र टवर्गयोगात् नकारस्य टुत्वम्। न पदान्तादिति निषेधस्तु न, अनामिति पर्युदासात्। **षण्णवतिरिति।** षडधिका नवतिरिति विग्रहः। अत्रापि नकारस्य टुत्वनिषेधः, नवतिशब्दस्यापि पर्युदासात्। **षण्णगर्य इति।** पृथक्पदे। न तु कर्मधारयः, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्। अत्रापि न पदान्तादिति नगरीशब्दे नकारस्य टुत्वनिषेधो न भवति. नगरीशब्दस्यापि पर्युदासात। **तोःषि।** ष्टुरिति नेति चानुवर्तते। तदाह—**तवर्गस्येति। सन्षष्ठ इति।** अत्र नकारस्य षकारयोगात् टुत्वं प्राप्तं निषिध्यते। अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना योगे इत्यत्र यथासंख्यं नेति विज्ञायते। 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यचसन्धिनिरूपणे प्रसङ्गादुपन्यस्तम्। हल्सन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपन्यासः।

यरोऽनुनासिके। न पदान्ताट्टोरित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते। तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**यरः पदान्तस्येति।** एतन्मुरारिरिति कर्मधारयः। **एतद् मुरारिरिति** स्थिते दस्य अनुनासिको नकारः दन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च। ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेफस्य अनुनासिको णकारः स्यात्, रेफणकारयोः स्पृष्टेषत्स्पृष्टप्रयत्नभेदेऽपि मूर्धस्थानान्तर्यादित्यत आह—**स्थानेति।** एतन्मुरारिरित्यादौ स्थानतः प्रयत्नतश्चान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थः लब्धप्रयोजनोऽयमनुनासिकविधिः स्थानमात्रेण आन्तर्यमादाय रेफे न प्रवृत्तिमर्हतीत्यर्थः। 'यूनि

रेफे न प्रवर्तते। चतुर्मुखः। 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा ५०१७)। तन्मात्रम्। चिन्मयम्। कथं तर्हि 'मदोद्ग्राः ककुद्मन्तः' इति? यवादि (ग २५०) गणे दकारनिपातनात्। (११७) तोर्लि। ८।४।६०॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः। (११८) उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। ८।४।६१॥ उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। 'आदेः

लब्धे तु युवतिर्जरठे रमते कथम्' इति न्यायादिति भावः। **प्रत्यये भाषायां नित्यम्।** वार्तिकमेतत्। भाषा लौकिकप्रयोगः। तत्र प्रत्यये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्तोऽनुनासिको नित्यं भवतीत्यर्थः। **तन्मात्रमिति।** तत् प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति मात्रच्प्रत्ययः। **चिन्मयमिति** 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्ताद्रूप्ये मयट्। **कथं तर्हीति।** यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात् तदा मदोद्ग्राः ककुद्मन्त इति कालिदासप्रयोगः कथमित्याक्षेपः। मतुपः प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावश्यम्भावादिति भावः। परिहरति—**यवादीति।** यवादिगणे ककुद्मच्छब्दे दकारस्य निर्देशान्न तस्यानुनासिकः। यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात् तर्हि नकारमेव लाघवान्निर्दिशेदिति भावः। **तोर्लि।** अनुस्वारस्य ययीत्यतः परसवर्ण इत्यनुवर्तते। तदाह—**तवर्गस्येत्यादिना। तल्लय इति।** तस्य लय इति विग्रहः। तद् लय इति स्थिते दस्य परसवर्णः परनिमित्तभूतलकारसवर्णो भवति। स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याभावात्। **अत्र नकारस्येति।** विद्वान् लिखतीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनः अनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन् आन्तर्यादनुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः।

उदः स्थास्तम्भोः। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिर्दिष्टमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। उद इति पञ्चमी। अतस्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया उदः परयोरिति लभ्यते। तदाह—**उदः परयोरिति। पूर्वेति।** पूर्वनिमित्तस्य उदो दकारस्य यः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः। पूर्वसवर्णश्चायमलोऽन्त्यपरिभाषया स्थास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—**आदेः परस्येति।** अनया परिभाषया स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः। **उत्थानमिति।** ष्ठा गतिनिवृत्तौ। भावे ल्युट्। **उत्तम्भनमिति।** 'ष्टभि प्रतिष्टम्भे' भावे ल्युट्। स्तम्भु रोधन इति श्नुविधौ निर्दिष्टः सौत्रो वा धातुः। स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात्। ननु

---

१ अवधारणार्थकस्य मात्र इति प्रातिपदिकस्य योगे तदेवेति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासेन सिद्धे तन्मात्रशब्दे तु 'यरोऽनुनासिक इति विकल्प एव प्रत्ययपरत्वाभावादिति बोध्यम्।

परस्य' (सू ४४)। उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य 'झरो झरि-' (सू ७१) इति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम्। नतु 'खरि च' सू १२१) इति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थका-

---

उद् स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः. तत्सवर्णाश्च त थ द ध नाः पञ्चैव। दन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च। नतु लृकारः सकारश्च। तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रयत्नत्वात्। नापि लकारः ईषत्स्पृष्टत्वात्। एतदतिरिक्ताश्च सर्वे वर्णाः भिन्नस्थानकत्वान्न दकारसवर्णाः। ततश्च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णाः त थ द ध नाः पञ्चापि सकारस्य प्राप्ताः। स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात्। आभ्यन्तरप्रयत्नत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वप्यभावात्। स्थानीभूतसकारस्य विवृतप्रयत्नत्वात् एतेषां च पञ्चानां स्पृष्टप्रयत्नत्वात्। अतोऽत्र बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकार इति**। अघोषस्येत्यनेन श्वासवतो विवारवतश्चेत्युक्तप्रायम्, समनियतत्वात्। स्थानीभूतस्तावत् सकारः अघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान्। तस्य त थ द ध नेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति। तेषामल्पप्राणत्वात्। नापि चतुर्थो भवति, तस्य घोषनादसंवारयत्नकत्वात्। द्वितीयस्तु थकारः अघोषश्वासविवारमहाप्राणात्मकयत्नचतुष्टयवान्। अतः स एव थकारः पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः। एवं च उद् स्थानमिति स्थिते दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे थकारे उत्थ्थानमित्येकतकारं द्विथकारं च रूपं सिद्धम्। एवं उत्थ्तम्भनमित्यत्रापि योज्यम्। तत्र द्वितकारमेकथकारं चेति विशेषः। **तस्येति**। सकारादेशस्य थकारस्येत्यर्थः। एवं च प्रथमथकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकथकारं च रूपमिति भावः। ननु प्रथमथकारस्य लोपाभावपक्षे एकतकारं द्विथकारं च रूपमित्यनुपपन्नम्। प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वे सति द्वितकारमेकथकारमित्यापत्तेरित्यत आह—**लोपाभावेति, असिद्धत्वादिति**। खरि चेति सूत्रापेक्षया उदस्स्थादित्यस्य परत्वादिति भावः। उत्त्तम्भनमिति त्रितकारपाठस्तु प्रामादिकः। उक्तप्रक्रियाया उभयत्रापि साधारण्यात्। केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति योगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य थकारस्य चर्त्वं प्रत्यसिद्धत्वाभावाच्चर्त्वे उत्त्तम्भनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित् साधयामासुः। तत्तु मूलकृतो न संमतम्, मूले उभयसाधारण्येनैव प्रक्रियानिरूपणात्। वस्तुतस्तु 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरं अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदस्स्थास्तम्भोः पूर्वस्य, झयो होऽन्यतरस्याम्, शश्छोऽटीति षट्सूत्रीपाठोत्तरं झलाञ्जश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरि च, वाऽवसाने, अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः, इति पञ्चसूत्रीपाठ इति हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतः सूत्रक्रमः। एवं च खरि चेति चर्त्वे कर्तव्ये उदस्स्थास्तम्भो-

रस्यासिद्धत्वात्। (११९) **झयो होऽन्यतरस्याम्** ।८।४।६२॥ झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्घरिः-वाग्हरिः। (१२०) **शश्छोऽटि** ।८।४।६३॥ पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते। (१२१) **खरि च** ।८।४।५५॥ खरि झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः-

---

रिति पूर्वसवर्णस्य थकारस्य असिद्धत्वाभावाच्चर्त्वे उत्त्थानमिति द्वितकारमेकथकारं च रूपम्, उत्त्तम्भनमिति तु त्रितकारमेवं रूपमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

झयो हः। झय इति पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। ह इति षष्ठी। उदःस्थास्तम्भोरित्यतः पूर्वस्येति अनुस्वारस्य ययीत्यतः सवर्ण इति चानुवर्तते तदाह—**झयः परस्येत्यादिना**। वाग्घरिरित्युदाहरणम्। वाच्शब्दश्चकारान्तः, कुत्वं जश्त्वम्। वाग् हरिरिति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारः पूर्वोनिमित्तम्, तत्सवर्णाः क ख ग घ ङाः पञ्च। तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्तर्यमविशिष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविवृतप्रयत्नभेदात्। अतः बाह्ययत्नतः आन्तर्यमादाय पञ्चस्वन्यतमव्यवस्थामाह—**घोषवत इत्यादिना**। स्थानीभूतो हकारः घोषनादसंवारमहाप्राणाख्ययत्नचतुष्टयवान्। तस्य क ख ग घ ङेषु प्रथमतृतीयपञ्चमा न भवन्ति, तेषामल्पप्राणत्वात्। द्वितीयः खकारो न भवति, तस्याघोषश्वासविवारयत्नकत्वात्। चतुर्थस्तु घकारः घोषनादसंवारमहाप्राणवान्। अतः स एव घकारो हकारस्य भवतीत्यर्थः। ततश्च वाग्घरिरिति भवति। पूर्वसवर्णाभावे तु वाग् हरिरिति। **शश्छोऽटि**। झय इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। श इति षष्ठ्येकवचनम्। तदाह—**झयः परस्य शस्येति**। तद् शिव इति स्थिते दकारस्य श्चुत्वेन जकारे कृत जकारस्य चकार इत्यन्वयः। केनेत्यत आह—**खरि च**। झलाञ्जश्झशीत्यतो झलामिति, अभ्यासे चर्चेत्यतश्चरिति चानुवर्तते। तदाह—**खरि पर इत्यादिना। इति जकारस्य चकार इति**। स्थानत आन्तर्यादिति भावः। ततः छत्वम्। नतु प्रागित्यपि बोध्यम्। छत्वस्य श्चुत्वचर्त्वे प्रत्यसिद्धत्वात्। हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसंमतसूत्रक्रमे तु श्चुत्वेन जकारे कृते शस्य छत्वे ततो जकारस्य चर्त्वम्। नतु छत्वात् प्राक् चर्त्वम्, चर्त्वं प्रति छत्वस्यासिद्धत्वात्। **तच् छिव इति**। स चासौ शिवश्चेति, तस्य शिव इति वा विग्रहः। चोः कुरिति कुत्वं तु न, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्। **छत्वममीति वाच्यम्**। शश्छोऽटीति सूत्रे अटीति विहाय अमीति वक्तव्यमित्यर्थः। शश्छोऽमीति सूत्रं पठनीयमिति यावत्। **तच् श्लोकेनेति**। स चासौ श्लोकश्च, तस्य श्लोक इति वा विग्रहः। लकारस्य अड्बहिर्भूतत्वात् तत्परकस्य शकारस्य

---

१ अत्रापि रूपद्वये पक्षे 'झरो झरी'ति मध्यस्थतकारलोपो भविष्यत्येव।

तच् शिवः।'छत्वममीति वाच्यम्' (वा ५०२५)।तच्छ्लोकेन-तच्श्लोकेन।अमि किम्। वाक् श्च्योतति।(१२२)मोऽनुस्वारः।८।३।२३॥मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि। 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२)। हरिं वन्दे। 'पदस्य' इति किम्।गम्यते।(१२३) नश्चापदान्तस्य झलि। ८।३।२४॥ नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः यशांसि। आक्रंस्यते। 'झलि' किम्। मन्यते। (१२४) अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८।४।५८॥ स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः।

सूत्रपाठतः छत्वे अप्राप्ते वार्तिकमिदम्। वाकश्श्योततीति। अत्र तु कुत्वं भवत्येव। चकारस्य स्वाभाविकतया श्चुत्वनिष्पन्नत्वाभावेन असिद्धत्वाभावात्। अत्र चकारस्य अम्बहिर्भूतत्वात् तत्परकशकारस्यात्र न छत्वम्।

मोऽनुस्वारः। पदस्येत्यधिकृतम्। म इति षष्ठ्यन्तं पदस्य विशेषणं तदन्तविधिः। हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते। तदाह—**मान्तस्येत्यादिना**। **अलोऽन्त्यस्येति**। उपतिष्ठत इति शेषः। ततश्च मान्तस्य पदस्य यः अन्त्यः अल् तस्येत्यर्थः। पदान्तस्य मस्येति फलितम्। **हरिं वन्द इति**। हरिम् वन्द इति स्थिते मस्यानुस्वारः। **गम्यत इति**। गम्लृ गतौ। कर्मणि लट्। 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे यक्। अत्र मस्य पदान्तत्वाभावान्नानुस्वारः। **नश्चापदान्तस्य झलि**। चकारान्मस्येत्यनुकृष्यते, अनुस्वार इति च। तदाह—**नस्येत्यादिना**। **यशांसीति**। यशश्शब्दात् जस्, जश्शसोश्शिः। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्। सान्तमहत इति दीर्घः। यशान् सि इति स्थिते नकारस्य अनुस्वारः। **आक्रंस्यत इति**। क्रमु पादविक्षेपे।आङ्पूर्वात् कर्तरि लृट्।'आङ उद्गमने' इति तङ्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यः। स्नुक्रमोरिति नियमान्नेट्। आक्रम् स्य त इति स्थिते मस्य अपदान्तत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम्। **मन्यत इति**। कर्मणि लट् तङ् यक्। अत्र मस्य झल्परकत्वाभावान्नानेनानुस्वारः। अपदान्तत्वाच्च न पूर्वेण। **अनुस्वारस्य ययि। स्पष्टमिति**। अनुवर्त्यपदान्तत्वाभावादिति भावः। **अङ्कित इति**। अन्क पदे लक्षणे चेति चुरादौ नोपधः। नश्चापदान्तस्येति कृतानुस्वारस्य निर्देशः इति केचित्। णयन्तात् क्तः, इट्। निष्ठायां सेटीति णिलोपः। अनुस्वारस्यानेन परसवर्णः। परनिमित्तमत्र ककारः, तत्सवर्णः कवर्गः। सः अनुस्वारस्य भवन् नासिकास्थानसाम्यात् ङकार एव भवति। **अञ्चित इति**। अन्चु गतिपूजनयोः। नोपधः। तस्मात् क्तः। अञ्चेः पूजायामिति इट्। नाञ्चेः पूजायामिति निषेधात् अनिदितामिति नलोपो न। अत्र नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारस्य परसवर्णो ञकारः। **कुण्ठित इति**। कुठि प्रतिघाते इदित्त्वान्नुम्। क्तः इट्। अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णो णकारः। **शान्त इति**। शम उपशमे। क्तः। वा दान्तशान्तेत्यादिनिपातनान्नेट्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। नश्चेति

'कुर्वन्ति' इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्। (१२५) वा पदान्तस्य। ८।४।५९॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि–त्वं करोषि। सय्यँन्ता–संयन्ता। सव्वँत्सरः–संवत्सरः। यँल्लोकम्–यं लोकम्। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः। (१२६) मो राजि समः क्वौ। ८।३।२५॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्। (१२७) हे मपरे वा। ८।३।२६॥ मपरे हकारे परे मस्य

मस्यानुस्वारः। तस्य परसवर्णः नकारः। गुम्फित इति। गुन्फ ग्रन्थे द्वितीयान्तः, नोपधः। क्तः इट्। 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यकित्त्वपक्षे नलोपो न। अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णः मकारः। ननु कृञ्धातोर्लट्, झिः, झोऽन्तः, तनादिकृञ्भ्य उः, गुणः, रपरत्वम्। 'अत उत् सार्वधातुके' प्रत्ययोकारस्य यण्। न भकुर्छुरामिति निषेधात् र्वोरुपधाया इति दीर्घो न। कुर्वन्तीति रूपम्। अत्र नकारस्य नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारं बाधित्वा परत्वात् रषाभ्यामिति णत्वं स्यात। नच त्रिपाद्यां नश्चापदान्तस्येत्यपेक्षया रषाभ्यामित्यस्य परत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात् अनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति वाच्यम्। एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रषाभ्यामिति णत्वप्राप्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह–कुर्वन्तीत्यादि। रषाभ्यामित्यपेक्षया परसवर्णस्य परतया णत्वे कर्तव्ये अनुस्वारस्थानिकपरसवर्णस्य नकारस्यासिद्धत्वान्न णत्वमिति भावः।

वा पदान्तस्य। अनुस्वारस्य यथि परसवर्ण इत्यनुवर्तते। तदाह–पदान्तस्येत्यादिना त्वङ्करोषीति। त्वम् करोषीति स्थिते मोऽनुस्वारे परसवर्णो ङकारः। तदभावपक्षे अनुस्वार एव श्रूयते। अत्रेति। सम् यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः। तस्य परनिमित्तभूतयकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तर्यात्। तथाच सय्यँन्तेति रूपम्। एवं सं वत्सर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णः अनुनासिको वकारः। सव्वँत्सर इति रूपम्। यं लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः। यँल्लोकमिति रूपम्। परसवर्णाभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः। मो राजि। म इति प्रथमान्तम्। मोऽनुस्वार इत्यतः म इति स्थानषष्ठ्यन्तमनुवर्तते। सम इत्यवयवषष्ठी। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विग्रहणेन क्विप्प्रत्ययान्तलाभः। तदाह—क्विबन्त इत्यादिना। म एवेति। न त्वनुस्वार इत्यर्थः। मस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः। सम्राडिति। राजृ दीप्तौ। सम्पूर्वात् सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप्। व्रश्चेति षत्वम्। जश्त्वेन डत्वम्। चर्त्वम्।

---

१ 'न राजि समः क्वौ' इत्युक्त्याऽनुस्वारनिषेधे सिद्धे 'म' इत्युक्तिः प्रशाम् अलयतीत्यादौ 'मो नो धातो' रिति नत्वबाधनार्था। निषेधस्त्वनन्तरस्येति न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यादिति 'एतदोऽन्' 'अमो मश्' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्।

म एव स्याद्वा । 'ह्वल, ह्मल, चलने' । किम् ह्मलयति-किं ह्मलयति । 'यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्' (वा ४९०२) । (१२८) **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्।** १।३।१०॥ समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। किय्ँ ह्यः-किं ह्यः । किव्ँ ह्वलयति-किं ह्वलयति। किल्ँ ह्लादयति-किं ह्लादयति। (१२९) **नपरे नः** ।८।३।२७॥ नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । किन् ह्नुते-किं ह्नुते । (१३०) **ङ्णोः कुक्टुक्शरि** । ८।३।२८॥ ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टु-

---

अत्र मोऽनुस्वारो न भवति । **हे मपरे वा** । मोऽनुस्वार इत्यतः म इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मो.राजीत्यतः म इति प्रथमान्तमनुवर्तते । मः परो यस्मादिति विग्रहः । तदाह--**मपरे इत्यादिना**। ह्मलयतीति ण्यन्ताल्लट् । 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वाण्णौ मितां ह्रस्वः । **यवलपरे** । यवलाः पराः यस्मादिति विग्रहः । यवलपरके हकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः । **यथासंख्यम्**। साम्यमिह संख्यातो विवक्षितम् । **अनुदेशः** विधानम् । समानामिति यदि कर्मणि षष्ठी तर्हि स्थान्यादिभिः समसंख्यानां यत्र विधानम्, यथा एचोऽयवायाव इत्यादौ, तत्रैव यथासंख्यप्रवृत्तिः स्यात् । 'समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रहः' इत्यत्र न स्यात्, तत्र विधेयस्य णमुल एकत्वात् । अतः समानामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी । एवंच समूलाद्युपपदानां हनादिधातूनां च समसंख्यानामुपादानेन एकस्य प्रत्ययस्य विधिरपि समसंख्याकसम्बन्धी विधिरेवेति तत्रापि यथासंख्यप्रवृत्तिर्निर्बाधा । तदाह—**समसम्बन्धी विधिरिति** । **यथासंख्यमिति** । संख्याशब्देनात्र प्रथमत्वद्वितीयत्वादिरूपाः संख्याघटितधर्माः विवक्षिताः, तान् अनतिक्रम्य यथासंख्यम् । ततश्च एचोऽयवायाव इत्यादिषु प्रथमस्य स्थानिनः प्रथमः आदेशः, द्वितीयस्य द्वितीय इत्येवंक्रमेण स्थान्यादेशतन्निमित्तादीनां समसंख्याकानां क्रमेण अन्वयः प्रतिपत्तव्य इति फलितम् । प्रकृते च यपरके हकारे परे मकारस्य यकारः, वपरके वः, लपरके लः, इति सिध्यति । **किय्ँ ह्य इति** । मस्य यत्वे रूपम् । ह्य इत्यव्ययम्, पूर्वेद्युरित्यर्थः । यत्वाभावे मोऽनुस्वारः । **किव्ँ ह्वलयतीति** । मस्य वत्वम् । ह्वल चलने, णिच् । **किल्ँ ह्लादयतीति** । मस्य लत्वम् । ह्लादी सुखे च, णिच् । **नपरे नः** । हे इति वेति म इति चानुवर्तते । नः परो यस्मादिति विग्रहः । तदाह—**नपरे हकार इत्यादिना** । **किन् ह्नुत इति** । ह्नुङ् अपनयने । मस्य नत्वे रूपम् । तदभावे मोऽनुस्वारः ।

ङ्णोः कुक्टुक्शरि । 'हे मपरे वा' इत्यतः वेत्यनुवर्तते । कुक् च टुक् चेति समाहारद्वन्द्वः । **आगमाविति** । एतच्च आद्यन्तौ टकिताविति लभ्यम् । यथासंख्यपरिभाषया ङकारस्य कुक्, णकारस्य टुक् । उभयत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । प्राङ् षष्ठः, सगुण् षष्ठः, इति स्थिते, यथाक्रमं कुकि टुकि च तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्तत्वात् जश्त्वमाशङ्क्याह—**कुक्टुकोरिति** । **चयो**

कोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्' (वा ५०२३) । पौष्करसादिराचार्यः । प्राङ्ख्षष्ठः-प्राङ्क्षष्ठः-प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः-सुगण्ट्षष्ठः-सुगण्षष्ठः । (१३१) डः सि धुट् । ८।३।२९ ॥ डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट्त्सन्तः-षट्सन्तः । (१३२) नश्च । ८।३।३० ॥ नकारान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । सन्त्सः-सन्सः । (१३३) शि तुक् । ८।३।३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शश्छोऽटि' (सू १२०) इति छत्ववि-

द्वितीयाः । पौष्करसादिशब्दस्य चयो द्वितीया इत्यर्थभ्रमं वारयति—पौष्करसादिराचार्य इति । तथाच विकल्पः फलतीति भावः । प्राङ्क् षठ इति कुकि रूपम् । चयो द्वितीया इति पक्षे प्राङ्ख् षष्ठ इति रूपम् । नचात्र खकारस्य खरि चेति चर्त्वम्, खकारारम्भविधिसामर्थ्यात् । चयो द्वितीया इति, नादिन्याक्रोश इति सूत्रभाष्यपठितमिदम् । प्राङ् षष्ठ इति कुगभावे रूपम् । एवं टुक्यपि सुगण्ट्षष्ठ इत्यादि । डः सि धुट् । ड इति पञ्चमी । ततश्च तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते—डात्परस्य सस्येति । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति नेह भवति, उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादिति न्यायात् । धुट् चतुर्थधकारनिर्देशः । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । थुट् इति द्वितीयविधौ तत्सामर्थ्याच्चर्त्वं न स्यात् । अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । चतुर्थविधेस्तु न तत्सामर्थ्यम्, प्रथमविधौ तस्य चयो द्वितीया इत्यापत्तौ तन्निवृत्त्या चरितार्थत्वात् । षट् सन्त इति । षष् इति षकारस्य जश्त्वेन डः, षड् सन्त इति स्थिते चर्त्वस्यासिद्धत्वात् डात् परत्वात् सस्य धुट् आद्यवयवः । तस्य चर्त्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तु न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । ततो लक्ष्यभेदात् डस्य चर्त्वेन टः । नश्च । सि धुट् इति, वेति चानुवर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति षष्ठी सम्पद्यते । तदाह—नकारान्तात् परस्येति । सन्त्स इति । धुटि धस्य चर्त्वम् ।

शि तुक् । पूर्वसूत्रात् न इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह षष्ठ्यन्तमाश्रीयते, शब्दाधिकाराश्रयणात् । पदस्येत्यधिकृतम् अवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवृत्तम् । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । उकारः उच्चारणार्थः । सन् शम्भुरिति स्थिते नकारस्यान्तावयवस्तुक् । ननु तुग्ग्रहणं व्यर्थम् । डः सि धुडित्यतः धुडेवानुवर्त्य नकारात् परस्य शस्य विधीयताम् । खरि चेति चर्त्वे सन्तशम्भुरित्यस्य सिद्धेरित्यत आह—शश्छोऽटीति छत्वविकल्प इति । शकारस्येति शेषः । धुटो विधौ तु तस्य परादित्वात्पदान्तत्वा-

१ पुष्करे तन्नामके तीर्थे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिः, बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

कल्पः । पक्षे 'झरो झरि-' (सू ७१) इति चलोपः । सञ्छम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्च्शम्भुः-सञ्शम्भुः ॥

अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

(१३४) ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्न-

भावात् छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन पदान्तात् झयः परस्यैव शस्य तत्प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्, अन्यथा विस्रुपो विरफ्शिन्नित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । **पक्ष इति ।** कदाचित् झरो झरीति तुकस्तकारस्य श्चुत्वमापन्नस्य लोप इत्यर्थः । **सञ् छम्भुरिति ।** तकारस्य चुत्वमापन्नस्य लोपे सति नकारस्य श्चुत्वेन ञकारे रूपम् । **सञ्च् छम्भुरिति ।** चुत्वमापन्नस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च श्चुत्वे ञकारे रूपम् । तुको जश्त्वं तु न, जश्त्वे तस्यासिद्धत्वात् अत एव श्चुत्वोत्तरमपि जश्त्वं न । **सञ्च् शम्भुरिति ।** शस्य छत्वाभावे तकारनकारयोश्चुत्वे च रूपम् । **सञ्शम्भुरिति ।** तुकः अभावे नकारस्य चुत्वे रूपम्। तदिदं रूपचतुष्टयमुक्तक्रमं श्लोकेन संगृह्णाति—**अछाविति ।** तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् अछौ अचछा अचशा अशाविति रूपाणां चतुष्टयमित्यन्वयः । **ङमो ह्रस्वात् ।** ङम् प्रत्याहारः । ङम इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्येत्यधिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । ङम इति च ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पदविशेषणत्वं भजत् तदन्तपरम् । ङम इति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—**ह्रस्वात्पर इत्यादिना । ङमुडागम इति ।** टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । संज्ञायां कृतं टित्त्वमानर्थक्यात्तदङ्गन्यायात् संज्ञिभिः सम्बध्यते । ततश्च ङुट् णुट् नुट् इति त्रय आगमाः फलिताः । टित्त्वादच आद्यवयवाः यथासंख्यं प्रवर्तन्ते । हे मपरे वेति वाग्रहणानुवृत्तिशङ्काव्युदासार्थं नित्यग्रहणम् । **प्रत्यङ्ङात्मेति ।** प्रत्यङ् आत्मा इति स्थिते आकारात् प्राक् ङुट् । **सुगण्णीश इति ।** गण संख्याने, चुरादिः । ण्यन्ताद्विचि णिलोपः । ननु क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घप्रसङ्गात् । ङमुटि कर्तव्ये णिलोपस्तु न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेः । सुगण् ईश इति स्थिते ईकारात् प्राक् णुट् । **सन्नच्युत इति ।** सन् अच्युत इति स्थिते अकारात् प्राक् नुट् । नच परमदण्डिनावित्यत्र परमदण्डिन् औ इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्।वस्तुतस्तु[1] इदं यत्रोत्तर-

---

[1] वस्तुतस्तु तत्र कार्यित्वनिवेशो विफल एवेति भट्टोजीदीक्षितमतसमर्थनप्रकारोऽस्मद्गुरुचरणैः शब्देन्दुशेखरटिप्पणे प्रपञ्चितस्ततोऽवगन्तव्यः ।

च्युतः । (१३५) **समः सुटि** । ८।३।५॥ समो रुः स्यात्सुटि । 'अलोन्त्यस्य' (सू ४२) । (१३६) **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा** । ८।३।२॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । (१३७) **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** ।८।३।४॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (सू ७६) । (१३८) **विसर्जनीयस्य सः** । ८।३।३४॥ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते, 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' (वा ४८९२) सँस्स्कर्ता–संस्स्कर्ता । 'समो वा लोपमेके'

पदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवर्तते । अन्यथा पदव्यवायेऽपीति निषेधो माषकुम्भवापेनेत्यत्र न स्यात् । अतः परमदाण्डिनौ इत्यत्र ङमुड्वारणाय उभि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्य ङमुडिति व्याख्येयमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

समः सुटि । सम इति षष्ठ्यन्तम् । 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यतः रुग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**समो रुः स्यात् सुटीति** । रु इत्युकार इत् । **अलोऽन्त्यस्येति** । उपतिष्ठत इति शेषः । सम्पूर्वात् करोतेस्तृचि 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सुडागमे सम् स्कर्तेति स्थिते मस्य रुत्वम् । सर् स्कर्तेति स्थिते । **अत्रानुनासिकः** । 'मतुवसौ रु सम्बुद्धौ' इति रुत्वविध्यनन्तरमिदं पठितम् । अतः अत्रेत्यनेन रुप्रकरणे इत्यर्थो गम्यते । पूर्वत्वं च रु इत्यपेक्षया ज्ञेयम्, प्रकृतत्वात् । तदाह—**अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादिति** । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पे सिद्धे वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । परस्य नित्यं रुत्वम्, पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प इति वैषम्यस्य सिद्धस्यैव द्योतनार्थस्तुशब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव । इदमेवाभिप्रेत्य मूले विवरणवाक्ये वाग्रहणं त्यक्तमिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैव उक्तम् । अनेन सूत्रेण सर् इत्यत्र सकारादकारः अनुनासिकः । संर्स्कर्ता ।

अनुनासिकात् । अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । विहायेति गम्यम् । पूर्वस्येत्यनुवर्तते । पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । पूर्वत्वं च रुत्वकृतरेफापेक्षया । परत्वं च रोर्यः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया । तदाह—**अनुनासिकं विहायेति** । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः । आगमत्वं परशब्दलभ्यम् । ततश्च सकारादकारस्य अनुनासिकाभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः । संर्स्कर्ता । अथ रेफस्य विसर्गविधिं स्मारयति—**खरवसानयोरिति** । **विसर्जनीयस्य सः** । खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या खरीत्यनुवर्तते एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ' केचित्तु विसर्गश्रवणात् खरीत्यार्थिकम् ' अवसानस्य तु न संबन्धः, व्याख्यानादित्याहुः ' तदाह—**खरीति**। विसर्जनीयस्य स इति सिद्धे संपुंकानामिति पुनर्विधानं व्यर्थमित्यत आह—**एतदपवादेनेति** । पुनर्विधानं वा शरीति पाक्षिकविसर्गबाधनार्थमिति भावः । **संपुंकानामिति** । सम् पुम् कान् एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव सत्वमिति शेषः ।

इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि च' (सू ४८) । इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां 'शरः खयः' (वा ५०१६) इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश ।

सँस्स्कर्तेति । अनुनासिकपक्षे रूपम्। **संस्स्कर्तेति**। अनुस्वारपक्षे रूपम्। उभयत्रापि द्विसकारत्वमेव । **समो वेति** । समो मस्य सुटि लोपं एके आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । एकशब्दोऽन्यपर्यायः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । लोपपक्षेऽपि अनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—**लोपस्यापीति** । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यत्र रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य लोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरण इत्यर्थकस्य अत्रेत्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमनुनासिकात् परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्यपि । ततश्च समो मलोपस्यापि रुप्रकरणस्थतया लोपात्पूर्ववर्तिनः अकारस्य कदाचिदनुनासिकः । तदभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः इत्येवमनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्यर्थः । **द्विसकारं तु उक्तमेवेति** । रुत्वपक्षे इति शेषः । ननु लोपपक्षे एव अनचि चेति सुट्सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । समः सुटीति रुत्वविधानं व्यर्थमित्यत आह—**तत्रेति** । तत्र द्विसकाररूपयोर्मध्ये रुत्वे सति तत्स्थानिकसकारस्य अनचि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतदर्थमेव रुत्वविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपस्तु न, रुत्वस्यासिद्धत्वात् । नच लोपपक्ष एव सुट्सकारस्य अनचि चेति द्वित्वे प्रथमसकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिसकारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो रुत्वविधिर्व्यर्थ एवेति वाच्यम्। लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात्। ननु वर्णसमाम्नाये अनुस्वारस्य पाठाभावात् अनच्त्वात् ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—**अनुस्वारविसर्गेति** । एतच्च हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम् । **अकारोपरीति** । इकाराद्युपरि पाठे पयःसु इत्यादौ इणः परस्य विहितमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं स्यादिति भावः। कश्चित्तु इणः ष इति षत्वं स्यादिति वदन् बभ्राम, तत्र विसर्गस्यैव षत्वविधेः। एवं च अनुनासिकपक्षे एकसकारं द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि।एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति स्थितम्। **अनुनासिकवतामिति**। अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि, तदभावे त्रीणीति षडित्यर्थः । ननु ककारस्य अचः परत्वाभावात् कथमनचि चेति द्वित्वमित्यत आह—**शरः खय इतीति** । शरः परस्य खयो द्वे वा स्त इति वार्तिकार्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि एकककाराणि त्रीणीति षड्रूपाणि स्थितानि । अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—**अनुस्वारवतामिति** । अनुस्वारस्यापीत्यपिना ककारसंग्रहः । अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठस्योप-

एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम्। (१३६) **पुमः खय्यम्परे।** ८।३।६॥ अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे 'अप्रत्ययस्य' (सू १५५) इति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ,

संख्यातत्वेन शुत्वात् द्वित्वविकल्पे सति द्व्यनुस्वाराणि त्रीणि (३) एकानुस्वाराणि त्रीणि (३) इति षट् (६) अथ षण्णामप्येषां शरः खय इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे सति द्विककाराणि षट् (६) एकककाराणि षट् (६) इत्यनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यर्थः। एवं च अनुनासिकपक्षे षट् (६) अनुस्वारपक्षे द्वादश (१२) इत्यष्टादश रूपाणि। **एषामिति।** उक्तानां अष्टादशानां रूपाणां तकारस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वविकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य यणो मय इति पुनर्द्वित्वे एकैकस्य एकतं द्वितं त्रितमिति संकलनया—एकतान्यष्टादश (१८) द्वितान्यष्टादश (१८) त्रितान्यष्टादश (१८) इति संकलनया चतुरधिकपञ्चाशद्रूपाणि (५४) संपन्नानीत्यर्थः। **अणोऽनुनासिकत्व इति।** अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति तकारादाकारस्य अनुनासिकत्वविकल्पे सति आनुनासिक्ये चतुष्पञ्चाशत् (५४) तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५४) इति संकलनया अष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि संपन्नानीत्यर्थः।

पुमः। रुग्रहणमनुवर्तते। अम् परो यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**अम्परे खयीति।** पुमान् कोकिल इति कर्मधारये सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुकि संयोगान्तस्य लोप इति सकारलोपे पुम् कोकिल इति स्थिते मस्य रुत्वम्, अनुनासिकानुस्वारविकल्पः, विसर्गः, संपुंकानामिति सः। ननु विसर्जनीयस्य स इत्येव सिद्धे संपुंकानामित्यत्र पुंग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। **व्युत्पत्तीत्यादि।** ≍क≍पयोः प्राप्तौ संपुंकानामिति स इत्यन्वयः। विसर्जनीयस्य स इति सत्वापवादं कुप्वोः ≍क≍पौ चेति विधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्यर्थः। ननु 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वविधिः कुप्वोरित्यस्यापवादः। अतस्तं षत्वविधिं बाधितुं पुंग्रहणमित्येव वक्तुमुचितमित्यत आह—**अप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासादिति।** पूञो ड्मसुनित्यौणादिकप्रत्ययस्थमकारस्थानिकत्वात् विसर्गस्येति भावः। ननु उणादयः अव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति आयनेयीति सूत्रस्थभाष्यरीत्या औणादिकप्रत्ययान्तेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात् कथमिहाप्रत्ययस्येति पर्युदास इत्यत आह—**व्युत्पत्तिपक्ष इति।** औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनमस्ति नास्तीति पक्षद्वयमादेशप्रत्यययोरिति सूत्रभाष्ये स्थितम्। तत्र व्युत्पत्तिपक्षे पुंस्शब्दस्य ड्मसुन्प्रत्ययान्ततया तत्र मकारस्थानिकविसर्गस्य अप्रत्ययस्येति पर्युदासेन इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः। अतः तत्र कुप्वोरिति विधिं बाधितुं संपुंकानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः। **अव्युत्पत्तीति।** औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावपक्षे अप्रत्ययस्येति पर्युदासस्यात्राप्रसक्तेरिदुदुपधस्येति

'संपुंकानाम्–' (वा ४८९२) इति सः । पुँस्कोकिलः–पुंस्कोकिलः । पुँस्पुत्रः–पुंस्पुत्रः । 'अम्परे' किम् । पुंक्षीरम् । 'खयि' किम् । पुंदासः । 'ख्याञादेशे न' (वा १२९१) । पुंख्यानम् । (१४०) नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७॥ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्चुत्वम् । शार्ङ्गिँश्छिन्धि–शार्ङ्गिंश्छिन्धि । चक्रिँस्त्रायस्व–चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । 'अम्परे' किम् । सन्त्सरुः । त्सरुः खड्गमुष्टिः । 'अप्रशान्' किम् । प्रशान्तनोति । (१४१) नॄन्पे ।८।३।१०॥ 'नॄन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । (१४२) कुप्वो

प्रसक्तं षत्वं बाधितुं संपुंकानामिति पुंग्रहणमित्यर्थः । पुँस्कोकिल इत्यनुनासिकपक्षे रूपम् । पुंस्कोकिल इत्यनुस्वारपक्षे रूपम् । ननु चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अस्मात् ल्युट्, अनादेशः, चक्षिङः ख्याञ्, पुंसः ख्यानं पुंख्यानमित्यत्रापि पुमो मस्य रुत्वं स्यादित्यत आह—ख्याञादेशे नेति । भाष्ये 'चक्षिङः ख्शाञ्' इति पठित्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धकाण्डे रषाभ्यामिति णत्वविध्यनन्तरं 'ख्शाञः शस्य यो वा' इति पठितमिति वक्ष्यते । एवंच यत्वस्यासिद्धतया खकारस्य अम्परकत्वाभावात् 'पुमः खयि' इति रुत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । 'मोऽनुस्वारः' 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्पः । नच 'वर्जने प्रतिषेधः, असनयोश्चे'ति अनादेशे परे प्रतिषेधात् कथमत्र ख्याञादेश इति वाच्यम् । ख्शाञादेशप्रयोजनपरवार्तिके पुंख्यानमित्यादिप्रयोगात्तदुपपत्तेः ।

नश्छव्यप्रशान् । न इति षष्ठ्यन्तं पदस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अम्परे इत्यनुवर्तते, रु इति च । तदाह—अम्परे इत्यादिना । अप्रशानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—न त्विति । विसर्ग इति । शार्ङ्गिन् छिन्धि, चक्रिन् त्रायस्व, इति स्थिते नकारस्यानेन रुत्वं अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । ततो विसर्गः, सत्वं, सस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थः । शार्ङ्गिँश्छिन्धीति । अनुनासिकपक्षे रूपम् । शार्ङ्गिंश्छिन्धीति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । एवं चक्रिँस्त्रायस्वेत्यनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु चक्रिंस्त्रायस्वेति । त्रैङ् पालने । ङित्वादात्मनेपदी । त्राहीति प्राचीनग्रन्थस्तु प्रामादिकः । त्रायत इति त्राः, त्रा इवाचरति त्राति इत्याचारक्विबन्तात् लोट् परस्मैपदमिति वा कथञ्चित् समाधेयम् । प्रशानिति । प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । मो नो धातोरिति मस्य नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नॄन्पे । नॄन् इति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाभावोऽपि सौत्र एव । मतुवसो रु इत्यतः रु इत्यनुवर्तते । उभयथर्क्ष्वित्यतः उभयथेत्यनुवर्तते । कदाचित् भवति कदाचिन्न भवतीत्येवमुभयथा रुः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । विकल्प इति यावत् । तदाह—नॄनित्यस्येत्यादिना । अलोऽन्त्यस्य । नॄन् पाहीति स्थिते नस्य रुत्वम् । अनुनासिकानुस्वा-

ᳲकᳲपौ च ।८।३।३७॥ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येन नाप्राप्तन्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु 'शर्परे विसर्जनीयः' (सू १५०) इत्यस्य । तेन 'वासः क्षौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव । नॄँᳲपाहि – नॄंᳲपाहि – नॄँः पाहि – नॄंः पाहि – नॄन्पाहि । (१४३) कानाम्रेडिते । ८।३।१२॥ कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे।

रविकल्पः । खरवसानयोरिति रेफस्य नित्यं विसर्गे प्राप्ते । **कुप्वोᳲकᳲपौ च ।** कुप्वोः इति छेदः । ओसस्सस्य रुत्वे तस्य खर्परत्वात् विसर्गः, जिह्वामूलीयस्य शर्षूपसंख्यातत्वेन खत्वात् । तस्य च विसर्गस्य खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति लोपः । अतः सूत्रे कुप्वोरिति न विसर्गः श्रूयते । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । तदाह—**कवर्गे इत्यादिना** । क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलभ्यम् । **चाद्विसर्ग इति** । 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यतो विसर्जनीय इत्यनुकृष्यत इत्यर्थः । चकारः पक्षे विसर्गसमुच्चयार्थ इति यावत् । अन्यथा जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां विसर्गस्य बाध एव स्यादिति भावः । एवं च प्रकृते पकारे परे विसर्गस्य सत्वं बाधित्वा कदाचिदुपध्मानीयः कदाचिद्विसर्गः । तयोः उच्चारणे भेदः । इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थौ, नतु विधेयकोटिप्रविष्टौ । ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सत्वं बाध्यते, तथा शर्परे विसर्जनीय इति केवलविसर्गविधिरपि बाध्येत । तथाच वासः क्षौममित्यत्रापि कुप्वोरिति कदाचित् जिह्वामूलीयः कदाचिद्विसर्गश्च स्याताम् । इष्यते तु केवलविसर्ग इत्यत आह—**येन नाप्राप्तेति** । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः । प्राप्तेति भावे क्तः । येनेति कर्तरि तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न भवति, न लोकेति निषेधात् । द्वौ नञावावश्यकत्वं द्योतयतः । यस्य विधेरवश्यं प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अनेन न्यायेन कुप्वोरिति विधिः विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैवापवादः । सत्वे प्राप्त एव तदारम्भात् । शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तु कुप्वोरिति नापवादः । कः करोतीत्यादौ शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वोरित्यस्यारम्भादित्यर्थः । **तेनेति** । वासः क्षौममित्यादौ कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य बाधाभावेन शर्परे खरीति केवलविसर्ग एव भवतीत्यर्थः । नॄँᳲपाहि, नॄंᳲपाहि, इत्युपध्मानीयपक्षे आनुनासिक्ये अनुस्वारे च सति रूपद्वयम् । नॄँः पाहि, नॄंः पाहि, इति विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वाराभ्यां रूपद्वयम् । नॄन् पाहीति रुत्वाभावे रूपम् । तथाच पञ्च रूपाणि । सूत्रे पे इत्यकारः उच्चारणार्थः । तथाच नॄन्पुनातीत्यादावपि पञ्च रूपाणि भवन्ति । **कानाम्रेडिते** । कामिति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नलोपाभावोऽपि सौत्र एव । अलोऽन्त्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्येति लभ्यते । रु इत्यनुवर्तते । तदाह—**कान्नकारस्येत्यादिना** । **संपुंकानामिति** । कान् इत्यस्य वीप्सायां द्विर्वचने कान् कान्

'संपुंकानाम्' (वा ४८९२) इति सः । यद्वा, (१४४) **कस्कादिषु च** ।८।३।४८॥ ≍क≍पयोरपवादः । इण्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात् । अन्यस्य तु सः । काँस्कान्-कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । (१४५) **संहितायाम्** । ६।१।७२॥ इत्यधिकृत्य । (१४६) **छे च** । ६।१।७३॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन

इति स्थिते प्रथमनकारस्य रुत्वे अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य विसर्जनीयस्य स इति सत्वं बाधित्वा कुप्वोरिति प्राप्तौ संपुंकानामिति सत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संपुंकानामिति वार्तिके कान् इति निष्फलमित्याह—**यद्वेति** । **कस्कादिषु च** । इण इत्यनुवर्तते । इण इति पञ्चम्यन्तम् । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । कस्कादिष्विति विषयसप्तमी । कस्कादिगणे इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यादित्यर्थः । सोऽपदादावित्यतः स इति प्रथमान्तमनुवर्तते । कस्कादिषु अनिणः परस्य विसर्गस्य सत्वं स्यादित्यर्थः । तदेवं वाक्यद्वयं संपद्यते । कस्कादिषु तथाविधानामेव कृतषत्वसत्वानां निर्देशादयं विषयविभागः । **≍क≍पयोरपवाद इति** । ≍क≍पयोरित्युपलक्षणं कुप्वोरिति विहितविसर्गस्यापि । **अन्यस्य तु स इति** । प्रकृते विसर्गस्य इणः परत्वाभावात् न षत्वम् । किन्तु सत्वमित्यर्थः । काँस्कानिति अनुनासिकपक्षे रूपम् । कांस्कानिति अनुस्वारपक्षे रूपम् । अथ कस्कादिगणं पठति—**कस्क इत्यादिना** । वीप्सायां द्वित्वे पूर्वखण्डे अकारात् परस्य विसर्गस्य सत्वम् । कः कोऽत्र भोः इति प्रयोगे तु संहिताविरहात् सत्वाभावः, कस्कादिषु चेत्यस्य 'तयोर्य्वावचि संहितायाम्' इति संहिताधिकारस्थत्वादित्याहुः । **कौतस्कुत इति** । वीप्सायां द्विर्वचने कुतः कुत आगत इत्यर्थे तत आगत इत्यण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । अत एव निपातना'दव्ययात्त्यबि'ति न । **सर्पिष्कुण्डिकेति** । अत्र इणः परत्वात् षत्वम् । एवं धनुष्कपालं, चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कस्कादिगणे कांस्कानित्यस्य पाठाभावात् कथं सत्वमित्यत आह—**आकृतिगणोऽयमिति** । एवं च कस्कादित्वादेव कांस्कानित्यत्र सत्वसिद्धेः संपुंकानामित्यत्र कान्ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।

संहितायाम् । **इत्यधिकृत्येति** । छे चेत्यादि विधीयत इति शेषः । यद्यप्येतदिको यणचीत्यत्रैव वक्तव्यम् तथापि सूत्रक्रमानुरोधादिहोक्तम् । **छे च** । ह्रस्वस्य पितीत्यतः ह्रस्वस्येति तुगिति चानुवर्तते । संहितायामित्यधिकृतम् । तदाह—

---

१ अर्धमात्राधिककालव्यवाये उपश्लेष एव नास्तीति औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदार्थनिमित्तक विधीनां छे चेत्यादीनां तत्र प्राप्त्यभावात्संहिताधिकारो व्यर्थ इति भाष्यम् ।

दः। ततश्चुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न। स्वच्छाया। शिवच्छाया। (१४७) आङ्माङोश्च। ६।१।७४॥ एतयोश्छे परे तुक्स्यात्। 'पदान्ताद्वा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। (१४८) दीर्घात्। ६। १। ७॥ दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात्। दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य। '—सेनासुराच्छाया—' (सू ८२८) इति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। (१४९) पदान्ताद्वा।६।१।७६॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया॥

॥ इति हल्सन्धिप्रकरणम् ॥

ह्रस्वस्येति। तुकः ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वात् ह्रस्वस्यान्तावयवः। स्वस्य छायेति षष्ठीसमासे सुब्लुकि वकारादकारस्य तुकि स्वत् छायेति स्थिते वस्तुगत्या प्रक्रियाक्रमं दर्शयति—चुत्वस्येत्यादिना चुत्वेन जः इत्यन्तेन। ननु स्वत् छायेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तत्वात् तत्स्थानिकचकारस्य चोः कुरिति कुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—चुत्वस्येति। आङ्माङोश्च। छे तुगित्यनुवर्तते। तदाह—एतयोरिति। आङ्माङोरित्यर्थः। ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पदान्ताद्वेति विकल्पापवाद इति। आच्छादयति। माच्छिददिति। तुकि पूर्ववत् प्रक्रिया। दीर्घात्। छे तुगित्यनुवर्तते। तदाह—दीर्घाद् छे परे तुक् स्यादित्यादिना। 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति छकारस्य तुक् अन्तावयवः स्यात्। ततश्च छिदिधातोर्यङि, द्वित्वे, हलादिशेषे अभ्यासचर्त्वे गुणो यङ्लुकोरिति अभ्यासगुणे, तङि, चेछिद्यते इति स्थिते, छकारस्यान्त्यावयवे तुकि, तस्य चुत्वेन चकारे सति तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति चर्त्वेन चकारे सति, चेच्चियत इति एकारात् द्विचकारमेव रूपं स्यात्, छकारो न श्रूयेतेत्यत आह—दीर्घस्यायं तुगिति। ततश्च छकारात् प्राक् दीर्घस्योपरि तुकि जश्त्वचुत्वचर्त्वेषु चेच्छिद्यत इति भवति। छकारस्य खर्परकत्वाभावाच्चर्त्वं न भवतीति चकारात् छकारश्रवणं निर्बाधम्। ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—सेनेति। उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घात् छे तुग्विकल्पविधानादिदं सूत्रमपदान्तविषयमभिप्रेत्य उदाहरति—चेच्छिद्यत इति। पदान्ताद्वा। तुक्, छे, दीर्घात्, इत्यनुवर्तते। तदाह—दीर्घात् पदान्तादित्यादिना। अयमपि तुक् दीर्घस्यैव नतु छस्य। उक्तज्ञापकात्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां हल्संधिप्रकरणं समाप्तम्॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् । ६ ।

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) । विष्णुस्त्राता । (१५०) शर्परे विसर्जनीयः । ८।३।३५॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः, न त्वन्यत् । कः त्सरुः । 'घनाघनः क्षोभणः' । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न । (१५१) वा शरि । ८।३।३६॥ शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते- हरिश्शेते । 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' (वा ४९०६) । राम स्थाता- रामः स्थाता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुप्वोः ≍क≍पौ च' । (सू १४२) । क≍करोति-कः करोति । क≍खनति-कः खनति । क≍पचति-कः पचति । क≍फलति-कः फलति । (१५२) सोऽपदादौ ।८।३।३८॥

विसर्जनीयस्य सः । हल्संधिनिरूपणे प्रसङ्गादिदं व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात् पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम् । **विष्णुस्त्रातेति** । विष्णुशब्दात् सुप्रत्यये तस्य रुत्वे विसर्गे सति विष्णुः त्रातेति स्थिते सत्वम् । **शर्परे विसर्जनीयः** । विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते । खरवसानयोरित्यतः खर्ग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । शर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । खर् विशेष्यम् । तदाह— **शर्परे खरीति** । विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह—**न त्वन्यदिति** । विसर्गस्य विसर्गविधानं तदितरपरिसंख्यानार्थमिति भावः । किं तदन्यदित्यत आह—**इह यथायथमिति** । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपातितम् । यथासम्भवमित्यर्थः । कः त्सरुरित्यत्र सत्वम्, घनाघनः क्षोभण इत्यत्र कुप्वोरिति जिह्वामूलीयश्च न भवतीत्यर्थः । तथाच सत्वस्य कुप्वोरित्यस्य चायमपवाद इत्युक्तं भवति । **वा शरि** । विसर्जनीयस्येति, विसर्जनीय इति चानुवर्तते । विसर्गस्य विसर्गविधानं च तस्य सत्वपरिसंख्यानार्थम् । वाग्रहणाच्च सत्वपरिसंख्यानं पाक्षिकम् । तदाह—**शरि परे इत्यादिना** । **हरिः शेत इति** । विसर्गस्य विसर्जनीयपक्षे सत्वपरिसंख्याने रूपम् । **हरिश्शेत इति** । विसर्गस्य विसर्गविध्यभावपक्षे सत्वे सति सस्य श्चुत्वेन शकारे रूपम् । **खर्परे शरि** । खर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । शर् विशेष्यम् । खर्परके शरि परे विसर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः । लोपाभावपक्षे वा शरीति भवति । **रामः स्थातेति** । रामः स्थातेति स्थिते विसर्गलोपे अविसर्गमेकसकारं रूपम् । एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि । **पक्षे इति** । विसर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विसर्गे सति सविसर्गमेकसकारं रूपम् । तदुभयाभावे तु सत्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्वयम् । ततश्च लोपपक्षसिद्धाविसर्गैकसकाररूपसंकलनया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः । **कुप्वोः≍क≍पौ च** । हल्संधिनिरूपणे व्याख्यातमप्येतत् प्रकरणानुरोधात् पुनरुपन्यस्तम् । **क≍करोतीति** जिह्वामूलीयपक्षे । कः करोतीति विसर्गपक्षे । एवमग्रेऽपि । **सोऽपदादौ** । कुप्वोरित्यनुवर्तते । अपदादाविति तद्विशेषणम् । द्वित्वे एकवचन-

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः। 'पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्' (वा ५०३३)। पयस्पाशम्। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम्' (वा४६०१)। प्रातःकल्पम्। 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' (वा ४६०२) नेह। गीःकाम्यति। (१५३) इणः षः। ८।३।३९॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये। सर्पिष्पाशम्। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कम्। सर्पिष्काम्यति। (१५४) नमस्पुरसोर्गत्योः।८।३।४०॥ गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतिष्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा। तदभावे नमः करोति। पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वा-

---

मार्थं प्रत्येकाभिप्रायं वा एकवचनम्। विसर्जनीयस्येत्यप्यनुवर्तते। तदाह—**विसर्जनीयस्येत्यादिना**। कुप्वोरित्यस्यायमपवादः। **पाशकल्पक**। एतद्वार्तिकं ग्रन्थकृता न धृतम्। **पयस्पाशमिति**। याप्ये पाशप्। कुत्सितं पय इत्यर्थः। **यशस्कल्पमिति**। ईषदसमाप्तौ कल्पप्। ईषदसमाप्तं यश इत्यर्थः। **यशस्कमिति**। अज्ञाते कुत्सित इत्यादिना कः। **यशस्काम्यतीति**। यश आत्मन इच्छतीत्यर्थे सुप आत्मन इत्यनुवृत्तौ काम्यच्चेति काम्यच्। सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः। **अनव्ययस्य**। सोऽपदादाविति विधिः अव्ययविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः। **प्रातःकल्पमिति**। ईषदसमाप्तौ कल्पप्। ईषदसमाप्तः प्रातःकाल इत्यर्थः। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातश्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत्। **काम्ये रोः**। काम्यप्रत्यये परतः रुस्थानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः। **गीःकाम्यतीति**। गिरमात्मन इच्छतीत्यर्थे काम्यजादि पूर्ववत्। गॄधातोः क्विपि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य विसर्गः। तस्य च रुस्थानिकत्वाभावान्न सत्वम्। किंतु कुप्वोरित्येव भवतीत्यर्थः। **इणः षः**। इण इति पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**इणः परस्येति**। **पूर्वविषये इति**। अत्र कुप्वोरिति अपदादाविति अनव्ययस्येति काम्ये रोरेवेति च संबध्यते इति भावः। तेन उच्चैःकल्पं, दोःपाशं, गीःकाम्यतीत्यादौ न षत्वमिति भावः। सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाशबादि। **नमस्पुरसोः**। इत उत्तरमपदादाविति न संबध्यते। विसर्जनीयस्य स इति कुप्वोरिति चानुवर्तते। तदाह—**गतिसंज्ञयोरित्यादिना**। कुप्वोरित्यस्यायमपवादः। **नमस्करोतीति**। नमस् इति सकारस्य रुत्वे विसर्गे तस्य कुप्वोरिति विधिं बाधित्वा अनेन सत्वम्। ननु प्रादिषु पाठाभावात् कथं नमश्शब्दस्य गतित्वमित्यत आह—**साक्षादिति**। **विभाषेति**। साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र विभाषा कृञीत्यतो विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः। **तदभाव इति**। गतित्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीये सति नमᳵकरोतीति रूपमित्यर्थः। **पुरः प्रवेष्टव्या इति**। 'पॄ पालनपूरणयोः' भ्राजभासेत्यादिना क्विप्, उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं, रपरत्वं, ततो जसि अन-

भेद । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । (१५४) **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य** ।८।३।४१॥ इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनि-

---

व्ययत्वेन गतित्वाभावाच्च सत्वम् । अनव्ययत्वसूचनार्थमेव पूः पुरौ इत्युक्तम् ।

इदुदुपधस्य । विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते। इदुदुपधस्येति तद्विशेषणम्। इदुतौ उपधे यस्येति बहुव्रीहिः।कुप्वोरिति चानुवर्तते । तदाह—**इकारोकारेति** । **अप्रत्ययस्येति** । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे तु कविभिः कृतमित्यत्रापि षत्वं स्यात्। तत्र भिसः प्रत्ययत्वेऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्। अत्र इदुद्भ्यामप्रत्ययस्येत्येतावतैव इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वादुपधाग्रहणं न कर्तव्यमिति हयवरट्सूत्रे भाष्ये स्थितम्—"उपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः" इति । **निष्प्रत्यूहमिति** । प्रत्यूहो विघ्नः तस्याभावः निष्प्रत्यूहम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । **आविष्कृतमिति** । प्रकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । **दुष्कृतमिति** । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तस्य षत्वं निर्विवादम्। रेफान्तस्य तु इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्यसम्मतपक्षान्तरे षत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्थानिकत्वाभावात् । **अग्निः करोतीति** । विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ।

ननु मातृशब्दात् पञ्चम्येकवचनं ङसिः । ऋत उदिति ऋकारस्य अकारस्य च उकारः एकादेशः । रपरत्वम् । मातुर् स् इति स्थिते रात्सस्येति सलोपः । मातुः कृपेत्यत्रापि षत्वं स्यात् । उर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अप्रत्ययतया तदवयवरेफस्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाभावात् । नच उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्तत्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । उरण्रपर इत्यत्र आद्यन्तौ टकिताविति अन्तग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य रेफस्य एकादेशान्तताया भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अत एव च 'रदाभ्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटि' इति सूत्रे च 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम्, 'उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफः' इति कैयटश्च संगच्छते । नच उर् इत्यस्य परादित्वे प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । मातृ अस् इत्यस्यां दशायां हि सकारसन्निधौ अकारस्य प्रत्ययत्वाभावेन तत्स्थाने भवन् उर् इत्यादेशः प्रत्ययत्वं न भजते । प्रत्ययत्वस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरादेशे अवशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः, स तु लुप्त एव । अस्तु वा परादित्वेन उर् इत्यस्य प्रत्ययत्वम् । तथापि तस्य पूर्वान्तत्वात् अप्रत्ययत्वात् तद्विसर्गस्य षत्वमप्रत्यूहम् । नच अन्तवत्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वात् न तत्रान्तवत्त्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्युक्त्या तदितरातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानात् । अत एव

मित्तकत्य न षत्वम्। कस्कादिषु 'भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्' (वा ४६१५)। तेनेह न। मातुः कृपा। 'मुहुसः प्रतिषेधः (वा ४६११)। मुहुः कामा। **(१५६) तिरसोऽन्यतरस्याम्।८।३।४२॥** तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः। तिरस्कर्ता–तिरःकर्ता। **(१६७) द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे।८।३।४३॥** कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः। द्विष्करोति–द्विः करोति। इत्यादि। 'कृत्वोऽर्थे' किम्। चतुष्कपालः। **(१५८) इसुसोः सामर्थ्ये।८।३।४४॥**

अमी ची रेपेणेत्यत्र ईत्वणत्वे सिध्यतः। तत्र एकारे अदश्शब्दसम्बन्धित्वस्य पे इत्यत्र एकाजुत्तरपदत्वस्य च अन्तवत्त्वाधीनत्वात्। तस्मात् उर् इत्यस्य पूर्वान्तत्वे मातुः कृपेत्यत्र षत्वं दुर्वारमित्यत आह—**एकादेशेति**। एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः। **भ्रातुष्पुत्रेति**। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विसर्गस्य षत्वप्रवृत्तौ भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात्। कस्कादिषु चेति षत्वार्थो हि तत्र पाठः। षत्वस्य च अनेनैव सिद्धौ किं तेनेति भावः।

मुहुसः। षत्वस्येति शेषः। अत्र 'पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति भाष्ये पठितम्। तत्र पुंग्रहणमनुवादमात्रम्। 'संपुंकानां सो वक्तव्य' इत्यनेन गतार्थत्वात्। **तिरसो**। सोऽपदादावित्यतः स इत्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च। इण इति निवृत्तम्, असंभवात्। तत्सन्नियोगात् ष इति च निवृत्तम्। तदाह—**तिरसो विसर्गस्येत्यादिना**। **तिरस्कर्तेति**। कुप्वोरिति प्राप्ते सत्वम्। तदभावे जिह्वामूलीयविसर्गौ। **द्विस्त्रिश्चतुरिति**। इतिकरणानन्तरं शब्दानामिति शेषः। विसर्जनीयस्येति कुप्वोरिति अन्यतरस्यामिति इणःष इति चानुवर्तते। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः। तत्र वर्तमानानां द्विः त्रिः चतुः इति शब्दानां विसर्गस्येत्यन्वयः। तदाह—**कृत्वोऽर्थ इत्यादिना**। **द्विष्करोतीति**। 'द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच्। आदिना त्रिष्करोति चतुष्करोतीति गृह्यते। सर्वत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम्। षत्वाभावे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ। कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग इति तु न व्याख्यातम्, तथा सति चतुष्करोतीत्यत्र अव्याप्तेः, चतुरश्शब्दे चः संयोगान्तलोपेन विसर्गस्य तत्र प्रातिपदिकावयवत्वात्। **चतुष्कपाल इति**। चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणि विवक्षिते तद्धितार्थोत्तरपदेति समासः। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लुक्। [illegible] चतुश्शब्दस्य कृत्वोऽर्थे अवृत्तेर्न तद्विसर्गस्य षत्वविकल्पः, किंतु इदुदुपधस्येति नित्यमेव षत्वम्। ननु तत्र प्रत्ययावयवभिन्नस्येति व्याख्याने 'चतेरुरन्' इत्यौणादिकप्रत्ययावयवत्वात् विसर्गस्य कथमिह इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्। अतस्तत्र प्रत्ययभिन्नस्येत्येव व्याख्यानमुचितम्। एवंचात्र चतुर्शब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाभावादिदुदुपधस्येति नित्यषत्वं निर्बाधं भविष्यतीति चेत्, नैष दोषः। कवि-

इसुसोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति – सर्पिः करोति । धनुष्करोति – धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । (१५६) **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य** । ८।३।४५ ॥ इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽस्-

---

भिः कृतमित्यादौ षत्ववारणाय प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । चतुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव। अतः प्रत्ययावयवभिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यादिनिर्देशबलेन चतुरशब्दे अव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकार्यत्वात्। द्विनामा त्रिनामा च कश्चित् । द्विः करोति त्रिः करोति । अत्रापि न षत्वम् , कृत्वोऽर्थे अवृत्तेः ।

इसुसोः । इणष्ष इत्यतः ष इति, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । तदाह—**इसुसोर्विसर्गस्येति । सर्पिष्करोतीति** । व्युत्पत्तिपक्षे अत्र विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यप्राप्तौ विभाषावचनम् । षत्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयविसर्गौ । धनुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । ननु एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं वृत्तावेव, नतु वाक्ये, इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैयटादिषु च स्पष्टम् । एवंच सर्पिष्करोतीति धनुष्करोतीति वाक्ये कथमयं षत्वविकल्प इत्यत आह—**सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति** । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा, पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात् यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा । इदं तु सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इत्यादौ । एवंच सर्पिष्करोतीत्यादौ एतादृशं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति भवत्युदाहरणम् । व्यपेक्षालक्षणमेवात्र सामर्थ्यमाश्रित्य सर्पिष्करोतीति भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । नच पेचुः काष्ठैः, सस्रुः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं शङ्क्यम्, अत्र प्रातिपदिकावयवयोरेव इसुसोर्ग्रहणात्, नित्यं समास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयोरेव संभवेनार्थाधिकाराश्रयणात् साहचर्याच्च। **तिष्ठत्विति**। तिष्ठतु सर्पिरित्येकं वाक्यम्। पिब त्वमुदकमित्यन्यत् । तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावान्न सामर्थ्यम् । अतो नायमत्र षत्वविकल्पः । नापि इदुदुपधस्येति नित्यं षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् । अत एव प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम्। तथा सति तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकमित्यत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययभिन्नतया इदुदुपधस्येति षत्वापत्तेः ।

नित्यं समासे । इसुसोरित्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । तदाह—**इसुसोरित्यादिना । सर्पिष्कुण्डिकेति** । सर्पिषः कुण्डिकेति विग्रहः । समासे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि सत्त्वात् 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति षत्वविकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् । **परमसर्पिःकुण्डिकेति** । अत्र विसर्गस्य उत्तरपदस्थ-

मासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च। (१६०) **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य**। ८। ३। ४६॥ अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु। न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रम्। अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी। 'अतः' किम्। गीःकारः। 'अनव्ययस्य' किम्। स्वःकामः। 'समासे' किम्। यशः करोति। 'अनुत्तरपदस्थस्य' किम्। परमयशःकारः। (१६१) **अधश्शिरसी पदे**। ८।३।४७॥ एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समास इत्येव। अधः पदम्। शिरः पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येत्येव। परमशिरःपदम्। कस्कादिषु च। भास्करः॥

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

त्वान्न षत्वम्। इदुदुपधस्येति षत्वं तु न, विसर्गस्यात्र प्रत्ययावयवत्वात्। प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अत्रापि इदुदुपधस्येति षत्वं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशतया प्रत्ययभिन्नत्वात्। नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—**कस्कादिष्विति**। **व्यपेक्षाविरहेऽपीति**। तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः। अत्र चासमासत्वान्नित्यं समास इति न भवति। सामर्थ्याभावाच्च इसुसोः सामर्थ्ये इति च न भवति। प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपधस्येत्यपि न भवति। अतस्तत्र षत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादिषु पाठ इति भावः। **व्यपेक्षायामिति**। इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः। तत्र इसुसोस्सामर्थ्ये इति विकल्पप्राप्तौ नित्यषत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः। **अतः कृकमि**। अत इति पञ्चमी। 'विसर्जनीयस्य' इति 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति चानुवर्तते। तदाह—**अकारादित्यादिना**। **अयस्कार इति**। कुप्वोरिति बाधित्वा सत्वम्। एवमग्रेऽपि। **अयस्सहितेति**। अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जानपदेत्यादिना ङीष्प्रसङ्गात्। **अयस्कर्णीति**। अय इव कर्णौ यस्या इति विग्रहः। 'नासिकोदरे'ति ङीष्। **अधश्शिरसी**। अधश्शिरसी इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। विसर्जनीयस्येति, स इति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरिति**। कुप्वोरित्यस्यापवादः। **अधस्पदमिति**। पदस्याधः इति विग्रहः। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। **शिरस्पदमिति**। शिरसः पदमिति विग्रहः। सौत्रक्रममनुरुध्य पुनराह—**कस्कादिषु चेति**। **भास्कर इति**। अत इति तपरकरणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ इति भावः।

इति विसर्गसन्धिः।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् । ७ ।

'स्वौजसमौ—' (सू १८३) इति सुप्रत्यये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते । (१६२) **ससजुषो रुः** । ८।२।६६ ॥ पदान्तस्य सस्य 'सजुष्' शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः । (१६३) **अतो रोरप्लुतादप्लुते** । ६।१।११३ ॥ अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्यादप्लुतेऽति । 'भोभगोअघो—' (सू १६७) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात् ।

ससजुषो रुः । ससजुषोः रुः इति छेदः । 'रो रि' इति रेफलोपः । सश्च सजूश्च ससजुषौ-तयोरिति विग्रहः । रुविधौ उकार इत् । तत्फलं त्वनुपदमेव वक्ष्यते । स इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्येत्यधिकृतं सकारेण सजुष्शब्देन च विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । सकारान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत् पदं तस्य रुः स्यादिति । स च अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । ततश्च फलितमाह—**पदान्तस्य सस्येति । सजुष्शब्दस्य चेति** । सजुष्शब्दान्तं यत् पदं तदन्तस्य षकारस्येत्यर्थः । ततश्च सजुषौ सजुषः इत्यत्र षकारस्य न रुत्वम्, पदान्तत्वाभावात् । सजुष्शब्दान्तं यत्पदमिति तदन्तविधिना परमसजूरित्यत्र नाव्याप्तिः । नच सजूरित्यत्राव्याप्तिः शंक्या, व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति च परिभाषाद्वयं प्रत्ययग्रहणे यस्मादितिविषयम्, नतु येन[1] विधिरितिविषयमिति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु शिवस् इति सकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन दकारः स्यात्, जश्त्वं प्रति रुत्वस्य परत्वेऽपि असिद्धत्वादित्यत आह—**जश्त्वापवाद इति** । तथा च रुत्वस्य निरवकाशत्वान्नासिद्धत्वमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति, 'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति च । शिवर् अर्च्य इति स्थिते । **अतो रोः** । 'ऋत उत्' इत्यतः उदित्यनुवर्तते । अत इति पञ्चमी । एङः पदान्तादतीत्यतः अतीत्यनुवर्तते । तदाह—**अप्लुतादित्यादिना** । नन्वत्र उत्वं बाधित्वा 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इति यत्वं परत्वात् स्यात । न च यत्वस्यासिद्धत्वात् उत्वं निर्बाधमिति वाच्यम्, कृतेऽपि उत्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वस्य दुर्निवारत्वात् अत आह—**यत्वस्यापवाद इति** । यद्यपि भो भगो अघो इत्यंशे उत्वं नापवादः, तथाप्यपूर्वस्येत्यंशे उत्वमपवादः, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्यत्वे अतो रो-

---

१ चिन्त्यमिदम् । वस्तुतस्तु येन विधिरिति सहकारेण तदन्तविधिना यत्र तदन्तात्प्रत्ययो विधातुमिष्यते तत्रेमौ निषेधौ । यथा परमगर्गशब्दात् 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति न, परमनडशब्दात् फक् न, किंत्विञेव । न च प्रकृते प्रत्ययविधिरिति न दोषः ।

(१६४) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२ ॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । **(१६५) नादिचि । ६ । १ । १०४ ॥** अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। 'आद्गुणः' (सू ६९) 'एङः पदान्तादति' (सू ८६) शिवोऽर्च्यः । 'अतः' इति तपरः किम् । देवा अत्र । 'अति' इति तपरः किम् । श्व आगन्ता । 'अप्लुतात्' किम् । एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्या-

---

रित्यस्यारम्भादिति भावः । ननु उत्वं प्रति रोरसिद्धत्वात् कथमुत्वं तस्येत्यत आह—**उत्वं प्रतीति ।**

शिव उ अर्च्य इति स्थिते । **प्रथमयोः ।** अकः सवर्णे इत्यतः अक इति, इको यणचीत्यतः अचीति चानुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । प्रथमयोरित्यवयवषष्ठी । प्रथमाद्वितीये सुब्विभक्ती विवक्षिते । तदाह—**अकः प्रथमेत्यादिना । इति प्राप्त इति ।** शिव उ इत्यत्र अकारस्य उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्त इत्यर्थः । **नादिचि ।** न आदिति छेदः । आदिति पञ्चमी । पूर्वसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—**अवर्णादिति ।** अनेन शिव उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । **आद्गुण इति ।** शिव उ इति स्थिते आद्गुण इति गुणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्निषिद्धे सति बाधके निवृत्ते गुणः पुनरुन्मिषति । 'देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते । देवदत्ते हते सति तद्धन्तुर्हनने देवदत्तस्य न पुनरुन्मेष इति हि तदर्थः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽस्त्येव । प्रकृते च पूर्वसवर्णदीर्घेण गुणो न हतः । किंतु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं पूर्वसवर्णदीर्घस्य स्थितम् । प्रसक्ते च तस्मिन्निषिद्धे गुणोन्मेषो निर्बाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । 'अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च एतन्मूलक एव । 'तौ सत्' 'भियोद्वयौ नदे' इत्यादिनिर्देशाश्चात्रानुकूला इत्यलम् । **एङः पदान्तादतीति ।** शिवो अर्च्य इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपम् ओकारः । **देवा अत्रेति ।** देवास् अत्रेति स्थिते, सस्य रुः । तस्य दीर्घादाकारात् परत्वादतः परत्वाभावादुत्वं न । किंतु भोभगो इति यत्वे लोपश्शाकल्यस्येति लोपः । **श्व आगन्तेति ।** श्वस् आगन्तेति स्थिते, सस्य रुः, तस्य ह्रस्वाकारपरकत्वाभावादुत्वं न । किंतु यत्वं लोपश्च । **एहीति ।** सुस्रोतश्शब्दः कस्यचित् संज्ञा । सम्बुद्धेर्हल्ङ्यादिलोपः, दूराद्धूते चेति टेः प्लुतः सस्य रुः । सुस्रोत३र् अत्रेति स्थिते प्लुतात् परस्य रोः उत्वनिवृत्तये अप्लुतादिति पदमित्यर्थः । नन्वत्र रोः अतः परत्वाभावादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेरप्लुतादिति व्यर्थमेवेत्यत आह—**प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयमिति ।** उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयं रुः । अतस्तस्य उत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्लुतादित्यावश्यकमित्यर्थः । नन्वप्लुतादित्युक्तेऽपि रोरुत्वमत्र दुर्वारम्, उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अप्लुतादिति विशेषणे तु त-**

सिद्धत्वादतः परोऽयम्। 'अप्लुतात्' इति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम्। दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। 'अप्लुते' इति किम्। तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त। 'गुरोरनृत —' (सू ६७) इति प्लुतः। (१६६) हशि च ।६।१।११४॥ अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। भ्रातर्गच्छ। 'देवास्' इह इति स्थिते। रुत्वम्। (१६) भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७॥ एतत्पूर्वकस्य रोर्यादेशः

त्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वमिति। यदि उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्लुतादिति विशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, दत्तेऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परत्वस्यापि सत्त्वेन उत्वप्राप्तिदोषतादवस्थ्यात्। अतः अप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात् प्लुतस्य नासिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः। नन्वेवमपि अप्लुतादिति व्यर्थम्। प्लुतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणादेव उत्वनिवृत्तिसिद्धेः। नच उत्वे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परत्वस्यापि सत्त्वादुत्वं स्यादिति वाच्यम्, तपरकरणसामर्थ्यादेव प्लुतस्यासिद्धत्वाभावविज्ञानेन अतः परत्वाभावेनैव उत्वनिवृत्तेः सम्भवादित्यत आह—तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यमिति। प्लुतस्यासिद्धत्वाभावसाधने इति शेषः। कुत इत्यत आह—दीर्घनिवृत्त्येति। देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्या लब्धप्रयोजनकत्वादित्यर्थः। येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम्। यथा दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानं रात्रिभोजनस्य गमकम्। प्रकृते तु प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि अत इति तपरकरणं देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्तिरूपं प्रयोजनं लब्ध्वा उपपद्यमानं कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाभावं गमयितुं शक्नुयादिति भावः। तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्तेति। अत्र पयस् इति स्थिते, सस्य रुः, तस्य प्लुतपरकत्वादुत्वं न। ननु दूराद्धूते चेति वाक्यस्य टेः प्लुतविधानात् कथमिह अग्निदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत इत्यत आह—गुरोरिति।

हशि च। अतो रोरप्लुतादिति पदत्रयमनुवर्तते। अत उदित्यतः उदिति च तदाह—अप्लुतादित्यादिना। शिवो वन्द्य इति। शिवस् वन्द्य इति स्थिते, सस्य रुः। तस्य अत्परकत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण उत्वं न प्राप्तमिति वचनमिदम्। ननु प्रातरत्र भ्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य अतो रोरिति हशि चेति च उत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—रोरित्युकारेति। उकारः अनुबन्धः इत् यस्य सः उकारानुबन्धः, तस्यैव उत्वविधौ ग्रहणात् प्रातरत्र भ्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य उत्वं न भवति। प्रातर् इति हि रेफान्तमव्ययम्। न तत्र रेफः उकारानुबन्धवान्। भ्रातृशब्दात् सम्बुद्धिः सुः, 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः' इति ऋकारस्य गुणः अकारो रपरः, हल्ङ्यादिना सुलोपः। अत्रापि न रेफः उकारानुबन्धवान्। अत उभयत्रापि रेफस्य उत्वं न भवतीत्यर्थः। अथ देवा इहेति रूपं दर्शयितुमाह—देवास् इह इति स्थिते रुत्वमिति। भोभगो। रोस्सुपीत्यतो रोरित्यनुवर्तते। भो भगो अघो

स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। 'लोपश्शाकल्यस्य' (सू ६७) देवा इह-देवायिह। 'अशि' किम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस्, भगोस्, अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते।

(१६८) व्योर्लघुप्रयत्नतरः[1] शाकटायनस्य।८।३।१८॥ पदान्तयोर्वकारयका-

---

अ इत्येषां द्वन्द्वः। एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः। पूर्वशब्दश्च प्रत्येकं संबध्यते—भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अघोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च रोरिति। तदाह—**एतत्पूर्वकस्येति**। अत्र सूत्रे भगो अघो इत्यत्र अघो अपूर्वस्येत्यत्र च एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—**असन्धिरिति**। सन्ध्यभावः सूत्रप्रयुक्त इत्यर्थः। 'कृतलब्ध' इत्यण्। देवाय् इह इति स्थिते यलोपं स्मारयति—**लोपश्शाकल्यस्येति**। देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम्। तदभावे देवायिहेति। **देवास्सन्तीति**। देवास् सन्तीति स्थिते सस्य रुः। तस्य अशपरकत्वाभावाद्यत्वं न। किन्तु विसर्गः। विसर्जनीयस्य सः। नन्विह अशग्रहणं व्यर्थम्। न च देवार् सन्तीति स्थिते रेफस्य यत्वव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, यत्वस्यासिद्धतया विसर्गे सति सत्वे देवास्सन्तीति सिद्धेरिति शङ्कते—**यद्यपीति**। परिहरति। **तथापीति**। अस्तु यत्वस्यासिद्धत्वात् रेफस्य विसर्गः।तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं दुर्वारम्।अतः अशग्रहणमावश्यकमिति भावः। ननु यत्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुत्वम्। अनल्विधाविति निषेधात्। विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यत्वविधेः स्थान्यलाश्रयत्वादित्यत आह—**न ह्ययमल्विधिरिति**। कुत इत्यत आह—**रोरिति समुदायरूपाश्रयणादिति**। यद्यपि यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नाल्विधिः। ह्रस्वत्वादिरूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलाश्रयत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात्। प्रकृते च यत्वविधिः रुत्वेनैव रेफमाश्रयति न तु रेफत्वेन, तथा सति प्रातरत्रेत्यादावतिव्याप्तेः। रुत्वं च रेफोकारसमुदायधर्मः। न तु रेफमात्रवृत्ति। अतो यत्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नाल्विधिः। अतः यत्वे कर्तव्ये विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। अतः अशीति परनिमित्तमाश्रितमिति भावः। **निपाता इति**। चादेराकृतिगणत्वादिति भावः। **रोर्यत्वे कृत इति**। भोभगोअघो इत्यनेनेति शेषः। भोय् अच्युत इति स्थिते लोपश्शाकल्यस्येति न भवति, यकारस्य अपूर्वकत्वाभावात्।

व्योर्लघु। व् च य् च व्यौ तयोरिति विग्रहः। पदस्येत्यधिकृतम्। तच्च वकारयकाराभ्यां विशेष्यते। तदन्तविधिः। वान्तस्य यान्तस्य च पदस्येति लभ्यते।

---

१ लघुतरप्रयत्न इत्यर्थः। 'अवयवार्थातिशये तरब् वक्तव्यः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थं, इति वार्तिकेन लघुत्वरूपस्यावयवार्थस्यातिशये लघुप्रयत्न इति समुदायात्तरप् बोध्यः।

रयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः। (१६९) **ओतो गार्ग्यस्य** ।८।३।२०॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे, भोयच्युत। 'पदान्तस्य' किम्। तोयम्। (१७०) **उञि च पदे** ।८।३।२१॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि परे। स उ एकाग्निः। 'पदे' किम्। तन्त्रयुतम्। वेञः सम्प्रसारणे रूपम्। यदि तु

अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति। तथाच पदान्तयोर्यवयोरिति फलितम्। लघुः प्रयत्नो यस्योच्चारणे सः लघुप्रयत्नः। अतिशयितः लघुप्रयत्नः लघुप्रयत्नतरः। अन्यपदार्थस्य च वर्तिपदार्थप्रकर्षापेक्षः प्रकर्षः। लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। आन्तर्यात् यस्य यः, वस्य वः। अशीत्यनुवर्तते। शाकटायनमुनिग्रहणाद्विकल्पः। तदाह—**पदान्तयोरित्यादिना**। उच्चारणप्रयत्ने लघुतरत्वं विशदयति—**यस्येति**। ततश्च भोय् अच्युतेत्यत्र यकारस्य पाक्षिको लघुप्रयत्नो यकारः। वकारोदाहरणं तु 'असावादित्य इति वृत्तिः' इति शब्देन्दुशेखरे। **ओतो गार्ग्यस्य**। ओत इति पञ्चमी। व्योरित्यतो यग्रहणमनुवर्तते नतु वकारोऽपि, ओतः परस्य तस्यासंभवात्। पदस्येत्यधिकृतं यकारेण विशेष्यते। तदन्तविधिः। ओकारात् परो यः यकारस्तदन्तस्य पदस्येति लभ्यते। अलोऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्य यकारस्येति फलितम्। भोभगो इत्यतः अशीत्यनुवर्तते। लोपश्शाकल्यस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। सच पूर्वविहितलघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसामर्थ्यात्। तदाह—**ओकारादित्यादिना**। ननु लोपस्य कथं नित्यत्वम्। गार्ग्यग्रहणादित्यत आह—**गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **भो अच्युतेति**। अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य नित्यं लोपः। लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युतेति। अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्यान्न लोपः। **तोयमिति**। अत्र यकारस्य पदान्तत्वाभावादोतो गार्ग्यस्येति न भवति। अनेन अत्र भोभगो इति नानुवर्तते इति सूचितम्। **उञि च पदे**। अपूर्वस्येति, पदस्येति, व्योरिति, लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**अवर्णेति**। **स उ एकाग्निरिति**। उ इति निपातः। सस् उ इति स्थिते, सस्य रुः, भोभगो इत्यपूर्वत्वात् यत्वम्। लोपश्शाकल्यस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम्। वकारोदाहरणं तु 'असा उ एकाग्नि'रिति वृत्तिः। **पदे किमिति**। उञः पदत्वाव्यभिचारात् पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। **तन्त्रयुतमिति**। तन्त्रे उतमिति विग्रहः। अयादेशः। अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति भावः। नन्वत्र उञ्परकत्वाभावादेव लोपनिवृत्तिसम्भवात् पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**वेञ इति**। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यतः क्तप्रत्यये, 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति वकारस्य संप्रसारणे उकारे, पूर्वरूपे, उतमिति रूपम्। अत्र उञ्परकत्वेऽपि तस्य उञः पदत्वाभावात्तस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः। ननु

प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते, तदुत्तरार्थं पदग्रहणम्। (१७१) **हलि सर्वेषाम्।** (८।३।२२) भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मीः। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। 'हलि' किम्। देवायिह—देवा इह। (१७२) **रोऽसुपि।** ८।२।६९॥ अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि। रोरपवादः। अहरहः। अहर्गणः। 'असुपि' किम्। अहोभ्याम्। अत्र 'अहन्'

स उ एकाग्निरित्यत्र उञ् प्रतिपदोक्तः, चादौ पठितत्वात्। उतमित्यत्र तु उञ् लाक्षणिकः, संप्रसारणादिविधिनिष्पन्नत्वात्। ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया चादिपठितस्यैव उञोऽत्र ग्रहणं भविष्यति। ननु उतमित्यत्र उञोऽपि। अतः पदग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**यदीति। उत्तरार्थमिति।** ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः। एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

हलि सर्वेषाम्। भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्तते। व्योर्लघुप्रयत्नतरः इत्यतः यकारग्रहणमनुवर्तते। तदाह—**भोभगो इत्यादिना। लघ्वलघूच्चारणस्येति।** ओकारात् परस्य यस्य लघुप्रयत्नतरस्यैवानेन लोपः। अलघुप्रयत्नतरस्य त्वोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्ग्यस्येत्येव सिद्धम्। अपूर्वकस्य तु यस्य लघ्वलघूच्चारणस्येति विवेकः। **यकारस्येति।** वकारस्त्वत्र नानुवर्तते। भोभगोअघोअपूर्वस्य वकारस्याभावादिति वृत्तिः। 'अव्यपर' इति निर्देशादिति तदाशयः। वृक्षं वातीति वृक्षवाः, तमाचष्टे वृक्षव्, णयन्तात् क्विप्, इष्ठवद्भावाट्टिलोपः णेरनिटीति णिलोपः, वृक्षव् करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य वस्य सम्भवेऽपि नात्र लोपप्रसक्तिः, अशीत्यनुवर्त्य अशात्मके हलीति भाष्ये व्याख्यातत्वात्। वृक्षव् हसतीति तु अस्मादेव भाष्यादसाधुरित्याहुः। **सर्वेषां मतेनेति।** सर्वाचार्यसंमतत्वादयं लोपो नित्य इति फलितम्। अत्र यदि 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य' इति वार्तिकेन 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यत्र पठितेन एषामन्तस्य संबुद्धौ रुत्वं वा स्यात, अव इत्यंशस्य ओकारश्चेत्यर्थकेन निष्पन्नाः भोरादिशब्दा एव गृह्येरन् तर्हि पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि तदन्यत्र द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मीः, भो विद्वद्वृन्द इत्यादौ लोपो न सिध्येत्। अतः भोस् इत्यादिनिपातानामप्यत्र ग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**भो देवा इत्यादि। देवा नम्या इति।** नचात्र यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोपं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्। **रोऽसुपि।** रः असुपीति छेदः। 'अहन्' इति सूत्रमनुवर्तते। तच्च लुप्तषष्ठीकं पदम्। तदाह—**अह्न इत्यादि। नतु सुपीति।** पर्युदासाश्रयणे तु नञिवयुक्तन्यायेन सुब्भिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्। ततश्च अहर्वानित्यादावेव स्यात्। न त्वहर्भातीत्यादावपि। अतः प्रसज्यप्रतिषेध आश्रितः। ननु अहन् इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अहन्निति सूत्रेणैव

(सू ४४३) इति रुत्वम्। 'रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्' (वा ४८४७)। अहोरूपम्। गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा ४८५१)। विसर्गापवादः। अहर्पतिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः। पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ। (१७३) **रो रि**। ८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। (१७४) **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः**। ६।३।१११॥ ढरेफौ

सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—**रोरपवाद** इति। **अहरहरिति**। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम्। अहन् अहन् इति स्थिते रत्वम्। 'न लुमता' इति निषेधात् सुप्परकत्वाभावः। अहन्निति रुत्वे तु 'अतो रोरप्लुता'दित्युत्वं स्यात्। **अहर्गण इति**। अह्नां गण इति विग्रहः। अहन्निति रुत्वे तु हशि चेत्युत्वं स्यात्। **अहोभ्यामिति**। अहन् भ्यां इति स्थिते नकारस्य सुप्परकत्वान्न रेफः। **अत्रेति**। अहन्निति रुत्वे हशि चेत्युत्वे आद्गुणः। **रूपरात्रि**। अहन्शब्दस्येति शेषः। रोऽसुपीति रत्वस्यापवादः। **अहोरूपमिति**। अह्नो रूपमिति विग्रहः। अहन् रूपमिति स्थिते नकारस्य रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः। रत्वे तु हशि चेत्युत्वं न स्यात्। **गतमहो रात्रिरेषेति**। अहन् रात्रिरिति स्थिते, रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः। रत्वे तु उत्वं न स्यात्। ननु अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, अहस्सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्ते अचि, यस्येति चेति लोपे, अहन् रात्र इति स्थिते, नकारस्य रुत्वे उत्वे, आद्गुणे, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे, अहोरात्र इति रूपम्। अत्र नकारस्य रात्रिशब्दपरकत्वाभावात् कथं रुत्वम्। ततश्च रोऽसुपीति रत्वे उत्वं न स्यादित्यत आह—**एकदेशेति**। **अहोरथन्तरमिति**। अहश्च रथन्तरं चेति द्वन्द्वः। रथन्तरं सामविशेषः। **अहरादीनाम्**। ननु अहरादीनामिति रेफविशिष्टस्य उपादानात् रेफस्य रेफविधानं व्यर्थमित्यत आह—**विसर्गापवाद इति**। **अहर्पतिरिति**। अह्नां पतिरिति विग्रहः। **गीर्पतिरिति**। गिरां पतिरिति विग्रहः। **धूर्पतिरिति**। धुरां पतिरिति विग्रहः। उभयत्रापि 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घः। **पक्ष इति**। रुत्वाभावपक्षे विसर्गस्य कुप्वोरिति उपध्मानीयविसर्गौ। इदुदुपधस्येति तु तपरकरणान्न।

रो रि। रः इति षष्ठी। 'ढो ढे लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—**रेफस्येति**। पुनर् रमते इति स्थिते प्रथमरेफस्य लोपः। **ढ्रलोपे**। ढ्च रेफश्च ढ्रौ, तौ लोपयतीति ढ्रलोपः। ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे अण्, उपपदसमासः। ढलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तं च विवक्षितम्। तच्च ढकाररेफात्मकमेव। ढो ढे लोपः, रो रीति जयोरेव ढ्रलोपनिमित्तत्वात्। तथाच ढलोपनिमित्ते ढकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परतः पूर्वस्याणो दीर्घ इति फलति। तदाह—**ढरेफावित्यादिना**। ढलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ इति तु न व्याख्यातम्। तथा सति चयनीय-

लोपयतीति तथा, तस्मिन्वर्णेऽर्थाड्ढकारे रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुना रमते। हरी रम्यः। शम्भू राजते। 'अणः' किम्। तृढः। वृढः। 'तृहू हिंसायाम्। 'वृहू उद्यमने'। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः।

मित्यनीयप्रत्ययान्ते तस्य लोप इति रफलोपे यकारादकारस्य, चकार चचारेत्यादौ अभ्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफलोपे दीर्घापत्तेः। **पुना रमत इति**। पुनर् रमत इति स्थिते रो रीति रेफलोपः। तन्निमित्ते रेफे परे नकारादकारस्य दीर्घः। **हरी रम्य इति**। हरिस् रम्य इति स्थिते रुत्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः। **शम्भू राजत इति**। शम्भुस् राजत इति स्थिते रुत्वे रेफलोपे अनेन दीर्घः। त्रयाणामुदाहरणात् पूर्वेणैव णकारेणात्राण् गृह्यत इति सूचितम्। **तृढः वृढ इति**। अत्र ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणम्। ऋकारश्चात्र अण्ग्रहणेन न गृह्यते। पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्। अन्यथा दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितौ किमण्ग्रहणेनेति भावः। ननु तृढो वृढ इत्यत्र ढ्रलोपस्यैवाभावात् दीर्घाप्रसक्तेरण्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्र ढलोपं दर्शयितुमाह—**तृहू हिंसायाम्। वृहू उद्यमन इति**। आभ्यां क्तप्रत्यये 'हो ढः' इति ढत्वे 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे, तस्य ष्टुत्वेन ढकारे, ढो ढे लोप इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे, तृढः वृढ इति रूपे। अत्र ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ऋकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्ग्रहणमिति भावः। ननु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—**पूर्वग्रहणमिति**। ढ्रलोप इति सूत्रस्य 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढ्रलोपनिमित्तभूतढरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात्। ततश्च 'लिह आस्वादने' 'गुहू संवरणे' आभ्यां क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु इकारस्य उकारस्य च दीर्घो न स्यात्। तत्र ढलोपनिमित्तस्य ढस्य उत्तरपदस्थत्वाभावात् इकारस्य उकारस्य च पूर्वपदस्थत्वाभावाच्च। इष्यते च लीढो गूढ इति। अतः पूर्वग्रहणम्। कृते तु पूर्वग्रहणे तत्सामर्थ्यादनुत्तरपदस्थयोरपि ढरेफयोः परतः अपूर्वपदस्थस्यापि पूर्वस्याणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः।

तथा उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तौ अजर्घाः इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात्। गृधु अभिकाङ्क्षायाम्। यङ्लुक्, द्वित्वम्, हलादिः शेषः, अभ्यासस्य रुक्, कुहोश्चुः, जश्त्वम्, लङ् सिप्, शप्, लुक्, लघूपधगुणः, रपरत्वम्, इतश्चेति इकारलोपः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, जर्, गर् ध् इति स्थिते, 'एकाचो बश' इति गकारस्य भष्भावः घकारः, जश्त्वं दकारः, दश्चेति रुः, अडागमः, अजर्घर् र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपः, ढ्रलोप इति दीर्घः, विसर्गः, अजर्घाः इति रूपम्। अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तरपदस्थत्वाभावात् तस्मिन् परतः अकारस्य दीर्घो न स्यात्। अत उत्तरपदानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम्। यद्यपि ढ्रलो इत्यत्र ढलोपनिमित्तढकारविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिः असंभवादेव न सम्भवति, तथापि अजर्घा इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफविषये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्व-

लीढः। 'मनस् रथः' इत्यत्र रुत्वे कृते 'हशि च' (सू १६६) इत्युत्वे 'रो रि' (सू १७३) इति रेफलोपे च प्राप्ते। (१७५) **विप्रतिषेधे परं कार्यम्।** १।४।२॥ तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात्। इति रेफलोपे प्राप्ते। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति 'रो रि' (सू १७३) इत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथः। (१७६)

ग्रहणम्। तदनुवृत्तौ हि निरक्रम्, दुरक्रमित्यादावेव स्यात्। अजर्घा इत्यत्र न स्यात्। पुना रमत इत्यादौ असमासेऽपि न स्यात्। उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयव एव रूढत्वादित्यलम्। ननु मनोरथ इत्यत्र मनस् रथ इति स्थिते, सस्य रुत्वे, तस्य रेफस्य हशि चेत्युत्वम् रो रीति लोपश्चेत्युभयं प्रसक्तम्। तत्र कतरत् बाध्यमित्यत्र निर्धारयति—**मनस् रथः इत्यत्रेत्यादिना**। मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते, हशि चेत्युत्वे, रो रीति रेफलोपे च प्राप्ते, उत्वमेवेत्यन्वयः। ननु परत्वात् रेफलोप एव स्यादिति शङ्कितुमाह—**विप्रतिषेधे**। विप्रतिपूर्वात् सेधतेर्घञि उपसर्गवशात् परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः। विरोधश्च तुल्यबलयोरेव लोकसिद्धः। नहि मशकसिंहयोर्विरोध इत्यस्ति। तदाह—**तुल्यबलेति**। द्वयोः शास्त्रयोः क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र लक्ष्ये युगपत्सम्भवस्तुल्यबलविरोधः। कार्यस्य परत्वं परशास्त्रविहितत्वम्। **इति रेफलोपे प्राप्त इति**। हशि चेत्यस्यावकाशः शिवो वन्द्य इति। रेफलोपस्यावकाशः पुना रमत इति। तत्र हि रोरित्युकारानुबन्धग्रहणात् हशि चेत्यप्रसक्तम्। ततश्च तयोस्तुल्यबलयोः उत्वरेफलोपयोः मनोरथ इत्यत्र युगपत् सम्भवादन्यतरस्मिन् बाधनीये सति परत्वादुत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—**पूर्वत्रेति**। अत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वादित्यनुक्त्वा रो रीत्यस्यासिद्धत्वादिति ब्रुवन् पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवाभ्युपैति। नतु कार्यासिद्धत्वम्। तथा सति हि अतिदेशस्यारोपरूपत्वात् असिद्धत्वारोपाच्चिरधिष्ठानारोपासम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लब्धे कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनमिति न्यायेन स्थानीभूतरोरभावात् हशि चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात्। शास्त्रासिद्धत्वे तु यद्यत् त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवासिद्धत्वारोपात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते। तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति। ततश्च स्थानिनो निवृत्त्यभावात् पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निर्बाधा। एतच्च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र, अचः परस्मिन्नित्यत्र, षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। न च तौ सदित्यादिनिर्देशात देवदत्तहन्तृन्यायो न सार्वत्रिक इति वाच्यम्। हते सति देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य न पुनरुन्मेषः। हन्तृहन्तरि हतत्वारोपे तु सुतरां नोन्मेषः। देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य जीवनमस्त्येवेति न्यायशरीरम्। ताविल्यादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तमात्रम्। न तु हननस्थानीया

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६।१।१३२॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः 'अकोः' किम् । एषको रुद्रः । 'अनञ्समासे' किम् । असशिवः । 'हलि' किम् । एषोऽत्र ।

लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्त्वावित्यादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति तौ सदित्यादिनिर्देशः कथमेतस्य न्यायस्यानित्यतां बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवात् हननसजातीया लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकी । ततश्च प्रवृत्तस्य रेफलोपस्यासिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन रोरुन्मेषाभावादुत्वं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उत्वकार्यासिद्धत्वपक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्त्येव, दर्शनाभावरूपरेफलोपस्याभावरूपासिद्धत्वे सति रोरुन्मेषावश्यकत्वात् अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यम्, एवमपि कार्यासिद्धत्वे अमू अमी इत्याद्यसिद्धेः । यथा चैतत्तथा अदस्शब्दनिरूपणावसरे प्रपञ्चयिष्यते ।

एतत्तदोः । एतत्तदोरित्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्येकशेषस्य त्यदाद्यत्वस्य चाभाव आर्षः । सु इति लुप्तषष्ठीकम् पदम् एतत्तदोरित्यनेनान्वेति—एतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोप इति न षष्ठीसमासः, असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारः ययोस्तौ अकौ तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—**अककारयोरित्यादिना** । अनञ्समासे इति न पर्युदासः । तथा सति नञिवयुक्तन्यायात् नञ्समाससदृशे समास एव स्यात्, नतु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्यभिप्रेत्याह—**न तु नञ्समासे इति । एष विष्णुः, स शम्भुरिति।** एषस् विष्णुः, सस् शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । **एषको रुद्र इति ।** 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' इति अकच् । अत्र एतच्छब्दस्य सककारत्वान्न सुलोपः । तच्छब्दे अकचि सको रुद्र इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न च अकचि सति शब्दान्तरत्वात् प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषया साकच्कस्य अशब्दान्तरत्वात् । परिभाषायां तु इदमेव ज्ञापकम् । **असशिव इति ।** न सः असः इति विग्रहः । विसर्जनीयस्य स इति सत्वे श्चुत्वेन शकारः । नञ्समासत्वान्न सुलोपः । अनेषशिव इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । **एषोऽत्रेति ।** एषस् अत्रेति स्थिते, सस्य रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः, हल्परकत्वाभावान्न लोपः । अत्र एतत्तदोरवयवस्य सोरिति न व्याख्यातम्, असम्भवात्, सोः परत्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । एतत्तद्भ्यां परस्य सोरित्यपि न भवति, एतत्तदोरिति षष्ठीविरोधात् । एतत्तद्भ्यां विहितस्येति व्याख्याने तु परमैष ददाति, परमस ददातीत्यत्र अव्याप्तिः । तत्र सोः समासाद्विहितत्वेन एतत्तद्भ्यां विहितत्वा-

---

1 चिन्त्यमिदम् । वस्तुतस्त्वत्र एतत्तच्छब्दयोरनुकरणत्वेन शब्दपरत्वात्सर्वार्थबोधकत्वव्याप्त्यसर्वनामत्वाभावात्सर्वाद्यन्तर्गणकार्याणामप्राप्तेः ।

(१७७) सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ।६।१।१३४॥ 'सस्' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत 'सेमामविड्ढि प्रभृतिम्' 'य ईं शिषे'। 'इह ऋक्पाद एव गृह्यते' इति वामनः। 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे। 'सैष दाशरथी रामः'। 'लोपे चेत्' इति किम्। 'स इत्वेति'। 'स एवमुक्त्वा'। 'सत्येव' इत्यवधारणं तु 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' (सू ३५२६) इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह न। 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्'॥

॥ इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । ८ ।

(१७८) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्[1] १।२।४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्य-

---

भावात्। अनङ्समास इति प्रतिषेधवैयर्थ्याच्च। अतः एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायिनः सोरिति व्याख्येयम्। **सोऽचि लोपे**। स इति प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरम्। ततः षष्ठ्या लुक्। सस्शब्दस्येति लभ्यते। सुलोप इत्यनुवर्तते। तदाह—**सस् इत्यादिना**

इति स्वादिसन्धिः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सन्धित्रयं समाप्तम्॥

अथ स्वौजसमौडित्यादिना स्वादिप्रत्यया वक्ष्यन्ति। तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम्। किं तत् प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायामाह—**अर्थवदधातुः**। अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थवत्। नपुंसकलिङ्गानुसारात् शब्दस्वरूपमिति विशेष्यमध्याहार्यम्। अधातुरिति, अप्रत्यय इति च तद्विशेषणम्। न धातुरधातुरिति नञ्तत्पुरुषः। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति पुंस्त्वम्। अप्रत्यय इत्यावर्तते। प्रत्ययभिन्नं प्रत्ययान्तभिन्नं च विवक्षितम्। पूर्ववत्पुंस्त्वम्। संज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र संज्ञा तद्विषय इति भावः। तदाह—**धातुं प्रत्ययमित्यादिना**। अव्युत्पन्ना डित्थादिशब्दा इहोदाहरणानि। अर्थवदिति किम्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदि-

---

[1] परमश्चासौ गार्ग्यश्चेति परमगार्ग्यः तस्यापत्यं परमगार्ग्यायणः, अत्र समुदायस्यापत्यार्थेन संबन्धेऽपि गार्ग्य इत्येकदेशादेव यञिञोश्चेति फगुत्पत्तिः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया गार्ग्य इत्यस्यैव यञन्तत्वात्। एतादृशस्थले गार्ग्य इत्येतन्मात्रस्यापत्यार्थेन संबन्धाभावेऽपि भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यादेव ततस्तद्धितोपपत्तिः साधुत्वं च सिध्यति, एवं शिवो भगवान् भक्तिरस्येति विग्रहे शिवभगवच्छब्दस्य तद्धितार्थेन संबन्धेऽपि भगवदित्येकदेशादेव 'भक्तिः' इत्यण्। तेन शिवभागवतो देवी

यान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्। (१७९) कृत्तद्धितसमासाश्च। १।२।४६॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। पूर्व-

कसंज्ञा मा भूत्। सुत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तिः स्यात्, संख्याकारकाभावेऽपि प्रथमैकवचनस्य सोर्दुर्वारत्वात् प्रथमाविभक्तेः कारकानपेक्षत्वात् तदेकवचनस्य संख्यानवगमेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च। नच हल्ङ्यादिना सुलोपात् प्रतिवर्णं सोरुत्पत्तावपि न क्षतिरिति वाच्यम्, एवमपि नलोपस्य दुर्वारत्वात् अकारात् सोः रुत्वविसर्गापत्तेश्चेत्यलम्। अधातुरिति किम्। हनधातोर्लङि, तिप्, शप्, लुक्, इतश्चेतीकारलोपः, अडागमः, हल्ङ्यादिलोपः, अहन्निति रूपम्। अत्र धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पादे तिङि उत्पन्ने लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रागुत्पन्नाया अनपगमात् नलोपः स्यात्। नच प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्। एवमपि प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकत्वस्यानपगमात्। नचैवमपि कार्यकालपक्षे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियमाणायां प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्। तर्हि हे राजन्नित्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोपस्याप्रसक्तौ 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति तन्निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। नच राजन्शब्दस्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तस्य कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वान्नलोपप्रसक्तौ 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधोऽर्थवानिति वाच्यम्। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे कृत्तद्धितेत्यस्याप्रवृत्तेः। एवं चास्मादेव निषेधात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याप्रत्ययान्त इति पर्युदासो न प्रवर्तत इति विज्ञायते। एवं च अहन्नित्यत्राप्यप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमधातुग्रहणम्। अप्रत्यय इति किम्। हरिषु करोषि इत्यत्र सुप्सिपोरर्थवत्त्वात् अप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रत्यय इति प्रत्ययपर्युदासः। नचात्र सुप्सिपोर्व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसंभवात् किं प्रत्ययपर्युदासेनेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रत्यययोः सुप्सिपोः पर्युदासालाभात्। अप्रत्ययान्त इति किम्। हरिषु करोषि। अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोः प्रत्ययभिन्नत्वादर्थवत्त्वाच्च प्रातिपदिकत्वं मा भूत्।

कृत्तद्धित। कृच्च तद्धितश्च समासश्चेति विग्रहः। पूर्वसूत्रात् प्रातिपदिकमित्यनुवर्तते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्तद्धितेति तदन्तग्रहणम्। तदाह—**कृत्तद्धितान्तावित्यादिना**॥ कृत्तद्धितान्तयोः प्रत्य-

भागवत इत्यादीनां सिद्धिः। इमानि च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धितान्तत्वाभावादर्थवत्सूत्रोदाहरणानि बोध्यानि।

सूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव। तेन वाक्यस्य न। (१८०) प्रत्ययः ।३।१।१॥ आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्। (१८१) परश्च ३।१।२॥ अयमपि तथा। (१८२) ङ्याप्प्रातिपदिकात् ।४।१।१॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्या पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प ७२) इत्येव सिद्धे ङ्या-

---

यान्तत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ कृत्तद्धितग्रहणम्। केवलयोः कृत्तद्धितयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् संज्ञाविधाविति निषेधोऽत्र न भवति। अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तलाभात् प्रत्ययान्तपर्युदासः। केचित्तु अर्थवदित्यनुवर्त्य तत्सामर्थ्यात् तदन्तविधिमाहुः। कृदन्ते यथा—कर्ता भर्ता इत्यादि। तद्धिते यथा—औपगव इत्यादि। समासे यथा—राजपुरुष इत्यादि।

ननु समासग्रहणं व्यर्थम्, समासे राजपुरुष इत्यादिशब्दानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात्। न च उत्तरपदोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासः शङ्क्यः, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्याप्रत्ययान्तत्वात्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधेन ज्ञाप्यत इति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितत्वाच्चेत्यत आह—**पूर्वसूत्रेणेत्यादिना**। नियमशरीरं दर्शयति—**यत्रेति**। पूर्वो भागः पदमित्युपलक्षणम्। उत्तरभागस्तु प्रत्ययो नेत्यपि द्रष्टव्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात्, स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पूर्वभागस्य पदत्वात्। नचात्र कृत्तद्धिते तद्धितग्रहणसामर्थ्यादेव प्रातिपदिकत्वं संभवतीति वाच्यम्, दाक्षिरित्यादौ तद्धितग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। तत्र हि प्रकृतिभागो न पदम्, भत्वेन तद्बाधात्। पूर्वो भागः पदमित्यनुक्तौ बहुपटव इत्यत्र पादिपदिकसंज्ञा न स्यात्। ईषदसमाप्ताविव्यनुवृत्तौ 'विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु' इति सूत्रेण पटव इति प्रथमाबहुवचनान्तात् पूर्वतः बहुच्प्रत्यये कृते अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात् तदवयवजसो लुकि 'चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति टकारादुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्वरे कृते पुनर्जसि बहुपटव इति रूपम्। अत्र टकारादकार उदात्त इति स्थितिः। जसन्तात् पूर्वतो बहुच्प्रत्यये बहुपटव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तु ततो जसन्तरं नोत्पद्येत। नचेष्टापत्तिः, तथा सति बहुच्प्रकृतिभूतजसन्ते जसःप्रातिपदिकावयवत्वाभावेन'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'इति लुगभावाद्बहुपटव इति जसन्तस्यैव बहुच्प्रकृतितया चितस्सप्रकृतेर्विधीयमानश्चित्स्वरः जस

---

१ पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययरूप उत्तरभागो नेत्यपि बोध्यम्। तेन राजा इयान् इत्यादौ उत्तरभागस्य प्रत्ययरूपत्वेऽपि तस्य इदं शब्द प्रकृतिकत्वेन राजरूपपूर्वभागप्रकृतिकत्वाभावान्नियमशरीराक्रान्तत्वं सिद्धम्।

ब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याब्भ्यां[1] प्राङ्माभूदित्येवमर्थम्। (१८३)
स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्।४।१।२॥ ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुङ्स्योरुकारे-

कत्वे तु प्रातिपदिकावयवत्वात् जसो लुकि पटुशब्दस्यैव बहुच्प्रकृतितया टकारादुत्तरस्य चित्स्वरे सति पुनर्जसि बहुपटव इति रूपमुक्तं निर्बाधमिति भावः। नियमस्य फलमाह—**तेनेति**। उक्तनियमेनेत्यर्थः। अन्यथा 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुब्लुक् स्यात्। न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादिति भावः। कृत्तद्धितसमासाश्चेति चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या' इति वार्तिकं गतार्थम्।

प्रत्ययः ॥ तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम्। इत ऊर्ध्वमा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः। हनश्च वधः, ई च खनः, नडादीनां कुक्च, इत्यादीनामादेशागमानां तु न प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् ॥ **परश्च**। तृतीयाध्यायस्य द्वितीयसूत्रमेतत्। **अयमपि तथेति** ॥ अयमपि योगः आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकार इत्यर्थः। अवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम्॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात्** ॥ चतुर्थाध्यायस्यादिमं सूत्रमिदम्। ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः। ङी इति, ङीप्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणम्। आबिति टाप्डाप्चापां ग्रहणम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। तदाह—**ङ्यन्तादित्यादिना** ॥ आ पञ्चमेत्यवधिनियमे तु व्याख्यानमेव शरणम्। ननु प्रातिपदिकादित्येव सूत्र्यताम्। ङ्याब्ग्रहणं मास्तु। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ऊङ्प्रत्ययान्तात् श्वश्रूशब्दादिव दण्डिनी अजा खट्वा इत्यादिभ्योऽपि ङ्याबन्तेभ्यः सुबादिप्रत्ययसंभवादित्यत आह—**प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति** ॥ स्त्रीलिङ्गबोधकङीबादिप्रत्ययविशिष्टस्येत्यर्थः॥ **यथा स्यादिति**। यथेति योग्यतायाम्। ङ्याबन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं योग्यः। स च ङ्याब्ग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः। व्यवच्छेद्यं दर्शयति—**ङ्याब्भ्यां प्राङ्माभूदिति**। ततश्च लोहिनिका आर्यका च सिध्यति। तथाहि—लोहितशब्दस्तावत् 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। ततश्च ओकारः उदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति परिशिष्टौ इकाराकारावनुदात्तौ। तथाच 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति मणौ विद्यमानाल्लोहितशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां

१ ङ्याब्ग्रहणं 'यूनस्तिः' 'ऊङुतः' इति त्यूङोरप्युपलक्षणं, तेन युवतितरा ब्रह्मबन्धूतरेत्यादेःसिद्धिः। आद्ये 'जातेश्चे'ति निषेधान्न पुंवत्त्वं, वयोवाचिनां जातित्वाभावात्।

कारौ जशटक्पाश्चेतः । (१८४) विभक्तिश्च । १।४।१०४॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ

ङीप्, तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः कनपि प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गः, परश्च कन् नत्वसंनियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रवर्तेत । ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः । कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि प्रत्ययस्थादित्यादिना इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु लोहिनिकेति । इष्यते तु रूपद्वयमपि । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र ङीब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् अन्तरङ्गं परमपि कनं बाधित्वा नत्वसंनियोगशिष्टे ङीपि कृते, लोहिनीशब्दात् कनि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहिनिकेति रूपम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकतया नत्वसंनियोगशिष्टङीबभावे तु लोहिताशब्दात् कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्तात् टापि, प्रत्ययस्थादितीत्वे लोहितिकेत्यपि सिध्यति । तथा आर्यशब्दात् स्वार्थिके कनि, समुदायोत्तरटापैव स्त्रीत्वबोधनसंभवादेकाजिद्वचनन्यायेन कनन्तादेव टापि, कनः पूर्वं टाबभावात्, आत्स्थानिकस्य अतोऽभावात् उदीचामातस्स्थाने इति इत्वविकल्पस्याप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्थादिति नित्यमित्वे आर्यिकेत्येव स्यात्, आर्यकेति न स्यात् । इष्यते तूभयमपि । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र आब्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् स्वार्थिकं कनं बाधित्वा टापि, ततः कनि, केऽण इति ह्रस्वे, पुनः कनन्ताट्टापि, उदीचामातस्स्थाने इतीत्वविकल्पे रूपद्वयं सिध्यति ।

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्तेते । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वात् । तथाहि । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि । तज्ज्ञानं पूर्वं भवति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । ततस्तदाश्रयज्ञानम्, धर्मित्वेन प्रधानत्वात् लिङ्गादिभिराकाङ्क्षितत्वाच्च । ततः स्वमात्रापेक्षत्वात् लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति । तन्निवृत्तौ कुत्सादिज्ञानमिति कुत्सित इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । शब्दरत्ने च परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट्[1] । सु–औ–जस्, अम्–औट्–शस्, टा–भ्यां–भिस्, ङे–भ्यां–भ्यस्, ङसि–भ्यां–भ्यस्, ङस्–ओस्–आम्, ङि–ओस्–सुप्, इत्येकविंशतिः स्वादयः । समाहारद्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सति सौत्रमेकवचनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं, प्रत्ययः, परश्चेति च यथायथं च विपरिणम्यते । तदाह—ङ्य-

[1] अत्र स्वौजसमौट्छष्टाभ्यां, भिस्ङे भ्यां, भ्यस्ङसिभ्यां, भ्यस्ङसोसाम्, ङ्योस्सुप्' इति पञ्चानामवान्तरद्वन्द्वानां पुनर्द्वन्द्वः । तेन त्रयाणां भ्यां प्रत्ययानां द्वयोर्भ्यसोः द्वयोरोसोश्चैकशेषः सारूप्यात्प्राप्तो निवार्यते ।

स्तः। तत्र 'सु' 'औ' 'जस्' इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः। ताभिरिहापि व्यवहारः। (१८५) सुपः। १।४।१०३॥ सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। (१८६) द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। १।४।२२॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः। (१८७) बहुषु बहुवचनम्। १।४।२१॥ बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। (१८८) सरूपा-

---

न्तादित्यादिना। सुङस्योरिति। सु-ङसि इत्यनयोरुकारेकारौ, जस्-शस्-इत्यनयोर्जकारशकारौ, औट्-टा-इत्यनयोष्टकारः, ङे—ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषां ङकारः, सुप् इत्यस्य पकारः, इत्येते इत्संज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्', 'चुटू', 'लशक्वतद्धिते', 'हलन्त्यम्' इति सूत्रैरिति शेषः। इत्संज्ञायां च लोपः। तदुच्चारणफलं तु तत्र तत्र वक्ष्यते। अथ 'न विभक्तौ तुस्माः' इत्याद्युपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह—विभक्तिश्च। सुप इति पूर्वसूत्रात् सुब्ग्रहणम्, तिङस्त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं चानुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्। तदाह—सुप्तिङाविति। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभिः समावेशार्थः। तेन एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेऽपि न पर्यायत्वम्। अन्यथा रामेभ्यः भवामः इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण न विभक्ताविति निषेधो न स्यात्। ननु प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सम्प्रदाने, अपादाने पञ्चमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे च इत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सूत्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—तत्रेति। तेषु स्वादिप्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः। इत्यादीनामिति। आदिना अम्-औट्-शस्-इत्यादीनां ग्रहणम्। प्राचामिति। पाणिनेः पूर्वेषां स्फोटायनाद्याचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञाः स्थिता इत्यन्वयः। किं तत इत्यत आह—ताभिरिति। ताभिः प्रथमादिसंज्ञाभिः इहापि पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः संभवतीत्यर्थः। सुपः। सुप् प्रत्याहारः षष्ठ्येकवचनम्। 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुवर्तते। एकश इति एकैकमित्यर्थः। 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्। शसैव वीप्साया अभिधानात् 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वं न। तच्च संख्यैकवचनाच्चेति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चयिष्यते। तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतः त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते। तदाह—सुपस्त्रीणीत्यादिना। द्व्येकयोः। द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः। अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—द्वित्वैकत्वयोरिति। बहुषु। पूर्वसूत्रावैरूप्याय इहापि बहुशब्दो बहुत्वपर इत्याह—बहुत्व इति। नचात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वात् बहुष्विति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यम्, बहुत्वसंख्याधारद्रव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण तदुपपत्तेः। बहुत्वं च त्रित्वचतुष्ट्वादिपरार्धसंख्याव्यापकीभूतधर्मविशेषः, न तु त्रित्वाद्यन्यतममित्येकादशस्य प्रथमे 'बहुवचनेन सर्वप्रा-

णामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि

सविकल्पः स्यात्' इति कपिञ्जलाधिकरणे तद्भाष्यवार्तिकयोः स्थितम्। प्रपञ्चितं चास्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ। एवञ्च बहुरोदन इति वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दात् न बहुवचनम्। द्व्येकयोरित्यादिप्रायपाठबलेन संख्यानियतस्यैव तथाविधबहुत्वस्यात्र विवक्षितत्वम्। एकस्यामेव स्त्र्यादिव्यक्तौ दारा इत्यादिप्रयोगे त्ववयवबहुत्वस्यावयविन्यारोपाद्बहुवचनं कोशवृद्धव्यवहारबलादित्यलम्। रुत्वविसर्गाविति। रामशब्दात् प्रथमाविभक्तौ एकवचने सुप्रत्यये सति, उकारस्य इत्त्वेन लोपे, ससजुषोरिति रुत्वे, खरवसानयोरिति विसर्ग इत्यर्थः। सु इत्युकारस्तु अर्वणस्त्रसावित्यादौ विशेषणार्थः। असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात्। ततश्च वाजमर्वत्सु इत्यत्र अर्वणस्तृविधिर्न प्रवर्तेत। नचात्र रोरसुप्त्वात् तदन्तस्य पदत्वाभावात् रेफस्य पदान्तत्वाभावात् कथमिह विसर्ग इति वाच्यम्। स्थानिवद्भावेन रोः सुप्त्वात्। न च स्थानिवद्भावे कर्तव्ये त्रैपादिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवत्त्वातिदेशे रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात्। तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणम् अग्निःकरोति, कविभिःकृतमित्यादौ विसर्गपर्युदासार्थम्। स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्यैवाभावात् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलम्। राम इति।

'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि।'

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते। इति श्रुतिः।

'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वम्। अव्युत्पन्नः संज्ञाशब्दो वा। तथा सति अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वम्।

अथ प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्ताविदमारभ्यते—सरूपाणाम्। एकविभक्ताविति सरूपाणामित्यत्रान्वेति। समानं रूपं येषां तानि सरूपाणि। ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः। निर्धारणषष्ठी। वृद्धो यूनेत्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृष्यते। शिष्यत इति शेषः। कर्मणि घञ्। एकश्चासौ शेषश्चेति पूर्वकालैकेति समासः। एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये एकः शिष्यत इति फलति। तदाह—एकविभक्तावित्यादिना। एवेति किम्। मातृशब्दस्तावज्जननीवाची, परिच्छेत्तृवाची च। तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैरूप्यदर्शनान्नैकशेषः। यद्यपि कतिपयविभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति। तथापि एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थो विवक्षितः। एतद्द्योतनायैव एकविभक्तावित्यत्र एकग्रहणम्। एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरम् एकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित्। एकशेष इत्येकपदोपादानं तु द्विबहूनामपि शेषो मा भूदित्येतदर्थम्। शेषपदानुपादाने तु सरूपाणां स्थाने एक आदेशः स्यात्। ततश्च अक्षश्च अक्षश्चेति द्व्युदात्तवतः स्थाने द्व्युदात्तवानादेशः स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं

तेषामेक एव शिष्यते। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४)। 'नादिचि' (सू १६५) 'वृद्धिरेचि' (सू ७२)। रामौ। (१८९) चुटू। १।३।७॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः॥ इति जस्येत्संज्ञायाम्। (१९०) न विभक्तौ तुस्माः। १।३।४॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः॥ इति सकारस्य नेत्वम्। (१९१) अतो गुणे। ६।१।९७॥ अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। पर-

---

शेषग्रहणम्। एकविभक्ताविति सारूप्य उपलक्षणम्। न तु एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोरेकशेषापत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम्। अत्र 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति पूर्वसूत्रात् द्वन्द्व इत्यनुवृत्त्य द्वन्द्वे प्रसक्त इति व्याख्येयम्। ततश्च देवदेवः राजराज इत्यादौ नैकशेषः। द्वन्द्वापवाद एकशेष इति फलितम्। यद्यप्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। तथापि द्वन्द्वापवाद एवायम्। असति ह्येकशेषे सुबुत्पत्तेः, पक्षे द्वन्द्वश्च स्यात्। सति तु अनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्वस्याप्राप्तिः फलिता। घटश्च घटश्च घटश्च तेषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। अनभिधानात्। द्वन्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम्। पन्थान इत्यादौ ऋक्पूरित्यादिसमासान्तापत्तेः। करावित्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इत्याद्यापत्तेः। पूर्वसूत्रादिह द्वन्द्वग्रहणानुवृत्तौ 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र इदित इति निर्देशो लिङ्गम्। इत् इकारः इत्संज्ञको यस्य सः इदित्, अत्र इच्छब्दयोरेकविभक्तौ सारूप्येऽपि द्वन्द्वविषयत्वाभावान्नैकशेषः। अन्यथा तत्राप्येकशेषः स्यादित्यलम्।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**प्रथमयोरित्यादिना**। वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते आह—**नादिचीति**। तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति रूपमित्यर्थः। देवदत्तहन्तृहतन्यायस्तु नात्र प्रवर्तत इति स्वादिसंधौ मनोरथ इत्यत्र प्रपञ्चितम्। राम जस् इति स्थिते। **चुटू**॥ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यतः इदित्यनुवर्तते। तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। 'आदिर्ञिटुडवः' इत्यत आदिग्रहणमनुवर्त्य द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। षःप्रत्ययस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**प्रत्ययाद्यावित्यादिना। इति जस्येति**। इत्संज्ञायां 'तस्य लोप'। इति लोपः। जकारस्तु जसश्शीत्यादौ शसो निवृत्त्यर्थः। अथ जसः सकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञायां लोपमाशङ्क्याह—**न विभक्तौ**। तु स् म एतेषां द्वन्द्वः। इत इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**विभक्तिस्था इत्यादिना**। अथ राम अस् इति स्थिते अकस्सवर्णे दीर्घ इति सवर्णदीर्घस्यापवादं पररूपमाशङ्कितुमाह—**अतो गुणे**। एङि पररूपमित्यतः पररूपमित्यनुवर्तते। उस्यपदान्तादित्यतः अपदान्तादित्यनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। अत इति पञ्चमी। तदाह—**अपदान्तादित्यादिना। इति प्राप्त इति**। नच परत्वादकस्सवर्णे दीर्घ इति कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकस्सवर्णे दीर्घ' इति प्राप्त एवारभ्यमाणपररूपस्य

स्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' (प ६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सू ८५) इत्यस्यैवापवादः। न तु 'प्रथमयोः–' (सू १६४) इत्यस्यापि। रामाः। (१९२) **एकवचनं संबुद्धिः**। २।३।४९॥ संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्। (१९३) **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः**। ६।१।६९॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कतरत् कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे

तदपवादत्वात्, परादपवादस्य बलीयस्त्वादिति भावः। **परत्वादिति**। 'अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः। ननु पररूपमिदं अपवादत्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कुतो न बाधत इत्यत आह— **अतो गुण इतीत्यादि**। अनन्तरान् अव्यवहितानित्यर्थः। **उत्तरानिति**। व्यवहितानित्यर्थः। अतो गुण इत्युत्तरं अव्यक्तानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, अकस्सवर्णे दीर्घः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, इति पठितम्। ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव बाधते, नतु तद्व्यवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति भावः। वस्तुतस्तु पुरस्तादपवादन्यायस्य नायं विषयः। नहि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः। भवन्तीत्यादौ अप्राप्तेऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्यारम्भादित्यलम्।

रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामा इति**॥ हे राम स् इति स्थिते, 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' इति विधास्यन् संबुद्धिसंज्ञामाह—**एकवचनम्**। प्रातिपदिकार्थलिङ्गेत्यतः प्रथमेत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। संबोधने चेत्यतः संबोधन इत्यनुवर्तते। तदाह—**संबोधन इत्यादिना**॥ सुः संबुद्धिरित्येव सुवचम्। प्रथमाग्रहणानुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनस्य सुपो न ग्रहणम्। नचात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं शङ्क्यम्। 'ह्रस्वस्य गुणः' इति संबुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिबलात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च। एतेन तदन्तसंज्ञानिवृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणमित्यपास्तम्। **एङ्ह्रस्वात्**। एङ्ह्रस्वादित्यङ्गविशेषणम्। तदन्तविधिः। सुतिस्यपृक्तं हलित्यतो हलिति प्रथमान्तमनुवर्तते। तच्चाङ्गादित्यत्रान्वेति—अङ्गात् परं हलिति। लोपो व्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तच्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वेति। लुप्यत इति लोपः। कर्मणि घञ्। संबुद्धेरित्यवयवषष्ठी हलित्यत्रान्वेति। ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात परं यत् हल् संबुद्ध्यवयवभूतं तल्लुप्यते इति फलति। तदाह—**एङन्तादित्यादिना**। ननु एङ्ह्रस्वादित्यस्याङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् कथमङ्गस्य विशेष्यत्वलाभः। तस्य वा किं प्रयोजनम्। एङो ह्रस्वाच्च परं संबुद्ध्यवयवभूतं हल्लुप्यत इत्येवास्तु। तत्राह—**सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येत्यादि**। संबुद्धेः प्रत्ययत्वात् तत्प्रकृतेरङ्गत्वमर्थाल्लब्धम्। तस्य च एङा ह्रस्वेन च विशेषितत्वात् तदन्तविधौ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परं हल्लुप्यत इत्यर्थलाभात् इह लोपो नेत्यर्थः। इहेत्यस्य विशेष्यमाह—**हे कतरत् कुलेतीति**। कतरशब्दस्य

रामाः। 'एङ्' ग्रहणं किम्। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धि-गुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति। (१९४) अमि पूर्वः। ६।१।१०७॥ अकोऽम्यचि

नपुंसकत्वस्फोरणार्थं कुलशब्दः कतरशब्दान्नपुंसकलिङ्गात् संबुद्धिः सुः। 'अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति तस्य अद्ड् आदेशः। डकार इत्। डित्त्वसामर्थ्या-दभत्वेऽपि टेरिति रेफादकारस्य लोपः 'वाऽवसाने' इति चर्त्वम्। कतरत् इति। यदि एङ्-ह्रस्वादित्यत्राङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरदित्यत्र तकारस्य हलो ह्रस्वादका-रात् परत्वात् संबुद्ध्यवयवत्वाच्च लोपः प्रसज्येत। अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः। अत्र हि टिलोपानन्तरं कतर् इति रेफान्तमङ्गम्। तत्तु न ह्रस्वान्तम्। यत्तु ह्रस्वान्तं तन्नाङ्गम्। रेफादकारस्य सुस्थानिकाद्डादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभागानन्तर्भावा-त्। नन्विह हल्ग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था। एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य संबुद्धेर्लोपः स्यादित्येव व्याख्यायताम्। अस्तु वा हलनुवृत्तिः। तथापि एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गा-त् परा या संबुद्धिः तदवयवो हल्लुप्यते इति कुतो न व्याख्यायेत इति चेत्, एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत्। तदिदमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्रक्रियाव-सरे मूल एव स्पष्टीभविष्यति। हे हरे हे विष्णो इति। हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च संबुद्धिः सुः। ह्रस्वस्य गुण इति गुणः। हे हरे स्, हे विष्णो स्, इति स्थिते, ह्रस्वात् परत्वाभावात् सुलोपो न स्यात्। अत एङ्ग्रहणमित्यर्थः। ननु गुणात्पूर्वं हे हरि स्, हे विष्णु स्, इत्यस्यामेव दशायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुलोपसंभवात् एङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अत्रेति। संबुद्धिलोपापेक्षया अयं गुणः परः, नि-त्यश्च अकृतेऽपि संबुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः, कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः, अतः संबुद्धिलोपात्प्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्परत्वाभावात् सोर्लोपो न स्यात्। अतः एङ्ग्रहणमित्यर्थः॥

अथ द्वितीया विभक्तिः। राम अम् इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्य नेत्त्वम्। अकः सवर्णे इति दीर्घं बाधित्वा अतो गुणे इति पररूपं प्राप्तम् तद्बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। **अमिपूर्वः।** अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः अक इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम्। इको यण-चीत्यतः अचीत्यनुवर्तते। तदाह—**अकोऽम्यचि।** अमि विद्यमानो योऽच् त-स्मिन् परे इत्यर्थः। राममिति मकारादकारस्य अमवयवाकारस्य च पूर्वरूपमकार

---

१ वस्तुतस्त्वत्र 'हल्ङ्याब्भ्यो' इति सूत्राद्धल्ग्रहणाननुवृत्तौ हे कुल इत्यादावव्या-प्तिः, तत्र अमिपूर्व इति पूर्वरूपे ममात्रस्य सम्बुद्धित्वाभावात् सम्बुद्ध्यवयवहलो लोप इति व्याख्यानेनैव तत्रादोषात्, एवं सति कतरदित्यत्रातिव्याप्तिः, तां वारयि-तुमङ्गस्याक्षेप इति। एवं चातिव्याप्त्यव्याप्तिस्थलप्रदर्शनाय कतरत्कुलेति द्वयोपा-दानम् बोध्यम्।

परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । (१६५) **लशक्वतद्धिते ।१।३।८॥** तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । (१६६) **तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३॥** कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । (१६७) **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।४।२ ॥** अट् कवर्गं पवर्गं आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य

एकौ भवति । अचीत्यनुवृत्तौ अकः अमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति लभ्यते । तथा सति अमो मकारसहितस्य पूर्वरूपं स्यात् । तन्मा भूदित्यजनुवृत्तिः । **रामाविति** । राम औट् इति स्थिते हलन्त्यमिति टकारस्य इत्संज्ञायां लोपः । औटष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । राम शस् इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति सकारस्य नेत्वम् । तत्र शकारस्य अनन्त्यत्वाद्धलन्त्यमित्यप्राप्तावाह—**लशक्वतद्धिते** । ल, श, कु इति समाहारद्वन्द्वः । उपदेशेऽजनुनासिक इत्, आदिर्ञिटुडवः, षः प्रत्ययस्य इत्यतः इदिति, आदिरिति, प्रत्ययस्येति चानुवर्तते । अतद्धित इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदिभूतं लकारशकारकवर्गम् इत्संज्ञं भवतीत्यर्थः । तदाह—**तद्धितवर्जेत्यादिना** । अतद्धित इति किम् । 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' । कर्णिका । अत्र ककारस्य तद्धितावयवत्वान्नेत्वम् । सति तस्मिन् 'किति च' इत्यादिवृद्धिः स्यात् । एतेन प्रयोजनाभावादेव लशादितद्धितेषु नेत्वमित्यतद्धितग्रहणं व्यर्थमिति निरस्तम् । **इति शस इति** । शकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोप इति लोपः । शकारोच्चारणं तु जसः शी, तस्माच्छसो नः, इत्यादौ विषयविभागार्थम् । राम अस् इति स्थिते, अकः सवर्णे दीर्घ इति बाधित्वा, अतो गुण इति प्राप्ते, प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते ।

तस्माच्छसो । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसूत्रकृतः संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः तस्मादित्यनेन परामृश्यते । दिक्शब्दयोगे पञ्चम्येषा । परस्येत्यध्याहार्यम् । शस इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयवः अर्थात् सकार एव, अन्यस्यासंभवात् । तदाह—**कृतपूर्वेत्यादिना** । कृतपूर्वेति किम् । दीर्घात् परस्य शसवयवस्येत्युक्तौ, एतान् गाः पश्येत्यत्र गोशब्दात् शसः सस्यापि नत्वप्रसङ्गः । अतः कृतपूर्वसवर्णदीर्घादिति । गा इत्यत्र च औतोम्शसोरित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घ इति ततः परस्य न नत्वम् । शसः किम् । रामाः । प्रकृते च नत्वे रामान् इति रूपम् । अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाशङ्कितुमाह—**अट्कुप्वाङ्** । रषाभ्यां नो णः समानपदे इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन च सूत्रेण रषाभ्यामव्यवहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेत्यादौ अडादिव्यवधानेऽपि प्राप्त्यर्थमिदमारब्धम् । अट् प्रत्याहारः, कुः कवर्गः, पुः पवर्गः । अट् च, कुश्च, पुश्च, आङ् च नुम्च तैर्व्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अडादिभिः समस्तैर्व्यवधानं रामेणेत्यादिलक्ष्ये

नस्य णः स्यात्समानपदे। 'पदव्यवायेऽपि' (सू १०४७) इति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्। इति णत्वे प्राप्ते। (१९८) पदान्तस्य। ८।४।३७॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात्। रामान्। (१९९) यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १।४।१३॥ यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदा-

क्राप्यसंभावितम्। एकैकव्यवायेऽपीति व्याख्याने तु रामेणेत्यादावव्याप्तिः। यथासंभवं मिलितैर्व्यवायेऽपीति व्याख्याने तु, नराणामित्यादावेकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात्। अतः अडादिभिर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवायेऽपीति व्याख्येयम्। एवंच क्षुभ्नादिषु चेति णत्वनिषेधसूत्रे क्षुभ्नशब्दपाठोऽर्थवान्। सरूपाणामित्यादिनिर्देशाश्च उपपन्ना भवन्ति। तदाह—अट्कवर्गेत्यादिना। विवरणावसरे अट् कवर्ग इत्याद्यविभक्तिकनिर्देशाश्च न दूष्यन्ते, भाष्ये तथा बहुलमुपलम्भात्॥ समानपद इति। एकपद इत्यर्थः। अखण्डमेव पदमिह विवक्षितम्। तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः। मातृभोगीण इत्यादौ णत्वोपपत्तिस्तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते। आङा व्यवाये पर्याणद्धमित्युदाहरणम्। इह आङ्ग्रहणाभावे तु उपसर्गादसमासेऽपीत्यत्र तदनुवृत्त्या णत्वं न स्यात्। नन्वड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं भविष्यति। किमाङ्ग्रहणेनेत्यत आह—पदव्यवायेऽपीति। ननु 'इवि प्रीणने' ल्युट्, अनादेशः, इदित्वान्नुम्। प्रेन्वनम्। अत्र कुमति चेति नुमा व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात्। किंच 'बृहि वृद्धौ' ल्युट्, इदित्वान्नुम्, नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः। बृंहणम्। 'तृंहू हिंसायाम्' ल्युट्। स्वाभाविकोऽयमनुस्वारः, तृंहणम्। इहोभयत्रापि णत्वं न स्यात्। अनुस्वारस्य अडाद्यनन्तर्भावात्। अत आह—नुम्ग्रहणमिति। नुम्ग्रहणेन अनुस्वारो लक्ष्यते। प्रयोगानुसारादित्यर्थः। एवं च नुम्ग्रहणं प्रत्याख्येयमित्याह—तच्चेति। ननु नुम्ग्रहणाभाव तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्यत आह—अयोगवाहानामिति। न विद्यते योगो येषां वर्णसमाम्नाये ते अयोगाः, अनुपदिष्टाः उपदिष्टैरगृहीताश्चेत्यर्थः। वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति वाहाः, अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः अनुस्वारविसर्गादयः। अट्सु उपदेशस्य पाठस्य हल्सन्धिनिरूपणावसरे उक्तत्वादित्यर्थ। स्पष्टं चैतत् हयवरट्सूत्रभाष्यवर्तिकयोः। उक्तं चात्रैव सूत्रे भाष्ये—'नार्थो नुम्ग्रहणेन। अनुस्वारे कृते अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वं सिद्धम्' इति। इति णत्व इति। शसवयवस्य नकारस्य णकारे प्राप्ते इत्यर्थः। पदान्तस्य। रषाभ्यां नो ण इत्यनुवर्तते। न माभूदू इत्यतो नेति च तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना।

अथ तृतीयाविभक्तिः। तत्र टा इति टकारस्य चुटू इतीत्संज्ञायां लोपः। टकारोच्चारणं तु टाङसिङसां द्वितीयाटौस्स्वित्यादौ विशेषणार्थम्। राम आ

द्विग्रहणम् । 'विधिः' इति किम् । स्त्री इयती । 'प्रत्यये' किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् । (२०७) अङ्गस्य । ६।४।१॥ इत्यधिकृत्य । (२०१)

इति स्थिते अङ्गकार्यं विधास्यन्नङ्गसंज्ञामाह—**यस्मात्प्रत्ययविधिः** । यस्मादिति प्रकृतिभूतादित्यर्थः । **यः प्रत्यय इति** । यच्छब्दान्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिलभ्यः । स च यस्मा यस्य प्रत्ययस्य विधिः तस्मिन्प्रत्यये तदादिरङ्गसंज्ञः स्यादित्यर्थो ज्ञाभाय । तत् प्रकृतिरूपं आदिर्यस्य तत् तदादि । नपुंसकत्वशाच्छब्दरूपमित्यध्याहार्यम् । तदाह—**तदादि शब्दस्वरूपमिति** । प्रकृते च रामशब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावात् बोध्यम् । ननु यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु । किमादिग्रहणेनेत्यत आह—**भवामीति** । भूधातोर्लट् मिप् कर्तरि शबिति विकरणसंज्ञः शप् । गुणावादेशौ अतो दीर्घो यञीति इत्यङ्गस्य दीर्घः । भवामीति रूपम् । तथा भूधातोर्लृट् मिप् । 'स्यतासी लृलुटोः' इति विकरणसंज्ञः स्यः । इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । अतो दीर्घो यञीति भविष्य इत्यङ्गस्य दीर्घः । भविष्यामीति रूपम् । अत्र आदिग्रहणाभावे मिप्प्रत्यये परतः भू इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसंज्ञा स्यात् भूशब्दादेव मिप्प्रत्ययविधेः, नतु भव इत्यस्य भविष्य इत्यस्य च विकरणविशिष्टस्य, ततो मिप्प्रत्ययविधेरभावात् । ततश्च अतो दीर्घो यञीति मिप्प्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात् । अतः आदिग्रहणमित्यर्थः ।

विधिरिति किमिति—यस्माद्यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञमित्येतावतैव सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । **स्त्री इयतीति** । इदं परिमाणमस्या इत्यर्थे इदंशब्दात् 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति वतुप्, वस्य घश्च । तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः' इति इदम ईश् । शित्त्वात् सर्वादेशः । ई इयत् इति स्थिते 'यस्येति च' इतीकारलोपः । इयत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । उगितश्चेति ङीपि इयतीति रूपम् । अत्र विधिग्रहणाभावे स्त्री इयतीत्यत्र रेफादीकारस्य 'स्त्रियाः' इत्यङ्गकार्यमियङ् स्यात् । स्त्रीशब्दात्परत्वेन इयादिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात् । नच यस्येति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादजादिप्रत्ययपरकत्वाभावान्नात्र इयङः प्राप्तिरिति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तसमानाश्रये कार्ये कर्तव्य एव आभीयासिद्धत्वस्य प्रवृत्तेः । अस्ति च यस्येति चेति शास्त्रापेक्षया स्त्रिया इति सूत्रे आधिक्यस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा । कृते तु विधिग्रहणे इयङत्र न भवति, वतुप इदम एवात्र विहितत्वेन तस्मिन् परे स्त्रीशब्दस्याङ्गत्वाभावात् । नच यस्येति लोपस्य इयङि कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः शङ्क्यः, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि नेयङ्, प्रत्यासत्त्या अजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे तत्प्रवृत्तेः । **प्रत्यये किमिति** । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । **प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूदिति** । तदादि शब्दरूपं कियदि-

टाङसिङसामिनात्स्याः।७।१।१२॥ अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वम्। रामेण। (२०२) **सुपि च। ७।३।१०२॥** यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्। (२०३) **अतो भिस ऐस्। ७।१।९॥** अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। रामैः। (२०४) **ङेर्यः।७।१।१३॥** अतोऽङ्गात्परस्य 'ङे' इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्या-

---

त्यपेक्षायामविशेषात् प्रत्ययविशिष्टं वा ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात्। नच यस्मात्प्रत्ययेति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययावध्येवाङ्गत्वं भविष्यतीति वाच्यम्, यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादीत्यर्थसमर्पणेन तस्य प्रत्ययग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। ततश्च प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे वव्रश्चेत्यत्र प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वेन उरदित्यादेशस्य परनिमित्तत्वालाभादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या न संप्रसारण इति संप्रसारणनिषेधो न स्यात्। अधिकस्याङ्गत्वे च देवदत्त ओदनमपाक्षीदित्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवदत्तादिशब्दात्पूर्वमप्यडापत्तिः, अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वात्। प्रत्यये इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोष इत्यलम्।

टाङसिङसाम्। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम्। अतो भिस इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह— **अकारान्तादङ्गादिति**। परेषामिति शेषः। क्रमादिति यथासंख्यसूत्रलब्धम्। **टादीनामिति**। टा—ङसि—ङसामित्यर्थः। **इनादय इति**। इन—आत्—स्य एते इत्यर्थः। राम—इन इति स्थिते आद्गुणः। **णत्वमिति**। अट्कुप्वाङिति नकारस्य णकार इत्यर्थः। राम—भ्याम् इति स्थिते न विभक्ताविति मस्य नेत्त्वम्। **सुपि च।** अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्तते। यञीत्यनेन सुपीति विशेष्यते। यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरित्याह—**यञादाविति**। **अतोऽङ्गस्येति**। अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः। राम—भिस् इति स्थिते, न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम्। **अतो भिस ऐस्**। अत इति पञ्चमी। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। अत इति तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात्तदन्तविधिः।तदाह—**अकारान्तादिति**। रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह— **रामैरिति**। यद्यपि एसि विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम्। नच अतो गुणे इति पररूपं शङ्क्यम्, एकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तदसंभवात् अन्यथा इसमेव विदध्यात्। तथापि एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रक्रियालाघवाच्च ऐसो विधिः। अलोऽन्त्यस्येत्यन्तादेशमाशङ्क्याह—**अनेकाल्त्वादिति**।

अथ चतुर्थीविभक्तिः। तत्र ङे इति ङकारस्य लशक्वतद्धिते इतीत्संज्ञायां लोपः। तदुच्चारणं तु घेर्ङितीत्याद्यर्थम्। राम—ए इति स्थिते। **ङेर्यः**। ङेरित्येकारान्तात् षष्ठ्येकवचनम्, नतु ङि इति सप्तम्येकवचनात्, व्याख्यानात्। अतो भिस इत्यतः अत इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशे-

निवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू २०२) इति दीर्घः। 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (प ८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। 'कष्टाय क्रमणे' (सू २६७०) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्याम्।

(२०५) बहुवचने झल्येत्। ७।३।१०३॥ झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामेभ्यः। 'बहुवचने' किम्। रामः। रामस्य। 'झलि' किम्।

ध्येते। तदाह—**अतोऽङ्गादिति**। अदन्तादङ्गादित्यर्थः। सुपि चेति दीर्घं मत्वा आह—**रामायेति**। ननु यादेशस्य सुप्त्वाभावात्तस्मिन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घ इत्यत आह—**इहेति**। नन्वत्र दीर्घो यञादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते। स च यञंशे अलाश्रयः। तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवद्भावः? अनल्विधाविति तन्निषेधादिति चेत्, सत्यम्—इह दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयतया आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात्। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति तु परमप्यत्र नोपन्यस्तम्, अकृत्सार्वधातुकयोरिति पर्युदासबलेन तस्य असुप्येव प्रवृत्तेरित्याहुः। स्यादेतत्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यस्ति परिभाषा। संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः संनिपातलक्षणः। विधिः कार्यम्। तद्विघातस्य तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघातः। 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्युपपदे कर्तर्यण्। 'हनस्तोऽचिण्णलोः'रिति तकारः। 'हो हन्ते'रिति कुत्वम्। संनिपातविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः। उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातकं न भवतीति यावत्। प्रकृते च अदन्तसंबन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेशः अदन्तसम्बन्धविघातकस्य दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**संनिपात लक्षण इत्यादिना**। तृतीयाद्विवचनवत् दीर्घं सिद्धवत्कृत्याह—**रामाभ्यामिति**। भ्यसि न विभक्ताविति सस्य नेत्त्वम्। सुपि चेति दीर्घे प्राप्ते। **बहुवचने झल्येत्**। अतो दीर्घो यञीत्यतः सुपि चेत्यतश्च अत इति सुपीति चानुवर्तते। झलीत्यनेन सुपीति विशेष्यते। यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः तदाह—**झलादाविति**। **अतोऽङ्गस्येति**। अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः। एत्वे सति रुत्वविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—**रामेभ्य इति**। **राम इति**। अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु चोपसंख्यातत्वेन विसर्गस्य झल्त्वात् स्थानिवद्भावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत एत्वं प्राप्तम्, रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वेऽपि राम स् इति दशायां झलादिसुप्परत्वात्। अतो बहुवचनग्रहणमित्यर्थः। **रामस्येति**। बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम्। षष्ठ्येकवचनस्य ङसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात् स्वतो झलादित्वाच्च तस्मिन् परत एत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः। संनिपातपरिभाषा तु सर्वेषामिति निर्देशादेत्वविधौ न प्रवर्तत इत्याहुः। **झलि किमिति**। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादौ बहुवचने सुपि

रामाणाम्। 'सुपि' किम्। पचध्वम्। जश्त्वम्। (२०६) वाऽवसाने।८।४।५६॥ अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्-रामाद्। द्वित्वे[1] रूपचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्स एव। न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव 'सः सि–'

एत्वमित्येव व्याख्यातुं शक्यते। तावतैव रामा इत्यादावजादिबहुवचने एत्वनिरासादिति प्रश्नः। **रामाणामिति**। हलादौ बहुवचने सुपि एत्वमित्युक्तौ रामाणामित्यत्राप्येत्वं स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थं झल्ग्रहणमित्यर्थः। यद्यप्यत्र संनिपातपरिभाषया ह्रस्वान्ताम्संनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमेत्वं प्रति निमित्तत्वासंभवादेव एत्वं न भविष्यति। तथापि झल्ग्रहणमेत्वे संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम्। तेन 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् सर्वशब्दे एत्वसिद्धावपि विश्वेषामित्यादावप्येत्वं भवति। **पचध्वमिति**। ध्वमो झलादिबहुवचनत्वेऽपि सुप्त्वाभावान्न तस्मिन् परत एत्वमित्यर्थः। नच 'बहुवचने झल्येत्' इत्येवास्तु। किंत्वादन्तावयवे आद्गुणे च रामेभ्य इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्, एवं सति ओसि चेत्युत्तरसूत्रेऽपि इगागमविधौ ज्ञानयोरित्यत्र इकोऽचि विभक्ताविति नुमापत्तेः।

अथ पञ्चमीविभक्तितः। तत्र उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति ङसेः इकार इत्। तस्य लोपः। ङकारस्तु लशक्वतद्धिते इति इत्। तस्य लोपः। तदुभयोच्चारणं तु 'ङसिङसोः' 'घेर्ङिति' इत्याद्यर्थम्। 'टाङसिङसाम्' इति आत् सवर्णदीर्घः। **जश्त्वमिति**। 'झलां जशोऽन्ते' इति नित्यतया जश्त्वं प्राप्तम्। तदपवादश्चर्त्वविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः। **वाऽवसाने**। 'झलां जश्झशि' इत्यतो झलामिति 'अभ्यासे चर्च' इत्यतश्चरिति चानुवर्तते। तदाह—**अवसान इत्यादिना**। **द्वित्वे रूपेति**। तकारदकारयोरनचि चेति द्वित्वे तदभावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः। तत्र चर्त्वपक्षे द्वितकारमेकतकारं च रूपम्। जश्त्वपक्षे द्विदकारं एकदकारं च। **रामाभ्याम्। रामेभ्यः इति**। चतुर्थीवत् प्रक्रिया सुगमेति भावः।

अथ षष्ठीविभक्तिः। ङसो ङकारस्य लशक्वतद्धित इति इत्वं, लोपः। ङकारोच्चारणं तु ङिति ह्रस्वश्चेत्याद्यर्थम्। टाङसिङसामिति स्यादेशं सिद्धवत्कृत्याह—**रामस्येति**। नन्विह सकारस्यानचि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य खरि चेति चर्त्वेन दन्तस्थानतोऽन्तरतमे तकारे सति रामत्स्येति स्यादित्यत आह—**सस्य द्वित्वेति**। **स एवेति**। सकार एवेत्यर्थः। एवकारव्यावर्त्यमाह—**नतु तकार इति**। ननु दन्तस्थानतः श्वासाघोषविवारात्मकबाह्यप्रयत्नतश्चान्तर्यं तकारेऽप्यविशिष्टमित्यत आह—**अल्पप्राणतयेति**। सकारः स्थानी महाप्राणः। तकारस्तु अल्पप्राणः। अतो बाह्यप्रयत्नभेदात् तकारो न भवति। इदमुपलक्षणं। आभ्यन्तरप्रयत्नभेदा-

---

१ अनचि' इति प्रसज्य प्रतिषेधो न तु पर्युदास इति सिद्धान्तात्।

(सू २३४२) इति तादेश आरभ्यते। (२०७) **ओसि च।७।३।१०४॥** ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामयोः। (२०८) **ह्रस्वनद्यापो नुट्।७।१।५४॥** ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्। (२०९) **नामि।६।४।३॥** नामि परेऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणाम्। 'सुपि च' (सू २०२) इति

दपि सकारस्य तकारो न भवतीति द्रष्टव्यम्। **अत एवेति**। 'वस निवासे' इत्यादिधातोर्वत्स्यतित्यादौ सकारस्य सकारे परे तकारो विधीयते। यदि तु तत्र खरि चेति सकारस्य तकारः स्यात्तर्हि तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः। 'राम ओस्' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्तायाम्। **ओसि च**। अतो दीर्घो यञीत्यतोऽत इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। बहुवचने झल्येदित्यत एदित्यनुवर्तते। तदाह—**ओसि पर इति अतोऽङ्गस्येति**। अदन्ताङ्गस्येत्यर्थः। 'राम ओस्' इति स्थिते अयादेशं रुत्वविसर्गौ च सिद्धवत्कृत्याह—**रामयोरिति**। 'राम आम्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते। **ह्रस्वनद्या**। ह्रस्वश्च नदी च आप्चेति समाहारद्वन्द्वाद्दिग्योगे पञ्चमी। 'परस्य' इत्यध्याहार्यम्। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते। अतस्तदन्तविधिः। 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः 'आमि' इत्यनुवर्तते। तत्र उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते। तदाह—**ह्रस्वान्तादित्यादिना**। आम् अत्र षष्ठीबहुवचनमेव नतु ङेरामित्यादिविहितम् इति भाष्ये स्पष्टम्। नुटि टकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। टित्त्वादाद्यवयवः। 'राम-नाम्' इति स्थिते।

नामि। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्या च 'अच' इत्युपस्थितम्। तेन चाङ्गं विशेष्यते। अतस्तदन्तविधिः। तदाह—**अजन्तस्येति**। 'नुटि' इति न सूत्रितम्। 'सृज × किन्नुट् च' इत्यौणादिकगन्प्रत्ययान्ते सृङ्गशब्दे ऋकारस्य दीर्घापत्तेः। अङ्गनां पामनामित्यादौ तु न दीर्घः, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवत एव नामो ग्रहणात् पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने अमि कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात्। ननु नामीति सनकारग्रहणं मास्तु 'आमि' इत्येव सूत्र्यताम्। नच राम आम् इत्यस्यां दशायां दीर्घे सति ह्रस्वान्तत्वाभावात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् न स्यादिति वाच्यम्। 'ह्रस्वान्तान्नुट्' इति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन नुडुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्देशस्य नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात्। यदि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपधायाः' इत्युत्तरसूत्रेऽपि आमीत्येवानुवर्तेत। ततश्च नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादामीत्येव लभ्येत। एवं सति चर्मणां वर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात्। अतो नामीति सनकारनिर्देश इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम्। 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं सिद्धवत्कृत्याह—**रामाणामिति**। नन्वत्र परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घ एवोपन्यसनीयः, न तु 'नामि' इति दीर्घः, फलविशेषाभावेऽपि न्यायानुरो-

दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, संनिपातपरिभाषाविरोधात्। नामि' इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुप्येत्वे कृते। (२१०) **अपदान्तस्य मूर्धन्यः** ।८।३।५५। आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्। (२११) **इण्कोः** ।८।३।५७। इत्यधिकृत्य। (२१२) **आदेशप्रत्यययोः** ।८।३।५९। 'सहेः

ध्नैव शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् इति शङ्कते—**सुपि चेति दीर्घः यद्यपि पर इति**। परिहरति—**तथापीति**। **सन्निपातेति**। ह्रस्वान्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः ह्रस्वविघातकं 'सुपि च' इति दीर्घं प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भावः। नन्विह 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तावपि सन्निपातपरिभाषाविरोधस्तुल्य इत्यत आह—**नामीत्यनेन त्विति**। यद्यत्र नामीति दीर्घो न स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात्। ततश्च निरवकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामिति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तते। सुपि चेति दीर्घस्तु रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वाद्रामाणामित्यादौ नामि परे सन्निपातपरिभाषां न बाधितुमर्हति। तस्माद्रामाणामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नामीति दीर्घारम्भः। ननु नामीति दीर्घो निरवकाशत्वात्सन्निपातपरिभाषां बाधत इत्ययुक्तम्, यत्र ह्रस्वान्तसन्निपातमनुपजीव्यैव नुटः प्रवृत्तिस्तत्र सन्निपातपरिभाषानुपमर्देनैव नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशत्वात्। यथा—कतीनामित्यत्र। तत्र हि 'षट्चतुर्भ्यः' इति नुट्। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्याऽऽमो नुट् स्यादिति हि तदर्थ इति चेत्, एवं हि सति कतेर्नामीत्येव सूत्र्येत। अजन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घ इत्येवंपरं नामीति सामान्यसूत्रं नारभ्येत। उक्तं हि भाष्ये—'न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' इति। एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नारम्भणीयमित्यर्थः। अन्यथा मुद्गादणित्यनुपपत्तेरिति कैयटः। न चैवं सति कतिशब्दस्याधिकस्य प्रवेशे गौरवमिति वाच्यम्, 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधाकरणेन लाघवात्। एवं च कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्रामाणामित्यादावपि नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा निविशत इति युक्तम्। एवं च आरम्भसामर्थ्यादिति मूलमपि कतेर्नामीत्यनुक्त्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्यलं विस्तरेण।

अथ सप्तमीविभक्तिः। ङिङकार इत्। राम-इ इति स्थिते आद्गुण इति मत्वाह—**राम इति**। **रामयोरिति**। षष्ठीद्विवचनवत्। **सुप्येत्वे कृत इति**। पकारस्येत्त्वे, लोपे, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे कृत इत्यर्थः। रामे-सु' इति स्थिते। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं विधास्यन्नाह—**अपदान्तस्य**। मूर्धन्यः मूर्धस्थानकः। अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे मध्यत इदं सूत्रं पठितम्। इत आरभ्यैतत्पादसमाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः। **इण्कोः**। **इत्यधिकृत्येति**। उत्तरत्र विधिष्वनुवर्तत इति भावः। इण् च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। पुंस्त्वमार्षम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वे

साडः सः' (सू १३९) इति सूत्रात् 'सः' इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किम्। रामस्य। 'आदेशप्रत्ययोः' किम्। सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। 'अपदान्तस्य' किम्। हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः। (२१३) सर्वादीनि सर्वनामानि। १।१।२७॥ सर्वादीनि

त्वेकवचनमार्षम्। इणिति परणकारेण प्रत्याहारः। कुः कवर्गः। अथ षत्वविधायकं सूत्रमाह—आदेश। षष्ठ्यन्तमिति। 'सहेः साडः सः' इति सूत्रे स् इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने सति सः इति निर्दिष्टमिति भावः। तच्चेह द्विवचनान्ततया विपरिणम्य आदेशप्रत्यययोरित्यत्र संबध्यते। ततश्च इण्कवर्गाभ्यां परयोरपदान्तयोरादेशात्मकप्रत्ययावयवात्मकयोः सकारयोर्मूर्धन्यः स्यादित्यर्थः। फलितमाह—इण्कवर्गाभ्यामित्यादिना। प्रौढमनोरमायां तु आदेशप्रत्यययोरित्येकापि षष्ठी प्रत्ययविषये अवयवार्थिका आदेशविषये चाभेदार्थिका। तथा च आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्येति लभ्यत इति प्रत्ययशब्दस्य लक्षणां विनोक्तम्। सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रो द्वन्द्व इति च स्वीकृतम्। यदि तु आदेशविषयेऽपि अवयवषष्ठी स्यात्—आदेशावयवस्य सस्य ष इति, तर्हि तिस्रः तिसृणामित्यादौ दोषः। नच त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यत्रादेशे सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न तत्र षत्वमिति वाच्यम्, तिस्र इत्यत्र 'न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्' इति षत्वनिषेधेन चरितार्थत्वात्। बिसंबिसमित्यादौ सकारस्य आदेशावयवतया षत्वापत्तेश्च, नित्यवीप्सयोरित्याष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशरूपताया वक्ष्यमाणत्वात्। प्रत्ययो यः सकारस्तस्येति व्याख्याने तु जिगीषुरित्यादावेव स्यात्। रामेषु इत्यादौ न स्यात्। अतः आदेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्येति व्याख्यातम्। प्रत्ययावयवलक्षणायां च हलि सर्वेषामिति निर्देशो लिङ्गम्। विवृताघोषस्येति। मूर्धन्यत्वम् ऋटुरषेष्वविशिष्टम्। विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतः अघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयात्मकः षकार एव भवतीत्यर्थः। टकारनिवारणायाद्यं विशेषणम्। ऋकारवारणाय द्वितीयम्। रामेष्विति। ननु सु इत्यस्य व्यपदेशिवद्भावेन सुबन्तत्वेन पदत्वात् सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः स्यादिति चेन्न, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणादित्यलम्। सुपिसाविति। पिस गतौ, क्विप्, धातुसकारोऽयम्, नत्वादेशः, नापि प्रत्ययावयव इति भावः। अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसंज्ञामाह—सर्वादीनि। सर्वः आदिः प्रथमावयवः येषां तानि सर्वादीनि। सर्वशब्दः स्वरूपपरः। नपुंसकवशात् शब्दरूपाणीति विशेष्यमध्याहार्यम्। तदाह—सर्वादीनि शब्देत्यादिना। ननु बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थत्वादन्यपदार्थत्वाभावाद्विश्वादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिणावगमात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्, न तु सर्वशब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः।

शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा। 'द्वन्द्वे च' (सू २२४) इति ज्ञापकात्। तेन 'परमसर्वत्र' इति अत् 'परमभवकान्' इत्यत्राकच सिध्यति।

सर्वशब्दघटितः समुदायः समासार्थः। समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा क्वचिदपि अप्रयुज्यमाने तस्मिन् वैयर्थ्यादानर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती अविशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति। एवंचात्र सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण त्वन्यपदार्थप्रवेशः। नच समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनानुपपत्तिः शङ्क्या, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितावयवसंख्यस्य समूहस्यान्यपदार्थत्वात्। उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति कैयटोक्तेरप्ययमेवार्थः। अतो न बहुवचनस्यानुपपत्तिः। तदेवं व्याख्याने हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः प्रमाणम्। सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुडादीनि न स्युः। तथाच सर्वादीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र सः तद्गुणसंविज्ञान इति व्युत्पत्तिः। यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यथा—द्विवासा देवदत्तो भुङ्क्ते, लम्बकर्ण भोजयेत्यादौ। तत्र हि वाससोः कर्णयोश्च भुजिक्रियान्वयाभावेऽपि संनिहितत्वमात्रेण तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। प्रकृते च समुदाये अन्यपदार्थे सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावयवावयविभावसंबन्धसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम्। स्वस्वामिभावादिसम्बन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वये त्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। यथा—चित्रगुमानयेत्यादावित्यलम्। ननु सर्व विश्व इत्येवं सर्वादिशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठात् परमसर्वादिशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—**तदन्तस्यापीति**। **द्वन्द्वे चेतीति**। द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ। यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, नतु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्रतिषेधो व्यर्थः स्यात्। अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः। ननु परमसर्वादिशब्देषु गणपठितानां केवलानामेव सर्वादिशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्तानामपि। 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्याणामङ्गाधिकारस्थत्वेन पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति परिभाषया परमसर्वस्मै इत्यादिषु सिद्धेरित्यत आह—**तेनेति**। तदन्तस्यापि संज्ञाबलेनेत्यर्थः। **सिध्यतीति**। सप्तम्यास्त्रलिति सप्तम्यन्तात् सर्वनाम्नो विधीयमानस्त्रल् 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्

१ चिन्त्यमेतत्, वस्तुतोऽत्र वर्तिपदार्थस्य वाससः कर्णस्य च भोजनक्रियायामन्वयाभावात्, तस्मादुभे इमे अतद्गुणसंविज्ञानोदाहरणे, द्विवाससमानय लम्बकर्णमानयेति तु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्बोध्यः।

(२१४) जसः शी (७ । १ । १७) अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न च 'अर्वणस्तृ-' (सू ३६४) इत्यादाविव 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' (प ६) इति वाच्यम्। सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे। (२१५) सर्वनाम्नः स्मै। ७ । १ । १४ ॥ अतस्सर्वनाम्नो के इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। (२१६) ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ।

प्राक्टेः' इत्यज्ञाताद्यर्थेषु विधीयमानोऽकच सिध्यतीत्यर्थः। चकारात् पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल् च। न चावयवगतसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्य इतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्त्यवगमेन सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्सादिविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थपर्यवसानात्तदन्तसंज्ञाभावे तदसिद्धेरिति भावः।

सर्वशब्दात् जसि पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। **जसः शी**। अतो भिस इत्यस्मादत इत्यनुवर्तते। सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते। तदाह—**अदन्तादित्यादिना**। शी इति दीर्घोच्चारणं नपुंसकाच्चेत्युत्तरार्थम्। तेन वारिणी इति सिध्यति। **अनेकाल्त्वादिति**। ननु शित्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वमत्रेति भावः। ननु 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा। अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वं सर्वादेशनिमित्तं न भवतीत्यर्थः। ततश्च शी इत्यत्र शकारस्य लशक्वतद्धित इति इत्संज्ञकत्वात् कथं तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम्। अत एव 'अर्वणस्त्रसावनञः' इत्यत्र ऋकारमितमादाय तृ इत्यादेशस्य नानेकाल्त्वम्। अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः। अतः शित्त्वप्रयुक्तमेवात्र सर्वादेशत्वमाश्रयितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेत्यादिना**। अर्वणस्तृ इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति नेत्यन्वयः। शी इति शकारस्य 'लशक्वतद्धिते' इति इत्संज्ञा वक्तव्या। तेन च सूत्रेण प्रत्ययादिभूतानां लशकवर्गाणामित्संज्ञा विहिता। प्रकृते च शी इत्यस्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावान्न स्वतः प्रत्ययत्वम्, किंतु जसादेशत्वेन स्थानिवद्भावात् प्रत्ययत्वं वक्तव्यम्। स्थानिवद्भावश्च आदेशभावमापन्नस्य शी इत्यस्य भवति। एवंचादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिदशायां शी इति शकारस्य इत्संज्ञाया असिद्धेरनेकाल्त्वमप्रतिहतम्। अत एव शित्त्वात सर्वादेश इत्यपि निरस्तम्। तृ इत्यत्र तु आदेशभावात् प्रागेव ऋकारस्य इत्संज्ञकत्वान्न तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वमिति वैषम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति—**सर्वादेशत्वात्प्रागिति** शीभावे सति सर्व ई इति स्थिते आद्गुणं सिद्धवत्कृत्याह—**सर्वे इति**। सर्वशब्दात् चतुर्थ्येकवचने 'ङेर्यः' इति प्राप्ते। **सर्वनाम्नः स्मै**। अतो भिस इत्यस्मादत इत्यनुवर्तते। ङेर्य इत्यतो ङेरिति च। तदाह—**अतः सर्वेत्यादिना**। सर्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने टाङसिङसामिति प्राप्ते। **ङसिङ्योः**। ङसिश्च ङिश्चेति द्वन्द्वः। अतो भिस इत्यस्मादत इति, सर्वनाम्नः स्मै इत्यतः सर्व-

७।१।१५॥ अतस्सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । (२१७) आमि सर्वनाम्नः सुट् ।७।१।५२॥ अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्य-

---

नाम्न इति चानुवर्तते । तदाह—**अतः सर्वेति** । **एतयोरिति** । ङसिङ्योरित्यर्थः । **एताविति** । स्मात्स्मिनावित्यर्थः । स्मादादेशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तित्वान्न विभक्ताविति तकारस्य नेत्त्वमिति मत्वाह—**सर्वस्मादिति** । सर्व आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते ।

आमि सर्वनाम्नः । 'आज्जसेरसुक्' इत्यतोऽनुवृत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः, परस्येत्यध्याहार्यम् । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आमीति सप्तमी आम इति षष्ठ्यन्तमापद्यते । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम् । ततश्च अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । तदाह—**अवर्णान्तादित्यादिना** । अवर्णान्तादित्यनन्तरं अङ्गादिति शेषः । अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो न स्यात् । तत्र आमो दकारान्ताद्विहितत्वात् । सर्वनाम्नः परस्येति तु न व्याख्यातम् । तथा सति वर्णाश्रमेतराणामित्यसिद्धेरित्यग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । **एत्वषत्वे इति** । बहुवचने झल्येदित्येत्वम् । संनिपातपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते इति बहुवचने झल्येदित्यत्रोक्तम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं सुटोऽपि 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । **सर्वेषामिति** । नन्वामीति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । ततश्च आमि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त इति चेन्न, सप्तमीनिर्देशस्य 'त्रेस्त्रयः' इत्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येकवचनस्य ङसिङ्योरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—**सर्वस्मिन्निति** । **शेषमिति** । शिष्यत इति शेषं कर्मणि घञ् । 'घञबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । **एवमिति** । सर्वशब्दवदित्यर्थः । नच सर्वशब्दस्य बहुत्वव्यापकसर्वत्वात्मकधर्मविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, सर्वशब्दो हि बह्ववयवारब्धसमुदाये वर्तते । तत्र यदा अनुद्भूतावयवः समुदायो विवक्षितः तदा भवत्येकवचनम् । यथा—सर्वो लोक इति। अनुद्भूतत्वम् अविवक्षितसंख्याकत्वम् । यदा तु अनुद्भूतावयवकौ समुदायौ तदा द्विवचनम् । यथा सर्वौ व्यूढाविति । यदा तु उद्भूतावयवसमुदायः तदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति ।

अथ के ते सर्वादयः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह—**सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशदिति** । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिका त्रिंशदिति शाकपार्थिवादित्वात्

तर इतर त्व त्व नेम सम सिम । ' पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (ग सू १) । ' स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ' (ग सू २) ' अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ' (ग सू ३) । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति । तत्र उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु ' उभकौ ' इत्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेन ' उभयतः ' ' उभयत्र ' इत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । ' उभयोऽन्यत्र ' (वा २३२) । अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे ।

तत्पुरुषो वा । संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति डच्तु समासान्तो न भवति । अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तेः । **पूर्वपरावरेति** । गणान्तर्गतं सूत्रम् । व्यवस्थायामसंज्ञायां च पूर्वादीनि सप्त सर्वादिगणप्रविष्टानि वेदितव्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्येव सिध्यति । 'स्वमज्ञातौ'ति, 'अन्तरं बहि'रिति च गणसूत्रद्वयमेवमेव योज्यम् । व्यवस्थादिशब्दाः अग्रे मूल एव व्याख्यास्यन्ते । इतिशब्दः सर्वादिगणसमाप्तिद्योतनार्थः । तत्र विश्वशब्दोऽपि सर्वशब्दवदेव । उभशब्दे तु विशेषमाह—**तत्रेति** । सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः । **अत एवेति** । द्वित्वविशिष्टवाचकत्वादेवेत्यर्थः । **नित्यमिति** । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । द्विवचनान्त एव नत्वेकवचनबहुवचने इति यावत् । तेन टाबादि न निवार्यते । नन्वेवं सति 'जसः शीः' 'सर्वनाम्नः स्मै' 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्युक्तानां सर्वनामकार्याणां द्विवचने अभावादुभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**तस्येहेति** । तस्य उभशब्दस्य इह सर्वादिगणे पाठस्तु उभकावित्यत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः, इत्यकच्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । ननु मास्तु उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः । मास्तु च सर्वनामता । मास्तु च तत्प्रयुक्तः अकच् । उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये सत्यपि उभकाविति रूपसिद्धेः । न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः । 'तद्धितस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा, 'चितः सप्रकृतेः' इति चित्स्वरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावात् । उक्तं च भाष्ये, 'काकचोः को विशेषः ?' इति । तत्राह—**नचेति** । कप्रत्ययेन उभकावितीष्टरूपसिद्धिर्नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**द्विवचनेति** । द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयच् विहितः । अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोऽपि गृह्यते । तस्य च उभक औ इत्यस्यां दशायां द्विवचनपरत्वादयच्प्रत्ययो न भवति । कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात् परतो विहितत्वेन तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्या उभकशब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावात् उभशब्दस्य कप्रत्ययव्यवधानेन द्विवचनपरकत्वाभावात् अयचि उभयकौ इति स्यात् । यथा उभयतः उभयत्रेत्यत्र द्विवचनपरकत्वाभावादयच्प्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो नेत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**तदुक्तमिति** । वार्तिककृतेति शेषः । द्विवचने सति अयच्प्र-

उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम' (सू २२६) इति विक-

ल्पयो नेति यदभिहितं तत् 'उभयोऽन्यत्र' इति वदता वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः। अन्यत्रेत्येतद्व्याचष्टे—**अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति**। उदाहृत वार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे इत्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्' इति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः। टाब्ग्रहणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम्। ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थः उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठ इति स्थितम्। अत्र यद्वक्तव्यं तत्तद्धितप्रक्रियायाम् 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र वक्ष्यते।

अथोभयशब्दे विशेषमाह—**उभयशब्दस्येति**। उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयः मणिः। 'उभादुदात्तः' इत्ययच्। अवयववृत्तेः संख्यावाचिनः उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच्प्रत्ययः स्यादिति तदर्थः। अवयवारब्धो मणिरित्यर्थः। मणेरवयविन एकत्वादुभयः इत्येकवचनं। उभयश्च उभयश्च उभयश्चेत्येवं अवयवारब्धत्र्यादिमणिविवक्षायां तु बहुवचनं उभये मणय इति। उभयश्च उभयश्चेति अवयवारब्धद्विमणिविवक्षायामुभयौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, उभयोऽन्यत्रेत्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविध्यवगमात्। नच तत्र वार्तिके स्वार्थिकायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य ग्रहणं स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव तद्वार्तिकप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, एतद्वार्तिकव्याख्यावसरे उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये उदाहृतत्वेन तयप्समानार्थकायजन्तस्यापि तत्र ग्रहणावगमात्। एतदेवाभिप्रेत्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वमुभयशब्दस्य द्विवचनाभावेनासर्वविभक्तित्वेऽपि न भवति, तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाञौ, इति परिगणितत्वादिति कैयटेनोक्तम्। तदाह—**कैयट इति**। एवंच उभयः उभये,। उभयम्, उभयान्। उभयेन, उभयैः। उभयस्मै, उभयेभ्यः। उभयस्मात्, उभयेभ्यः। उभयस्य, उभयेषाम्। उभयस्मिन्, उभयेषु। इत्येव रूपाणि। ननूभयावित्यादिद्विवचनान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति। हरदत्त इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु उभयोऽन्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः। उभयशब्दात् जसि सर्वादीनीति नित्यां सर्वनामसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—**तस्मादित्यादिना**। तस्मात् उभयशब्दात् जसि सति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते नित्यैव संज्ञा भवतीत्यर्थः। सर्वादीनीत्यनेनेति शेषः। ननु प्रथमचरमादिष्वनन्तर्भावात् कथमुभयशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—**तयप्प्रत्ययान्ततयेति**। ननु तयपः अश्रवणात् कथमुभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तत्वमित्यत आह—**अयजादे-**

त्वे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः' (प २४) यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' (प २८) 'सुप्तिङन्तम्' (सू २१) इति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा-

---

शस्य स्थानिवद्भावेनेति । उभादुदात्त इति सूत्रे 'संख्याया अवयवे तयप्' इति उभशब्दाद्विहितस्य तयपोऽयजादेशः, तयप्ग्रहणमननुवर्त्य अयच् स्वतन्त्रः प्रत्ययो वा, इति पक्षद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपक्षाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का बोध्या । ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात् कथमिह सर्वादीनीति नित्यैव संज्ञेत्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । तदेवोपपादयति—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति । प्रथमचरमेति जसि विकल्पविधिः जसपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । सर्वादीनीति नित्यसंज्ञाविधिस्तु तदनपेक्षत्वात् अन्तरङ्गः, अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति न्यायात् । अतोऽत्र परमपि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति नित्यैव संज्ञा भवति, परादन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वादिति भावः । तथा च शीभावो नित्य इत्याह—उभये इति ।

ननु डतरडतमशब्दयोः क्वापि प्रयोगादर्शनात् किमर्थस्तयोः पाठ इत्यत आह डतरडतमौ प्रत्ययाविति । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति तद्धिताधिकारविहितौ डतरडतमौ प्रत्ययौ, 'प्रत्ययः' इत्यधिकृत्य तद्विधेः । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया डतरग्रहणेन कतरादिशब्दानाम् डतमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः । शङ्कते—यद्यपीति । सुप्तिङन्तमिति । यदि संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा प्रवर्तेत, तर्हि सुप्तिङ् पदमित्येव सूत्र्येत, प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सुप्तिङन्तमित्यर्थलाभात् । अतः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवंच प्रकृते सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् कथं तदन्तग्रहणमित्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावेऽपि इह सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे तदन्तग्रहणमस्त्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—केवलयोरिति । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः' इति न्यायेन केवलप्रत्यययोर्डतरडतमयोः प्रयोगानर्हत्वेन तयोः सर्वनामसंज्ञायां फलाभावादित्यर्थः । तस्मात् डतरडतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम् ।

ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धे सर्वादिगणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः । अन्यतमशब्दस्यापि डतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामत्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नाविति । डित्थादिशब्दवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनावित्यर्थः । किंयत्तदेकेभ्य एव डतरडतमविधानादिति भावः । नन्वेवं सत्यन्यतरान्य-

न्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। 'त्व' 'त्व' इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ, एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। 'एकस्तान्त:' इत्यपरे। नेमः इत्यर्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (सू० १२८) इति ज्ञापकात्। 'अन्तरं बहिर्योगोप' (ग सू ३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति

शब्दाभ्यां द्विबहुनिर्धारणावगमः कथमित्यत आह-स्वभावादिति। एवंचान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्वमित्याह-तत्रेति। एतयोर्मध्ये इत्यर्थः। अन्यतरशब्दस्य तु डतरप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि सर्वादिगणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्रायम्। अथ त्व त्वेत्येकप्रातिपदिकभ्रमं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्ट-त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायाविति। अन्यशब्दसमानार्थकावित्यर्थः। द्वयोरप्यदन्तत्वे अन्यतरपाठवैयर्थ्यं परिहरति-एक इति। इत्येके इति। इति कतिपये वृत्तिकृदादयः मन्यन्त इत्यर्थः। 'एतं त्वं मन्ये' इत्युदात्तत्वस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति भावः। एकस्तान्त इति। संहितापाठे त्वत् इति छेदमाश्रित्य प्रथमस्तकारान्तः, द्वितीयः अदन्त इत्यपरे मन्यन्त इत्यर्थः। अन्यथा एकश्रुत्या वा स्वरविनिर्मुक्तं वा सकृदेव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि लाभात् 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' इति फिट्सूत्राच्च। स्तरीरु त्वद्भवति, सूत उ त्वत् इति ऋग्व्याख्यावसरे वेदभाष्ये 'त्वदिति सर्वादिपठितः अनुदात्तोऽयं अन्यपर्यायः' इत्युक्तत्वाच्च। 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति जयदेवप्रयोगाच्च। तत्र हि त्वच्छब्दोऽन्यपर्यायः। त्वतः अधर इति विग्रहः। अन्यस्या अधर इत्यर्थः। ननु तवाधर इति विवक्षितम्, 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनान्वयानुपपत्तेः। नेम इत्यर्धे इति। वर्तते इति शेषः। 'प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः। सम इति। सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वादिगणे पठित इत्यर्थः। तुल्यपर्यायस्त्विति। तुल्यशब्दसमानार्थक इत्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथा तत्र समेषामिति निर्दिशेदिति भावः।

ननु अष्टाध्यायीपठिते 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इति जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्पविधायके सूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकपाठो भाष्ये दृश्यते। एवंचान्तराः पुर्यः इत्यत्र जसि सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽपि, अन्तरायां पुरीत्यत्र तन्निषेधाभावात् अन्तरस्यामिति स्यादित्यत आह-गणसूत्र इति। यद्यपीदं वार्तिकं जसि

---

१ स्त्रीत्वविशिष्टनगरार्थप्रतिपादकशब्दस्य विशेष्यत्वेऽन्तरशब्दस्य विशेषणभूतस्य सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः, तेन पुरी, पूः, नगरी, एषां विशेष्यत्वेऽन्तरायां पुर्यामित्यादिरूपेण सर्वनामसंज्ञाकार्याभावः। पुरं, नगरं, पत्तनमित्यादीनां विशेष्यत्वे तु अन्तरस्मिन्नगरे इत्यादिरूपेण सर्वनामकार्यं स्यादेवेतिभावः।

वक्तव्यम्' (वा २४०) अन्तरायां पुरि । (२१८) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे-पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । (२१९) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

विधायकस्य शेषः, जसश्शी इत्यत्र अत इत्यनुवृत्त्या टाबन्तात्तत्प्राप्तिविरहात् । ततश्च पुर्यां विशेष्यभूतायां अन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठं न लभते इत्येतद्वार्तिकार्थः पर्यवस्यति । एवंच जसोऽन्यत्रापि अन्तरशब्दस्य पुर्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति लभ्यते । अतः अन्तरायां पुरीत्यादौ सर्वनामकार्यं स्याडादि न भवतीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अन्तरायां पुरीति** । यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितः, नतु टाबन्तः । तथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्राप्तिर्बोध्या । सिमशब्दस्तु 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः' इति कोशे प्रसिद्धः । अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीपठितां पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीं पुनरुक्तिशङ्कां व्युदस्यन् व्याचष्टे—**पूर्वपर** । सर्वनामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते । तदाह—**एतेषामिति** । पूर्वादिसप्तानामित्यर्थः । **गण इति** । सर्वादिगण इत्यर्थः । **या प्राप्तेति** । सर्वादीनीत्यनेन नित्या संज्ञा या प्राप्तेत्यर्थः । अनेन पूर्वपरेति सूत्रं गणपठितं जसोऽन्यत्र नित्यतया सर्वनामसंज्ञार्थम् । अष्टाध्यायीपठितं तु जसि तद्विकल्पार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम् ।

स्वाभिधेयेति । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः कर्मणि घञ् । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयं वाच्यं तेन अपेक्षस्याऽपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थे वर्तमानानां पूर्वादिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प इति फलति । **व्यवस्थायां किमिति** । पूर्वादिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्ष एवार्थे विद्यमानत्वादिति प्रश्नः । **दक्षिणा गाथका इति** । अत्र दक्षिणाशब्दो नावध्यपेक्ष इति भावः । दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गाथका इत्यत्र कस्मादित्यवध्यपेक्षा अस्त्येवेत्यत आह—**कुशला इत्यर्थ इति** । यद्यपि प्रावीण्यमपि कस्मादित्यवध्यपेक्षमेव, तथापि उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमित्याहुः । **असंज्ञायां किमिति** । 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणतया संज्ञायां सर्वनामत्वस्याप्रसक्तेरिति प्रश्नः । **उत्तराः कुरव इति** । कुरुशब्दो देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः । सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु संज्ञाशब्दत्वान्नास्य सर्वनामता । पूर्वादिशब्दानां तु दिक्षु अनादिस्संकेत इति न ते संज्ञाशब्दाः । कुरुषु तूत्तरशब्दस्याधुनिकस्संकेत इति भवत्ययं संज्ञाशब्द इति मन्यते । केचित्त्वसंज्ञायामित्यभावे संज्ञायामेव पूर्वादिशब्दानामप्रसक्तविभाषा स्यादित्याहुः । **स्वमज्ञाति** । अत्रापि सर्व-

१।१।३५ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे–स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः, ज्ञातयोऽर्था वा। (२२०) अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे–अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे–अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। (२२१) पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। ७। १। १६ ॥ एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्–पूर्वात्। पूर्वस्मिन्–पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः। (२२२) न बहुव्रीहौ। १। १। २९ ॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकं पिता यस्य स त्व-

---

नामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते। ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या न ज्ञातिधनाख्या अज्ञातिधनाख्या तस्यां अज्ञातिधनाख्यायाम्। स्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकत्वम्। तदाह—**ज्ञातिधनान्येति। स्वे स्वाः इति।** सर्वनामत्वे शीभावः, तदभावे तदभाव इति भावः। आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं चेति स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्थाः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः। अत्र स्वो ज्ञातावात्मनीत्येकं वाक्यम्। ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंलिङ्ग इत्यर्थः। स्वं त्रिष्वात्मीये इति द्वितीयं वाक्यम्। आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिघ्न इत्यर्थः। स्वोऽस्त्रियां धन इति तृतीयं वाक्यम्। धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः। 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ, त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदनी कोशः। तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जसि विकल्प्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वेति।** ज्ञातिधनपर्युदासस्य प्रयोजनमाह—**ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति।** ज्ञातिवाचिनः धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपर्युदासात् जसि स्वाः इत्येव रूपमित्यर्थः। नच ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्याग्रहणबलेन ज्ञातित्वधनत्वपुरस्कार एव पर्युदासप्रवृत्तेः। **अन्तरम्।** अत्रापि सर्वनामानीति विभाषा जसीति चानुवर्तते। बहिः अनावृतप्रदेशः, तेन योगः सम्बन्धः यस्य स बहिर्योगः बहिर्विद्यमानोऽर्थ इति यावत्। उपसंवीयते परिधीयत इति उपसंव्यानम् अन्तरीयं वस्त्रम्। तदाह—**बाह्य इत्यादिना। पूर्वादिभ्यो।** ङसिङ्योः स्मात्स्मिनावित्यनुवर्तते इत्याह—**एभ्य इति।** पूर्वपरेत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः पूर्वादय इह विवक्षिताः। त्यदादयो हलन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते। **एकशब्दः संख्यायामिति।** अर्थान्तरे तु द्विवचने बहुवचने अपि स्तः।

'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते।' इति कोशः।

स्यादेतत्। त्वत्कपितृकः मत्कपितृक इति बहुव्रीहिः। त्वकं पिता यस्य, अहकं

त्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकान्, इतिवत् । भाष्य-

---

पिता यस्येति लौकिकविग्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं प्रयोगार्हत्वम् । युष्मदस्मदोरज्ञातार्थे 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यकचि युष्मकद् स्, अस्मकद् स् इति स्थिते, 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशे अहादेशे च सति 'शेषे लोपः' इति लोपे, अतो गुणे, अमि पूर्वे च त्वकम् अहकम् इति रूपम् । युष्मद् स्, पितृ स्, अस्मद् स्, पितृ स्, इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम् इति स्थितिः । तत्र त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति बहुव्रीहिदशायां कप्रत्ययो न संभवति । युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वेनाकच्प्रसङ्गात् । तत्रेदमारभ्यते—**न बहुव्रीहौ** । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युरित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति सूत्रमिदं व्यर्थम्, प्रियसर्वायेत्यादीनां बहुव्रीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वार्थोपसंक्रान्तार्थान्तरप्रधानकतया उपसर्जनत्वादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्याचष्टे—**बहुव्रीहौ चिकीर्षित इति** । बहुव्रीहाविति विषयसप्तम्याश्रयणात् अयमर्थो लभ्यते । तथाच बहुव्रीहौ प्रवक्ते सति ततः प्रागेव विग्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्थीभावात्मकसामर्थ्यस्य समासदशायामेव सत्त्वेन विग्रहवाक्ये तदभावेन तदानीमुक्तोपसर्जनत्वस्याभावादिति भावः । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयन्, लक्ष्यभूतं बहुव्रीहिं दर्शयति—**त्वकं पितेत्यादिना** । सर्वनामत्वाभावात् कप्रत्यये 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशे त्वत्कः मत्कः इति च रूपम् । ननु बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वनिषेधात् त्वकं पितेति कथं लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—**इहेति** । न बहुव्रीहावित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । **प्रक्रियावाक्य इति** । युष्मद् स् पितृ स्, अस्मद् स् पितृ स्, इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एवेत्यर्थः । लौकिकविग्रहवाक्ये तु नायं निषेधः, बहुव्रीहिवृत्तस्य स्वार्थे परिनिष्ठितत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षितत्वाभावात् अलौकिकविग्रहात्मके प्रक्रियावाक्य एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा चैतत्तथा समासनिरूपणे वक्ष्यते । ननु अलौकिकविग्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामतानिषेधः को दोषः । तत्राह—**अन्यथेति** । न बहुव्रीहावित्यलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाभावे सतीत्यर्थः । **तत्रापीति** । अलौकिकविग्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये भवत्वकच् । सत्यप्यकचि तस्य प्रयोगानर्हत्वेन बाधकाभावादित्यत आह—**स चेति** । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च श्रवणनियमादिति भावः । उभयत्रापि तन्नियमे दृष्टान्तद्वयमाह—**अतिक्रान्तो भवकन्त-**

कारस्तु त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्। 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' (वा २२५) कम् अतिभवकानितिवदिति।

भवच्छब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् सर्वनामत्वादलौकिकविग्रहदशायामकच्। ततश्च भवकत् अम् अति इत्यलौकिकविग्रहवाक्यं संपद्यते। तत्र "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुकि अतिभवकच्छब्दात् प्रथमैकवचने अतिभवकानिति रूपम्। समासाभावपक्षे तु भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिकविग्रहवाक्यं भवति। तत्र समासदशायां भवच्छब्दार्थस्य स्वोपसंक्रान्तार्थान्तरप्रधानतया उपसर्जनत्वेऽपि अलौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्यानुपसर्जनत्वात् सर्वनामत्वे सति प्रवृत्तः अकच् अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे चानुवर्तते, लौकिकविग्रहदशायां भवच्छब्दस्य उक्तरीत्या अनुपसर्जनत्वात्। समासे तस्योपसर्जनत्वेऽपि योनिभूतालौकिकविग्रहदशायां प्रवृत्तस्याकचो निवर्तकाभावात्। नच भवत् अम् इत्यलौकिकविग्रहदशायां सतोऽप्यनुपसर्जनत्वस्य समासदशायां विनाशं प्राप्स्यमानतया विनाशोन्मुखत्वात् अकृतव्यूहपरिभाषया अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावात् अकज्दुर्लभः। ततश्च अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे च कथमकच्प्रसक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्। एवंजातीयकालौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वप्रवृत्तौ अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्तेः। तदनित्यत्वे च न बहुव्रीहाविति सूत्रमेव ज्ञापकम्। तथा हि—यद्यकृतव्यूहपरिभाषा सार्वत्रिकी स्यात्, तर्हि बहुव्रीहिविषयेऽपि युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्ये अनुपसर्जनत्वस्य बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखतया सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् 'न बहुव्रीहा'विति नारभ्येत। अकृतव्यूहपरिभाषायास्तत्र प्रवृत्तेः भविष्यद्बहुव्रीहिकालिकविनाशोन्मुखमनुपसर्जनत्वं पुरस्कृत्य तदलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वस्याप्रसक्तत्वात् न तन्निषेधाय न बहुव्रीहावित्यर्थवत्। नच उदाहृतबहुव्रीहिविषयालौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्यैव सर्वनामत्वाभाव आश्रीयताम्। किं न बहुव्रीहाविति सूत्रेणेति वाच्यम्। एवं सत्यतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि न सिध्येत्। अकृतव्यूहपरिभाषया तदलौकिकविग्रहवाक्येऽपि

---

१ उत्तरोत्तरमुन्यभिप्रेतेऽर्थे पूर्वं पूर्वमुन्युक्तार्थानां तात्पर्यं बोध्यम्, 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति' रिति न्यायात्, तेन पाणिनिप्रोक्तार्थेऽप्रामाण्यं लेशतोऽपि नास्ति, नापि पाणिन्यपेक्षया भाष्यवार्तिककृतोरधिकप्रामाण्यं किं तु सममेव। एवं सति 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रप्रणयनं पूर्वाचार्यानुरोधात्पाणिनिना कृतमिति बोध्यम्॥ अत्र मुनिशब्देन पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय एव ग्राह्याः।

महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मा अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । (२२३) तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥ इह सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया-

---

सर्वनामत्वाभावेनाकचः प्रवृत्त्यभावे तस्यातिक्रान्तो भवकन्तमित्यादिलौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकमिति समासेऽपि च श्रवणं न स्यात् । एवंच बहुव्रीहिविषये अलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्य सर्वनामत्वनिषेधात्तदितरसमासविषयेऽप्यलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते । एतदर्थमेव न बहुव्रीहाविति सूत्रमित्यन्यत्र विस्तरः । **प्रत्याचख्याविति** । निराकृतवानित्यर्थः । सूत्रभाष्ययोरुभयोरपि स्मृतित्वाविशेषाद्विकल्पमाशङ्क्याह—**यथोत्तरमिति** । सूत्रकाराद्वार्तिककारस्य उभाभ्यामपि भाष्यकृत इत्येवं मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वस्याप्रामाण्यमिति वैयाकरणसमय इति भावः । न चाकृतव्यूहपरिभाषाया उक्तरीत्या अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वस्य निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेदिवस्शब्दनिरूपणे ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' इत्यत्र च वक्ष्यमाणत्वात् ।

संज्ञोपसर्जनीभूता इति । आधुनिकसंकेतः संज्ञा । अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपस्थापकमुपसर्जनम् । **न सर्वादय इति** । सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्यर्थः । **महासंज्ञेति** । टिघुभादिवदेकाच्चरसंज्ञामकृत्वा सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोपस्थितस्वीयसर्वार्थवाचकत्वस्य सर्वनामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यवगततया तथाविधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः । प्राधान्येनोपस्थितेत्यनेन उपसर्जनव्यावृत्तिः । प्राधान्येनोपस्थितसर्वार्थवाचकत्वमित्युक्ते पूर्वादिशब्देष्वव्याप्तिः, अतः स्वीयेति । सर्वार्थेत्यनेन संज्ञाशब्दव्यावृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यक्तिविषयकत्वात् । **संज्ञाकार्यमिति** । सर्वनामसंज्ञाकार्यं शीस्मायादिकमित्यर्थः । **अन्तर्गणेति** । सर्वादिगणे अन्तर्गतो गणः अन्तर्गणः तदीयं कार्यम् ' अद्ड्डतरादिभ्यः ' ' त्यदादीनामः ' इत्यादिकमित्यर्थः । **सर्वाय देहीति** । संज्ञाशब्दत्वात् स्मायादेशो न । **अतिकतरमिति** । कतरमतिक्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वान्नाद्डादेशः । **अतितदिति** । तमतिक्रान्तो ब्राह्मणः अतितदित्यत्र त्यदाद्यत्वं, तदोः सस्सौ इति च न भवति । **तृतीयासमासे** । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणम्, न बहुव्रीहावित्यतो नेति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**इहेति** । **मासपूर्वायेति** । मासेन पूर्व इति विग्रहः । हेतौ तृतीया । पूर्वसदृशेति तृतीयातत्पुरुषसमासः । मासात् पूर्वभावीत्यर्थः । 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतः समासग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासीयलौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि

समासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय॥ (२२४) द्वन्द्वे च। १। १। ३१॥ द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवानाम्। नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात्॥ (२२५) विभाषा जसि। १। १। ३२॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र

पाठग्रहणार्थम्। ततश्च फलितमाह—तृतीयासमासार्थेति।

द्वन्द्वे च। सर्वादीनीत्यतः सर्वनामग्रहणं, न बहुव्रीहावित्यतो नेति चानुवर्तते। तदाह—द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा नेति। सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः। वर्णाश्रमेतराणामिति। 'वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः' इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः। वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति द्वन्द्वः। अत्र सर्वनामत्वाभावादामि सर्वनाम्न इति न सुट्। समुदायस्यैवेति। द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्युरिति नार्थः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्। किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषेधभवनक्रियथैव द्वन्द्वस्याधारतान्वयः। द्वन्द्वाधारा सर्वनामसंज्ञा न भवतीत्यक्षरार्थः। द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति फलितम्। वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव द्वन्द्वता। नतु तदवयवानाम्। एवंच वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्वनिषेधः नतु तदवयवानामिति वस्तुस्थितिकथनम्। ननु द्वन्द्वावयवानां सर्वनामत्वनिषेधाभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे इतरशब्दस्य सर्वनामतया ततः परस्यामः सुटि वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात्। नच अवर्णान्तात् सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्यामः सुड्विधानादिह चामि परे इतरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाभावान्न ततः परस्यामः सुट्प्रसक्तिरिति वाच्यम्। सुड्विधिर्ह्ययमङ्गाधिकारस्थः। ततश्च 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया सर्वनामान्ताददन्तादङ्गात् परस्यामः सुड्विधीयते। ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि तदवयवस्य इतरशब्दस्य सर्वनामतया तदन्ताङ्गात् परत्वादामः सुट् स्यात्। न चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यम्, पदाङ्गाधिकारादन्यत्र तद्धितत्वलादिविधौ तन्निषेधस्यार्थवत्त्वादित्याशङ्क्य परिहरति—न चैवमित्यादिना। एवमित्यनन्तरं सतीति शेषः। एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—सर्वनाम्नो विहितस्येति। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानादित्यर्थः। प्रकृते च वर्णाश्रमेतरशब्दात् समुदायादाम् विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः, द्वन्द्वस्य तन्निषेधात्। इतरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः न ततो विहितः आम्। आमः समुदायादेव विधानात्। अतो न सुडिति भावः। अवर्णान्तादङ्गात् सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्राव्याप्तिः। अतः अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडित्येव व्याख्येयम्। विभाषा जसि : सर्वनामग्रहणमनुवर्तते, द्वन्द्व इति च। जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः। जसः इः

कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तम्, अतो नाकच्, किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ (२२६) **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥** एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे-प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयप् प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् । 'विभाषा-

---

जसिः । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्द इवर्णपरः सन् शी इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादेशे शीभावे कर्तव्ये इति फलितम् । तदाह—**जसाधारमिति** । जस् आधारो यस्येति बहुव्रीहिः । जसुस्थानकमित्यर्थः । ननु जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्यादित्येव कुतो न व्याख्यायत इत्यत आह—**शीभावं प्रत्येवेत्यादिना** । यदि तु अकच् स्यात्, तर्हि तस्याव्यवधायकत्वाच्छीभावः प्रसज्येत । कप्रत्यये तु सति तेन व्यवधानान्नोक्तदोष इत्याह—**वर्णाश्रमेतरका इति** । नचाकचि कर्तव्ये विकल्पाभावेऽपि सर्वादीनीति नित्या सर्वनामसंज्ञा कुतोऽत्र न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वन्द्वे च' इति तस्याः नित्यनिषेधात् । नच द्वन्द्वे चेति निषेधस्य उक्तरीत्या अवयवेषु प्रवृत्त्यभावाद्वर्णाश्रमेतरशब्दे समुदाये इतरशब्दस्यावयवस्य सर्वनामत्वानपायादकज्दुर्वार इति वाच्यम्, द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावात् । समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेन अवयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेः । अन्यथा अवयवेभ्यः प्रत्येकं कप्रत्ययापत्तेः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—वर्णाश्रमेतरशब्दे अकच् न भवति' इति । एवंच यदा इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा कुत्सिता वर्णाश्रमेतरा इति कुत्सायोगः क्रियते तदा कप्रत्यये सति वर्णाश्रमेतरका इत्येव रूपम् । यदा तु कुत्सितः इतरः इतरक इति अकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा शीभावविकल्पः स्यादेव ।

प्रथमचरमतया । विभाषा जसीत्यनुवर्तते, सर्वनामानीति च । तदाह—**एत इति** । प्रथमादय इत्यर्थः । **उक्तसंज्ञा इति** । सर्वनामसंज्ञका इत्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि सर्वनामसंज्ञा गणे पाठान्नित्या प्राप्ता । तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाभावादप्राप्तैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन विधीयते । अतः नेमशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसोऽन्यत्र न सर्वनामकार्यमित्याह—**शेषं रामवदिति** । तयशब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—**तयप्प्रत्यय इति** । 'संख्याया अवयवे तयप्' इति विहित इति शेषः । **तत इति** । तस्मात् प्रत्ययत्वाद्धेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ताः तयबन्ता ग्राह्या इत्यर्थः । **द्वितये द्वितया इति** । द्वाववयवावस्येत्यर्थे तयप् । यद्यप्यवयवसमुदायः अवयवी तयबर्थः तस्य च एकत्वादेकवचनमेव युक्तम् । तथापि यदा उद्भूतावयव-

प्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्' (वा २४२)। द्वितीयस्मै द्वितीयाय इत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय। निर्जरः॥ (२२७) **जराया जरसन्यतरस्याम्। ७। २। १०१॥** जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प. ३०)। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प ११)। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जर-

---

भेदः समुदायस्तयबर्थः, उद्भूतत्वं च विवक्षितसंख्याकत्वं तदा अवयवबहुत्वाभिप्रायं अवयविनः अवयवाभेदाभिप्रायं वा बहुवचनमिति न दोषः। अत्र च तयब्ग्रहणमेव प्रमाणम्। अन्यथा तयबन्ताज्जस एवाभावात् किं तेन। चरमे चरमाः, अल्पे अल्पाः, अर्धे, अर्धाः, कतिपये कतिपयाः, इत्यपि प्रथमशब्दवदुदाहार्यम्। अर्धशब्दस्त्वेकदेशवाची पुंलिङ्गः। समांशवाची तु नपुंसकलिङ्गः। 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति कोशात्। **शेषं सर्ववदिति**। नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादिति भावः। **विभाषाप्रकरण इति**। विभाषा जसीत्यधिकारे तीयान्तस्य ङे-ङसि-ङस्-ङि-इत्येतेषु ङित्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचनं कर्तव्यमित्यर्थः। **द्वितीयस्मै द्वितीयायेति**। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। द्वेस्तीय इति पूरणे तीयप्रत्ययः। **इत्यादीति**। द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये इत्यादिशब्दार्थः। **एवं तृतीय इति**। ङित्सूदाहार्य इति शेषः। 'त्रेः संप्रसारणं च' इति पूरणे तीयप्रत्ययः। रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः। 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। ननु 'प्रकारवचने जातीयर्' इति पटुशब्दात् जातीयरि पटुजातीयशब्दः। तस्यापि तीयान्तत्वात् ङित्सु सर्वनामत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**अर्थवदिति**। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषया अर्थवानेव तीयोऽत्र गृह्यते। जातीयरि तु समुदायस्यैवार्थवत्त्वं न तु तदेकदेशस्येति भावः।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम्। निर्गता जरा यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा। अस्य निर्जरशब्दस्य विशेषं दर्शयितुमाह—**जरायाः**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तम् 'अचि र ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन विशेष्यते। 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः। तदाह—**जराशब्दस्येत्यादिना**। ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसादेशः कथं निर्जरशब्दस्य भवेदित्यत आह—**पदेति**। पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च भवतीत्यर्थः। जरसादेशश्चायमङ्गाधिकारस्थत्वात् जराशब्दस्य तदन्तस्य च भवति। जरसादित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं बोध्यम्। यद्यपि जराया इत्यस्य अङ्गविशेषणत्वादेव तदन्तविधिः सिद्धः, तथापि येन विधिरित्यस्य प्रपञ्चभूतेयं परिभाषेत्यदोषः। अत एव 'पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः' इति प्रौढमनोरमायामुक्तम्। ननु जराशब्दान्तस्य विधीयमानो जरसादेशः निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकाल्त्वा-

शब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु 'पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसात् इति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरसः इति• केचित्' इत्युक्तम्। तथा भिसि

दित्याक्षिप्य समाधत्ते—अनेकाल्त्वादिति। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति। प्रत्यक्षनिर्दिश्यमानस्यैवेत्यर्थः। अनया परिभाषया जराशब्दस्यैव जरस्। जराशब्द एव ह्यत्र स्थानी प्रत्यक्षनिर्दिष्टः। जराशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधिलभ्यत्वात् आनुमानिक इति भावः। इयंच परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सूत्रसिद्धार्थकथनपरेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ननु निर्जरशब्दस्य जराशब्दान्तत्वाभावात् कथमिह जरसादेश इत्यत आह—एकदेशेति। छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव, न चाश्वो नच गर्दभ इति न्यायादिति भावः। निर्जरसौ। निर्जरस इति। प्रथमाद्वितीययोः द्विवचने बहुवचने च रूपम्। अमि निर्जरसमित्युदाहार्यम्। ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर आ, निर्जर अस् इति स्थिते इनातोः कृतयोः जरसादेशे निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तम्। तथा चतुर्थ्येकवचने षष्ठ्येकवचने च, निर्जर ए, निर्जर अस्, इति स्थिते, यादेशे, स्यादेशे च सति अजादिविभक्त्यभावात् जरसादेशाभावे, निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तम्। तत्राह—इनादीनिति। इन-य-आत्-स्य इत्यादेशान् नुटं च परत्वात बाधित्वा जरसादेशः। ततश्च अदन्तत्वाभावात् इनादयो न भवन्तीत्यर्थः। निर्जरसेति। तृतीयैकवचनम्। निर्जरसे इति। चतुर्थ्येकवचनम्। निर्जरसः इति। पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च रूपम्! निर्जरसोः निर्जरसां निर्जरसोत्यप्युदाहार्यम्। पक्ष इति। जरसादेशाभावपक्ष इत्यर्थ॥ हलादौ चेति। भिस ऐसादेशे निर्जरैरित्येव रूपम्। न तु जरसादेशे निर्जरसैरिति। अदन्तमङ्गमाश्रित्य प्रवृत्तस्य ऐसः संनिपातपरिभाषया तद्विघातकजरसादेशनिमित्तत्वायोगात्।

अथ वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं मतान्तरं दूषयितुम् अनुवदति—वृत्तिकृता त्वित्यादिना। पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केचिदित्यन्तो वृत्तिग्रन्थः। वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोः जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं, नतु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तमित्यन्वयः। ननु इनादेशमादादेशं च परत्वात् बाधित्वा जरसि कृते, अदन्तत्वाभावात् कथमिनातौ स्यातामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते नत् पूर्वविप्रतिषेधम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं तेनेत्यर्थः। तत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे क्वचित् पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति यावत्। ननु इनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, संनिपातपरिभाषाविरोधादित्यत आह—संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्येति। तथेति। भिस ऐसादेशे जरसादेशाभावपक्षे निर्जरैरिति रूपम्। संनिपातपरि-

निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम्। तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम्। एतच्च भाष्यविरुद्धम्। (२२८) पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु। ६। १। ६३॥ पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु 'आसनशब्दस्यासन्नादेशः' इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः-पादान्

भाषाया अनित्यत्वात् जरसि कृते तु निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः। **तदनुसारीति।** निर्जरसिनेत्यादि रूपं यैरुक्तं तदनुसारिभि रित्यर्थः **निर्जरस्येत्येवेति।** पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते अजादिविभक्त्यभावान्न जरस्। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेधः आश्रयितुमुचितः। अतः निर्जरस्येत्येकमेव रूपं, नतु निर्जरस इत्यपीति भावः। **एतच्चेति।** वृत्तिकृदुत्प्रेक्षितं केषांचिन्मतं तदनुसारिमतं चेत्यर्थः। **भाष्यविरुद्धमिति।** 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः। इकारोच्चारणं मास्तु। तथा अदादेश एव विधेयः, नतु दीर्घ आदिति। रामेणेत्यत्र एकारस्तु योगविभागात् भवति। तथाहि 'बहुवचने झल्येत्' 'ओसि च' 'आङि चापः' 'संबुद्धौ च' इति सूत्रक्रमः। तत्र आङीति योगविभागः क्रियते। अतः एकारः स्यात् आङि। रामेण। आपः संबुद्धौ चेत्यन्यो योगः। आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च। हे रमे रमया रमयोः। ङसेरदादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न पररूपमित्यादि टाङसिङसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपसत्त्वे एतद्भाष्यासंगतिः स्पष्टैव। अत्र इकारस्य आकारस्य च श्रवणाय इनादेशे इकारोच्चारणावश्यकत्वात्। किंच गोनर्दीयस्त्वाह—अतिजरैरित्येव भवितव्यं संनिपातपरिभाषया इति 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। निर्जरसैरिति रूपाभ्युपगमे एतदसंगतिः स्पष्टैव। अतः पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि मतान्तरमशुद्धमित्यर्थः।

अथ पादशब्दस्य शसादौ विशेषं दर्शयितुमाह—**पद्दन्नो।** पद्-दत्-नस्-मास्-हृद्-निश्-असन्-यूषन्-दोषन्—यकन्—शकन्—उदन्-आसन् इत्येषां समाहारद्वन्द्वः। शस् द्वितीयाबहुवचनं प्रभृतिः आदिः येषामिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। शसादिषु परेषु पदादय आदेशा वा स्युरित्यर्थः। पदाद्यादेशैश्च स्थानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते। तदाह—**पाददन्तेत्यादिना।** यथासंख्यपरिभाषया पादादीनां क्रमेण पदादय आदेशाः प्रत्येतव्याः। **तत्प्रामादिकमिति।** भ्रममूलकमित्यर्थः। 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे 'आसन्यं प्राणमूचु'

पदा-पादेनेत्यादि । (२२९) सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥ सुडिति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य । (२३०) स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥ कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । (२३१) यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥ यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । (२३२) आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ । इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मधारये' (सू ७५१) इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा

इत्यादौ च आस्यार्थकत्वस्यैव दर्शनादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुटि रामवत् । शसि पद्दन्निति दत् आदेशः । दत् अस् इति स्थिते तकारस्य 'झलां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानजश्त्वमाशङ्कितुं पदसंज्ञाविधायकं सूत्रं वक्ष्यति—स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमित्यत आह—**सुडनपुंसकस्य** । 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यतः सर्वनामस्थानमित्यनुवर्तते । अक्लीबं नपुंसकभिन्नप्रातिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तत्र सुट्शब्दमप्रसिद्धार्थत्वाद्व्याचष्टे—**सुडिति प्रत्याहार इति** । सु इत्यारभ्य औटष्टकारेणेति शेषः । ननु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । तदेतदाह—**स्वादिपञ्चवचनानीति** । **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** । असर्वनामस्थान इति बहुत्वेऽप्येकवचनमार्षम् । **कप्प्रत्ययावधिष्विति** । पञ्चमाध्यायान्ते विधीयमानकप्प्रत्ययोत्तरावधिकेष्वित्यर्थः । तत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत्शब्दस्य सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावेऽपि अनेन सूत्रेण पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति तकारस्य जश्त्वं स्यादित्याक्षेपः सूचितः । भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधात् न जश्त्वमिति समाधातुं भसंज्ञासूत्रमाह—**यचि भम्** । य् च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इत्यनुवृत्तं यचीत्यनेन विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिः । तदाह—**यकारादिष्वित्यादिना** । एवं च दत् अस् इत्यत्र दत् इत्यस्य भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधान्न जश्त्वमिति भावः । ननु पदभसंज्ञयोरिह समावेशः कुतो न स्यात् । न च विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परैव भसंज्ञा भवतीति वाच्यम्, विरोधो हि विप्रतिषेधः । नह्यत्र द्वयोरपि संज्ञयोः समावेशे विरोधोऽस्ति तव्यत्तव्यानीयरादौ कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञासमावेशदर्शनादित्यत आह—**आ कडारा** । आङ्मर्यादायामित्याह—**कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागिति** । आङिह नाभिविधौ । कडारशब्दस्यापि प्रवेशे प्रयोजनाभावात् । प्राक्कडारादिति कडारशब्दस्तु नोत्तरावधिः । कडाराः कर्मधारये इति कडारशब्दस्य उत्तरावधित्वे अधिकलाभात् । प्राक्कडारादित्युत्तरं तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकाराच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । तत्रैकसंज्ञाया नियमाप्रवृत्तौ किं तेन । नन्वस्त्विह एकैव संज्ञा ।

च। तेन शसादावपि भसंज्ञैव। न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वम्। दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः। माभ्याम्। माभिरित्यादि। (२३३) भस्य। ६। ४। १२९॥ इत्याधिकृत्य। (२३४) अल्लोपोऽनः। ६। ४। १३४॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादि-

---

तथापि विनिगमनाविरहात् भसंज्ञैवेति कुतो लाभः। तत्राह—**या परा अनवकाशा चेति**। विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विशेषबलीयस्त्वस्य चाप्रवृत्तावपि परत्वनिरवकाशत्वयोः अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टत्वादिहापि ताभ्यां व्यवस्था युज्यत इति भावः। द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा बलवती। अन्यतरस्याः निरवकाशत्वे तु सैवेति बोध्यम्। तत्र परा यथा—धनुषा शरैर्विध्यतीत्यत्र शराणां विश्लेषं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वादपादानत्वे करणत्वे च प्राप्ते परा करणसंज्ञैव भवति। अनवकाशा यथा—अततक्षदिति। अत्र तकारादकारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञैव अनवकाशत्वात् भवति, ननु लघुसंज्ञा। तस्याः असंयोगे परे चरितार्थत्वात्। अतः सन्वल्लघुनीति तत्र न प्रवर्तते। **तेनेति**। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः। **अत इति**। पदत्वाभावात् जश्त्वं नेत्यर्थः। **जश्त्वमिति**। दत् भ्यामिति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदान्तत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमित्यर्थः। **इत्यादीति**। दद्भिः दते इत्यादिरादिशब्दार्थः। 'खरि च' इति चर्त्वे दत्सु। पक्षे रामवत्। **मास इति**। मासशब्दस्य शसि पद्दन इति मास् इत्यादेशे रूपम्। मासेति तृतीयैकवचनम्। **रुत्व इति**। मास् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्विति पदत्वात् 'ससजुषोः' इति रुः। 'भोभगो' इति तस्य यकारे 'हलि सर्वेषाम्' इति तस्य लोपे माभ्यां माभिरिति रूपमित्यर्थः। **इत्यादीति**। माभ्यः इत्यादिरादिशब्दार्थः। मास् सु इति स्थिते रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे 'वा शरि' इति सत्वविकल्पः मास्सु-माःसु।

भस्य इति। इत्यधिकृतं स्पष्टमेव। यूषशब्दो मण्डवाची। 'मुद्गामलकयूषस्तु भेदीदीपनपाचकः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम्। तस्य शसि 'पद्दन्' इति यूषन्नादेशे यूषन् अस् इति स्थिते। **अल्लोपोऽनः**। अत् इति लुप्तषष्ठीकं भिन्नं पदम्। अन इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् अतो विशेषणम्—अनोऽवयवो योऽकारः तस्य लोप इति। अङ्गस्येत्यधिकृतम् इहावयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। तच्चान इत्यत्रान्वेति—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोप इति। भस्येत्यधिकृतम्। अन इत्यनेनान्वेति। ततश्चानः असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं लभ्यते। तदाह—**अङ्गावयव इत्यादिना**। अनन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तु तक्ष्णेत्यत्र तकारादकारस्यापि लोपप्रसङ्गः। भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यत्रातिव्याप्तिः। अन इत्यावर्त्य अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्याने तु अनस्तक्ष्णेत्यत्रातिव्याप्तिरेव। त-

स्वादिपरः योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । (२३५) **रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥** एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णः । यूष्णा । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अड्व्यवाये' इत्येवात्र णत्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति ।

स्मादुक्तैव व्याख्येत्यन्यत्र विस्तरः । यूषन् अस् इत्यत्र षकारादकारस्य लोपे यूष् न् अस् इति स्थिते । **रषाभ्याम्** । रषाभ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । समानशब्द एकपर्यायः । यथा—समानग्रामा वयमिति । आधारसप्तमीबलात् विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते । नः इति षष्ठी । तदाह—**एकपदस्थाभ्यामिति** । एकत्वं चेहाखण्डत्वं विवक्षितम्, पदे इत्येतावतैव सिद्धे समानग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा रामनामेत्यादौ 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वापत्तिः । एतस्यैव समानपदशब्दस्य तत्राप्यनुवृत्तेः । मातृभोगीणः इत्यत्र णत्वं तु तद्धिताधिकारे वक्ष्यते । **यूष्णः इति** । शसि रूपम् । **यूष्णेति** । तृतीयैकवचनम् । नचाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् नकारस्य षात् परत्वं नेति शङ्क्यम्, 'रषाभ्याम्' इति षात्परस्य हि नस्य णत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः । किंतु णत्वाभावे तदपेक्षा । णत्वाभावस्याशास्त्रीयत्वान्नातिदेश्यः । स्थानिनि सति यत्कार्यं भवति तदेव हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदिश्यते । स्थानिनि सति यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्त्वशास्त्रीयत्वान्नातिदिश्यते इति स्थानिवत्सूत्रे अवोचाम।

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र अशास्त्रीयः कार्याभावोऽप्यतिदिश्यत इत्यभ्यधायि । तथापि नेह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति । स्थानीभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । इह चाल्लोपस्थानीभूतादकारात् परस्यैव णत्वविधानादिति भावः । ननु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे स्थानीभूतादचः पूर्वस्मात् परस्य विधावजादेशः स्थानिवदिति पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । एवंचात्र लोपादेशस्थानीभूतादकारात् पूर्वो यः षकारः तस्मात्परस्य नकारस्य णत्वविधौ लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अकारेण व्यवधानात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्यत आह—**पूर्वस्मादिति** । पक्षे त्वित्यादिना अस्य पक्षस्यानित्यत्वं सूचितम् । अत एव प्रविगण्य्येति भाष्ये प्रयुक्तं संगच्छते । चुरादौ 'गण संख्याने' इत्यदन्तो धातुः । णिच् । अतो लोपः । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि णिलोपं बाधित्वा 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे इह 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशो न स्यात् । लोपस्थानीभूतादतः पूर्वस्मात् परस्य णेरयादेशविधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अता व्यवहितत्वेन णेर्लघुपूर्वात् णकारात् परत्वाभावात् । तस्मात् 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वं विज्ञायते । एवं च गोशब्दात् संबुद्धौ ओतो णित्वे वृद्धौ हे गौरिति सिध्यति ।

तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात्। (२३६) **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७।** नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वा-

अन्यथा औकारस्य स्थानीभूतादोकारात् पूर्वो यो गकारः तस्मात् परस्याः संबुद्धेर्लोपविधौ स्थानिवद्भावे ओकारादेकः परत्वात् संबुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **अड्व्यवाये इत्येवेति।** 'अट्कुप्वाङ्' इति सूत्रेणैवेत्यर्थः। षादव्यवहितपरस्य नस्य णत्वविधावुदाहरणं तु पुष्णातीत्यादि बोध्यम्। वस्तुतस्तु 'तत्रापि ष्टुत्वेनैव सिद्धे षग्रहणम् उत्तरार्थम्' इति स्पष्टमाकरे।

नन्वल्लोपस्य णत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात्। णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यत आह—**पूर्वत्रेति।** संयोगादिलोपे लत्वे णत्वे च कर्तव्ये, तस्य पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य, दोषः बाधः, अप्रवृत्तिरिति यावत्। संयोगादिलोपे यथा। चक्यत्र। इह 'अचः परस्मिन्' इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् 'स्कोस्संयोगाद्योः' इति ककारलोपो न। लत्वे यथा। निगाल्यते। अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। णत्वे यथा माषवपनी। वपतेर्ल्युट्, अनादेशः, उगित्त्वात् ङीप्, 'यस्येति च' इति नकारात् अकारस्य लोपः। इह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति णत्वं न। यूषन् भ्यामिति स्थिते। **न लोपः।** न इति स्थानषष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्षः षष्ठ्याः लुक्। नकारस्य लोपः स्यादित्यर्थः। अन्तस्येति नकारस्य विशेषणम्। अत एव च नस्य विशेषणसापेक्षत्वात् लोपशब्देन समासो न भवति, असामर्थ्यात्। कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येत्यधिकृतम् अवयवषष्ठ्यन्तमन्वेति। पदस्य योऽयमन्तावयवः तस्य नकारस्य लोप इति। कीदृशं पदमित्यपेक्षायां प्रातिपदिके लुप्तषष्ठ्यन्तमन्वेति। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत् पदं तस्य लोपः स्यादिति। अत एव प्रातिपदिकान्तस्येति न समस्तमेकं पदम्। तस्य पदशब्देनान्वितेनान्तशब्देनासामर्थ्यात्। तदाह—**नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे इति। तदन्तस्येति।** तस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारः तस्येत्यर्थः। प्रातिपदिकग्रहणं किम्। अहन्। तिङन्तस्य न भवति। पदग्रहणं किम्। राजानौ। ननु नलोपे सति यूषभ्यामित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घः स्यात्। यूषभिरित्यत्र 'अतो भिस ऐस्' इति ऐसादेशः स्यात्। यूषभ्य इत्यत्र 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वं स्यादित्यत आह—**नलोपस्यासिद्धत्वादिति। इत्यादीति।** यूष्णे-यूष्णः-यूष्णोः-यूष्णाम् इति आदिशब्दार्थः। यूषन् ङि इति स्थिते

---

१ 'अचः परस्मिन् पूर्वविधाविति' सूत्रे पूर्वत्वं परत्वं च व्यवहिताव्यवहितसाधारणं गृह्यत इत्युक्तमेव।

हीर्बे ऐत्वमेत्वं च न। यूषभ्याम्। यूषभिः। यूषभ्यः इत्यादि। (२३७) विभाषा ङिश्योः। ६। ४। १३६॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। यूष्णि-यूषणि। पक्षे रामवत्। 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशः। अत एव भाष्ये 'ककुद्दोषणी' इत्युदाहृतः। तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यादि च संगच्छते। 'आसन्यं प्राणमूचुः' इति च। आस्ये भवः आसन्यः। दोषूशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात्। तेन दक्षिणं[1] दोर्निशाचर' इति संगच्छते। 'भुजबाहू प्रवेष्टो[2] दोः' इति साहचर्या-

---

अल्लोपोऽनः इति नित्ये अल्लोपे प्राप्ते। विभाषा ङिश्योः। अल्लोपोऽन इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येति भस्येति चाधिकृतम्। भस्येत्यनेन च असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरत्वं पूर्ववदनो लभ्यते। तदाह—अङ्गावयव इति। ङिश्योरिति। ङिश्च शी चेति विग्रहः। 'नपुंसकाच्च' इति विहित एवात्र शी गृह्यते। ननु जश्शसोश्शिः, तस्मिन् परे भत्वासम्भवात्। पक्षे इति। यूषन्नादेशाभावपक्षे इत्यर्थः।

अथ कश्चित् शसादिभ्योऽन्यत्रापि पदाद्यादेशं साधयितुमाह—पद्दन्निति सूत्रे इति। प्रकारेति। प्रकारः सादृश्यम्। तच्च प्रत्ययत्वेन बोध्यम्। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे प्रमाणं दर्शयति—अत एवेति। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः। 'ककुद्दोषणी याचते महादेवः' इत्येवं भाष्ये औङादेशभूतशीभावे परतः उदाहृतो दोषन्नादेशः अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः। तेनेति। प्रकारार्थकप्रभृतिग्रहणेनेत्यर्थः। पदङ्घ्रिरित्यत्र पदिति प्रथमैकवचनम्, स्वान्तं हृदित्यत्र हृदिति च संगच्छत इत्यर्थः। आदिना निशादिसंग्रहः। आसन्यं प्राणमिति। आसन्यं प्राणमूचुरिति च अत एव संगच्छते इत्यन्वयः। आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति भ्रमं वारयति—आस्ये भवः इति। प्राणशब्दसमभिव्याहारादियमेव व्युत्पत्तिरिति भावः। 'शरीरावयवाच्च' इत्यास्यशब्दात् भवार्थे यत्प्रत्यये आसन्नादेशः। 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वाभावे तु इह आसन्नादेशो न स्यात्, यत्प्रत्ययस्य शसादिषु सुप्सु अनन्तर्भावादिति भावः। ननु दोषणी इति भाष्ये नपुंसकप्रयोगोऽनुपपन्नः। 'दोषं तस्य तथाविधस्य' इत्यादौ पुंस्त्वस्यैव प्रयोगदर्शनादित्यत आह—दोषूशब्दस्येति। अत एवेति। ककुद्दोषणी इति भाष्यादेव ज्ञेयमित्यर्थः। तेन दक्षिणमिति। 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति रघुवंशे[1]। दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः। दोष्शब्दस्य द्वितीयैकवचनं दोः इति। पुंस्त्वे दोषमिति स्यादिति भावः। ननु भाष्यानुसारात् दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमेव स्यादित्यत आह—भुजेति।

---

१ रघुवंशे सर्ग १५ श्लो० २३। २ पदङ्घ्रिः, स्वान्तं हृत्, प्रवेष्टो दोः इत्यमरकोशे।

स्पुंस्त्वमपि। 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः। (२३८) **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ**। ६। ३। ११०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि-द्व्यहनि-द्व्यह्ने। विगतमहर्व्यह्नः। व्यह्नि-व्यहनि-व्यह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि-सायाहनि-सायाह्ने॥ इत्यदन्ताः॥

विश्वपाः। (२३९) **दीर्घाज्जसि च**। ६। १। १०५॥ दीर्घाज्जसि इचि

'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति कोशात् पुंस्त्वमपीत्यर्थः। नन्वयं कोशः दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्युपपन्नः इत्यत आह—**साहचर्यादिति**। पुंलिङ्गभुजादिशब्दसाहचर्यादित्यर्थः। 'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति कोशे परिभाषितत्वादिति भावः। दोष्शब्दस्य पुंस्त्वसाधने फलं दर्शयति—**दोषं तस्येति**। 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्' इति श्रीहर्षः। दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीं अतिशयं च गृह्णन्नित्यन्वयः। अत्र दोषमिति दोषशब्दस्य पुंलिङ्गद्वितीयैकवचनम्। अत्र सुप्रभृतिभिरिति वाच्ये शस्प्रभृतिभिरिति वचनात् सुपि क्वचिदेव पदाद्यादेशा इति गम्यते। **द्वयोरह्नोरिति**। तद्धितार्थेति समासः। कालाट्ठञ्' इति ठञ्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः। रामशब्दवद्रूपाणि। ङौ विशेषमाह—**संख्याविसाय**। संख्या च विश्च सायश्च संख्याविसायाः ते पूर्वे यस्मादिति विग्रहः इत्यभिप्रेत्य आह—**संख्येत्यादिना**। संख्यापूर्वमुदाहरति—**द्व्यह्नि द्व्यहनीति**। अल्लोपे तदभावे च रूपम्। **द्व्यह्ने इति**। अहन्नादेशाभावे रूपम्। एवं विपूर्वमुदाहरति—**विगतमिति**। 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति समासः। पूर्ववदह्नादेशः। सायपूर्वमुदाहरति—**अह्नः सायः इत्यादिना**। अत एव ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्तप्रकरणम्॥

अथ आकारान्ता निरूप्यन्ते। विश्वपाः इति। आबन्तत्वाभावात् न सुलोपः। एतदर्थमेव हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे आब्ग्रहणमिति भावः। विश्वं पाति रक्षतीत्यर्थे. 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति चकाराद्विच्। यद्यपि तत्र 'विजुपे छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तते। तथापि वेदे अनेन विच्। लोके तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति विच्। अन्ये तु 'क्विप्च' इति सूत्रेण क्विपमाहुः। 'घुमास्था' इतीत्वं तु न, 'वकारे ईत्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकात्, क्वनिपि पावान इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात्। 'क्विपस्त्वादन्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्विब्भ्योऽनभिधानमेव' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत एव भाष्ये पावानः इत्यत्र वनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईत्वमवकारादाविति वक्त-

---

१ नैषधचरिते सर्ग १२ श्लो० १४ चरण ३।

च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः विश्वपौ। सवर्णदीर्घः विश्वपाः। यद्यपीह औङि 'नादिचि' (सू १६५) इत्येव सिद्धम्। जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति। तथापि 'गौर्यौ' 'गौर्यः' इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। (२४०) **आतो धातोः। ६। ४। १४०॥** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात्। 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२)। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। 'धातोः' किम्। हाहान्। टा सवर्णदीर्घः हाहा। के

व्यम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। ततश्च विश्वपाः इत्यत्र विजेव। विश्वपा औ इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति प्राप्ते। **दीर्घाज्जसि च**। 'प्रथमयोः' इत्यतः पूर्वसवर्णः इति 'नादिचि' इत्यतः नेति इचीति च अनुवर्तते। तदाह—**दीर्घादित्यादिना**। नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'नादिचि' इत्येव सिद्धेरिति शङ्कते—**यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धमिति**। ननु जसि विश्वपा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावश्यकम्। तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह—**जसि त्विति**। मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः। पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि जसि विश्वपाः इति सिध्यति। तन्निषेधे सत्यपि 'अकस्सवर्णे दीर्घः' इति कृतेऽपि विश्वपाः इत्येव रूपं सिध्यति। अतः किं तन्निषेधेनेत्यर्थः। परिहरति—**तथापीति**। **इत्यादीति**। आदिना लक्ष्म्य वित्यादिसंग्रहः। तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रसक्त्या तन्निषेध आवश्यक इति भावः। ननु 'दीर्घाज्जसि च' इति सूत्रं यदि गौर्यौ इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदन्ताधिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त इत्यत आह—**इहापि न्याय्यत्वादिति**। विश्वपावित्यत्र नादिचि' इत्यस्य 'दीर्घाज्जसि च' इत्यस्य च प्राप्तौ परत्वेन 'दीर्घाज्जसि च' इत्यस्यैव उपन्यासौचित्यादित्यर्थः। 'अमि पूर्वः' विश्वपाम्। औटि विश्वपौ।

शसि विश्वपा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते। **आतो धातोः**। अङ्गस्येति भस्येति चाधिकृतम्। धातोरित्यात इति षष्ठ्यन्ते न विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—**आकारान्तो य इति**। **अलोऽन्त्यस्येति**। अन्त्यस्याकारस्य लोप इति शेषः। **विश्वपाभ्यामिति**। अभत्वादाल्लोपो नेति भावः। **इत्यादीति**। विश्वपाभिः। विश्वपे। विश्वपः। विश्वपोः। विश्वपाम्। विश्वपि। विश्वपोः। विश्वपासु। **एवं शङ्खध्मादय इति**। शङ्खेन शङ्खं वा धमतीति शङ्खध्माः। 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' पूर्ववत् विच् क्विब्वा। आदिना सोमपादिसंग्रहः। सोमं पिबतीति सोमपाः। कीलालं पिबतीति कीलालपाः। वारिपर्यायेषु 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः मधु पिबतीति मधुपाः इत्यादि। **धातोः किमिति**। 'आतो नापः' इत्येव सूत्र्यताम्। तावतैव रमा इत्याद्याबन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति प्रश्नः। **हाहानिति**। पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम्। हाहा इति गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत्। 'हाहा

वृद्धिः हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः हाहाः । ओसि वृद्धिः हाहौः । ङौ आद्गुणः हाहे । शेषं विश्वपावत् । 'आतः' इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः ॥ इत्यादन्ताः ॥

हरिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू १६४) । हरी । (२४१) जसि च । ७। ३ । १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः । (२४२) ह्रस्वस्य गुणः । ७। ३ । १०८॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वात्-' (सू १९३)

हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसः' इत्यमरः । सुटि विश्वपावत् । शसि हाहा अस् इत्यत्रापि 'आतोऽनापः इत्याल्लोपः स्यात् । अतो धातुग्रहणमित्यर्थः । **टा सवर्णदीर्घ इति** । टा इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियादशायां न दुष्यति । तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि योज्यम् । **ङे वृद्धिरिति** । हाहा ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । **ङसिङसोरिति** । हाहा अस् इत्यत्र सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । **ओसि वृद्धिरिति** । हाहा ओस् इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । **ङौ आद्गुणः इति** । हाहा इ इत्यत्र आद्गुण इति गुणः एकार इत्यर्थः । क्त्वा, श्ना इति प्रत्ययौ आकारान्तौ विश्वपावत् । नन्वधातुत्वात् कथमिह आल्लोप इत्यत आह—**आत इति योगेति** । 'आतो धातोः' इत्यत्र आत इति विभज्यते । आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तेन क्त्वः श्नः इति शसि रूपं सिध्यति । धातोरिति योगान्तरम् । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । आबन्तव्यावृत्त्यर्थं हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । आत इति योगविभागस्तु क्त्वः श्नः इत्यादौ क्वचिदाल्लोपार्थः । ननु मालेवाचरति मालाः । आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप् । सुबुत्पत्तिः । अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शसादावाल्लोपो दुर्वारः, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् आदन्तत्वाच्च । नच 'अनाप इति वक्तव्यम्' इति 'वार्तिकादाबन्तेषु नाल्लोप इति शङ्क्यम्, उक्तरीत्या योगविभागमभ्युपगम्य अनाप इति वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव आबन्तेभ्यः आचारक्विबभावबोधनादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इत्यादन्तप्रकरणम् ॥

अथ इकारान्ता निरूप्यन्ते । **हरिरिति** । हरिशब्दात् सुः रुत्वविसर्गौ । नच विसर्जनीयस्य अकारादुपरि उपसंख्यानेनाच्त्वात् तस्मिन् परतः रेफादिकारस्य यणादेशः शङ्क्यः, यणादेशे कर्तव्ये विसर्जनीयस्यासिद्धत्वात् । **प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति** । हरि औ इति स्थिते अनेन पूर्वसवर्णदीर्घे सति हरी इति रूपमित्यर्थः । जसि हरि अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते । **जसि च** । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतं ह्रस्वेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**ह्रस्वान्तस्येत्यादिना** । **हरय इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य गुणः । इकारस्य तालुस्थानसाम्यादेकारः । अयादेशः । रुत्वविसर्गाविति भावः ।

इति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । (२४३) शेषो घ्यसखि । १ । ४ । ७ ॥ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । 'शेषः' किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् । वातप्रम्ये । 'यू' किम् । मात्रे[1] । (२४४) आङो नाऽस्त्रियाम् ।७।३।१२०॥

हे हरि स् इति स्थिते । ह्रस्वस्य गुणः । 'संबुद्धौ च' इत्यतः संबुद्धावित्यनुवर्तते । तदाह—ह्रस्वस्येत्यादिना । अनेन रेफादिकारस्य गुणः एकारः । संबुद्धिलोप इति । एङः परत्वादिति भावः । नत्वत्र ह्रस्वात् परत्वमस्ति, परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात् परत्वाभावात् । हरिमिति । अमि पूर्वरूपे रूपम् । हरीनिति । पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् ।

तृतीयैकवचने हरि आ इति स्थिते घिकार्यं वक्ष्यन् घिसंज्ञामाह—शेषो । 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यतो यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू इवर्णश्च उवर्णश्च । 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यतो ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तच्च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । उक्तात् नदीसंज्ञकात् अन्यः शेषः । स च यूभ्यां प्रत्येकमन्वेति । शब्दस्वरूपमित्यध्याहार्यं यूभ्यां विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—अनदीसंज्ञावित्यादिना । शेषः किमिति । अनदीसंज्ञकत्वविशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । मत्यै इति । शेषग्रहणाभावे 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वपक्षेऽपि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'आण्नद्याः' इत्याडागमे वृद्धौ 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे मतयै इति स्यादिति भावः । शेषग्रहणाभावेऽपि मत्यै इत्यत्र घिसंज्ञा न भवति 'आकडारादेका संज्ञा' इत्यनवकाशया नदीसंज्ञया बाधादित्यत आह—एकसंज्ञेति । वातप्रम्ये इति । ह्रस्वग्रहणाभावे वातप्रमी ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि घिसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशे च वातप्रमये इति स्यात् । अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । मात्रे इति । यू इत्यभावे मातृ ए इति स्थिते ऋकारान्तस्यापि घिसंज्ञायां 'घेर्ङिति' इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरे इति स्यात् । अतः इदुताविति भावः । वस्तुतस्तु इदुताविति व्यर्थमेव । मात्रे इत्यत्र ऋकारान्तस्य घित्वेऽपि 'घेर्ङिति' इति गुणो न भवति 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' इत्यत्र ङिग्रहणात् ज्ञापकात् । तद्धि मातरि इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि घित्वे तु घेर्ङिति इत्येव गुणसिद्धौ किं तेन । आङो

---

१ यद्यपि 'यू' ग्रहणाभावेऽकारान्तस्य रामादिशब्दस्यापि घिसंज्ञापत्तौ रामे इत्यादौ सप्तम्येकवचने 'अच्च घेः' इत्यौत्वापत्तिरिति प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव प्रत्युदाहार्यम् । तथापि 'द्वन्द्वे घि' इति सूत्रेणैव तथासत्यदन्तानां द्वन्द्वे पूर्वनिपाते सिद्धे पुनः ' अजाद्यदन्त ' मिति सूत्रसामर्थ्येनादन्तानां घिसंज्ञाभावज्ञापन संभवात्तन्न प्रत्युदाहृतमिति दिक् ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। 'अस्त्रियाम्' किम्। मत्या। (२४५) घेर्ङिति। ७।३।१११॥ घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्। हरये। 'घे' किम्। सख्ये। 'ङिति' किम्। हरिभ्याम्। 'सुपि' किम्। पट्वी। 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते। (२४६) ङसिङसोश्च। ६।१।११०॥ एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हरेः। हर्योः। हरीणाम्।

नाऽस्त्रियाम्। घेः परस्येति। 'अच्च घेः' इत्यतो घिग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। हरिणेति। नादेशे 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। ननु आङो विहितो नाभावः कथं टा इत्यस्य स्यादित्यत आह। आङितीति। प्राचामाचार्याणां शास्त्रे संज्ञितेत्यर्थः। मत्येति। 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्नन्तमतिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नाभावो नेति भावः। हरिभ्याम्। हरिभिः। हरि ए इति स्थिते। घेर्ङिति। 'सुपि च' इत्यतः सुपीति 'ह्रस्वस्य' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते। तदाह—घिसंज्ञकस्येत्यादिना। यणोऽपवादः। हरये इति। गुणे अयादेशः। सुपि किं पट्वीति। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष्। तस्य ङित्त्वेऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो न गुण इत्यर्थः। नच 'घेर्ङि' इत्येव सूच्यताम्, इद्ग्रहणं न कर्तव्यम्। 'यस्मिन् विधिः' इति परिभाषया ङकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्। एवं सति 'आण्नद्याः' इत्यत्रापि ङीत्येवानुवृत्तौ ङकारादेरामः आड्विधीयते। ततश्च मत्यामित्यत्र आण्न स्यात्। आमो ङादित्वाभावात्। नच स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्क्यम्, अल्विधित्वात् स्थानिनो ङेर्ङकारस्यादित्वेनाश्रयणात्। इद्ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः संभवति। अनुबन्धकार्ये कर्तव्ये अनल्विधाविति निषेधाभावात् आमादेशदशायां ङेर्ङकारस्य इत्संज्ञालोपाभ्यामपहृतत्वेन आम्स्थान्यल्त्वाभावात् अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्। एकान्तत्वपक्षेऽपि अल्ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यत्र शिद्ग्रहणात् ज्ञापकात्। अन्यथा इदम् इशित्यादिशितां शकारेणानुबन्धेन सहानेकाल्त्वादेव सिद्धे किं तेन। अतएव तिबाद्यादेशेषु पित्त्वादि सिध्यति। अत एव 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यत्र अपिदित्यर्थवत्। अन्यथा पित्कार्यस्याल्विधित्वात्तत्र स्थानिवद्भावस्यैवाप्रसक्त्या हेः पित्त्वस्यैवाप्रसक्तौ किं तन्निषेधेन। तदिदं स्थानिवत्सूत्रे शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

गुणे कृते इति। ङसिङसोरिति शेषः। हरे अस् इति स्थिते अपदान्तत्वात् 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे अप्राप्ते अयादेशे प्राप्ते। ङसिङसोश्च। 'एङः पदान्तात्' इत्यतः एङ इति, अतीति चानुवर्तते। 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—एङो ङसिङसोरित्यादिना। हरेः इति। पूर्वरूपे रुत्वविसर्गौ। पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत्। यद्यपि ङसिङसौ द्वौ, एङौ च द्वौ। तथापि न यथासंख्यमिष्यते। 'यथासंख्यमनुदेशस्समानां, स्वरितेन' इति सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य यत्र

(२४७) **अच्च घेः** ।७।३।११९॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्धेरन्तादेशश्चाकारः । वृद्धिः, हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः । (२४८) **अनङ् सौ** । ७।१।९३॥ सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । 'ङिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । (२४९) **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा** ।१।१।६५॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्यात् । (२५०) **सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ** ।६।४।८॥ नान्तस्योपधायाः दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । (२५१) **अपृक्त एकालप्रत्ययः** । १ । २ । ४१ ॥ एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् । (२५२) **हल्ङ्याब्भ्यो**

स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासंख्यविज्ञानादिति यथासंख्यसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अच्च घेः' 'उपसर्गे घोः किः' इत्यादिनिर्देशाच्च । **हर्योरिति** । षष्ठीद्विवचने यणादेशे रूपम् । **हरीणामिति** । 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । 'नामि' इति दीर्घः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । हरि इ इति स्थिते 'घेर्ङिति' इति गुणे प्राप्ते । **अच्च घेः** । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्याम्' इति 'औत्' इति च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—**इदुद्भ्यामित्यादिना** । **अन्तादेशः इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमेतत् । **वृद्धिरिति** । हर औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ, हरौ इति रूपमित्यर्थः । **हरिष्विति** । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । अथ सखिशब्दात् सुः । सखि स् इति स्थिते । **अनङ् सौ** । 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—**सख्युरङ्गस्येत्यादिना** । सौ इति प्रथमैकवचनम्, नतु सप्तमीबहुवचनम्, असंबुद्धाविति पर्युदासात् । अनङि ङकार इत् नकारादकार उच्चारणार्थः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमाशङ्क्य आह—**ङिच्चेति** । सखन् स् इति स्थिते उपधाकार्यं वक्ष्यन् उपधासंज्ञामाह—**अलोन्त्यात्** । अल इति पञ्चमी । अन्त्यादिति सामानाधिकरण्यात् । अल्प्रत्याहारः वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते, साजात्यादित्याह—**अन्त्यादलः इत्यादिना** । अलः किम् । शिष्ट इत्यत्र शास्धातौ आस् इति संघातात् पूर्वशकारस्य उपधात्वं न भवति । अन्यथा 'शास इदङ्हलोः' इति शकारस्य इकारप्रसङ्गः । वर्णग्रहणं किम् । शास्धातौ शा इति समुदायस्य उपाधात्वं न भवति । अन्यथा शा इति समुदायस्य इकारः स्यात् । न चालोन्त्यपरिभाषया आकारस्यैव इकारो भवतीति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति तन्निषेधात् । **सर्वनामस्थाने** । 'नोपधायाः' इति सूत्रमनुवर्तते । न इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तेनाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं विशेष्यते । तदन्तविधिः 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—**नान्तस्येत्यादिना** । सखान् स् इति स्थिते अपृक्तकार्यं वक्ष्यन् अपृक्तसंज्ञामाह—**अपृक्तः** । एकालिति कर्मधारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । स् इत्यस्यापृक्तसंज्ञायाम् ।

हल्ङ्याब्भ्यो । हल् च ङीच आप् च इति द्वन्द्वः । दिग्योगे पञ्चमी । पर-

दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ।६।१।६८॥ हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्याब्भ्यः' किम् ग्रामणीः । ['दीर्घात्' किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । 'सुतिसि' इति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् । बिभर्ति । 'हल्' किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपादिर्न स्यात् । संयोगान्त-

---

मित्यध्याहार्यम् । समासैकदेशयोरपि ङ्यापोरेव दीर्घादिति विशेषणम्, न तु हलः असंभवात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्षम् । हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्य सुति-स्याक्षिप्तप्रकृतिविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिः । ततश्च हल-न्ताच्च दीर्घङ्याबन्ताच्च परमिति लब्धम् । सुतिसि इति समाहारद्वन्द्वः । अपृक्त-मिति हलिति च सामानाधिकरण्येनान्वेति । उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्त-कारश्च सुतिसि इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपो व्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च इह कर्मसाधनमाश्रीयते । लुप्यत इति लोपः कर्मणि घञ् । तदाह—**हलन्तात्परमित्यादिना** । **हल्ङ्याब्भ्यः किमिति** । राम इत्यादावदीर्घान्तत्वान्न दोष इति प्रश्नः । **ग्रामणीरिति** । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'णीञ् प्रापणे' 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । 'अग्र-ग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम् । हल्ङ्याबन्तत्वाभावान्न सुलोपः । **दीर्घात् किमिति** । ङ्यापोर्दीर्घत्वाव्यभिचारात् किमर्थं दीर्घत्वविशेषणमिति प्रश्नः । **निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः इति** । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, खट्वा-मतिक्रान्तं इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' 'अत्यादयः क्रान्ता-द्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वम् । अत्र ङ्यापोर्ह्रस्व-त्वान्न सुलोपः । **सुतिसि इति किम् अभैत्सीदिति** । भिदेर्लुङि सिच् । अत्र तकारात् सकारस्य लोपो न, सुतिस्यन्यतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु सिचस्सिरेवाय-मित्यत आह—**तिपेति** । तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नेत्यर्थः । **अपृक्तमिति किं बिभर्तीति** । अत्र ति इति समुदायस्य न हल्त्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवयवः हल् । तथापि तस्य नापृक्तत्वम् । वस्तुतस्तु उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि इत्यनेन गृह्यते, हल्शब्द-सामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र इकारलोपोऽस्ति । अतो हल्ग्रहणेनैव बिभर्ती-त्यत्र लोपाभावसिद्धेः अपृक्तग्रहणस्य नेदं प्रत्युदाहरणम् । द्वितीयहल्ग्रहणस्य प्रयो-जनं पृच्छति—**हल् किमिति** । **बिभेदेति** । भिदेर्लिट् तिप् णल् । णलः अ-कारस्य हल्त्वाभावान्न लोपः । **प्रथम हल् किमिति** । राजन् स् इति स्थिते उप-धादीर्घे संयोगान्तलोपेनैव अन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—**नलोपादिर्न स्या-**

---

१ अत्रादिशब्देनोत्वं गृह्यतेऽभिनोऽत्रेति । तथा चैवंरीत्या भाष्योक्तः सर्वो-

लोपस्यासिद्धत्वात्।] सखा। हे सखे। (२५३) सख्युरसंबुद्धौ ।७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। (२३४) अचो ञ्णिति। ७।२।११५॥ ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायम्। सखायौ। घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यम्। सख्या। सख्ये। (२५५) ख्यत्-

---

दिति। संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः। अभिनोऽत्रेत्यत उत्व-मादिशब्दार्थः। भिदेर्लङि सिप्। 'इतश्च' इति इकारलोपः। 'सिपि धातो रुर्वा' इति रुत्वम्। सलोपः। अत्र 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वं न स्यात्। कुत इत्यत आह—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति। हल्ङ्यादिलोपस्तु नासिद्धः, षष्ठप्रथमपादस्थत्वादिति भावः। अत्र क्वचित् पुस्तकेषु 'दीर्घात् किमित्यारभ्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्' इत्यन्तः संदर्भो न दृश्यते। युक्तं चैतत् मूलकृतैव प्रौढमनोरमायामस्य संदर्भस्य प्रदर्शितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम्।

सखेति। सुलोपे सति 'न लोपः' इति नकारलोपः। नचेह 'सु' माश्रित्य अनङि कृते तन्नकारमाश्रित्य सोर्लोपो न संभवति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति। 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यादिनिर्देशेन अनङो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः। हे सखे इति। 'अनङ् सौ' इत्यत्र असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेरनङभावे ह्रस्वस्य गुणे 'एङ्ह्रस्वात्' इति सुलोपे रूपम्। सखि औ इति स्थिते णित्कार्यं वृद्धिं वक्ष्यन् णिद्वद्भावं दर्शयति—सख्युरसम्बुद्धौ। सख्युरिति दिग्योगे पञ्चमी। 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। परमित्यध्याहार्यम्। इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। असम्बुद्धावित्यभेदेनान्वेति। 'गोतो णित्' इत्यतो णिदिति प्रथमान्तमनुवृत्तम्। तत्सामानाधिकरण्यात् असम्बुद्धाविति सर्वनामस्थाने इति च सप्तमी प्रथमा कल्प्यते। तदाह—सख्युरङ्गादित्यादिना। णिद्वदिति। णित्कार्यकृत् स्यादित्यर्थः। णिच्छब्दस्तत्कार्यातिदेशार्थ इति भावः। अचो ञ्णिति। ञ् च ण् च ञ्णौ तौ इतौ यस्य तत् ञ्णित् 'मृजेः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमचा विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—अजन्तस्येत्यादिना। स्थानसाम्यादिकारस्य वृद्धिरैकारः। तस्य आयादेशः इत्यभिप्रेत्य आह—सखायाविति। एवं सखायः, सखायं सखायौ। सखीन् इति शसि हरिवद्रूपम्, असर्वनामस्थानत्वाणित्त्वाभावात् न वृद्धिः। घिसंज्ञाभावादिति। 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्र असखीति पर्युदासादिति भावः। न

ऽपि 'संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते। इति श्लोकसंगृहीतः पूर्वोत्तरपक्षप्रकारसंग्रहः सूचितः। प्रौढमनोरमादावयं प्रपञ्चितः। अबिभर्भवानित्यत्र 'रात्सस्येति नियमात्संयोगान्तलोपो न स्यादिति 'रात्तु तेनैव लोपः स्या' दित्यंशस्यार्थः।

त्यात्परस्य । ६।१।११२॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः । **(२५६) औत् । ७।३।११८ ॥** इदुद्भ्यां परस्य ङेरौस्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः ।

तत्कार्यमिति । घिप्रयुक्तकार्यं नेत्यर्थः । **सख्येति** । सखि आ इति स्थित घित्वाभावात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावाभावे यणि रूपम् । **सख्ये इति** । सखि ए इति स्थिते घित्वाभावात् 'घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणि रूपम् ।

ङसिङसोः सखि अस् इति स्थिते घित्वाभावात् 'घेर्ङिति' इति गुणाभावे यणि सख्यस् इति स्थिते । **ख्यत्यात् परस्य** । खिखी इत्यनयोः तिती इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः ख्यत्य इति निर्देशः । यकारादकार उच्चारणार्थः । 'एङः पदान्तात्' इत्यतः अतीत्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात् षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते । 'ङसिङसोश्च' इत्यतः ङसिङसोरित्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । ततश्च ङसिङसोरवयवस्य अत इति लभ्यते । 'ऋत उत्' इत्यतः उदित्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इति तु निवृत्तम् । परग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ख्यत्यादिति पञ्चमीनिर्देशादेव सिद्धे किं तेन । तदाह—**खितिशब्दाभ्यामित्यादिना** । **सख्युरिति** । सख्यस् इति स्थिते यकारादकारस्य उकारे रुत्वविसर्गौ । ङौ सखि इ इति स्थिते घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे प्राप्ते । **औत्** । 'इदुद्भ्याम्' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ङेराम्' इत्यतो ङेरिति च तदाह—**इदुद्भ्यामित्यादिना** । ननु घिसंज्ञकेषु हरिकव्यादिषु 'अच्च घेः' इति प्रवर्तते । नदीसंज्ञकेषु तु 'इदुद्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते । अतः सूत्रद्वयविषयादन्यौ सखिपतिशब्दौ एवास्य सूत्रस्य विषय इति व्यक्तम् । एवं च उकारानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**उकारेति** । उकारानुवृत्तिः 'अच्च घेः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः । **सख्यौ इति** । ङेरौत्वे यणि रूपमिति भावः

सुसखेति । प्रादिसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अनङ् सौ, उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, 'न लोपः' इति नकारलोपः इति भावः । **सुसखायौ सुसखायः इति** । णिद्वद्भावः वृद्धिः आयादेश इति भावः । नन्वनङ्णिद्वत्त्वे सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह—**अनङ् इत्यादि** । अङ्गाधिकारस्थतया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति सुसखिशब्दे असखि इति पर्युदासात् घित्वाभावे नात्वादि न स्यादित्यत आह—**समुदायस्येति** । नच सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वाभावेऽपि सखिशब्दान्तत्वादसखीति पर्युदासोऽपि दुर्निवार इति वाच्यम् । 'शेषो घ्यसखि' इत्यस्य पदाङ्गाधिकारस्थत्वादिति भावः । **सुसखिनेति** । घित्वान्नात्वे रूपम् । **सुसखये इति** । 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः । **ङसीति** । ङसिङसोः घेर्ङिति इति गुणे कृते 'ख्य-

समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि' (सू २४३) इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'ख्यत्यात्—' (सू २४५) इत्युत्वं न। सुसखेः। सुसखावित्यादि। एवमतिशयितः सखा अतिसखा। 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच्। हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। 'गोस्त्रियोः—' (सू ६५६)

त्यात्' इत्युत्वं नेत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**कृतयणादेशत्वाभावादिति**। 'ख्यत्यात्' इत्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोत्वप्रवृत्तेरिति भावः **सुसखेरिति**। ङसिङसोरेतद्रूपम्। **सुसखाविति**। 'अच्च घेः' इत्यौत्वम्। **एवमिति**। सुसखिशब्दवदित्यर्थः। **अतिसखेति**। प्रादिसमासः 'न पूजनात्' इति न टच्।

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्दे अतिसखिशब्दे च घिसंज्ञा न भवत्येव। 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम्। तदन्तविधिः। सखिशब्दान्तभिन्नः शेषो घिसंज्ञक इति लभ्यते। अत एव 'यस्येति च' इति सूत्रे इकारे परतः इकारलोपे किमुदाहरणम्। सखीत्यत्र 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति ङीषि इकारलोपः। न च सवर्णदीर्घेण निर्वाहः शङ्क्यः। सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः। प्रादिसमासः। 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः। अतिसखेरागच्छति इत्यत्र इकारलोपाभावात् सवर्णदीर्घे तस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन ग्रहणात् असखीति पर्युदासे घिसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः। इकारलोपे तु सति ङीषो ह्रस्वत्वे कृते नायं सखिशब्दः। ङीषस्तदवयवत्वाभावात् इति भाष्यं सङ्गच्छते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **परमसखेति**। बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्न टच्। ननु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य गौणत्वात् कथमनङ्णित्वे, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायात् इत्यत आह—**गौणत्वेऽपीति**। मिदचोऽन्त्यात् इति सूत्रे 'तृज्वत् क्रोष्टुः' 'स्त्रियां च' इति भाष्यकैयटयोः तथा दृष्टत्वादिति भावः। **अतिसखिरिति**। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः। 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः। राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् तु न भवति। तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन ईकारान्तत्वात्। नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच् स्यादित्याशङ्क्य आह—**लिङ्गविशिष्टेति**। 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश' इति वार्तिके घटघटीग्रहणात्तस्याः अनित्यत्वमिति भावः। ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्णिद्वद्भावयोः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—**इहेति**। कुतो न भवत इत्यत आह—**गोस्त्रियोरिति**। **लाक्षणिकत्वादिति**। लक्षणं शास्त्रं तत्र भवः इत्यर्थे 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति वा अध्यात्मादित्वाद्वा ठञ्। अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतश्शास्त्रादुन्नेयत्वादिति

इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' (प ११४) (२५७) **पतिः समास एव। १। ४। ८॥** पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः। पत्युः। पतीनाम्। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। (२५८) **बहुगणवतुडति संख्या। १। १। २३॥** एते संख्यासंज्ञाः स्युः। (२५९)

यावत्। सखिशब्दस्तु नैवम्। समानं ख्यायते जनैरित्यर्थे इणिति क्विबेति यलोप इति चानुवर्तमाने 'समाने ख्यः स चोदात्तः' इति ख्याधातोरिणश्च विशिष्योपादानेन व्युत्पादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः। ननु लाक्षणिकस्यापि ग्रहणं कुतो नेत्यत आह। **लक्षणेति**। लक्षणशब्देन लाक्षणिकं विवक्षितम्। विशिष्य प्रत्यक्षोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते। तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः। प्रतिपदोक्तं झटित्युपस्थितिकम्। लाक्षणिकं तु लक्षणानुसंधानाद्विलम्बितोपस्थितिकम्। प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वान्न लाक्षणिके प्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धा चेयं परिभाषा।

अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति—**पतिः समास एव**। 'शेषो घ्यसखि' इत्यतो घीत्यनुवर्तते। तदाह। **पतिशब्द इत्यादिना**। **पत्या। पत्ये इति**। घित्वाभावान्नात्वगुणाभावे यणि रूपम्। **पत्युरिति**। 'ख्यत्यात्' इत्युत्त्वम्। **पत्याविति**। घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इत्यभावे 'औत्' इति ङेरौत्वे यणि रूपम्। आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे घिरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। तेन सुहरिणेत्यादि सिध्यति। **समासे तु भूपतये इति**। भूपतिनेत्याद्युपलक्षणम्। 'सीतायाः पतये नमः' इत्यादि त्वार्षम्। अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति—**कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः इति**। 'किमः संख्यापरिमाणे' इत्यनेन किंशब्दात् बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्न एव डतिः, इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः। अथ षट्संज्ञाकार्यं वक्ष्यन् षट्संज्ञोपयोगिनीं संख्यासंज्ञामाह—**बहुगण**। बहुश्च, गणश्च, वतुश्च, डतिश्च इति समाहारद्वन्द्वः। एतत् संख्यासंज्ञं स्यादित्यर्थः। फलितमाह—**एते इति**। बह्वादय इत्यर्थः। बहुगणशब्दाविह त्रित्वादिपरार्धान्तसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचिनौ गृह्येते। न तु वैपुल्यसंघवाचिनौ, संख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। वतुडती प्रत्ययौ। संज्ञाविधावपि इह तदन्तग्रहणम् केवलयोः प्रयोगानर्हत्वात्। वतुरिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति तद्धितप्रत्ययो गृह्यते। न तु 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिरपि, उकारानुबन्धात्। डतिरपि 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति विहितः तद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्यात्। न तु भातेर्डवतुरिति विहितः कृदपि। ननु 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्यादिसंख्याप्रदेशेषु बह्वादीनामेव चतुर्णां ग्रहणं स्यात्। न तु लोकप्रसिद्धसंख्यावाचकानामपि,

इति च। १। १। २५॥ डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात्। (२६०) प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। १।१।६१॥ लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्। (२६१) षड्भ्यो लुक्। ७।१।२२॥ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्। (२६२) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्। १।१।६२॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते। (२६३) न लुमताङ्गस्य। १।१।६३॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न

'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात्। ततश्च पञ्चकृत्वः इत्यादि न स्यादिति चेन्न—संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याप्रदेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात्। नहि विंशतित्रिंशदादिशब्दानां कृत्रिमा संख्यासंज्ञाऽस्ति। नचैवं सति बहुगणग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वाभावेन लोकसिद्धसंख्यात्वाभावात्। अत एव भाष्ये 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तं सङ्गच्छते इत्यास्तां तावत्। **डति च**। डतीत्यविभक्तिको निर्देशः। प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। पूर्वसूत्रात् संख्येत्यनुवर्तते। 'ष्णान्ता षट्' इत्यतः षडिति च, तदाह—**डत्यन्तेति**। संख्येति किम्। पतिः।

अथ षट्संज्ञाकार्यं लुकं वक्ष्यन्नाह—**प्रत्ययस्य लुक्**। 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्तते। प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्श्लुलुप्संज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते। एवं सति एकस्यैव प्रत्ययादर्शनस्य तिस्रोऽपि संज्ञाः स्युः। ततश्च हन्तीत्यत्र शब्लुकि 'श्लौ' इति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात्। अतो नैवमर्थः। किं तु लुक्श्लुलुप इत्यावर्तते। ततश्च लुक् श्लु लुप् इत्युच्चार्य विहितं प्रत्ययादर्शनं यथासंख्यपरिभाषया क्रमात् लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते। अतो नोक्तसंकर इत्यभिप्रेत्य आह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादिना**। फले लुक्, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, जनपदे लुप् इत्यादिविधिप्रदेशेषु अस्य सूत्रस्य शाटकं वय इतिवद्भाविसंज्ञाविज्ञानात् नान्योन्याश्रयः। तदेवं कतिशब्दस्य षट्संज्ञायाम्। **षड्भ्यो लुक्**। जश्शसोरित्यनुवर्तते। तदाह—**षड्भ्यः परयोरित्यादिना**। जसि लुप्तेऽपि 'जसि च' इति गुणमाशङ्कितुमाह—**प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्**। प्रत्ययः निमित्तं यस्य तत् प्रत्ययलक्षणम्। प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः। फलितमाह—**प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना**। स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अल्विध्यर्थमिदं सूत्रम्। यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीति नियमार्थं चेति भाष्यादिषु स्पष्टम्। **इति जसि चेतीति**। अनेन सूत्रेण लुप्तं प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि च' इति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः। **न लुमताङ्गस्य**। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यनुवर्तते। लु इत्येकदेशोऽस्यास्तीति लुमान्। लुक्शब्दः श्लुशब्दः लुप्शब्दश्च। तेन शब्देन प्रत्ययलोपे

स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मदृषट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । (२६४) त्रेस्त्रयः । ७।१।५३॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । (२६५) त्यदा-

---

विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः। तदाह—लुक्श्लु इत्यादिना । अङ्गस्य इत्यनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा न स्यात्, जश्शसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । एवंच जसि लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'जसि च' इति गुणो न भवति इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कतीति । प्रसङ्गादाह–अस्मदिति । त्रिष्विति । पुंस्त्रीनपुंसकेष्वित्यर्थः । सरूपा इति । समानानि रूपाणि येषामिति विग्रहः । लिङ्गविशेषबोधकटाबाद्यभावादिति भावः । नचैवं सति 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति 'साम आकम्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम्, पदान्तरसंनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इति हि तदर्थः । अत एव 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति पञ्चन्नादिषट्संज्ञकेभ्यः टाब्ङीब्निषेधः संगच्छते। अन्यथा स्त्रीत्वाभावादेव तदभावे सिद्धे किं तेन । अत एव च 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये युष्मानित्यत्र तस्माच्छसो नः पुंसि इत्युपन्यासः संगच्छते । अत एव च 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च संगच्छत इति दिक् ।

त्रिशब्दे विशेषमाह । त्रिशब्दः इति । त्रि आम् इति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणामिति प्राप्ते । त्रेस्त्रयः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवर्तते । तदाह—त्रिशब्दस्येत्यादिना । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । नुट् दीर्घश्च । तदाह–त्रयाणामिति । 'त्रेरयङ्' इति तु नोक्तम्, इयङ् अनङ् इत्यादिवत् ङकारात्पूर्वस्य अकारस्य उच्चारणार्थत्वशङ्काप्रसङ्गात् । अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया त्रेरिति तदन्तग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—परमत्रयाणामिति । परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः । प्रियाः त्रयो यस्य इति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः। तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विबहुवचनानि सन्ति । अतो हरिवत्तस्य रूपाणि । तत्र त्रयादेशमाशङ्क्य आह—गौणत्वे त्विति । त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वे 'त्रेस्त्रयः' इति न भवतीति केचिदाहुरित्यर्थः । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायात् इति भावः । वस्तुतस्त्विति । प्रियत्रयाणामित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः । प्रामाणिकमिति यावत् । गौणमुख्यन्यायस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्य एव प्रवृत्तेः । अत एव उपसर्जनानां सर्वनामत्वप्रतिषेध आरब्धो वार्तिककृता । अत एव च प्रियतिसेत्यादौ तिस्रादयः भाष्ये उदाहृताः संगच्छन्त इत्यन्यत्र विस्तरः ।

दीनामः । ७।२।१०२॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । 'द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः' (वा ४४६८) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । 'द्विपर्यन्तानाम्' इति किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचनेतु उडुलोमाः । 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः'(वा २५६०) । बाह्वादीञो-

---

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—**द्विशब्द इति** । तस्य द्वित्वनियतत्वादिति भावः । द्वि औ इति स्थिते । **त्यदादीनामः** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते । **एषामिति** । त्यदादीनामित्यर्थः । त्यद् आदिर्येषामिति विग्रहः । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् तत् फलम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि अत्वं न । **द्विपर्यन्तानामिति** । सर्वादिगणे ये त्यदादयः पठिताः तेषामिह द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे भाष्यकारस्य इच्छेत्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽत्वे कृते रामशब्दवद्रूपाणीत्याह—**द्वावित्यादि** । **द्विपर्यन्तानामिति किमिति** । युष्मदस्मदोरात्वयत्वयलोपैर्बाधात् किमः कादेशविधानाच्च तेषां त्यदादिष्वन्तर्भावेऽपि न दोष इति प्रश्नः । **भवान् भवन्ताविति** । भवत् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अत्वसन्तस्य च' इति दीर्घे भवानिति रूपम् । द्विपर्यन्तानामित्यभावे तु भवत् स् इति स्थिते तकारस्य अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगिदचाम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे भवा इति स्यात् । तथा भवत् औ इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्य अत्वे नुमि दीर्घे च भवानाविति स्यादिति भावः । अथ यदुक्तं 'संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादिगणकार्यमन्तर्गणकार्यं च न भवति' इति तत् स्मारयति—**संज्ञायामित्यादिना** । **द्विर्नामेति** । नामेत्यव्ययं प्रसिद्धौ । द्विरिति प्रसिद्धः कश्चित् इत्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति, एकद्वित्र्यादिष्वपि द्विसंज्ञकत्वसंभवादित्यभिप्रेत्य आह—**द्विः द्वौ द्वयः इति** । **अतिद्विरिति** । 'अत्यादयः' इति समासः । **परमद्वाविति** । कर्मधारयोऽयम् । संज्ञोपसर्जनत्वाभावादिह अत्वं भवत्येव । अाङ्गत्वेन पदाङ्गाधिकारपरिभाषया तदन्तग्रहणादिति भावः ।

उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य सः उडुलोमा । तस्यापत्यमौडुलोमिः 'बाह्वादिभ्यश्च' इति इञ् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आदिवृद्धिः । अस्य एकवचनद्विवचनयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह—**औडुलोमिः औडुलोमी इति** । **बहुवचने तु उडुलोमाः इति** । ननु तथा रूपं कथम्, बाह्वादिगणस्थत्वेन इञः प्रसङ्गादित्यत आह—**लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः** । लोमन्शब्दात् बहुष्वपत्येषु विवक्षितेषु अकारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **बाह्वादीञ इति** । बा-

ऽपवादः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्। इति इदन्ताः॥
'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः। स च कित्। वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः[1]। 'दीर्घाज्जसि च' (सू २३६)। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। 'अमि पूर्वः' (सू १९४)। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्ये। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्योः। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रम्योः। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः। यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। 'यापोः किद्द्वे च' (उ ४३१) इति ईप्रत्ययः।

द्व्वादिगणाद्विहितस्य इञाऽपवाद इत्यर्थः। उडुलोमन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। ञित्त्वाभावात् कित्वाभावाच्च नादिवृद्धिः। उडुलोमशब्द अकारान्तः। तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु रामवद्रूपमिति भावः। इति इदन्तप्रकरणम्।

अथेदानीमीकारान्ता निरूप्यन्ते। तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा। 'माङ् माने' इति धातोरीप्रत्ययान्तः क्विबन्तश्च। तत्र प्रथमं व्युत्पादयति--**वातप्रमीरित्यादिना**। किदित्यनन्तरं निपात्यते इति शेषः। **वातमिति**। वातमित्युपपदे कर्तरि माङ्धातोरीप्रत्यये कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे 'उपपदमतिङ्' इति समासे तस्मात् सुबुत्पत्तौ वातप्रमीरिति प्रथमैकवचनम्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। एतदर्थमेव हल्ङ्यादिसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे ङीब्ग्रहणमिति भावः **दीर्घादिति**। वातप्रमी औ इति स्थिते 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे 'इको यणचि' इति यणि वातप्रम्याविति रूपमित्यर्थः। **हे वातप्रमीरिति**। दीर्घान्तत्वात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति न। **अमीति**। वातप्रमी अम् इति स्थिते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे वातप्रमीमिति रूपमित्यर्थः। 'एरनेकाचः' इति यण्तु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावात्। **वातप्रमीनिति**। पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम्। **वातप्रम्येति**। अघित्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावस्याभावे यण्। **वातप्रम्ये इति**। अघित्वात् ङेङसिङस्सु 'घेर्ङिति' इति गुणो न। **वातप्रम्यामिति**। आमि यणादेशे रूपम्। दीर्घत्वान्न नुट्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति ह्रस्वग्रहणादिति भावः। **ङौ त्विति**। वातप्रमी इ इति स्थिते परत्वाद्यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति रूपम्। अघित्वादिदुदन्तत्वाभावाच्च 'अच्च घेः' इति, 'औत्' इति च न भवति। वस्तुतस्तु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे 'सप्तम्यन्तमीदूदन्तं लोके नास्ति। अतः 'सोमो गौरी अधिश्रितः' 'मामकी तनू' इति वेद एव तदुदाहरणम्' इति भाष्यविरोधाद्वात-

---

[1] वातप्रमीः निःशृङ्गो, मृगाकृतिः पशुरिति 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे कौस्तुभे।

क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य स्वमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वात् 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । (२६६) यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ

प्रमी इति सप्तम्यन्तस्य लोके प्रयोगो नेत्यनुमीयत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । **यापोरिति** । 'यापोः किद्द्वे च' इति औणादिकसूत्रम् । याधातोः, पाधातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, स कित् । प्रकृतिभूतयोस्तयोर्द्वित्वं चेत्यर्थः । कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । अभ्यासह्रस्वः। **क्विबन्तवातेति** । माङ् माने' इत्यस्मात् कर्तरि क्विपि 'घुमास्था' इति ईत्वे वातप्रमीशब्द इति केचित् । तन्न, 'ईत्वमवकारादौ' इति वार्तिकविरोधात् । मीञ् हिंसायाम् इति मीधातोः क्विपि तु वातप्रमीशब्दो निर्बाधः । **वक्ष्यमाणो यणिति** । अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घं, ङौ सवर्णदीर्घं च बाधित्वा परत्वात् 'एरनेकाचः' इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । **प्रधीवदिति** । प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि यकारस्य संप्रसारणमिकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तधातुत्वात् अमि शसि ङौ च 'एरनेकाचः' इति यणादेशः ।

बह्व्य इति । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष् । **श्रेयस्य इति** । अतिप्रशस्ताः इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः । 'उगितश्च' इति ङीप् । **बहुश्रेयसीति** । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम् । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वस्तु न 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति तन्निषेधात् । बहुश्रेयसी स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**दीर्घङ्यन्तत्वादिति** । ननु श्रेयसीशब्द एव ङ्यन्तः । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नच 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधान्नेह तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि न तदादिनियमः इति प्रतिषेधः । इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत्, अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव ङ्यन्तत्वम्, नतु बहुश्रेयसीशब्दस्य । तथापि हल्ङ्यादिलोपोऽत्र निर्बाधः । सोः ङ्यन्तात् श्रेयसीशब्दात्परत्वस्य अनपायात् । नहि हल्ङ्याब्भ्य इति विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् । या सा का इत्यादावव्याप्तेश्च तत्र सोष्टाबन्ताद्विहितत्वाभावात् यत्तत्किमिति हलन्तेभ्यस्सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे सत्येव टापः प्रवृत्तेः । नच तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः शङ्क्यः, यः सः कः इत्यादावतिव्याप्तेः कर्ता सखा इत्यादावव्याप्तेश्चेत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी स् इति स्थिते नदीकार्यं वक्ष्यन् नदीसंज्ञामाह—**यू स्त्र्याख्यौ नदी** । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधाभावश्छान्दसः । व्याख्यानाद्दीर्घयोरेव ग्रहणम् । नि-

नदीसंज्ञौ स्तः । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (वा० १०३६) । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । (२६७) **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् । (२६८) **आण्नद्याः** । ७ । ३ । ११२ ॥ नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । (२६९) **आटश्च** । ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ।

यमाचख्याते स्त्र्याख्यौ । शब्दावित्यर्थाल्लभ्यते । यू इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः स्त्रियामित्येव सिद्धे आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम् । द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्दसम् । तदाह—**ईदूदन्तावित्यादिना** । यू किम् मात्रे । 'आण्नद्याः' इति न भवति । स्त्रीलिङ्गाविति किम् । वातप्रम्ये । नित्येति किम् । ग्रामण्ये । ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथं नदीसंज्ञेत्यत आह—**प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति** । वार्तिकमेतत् । प्रथमस्य समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेवं सति समासादिवृत्त्यभावे गौर्यादिशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्याशङ्क्य अपिशब्दमध्याहृत्य व्याचष्टे—**पूर्वमित्यादिना** । समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य सतः वृत्तिदशायामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकार्थ इति भावः । **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** । **अम्बार्थानामिति** । अम्बापर्यायाणामित्यर्थः । **नद्यन्तानामिति** । अङ्गाधिकारस्थत्वात्तदन्तविधिः । तुल्यन्यायत्वादम्बार्थानामित्यत्रापि तदन्तविधिर्बोध्यः । **सम्बुद्धाविति** । 'सम्बुद्धौ च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अम्बागौर्यादिशब्देषु ह्रस्वत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् ज्ञेयम् । **हे बहुश्रेयसि इति** । ह्रस्वे सति 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः । ह्रस्वे गुणस्तु न । प्रक्रियालाघवाय 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इत्यनुक्त्वा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वाच्ये ह्रस्वविधिसामर्थ्यादिति स्पष्टं भाष्ये । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यण् । अमि पूर्वः बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेयस्यौ । **बहुश्रेयसीन् इति** । पूर्वसवर्णदीर्घे सति 'तस्माच्छसः' इति नत्वमिति भावः । बहुश्रेयस्या । अघित्वान्नाभावो न, किन्तु यणादेशः । बहुश्रेयसीभ्याम् । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते घित्वाभावान्न तत्कार्यम् ।

यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते । **आण्नद्याः** । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । नद्या इति पञ्चम्यन्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । घेर्ङिति इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**नद्यन्तादित्यादिना** । टित्वादाद्यवयवः । बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते । **आटश्च** । 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'वृद्धिरेचि' इत्यतः वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम् । तदाह—**आटोऽचीत्यादिना** । **बहुश्रेयस्यै इति** । बहुश्रेयसी आ ए

(२७०) **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥** नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेः आम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि

इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' इत्येव सिद्धम् तथापि ऐत्त्वत इत्याद्यर्थम् 'आटश्च' इति सूत्रम् इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **बहुश्रेयस्याः इति** । ङसिङसोर्बहुश्रेयसी आ अस् इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ आकारे यणि रूपमिति भावः। अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम्। न्याय्यत्वात् 'आटश्च' इति वृद्धिः । **नद्यन्तात्परत्वादिति** । श्रेयसीशब्दस्य ईकारान्तनित्यस्त्रीलिङ्गतया नदीत्वेन बहुश्रेयसीशब्दस्य नद्यन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इ इति स्थिते 'अच्च घेः' इति 'इदुद्भ्याम्' इति च न भवति अघित्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते । **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** । अङ्गत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधि मभिप्रेत्य आह—**नद्यन्तादित्यादिना** । ङेरिति सप्तम्येकवचनं, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि 'यदागमाः' इति न्यायेन नामोऽप्याम्ग्रहणेन ग्रहणात् आण्नद्याः इति आडागमः स्यादित्याशङ्क्य आह—**इह परत्वादिति** । न च कृतेऽप्याडागमे नुट् किं न स्यादिति वाच्यम्, विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादिति भावः । **शेषमीप्रत्ययान्तेति** । वातप्रमीशब्दस्यापि इवर्णान्तधातुत्वाभावेन अमि शसि ङौ च 'एरनेकाचः' इति यणः प्राप्त्यभावादिति भावः । 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये तस्य मुटि च लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीमतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वान्नोपसर्जनह्रस्वः । **अङ्यन्तत्वादिति** । औणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **शेषं बहुश्रेयसीवदिति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वादिति भावः ।

अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुंलिङ्गे श्रेयसीशब्दाद्वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—**कुमारीमिच्छन्नित्यादिना** । **क्यजन्तादिति** । कुमारीमात्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुपः आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । ककारचावितौ । 'सनाद्यन्ता' इति क्यजन्तस्य धातुत्वात् तदवयवसुपः अमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । ततः 'क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् । ककारपावितौ।इकार उच्चारणार्थः।अतो लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोपः। 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः। कुमारी इति रूपम्। **आचारक्विबन्तादिति**। कुमारीवाचरतीत्यर्थे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विप् । ककारपावितौ । 'वेरपृक्तस्य' इति वलोपः। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विप्। तस्य च पूर्ववत् कृत्स्नलोपः । कुमारीति रूपम् । नच क्विबर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्यैव ग्रहणात्

क्विप् । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । (२७१) **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** ।६।४।७७॥ श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः 'भ्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'ङिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् । ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । (२७२) **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** ।६।४।८२॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च कुमारीम् कुमारीः । कुमार्यै ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । **हल्ङ्याबिति सुलोपः इति** । नच क्यजन्ते कथं सोर्लोपः पूर्वस्माद्विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधादिति भावः । कुमारी औ इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणपवादमियङमाशङ्कितुमाह—**अचि श्नु** । इश्च उश्च यू तयोः य्वोः इवर्णोवर्णयोरित्यर्थः । श्नुश्च धातुश्च भ्रूश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तं विवक्षितम् । य्वोरिति धातोरेव विशेषणम् । तदन्तविधिः । श्नुभ्रुवोस्तु नित्यमुवर्णान्तत्वान्न तद्विशेषणम् । इवर्णान्तत्वं तु असंभवान्न तद्विशेषणम् । 'संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्यायात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । ततश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—**श्नुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना** । य्वोः किम् । चक्रतुः । अचीति किम् । आप्नुयात् । इयङ् उवङ् इत्यनयोरनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमाशङ्क्य आह—**ङिच्चेत्यन्तादेशः इति** । नच 'श्नुधातुभ्रुवां भिवर्णोवर्णयोः' इत्येवं व्याख्यायतां ङित्त्वं च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति क्षिपति इत्यादावतिव्याप्तेः । नच अजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तन्निरासः शङ्क्यः, अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरकत्वस्याङ्गविशेषणताया एवोचितत्वादित्यलम् । **आन्तरतम्यादिति** । तालुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ् । ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोवङित्यर्थः । **इतीयङि प्राप्ते इति** । कुमारी औ इत्यादाविति शेषः ।

एरनेकाचः । 'इणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे श्नुधातुभ्रुवाम् इति द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । नतु श्नुभ्रुवावपि । तत्र इवर्णाभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम् । अन्यत् स्थानषष्ठ्यन्तम् एरिति च धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । इवर्णान्तधातोरित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यन्त धातोरित्येतत् असंयोगपूर्वस्येत्यत्र संयोगांशे अन्वेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वो यस्मात् स धात्ववयवसंयोगपूर्वः तद्भिन्नः असंयोगपूर्वः तस्येति इवर्णविशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विशेष्यते । तदन्तविधिः । अनेकः अच्

कुमार्याः । कुमार्योः । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यम् । ङेराम् उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः ।

यस्य तस्य अनेकाचः इति अन्वयि । 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तच्चाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—धात्ववयवेत्यादिना । हरिं हरीन् इत्यादौ यणिनवृत्त्यर्थं धातोरित्यज्विशेषणम् । अन्यथा प्रध्यमित्यादाविव पूर्वरूपादीन् बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवेति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उन्नीशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनेकाचोऽसंयोगादित्येव सुवचम् । य्वोरित्यनुवर्तते । धात्ववयवसंयोगात् परौ न भवतः यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तस्येत्यर्थलाभः । 'ओः सुपि' इति तु नियमार्थः । उवर्णस्य सुप्येव यणिति । ततश्च लुलुवतुरित्यादौ त्वतिप्रसङ्गाभाव इत्यलम् । इति यणिति । कुमार्यौ, कुमार्यः इत्यत्र 'एरनेकाचः' इति इयङपवादो यणित्यर्थः । नन्वन्तर्वर्तिसुपा अमा क्यजन्तस्य कुमारीशब्दस्य पदत्वात् 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावः स्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि तमाश्रित्यैव स दुर्वार इति चेन्मैवम्—'नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वनियमात् । अमि शसि चेति । अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा इयङि प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि अमि कुमार्यम्, शसि कुमार्यः इति रूपम् । 'तस्माच्छसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाभावात् । तथा च बहुश्रेयसीशब्दापेक्षया अमृशसोरेव रूपे विशेष इति भावः ।

प्रधीरिति । प्रध्यायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विप् । यकारस्य संप्रसारणमिकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अजादौ सर्वत्र 'एरनेकाचः' इति यणेव । अस्त्रीत्वान्नदीकार्यं न । हे प्रधीः—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्यं—प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्योः । प्रध्यि । प्रकृष्टा धीर्यस्य सः इति विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वान्नदीकार्यम् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । प्रधीः । शेषमुदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दवत् । हे प्रधि—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्यम्—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्यै । प्रध्याः । प्रधीनाम् । प्रध्याम् ।

उन्नीरिति । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना उत्पूर्वान्नीधातोः क्विप् । सुबुत्पत्तिः । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अजादौ तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण् । नन्वत्र इवर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात् कथमत्र यणित्यत आह—धातुनेति । धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते । नचात्र संयोगो धात्ववयव इति भावः । हे उन्नीरिति । अस्त्रीत्वादनदीत्वात् 'अम्बार्थ' इत्यादिना नदीकार्यं नेति भावः ।

'अनेकाचः' किम्। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्, नियम् नियः। ङेराम् नियाम्। 'असंयोगपूर्वस्य' किम्। सुश्रियौ। यवक्रियौ। 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४)। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि 'दुर्धियः' 'वृश्चिकभियः' इत्यादि। उच्यते। 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव

उन्न्यमिति। पूर्वरूपापवादो यणिति भावः। शसादौ उन्न्यः। उन्न्या। उन्न्ये। उन्न्यः। उन्न्योः। **ङेरामिति**। नदीत्वाभावेऽपि 'ङेराम्' इति सूत्रे नीशब्दस्य पृथग्ग्रहणादाम् आम्त्वेन नीशब्दान्तादपि भवतीति भावः। **एवं ग्रामणीरिति**। ग्रामं नयति नियच्छतीति ग्रामणीः। 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वम्। **अनेकाचः किमिति**। 'एरनेकाचः' इत्यत्रेति शेषः। **नीरिति**। नीधातोः केवलात् पूर्ववत् क्विप्। अनेकाच्त्वाभावान्न यण्। किंतु 'अचि श्नुधातु' इति इयङ्। एतावदेव उन्नीशब्दादस्य वैलक्षण्यमिति भावः। **सुश्रियाविति**। 'श्रिञ् सेवायाम्।' क्विब्वचि इत्यादिना क्विप् प्रकृतेर्दीर्घश्च। सु श्रयतीति शोभना श्रीरस्येति वा सुश्रीः। तत अजादिप्रत्यये यण् न भवति। इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वादिति भावः। **यवक्रियाविति**। यवान् क्रीणातीति यवक्रीः। क्रीञ्धातोः क्विपि रूपम्। अत्रापि धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वान्न यणिति भावः। 'एरनेकाचः' इति सूत्रे 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति वार्तिकं पठितम्। तत्तात्पर्यतः संगृह्णाति—**गतिकारकेतरेति**। यथाश्रुते तु उदाहृतक्विबन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात्। **शुद्धधियाविति**। शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः। अत्र शुद्धशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् तत्पूर्वकस्य न यणिति भावः। शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्—शुद्धध्यौ इत्यादि।

कथं तर्हीति। यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते गतिकारकपूर्वस्य तु अवश्यं यण्, तदा दुर्धिय वृश्चिकभियः इत्यादि कथमित्यन्वयः। आदिना दुर्धियौ वृश्चिकभियौ इत्यादिसंग्रहः। दुस्स्थिता धीर्येषामिति विग्रहः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहेः पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य लोपश्च। वृश्चिकात् भीरिति विग्रहः। अत्र दुरो गतित्वात् वृश्चिकस्यापादानत्वाच्च गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयङपवादोऽत्र यण् दुर्वार इत्याक्षेपः। **उच्यते इति**। परिहार इति शेषः। **गतित्वमेव नास्तीति**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे, गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते। धीशब्दश्च बुद्धिगुणवाची, न तु क्रियावाची। अतो न तं प्रति दुरो गतित्वमिति गतिपूर्वकत्वाभावात् नात्र यण्। किंतु इयङेवेत्यर्थः। ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तं प्रति दुरो गतित्वमस्त्येवेत्यत आह—**यत्क्रियेति**। यया क्रियया युक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः। नचैवमप्यत्र स्थि-

गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा। (२७३) **न भूसुधियोः।६।४।८५॥** एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधियः इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्वात्वाद्यथि प्राप्ते 'क्वौ लुप्तं न

ताशब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्तं दुरो गतित्वमादाय दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः, तत्क्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम्। तथाविधक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। 'यत्क्रियायुक्ताः' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम्। **वृश्चिकेति।** वृश्चिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह। **बुद्धिकृतमिति।** आरोपितमित्यर्थः। अपादानत्वं हि विश्लेषावधित्वम्। नन्वत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णविश्लेषे वृक्षस्येव भयविश्लेषे वृश्चिकस्य अवधित्वमस्ति, वृक्षे पर्णवत् भयस्य वृश्चिके संश्लेषाभावात् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात्। उक्तं च भाष्ये—'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति। प्रकृते च वृश्चिके अपादानत्वारोपस्य वक्त्रधीनत्वात् इह च तदनारोपात् संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य वृश्चिकस्य भीरिति षष्ठीसमासे वृश्चिकभीशब्दस्य व्युत्पत्तिराश्रीयते। ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वात् नात्र यणिति भावः। नच वृश्चिकाद्भीरित्यादौ बुद्धिकृतमेवापादानत्वमादाय पञ्चम्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानाम्' इति व्यर्थमिति वाच्यम् तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन इष्टापत्तेरित्यलम्। परिहारान्तरमाह—**वृश्चिकसंबन्धिनीति।** **उत्तरपदेति।** वृश्चिकसंबन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य संबन्धिनीशब्दस्य लोपः। शाकपार्थिवादित्वादित्यर्थः।

सुष्ठु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः। अत्र अजादौ परे एरनेकाचः इति प्राप्ते। **न भूसुधियोः।** 'इणो यण्' इत्यतः यणिति 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते। तदाह—**एतयोरित्यादिना।** एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः। **अचीति।** अजादावित्यर्थः। यणि प्रतिषिद्धे इयङमभिप्रेत्य आह—**सुधियाविति।** आदिना अजादिसर्वसंग्रहः। प्रधीवद्रूपाणि। इयङेव विशेषः। अचीति वस्तुस्थितिः। अनजादौ यणः प्रसक्त्यभावात्। सुपीति किम्। सुधीभिरुपास्य सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम्। 'एरनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजादिप्रत्यये विधानात् उपास्यशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात्। 'इको यणचि' इति तु भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन एरनेकाचः, ओः सुपि, इति च विहितयण एव प्रतिषेधात्। सुधिया उपास्यः सुध्युपास्यः इत्यत्र तु अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'एरनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधेऽपि उपास्यः इत्यचमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन तस्यात्र प्रतिषेधाभावादित्यलम्। **सखीयतीति।** 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात् क्यचि कृते 'अकृत्सा-

स्थानिवत्' (वा ४३१)। एकदेशविकृतस्यानन्यतयानङ्णित्वे। सखा। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् 'सख्युरसंबुद्धौ' (सू २५३) इति प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण् सख्यः। सह खेन वर्तते इति सखः। तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः। सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। 'ख्यत्यात्—' (सू २५५) इति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः।

र्धधातुकयोः' इति दीर्घे सखीयतीति रूपम्। **ततः क्विबिति**। तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुसंज्ञकात् 'क्विप्च' इति सूत्रेण क्विबित्यर्थः। **अल्लोपयलोपाविति**। 'अतोः लोपः' इति यकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोपः इत्यर्थः। यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्तु न स्थानिवत्, 'न पदान्त' इति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। **स्थानिवत्त्वादिति**। 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति शेषः। **यणि प्राप्ते इति**। खकारादीकारस्य इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः। न चान्तर्वर्तिसुपा पदान्तत्वात् 'न पदान्त' इति निषेधः शङ्क्यः, नः क्ये' इति क्यचि नान्तस्यैव पदत्वात्। **क्वौ लुप्तमिति**। न पदान्तसूत्रे क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् इति वार्तिके क्विलुगित्यंशस्यायमनुवादः। तत्र लुगिति लोपो विवक्षित इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। लुप्तमिति भावे क्तः। क्विप्प्रत्ययपरको लोपः न स्थानिवदित्यर्थः। ततश्च खकारादीकारस्याच्परकत्वाभावात् न यणिति भावः। यद्यपि 'न पदान्त' इति सूत्रे क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निराकृत्य, क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्येव स्वीकृतम्, तथापि गोमत्यतेः क्विपि गोमानिति भाष्यात् क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यपि क्वचिदस्तीति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। ततश्च सखायमिच्छतीत्यर्थे सखी इति ईदन्तं रूपं स्थितम्। ततः सुबुत्पत्तिः।

अनङ्णित्वे इति। 'अनङ् सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्युभाभ्यामिति शेषः। इदन्तसखिशब्दस्य विधीयमाने अनङ्णित्त्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामित्यत आह—**एकदेशेति**। **हे सखीरिति**। अव्यन्तत्वान्न सुलोपः। स्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाभावात् नदीकार्यं न भवति। **यणि प्राप्ते इति**। 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः। **शसि यणिति**। पूर्वसवर्णदीर्घापवादो यण्। कृतपूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावान्नत्वं नेति भावः। सख्या। सख्ये। सख्युः। सख्योः। सख्यौ। **सह खेनेति**। खमाकाशं खकारो वा। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः। **तमिच्छतीति**। सखमात्मनः इच्छति इत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच्। 'क्यचि च' इतीत्वं, सनाद्यन्ताः इति धातुत्वात् क्विपि अल्लोपयलोपयोः सखीशब्दः। एवं सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च। **सखीरिति**। अव्यन्तत्वान्न सुलोपः। **सख्यावित्यादि**। अजादौ एरनेकाचः इति यणिति भावः। सख्यम्। सख्यः। सख्या। सख्ये। **दीर्घस्यापीति**। एतदर्थमेव तत्र कृतयणो

वाममिच्छतीति वामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्यात्—' (सू २२५) इत्युत्वम् । लून्युः । वाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः क्विप् । शुष्कीः । पक्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि । इति ईदन्ताः ॥ शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः । (२७४) तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ ॥ क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते,

---

निर्देश इति भावः । सख्याम् । सख्यि । सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम् । लूनीरिति । 'लूञ् छेदने' क्तः । 'ल्वादिभ्य.' इति नत्वम् । क्यचि ईत्वम् । अव्यन्तत्वान्न सुलोपः । 'वै क्षये' क्तः । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम् । 'च्छायो मः' इति मत्वम् । क्यजादि पूर्ववत् । प्रस्तीमीरिति । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' क्तः । 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घः । क्यजादि पूर्ववत् । सखी सुतीत्यादिवद्रूपाणि । ङसिङसोर्यणिति । 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः । असिद्धत्वादित्यनन्तरं स्यात् परत्वादिति शेषः । शुष्कीयतेरिति । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपा निर्देशोऽयम् । शुषधातोः क्तः शुष्कः । 'शुषः कः' इति कत्वम् । शुष्कमात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यजन्तात् शुष्कीयधातोः क्विपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः । अव्यन्तत्वान्न सुलोपः । सखी सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः । शुष्कियावित्यादि । संयोगपूर्वत्वान्न यण् । किं तु इयङिति विशेष इति इति भावः । ङसिङसोः शुष्कियः इति । न च कत्वस्यासिद्धत्वात् ख्यत्यात् परत्वादुत्त्वं शङ्क्यम्, इयङादेशे सति कृतयणादेशत्वाभावात् इति भावः । इति ईदन्तप्रकरणम् ॥

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । शम्भुर्हरिवदिति । तत्र पूर्वसवर्णदीर्घः ऊकारः, गुणस्तु ओकारः, अव् इत्यादयो विशेषास्त्वान्तरतम्यात् संगता इति भावः । 'क्रुश आह्वाने, रोदने च' इति धातोः 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' इति तुन्प्रत्यये 'व्रश्च' इति शस्य षकारे ष्टुत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । क्रुशधातोः कर्तरि तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि सृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह--तृज्वत्क्रोष्टुः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृच् इति तृजन्तं गृह्यते । 'तेन तुल्यम्' इति तृतीयान्ताद्वतिः । 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतोऽसंबुद्धाविति चानुवर्तते । तदाह— क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना । 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते ।' इति अतिदेशाः सप्त । तत्र प्राधान्यादिह तृजन्तरूपमेव अतिदिश्यते । तच्च न कर्तृ भर्तृ इत्यादि तृजन्तरूपम् । किंतु क्रोष्टृ इत्येव तृजन्तरूपं अतिदिश्यते । क्रुशधातोरुपस्थितत्वात् अर्थत आन्तर्याच्च ह्रस्य-

असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। **(२७५) ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। ७।३।११०॥** ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् इति प्राप्ते। **(२७६) ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च।७।१।९४॥** ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। **(२७७) अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्। ६।४।११॥** अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्। उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां संज्ञाशब्दानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव। 'समर्थ-' (सू ६४७)

भिप्रेत्य फलितमाह—**क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति**। निमित्तादीनामुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः। क्रोष्टृ स् इति स्थिते। **ऋतो ङि**। 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ङौ सर्वेत्यादिना। ऋदुशनस्**। 'सख्युरसंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'अनङ् सौ' इत्यतः अनङिति चानुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋदादिभिर्विशेष्यते तदाह—**ऋदन्तानामित्यादिना**। उशनसादिष्वपि तदन्तविधिर्बोध्यः। अनङि ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः। 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः। क्रोष्टन् स् इति स्थिते। **अप्तृन्**। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति चकारवर्जमनुवर्तते। तदाह-**अबादीनामिति**। अत्र अष्टाध्यायां तावत् 'तृन्' इति सूत्रेण 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रेण च कर्तरि तृन्तृचौ विहितौ। तथा उणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्तृचौ विधाय 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रेण नप्त्रादयो निपातिताः। ततश्च संज्ञाशब्दाः तृन्तृजन्ताः औणादिका इति स्थितिः। तत्र तृजन्तादेव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह-**नप्त्रादिग्रहणमिति**

नियमशरीरमाह—**उणादीति। तेनेति**। औणादिकेषु नप्त्रादिसप्तानामेव तृन्तृजन्तानां दीर्घ इति नियमेन तदितरेषां पितृभ्रात्रादीनां न दीर्घ इति भावः। नच प्रशास्तृशब्द औणादिको न भवतीति भ्रमितव्यम्, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिक्षदादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात्। अत्र मूले व्युत्पत्तिपक्षे इत्युक्त्या अव्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिसप्तानां तृन्तृजन्तत्वाभावादप्राप्तौ नप्त्रादिग्रहणमर्थवत्। तदितरपितृमात्रादिशब्दानां तु औणादिकानामव्युत्पन्नतया तृन्तृजन्तत्वाभावादेव

१ उशना शुक्राचार्यः, पुरुदंसा मार्जारः, अनेहा कालः।

२ नप्ता पौत्रो दौहित्रो वा, नेष्टाऽध्वर्युगणीय ऋत्विक्। पोता ब्रह्मगणीय ऋत्विक्। होता ऋग्वेदीय ऋत्विक्। प्रशास्ताऽपि ऋत्विग्।

सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः। क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून्। (२७८) **विभाषा तृतीयादिष्वचि**। ७।१।९७॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे। (२७९) **ऋत उत्**। ६।१।१११॥ ऋदन्तान्ङसिङसोरिति परे उकार एकादेशः स्यात्॰। रपरत्वम्। (२८०) **रात्सस्य**।

न दीर्घ इति सूचितम्। नन्वेवं सति उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिदुहादित्वेन औणादिकत्वात् तस्य च नप्त्रादिसूत्रस्वनन्तर्भावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—**उद्गातृशब्दस्येति**। 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रस्थभाष्ये तु अप्तृ इत्येवास्तु, तृन्तृचोर्ग्रहणं मास्त्विति प्रपञ्चितम्। तृन्निति भाष्ये तु तृन्विधौ 'ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्य' इति वक्तव्यम्। होता। पोता। अनुपसर्गस्य किम्। प्रशास्ता। प्रतिहर्ता। औणादिकतृजन्त एवायम्। नयतेस्तृन् वक्तव्यः षुक्च। नेष्टा। त्विषेर्देवतायां तृन् वक्तव्यः। अकारश्चोपधायाः अनिट्त्वं च। त्वष्टा 'क्षदेश्च युक्ते तृन् वक्तव्यः'। क्षत्ता। इत्येवं होतृपोतृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृशब्दाः तृन्नन्ता व्युत्पादिताः। तन्मते तु तेषां पञ्चानामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। नप्तृप्रशास्तृग्रहणमेव उक्तनियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः।

क्रोष्टेति। क्रोष्टन् स् इति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घः। हल्ङ्यादिना सुलोपः। नलोपः। यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति तथापि परत्वादप्तृन्नित्येव दीर्घो न्याय्यः। **क्रोष्टाराविति**। क्रोष्टु औ इति स्थिते तृज्वद्भावे 'ऋतो ङि' इति गुणे अकारे रपरत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यतया तृजन्तत्वाद्दीर्घे रूपम्। एवं क्रोष्टारः। क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ। हे क्रोष्टो। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्न तृज्वद्भावः। शसि शंभुवद्रूपम्। **क्रोष्टूनिति**। सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेः न तृज्वद्भावः। क्रोष्टु आ इति स्थिते। **विभाषा तृतीयादिष्वचि**। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनुवर्तते। अचीति तृतीयादिविभक्तिविशेषणम। तदादिविधिः। तदाह। **अजादिष्विति**। **क्रोष्ट्रेति**। तृज्वद्भावे क्रोष्टृ आ इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफः। एवं क्रोष्ट्रे इति। तृज्वद्भावाभावपक्षे क्रोष्टुना क्रोष्टवे शंभुवत्। ङसिङसोस्तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ अस् इति स्थिते॰। **ऋत उत्**। एङः पदान्तादति ङसिङसोश्च इत्यतः अतीति ङसिङसोरिति चानुवर्तते। ङसिङसोरित्यवयवषष्ठी अतीत्यत्रान्वेति। अकस्येत्यधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ऋदन्तादित्यादिना**। **रपरत्वमिति**। ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नुवतः उकारस्य ऋकारस्थानिकत्वानपायादिति भावः। उदिति तपरकरणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम्। नच 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्निवृत्तिः सिध्यतीति वाच्यम्। तस्यानित्यत्वादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात्। तदनित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते। ततश्च यवलपरे यवला वा इति मकारस्य अनुनासिका एव भवन्तीति 'छ्वोः' इति सूत्रे कैयटः। यत्तु तपरत्वं 'ढ्रलोपे' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति, तन्न। 'उरण्रपरः' इति सूत्रे 'ऊ, रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरोधात्। "सुपन्त्रा-

८।२।२४ ॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । इति रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हलादौ च शंभुवत् । इत्युदन्ताः ॥ हूहूः हूह्वौ हूह्वः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् इत्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः । (२८१) ओः सुपि । ६।४।८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्या-

---

हिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्य भाव्यन्ते सवितू रश्मयो यथा ॥" इति रामायणप्रयोगविरोधाच्चेत्यलम् । क्रोष्टुर् स् इति स्थिते—**रात्सस्य** । संयोगान्तस्य लोप इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सस्यैवेति** । तेन ऊर्क् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । **रेफस्य विसर्ग इति** । खरवसानयोः इति विसर्ग इत्यर्थः । **परत्वादिति** । परत्वान्नुटं बाधित्वा तृज्वत्त्वे कृते ततो नुटि नामि इति दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्टॄणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् नित्य इति वाच्यम्, तृज्वत्त्वे कृते संनिपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् । **नुमचिरेति** । अचिरेत्यनुकरणम् । अचि र इति विहितो रेफो विवक्षितः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति त्वनित्यम् । ततश्च अचिरेत्यस्य समासप्रवेशेऽपि न लुक् । **क्रोष्टूनामिति** । तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुटि कृते नामि इति दीर्घे रूपम् । **क्रोष्टरीति** । तृज्वत्त्वे क्रोष्टृ इ इति स्थिते 'ऋतो ङि' इति गुणे रपरत्वे रूपम् । **क्रोष्ट्रोरिति** । तृज्वत्त्वे ऋकारस्य यण् रेफः । **पक्षे इति** । तृतीयादिष्वजादिषु तृज्वत्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः । ननु तृज्वत्क्रोष्टुः, स्त्रियां च, विभाषा तृतीयादिष्वचि इति त्रिसूत्री व्यर्था । सृगालवचिनोः क्रोष्टृक्रोष्टुशब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति चेत्, शृणु—सर्वनामस्थाने स्त्रियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्टृशब्दस्य प्रयोगः । तृतीयादिष्वजादिषु तु उभयस्य, शसि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमार्था त्रिसूत्रीति । इति उदन्ताः ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते । हूहूरिति । गन्धर्वविशेषवाचि अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमेतत् । **हूह्वौ हूह्वः इत्यादि** । दीर्घाज्जसि च इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । इको यणचि इति यणि रूपम् । हे हूहूः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् । हूह्वा । हूह्वे । हूह्वः । हूह्वोः । हूह्वाम् । हूह्वि । **अतिचमूशब्दे त्विति** । चमूमतिक्रान्तः अतिचमूः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । **नदीकार्यमिति** । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भावः । **खलपूरिति** । खलं पुनातीति क्विप् । खलपू औ खलपू अस् इति स्थिते

---

१ कृष्युत्पन्नं सस्यादिकं ग्रामाद्बहिः यत्र संस्थाप्य शोध्यते वितुषीक्रियते च स प्रदेशः खलशब्देनेहोच्यते । तस्य पवनं गोमयादिनोपलेपनादिकमिह बोध्यम् ।

दजादौ सुपि । 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४)। खलप्वौ। खलप्वः इत्यादि। एवं सुल्वादयः। 'अनेकाचः' किम्। लूः लुवौ लुवः। 'धात्ववयव—' इति किम्। उल्लूः उल्लवौ उल्लवः। 'असंयोगपूर्वस्य' किम्। कटप्रूः कटप्रवौ कटप्रवः। 'गति—' इत्यादि किम्। परमलुवौ। 'सुपि' किम्। लुलुवतुः। स्वभूः। 'न भूसुधियोः' (सू २७३)। स्वभुवौ स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः।

(२८२) **वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४॥** अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः। दृभतीति दृम्भूः। 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः' (उ ११)

'अचि श्नुधातु' इति उवङि प्राप्ते। **ओः सुपि**। 'एरनेकाचः' इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते। 'अचि श्नुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम्। तेन सुपीति विशेष्यते। तदादिविधिः। 'इणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते। तदाह—**धात्ववयवेत्यादिना**। **गतिकारकेति**। इदमपि वार्तिकम् अत्रानुवर्तते इति भावः। **खलप्वौ खलप्व इति**। कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः। हे खलपूः। खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः। खलप्वा। खलप्वे। खलप्वः। खलप्वः खलप्वोः। खलप्वि। इह अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणः असंभवात् उवङि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः। उवङोऽपवादो यणिति फलितम्। इयङुवङौ 'एरनेकाचः' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र पूर्वरूपसवर्णदीर्घापवादाः। **एवं सुल्वादय इति**। सुष्ठु लुनातीति सुलूः। गतिपूर्वकत्वादिहापि यण्। आदिना केदारलूरित्यादिसंग्रहः। **कटप्रूरिति**। 'प्रु गतौ' 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप् उकारस्य दीर्घश्च। **परमलुवाविति**। परमश्चासौ लूश्चेति विग्रहः। गतिकारकेतरपूर्वकत्वान्न यण्। **लुलुवतुरिति**। अतुसि लुलू इत्यस्य अनेकाच्त्वेऽपि सुप्परकत्वाभावान्न यणिति भावः। **स्वभूरिति**। स्वस्मात् भवतीति क्विप्। कारकपूर्वकत्वाद्यणि प्राप्ते आह—**न भूसुधियोरिति**। वर्षासु भवति वर्षाभूः। वर्षर्तावुत्पन्न इत्यर्थः। वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तः। 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारे सूत्रकृतोक्तेः। 'वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः। 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते। **वर्षाभ्वश्च**। ओः सुपि इत्यनुवर्तते। अचि श्नुधातु इत्यतः अचीति च 'इणो यण्' इत्यतः यणिति चानुवर्तते। तदाह—**अस्येति**। वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः। **दृभतीति**। 'दृभी ग्रन्थे'। तुदादिः। शविकरणस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न गुणः। **निपातित इति**। कूप्रत्ययो नुम् चेह निपात्यते इत्यर्थः। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो मकारः। अत्र च ऊकारो

१ कटः तृणविशेषजन्यमास्तरणं, तं प्रवते तनोति इति कटप्रूः।

इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । दम्भ्वौ दम्भ्वः । दम्भूम् दम्भ्वौ दम्भून् । शेषं हूहूवत् । 'दन् इति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दन्भूः । 'दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः' (वा ४११८) । दन्भ्वम् दन्भ्वः इत्यादि खलपूवत् । करभूः । करभ्वम् । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वम् । कारभ्वः । पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वौ इत्यादि । दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥इत्युदन्ताः॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ४६६६)

न धात्ववयवः । अतः उवङ्, 'ओः सुपि' इति यण् च न । किंतु 'इको यणचि' इत्येव यण् । स च 'अमि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—**दम्भूमिति** । शसि दीर्घाज्जसि च इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'इको यणचि' इति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—**दम्भूनिति** । दम्भ्वा । दम्भ्वे । दम्भ्वः । दम्भ्वः दम्भ्वोः दम्भ्वाम् । इह तु 'दन्कर' इति यण् न भवति । भूशब्दस्यार्थवत एव तत्र ग्रहणात् । इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात् । दन्निति नान्तमव्ययं हिंसायां वर्तते । तस्मिन्नुपपदे भूधातोः क्विबित्यर्थः । दन् हिंसां भवते प्राप्नोतीति विग्रहः । **दन्भूरिति** । तरुविशेषः । सर्पविशेष इत्यन्ये । स्वाभाविक एवात्र नकारः । तस्य पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इति नानुस्वारः । अत एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते—**दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः** । **दन्भ्वमिति** । यणा पूर्वरूपं बाध्यत इति भावः । **दन्भ्व इति** । शसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घो बाध्यत इति भावः । करात् करे वा भवतीति करभूः । दन्भूवदित्यभिप्रेत्याह—**करभ्वम् करभ्व इति** । 'दन्कर' इत्युदाहृतवार्तिके दीर्घमध्यकारशब्दपाठ इति मतान्तरम् । तत्राह—**दीर्घेति** । **स्वार्थिक इति** । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः, तत्र भवः स्वार्थिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । **प्रज्ञाद्यणिति** । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अणिवधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङेव । ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः । ननु 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तन्निरूपणं युक्तमित्यत आह—**पुनर्भूर्यौगिकः पुंसीति** । पुनः भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमप्यस्तीत्यर्थः । **दृग्भू इति** । दृशो भवतीति दृग्भूः । कारायां भवतीति काराभूः । कारा बन्धनालयः । **स्वयंभूवदिति** । तत्र 'न भूसुधियोः' इति यणः प्रतिषेधात् । प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः ॥इत्युदन्ताः॥

---

१ अत्र दम्भी ग्रन्थे इति तुदादिगणीयाद्धातोरौणादिके ऊप्रत्यये नुमागमे च निष्पन्ने दम्भू शब्दे भूधातोरभावादुवङादिकं न ।

२ दृशि नेत्रे भवतीति दृग्भूः रोगविशेषः । कारायां बन्धनागारे भवतीति काराभूः बन्धनालयाधिकृतादिः पुरुषः ।

धातॄणामित्यादि। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ पितरः। पितरम् पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः। ना नरौ नरः। हे नः। (२८३) नृ च। ६।४।६॥ 'नृ'

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। धातेति। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। तत्र तृन् तृज्वा स्यात्। क्रोष्टुशब्दवदनङ्दीर्घसुलोपनलोपाः। हे धातरिति। 'ऋदुशनस्' इत्यत्रासंबुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ्। 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वं, हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गः। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः। धाताराविति। ङिसर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः रपरत्वम्, 'अप्तृन्' इति दीर्घश्च। धातारः। धातरम् धातारौ। शसि पूर्वसवर्णदीर्घः ॠकारः, नत्वम्। धातॄन्। टा यण्। धात्रा। ङे यण्। धात्रे। ङसिङसोः ऋत उत्, रपरत्वम्, सलोपः, विसर्गः धातुः। धातुः। धात्रोः धात्रोः। आमि 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्। 'नामि' इति दीर्घः। नकारस्य रेफषकाराभ्यां परत्वाभावादप्राप्ते णत्वे। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्। ऋवर्णात् परस्येत्यर्थः। इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम्। ङौ 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्। धातरि। धातृषु। नच धातृशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दात् औणादिकशंसिक्षदादितृन्तृजन्तत्वादिह कथम् 'अप्तृन्' इति दीर्घः, औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति नियमादिति वाच्यम्। धाञ्धातोः शंसिक्षदादित्वकल्पनायां प्रमाणाभावेन धातृशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः। एवं नप्त्रादय इति। नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दाः धातृशब्दवदित्यर्थः। उद्गातृशब्दस्य औणादिकतृन्तृजन्तस्य नप्त्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक्। तदेतत् स्मारयति—उद्गाताराविति।

पितेति। धातृवदनङादि। सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति। पातीति पिता। तृच्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्बोध्या। अव्युत्पत्तिपक्षे तु अप्तृन्तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः। पितरौ पितरः। पितरम् पितरौ पितॄन् इत्यादि धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादय इति। उणादिषु 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पादिताः। तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। भ्राजेस्तृनि तृचि वा जलोपः। भ्राता। जायां मातीति जामाता। तृन्प्रत्ययः। तृज्वा यालोपश्च। अनयोरप्यौणादिकयोर्नप्त्रादिष्वनन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः। आदिना मन्तृ हन्तृ इत्यनयोः ग्रहणम्, तयोरुणादिषु 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः' इति प्रकरणे बहुलमन्यत्रापि इत्यत्र उदाहृतत्वात्। नेति। नृशब्दो मनुष्यवाची। तस्मात् सुः। 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'अप्तृन्' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति नान्तत्व-

इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्। नृणाम्-नृणाम्। ॥ इत्यृदन्ताः ॥ 'कॄ' 'तॄ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वे कीः किरौ किरः। तीः तिरौ तिरः इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु 'ऋदुशनस्—' (सू २७४) इति 'ऋतो ङि—' (सू २७५) इति च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः क्रौ क्रः। कॄम् क्रौ कॄन्। क्रा। क्रे इत्यादि। ॥ इत्यॄदन्ताः ॥ 'गमॢ'

प्रयुक्तो दीर्घः। हल्ङ्यादिलोपः। नलोपः। ना इति रूपम्। **नरौ नर इति।** 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः। अप्तृन्नाद्यनन्तर्भावात् नान्तत्वाभावाच्च न दीर्घः। **हे नः इति।** 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः। हल्ङ्यादिलोपो विसर्गश्च। नरम् नरौ। शसि पूर्वसवर्णदीर्घो ॠकारः, नत्वम्, नॄन्। टादावचि यणि रेफः। न्रा। न्रे। ङसिङसोः ऋत उत्, रपरः सलोपः, विसर्गश्च। नुः। नुः न्रोः आमि नुट्, 'नामि' इति नित्यं दीर्घे प्राप्ते। **नृ च।** नृ इति लुप्तषष्ठीकम्। 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। 'छन्दस्युभयथा' इत्यतः उभयथेत्यनुवर्तते। तदाह—**नृ इत्येतस्येत्यादिना। नृणाम् नृणाम् इति।** 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम्। ङौ 'ऋतो ङि' इति गुणः रपरत्वम्। नरि न्रोः नृषु। इत्यृदन्ताः।

अथ ॠदन्ता निरूप्यन्ते—कॄ इत्यादिना। कॄ तॄ इत्यनयोरनुकरणे इत्त्वे रपरत्वे इत्यन्वयः। 'कॄ विक्षेपे' 'तॄ प्लवनतरणयोः'। कॄ तॄ इत्याभ्यां शब्दाभ्यां अनुकरणे क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कॄ तॄ इत्येतौ विवक्षितौ। अत एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः। अनुकार्यं च अनुकरणात् भिन्नमिति 'मतौ छः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। आनुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्यात् अर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत्। ततश्च अनुकार्याभ्यां कॄ तॄ इत्याभ्यां अनुकरणभूतयोः कॄ तॄ इत्यनयोरर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः। ननु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वाभावात् 'ऋत इद्धातोः' इति कथमित्वम्। न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनात् अनुकरणभूतयोः धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अधातुरिति धातुपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—**प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादिति।** 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषाकरणात् 'ओः सुपि', 'क्षियो दीर्घात्' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिनिर्देशाच्च प्रकृतिवदनुकरणमिति पाक्षिकम्। ततश्चात्रातिदेशभावमादाय धातुत्वात् 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम्। अतिदेशाभावमादाय धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिश्च न विरुध्यत इति भावः। **कीरिति।** कॄधातुरित्यर्थः। ॠकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपः, विसर्गश्च। **किराविति।** अपदान्तत्वात् 'र्वोः' इति

'शक्लृ' अनयोरनुकरणे अनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वम्। गमलौ। गमलः। गमलम् गमलौ गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु 'ऋत उत्' (सू २७६) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४)। गमुल्। शकुल् इत्यादि। इति लृदन्ताः॥ इना सह वर्तते इति से:। सयौ सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ स्मृतयः।॥ इत्येदन्ताः॥ **(२८४) गोतो णित्** ।७।१।६०॥ गोशब्दात्परं सर्व-

---

न दीर्घः। **तीरिति**। तॄधातुरित्यर्थः। **गीर्वदिति**। गीर्शब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। किरम् किरौ किरः। किरा कीर्भ्याम् कीर्भिः। किरे। किरः। किरोः। कीर्षु। भ्यामादौ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् दीर्घः। **इत्वाभावेति**। प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वाभावे सतीत्यर्थः। **अनङ्गुणौ नेति**। 'ऋत् उत्' इत्युत्वमपि तपरकरणान्नेति द्रष्टव्यम्। अत एव 'क्रो यङि' इत्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते। **कॄरिति**। कॄधातुरित्यर्थः। कौः। कः इत्यादौ यण्। **इत्यादीति**। क्रः। क्रः क्रोः क्राम्। क्रि। इत्यॄदन्ताः॥

अथ लृदन्ता निरूप्यन्ते। गम्लृ शक्लृ इति। 'गम्लृ गतौ' 'शक्लृ शक्तौ' अजन्तौ धातू। **अनङिति**। ऋदुशनस् इत्यनेनेति शेषः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः। **गुणविषये त्विति**। ङौ सर्वनामस्थाने च ऋतो ङि इति गुणः अकारः, लपर इत्यर्थः। 'उरण्परः' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः। **गमॄनिति**। लृवर्णस्य दीर्घाभावात् ऋवर्ण एव। पूर्वसवर्णदीर्घे नत्वमिति भावः। **ङसिङसोस्त्विति**। गम्लृ अस् इति स्थिते ऋत उत्, लपरः। गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति रूपम्॥ **इत्यादीति**। गम्लृभ्याम्। गम्लृभिः। गम्लृभ्यः। गम्लृभ्यः। आमि तु गमॄणाम्। गमलि गम्लोः गम्लृषु। वस्तुतस्तु 'उरण्परः' इत्यत्र अजिति वक्तव्ये अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अण् पूर्वणेवेत्युक्तं भाष्ये। यदि लृकारस्य यण् लकारः स्यात् तर्हि लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मादेवंजातीयकानां प्रयोगो न भाष्यसंमत इत्याहुः। इति लृदन्ताः।

अथ एदन्ता निरूप्यन्ते। इनेति। अः विष्णुः तस्यापत्यम् इः। अत इञ्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम्। 'आद्गुणः' से इति रूपम्। ततः सुः, रुत्वविसर्गौ। सेः। एवं स्मृतेः। स्मृतः इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। नच एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् शङ्क्यः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात्। अजादौ अयादेशं मत्वाह—**सयौ सय इति**। 'एङ्ह्रस्वात्' इति संबुद्धिलोपः, हे से। नन्वेवं सति हे हरे इत्यत्र संबुद्धिलोपो न स्यात्। संबुद्धिं परनिमित्तमाश्रित्य

नामस्थानं णिद्वत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः। (२८५) औतोऽम्शसोः।६।१।९३॥ 'आ ओतः' इति च्छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते। नेह। अचिनवम्। असुनवम्। गाम् गावौ गाः।

प्रवृत्तस्य गुणस्य संबुद्धिविघातकं सुलोपं प्रति संनिपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगात्। नचैवं सत्येङ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत्, शृणु—हे हरे इत्यत्र संबुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविघात्यत्वमेव नास्ति। सत्यपि तल्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्वात्, तेन च गुणस्य निर्बाधत्वात्। केचित्तु गुणात् संबुद्धेः इत्यनुक्त्वा 'एङ्ह्रस्वात्' इत्युक्तेः संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्तत इत्याहुः। नच जसि सयः इति कथम्। अन्तर्वर्तिविभक्त्या से इत्यस्य पदत्वेनायादेशं बाधित्वा 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपापत्तेरिति वाच्यम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात्। उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्तव्ये अन्तर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तदर्थः। सेनासेवकादिशब्दगतस्य से इत्यस्य अनुकरणं वा अस्तु। तत्र जसि अयादेशस्य निर्बाधत्वात्। इत्येदन्ताः॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। गो स् इति स्थिते। **गोतो णित्**। गोत इति तपरकरणम्। 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह—**गोशब्दादित्यादिना। णिद्वत्स्यादिति**। णिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः। **गौरिति**। णिद्वत्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः औकारः। रुत्वविसर्गाविति भावः। **गावौ गावः इति**। णिद्वत्त्वे वृद्धिः आवादेशश्चेति भावः। हे गौः। वृद्धौ एङः परत्वाभावात् न संबुद्धिलोपः। अमि गो अम् इति स्थिते णिद्वत्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम्। **औतोऽम्शसोः। छेद इति**। आ ओत इति च्छेदः, व्याख्यानादिति भावः। ओत इति तपरकरणम्। ओकारादित्यर्थः। अम् च शस् च अम्शसौ, तयोरिति विग्रहः। अवयवषष्ठ्यन्तमेतत्। 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**ओकारादित्यादिना**। शस् इह सुबेव गृह्यते। ननु बह्वल्पार्थादिति तद्धितः शस अचीत्यनुवृत्तेः तद्धितस्य च शसः अजादित्वासंभवात् 'लशक्वतद्धिते' इत्यत्र तद्धितपर्युदासात्। ननु 'चिञ् चयने' लङ्, अडागमः, उत्तमपुरुषो मिप्। तस्थस्थमिपां इति तस्य अमादेशः। श्नुर्विकरणः। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ओकारः। अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशे अचिनवमिति रूपम्। तत्र अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशं बाधित्वा 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वे 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत आह—**शसेति। गामिति**। परापि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरिह न

---

१ स्वं संबुद्धिरूपमुपजीव्यं यस्य, स चासौ गुणश्च, तेनोपघात्य इति समासोऽत्र विवक्षितः।

गवा । गवे । गोः इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम् । विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौः सुद्यावौ सुद्यावः । सुद्यामित्यादि । 'ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् स्मृतावौ स्मृताः इत्यादि । इत्योदन्ताः ॥ (२८६) रायो

भवति आत्वस्य निरवकाशतया तदपवादत्वादिति भाष्यम् । नहि वृद्धिविषयादन्यत्र आत्वस्य प्रवृत्तिरस्तीति तदाशयः । नच द्योशब्दादमि आत्वं सावकाशं 'गोतो णित्' इति णित्त्वस्य तत्राभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम् । अस्मादेव भाष्यात् 'ओतो णित्' इति णित्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविषयत्वादिति भावः । **गाः इति** । असर्वनामस्थानत्वान्न णिद्वत्त्वम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वमिति भावः । टादावचि अवादेशं मत्वाह—**गवा गवे इति** । **गोरिति** । 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । **इत्यादीति** । गवोः गवाम् । गवि इत्यादिशब्दार्थः । द्योशब्दः ओकारान्तः स्त्रीलिंगः । 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । सु शोभना द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ पुंलिङ्गः । सुद्यो स् इत्यादि-सर्वनामस्थाने गोतो णित् इत्यप्राप्ते । **ओतो णिदिति वाच्यम्** । गोत इति ग-कारमपनीय 'ओतो णित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमनुपदमेवोक्तम् । न-त्विदं वार्तिकम् । तत्र ओत इति तपरकरणम् । ओकारात् सर्वनामस्थानं णिदिति लभ्येत । **विहितेति** । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्येतद्विहितवि-शेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । **तेनेति** । गोतः इति गकारमपनीय ओत इति वच-नेनेत्यर्थः । **सुद्यामित्यादीति** । गोशब्दवद्रूपाणीति भावः । **हे भानो इति** । ओकारात् परं सर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे ओकारे सति सोः ओकारात् परत्वात् णिद्वत्त्वे वृद्धौ औकारे एङः परत्वाभावात् सुलोपाभावे रुत्वविसर्गयोः हे भानौः इति स्यात् । अतो विहितवि-शेषणमित्यर्थः । ननु 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यत्र एङ्ग्रहणसामर्थ्यादेव हे भानोः इत्यत्र णित्वं तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति । अन्यथा 'एदुह्रस्वात्' इत्येव ब्रूयात् । अतो विहितविशेषणमनर्थकमित्यस्वारस्यादाह—**हे भानव इति** । तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो अस् इति स्थिते ओतः परत्वाण्णिद्वत्त्वे वृद्धौ आवादेशे भानावः इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष-या हे भानो हे भानवः इत्यत्र णिद्वत्वाभावोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थ-मेव । **उः शम्भुरिति** । उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति वि-ग्रहे बहुव्रीहिः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तौ गोशब्दवद्रूपाणि । वस्तुतस्तु 'गोतो णित्' इति सूत्रशेष-तया 'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इत्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओतो णिदिति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः ॥ इत्योदन्ताः ॥

हलि। ७। २। ८५॥ रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। राः। अच्यायादेशः। रायौ रायः। रायम् रायौ रायः। राया राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः॥ ग्लौः, ग्लावौ ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ ग्लावः इत्यादि। 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) इतीह न प्रवर्तते। 'ऐऔच्' (म सू ४) इति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञानात्। इत्यौदन्ताः॥

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्। ६।

रमा। (२८७) औङ आपः। ७। १। १८॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी

अथैदन्ता निरूप्यन्ते। रैशब्दो धनवाची। 'अर्थरैविभवा अपि' इत्यमरः। तस्य हलादिविभक्तिषु विशेषं दर्शयति—रायो हलि। राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्यन्तम्। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते। हलीत्यनेन विभक्ताविति विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—रैशब्दस्येत्यादिना। हल्ग्रहणादचि आत्वं न, किं तु आयादेश एवेत्यत आह—अचीति। राः। आत्वे रुत्वविसर्गौ। अचि आयादेशमुदाहरति—रायौ राय इति। इत्यादीति। राभिः। राये राभ्याम् राभ्यः। रायः राभ्याम् राभ्यः। रायः रायोः रायाम्। रायि रायोः रासु। रैशब्दः छान्दस इति भाष्यम्। क्यजन्त एव छान्दस इति पक्षान्तरम्॥इत्यैदन्ताः॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते। ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची। 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः। तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः। अचि तु आवादेश इति मत्वाह—ग्लौः ग्लावौ ग्लाव इति। ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः। ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः। ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः। ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम्। ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु। ननु 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओद्ग्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि ग्रहणात् अम्शसोर्ग्लौशब्दस्य आत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—औतोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तत इति। ऐऔजित्यादिग्रन्थस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः। एवं जनानवतीति जनौः। क्विप्। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधतीति वृद्धिः। जनावौ। जनावः इत्यादि। इत्यौदन्ताः॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां अजन्तपुंलिङ्गनिरूपणं समाप्तम्॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते। रमेति। रमते इति रमा[1]। 'रमु

---

१ वस्तुतस्तु रमयतीति रमा, रमधातोर्ण्यन्तात्पचाद्यच्। अमन्तत्वेन मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वेन णौ उपधावृद्धिर्न दृश्यते।

स्यात्। औङ् इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। (२८८) **सम्बुद्धौ च**। ७। ३। १०६॥ आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ। 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति संबुद्धिलोपः। हे रमे, हे रमे, हे रमाः। रमाम्. रमे रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। (२८९) **आङि चापः**। ७।३।१०५॥ आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात्। रमया रमाभ्याम् रमाभिः। (२९०) **याडापः**। ७।३।११३॥ आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। 'वृद्धिरेचि' (सू ७२)। रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः। रमायाः रमयोः रमाणाम्। रमायाम् रमयोः रमासु। एवं दुर्गादयः।

क्रीडायाम्' पचाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति ङ्यापोः पृथग्ग्रहणात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः। 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः। अथ रमा औ इति स्थिते। **औङ आपः**। आप इति पञ्चमी। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं विवक्षितम्। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते। औङः इति षष्ठी। 'जसः शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते। तदाह—**आबन्तादित्यादिना**। औङ्शब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वादाह—**औङितीति**। **संज्ञेति**। प्राचां शास्त्रे स्थितेति शेषः। **रमे इति**। रमा औ इति स्थिते शीभावे तस्य स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात्। 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आद्गुणः' इति एकारः। 'यस्येति च' इति लोपस्तु न, अभत्वात्। जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—**रमाः इति**। पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति, 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधात्। हे रमा स् इति स्थिते। **संबुद्धौ च**। 'बहुवचने झल्येत्' इत्यतः एदिति 'आङि चापः' इत्यतः आप इति चानुवर्तते। तदाह—**आप इत्यादिना**। आबन्तस्येत्यर्थः। 'अलोऽन्त्यस्य'।हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**एङ्ह्रस्वादिति**। हल्ङ्यादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। **रमामिति**। 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपम्। औङः शीभावे आद्गुणं मत्वाह—**रमे इति**। **स्त्रीत्वादिति**। शसि रमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छसः' इति नत्वं स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थः। रमा आ इति स्थिते। **आङि चापः**। ओसि च इत्यनुवर्तते आप इति षष्ठी। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तदन्तविधिः। 'बहुवचने झल्येत्' इत्यतः एदित्यनुवर्तते। तदाह—**आङि ओसि चेत्यादिना**। आङिति टासंज्ञा प्राचामित्युक्तम्। अलोऽन्त्यस्य एत्वे अयादेश इत्याह—**रमयेति**। **रमाभिरिति**। 'अतो भिसः' इति तपरकरणादैस् न। रमा ए इति स्थिते। **याडापः**। आप इति पञ्चमी। 'घेर्ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**आपः परस्येत्यादिना**। टित्वादाद्यवयवः। **वृद्धिरेचीति**। या ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः। **सवर्णेति**। ङसिङसोः रमा अस् इति स्थिते याडागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः'

(२६१) सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७।३।११४॥ आबन्तात्सर्वनाम्न परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७) इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः । **(२६२) विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ** १।१।२८॥ अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तर-

---

इति सवर्णदीर्घ इति भावः । याडित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु न, अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । **रमयोरिति** । 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भाव । **रमाणामिति** । 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यत्राब्ग्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामि' इति दीर्घे 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वमिति भावः । **रमायामिति** । रमा इ इति स्थिते 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इत्यामादेशे याडागमे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्वम् । सर्वशब्दाट्टापि सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । किन्तु 'याडापः' इति प्राप्ते । **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च** । 'याडापः' इत्यतः आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'घेर्ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततश्च आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादित्यर्थः । टित्त्वादाद्यवयवः । ह्रस्वश्चेति वाक्यान्तरम् । आप इत्यनुवृत्तमावर्तते । षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते तच्च ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । आपः स्थाने भवतीति तदर्थः । तदाह— **आबन्तादिति** । **याटोऽपवाद इति** । येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः । **सर्वस्यै इति** । सर्वा ए इति स्याट् । वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । **सर्वस्याः इति** । ङसिङसोः सर्वा अस् इति स्थिते स्याट्, आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—**एकादेशस्येति** । वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशः सवर्णदीर्घः तस्येत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघातात् आबन्तत्वं व्याहतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपीति वाच्यम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् इति निषेधादिति चेत्, सत्यम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । **सर्वस्यामिति** । ङौ सर्वा इ इति स्थिते 'ङेराम्' इत्याम् सुटं बाधित्वा परत्वात् स्याट् ह्रस्वश्च । सकृद्गतिन्यायान्न पुनः सुट् । **एवमिति** । सर्वादिगणपठितविश्वादयः आबन्तत्वं प्राप्ताः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—**विभाषा दिक्समासे** । 'सर्वादीनि' इत्यतः सर्वनामग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**अत्रेति** । दिक्समासे इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिति

पूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै। 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः। 'अपुरि' इत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै नगर्यै। (२९३) **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्।** ७।३।११५॥ आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयस्यै-द्वितीयायै। द्वितीयस्याः-द्वितीयायाः। द्वितीयस्याः-द्वितीयायाः। द्वितीयस्याम्-द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। 'अम्बार्थ-

---

केचित्। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये। सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—**उत्तरपूर्वस्यै इति।** स्याड्ढ्रस्वौ। **उत्तरपूर्वायै इति।** सर्वनामत्वाभावपक्षे याट्। उत्तरपूर्वस्याः-उत्तरपूर्वायाः। उत्तरपूर्वासाम्-उत्तरपूर्वाणाम्। उत्तरपूर्वस्याम्-उत्तरपूर्वायाम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति मात्रग्रहणात् संप्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम्। ननु उत्तरा दिगिति गत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात्। स्याडागमस्तु नेष्यते। तत्राह—**दिङ्नामानीति।** 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तो दिक्समासः, दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात्। ननु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि। ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः। **योत्तरेति।** उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ। सामानाधिकरण्याभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसंभवात्, 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति वचनात्। **उन्मुग्धायाः इति।** तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता। ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु। बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिङ्नामानि' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—**बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति। बाह्यायै इत्यर्थ इति।** 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च॥' इति कोशात्। अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भावः। **अपुरीत्युक्तेरिति।** 'अन्तरं बहिर्योग' इति गणसूत्र इति शेषः। **विभाषा।** '' घेर्ङिति '' इत्यतः ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'याडापः' इत्यतः आप इति, 'सर्वनाम्नः

---

१ योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यभूता सा वास्तविकी पूर्वा यस्याः। वस्तुतः पूर्वां या मोहवशादुत्तरां मन्यते सेह ग्राह्या। एवं चोत्तरशब्दस्योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्ये लक्षणया तस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातसिद्धिः। 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायेन तत्रैव लक्षणौचित्यात्।

नद्योर्ह्रस्वः' (सू २६७)। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। 'असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न' (वा ४५६२)। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वात् जरस्। जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषया:

स्याद्' इत्यतः स्यादिति ह्रस्व इति चानुवर्तते तदाह—आभ्यामित्यादिना। इदमिति। 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—तीयस्येति। विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसंख्यानादित्यर्थः। नच तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यम्, पुंनपुंसकार्थं तस्यावश्यकत्वात्। अम्बार्थेति। व्याख्यातमिदं पुंसीदन्ताधिकारे। तत्र नदीविषये उदाहृतम्। अम्बार्थानुदाहरति—हे अम्बेत्यादि। शेषं रमावत्। अत्र भाष्ये डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। तदिदं वार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम्। यथाश्रुतवार्तिके तु हे अल्ल इत्यत्राव्याप्तिः स्यादिति तदाशयः। तदत्र फलितमाह—असंयुक्ताः इति। द्व्यच्कानामम्बार्थानां ह्रस्वः इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधिः। अतः जगदम्ब इत्यत्र द्व्यच्काम्बान्तत्वात् भवति ह्रस्वः।

जरेति। 'जॄष् वयोहानौ'। 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः, रपरत्वम्। अदन्तत्वात् टाप्, सुः, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः। जरसाविति। 'जराया जरसन्यतरस्याम्, इति अजादौ जरसादेश इति भावः। ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातकजरसादेशनिमित्तत्वासम्भवेन जरसादेशाभावे आद्गुणे जरे इत्येव स्यादित्यत आह—शीभावादिति। जरसि कृते तु आबभावान्न शीभाव इति भावः। जरसः। जरसम् जरसौ जरसः। टा जरसा। न चात्र जरा आ इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम्, एकदेशविकृतन्यायेन कृतेऽप्येत्त्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, परान्नित्यस्य बलवत्त्वात्। कृते तु जरसि आबभावादेत्त्वं न। ङे जरसे। नचात्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात्, आपः परस्य ङितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। ङसिङसोः जरसः। अत्रापि पूर्ववद्याट् न। जरसोः। एत्त्वं बाधित्वा नित्यत्वात् जरस्। आमि जरसाम्। नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत आह—आमि नुट इति। ङौ जरसि। परमपि ङेरामं याटं च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस्। पक्षे हलादौ च रमावदिति। जरसादेशाभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः।

मतान्तरं दूषयितुमनुवदति—इह पूर्वेत्यादिना। इह जराशब्दे जरा औ

अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुः । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' (सू २८७) 'आङि चापः' (सू २८९) 'याडापः' (सू २९०) 'ह्रस्वनद्यापः—' (सू २०८) 'ङेराम्—' (सू २७०) इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्निशृत्सु । तथाप्यनल्विधाविच्युक्तेर्न भवन्ति ।

इति स्थित शीभावमाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुरित्यन्वयः । आश्रित्येत्यनन्तरं जरसादेशे कृते इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत आह—**पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः । ननु आबन्तसंनिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभावस्य संनिपातपरिभाषया आबन्तसंनिपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वं न संभवतीत्यत आह—**संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चेति** । **तन्निर्मूलमिति** । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः संनिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भावः ।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औङ आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपवादयोः परत्वादस्तु जरसादेशः । अस्तु च ङेङसिङस्सु जरसे जरसः इत्यत्र याटमन्तरङ्गत्वात् बाधित्वा जरसादेशः । अस्तु च ङौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वादामं अन्तरङ्गत्वाद्याटं च बाधित्वा जरसादेशः । तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेन आबन्तत्वात् तमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः कुतो न स्युः । किंच अनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्त्वशीभावयाड्नुडागमान् बाधित्वा 'पद्दन्नो' इत्यादिना नस् निश् पृत् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्तत्वमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमाः प्रसज्येरन्निति शङ्कते—**यद्यपीत्यादिना** । परिहरति—**तथापीति** । स्थानीभूताबन्ताश्रयविधयः एते एत्त्वादिविधयः । अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्वं न संभवति, अनल्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वालाभात् एत्त्वादिविधयो न भवन्तीत्यर्थः । ननु अल्त्वव्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिः । नतु यथाकथञ्चित् अलाश्रयविधिरपि । रामायेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घाभावप्रसङ्गात् । तत्र हि दीर्घो यञादिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । यादेशस्य च एकारः अल् स्थानी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनल्विधाविति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अल्त्वव्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतं एकारमेकारत्वेन नाश्रयति । किंतु सुप्त्वेनैव । सुप्त्वं चाल्त्वव्याप्यं न भवति, भ्यामादावपि सत्त्वात् । ततश्च दीर्घस्यानल्विधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वसंभवात् दीर्घो निर्बाधः ।

'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषात्, 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् ।

प्रकृते च एत्त्वादिविधयः जरसादेशस्थानीभूताबन्तत्वपुरस्कारेण लब्धप्रवृत्तिकाः । आप्त्वं च समुदायस्य धर्मः । नत्वाकारमात्रस्य । ततश्च एत्त्वादिविधीनामनल्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याह—आ आबित्यादिना । 'आङि चापः' इत्यादिषु सवर्णदीर्घेण आ आप् इति प्रश्लिष्य आकाररूपाबन्ताश्रयणेन एत्त्वादयो विधीयन्ते । ततश्च ते आकारत्वरूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति तेषामल्विधित्वात् तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्वं न संभवति । ततश्च एत्त्वादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह—एवमिति । यथा 'आङि चापः' इत्यादिषु आ आबिति प्रश्लेषः । एवं हल्ङ्याब्भ्यः इत्यत्र ङी ई, आ आबिति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषात् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्यन्वयः । ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे अतिखट्वः 'निष्कौशाम्बिरित्यत्रापि सुलोपः स्यात् । तथाहि खट्वाशब्दष्टाबन्तः खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः । उभयत्रापि 'गोस्त्रियोः' इति आपो ङीपश्च ह्रस्वः, ततः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाबन्तत्वस्य ईकाररूपङ्यन्तत्वस्य चानपायात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह—अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेरिति । अयमाशयः—ङी ई, आ आबिति प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङ्यापावाश्रित्य सुलोपप्रवृत्तिर्वक्तव्या । ईत्वात्वयोश्च अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरल्विधित्वान्न स्थानिवत्त्वेन ङ्याबन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति । एवंच दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वात् हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्यादेतत् । 'याडापः' इत्यत्र आ आबिति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याड् दुर्वारः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे रूपम् । ततो ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम् । तत्र 'याडापः' इति याट् स्यात् । दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाप्त्वस्य सत्त्वात् । नचाकारत्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात् । तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाड्विधेरल्विधित्वात् न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाकारत्वावच्छिन्नाप्त्वमिति वाच्यम्, याड्विधिर्हि आकाररूपाबाश्रयः । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिवत्त्वलभ्यम् । किंतु आप्त्वमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम् । आप्त्वं

आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्। 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशाया निश्। निशः। निशा। (२९४) व्रश्चभ्रस्जसृ-

च समुदायधर्म एव। नत्वलत्वव्याप्यधर्मः। तेन रूपेण स्थान्यलाश्रयत्वेऽपि अलिव-धित्वाभावाद्याड्विधौ स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति—**न चेति**। **एवमपीति**। 'याडापः' इत्यत्र आकारप्रश्लेषे सत्यपीत्यर्थः। **स्वाश्रयमिति**। स्वः आकारः आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम्। स्वतस्सिद्धमिति यावत्। एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तः संदर्भः शङ्कापरः। इति च न वाच्यमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**आबन्तं यदङ्गमिति**। 'याडापः' इत्यत्र हि आब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं गृह्यते। अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति। ततश्चा-बन्तादङ्गात् परस्य ङितो याड्विधीयते। यस्मात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः ता दृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः। प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः। प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दाददन्तात् टाब्विधानात् खट्वा इत्येव टाबन्तम्। तत्तु ङितं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात्। यत्त्वङ्गम-तिखट्वेति न तट्टाबन्तम्। अतः स्थानिवत्त्वेन आप्त्वे सत्यपि न याडिति भावः। ननु 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः। तत् कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—**उपसर्जनेनेति**। तत्र भाष्ये 'स्त्री-प्रत्यये चानुपसर्जने न' इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृत स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्बाधत्वादिति भावः। नन्वेवमप्याब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात्। अत एव ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वार्तिककारमतं ह्रस्वे फलाभा-वेन स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाभ इति भाष्यकारेण दूषितम्।

अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह—**पद्दन्निति**। शसि नसः। टा नसा। **नो-भ्यामित्यादीति**। नस् भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वे 'ससजुषो रुः' इति रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे गुणे नोभ्याम् नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः। नस्सु। **पक्षे**

१ अयं भावः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति तदा-दितदन्तनियमाङ्गीकारे राजकुमारी, परमसुन्दरराजकुमारीत्यादेर्ङ्यन्तत्वं न स्यादतः अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो भाष्यकृता निषिद्धः, स्त्रीप्रत्यये चानु-पसर्जनेनेति परिभाषया। तथा च उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो यथावदवस्थित एवेति फलितमित्याहोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इति।

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८।२।३६॥ व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डः । निड्भ्याम्। निड्भिः । सुपि 'डः सि धुट्' (सू १३१) इति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति टतयोष्ठथौ न । 'न पदान्ताट्टोः—' (सू० ११४) इति ष्टुत्वं न । निट्त्सु-निट्सु । **(२६५) षढोः कः सि ।८।२।४१॥** षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोः—' (सू ३२५) इति सूत्रात् 'धातोः' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे निज्भ्याम् । निज्भिः । 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं तु न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । निच्छु । 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा' (वा ३४१६) । पृतः । पृता ।

इति । शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति । **निशाया निशिति** । शसादौ 'पद्दन्नो' इत्यनेनेति शेषः । निश् भ्यामिति स्थिते । **व्रश्चभ्रस्ज** । व्रश्चादयः सप्त धातवः । छशौ वर्णौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । झलो झलि इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**व्रश्चादीनामिति** । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । **षस्य जश्त्वेन डः इति** । प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति पदत्वात् झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्याड्डकारे निड्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । **सुपीति** । निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डस्सि धुट्' इति कदाचित् धुडागमः । **चर्त्वमिति** । डधयोः इति शेषः । स्थानसाम्यात् डस्य टः, धस्य तः । **तस्येति** । चर्त्वस्येत्यर्थः । **ठथौ नेति** । धुडभावपक्षे टस्य ठो न । धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थभाष्ये 'चयो द्वितीयाः' इत्यस्य पाठदर्शनात् तदपेक्षया चर्त्वस्य परत्वम् । अथ तकारस्य ष्टुत्वेन टकारमाशङ्क्य आह—**न पदान्तादिति** । स्वादिषु इति पदत्वं बोध्यम् । **निट्त्सु इति** । धुट्पक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु निट्सु ।

तत्र धुडभावपक्षे निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य षकारस्य जश्त्वात् प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह—**षढोः कः सि** । षश्च ढश्चेति द्वन्द्वः । सि इति सप्तमी तदाह—**षस्येत्यादिना** । **इति तु न भवतीति** । षकारस्य ककारो न भवतीत्यर्थः । **जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति** । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः । शसादिषु निशादेशाभावपक्षे सुटि च रमावत् । व्रश्चादिसूत्रे मतान्तरमाह—**केचित्त्विति** । 'एकाचो बशः' इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तं च धातोरित्येतत्

पृत्सु वा पृतनासु । पक्षे पृतनाभिः । पृतनाभ्यः । पृतनाभ्यः । पृतनानाम् । पृतनाः । पृतनाम् । पृत्सु ।... **(प्रकरणम्)** ...

पृद्भ्याम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । ॥ इत्यादन्ताः ॥
मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ।
(२१६) ङिति ह्रस्वश्च ।१।४।६॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गा-

छशयोरेव विशेषणम्, व्रश्चादिषु धातुत्वाव्यभिचारात् । **जश्त्वेनेति ।** निश् भ्या-मित्यादौ निश् इत्यस्य धातुत्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्यात् जकार इत्यर्थः । निज् भ्यामित्यत्र कुत्वमाशङ्क्याह— **कुत्वं तु नेति । जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति ।** कुत्वं प्रतीति शेषः । **निच्शु इति ।** निश् सु इति स्थिते, शस्य जश्त्वेन जः, सस्य श्चुत्वेन शः, जस्य चर्त्वेन चः, शस्य छत्वविकल्पः । **मांसपृतना ।** मांस, पृतना, सानु इत्येतेषां मांस्, पृत्, स्नु, इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । अत एवाह— **शसादौ वेति ।** पद्दन्निति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति भावः । मांससानु-शब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदाहरति—**पृतः इति । पक्षे इति ।** पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । **गोपा विश्वपावदिति ।** आबन्तत्वा-भावात् न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति । प्राय-शब्दो बहुलपर्यायः । 'प्रायो भूम्नि' इत्यमरः । इह तु ईषदूनत्वे वर्तते । प्रकृत्यादि-त्वात्तृतीया । मतिशब्दः ईषदूनहरिशब्दवत् प्रत्येतव्य इत्यर्थः । शसि विशेषमाह— **स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति ।** 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वस्य पुंस्त्वे विधाना-दिति भावः । तृतीयैकवचने घित्वान्नाभावमाशङ्क्याह—**नात्वं नेति ।** 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वविधौ अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः । इदन्तत्वात् यू स्त्र्याख्याविति नदीत्वे अप्राप्ते ङित्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—**ङिति ह्रस्वश्च ।** अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम् । तथा हि । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते । ईश्च ऊश्च यू 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षाते स्त्र्याख्यौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्ज-मनुवर्तते । इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोस्ताविति विग्रहः । इयङुवङ्प्रासियोग्या-वित्यर्थः । 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । ततश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्य-स्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यमेकं संपद्यते । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र प्रत्येकमन्वेति । स्त्र्याख्याविति चानु-वर्तते । स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम् । नतु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, व्याख्यानात् 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यान्तरं संपद्यते । तदाह—**इयङुवङ्स्थानावित्यादिना ।** द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु इष्वशन्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां

वीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। 'आण्नद्याः' (सू २६८)। मत्यै—मतये। मत्याः—मतेः। मत्याः—मतेः। नदीत्वपक्षे 'औत्' (सू २५६) इति औत्त्वे प्राप्ते। (२९७) **इदुद्भ्याम्**। ७।३।११७॥ नदीसंज्ञाकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७)। मत्याम्—मतौ। एवं श्रुत्यादयः। (२९८) **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ**।७।२।९९॥ स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः। (२९९) **अचि र ऋतः**।७।२।१००॥ तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः। तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। आमि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट्। (३००) **न तिसृचतसृ**।६।४।४॥ तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृ-

---

पद्धमृदुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च ङिति नदीत्वविकल्पो न स्यादिति बोध्यम्। तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति निषेधादप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम्। नदीत्वपक्षे आह—**आण्नद्याः इति**। मति ए इति स्थिते आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—**मत्यै इति**। **मतये इति**। नदीत्वाभावपक्षे 'शेषो घ्यसखि' इति घित्वात् घेर्ङितीति गुणे अयादेशे हरिशब्दवद्रूपम्। नदीत्वपक्षे ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः यण् मत्याः। नदीत्वाभावे मतेः। आमि नदीत्वाभावेऽपि ह्रस्वान्तत्वान्नुटि दीर्घः मतीनाम्। ङौ विशेषमाह—**नदीत्वपक्षे इति**। नदीत्वपक्षे घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इति अत्त्वसंनियोगशिष्टमौत्त्वं न भवति। किंतु ङेरामिति प्राप्तं, तत् बाधित्वा औदिति केवलमौत्त्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः। **इदुद्भ्याम्**। 'ङेराम्' इति सूत्रान्नदीग्रहणं ङेराम् इति चानुवर्तते। तदाह—**नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादिना**। **पक्षे इति**। नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यत्त्वसंनियोगशिष्टमौत्त्वमित्यर्थः। **मत्याम् मताविति**। नदीत्वे तदभावे च रूपम्। मत्यामित्यत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण्। **एवं श्रुत्यादय इति**। आदिना स्मृत्यादिसंग्रहः।

त्रिचतुरोः। **एतयोरेताविति**। त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः। **विभक्ताविति**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। जश्शसोः तिसृ अस् इति स्थिते। **अचि र ऋतः**। पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते। तच्चेह लुप्तषष्ठीकमाश्रीयते। तदाह—**तिसृ इत्यादिना**। ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह—**गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद इति**। 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उत्' इत्युत्त्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थः। **तिस्र इति**। जश्शसोः रूपम्। तत्र जसि 'ऋतो ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः। शसि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवादः। **आमीति**। तिसृ आम् इति स्थिते नुटं बाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्राम्मिति प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्वं बाधित्वा नुडित्यर्थः। तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते—**न तिसृचतसृ**।

णाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणात्रेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिशब्दवत् । आमि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-

---

तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—**तिसृ इत्यादिना । तिसृणामिति** । 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम् । ननु 'अचि र' इति रत्वं 'ऋत उत्' इति उत्त्वस्य कथमपवादः स्यात् उत्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्तिः त्रिचतुर्शब्दयोश्च नित्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न । प्रियतिस्रः इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात् । तच्चानुपदमेव वक्ष्यते । ननु प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः, इति बहुव्रीहावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—**स्त्रियामित्यादि** । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः । नतु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, नतु तदन्तयोः, प्रमाणाभावात् । न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम्, एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्ययश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भावः । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्पं मत्वाह—**मतिशब्दवदिति । आमि त्विति** । षष्ठीबहुवचने 'त्रेस्त्रयः' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवंच स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसकलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अतिव्याप्तिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषणमिति स्थितम् ।

अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—**प्रियास्तिस्र इत्यादि । प्रियतिसेति** । समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात् सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे त्वत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राव्याप्तिः प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽप्यनुवृत्तिसंभवात् इति चेन्मैवम् । लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किंतु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया अस् त्रि अस् इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुत्पत्तौ त्रिचतुरोरित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्, प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुंलिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यृतश्च' इति कप् तु न । स हि समासान्तत्वात् समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उत्तरपदस्य त्रिशब्दस्य ऋदन्तत्वाभावाच्च

भावान्न तिस्रादेशः। 'न लुमता—' (सू २३६) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा ५०३६)। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृंणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिसृणा। प्रियतिस्रा इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे। द्वे। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः। ॥ इति इदन्ताः॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः। नदीकार्यम्,

---

कप्। अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च जस्निमित्तकतिस्रादेशस्याभावात्। नचाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशे सति कप् शक्यः। अकृते कपि समासान्ते समासत्वस्यैवानिष्पत्त्या ततः सुबुत्पत्तेरसंभवादित्यास्तां तावत्। **प्रियतिस्राविति**। गुणं बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्र इति**। जसि पूर्वसवर्णदीर्घं बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्रमिति**। अमि पूर्वरूपं गुणं च बाधित्वा रत्वम्। 'गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः' इति पूर्वरूपस्याप्युपलक्षणम्। **इत्यादीति**। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रा। प्रियतिस्रे। ङसिङसोः प्रियतिस्रः इत्येव 'ऋत उत्' इत्युत्त्वं बाधित्वा रत्वम्। प्रियतिस्रोः। आमि त्रयादेशं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं बाधित्वा 'नुमचिर' इति नुट्। प्रियतिसृणाम्। प्रियतिस्रि, 'ऋतो ङि' इति गुणापवादो रत्वम्। प्रियतिस्रोः। ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कथम्। त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिसृभावप्राप्तेः इत्यत आह—**स्वमोर्लुकेति**। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावान्न तिसृभाव इत्यर्थः। **अनित्यत्वादिति**। 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यज्ग्रहणात् इति नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते। अजादिविभक्तौ 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रत्वमाशङ्क्याह—**रत्वादिति**। ल्यब्लोपे पञ्चमी। पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं बाधित्वा नुमित्यर्थः। **प्रियतिसृणी इति**। रत्वं बाधित्वा नुमि णत्वम्। **प्रियतिसृंणीति**। जश्शसोश्शिः। रत्वं बाधित्वा नुम्। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नान्तलक्षणदीर्घः, णत्वम्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृंणि इति भाष्योदाहरणात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम्। **प्रियतिसृणेति**। टायां पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम्। **प्रियतिस्रेति**। पुंवत्त्वे नुमभावात् रत्वम्। **इत्यादीति**। आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम्। **द्वेरत्वे इति**। द्विशब्दाद्विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टाबित्यर्थः। **द्वे इत्यादि**। टापि सति सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य रमावद्रूपाणीति भावः। इति इदन्ताः॥

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते। **गौरीति**। गौरीशब्दात् गौरादिलक्षणङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्दः। तस्मात् सुः, हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **गौर्याविति**। 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः। **गौर्य**

हे गौरि। गौर्यै इत्यादि। एवं वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (वा ४२३८)। सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एवं तरीतन्त्र्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि। (३०१) स्त्रियाः। ६।४।७९॥ स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ स्त्रियः। (३०२) वाऽम्शसोः। ६।४।८०॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रियम्-स्त्रीम्। स्त्रियौ।

इति। 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः। **नदीकार्यमिति**। 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'आण्नद्याः' ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः' इति विहितमित्यर्थः। 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वम्। बहुश्रेयसीवत्। **एवं वाणीनद्यादयः इति**। 'वण शब्दे' वण्यते शब्द्यते इति वाणी। 'इञ् वपादिभ्यः' इति इञ्। 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्। 'नदट्' इति पचादौ पठितात् टित्त्वात् ङीप्। आदिना कर्त्री दण्डिनी इत्यादिसंग्रहः। 'संख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति सखिशब्दात् ङीषि 'यस्येति च' इति इकारलोपे सखीशब्दः। तस्य 'अनङ् सौ' इत्यनङम्, 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्वत्त्वं चाशङ्कते—**प्रातिपदिकेति**। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्। 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च भाष्ये इयं परिभाषा पठिता। विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तथा च अनङ्, णिद्वत्त्वं च न भवतीति भावः। **सखीति**। ङ्यन्तत्वात् सुलोपः। **सख्य इत्यादीति**। गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः। 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः। तस्य विशेषमाह—**अङ्यन्तत्वादिति**। 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषि तु सुलोपः भवत्येव। **शेषं गौरीवदिति**। अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थः। **एवं तरीतन्त्र्यादय इति**। 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः' ईप्रत्यये तरीः स्तरीः तन्त्रीः इत्यादि। अत्राप्यङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। कृदिकारात् इति ङीषि तु सुलोपः। शेषं गौरीवत्। **स्त्री इति**। स्त्यै शब्दसंघातयोः। स्त्यायतः संगते भवतः अस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री। स्त्यायतेः ड्रट्। डटाविती। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। लोपो व्योरिति यलोपः। टित्त्वात् ङीप्। हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **हे स्त्रि इति**। अम्बार्थेति ह्रस्वः। स्त्री औ इति स्थिते अधात्विकारत्वात् 'अचि श्नुधातु' इति इयङप्राप्ते। **स्त्रियाः**। अचि श्नुधात्वित्यतः अचीति इयङिति चानुवर्तते। तदाह—**स्त्रीशब्दस्येत्यादिना**। **स्त्रियौ स्त्रिय इति**। औजसोः रूपम्। अमि शसि च स्त्रियं स्त्रियः इति नित्यमियङि प्राप्ते। **वाऽम्शसोः**। वा अम्शसोः इति च्छेदः। स्त्रिया इति इयङिति चानुवर्तते। तदाह—**अमि शसि चेत्यादिना**। **स्त्रियमिति**। इयङि रूपम्। **स्त्रीमिति**। इयङभावे अमि पूर्वः। **स्त्रियाविति**। औटि रूपम्। **स्त्रियः-स्त्रीः इति**। शसि 'वाम्शसोः' इति इयङि तदभावे च रूपम्। **स्त्रि-**

स्त्रियः-स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः। स्त्रियाः स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्। स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः। अतिस्त्रियौ।

गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम्॥

'जसि च' (सू २४१)। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रयः। 'वाऽम्शसोः'। अतिस्त्रियम्-अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः-अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। 'घेर्ङिति' (सू २४५)। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः। अतिस्त्रेः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणाम्। 'अच्च घेः' (सू २४७)। अतिस्त्रौ। अतिस्त्रियोः।

येति। इयङ्। स्त्रियै इति। आण्नद्या इत्याट्, वृद्धिः, इयङ्। स्त्रियाः इति। ङसिङसोराट्, वृद्धिः, इयङ्। स्त्रियोरिति। ओसि इयङ्। परत्वान्नुडिति। आमि 'स्त्रियाः' इति इयङं बाधित्वा परत्वान्नुट्। स्त्रीणामिति। कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ्। स्त्रियामिति। ङेराम् इयङ्।

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरिति। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वम्। दीर्घङ्यन्तत्वाभावात् ईकाररूपङ्यन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति। अतिस्त्रियाविति। स्त्रियाः इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भावः। अथ जस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ् नेत्येतत् श्लोकेन संगृह्णाति—गुणनाभावेत्यादिना। पुंसि गुणनाभावौत्त्वनुड्भिः, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यतामित्यन्वयः। जसि चेति घेर्ङितीति च गुणः, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्, 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्, 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः। जसि च इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः। अतिस्त्रयः इति। इयङं बाधित्वा गुणे अयादेशे रूपम्। हे अतिस्त्रे इति। 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः। वाम्शसोः इत्यनन्तरं इयङ्विकल्प इति शेषः। अतिस्त्रियमिति। अमि इयङ्पक्षे रूपम्। अतिस्त्रिमिति। इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः'। अतिस्त्रिय इति। 'वाम्शसोः' इति इयङ्। अतिस्त्रीनिति। इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम्। टा अतिस्त्रिणा। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्। भ्यामादिष्वविकृतम्। ङे अतिस्त्रये। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः। ङसिङसोः अतिस्त्रेः। परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। अतिस्त्रियोः इयङ्। आमि इयङं बाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णत्वम्-अतिस्त्रीणाम्। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'अच्च घेः' अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु। अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुतरोपायेन

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥

क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावपक्षे प्राग्वद्रूपम्। अतिस्त्रये-अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः। अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इत्यादि। स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्। शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। 'ङिति ह्रस्वश्च' (सू २१६)

संगृह्णाति—ओस्यौकारे चेत्यादिना। उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इयादेशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः सः ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्। अम्शसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात्।उक्तचतुर्भ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशः स्यादिति योजना

क्लीबे तु नुमिति। इयङं बाधते इति शेषः। अतिस्त्रि इति। स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक्। अतिस्त्रिणी इति अतिस्त्रि औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावः। इयङं बाधित्वा परत्वात् 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्। असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घः। णत्वम्। अतिस्त्रीणीति। जश्शसोः शिः। स्त्रिया इति इयङं जसि च इति गुणं च बाधित्वा नुम्। 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घः। णत्वम्। टा अतिस्त्रिणा। इयङं नुमं च बाधित्वा नाभावः। ङेप्रभृतावजादाविति। ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, ओस् इत्येतेषु 'तृतीयादिषु भाषित' इति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंवद्भावपक्षे पुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम्। पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः। टायां तु पुंवत्त्वे तदभावे च नात्वे रूपे विशेषाभावात् ङेप्रभृतावित्युक्तम्। अतिस्त्रये इति। पुंवत्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुणः अयादेशः। अतिस्त्रिणे इति। पुंवत्त्वाभावे नुमि रूपम्। इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् बाध्यते। अतिस्त्रेरिति। ङसिङसोः पुंवत्त्वपक्षे 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम्। अतिस्त्रिणः इति। ङसिङसोः पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम्। इहाप्युभयत्र गुणनुम्भ्यामियङ् बाध्यते। अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इति। पुंवत्त्वाभावे नुम्। पुंवत्त्वे इयङ्। इत्यादीति। आमि पुंवत्त्वे तदभावे च इयङं बाधित्वा नुडेव, नतु नुम्, 'नुमचिर' इति वचनात्। 'नामि' इति दीर्घः। अतिस्त्रीणाम्। अतिस्त्रौ-अतिस्त्रिणि। अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोः।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरति—स्त्रियां त्विति। स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्दः। तस्य प्रायेण उदाहृतपुंलिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपाणीत्यर्थः। शसि अतिस्त्रीरिति। 'वाम्शसोः' इति इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्यपि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्माच्छसः' इति नत्वं नेति भावः।

इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री' इति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै-अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ । श्रीः श्रियौ श्रियः । (३०३) नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।१।४।४ ॥ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः । (३०४) वाऽऽमि ।१।४।५॥ इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रि-

---

अतिस्त्रियेति । स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्वाभावे इयङ् । ह्रस्वान्तत्वेति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति प्रथमं वाक्यम् । ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ स्त्रियां नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्यात् अतिस्त्रिशब्दस्य ङित्सु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः । ननु 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह—अस्त्री इति त्विति । इयङुवङ्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहित-नदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासः, नतु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुतः इत्यत आह—तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेरिति ।नेयङुवङ्स्थानावित्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या । ततश्च इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्संबद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवंच ह्रस्वादिवाक्ये इयङुवङ्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावात् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः । अतिस्त्रियै इति । नदीत्वपक्षे आट् वृद्धिः । अतिस्त्रये इति । नदीत्वाभावे घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः । अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेरिति । नदीत्वे आट् । तदभावे गुणः । 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियामिति । नदीत्वपक्षे ङेराम्, आट् । अतिस्त्राविति । नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' ।

श्रीरिति । श्रयन्त्येतामिति श्रीः । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च । श्रीशब्दात् सुः । अङ्यन्तत्वाभावात् सुलोपः । श्रियौ श्रिय इति । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वात् 'अचि श्नुधातु' इतीयङ् । एकाच्त्वात् संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् न । 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे प्राप्ते । नेयङुवङ् । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते । स्थानशब्दो भावे ल्युडन्तः । इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः । इयङुवङ्योग्याविति यावत् । तदाह—इयङुवङोरित्यादिना । हे श्रीरिति । अजादावियङ्योग्यत्वात् नदीत्वनिषेधात् 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वो नेति भावः । श्रियमिति । आमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ् । श्रियौ श्रिय इति । औट्शसोः पूर्ववत् । टा श्रिया । श्रियै

याम् । श्रियाम्-श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम्, पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात्। 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम्। 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मी-

---

इति । 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धिः । **श्रिये इति** । नदीत्वाभावे इयङ् । **श्रियाः इति** । ङसिङसोः नदीत्वे आट्, वृद्धिः । **श्रियः इति** । नदीत्वाभावपक्षे इयङेव । ङित्त्वाभावात् आमि 'ङिति ह्रस्वश्च' इति अप्राप्तिः । **वामि** । यू स्त्र्याख्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नञ्वर्जमनुवर्तते । वा आमीति छेदः । अमि नदीकार्याभावात् । तदाह—**इयङुवङ्स्थानावित्यादिना** । **श्रीणामिति** । नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट् । **श्रियामिति** । नदीत्वाभावे इयङ् । **श्रियाम् श्रियीति** । नदीत्वे ङेराम्, आट्, इयङ् । नुट् तु न, आटा नुट् बाध्यते इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङेव । श्रियोः । श्रीषु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विपि यकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्रूपाणि । तत्र 'एरनेकाचः' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावात् 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधाभावात् 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नित्यनदीत्वे सति 'अम्बार्थ' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेवेति विशेषः । ननु प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह—**पदान्तरं विनापीति** । पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यः शब्दः स्त्रीरूपार्थबोधकः सः नित्यस्त्रीलिङ्गः इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्यां आधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थितं भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्तते स एव नित्यस्त्रीलिङ्गः इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य संभवत्येव, प्रकर्षेण ध्यातृत्वं निमित्तीकृत्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात् । परंतु प्रधीरित्युक्ते पुंसः स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय ब्राह्मणः ब्राह्मणी इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरसमभिव्याहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरपैति । अतः प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदीकार्यं निर्बाधमिति भावः । **लिङ्गान्तरेति** । 'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्' इति कैयटमतम् । 'स्त्रीविषयावेव यौ यू तयोरेव नदीसंज्ञा' इति 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशयः । **पुंवद्रूपमिति** । उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि अनदीत्वा-

वत् । अमि शसि च प्रध्यम् प्रध्यः इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे तु पुंवत् । सुष्ठु धीः इति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ इति ईदन्ताः ॥ धेनुः मतिवत् । (३०५) स्त्रियां च । ७ । १ । ९६ ॥ स्त्रीवाची

दिति भावः । प्रकृष्टेति । प्रकृष्टा धीरिति विग्रह प्रादसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थः । अमि शसि चेति । प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रह प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'एरनेकाचः' इति यण् इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्यां 'आध्यै' इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेयः। अत एव भाष्यात 'नद्यृतश्च' इति कप् नेत्याहुः ।

सुष्ठु धीर्यस्या इति । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीत्वनिषेधात् 'ङिति ह्रस्वश्च' इति 'वामि' इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधे इयङ एव प्रवृत्तेरिति भावः । मतान्तरे तु पुंवदिति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाभावात् पुंवदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधीशब्दे बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वं दुर्वारमिति चेत्, सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नदीत्वं दृष्टं तस्य उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमतिदिश्यते । इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाच्त्वाद्यणभावे इयङयोग्यतया 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्वनिषेधात् वृत्तावपि न तदतिदेश इत्यास्तां तावत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवेति । मतद्वयेपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः । ग्रामणीः पुंवदिति । स्त्रियामिति शेषः । ननु ग्रामं नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यसत्त्वात् पुंवदिति कथमित्यत आह—ग्रामनयनस्येति । ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गतः सामान्यतः पुंधर्मतया पुरुषकर्तव्यतया ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावान्नदीत्वं नेत्यर्थः । एवमिति । खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तव्यत्वं औत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम् । अतः खलपूः कटप्रः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । अतः पुंवदेव रूपमित्यर्थः । इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । धेनुर्मतिवदिति । उकारस्य ओकारो गुणः अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विश-

क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते। (३०६) **ऋन्नेभ्यो ङीप्।४।१।५॥** ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः। इत्युदन्ताः॥ वधूः गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथं तर्हि 'हापितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। 'दृन्कर—' (वा ४११८) इति यणा उवङो बाधनात् 'नेयङुवङ्—' (सू ३०३) इति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम् पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः। (३०७) **एकाजुत्तरपदे णः।८।४।१२॥**

षमाह—**स्त्रियां च**।' तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यनुवर्तते। रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम्। तदाह—**स्त्रीवाचीत्यादिना**। तथाच स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव। किन्तु क्रोष्टृ इति ऋदन्त एवेति फलितम्। **ऋन्नेभ्यो ङीप्**। ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्वः। स्त्रियामित्यधिकृतम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम् ऋन्नकारैर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**ऋदन्तेभ्य इत्यादिना**। ङपावितौ। क्रोष्टृ ई इति स्थिते यणि क्रोष्ट्रीशब्दात् सुबुत्पत्तिः। गौरीवद्रूपाणीत्याह—**क्रोष्ट्री इत्यादि**। इत्युदन्ताः।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। वधूर्गौरीवदिति। 'वहो धश्च' इत्यूप्रत्ययः हस्य धश्च। धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवङ्। ऊकारस्य यणा वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। **भ्रूः श्रीवदिति।** 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तोऽयम्। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङ् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः। सु शोभना भ्रूर्यस्याः सा सुभ्रूः। अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति। 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वं न। ततश्च 'अम्बार्थ' इत्यादि नदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्याह—**हे सुभ्रूरिति। कथं तर्हीति**। यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तदा 'हापितः क्वासि हे सुभ्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः। रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम्। हे सुभ्रु त्वया अहं हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः। हापित इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः। **प्रमाद इति**। 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः। **बहव इति**। कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथंचित् समादधुः। **खलपूः पुंवदिति**। खलपवनस्य उत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वं नेति भावः।

पुनर्भूरिति। 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विः' इत्यमरः। तस्य 'नेयङुवङ्' इति निषेधमाशङ्क्याह—**दृन्करेतीति**। 'अम्शसोः पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा 'दृन्कर' इति यणिति मत्वाह—**पुनर्भ्वम् पुनर्भ्वाविति**। पुनर्भ्वै। पुनर्भ्वाः। नद्यन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनर्भू नामिति स्थिते रेफान्नकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यप्राप्ते। **एकाजुत्तरपदे णः**। समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपद-

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः । 'वर्षाभ्वश्च' (सू २८२) । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत् । इत्यूदन्ताः ॥ (३०८) न षट्स्वस्रादिभ्यः । ४।१।१०॥

शब्देन समास इति लभ्यते । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः । तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्वं पदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकत्वमविवक्षितम् । पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनुवर्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तदाह—**एकाजुत्तरपदमित्यादिना** । नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धेः । नच 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह—**आरम्भेति** । **यणमिति** । 'इन्कर' इति यणमित्यर्थः । **पुनर्भूणामिति** । रेफस्य 'हशि च' इत्युत्वं तु न, रोरेव तद्विधानात् । भ्याम्, पुनर्भ्वाम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—**भेकेति** । 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीषो वैकल्पिकत्वात् ङीषभावे वर्षाभूशब्दः । स च भेकजातौ द्विलिङ्गः ।

'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः ।

दर्दुरो भेकः । एवं च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावे सति 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थः । **मतान्तरे त्विति** । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वम्' इति वृत्तिकारादीनां मते तु वर्षाभूशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया नित्यस्त्रीत्वान्नदीत्वे 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु इति रूपमित्यर्थः । ननु 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात् कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह **भेक्यामिति** । यादवकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमरमतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'एरनेकाचः' इति यणः 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्च' इति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—**वर्षाभ्वश्चेति** । **स्वयम्भूः पुंवदिति** । स्वयम्भूशब्दस्य चतुराननेे रूढत्वात् तस्य यौगिकस्य पदान्तरं विना स्त्रियामवृत्तेः न वृत्तिमते नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भावः । इत्यूदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । 'सावसेर्ऋन्' इति सौ उपपदे असधातोः ऋ-

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥

"स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥"

अप्तृन्—(सू २७७) इति दीर्घः । स्वसा स्वसारौ स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातॄः । इत्यृदन्ताः ॥ द्यौः गोवत् ॥ इत्योदन्ताः ॥ राः पुंवत् ॥ इत्यैदन्ताः ॥ नौः ग्लौवत् ॥ इत्यौदन्ताः ॥

॥ इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

न्प्रत्यये स्वसृशब्दः, भगिनीवाची । 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते । **न षट्** । षट् इत्यनेन षट्संज्ञका गृह्यन्त इत्याह—**षट्संज्ञकेभ्य इति । ङीप्टापाविति ।** 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबिति, 'टाबृचि' इत्यतष्टाबित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्रादीन् पठति—**स्वसा तिस्र इत्यादिना** । अथ 'तिसृचतसृ' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् ङीबभावसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कैयटः । न नन्दतीति ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' इत्यमरः । दोग्धीति दुहिता । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' इति दुहेस्तृच् । इट् गुणाभावश्च निपातितः । मान्यते पूज्यते इति माता । मान पूजायाम् । तृचि नलोपश्च । यतते इति याता । 'यतेर्वृद्धिश्च' इति ऋन् उपधावृद्धिश्च । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । **अप्तृन्निति** । स्वसृशब्दात् सुः, 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्, तृप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि 'अप्तृन्' इति सूत्रे स्वसृग्रहणात् दीर्घ इति भावः । **माता पितृवदिति** । 'अप्तृन्' इति सूत्रे औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः । इत्यृदन्ताः ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । द्यौर्गोवदिति । ओतो णित्' इति णिद्वत्वातिदेशात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः । इत्योदन्ताः

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । राः पुंवदिति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'राः स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौग्लौवदिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् । १० ।

(३०९) **अतोऽम्** । ७।१।२४ ॥ अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात् । 'अमि पूर्वः' (सू १९४)। ज्ञानम्। 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः। हे ज्ञान। (३१०) **नपुंसकाच्च** । ७।१।१९ ॥ क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य लुकि प्राप्ते । **अतोऽम्** । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—**अतोऽङ्गादिति** । अदन्तादङ्गादित्यर्थः । **ज्ञानमिति** । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति भावः । अमोऽम्विधानं तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुङ्निवृत्त्यर्थम् । ननु अतः म् इत्येव छेदोऽस्तु । सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धेः। अमि च 'आदेः परस्य' इति अकारस्य मकारे अन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत्, मैवम्—एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्तेः । न च अदन्तसंनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विघातकदीर्घनिमित्तत्वं न संभवति संनिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम् । **हे ज्ञानेति** । हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एङ्ह्रस्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम्। ननु एङ्ह्रस्वादित्यत्र संबुद्धयाक्षिप्तस्य संबुद्धेयवान्वय उचितः। ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या संबुद्धिः तदवयवस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम्। ततः परा संबुद्धिर्नास्ति मकारमात्रस्यासंबुद्धित्वात्, सुस्थानिकस्याम एव संबुद्धित्वात्, अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्ह्रस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वात् पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । न च पूर्वान्तत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तभावात् ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । परादित्वाच्च अम् इत्यस्य संबुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादित्यत आह—**एङ्ह्रस्वादिति । हल्मात्रलोप इति** । पूर्वरूपे कृते संबुद्धेर्मकारमात्रं यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोप इत्यर्थः । लक्ष्यानुरोधात् संबुद्धयाक्षिप्तमङ्गं संबुद्धौ नान्वेति, किंतु संबुद्धयवयवहल्येवान्वेति। ततश्च एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो यः संबुद्धयवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते । प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वं संबुद्धयवयवस्य मकारमात्रस्य अस्त्येवेति तस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुंसकाच्च । 'जसः शी' इत्यतः शीति 'औङ आपः' इत्यतः औङ इति

भसंज्ञायाम्। **(३११) यस्येति च** । ६।४।१४८॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते। 'औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' (वा४१८६)। ज्ञाने। **(३१२) जश्शसोः शिः** । ७।१।२०॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात्। **(३१३) शि सर्वनामस्थानम्** । १।१।४२॥ 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्। **(३१४) नपुंसकस्य झलचः** । ७।१।७२॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफलादयः। **(३१५) अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** । ७।१।२५॥ एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात्। **(३१६) टेः** ।६।४।१४३॥ डिति

चानुवतत। तदाह—**क्लीबादिति**। औङित्यौकाराविभक्तेः संज्ञायुक्तम्। ज्ञान ई इति स्थिते। **यस्येति च**। यस्य ईतीति छेदः। इश्च अश्च तयोः समाहारः यं तस्य इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थः। भस्येत्यधिकृतम्। 'नस्तद्धिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते। तदाह—**भस्येत्यादिना**। **इत्यकारलोपे प्राप्ते इति**। 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युदासेन शीभावस्यासर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भत्वादिति भावः। **औङः श्यामिति**। औङः यः शी आदेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम्। औङ इति तु व्यर्थमेव। सर्वे इत्यादौ 'जसः शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः। **ज्ञाने इति**। ज्ञान ई इति स्थिते आद्गुण इति भावः। **जश्शसोः शिः**। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते। तदाह—**क्लीबादिति**। ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्वतद्धिते' इति शकार इत्। **शि सर्वनामस्थानम्**। **उक्तसंज्ञमिति**। सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः। अनपुंसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम्। **नपुंसकस्य झलचः**। झल् च अच्चेति समाहारद्वन्द्वः। तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'इदितो नुम्धातोः' इत्यतः नुमित्यनुवर्तते। 'उगिदचाम्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदाह—**झलन्तस्येत्यादिना**। मित्त्वादन्त्यादचः परः। **उपधादीर्घ इति**। ज्ञान न् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः। **पुनस्तद्वदिति**। अमौट्शस्सु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः। **शेषं रामवदिति**। शिष्यत इति शेषम्। कर्मणि घञ्। 'घञबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः।

अद्ड्डतरादिभ्यः। अद्ड् डतरादिभ्य इति छेदः। दस्य ष्टुत्वेन डकारः, डस्य संयोगान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः। डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर इति डतरादयः सर्वादिगणपठिताः। अत्र डतरडतमौ प्रत्ययौ। अतस्तदन्तग्रहणम्। 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते तदाह—**एभ्य इत्यादिना**। डकार इत्। कतर अद् इति स्थिते। **टेः**। 'अल्लोपोऽन' इत्यस्माल्लोप

परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। 'वाऽवसाने' (सू २०६)। कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि। 'भस्य' इति किम्। पञ्चमः। टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयोः—' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति संबुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा ४२८७)। एकतरम्। सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस्। अजरम्। अजरसी-.

इति 'ति विंशतेर्डिति इत्यतः डितीति चानुवर्तते। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**डितीत्यादिना**। कतर अद् इत्यत्र रेफादकारस्य लोपः। चर्त्वविकल्पं स्मारयति—**वावसाने इति**। ननु पररूपेण कतरदिति सिद्धेः अद्डो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**टेर्लुप्तत्वादिति**। टेर्लुप्तत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः। डित्त्वाभावे 'टेः' इति लोपस्याप्राप्तया पररूपं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः। ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह—**एङ्ह्रस्वादित्यादि**। सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन संबुद्धित्वात् ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत। अद्डादेशे तु टिलोपे सति कतर इत्यङ्गम्। न तद्ध्रस्वान्तम्। यत्तु ह्रस्वान्तं कतर इति न तदङ्गम्, रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात्। अतष्टिलोपप्रवृत्तये अद्डादेशविधिरिति भावः। **पुनस्तद्वदिति**। प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः। **शेषं पुंवदिति**। सर्ववदित्यर्थः। **अन्यतमशब्दस्य त्विति**। तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन डतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्डादेशो नेत्यर्थः। 'एकाच्च प्राचाम्' इति डतरजन्तादेकतरशब्दात् स्वमोरद्डादेशे प्राप्ते आह—**एकतरादिति**। एकतरशब्दात् परयोः स्वमोरद्डादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः। तस्य प्रक्रियां दर्शयति—**सोरिति**। सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वयः। जरसादेशमाशङ्क्याह—**संनिपातेति**। अदन्तसंनिपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरसादेशं प्रति निमित्तत्वायोगादिति भावः। **अजरसी इति**। 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशे रूपम्। **अजरे इति**। जरसादेशाभावे रूपम्। जसि रूपं दर्शयितुमाह—**परत्वादिति**। अजर अस् इति स्थिते 'जश्शसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः शिभावे झलन्तत्वान्नुमित्यर्थ इति केचित्। तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरासीत्यत्र 'नुम्जरसोः प्राप्तयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। शिभावात् पूर्वमेव परत्वात् जरसः प्रवृत्तौ हि तदा जसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्तेः तदसंगतिः स्पष्टैव। पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्यं संगच्छते। एवंच जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते

अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्। (३१७) सान्त महतः संयोगस्य। ६।४।१०॥ सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि-अजराणि। अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः संनिपातपरिभाषया न लुक्। अजरसम्-अजरम्। अजरसी-अजरे। अजरांसि-अजराणि। शेषं पुंवत्। 'पद्दन्—' (सू २२८) इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना

तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन् परे नुम्जरसोः प्राप्तयोः नुमपेक्षया परत्वात् जरस्। ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम्। यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरन् इ इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते अजरस् न इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्त महतः' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे, अत्र च प्रपञ्चितम्। उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्ते। **सान्त महतः**। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति, नोपधायाः इति चानुवर्तते। नेति लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। नकारस्य उपधायाः दीर्घ इति लभ्यते। संयोगस्येत्यवयवषष्ठ्यन्तं नकारे अन्वेति। सान्तेति षष्ठ्यन्तं पृथक्पदम्। आर्षः षष्ठ्या लुक्। सान्तस्येति लभ्यते। तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति—सान्तो यः संयोग इति। अत एवासामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्य न समासः। महत इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्। तच्च नकारे अन्वेति। तदाह—**सान्तसंयोगस्येत्यादिना। अजरांसीति**। दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः। अत्र उपधाया इति पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम्, पारिभाषिकोपधात्वस्यासंभवात्। अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयितुमाह—**अमि लुक इति**। अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् प्राप्तः, तं बाधित्वा तदपवादः 'अतोऽम्' इत्यम्भावः प्राप्तः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परत्वाज्जरस्। **अजरसमिति**। वस्तुस्थितिकथनमेतत्। ननु लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन अमो लुक् कुतो न स्यादित्यत आह—**तत इति**। ततो न लुगित्यन्वयः। जरसादेशानन्तरं अमो लुङ्न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**संनिपातेति**। अम्संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि निमित्तत्वाभावादिति भावः। **शेषं पुंवत्**। अजरसा—अजरेण। अजरसे—अजराय। अजरसः—अजरात्। अजरसः—अजरस्य। अजरसोः—अजरयोः। अजरसि—अजरे।

हृदयोदकास्यशब्दाः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति**। **हृन्दीति**। हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति

उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये 'मांस्पचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न। 'पद्दन्—' (सू २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ। तथापि 'अपो भि' (सू ४४२)

ऋकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार तस्य परसवर्णो नकार रूपम्। **इत्यादीति**। हृदे। हृदः। हृदः। हृदोः। हृदाम्। हृदि। हृदोः। हृत्सु। हृदभावपक्षे ज्ञानवत्। उदकशब्दः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**उदानीति**। शसः शिभावे उदन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। 'अल्लोपोऽन' इति तु न। शेः सर्वनामस्थानत्वात्। **उदूनेति**। उदक आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः। **उदभ्यामिति**। उदन्नादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात्। **इत्यादीति**। उद्ने। उद्नः। उद्नः। उद्नोः। उद्नि—उदनि। उद्नोः। उदन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। आस्यशब्दःसुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह—**आसानीत्यादि**। उदन्नादेशवद्रूपाणि। **इत्यादीति**। आस्ने। आस्नः। आस्नः। आस्नोः। आस्नि—आसनि। आस्नोः। आसत्सु आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत्। 'मांसपृतनासानूनाम्' इति शसादौ मांस् आदेशः। अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः। अत एवाह—**मान्भ्यामिति**। मांस्आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे सति निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न लोपो न।

अथ सुब्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—**वस्तुतस्त्विति**। **इत्युक्तमिति**। 'ककुद्दोषणी' इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वम् अजन्तपुंलिङ्गाधिकारे स्वयमुक्तमित्यर्थः। ननु प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात् तदनित्यत्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह—**अत एवेति**। **मांस्पचन्या इति**। पच्यते अस्यामुखायामिति पचनी। अधिकरणे ल्युट्, अनादेशः। टित्वात् ङीप्। मांसस्य पचनीति षष्ठीसमासः। अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे प्रत्ययपरत्वाभावात् मांस् आदेशो न स्यात्। अतो हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वमाश्रीयत इत्यर्थः। ननु मांस्पचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तिनं ङसं लुप्तमाश्रित्य मांस् इत्यस्यास्ति पदत्वम्, 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययधर्मत्वेन केवलाङ्गधर्मत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा राजपुरुष इत्यत्र कथं नलोपः। ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत्र आह—**भत्वात् संयोगान्तलोपो नेति**। ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानायाः भसंज्ञायाः केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसंज्ञेत्यत आह—**अयस्म-**

इत्यत्र 'मासश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । इत्यदन्ताः ॥ (३१८) **ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य** । १।२।४७ ॥ क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् ।'श्रीपाय । अत्र संनिपातपरि-

---

यादित्वेनेति । मांस्आदेशस्य अयस्मयादिगणपाठितत्वात् ' अयस्मयादीनि छन्दसि ' इति भत्वमित्यर्थः । शङ्कते—**पद्दन्नित्यत्रेति** । पद्दन् इति सूत्रे 'शीर्षन् छन्दसि ' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युज्यत इत्याक्षेपः । परिहरति—**तथापीति** । ' पद्दन्नो ' इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—**अपो भीत्यादीति** । ' अपो भि ' इति सूत्रम् । अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः । तत्रास्ति वार्तिकम्—' मासश्छन्दसि ' इति । मास् इत्यस्य तकारः स्यात् भादिप्रत्यये परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः ' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि ' पद्दन् ' इति छन्दोमात्रविषयं स्यात् तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वात् मांसश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पद्दन्'इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुमत्य पदाद्यादेशाः प्रयोक्तुं योग्या इत्यर्थः।इत्यदन्ताः॥

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । श्रियं पातीति श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् विजन्तः क्विबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—**ह्रस्वो नपुंसके** । ह्रस्वश्रुत्या उपस्थितेन अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—**क्लीब इत्यादिना** । नच कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, अर्थवदधातुः इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिकग्रहणेन अन्तवद्भावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । **ज्ञानवदिति** । ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः । जश्शसोः शिः श्रीपाणीति रूपम्, भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वप्रवृत्तेः । श्रीपेण, इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्यादेव णत्वम् । **श्रीपायेति** । श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे रूपम् । संनिपातपरिभाषा तु कष्टायेति निर्देशात् न प्रवर्तत इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र ह्रस्वत्वे कृतेऽपि प इत्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वानपायात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातोः' इत्याल्लोपः स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन स्वादिप्रत्ययतया च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अत्र संनिपातेति** । ननु उपजीव्यविघातकं प्रति उपजीवकं निमित्तं न भवतीति संनिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुपजीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आल्लोपं प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुपजीव्य

भाषया 'आतो धातोः' (सू २४०) इत्याकारलोपो न । इत्यादन्ताः ॥ (३१९) **स्वमोर्नपुंसकात्** । ७।१।२३॥ क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । (३२०) **इकोऽचि विभक्तौ** । ७।१।७३ ॥ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे-हे वारि । 'आङो ना—' (सू २४४)

प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोपं प्रति निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेत्, मैवम्—यादेशस्त्रावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विधावतः इत्यनुवृत्तेः । ततश्च ह्रस्वत्वमवर्णत्वं च समुदितं यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात् संनिपातपरिभाषां बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः । अवर्णत्वांशस्त्वनुवृत्त एव । तस्याप्याल्लोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव संनिपातपरिभाषाविरोधः । अतो न भवत्याल्लोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । वस्तुतस्तु आतो धातोरित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातुर्गृह्यते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमानं पास्वरूपं लाक्षणिकमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तां तावत् । इत्यादन्ताः ॥

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । अथ वारिशब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह । **स्वमोर्नपुंसकात्** । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तत इत्याह—**क्लीबादित्यादिना** । **वारीति** । सोरमश्च लुकि रूपम् । नच 'आदेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात् । न तु मकारस्यापीति शङ्क्यम्, प्रत्ययस्य लोप एव हि लुगित्युच्यते । अम् इति समुदाय एवेह प्रत्ययः नतु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमः सर्वादेश एव भवति । **इकोऽचि** । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इकः विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**इगन्तस्येत्यादिना** । **अचि विभक्ताविति** । अजादौ विभक्ताविल्यर्थः । 'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् । मधु मधं तस्येदं माधवम् । अणि परे नुमि टिलोपे माधमिति स्यात् । **वारिणी इति** । वारि औ इति स्थिते शीभावे नुमि 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे रूपम् । **वारीणि इति** । जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्शयति—**पक्ष इति** । ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः । नन्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथं गुण इत्यत आह—**न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति** । अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं अज्ग्रहणम् । तत्र नुमि सति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सम्बुद्धेर्लुका

वारिणा। 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३)। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट्। 'नामि' (सू २०६) इति दीर्घः। वारीणाम्। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्। (३२१) **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य।७।१।७४॥** प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि। अनादये-अनादिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षः, तत्फलं पीलु

लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात्। 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमजग्रहणम् अर्थवदिति भवत्यजग्रहणं 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः। अत एव 'इकोचि' इति सूत्रे हे त्रपो इति 'एङ्ह्रस्वात्' इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं संगच्छते। **आङो नेति**। रूपे विशेषाभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। ङसिङसोर्विशेषमाह—**घेरिति**। नुमं बाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्ते इत्यर्थः। **वृद्ध्यौत्वेति**। वार्तिकम्। वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ हरौ क्रोष्ट्रा हरये इत्यवकाशः। नुमोऽवकाशः वारीणि इति। अतिसखीनि इत्यत्र जश्शसोः 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णित्वाद्वृद्धिः परत्वात् नुमं बाधित्वा प्राप्ता। वारिणि इत्यत्र ङौ तु 'अच्च घेः' इत्यौत्वं प्राप्तम्। प्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र जश्शसोः तृज्वत्त्वं प्राप्तम्। वारिशब्दात् ङयादौ गुणः प्राप्तः। अत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नुमेवेत्यर्थः। **वारिणे इति**। ङयि गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम्। **वारिण इति**। ङसिङसोर्गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम्। **वारिणोरिति**। ओसि यणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम्। वारि आमित्यत्र परत्वान्नुटं बाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—**नुमचिरेति नुडिति**। नुम्नुटोः को विशेष इत्यत आह—**नामीति**। **दीर्घ इति**। नुमि तु सति तस्याङ्गभक्तत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः। **वारिणीति**। ङौ 'अच्च घेः' इत्यौत्वं परमपि बाधित्वा 'वृद्ध्यौत्व' इति पूर्वविप्रतिषेधान्नुम्।

न विद्यते आदिः उत्पत्तिः यस्य सः अनादिः ईश्वरः। अनादिः अविद्या। अनादि ब्रह्म। त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यनिघ्नः। तस्य नपुंसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि। टादिषु अचि विशेषमाह—**तृतीयादिषु**। भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुंस्कं तदस्यास्तीति अर्शआद्यच्। शब्दस्वरूपम्, विशेष्यम्। पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत्। 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः इकोऽचीति नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येति चानुवर्तते। षष्ठी च प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इत्यादिना**। **पुंवद्वेति**। गालवग्रहणादिति भावः। **अचीति**। अजादावित्यर्थः। पुंवत्त्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति। घटपटादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिं प्रत्याययन्ति, नतु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपेणेति निर्विवादम्। ततश्च यद्विशेषणं पुरस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्व्य-

तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। (३२२) अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। ७। १। ७५॥ एषामनङ् स्याट्टादावचि, स चोदात्तः। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)। दध्ना। दध्ने। दध्नः। दध्नः दध्नोः दध्नाम्। दध्नि-दधनि। दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि। तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना। ॥ इति इदन्ताः॥ सुधि सुधिनी सुधीनि। हे सुधे-हे सुधि। सुधिया-सुधिना। सुधियाम्-सुधीनाम्। प्रध्या-प्रधिना। ॥ इति ईदन्ताः॥

क्किषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते। वाच्यतावच्छेदकमिति यावत्। एवंच नपुंसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शब्दस्व रूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम्। अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्वं पुरस्कृत्य स्त्रीपुंनपुंसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कता। अतस्तस्य टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अनादये अनादिने इति**। पुंवत्त्वे नुमः अप्रवृत्तेः 'घेर्ङिति' इति गुणः। पुंवत्त्वाभावे तु नुमिति भावः। **इत्यादीति**। अनादेः—अनादिनः। अनाद्योः—अनादिनोः। आमि तु अनादीनामित्येव। **शेषं वारिवदिति**। प्रथमाद्वितीययोः भ्यामादौ हलि च वारिवदित्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—**पीलुर्वृक्ष इत्यादि**। यदा वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यः तदा पुंलिङ्गः पीलुशब्दः। यदा पीलुजन्यफलं पीलुशब्दवाच्यं तदा नपुंसकलिङ्गः। 'फले लुक्' इत्यणो लुक्। अत्र फले वाच्ये पुंवत्त्वं नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति**। वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम्। फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थः। तदुक्तम्—' पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने नतु पीलवे। वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः।' इति।

अस्थि, दधि, सक्थि[1], अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि। टादावचि विशेषमाह—**अस्थिदधि**। तृतीयादिष्विति। अचीति चानुवर्तते। तदाह—**एषामित्यादिना**। नुमोऽपवादः। अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः। ङित्त्वादन्तादेशः। **दधनि दध्नि इति**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः। **तदन्तस्यापीति**। अङ्गत्वादिति भावः। **अतिदध्नेति**। दधि अतिक्रान्तं कुलमतिदधि। अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते। ततश्च धाञः 'आदृगमहन' इति किप्रत्यये दधिशब्दस्य पुंस्त्वे दधिनेत्येव। नपुंसकस्येति अयमाणमस्थ्यादिभिरेवान्वेति। तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम्। इति इदन्ताः।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते। सु ध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे

---

१ सक्थि ऊरुः। ' सक्थि क्लीबे पुमानूरुः, इत्यमरः।

मधु मधुनी मधूनि । हे मधो–हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्य स्नुः वा । स्नूनि–सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे–प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । 'नुम-

---

सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह । **सुधि सुधिनी इत्यादि** । परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यत इति भावः । **सुधिया सुधिनेति** । सुध्यातृत्वस्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंवत्त्वविकल्पः । एवं प्रधीशब्दः । तत्र 'न भूसुधियोः' इति निषेधाभावात् 'एरनेकाचः' इति यण् । इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । मध्विति । 'मधु मद्ये पुष्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च' इति कोशान्मधुशब्दस्य पुंनपुंसकयोः मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न पुंवत्त्वविकल्पः । मृद्वीकाविकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वान्न पुंवत्त्वमिति विवेकः । **सानुशब्दस्य स्नुः वेति** । 'पद्दन्' इति सूत्रे 'मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः' इति वार्तिकादिति शेषः । **स्नूनि सानूनीति** । शसि रूपम् । शसादावेव स्नुविधेः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुब्यपि स्नुर्भवति । अस्य च 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इति पुंनपुंसकत्वात् भाषितपुंस्कत्वादस्त्येव पुंवत्त्वविकल्पः । **प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी इति** । प्रियः क्रोष्टा यस्येति विग्रहः । असर्वनामस्थानत्वान्न तृज्वत्त्वम् । अथ जश्शसोः शिभावे सति सर्वनामस्थानत्वात् नुमं बाधित्वा परत्वात् तृज्वत्त्वे प्राप्ते आह—**तृज्वद्भावादिति** । 'वृद्ध्यौत्त्व' इति वार्तिकादिति भावः । **प्रियक्रोष्टूनीति** । जश्शसोः शिभावे नुमि सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपम् । नच नित्यत्वादेव नुम्सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, नित्यत्वान्नुमि कृतेऽपि 'तदागमाः' इति न्यायेन 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यस्य नुम्विशिष्टस्य ग्रहणापत्तौ पुनस्तृज्वत्त्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम्, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यलम् । **पुंवत्पक्षे इति** । तत्रापि तृज्वत्त्वपक्ष इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्ट्रेति** पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टुनेति** । पुंवत्त्वे, तदभावे च तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । पुंवत्त्वाभावपक्षेऽपि नुमं बाधित्वा परत्वान्नात्वमेव । **प्रियक्रोष्ट्रे इति** । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे यण् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टवे इति** । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । **अन्यत्रेति** । पुंवत्त्वाभावपक्ष इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्टुनेति** । पुंवत्त्वतृज्वत्त्वयोरभावे रूपम् । तथा ङयि त्रीणि रूपाणि । एवं ङसिङसोः । प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टोः प्रियक्रोष्टुनः । प्रियक्रोष्ट्रोः–प्रियक्रोष्ट्रोः–प्रियक्रोष्टुनो । आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति नुडिति** । तृज्वत्त्वं नुमं च बाधित्वेति शेषः । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुट् । पुंवत्त्वाभावे तु तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुम्, तदपि

चिर—'(वा ४३७४) इति नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्॥ इत्युदन्ताः॥ सुलु सुलुनी सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुल्वा-सुलुना॥ ॥इत्यूदन्ता॥ धातृ धातृणी धातॄणि। हे धातः-हे धातृ। धात्रा धातृणा। एवं ज्ञातृकर्त्रादयः। ॥इत्यृदन्ताः॥ (२२३) एच इग्घ्रस्वादेशे। १।१।४८॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः इगेव स्यात्। प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि। प्रद्यु-

बाधित्वा नुडिति विवेकः। प्रियक्रोष्टरि-प्रियक्रोष्टौ-प्रियक्रोष्टुनि। भ्यामादौ हलि मधुवत्। इत्युदन्ताः।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते। सुल्विति। सुष्ठु लुनातीति क्विप्। 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः। सुलुनी इति। ओः सुपि इति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। सुल्वेति। शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवत्त्वविकल्पः। पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वात् नाभावो न। नुमभावश्च। 'ओः सुपि' इति यण्। पुंवत्त्वाभावपक्षे तु यणं बाधित्वा नुम्। ङेप्रभृतिषु तु पुंवत्त्वाभावे 'वृद्ध्यौत्व' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुंवत्त्वे तु सुल्वे इत्यादि रूपद्वयम्। इत्यूदन्ताः॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते। धातृ इति। दधातीति धातृ। 'न लुमता' इति निषेधादनङ् न। धातृणी इति 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम्। धातॄणि इति। जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वम्। 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् संबुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—हे धातः-हे धातृ इति। धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुंवत्त्वविकल्प इत्याह—धात्रा-धातृणा इति। धात्रे-धातृणे। धातुः-धातृणः। धात्रोः-धातृणोः। 'नुमचिर' इति नुट्। धातॄणाम्। धातरि-धातृणि। इत्यृदन्ताः॥

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते। प्रकृष्टा द्यौः यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एचां ह्रस्वाभावात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, ऌ, इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावात् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य कस्यचिदनियमेन पर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते। एच इक्। आदिश्यत इत्यादेशः। कर्मणि घञ्। तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः। विशेष्यस्यार्षः पूर्वनिपातः। आदेशः इति निर्धारणसप्तमी। सौत्रमेकवचनम्। तदाह—आदिश्यमानेष्वित्यादिना। मध्ये इत्यपपाठः, तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात्। इगेवेति। तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति भावः। यद्यपीकश्चत्वारः एचोऽप्येवम्। तथापि स्थान्यादेशानां यथासंख्यं न भवति। न ह्ययमपूर्वविधिः किन्तु नियमविधिः। यथाप्राप्तमेव नियम्यते। एचां हि पूर्वभागः अवर्णसदृशः। उत्तरभागस्तु इवर्णोवर्णसदृशः। तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्णस्यास्ति। तस्य च इग्ग्रहणेन निवृत्तौ इवर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य च इवर्णः, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्णः इति व्यवस्था न्यायप्राप्ता। यथाप्राप्तमेव च नियम्यत इति न

नेत्यादि। इह न पुंवत्। यदिगन्तं प्रद्यु इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात्। एवमग्रेऽपि। ॥ इत्योदन्ताः ॥ प्ररि प्ररिणी प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू २८६) इत्यात्वम्। प्रराभ्याम् प्रराभिः। 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुड्यात्वे प्रराणाम् इति माधवः। वस्तुतस्तु संनिपातपरिभाषया नुड्यात्वं न। 'नामि' (सू २०६) इति दीर्घस्यारम्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्। ॥ इत्यैदन्ताः ॥ सुनु सुनुनी सुनूनि। सुनुना। सुनुने इत्यादि। ॥ इत्यौदन्ताः ॥

॥ इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

यथासंख्यम्। ततश्च प्रद्योशब्दे ओकारस्य उकारः ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**प्रद्यु इत्यादि**। ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह। **इह न पुंवदिति**। कुत इत्यत आह—**यदिगन्तमिति**। प्रद्योशब्दः ओदन्तः पुंसि। प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके। तथाच पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमित्यर्थः। केचित्तु पुंसि यः प्रद्योशब्दः ओदन्तः स एवेदानीं नपुंसकः, तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अतः पुंवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः। **एवमग्रेऽपीति**। प्ररि, सुनु इत्यादावपीत्यर्थः। इत्योदन्ताः।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते। एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृतः इः येन सः स्मृतेः। सु शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति इत्यादि बोध्यम्। **प्ररीति**। प्रकृष्टः राः धनं यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्दः। तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः। नुटि वारिवत्। सोर्लुप्तत्वात् 'रायो हलि' इत्यात्वं न, टादावचि पुंवत्त्वविकल्पः प्रद्युशब्दवत्। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—**रायो हलीत्यात्वमिति**। ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्वं कथमिदन्तस्येत्यत आह—**एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति**। आमि विशेषमाह—**नुमचिरेति**। नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः। ननु प्ररि आमिति स्थिते नुटं बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलादिविभक्त्यभावात् कथमात्वमित्यत आह—**नुमचिरेति**। पूर्वविप्रतिषेधान्नुमं बाधित्वा नुड्यात्वं निर्बाधमिति भावः। **संनिपातेति**। ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासंभवात् इति भावः। ननु

---

१ पुंसि क्लीबे च समानशक्यतावच्छेदकत्वे सति समानशक्ततावच्छेदकस्यैव तृतीयादिषु पुंवत्त्वविधानेन प्रकृते समानशक्ततावच्छेदकत्वरूपसमानानुपूर्वीकत्वाभावान्न पुंवत्त्वमिति भावः।

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । ११ ।

(३२४) हो ढः । ८।३।३१॥ हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे । लिट्-लिड्, लिहौ, लिहः । लिहम् लिहौ लिहः । लिहा लिड्भ्याम् इत्यादि । लिट्त्सु-लिट्सु ।
(३२५) दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते

तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकं 'नामि' इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—**नामीति दीर्घस्त्विति । इत्युक्तमिति** । रामशब्दाधिकार इति शेषः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । सुशोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः उकार इति मत्वाह—**सुनु इति** । इत्यौदन्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वर्णसमाम्नायक्रममनुसृत्य हकारान्तमादौ निरूपयितुमाह—**हो ढः** । ह इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**हस्येति । झलीति** । झलि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । नच डकार एव कुतो न विहित इति वाच्यम्, 'वा द्रुह' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **पदान्तत्वादिति** । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झल्परत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **लिडिति** । 'लिह आस्वादने' क्विप् । हल्ङ्यादिना सुलोपः । हस्य ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः । **लिड्भ्यामिति** । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भावः । **इत्यादीति** । लिड्भिः । लिड्भ्यः । लिहे लिहः । लिहः । लिहोः । लिहाम् । **लिट्त्सु इति** । लिह् सु इति स्थिते हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'डः सि' इति धुट् । ततो डस्य चर्त्वेन टः । धुटश्चर्त्वसंपन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य ष्टुत्वं न । **लिट्सु इति** । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य चर्त्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न ष्टुत्वमिति भावः ।

दुह्धातोः क्विबन्तात्सुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्वे प्राप्ते ढत्वं क्वचिदपवदति—**दादेर्धातोः** । 'हो ढः' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति पदस्येति, अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरित्यावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तं

च। उपदेशे किम्। अधोक् इत्यत्र यथा स्यात्। दामलिहमात्मनः इच्छति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्। **(३२६) एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७॥** धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एकाचो धातोः इति सामानाधिकरण्येनान्वये त्विह न स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः क्विप्, णिलोपः।

हकारेऽन्वेति—धातोरवयवस्य हस्येति। दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति। दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः, धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति। ततश्च फलितमाह—**उपदेशे इत्यादिना**। धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुः तदवयवस्य हस्येत्यर्थः। आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति—**उपदेशे किमिति**। **अधोगिति**। 'दुह प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्, लघूपधगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति हस्य घः, 'एकाचो बशः' इति भष्भावेन दकारस्य धकारः। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः। **यथा स्यादिति**। यथेति प्राप्तियोग्यतायाम्। घत्वमत्र प्राप्तियोग्यम्, तच्च उपदेशग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः। घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहधातोर्दकारादित्वं नास्ति, कृते अडागमे 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात्। अतोऽत्र घत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः स्यात्। उपदेशग्रहणे तु नायं दोषः, घत्वप्रवृत्तिवेलायां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातूपदेशकाले दादित्वादिति भावः। तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफलमाह—**दामेति**। ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः। 'लिह आस्वादने' दाम लेढीति दामलिट्। तमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् तिपि शपि दामलिह्यतीति रूपम्। **ततः क्विपीति**। क्यजन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोर्लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्-दामलिड् इति रूपमित्यर्थः। **अत्र मा भूदिति**। माङि लुङ्। सर्वलकारापवादः। अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम्। कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति। धातूपदेशे दामलिह् इति सुब्धातोःपाठाभावादिति भावः।

तथा च प्रकृतोदाहरणे सौ दुघ् इति स्थिते। **एकाचो बशो**। स् च ध्व् च स्ध्वौ तयोरिति विग्रहः। बश इति स्थानषष्ठी। एकाच इत्यवयवषष्ठी। एकः अच् यस्येति विग्रहः। झषन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति विशेष्यम्। एकाचकस्य झषन्तशब्दस्यावयवो यो बश् तस्य भष् स्यादित्यन्वयः। 'दादेर्धातोः' इत्यतो धातोरित्यवयवषष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच्च झषन्तशब्देनान्वेति। पदस्येत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते चेत्यनुवर्तते। तदाह—**धातोरवयव इत्यादिना**। ननु संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वात् एकाच् झषन्तो यो धातुः तदवयवस्य बश इत्येवान्वय उचित इत्यत आह—**एकाचो धातोरि-**

गर्धप्। झलीति निवृत्तम् रुत्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्। तेनेह न। दुग्धम्। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भभाव:। जश्त्वचर्त्वे। धुक्—धुग्, दुहौ, दुहः। षत्वचर्त्वे। धुत्सु। (३२७) वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८।२।३३॥ एषां हस्य

स्यादि। **गर्दभयतीति**। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तिबादि। **ततः क्विबिति**। गर्दभि इति ण्यन्तात् कर्तरि क्विबित्यर्थः। कपावितौ। वेर्लोपः। **णिलोप इति**। 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः। **गर्धप् इति**। गर्दभ् इत्यस्मात् सुः हल्ङ्यादिलोपः। 'एकाचो बशः' इति दस्य धः। 'वावसाने' इति चर्त्वम्। एकाचो धातोः झषन्तस्येत्यन्वये गर्दभ् इत्यस्य सुब्धातोरनेकाच्त्वात् दकारस्य भष्भावो न स्यात्। धात्ववयवस्य झषन्तस्येत्यन्वये तु दभ् इति एकाचो झषन्तस्य धात्ववयवत्वात् तदवयवस्य दस्य भष्भावो निर्बाध इति भावः। अत्र प्राचीनैः झलीत्यनुवर्तितम्। तदयुक्तमित्याह—**झलीति निवृत्तमिति**। **सामर्थ्यादिति**। झलीत्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः। ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु। स्ध्वोरित्येव न क्रियतामित्यत आह—**तेनेति**। झलीत्यननुवर्तनेनेत्यर्थः। **दुग्धमिति**। दुहेः क्तः। कित्वात् न लघूपधगुणः। 'दादेः' इति हस्य घः। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धः। 'झलां जश् झशि' इति घस्य गः। दुग्धमिति रूपम्। **दोग्धेति**। दुहेस्तृच्। लघूपधगुणः। 'दादेः' इति हस्य घः। 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः। 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। हल्ङ्यादिलोपः। 'न लोपः' इति नकारलोपः, दोग्धा इति रूपम्। झलीत्यनुवृत्तौ दुहोभयत्रापि घत्वे कृते भष्भावः स्यादिति भावः।

ननु दुहेः क्विबन्तात् सोर्लोपे 'दादेः' इति घत्वे कृते दुघ् इति झषन्तमेकाच्कम्। तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भष्भावेन धकारः स्यादित्यत आह—**व्यपदेशिवद्भावेनेति**। विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, तेन तुल्यं व्यपदेशिवत्। धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः, राहोश्शिरः इत्यादिवदिति भावः। इदं च 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **धुकधुगिति**। क्विपः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायात् 'दादेः' इति घत्वे कृते झषन्तत्वात् भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः। दुहौ दुहः। दुहम् दुहौ दुहः। दुहा। भ्यामादौ 'दादेः' इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् पदान्तत्वप्रयुक्तो भष्भावः। 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्। धुग्भिः। दुहे धुग्भ्याम् धुग्भ्यः। दुहः। दुहः दुहोः दुहाम्। दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**षत्वेति**। घत्वे कृते भष्भावे 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकारः। तस्य 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति भावः। द्रुह जिघांसायाम्, मुह वैचित्ये, ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ एभ्यः क्विबन्तेभ्यः सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वात् ढत्वं बाधित्वा नित्यं घत्वे प्राप्ते इतरेषाम-

वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक्-ध्रुग्-ध्रुट्-ध्रुड्, द्रुहौ, द्रुहः । ध्रुग्भ्याम्-ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु-ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् । (३२८) इग्यणः संप्रसारणम् । १।१।४५॥ यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । (३२९) वाह ऊठ् । ६।४।१३२ ॥ भस्य वाहः संप्रसारणमूठ्

दादित्वादप्राप्ते घत्वे इदमारभ्यते । वा द्रुह । 'दादेः' इत्यतो घ इत्यनुवर्तते । झलीति पदस्येति अन्ते इति पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—एषामिति । द्रुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । ध्रुक्-ध्रुगिति । घत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः । ध्रुट्-ध्रुडिति । घत्वाभावपक्षे ढत्वे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे चर्त्वविकल्पः । अत्र भष्भावार्थमेव 'हो ढः' इति सूत्रे ढ एव विहितः, ननु डः । तथा सति झषन्तत्वाभावात् भष्भावो न स्यात् । अचि सुपि द्रुहम् इत्यादि । ध्रुग्भ्यामिति । घत्वपक्षे भष्भावः । ध्रुड्भ्यामिति । घत्वाभावपक्षे ढत्वे जश्त्वे रूपम् । एवं भिसि भ्यसि च रूपद्वयम् । द्रुहः । द्रुहः । द्रुहोः द्रुहाम् । ध्रुक्ष्विति । घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । ध्रुट्त्स्विति । घत्वाभावपक्षे ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे धुटि चर्त्वे डस्य चर्त्वम् । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तकारस्य थो न भवति । 'न पदान्तात्' इति ष्टुत्वं न । ध्रुट्स्विति । धुडभावे रूपम् । हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः । एवमिति । भष्भाववर्जमिति शेषः ।

विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्विः' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्विः । णकारः इत् । वेर्लोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपदसमासः विश्ववाह् इति रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्याबिति लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्पे विश्ववाट्-विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः । विश्ववाहम् विश्ववाहौ इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादौ अचि संप्रसारणकार्यं वक्ष्यन् संप्रसारणसंज्ञां दर्शयति—इग्यणः संप्रसारणम् । यणः स्थाने इति । व्याख्यानात् स्थानार्थलाभः । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः षष्ठीश्रुतौ सर्वत्र व्याख्यानादेव स्थानार्थलाभसंभवात् 'षष्ठीस्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । संप्रसारणसंज्ञ इति । ततश्च वसोः संप्रसारणम्, वचिस्वपियजादीनाम् इत्यादौ संप्रसारणश्रुतौ यणस्थानिक इगुपस्थितो भवति । तत्रान्तरतम्याद्यस्य इकारः, वकारस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः, लस्य लृकार इति ज्ञेयम् । वाह ऊठ् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते । तच्च ऊठ् इत्यनेनान्वेति । तदाह—भस्येत्यादिना । संप्रसारणमिति । तेन वाहो यो

स्यात्। (३३०) **संप्रसारणाच्च** ।६।१।१०८॥ संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। 'एत्येधत्यूठ्सु' (सू ७३)। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव ण्विः इति पक्षे णिजन्ताद्विच्। (३३१) **चतुरनडुहोरामुदात्तः** ।७।१।९८॥ अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः। (३३२) **सावनडुहः** ।७।१।८२॥ अस्य नुम् स्यात्सौ परे। आत् इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम्। अतो विशेषवि-

---

यण् वकारस्तस्य ऊठ् इति लभ्यते। संप्रसारणमित्यननुवृत्तौ 'अलोऽन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात्। तदनुवृत्तौ तु ऊठो यणस्थानिकत्वलाभात् नालोऽन्त्यस्येति भवति। विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते। **संप्रसारणाच्च**। 'इको यणचि' इत्यतः अचीति 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**संप्रसारणादित्यादिना**। विश्व ऊह् अस् इति स्थिते आद्गुणमाशङ्कयाह—**एत्येधत्यूठ्स्विति**। अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेषः। विश्वौहः। विश्वौहा। **इत्यादीति**। विश्ववाड्भ्याम् विश्ववाड्भिः। विश्ववाड्भ्यः। विश्वौहे। विश्वौहः। विश्वौहः। विश्वौहोः। विश्वौहाम्। विश्ववाट्त्सु विश्ववाड्सु।

नुन वहश्चेति ण्विविधौ 'छन्दसि सहः' इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति। तन्मते विश्ववाह्शब्दस्य लोके कथं प्रयोग इत्यत आह—**छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विजिति**। विश्वं वाहयतीत्यर्थे वाह् इ इति ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि 'नेड्वशि कृति' इति इडभावे णिलोपे अपृक्तलोपे उपपदसमासे विश्ववाह् शब्दो लोके प्रयोगार्हः। किन्तु तस्य ऊठ् न भवति, 'अचः परस्मिन्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात्। वाहयतेः क्विपि विश्ववाह्शब्दस्य तु ऊठ् निर्बाध एव, 'क्वौ लुप्तम्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वानपायात्। अत एव 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति सूत्रे प्रष्ठौहः आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यमिति लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठौहः इति प्रयोगः संगच्छते। क्वचित् पुस्तके 'छन्दस्येव ण्विः इति प्रामाणिकाः' इति पठ्यते। 'कव्यपुरीष' इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति तदाशयः।

अनः शकटं वहतीत्यर्थे अनसि वहेः क्विप् अनसो डश्च इति सस्य डश्च। 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यजादित्वात् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः। 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। अनडुह् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। अनडुह् स् इति स्थिते। **चतुरनडुहोः**। **अनयोरिति**। चतुरनडुहोरित्यर्थः। **सर्वनामस्थान इति**। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः। आमि मकार इत्। मित्त्वादन्त्यादचः परः। उकारस्य यण् वकारः। अनड्वाह् स् इति स्थिते। **सावनडुहः**। **अस्येति**। अनुडुह्शब्दस्येत्यर्थः। **नुम् स्यादिति**। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भावः। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। अनड्वान् ह् स् इति स्थितम्। ननु आम्नु-

हितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधि-सामर्थ्यात् 'वसुस्रंसु—' (सू ३३४) इति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न-

---

मौ एतौ मित्त्वादन्त्यादचः उकारात् परौ प्राप्तौ । तत्र 'चतुरनडुहोः' इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः । 'सावनडुहः' इति नुम् तु सर्वनामस्थान विशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहितः । स च निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमामं बाधेत, सोरन्यत्राम्विधेश्चरितार्थत्वात् । तथाच अनडुन् इति स्यात् । अनड्वान् इति न स्यात् । किंच सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागमः आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते । तत्र 'सावनडुहः' इति नुमपि प्राप्तः । सच सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः । 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वात् विशेषविहितः । सच निरवकाशत्वात् सामान्यं नुमं बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्विधेश्चरितार्थत्वात् । ततश्च हे अनड्वन्निति न स्यात् । 'हो ढः' इति ढत्वे हे अनड्वट् इति स्यादित्याशङ्क्याह—**आदित्यधिकारादित्यादि नुम् न बाध्यत इत्यन्तम्** । 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ तावत् 'आच्छीनद्योः' इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । अतः अनडुहः अवर्णात् परो नुमिति लाभात् विशेषविहितेनापि 'सावनडुहः' इति नुमा 'चतुरनडुहोः' इति सामान्यविहितः आम् न बाध्येत, अवर्णात् परत्वेन विधीयमानं नुमं प्रति आम उपजीव्यत्वात् उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात् प्रत्युत आमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथा 'अम् संबुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनडुहः' इति नुम् न बाध्यते । नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

ननु 'सावनडुहः' इति नुम्विधौ आदित्यनुवर्ततां नाम । तथापि आमुपजीवकत्वं नुमो न लभ्यते अनडुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति चेत्, मैवम्—'सावनडुहः' इति नुम्विधौ मित्त्वादन्त्यादच इत्युपस्थितम् । तत्र च आदित्यनुवृत्तमन्वेति । ततश्चानडुहि यः अन्त्यरूपः अवर्णः तस्मात् परो नुमिति लभ्यते । नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव । एवं संबुद्धौ अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम् । क्वचित्पुस्तके आमा च नुम् न बाध्यत इति पठ्यते । तत्रेयं योजना । ननु बह्वनड्वांहि कुलानीत्यत्र 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परत्वादाम् स्यात् । कृते त्वामि पुनर्नुम् न भवति, 'विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह—**आमा च नुम् न बाध्यत इति** । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेषादामि कृतेऽपि 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् निर्बाध इति भावः । **सोर्लोप इति** । अनड्वान् ह् स् इत्यत्र हल्ङ्यादिनेति शेषः । ननु कृते सुलोपे हकारस्य संयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदान्तत्वात् 'वसुस्रंसुध्वंस्वन-

लोपो न। अनड्वान्। (३३३) अम् संबुद्धौ। ७।१।९९॥ चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ। अमोऽपवादः। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ अनड्वाहः। अनडुहः। अनडुहा। (३३४) वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः। ८।२।७२॥ सान्तवस्वन्तस्य स्रंस्वादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि। सान्त इति किम्। विद्वान्। पदान्त इति किम्। स्रस्तम्। ध्वस्तम्। (३३५) सहेः साडः सः। ८।३।५६॥ साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। तुराषाद्—तुराषाड् तुरासाहौ तुरा-

---

डुहां दः' इति दत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—नुम्विधीति। यदि ह्यत्र नुमो नस्य दत्वं स्यात्, तर्हि अनड्वाह् इत्यत्र नुमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अन-ड्वाद् इति सिद्धेः नुम्विधिरनर्थकः स्यात्। अतो नुमो नस्य दत्वं नेति विज्ञायत इति भावः। ननु अनड्वान् ह् स् इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः किं न स्यात्। नच नुम्विधिसामर्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यम्। नलोपाभावस्थले संबुद्धौ 'हे अनड्वन्' इत्यत्र नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। तत्र 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह—संयोगान्तेति। हकारलोपस्यासिद्धत्वे सति नका-रस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः। अनड्वा-निति। अनडुह स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः संयोगान्तलोपश्च। अथ संबुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते चतुरनडुहोः इत्यामागमे प्राप्ते। अम् संबुद्धौ। 'चतुरनडुहोः' इत्यनुवर्तते। तदाह—चतुरनुडुहोरिति। अमो मकार इत्। मित्वादन्त्यादचः परः। हे अनड्वन्निति। अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपश्च। अनड्वाहाविति। सर्वनामस्थानत्वादाम्। नुम् तु न। तस्य सावेव विधानात्। अनडुह इति। शसादावचि अविकृत एवान-डुह्शब्द इति भावः।

भ्यामादौ हलि विशेषमाह। वसुस्रंसु। वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते। 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' इति धातू। 'ससजुषो रुः' इत्यतः स इति लुप्तषष्ठीक-मनुवृत्तम्। तेन च वसुर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। सान्तत्वं स्रंसुध्वंस्वोर्न विशेषणम् अव्यभिचारात। नाप्यनडुहः, असंभवात्। पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनान्तत्वेन वि-परिणम्यते। 'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति। फलितमाह—सान्ते-त्यादिना। यथासंभवं रुत्वढत्वयोरपवादः। अनडुद्भ्यामिति। 'स्वादिष्वस-र्वनामस्थाने' इति पदत्वादिति भावः। इत्यादीति। अनडुद्भिः। अनडुद्भ्यः। अनडुहे। अनडुहः। अनडुहः अनडुहोः अनडुहाम्। दत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् अनडुत्सु। सान्तेति किमिति। वसोरपि सान्तत्वाव्यभिचारात्। प्रश्नः। विद्वानिति। विद्वस् स् इति स्थिते 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे 'उगिदचाम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम्। अत्र वसोः सकारान्तत्वाभावान्न दत्वमिति भावः।

साहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। ॥ इति हान्ताः ॥ (३३६) दिव औत्। ७।१।८४॥ दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्[1] 'हल्ङ्याप्—'

स्रस्तं ध्वस्तमिति। क्तप्रत्ययान्तम्। अत्र पदान्तत्वाभावान्न दत्वम्। विद्वांसौ अनड्वाहावित्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम्। अथ तुरासाह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढत्वे कृते विशेषमाह—सहेः साडः सः। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति 'षह मर्षणे' इति धातोरिक्प्रत्यये 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सत्वे सहिशब्दः। षह्धातोरित्यर्थः। साड इति कृतढत्वडत्ववृद्धेः अनुकरणम्। तदाह—साड्रूपस्येति। मूर्धन्येति। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिकारादिति भावः। मूर्धनि भवः मूर्धन्यः। मूर्धस्थानक इत्यर्थः। तुराषाट् तुराषाडिति। सुलोपे ढत्वे जश्त्वेन डत्वे सस्य मूर्धन्यः षकारः, विवृतप्रयत्नसाम्यात्। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वपक्षेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे साड इति कृतजश्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वादिति भावः। तुरासाहाविति। अपदान्तत्वान्न मूर्धन्य इति भावः। इत्यादीति। तुराषाड्भिः। तुराषाड्भ्यः। तुरासाहे। तुरासाहः। तुरासाहः। तुरासाहोः। तुराषाट्सु—तुराषाट्त्सु। अथ तुराषाट्शब्दं व्युत्पादयति। तुरं त्वरां सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति। कर्मण्युपपदे सहेर्ण्विः स्यात् छन्दसीति तदर्थः। णकार इत्, उपधावृद्धिः, अपृक्तलोपः। ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाह्शब्दस्य कथं लोके प्रयोग इत्यत आह—लोके त्विति। सहेर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति लोके प्रयोज्य इति भावः। ननु 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति हि सहौ क्विबन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह—अन्येषामपीति। सहेः किम्। डकारेण सहितः सडः मृडादिशब्दः सः यस्य नाम सोऽपि लक्षणया सडः तस्यापत्यं। अत इञ्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। आदिवृद्धिः। साडिरिति रूपम्। अत्र न मूर्धन्यः इति भाष्ये स्थितम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः। सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुंसि सुदिव् स् इति स्थिते। दिव औत्। 'सावनडुहः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते। दिव इति षष्ठ्यन्तम्। 'दिवेर्डिविः' इत्यौणादिकं अव्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, नतु 'दि-

---

[1] अत्र अय् वय् इत्यादि यकारान्तधातुभ्यः क्विपि 'लोपो व्योरिति यलोपसम्भवेन धातुनिष्पन्नो यान्तशब्दः प्रायो न दृश्यते इति क्रमप्राप्तोऽपि यकारान्तो नोदाहृतः। तथापि प्रत्याहारसंज्ञकश्चयादिशब्द उदाहरणं यान्ते संभवत्येव।

(सू २५२) इति सुलोपो न । सुद्यौः सुदिवौ सुदिवः । सुदिवम् सुदिवौ । (३३७) दिव उत् । ६।१।१३१ ॥ दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्यु-भ्याम् । सुद्युभिः इत्यादि । ॥ इति वान्ताः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । (३३८) षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५ ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । चत्वम्, द्वित्वम् । चतुर्णाम् । (३३९) रोः सुपि

वु क्रीडादौ' इति धातुः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह—दिविति प्रातिपदिकस्येति । औदिति तकार उच्चारणार्थः नत्वादेशे तकारः श्रूयते । एवं चानेकाल्त्वप्रयुक्तं सर्वादेशत्वं न । तकारस्य इत्संज्ञा तु न फला-भावात् । तित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भवः । 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वार्तिकात् । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकारस्यौत्वे इकारस्य यणि औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्त्वात् हल्ङ्यादिना सुलोपः स्यादित्यत आह—अल्विधित्वेनेति । औकारादेशस्थानि-भूतत् वकारात्मकहलः परत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याल्विधित्वादिति भावः। सुद्यौरिति । आत्त्वात् तदन्तस्याप्यौत्वे यण् । रुत्वविसर्गौ । सुदिवाविति । अजादिषु सुदिव्शब्दः अविकृत एवेति भावः। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—दिव उत् । अन्तादेश इति । अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पदान्त इति । पदान्तादि-त्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः। उतस्तपरत्वं तु 'भाव्यमान उकारः सवर्णग्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। सुद्युभ्या-मिति। वकारस्य उत्वे इकारस्य यण्। अत्र उकारस्य हल इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य संप्रसारणत्वानवसायात् संप्रसारणशब्देन विहितस्यैव इक्स्थानिकस्य यणः संप्रसारणत्वात् इति'इग्यणः' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। इत्यादीति। सुदिवे । सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदिवाम् । सुद्युषु । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । 'चतेरुरन्' इत्युणादिषु चतुर्शब्दो व्युत्पा-दितः नित्यं बहुवचनान्तः । चत्वार इति । जसि रूपम् । 'चतुरनडुहोः' इत्युकारात् आम् । उकारस्य यणिति भावः। चतुर इति । शसादौ सर्वनाम-स्थानत्वाभावान्नाम् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावात् नुड्प्राप्ते । ष-ट्चतुर्भ्यश्च । षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्य-नुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते । ननु षट्शब्दः, 'कृत्रिमा-कृत्रिमयोः' इति न्यायात् । तदाह—षट्संज्ञकेभ्य इत्यादिना । नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । णत्वमिति । 'रषाभ्याम्' इत्य-नेनेति शेषः । द्वित्वमिति । 'अचो रहाभ्याम्' इति णकारस्येति शेषः । द्वित्व-स्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम् । नच 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः । न तु द्वित्वस्या-

८।३।१६॥ सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते । (३५०) शरोऽचि । ८।४।४९ ॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु, नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । ॥ इति रेफान्ताः ॥ कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् कमलौ कमलः । षत्वम् । कमल्षु । ॥ इति लान्ताः ॥

प्यसिद्धत्वं नेति तदर्थं इति णत्वात्परमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते । **रोः सुपि** । खरीत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, खरवसानयोरित्येव सिद्धे नियमार्थ एवैष विधिरित्याह । **रोरेवेति** । विपरीतनियमस्तु न, हलोऽनन्तराः संयोग इति निर्देशात् । **षत्वमिति** । 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति शेषः । रेफस्य इण्त्वेन ततः परत्वादिति भावः । **षस्य द्वित्व इति** । अचो रहाभ्यामित्यनेनेति शेषः । **शरोऽचि** । 'अचो रहाभ्याम्' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—**अचि पर इत्यादिना** । तथाच चतुर्षु इत्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि द्वित्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपादेव एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रियाः चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दो विशेष्यनिघ्नः एकद्विबहुवचनान्तः । तस्य सौ रूपमाह—**प्रियचत्वाः इति** । प्रियचतुर् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहोः' इत्युकारादाम् । तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः । तत उकारस्य यण् । हल्ङ्यादिलोपश्चेति भावः । **हे प्रियचत्वः इति** । 'अम् संबुद्धौ' इत्यमिति भावः । **प्रियचत्वाराविति** । सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम् । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ । शसादावाम् न । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः।प्रियचतुरे।प्रियचतुर्भ्यः।प्रियचतुरः।प्रियचतुरःप्रियचतुरोः। आमि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटमाशङ्क्याह—**गौणत्वे त्विति** । 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव नुडिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । **परमचतुर्णामिति**। कर्मधारयः। आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुडिति भावः।इति रान्ताः॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पद्मम् । कमला लक्ष्मीः । कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल् इति रूपम् । **कमलाविति** । औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम् कमलौ कमलः । कमला कमल्भ्याम् कमल्भिः । कमले । कमल्भ्यः । कमलः । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—**षत्वं कमल्ष्विति** । लकारस्य इण्त्वादिति भावः । तोयमाचष्टे तोय् इत्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव, क्विपि 'लोपो व्योः इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न भवति, यलोपे तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता

(३४१) मो[1] नो धातोः । ८।२।६४॥ मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ।
(३४२) किमः कः । ७।२।१०३॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्यय-

---

हलो यणः सन्ति' इति लण्सूत्रस्थभाष्यादनभिधानमेवंजातीयकानामिति हरदत्तः । 'भोभगो' इति सूत्रे वृत्वव् करोतीति भाष्यं तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् । इति लान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह— **मो नो धातोः** । म इति षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—**मान्तस्य धातोरित्यादिना** । 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हल्ङ्यादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्याह--**नत्वस्येति** । **प्रशानिति** । स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम्, सत्त्ववाचित्वात् । असत्त्ववाचित्वे तु स्वरादिपाठादव्ययत्वमेवेति भावः । **प्रशान्भ्यामिति** । भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नत्वमिति भावः । **इत्यादीति** । प्रशान्भिः । प्रशामे । प्रशान्भ्यः । प्रशामः । प्रशामः प्रशामोः प्रशामाम् । प्रशामि । प्रशान्त्सु—प्रशान्सु । 'नश्च' इति धुड्विकल्पः । अथ कायतेर्डिमिरिति निष्पन्नः किंशब्दः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेषमाह—**किमः कः** । **विभक्तावीति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु 'इमः' इत्येव सूत्र्यताम् । त्यदादीनाम इत्यनुवृत्तौ त्यदादीनाम् इमः अकारः स्यादित्यर्थलाभात् । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बध्यते, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमोऽसम्भवात् । एवं च किंशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यदन्तत्वं सिध्यति । नच 'अलोऽन्त्यस्य' इति किंशब्दे इमो मकारस्यैव अकारः स्यात् । ततश्च इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधेन अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इमः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह—**अकच्सहितस्येति** । त्यदादेरिमः अकारविधौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति किंशब्दस्य अकचि कृते कांकम् इति स्थिते इमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् । 'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकच्कस्यापि किंशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किंशब्दत्वात्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन

१ अत्रापि क्रमप्राप्तञकारान्तेषु 'अतो दीर्घो यञि' इत्यादौ व्यवहृतो यञादिशब्द उदाहरणं संभवतीति बोध्यम् ।

मादेशः । कः कौ के । कम् कौ कान् इत्यादि सर्ववत् । (३४३) **इदमो मः ।** ७।२।१०८ ॥ इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । (३४४) **इदोऽय् पुंसि ।** ७।२।१११॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । (३४५) **दश्च ।** ७।२।१०९॥ इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्ति इत्युत्सर्गः । (३४६) **अनाप्यकः ।** ७।२।११२॥

त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति । एवंच विभक्त्युत्पत्तौ कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—**कः कावित्यादि** । 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः । तत्र कशब्दस्य किंशब्दत्वाभावात् न सर्वनामत्वम् । वेधसि तु किंशब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्—कार्यं हविरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह—उभयथापि कायानुब्रूहीत्येव । संज्ञैषा तत्रभवत इति ।

अथ इदंशब्दे विशेषमाह । **इदमो मः । साविति ।** 'तदोः सः सौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**त्यदाद्यत्वापवाद इति** । इदम् स् इति स्थिते । **इदोऽय् पुंसि** । इद इति स्थानषष्ठी । इदम इत्यनुवर्तते । अवयवषष्ठ्येषा । 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह—**इदम इति** । इदम्शब्दस्यावयवो यः इद् तस्येत्यर्थः । अयम् स् इति स्थिते । **सोर्लोप इति** । हल्ङ्यादिनेति शेषः । **अयमिति** । सुलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य मकारस्यानुस्वारस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात् । ' वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ' इति निषेधाच्च । अथ औजसादिषु विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वमिति** । इदम् औ इति स्थिते 'त्यदादीनाम्' इति मस्य अकार इत्यर्थः । **पररूपत्वमिति** । इद अ औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः । इद औ इति स्थिते । **दश्च** । 'इदमो मः' इत्यनुवर्तते । द इति षष्ठी । इदमो दकारस्य इति लभ्यते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः अतिव्यवहितमपि विभक्ताविव्येतत् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । 'तदोः सः सौ' इत्यतः साविति तु संनिहितमपि नानुवर्तते, सौ इदमो दस्याभावात् 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च । तदाह—**इदमो दस्येत्यादिना** । तथाच इम औ इति स्थिते रामवद्रूपाणीत्याह—**इमावित्यादि** । **त्यदादेः संबोधनं नास्तीति** । प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भावः । नन्वेवं सति 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे हे स इति भाष्यविरोध इत्यत आह—**उत्सर्ग इति** । प्रायिकमित्यर्थः । टादावाचि विशेषमाह । **अनाप्यकः** । अन्, आपि, अकः इति छेदः । न विद्यते क यस्य सः अक्, तस्य अकः ककाररहितस्येत्यर्थः । 'इदमो मः'

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आप् इति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। (३४७) हलि लोपः। ७।२।११३॥ अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ। 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४१०)। (३४८) आद्यन्तवदेकस्मिन्।१।१।२१॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात्। आभ्याम्। (३४९) नेदमदसोरकोः।७।१।११॥ अककारयोरिद-

इत्यतः इदम इति इदोऽय् पुंसि' इत्यतः इद इति चानुवर्तते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्काविति। तदाह—**अककारस्येत्यादिना**। आपीत्यनेन टाप्डाप्चापां ग्रहणं नेत्याह—**आबित्यादिना**। टा इत्याकारमारभ्येत्यर्थः। विभक्ताविप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् न टाबादिग्रहणमिति भावः। **अनेनेति**। इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्। इदः अनादेशः। अन आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति भावः। भ्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यकः' इति प्राप्ते। **हलि लोपः**। आप्यक इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। 'इदमो मः' इत्यत इदम इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इद इति 'अष्टनः' इत्यतो विभक्काविति चानुवर्तते। हलीति विभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अककारस्येत्यादिना**। अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो दकारस्य लोपमाशङ्कयाह। **नानर्थक इति**। परिभाषेयमुपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता। इदम्शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति न लभ्यते। ततश्च इद् इत्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भावः। अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ बिभर्ती-त्यादौ 'भृञामित्, अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वं कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात्। 'हलि लोपः' इत्यत्र लोपग्रहणमपनीय 'हल्यश्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। शित्त्वात् इदः कृत्स्नस्याकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धेः।

ननु इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अदन्तत्वाभावात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घ इत्यत आह—**आद्यन्तवदेकस्मिन्**। आदित्वान्तत्वयोर्नित्यमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते। एकशब्दः असहायवाची। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येव' इति वतिः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्। वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं संबध्यते। तदाह—**एकस्मिन् क्रियमाणमादाविवान्त इव च स्यादिति**। तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः। एकस्मिन्निति किम्। दरिद्रातेरेरजिति न। आदिवत्त्वफलम्। औपगव इत्यादौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात् दीर्घादिर्भवति। भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति सूत्रपाठः शिक्षितः। तेन इयायेत्यादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भावः, धुक् इत्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन धात्ववयवत्वात् भष्भावश्च सिध्य-

मदसोर्भिस ऐस् न स्यात्। एएवम् एभिः। अत्वम्, नित्यत्वात् ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः। अस्मै आभ्याम् एभ्यः। अस्मात् आभ्याम् एभ्यः। अस्य अनयोः एषाम्। अस्मिन् अनयोः एषु। ककारयोगे तु अयकम् इमकौ इमके। इमकम् इमकौ इमकान्। इमकेन इमकाभ्याम् इत्यादि। (३५०) **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। २।४।३२॥** अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेशः स्यात्तती-

ति। विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्। एकस्मिन् तदादित्वतदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्यं स्यादिति फलितम्। इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस ऐस्' इति प्राप्ते। **नेदमदसोरकोः**। 'अतो भिस ऐस्' इत्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते। अकोरिति षष्ठी। न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहिः। तदाह—**अककारयोरित्यादिना**। **एत्वमिति**। 'बहुवचने झलि' इत्यनेनेति शेषः। ङयि विशेषमाह—**अत्वमित्यादि**। अत्वं ङेः स्मै इत्यन्वयः। इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते ङेर्यादेशं बाधित्वा 'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावः इत्यर्थः। ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात् परत्वादनादेशे 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादित्यत आह—**नित्यत्वादिति**। कृते अकृतेऽप्यनादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्यत्वादनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः। **आभ्यामिति**। पूर्ववत्। **एभ्य इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं चेति भावः। **अस्मादिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, ङसिङ्योः' इति स्मादिति भावः। **अस्येति**। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं, स्यादेशः, हलि लोपश्चेति भावः। **अनयोरिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्, अनाप्यकः, 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशश्चेति भावः। **एषामिति**। आमि, त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, सुट्, हलि लोपः, एत्वषत्वे **अस्मिन्निति**। अत्वं, पररूपत्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः। **एष्विति**। अत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, एत्वषत्वे इति भावः।

ककारयोगे त्विति। 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकचि सतीत्यर्थः। **अयकमिति**। अकचि सति निष्पन्नस्य इदकंशब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन 'इदमो मः' इत्यादाविदंग्रहणेन ग्रहणान्मत्वादिकमिति भावः। 'अनाप्यकः' इति, 'हलि लोपः' इति, 'नेदमदसोरकोः' इति च नेह प्रवर्तते। ककारयोगे तन्निषेधादित्याशयेनाह—**इमकेन इमकाभ्यामिति**। **इत्यादीति**। इमकैः। इमकस्मै। इमकेभ्यः। इमकस्मात्। इमकस्य इमकयोः इमकेषाम्। इमकस्मिन् इमकेषु। **इदमोऽन्वादेशे**। अन्वादेशे अश् इति च्छेदः। अन्वादेशे इदमः अश् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थः। 'आशास्ते यं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य 'तदस्मै देवा राध-

यादौ। अश्वचनं साकच्कार्थम्। (३५१) **द्वितीयाटौस्स्वेनः । २।४।३४ ॥** द्वितीयायां टौसोश्च परत: इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा 'अनेन व्याकरणमधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति। 'अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति। एनम् एनौ एनान्। एनेन। एनयोः। इति मान्ताः॥ गणयतेर्विच्। सुगण् सुगणौ सुगणः। सुगण्ठ्सु–सुगण्ट्सु–सुगण्सु। क्विप्। 'अनुनासिकस्य क्वि-

---

न्ताम्' इत्युदाहरणम्। तत् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवाः साधयन्त्वित्यर्थः। अत्र अस्मै इत्युदाहरणम्। इद स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्मै इत्यैकारः अनुदात्तः। तथाच अस्मै इति सर्वानुदात्तः। एवमाभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम्। द्वितीयादावचि टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात्। ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम्। न त्वशादेशोऽपि। त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशेऽपि सिद्धरत आह—**अश्वचनं साकच्कार्थमिति**। 'इमकाभ्यां रात्रावधीतम् आभ्यामधीतम्' इत्यत्रान्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति। अत्र अ अ इति प्रश्लिष्टनिर्देशात् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वसिद्धेः शित्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम्। **द्वितीयाटौस्स्वेनः**। द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयाटौसः, तेष्विति द्वन्द्वः। 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यतः इदम इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते। 'एतदस्त्रतसोः' इत्यत एतद इति च। तदाह—**द्वितीयायामित्यादिना**। 'अन्वादेशशब्दं व्याचष्टे—**किञ्चिदिति विधातुमिति**। अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**यथेति**। उदाहरणप्रदर्शने यथाशब्दः। 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्।' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगेन अनुवादत्वात्। किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथंचित्तदुपादानं विवक्षितम्, न त्विदमेवेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम्। इति मान्ताः।

अथ णकारान्ता निरूप्यन्ते। गणयतेर्विजिति। 'गण संख्याने' इति चुरादिः अदन्तः। ततः सुपूर्वात् स्वार्थे णिच्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधावृद्धिः। तस्माद्विच्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वचनात् णिलोपः, अपृक्तलोपः, ततः सुबुत्पत्ति, हल्ङ्यादिना सुलोपः। सुगण् इति रूपम्। सुगणौ, सुगणः इत्याद्यविकृतमेव। सुपि 'ङ्णोः कुक्टुक्शरि' इति टुग्विकल्पः। 'चयो द्वितीयाः' इति टस्य ठः इत्यभिप्रेत्याह—**सुगण्ठ्सु इति**। द्वितीयाभावे रूपमाह—**सुगण्ट्सु**

१ 'एङि पररूप' मित्यादौ व्यवहृता एङादिशब्दा ङान्तानामुदाहरणभूता बोध्याः।

झलोः—’(सू २६६६) इति दीर्घः। सुगाण् सुगाणौ सुगाणः। सुगाण्ट्सु-सुगाण्ट्सु-सुगाण्सु। ॥ इति णान्ताः॥ परत्वादुपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, ततो नलोपः। राजा। (३५२) न ङिसंबुद्ध्योः। ८।२।८॥ नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुद्धौ च। हे राजन्। ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्। ‘सुपां सुलुक्—’ (सू ३५६१) इति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम्। ‘परमे व्योमन्’। ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा ४७८९)। (ङौ विषये उत्तरपदे परे ‘न ङिसं-

---

इति। टुगभावे रूपमाह—सुगण्सु इति। सुगाणिति। गणधातोरदन्तात् णिच्, अल्लोपः। तस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधावृद्धिः। तस्मात् क्विप्, णिलोपः,अपृक्तलोपः। ‘अनुनासिकस्य क्विझलोः’ इति दीर्घः। सुगाण् इति रूपम्। सुगाणौ सुगाणः इत्यादि। नच दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाल्लोपयोः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधाच्च। इति णान्ताः।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ राजन्शब्दे विशेषमाह—**परत्वादिति।** हल्ङ्यादिलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ’ इति दीर्घः। ततो हल्ङ्यादिलोप इत्यर्थः। नच ‘विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव’ इति न्यायात् कथमिह हल्ङ्यादिलोप इति वाच्यम्, ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति ‘विप्रतिषेधे यद्बाधितम्’ इत्यस्य असार्वत्रिकत्वादिति भावः। **नलोप इति।** ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नकारस्य लोप इत्यर्थः। हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते। **न ङिसंबुद्ध्योः।** ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इत्यतः न लोप इत्यनुवर्तते। तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—**नस्येत्यादिना। हे राजन्निति।** ‘सर्वनामस्थाने च’ इति दीर्घस्तु न, असंबुद्धावित्युक्तेः। नन्वत्र ङिग्रहणं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भत्वात्पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्तेरित्यत आह—**ङौ तु छन्दसीति।** छन्दस्येवेत्यर्थः। ननु छन्दस्यपि ङौ परतो भत्वात् पदत्वाभावात् कथं नकारस्य लोपप्रसङ्गः, येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—**सुपामिति।** ननु ‘परमे व्योमन्’ इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र ‘न ङिसंबुद्ध्योः’ इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—**निषेधसामर्थ्यादिति।** छन्दस्यपि ङिलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति ‘न ङिसंबुद्ध्योः’ इत्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः। ननु यदि छन्दसि ‘परमे व्योमन्’ इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘न ङिसंबुद्ध्योः’ इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यत्रापि समासे ङिलुकः प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘न ङिसंबुद्ध्योः’ इति नकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत आह—**ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति।** उत्तरपदे परतो

बुद्ध्योः' इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः)। चर्माणि तिला अस्य चर्मतिलः। ब्रह्म॰निष्ठः। राजानौ राजानः। राजानम् राजानौ। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४)। श्चुत्वम्। न चाल्लोपः स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। नापि बहिरङ्गतया असिद्धः। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परि-

---

यः ङिः तस्मिन् परे 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एवं च चर्मतिलः इत्यत्र उत्तरपदे परतः 'न ङिसंबुद्ध्योः' इति प्रतिषेधाभावात् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः।

भाष्ये तु छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात् पदत्वाभावान्नकारलोपस्याप्रसक्तौ प्रतिषेधो न कर्तव्य इति ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। न च राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि 'सनाद्यन्ताः इति धात्ववयवत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति ङेर्लुकि राजन्य इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्राप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं ङिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुप॰पन्नमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम्। राजानमित्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। शसि विशेषमाह—**अल्लोपोऽन इति**। अनेन सूत्रेण जका॰रादकारस्य लोप इत्यर्थः। राजन् अस् इति स्थिते। **श्चुत्वमिति**। ततश्च नका रस्य ञकारे राज्ञ इति सिद्धम्। ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—**नचाल्लोपः स्थानिवदिति**। कुत इत्यत आह—**पूर्वत्रेति**। 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनि॰षेधादित्यर्थः। ननु अल्लोपो भसंज्ञापेक्षो बहिर्भूतस्वादिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः। श्चुत्वं तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह—**नापीति**। **यथोद्देशेति**। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः। उद्देशाः उत्पत्तिप्रदेशाःताननतिक्रम्य यथोद्देशम्। यत्र प्रदेशे संज्ञापरि-भाषयोरुत्पत्तिः तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रियेते इत्यर्थः। असिद्धं बहिरङ्गमन्त-रङ्गे इति परिभाषेयं षष्ठाध्याये 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च इयं षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकश्चुत्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गेऽपि न प्रव॰र्तते, तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाभावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसंभवात्। तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लो-पस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्बाधमिति भावः। 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यस्ति पक्षान्तरम्। प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य संज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति

भाषाया अप्रवृत्तेः । जज्ञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । (२५३) **नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा-तुग्विधिषु कृति । ८।२।२ ॥** सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्वः' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न

परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमर्हति । तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयत इत्यलम् । **जज्ञोर्ज्ञ इति** जञयोगे तादृशध्वनेर्लोकवेदसिद्धत्वादिति भावः । नत्विदं वर्णान्तरम् शिक्षादावदर्शनात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहुः । **राज्ञः राज्ञेति** । शसादावचि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः ।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे ' सुपि च ' इति दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते नलोपे, 'अतो भिसः' इत्यैस् प्राप्नोति । तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वं प्राप्नोति । नच नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घः ऐस् एत्त्वं च नेति वाच्यम्, नलोपविषये 'पूर्वत्रा-सिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्ड्यश्व इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्ण-दीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह—**नलोपः सुप्** । नस्य लोपो नलोपः । विधिशब्दो भावसाधनः । विधानं विधिः । सुप्च स्वरश्च संज्ञा च तुक्च तेषां विधय इति संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । कृतीति तु तुकैव संबध्यते । अन्यत्रासंभवात् । तदाह—**सुब्विधावित्यादिना** । सुपो विधिः सुब्विधिः । संबन्धसामान्यं विव-क्षितम् । सुबाश्रयविधाविति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । स्वरे विधेये इति यावत् । एवं संज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । संज्ञायां विधेयायामिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधिः कृतितु-ग्विधिः । इहापि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । ' पूर्वत्रासिद्धम् ' इत्येव सिद्धे अन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह—**नान्यत्रेति** । अन्यत्रेत्येतदुदाहृत्य दर्शयति—**राजाश्व इत्यादाविति** । आदि-ना दण्ड्यश्व इत्यादिसंग्रहः । अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीनां सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिकं निर्बाधमिति भावः । प्रकृते राजभ्याम् राजभ्यः इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याह—**इत्यसिद्धत्वादिति** । सुपि परतो दीर्घविधिः, भिसः ऐस्विधिः, भ्यसि एत्त्ववि-धिश्च सुबाश्रयविधय इति तेषु कर्तव्येषु परिसंख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनिषेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च दीर्घादिकमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अन्य-निवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम् । अत एव ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां भक्षणनियमे तदितरेषां पञ्चनखानां भक्षण-प्रतिषेधो गम्यते इति पस्पशाह्निकभाष्ये प्रपञ्चितम् । तदाह—**इत्यसिद्धत्वादिति** ।

ननु दण्डिष्वित्यत्र नलोपे कृत इणः परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थितिः । तत्र षत्वविधेः सुबाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं षत्वमिति चेत्,

राजभ्याम् राजभिः। राज्ञे राजभ्यः। राज्ञः राज्ञो राज्ञाम्। राज्ञि-राजनि। प्रति-दीव्यतीति प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते।

नैवम्—न हि षत्वविधिः सुब्विधिः। सुप्त्वं तद्व्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुब्विधिरिह विवक्षितः। न च षत्वविधिस्तथा। अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्त्येवेति षत्वं निर्बाधम्। अस्तु वा षत्वविधिरपि सुब्विधिः। तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव। तदसिद्धत्वे हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनापाद्यते, उत 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेनैव। न तावदाद्यः, नलोपविधेः षत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासंभवात्। न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते। किंतु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राजाश्व इत्यादौ सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्धये। दण्डिष्वित्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वरः' इति सूत्रविषयत्वं न संभवति। अन्यथा सुब्विधावित्यनेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधीयेत। राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधिवैरूप्यमापद्येत। तस्माद्दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् नलोपस्य सत्त्वादिणः परत्वानपायात् षत्वं निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्।

प्रकृतमनुसरामः। स्वरविधौ यथा—पञ्चार्मम्। अत्र नलोपस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाभावात् 'अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं न भवति। संज्ञाविधौ यथा—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ। अत्र 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवति, घिसंज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात्। कृतितुग्विधौ यथा—वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः। अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति विहितं क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात्। कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम्। ततश्च वृत्रहच्छत्रम्। इह स्यादेव 'छे च' इति तुक्। भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि संनिपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा भ्यांसंनिपातनिमित्तको नलोपस्तद्विघातकं न प्रवर्तयतीत्याशयः। ननु वृत्रहधनमित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थं तुग्विधिग्रहणमावश्यकम्, तत्र नलोपस्यान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य संनिपातनिमित्तकत्वाभावादिति चेत्, न, तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसंनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनां अनभिधानकल्पनादित्यास्तां तावत्। **राज्ञि राजनीति**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः।

प्रतिदिवेति। दिवु क्रीडादौ। तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्युणादिसूत्रेण

(३५४) हलि च । ८।२।७७॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तु्क्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्ना इत्यादि । यज्वा यज्वानौ यज्वानः । **(३५५) न संयोगाद्वमन्तात् । ६।४।१३७॥** वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यान्नोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् इत्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ब्रह्मभ्याम् इत्यादि । **(३५६) इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ६।४।१२॥** एषां शावेवोपधाया

कनिन्प्रत्ययः । कनावितौ । इकार उच्चारणार्थः । प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिना सुलोप प्रतिदिवा इति रूपम् । सुटि राजवत् । **अस्येति** । प्रतिदिवन्शब्दस्य शसादावचि अल्लोपोऽन इत्यल्लोपे सतीत्यर्थः । **हलि च** । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते । 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च । तच्च र्वोः इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**रेफवान्तस्येत्यादिना** । रेफान्तस्य जीर्यतीत्युदाहरणम । अपदान्तत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इत्यप्राप्ते विधिः । प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भावः । ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति** । कुत इत्यत आह—**दीर्घविधौ तन्निषेधादिति**। 'न पदान्त' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नन्वेवमपि भसंज्ञापेक्षस्याल्लोपस्य बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया तस्यान्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह—**बहिरङ्गेति** । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः इति राजन्शब्दस्थोक्तन्यायेन दीर्घस्यासिद्धतया तद्विषये 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः । **प्रतिदीव्न इति** । ' न भकुर्छुराम् ' इति निषेधस्तु वान्तस्याभत्वान्नेति भावः । **इत्यादीति** । प्रतिदीव्ने । प्रतिदीव्नः । प्रतिदीव्नोः । भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः । यज्वन्शब्दः सुटि राजवदित्याह—**यज्वेति** । शसि अल्लोपे प्राप्ते—**न संयोगाद्वमन्तात्** । वश्च मश्च वमौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । ' अल्लोपोऽनः ' इत्यनुवर्तते । तदाह—**वकारेत्यादिना** । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् , वमयोः संयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात् । **इत्यादीति** । यज्वने यज्वनः यज्वनोः । भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थः । मान्तसंयोगस्योदाहरणमाह—**ब्रह्मण इति** । शसादावचि नाल्लोपः । शेषं राजवदिति भावः । ' वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ' इत्यमरः

वृत्रो नाम असुरः, तं हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप् । कपावितौ । अपृक्तलोपः । उपपदसमासः । 'सुपो धातु' इत्यमो लुक्, वृत्रहन्शब्दः तस्मात् सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह—**इन्हन्** । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते।

दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । (३५७) **सौ च** । ६।४।१३ ॥ इन्नादीना-मुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वम् । वृत्रहणौ वृत्रहणः । वृत्रहणम् वृत्रहणौ । (३५८) **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु** । ७।३।५४ ॥ ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् । (३५९) **हन्तेः**—उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात् । (३६०)—**अत्पूर्वस्य** ।८।४।२२॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इति । तदाह—**इन्नामिति** । इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्यन्तानामित्यर्थः । अङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे नियमार्थमित्याह—**शौवेवेति** । **नान्यत्रेति** । शेरन्यत्रेत्यर्थः । **इति निषेधे प्राप्त इति** । वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात् सौ परतः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे अप्राप्ते सतीत्यर्थः । **सौ च** । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र यदनुवृत्तं तच्च । तदाह—**इन्नादीनामिति** । **असम्बुद्धाविति** । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'इन्हन्पूष' इत्यस्यायमपवादः । **हे वृत्रहन्निति** । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न दीर्घः । भिन्नपदत्वादाह—**एकाजिति** । **वृत्रहणावित्यादि** । शावेवेति नियमान्न दीर्घः । शसादावचि अल्लोपे कृते । **हो हन्तेः** । हः इति स्थानषष्ठी, हन्तेरित्यवयवषष्ठी । ञ् च ण् च ञ्णौ इतौ ययोस्तौ ञ्णितौ । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । ञ्णितौ च नश्च ञ्णिन्नाः तेष्विति विग्रहः । अङ्गाधिकारात् प्रत्ययत्वं ञ्णितोर्लभ्यते । 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**ञितीत्यादिना** । हन्तेरिति श्तिपा निर्देशः । हन्धातोरित्यर्थः । प्रकृते हकारस्य नकारपरत्वात् कुत्वम् । तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारः । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कथं न णत्वम् भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात्, कृतेऽप्यल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्थानिवत्त्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थम् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे—**हन्तेः** । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । उपसर्गस्थादिति लभ्यते । तच्च रषयोः प्रत्येकमन्वेति । तदाह—**उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना** । निमित्तशब्देन रेफः षकारश्च विवक्षितः । **प्रहण्यादिति** । अत्र भिन्नपदस्थत्वादप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह । **अत्पूर्वस्य** । हन्तेरित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यादिति लभ्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । तदाह—**हन्तेरत्पूर्वस्यैवेत्यादिना** । **प्रघ्नन्तीति** ।

प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७)। इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्नः इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति वि-

---

हन्तेर्लट्, झिः, झोऽन्तः, शप्, लुक् 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । प्रघ्नन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थरेफात् परत्वात् 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्यादिणत्वं निवर्तते ।

ननु प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च, हन्तेरत्पूर्वस्य इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत । नत्वन्यदित्यत आह— **योगेति** । यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि हन्तेरत्पूर्वस्य इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् णत्वमात्रस्यायं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । **एकाजुत्तरेति** । 'कुमति च' इत्यस्य ' प्रातिपदिकान्त ' इत्यस्य चोपलक्षणम् । अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वादेकाच्त्वमुत्तरपदस्य बोध्यम् । नच ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' इति वाच्यम् , ' तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ' इत्युक्तेः । ननु वृत्रघ्नः इत्यत्र ' हो हन्तेः ' इति कथं कुत्वम् । पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह— **नकारे पर इति** । माधवमतं दूषयितुमनुवदति—**यत्त्विति** । तुः पूर्ववैषम्ये । **वैकल्पिकमिति** ' प्रातिपदिकान्त ' इति विहितमित्यर्थः । **तद्भाष्येति** । 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः स्रुघ्नः । प्राघानि । ' हन्तेरत्पूर्वस्य ' इति सूत्रे अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यम् ' इति ' अट्कुप्वाङ् ' इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् ' प्रातिपदिकान्त ' इति णत्वमपि आदेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते । तद्विरोधात् माधवमतमुपेक्ष्यमित्यर्थः । **एवमिति** । वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थः । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ, सौ च इति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्तः न तु कुत्वादौ, असंभवात् । शार्ङ्गमस्यास्तीत्यर्थे ' अत इनिठनौ ' इति मत्वर्थीय इनिः । यशोऽस्यास्तीत्यर्थे ' अस्मायामेधास्रजः ' इति विनिः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भत्वान्न रुत्वम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवत एव इनो ग्रहणम् । ततश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथं ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति—**यशस्वान्नित्यादिना** । **अनिनस्मन्निति** । एतच्च 'येन विधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञः इत्यत्र अन् अर्थवान् , दाम्नः इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गी इत्यत्र इन् अर्थवान् ,

न्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्—' (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात्। अर्यम्णि–अर्यमणि। पूष्णि–पूषणि। (३६०) **मघवा बहुलम्।** ६।४।१२८॥ मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। (३६१) **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** ।७।१।७०॥ अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्त-

---

यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः। सुपया इत्यत्रास् अर्थवान्, सुस्रोता इत्यत्र तु अनर्थकः। असन्तत्वाद्दीर्घः। सुशर्मेत्यत्र मन् अर्थवान्, सुप्रथिमा इत्यत्र तु अनर्थकः। 'मनः' इति न ङीप्। अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह—**अर्यम्णि इत्यादि**। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपविकल्पः। शसादावचि तु नित्यमल्लोपः उक्तप्राय इति भावः।

मह्यते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः। इकार उच्चारणार्थः। ककार इत्। अन् इति प्रत्ययः शिष्यते। धातोरुगागमः। तत्र ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्वादन्तावयवः। महधातोर्हस्य घश्च इति त्रयं निपात्यते। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्नित्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघवन्शब्दे विशेषमाह—**मघवा बहुलम्**। 'अर्वणस्त्रसौ' इत्यतः तृ इत्यनुवर्तते। तच्च लुप्तप्रथमाकम्। मघवेति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह— **मघवन्शब्दस्येत्यादिना। ऋ इदिति**। उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति ऋकार इत्संज्ञक इत्यर्थः। ऋ इत्यविभक्तिको निर्देशः प्रक्रियासमये न दुष्यति। 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य तकारः। सर्वादेशस्तु न, नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वचनात्। मघवत् स् इति स्थिते। **उगिदचाम्**। अधातोरिति छेदः। उक् इत् येषां ते उगितः। अच् इति लुप्तनकारस्य 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति धातोर्ग्रहणम्। अधातोरित्युगिद्विशेषणम्। न त्वञ्चतेः, असंभवात्। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**अधातोरुगितः इत्यादिना**। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्वादन्त्यादचः परः। अजिति अच्प्रत्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात्, 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यज्ग्रहणाच्च।

---

१ अयं भावः—सर्वत्र संघातेन तदन्तविधिश्चेत्तर्हि विशिष्टरूपोपादानात् अर्थवत्परिभाषोपस्थित्याऽर्थवतैव तदन्तविधिः, एतेन 'तीयस्य ङित्सूपसंख्यानमित्यादि पद्धजातीयायेत्याद्यनर्थके न प्रवर्तते। अत् इञ् इत्यादि वर्णग्रहणे तु विशिष्टरूपोपादानाभावादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या अनर्थकेनापि तदन्तविधिर्भवति, तेन उदमेयस्यापत्यमौदमेयिः इत्यादि सिध्यति। अनिनस्मन् विषये तु विशिष्टरूपोपादानसत्वात् अर्थवतैव विशेषणेन तदन्तविधिप्राप्तावपवादमाह 'अनिनस्मन् ग्रहणानीति।

व्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात्। तथा च 'श्वन्नुक्षन्—' (उ १५७) इति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः। मघवन्तौ मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः। मघवता मघवद्भ्याम् इत्यादि। तृत्वाभावे मघवा 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं

अन्यथा 'उगिदचाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात्। वृद्धिः गुणः इत्यादिनिर्देशाच्च। अधातोरित्येतत्तु अग्रे गोमच्छब्दनिरूपणावसरे मूल एव व्याख्यास्यते। तत्प्रयोजनं च तत्रैव वक्ष्यते। **उपधादीर्घ इति**। मघवन् त् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे च सति 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः। नन्विह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नान्तत्वाभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न संभवतीत्यत आह—**दीर्घे कर्तव्य इति। बहुलग्रहणादिति।**

'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु॥' इति स्थितिः।

अत्र दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम्। पचन्नित्यादौ तु असिद्धत्वमेवेति बहुलग्रहणाल्लभ्यत इत्यर्थः। ननु त्रादेशपक्षे मघवन्नित्येवास्तु, बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकल्पनायां प्रमाणाभावात्। वेदे तु यज्ञेन मघवानित्यादौ दीर्घः छान्दसो भविष्यतीत्यत आह—**तथा चेति**। त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावमभ्युपगम्यैवेत्यर्थः। **निपातनादिति**। कनिप्रत्ययस्य, अवुगागमस्य, घत्वस्य इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः। तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिध्यतीति भावः। **मघशब्दादिति**। धनपर्यायादित्यर्थः। मघः धनमस्यास्तीत्यर्थे मतुपि 'मादुपधायाश्च' इति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दः सिद्ध इति भावः। **भाषायामपीति**। लोके छन्दसि च इत्यर्थः। **शब्दद्वयेति**। मघवन्शब्दो मघवच्छब्दश्चेति शब्दद्वयम् 'मघवा बहुलम्' इत्यस्य फलम्। तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। **आकर इति**। 'केशाद्वः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थ इत्यर्थः। तत्र ह्येवमुक्तम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतन्न कर्तव्यम्। 'श्वन्नुक्षन्' इति निपातनात् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्' इति। त्रादेशपक्षे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घाभावाश्रयणे मघवन्निति रूपम्। मतुपि तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। वस्तुतस्तु कन्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुबुदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' इति प्रतिषेधे सति पित्त्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कैयटग्रन्थश्चिन्त्य एव। मघवानिति दीर्घः शिष्टसंमतश्चेत्याह—**हविरिति**। मखेषु यज्ञेषु निश्शङ्कः असौ मघवान् हविर्जक्षिति भक्षयतीत्यर्थः। **मघवन्तावित्यादि**। सुटि त्रादेशो नुम्चेति भावः। शसादौ त्रादेशः नतु नुम्, असर्वनाम-

मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ मघवानः। सुटि राजवत्। (३६२) श्वयुवमघोनामतद्धिते। ६।४।१३३॥ अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात्। 'संप्रसारणाच्च' (सू ३३०)। 'आद्गुणः' (सू ६९)। मघोनः। अन्नन्तानाम् किम्। मघवतः। मघवता।

स्थानत्वादित्यभिप्रेत्याह–मघवतः इति। मघवद्भ्यामित्यादि। त्रादेशे 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वम्। सुपि त्रादेशे जश्त्वे चर्त्वे मघवत्सु।

तृत्वाभावे मघवेति। नान्तात् सौ राजवद्रूपमिति भावः। ननु 'मघवा बहुलम्' इति सूत्रे 'अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—छन्दसीवनिपावित्यादि। 'तदस्यास्मिन्निति मतुप्' इत्यधिकारे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ च' इति वार्तिकम्। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप्च। 'रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, ऋतवानं मघवानमीमहे' इति तत्र भाष्यम्। तत्र वनिप्प्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः। मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण मकारादकारः वकारादकारश्चानुदात्तः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति वकारादकारः स्वरितः। तथाच मघवन्निति रूपं मध्योदात्तं संपद्यते। एतादृशमघवन्शब्दविषयकं छान्दसत्वाभिधानम्। कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। शिष्टस्वरेण मकारादकारः घकारादकारश्च अनुदात्तौ। तथाच मघवन्निति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः। एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोकवेदसाधारणः, तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात्। किंच 'वनो र च' इति सूत्रे भाष्यम्—मघवन्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति। अयमपि मघवन्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः लोकवेदसाधारण एव, छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादिति भावः। शब्दरत्ने तु 'न शिष्यं छान्दसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्रवृत्तयोः मध्योदात्तमात्रविषयसंकोचे प्रमाणं न किञ्चिदस्ति। कविप्रयोगाणां तु 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुशः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्षवचनसंकोचकता। अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम्। सुटि राजवदिति। तृत्वाभावपक्षे नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः।

शसादावचि मघवन् अस् इत्यादि स्थिते 'अल्लोपोऽनः' इति प्राप्ते। श्वयुवमघोनामतद्धिते। श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्वः। 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते। 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अन इत्यपकृष्यते। तच्च श्वयुवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तदन्तविधिः। फलितमाह—अन्नन्तानामित्यादि। 'इग्यणः संप्रसारणम्' इति वकारस्य संप्रसारणमुकारः। मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति—संप्रसारणाच्चेति। मघ् उ न् इति स्थिते गुणं स्मारयति—आद्गुण इति। अन्नन्तानां किमिति। श्वयु-

स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्याम् इत्यादि । शुनः । शुना श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे कृते । (३६३) न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ।

वमघोनामन्नन्तत्वाव्यभिचारात् किमर्थमन्नन्तत्वविशेषणम् । मघवन्शब्दे नकारस्य त्रादेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः । **मघवतः इति** । त्रादेशपक्षे मघवन्शब्दे संप्रसारणनिवृत्त्यर्थम् अन्नन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तत्वमस्त्येव । तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव संप्रसारणमित्याहुः । **स्त्रियां मघवतीति** । मघवतः स्त्री मघवती, पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' इति ङीप् । अत्राप्यन्नन्तत्वविशेषणात् न संप्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगिदचाम्' इति नुम् तु न, ङीपा व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तेरिति भावः । **माघवनमिति** । 'साऽस्य देवता' इति मघवन्शब्दात् अणि आदिवृद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन् परे न संप्रसारणमिति भावः । **मघवभ्यामिति** । भ्यामादौ हलि नलोप इति भावः । **इत्यादीति** । मघोने । मघोनः मघोनोः मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्दः प्रायेण राजवत् । शसादावचि 'श्वयुव' इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । शु अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति मत्वाह—**शुनः शुनेति** । **इत्यादीति** । शुने । शुनः शुनोः शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । शसादावचि विशेषमाह—**युवन्शब्द इति** । युवन् अस् इत्यादिस्थिते 'श्वयुव' इति वकारस्य संप्रसारणे उकारे यु उ अन् इति स्थिते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु यकारस्यापि संप्रसारणे प्राप्त इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः इत्यस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अन्यथा संस्कर्तेत्यादौ 'अनचि च' इत्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः ।

न संप्रसारणे । इति यकारस्येति । सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य ऊकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया यकारस्य संप्रसारणपरकत्वात् न संप्रसारणमिकार इत्यर्थः । ननु उकारद्वयस्थानिकस्य ऊकारस्य स्थानिवत्त्वे सति तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात् संप्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः । 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नायं विषयः, विव्याधेत्यादौ 'व्यथो लिटि' इति वकारस्याव्यवहितसंप्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेन्मैवम् । एवं हि सति 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो लिटि' इति संप्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत । एवंच सति 'व्यथो यो लिटि' इति यकारग्रहणेनैव सिद्धे 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः 'श्वयुव' इति संप्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यव-

१ वस्तुतस्तु 'एकदेशविकृतन्यायेनापि यथा छिन्नपुच्छे शुनिपुच्छवत्वं नायाति, तथा तान्तमघवच्छब्दे मघवन्शब्दत्वव्यवहार संभवेऽपि नान्तत्वव्यवहारा संभव एव बोध्यः।

इति यकारस्य नेत्वम्। अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम्। यूनः। यूना युवभ्यामित्यादि। अर्वा। हे अर्वन्। (३६४) **अर्वणस्त्रसावनञः।** ६।४।१२७॥ नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ। उगित्वान्नुम्। अर्वन्तौ अर्वन्तः। अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः। अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि। अनञः किम्? अनर्वा यज्ववत्। (३६५) **पथिमथ्यृभुक्षामात्।** ७।१।८५॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया

हितेऽपि संप्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो निर्बाधः। 'यूनस्ति' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम्। ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थः। निमित्तत्वानुपपत्तिश्च। यद्वा प्रथमं यकारस्य संप्रसारणमस्तु। तदानीं संप्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः। अनन्तरं तु वकारस्यापि संप्रसारणमस्तु। तत्राह— **अत एव ज्ञापकादिति।** अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भावः। **इत्यादीति।** यूने। यूनः, यूनोः। यूनि।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति ऋधातोः वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्दः अश्वे योगरूढः। तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—**अर्वा।** **हे अर्वन्निति।** **अर्वणस्त्रसावनञः।** तृ असौ इति छेदः। न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः। अङ्गस्येत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते। तदाह। **नञा रहितस्येत्यादिना।** ऋकार इत्। 'अलोन्त्यस्य' इति नस्य तः। **उगित्वान्नुमिति।** 'उगिदचाम्' इत्यनेनेति भावः। **अर्वन्ताविति।** नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारः, परसवर्णः इति भावः। शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्नुम् नेति मत्वाह—**अर्वत इति।** **अर्वद्भ्यामिति।** 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वमिति भावः। **इत्यादीति।** अर्वद्भिः। अर्वते। अर्वद्भ्यः। अर्वतः अर्वतोः अर्वताम्। अर्वति। अर्वत्सु। **अनञः किमिति।** अनञः इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः। **अनर्वा यज्ववदिति।** अनर्वन्शब्दो यज्ववदित्यर्थः। शसावचि 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपो नेति भावः।

पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ताः। तेषु विशेषमाह—**पथिमथ्यृभुक्षामात्।** पन्थाश्च,मन्थाश्च ऋभुक्षाश्च,पथिमथ्यृभुक्षाणः तेषामिति विग्रहः। 'सावनडुहः' इत्यतः सावित्यनुवर्तते आदिति तपरकरणम्। आकार एव विधेयः। तदाह—**एषामित्यादिना।** 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकारः। ननु नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति। नच निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकत्वात् भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अनण्सु दीर्घप्लुतेषु विध्यर्थत्वात्। नच ग्रहणकसूत्रे वार्णसमाम्नायिकत्वेन निश्चितस्याणग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानण्त्वात् विधीय-

एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः । (२६६) इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७।१।८६ ॥ पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । (२६७) थो न्थः । ७।१।८७॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ । (२६८) भस्य टेर्लोपः । ७।१।८८ ॥ भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः ऋभुक्षाः । स्त्रियां

मानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अण्ग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावादित्यत आह—आ आदिति । सवर्णदीर्घेणाकारान्तरं प्रश्लिष्यते । ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते । नच सर्वादेशत्वं शङ्क्यम् । नह्यत्र वर्णद्वयं विधीयते, विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भावः। भाष्ये तु अनुनासिकविधेः संमतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव ' उञः, ऊँ ' इत्यत्रेव उच्चार्य विधानसंभवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम् । तपरकरणं तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु ' भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ' इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिराससंभवादाकारप्रश्लेषक्लेशो व्यर्थः । ' भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति ' इति पाठस्तु प्रामादिकः, ' ज्यादादीयसः ' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ' इत्येव भाष्ये पाठात् अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यण्ग्रहणरहिताया एवास्याः परिभाषायाः पाठदर्शनाच्चेत्यास्तां तावत् । नकारस्य आत्वे पथि आ स् इति स्थिते । इतोऽत् । पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते । इत इति तपरकरणं स्पष्टार्थम्, पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसंभवात् । भाव्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव। तदाह—पथ्यादेरित्यादिना । पथ आ स् इति स्थिते। थो न्थः। थः न्थ इति छेदः । थः इति षष्ठी । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । पथिमथिग्रहणमनुवर्तते । ऋभुक्षिग्रहणं निवृत्तम्, तत्र थकाराभावात् । ' इतोऽत्सर्वनामस्थाने ' इत्यतः सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते । तदाह—पथिमथोरित्यादिना । पन्थाः इति। नकारस्य आत्वे इकारस्य अत्वे थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गाविति भावः । पन्थानाविति । पथिन् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नात्वम् ' इतोऽत् ' इति इकारस्यात्वे थकारस्य न्थादेशे ' सर्वनामस्थाने च ' इति दीर्घे रूपमिति भावः। एवं पन्थानः। पन्थानम् पन्थानौ। शसादावचि विशेषमाह । भस्य टेर्लोपः। पथ्यादेरिति। पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तत इति भावः। पथः पथेति। पथिन् अस् पथिन् आ इति स्थिते इतो लोपे रूपद्वयमिति भावः । पथिभ्यामिति । नलोपे रूपम् । इत्यादीति । पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि, पथोः पथिषु ।

एवं मन्थाः ऋभुक्षाः इति । मन्थदण्डवाची मथिशब्दः । तस्य आत्वं

नान्तलक्षणो ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी सुमथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता–' (सू २६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। 'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा ४७८६)। हे सुपथिन्–हे सुपथि।

अत्वं, न्थादेशः, टिलोपश्च। मन्थाः मन्थानौ मन्थानः। मन्थानम् मन्थानौ मथः। मथा मथिभ्याम्। मथे। मथः मथोः मथाम्। मथि। मथिषु। ऋभुक्षिन्शब्दस्तु इन्द्रवाची। तत्र 'थो न्थः' इतिवर्जमात्त्वादि भवति। षात्परत्वाण्णत्वं च। ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ इत्यादि। यत्तु अत्र पन्थानमात्मनः इच्छति पथीयति सुप आत्मनः क्यच्, 'नः क्ये' इति पदत्वात् नलोपः 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्वं, 'थो न्थः'। इतोऽत् इत्यत्त्वं तु तपरकरणान्न भवति। पन्थाः। एरनेकाचः इति यणं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थः'। ततः संयोगपूर्वत्वान्न यण्। किन्त्वियङेव। पन्थियौ। 'भस्य टेर्लोपः' पथः इत्यादि प्रौढमनोरमातत्त्वबोधिन्यादावुक्तम्। तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धाकारार्थं अनुनासिकानुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। तस्मात् पथीयतेः क्विपः अनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। प्रसङ्गादाह—**स्त्रियामिति**। सु शोभनः पन्थाः अस्या इति बहुव्रीहिः। 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीप्। 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपः। सुपथीति रूपम्। 'ऋक्पूः' इत्यप्तु न। 'न पूजनात्' इति निषेधात्। न चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य षचः प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् 'इनः स्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार एवेति वाच्यम्, 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि' इत्यात्वं थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्। **सुमथी इति**। सु शोभनः मन्थाः यस्या इति विग्रहः। ङीबादि पूर्ववत्। **अनृभुक्षी सेनेति**। अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्या इति विग्रहः। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समासः। ऋभुक्षाः स्वामी।

अथ सु शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुंसकात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्त्वात् 'पथिमथि' इत्यात्वमाशङ्क्याह—**आत्वं नपुंसके इति**। **सम्बुद्धाविति**। यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितम्। तथापि हे चर्मन् हे चर्मेति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति भावः। सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधाप्रवृत्तेः नित्यं नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भः। ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतः गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे हे वारि इतिवत् गुणविकल्पः स्यादित्यत

'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्धस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि सुपथी सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे सुपथिभ्यामित्यादि । (३६६) ष्णान्ता षट् १।१।२४॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) पञ्च । पञ्च । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणि इत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । (३७०) नोपधायाः । ६।४।७ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः ।

आह—नलोपः सुबिति । द्विवचने इति । सुपथिन्शब्दात् औङः शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोपः' इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः । शाविति । सुपथिन्शब्दात् जश्शसोः शिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्त्वे, 'थो न्थः' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वात् दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुकं विधास्यन् षट्संज्ञामाह—ष्णान्ता षट् । ष् च नश्च ष्णौ ष्टुत्वेन णः । ष्णौ अन्तौ यस्याः सा ष्णान्ता । 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यतः संख्येत्यनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्च षडित्यादिप्रसिद्धसंख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते, बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वासम्भवात् । तदाह—षान्तेत्यादिना । षड्भ्यो लुक् इति । अनेन जश्शसोर्लुगिति शेषः । पञ्च पञ्चेति । जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः । संख्या किमिति । संख्याग्रहणानुवृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः । विप्रुषः पामानः इति । विप्रुष्शब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि संख्यावाचकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् ततः परस्य जसो न लुगिति भावः । ननु शतशब्दात् जश्शसोः शिभावे 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे शतानीति रूपम् । एवं सहस्राणीत्यपि रूपम् । तत्र 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं विशेषः । इह 'तदागमाः' इति न्यायेन नुमः अङ्गभक्तत्वात् शतन्शब्दसहस्रन्शब्दयोः नान्तसंख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञायां सत्यां 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह—शतानीत्यादि । सर्वनामेति । सर्वनामस्थानं परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्लुकं प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थः । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः इति । नलोपे रूपम् । पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घे अप्राप्ते आह—नोपधायाः । नेति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च ।

पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ। प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्च्णाम्। एवं सप्तन् नवन् दशन्। (३७१) **अष्टन आ विभक्तौ**। ७।२।८४॥ अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। (३७२) **अष्टाभ्य औश्**।७।१।२१॥ कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। 'अष्टभ्यः' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन

तदाह—**नान्तस्येत्यादिना**। **नलोप इति**। नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घे ततो नलोप इत्यर्थः। **परमेति**। परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः। 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यस्य चाङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः। प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्रीहिः प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः। तस्य पुंस्त्वे विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति**। 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमादिति भावः। **प्रियपञ्चेति**। सुटि हलादौ च राजवत्। शसादावचि तु 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन ञकारः। चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णो ञकारः स्थित एव। तथाच ञकारद्वयमध्ये चकारः।

अष्टन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। तस्य विशेषमाह। **अष्टन आ विभक्तौ**। 'रायो हलि' इत्यतः हलि इत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अष्टन आत्वमित्यादिना**। ग्रहणकसूत्रे अणग्रहणेन वर्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणादाकारस्यानणत्वात् भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य आकारः। **अष्टाभ्य औश्**। 'जश्शसोः शिः' इत्यतः जश्शसोरित्यनुवर्तते। अष्टाभ्य इति पञ्चमी। तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते। अष्टा इत्याकारान्तशब्दो विवक्षितः। तदाह—**कृताकारादित्यादिना**। नकारस्यात्वे कृते सति यः अष्टाशब्दः तस्मादित्यर्थः। शित्त्वात् सर्वादेशः। 'आदेः परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाल्शित्' इति परेण तस्य बाधात्। औशादेशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः। ननु जश्शसोः परतः अष्टन्शब्दस्यात्वं नास्त्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यपकर्षस्य उक्तत्वात्। ततश्च जश्शसोरौश्विधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम्। तत्राह—**अष्टभ्य इति वक्तव्य इत्यादि**। भ्यसि अष्टभ्यः, अष्टाभ्यः इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवादष्टभ्य इत्येव निर्देश उचितः, आकारनिर्देशात्तु जश्शसोरचि परतोऽप्यात्वं विज्ञायत इत्यर्थः। ननु 'अष्टन आ विभक्तौ' इति हलादिविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्देष्टव्यम्, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात्। ततश्च औश्विधौ अष्टाभ्य इति निर्देशः जश्शसोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—**वैकल्पिकं चेदमिति**। **ज्ञापकादिति**। 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रम्। दीर्घान्तादष्टन्शब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थः। अष्टाभिर्विकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टमनुदात्तम्। दीर्घादिति विशेषणात् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्थले भिस उदात्तत्वं न

आत्वम्। 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ। अष्टौ। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः, अष्टाभ्यः, अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः।

भवति। किंतु मध्योदात्तत्वमेव, 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तेः। षट्चतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिः तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः। यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणं दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावात्। आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत्। अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः। **अष्टाविति**। अष्टन्शब्दात् जश्शसोरौश्। शित्त्वात् सर्वादेशः। अष्टाभ्य इति निर्देशात् नकारस्यात्वं, सवर्णदीर्घः, वृद्धिरिति भावः। **परमाष्टाविति**। 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य आङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः। **अष्टाभिरिति**। हलादौ आत्वे सवर्णदीर्घः। **अष्टानामिति**। आदौ नुटि कृते सति हलादित्वादात्वम्। नच नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकशब्दसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकमात्वं प्रति कथं निमित्तत्वमिति वाच्यम्, नहि षट्सन्निपातेन जातस्य नुटः आत्वेऽपि तद्विघातकत्वम् कृतात्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन षट्त्वसत्त्वात् 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इत्यादिनिर्देशेन अत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाश्रयणाच्चेति भावः। **आत्वाभावे इति**। 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं शसादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं शक्नोति नतु जसि। तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भावः।

प्रियाः अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्नः एकद्विबहुवचनान्तः। तत्र विशेषमाह—**गौणत्वे त्विति**। अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः। **आत्वाभावे इति**। 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भावः। **राजवदिति**। प्रायेणेति शेषः। प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः। प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ। **शसि प्रियाष्ट्नः इति**। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। ननु कृते अल्लोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**इहेति**। इहाल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वमित्यन्वयः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमिति भावः। ननु स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते। स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याभावस्तु नातिदिश्यते। अन्यथा नायक इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम्। तस्मादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम्। 'अचः

इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्ट्ना इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव । न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाः। प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टासु । "प्रियाष्ट्नो

परस्मिन्' इति सूत्रं तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येवं कार्याभावस्यातिदेशकम् । तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति । स्थानिभूतादचः पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्तेः । इह च स्थानिभूतादचः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—**पूर्वस्मादपि विधाविति** । स्थानिभूतादचः पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नच 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति तन्निषेधात् । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं तु न शङ्क्यम्, टकारेण व्यवधानात् । शब्दकौस्तुभे तावत् 'तस्य दोषः इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्युक्तम् । तद्रीत्याप्याह—**बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वेति** । अल्लोपः अङ्गसंज्ञाभसंज्ञापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । ष्टुत्वं तु तदपेक्षयाल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थः।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति षाष्ठीं परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाल्लोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह **कार्यकालपक्षे इति** । लक्ष्यानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नाश्रीयते इत्यन्यत्र विस्तरः । अथ प्रियाष्टन्शब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह—**जश्शसोरिति** । 'अष्टाभ्य औश्' इति जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशात् ज्ञाप्यमानमात्वमष्टन्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति । न तूपसर्जनत्वेऽपि, 'अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा ह्रादे इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्ट औश्' इति निर्दिशेत् इति 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततः किमित्यत आह—**तेनेति** । अष्टन्शब्दस्य गौणतायां जश्शसोर्विषये आत्वाभावेनेत्यर्थः । **हलादावेवेति** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन इत्येकवचननिर्देशेन अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याश्रयणे मानाभावादिति भावः । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम् । हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तैवानूद्यते । औङादौ तु हलादित्वाभावादेव आत्वस्य न प्रसक्तिः । **प्रियाष्टाः इति** । सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे रुत्वविसर्गौ इति भावः । 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यः' इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । तथा च अजादौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि हलादिषु पक्षे आत्वमिति स्थितम् ।

तदेतत्संगृह्णाति । **प्रियाष्ट्नो राजवदिति** । प्रियाष्टन्शब्दस्याजादिषु

१ 'आतोधातोः' इति सूत्रे धातुग्रहणमाबन्तानामेवनिवृत्त्यर्थमिति मतेनेदम् ।

राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं इति ।"   ॥ इति नान्ताः ॥   भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत्-भुद्, बुधौ, बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु ।   ॥ इति धान्ताः ॥

(३७३) ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३।२।५९ ॥ एभ्यः

विभक्तिषु राजवदेव सर्वं रूपम् । हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवदन्यच्च रूपम् । चकाराद्राजवदपि । तदित्थमत्र रूपाणि । प्रियाष्टाः-प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम् प्रियाष्टानौ प्रियाष्टनः । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टभिः । प्रियाष्ट्ने । प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्ट्नः प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टभ्यः । प्रियाष्ट्नः प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्ट्नाम् । प्रियाष्ट्नि प्रियाष्टनि प्रियाष्ट्नोः प्रियाष्टासु-प्रियाष्टसु । वस्तुतस्तु 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये ' अष्टन आ विभक्तौ ' इत्यत्र हलीत्यपकर्षमुक्त्वा प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियष्टानौ प्रियष्टान इत्येव प्राप्नोति इति शङ्किते 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति समाहितम् । 'नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्' इति कैयटः । एवं च एषामनभिधानमेवोचितम् । अत एव 'अष्टाभ्य औश्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वं इह वैकल्पिकम् । यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्' इत्युक्तम् । प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके प्रयोगसत्त्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्पष्टैव । तस्मात् प्रियष्टान्शब्दप्रयोगविचारः सर्वोऽपि अभित्तिचित्रायित इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इति नान्ताः ।

अथ धकारान्ता निरूप्यन्ते । 'बुध अवगमने' कर्तरि क्विप् । बुध् इति धकारान्तः शब्दः । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह—**भष्भाव इति** । हल्ङ्यादिना सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्वा पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो बशः' इति बकारस्य भष् भकार इत्यर्थः । **जश्त्वचर्त्वे इति** । वाऽवसाने इति चर्त्वविकल्प इति भावः । भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भष्, जश्त्वम् । भुद्भ्याम् । भुद्भिः भुद्भ्यः । भुत्सु । इति धान्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ युज्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह—**ऋत्विग्दधृक्** । धातोरित्यधिकृतं । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन्नित्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—**एभ्यः इति** । ऋतौ उपपदे यजधातोः, धृष्धातोः, स-

१ उज्झ उत्सर्गे अस्मात् क्विपि उज्झ् इति झकारान्तः, तस्य उग्, उज्झौ, उज्झ इति रूपाणि । एवं दिग्वाचकः ककुभ्शब्दः सुककुब् सुककुभौ इत्यादि भान्तोदाहरणानि, एवं 'घघ हसने' अस्मात्क्विपि घान्तोदाहरणम्, ढढादिशब्दाण्णिजन्तात्क्विपि ढान्तोदाहरणं बोध्यम् ।

क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन्। कनावितौ। (३७४) कृदतिङ् ।३।१।९३॥ संनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। (३७५) वेरपृक्तस्य । ६।१।६७॥ अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्। 'कृत्तद्धित—' (सू १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः । (३७६) युजेरसमासे । ७।१।७१॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे । सुलोपः संयोगान्तलोपः। (३७७) क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२॥ क्विन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य

ज्धातोः, दिश्धातोः, ष्णिह्धातोः, अञ्चुधातोः, युज्धातोः, क्रुञ्चुधातोश्चेत्यर्थः। ननु ऋत्विक्, दधृक् इत्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह—**अलाक्षणिकमपीति**। लक्षणानि सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम्। सूत्रतः प्रत्यक्षानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात् सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यत इत्यर्थः। तत्र ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। तस्य कित्त्वात् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति संप्रसारणं 'व्रश्च' इति षत्वापवादः कुत्वं च। धृषेः क्विनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च। सृजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च। दिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन्, उदो दलोपः षत्वं च। अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्। युजेः केवलात् क्विन्। क्रुञ्चेः क्विन् नलोपाभावश्च निपात्यते। यद्यपि अञ्चेः केवलस्यैवोपादानम् तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात् सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमित्याहुः। **निरुपपदादिति**। क्विन् विधिफलं हि नुमो नस्य कुत्वमेव। नुम् च असमासे एव वक्ष्यते। समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य 'चोः कुः' इति कुत्वेनैव सिद्धतया क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः। **कनाविताविति**। लशक्वतद्धिते इति हलन्त्यमिति च सूत्राभ्यामिति शेषः। वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः। अथ क्विन्नन्तस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वं वक्तुं क्विनः कृत्संज्ञां दर्शयति—**कृदतिङ्**। धातोरित्यधिकृतम् प्रत्यय इति च। धातोरिति विहितविशेषणम्। धातोः विहितः प्रत्यय इति लभ्यते। धातोरित्यधिकृत्य विहित इति यावत्। तदाह—**संनिहिते धात्वधिकारे इति**। तेन णिजादिनिरासः। युज् व् इति स्थिते। **वेरपृक्तस्य**। 'लोपो व्योः' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते। उत्सृष्टानुबन्धाः सर्वे क्विबादयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते। इकार उच्चारणार्थः, अपृक्तग्रहणात् तदाह—**अपृक्तस्य वस्येति**। अपृक्तस्येति किम्। जागृविः। क्विनः कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह—**कृत्तद्धितेति**। **युजेरसमासे**। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति च। तदाह—**नुम्स्यादित्यादिना**। युन् ज् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**सुलोपः इति**। परत्वात्पूर्वं नुमि ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **संयोगान्तलोप इति**। जकारस्येति शेषः।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ पदस्य इत्यधिकृतम्। 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतः अन्त इत्यनुवर्तते। क्विन् प्रत्ययो यस्मात् सः क्विन्प्रत्ययः तस्येति बहुव्रीहिः। क्विन्नन्त-

कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। 'नश्चापदान्तस्य—' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वारः, परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न। युञ्जौ युञ्जः। युञ्जम् युञ्जौ युजः। युजा युग्भ्याम् इत्यादि। 'असमासे' किम्। (३७८) चोः कुः ८।२।३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्य—' (सू ३७७) इति कुत्व-

स्येति तु नार्थः। तथासति क्विनः कुरित्येव ब्रूयात्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्तस्येत्यर्थलाभात्। तदाह—**क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना**। बहुव्रीहेः[1] प्रयोजनं तु घृतस्पृशशब्दनिरूपणे मूल एव वक्ष्यते। कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदित्वात्। अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्येतत् अणैव संबध्यते। नतु उदिता, उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन कुरिति विधीयमानोऽपि सवर्णग्राहकः। ननु नकारस्य कुत्वे कखगघङाः पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः। स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात् स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् घोषसंवारनादवता अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्त्वात्। अत आह—**नस्येति**। नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः। **युङिति**। युजिर् योगे। रुधादिः। युनक्तीति युङ्। नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति क्विन्प्रत्ययस्येत्यारम्भः। अथ औजसादिषु विशेषमाह—**नश्चेति**। **नुमः इति**। 'युजेरसमासे इति विहितस्येति शेषः। **परसवर्ण इति**। 'अनुस्वारस्य ययि इति परसवर्णो ञकारः नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भावः। तेन युञ्जावित्यादि सिद्धम्। नन्विह ञकारस्य झलि जकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**तस्येति**। परसवर्णस्येत्यर्थः। **युग्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जकारस्य गकार इति भावः। युक्षु।

असमास इत्यस्य व्यावर्त्यं सुयुज्शब्दं कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह। **चोः कुः**। 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्येत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह—**चवर्गस्येति**। ननु 'चोः' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावात् इत्त्वाभावेन उदित्त्वाभावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत्, न। चोः इत्युकारान्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य इत्त्वाभ्यनुज्ञानात्। अन्यथा 'चः कुः' इत्येव ब्रूयात् इति। **कुत्वमिति**। सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्वं गकारः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्यात् यथासंख्यसूत्राच्चेति भावः। नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्येव कुत्वं कुतो न स्यात्। यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विपि उपपदसमासे सुयुज्शब्दः न क्विन्नन्तोऽयम्। निरुपपदाद्युजेः क्विनिति अनुपदमेवोक्तत्वात्। तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् संप्रति क्विबन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह—**क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वा-**

---

1 अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलाभरूपम्।

स्यासिद्धत्वात्। सुयुक्-सुयुग् सुयुजौ सुयुजः। 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न श्तिका निर्देशः। तेनेह न। युज्यते समाधत्ते इति युक्। 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे, राट्-राड् राजौ राजः। राट्त्सु राट्सु। एवं विभ्राट्। देवेट् देवेजौ देवेजः। विश्वसृट्-विश्वसृड् विश्वसृजौ विश्वसृजः। इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसा-

दिति। तथा चात्र 'चोः कुः' इत्येव न्याय्यमिति भावः। सुयुक्-सुयुगिति। 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। ननु युक् इत्यपि रूपमिष्टं कथं सिध्येत्। क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेः। नच 'ऋत्विक्' इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याग्रहणात् ततः 'क्विप् च' इति क्विपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तत्वस्य उभयत्रापि संभवेन उभाभ्यां क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेरित्यत आह—युजेरिति। 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्टः यः पठितः तस्यैव रेफाशिरस्कतया ग्रहणम्, नत्विका निर्देशः, व्याख्यानादित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—तेनेति॥ 'खजि गतिवैक्लव्ये' क्विप्, इदित्वान्नुम्। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, परसवर्णो ञकारः। खञ्ज्शब्दः। तस्य विशेषमाह—संयोगान्तेति। हल्ङ्यादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्तलोपः। ततो निमित्तापायात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्तिः। खन् इति रूपमित्यर्थः। 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न इदित्वात्।

'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि राजशब्दः। तस्य विशेषमाह—व्रश्चेति। हल्ङ्यादिना सुलोपे 'व्रश्च' इति षत्वम्। जश्त्वेन डकारः। 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् षत्वं जश्त्वं च। राड्भ्यामित्यादि। 'डः सि धुट्' इति विकल्पं मत्वाह—राट्त्सु-राट्स्विति। एवं विभ्राडिति। राज्शब्दवत् षत्वादीत्यर्थः। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' क्विप्। विशिष्य भ्राजते इति विभ्राट्। देवान् यजतीति देवेट् देवान् यजतीति विग्रहे क्विपि यजादित्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणम्। आद्गुणः॥ विश्वसृडिति। 'सृज विसर्गे' क्विपि 'व्रश्च' इति षत्वादि। ननु क्विबन्तेऽपि देवेज्शब्दे च क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादृत्विक्शब्दवत् कुत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—इहेति। 'सृजिदृशोः' इति सूत्रे काम्यच्सूत्रे च विश्वसृड्भ्यामिति उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगात् 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं नेत्यर्थः। परिमृडिति। 'मृजू शुद्धौ' क्विप्। 'क्ङिति च' इति निषेधात् 'मृजेर्वृद्धिः' इति न भवति। 'व्रश्च' इति षत्वम्। परिमार्ष्टीति परिमृट्। अथ विभ्रागिति कुत्वं साधयितुमाह—

इत्यर्थात् 'टु भ्राजृ दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्-विभ्राग्। विभ्राग्भ्याम् इत्यादि। 'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ २१७)। परावुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः। (३७९) **विश्वस्य वसुराटोः** ।६।३।१२८॥ विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। षत्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्-विश्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः। विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि। (३८०) **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** ।८।२।२९॥ पदान्ते झलि च परे यः सं-

---

षत्वविधाविति। व्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थः। अथ परिव्राजशब्दं व्युत्पादयति। **परौ व्रजेः**। औणादिकसूत्रमेतत्। 'क्विब्वचिप्रच्छि' इत्यादिपूर्वसूत्रात् क्विबिति दीर्घ इति चानुवर्तते। पदान्त इति ष इत्यनेनैव संबध्यते। ननु क्विब्दीर्घाभ्यामपि व्याख्यानात्। तदाह—**परावुपपदे इत्यादिना**। **षत्वं चेति**। 'चोः कुः' इत्यस्यापवाद इति भावः। विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'सत्सूद्विष' इति क्विपि उपपदसमासे विश्वराज्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**विश्वस्य वसुराटोः**। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**विश्वशब्दस्येति**। **विश्वं वस्विति**।

'वसुर्मयूखेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ।' इति कोशः।

विश्वावसुरित्युदाहरणं प्रासङ्गिकम्। 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घः। 'नरे संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणापकर्षात्। ननु राट्शब्दस्य कृतचर्त्वस्य निर्देशात् जश्त्वे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह-**राडिति**। **अविवक्षितमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **विश्वाराट्-विश्वाराडिति**। 'व्रश्च' इति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। चर्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वात् जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घः। यद्यपि त्रैपादिकं 'व्रश्च' इति षत्वं 'चोः कुः' इति कुत्वात्परम्। तथापि चवर्गान्तव्रश्चादिविषये षत्वमपवादत्वान्नासिद्धम्—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **विश्वराजाविति**। अपदान्तत्वान्न दीर्घ इति भावः। 'भ्रस्ज पाके' क्विप्। 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् रेफस्य ऋकारः। 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। भृस्ज्शब्दः। ततः सुबुत्पत्तिः। तत्र विशेषमाह—**स्कोः संयोग**। पदस्येत्यधिकृतम्। चकारात् 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन संबध्यते। संयोगेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रहः। 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तदाह-**पदान्त इत्यादिना**। अत्र काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वात् ककारस्य लोपप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं पठितम्—झलीत्यपहाय 'सडी'ति वक्तव्यमिति। सनः सकारमारभ्य आमहिङो ङकारेण प्रत्याहारः। तदिदं वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्—'काष्ठशगेव नास्ति कुतः काष्ठशक् स्थाता' इति। ककारान्तेभ्यो नास्ति क्विप्, अनभिधाना-

योगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्-भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ भृज्जः। 'ऋत्विग्—' (सू २७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः। ऊर्क्-ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः। ॥ इति जान्ताः॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च। (३८१) तदोः सः सावनन्त्ययोः।

दित्याशयः। नच पृथक्स्थातेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सङि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्,तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवंजातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामप्रयोगावगमादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्।

भृट्-भृडिति। भृस्ज् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः' इति सकारलोपे जकारस्य व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भावः। यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'व्रश्च' इति षत्वे जश्त्वचर्त्वयोः भृट्-भृड् इति सिध्यति। तथापि न्याय्यत्वादिह संयोगादिलोप एव भवति। **सस्येति**। भृस्ज् औ इत्यादावचि पदान्तझल्परसंयोगादित्वाभावान्न संयोगादिलोपः। 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सकारस्य श्चुत्वमिति भावः। **तस्येति**। शकारस्येत्यर्थः। तालुकस्थानकत्वात् शकारस्य जकारः। नच जश्त्वस्यासिद्धत्वात् शकारस्य व्रश्चेति षत्वं शङ्क्यम्, षत्वं प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्। भ्यामादौ तु 'स्वादिषु' इति पदत्वात् संयोगादिलोपः। व्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च। भृड्भ्यामित्यादि। **ऋत्विगित्यादिनेति**। 'ऋ गतौ' औणादिकस्तुः। ऋतुः गमनं प्राप्तिः दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षितः। तस्मिन्निमित्ते यजन्ति यज्ञियव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यजधातोः क्विन्'वचिस्वपि'इति यकारस्य संप्रसारणमिकारः। पूर्वरूपम्। यणादेशश्च। ऋत्विज् इति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्याह-**क्विन्नन्तत्वात्कुत्वमिति**। क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेनेति शेषः। एतदर्थमेव क्विन्विधानमिति भावः। नच क्विपि 'चोः कुः' इति कुत्वेनैवैतत्सिध्यतीति वाच्यम्। चोः कुः इति कुत्वं हि 'व्रश्च' इति षत्वेन अपवादत्वात् बाध्येत। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं तु क्विन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते। यष्टेत्यादौ षविधेश्चरितार्थत्वादिति भावः। **ऊर्क्-ऊर्ग् इति**। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, णिलोपः। ऊर्ज् इति रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वं गकारः। 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पः। नच कुत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, पदान्तविधौ तन्निषेधात्, 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनाच्च। इति जान्ताः।

१ कबृ वर्णे, अग कुटिलायां गतौ, कड मदे। इत्यादि धातुभ्यः क्विपि बान्त-गान्त-डान्तानामुदाहरणानि स्पष्टानि।

७।२।१०६॥ त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । त्यम् त्यौ त्यान् । सः तौ ते । परमसः परमतौ परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद् त्यदौ त्यदः । अतित्यद् अतित्यदौ अतित्यदः । यः यौ ये । एषः एतौ एते । अन्वादेशे तु एनम् एनौ एनान् । एनेन

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्तद्शब्दपर्यायः । तस्य विशेषमाह—**त्यदाद्यत्वं पररूपत्वमिति** । सर्वत्र विभक्तावुत्पन्नायां 'त्यदादीनाम्' इति दकारस्यान्त्यस्य अकारः 'अतो गुणे' इति पररूपं चेत्यर्थः । ततश्च अदन्तवद्रूपाणीति भावः । त्य स् इति स्थिते । **तदोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तकारदकारयोरिति** । सूत्रे तश्च द्चेति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थ इति भावः । **सः स्यादिति** । आदेशेऽपि अकार उच्चारणार्थः । **त्यौ इति** । सावित्युक्तेर्न सत्वमिति भावः । **त्ये इति** । सर्वनामत्वात् जसः शीभाव इति भावः । स्मायादीनामप्युपलक्षणमिदम् । त्यम् त्यौ त्यान् । त्येन त्याभ्याम् त्यैः । त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः । त्यस्मात् । त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्येषु । एवं तद्शब्दः । **परमसः इति** । अत्वादीनामाङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वात्तस्य प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः सः सौ' इति सत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**द्विपर्यन्तेति** । 'त्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेष्यते' इति वार्तिकं 'तदोः सः सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**नेहेति** । इहशब्दविवक्षितमाह—**त्वमिति** । युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दादुपर्येव सर्वादिगणे पाठादिति भावः । ननु 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्वं न भवति । अन्यथा स्वाहौ सौ इत्येव ब्रूयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । तकारोच्चारणसामर्थ्यादिह सत्वं नेति न वाच्यमित्यन्वयः । **अतित्वमिति** । द्विपर्यन्तानामित्यननुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्वं स्यात् । न च 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणानर्थक्यम्, त्वामतिक्रान्तः अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे त्वाहाविति तकारोच्चारणस्य लब्धप्रयोजनत्वादित्यर्थः । नच अतित्वमित्यत्रापि सत्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् त्वाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, सत्वस्य सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याप्रवृत्तेः । अत एवाह—**संज्ञायामिति** । **त्यदिति** । कस्यचिन्नामेदम् । **अतित्यदिति** । त्यमतिक्रान्त इति विग्रहः । **यः इति** । यद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि । तकाराभावान्न सत्वम् । **एषः इति** । एतद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तकारस्य

एनयोः। एनयोः। (३८२) ङे प्रथमयोरम्। ७।१।२८॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात्। (३८३) मपर्यन्तस्य।७।२।९१॥ इत्यधिकृत्य। (३८४) त्वाहौ सौ। ७।२।९४॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे। (३८५) शेषे लोपः। ७।२।९०॥ आत्वयत्वनिमित्ते-तरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्। 'अतो गुणे' (सू १९१)। 'अमि पूर्वः' (सू १९४) त्वम्। अहम्। ननु 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप्

सत्वमिति विशेषः। अन्वादेशे त्विति। 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यस्य एतद्शब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भावः।

अथ युष्मदस्मद्शब्दयोः प्रक्रियां दर्शयति—ङे प्रथमयोरम्। 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते। परशब्दोऽध्याहर्तव्यः। ङे इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योर्लाक्षणिकमिति भाष्यम्। तदाह—युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना। सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्त्वम्। युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम्। अधिकृत्येति। कार्याणि वक्ष्यन्त इति शेषः। त्वाहौ सौ। त्वश्च अहश्च त्वाहौ। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। तदाह–युष्मदस्मदोरित्यादिना। त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितम्। यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इत्येव युष्मद्शब्दस्य त्वादेशः सिद्धः। तथापि युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्त्वविधानम्। नहि तत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति, अत्र युष्मद्शब्दस्य बहुत्वविशिष्टे वृत्तेः। एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची नतु एकवचनसंज्ञकप्रत्ययवाचीत्यनुपदमेव वक्ष्यते। शेषे लोपः। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ विभक्तौ इत्यनुवर्तते। विभक्तावित्यनुवृत्तं शेष इत्यनेनान्वेति। युष्मदस्मदोरनादेशे, द्वितीयायां च, प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां, योऽचि इत्यात्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थः। युष्मदस्मदोरिति चानुवृत्तम्। तदाह–आत्वयत्वेति। अन्त्यस्येति। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम्। शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषणं स्पष्टार्थमेव, विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवात् इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। अतो गुणे इति। पूर्वयोरकारयोः पररूपमिति भावः। त्व अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—अमि पूर्वः इति।

अत्र शङ्कते—नन्विति। 'ननु च स्याद्विरोधोक्तौ' इत्यमरः। शङ्कायामिति यावत्। अन्तरङ्गत्वादिति। 'अजाद्यतः' इति टापः परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्वं बोध्यम्। अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति। पररूपाद-

प्राप्नोति। सत्यम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी। तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः। स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते। अदन्तत्वाभावान्न टाप्।

न्तरङ्गष्टाबित्यङ्गीक्रियते। इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः। **अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति**। 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत्। युष्मदस्मदी इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुंसके। शब्दस्वरूपपरत्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न, इत एव भाष्यप्रयोगात्। **तेनेति**। अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः। ननु 'ङे प्रथमयोः' इति सूत्रे भाष्ये पुंसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो न पुंसि' इति नत्वस्य सिद्धत्वात् 'शसो न' इति नत्वविधिवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मान् ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य इत्यत्र नत्वार्थं 'शसो न' इति नत्वविधानमित्यादि-स्थितम्। किंच स्वमोर्नपुंसकादित्यधिकारे 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः शिशी-लुङ्नुम्भिर्नपुंसकविहितैस्त्वाहादियुष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेधः उपन्यस्तः। अतः युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम्। 'साम आकम्' इति सूत्रे 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्ये तु पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गपदान्तरसमभिव्याहारं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां न प्रतीयते इत्येवंपरम् इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। एवंच युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गसत्त्वात् टाप् दुर्वार इत्यस्वरसादाह—**यद्वेति**। **अधिकरणत्वविवक्षयेति**। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। यदि हि शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। अतः शेषस्येत्यर्थ आस्थेयः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः। **मपर्यन्तादिति**। मपर्यन्तस्येत्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः। एतच्च 'त्यदादीनामः' इति सूत्रे 'टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति स स्मृतः। अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते।' इति वार्तिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम्। नच मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वं नास्तीति वाच्यम्, त्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकालिकमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः। नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्शब्दस्य लोपः। तथापि त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह—**स चेति**। शेषे लोप इत्यर्थः। **अन्तरङ्गे इति**। 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बोध्यम्। **अदन्तत्वाभावादिति**। त्व अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदो लोपे त्व् अह् इत्यनयोरद-

परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्। (३८६) **युवावौ द्विवचने**। ७।२।९२॥ द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। (३८७) **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्**। ७।२।८८॥ इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। युवाम्। आवाम्। 'औङि' इत्येव सुवचम्। भाषायाम् किम्। युवं वस्त्राणि। मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम्। साकच्कस्य मा भूत्। युवकाम्। आवकाम्। 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत्। 'युवकाभ्याम्' 'आव-

---

न्तत्वाभावान्न टाबित्यर्थः। **परमत्वमिति**। 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनामाङ्गत्वात् तदन्तविधिरिति भावः।

अतित्वमिति। 'ङे प्रथमयोः' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। युष्मद् औ अस्मद् औ, इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—**युवावौ द्विवचने**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। उक्तिर्वचनम्। द्वयोः वचनं द्विवचनम्। तत्र समर्थयोरित्यर्थः। द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत्। नतु द्विवचनसंज्ञके प्रत्यये परे इत्यर्थः, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात्। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तौ सत्यां द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परतः इत्यर्थलाभात्। तदाह—**द्वयोरुक्तावित्यादिना**। द्वयोरुक्ताविल्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति। युव अद्, आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते। **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्**॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आग्रहणमनुवर्तते। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोः इति च। तदाह—**इहेति**। भाषायां प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थः। भाषायामित्यस्य तु लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः। **युवाम्। आवामिति**। युव अद् अम्, आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्वः' इति भावः। **औङीत्येव सुवचमिति**। द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भावः। **युवं वस्त्राणीति**। युष्मद् औ, इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम्।

मपर्यन्तस्य किमिति। युष्मदस्मदोः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः। **साकच्कस्येति**। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति टेः प्रागकचि युष्मकद् औ, असमकद् औ इति स्थिते 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोः साकच्कयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः 'प्रथमायाश्च' इति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात्। ककारो न श्रूयेत। अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः। ननु समुदायादेशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र

काभ्याम्' इति च न सिध्येत्। (३८८) यूयवयौ जसि। ७।२।९३ ॥ स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३)

सुबन्तस्य टेः प्राक्, इति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टेः प्रागकचि युवकाम् आवकामिति सिध्यत्येव। अत्र साकच्कयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह—त्वया मयेति। यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ समस्तयोः स्याताम्। ततश्च तृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते समस्तयोः स्थाने त्वमादेशयोः त्व आ, म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य यत्वे त्व्या म्या इति स्यात्। अतो 'मपर्यन्तस्य इति वचनम्। सति तस्मिन् मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः कृतयोः त्व अद् आ, म अद् आ इति स्थिते अकारयोः पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः। ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति सूत्रमस्तु। अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकारः स्यादिति तदर्थः। तथाच त्वमयोः समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति। असति मपर्यन्तवचने इति शेषः। ओकारसकार इत्यादिवचनेन भ्यामि टेः प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात्। ककारो न श्रूयेत। युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यात्वे युवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थः।

'ङे प्रथमयोः' इति जसः अमि कृते विशेषमाह—यूयवयौ जसि। स्पष्टमिति। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परतः इति सुगममित्यर्थः। यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—यूयम् वयमिति। परमयूयमिति। यूयवयविधेराङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः। अतियूयमिति। गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति—इहेति। इह 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परत्वात् जसः शीभावः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः। कुत इत्यत आह—अङ्गकार्ये इति। अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुनः अङ्गाधिकारविहितं कार्यं न भवतीत्यर्थः। तेन त्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः। 'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे 'ज्ञाजनोर्जा' इति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा स्थिता। सा चात्र अर्थतः उपनिबद्धा। नच द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। 'द्व्योरेकस्य'त्यादिनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनात्। प्रकृते च शेषलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्तत्वादाङ्गः शीभावो न भवतीति

इति न भवति। 'ङे प्रथमयोः—' (सू ३८२) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा। (३८९) **त्वमावेकवचने। ७।२।९७॥** एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ। (३९०) **द्वितीयायां च। ७।२।८७॥** युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्। (३९१) **शसो न। ७।१।२९॥** नेत्यविभक्तिकं पदम्। युष्म-

भावः। ननु 'अङ्गकार्ये' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते। शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणकत्वाभावात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः। अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वरसादाह—**ङे प्रथमयोरिति।** 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तरं प्रश्लिष्यते। अम् च म् चेति द्वन्द्वः। अन्त्यो मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तः। प्रश्लिष्टश्च मकारः अमो विशेषणम्, तदन्तविधिः। मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते। मकारान्तस्य अमः पुनर्मान्तत्वविधानात् अम् मान्त एव भवति। नतु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते। अतो न शीभाव इत्यर्थः। वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो भाष्ये अदर्शनादुपेक्ष्यः। संनिपातपरिभाषयैवात्र शीभावो न भवति। दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्वनिमित्ततरात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अमः युष्मदस्मदोश्च संनिपातमाश्रित्य प्रवृत्तः। ततः शीभावे तु आद्गुणे यूये वये इति स्यात्। तत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रत्ययसंनिपातभङ्गः। परादित्वे तु युष्मदस्मत्संनिपातविरोध इत्यलम्।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अमः 'ङे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—**त्वमावेकवचने।** 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम्। एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसामर्थ्यात्। तदाह—**एकस्येत्यादिना।** त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते। **द्वितीयायां च।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**युष्मदस्मदोरिति।** 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **आकार इति।** 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तथाच द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति। 'अलोऽन्त्यस्य' इति दकारस्य भवति। त्व अ आ अम्, म अ आ अम् इति स्थिते पररूपे, सवर्णदीर्घे, अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—**त्वाम् मामिति। युवाम् आवामिति।** पूर्ववत् 'द्वितीयायां च' इत्यात्वमिति विशेषः। 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्रवृत्तेः। अथ शसि विशेषमाह—**शसो न।** 'ङे प्रथमयोः' इत्यतः अमित्यनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्यामिति च। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसः अम् न स्यादिति लभ्यते। तथाच अमभावे 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति। तथापि युष्मान्[1] ब्राह्मणीः पश्य, अस्मान् ब्राह्मणीः

1 यद्यपि युष्मदस्मच्छब्दयोः पुंस्येवाजहल्लिङ्गत्वाश्रयणेन युष्मान् ब्राह्मणीः।

दस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्। अमोऽपवादः। 'आदेः परस्य' (सू ४४)। 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४)। युष्मान्। अस्मान्। (३९२) **योऽचि।** ७।२।८९॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया। (३९३) **युष्मदस्मदोरनादेशे।** ७।२।८६॥ अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ

पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इति स्त्रीनपुंसकयोर्न सिध्येत्। अतो नेदं सूत्रं शसः अम्निषेधपरम्। किं तु शसो नकारोऽत्र विधीयते इत्यभिप्रेत्य, तर्हि शसो नः इति प्रथमा कुतो न श्रूयते इत्याशङ्क्य च आह—**नेत्यविभक्तिकं पदमिति**। लुप्तप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थः। ततश्च फलितमाह—**युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना**। **अमोऽपवादः इति**। 'ङे प्रथमयोः' इति प्राप्त एव नत्वविधिस्तदपवादता। युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे अनेन शसो नकारः। स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्त्यस्येत्याह—**आदेः परस्येति**। **संयोगान्तस्येति**। अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भावः। यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति। तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति न्यायान्नत्वस्य अमपवादत्वमाश्रितम्। किंच अमि कृते 'ङे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम्।

अथ तृतीया विभक्तिः। युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते। **योऽचि**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्ताविति चानुवर्तते। अचीति विभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अनयोरिति**। युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः। अचि किम्? युवाभ्याम्। अनादेशे किम्? त्वत्, मत्। 'पञ्चम्या अत्' इत्यदादेशे सति न यत्वम्। युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः। **युष्मदस्मदोरनादेशे**। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते। 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम्। तदादिविधिः। तदाह—**अनयोरिति**। युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्त-

---

युष्मान् कुलानीत्यादि प्रयोगाः सिध्येयुः, तथाप्यतियुष्मान् ब्राह्मणीः, इत्यादिप्रयोगार्थं नादेशविधानमावश्यकमिति, भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेन लक्ष्यानुरोधात्तथा पदच्छेदः तैः कर्तुं शक्यः। लक्ष्यैकचक्षुष्कदृष्ट्यैव 'पदानां प्रकृतिः संहितेति' निरुक्ते उच्यते। अतएव च वाक्यस्फोटो मुख्यः, पदस्फोटः काल्पनिकः इति सिद्धान्तः लक्ष्यैकचक्षुष्कदृष्ट्या। लक्षणैकचक्षुष्कदृष्ट्या तु पदान्यपि नियतान्येव, तद्दृष्ट्यैव च 'पदानि प्रकृतिर्यस्याः सा संहितेति निरुक्ते उक्तमिति विवेकः।

विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः। (३६४) **तुभ्यमह्यौ ङयि। ७।२।६५॥** अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः 'शेषे लोपः' (सू ३८९)। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम् आवाभ्याम्। (३६५) **भ्यसो भ्यम्। ७।१।३०॥** भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

नीयम्। योऽचि' इत्यजादौ यत्वविधानेन परिशेषादेव तत्सिद्धेः। **युवाभ्याम् आवाभ्यामिति**। युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्याम् इति स्थिते युवावादेशयोः दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। अत्र हलीत्यनुवृत्तौ 'योऽचि' इत्यज्ग्रहणं मास्तु। हलादावात्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्॥ **युष्माभिः अस्माभिरिति**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः।

अथ चतुर्थी विभक्तिः। युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थितौ 'त्वमावेकवचने' इति प्राप्ते। **तुभ्यमह्यौ ङयि**। ङे इत्यस्य सप्तम्येकवचने ङयीति। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**अनयोरिति**। युष्मदस्मदोरित्यर्थः। **अमादेशः इति**। 'ङे प्रथमयोः' इत्यनेनेति शेषः। **शेषे लोपः इति**। अदो दस्य वा लोप इत्यर्थः। 'अमि पूर्वः' इति मत्वाह—**तुभ्यम्। मह्यमिति**। **परमतुभ्यमिति**। तुभ्यमह्यविध्योराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः। **अतितुभ्यमिति**। गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। **युवाभ्याम्। आवाभ्यामिति**। तृतीयाद्विवचनवदिति भावः। **भ्यसो भ्यम्**। भ्यम् अभ्यमिति वा छेदः। तदाह—**भ्यसः इति**। युष्मदस्मद्भ्यां परस्येति शेषः, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मभ्यमस्मभ्यमिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह—**आद्यः इति**। लाक्ष्यानुरोधादिह अन्त्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः। नन्वन्त्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं स्यादित्यत आह—**तत्राङ्गवृत्तेति**। 'अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः। अङ्गे वृत्तं वर्तनं यस्य तत् अङ्गवृत्तं, तस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः विधिर्नास्तीत्यर्थः। प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति, अन्यत् अङ्गकार्यमेत्वं न भवतीति भावः। **अभ्यम् त्विति**। अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः। तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्वं न। किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति। टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावादिति एत्वं न।

अथ पञ्चमी विभक्तिः। एकवचनस्य च। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या अत्' इति च तदाह—**आभ्यामिति**।

(३९६) एकवचनस्य च । ७।१।३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'ङसेश्च' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । **(३९७) पञ्चम्या अत् । ७।१।३१॥** आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । **(३९८) तवममौ ङसि । ७।२।९६ ॥** अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । **(३९९) युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७।१।२७॥** स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः। आवयोः । **(४००) साम आकम् । ७।१।३३ ॥** आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।

युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेत्त्वम् । **त्वत् मत् इति** । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते त्वमादेशयोः कृतयोः ङसेः अदादेशे सति पररूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । **सुवचमिति** । लाघवादिति भावः । **पञ्चम्या अत्** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । भ्यसो भ्यम् इत्यतो 'भ्यस' इति । तदाह—**आभ्यामिति** । युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थः । **युष्मत् अस्मदिति** । युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस्, इति स्थिते भ्यसः अदादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । तवममौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**अनयोरिति** । युष्मदस्मदोरित्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवादः । **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । स्पष्टमिति** । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अश् स्यादिति सुगममित्यर्थः । शित्त्वात् सर्वादेशः । **तव ममेति** । युष्मद् अस्, अस्मद् अस्, इति स्थिते मपर्यन्तस्य तवममादेशयोः कृतयोः अशादेशे दकारात् पूर्वयोरकारयोः पररूपे अदो लोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपः, त्रयाणामकाराणां पररूपमिति भावः । **युवयोः आवयोरिति** । युष्मद् ओस्, अस्मद ओस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपमिति भावः । **साम आकम् । आभ्यामिति** । 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **सामः इति** । सकारेण सहितः आम् साम् तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु युष्मद् आम्, अस्मद् आम् इति स्थिते अवर्णात् परत्वाभावात् सुटो न प्रसक्तिः । नच 'शेषे लोपः' इति तस्य लोपे कृते अवर्णात् परत्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादेशात् प्राक् अनादेशतया शेषलोपस्यैवात्राप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्नः व्यर्थश्चेत्यत आह—**भाविनः इति** । भविष्यत इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि आमः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आम्त्वात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुडागमः स्यात् । तत

मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी।
समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्तौ युवावौ त्वमावपि॥ १॥

एत्वषत्वयोर्युष्मेषाकम्, अस्मेषाकमिति स्यात्। अतः ससुट्कनिर्देशः। यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाले सुटो न प्रसक्तिः। तथापि आकमादेशोत्तरं दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्यति, तस्यापि स्थानषष्ठ्या स्वीकरणान्निवृत्तिर्भवति। अन्यथा ससुट्कनिर्देशवैयर्थ्यादिति भावः। यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे अवर्णात् परत्वाभावादेव सुटः प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु। **युष्माकम् अस्माकमिति**। आकमादेशे कृते अदो लोपे रूपम्। दकारलोपे तु सवर्णदीर्घः। एतदर्थमेव दीर्घोच्चारणम्। अन्यथा पररूपापत्तेः। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूपनिरास इति वाच्यम्, 'क'मादेशे प्राप्तबहुवचने झल्येत्' इत्येत्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम्।

त्वयि मयीति। युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः। **युवयोः आवयोरिति**। प्राग्वत्। **युष्मासु अस्मास्विति**। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः।

'त्वमावेकवचन' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, नतु प्रत्ययपराविति स्थितम्। तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन संगृह्णाति—**समस्यमाने इति**। तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम्। यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युवावौ त्वमावपि स्तः इत्यन्वयः। त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासं लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थवाचिनी यदा, तदा समासार्थः मुख्यविशेष्यभूतः अन्यसंख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतसंख्यापेक्षया अन्यसंख्याकश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ, तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवतः, युवावादेशविधौ द्विवचनशब्दस्य, त्वमादेशविधौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात्। एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ, द्विवचने प्रत्यये परतो युवावावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वाम् मां वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मद्शब्दे अत्यस्मद्शब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम्। तथा युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः।

ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थकत्वे युवावौ, एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम्?

सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममाविति ॥ २ ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी।
तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न ॥ ४ ॥

नेत्याह—**सुजस्ङेङस्सु इति**। द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहावित्यादि तत्तत्सूत्रप्रतीकग्रहणम्। इतीत्यनन्तरं ये इत्यध्याहार्यम्। 'त्वाहौ सौ, यूयवयौ जसि, तुभ्यमह्यौ ङयि, तवममौ ङसि' इति सुजस्ङेङस्सु ये आदेशाः विहिताः ते अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्याम् एकद्विबह्वर्थवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थः। ननु तत्रापि द्व्यर्थकत्वे युवावौ। एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो नेत्यत आह—**एते इति**। तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकं वाक्यम्। एते त्वाहादयः, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते। कुतः? परत्वात्। युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः। त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह—**त्वमावपीति। पूर्वेति**। विप्रतिषेधे सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः। 'सुप्सुपा' इति समासः। तृतीयान्तात्तसिः। विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे 'शेष' इत्यनुवर्त्य 'सुजस्ङेङस्भिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम्।

तदेवम् 'त्वमावेकवचने, युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकद्विवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणस्य अव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह—**द्व्येकसंख्य इति**। चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेत्यध्याहार्यम्। यदा युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टः समासार्थः समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके, तदा युवावौ त्वमौ च न स्तः, तयोः युष्मदस्मदोः द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात्। युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात्। द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। अत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणमुपक्षिप्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः, इति च विग्रहान् प्रदर्श्य, अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दयोः सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येत एवादेशाः उदाहृताः। तदिदं

त्वाम् मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः— अतित्वत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वासु अतिमासु ॥ युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत् । औअम्औट्सु—अतियुवाम् । अतियुवाम् । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः—अतियुवत् । अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । ओसि:—अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि ।

श्लोकचतुष्टयेन संगृहीतम् ।

तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति—**त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः इत्यादिना** । अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम् । विग्रहे इत्यनन्तरं 'रूपाणि वक्ष्यन्त' इति शेषः । सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेयाः । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते एवादेशाः पूर्वप्रतिषेधात् त्वमौ बाधित्वा भवन्ति । ततश्च सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः । **अतित्वाकम् अतिमाकमिति** । ननु 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशाद्यत्र आमः सुट्संभवः तत्रैवाकम्, नचात्र सुट् संभाव्यते । इह युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात् । सुटः सर्वनाम्नः परस्यामो विहितत्वादिति चेत्, मैवम्—ससुट्कत्वस्य संभावनामात्रविषयत्वात् । एवंच सुट् यत्र संभविष्यति तत्र सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । यत्र तु सुट् न संभवति, तत्र केवलस्य आमः सुट् । अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमतिमाकमिति भाष्ये तदुदाहरणं प्रमाणमित्यास्तां तावत् । तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदाहरणान्युक्त्वा द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—**युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः इति** । अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहयोरुपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थवृत्तित्वात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवतः अवशिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मद्वत् ज्ञेयाः । सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते एवा-

अतियुवासु। अत्यावासु॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअमूऔट्सु—अतियुष्माम्। अतियुष्माम्। अतियुष्माम्। अत्यस्माम्। अत्यस्माम्। अत्यस्माम्। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३। अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः। भ्यसि अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २। अत्यस्मत् २। ओसि—अतियुष्मयोः। अतियुष्मयोः। अत्यस्मयोः। अत्यस्मयोः। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु अत्यस्मासु। (४०१) **पदस्य।** ८।१।१६॥ (४०२) **पदात्।** ८।१।१७॥ (४०३) **अनुदात्तं सर्वमपादादौ** ।८।१।१८॥ इत्यधिकृत्य। (४०४) **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ।** ८।१।१२०॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः। तौ चानुदात्तौ। (४०५) **बहुवचनस्य वस्नसौ।** ८।१।२१॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनातन्योर्वस्नसौ स्तः। वांनावोरपवादः। (४०६) **तेमयावेकवचनस्य।** ८।१।२२॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठी-

---

देशाः परत्वाद्युवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते। सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः। अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्बह्वर्थवाचित्वे उदाहरणान्याह—**युष्मान् अस्मान्वेति।** युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहेष्वित्यर्थः। 'द्व्येकसंख्यः समासार्थः' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणान्येतानि। अत्र युष्मदस्मदोरेकद्व्यर्थवाचित्वाभावात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि न त्वमौ नापि युवावौ। 'ङे प्रथमयोः' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव। तेषामेकद्व्यर्थविशेषनिबन्धनत्वाभावात्। **प्राग्वदिति।** केवलयुष्मदस्मद्वदित्यर्थः।

पदस्य। पदात्। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। इत्यधिकृत्येति। विधयो वक्ष्यन्त इति शेषः। अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि। तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते। 'पदात्' इत्येतत्तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यतः प्रागधिक्रियते। 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु आ पादसमाप्तेः अधिक्रियते इति भाष्यादिषु स्पष्टम्। **युष्मदस्मदोः षष्ठी। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति।** षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत्। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति। 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात्। पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणतं षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम्। न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परतः पदत्वमस्ति। भ्यामादौ तत्सत्त्वेऽपि तदिरत्र द्वितीयादौ तदभावात्। स्थग्रहणस्य तु प्रयोजनं मूल एव वक्ष्यते। **बहुवचनस्य वस्नसौ। उक्तविधयोरिति।** षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरि-

चतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः। (४०७) **त्वामौ द्वितीयायाः** ।८।१।२३॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि सः हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥ १॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥ २॥

पदात्परयोः किम्। वाक्यादौ मा भूत्। त्वां पातु, मां पातु। अपदादौ

त्यर्थः। **तेमयावेकवचनस्य। षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति।** अत्र द्वितीयाग्रहणं नानुवर्तते, तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। 'तेमयौ' इति सूत्रे तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रह इति भावः। अयमपि वांनावोरपवादः। **त्वामौ द्वितीयायाः**। त्वाश्च माश्चेति विग्रहः। एकवचनस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**द्वितीयेत्यादिना।**

अथ विभक्तिक्रमक्लृप्तद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहरति—**श्रीशः इत्यादि श्लोकद्वयेन।** 'तत्र श्रीशस्त्वावतु मापीह' इति प्रथमः पादः। श्रियाः ईशः पतिः विष्णुः त्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र त्वाम्, माम् इति द्वितीयैकवचनान्तयोः त्वा मा इत्यादेशौ। **दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः इति।** स श्रीशः ते मेऽपि शर्म सुखं दत्तादित्यन्वयः। 'डु दाञ् दाने' आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम्। दद्यादिति क्वचित् पाठः। अत्र तुभ्यम् मह्यम् इति चतुर्थ्येकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ। **स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति।** अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयोः ते मे आदेशः। **पातु वामपि नौ विभुरिति।** विभुः सर्वव्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः। अत्र युवाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोः वां नौ इत्यादेशौ। **सुखं वां नौ ददात्वीशः इति।** नौ इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्यः। अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **पतिर्वामपि नौ हरिरिति।** अत्र युवयोः आवयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयोः वांनावौ। **सोऽव्याद्वो नः इति।** सः हरि वः नः अपि अव्यात् रक्षतात् इत्यर्थः। अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **शिवं वो नो दद्यादिति।** शिवमिति शुभमुच्यते। न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम्। अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **सेव्योऽत्र वः सः नः इति।** स हरिः वः नः अपि सेव्यः भजनीयः इत्यर्थः। 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी। अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठीबहुवचनान्तयोः वस्नसौ। **त्वां पातु मां पात्विति।** अत्र युष्मदस्मदोः पदात् परत्वाभावात् 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति न भवतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्विति पदात् परत्वमस्ति। तथापि भिन्नकालं वाक्यद्वय-

किम्। 'वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु।' स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणवि-भक्तिकयोरेव। नेह। इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। 'समान-वाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा ४७१४)। 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा ११६६)। तेनेह न। ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति। 'एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः'

मिह विवक्षितमित्यदोषः[1]। संवेद्योऽस्मानिति। अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेशः। यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः। तत्र एकैकः पादः अष्टाक्षरः इति स्थितिः। तत्र सन्ध्यभावे 'अस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वान्न पादत्वम्। कृते तु सन्धौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघातः। संवेद्य् इत्यस्य पदत्वाभावात् अस्मदः पदात् परत्वाभावश्च। पूर्वान्तत्वे तु स्मानित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्दरूपता। तथापि संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्त-त्वात् पदत्वम्। स्मानित्यस्य तु एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दरूप-त्वम्। वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात् संवेद्यो इत्यस्य पदत्वम्, स्मानित्यादे-रष्टाक्षरत्वं च। परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता। 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति तु नास्तीति इणधातौ निरूपयिष्यामः। केचित्तु 'अपदादौ किं, युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदावतु' इति प्रत्युदाहरन्ति। तन्न, युष्मान्नित्यस्य पदा-त् परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्थप-दात् परत्वाभावात्।

ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सूत्र्यताम्, किं स्थग्रह-णेन। स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यैवार्थस्य लाभादित्यत आह—स्थग्रहणादिति। स्थाधातुः अहानौ वर्तते। 'समये तिष्ठ सुग्रीव' इति यथा। समये मर्यादायां विषये अनुवृत्तिं मा हासीरिति गम्यते। ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजतः इति व्युत्पत्तिर्विवक्षिता। षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यजतोरित्यर्थः। अलुप्तषष्ठ्यादिविभक्तिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः। इति युष्मत्पुत्र इति। पदात् परत्वं सम्पादयितुं इति शब्दः। युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। अत्र विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् श्रूयमाणविभक्तिकत्वाभावा-न्नादेशप्रवृत्तिः। तव पुत्रो मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र त्वमादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। समानवाक्ये इति। निमित्तनिमित्तिनोरे-कवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः। निघातशब्दः अनुदात्तवाची। एकतिङिति। तिङि-त्यनेन तिङन्तं विवक्षितम्। एकःतिङ् यस्येति विग्रहः। इदं च वाक्यलक्षण-मेतच्छास्त्रोपयोग्येव। तेन पश्य मृगो धावति' इत्यादौ नाव्याप्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ओदनमिति। ओदनं पचेत्येकं वाक्यम्। तव भविष्यतीत्य-

---

[1] समकालत्वेऽपि समानवाक्यस्थत्वाभावादादेशाप्राप्तिरिह बोध्या।

(वा ४७१७)। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। (४०८) **न चवाहाहैवयुक्ते**। ८।१।२४॥ चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव। हरो हरिश्च मे स्वामी। (४०९) **पश्यार्थैश्चानालोचने**। ८।१।२५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशाः न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परस्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्त-

---

परं वाक्यम्। ततश्च तवेति युष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात् पदात् परत्वाभावान्नादेश इति भावः। **शालीनामिति**। व्रीहीणामित्यर्थः। प्रकृतिविकारभावे षष्ठी। **एते वांनावादयः इति**। इदंच 'सपूर्वायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **धातेति**। महादेवं प्रति वचनमेतत्। अन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदाहरणमाह—**तस्मै ते नम इत्येवेति**। अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट्। य इन्द्रो वज्रबाहुः' इत्यादिपूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम्। एवंच किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः।

न चवाहा। च इत्यव्ययं समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां द्वन्द्वः। युक्त इति भावे क्तः। तदाह—**चादिपञ्चकयोगे इति**। पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थः। **एते इति**। वांनावादय इत्यर्थः। 'युष्मदस्मदोः षष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तत्तदनुवृत्तेरिति भावः। **इत्यादीति**। कृष्णो मम हा प्रसीदति। अद्भुतमिदमित्यर्थः। कृष्णो ममाह न प्रसीदति। अहेति खेदे। कृष्णो ममैव सेव्यः। ननु 'न चवाहाहैवैः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तग्रहणम्। 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तृतीययैव तल्लाभादित्यत आह—**युक्तग्रहणादिति**। यत्र चाद्यर्थैः समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोः साक्षादन्वयः तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः। **हरो हरिश्चेति**। अत्र चशब्दस्य हरिहरयोः साक्षादन्वयः। समुच्चितयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यत्रान्वयः। स्वामीत्यस्य मे इत्यनेनान्वयः। ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् मेआदेशस्य निषेधो नेति भावः।

पश्यार्थैश्चानालोचने दर्शनं पश्यः। 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनात् भावे शप्रत्ययः। 'पाघ्रा' इति पश्यादेशः। पश्यः दर्शनम् अर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तैरिति विग्रहः। आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तद्भिन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानैः दर्शनार्थकैरित्यर्थः। पश्येति दृशिना ज्ञानसामान्यं विवक्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात्। तदाह—**अचाक्षुषेत्यादिना**। **चेतसेति**। देवेत्यध्याहार्यम्। हे देव मनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः। **परम्परेति**। 'न चवाहा' इत्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात् साक्षात्संबन्धविवक्षा युक्ता। इह तु तद्विवक्षायां मानाभावात् परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः। **भक्तस्तवेति**। देवेत्य-

स्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । **(४१०) सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६॥** विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । **(४११) सामन्त्रितम् । २ । ३ । ४८ ॥** सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । **(४१२) आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८। १ । ७२ ॥** स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न । 'सर्वदा रक्ष देव

ध्याहार्यम् । इह तवेत्यस्य रूपेणान्वयः न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य प्रयोजनमाह—**आलोचने त्विति** ।

सपूर्वायाः । वां-नावाद्यादेशाः अनन्वादेशे पाक्षिकाः, अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यादिवत् विद्यमानवाची । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति वा विग्रहः, तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । तदाह—**विद्यमानेत्यादिना** । परयोरित्यनन्तरं युष्मदस्मदोरिति शेषः। **भक्तस्त्वामिति** । देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । हे देवदत्त त्वमपि भक्तः, अहमपि भक्तः इत्यन्वयः । **तेनेति** । भक्तत्वेनेत्यर्थः । **त्रायते इति** । पालयतीत्यर्थः । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र 'तेने'त्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदं, ततः परं 'हरि'रिति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेशविकल्पः । तथा 'त्रायत' इत्येतत् पूर्वं विद्यमानं पदम्, ततः परं 'सः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्यास्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्पः । 'त्रायत' इत्येतत् मध्यमणिन्यायेन उभयत्र संबध्यते । तेन निमित्तनिमित्तिनोः समानवाक्यस्थत्वं, सः इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्वं च बोध्यम् । **सामन्त्रितम्** । प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्यनेन परामृश्यते । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । तदाह—**संबोधने इत्यादिना** । तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महासंज्ञाकरणात् संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् । अत एव हे हैं भो इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्** । **स्पष्टमिति** । अनुवर्तनीयपदान्तराभावादिति भावः । **अग्ने तवेति** । 'अग्ने तव श्रवो वयः' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्दः अविद्यमानवत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । 'अग्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवदिति भावः । ततः किमित्यत आह—**इहेति** । अग्ने तवेत्यत्र, देवास्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः ते नसावादेशौ न भवतः । तव अस्मानित्यनयोः पदात् परत्वाभावात् पादादौ स्थितत्वाच्च । 'अग्ने नय' इत्यत्र नयेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङः' इत्यनुदात्तत्वं

नः' इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । (४१३) **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** । ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्यं समानाधि-

---

न भवति । अतिङन्तात् पदात् परं तिङन्तं निहन्यते इति हि तदर्थः । इह च अग्ने इत्यतिङन्तस्य अविद्यमानवत्त्वादतिङन्तात् परत्वाभावात् नानुदात्तत्वम् । अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वं न भवति । पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते इति हि तदर्थः । इह च अग्नेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम् । एवं वरुणशब्दस्यापि नानुदात्तत्वम्, ततः प्राचीनयोः अग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वात् ।

ननु सर्वदा रक्ष देव नः इत्यत्र कथं नसादेशः, देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वादित्यत आह—**सर्वदेति** । 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि' 'प्रतापरुद्र ते ख्यातिः' इत्यादौ तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मद्शब्दस्य पादादिस्थत्वात् । **एवमिति** । 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे सर्वेषां निघात इत्यन्वयः । 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थः । सर्वशब्दं विशिनष्टि—**यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति** । इति आदिर्येषामिति विग्रहः । आदिना सरस्वतीशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेषु एकैकस्मात्प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः । शुतुद्रिशब्दस्य तु अनुदात्तत्वं नेत्यविवादम्, तस्य द्वितीयपादादिस्थत्वात् । 'आमन्त्रितस्य च' इत्यत्र 'पदस्य, पदात, अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यनुवृत्तेः 'इमं मे' इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः । ननु गङ्गे इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने, सरस्वति इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसंभवः, ततः प्राचीनयोः गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावादित्यत आह—**आमन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येति** । आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् । एवंच इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । क्वचित् पुस्तकेषु यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते । तत्र आदिना सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने सरस्वतीत्याभ्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव । अयंच निघातः पदकाले स्पष्टं श्रूयते ।

नामन्त्रिते । आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकः शब्दो विवक्षितः, विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानम् अधिकरणं

करणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्, हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (सू ३६५५) । अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात्-सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । **(४१४) पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥** पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । इति दान्ताः ॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्-अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । इति थान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् । **(४१५) अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । ६।४।२४॥**

यस्येति विग्रहः । समानशब्द एकत्वपरः । विशेष्यबोधकशब्देन अभेदसंसर्गेण एकार्थवृत्तित्वं विवक्षितमित्याशयेनाह—**विशेष्यमित्यादिना** । **हरे दयालो इति** । अत्र दयालो इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयालो इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वान्नसादेश इति भावः । **अग्ने तेजस्विन्निति** । इह तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपे सुपाद्शब्दः । तस्य सुटि रूपाण्याह—**सुपादित्यादिना** । शसि विशेषमाह । **पादः पत्** । भस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**पाच्छब्दान्तमिति** । **पाच्छब्दस्येति** । पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाद्शब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, नतु तदन्तस्येति भावः । **इत्यादीति** । सुपदे । सुपदः । सुपदः । सुपदोः । सुपदि । इति दान्ताः ॥

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते । अग्निमदिति । 'मन्थ विलोडने' इति भ्वादौ । 'मन्थ विलोडने' इति क्र्यादौ । उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति नलोपे अग्निमथ् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ जश्त्वचर्त्वे इति भावः । भ्यामादौ जश्त्वेन थस्य दः । अग्निमद्भ्यामित्यादि । सुपि 'खरि च' इति चर्त्वम्, अग्निमत्सु । 'मथे विलोडने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' इति इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि । इति थान्ताः ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति । प्र अञ्चतीत्यर्थे 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकाद्धातोः नोपधात् क्विन्नित्यर्थः । पूजार्थस्य त्वग्रे वक्ष्यते । क्विनि 'हलन्त्यम्' इति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'लशक्वतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । प्र अन्च् इति स्थिते । **अनिदिताम्** । अङ्गस्येत्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायाः नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च। 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति नुम्। 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ङकारः। प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ, प्राञ्चः। प्राञ्चम्, प्राञ्चौ। (४१६) अचः। ६। ४। १३८॥ लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्। (४१७) चौ। ६। ३। १३८॥ लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा, प्राग्भ्यामित्यादि। प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ। 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य

तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम्। इत् ह्रस्व इकारः इत् इत्संज्ञकः येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति, अनिदिन्ति, तेषामिति विग्रहः। अवयवषष्ठ्यन्तमेतत् उपधाया इत्यत्रान्वेति। उपधाया इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम्। 'तच्च श्नान्न लोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तं लुप्तषष्ठीके अन्वेति। क् च ङ् च क्ङौ इतौ यस्येति विग्रहः। तदाह—**हलन्तानामित्यादिना**। इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः। प्र अच् प्राच् इति स्थितम्। तस्मात् सुबुत्पत्तिः। सुटि विशेषमाह—**उगिदचामिति**। **नुमिति**। सौ विशेषमाह—**संयोगान्तस्य लोपः इति**। हल्ङ्यादिना सुलोपे सतीति शेषः। **कुत्वेन ङकारः इति**। नासिकास्थानसाम्यादिति भावः। **अनुस्वारपरसवर्णाविति**। प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः। 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णः ञकारः। नस्य श्चुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। शसादावचि नुमभावात् प्र अच् अस् इति स्थिते। **अचः**। अच इत्यञ्चुधातोः 'अनिदिताम्' इति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम्। भस्येत्यधिकृतम्। 'अल्लोपो नः' इत्यतो अल्लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—**लुप्तेति**। इत्यकारलोपे प्र च् अस् इति स्थिते। **चौ**। अञ्चुधातोरुकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम्। ढ्रलोपे' इत्यतः 'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनुवर्तते। तदाह—**लुप्तेति**। **प्राचः इति**। यद्यपि 'अचः' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राचः इति सिध्यति। तथापि प्रतीचः इत्यार्थं सूत्रम्। **प्राग्भ्यामिति**। प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। **इत्यादीति**। प्राग्भिः। प्राचे। प्राचः, प्राचोः, प्राक्षु।

प्रत्यङ् इति। प्रतिपूर्वादञ्चेः क्विन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुबुत्पत्तिः। 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिना सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः इति भावः। **प्रत्यञ्चाविति**। प्रत्यच् औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तन्नकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः। एवं प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ। ननु प्रति अन्च् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे

विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते। 'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा। 'अमुमञ्चति' इति विग्रहे 'अदस् अन्च्' इति स्थिते।
(४१८) विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। ६। ३। ९२॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे। 'अदद्रि अन्च्' इति स्थिते, यण्। **(४१९) अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८। २। ८०॥** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य ऊदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तर-

---

प्रत्यच् इत्यस्मात् शसि असर्वनामस्थानत्वात् 'उगिदचाम्' इति नुमभावे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति, पूर्वस्याणोऽभावात्। ततश्च प्रत्यचः इति स्यादित्यत आह—**अचः इति लोपस्येत्यादि।** 'अचः' इति लोपेन यण्निमित्तस्याकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण्न भवति। ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे प्रतीच इति रूपं निर्बाधम्। एतदर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चारब्धम्। प्राचः पश्येत्यत्र अल्लोपदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घेणैव रूपसिद्धेः। भाष्ये तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम्। न च प्राचः पश्येत्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यम्, सवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् ('वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया 'अचः' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेः) इत्यन्यत्र विस्तरः।

अदस् अन्च् इति स्थिते इति। क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अन्च् इति स्थिते। 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थः। **विष्वग्देवयोश्च।** अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम्। **अनयोरिति।** विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थः। **सर्वनाम्नः इति।** चकारेण 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः। **अप्रत्ययान्ते इति।** सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अश्रूयमाणत्वादविद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिर्यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः। प्रकृते अदसष्टेरद्र्यादेशमुदाहृत्य दर्शयति—**अदद्रि अन्च् इति स्थिते इति।** अद्र्यादेशोऽयम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम्। **यणिति।** रेफादिकारस्येति शेषः। अदद्र्यच् इत्यतः सुबुत्पत्तिः। **अदसो।** अदसः असेः दात् उ दः मः इति च्छेदः। अदस इत्यवयवषष्ठ्यन्तम्। असेरिति तद्विशेषणम्। न विद्यते सिः यस्य सः असिः तस्येति विग्रहः। इकार उच्चारणार्थः। दादिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यम्। तदाह—**अदसोऽसान्तस्येति।** असेः किम्। अदस्यति। दात् किम्। अमुया। अत्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारस्य न भवति। ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह—**उ इतीति।** उश्च ऊश्च तयोः समाहारः इति विग्रहे द्वन्द्वे सति, सुब्लुकि, सवर्णदीर्घे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य, इति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य सोः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि,

तस्माद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईचः । अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते 'अदमुयङ्' 'अ: सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः

उ इति रूपमित्यर्थः । **आन्तरतम्यादिति** । अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्वः उकारः । ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्यादुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्यात् द्विमात्र ऊकार इत्यर्थः । **अमुमुयङिति** । अदद्यच् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य संयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे, अदद्यङ् इति स्थिते, प्रथमदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे, द्वितीयदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमुयङिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवतां सुगमः । **अमुमुयञ्चाविति** । प्राञ्चावितिवद्रूपम् । उत्वमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति विशेषः । **अमुमुईचः इति** । अमुमु इ अच् अस् इति स्थिते अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अचः' इति लोपविषये न प्रवर्तते इत्युक्तरीत्या अकृते यणि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इति भावः । **अमुमुयग्भ्यामिति** । 'चोः कुः' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे मकारादुकारस्य यणमाशङ्क्य आह—**मुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । अमुमुईचे । अमुमुईचः । अमुमुईचोः । अमुमुयक्षु ।

मतान्तरमाह—**अन्त्यबाधे इति** । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी । किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । असान्तस्य अदसः अन्त्यस्य दात्परस्य उत्वं दस्य च म इति फलितम् । अदसश्चान्त्यवर्णः सकारः दात्परो न भवति । अद्र्यादेशे कृते तु इकारः अन्तः, सोऽपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव दात्परस्य उत्वम्, दस्य च मः, नतु ततः प्राचीनयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति 'णो नः' इति धात्वादेर्णकारस्य विहितं नत्वं नेता इत्यत्रैव स्यात् नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम्—अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता तथापि सैवात्रार्थतः संगृहीता । अन्त्यस्य विकारः आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्यविकारस्याभावः अनन्त्यविकारः, अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुषः । अव्ययी-

तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्र्यङ्' । उक्तं च (भाष्ये) ॥

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति ।

'विष्वग्देवयोः' किम् । अश्वाची । 'अञ्चतौ' किम् । विष्वग्युक् । 'अप्रत्यये' किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । 'अतः कृकमि—' (सू १६०) इति सः । उदङ्, उदञ्चौ उदञ्चः । शसादावचि । (४२०) उद ईत् । ६ । ४ । १३९ ॥ उच्छब्दात्परस्य

भावपक्षे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यम्भावाभावः । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत् । **अदमुयङिति** । अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेषः ।

मतान्तरमाह—**अः सेः सकारस्येति** । सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति । असेरिति नायं नञ्तत्पुरुषः, किंतु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानकाकारवत इत्यर्थः । अदस्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत एवादस्शब्दस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अद्र्यादेशे सति सकारस्थानकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थः । तदिदं पक्षत्रयमपि भाष्यसंमतमित्याह—**उक्तं चेति** । अदसः टेः अद्रिविधौ सति अदद्र्यच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथङ्मत्वं तदुत्तरयोः अवर्णरेफयोरुत्वं च युगपदेव । लत्ववत् । चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा 'कृपो रो लः' इति लत्वं, तथा केचिदिच्छन्ति । अन्त्यसदेशस्यैव केचित् लत्वमिच्छन्ति । अद्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिदिच्छन्ति । हि यतः असेः सकारस्थानकाकारवत एव मुत्वं दृश्यते अः सेः यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना । **विष्वग्देवयोः किमिति** । विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थमित्यर्थः । **अश्वाचीति** । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्चाभावान्नाद्र्यादेश इति भावः । **अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनमिति** । अत्र अन इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चेरप्रत्ययान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यत्र अद्र्यादेशस्याप्रसक्तेः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह—**अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति** । अन्यथा 'अतः कृकमि' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तरपदाक्षेपात् कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदङिति । उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादिरिति भावः । शसादौ 'अचः' इति लोपे प्राप्ते । **उद ईत्** । 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप इत्यतः अत् इति

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईः स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। **(४२१) समः समि**। ६।३।९५॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात्। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। **(४२२) सहस्य सध्रिः**। ६। ३। ९५॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्। **(४२३) तिरसस्तिर्यलोपे**। ६। ३। ९४॥ अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः। तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि। **(४२४) नाञ्चेः पूजायाम्**। ६। ४। ३०॥ पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः। नलोपाभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम्

च। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**उच्छुब्दादित्यादिना**। सम् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। **समः समि**। समीति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते। तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अप्रत्ययेति**। **समीचः इति**॥ 'अचः' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः। **सहस्य सध्रिः**। सहस्य सध्रिः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ पर इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम्। **सध्र्यङिति**। सह अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि पूर्ववत्। सहस्य सध्र्यादेशे यण्। **तिरसस्तिर्यलोपे**। तिरि इति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते। न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य सः अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः[1]। तदाह—**अलुप्तेत्यादिना**। **तिर्यङिति**। तिरः अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। तिरसस्तिर्यादेशे यण्। **तिरश्चः इति**। शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्त्वान्न तिर्यादेशः। सस्य श्चुत्वेन शः इति भावः।

पूजार्थादञ्चुधातोः क्विनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते—**नाञ्चेः**। 'अनिदिताम्' इति सूत्रात् उपधायाः क्ङितीत्यनुवर्तते। 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते। तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—**पूजार्थस्येत्यादिना**। पूजाया गम्यत्वे सतीत्यर्थः। न त्वत्राञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम्। अत एव अञ्चितं गच्छति इत्यत्र नलोपो न। अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः। समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते। समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः। अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते। नत्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। **प्राङिति**। प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन् प्रकर्षेण पूजनमञ्चेरर्थः नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतः सुबुत्पत्तिः। हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ, नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकार इति भावः। **प्राञ्चाविति**। स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः।

[1] अविद्यमानः अल्लोपो यस्मिन्नित्यर्थे अ अलोपे इति स्थिते शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। शकन्ध्वादिष्विति वार्तिकमपि 'अलोपे, सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः, समर्थः पदविधिरित्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादेव सिद्धम्।

इत्यादि। प्राङ्क्षु–प्राङ्क्षु–प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'। अस्य 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुङ्भ्यामित्यादि। 'चोः कुः' (सू ३७८) पयोमुक्–पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुचः। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्। 'स्कोः—' (सू ३८०)

अलुप्तेति। 'उगिदचाम्' इत्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् न। ततश्च नकारद्वयश्रवणं न शङ्क्यमिति भावः। **नलोपाभावादिति**। शसादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति। लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः। **प्राञ्चः इति**। प्र अन्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात्, 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात्। असर्वनामस्थानतया 'उगिदचाम्' इति नुमश्चाप्रसक्तेरिति बोध्यम्। **प्राङ्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वात् चकारस्य संयोगान्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः इति भावः। **इत्यादीति**। प्राङ्भिः। प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम् प्राङ्भ्यः। प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम्। प्राञ्चि, प्राञ्चोः। **प्राङ्ख्ष्वति**। 'ङ्णोः कुक्टुक्' इति वा कुक्। 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे खश्च बोध्यः। **एवमिति**। सुटि पूर्ववदेव रूपाणि। शसादावचि प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चा। प्रत्यङ्भ्याम्। अमुमुयञ्चः। अमुमुयङ्भ्याम्। उदञ्चः। उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम्।

क्रुञ्च कौटिल्येति। **नलोपाभावोऽपीति**। 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः, निरुपपदात् क्विन्नपि निपात्यत इत्यर्थः। सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत। 'उगिदचाम्' इति नुमः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु स्वाभाविकञोपधस्यैव धातुपाठे निर्देशात् नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति। अत एव 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुञ्चेत्यत्र चकारे परे 'चो कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगित्यादि सूत्रे क्रुञ्चेति निपातनात् कुत्वं नेत्युक्तं संगच्छते। यदि तु नस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चो कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसंगतिः स्यात्। कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्तां तावत्। नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—**क्रुङ् इति**। हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वम्। **क्रुङ्भ्यामिति**। संयोगान्तलोपे नकारस्य कुत्वं ङकारः। अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्वं निपातनादेव न भवति, चवर्गपञ्चमञकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रभाष्यकैयटस्वरसः। **पयोमुगिति**। 'मुच्लृ मोक्षणे' क्विप्। सुपूर्वात् 'ओ व्रश्चू छेदने' इति धातोः क्विपि

इति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्-सुवृड्, सुवृश्चौ, सुवृश्चः। सुवृट्त्सु-सुवृट्सु। इति चान्ताः। 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्त महतः—' (३१७) इति दीर्घः। मह्यते पूज्यत इति महान्, महान्तौ, महान्तः। हे महन्। महतः। महता, महद्भ्यामित्यादि। (४२५) अत्वसन्तस्य चाधातोः। ६।४।१४॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्, धीमन्तौ,

---

'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे सुवृश्च्शब्दः। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति**। हल्ङ्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः। **सलोपः इति**। धातुपाठे व्रस्च् इति सस्य श्चुत्वे कृते व्रश्च् इति निर्देशः। तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारस्य लोप इत्यर्थः। 'वावसाने' इति चर्त्वे षस्य टः। तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थः। **सुवृट्त्स्विति**। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'ड्ः सिः' इति वा धुट्। ततश्चर्त्वमिति भावः। इति चान्ताः।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते। अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह—**वर्तमाने**। उणादिसूत्रमेतत्। **निपात्यन्ते इति**। तत्र 'पृष सेचने' 'बृहि वृद्धौ' अनयोर्गुणभावः, महेः कर्मणि अतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः। **शतृवदिति**। शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः। **उगित्त्वादिति**। शतृवद्भावेन सुटि उगित्त्वान्नुमित्यर्थः। **सान्तेति**। सुटि महन्त् स् औ इत्यादिस्थितौ नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः। **मह्यते इति**। कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थं बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः कर्मणि अतिप्रत्यय इति भावः। **महानिति**। नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगान्तलोप इति भावः। **महान्ताविति**। नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। **हे महन्निति**। असंबुद्धावित्यनुवृत्तेः 'सान्तमहतः' इति दीर्घो नेति भावः। **महतः इति**। असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दीर्घः। धीः अस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मतुप्, पकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः। धीमत् स् इति स्थिते। **अत्वसन्तस्य**। अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्। अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। अधातोरित्यसन्तविशेषणम्। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते। अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साविति 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते। तदाह—**अत्वन्तस्येत्यादिना**। ननु कृते अकृते च दीर्घे प्रवृत्त्यर्हस्य नुमो नित्यत्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह—**परमिति**। **वचनसामर्थ्यादिति**। अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भावः। **ततो नुमिति**। दीर्घे कृते नुमित्यर्थः। 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति त्वनित्यम्, 'पुनः

धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्त-मिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। 'उगिद-चाम्—' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम्। धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चते-रेव' इति। तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न। 'अधातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्तः इत्यादि। 'भातेर्डवतुः' (उ ६३)। भवान्,

---

प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तेरिति भावः। **धीमानिति**। दीर्घे नुमि हल्ङ्यादि-लोपे संयोगान्तलोपे रूपमिति भावः। **हे धीमन्निति**। असंबुद्धौ इत्युक्तेः न दीर्घ इति भावः। **महद्वदिति**। असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावादिति भावः। अत्वसोरिति वक्तव्ये अन्तग्रहणं तु अत्वन्तमात्रग्रहणार्थम्। अन्यथा उपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मतुबादयः। नह्येते उपदेशे अत्वन्ता इत्याहुः। नन्वधातोरित्येतत् असन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कुतो नेत्यत आह— **धातोरपीति**। अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम्। अधातोरित्येतस्य अत्वन्त-विशेषणत्वं नाश्रितमित्यर्थः।

ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—**गोमन्तमिति**। आचरति वेत्यनन्तरम् इत्यर्थे इति शेषः। गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'न क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्य-न्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'यस्य हलः' 'अतो लोपः' इति यलोपाल्लोपयोः गोमत्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भावः। एवंविधात् गोमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे सति 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे गोमानिति रूपं वक्ष्यति। तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारक्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिदचाम्' इति नुमागमः, अधातोरेव उगितो नुम्विधानादित्याशङ्क्य आह—**उगिदचामिति सूत्रे इति**। उगितः सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु अञ्चतेरुगित्त्वादेव सिद्धेः। अतः अज्ग्रहणमतिरिच्यमानं नियमार्थमित्यर्थः। नियमशरीरमाह—**धातोश्चे-दिति**। धातोश्चेदुगितः कार्यं स्यात् तर्हि अञ्चतेरेव नतु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्' इति पूर्वेणान्वयः। नियमस्य फलमाह—**तेनेति**। 'स्रन्सु ध्वन्सु गतौ' इत्युगितौ ताभ्यां क्विपि 'अनिदितां हल उपधायाः' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादि-लोपे 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति दत्वे स्रत् ध्वत् इति रूपमिष्टम्। उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्ते तु अत्रापि नुम् स्यात्। कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थः। तर्ह्येतावतैव सिद्धे अधातोरिति किमर्थमित्यत आह—**अधा-तोरिति त्विति**। अधातुः पूर्वं भूतः अधातुभूतपूर्वः, पूर्वं अधातुभूतस्यापि नुमर्थमधातोरित्येतदित्यर्थः। ततश्च उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्येकं वाक्यम्। तत्र

भवन्तौ, भवन्तः। शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः। भवतीति भवन्। (४२६) उभे अभ्यस्तम्। ६।१।५॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः। (४२७) नाभ्यस्ताच्छतुः। ७।१।७८॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्—ददद्, ददतौ, ददतः। (४२८)

अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यादित्यर्थः। अधातोरित्यपरं वाक्यम्। उक्तो नुमागमः अधातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः। प्रकृते च क्यजाचारक्विबुत्पत्त्यनन्तरं धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्तेः पूर्वं अधातुत्वसत्त्वान्नुम् निर्बाध इत्यर्थः। एतत् सर्वं 'उगिदचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत्र क्यच्पक्षे दीर्घे नुमि च कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्, क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्युक्तेश्च।

अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—**भातेर्डवतुरिति**। उणादिसूत्रमेतत्। भाधातोर्डवतुः स्यादित्यर्थः। डकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। भवत् इति रूपम्। **भवानिति**। भवच्छब्दात् सुः। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः। **शत्रन्तस्य त्विति**। 'लटः शतृशानचौ' इति भूधातोर्लटः शतृ आदेश। शकार इत्, ऋकार इत्, शप्, गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम्। तस्य तु अत्वन्तत्वाभावादत्वसन्तस्येति दीर्घो न भवति। तत्र उकारानुबन्धग्रहणादित्यर्थः। **भवन्निति**। सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपः। भवन्ताविव्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः। दाञ्धातोः लटः शत्रादेशे शप् जुहोत्यादिभ्यः श्लुः 'श्लौ' इति द्वित्वम्, अभ्यासह्रस्वः, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपः। ददत् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। 'उगिदचाम्' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्तात्' इति तन्निषेधं वक्ष्यन् अभ्यस्तसंज्ञामाह—**उभे अभ्यस्तम्**। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते। उभग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थम्। द्वे इत्यनेन च षष्ठाध्यायविहितमेव द्वित्वं विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायात्। तदाह—**षाष्ठेत्यादिना**। समुदिते किम्? नेनिजतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युदात्तः प्रत्येकं स्यात्। **नाभ्यस्ताच्छतुः**। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते। तदाह—**अभ्यस्तादित्यादिना**। **ददद्दिति**। ददत्शब्दात् सुः। हल्ङ्यादिलोपः। 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात् 'उगिदचाम्' इति नुम् न। अत्वन्तत्वाभावाच्च न दीर्घ इति भावः।

'जक्ष भक्षहसनयोः, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः, वेवीङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवः अदादौ पठिता लुग्विकरणाः। तेभ्यो लटः शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेध इष्यते। अभ्यस्तसंज्ञायाश्च द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाप्राप्ताविदमारभ्यते—

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥ षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्-जक्षद्, जक्षती जक्षतः । एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत्, चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत्, वेव्यत् । इति तान्ताः । गुप्-गुब्, गुपौ, गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । इति पान्ताः । (४२९) त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातोः कञ् स्यात्, चात् क्विन् । (४३०) आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ९१ ॥ सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्ध-

---

जक्षित्यादयः षट् । अभ्यस्तमित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र जक्षितिः आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति जक्षधातुमारभ्य षण्णामेव ग्रहणं स्यात्, वेवीङो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जागृ इत्यारभ्य षण्णां ग्रहणं स्यात्, नतु जक्षेः । अतो व्याचष्टे—षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः इति । अत्र विवरणवाक्ये जक्षितिरिति श्तिपा निर्देशः, जक्षधातुरित्यर्थः । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इति इडागमे रूपम् । सूत्रे जक्ष् इति पृथक्पदम् । इतिना जक्षिः परामृश्यते । इति आदिः येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च इत्यादयः षट् इत्यनेन जक्षधातोः अन्ये जागृ इत्यारभ्य षड् धातवो विवक्षिताः चशब्दः अध्याहार्यः । एवं च जक्षधातुश्च जागृधातुमारभ्य षड् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवः अभ्यस्तसंज्ञकाः स्युरिति फलतीत्यर्थः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । जक्षदिति । अभ्यस्तत्वान्नुम्निषेध इति भावः । ननु दीधीवेव्योर्ङित्वात् 'अनुदात्तङित' इति आत्मनेपदसंज्ञक एव लटः शानजादेशः स्यात् न तु शत्रादेशः इत्यत आह—दीधीवेव्योरिति । दीधीवेव्योः छन्दोमात्रविषयत्वं तिङन्ताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छान्दसं परस्मैपदम् । अतः शानजसंभवात् शत्रादेश एवेत्यर्थः । दीध्यत् वेव्यदिति । दीधी वेवी इत्याभ्यां लटः शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेशः । अभ्यस्तत्वाच्च नुम् नेति भावः । इति तान्ताः ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । गुबिति । 'गुपू रक्षणे' क्विप् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो नेति भावः । गुब्भ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भ्यामादौ जश्त्वमिति भावः । इति पान्ताः ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । तादृक्शब्दं व्युत्पादयितुमाह—त्यदादिषु । चकारात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यतः क्विन् अनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं विवक्षितम् । तदाह—त्यदादिष्वित्यादिना । अनालोचने किम् । तं पश्यति तद्दर्शः । कर्मण्यण् । कञि तु कित्वात् गुणो न स्यात् । तद्शब्दे उपपदे क्विनि, उपपदसमासे सुब्लुकि तद् दृश् इति स्थिते । आ सर्वनाम्नः । आ इत्यविभक्तिकनिर्देशः । 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—

त्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्-तादृग् तादृशौ तादृशः। 'षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। 'दिगादिभ्यो यत्' (सू १४२६) इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम्। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे।

सर्वनाम्न इति। अन्तादेश इति। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमिदम्। दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः। तादृश् इति रूपम्। ततः सुबुत्पत्तिः। **कुत्वस्येति।** तादृश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे, क्विन्प्रत्ययस्य कुः इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च' इति ष इत्यर्थः। **तस्येति** 'व्रश्च' इति संपन्नस्य षकारस्येत्यर्थः। **तस्य कुत्वेनेति।** डकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गकार इत्यर्थः। **तस्य चर्त्वेनेति।** गकारस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। **तादृगिति।** स इव दृश्यत इति न विग्रहः। 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव क्विन्विधानात्। किंतु कर्मकर्तरि क्विन्। स इवायं पश्यति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। 'दृशेरत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वादज्ञानार्थता' इति 'त्यदादिषु दृशेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। रूढशब्द एवायमित्यन्ये।

अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—**षत्वापवादत्वादिति।** यद्यपि दधृगञ्चुयुजिक्रुञ्चुषु अप्राप्तेऽपि व्रश्चादिषत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वमारभ्यते। तथापि क्विपैव सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्, त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च' इति क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्थं क्रियमाणं घृतस्पृक्, तादृक् इत्यादिषु अप्रवृत्तौ निरवकाशमेव स्यात्। अतस्तद्विषये कुत्वस्य फलतः षत्वापवादत्वमिति भावः। क्विन्विधानं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वार्थमेव इति 'स्पृशोऽनुदके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनवकाशत्वादेव च षकारविषये कुत्वस्य नासिद्धत्वमपि। अन्यथा 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादिना स्पृशादेः क्विन्विधिवैयर्थ्यात्। उक्तं च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये—'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **खकारः इतीति।** अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भावः। **ख एवेति।** तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम्। शकारस्य कुत्वेन खकारे सति तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वाभावपक्षे तादृख् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थः। नन्वस्तु शकारस्य खकारः। अथापि तस्य चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह—**जश्त्वं प्रतीति।** जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्यासिद्धतया झलोऽभावेन जश्त्वासंभवादित्यर्थः। अथ कैयटादिमते उक्तदोषं निरस्यति—**दिगादिभ्यो यदितीति।** विश प्रवेशने' क्विप्, विश् इति रूपम्। तस्य विशेषमाह—**व्रश्चेति षत्वमिति।** विश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्च' इति शकारस्य षकार इत्यर्थः।

विट्-विड्, विशौ, विशः । विशम् । (४३१) नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥ नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग्—नट्-नड्, नशौ, नशः । नग्भ्याम् नड्भ्यामित्यादि । (४३२) स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्-घृतस्पृग्, घृतस्पृशौ, घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । इति शान्ताः । 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णो-

जश्त्वचर्त्वे इति । षस्य जश्त्वेन डः । 'वावसाने' इति तस्य चर्त्वेन पक्षे टः इत्यर्थः । विड्भ्याम् । विट्त्सु विट्सु ।

'णश अदर्शने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चादिना नित्यं षत्वे प्राप्ते । नशेर्वा । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इति च । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—नशेः कवर्ग इत्यादिना । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे 'व्रश्च' इति षत्वम् । नक् नगिति । कुत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । नट् नडिति । षत्वपक्षे जश्त्व-चर्त्वाभ्यां रूपे । नग्भ्याम्-नड्भ्यामिति । कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकारः । षत्व-पक्षे तु जश्त्वेन डकारः । 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् तु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । स्पृशोऽनुदके । अनुदके सुपीति । उदकशब्द-भिन्ने सुबन्ते इत्यर्थः । 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । घृतस्पृक्-घृतस्पृगिति । घृतं स्पृशतीति विग्रहे क्विन् उपपदसमासः । सुब्लुक् । घृतस्पृश्-शब्दात् सुबुत्पत्तिः । सोर्हल्ङ्यादिलोपः । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्च' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । अथ 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र 'क्विनः कुः' इत्येतावतैव क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहणं क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहि-लाभायेत्युक्तं युक्शब्दनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह—क्विन् प्रत्ययो यस्मा-दिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपीति । सति भवतीति शेषः । अनुदके सुप्यु-पपदे तावत् स्पृशेः क्विन् विहितः । अतो निरुपसर्गात् स्पृशेः क्विबेव । तस्य संप्रति क्विन्नन्तत्वाभावेऽपि कुत्वं भवत्येव, बहुव्रीह्याश्रयणेन कदाचित् क्विन्नन्तत्व-मात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भावः । षडगकाः प्राग्वदिति । षत्वजश्त्वकुत्वचर्त्वैरिति भावः । इति शान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृष्शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति—ञि धृ-षेति । 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिः इत् । आकारस्तु 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति इत् । ऋत्विगादिनेति । क्विन्नादित्रयं निपात्यते । क्विनि लुप्ते धृष् इत्यस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् । हलादिः शेषः । कित्त्वान्न लघूपधगुणः, दधृष् इति

तीति दधृक्-दधृग्, दधृषौ, दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्न-मुट्-रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषः । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्-षड् । षड्भिः षड्भ्यः । षड्भ्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । 'यरोऽनुनासिके—' (सू ११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा ५०१७) इति वचनान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्त्सु-षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' (सू १६२) इति रुत्वम् ।

(४३२) र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः, पिपठिषौ, पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् ।

रूपम् । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । **कुत्वात्पूर्वमिति** । जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थः । **गः कः इति** । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति डस्य कुत्वेन गकारः, तस्य चर्त्वेन ककार इत्यर्थः । **रत्नमुडिति** । 'मुष स्तेये' क्विप्, उपपदसमासः सुब्लुक्, हल्ङ्यादिलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—**षड्भ्यो लुगिति** । अनेन जश्शसोः लुकि जश्त्वचर्त्वे इति शेषः । **तदन्तविधिरिति** । 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोराङ्गत्वादिति भावः । प्रियाः षट् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषष्शब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति । प्रियषट्-प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषषः इत्यादि रत्नमुष्शब्दवत् । तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुङ्नुटावाशङ्क्य आह—**गौणत्वे त्विति** । 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटोः प्रवृत्तेरिति भावः । पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ व्यक्तायां वाचि' इति धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सन्प्रत्यये 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्य इत्वं, सन इट्, षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, 'अतो लोपः', पिपठिष् इति षकारान्तम् । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं, ततः सुः, तत्र विशेषं दर्शयति—**रुत्वं प्रतीति** । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधाद्धल्ङ्यादिलोपे कृते 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम् । न च सकाराभावः शङ्क्यः, रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ।

र्वोरुपधायाः । र् च, व् च र्वौ तयोरिति विग्रहः । 'सिपि धातो रुर्वा'

---

१ वस्तुतस्तु पिपठिस् इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपोत्तरं प्रत्ययलक्षणेन सान्तस्य पदत्वे सत्येव 'ससजुषोः' इति रुत्वस्य प्राप्तिसम्भवः, तत्र च 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात्षत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति 'रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादिति लेखोऽनुचित एव । क्विबुत्पत्तेः प्राक्जातं षत्वमादाय यथाकथञ्चिन्मूलं लापनीयम् ।

'वा शरि' (सू १२१) इति वा विसर्जनीयः। (४३४) **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। ८।३।५८॥** एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्। पिपठीष्षु—पिपठीःषु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वा-

---

इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। वोरिति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। 'पदस्य' इत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह—**रेफेत्यादिना। पिपठीरिति**। ठकारादिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भावः। **पिपठीर्भ्यामिति**। 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'र्वोरुपधायाः' इति भ्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भावः। सुपि विशेषमाह—**वा शरीति**। पिपठिष् सु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः। तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमित्यर्थः। तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीः सु इति स्थिते, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते। **नुम्विसर्जनीय**। इण्कोः इति, मूर्धन्यः इति चानुवर्तते। तदाह—**एतैः प्रत्येकमित्यादिना**। अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितम्। न तु 'अट्कुप्वाङ्' इतिवत् यथासंभवं व्यवधानमिति भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः। विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह—**ष्टुत्वेनेति**। पिपठीस् सु इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिणः परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य ष्टुत्वेन षकारः, नतु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः। अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः। एवं च 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः। अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। **निंस्स्वेति**। 'णिसि चुम्बने' लुग्विकरणः। 'णो नः' इति णस्य नः, इदित्वान्नुम्। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, 'थासः से, 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम्। निन्स्स्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निंस्स्वेति रूपम्। अत्र यथासंभवं व्यवधानाश्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यात्। अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः। **निंस्से इति**। उक्तधातोर्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्। तस्य 'थासः से' इति सेआदेशः। निंस्से इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वं न भवति, प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः। हिसि हिंसायाम्' सुपूर्वादस्मात् क्विप्, इदित्वान्नुम्, ततःसप्तमीबहुवचने सुहिन्स्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम्। 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न। किं च पुम्शब्दात् सप्तमीबहुवचने पुंस्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य

रोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात्। तेनेह न। सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति सलोपे विसर्गः। चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः। 'रोः सुपि' (सू ३३९) इति नियमान्न विसर्गः। चिकीर्षु। 'दमेर्डोसिः' (उ २२७)। डित्त्वसामर्थ्यांट्टिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ। दोः, दोषौ, दोषः। 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति वा दोषन्। दोष्णः। दोष्णा। दोषः। दोषा।

संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम्। तत्र सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् षत्वं स्यात्। नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे पुंसु इत्यत्र षत्वं स्यादित्यत आह—**नुम्ग्रहणमिति**। **व्याख्यानादिति**। प्रकृतसूत्रे 'हयवरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत् सूत्राक्षरानुगतमित्याह—**अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थतेति**। नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता लब्धप्रयोजनता इत्यर्थः। नुम्ग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठादिति भावः।

चिकीरिति। कृधातोस्सनि 'इको झल्' इति कित्त्वादृकारस्य गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। ततः 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। ततः 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। 'हलादिशेषः, ह्रस्वः, कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चुत्वं, सस्य षत्वम्। चिकीर्ष् इति रूपम् 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्ततः क्विप्। 'अतो लोपः'। चिकीर्ष् इत्यस्मात् षकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे चिकीर्ष् इति स्थितम्। एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति नियमात् षकारस्य संयोगान्तलोपाभावमाशङ्क्य आह—**रात्सस्येति**। षत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। एवं चिकीर्भ्यामित्याद्यूह्यम्। विसर्गमाशङ्क्य आह—**रोः सुपीति**। प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाभावादिति भावः। **दमेर्डोसिति**। औणादिकमेतत्सूत्रम्। 'दमु उपशमे' इत्येतस्माद्धातोर्डोस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। डकार इत्। **डित्त्वसामर्थ्यादिति**। 'टेः' इति भस्य विहितष्टिलोप इह भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः। सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, दोष् इति षकारान्तं रूपम्। ततः सोर्हल्ङ्यादिलोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गाविति**। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे सति विसर्गः। **वा दोषन्निति**। शसादाविति शेषः। **दोष्णः इति**।

१ अत्रापि असिद्धशास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतसिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसंभावनायां 'पूर्वमसिद्धशास्त्रं न प्रवर्तते' इति न्यायेन सुबुत्पत्तेः प्राक् षत्वाप्रवृत्तौ सुबुत्पत्त्यनन्तरं हल्ङ्यादिलोपे च सति पदान्तत्वादेव षत्वाप्राप्त्या 'षत्वस्यासिद्धत्वा'दिति लेखः पूर्ववदस्थान एव बोध्यः।

'विश प्रवेशने'। सन्नन्तात्क्विप्। कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्—विविड्, विविक्षौ, विविक्षः। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपः। तट्—तड्, तक्षौ, तक्षः। गोरट्—गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः—' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते। णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति। 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति

शसि दोषन्नादेशे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णत्वमिति भावः। दोःसु दोष्षु। विविक्ष्शब्दं व्युत्पादयति—**विशेति**। **सन्नन्तादिति**। वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेः सन् 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वान्न लघूपधगुणः। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। हलादिःशेषः। शकारस्य झल्परकत्वात् 'व्रश्च' इति षः। 'षढोः कः सि' इति षस्य कः। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वम्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विप्। 'अतो लोपः' विविक्ष् इति षकारान्तं रूपमित्यर्थः। **कत्वस्येति**। विविक्ष् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे षकारस्य संयोगान्तलोपः। 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न शङ्क्यः। संयोगादिलोपे कर्तव्ये 'षढोः कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। **व्रश्चेति षः इति**। संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ, झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि निवृत्तौ, पदान्तत्वात् 'व्रश्च' इति शस्य ष इत्यर्थः। **जश्त्वचर्त्वे इति**। षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः।

स्कोरिति। 'तक्षू तनूकरणे' अस्मात् क्विप् ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थः। तड्भ्याम्। तट्त्सु-तट्सु **गोराडिति**। 'रक्ष पालने इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सुबुत्पत्तौ तक्षशब्दवद्रूपम्। **तक्षिरक्षिभ्यामिति**। इका निर्देशोऽयम्। तक्षू रक्ष् धातुभ्यां 'हेतुमति च' इति णिच्, चकार इत्। 'चुटू' इति णकार इत्। ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे, क्विपि लुप्ते, तक्ष्, रक्ष् इति षकारान्ते रूपे। ततः सुलोपे सति संयोगान्तलोपापवादः। 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारस्य लोपः न प्रवर्तते इत्यर्थः। **णिलोपस्येति**। 'णेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादित्यर्थः। **तस्य दोषः**

---

१ तस्य पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव, दित्यस्य दोषः अपवादः, संयोगादिलोपे, लत्वे, णत्वे चेति वार्तिकार्थः। तत्र संयोगादिलोपोदाहरणं तक् तगित्यादि, लत्वे निगाल्यते। अत्र 'अचि विभाषे'ति लत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं भवति। णत्वे माषवपनी। अत्र ङीप्निमित्तकाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावा'त्प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु चे'ति णत्वं न।

निषेधात्। तस्मात्संयोगान्तलोप एव। तक्—तग्। गोरक्—गोरग्। 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। पिपक्-पिपग्। एवं विवक्। दिधक्॥ इति षान्ताः॥ 'पिस गतौ' सुष्ठु पेसतीति सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः। सुपिसा, सुपीर्भ्याम्। सुपीःषु—सुपीष्षु। एवं सुतूः। 'तुस खण्डने'। विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसम्, विद्वांसौ। (४३५) **वसोः सम्प्रसारणम्।** ६।४।१३१॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपं, षत्वम्। विदुषः। विदुषा। 'वसुस्रंसु—' (सू ३३४) इति दत्वम्। विद्वद्भ्याम्

इति। **तस्मादिति**। 'स्कोः' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**तक्-तग्**। **गोरक्-गोरगिति**। 'डु पचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः। 'सन्यतः' इत्यभ्यासाकारस्य इत्त्वम्। 'चोः कुः' इति चकारस्य कुत्वम्। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षः। पिपक्ष् इति रूपम्। ततः सोर्लोपे 'स्कोः' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह—**कुत्वस्यासिद्धत्वादिति**। चकारस्थानिकस्येति शेषः। सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् कुत्वे जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह—**पिपक्-पिपगिति**। पिपक्षौ, पिपक्षः इत्यादि। **एवं विवगिति**। वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् विवक्षशब्दः पिपक्षशब्दवदित्यर्थः। **दिधगिति**। दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि, द्वित्वे, हलादिशेषः, अभ्यासेत्वे, दिदह्स् इति स्थिते 'दादेर्धातोर्घः' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बशः' इति दकारस्य धत्वे, दिधघ्स इति घकारस्य चर्त्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे ततः क्विपि अतो लोपे दिधक्ष् इति रूपम्। तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोर्लोपे चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इत्यभावे षकारस्य संयोगान्तलोपे खर्परत्वाभावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् जश्त्वचर्त्वे इति भावः। दिधक्षौ दिधक्षः इत्यादि। इति षान्ताः।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते। सुपीरिति। 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः। **एवं सुतूरिति। विद्वानिति**। 'विद ज्ञाने' अदादिः, लटः शत्रादेशे 'विदेः शतुर्वसुः' शित्त्वात् सार्वधातुकत्वात् शप्, लुक्। 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं विद्वस्शब्दः। तस्मात् सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः। सान्तत्वाभावात् 'वसुस्रंसु' इति दत्वं न। **विद्वांसाविति**। सुटि नुमि कृते 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भावः। शसादावचि विशेषमाह—**वसोः संप्रसारणम्**। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्तग्रहणम्। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**वस्वन्तस्येति। पूर्वेति**। शसि वकारस्य उत्वे विदु अस् इति स्थिते, 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे, विदुस् इति स्थिते, प्रत्य-

इत्यादि। सेदिवान्, सेदिवांसौ सेदिवांसः। सेदिवांसम्। अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते। 'अकृतव्यूहाः—' (प ४७) इति परिभाषया। सेदुषः। सेदुषा, सेदिवद्भ्याम् इत्यादि। 'सान्तमहतः—' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः। सुहिन्भ्याम् इत्यादि। सुहिन्सु-

यावयवत्वात् सस्य षत्वमित्यर्थ। 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति पूर्वरूपस्यासिद्धत्वं न शंक्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः। सुपि दत्वे चर्त्वम्। विद्वत्सु। **सेदिवानिति**। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' 'धात्वादेः षः सः', 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वसुः, उकावितौ, लिटि धातोः' इति द्वित्वम्, हलादिशेषः, 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इट्। सेदिवस्शब्दः। ततः सुः, उगित्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। सान्तवस्वन्तत्वाभावान्न दत्वमिति भावः। **सेदिवांसाविति**। नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घः। ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात् सेदिवस्शब्दात् शसि 'वसोः संप्रसारणम्' इति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि सेद्युषः इति स्यात्। ततश्च सेदुषः इति वक्ष्यमाणं रूपमयुक्तम्। नच शसि भविष्यति भविष्यत्संप्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते। पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसंज्ञापेक्षतया संप्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन इडागमस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः। परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह— **अन्तरङ्गोऽपीति**। **अकृतेति**। भविष्यता संप्रसारणेन वलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भावः।

वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवस्शब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु। तथापि वकारस्य संप्रसारणे, उत्वे कृते, यणि सत्यपि संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो व्योः' इति लोपे सेदुषः इति रूपं सिद्धम्। नच 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' इति निषेधः शङ्क्यः। उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्य एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात्। इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके वलि लोपे तदभावात्। किंच कृते इटि संप्रसारणप्रवृत्तावपि वलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुषः इति निर्बाधम्, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायात्। किंच पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथमं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुषः इति निर्बाधमित्याहुः। **सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादीति**। सेदिवत्सु। 'हिसि हिंसायाम्' इदित्त्वान्नुम्, सुपूर्वात्क्विप्, इदित्त्वान्नलोपो न, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, सुहिंस्शब्दात्सोर्लोपः, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति

सुहिन्सु। ध्वत्–ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः। ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्। (४३६) पुंसोऽसुङ्। ७।१।८९॥ सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। असुङ उकार उच्चारणार्थः। 'बहुपुंसी' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ४५५) इति ङीबर्थं कृतेन 'पूञो डुंसुन्' ('पातेर्डुंसुन्') इति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्।

दीर्घः। निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिः। सुहिन् इति सौ रूपं वक्ष्यति। तत्र 'सान्तमहतः' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**सान्तेति। सुहिन्भ्यामिति।** 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भावः **सुहिन्स्विति।** संयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्तिः। सुपः सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात्। **ध्वदिति।** ध्वंसु अवस्रंसने' कृतानुस्वारनिर्देशः। क्विप्, अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः। सोर्लोपः। 'वसुस्रंसु' इति दत्वम्। 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भावः। **एवमिति।** 'स्रंसु अवस्रंसने' क्विबादि पूर्ववदिति भावः।

'पूञ पवने' अस्मात् 'पूञो डुंसुन्' इति उणादिसूत्रेण डुंसुन्प्रत्ययः। डकारो नकार उकारश्च इत्। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। पुंस्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। तत्र सुटि विशेषमाह—**पुंसोऽसुङ्।** 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सर्वनामस्थाने इति।** पुंसः असुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने इति फलितम्। ननु तत्पुरुषात् परमपुंस्शब्दात् सुटि असुङादेशात् प्रागेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं पकारादुकारस्य स्यात्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समासस्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः। इष्यते तु असुङि कृते परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य। अत आह—**विवक्षिते इति।** 'पुंसोसुङ्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परसप्तमी किंतु विवक्षिते इत्यध्याहृत्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति ततः प्रागेव असुङित्यर्थः आश्रीयते। एवं च सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव असुङि कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं, परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भावः। नच परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वरः पकारादुकारस्य अकृतव्यूहपरिभाषया न भवति। असुङि कृते पकारादुकारस्य समासान्ततायाः प्रनङ्क्ष्यत्वादिति वाच्यम्, विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतव्यूहपरिभाषाया अस्वीकार्यत्वादिति भावः।

अत्र असुङि उकार इत् उदित्कार्यार्थः इति प्राचीनमतं दूषयितुमाह—**असुङ उकार उच्चारणार्थः इति।** न त्वित्संज्ञकः। प्रयोजनाभावादिति भावः। ननु उदित्कार्यमस्ति प्रयोजनमित्यत आह—**पूञो डुंसुन्निति प्रत्ययस्य उगित्वेनैव नुम्सिद्धेरिति।** ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह—**बहुपुंसीत्यत्र उगितश्च इति ङीबर्थं कृतेनेति।** बहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि निमित्तापायादसुङो निवृत्तौ बहुपुंस्शब्दादुगित्वात् ङीपि बहुपुंसीशब्दः। अत्र ङीपः असर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् विवक्षिते असुङः प्राप्तिरेव नास्ति। डुंसुनः

पुमांसौ, पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः इत्यादि । पुंसि । पुंसु । 'ऋदुशन—' (सू २७६) इत्यनङ् । उशना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः' (वा ४०३७) । हे उशनन्–हे उशन–हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि।

उगित्त्वादेव ङीप् वक्तव्यः । तदर्थं डुंसुनः उगित्त्वमावश्यकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वात् असुङ उकार उच्चारणार्थ इति भावः । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुंसुन्' इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, ऊकारस्य ह्रस्वः, म्सुन् प्रत्ययः इत्युक्तम् । **पुमानिति** । डुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । ततश्च पुंस्शब्दात् सौ विवक्षिते असुङ् । ङकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमस् सुः, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, सोर्लोपः सस्य संयोगान्तलोपः तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भावः । हे **पुमन्निति** । 'सान्तमहतः' इत्यत्र 'असंबुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः न दीर्घ इति भावः । **पुमांसाविति** । असुङि पुमस् औ इति स्थिते नुमि 'सान्त' इति दीर्घः । 'नश्च' इति नुमोऽनुस्वारः इति भावः । **पुंसः** । **पुंसेति** । शसादावसर्वनामस्थानत्वादसुङभावे रूपम् । यद्यपरत्वाभावान्न परसवर्ण इति भावः । **पुम्भ्यामिति** । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ भकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भावः । **इत्यादीति** । पुंसे । पुंसः, पुंसोः । **पुंसीति** । अत्र यद्यपरत्वाभावान्न परसवर्णः । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणात् 'नुम्विसर्जनीय' इति षत्वं नेति भावः ।

'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशेः कनसिः' इति कनसिप्रत्ययः । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । उशनस्शब्दः, तस्य सौ विशेषमाह—**ऋदुशनेत्यनङिति** । ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ङित्त्वादन्तादेशः । उशनन् स् इति स्थिते उपधादीर्घः, हल्ङ्यादिना सुलोपः, नलोपः । उशना इति रूपमिति भावः । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते । तथापि तत् प्रायिकम्, 'वष्टि वागुरिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशना भार्गवः कविः' इति कोशाच्च । **अस्य संबुद्धाविति** । एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ माधवस्तु 'संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' इति श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्यादृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः । **हे उशनन् इति** । अनङि नलोपाभावे रूपम् । **हे उशनेति** । अनङि नलोपे रूपम् । **हे उशनः इति** । अनङभावे रूपम् । **उशनोभ्यामिति** । सस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्वे 'आद्गुणः' । उशनःसु–उशनस्सु । **अनेहेति** । 'नञि हन एह च' इति नञि उपपदे हनधातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमासः, 'नलोपो नञः', 'तस्मान्नुडचि' अनेहस्शब्दः । ततः सुः, अनङ्, सुलोपः, उपधादीर्घः, नलोप इति

वेधाः, वेधसौ, वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते सुवः, सुवसौ, सुवसः। पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः, पिण्डग्लः। 'ग्रसु ग्लसु अदने'। (४३७) **अदस औ सुलोपश्च** ॥ ७। २। १०७॥ अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च। 'तदोः सः सौ'—(सू ३८१) इति दस्य सः। असौ। 'औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च' (वा ४४८२)। प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते। असकौ–असुकः।

भावः। हे अनड्हः। अनेहोभ्यामित्यादि। **वेधाः इति**। 'विधाञो वेध च' विपूर्वात् धाञ्धातोरसुन् प्रकृतेर्वेधादेशश्च। असुनि उकार उच्चारणार्थः। उगित्वाभावान्न नुम्, ततः सुः, असन्तत्वाद्दीर्घः, सुलोपः, रुत्वविसर्गाविति भावः। 'वस आच्छादने' लुग्विकरणः। सुपूर्वादस्मात् क्विप्, सुवस्शब्दः, ततः सुः, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वविसर्गौ, सुवः इति रूपं वक्ष्यति। अत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः इति**। नच सुवस्शब्दस्य अवसन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घः दुर्वार इति वाच्यम्, धात्ववयवभिन्नः यः अस् तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात्। सुवोभ्यामित्यादि। 'वस निवासे' इति भौवादिकस्य तु नेदं रूपम्, तस्य यजादित्वेन संप्रसारणप्रसङ्गात् पिण्डग्रस्शब्दः सुवस्शब्दवत्।

अदस्शब्दात् सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते। **अदस औ**। अदस इति षष्ठी। औ इत्यविभक्तिकनिर्देशः। 'तदोः सः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते। तदाह—**अदस औकारः इति**। अन्तादेशः इत्यलोन्त्यपरिभाषालभ्यम्। सकारस्य औत्वे कृते हलः परत्वाभावात् हल्ङ्यादिलोपे अप्राप्ते सुलोपविधिः। **दस्य सः इति**। मुत्वापवाद इति भावः। **असौ इति**। अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम्। अथ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदकस्शब्दात् सौ विशेषमाह—**औत्वप्रतिषेधः इति**। 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदश्शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन अदकस्शब्दस्यापि ग्रहणादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः। 'तदोः सः सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः। ततश्च अदकस् स् इति स्थिते, औत्वाभावे, दस्य सत्वे सति, सकारात् परस्य अकारस्य उत्वे सति, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, रुत्वे, विसर्गे, असुकः इति रूपम्। औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् स् इति स्थिते, सकारस्य औत्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे, असकौ इति रूपं वक्ष्यति। तत्र औत्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य उत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**प्रतिषेधेति**। 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायादिति भावः। अमुकः अमुकशर्मा इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहुः। केचित्तु अदस्शब्दपर्यायः अमुकशब्दः अव्युत्पन्न इत्याहुः। अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति**। पररूपमपि बोध्यम्।

त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, वृद्धिः। 'अदसोऽसेः—' (सू ४१६) इति मत्वोत्वे। अमू। 'जसः शी' (सू २१४)। 'आद्गुणः' (सू ६६)। (४३८) **एत ईद्बहुवचने।** ८।२।८१॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे। अमुम्, अमू, अमून्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। (४३९) **न मु ने।** ८।२।३॥ नाभावे

मत्वोत्वे इति। अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घ ऊकारः दस्य मत्वं चेत्यर्थः। जसि त्यदाद्यत्वं पररूपं च सिद्धवत्कृत्य आह—**जसश्शीति**। आद्गुणे अदे इति स्थितम्। तत्र दकारादेकारस्य ऊत्वे प्राप्ते। **एत ईद्बहुवचने**। 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दादिति दो मः' इति चानुवर्तते। तदाह-**अदसः इत्यादिना**। **बह्वर्थोक्ताविति**। सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिकः। पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, अदे इत्याकारस्य बहुवचनतया तत्परकत्वाभावादिति भावः। ननु औजसादिषु त्यदाद्यत्वे पररूपे च उत्वमत्वयोः कृतयोः अमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात्। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यणित्याशङ्क्य आह-**पूर्वत्रेति**। **विभक्तिकार्यमिति**। त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थः।

यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत्। तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्धत्वारोपः उच्यते। निरधिष्ठानश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति। ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुत्वे कृते सति उत्वस्थानिनः अकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुत्वे अभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'देवदत्तस्य हन्तरि हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य दकारादकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात्। शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यावत् त्रैपादिकं शास्त्रं प्रवृत्त्युन्मुखं तत्तच्छास्त्र एवाभावारोपसम्भवात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्यां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते। तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति। ततश्च स्थानिनः अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिः निर्बाधा। एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। प्रपञ्चितं च शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च इत्यास्तां तावत्। **अमुमिति**। अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपं, अमि पूर्वः, उत्वमत्वे, इति भावः। **अमू इति**। द्वितीयाद्विवचनं प्रथमाद्विवचनवत्। **अमूनिति**। शसि, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, पूर्वसवर्णदीर्घः, नत्वं उत्वमत्वे इति भावः।

तृतीयैकवचने अदस् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्वं, पररूपं, उत्वमत्वे च सिद्धवत्कृत्य आह—**मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः इति**। 'शेषो घ्यसखि' इति

कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात्। अमुना, अमूभ्याम्, अमूभ्याम्, अमूभ्याम्। अमीभिः, अमुष्मै। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम्। अमुष्मिन्, अमुयोः, अमीषु ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्।

घिसंज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभाव इत्यर्थः। ननु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात् उत्वमुत्वे इति प्रागुक्तम्। सम्प्रति तु मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभाव इत्युच्यते। तदिदं पूर्वापरविरुद्धमिति चेत् सत्यम्। यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुत्वं निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न त्वन्यदिति विवक्षितम्। इह च नाभावं प्रति मुत्वं निमित्तमिति प्रथमं मुत्वप्रवृत्तेरविरोधः। 'न मु ने' इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यलम्। ननु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नाभावो न संभवति तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वस्य असिद्धतया घेः परत्वाभावादित्यत आह—**न मु ने**। असिद्धमित्यनुवर्तते। म् च उश्चेति समाहारद्वन्द्वः। ने इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम्। विषयसप्तमी सत्सप्तमी च एषा। तथाच नाभावे कर्तव्ये कृते च इति लभ्यते। तदाह—**नाभावे इत्यादिना**। प्रकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् घेः परत्वान्नाभावो निर्बाधः। यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाश्रीयते, तर्हि प्रकृते नाभावे कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत। दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धतया अकारसत्त्वात्। अतः कृतेऽपीत्याश्रितम्। ततश्च प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावादकाराभावात् न दीर्घः इति भावः। **अमूभ्यामिति**। त्यदाद्यत्वे, पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्वं, आकारस्य ऊत्वम् इति भावः। **अमीभिरिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं 'नेदमदसोरकोः' इति ऐसूनिषेधः, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं, 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मै इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङेः स्मै, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीभ्यः इति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, ईत्वमत्वे इति भावः। **अमुष्मादिति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसः स्मात्, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुष्येति**। त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङसः स्यादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमुयोरिति**। ओसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येत्वम्, अयादेशः, उत्वमत्वे, इति भावः। **अमीषामिति**। आमि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, 'आमि सर्वनाम्नः' इति सुट्, एत्वं, ईत्वं, मत्वं, षत्वमिति भावः। **अमुष्मिन्निति**। ङौ त्यदाद्यत्वं, पररूपं, ङेः स्मिन्नादेशः, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। **अमीष्विति**। सुपि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, एत्वम्, ईत्वमत्वे, षत्वमिति भावः। इति सान्ताः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तपुंलिङ्गं समाप्तम्।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्।

(४४०) नहो धः।८।२।३४॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्-उपानद्, उपानहौ, उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' (धा १२०१) इत्यस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन्, निपातनाद्दलोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः, जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्-उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिहः। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु॥ इति हान्ताः॥ द्यौः, दिवौ, दिवः।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते। 'णह बन्धने' 'णो नः' उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात् संपदादित्वात् कर्मणि क्विप् 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानह्शब्दः स्त्रीलिङ्गः, 'पादुका। पादूरुपानत्स्त्री' इत्यमरः। **नहो धः।** 'हो ढः' इत्यतो हः इत्यनुवर्तते। पदस्य इत्यधिकृतम्। 'स्कोः संयोग' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते। 'झलो झलि' इत्यतः झलि इत्यनुवर्तते। तदाह—**नहो हस्येत्यादिना।** 'हो ढः' इति ढत्वापवादः। **उपानदिति।** उपानह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः, हस्य धः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। अत्र दकार एव तु न विहितः। तथा सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्' इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम्। **उपानद्भ्यामिति।** हस्य धत्वे जश्त्वमिति भावः। **उपानत्स्विति।** धत्वे 'खरि च' इति चर्त्वमिति भावः। उष्णिह्शब्दः छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्गः। तं व्युत्पादयितुमाह—**ष्णिह प्रीतावित्यादिना। दलोपषत्वे इति।** उदो दकारस्य लोपः सस्य षत्वं च निपात्यत इत्यर्थः। न च 'धात्वादेः षः सः' इति कृतसकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव षत्वसिद्धेः किं तन्निपातनेन इति वाच्यम्, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधबाधनार्थं षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात्। न च उष्णिह्शब्दात् समासात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं स्निह् इत्येतत् न पदम्। नितरां सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यम्, पदादादिरिति पक्षे षत्वनिषेधप्रसक्तेरित्याहुः। **हस्य घः इति।** घोषनादसंवारमहाप्राणसाम्यादिति भावः। नच 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'हो ढः' इति ढत्वमेवोचितमिति वाच्यम्, षत्वापवादः कुत्वमिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात्। **जश्त्वचर्त्वे इति।** नच जश्त्वे कर्तव्ये 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'उष्णिगञ्चु' इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। वस्तुतस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं षत्वापवादो न भवति, इति मूलकारमते तुल्यन्यायात् ढत्वस्यापि नापवादः। ततश्च तद्रीत्या ढडगका इति बोध्यम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते। द्यौरिति। दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः। 'द्यो दिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः। तस्मात् सुः, 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारः,

द्युभ्याम्। द्युषु॥ इति वान्ताः॥ गीः, गिरौ, गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः। चतस्रः। चतसृणाम्॥ इति रेफान्ताः॥ किमः कादेशे टाप्। का, के, काः। सर्वावत्।

(४४१) यः सौ। ७।२।११०॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ। 'इदमो मः' (सू ३४३)। इयम्। त्यदाद्यत्वं, टाप् 'दश्च' (सू ३४५) इति मः। इमे, इमाः। इमाम्, इमे, इमाः।

इकारस्य यण्, रुत्वविसर्गौ, सुलोपस्य औत्त्वस्थानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् न हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **द्युभ्यामिति**। भ्यामादौ हलि 'दिव उत्' इत्युत्त्वमिति भावः। इति वान्ताः।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते। गीरिति। 'गॄ निगरणे' क्विप्, 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वं, रपरत्वं, गिर्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः। भ्यामादौ तु हलि 'र्वोः' इति दीर्घः, गीर्भ्यामित्यादि। गीर्षु—**एवं पूरिति**। गीर्वदित्यर्थः। पॄ पालनपूरणयोः' क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं रपरत्वम्। पुर्शब्दात् सोर्लोपः, 'र्वो' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः। **चतुरश्चतस्रादेशः इति**। जश्शसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इत्यनेनेति भावः। **चतस्रः इति** परत्वात् 'चतुरनडुहोः' इत्यामं बाधित्वा चतसृभावे यण्। चतसृभावे कृते आम् तु न, विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **चतसृणामिति**। 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः। इति रेफान्ताः।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते। किमः इति। किम्शब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्विभक्तौ 'किमः कः' इति प्रकृतेः कादेशे कृते अदन्तत्वात् टाबित्यर्थः। **सर्वावदिति**। सर्वाशब्दवदित्यर्थः। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भावः। अथ इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह—**यः सौ**। 'इदमो मः' इत्यतः इदमः इत्यनुवर्तते, 'दश्च' इत्यतः दः इति च षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तदाह—**इदमो दस्येति**। पुंसि तु नेदं प्रवर्तते, 'इदोऽय् पुंसि' इति विशिष्य विधेः। नापि क्लीबे, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात्। ततश्च परिशेषात् स्त्रियामेवेदम्। **इयमिति**। इदम् स् इति स्थिते, दकारस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्वं बाधित्वा 'इदमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भावः। इदम् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमिति**। त्यदाद्यत्वे सति, पररूपे, अदन्तत्वात् टापि 'दश्च' इति दकारस्य मत्वे, इमा औ इति स्थिते, 'औङ आपः' इति शीभावे, आद्गुणे इमे इति रूपम्। **इमाः इति**। जसि त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, टाप्, 'दश्च' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घः इति भावः। अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम्। इमाः इत्यत्र इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः। 'जसः शी' इति तु न। टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात्। **इमा-**

अनया । 'हलि लोपः' (सू ३४७) । आभ्याम् । आभ्याम् । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः, अनयोः, आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आसु । अन्वादेशे तु एनाम्, एने, एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक्–स्रग्, स्रजौ, स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या, स्ये, स्याः । एवं तद्, यद्, एतद् ॥ इति दान्ताः ॥ वाक्–वाग्, वाचौ, वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥

मिति । अत्वपररूपटाब्मत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्वः' इति भावः । **इमे इति** । औटि औवत् । **इमाः इति** । अत्वपररूपटाब्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः । स्त्रीत्वाच्चत्वाभाव इति भावः । **अनयेति** । इदम् आ इति स्थिते, अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनाप्यकः' इति इद् इत्यस्य अन् आदेशः । अन् आ इति स्थिते, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशः इति भावः । टाप्रभृत्यजादौ सर्वत्र अन् आदेश इति बोध्यम् । **हलि लोपः इति** । भ्यामादौ हलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थः । **आभ्यामिति** । इदम् भ्याम् इति स्थिते, इदो लोपे, अत्वे पररूपे, टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । **अस्यै इति** । इदम् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु स्याडागमे ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भावः । अस्याः इत्यप्येवम् । **अनयोरिति** । इदम् ओस् इति स्थिते, इदमः इदः अनादेशे, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । **आसामिति** । इदम् आम् इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, इदो लोप इति भावः । **अस्यामिति** । इदम् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेराम्, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोपः इति भावः । **आस्विति** । इदम् सु इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, इदो लोप इति भावः । **अन्वादेशे त्विति** । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेशे, टापि रमावद्रूपाणि इति भावः । इति मान्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । स्रज्शब्दं व्युत्पादयति । **ऋत्विगिति** । 'सृज विसर्गे' अस्मात् क्विन्, ऋकारात् परः अमागमः, मकारः इत्, ऋकारस्य यण् रेफः, स्रज्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'माल्यं माला स्रजो मूर्ध्नि' इत्यमरः । **स्रक्-स्रगिति** । 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं जश्त्वचर्त्वे इति भावः । इति जान्ताः

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्य प्रक्रियां दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमिति** । विभक्तौ, अत्वे, पररूपे, टापि, स्या इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावद्रूपाणि । सौ तु 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य स इति विशेषः । **एवमिति** । तद् यद् एतद् एतेभ्यः विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावद्रूपाणि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमिति विशेषः ॥ इति दान्ताः ॥

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । **वागिति** । वचेः 'क्विब्वचि' इत्यादिना

इति चान्ताः ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः। आपः। अपः। (४४२) **अपो भि। ७। ४। ४८॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे।** अद्भिः। अद्भ्यः। अद्भ्यः। अद्भ्यः। अपाम्। अप्सु इति पान्ताः ॥ दिक्-दिग्, दिशौ, दिशः। दिग्भ्याम्। दिक्षु। 'त्यदादिषु—' (सू ४२९) इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम्। दृक्-दृग्, दृशौ, दृशः ॥ इति शान्ताः ॥ त्विट्-त्विड्, त्विषौ, त्विषः। त्विड्भ्याम्। त्विट्त्सु-त्विट्सु। सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः। सजूर्भ्याम्। सजूष्षु-सजूःषु। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। आशीः, आशिषौ, आशिषः। आशीर्भ्याम्। आशीर्भिः ॥ इति

क्विप्, दीर्घश्च, 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम्। 'सुलोपः, चोः कुः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः ॥ इति चान्ताः ॥

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते। अप्शब्द इति। 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्रात् नित्यं बहुवचनान्तत्वं स्त्रीत्वं चेत्यर्थः। **दीर्घ इति।** जसीति शेषः। **अप इति।** 'अप्तृन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः शसि न दीर्घ इति भावः। **अपो भि।** 'अच उपसर्गात्तः' इत्यस्मात् त इत्यनुवर्तते। अङ्गाधिकारस्थमिदम्। ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययः भि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तदादिविधिः। तदाह—**अपस्तकार इत्यादिना।** प्रत्यये किम्, अब्भक्षः। **अद्भिरिति।** पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते। दिगिति। 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना क्विन्, सुलोपः, 'व्रश्च' इति षः, तस्य जश्त्वेन डः, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः। दृश्यन्ते अर्था अनयेति विग्रहे संपदादित्वात् दृशेः क्विप्। ततः सुलोपः, 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह—**त्यदादिष्विति। अन्यत्रापीति।** त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थः। क्विन् प्रत्ययः यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः। **दृगिति।** षडगकाः प्राग्वत्। इति शान्ताः ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते। त्विडिति। 'त्विष दीप्तौ' क्विप्, सुलोपः, जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **सजूरिति।** 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' क्विप्, 'सहस्य सः संज्ञायम्' इति वा 'ससजुषोः' इति निपातनाद्वा सहस्य सभावः, सलोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुत्वं, 'र्वोरुपधायाः', इति दीर्घः। 'आङः शासु इच्छायाम्' क्विप्, 'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्युपधाया इत्वं, 'शासिवसिघसीनां' च इति सस्य षः, आशिष्शब्दात् सोर्लोपः। एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**षत्वस्येति। आशीरिति।** षस्य रुत्वे कृते 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे इति भावः ॥ इति षान्ताः ॥

सान्ताः ॥ **असौ** । त्यदाद्यत्वं, टाप् । औङः शी । उत्वमत्वे । **अमू**, **अमूः** । **अमूम्**, **अमू**, **अमूः** । **अमुया**, **अमूभ्याम्**, **अमूभिः** । **अमुष्यै**, **अमूभ्याम्** । **अमूभ्यः** । **अमुष्याः** । **अमुष्याः**, **अमुयोः** **अमूषाम्** । **अमुष्याम्**, **अमुयोः**, **अमूषु** ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत्–स्वनडुद्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहोः—' (सू

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । **असाविति** । अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदव सौ रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**त्यदाद्यत्वमित्यादिना** ॥ अत्वे, पररूपे, टापि, औङः शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते, एकारस्य दीर्घत्वादूत्वं दस्य मत्वं चेत्यर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वं, पररूपं, टाबित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम् । **अमूरिति** । जसि, अत्वपररूपटाप्सु, पूर्वसवर्णदीर्घे, ऊत्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाभावात् जसः शीभावो न । एकाराभावान्नेत्वम् । **अमूमिति** । पुंवत्, ऊत्वं तु विशेषः । **अमू इति** । औटि औवत् । **अमूरिति** । शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । **अमुयेति** । अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेशे, उत्वमत्वे इति भावः । **अमूभ्यामिति** । अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भावः । एवममूभिरिति । **अमुष्यै इति** । अदस् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याड्ढ्रस्वौ, उत्वमत्वे, षत्वमिति भावः । अमूभ्यः इत्यपि भ्यांवत् । टापि अदन्तत्वाभावदेत्वं न । **अमुष्याः इति** । ङसिङसोर्ङेवत्, रुत्वविसर्गौ तु विशेषः । **अमुयोरिति** । ओसि अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चापः इत्येत्वे, अयादेशे, मुत्वमिति भावः । **अमूषामिति** । आमि, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । **अमुष्यामिति** । अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याड्ढ्रस्वौ, मुत्वमिति भावः । **अमूष्विति** । सुपि अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भावः ॥ इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु शोभनाः अनड्वाहः यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दात् नपुंसकलिङ्गात् सुबुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनडुहोः' इत्याम्, 'अम् संबुद्धौ' इत्यम्, 'सावनडुहः'

३३१) इत्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ इति हान्ताः ॥ 'दिव उत्' (सू ३३७) अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखंड-स्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०)

इति नुम् च स्यात् । हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वादित्यत आह—**स्वमोर्लुगिति**। परत्वात् हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादामादि न भवतीति भावः । **दत्वमिति**। 'वसुस्रंसु' इत्यनेनेति शेषः। दत्वविधेः पदाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । नच तत्रापि 'न लुमता' इति निषेधः शङ्क्यः । दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्व-निमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावादित्याहुः । **स्वनडुदिति** । दत्वे चर्त्वविकल्पः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति तु न शङ्क्यम्, तत्र गणे अनड्वान्नित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्यधिकारे मूल एव वक्ष्यते । **स्वनडुही** इति । ' नपुंसकाच्च ' इत्यौङः शीभावः । **स्वनड्वांहीति** । ' जश्शसोः शिः ' इति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् ' चतुरनडुहोः ' इत्यामि, ' नपुंसकस्य झलचः ' इति नुमि 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भावः। अत्र यद्वक्तव्यं तत्पुंलिङ्गनिरूपणे उक्तम्। इति हान्ताः।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । विमला द्यौः आकाशं यस्य अह्न इति बहुव्रीहौ, सुब्लुकि, विमलदिव्शब्दात् सोर्लुक् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह—**दिव उदिति । अहर्विमलद्यु इति** । वस्य उत्वे इकारस्य यणिति भावः । अहर्ग्रहणं नपुंसकत्वसूचनार्थम् । ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे विमलदिवी इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, ' दिव उत् ' इत्युत्वप्रसङ्गात् । नच विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुबन्ततया पदत्वाच्च वकारस्य दिव्शब्दरूप-पदान्तत्वमिति वाच्यम्, 'सुपो धातु' इति लुप्तां दिव्शब्दोत्तरां विभक्तिं प्रत्यय-लक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात् । नच लुका लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदसंज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र ' न लुमता ' इति निषेधाप्रवृत्तेः। अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यादित्याशङ्क्य आह—**अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । उत्तरपदत्वे चेति** । समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रति-षेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । **विमलदिवी इति**। औङि रूपम् । **विमलदिवि इति** । शसि सति 'जश्शसोः शिः' इति शिभावे रूपसिद्धिः । अझलन्तत्वान्न नुम् ।

दधिसेचाविति । सिञ्चतेः क्विप् । दध्नः सेचौ दधिसेचौ । समासे पूर्वो-त्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डा-दुत्तरां विभक्तिं लुप्तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदा-

इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि । 'अपदादिविधौ' किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कुत्वे तु न ॥ इति वान्ताः॥ वाः, वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि इति ॥ रेफान्ताः ॥ 'न लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न । किम्, के कानि । इदम्, इमे, इमानि।

दितया 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेध इष्टः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथाच सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्वनिषेधो न स्यात् । अतः अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधो निर्बाधः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्वं स्यादित्यत आह—**चकारस्य कुत्वे तु नेति** । कुत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येव, कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः । ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदाद्विचि उपपदसमासे षत्वं दुर्वारम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वक्ष्यमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबभावेन अपदान्ततया 'सात्पदाद्योः' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात् सिचेः विचः अनभिधानमिति भाव इति कैयटः समाहितवान् । पदात् आदिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् । नचैवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी सः प्रियः यस्य सः परमदण्डिप्रियः इत्यत्र अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तां तावत् । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति । वार्शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गः । 'आपः स्त्री भूम्नि वार् वारि' इत्यमरः । वार्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग इति भावः । **चत्वारीति** । चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, तस्य जश्शसोश्शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहोः' इति प्रकृतेः आम् । स च मित्त्वादन्त्यादचः उकारात् परः, उकारस्य यण्, अझलन्तत्वान्न नुम् इति भावः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह—**न लुमतेति** । सोरमश्चान्यत्र कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह—**के कानीति । इदमिति** । स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इदमो मः, दश्च' इत्यादिविधयो न भवन्ति, 'न लुमता' इति निषेधादिति

'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' (वा १५६६)। एनत्, एने, एनानि। एनेन। एनयोः। एनयोः॥ इति मान्ताः॥ ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि। 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे ब्रह्मन्-हे ब्रह्म। 'रोऽसुपि' (सू १७२)। अहर्भाति। 'विभाषा ङिश्योः' (सू २३७)। अह्नी-अहनी, अहानि। (४४३) अहन्। ८।२।६८॥ 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्याम्, अहोभिः। इह 'अहः'

भावः। इमे इति। औङि अत्वं, पररूपम्, 'दश्च' इति दस्य मः' 'नपुंसकाच्च' इति शीभावः, गुण इति भावः। इमानीति। जश्शसोश्शिः, अत्वं, पररूपं, 'दश्च' इति मः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इति भावः। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्य इति। 'इदमेतदोः' इति शेषः। इदं च अम्येव भवति। तथाच भाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्' इति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्' इत्युदाहृतम्। औट्शसोः टायाम् ओसि च 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्येनादेश एव इति मत्वा आह—एने इत्यादि। वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौस्स्वेनत्' इत्येव सूत्र्यताम्। नपुंसके अमो लुकि एनदिति सिध्यति। एनम्, एनौ, एनान्। एनेन, एनयोः, इति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम्। परमार्थतस्तु नपुंसकैकवचने अमि एनदादेशः। एनम्, एनौ इत्याद्यर्थं 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः। येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वासंभवादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितं भाष्यप्रदीपोद्योते प्रपञ्चितं च। इति मान्ताः।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते। ब्रह्मेति। वेदादौ वाच्ये ब्रह्मन्शब्दः नपुंसकलिङ्गः। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः।' इत्यमरः। स्वमोर्लुकि नलोप इति भावः। ब्रह्मणी इति। औङः शी, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपस्तु न, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधादिति भावः। ब्रह्माणीति। जश्शसोः शिः, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणो दीर्घः। हे ब्रह्मन्निति। 'संबुद्धौ नपुंसकानाम्' इति नलोपविकल्प इति भावः। अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति। लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः। अहर्भातीति। अत्र रुत्वे तु 'हशि च' 'इत्युत्वे गुणे अहो भातीति स्यात्। रेफविधौ तस्य उत्वं न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भावः। अहानीति। जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः, अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः। टादावचि अल्लोपः, अह्ना, अह्ने इत्यादि। भ्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन्। 'ससजुषो रुः' इत्यतः रुरित्यनुवर्तते, 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्त इति च, पदस्येत्यधिकृतम्। 'अहन्' इति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—अहन्नित्यस्येत्यादिना। अहोभ्यामिति। नकारस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः।

'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे। दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति निषेधाद्रत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ, दीर्घाहानौ, दीर्घाहानः। दीर्घाह्ना। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि। स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि। वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि। बहुवृत्रह,

---

ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात् नलोपः स्यात्। न च रत्वरुत्वे नलोपापवादाविति वाच्यम्, न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भात् इत्याशङ्क्य निराकरोति—**इहेति**। **एकेनेति**। आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण 'पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप' इत्यर्थकेनेत्यर्थः। **द्वितीयेनेति**। 'अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः। एवं च 'अह्नो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। **तदन्तस्यापीति**। अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवतः, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तदन्ते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—**दीर्घाहा निदाघ इति**। दीर्घाहन्शब्दात् पुंलिङ्गात् सौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः' 'अहन्' इति रुत्वे, भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे, रूपमिति भावः। ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रत्वे तस्य यत्वं न भवति। यत्वविधौ रोः इत्युकारानुबन्धग्रहणात्। तथाच दीर्घाहार्निदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह—**इह हल्ङ्यादीत्यादि**। ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति। रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह—**तस्यासिद्धत्वादिति**। प्रवृत्तस्य रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भावः। वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वादिह हल्ङ्यादिलोपात् पूर्वमेव परत्वादुपधादीर्घ इत्येवोचितमित्यलम्। **सम्बुद्धौ त्विति**। सोरत्र हल्ङ्यादिलोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेः उपधादीर्घाभावे रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः। अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहार्निदाघजालमित्यादि बोध्यम्।

दण्डीति। दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिः दण्डिन्शब्दात् स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भावः। **दण्डि इति**। औङश्शी। असर्वनामस्थानत्वात् 'इन्हन्' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः। **दण्डीनीति**। जश्शसोः शिः 'इन्हन्' इति दीर्घ इति भावः। **स्रग्वीति**। 'अस्मायामेधास्रजो

बहुवृत्रघ्नी-बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि । बहुपूष, बहुपूष्णी-बहुपूषणी, बहुपूषाणि । बह्वर्यम, बह्वर्यम्णी-बह्वर्यमणी, बह्वर्यमाणि ॥ इति नान्ताः ॥ **असृजः पदान्ते कुत्वम्, सृजेः क्विनो विधानात्।** विश्वसृडादौ तु न। 'सृजिदृशोः—' (सू २४०५) इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात्। यद्वा 'व्रश्च—' (सू २६४) आ-

---

विनिः' इति स्रज्शब्दात् मत्वर्थीयो विनिः। स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-माश्रित्य पदत्वात् जस्य कुत्वं स्रग्विन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः। दण्डिवद्रूपाणि। अत्र इनः अनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्' इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्' इति वचना-दिति बोध्यम्। **वाग्ग्मीति**। 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिः। तद्धितत्वान्न गकार इत्, चकारस्य जश्त्वम्, कुत्वम्, वाग्ग्मिन्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, स्रग्विवद्रू-पाणि। बहवः वृत्रहणः यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्शब्दात् स्व-मोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम्। औङः श्याम्, अल्लोपे, 'हो हन्तेः' इति कुत्वे, वृत्रघ्नी इति रूपम्। 'अट्पूर्वस्य' इति नियमान्न णत्वम्। एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह—**बहुवृत्रहाणीति** ॥ शेः सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् परे अल्लोपा-भावात् 'इन्हन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वमिति भावः। **बहुपूषाणीति**। बहवः पूषणः यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। बहुपूष, बहुपूष्णी 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। जश्शसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम्। **बह्वर्यमाणीति**। बहवः अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः बहुपूषवद्रू-पाणि। इति नान्ताः।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते। शरीरं यदा उत्पद्यते तदैव येन सृज्यते न दन्तादिवन्मध्ये इत्यर्थे सृजधातोः नञ्पूर्वात् सम्पदादित्वात् क्विप् उपपदसमासे 'नलोपो नञः' इति नकारलोपे असृजशब्दः रक्तपर्यायः नपुंसकलिङ्गः। 'रुधिरा-सृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः। तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह—**असृजः पदान्ते कुत्वमिति**। 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति प्राप्तं कुत्वं बाधित्वा तदपवादे व्रश्चादि षत्वे कृते, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खकारः, अघोषश्वासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थः। नच षत्वस्य निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, सृष्टमित्यादौ अपदान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाभावस्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात्। ननु क्विन्नन्तत्वाभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं कुत इत्यत आह—**सृजेः क्विनो विधानादिति**। ऋत्विगादिसूत्रेण इति शेषः। तथाच क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति अतद्गुण बहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्वं निर्बाधमिति भावः।

भाष्यप्रयोगादिति। नच रज्जुसृड्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कुत्वाभाव इति वाच्यम्, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। नचैवं सति असृजशब्देऽ-पि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनव्ययपूर्वपदस्यैव सृजेर्भाष्यप्रयोगतः कुत्वाभा-वबोधनादिति भावः। ननु उदाहृतभाष्यप्रयोगात् विश्वसृड्रज्जुसृडादौ षत्वसिद्धा-

दिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौणादिके अजिप्रत्यये बोध्यः। असृक्-असृग्, असृजी, असृञ्जि। 'पद्दन्—' (सू २२८) इति वा। असन्, असानि। असृजा-अस्ना, असृग्भ्याम्-असभ्यामित्यादि। ऊर्क्-ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्न्जि। नरजानां संयोगः। 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः (वा ४३३१)। 'अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (वा ४३३२)। बहूर्जि-बहूर्न्जि वा कुलानि ॥ इति जान्ताः ॥ त्यत्-त्यद्, त्ये त्यानि। तत्-तद्, ते, तानि। यत्-यद्, ये, यानि। एतत्-एतद्, एते, एता-

---

वपि देवान् यजतीति देवेट् इत्यादौ 'चोः कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चादिना षत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं दुर्वारमित्यस्वरसादाह—**यद्वेति**। **षत्वं कुत्वापवाद इति**। यद्यपि स्रष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्वं सावकाशम्। तथापि यजिसृज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्वं कुत्वापवादः। तथाच विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वं निर्बाधम्। अत एव 'सृजिदृशोः इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति काम्यजिवधिसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगः संगच्छत इति भावः। नन्वेवं सति स्रगृत्विक्छब्दयोरपि 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं बाधित्वा व्रश्चादिना षत्वं स्यादित्यत आह— **स्रगृत्विक्छब्दयोरिति**। ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थः। नच स्रष्टा यष्टा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्। निपातनेन ह्यनयोः अपवादभूतषत्वस्य अप्रवृत्तिमात्रं बोध्यते। कुत्वं तु स्वशास्त्रेणैव यथायथं भवतीति न दोषः। ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादः षत्वं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्छब्दस्यैव कुत्वनिपातनात् इत्यत आह—**असृक्छब्दस्त्विति**। 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् औणादिके अजिप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य 'व्रश्च' इति षत्वाविषयत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्छब्दो बोध्य इत्यर्थः। **असृञ्जीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो ञकार इति भावः। **असानीति**। शसश्शिः, नान्तत्वाद्दीर्घ इति भावः। **अस्नेति**। तृतीयैकवचने असन्नादेशे अल्लोपः। **असृग्भ्यामिति**। असन्नादेशाभावे कुत्वे जश्त्वमिति भावः। **असभ्यामिति**। भ्यामादौ असन्नादेशे नलोप इति भावः।

ऊर्गिति। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' क्विप्, स्वमोर्लुक्, कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः। **ऊर्न्जीति**। जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, स च मित्त्वादन्त्यादचः ऊकारात् परो भवति। तदाह—**नरजानां संयोग इति**। बहूर्क्छब्दोपि प्रायेण ऊर्ग्वदेव। जश्शसोः शिभावे कृते, झलन्तलक्षणनुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति' इति च वार्तिकं प्रवृत्तम्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**बहूर्जीति**। बहूर्ज्शब्दे

नि। अन्वादेशे तु एनत्। बेभिद्यतेः क्विप्। बेभित्-बेभिद्, बेभिदी। शाव-ल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्झलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् न स्वविधौ स्था-निवत्त्वाभावात्। बेभिदि ब्राह्मणकुलानि। चेच्छिदि॥ इति दान्ताः॥

अन्त्यादच ऊकारात् उपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किंतु अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थः। बहूर्जीति। जश्शसोर्नुमभावे रूपम्। बहूर्ञ्जीति। जकारात् पूर्वं रेफादुपरि नुमि कृते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्च' इति तस्यानुस्वारे, तस्य पर-सवर्णे ञकारे रूपं बोध्यम्। अत्र बहूर्जि प्रतिषेध इति प्रथमवार्तिकं न कर्तव्यम्, 'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रस्य अचः परो यो झल् तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्या-दिति व्याख्याने सति नुम एवात्राप्रसक्तेः। न चैवं सति वनानीत्यादावव्याप्तिः श-ङ्क्या, 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः अचीत्यनुवर्त्य अजन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे नुम् स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम्। एवंच ऊर्क्छब्दे शौ 'नरजानां संयोगः' इति मूलं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव, तत्र अचः परस्य झलः अभावेन नुमः अप्रसक्तेः॥ इति जान्ताः॥

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते। त्यदिति। त्यद्, तद्, यद्, एतद्, एषां स्वमोर्लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वं, पररूपं, 'तदोः सः सौ' इति सत्वं च न भवति। इतरत्र तु सर्वत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे च अदन्तवद्रूपाणि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम्। अन्वादेशे त्वेनदिति। अन्वादेशे नपुंसकैकवचने एनद्विधाना-दिति भावः। औङि जश्शसोश्च एने, एनानि। बेभिद्यतेरिति। श्तिपा निर्देशो-ऽयम्। बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थः। 'भिदिर् विदारणे'। अस्मात् यङि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, हलादिःशेषे, 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासभकारस्य ज-श्त्वेन बकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे, बेभिद्य इति रूपम्। तस्मात् 'सना-द्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विप्, अतो लोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः। बेभि-द्शब्दात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे बेभिद् बेभित् इति रूपमिति भावः। बेभिदी इति। औङः श्यां रूपम्। जश्शसोश्शौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह—शा-विति। स्थानिवत्त्वादिति। 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति शेषः। न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादचः पूर्वः दकार एव, न त्विकारः, तस्य दकारेण व्यवधानात् तथाच तस्य नुम्विधिः स्थानिभूतादचः पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम्, 'अचः पर-स्मिन्' इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्तत्वात्। 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिकमिति 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। नन्वल्लोपस्य स्थानि-वत्त्वात् झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह— अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति। कुत इत्यत आह—स्वविधौ स्थानिवत्त्वा-भावादिति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्त्वादन्त्यादचः परः प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति तथाच लोपस्थानि-

गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥
स्वमुसुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन्। गतौ नलोपः। 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ्। गवाक्–गवाग्।

भूतस्य स्वस्यैवात्र नुम्विधिः। तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न संभवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य प्रवृत्तेः। स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनल्विधाविति निषेधादित्यर्थः। 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वविधावित्यपनीय 'अपरविधाविति वक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्' इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोषः। इति दान्ताः।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

जायन्ते नव सौ तथामि च नव भ्यांभिस्भ्यसां संगमे
षट्सङ्ख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि।
चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-
ज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥'

इति प्राचीनस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—**गवाक्छब्दस्येति। अर्चागतिभेदत इति।** 'अनिदिताम्' इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोपः। पूजायां तु नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्यामिति यावत्। असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः। असध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तरं चशब्दोऽध्याहर्तव्यः। शतमित्यनन्तरमितिशब्दश्च। तथा च गत्यर्थपूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मतं सम्मतमित्यर्थः। एतेन 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्यासंख्येयसंख्ययोः' इति कोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाक्छब्दस्य रूपाणामिति भाव्यम्, संख्येयपरत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम्। संख्येयपरत्वमाश्रित्य इतिशब्दमध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात्। यद्वा शतशब्दस्य संख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः। नवाधिकशतमित्येतत् प्रपञ्चयति—**स्वमसुप्सु नवेति।** प्रत्येकमिति शेषः। रूपाणीति सर्वत्रान्वेति। **षड्भादौ षट्के स्युरिति।** भिसि भ्यांत्रये, भ्यसुद्वये च प्रत्येकं षडित्यर्थः। **त्रीणि जश्शसोरिति।** प्रत्येकमिति शेषः। **चत्वारि शेषे दशके इति।** प्रत्येकमिति शेषः। स्वम्सुप्सु नवेत्येतदुपपादयति—**तथाहीति। गामञ्चतीति।** गां गच्छति पूजयति वेत्यर्थः। क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि गो अञ्च् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**गतौ नलोप इति।**

'सर्वत्र विभाषा—' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे, गो अक्-गोअग्। पूर्वरूपे, गोऽक्-गोऽग्। पूजायां, नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्-गोअङ्-गोऽङ्। अस्यप्येतान्येव नव। औङः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४१६) इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु, गवाञ्ची-गोअञ्ची-गोऽञ्ची। 'जश्शसोः शिः (सू ३१२) शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा-गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्-गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्-गवाङ्भ्याम्-गोअङ्-

---

गत्यर्थकत्वे 'अनिदिताम्' इति नस्य लोप इत्यर्थः॥ **गवाक्-गवागिति**। गो अच् सु, गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अक्लीबस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन 'उगिदचाम्' इति नुमभावे, ओकारस्य अवङादेशे सवर्णदीर्घः, जश्त्वचर्त्वे इति भाव। **सर्वत्रेति**। अवङादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावात् 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थः। **पूर्वरूपे इति**। अवङः प्रकृतिभावस्य चाभावे 'एङः पदान्ता' इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थः। तदेवं गत्यर्थकत्वे षड् रूपाणि।

पूजायामिति। 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपाभावात् गो अञ्च् इत्यस्मात् स्वमोर्लुकि,चकारस्य संयोगान्तलोपे,नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकारः। ततः अवङि, प्रकृतिभावे,पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीति भावः। पूर्वोदाहृतषड्रूपसंकलनया सौ नव रूपाणि।**औङः शीति**। गत्यर्थकत्वे नलोपे औङश्शीभावे च सति अक्लीबस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे गोची इत्येकमेव रूपम्, अकारस्य लुप्तत्वेन अवङाद्यसंभवात्। **पूजायां त्विति**। अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः। तथा च औङि त्रीणि रूपाणि। पूर्वोदाहृतकरूपसंकलनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि। **शेः सर्वनामेति**। गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचाम्' इति नुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः। पूजार्थकत्वे तु अलुप्तनकारत्वान्नुम् न। किंतु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः। गतिपूजनयोः शौ अविशिष्टान्येव त्रीणि रूपाणीत्याह—**गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति**। **गोचेति**। गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपे एकमेव रूपमिति भावः। पूजार्थत्वे तु अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाभावे, अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीत्याह—**गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चेति**। भ्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य जश्त्वे कुत्वे अवङसन्धिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणि। पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारे अवङसन्धिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—**गवाग्भ्यामित्यादिना**। **इत्यादीति**। गवाग्भिः गोअग्भिः गोऽग्भिः गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः। गोचे गवाञ्चे गोअञ्चे गोऽञ्चे। भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि। ङसौ, गोचः—गवाञ्चः—गोअञ्चः—गो-

भ्याम्—गोऽङ्भ्याम् इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां, पक्षे 'ङ्णोः कुक्—' (सू ११०) इति कुक्। गवाङ्क्षु—गोअङ्क्षु—गोऽङ्क्षु—गवाङ्षु—गोअङ्षु—गोऽङ्षु। न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा ५०२३) इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे चयो द्वितीया-देशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात्।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

ऽञ्चः। भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत्। ङसि, गोचः—गवाञ्चः गोअञ्चः—गोऽञ्चः। गोचोः—गवाञ्चोः—गोअञ्चोः—गोऽञ्चोः। गोचाम्-गवाञ्चाम्-गोअञ्चाम्—गोचि गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि। ओसि प्राग्वत्। **सुपि त्विति**। पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारः। ततश्च अवङ्संधिपूर्वरूपैः त्रयाणां रूपाणां ङकारान्तानां कुगागम इत्यर्थः। कुगभावे तु गवाङ्षु—गोअङ्षु—गोऽङ्ष्विति त्रीणि रूपाणि सुगमत्वान्नोक्तानि। गतौ तु नलोपे सति चस्य कुत्वेन ककारे अवङ्संधिपूर्वरूपैः त्रीणि रूपाणि दर्शयति—**गवाक्षु—गोअक्षु—गोऽक्ष्विति**। तथाच सुपि नव रूपाणि। नन्वेषां मध्ये ककारवत्सु षड्रूपेषु 'चयो द्वितीयाः' इति ककारस्य खकारपक्षे षड्रूपाणि सखकाराण्य-धिकानि स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति—**नचेहेति**। **चर्त्वस्येति**। गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन गकारे, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वेन ककारे, गवाक्षु—गोअक्षु—गोऽक्ष्विति त्रीणि रूपाणीति स्थितिः। तत्र 'चयो द्वितीयाः' इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ककारो नास्त्येव। किन्तु गकार एवा-स्ति, तस्य चय्त्वाभावात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवतीत्यर्थः। तथाच गतौ त्रयाणामाधिक्यं निरस्तम्। पूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु—गोअङ्क्षु—गोऽङ्क्षु इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवतां त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह—**कुक्पक्षे त्विति**। नचैवं सति नवाधिकशतमिति विरोधः शङ्क्यः, नवाधिक-शतमिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात्।

ऊह्यमेषामिति। प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः। **अश्वा-क्षिभूतानीति**। सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः। अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्या-वच्छिन्नलक्षकः, 'सप्ताश्वा हरितः सूर्यस्य' इति दर्शनात्। अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसंख्यावच्छिन्नलक्षकः, मनुष्यादिषु प्रायेणाक्ष्णोः द्वित्वात्। भूतशब्दस्तु पञ्च-त्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षकः, पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतशब्दवाच्यानां पञ्च-त्वात्। तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन सप्तत्वसंख्यैव विवक्षिता। अक्षिशब्देन तु

१ 'चयोद्वितीया' इति वार्तिकस्य 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थत्वात्।

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि। पूजायां तु, तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि॥ इति

द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसंख्यया दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता। भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया पञ्चत्वसंख्यया पञ्चशतं लक्ष्यते। उक्तंच ज्यौतिषेण।

'एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः
अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्॥
जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः।' इति॥

अत्र अश्वशब्दसूचितां सप्तत्वसंख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता द्वित्वसङ्ख्या लेख्या। तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या। अङ्कानां वामतो गतिरिति वचनात् इत्यादि गणकसंप्रदायप्रवर्तकलीलावत्यादिग्रन्थतो ज्ञेयम्। तथाच सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि भवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः। तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्त्यवर्णस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि। प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यत्वात्। गतौ त्वेकमेव, संकलनया सप्त। जसि तु त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, 'षण्णामेषामन्त्यस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, संकलनया जसि द्वादश।तथाच प्रथमायां विभक्तौ सप्तत्रिंशत्।एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत्। तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, गतौ त्वेकमेव। सङ्कलनया सप्त। एषां सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, संकलनया चतुर्दश। भ्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, संकलनया द्वादश। एषु यकारस्य'यणो मयः'इति द्वित्वे द्वादश,मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात्। यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः। एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, संकलनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत्। भिसि तु षण्णां गतौ गकारस्य पूजायां ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, संकलनया द्वादश। एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश। अयोगवाहानाम् अट्सु शर्षु चोपसंख्यातत्वेन विसर्गस्य यत्वात्। तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, संकलनया भिसि चतुर्विंशतिः। तथाच तृतीयाविभक्तौ षडशीतिः। चतुर्थ्येकवचने चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया ङयि सप्त, एकारस्य अनण्त्वान्नानुनासिकः। भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत्। भ्यसि तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गङयोर्द्वित्वे षट्, तदभावे तु षट्, स्थिता-

चान्ताः ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । 'पद्दन्—' (सू २२८) इति वा यकन् ।

न्येव सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य ' यणो मयः ' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तदभावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ त्र्यधिकं शतम् । ङसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ङसौ चतुर्दश । भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् प्रत्येकं अष्टाचत्वारिंशत् । तथाच पञ्चम्यां विभक्तौ दशाधिकं शतम् । ङसि तु ङसिवच्चतुर्दश । ओसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकं, संकलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । आमि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु ञकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेकं, संकलनया सप्त, एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश । तथाच षष्ठयां द्विचत्वारिंशत् । ङौ पूजायां त्रयाणां ञकारस्य द्वित्वे तदभावे षट्, गतावेकं, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्त्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश । ओसि प्राग्वच्चतुर्दश । सुपि तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपक्षे ङकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुक्पक्षे तु ' चयो द्वितीयाः ' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट्, षण्णामेषां ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां ' खयः शरः ' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । ' शरोऽचि ' इति निषेधस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुक्पक्षे चतुर्विंशतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणां ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शरः ' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । तथाच संकलनया गतौ पूजायां च द्विचत्वारिंशत् । एषामन्त्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीतिः ।

एवं च सु अष्टादश (१८),औ सप्त (७), जस् द्वादश(१२),आहत्य प्रथमायां सप्तत्रिंशत् (३७), अम् अष्टादश (१८), औट् सप्त (७) शस् द्वादश (१२) आहत्य द्वितायीयां सप्तत्रिंशत् (३७), टा चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८),भिस् चतुर्विंशतिः (२४)।आहत्य तृतीयायां षडशीतिः(८६)। ङे सप्त(७)भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत्(४८),भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३)। ङसि चतुर्दश(१४),भ्याम् भ्यसोः अष्टाचत्वारिंशत् २(४८) आहत्य पञ्चम्यां दशाधिकं शतं(११०)। ङस् चतुर्दश (१४),ओस् चतुर्दश (१४) आम् चतुर्दश (१४) आहत्य षष्ठ्यां द्वाचत्वारिंशत् (४२) । ङि चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), सुप् चतुर-

यकानि । यक्ना–यकृता । शकृत्, शकृती, शकृन्ति–शकानि । शक्ना–शकृता । ददत्, ददती । (४४४) **वा नपुंसकस्य** । ७ । १ । ७६ ॥ अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति–ददति । तुदत् ।

शीतिः (८४), आहत्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२) । ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि च, विंशतिश्च, सप्त च (५२७) रूपाणि । **इति गवाक्शब्दप्रक्रिया ॥**

तिर्यगिति । तिरः अञ्चति इति विग्रहे 'ऋत्विक्' आदिना क्विन् । गतौ 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तिरस् अच इत्यस्मात् सुबुत्पत्तिः, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम् । अभत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपो न, तिरसस्तिर्यादेशः, यण्, 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । **तिरश्ची इति** । तिरस् अच् औ इति स्थिते औङः श्यां, भत्वात्, 'अचः' इत्यल्लोपः । 'अलोपे' इत्युक्तेर्न तिर्यादेशः । सस्य श्चुत्वेन श इति भावः । **तिर्यञ्चीति** । तिरस् अच् इत्यस्माज्जसि जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ तिरसस्तिरिः यण्, अभत्वात्, 'अचः' इत्यल्लोपो नेति भावः । **पूजायां तु तिर्यङ्ङिति** । स्वमोर्लुकि अभत्वात् अलुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यल्लोपाभावात्तिर्यादेशः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कुत्वेन ङकार इति भावः । **तिर्यञ्ची इति** । औङः श्यां रूपम् । अलुप्तनकारत्वादच इत्यल्लोपाभावात् तिरिः । **तिर्यञ्चि इति** । जश्शसोः शिः । शेषं पुंवत् । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । **यकृदिति** । मांसपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्धः । स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे, इति भावः । **यकृती इति** । औङश्शी । **यकृन्तीति** । जश्शसोः शिः, झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । शसादौ विशेषमाह—**पद्दन्निति वा यकन्निति** । **यकानीति** । शसश्शिः, यकन्नादेशः सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भावः । **यक्नेति** । टायां यकन्नादेशे अल्लोपः । यक्ने । यक्नः । यक्नोः । यक्नि-यकनि । यकसु । यकन्नभावे यकृद्भ्यामित्यादि । **शकृदिति** । शकृच्छब्दः विष्ठावाची, यकृद्वत् । **ददत्, ददती इति** । शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्छब्दः पुंलिङ्गनिरूपणे व्युत्पादितः । तस्य स्वमोर्लुक्, औङश्शी नुम् तु न, असर्वनामस्थानत्वात् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधाच्च । शौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं नुम्निषेधे प्राप्ते—**वा नपुंसकस्य** । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रे नञ्वर्जमनुवर्तते । नपुंसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति 'उगिदचाम्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तदाह—**अभ्यस्तादित्यादिना** । **ददन्तीति** । नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । **तुददिति** । 'तुद व्यथने' अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्शः' इति शः शपोऽपवादः, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुदच्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचर्त्वे इति भावः । तुद-

(४४५) आच्छीनद्योर्नुम्। ७।१।८० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्त-दन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती-तुदती, तुदन्ति। भात्, भान्ती-भाती, भान्ति। पचत्। **(४४६) शप्श्यनोर्नित्यम्।** ७।१।८१ ॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती,

---

चक्षुष्वदादौङः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते—**आच्छीनद्योर्नुम्।** 'नाभ्य-स्तात्' इत्यतः शतुरिति 'वा नपुंसकस्य' इत्यतः वेति चानुवर्तते। आदिति पञ्चमी। अङ्ग-स्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तच्च आदित्यनेन विशेष्येत, तदन्तविधिः। परस्य इत्यध्याह्रियते, शतुरित्यनन्तरमवयवस्येत्यध्याह्रियते, तेन च अङ्गस्येति षष्ठ्यन्तं विशेष्यते, तदन्तविधिः। अङ्गस्येत्यस्य आवृत्तिः बोध्या। तदाह—**अव-र्णान्तादित्यादिना।** 'इदितो नुम्' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे नुम्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। **तुदन्ती-तुदती इति।** औङः श्यां, नुमि, तदभावे च रूपम्। शविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिग्रहणेन विकरण-विशिष्टस्याप्यङ्गत्वात्। ततश्च तुदत् इत्यन्त्यस्तकारः शतुरवयवः तुद इत्यवर्णान्तादङ्गात् परश्चेति नुमिति भावः। अवर्णान्तादङ्गात् परो यः शतृप्रत्ययः इत्याश्रयणे तु अत्र नुम् न स्यात्। शविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वान्तत्वे शतुरवर्णान्तादङ्गात् परत्वाभावात्, परादित्वे अवर्णान्ताङ्गाभावात् उभयत आश्र-यणे च अन्तादिवत्त्वनिषेधादित्यलम्। **तुदन्तीति।** जश्शसोश्शिः, सर्वनाम-स्थानत्वान्नुमिति भावः। **भादिति।** 'भा दीप्तौ' लुग्विकरणः। लटः शतरि कृते सवर्णदीर्घे भात् इति रूपम्। तस्मात् स्वमोर्लुक् जश्त्वचर्त्वे इति भावः। **भान्ती-भाती इति।** 'औङः शी' 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति भावः। **भान्तीति।** जश्शसोः शिः, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भावः। **पचदिति।** पचधातोः लटः शतरि शप्, 'अतो गुणे' इति पररूपम्। पचत् इत्यस्मात् स्वमोर्लुगिति भावः। औङः श्याम् 'आच्छीनद्योः' इति विकल्पे प्राप्ते—**शप्श्यनोर्नित्यम्।** 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्य-नुवर्तते। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते। अवयव इति चाध्याह्रियते। तदाह—**शप्श्यनोरादित्यादिना। पचन्ती इति।** औङः श्यां नुमि रूपम्। **पचन्तीति।** जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमि रूपम्। **दीव्यदिति।** दिवु-धातोः लटः शतरि, श्यन् 'हलि च' इति दीर्घः। दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः। **दीव्यन्ती इति।** औङः श्यां नुमि रूपम्। 'शप्श्यनोः' इति नित्यं नुमिति भावः। **दीव्यन्तीति।** जश्शसोः शौ सर्वनामस्थानत्वात् नुमिति भावः। इति तान्ताः।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते। स्वबिति। सु शोभनाः आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तस्तु न भवति। 'न पूजनात्' इति निषेधात्। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति न भवति। तत्र अप इति कृत-

पचन्ति। दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥ इति तान्ताः ॥ स्वप्-स्वब्, स्वपी। नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम्, स्वाम्पि। 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव। स्वम्पि। स्वपा। 'अपो भि' (सू ४४२)। स्वद्भ्याम्। स्वद्भिः ॥ इति पान्ताः ॥ 'अर्तिपृवपि—' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस्। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। धनुः, धनुषी। सान्त—' (सू ३१७) इति दीर्घः। 'नुम्विसर्जनीय—' (सू ४३४) इति षत्वम्। धनूंषि। धनुषा, धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप्

समासान्तग्रहणात्। स्वप्शब्दात् स्वमोर्लुगिति भावः। स्वपी इति। औङः श्यां रूपम्। असर्वनामस्थानत्वात् न नुमिति भावः। जश्शसोः शौ स्वप् इ इति स्थिते, 'अप्तृन्' इति दीर्घे, झलन्तलक्षणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वाम्पि इति वक्ष्यति। तत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घं बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—नित्यादित्यादि। प्रतिपदोक्तत्वादिति। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादित्यर्थः। ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम्। 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात्। अतोऽत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वं नुमागमे कथं दीर्घ इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति—निरवकाशत्वमित्यादि। स्वम्पीति। दीर्घं बाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः। 'केचित्तु 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथमं प्रवृत्तौ स्वाम्पि, इत्येव युक्तमित्याहुः ॥ इति पान्ताः।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते। धनुश्शब्दं व्युत्पादयति—धनेरिति। 'जनेरुसिः' इत्यतः उसिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकसूत्रेण 'धन धान्ये' इत्यस्माद्धातोः उस्प्रत्यय इत्यर्थः। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुष्शब्दः। तस्मात् स्वमोर्लुक्। तत्र षकारस्य कथं रुत्वमित्यत आह—षत्वस्येति। धनुरिति। 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घस्तु न, रेफान्तस्य अधातुत्वात्। धनूंषीति। 'नश्च' इत्यनुस्वारः। एवं चक्षुर्हविरादय इति। 'चक्षेश्शिच्च' इत्युसिः। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्शाञादेशो न। 'अर्चिशुचिहुसृपि' इत्यादिना हुधातोरिस्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, अवादेशः। आदिना सर्पिरादयो ग्राह्याः। पिपठिषतेः क्विबिति। 'पठ व्यक्तायां वाचि' सन्, इट्, द्वित्वं, हलादिशेषः, अभ्यासाकारस्य इत्वं, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम्। पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो लोपः, पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्। एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह—र्वोरिति दीर्घे इति। पिपठिषी इति। औङः श्यां रूपम्। सौ विशेषमाह—अल्लोपस्ये-

र्घः—' (सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-ज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥ इति षान्ताः ॥ पयः, पयसी, पयांसि । पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम्, उत्वमत्वे । अमू, अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति सान्ताः ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथाऽव्ययप्रकरणम् ।१४।

(४४७) स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयो निपाता-

ति । बेभिद्शब्दनिरूपणे व्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । इति षान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । पय इति । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः । **पयांसीति** । शौ नुम् । 'सान्त' इति दीर्घः, अनुस्वार इति भावः । **पयोभ्यामिति** । रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भावः । **सुपुमिति** । सु शोभनः पुमान् यस्य गृहस्य इति बहुव्रीहौ, सुपुंस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, संयोगान्त-लोपः । **सुपुंसी इति** । औङः श्यां रूपम् । **सुपुमांसीति** । शेः सर्वनाम-स्थानत्वात् 'पुंसोऽसुङ्' इत्यसुङ् । सुपुमस् इ इति स्थिते, झलन्तलक्षणनुमि, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'नश्च' इत्यनुस्वारश्चेति भावः । **अदः इति** । अदस् शब्दात् स्वमोर्लुक्, रुत्वविसर्गौ, सान्तत्वात् न मुत्वम्, लुका लुप्तत्वात् त्यदा-द्यत्वं नेति भावः । औङादावाह—**विभक्तिकार्यमिति** । त्यदाद्यत्वादिकमि-त्यर्थः । **उत्वमत्वे इति** । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्योत्तरं उत्वमत्वे इत्यर्थः । **अमू इति** । औङः शी, त्यदाद्यत्वं, पररूपं, गुणः, ऊत्वमत्वे इति भावः । **अमूनीति** । जश्शसोश्शिः, त्यदाद्यत्वं, पररूपं अजन्तत्वात् नुम्, उपधादीर्घः, ऊत्वमत्वे इति भावः । इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ अव्ययानि निरूप्यन्ते । स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वर् आदिः येषां ते स्वरादयः, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह—**स्वरादय इति** । स्वरादीन् पठति—**स्वरित्यादिना** । स्वरादीनां चादीनां च पृथक्पाठ-स्तु 'निपाता आद्युदात्ताः' इति स्वरभेदार्थः, चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाऽव्ययत्वम्, स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां च तदिति व्यवस्थार्थश्च । **स्वर्** स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । **अन्तर्** मध्ये । **प्रातर्** प्रत्यूषे । **पुनर्** अप्रथमे,

श्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मि-

---

थिशषे च । **सनुतर** अन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादौ 'हशि च' इत्युत्वं न, तत्र 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । **उच्चैस्** महति । **नीचैस्** अल्पे । **शनैस्** क्रियामान्द्ये । **ऋधक्** सत्ये । वियोगशैघ्र्यसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । **ऋते** वर्जने । **युगपत्** एककाले । **आरात्** दूरसमीपयोः । **पृथक्** भिन्ने । **ह्यस्** अतीतेऽह्नि । **श्वस्** अनागतेऽह्नि । **दिवा** दिवसे । **रात्रौ** निशि । **सायम्** निशामुखे । **चिरम्** बहुकाले । **मनाक्, ईषत्** इदं द्वयमल्पे । **जोषम्** सुखे, मौने च । **तूष्णीम्** मौने । **बहिस् अवस्** इदं द्वयं बाह्ये । **समया** समीपे, मध्ये च । **निकषा** अन्तिके । **स्वयम्** आत्मनेत्यर्थे । **वृथा** व्यर्थे । **नक्तम्** रात्रौ । **नञ्** निषेधे । तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।' इत्यन्ये । **हेतौ** निमित्ते । **इद्धा** प्राकाश्ये । **अद्धा** स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्यन्ये । **सामि** अर्धे, जुगुप्सिते च । **वत्** इत्यनेन ' तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ' ' तत्र तस्येव ' ' तदर्हम् ' इति वतिप्रत्ययो गृह्यते । ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिस्तु न गृह्यते । 'परावतो निवत उद्वतश्च ' इत्यत्राव्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु ' तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' इत्येव सिद्धे वतिग्रहणमिह व्यर्थमेव । **ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्** इति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहरणम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे प्रयोजनाभावात् । **सना, सनत्, सनात्**, एतत्त्रयं नित्ये । **उपधा** भेदे । **तिरस्** अन्तर्धौ, तिर्यगर्थे, पराभवे च । **अन्तरा** मध्ये, विनार्थे च । **अन्तरेण** वर्जने । वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते ' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण इत्यनयोः निपातत्वोक्तेरनयोः स्वरादिषु पाठः प्रक्षिप्त इति बोध्यम् । **ज्योक्** कालभूयस्त्वे प्रश्ने, शीघ्रार्थे, सम्प्रति, इत्यर्थे च । **कम्** वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । **शम्** सुखे । **सहसा** आकस्मिकाविमर्शयोः । **विना** वर्जने । **नाना** अनेकविनार्थयोः । **स्वस्ति** मङ्गले । **स्वधा** पितृहविर्दाने । **अलम्** भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । **वषट्, वौषट्, श्रौषट्** एतत्त्रयं देवहविर्दाने । **अन्यत्** अन्यार्थे । **अस्ति** सत्तायाम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरू-

थस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रबाहुकम्। (प्रवाहिका)। आर्यहलम्। अभीक्ष्णम्। साकम्। सार्धम्। नमस्। हिरुक्। धिक्। 'अथ'। अम्। आम्। प्रताम्।

पकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिह स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्। **उपांशु** अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च। **क्षमा** क्षान्तौ। **विहायसा** आकाशे। **दोषा** रात्रौ। **मृषा, मिथ्या** इदं द्वयं वितथे। **मुधा** व्यर्थे। **पुरा** अविरते, चिरातीते, भविष्यदासन्ने च। **मिथो, मिथस्** इदं द्वयं रहसि, सहार्थे च। **प्रायस्** बाहुल्ये। **मुहुस्** पुनरर्थे। **प्रबाहुकम्** समकाले, ऊर्ध्वार्थे च। **प्रवाहिका** इति पाठान्तरम्। **आर्यहलम्** बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निषेधानुवादयोरित्याह। **अभीक्ष्णम्** पौनः पुन्ये। **साकम् सार्धम्** इदं द्वयं सहार्थे। **नमस्** नतौ। **हिरुक्** वर्जने। **धिक्** निन्दाभर्त्सनयोः। **अम्** शैघ्र्ये, अल्पे च। **आम्** अङ्गीकारे। **प्रताम्** ग्लानौ। **प्रशाम्** समानार्थे। **प्रतान्** विस्तारे। अत्र प्रतान् इति नान्तस्य पुनः पाठसामर्थ्यात् **प्रताम्, प्रशाम्** इति पूर्वयोः 'मो नो धातोः' इति नत्वं न। **प्रशान्** इति नान्तपाठस्तु असाम्प्रदायिकः। 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **मा, माङ्** एतौ निषेधे। **आकृतिगणोऽयमिति**। ततश्च अन्येऽप्येवंजातीयकाः स्वरादिगणे ज्ञेयाः। तथाहि—**कामम्** स्वाच्छन्द्ये। **प्रकामम्** अतिशये। **भूयस्** पुनरर्थे। **साम्प्रतम्** न्याय्ये। **परम्** किन्त्वर्थे। **साक्षात्** प्रत्यक्षे। **साचि** तिर्यगर्थे। **सत्यम्** अर्धाङ्गीकारे। **मङ्क्षु, आशु** इदं द्वयं शैघ्र्ये। **संवत्** वर्षे। **अवश्यम्** निश्चये। **सपदि** शैघ्र्ये। **बलवत्** अतिशये। **प्रादुस् आविस्** इदं द्वयं प्रकाशे। **अनिशम्, नित्यम्, सदा, अजस्रम् सन्ततम्** एतत्पञ्चकं सातत्ये। **उषा** रात्रौ। **रोदसि** द्यावापृथिव्यर्थे। **ओम्** अङ्गीकारे ब्रह्मणि च। अत्र अश्च उश्च म् चेति समाहारद्वन्द्वे, ओम्शब्दः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकब्रह्मवाची 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिव्युत्पन्नस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः। 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यस्यायमर्थः, अवधातोर्मन् स्यात् प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति। अव् म् इति स्थिते 'ज्वरत्वर' इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊठ्, ऊकारद्वयस्य सवर्णदीर्घः, 'सार्वधातुक' इति तस्य गुणः, ओमिति रूपम्। उभयोरपि स्वरादित्वम्। न चौणादिकस्य 'कृन्मेजन्तः' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि 'च्विरव्ययम्' इति पठ्यते। च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्। उणादिपठितानां चादिस्वरादिपठितानां चेदव्ययत्वं, तर्हि च्विरेवाव्ययं नेतरदिति। ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याप्राप्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम्। **भूः** पृथिव्याम्। **भुवर्** अन्तरिक्षे। **झटिति, द्राक्, तरसा** त्रयमिदं शैघ्र्ये। **सुष्ठु** प्रशंसायाम्। **दुष्ठु** निकृष्टे। **सु** पूजायाम्। **आः** आश्चर्ये। **कु**

प्रशाम्। प्रतान्। मा। माङ्। आकृतिगणोऽयम्। इति स्वरादयः। च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। किंचित्, यत्र। नह। हन्त। माकिः। माकिम्। नकिः। (आकिम्। नाकिम्)। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। (न्वै)। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। (ओम्)। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथो।

कुत्सिते, ईषदर्थे च। **अञ्जसा** तत्त्वे शीघ्रार्थे च। **मिथु** द्वावित्यर्थे। **अस्तम्** विनाशे। **स्थाने** युक्तार्थे। **ताजक्** शैघ्र्ये। **चिराय, चिररात्राय, चिरस्य चिरम्, चिरेण, चिरात्** इति षट्कं चिरार्थकम्। **वरम्** ईषदुत्कर्षे। **आनुषक्** आनुपूर्व्ये। **अनुषक्** अनुमाने। **अमेनः** शीघ्रसाम्प्रतिकयोः। **सुदि** शुक्लपक्षे। **वदि** कृष्णपक्षे इत्यादि॥ इति स्वरादयः॥

अथ चादीनाह—**च वा** इत्यादिना। **च** समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। **वा** विकल्पादिषु। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये।' **ह** प्रसिद्धौ। **अह** अद्भुते, खेदे च। **एव** अवधारणे, अनवक्लृप्तौ च। **एवम्** उक्तपरामर्शे। **नूनम्** निश्चये, तर्के च। **शश्वत्** पौनःपुन्ये, नित्ये, सहार्थे च। **युगपत्** एककाले। **भूयस्** पुनरर्थे, आधिक्ये च। **कूपत्** प्रश्ने, प्रशंसायां च। **कुवित्**—भूर्य्यर्थे, प्रशंसायां च। **नेत्** शङ्कायां, प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। **चेत्** यद्यर्थे। **चण्** अयं चेदर्थे णित्, समुच्चयादिष्वननुबन्धकः। स्वरे भेदः फलम्। **कच्चित्** इष्टप्रश्ने। **यत्र** अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। नावकल्पयामि, न मर्षये, गर्हे, आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्। **नह** प्रत्यारम्भे। **हन्त** हर्षे, विषादे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च। **माकिः माकिम्, नकिः,** इदं त्रयं वर्जने। **माङ्नञौ** स्वरादिषूक्तौ। अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम्। उभयत्र पाठस्तु व्यर्थ एव। नच निपातस्वरार्थः इह पाठ इति वाच्यम्, 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्येव तत्सिद्धेः। नच सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्थं स्वरादिपाठ इति वाच्यम्, तथा सति लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्माच्चादिष्वेव माङ्नञौ पाठ्यावित्याहुः। **यावत्, तावत्** इदं द्वयं साकल्यावधिमानावधारणेषु। **त्वै** विशेषवितर्कयोः। **द्वै** वितर्के न्वै इति पाठान्तरम्। **रै** दाने, अनादरे च। **श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा** इदं त्रयं देवहविर्दाने। **स्वधा** पितृदाने। श्रौषडादीनामनेकाचां त्रयाणां स्वरभेदार्थं उभयत्र पाठः। **तुम्** तुङ्कारे। **तथाहि** निदर्शने। **खलु** निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। **किल** इवार्थे, वार्तायाम्, अलीके च। **अथ** अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम्। तथाच श्रीहर्षः—'यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्।' इति। अथ स्नपयाम्बभूव इत्यस्य मङ्गलस्नानं कारयामासेत्यर्थः। निपातश्चाथशब्दः। मृ-

अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' (ग १६)। अवदत्तम्। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः। इति चादयः।(४३८) तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।

दृष्टादिष्वानवत् मङ्गलम्। सुष्ठु स्वरभेदार्थः पुनः पाठः। स्म अतीते, पादपूरणे च। आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च। चादिगणसूत्रमेतत्। उपसर्गप्रतिरूपकाः विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः अच्प्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः। तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति—अवदत्तम् इति। अत्र अवेत्युपसर्गप्रतिरूपकं, न तूपसर्गः। ततश्च 'अच उपसर्गात्तः' इति तो न भवति। तादेशे तु अवत्तमिति स्यात्। अहंयुरिति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्, अहङ्कारे। 'अहंशुभमोर्युस्' इति मत्वर्थीयो युस्। अत्र अहमिति न अस्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम्। तथा सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य मदादेशे मद्युरित्यापत्तेः। अस्तिक्षीरेति। अस्ति क्षीरं यस्याः इति बहुव्रीहिः, अत्र अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं, नतु तिङन्तम्। तथा सति बहुव्रीह्यनुपपत्तेः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिविधौ सुबित्यनुवृत्तेः। एवं च बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति—अ इत्यादिना। अ सम्बोधने। आ वाक्यस्मरणयोः। इ सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई, उ, ऊ, ए ऐ ओ, औ, इति सप्तकं सम्बोधने। पशु सम्यगर्थे। शुकम् शैघ्र्ये। यथाकथाच। सङ्घातोऽयमनादरे। पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये एते सप्त सम्बोधने। द्य हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे अकस्मादित्यर्थे। युत् कुत्सायाम्। आतः इतोऽर्थे। चादिरप्याकृतिगण इति। यत् तत् द्वयं हेतौ। आहोस्वित् विकल्पे। सम् सर्वतोभावे। कम् पादपूरणे। सुकम् अतिशये। अनु वितर्के। शश्वत् अन्तःकरणे, आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। चटु, चाटु द्वयं प्रियवाक्ये। हुम् भर्त्सने। इव सादृश्ये। अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि। अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वेऽपि येषां निपातस्वरः इष्टः ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु। स्वरद्वयभाजस्तु उभयत्र बोध्याः॥ इति चादयः॥

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यव्ययान्याह—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिः। तत्र सर्वाः विभक्तयः यस्मान्न भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न संभवति, अव्ययेभ्यः सप्तानां विभक्तीनां उत्पत्त्यभ्युपगमात्। तथाहि 'तद्धितश्च' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तावत् 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं कृत्वा एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते, द्विबह्वोरर्थयोः

१।१।३२॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाञाविति। तेनेह न। पचतिकल्पम्। पचतिरूपम्। (४४९) कृन्मेजन्तः। १।१।३९॥ कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं स्मारम्। जीवसे। पिबध्यै। (४५०) क्त्वातोसुन्कसुनः। १।१।४०॥

तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके इत्यादि स्थितम्। ततश्च एकवचनमित्यनेन ङ्याप्प्रातिपदिकात् एकवचनं भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति लभ्यते। एवं च द्विबहुत्वाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति। तत्र द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं संपद्यते। तथाच अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं प्रवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति। अत एव अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत्। तस्मात्सर्वा विभक्तयो,यस्मादिति न विग्रहः। किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवत् अवयवकार्त्स्न्ये वर्तते। एवंच सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्तिः यस्मान्नोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्याह—**यस्मादिति। सर्वेति।** वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। **नोत्पद्यत इति।** किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते इति शेषः। स्यादेतत्—तिङश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप्प्रत्यये 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' इति कल्पप्प्रत्यये च पचतिरूपं पचतिकल्पमिति रूपम्। प्रशस्तं पचति, ईषत् पचतीत्यर्थः। अत्राप्यव्ययत्वं स्यात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात्। किञ्च उभयशब्दे अतिव्याप्तिः, तस्याप्यसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादित्यत आह—**परिगणनमिति।** वार्तिकमेतत्। **तसिलादय इति।** 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इत्यर्थः। **शस्प्रभृतय इति।** 'बह्वल्पार्थात्' इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाजन्ता इत्यर्थः। **अम्, आमिति।** 'अमु च च्छन्दसि' इत्यम्, 'किमेत्तिङव्यय' इत्याम् च गृह्यते। **कृत्वोऽर्था इति।** 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्, द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्, विभाषा बहोर्धा' इति त्रय इत्यर्थः। **तसिवती इति।** 'तेनैकदिक्, तसिश्च' इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो वतिश्च गृह्यते। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्प्रभृतित्वादेव सिद्धम्। एवं च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्। **नानाञाविति।** 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इति विहितौ नानाञौ। इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः। गणे परिगणनेनैव सिद्धेः 'तद्धितश्च' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः।

कृन्मेजन्तः। कृत् मेजन्त इति छेदः। म् च एच्च मेचौ तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः। तदाह—**कृद्यो मान्त इति। तदन्तमिति।** केवलस्य कृतः प्रयोगानर्हत्वात् संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः। **स्मारं स्मारमिति।** 'आभी-

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । (४५१) **अव्ययीभावश्च** । १।१।४१॥ **अधिहरि** । (४५२) **अव्ययादाप्सुपः** । २।४।८२ ॥ **अव्ययाद्विहितस्याप: सुपश्च लुक् स्यात्** । **तत्र शालायाम्** । विहितविशेषणान्नेह । **अत्युच्चैसौ** । **अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे** । '**आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्**' (वा १६३३) ॥

क्षये णमुल् च ' इति स्मृधातोर्णमुल्, 'अचो ञ्णिति ' इति वृद्धिः, रपरत्वम्, ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्वित्वं, मान्तकृदन्तत्वादव्ययत्वम् । **जीवसे इति** ।'तुमर्थे सेसेनसे ' इत्यादिना असेप्रत्ययः । **पिबध्यै इति** । ' तुमर्थे से ' इत्यादिना शध्यैप्रत्ययः । शित्वात् सार्वधातुकत्वम् । ' पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदाम् ' इति पिबादेश इति भावः । शप् तु न, कर्त्रर्थे सार्वधातुके तद्विधेः, 'अव्ययकृतो भावे ' इति सिद्धान्तादित्याहुः। **क्त्वातोसुन्कसुनः** । **कृत्वेति** । 'समानकर्तृकयोः ' इति क्त्वा । **उदेतोरिति** । उत्पूर्वादिणः भावलक्षणे इत्यादिना तोसुन् । **विसृप इति** । सृपितृदोः कसुन् । **अव्ययीभावश्च** । अव्ययसंज्ञः स्यादिति शेषः । **अधिहरीति** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, हरावित्यर्थः । **अव्ययादाप्सुपः** । आप् च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुपः, समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । ' ण्यक्षत्रियार्ष ' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदाह—**अव्ययाद्विहितस्येति** । **तत्र शालायामिति** । तत्रेत्यस्याव्ययत्वात् आपो लुक् । स्त्रीत्वबोधनाय शालायामिति । **अथेति** । अत्र सुपो लुक् । **विहितेति** । अव्ययात्परस्येत्यनुक्त्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भावः । **अत्युच्चैसाविति** । उच्चैरतिक्रान्त इति विग्रहे ' अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति समासः । अधिकरणशक्तिप्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः, दिवाभूता रात्रिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात् ' अत्यादयः ' इति द्वितीयासमासस्याविरोधः । अत्र समासाद्विहितस्य सुपः अव्ययभूतादुच्चैश्शब्दात् परत्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अत्युच्चैरिति समुदायस्य तु नाव्ययत्वम्, स्वरादिगणे उच्चैश्शब्दस्य केवलस्य पाठादिति भावः । ननु स्वरादिगणे केवलोच्चैश्शब्दस्य पाठेऽपि ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' इति अव्ययसंज्ञा भवत्येव 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ' इति वचनादित्याशङ्कते—**अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्तीति** । परिहरति—**तथापि न गौणे इति** । सर्वनामसंज्ञायामुपसर्जनस्य नेति प्रकृतः प्रतिषेधः अव्ययसंज्ञाविधावनुवर्तत इति 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः ।

आब्ग्रहणं व्यर्थमिति । ' अव्ययादाप्सुपः इति सूत्रे इति शेषः । **अलिङ्गत्वादिति** । अव्ययानां लिङ्गाभावादित्यर्थः । तथाच वार्तिकम्, ' अव्ययादाब्लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ' इति । तथा तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ' इति सूत्रे

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥'
इति [भाष्योक्ता][1] श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥
'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥'

भाष्येऽप्युक्तम्—स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमिति । ननु अव्ययानां लिङ्गाभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याथर्वणश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशं एकप्रकारमेव भवति तदव्ययमिति आथर्वणश्रुतियोजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापरौ, नतु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसंख्याभावः परः तात्पर्यविषयभूतः यस्या इति विग्रहः । लिङ्गेष्वित्यादिषु सप्तमी हि 'षष्ठी चानादरे' इति विहिता । तथाच लिङ्गकारकसंख्याः अनादृत्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रभाष्ये 'स्त्रीपुंनपुंसकत्वानि सत्त्वगुणाः एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययम्' इत्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भावः । अयं च लिङ्गकारकसंख्याभावनियमः निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिपयानां लिङ्गकारकसंख्यान्वयोऽस्त्येव 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रे भाष्ये 'चादीनामसत्त्ववचनानामेव संज्ञा । स्वरादीनां तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च' इत्युक्तत्वात्, स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, क्षीणे पुण्ये स्वः पतति, प्रातर्यजते इत्यादौ कर्मकारकयोगदर्शनाच्च । अथ प्रसङ्गादाह—वष्टीति । अव अपि इत्युपसर्गयोः अकारस्य लोपं, हलन्तानाम् आपं च भागुरिनामक आचार्यः वष्टि, इच्छतीत्यर्थः । एवशब्दस्तु पादपूरणः । अवेत्युपसर्गे आदेरेवाकारस्य लोपः नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात् । भागुरिशब्दं दन्त्योष्ठ्यादिं केचित्पठन्ति । तत्त्वबोधिन्यां तु पवर्गचतुर्थादिः पठितः । शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति केचित् । उदाहरणमात्रमित्यन्ये । यद्यपि 'वश कान्तौ' इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्वं वक्ष्यते । तथापि अस्मादेव लिङ्गाल्लोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु वष्टि

१ परब्रह्मपराप्येषा श्रुतिः शब्दब्रह्मण्यपि कचिदंशे लापयितुं शक्या शब्दब्रह्म परब्रह्मणोस्तादात्म्यात् । एवं 'चत्वारि शृङ्गा' इति मन्त्रोऽपि अग्न्यादिपरो भाष्यकृता शब्दब्रह्मणि वर्णितो भाष्ये पस्पशाह्निके । 'अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशत्' इति श्रुत्या अग्नितत्त्व शब्दतत्त्वयोस्तादात्म्यात् ।

वगाहः—अवगाहः । पिधानम्—अपिधानम् ॥

इत्यव्ययप्रकरणम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।१५।

(४५३) स्त्रियाम् ।४।१।३॥ अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । (४५४)

भागुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते । प्रत्युत 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—आब्ग्रहणं न कार्यं, खट्वा मालेत्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम् इत्युक्त्वा, क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टापः स्वाद्यर्थमाब्ग्रहणमस्त्विति आक्षिप्य 'क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशं च' इति अकारान्तादेव तत्रापि टाबित्युक्त्वा 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आब्ग्रहणमिति समाहितम् । तस्मात् 'आपं चैव हलन्तानाम्' इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्ययुक्तम् । अत्र निशृदिशोरिगुपधलक्षणे के अदन्तत्वाट्टापि निशा इत्यादिरूपसंभवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां अव्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्यया निरूप्यन्ते । तदेवम् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्वौजसमौट्' इति सूत्रं सप्रपञ्चं निरूप्य तदुत्तरमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययान्निरूपयितुमाह—**स्त्रियाम्** । **अधिकारोऽयमिति** । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, नतु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । कियत्पर्यन्तमयमधिकार इत्यत आह—**समर्थेति** । यावदित्यवधौ । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् ।

'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ।'

इति लक्षणलक्षितम् अवयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तदभावे तयोरुभयोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सदृशं तन्नपुंसकमित्यर्थः । तदिदं लौकिकं लिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्य अचेतने खट्वामालादौ बाधात् स्त्रीप्रत्ययानापत्तेः । दारानित्यादौ 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नत्वानापत्तेश्च । किंतु सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवादः । उत्कर्षापकर्षसाम्यात्मकावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृशमवस्थात्रयं केवलान्वयि, अयं पदार्थः,

अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये

इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात्। तच्चेदं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव। तदुक्तं भाष्ये—'एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च' इति। एकस्मिन्नेवार्थे पुष्यः तारका नक्षत्रम् इति शब्दनानात्वदर्शनात्, कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने लिङ्गभेददर्शनाच्च स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लिङ्गमित्यर्थ इति कैयटः। पुंलिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यः। नच उपचयादिधर्माणां विरुद्धत्वादेकत्र समावेशायोगादेकस्य द्वित्रिलिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकैकस्मिन् वस्तुनि क्षणभेदेन त्रयाणां धर्माणामपि समावेशोपपत्तेः। उक्तंच भाष्ये—'कश्चिदपि सत्त्वादिधर्मः क्वचिन्मुहूर्तमपि नावतिष्ठते, यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते' इति।

नचैवं सति युगपत् द्वित्रिलिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्, नहि व्यवहारे स्वसमकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका। तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोच्छेदापातात्। तत्र कश्चिच्छब्दः एकलिङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोज्यः, कश्चित्तु द्विलिङ्गे, कश्चित्तु त्रिलिङ्गे इत्येतत्तु लिङ्गानुशासनशास्त्रादवगन्तव्यम्। एषां पुंस्त्रीनपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिशब्दवदस्मिन् शास्त्रे संकेतश्च लिङ्गानुशासनत एव ज्ञेयः। उक्तं च भाष्ये 'अवश्यं तावत् कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः' इति। वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः। 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः। तत्र टिघुभादिसंज्ञावल्लघुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् सति संभवे स्तनकेशवतीत्यादिलौकिकं लिङ्गमप्यत्राश्रीयते। अन्यथा 'पशुना यजेत' इत्यत्र स्त्रीव्यक्तावपि सत्त्वाद्युपचयात्मकपुंस्त्वाद्यनपायात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावस्याविरोधात् स्त्रीपशुरप्यालभ्येत। तदेतच्चतुर्थस्य प्रथमपादे 'तथालिङ्गम्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ताववोचाम। त्रिविधमपि एतल्लिङ्गं जातिव्यक्तिवत् प्रातिपदिकार्थ एव। प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यापत्तौ अजा, खट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाजादिबोधोऽनुभवसिद्धो विरुध्येत। किंच मातृदुहितृस्वसृगवादि शब्देषु विनापि टाबादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् प्रातिपदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टाबादीनामपि शक्तिकल्पने गौरवम्। 'ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः, प्रावृड्विप्रड्रुक्त्विषः' इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्राण्यपि प्रकृतिविषयाण्येव दृश्यन्ते। अत एव च 'कृदिकारादक्तिनः' इत्यत्र अक्तिन इत्येतदर्थवत्। अन्यथा क्तिनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ङीपोऽप्राप्तेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न चैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् कथं टाबादय इति वाच्यम्, द्वावित्यादिवत् प्रकृत्युक्तस्याव्यावर्तकत्वात्। अन्यथा टाबादिविधिवैयर्थ्यात्। तथा च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यम्। टाबादयस्तु तद्द्योतकाः। तथाच टाबादिषु सत्सु अवश्यं स्त्रीत्वबोध इति नियमः, नतु टाबादिषु सत्स्वेति नियम इति।

अजाद्यतष्टाप्। अजः आदिर्येषां ते अजादयः ते च अश्चेति समा-

टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनाय। अतः, खट्वा। अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह। पञ्चाजी। 'द्विगोः' (सू ४७६) इति ङीप्। अत्र हि समासार्थ-

द्वारद्वन्द्वात् षष्ठी। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अजादिभिः अता च विशेष्यते। तदन्तविधिः। तत्राद्विषये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिद्वर्ण-ग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः। ङ्याब्ग्रहणं तु नानुवर्तते 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे तयोर्विधे-यत्वात्। नच अजादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणेऽपि तदन्तविधिर्नास्ति,'समास-प्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति च निषेधादिति वाच्यम्, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र अमहत्पूर्वेति वचनेनात्र तदन्तविधिज्ञापनात्। किंच स्त्रियां व्यक्तौ गम्यमानायामिति नार्थः। तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अजत्वाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीव्यक्तौ गम्यमानायां टाबादिप्रत्ययाः स्युः। ततश्च टाबादिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमानेषु स्त्रीत्वस्य भानं न नियतं स्यात्। अत स्त्रियामिति भावप्रधानो निर्देशः स्त्रीत्वे इति यावत्। तदाह—**अजादीनामि-त्यादिना**। अजाद्यन्तानामित्यर्थः। **द्योत्ये इति**। उक्तरीत्या स्त्रीत्वस्य प्रातिपदि-कार्थत्वादिति भावः। उक्तं च भाष्ये—'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति स्वार्थे' इति। **टाप् स्यादिति**। प्रत्ययः, परश्च इत्यधिकृतम्। कस्मात् परो भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानात् अजादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम्।

ननु अजादिगणे अज, अश्व इत्याद्यदन्तपाठो व्यर्थः, अदन्तत्वादेव सिद्धेरि-त्यत आह—**अजाद्युक्तिरिति**। 'वयसि प्रथमे' जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यादि-वक्ष्यमाणस्य ङीपो ङीषश्च अदन्तटाबपवादस्य बाधनार्थमजादिग्रहणमित्यर्थः। एवंच अदन्तटाबपवादौ ङीप्ङीषौ, तयोरप्यजादिटाबपवाद इति फलति। अजशब्दः छागजातौ वर्तते। 'अजा छागी तुभच्छागबस्तच्छगलका अजे' इत्यमरः। अज-शब्दात् टाप्, टपावितौ, सवर्णदीर्घः। व्यपदेशिवत्त्वात् अजान्तत्वम्। **अत इति**। उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **खट्वेति**। खट कांक्षायाम्' 'अशूप्रुषिलटिक-णिखटिविशिभ्यः क्वन्' खट्वशब्दः अदन्तः तस्मात् टापि सवर्णदीर्घः। शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः। ननु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यनुवृत्तौ दिग्योगपञ्चम्या युक्तत्वात् अजादिभ्यः अतश्च टाप् स्यात् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः। तथाच 'अजाद्यतः, इति षष्ठ्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह—**अजादि-भिरिति**। अजाद्यत इति षष्ठीमाश्रित्य अजादीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रीत्वे टाबित्येवम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः। **पञ्चाजीति**। पञ्चानाम-जानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इत्यादिना द्विगुः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम्। 'द्विगोः' इति ङीप्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः।

समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जाति-लक्षणो ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होढा। मन्दा। विलाता। एषु 'वयसि प्रथमे' (सू ४७८) इति ङीप् प्राप्तः। 'सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (वा २४१७)। सम्फला। भस्त्रफला 'ङ्यापोः—' (सू १००१) इति ह्रस्वः। 'सद-

---

नन्वत्र समासे अजशब्दसत्त्वात्तद्वाच्यमेव स्त्रीत्वमित्यत आह—अत्रेति। हि यतः अत्र पञ्चाजशब्दे समासार्थभूतो यः समाहारः तन्निष्ठं स्त्रीत्वं पञ्चाजेति समुदायस्य वाच्यं नत्वजशब्दस्य, अतोऽत्र न टाबित्यर्थः। नचोक्तरीत्या तदन्तविधि-सत्त्वादजशब्दान्तस्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात् तद्वाच्यत्वं स्त्रीत्वस्येति वाच्यम्, सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणताया एव न्याय्य-त्वात्। अजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इति व्याख्याने तु स्त्रीत्वस्य अजादिशब्द-वाच्यत्वालाभात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः।

अथाजादीनुदाहरति—अजेत्यादिना। एडकेति। मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायु-मेषवृष्णय एडके' इत्यमरः। अस्य स्त्रीत्वे कोशान्तरं मृग्यम्। अश्वेति। 'वाम्यश्वावडवा' इत्यमरः। चटकेति। चटकः पक्षिजातिविशेषः। अस्य जाति-शब्दस्य स्त्रीत्वं मृग्यम्। अमरस्तु 'चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका' इत्याह। मूषिकेति। 'चुचुन्दरी गन्धमूषी दीर्घदेही तु मूषिका' इत्यमरः। एषु जातीति। अजादिपञ्चसु 'जातेरस्त्री' इति ङीष् प्राप्तः। स अजादिटापा बा-ध्यत इत्यर्थः। बालादयः प्रथमवयोवचनाः, तत्र होढादित्रयस्य प्रथमवयोवाचि-त्वे कोशो मृग्यः। एष्विति। बालादिपञ्चसु 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् प्राप्तः। सः अजादिटापा बाध्यत इत्यर्थः। सम्भस्त्रेति। 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्ये पठि-तमिदं वार्तिकमर्थतः संगृहीतम्। सम्, भस्त्र, अजिन, शण, पिण्ड, एतेभ्य परो यः फलशब्दः तस्मादपि 'पाककर्ण' इति ङीष् न भवति, किंतु टाबेवे-त्यर्थः। सम्फलेति। समृद्धानि फलानि यस्या इति विग्रहः। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः। ननु भस्त्रा-शब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वस्या-प्रसक्तेः कथं ह्रस्व इत्यत आह—ङ्यापोरिति। ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व इत्यर्थः। अजिनफला, शणफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञाः। सदच्काण्ड। अयमपि 'पाककर्ण' इति सूत्रपठितवार्तिकार्थसंग्रहः। सत्, अच्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक, एतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दः तस्मादपि 'पाक-कर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च' इति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः। सत्पुष्पेति। सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। अच् इति लुप्तनकारः अञ्चु-धातुः गृह्यत इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—प्राक्पुष्पेति। प्राञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। प्रत्यक्पुष्पेति। प्रत्यञ्चि पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः। काण्ड-

क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा १४६६)। सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा २४००–२४०१) पुंयोगे तु शूद्री। 'अमहत्पूर्वा' किम् महाशूद्री। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगे-

पुष्पा। प्रान्तपुष्पा। शतपुष्पा। एकपुष्पा।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। 'अजाद्यतः' इति प्रकृतसूत्रे पठितं वार्तिकमेतत्। शूद्रजातिः वाच्या चेत् अमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टापं लभते। जातिलक्षणङीषोऽपवादः। शूद्रात् स्वभार्यायां विधिना ऊढायामुत्पन्ना स्त्री शूद्रा। जातिरित्यस्य प्रयोजनमाह—**पुंयोगे त्विति**। शूद्रस्य स्त्री इत्येवं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तौ जातिवाचित्वाभावान्न टाप्। किन्तु 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषेवेत्यर्थः। **महाशूद्रीति**। महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः। कर्मधारयः। 'पुंवत् कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्। अत्र महत्पूर्वत्वान्न टाप्। किन्तु जातिलक्षणङीषेव। 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः। नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना उग्रा, तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्नः आभीरः, स्त्री चेदाभीरी। अत्र जातिग्रहणस्य अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः शब्देन्दुशेखरे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्फुटः। **क्रुञ्चेति**। क्रुञ्चशब्दः चकारान्तः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्नन्तः। पक्षिजातिविशेषे वर्तते। 'यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्' इति रामायणे। उष्णिहशब्दः हकारान्तः, छन्दोविशेषे। 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्नन्त एव। देवविशशब्दः शकारान्तः, गणविशेषात्मकमरुत्सु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विशः' इति श्रुतेः। एतेषामदन्तत्वाभावादप्राप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिषु पाठः। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये त्वेषां त्रयाणामदन्तत्वम् आस्थितमिति 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इति श्लोकव्याख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपदमेव। **ज्येष्ठेति**। यदा ज्येष्ठादि-

---

१ अत्र वाक्यद्वयम्। शूद्रा चेत्येकम्, अमहत्पूर्वेति द्वितीयम्। जातिरिति वाक्यद्वयस्य शेषः, द्वितीयवाक्ये शूद्रशब्दो विशेष्यत्वेन सम्बध्यते। तथाच शूद्रशब्दष्टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति प्रथमवाक्यार्थः। तेन जातौ शूद्रा, पुंयोगे शूद्रीति सिद्धम्। तथाच कोशः 'शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च' इति। द्वितीयवाक्ये तु महत्पूर्वः शूद्रशब्दष्टापं न लभते जातिश्चेद्वाच्या, महाशूद्रशब्दः समुदायशक्त्याऽऽभीरजातिवाचकः, तत्र शूद्रशब्दान्तत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च तदन्तविधिना टापः प्राप्तौ निषेधः। तथाच कोशः 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इति॥ यत्र तु महती शूद्रा इत्यर्थविवक्षायां शूद्रशब्दाट्टाबुत्पत्तेः प्राक् कुक्कुटाण्डवत् समासः तत्र महाशूद्रशब्दात्पूर्ववार्तिकेन महाशूद्रा इति टाप् स्यादेव, तत्र महाशूद्र इति समुदायस्य जातिवाचकत्वाभावेन द्वितीयवार्तिकेन निषेधाऽप्राप्तेः। इदमेव द्वितीयवार्तिके जातिग्रहणस्य फलम्।

ऽपि। **कोकिला** जातावपि। **'मूलान्नञः'** (वा २५००)। **अमूला। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'** (सू ३०६) **कर्त्री। दण्डिनी। (४५५) उगितश्च। ४।१।६॥** उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। **भवती। पचन्ती। 'शप्श्यनोः—'** (सू ४४६) इति

शब्दः प्रथमोत्पन्नादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदापि पुंयोगलक्षणं ङीषं बाधित्वा टाबर्थमिह पाठ इत्यर्थः। **कोकिलेति**। कोकिलशब्दस्य जातावपि जातिलक्षणङीषं बाधित्वा टाबर्थमिह पाठ इत्यर्थः। **मूलान्नञ इति**। 'पाककर्ण' इति सूत्रे पठितं वार्तिकमेतत्। नञः परो यः मूलशब्दः तस्मात् 'पाककर्ण' इति ङीष् न भवति, किन्तु टाबेवेत्यर्थः। **अमूलेति**। अविद्यमानं मूलं यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः।

अत्र 'सम्भस्त्रेति, सदच्काण्डेति, मूलान्नञः' इति च वार्तिकत्रयं 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषाभावादजादिगणे मूले प्रपञ्चितम्। न चैतान्यजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमितव्यम्॥ अजादिराकृतिगणः। तेन 'न मु ने' इति सूत्रभाष्ये टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः। अतएव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथमपादे 'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात्' इति स्तुतशस्त्राधिकरणे 'वशावद्वा गुणार्थं स्यात्' इति गुणसूत्रव्याख्यावसरे शाबरभाष्यभट्टवार्तिकयोः 'छागस्य वपाया मेदसः' इति प्राकृतमन्त्रस्य 'वायव्यामजां वशामालभेत' इत्यत्र छागाया वपाया इत्यूहानुक्रमणं संगच्छते। अत एव च ब्रह्ममीमांसायां प्रथमस्य चतुर्थपादे 'चमसवदविशेषात्' इत्यधिकरणे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोः अजायां छागेति टाबन्तः प्रयोग उपपन्नः। अन्यथा जातिलक्षणङीष्प्रसङ्गादित्यास्तां तावत्। 'ऋन्नेभ्यः' इति सूत्रमजन्तस्त्रीलिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम्। इह तु सूत्रक्रमात् पुनस्तदुपन्यासः।

उगितश्च। उक् प्रत्याहारः, उक् इत् यस्य सः उगित्, उगित इति पञ्चम्यन्तम्, तेन प्रातिपदिकादित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः। 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः 'समासप्रत्ययविधौ' इति प्रतिषेधो न। पूर्वसूत्रात् ङीबित्यनुवर्तते। तदाह—**उगिदन्तादिति**। उगित् द्विविधं प्रातिपदिकं प्रत्ययश्च। तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—**भवतीति**। सर्वादिगणे भवतु इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितं, तस्य व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वात् ङीप्, ङपावितौ, 'आच्छीनद्योर्नुम्' 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुम् न, शत्रन्तत्वाभावात्। 'उगिदचाम्' इत्यपि न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्। अथ द्वितीयमुगितमुदाहरति—**पचन्तीति**। पचेर्लटः शतरि शपि पररूपे पचच्छब्दः। तत्र शतृप्रत्ययः उगित्, तदन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति तस्मात् ङीपि 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमिति भावः। यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् 'भातेर्डवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्य-

नुम् । 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत् । क्विप् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु । स्यादेव । प्राची प्रतीची । (४५६) **वनो र च । ४।१।७ ॥** वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्तादेशः । वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (प २४) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि

यान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम् । भूधातोः शतरि शपि ऊकारस्य गुणे अवादेश भवच्छब्दात् ङीपि तु, 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमि भवन्तीति रूपम् । नच भवच्छब्दस्य अव्युत्पन्नत्वे तस्य कथं व्यपदेशिवत्त्वेन उगिदन्तत्वं, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति वचनादिति वाच्यम्, प्रातिपदिकस्य तत्तत्स्वरूपेण ग्रहण एव तत्प्रवृत्तेः । 'उगिदचाम् इति सूत्र' इत्यादिग्रन्थः हलन्ताधिकारे गोमच्छब्दनिरूपणे व्याख्यातः । **तेनेति** । अञ्चुव्यतिरिक्तधातोरुगित्कार्याभावलाभेनेत्यर्थः । **उखेति** । उखा कुण्डी उखायाः स्रंसते, पर्णात् ध्वंसते इति विग्रहः । 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने' । सुपीत्यनुवृत्तौ 'क्विप् च' इति क्विप्, उपपदसमासः, सुब्लुक्, 'अनिदिताम्' इति न लोपः, हल्ङ्यादिना सोर्लोपः, 'वसुस्रंसु' इति दत्वमिति भावः । **स्यादेवेति** । ङीबिति शेषः । **प्राचीति** । प्रपूर्वात् अञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः उगित्वात् ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोप 'चौ' इति दीर्घः । एवं प्रतीची ।

वनो र च । वनः र च इति छेदः । र इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः चकारात् ङीप् समुच्चीयते । वन इति पञ्चम्यन्तम् । तेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । तदाह—**वन्नन्तादित्यादिना** । **अन्तादेश इति** । प्रकृतेरिति शेषः । नान्तत्वादेव ङीप् प्राप्तः, तत्संनियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम् । **सामान्येति** । अनुबन्धविनिर्मुक्तवन्ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वादिति भावः । ननु वन्ग्रहणेन वन्प्रत्ययान्तं तदन्तं च कथं लभ्यत इत्यत **आह—प्रत्ययग्रहणे इति** । यस्मात् प्रकृतिभूतात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तदादेः सः प्रकृतिभूतः शब्दः आदिर्यस्य तस्य, तदन्तस्य सः प्रत्यय अन्तो यस्य समुदायस्य, तस्य च ग्रहणम् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्ङतिङः' इत्यत्र तिङ्ग्रहणेन शबादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता । **तेनेति** । वन्नन्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणात् पुनस्तदन्तविधिलाभादिति भावः । नचैवं सति वन्नन्तस्य कथं लाभ इति वाच्यम्, 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यतः स्वमित्यनुवर्त्य विभक्तिपरिणामेन स्वस्य चेति व्याख्यानादिति

लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता, अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। 'वनो न हश इति वक्तव्यम्' (वा २४०५)। हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान्ङीप् रश्च नेत्यर्थः 'ओणृ अपनयने' वनिप्, 'विड्वनो—' (सू २१८२) इत्यात्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। 'बहुव्रीहौ वा' (वा २४०७)।

भावः। तदेतदपिशब्देन सूचितम्। वन्नन्तमेव व्यपदेशिवत्त्वेन वन्नन्तान्तमिति केचित्। 'प्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न प्रवर्तते, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यत्र अमहत्पूर्वेति लिङ्गात्। अथ वन्नन्तान्तमुदाहरति—**सुत्वानमिति**। 'षुञ् अभिषवे' सुयजोर्ङ्वनिप् 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्। सुत्वन् शब्दः। सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। सुब्लुकि, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुत्वरीति रूपम्। **अतिधीवरीति**। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि क्वनिप् 'घुमास्था' इति ईत्वम्। 'धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अत्यादयः' इति समासः। ङीप् रश्च, अतिधीवरीति रूपम्। भाष्ये तु ध्यायतेः क्वनिपि संप्रसारणे 'हलः' इति दीर्घ इति स्थितम्। **शर्वरीति**। 'शॄ हिंसायाम्', 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च', 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि वनिप्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'वनो र च' इति ङीप् रश्च। वन्नन्तस्योदाहरणमेतत्। अतिशर्वरीति पाठे तु इदमपि वन्नन्तान्तस्योदाहरणम्। सुत्वरी, धीवरी, शर्वरी, इति वन्नन्तस्योदाहरणानि।

वनो नेति। पूर्ववत् वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च गृह्यते। हश इति पञ्चमी, तेन च धातोरित्यधिकृत्य विहितेन वना आक्षिप्तं धातोरित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः। ङीबिति रश्चेति चानुवर्तते। तदाह—**हशन्तादित्यादिना**। विहितविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयन् वन्नन्तोदाहरणं दर्शयितुमाह—**ओणृ इत्यादिना**। **वनिबिति**। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेनेति शेषः। **अवावेति**। ओणृ इत्यस्मात् वनिपि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति णकारस्य आत्वे ओकारस्यावादेशे अवावन्शब्दः। स्त्रीत्वस्फोरणाय ब्राह्मणीति विशेष्यम्। अत्र ओणृ इति धातोः हशन्तात् वन् विहितः, तदन्तत्वात् न ङीब्रत्वे, किंतु राजवद्रूपम्। हशन्तात् धातोः परो यो वन् इति व्याख्याने तु आत्वे सति वनो हशः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः। वन्नन्तान्तमुदाहरति—**राजयुध्वेति**। राजानं योधितवतीत्यर्थः। भूते कर्मणि क्विबित्यनुवर्तमाने 'राजनि युधिकृञः' इति क्वनिप् कर्मीभूते राजनि उपपदे युधेः कृञश्च क्वनिबिति तदर्थः। उपपदसमासे सुब्लुक् राजयुध्वन्शब्दः। अत्र हशो विहितो वन्, तदन्तो युध्वन्शब्दः, तदन्तो राजयुध्वन्शब्दः, अतो न ङीब्रादेशावित्यर्थः। **बहुव्रीहौ**। इदं वार्तिकम्। 'वनो

बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते। (४५७) **पादोऽन्यतरस्याम्।४।१।८॥** पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात्। द्विपदी–द्विपाद्। (४५८) **टाबृचि। ४।१।९॥** ऋचि वाच्यायां पादन्तात्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू ३०८)। पञ्च। चतस्रः। 'पञ्च' इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' (सू ३६९) इति षट्संज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू ३०८) इति न टाप्।

र च' इति विधिः बहुव्रीहौ वा स्यादित्यर्थः। 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधस्यापवादः। **बहुधीवरीति**। बहवो धीवानो यस्या इति विग्रहः। **बहुधीवेति**। ङीब्रत्वयोरभावे राजवद्रूपम्। नच बहूनि पर्वाणि यस्याः सा बहुपर्वेत्यत्रापि ङीब्रत्वविकल्पः स्यादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इति उपधालोपयोग्यस्थल एव एतद्वार्तिकस्य प्रवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात् बहुपर्वन्शब्दे च 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपनिषेधात्। **पक्षे इति**। ङीब्रत्वाभावपक्षे 'डाबुभाभ्याम्' इति डाप् वक्ष्यत इत्यर्थः। डपावितौ। बहुधीवन् आ इति स्थिते 'टेः' इति टिलोपे बहुधीवाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे बहुधीवा इति रमावद्रूपम्। ङीब्रत्वयोः डापश्चाभावे सौ बहुधीवेत्येव रूपम्। ङीब्रत्वयोः बहुधीवरीति। औजसादिषु तु बहुधीवर्यौ-बहुधीवे-बहुधीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः।

पादो। कृतसमासान्त इति। अन्तलोपात्मके समासान्ते कृते परिशिष्टः पाद्शब्दः इति गृह्यत इत्यर्थः। **तदन्तादिति**। पाच्छब्दान्तादित्यर्थः। पाद इति पञ्चम्यन्तेन 'प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः। **ङीब्वा स्यादिति**। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **द्विपदीति**। द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहिः। सङ्ख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दान्तस्याकारस्य लोपः। ङीपि भत्वात् पादः पत्, द्विपदीति रूपम्। ङीबभावे तु **द्विपादिति। टाबृचि। पादन्तादिति**। प्रातिपदिकादिति शेषः। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तेन पाच्छब्देन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपोऽपवादोऽयम्। **द्विपदा ऋगिति**। द्वौ पादौ यस्या इति विग्रहः। **एकपदेति**। एकः पादो यस्या इति विग्रहः। उभयत्रापि टापि, पादः पत्॥ 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पादशब्दसमानार्थकं पदशब्दमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत्। नच ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगव्यावृत्तये एतत्सूत्रमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तथाविधप्रयोगस्यापीष्टत्वादित्यलम्।

न षट्स्वस्रादिभ्य इति। इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तनिरूपणे व्याख्यातम्। **पञ्चेति**। इहान्तरङ्गत्वात् नान्तलक्षणङीपि प्राप्ते षट्त्वान्निषिद्धे 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुकि नलोप इति भावः। **चतस्र इति**। चतसृभावे सति ऋदन्तलक्षणङीब् न, स्वस्रादित्वात्। ननु 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति ङीबेव

(४५९) मनः ।४।१।११॥ मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा–सीमानौ । **(४६०) अनो बहुव्रीहेः ।४।१।१२॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । **(४६१) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।४।१।१३॥** सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा, सीमे–सीमानौ । दामा, दामे–दामानौ । 'न पुंसि दाम' इत्यमरः । बहुयज्वा–बहुयज्वे–बहुयज्वानौ । **(४६२) अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।४।१।२८॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् । पक्षे डाब्ङीन्निषेधौ । बहुराज्ञी–बहु-

---

प्रतिषिध्यताम्, किं टाबनुवृत्त्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह—**पञ्चेत्यत्रेति** । पञ्चेत्यत्र 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति न टाबित्यन्वयः । अदन्तलक्षणष्टाबिति शेषः । नान्तलक्षणङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टाबनुवृत्तिरावश्यकीति यावत् । नच नलोपस्यासिद्धत्वात् टापः प्रसक्तिरेव नेति वाच्यम्, सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु टाब्विधेरनन्तर्भावेन तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् । ननु 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यत्र सत्यामपि टाबनुवृत्तौ कथमिह षट्संज्ञानिबन्धनस्तन्निषेधः, नलोपे कृते षट्संज्ञाविरहात् । नच टाब्निषेधे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, टाब्निषेधस्य सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु अनन्तर्भावादित्यत आह—**नलोपे कृतेऽपीत्यादि असिद्धत्वादित्यन्तम्** । टाब्निषेधविधिरयं षट्संज्ञामपि विधत्ते कार्यकालपक्षाश्रयणात् । ततश्च तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन षट्संज्ञाया निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनष्टाप्प्रतिषेधोऽत्र निर्बाध इति भावः । वस्तुतस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि भूतपूर्वषट्संज्ञामाश्रित्य टाब्निषेध उपपद्यते । अत एव 'षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्' इति 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः ।

मनः । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इत्यतः नेति 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतः ङीबिति चानुवर्तते । मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तदाह—**मन्नन्तान्न ङीबिति । सीमेति** । 'षिञ् बन्धने' औणादिको मनिन् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्शब्दात् ङीपि निषिद्धे राजवद्रूपम् । ङीपि सति तु अल्लोपे सीम्नीति स्यादिति भावः । ननु वक्ष्यमाणडापि सीमेति सौ रूपसिद्धेः किं ङीब्निषेधेनेत्यत आह—**सीमानाविति** । डापि तु सति सीमे इत्येव स्यादिति भावः । **अनो बहुव्रीहेः** । अन इति बहुव्रीहेरित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । नेति ङीबिति च पूर्ववदनुवर्तते । तदाह—**अन्नन्तादिति । बहुयज्वा, बहुयज्वानाविति** । बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः । नान्तलक्षणङीपः प्रतिषेधे राजवद्रूपाणि । 'न संयोगात्' इति निषेधान्नायमुपधालोपी । अतोऽत्र 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । **डाबुभाभ्याम्** । उभाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे—**सूत्रद्वयोपात्ताभ्यामिति** । 'मन' इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मन्नन्तादन्नन्त-

राजा। बहुराज्यौ—बहुराजे—बहुराजानौ। (४६३) **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः** ।७।३।४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स

बहुव्रीहेश्च इत्यर्थः। नन्विहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थम्। नच तदभावे डाब्नित्यः स्यादिति वाच्यम्, डापो नित्यत्वे तेनैव ङीपो निवृत्तिसंभवेन ङीब्निषेधवैयर्थ्यात् एवंच ङीप्निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यादेव विकल्पसिद्धेः अन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, स्पष्टार्थमिति केचित्। भाष्ये तु 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागमाश्रित्य 'बहुव्रीहौ वा' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। **सीमेति**। सीमन्शब्दात् डापि टिलोपे सीमाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः। डाबभावपक्षेऽपि 'मनः' इति ङीब्निषेधे सौ सीमेत्येव राजवद्रूपम्। तर्हि डाब्विधेः किं फलमित्यत आह—**सीमे सीमानाविति**। मन्नन्तविषये उदाहरणान्तरमाह—**दामेति**। दाधातोरौणादिको मनिन्। 'हिरण्मयं दाम दक्षिणा' इत्यादौ दामशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनादाह—**न पुंसीति**। दामन्शब्दः पुंसि न, किंतु स्त्रीनपुंसकयोरित्यर्थः, 'निषिद्धलिङ्गं शेषार्थम्' इति परिभाषितत्वात्। अन्नन्तबहुव्रीहेरुदाहरति—**बहुयज्वेति**। बहवो यज्वानो यस्या इति विग्रहः। डापि टिलोपे बहुयज्वाशब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपः। ङीब्निषेधे सौ एतदेव राजवद्रूपम्। डापः फलमाह—**बहुयज्वे, बहुयज्वानाविति**। शसि बहुयज्वनः। अत्र अल्लोपस्तु न भवति, 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधात्। अत एव 'अनउपधालोपिनः' इत्यस्य नायं विषयः।

अथ बहवो राजानो यस्या इति बहुव्रीहौ बहुराजन्शब्दात् 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीब्निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि च नान्तत्वमाकारान्तत्वं च प्राप्तम्, ङीबन्तत्वमपीष्यते, तदर्थमिदमारभ्यते—**अन उपधा**। इदं सूत्रं नात्र प्रकरणे पठितम्। किंतु 'दामहायनान्ताच्च' इत्युत्तरं पठितं प्रसङ्गादत्रोपन्यस्तम्। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इत्यतो ङीबिति च। प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अन इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादित्यादिना। पक्षे डाब्ङीब्निषेधाविति**। कदाचित् ङीब्निषेधः कदाचित् डाप् चेत्यर्थः। अन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनमिदम्। अकृते त्वन्यतरस्याग्रहणे बहुयज्वादिशब्दे अनुपधालोपिनि सावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधस्य 'डाबुभाभ्याम्' इति डापश्च बहुराजन्शब्दादावुपधालोपिनि अनवकाशेन ङीपा बाधः स्यात्। **बहुराज्ञीति**। ङीप अल्लोपे सोर्हल्ङ्यादिलोप इति भावः। **बहुराजेति**। डापि ङीब्निषेधे च सौ रूपम्। **बहुराज्याविति**। ङीप्पक्षे औङि यण्। **बहुराजे इति**। डाप्पक्षे औङि रूपम्। **बहुराजानाविति**। ङीब्निषेधे औङि रूपम्।

प्रत्ययस्थात्। ककारादिति। क् इति वर्णादित्यर्थः। अकार उच्चा-

आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः । किम् । नौका । प्रत्ययस्थात् किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात् किम् ।

रणार्थः । 'वर्णात्कारः' इत्युक्तः । एवंच सूत्रे कादित्यत्र अकार उच्चारणार्थ इति सूचितम् । **स आबिति** । इत्त्वविधौ यः परनिमित्तत्वेनोपात्तः स आबित्यर्थः । **सुपः परो न चेदिति** । सूत्रे असुपः इति पञ्चम्यन्तम्, असमर्थसमासः । आपि सुपः परस्मिन् सति इत्त्वं न भवतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः । **सर्विकेति** । सर्वशब्दाट्टापि सवर्णदीर्घे सर्वाशब्दः एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् सर्वनामकार्यम् । ततश्च 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति टेः प्रागकच् । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । अक् इति ककारान्तः प्रत्ययः टेः प्राग्भवति । सर्वकाशब्देऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्त्वे सर्विकेति रूपम् । ननु ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कथमित्त्वम् । ककारेण व्यवहिततया । आप्परकत्वाभावादिति चेत्, न—'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात् । **कारिकेति** । कृञो ण्वुल्, अकादेशः, 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वं, कारकशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम् । कादिति संघातग्रहणे तु एतिका इति न सिध्यति । एतच्छब्दे टेः प्रागकचि एतकद्शब्दात् जसि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, अदन्तत्वाट्टापि, कात्पूर्वस्य इत्त्वे, एतिका इति रूपम् । अत्राकचि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्ययस्थकशब्दाभावात् इत्त्वं न स्यात्, ककारादुत्तरावर्णस्याकजनवयवत्वात् । नचाकचि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति शङ्क्यम्, एवं सति निरित्यव्यये अकचि नकिर् इति न स्यात् । अतः कादित्यनेन ककारादित्येव विवक्षितम् । यका सकेत्यत्र 'न यासयोः' इति इत्त्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च । अन्यथा तत्र प्रत्ययस्थककाराभावेन इत्त्वस्याप्राप्तेः किं तन्निषेधेनेत्यलम् ।

नौकेति । नौशब्दात् स्वार्थिकः कः, टाप् । अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्त्वनिवृत्त्यर्थमत इति वचनम् । **शकेति** । 'शक्लृ शक्तौ' पचाद्यच्, टाप् । अत्र ककारस्य धात्ववयवस्य प्रत्ययस्थत्वाभावान्न ततः पूर्वस्य इत्त्वम् । **बहुपरिव्राजकेति** । परिपूर्वाद्व्रजेः ण्वुल् । बहवः परिव्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः । सुपो लुकि बहुपरिव्राजकशब्दात् टाप् । अत्राकारस्य कात्पूर्वस्य इत्त्वं न, प्रत्ययलक्षणेन आपः सुबपेक्षया परत्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव प्रवृत्तेः । इत्त्वं तु टाप्यनाङ्गकार्यमिति नात्र तन्निषेधः । यदि तु 'असुपः' इति पर्युदास आश्रीयेत, तर्हि बहुपरिव्राजक इति समुदायस्य सुब्भिन्नत्वादापः ततः परत्वादित्त्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । **पूर्वस्य किमिति** । एकादेशे कृते परस्य ह्रस्वस्याभावात् पूर्वस्येत्यर्थसिद्धमिति प्रश्नः । **कटुकेति** । कटुशब्दात स्वार्थे कः, टाप्, सवर्णदीर्घः । पूर्वस्येत्यनुक्तौ अत्र सवर्णदीर्घात् पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्च द्वितीयककारादुत्तरस्य अका-

नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । अत इति तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः । 'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्' (वा ४५२४) । मामिका । नरान्कायतीति नरिका । 'त्यक्त्यपोश्च' (वा ४५२५) । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका । (४६४) न यासयोः । ७।३।४५ ॥ यत्तदोरत्येत्र स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । 'त्यकनश्च निषेधः' (वा ४५२६) उपत्यका । अधित्यका । 'आशिषि

रस्य आपि परे इत्वं स्यादिति भावः । अत इति तपरः किम् । राका इति । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इति राधातोः औणादिकः कप्रत्ययः । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न, ककारस्य च नेत्वम् । टाप्, स्त्रीत्वं लोकात् । 'कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।' इत्यमरः । अत्र ककारात् पूर्वस्य दीर्घाकारत्वान्नेत्वमिति भावः ।

मामकेति । मामकनरकशब्दयोः कात्पूर्वस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **मामिकेति** । ममेयमिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यणि, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशे, आदिवृद्धिः, टाप्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्तु न, 'केवलमामक' इत्यादिना संज्ञाच्छन्दसोरेव मामकशब्दात् ङीब्नियमात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । **नरानिति** । कैशब्दे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इति आलोपः, उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनम् । **त्यक्त्यपोश्चेति** । त्यगन्ते त्यबन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । 'उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पस्यापवादः । **दाक्षिणात्यिकेति** । दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम् । दक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्, 'किति च' इत्यादिवृद्धिः, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप् । ततः स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्वमिति भावः । 'दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहे दक्षिणाशब्दात् टाबन्तादेव त्यकन्' इति मतं तु प्रौढमनोरमायां दूषितम् । **इहत्यिकेति** । 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनः टाप् ।

न यासयोः । नात्र कृतटापोः प्रथमान्तयोर्निर्देशः । यत्तदोरित्येव विवक्षितमिति भाष्ये स्पष्टम् । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः अत इति इदिति चानुवर्तते । तदाह—**यत्तदोरिति** । **यका** । **सका इति** । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति यत्तच्छब्दयोष्टेः प्रागकचि सौ त्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप्, हल्ङ्यादिना सुलोपः । तच्छब्दे 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सकारः । उभयत्रापि 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्तमित्वमत्र सूत्रे निषिध्यते । अथ 'न यासयोः' इत्यस्य प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधक-

वुनश्च न' (वा ४५२८) । जीवका । भवका । 'उत्तरपदलोपे न' (वा ४५२९) । देवदत्तिका–देवका । 'क्षिपकादीनां च न' (वा ४५३०) । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । 'तारका ज्योतिषि' (वा ४५३१) अन्यत्र तारिका । 'वर्णका

मित्यत आह—**यकाम् । तकामिति । त्यकनश्च निषेध इति ।** त्यकन्प्रत्ययान्तस्यापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **उपत्यका अधित्यकेति ।** 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्, टाप्, सोर्हल्ङ्यादिलोपः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका । इत्यमरः । ननु त्यकन्विधौ अकारस्य उच्चारणसामर्थ्यादेव इत्वं न भवति । अन्यथा त्यिकनमेव विदध्यात्, अतः किं तन्निषेधेनेति चेत्, मैवम्—पञ्चोपत्यको ग्राम इत्यत्र अकारश्रवणार्थत्वादित्यलम् । **आशिषीति ।** आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकादेशः तदकारस्य 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **जीवका । भवकेति ।** जीवतात् भवतादित्यर्थः जीवधातोः भूधातोश्च 'आशिषि च' इति वुन्, 'युवोरनाकौ' इति तस्य अकादेशः, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति भूधातोरूकारस्य गुणः अवादेशश्च । **उत्तरपदेति ।** उत्तरपदलोपेऽपि इत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । **देवकेति ।** देवदत्तशब्दात् स्वार्थे कः । ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः' 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तशब्दलोपः । देवकशब्दात् टाप् । देवदत्तिकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिव्यक्तये उपन्यस्तम् । **क्षिपकादीनां चेति ।** क्षिपकादिशब्दानामित्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगणं पठति—**क्षिपकेति ।** क्षिप प्रेरणे । 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । कित्वान्न लघूपधगुणः, क्षिपाशब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । **ध्रुवकेति ।** 'ध्रुव स्थैर्ये' कुटादिः, क्षिपकेतिवद्रूपम् । यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' पचाद्यच्, 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वान्न गुणः, उवङ्, ध्रुवशब्दात् टाप् ततः स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनष्टाप् । **कन्यकेति ।** कन्याशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । **चटकेति ।** 'चट भेदने । पचाद्यच्, टाप् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । क्षिपकादिराकृतिगणः । तेन अलका इष्टका इत्यादि ।

तारका ज्योतिषीति । वार्तिकमिदम् । ज्योतिषि वाच्ये तारकेति भवति, इत्वं न भवतीति यावत् । 'तॄ प्लवनसंतरणयोः' ण्वुल्, अकादेशः ऋकारस्य वृद्धिः रपरत्वं, टाप् । ज्योतिरित्यनेन नक्षत्रम् अक्ष्णः कनीनिका च विवक्ष्यते । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारं तारकापि' इति 'तारकाक्ष्णः कनीनिका' इति चामरः । **अन्यत्रेति** ज्योतिषोऽन्यत्र वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । **वर्णका तान्तव इति ।** इदमपि वार्तिकम् । तान्तवे गम्ये वर्णकेति भवति, इत्वं नेत्यर्थः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । 'ओरञ्' । वर्णकेति प्रावरणविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवच-

तान्तवे' (वा ४५३२)। अन्यत्र वर्णिका । 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा ४५३३)। उदीचां तु वार्तिका। 'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा ४५३४)। अष्टिकान्या। 'सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' (वा ४५३५)। इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीनः इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्य-

नेषु' चुरादिः। णयन्तात् ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, टाप्। अन्यत्रेति। तान्तवादन्यत्र वर्णकेति इत्त्वमित्यर्थः। वर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः। वर्णिकेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा वा। **वर्तका शकुनौ प्राचामिति**। इदमपि वार्तिकम्। शकुनिः पक्षी, तत्र गम्ये प्राचां मते वर्तकेति भवति, इत्त्वं न भवतीत्यर्थः। प्राचांग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**उदीचां त्विति**। उदीचां मते तु शकुनौ गम्ये वार्तिकेति इत्त्वं भवतीत्यर्थः। वर्तयतेर्ण्वुल्, अकादेशः, णिलोपः, स्वार्थे कः, टाप्। 'कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादयः।' शकुनेरन्यत्र तु नित्यमवेत्त्वम्। **अष्टका पितृदेवत्ये इति**। इदमपि वार्तिकम्। पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं पितृदेवत्यम्। 'देवतान्तात् तादर्थ्ये यत्' इति यत्। पित्रर्थे कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वं नेत्यर्थः। अश्नन्ति पित्रर्थे ब्राह्मणाः यस्यामिति विग्रहे 'अश भोजने' इत्यस्मात् 'इष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, 'व्रश्च' आदिना शस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः, अष्टकशब्दात् टाप्। **अष्टिकान्येति**। अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्या अष्टिका पाणिनीयाष्टाध्यायी, 'संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्' इति सूत्रेण अष्टौ इति सुबन्तात् कन् प्रत्ययः, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति जसो लुकि निमित्तापायात् अष्टन आत्वनिवृत्तौ, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नकारलोपे, अष्टकशब्दात् टापि प्रत्ययस्थात् इति इत्त्वं भवत्येव। नचान्तर्वर्तिसुपः परत्वं टापः शङ्क्यम्, ककारेण व्यवधानात्। असुपः इत्यस्य बहुपरिव्राजका नगरी इत्यत्र अव्यवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात्। अतएव 'क्षिपकादीनां न' इति निषेधोऽर्थवान्। अन्यथा क्षिपाशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य टापः सुबपेक्षया परत्वादसुपः इति निषेधसिद्धेः किं तेनेत्यलम्।

'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इति वार्तिकमर्थतः पठति—**सूतकेति**। अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः नत्वकारमध्यः, स्त्रियां पुत्रशब्दस्य शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तत्वादिति कैयटः। अत्रेत्त्वविकल्पभ्रमं वारयति—**इह वा अ इति**। सवर्णदीर्घे सति वा इति निर्देश इति भावः। अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं, कात्पूर्वस्ये-

१ आम्रफलादेरन्तर्गताऽङ्कुरोत्पादकबीजोपष्टम्भभूता 'गुठली' इति भाषाप्रसिद्धाऽष्टिकापदार्थः।

त्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका—सूतका इत्यादि। (४६५) उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः। ७। ३। ४६॥ यकपूर्वकस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः। आर्यका—आर्यिका। चटकका—चटकिका। आतः किम्। साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका। यक इति किम्। अश्विका। स्त्रीप्रत्यय इति किम्। शुभं याती-

---

त्यनुवर्तते, अत इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे अताऽभावात्। तदाह—कात्पूर्वस्येति। नन्वत्र इत्त्वविकल्प एव कुतो न विधीयत इत्यत आह—तेनेति। अत्वविधानेनेत्यर्थः पुत्रशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि स्वार्थिके कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे, टापि, पुत्रिकाशब्दः। अत्र इकारस्य इत्त्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति इन्मध्यः ईन्मध्यश्च स्यात्। अत्वविधौ तु पुत्रका पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यश्च भवतीति भावः। ननु सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च कात्पूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—अन्यत्रेति। सूतकाशब्दे वृन्दारकाशब्दे च प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वे प्राप्ते तद्विकल्पार्थमित्यर्थः। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः, टाप्, स्वार्थिकः कः, केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। अत्राकारस्य अत्त्वाभावपक्षे 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम्। वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' इति आरकन्प्रत्ययः। अमरेण तावत् देवतावाची वृन्दारकशब्दः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुक्रान्तः। रूपिवाची मुख्यवाची च त्रिलिङ्गः। 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्यमरः। स्त्रियां टाप्। अत्राप्यकारस्य अत्त्वाभावपक्षे इत्त्वम्।

उदीचामातः। 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रमनुवर्तते। यश्च कश्च यकौ तौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहः। यकेति वर्णग्रहणम्, अकारावुच्चारणार्थौ। यकपूर्वाया इत्येतत् आत इत्यस्य विशेषणम्। तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते। तदाह—**यकपूर्वस्येत्यादिना।** 'उदीचांग्रहणं विकल्पार्थमेव। नतु देशतो व्यवस्थार्थम्' इति 'न वेति विभाषा' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नच 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं ज्ञापकम्। अत एव 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्यत्र यस्यादिः वृद्धिरित्यनुवादे इक्परिभाषा न प्रवर्तते। तत्प्रवृत्तौ तु शालाशब्दस्य वृद्धसंज्ञा न स्यात्, शकारादाकारस्य इक्स्थानिकत्वाभावात्। ततश्च शालीय इति 'वृद्धाच्छः' इति छः न स्यात्, औपगवीयः इत्यादावेव स्यादित्यलम्। **केऽण इति ह्रस्व इति।** आर्याशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः। पुनष्टापि आर्यकाशब्दः। तत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वादित्त्वविकल्पः।

ति शुभंयाः। अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका। 'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्' (वा ४५३६)। सुनयिका। सुपाकिका। (४६६) भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि। ७। ३। ४७॥ स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम्। एषामत इद्वा स्यात्।

'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यस्य इत्वस्यापवादः। तदाह—आर्यका-आर्यिकेति। यकारपूर्वस्य उदाहरणमिदम्। अथ ककारपूर्वस्य उदाहरति। चटकका चटकिकेति। चटकाशब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, इत्वविकल्प इति भावः। साङ्काश्यिकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम्। 'वुञ्छण्कठच्' इत्यादिना सङ्काशादिभ्यो ण्यः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। साङ्काश्यशब्दात् भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' अकादेशः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वम्। इह यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादित्वविकल्पो न भवतीति भावः। ननु स्त्रीबोधकस्य अत इद्वा स्यादित्येवास्तु, आत इति मास्तु। साङ्काश्यकाशब्दे यकारादकारस्य वुञादेशावयवत्वेन स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत्, तर्ह्यात इति स्पष्टार्थमित्याहुः।

अश्विकेति। अश्वाशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, अश्वकाशब्दः। अत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि यकपूर्वकत्वाभावादित्त्वविकल्पो न, किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वमिति भावः। स्त्रीप्रत्यय इतिकिमिति। यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशलब्धं स्त्रीप्रत्ययस्येति किमर्थमिति प्रश्नः। शुभंयिकेति। शुभमिति मान्तमव्ययम्। तस्मिन्नुपपदे 'या प्रापणे' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् शुभंयाशब्दात् स्वार्थे कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप्, शुभंयकाशब्दः। अत्र यकारादकारस्य धात्ववयवस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादित्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्वमिति भावः। 'यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति। यश्च कश्चेति विग्रहः। धात्वन्तयकारककारयोरुपरि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमित्वम्, न तु विकल्प इत्यर्थः। सुनयिकेति। णीञ्धातोः पचाद्यच्। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अयादेशे नयशब्दः। सु शोभनः नयः यस्याः सा सुनया, ततः स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः पुनष्टाप्, सुनयकाशब्दः। अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेत्वविकल्पः, किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमिति भावः।

भस्त्रैषा। यकपूर्वत्वाभावात् 'उदीचाम्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम्। स्वेत्यन्तमिति। भस्त्रा, एषा, अजा, ज्ञा, द्वा, स्वा एषां षण्णां द्वन्द्वः। ततः षष्ठ्या आर्षो लुक्। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानामिति विवक्षितमिति भावः। एषामिति। भस्त्रादीनामित्यर्थः। अत इद्वेति। पूर्वसूत्रादुदीचांग्रहणस्य 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। नन्वाङ्गत्वात्तदन्तविधौ भस्त्रादिशब्दान्ताना-

तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम्। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमैषका। अद्वके। परमद्वके।

मिति लभ्यते व्यपदेशिवत्त्वेन केवलानामपि लभ्यते। एवं च नञ्पूर्वाणां तद्भिन्नपूर्वाणां केवलानां च सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति व्यर्थमित्यत आह—**तदन्तविधिनैवेति**। ननु तदन्तविधिना भस्त्रादिशब्दानां नञ्पूर्वाणां च प्राप्तौ, नञ्पूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ्पूर्वग्रहणम्। तथा सति केवलानां भस्त्रादिशब्दानां ग्रहणव्यावृत्तिः स्यादित्यपिशब्द इति व्याख्यातुमुचितमिति चेत्, न—एवं सति निर्भस्त्रिकेत्याद्यसिद्धेः। तस्मात् नञ्पूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम्। ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पसिद्धेरिह भस्त्राग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थमिति**। निर्भस्त्रिका इत्युपसर्जनत्वे त्रिलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः। **अन्यस्य त्विति**। उपसर्जनादन्यस्य भस्त्राशब्दस्य तु भस्त्रिका परमभस्त्रिकेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गतया 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाक्षिकमित्त्वं सिद्धम्। अतः 'भस्त्रैषा' इत्यत्र भस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः।

ननु अनेषका, परमैषका, अद्वके, परमद्वके इत्यत्रापि पाक्षिकमेतदित्त्वं स्यादित्यत आह—**एषा द्वेति**। एषा द्वा एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरिदं पाक्षिकमित्त्वं नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अन्तर्वर्तिनीमिति**। 'इदाप्यसुपः' इत्यनुवर्तते। इह तु टाप् सुपः पर इति भावः। ननु टाबत्र सुपः परो न भवति। तथाहि—एतच्छब्दस्य टेः प्राक् 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि, एतकद्शब्दात् सौ 'तदोः सः सौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, स्त्रियामादन्तत्वात् टापि, सवर्णदीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, एषकेति रूपम्। ततः न एषकेति विग्रहे नञ्तत्पुरुषे कृते, 'नलोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि, अनेषकेति रूपम्। तथा परमा एषकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम्। अत्र सौ परे प्रवृत्तत्यदाद्यत्वासिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तष्टाप् कथं सुपः परः स्यात्। नच नञ्तत्पुरुषे सोः सामासिके लुकि सति, सत्वत्यदाद्यत्वटाब्निवृत्तौ, समासात् पुनः सौ, सत्वत्यदाद्यत्वटाप्सु कृतेषु, हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर एव टाबिति वाच्यम् सामासिकलुगपेक्षया हल्ङ्यादिलोपस्यैवान्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तेः। ततश्च लुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणसत्वेन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्वत्यदाद्यत्वटापां निवृत्तिर्नास्ति। सच टाप् न सुपः पर इति चेत्, अत्र ब्रूमः—'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्विषये अन्तरङ्गोऽपि हल्ङ्यादिलोपो न प्रवर्तते। अतः राजकुमारीत्यादौ श्रूयमाणे एव सुपि समासः प्रवर्तते। एवंच

स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्। इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो

गोमान् प्रियो यस्य सः गोमत्प्रियः इत्यत्र गोमच्छब्दात् सांलुका लुप्तत्वात् 'उगिदचाम्' इति नुमुपधादीर्घादिकं न इति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। 'कृत्तद्धित' इति सूत्रे प्रौढमनोरमायां परिष्कृतमेतत्। एवंच नञ् सु एतकद् सु इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकद्शब्दात् समासात्पुनः सौ, सत्वे, त्यदाद्यत्वे पररूपे, टापि, सवर्णदीर्घे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, अनेषकेति भवति। अत्र सवर्णदीर्घप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव टाप् भवतीत्यास्तां तावत्। **अद्वके इति।** न सु द्वकि औ इति स्थिते, नञ्तत्पुरुषे 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव समासे औङो लुकि कृते, अद्वकिशब्दात् समासात्पुनरौङि, त्यदाद्यत्वे पररूपे, टापि, औङश्शीभावे, आद्गुणे, अद्वके इति भवति। अत्रापि समासात्पूर्वोत्पन्नादौङः सुपः पर एव टाबिति भावः। एवं परमद्वके इत्यत्रापि।

स्यादेतत्—आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः। तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंलिङ्ग एव, आत्मीये तु विशेष्यनिघ्न स्त्रीलिङ्गः। धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः,'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।' इति कोशात्। यदा तु स्त्रीव्यक्तिविशेषस्य स्वशब्दः संज्ञा तदापि स्त्रीलिङ्गः। तत्र 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इत्युक्तेः ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति। आत्मात्मीयवाचिन एव सर्वनामता, साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेरिति स्थितिः। तत्रात्मीयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि, टापि, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वे, स्विकेत्येवेष्यते। तत्तु न युज्यते। 'भस्त्रैषा' इत्यादिना इत्वविकल्पस्य दुर्वारत्वात्। न चात्र अकजकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावान्नायमित्वविकल्प इति वाच्यम्, एषामत इद्वा स्यादिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेरदर्शनादित्यत आह— **स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमिति।** स्वशब्दस्य संज्ञाभूतस्य सर्वनामत्वाभावादकजभावे, स्त्रियां टापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, उक्तरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया हल्ङ्यादिलोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावयवत्वात् सोर्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि, स्वकाशब्दः। निर्गता स्वस्या इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे सुब्लुकि, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि, निस्स्वकाशब्दः। एतद्द्वयमेव 'भस्त्रैषा' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम्। आत्मीयायां तु स्वशब्दो न संज्ञाभूतः, नाप्युपसर्जनीभूत इति नोदाहरणमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**इह हीति।** इह 'भस्त्रैषा' इति सूत्रे 'उदीचाम्' इति

विशेषणम्। न तु द्वैषयोरसम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, अव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु

पूर्वसूत्रात् आतः स्थाने इत्यनुवृत्तम्, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम्। एवं च स्वशब्दस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लभ्यते। एतद्विशेषविवक्षयैव एषामत इद्वा स्यादिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यस्यानुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः। **नतु द्वैषयोरिति**। द्वा एषा इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न संबध्यत इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**असंभवादिति**। एषा द्वेति सर्वाद्यन्तर्गणत्यदादित्वप्रयुक्तसत्वात्वनिर्देशेन सर्वनामत्वावश्यकत्वादकच्। तदकारस्य आत्स्थानिकत्वस्याप्रसक्तेरित्यर्थः। **नाप्यन्येषामिति**। भस्त्राजाज्ञाशब्दानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अव्यभिचारादिति**। भस्त्राजाज्ञाशब्दानां सर्वनामत्वाभावेनाकजनर्हतया कप्रत्ययान्ततया तेषु 'केऽणः' इति ह्रस्वसंपन्नस्य अतः आत्स्थानिकत्वनियमेन तद्विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः।

ननु आतः स्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मीयायां स्विका इत्यत्र इत्वविकल्पशङ्कायाः किमायातमित्यत आह—**स्वशब्दस्त्विति**। अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वादकजर्हः। अतस्तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावान्न प्रकृतसूत्रेणेत्वविकल्पशङ्का, किं तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेव इत्वमित्यर्थः। ननु स्वशब्दस्य आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनः आत्मीयायामुदाहरणत्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिधनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसंभवात् स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—**अर्थान्तरे तु न स्त्री इति**। आत्मज्ञातिधनेषु स्वशब्दो न स्त्रीलिङ्गः। उदाहृतकोशरीत्या आत्मज्ञातिवाचिनः स्वशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात् धनवाचिनस्तस्य पुंनपुंसकलिङ्गत्वाच्चेत्यर्थः। तथा च टापि परे इत्यस्याभावान्नोदाहरणत्वप्रसक्तिः। 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः आपीत्यनुवृत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणम्। आत्मनि वाच्ये स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजर्हतया तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। ननु संज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य कथमुदाहरणत्वम्? तस्याप्यकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावादित्यत आह—**संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति**। संज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामतया अकजनर्हत्वेन स्वशब्दात् सुबन्तात् स्वार्थिके कप्रत्यये, सुब्लुकि पुनष्टापि, 'केऽणः' इति ह्रस्वापन्नस्य अतः आत्स्थानिकतया भवत्युदाहरणत्वमित्यर्थः। नचान्तर्वर्तिसुपः परष्टाबिति शङ्क्यम्, केन व्यवधानादिति भावः। तदेवम् 'भस्त्रैषा' इत्यत्र आतः स्थाने इत्यनुवृत्तस्य स्वशब्देऽन्वयलाभात् स्वशब्दावयवस्य आत्स्थानिकस्य अत इद्वा स्यादिति लब्धम्, तस्य प्रयोजनमाह—**एवं चेति**। उक्तरीत्या स्वशब्दे आत्स्थानिकस्यैवातः इत्वविकल्पलाभात् आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनामत्वादकचि तदकारस्य आत्स्थानिकत्वाभावादित्वविकल्पाप्रवृत्तौ

कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम्। एवं चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम्, निर्भस्त्रका-निर्भस्त्रिका। एषका-एषिका। कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः, एतिके-एतिकाः। अजका-अजिका। ज्ञका-ज्ञिका। द्वके-द्विके। निःस्वका निःस्विका। (४६७) **अभाषितपुंस्काच्च। ७।३।४८॥** एतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात्। गङ्गका-गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य

'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमेवेत्त्वमित्यर्थः।

तदेवं प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—**निर्भस्त्रकेत्यादि**। भस्त्राया निष्क्रान्तेति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे, पुनष्टापि, समासात् सौ, कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, निर्भस्त्रकशब्दात् पुनष्टापि, सवर्णदीर्घे, निर्भस्त्रकाशब्दः। तत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वे प्राप्ते अनेन इत्त्वविकल्पे निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रकेति रूपद्वयम्। केन व्यवधानान्न सुपः परष्टाबिति भावः। **एषका एषिकेति**। अकचि एतकद्शब्दात् सुः। 'तदोः सः सौ' इति सत्वम्, षत्वम्, त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्त्वं बाधित्वा इत्त्वविकल्प इति भावः। ननु अकचि एतकद्शब्दात् स्त्रियामौजसादिषु एतिके एतिकाः इत्यादौ नित्यमित्त्वमिष्यते। तद्बाधित्वा अनेन इत्त्वविकल्पः स्यादित्यत आह—**कृतषत्वेति**। 'भस्त्रैतज्ज्ञास्वा' इति वक्तव्ये एषेति कृतषत्वनिर्देशात् औजसादिषु षत्वाभावान्नेत्त्वविकल्प इत्यर्थः। **अजका अजिकेति**। अजाशब्दात् कः, ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः इत्त्वविकल्पः। **ज्ञका ज्ञिकेति**। ज्ञाधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्, सवर्णदीर्घः। ज्ञाशब्दात् सुबन्तात् कः, सुब्लुक्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्, सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्प इति भावः। **द्वके द्विके इति**। अकचि द्वकिशब्दात् स्त्रियामौङि, त्यदाद्यत्वम्, पररूपम्, टाप्, इत्त्वविकल्पः, औङश्शी, आद्गुणः। **निःस्वका निःस्विकेति**। स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहः। 'निरादयः' इति समासः। उपसर्जनह्रस्वः, टाप्, सुपि कः, सुब्लुक्, कप्रत्ययान्तात् पुनष्टापि सवर्णदीर्घः, इत्त्वविकल्प इति भावः।

अभाषितपुंस्काच्च। 'उदीचामातः स्थाने' इत्यनुवर्तते, अत इदिति च। अभाषितः पुमान् येनेति विग्रहः। विहितस्येत्यध्याहार्यम्। तदाह—**एतस्मादिति**। अभाषितपुंस्कादित्यर्थः। अयकपूर्वार्थं वचनम्। **गङ्गका गङ्गिकेति**। गङ्गाशब्दात् कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः, इत्त्वविकल्पः। विहितविशेषणस्य फलमाह—**बहुव्रीहेरिति**। अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहौ कृते, विद्यमानपदलोपे नञो नलोपे 'शेषाद्विभाषा' इति कबभावपक्षे, 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वे अखट्वशब्दात् टापि,

नित्यम्। अज्ञाता अखट्वा अखट्विका। शैषिके कपि तु विकल्प एव। (४६८) **आदाचार्याणाम्**। ७।३।४९॥ पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका। (४६९) **अनुपसर्जनात्**।४।१।१४॥ अधिकारोऽयम् 'यूनस्तिः' (सु ४३१) इत्यभिव्याप्य। अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि अभाषितपुंस्काद्विहितस्य आतः स्थाने अतः अभावान्नित्वविकल्पः। किंतु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमित्यर्थः। अभाषितपुंस्कात् परस्येति व्याख्याने तु तादृशखट्वशब्दात् परस्य आतः स्थाने अतः सत्वादित्वविकल्पः स्यादिति भावः। **शैषिके कपि त्विति**। न सु खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुब्लुक्। प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिसमासः। समासान्त इत्यन्वर्थसंज्ञाबलात् कबन्तस्यैव समासत्वम्। ततश्च अखट्वाकशब्दे अखट्वा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति। नापि 'केऽणः' इति ह्रस्वः, 'न कपि' इति निषेधात्। किंतु 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वविकल्पः। तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य कपः प्राग्वर्तिनः टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकह्रस्वाकारस्य अयम् इत्वविकल्पो भवत्येवेत्यर्थः। 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वाभावपक्षे तु अखट्वाकेत्येव बोध्यम्। **आदाचार्याणाम्। पूर्वसूत्रविषय इति**। अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने अत इत्यर्थः। **शुभ्रिकेति**। शुभ्रशब्दो विशेष्यनिघ्नः अनियतलिङ्गः। ततः स्त्रियां टापि शुभ्राशब्दात् कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः, पुनष्टाप्। अत्र कात्पूर्ववर्तिनष्टापः अभाषितपुंस्काद्विहितत्वाभावात् तत्स्थानिकस्यातो नेत्वविकल्पः। किं तु 'प्रत्ययस्थात्' इति नित्यमित्वमित्यर्थः।

अनुपसर्जनादित्यधिकारस्य उत्तरावधिमाह—**यूनस्तिरित्यभिव्याप्येति**। 'यूनस्तिः' इत्यत्राप्ययमधिकारः; न तु ततः प्रागित्यर्थः। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'यूनस्तिः' इत्यत्र वक्ष्यते। ननु बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरा, नदमतिक्रान्ता अतिनदा, इत्यादिषु उपसर्जनेषु कुरुचरनदादिशब्देभ्यः 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना विधीयमानानां ङीबादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारो व्यर्थ इत्यत आह—**अयमेवेति**। अनुपसर्जनादित्यधिकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। तत्फलं तु 'वनो र च' इत्यत्र वन्नन्तान्तलाभ इत्यादि ज्ञेयम्। ननु स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविध्यभावेऽपि नद इवाचरति नदा स्त्री इत्यादिषु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तेषु ङीबादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वात् कथं तस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत्, न—अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तदन्तविधिज्ञापनार्थ-

(४७०) टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । ४।१।१५ ॥
अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरु-

---

त्वपरिभाष्यप्रामाण्येन स्त्रियामाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानामनभिधानान्न-
यनादित्यलम् ।

टिड्ढाणञ् । टित्, ढ, अण्, अञ्, द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्, तयप्, ठक्, ठञ्, कञ्, क्वरप्, एषां द्वादशानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । ढादयः एकादश प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । टित्तु प्रत्ययः अप्रत्ययश्च । टिड्ढादिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः । ततश्च टिदन्तात् ढाणादिप्रत्ययान्तान्ताच्च प्रातिपदिकादिति लभ्यते । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादतः इत्यनुवृत्तम्, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अनुपसर्जनात्' इत्येतत् श्रुतेषु टिदादिष्वेवान्वेति, नतु तदन्तेषु । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—**अनुपसर्जनं यट्टिदादीत्यादिना** । **तदन्तमिति** । टिदन्तं ढादिप्रत्ययान्तं चेत्यर्थः । टित् त्रिविधः । प्रत्ययः, प्रातिपदिकम्, धातुश्च । तत्राद्यमुदाहरति—**कुरुचरीति** । कुरुषु चरतीति अधिकरणे उपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः । टकार इत् । उपपदसमासः । नच प्रत्ययस्यैवात्र टित्त्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिदन्तम्, नतु कुरुचरशब्दः, तदादिनियमादिति वाच्यम्, नदट् देवट् इत्यादेरप्रत्ययस्यापि टितः सत्त्वेन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अप्रवृत्तौ 'येन विधिः' इति टिदन्तत्वस्य कुरुचरशब्दे सत्वात् । अथ द्वितीयं टितमुदाहरति—**नदीति** । पचादिगणे पठितं प्रातिपदिकमेतत् । तृतीयं तु कृदन्ते स्तनन्धयीत्युदाहरिष्यते । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—**उपसर्जनत्वान्नेहेति** । **बहुकुरुचरेति** । बहवः कुरुचराः यस्यामिति विग्रहः । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थप्रधानः । ततश्च टितः टप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वान्न ङीप् । अनुपसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तु ङीबत्र दुर्वारः । अतएव च आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तदधीते तद्वेद' इत्यणि 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुपि स्त्रियामदन्तत्वाट्टापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणन्तस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां वर्तमानत्वाच्च अणन्तत्वनिबन्धनो ङीप् दुर्वारः स्यात् । तस्य च श्रुतटिदाद्यन्वये तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वान्न दोषः । अध्येत्रण् तु लुप्तः, अणो योऽकारः इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयतया प्रत्ययलक्षणाभावात् । नच 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतटिदादिविशेषणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न ङीपः प्रसक्तिरिति वाच्यम्, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया एव उचितत्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च । अतएव धीवानमति-

चरी। नदट्—नदी। उपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तः। यासुटो ङित्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०) इति ज्ञापनान्न भवति। श्नः शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति

क्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्यलम्।

स्यादेतत्—'वच परिभाषणे'। अस्मात् कर्मणि, लृट्, 'लृटः सद्वा' इति तस्य शानजादेशः, 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यः, कुत्वषत्वे, आने मुक्, णत्वम्, टाप्, वक्ष्यमाणेति रूपम्। अत्र लृडादेशस्य स्थानिवत्त्वेन टित्त्वादुगित्वाच्च 'टिड्ढाणञ्' इति 'उगितश्च' इति च ङीप् प्राप्नोति। नच स्थानिनो लृटष्टकारस्य ऋकारस्य च इत्वाश्रयणात् ङीब्विधेरल्विधित्वादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति क्ङिति विहितस्य ईत्त्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनात्। अनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तौ हि क्त्वादेशस्य ल्यपः कित्वाप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईत्वस्याप्रसक्त्या तन्निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतो वक्ष्यमाणेत्यत्र स्थानिवत्त्वेन शानचष्टित्वादुगित्वाच्च ङीप् दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति—**वक्ष्यमाणेत्यादिना**। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः। कुतो नेत्यत आह—**यासुट इत्यादि ज्ञापनादित्यन्तम्**। 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति लिङादेशानां तिप्, तस्, झि इत्यादि परस्मैपदानां यासुडागमस्य ङित्त्वं विहितम्। 'यदागमाः' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशावयवः। ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्वसिद्धेर्यासुटस्तद्विधिवैयर्थ्यं स्यात्। अतः 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति विज्ञायते। ततश्च वक्ष्यमाणेत्यत्र लृडादेशस्य शानचः टिदुगित्कार्ये ङीपि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावान्न ङीबित्यर्थः। ननु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इति ज्ञापनेऽपि ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इति पितो विधीयमान ईडागमो दुर्वारः। तस्य तिबाश्रयत्वेऽपि लाश्रयत्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातङः स्थानिवत्त्वेन पित्वस्य निर्बाधत्वादित्यस्वरसादाह—**श्नः शानच् इति**। श्ना इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आल्लोपे श्न इति रूपम्, 'आतो धातोः' इत्यत्र आत इति योगविभागमाश्रित्य अधातोरपि क्वचिदाल्लोपाभ्युपगमात्। 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते। तत्र स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धत्वात् शानचः शित्वं व्यर्थम्। नचानल्विधाविति निषेधः शंक्यः, 'न ल्यपि' इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वात्। एवं च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते। तथाच वक्ष्यमाणेत्यत्र टिदुगित्कार्ये ङीपि 'अनल्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वाभावेन टित्वोगित्वयोरभावात् न ङीबित्यर्थः। वस्तुतस्तु 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' इत्यत्र यासुटो ङित्वं न ज्ञापकम्, तस्य तिप्सिब्मिबर्थत्वात्। नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिब्मिपां ङित्वं स्थानिवत्त्वल-

निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी-ऊरुदघ्नी-ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। 'ताच्छीलिके णेऽपि' (प

भ्यम्, 'हलः श्नः शानज्झौ' इति सूत्रे भाष्ये 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न' इति प्रपञ्चितत्वात्। तथा श्नश्शानचः शित्त्वमपि न लिङ्गम्, तत्र शित्त्वस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् प्रत्युत शित्त्वस्य ज्ञापकत्वे 'सार्वधातुकमपित्' इति ङेरपित्त्वस्य तातङो ङित्त्वस्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च। तस्माद् वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबेव युक्तः, टाप् त्वसाधुरेव। अजादित्वाट्टाबिति वा कथञ्चित् समाधेयमित्यास्तां तावत्।

सौपर्णेयीति। सुपर्ण्याः अपत्यं स्त्री इत्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि 'आयनेय' इत्ययादेशः। 'यस्येति च' इतीकारलोपः, 'किति च' इत्यादिवृद्धिः। सौपर्णेयशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च इत्यकारलोपः, सौपर्णेयीति रूपम्। नच 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'शिलाया ढः', 'ढश्छन्दसि' इत्यनयोरेव ग्रहणमिति वाच्यम्, तयोः स्त्रियामप्रवृत्तेरगत्या सानुबन्धकस्य ढस्य ग्रहणादिति भाष्य स्पष्टम्। **ऐन्द्रीति**। इन्द्रो देवता अस्या आमिक्षाया इति विग्रहः, 'सास्य देवता' इत्यण्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः, ऐन्द्रशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः, 'तस्येदम्' इत्यण्। **औत्सीति**। 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः। ऋषिविशेषो वा उत्सः। 'उत्सस्येयमिति विग्रहः। 'उत्सादिभ्योऽञ्' 'यस्येति च' ङीप्। उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी इति तु नोदाहरणम्। जातेरित्यनुवृत्तौ 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इत्येव सिद्धः 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यपत्यप्रत्ययान्तस्य जातित्वादित्यलम्। **ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्रीति**। ऊरू प्रमाणमस्या इति विग्रहः। 'प्रमाणे' द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः'। ङीप्। **पञ्चतयीति**। पञ्च अवयवा यस्या इति विग्रहः। 'संख्याया अवयवे तयप्।' ङीप्। **आक्षिकीति**। अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहः। 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति ठक्, आदिवृद्धिः, ठस्येकः, 'यस्येति' च' इत्यकारलोपः। आक्षिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च'। **लावणिकीति**। लवणं पण्यमस्या इति विग्रहः। 'लवणाट्ठञ्', 'ठस्येकः', आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' ठेत्येव सिद्धे ठक्ठञोः पृथग्ग्रहणं तु ठनो ञिठस्य च व्यावृत्त्यर्थम्। दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका 'अत इनिठनौ' काश्यां भवा काशिका 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति ञिठः। **यादृशीति**। 'त्यदादिषु दृशः' इति यच्छब्दे उपपदे कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति यच्छब्दस्याकारः ङीप्, 'यस्येति च'। **इत्वरीति**। 'इण् गतौ' 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' 'स्थेशभास' इति वरचो व्यावृत्तये ककारानुबन्धग्रहणम्। 'विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति भारविः। 'सेनमीश्वराप्रदह' इति वेदे। करपि

६८)। चौरी। 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्' (वा २४२५)। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी-तलुनी। (४७१) यञश्च। ४।१।१६॥ यञन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते। (४७२) हलस्तद्धितस्य। ६।४।१५०॥ हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी। 'अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्' (वा २४२६) द्वीपे भवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणात् नेह देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञौ' इति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयः, न त्वपत्याधिकारपठितः।

अन्यतरानुबन्धेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। ईश्वरी तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य स्त्रीति पुंयोगे ङीप्। अथवा 'अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च' इति वरडन्तात् टित्त्वात् ङीप्। यद्वा 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिपि वनिपि च 'वनो र च' इति ङीब्रौ।

ताच्छीलिके णेऽपीति। तच्छीले भवस्ताच्छीलिकः। तच्छीलार्थक इति यावत्। तस्मिन् णप्रत्यये सति तदन्तादपि ङीप् भवतीत्यर्थः। ज्ञापकसिद्धमेतत्। तथाहि—शीलमित्यनुवृत्तौ 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्यये अण्कार्यं भवति, 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात्। कर्म शीलमस्येति विग्रहे छत्रादित्वात् णप्रत्यये, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे, कार्म इति भवति। ननु 'अन्' इति सूत्रेण अण्यन् प्रकृत्या स्यादित्यर्थकेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः। अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिकेणप्रत्यये अण्कार्यं विज्ञायते। अतस्ताच्छीलिकणप्रत्ययान्तादण्कार्यं ङीप् भवतीति भावः। **चौरीति**। चुरा शीलमस्या इति विग्रहः। छत्रादित्वात् णः, आदिवृद्धिः 'यस्येति च' चौरशब्दात् ङीपि, 'यस्येति च'। **नञ्स्नञ्**। नञ् स्नञ्, ईकक्, ख्युन्, तरुण, तलुन एतेषामपि ङीब्विधिवचनं कर्तव्यमित्यर्थः। नञादयश्चत्वारः प्रत्ययाः, अतस्तदन्तविधिः। **स्त्रैणी पौंस्नीति**। 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ। तत्र स्त्रीशब्दान्नञि, आदिवृद्धिः, णत्वम्, ङीप्, 'यस्येति च'। पुंस्शब्दात् स्नञि, आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च'। **शाक्तीकीति**। शक्तिः आयुधविशेषः प्रहरणम् अस्या इति विग्रहः। 'शक्तियष्ट्योरीकक्', आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च'। **आढ्यंकरणीति**। अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेति विग्रहः। 'आढ्यसुभग' इत्यादिना ख्युन्। 'युवोः' इत्यनादेशः। 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्, णत्वम्, ङीप्, 'यस्येति च'। **तरुणी तलुनीति**। यद्यप्यनयोः 'वयसि प्रथमे' इत्येव ङीप् सिद्धः। तथापि गौरादिषु पाठात् ङीषि प्राप्ते इदं वचनम्। गौरादिपाठात् ङीषि स्वरे विशेष इति भावः।

यञश्च। यञ इति प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। 'अन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**यञन्तादिति**। यद्यपि टिड्ढाणञ्' इति पूर्वसूत्र एव यञ्ग्रहणं कर्तुमुचितम्। 'तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इत्यु-

(४७३) प्राचां ष्फ तद्धितः । ४।१।१७ ॥ यञन्तात्ष्फो वा स्यात्स्त्रियाम्, स च तद्धितः । (४७४) षः प्रत्ययस्य । १।३।६ ॥ प्रत्ययस्यादिः षः इत्स्यात् ।

त्तरसूत्रे यञ एवानुवृत्तये पृथक् सूत्रमिति भावः । . **अकारलोपे कृते इति** । गार्गीत्युदाहरणं वक्ष्यति । गर्गस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति गकारादकारस्य लोपः । गार्ग्यशब्दात् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपात् परत्वात् 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः । **हलस्तद्धितस्य** । हल इति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । 'यस्येति च' इति सूत्रात् ईतीत्यनुवर्तते, 'सूर्यतिष्यागस्त्य' इत्यतः 'उपधाया' इति, 'य' इति षष्ठ्यन्तं च, 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतः 'लोप' इति च । तदाह—**हलः परस्येत्यादिना** । अकारलोपात् प्रागेव यकारलोपो न संभवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । नच अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, यलोपविधौ तन्निषेधादिति चेत्, न—यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया यकारस्य उपधात्वसंभवात् । उपधाग्रहणाननुवृत्तौ तु अल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् लोपो न स्यात् । यदा तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाकारव्यवधानेऽपि यकारस्य लोपः संभवतीत्युच्यते, तदा उपधाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तु । **गार्गीति** । इह 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वेऽपि 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति न ङीष्, योपधत्वात् ।

अनपत्याधिकारेति । 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारविहितभिन्नयञन्तान्न ङीबिति वक्तव्यमित्यर्थः । **द्वैप्येति** । द्वीपे भवेति विग्रहे 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति यञ् । आदिवृद्धिः । 'यस्येति च" टापि, सवर्णदीर्घः । अस्य यञः अपत्याधिकारविहितत्वाभावान्न ङीबिति भावः । नन्वनपत्यान्न ङीबित्येतावतैव द्वैप्येत्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात् अधिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**अधिकारग्रहणादिति** । इह नेति शेषः । देवस्यापत्यमिति विग्रहे 'देवाद्यञञौ' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', दैव्यशब्दात् टाप्, सवर्णदीर्घः, दैव्येति रूपम् । अनपत्यान्न ङीबित्युक्ते अस्य यञः आपत्यत्वात् ङीब्निषेधो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अस्य यञः आपत्यत्वेऽपि 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारबहिर्भूतत्वात् । तदेतदुपपादयति—**देवादिति** । 'देवाद्यञञौ' इति तु 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारात् प्रागेव 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारपठितः । स चापत्यादिविकारान्तार्थेषु साधारणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति, न त्वपत्याधिकारपठित इत्यर्थः । यद्यपि 'यञश्च' इति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव भाष्ये दृश्यते । तथापि तत्र आपत्यपदम् 'अपत्याधिकारविहितपरमिति मनोरमायां शब्दरत्ने च प्रपञ्चितम् । **प्राचां ष्फ तद्धितः** । यञ इत्यनुवर्तते, स्त्रिया·

(४७५) आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ॥ प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात्ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ‘ षिद्गौरा— ’ (सू ४९८) इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी । **(४७६) सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।४।१।१८॥**

मित्यधिकृतम् । ष्फेति लुप्तप्रथमाकम् । तदाह—**यञन्तादिति** । **षः प्रत्ययस्य** । ‘ आदिर्ञिटुडवः ’ इत्यतः आदिरित्यनुवर्तते । ‘ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ’ इत्यतः इदिति च तदाह—**प्रत्ययस्यादिरिति** । षकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः । **आयनेयीनीयियः** । आयन्, एय्, ईन्, ईय्, इय्, एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । फ, ढ, ख, छ, घ, एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । यथासंख्यपरिभाषया क्रमेणान्वयः । तदाह—**प्रत्ययादिभूतानामित्यादिना** । आयनो नस्य इत्वे नित्स्वरोपयोगेऽपि नेत्त्वम्, फिनो नित्करणात् ज्ञापकात् । तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्त्वम् । एयादिषु च यस्य नेत्त्वम्, प्रयोजनाभावात् । ननु ष्फस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थेत्यत आह—**तद्धितान्तत्वादिति** । ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वे प्रयोजनमाह—**षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीषिति** । ‘ षिद्गौरादिभ्यश्च ’ इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्, ततश्च ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावे ङीष् न स्यादिति भावः । ननु ष्फप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः ’ इति न्यायादत्र कथं ङीषित्यत आह—**षित्त्वसामर्थ्यादिति** । ष्फेण द्योतितेऽपि स्त्रीत्वे षित्करणसामर्थ्यात् ङीषित्यर्थः । **गार्ग्यायणीति** । गर्गस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । गर्गादियञन्तात् गार्ग्यशब्दात् ष्फः, षकारः इत्, फकारस्य आयन्नादेशः, ‘ यस्येति च ’ इति यकारादकारस्य लोपः, ‘ हलस्तद्धितस्य इति तु न भवति । ईतीत्यनुवृत्तेः । ‘ आपत्यस्य च ’ इत्यपि न । अनातीति निषेधात् । षित्त्वात् ङीष्, णत्वमिति भावः ।

सर्वत्र । लोहितादिः गर्गाद्यन्तर्गणः । लोहितः आदिः येषामिति, कतः

---

१ सर्वत्र पाणिनीयव्याकरणे प्राचाम् ‘ उदीचाम् ’ इति पदाभ्यां तत्तद्देशीया आचार्या गृह्यन्ते, न तु प्राक्कालिका अर्वाचीनकालिका इति कालवाचकत्वं तयोर्विवक्षितम्, स च देशः ‘शरावत्यास्तुयोऽवधेः’ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । इति परिभाषितः । अतएव दक्षिणास्थविदर्भादिदेशानामपि पाणिनिमते प्राच्यत्वात् वैदर्भीत्यादौ ‘ न प्राच्यभर्गादीति निषेधसिद्धिः । ‘एङ् प्राचां देशे ’ इत्यत्र तु देश ग्रहणस्य पृथक्कृतत्वात्तत्र ‘ प्राचा ’ मितिपदं ‘ कुणिना ’ ‘पतञ्जलिना’ च प्राक्कालिकाचार्यपरंस्थापितम् । एवं च ‘ सर्वत्र लोहितादीतिसूत्रे ‘ सर्वपदस्य ‘ प्राचांष्फ तद्धित ’ इति सूत्रघटकस्य देशवाचक‘प्राचा’मितिपदप्रतियोगित्वेन निर्देशात् तस्य देशवाचकत्वेन विवक्षितत्वात्सप्तम्यर्थकत्रलन्तत्वं यु-

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी । (४७७) **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** । ४।१।१९ ॥ आभ्यां ष्फः स्यात् । क्रमेण टाब्ङीषोरपवादः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (सू ११७५) । कौरव्यायणी । 'ढक्च मण्डूकात्' (सू ११२२) इत्यण् । माण्डूकायनी । 'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा २४३३) आसुरायणी । (४७८) **वयसि प्रथमे** । ४।१।२० ॥

अन्तो येषामिति च विग्रहः । कतन्तेत्यत्र शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । यञ इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति सूत्रं प्राचांवर्जमनुवर्तते । सर्वत्रेति सर्वेषु मतेष्वित्यर्थः । नित्यमिति यावत् । तदाह—**लोहितादिभ्य इत्यादिना** । **लौहित्यायनीति** । लोहितस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । लोहितशब्दात् गर्गादियञन्तात् ष्फः, ष इत्, फकारस्यायन्, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपः, तद्धित इत्यप्यनुवृत्तेः षित्त्वात् ङीषिति भावः । **कात्यायनीति** । पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या । **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** । **आभ्यामिति** । कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः । **क्रमेणेति** । कौरव्यशब्दात् टापः माण्डूकशब्दात् ङीषश्चापवाद इत्यर्थः । कौरव्यशब्दस्य यञन्तत्वात् माण्डूकशब्दस्य अणन्तत्वाच्च । ङीपोऽपवाद इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह—**कुर्वादिभ्य इत्यादिना** । **कौरव्यायणीति** । कुरोरपत्यं स्त्री इति विग्रहः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्यः । णकार इत्, 'ओर्गुणः,' आदिवृद्धिः, 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति जातित्वेऽपि योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीषभावे टाप् प्राप्तः । तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । षित्त्वात् ङीष् । 'यस्येति च' इति भावः । **माण्डूकायनीति** । मण्डूको नाम ऋषिः तस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । 'ढक् च मण्डूकात्' इत्यण्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', 'गोत्रं च चरणैस्सह' इति जातित्वात् ङीप् प्राप्तः, तं बाधित्वा ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च,' षित्त्वात् ङीप्, 'यस्येति च' इति भावः । टाब्ङीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः । **आसुरेरुपसङ्ख्यानमिति** । ष्फस्येति शेषः । **आसुरायणीति** । असुरस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः 'अत इञ्', आदिवृद्धिः, ष्फः, ष इत्, आयन्, 'यस्येति च' षित्त्वात् ङीप्, 'यस्येति च,' णत्वमिति भावः । **वयसि प्रथमे** । प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा ।

> 'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
> पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥'

ज्यते । आचार्यनिर्देशार्थकत्वे तु 'लोपः शाकल्यस्य 'हलि सर्वेषाम्' अङ्गार्ग्यगालवयोः, अदः सर्वेषा'मित्यादिवत् षष्ठ्यन्तत्वेन निर्देष्टव्यं स्यादिति विवेकः ।

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। कुमारी। 'वयस्यचरमे इति वाच्यम्' (वा २४३९)। वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किम्, शिशुः। कन्याया न। 'कन्यायाः कनीन च' (सू ११११) इति निर्देशात्। **(४७९) द्विगोः। ४।१।२१॥** अदन्ताद्द्विगोर्ङीप्स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वा-

इति दर्शनात्। चतुर्विधं वय इत्यन्ये।
'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति॥'

इति दर्शनात्। प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति शेषः 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यतः अत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। स्त्रियामित्यधिकृतम्। 'ऋन्नेभ्यः' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते। तदाह—**प्रथमवयोवाचिन इत्यादिना। कुमारीति।** अप्रादुर्भूतयौवनेत्यर्थः। वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्वारोपात् बोध्यः। **वयस्यचरम इति।** चरमम् अन्त्यं वयः तद्भिन्नम् अचरमं, प्रथमे इत्यपनीय अचरमे इति वक्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्यत आह—**वधूटी चिरण्टीति।** अनयोर्द्वितीयवयोवाचित्वादप्राप्तिरिति भावः। अनयोर्द्वितीयवयसि अप्रसिद्धत्वादाह—**वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति।** भाष्यप्रामाण्यादिति भावः। **शिशुरिति।** शिशुशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वेऽपि अदन्तत्वाभावात् न ङीबिति भावः। **कन्याया नेति।** ङीबिति शेषः। कुत इत्यत आह—**कन्यायाः कनीन चेति।** नच द्विवर्षा स्त्री इत्यादावपि ङीप् शङ्क्यः, शालादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षेत्यादेः प्रथमवयोवाचित्वाभावात् पदान्तरसमभिव्याहारप्रकरणादि अनपेक्ष्य यः वयोवाची तस्यैव विवक्षितत्वात्। **द्विगोः।** 'स्त्रिया'मिति 'अत' इति 'ङी'बिति चानुवर्तते। तदाह-**अदन्तादिति। त्रिलोकीति।** त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति स्त्रीत्वम्। त्रिलोकशब्दात् टाबपवादो ङीप्। 'यस्येति च' इति भावः। ननु त्रिफला त्र्यनीका इत्यत्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—**अजादित्वात् त्रिफला त्र्यनीकेति।** भवतीति शेषः। त्रयाणां फलानां समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः। 'अकारान्तोत्तरपदः' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाबिति भावः। अनीकशब्दः ऐन्द्रवायवाग्रत्वे शुक्राग्रत्वे आग्रयणाग्रत्वे च वर्तते इति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः।

१ द्वे एव वयसी, उपचीयमानावयवकावस्थात्मकं प्रथमम्, अपचीयमानावयवकावस्थात्मकं द्वितीयम्, इति सूत्रकृन्मते तु वधूटादिशब्दानामपि प्रथमवयोवाचित्वाद्वार्तिकं मास्तु।

त्रिफला। त्र्यनीका (सेना)॥ (४८०) **अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि।४।१।२२॥** अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीन्न स्यात्तद्धितलुकि सति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। आर्हीयष्ठक्। तस्य 'अध्यर्ध-' (सू १६६३) इति लुक्। द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी। तद्धितलुकि किम्। समाहारे पञ्चाश्वी। (४८१)

अपरिमाण। 'द्विगोः' इति ङीबिति चानुवर्तते। प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरिमाणादिभिर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह-**अपरिमाणान्तादित्यादिना।** अपरिमाणान्तमुदाहरति—**पञ्चभिरिति।** तद्धितलुकं दर्शयति—**आर्हीयष्ठक्। अध्यर्धेति लुगिति।** पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः। 'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्' इत्यधिकारे 'तेन क्रीतम्' इति ठक् 'अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति तस्य लुक्। अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात्। नन्वत्र 'द्विगोः' इति प्राप्तङीब्निषेधेऽपि 'टिड्ढाणञ्' इति ठञ्निमित्तिको ङीप् दुर्वारः। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः' इति कनः 'अध्यर्ध' इति लुकि 'अपरिमाण' इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत्, सत्यम्—'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञादीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम्। पञ्चाश्वशब्दश्चायं ठगवयवाकारान्तो न भवतीति न दोषः। नच प्रत्ययलक्षणेन ठगवयवाकारान्तत्वं शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात्। बिस्तादिशब्दानां तु परिमाणविशेषवाचित्वात् 'अपरिमाण' इत्यनेन अप्राप्तिः पृथगुपादानम्। **द्वौ बिस्ताविति।** 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इत्यमरः। 'गुञ्जाः पञ्चाद्य माषकः। ते षोडशाक्षः' इति च। गुञ्जापञ्चकं माषपरिमाणम्। माषषोडशकम् अक्षपरिमाणम्, तच्च अशीतिगुञ्जात्मकम्। तस्मिन् हेमविषये अक्षपरिमाणे सुवर्णबिस्तशब्दावित्यर्थः। द्वौ बिस्तौ पचतीति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः। 'सम्भवत्यवहरतिपचति' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्ध' इति लुक्। 'द्विगोः' इति ङीपि प्रतिषिद्धे सति टापि द्विबिस्ता मूषा। द्विबिस्तपरिमाणकहिरण्यं द्रावयतीत्यर्थः। पचिरिह द्रावणे द्रष्टव्यः। **द्व्याचितेति।** 'आचितो दश भाराः' इति इत्यमरः। 'तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिः पुमान्' इति च। द्वावाचितौ वहतीत्यर्थे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोष्ठंश्च' इति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठञ्। 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक्। अनेन 'द्विगोः' इति ङीपि निषिद्धे टापि द्व्याचिता शकटी। **द्विकम्बल्येति।** कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं। 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यर्थे 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत्। द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीतेति विग्रहः 'तेन क्रीतम्' इति ठञः

१—अनीकं मुखम्। त्र्यनीकाधिकरणेऽप्ययमेवार्थः।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । 'प्रमाणे द्वयसच्—' (सू १८३८) इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । (५८२) **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ ।**

'अध्यर्ध' इति लुक्, 'द्विगोः' इति ङीपि अनेन प्रतिषिद्धे टाप् । नन्वत्र 'न तद्धितलुकि' इत्येवास्तु । तावतैव पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति सिद्धेः 'अपरिमाण' इति मास्तु । एवंच द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकम्बल्येत्यपि सिद्धेर्बिस्तादिग्रहणमपि मास्त्विवत्यत आह—**परिमाणान्तात्त्विति** ।

'गुञ्जाः पञ्च तु माषः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ॥' इति स्मृतिः ।

द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्, द्विगोष्ठंश्च इति खठनोरभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । 'अध्यर्ध' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् । द्व्याढकीति रूपम् । 'न तद्धितलुकि' इत्येतावत्येवोक्ते अत्रापि ङीपो निषेधः स्यात् । अत अपरिमाणान्न तद्धितलुकीति वक्तव्यम् । तावत्युक्ते द्विबिस्तेत्यादौ परिमाणत्वात् ङीन्निषेधो न स्यात् । अतो बिस्तादिग्रहणमपीति भावः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । 'द्विगोः' इति, न तद्धितलुकीति चानुवर्तते । तदाह—**क्षेत्रे य इत्यादि । द्वे काण्डे इति** । षोडशारत्न्यायामो दण्डः काण्डमिति स्मृतिः । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः इति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुसमासे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्तित्वे नपुंसकत्वशङ्काव्युदासाय क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुकं दर्शयितुमाह—**प्रमाणे द्वयसजिति** । नच काण्डादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तलाभादन्तग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, असति ह्यन्तग्रहणे क्षेत्र इत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् श्रुतत्वात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तादिति लभ्येत । एवंच द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् ङीन्निषेधो न स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी बडबत्यत्रैव ङीन्निषेधः स्यात् । अतः अन्तग्रहणम् । **द्विकाण्डी रज्जुरिति** । पूर्ववत् मात्रचो लुकि 'द्विगोः इति ङीप् । क्षेत्रवृत्तित्वाभावात् न तन्निषेध इति भावः । ननु 'अपरिमाण' इति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उत 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वार्तिकानुसारेण परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तत् परिमाणमित्याढककुडबाद्येव आयामव्यावृत्तं विवक्षितम्? नाद्यः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या इति

२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिखा । (४८३) ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥ ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब्ङीन्निषेधेषु प्राप्तेषु । (४८४) बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥ ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियाम् किम् कुण्डोधो धैनुकम् । इहा-

विग्रह द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र पूर्ववन्मात्रचो लुकि ङीन्निषेधो न स्यात् । न द्वितीयः,तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया उक्तपरिमाणपरत्वाभावेन 'अपरिमाण' इत्यनेनैव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः इत्यत्रापि ङीन्निषेधसंभवेन 'काण्डान्तात् क्षेत्रे इति सूत्रारम्भवैयर्थ्यादित्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् , सत्यम्--'अपरिमाण' इति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि ततश्च द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र 'अपरिमाण' इति ङीन्निषेधो निर्बाधः । काण्डान्तादिति सूत्रं तु काण्डान्तात् क्षेत्र एव ङीन्निषेधः, नान्यत्र द्विकाण्डी रज्जुरित्यादाविति नियमार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ।

पुरुषात् । द्विगोरिति तद्धितलुकीति ङीबिति चानुवर्तते । तदाह—**प्रमाणे य इत्यादिना** । प्रमाणमायामः, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । **द्वौ पुरुषाविति** । पञ्चहस्तायामः पुरुष इत्युच्यते, 'पञ्चारत्निः पुरुषः' इति शुल्बसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । अत्र उक्तरीत्या पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य 'अपरिमाण' इति नित्यं ङीन्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । 'अन्ये तु 'तदस्य परिमाणम्' इति ठकः ठञो वा 'अध्यर्ध' इति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधात् परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्याहुरित्यास्तां तावत् । **द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखेति** । तिर्यक् द्विपुरुषायतेत्यर्थः । दुर्गं परितः तत्संरक्षणार्थो जलाशयः परिखा ।

अथ कुण्डमिव ऊधो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोधस्शब्दः । तत्र विशेषमाह—**ऊधसोऽनङ्** । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, ऊधसः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—**ऊधोऽन्तस्येति** । समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽपि स्त्रियामित्यादेशत्वं बोध्यम् । **इत्यनङि कृते इति** । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्त्यस्य सकारस्य अन् , पररूपम् , कुण्डोधनम् इति स्थिते सतीत्यर्थः । **डाब्ङीन्निषेधेष्विति** । 'डाबुभाभ्याम्' इति वैकल्पिके डापि, 'अन् उपधालोपिनः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयाभावे 'ऋन्नेभ्यः' इति प्राप्तस्य ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः । **बहुव्रीहेः** । ऊधस इति बहुव्रीहेर्विशेषणम्, तदन्तविधिः, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—**ऊधोऽन्तादिति** । **कुण्डोध्नीति** । अनङि कृते ङीषि 'अल्लोपोऽनः' इति भावः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । ङीष्विधस्तु स्वरे विशेषः

नङपि न। तद्विधौ 'स्त्रियाम्' (वा ३३६७) इत्युपसंख्यानात्। (४८५) **सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्** । ४ । १ । २६ ॥ ङीषोऽपवादः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। बहुव्रीहेरित्येव। ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः। (४८६) **दामहायनान्ताच्च** । ४ । १ । २७ ॥ संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप्स्यात्। दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम्। द्विदाम्नी। अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा बडबेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः। द्विहायनी बाला। 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्' (वा ५०३८)। 'वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्णत्वं चेष्यते' (वा २४४१) त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना शाला। (४८७) **नित्यं संज्ञाछन्दसोः** । ४ । १ । २९ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः। सुराज्ञी नाम नगरी। अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव। वेदे तु शतमूर्ध्नी ॥ (४८८) **केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुम-**

फलम्। **स्त्रियां किमिति**। ङीब्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः। **कुण्डोध्नी धैनुकमिति**। कुण्डमिव ऊधो यस्येति विग्रहः। नपुंसकत्वस्फोरणाय धैनुकमिति विशेष्यम्. धेनूनां समूह इत्यर्थः। 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इत्युक्ताकान्तात्कः' आदिवृद्धिः, क्लीबत्वं लोकात्। अत्र स्त्रीत्वाभावान्न ङीषित्यर्थः। ननु मास्तु ङीष्, अनङ् तु कुतो न स्यात्, समासान्तप्रकरणस्थे ऊधसोऽनङ्विधौ 'स्त्रियाम्' इत्यभावादित्यत आह—**तद्विधाविति**। ऊधसोऽनङ्विधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसंख्यानादित्यर्थः। बहुव्रीहेः किम्। ऊधः प्राप्तेति विग्रहे ' प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ' इति समासे प्राप्तोधाः।

सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप्। संख्याव्ययादेरूधोऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः। **ङीषोऽपवाद इति**। 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः। स्वरे विशेषः। संख्यादेरुदाहरति—**द्व्यूध्नीति**। द्वे ऊधसी यस्याः इति विग्रहः। अनङि ङीपि अल्लोप इति भावः। अव्ययादेरुदाहरति—**अत्यूध्नीति**। अतिशयितमूधो यस्याः इति विग्रहः। **बहुव्रीहेरित्येवेति**। बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः। **ऊधोऽतिक्रान्तेति**। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासस्य अबहुव्रीहित्वान्न ङीप्। अत एव नानङ्, नापि ङीष्। **दामहायनान्ताच्च**। संख्यादेः ङीप् इति चानुवर्तते तदाह—**संख्यादेरिति**। अव्ययग्रहणं तु नानुवर्तते अस्वरितत्वादिति भावः। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। **दामान्ते इति**। द्विदामन्शब्दे दामान्ते ' डाबुभाभ्याम् ' इति डापि ' अन उपधालोपिनः ' इति ङीपि, ' अनो बहुव्रीहेः ' इति ङीप्प्रतिषेधे च प्राप्ते,

---

१ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शेषनिघाते उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याप्राप्त्या ङीपः पित्वादनुदात्तत्वमेव।

ङ्गलभेषजाच्च । ४।१।३०॥ एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्संज्ञाच्छन्दसोः । ' अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः ' ' मामकी तनू ' । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । (४८९) अन्त-

द्विहायनीत्यत्रापि हायनान्ते अदन्तत्वाट्टापि प्राप्ते 'दामहायनान्ताच्च' इति वचनमित्यर्थः । **द्विदाम्नीति** । द्वे दामनी यस्याः इति विग्रहः । ङीपि 'अल्लोपोऽनः' इति भावः । ननु अव्ययग्रहणानुवृत्तौ किं बाधकमित्यत आह—**अव्ययग्रहणेति । उद्दामेति** । उत्क्रान्तं दाम यस्या इति विग्रहः । **डाब्निषेधावपीति** । अपिना 'अन उपधा' इति ङीप् गृह्यते, अन्ग्रहणे अनर्थकस्यापि ग्रहणात् । अथ हायनान्तस्य उदाहरति—**द्विहायनी बालेति** । द्वौ हायनौ यस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वप्राप्तावाह—**त्रिचतुर्भ्यामिति** । नन्वेवमपि द्विहायना शाला इत्यत्रापि ङीप् स्यात्, त्रिहायना शालेत्यत्र तु ङीप् णत्वं च स्यातामित्यत आह—**वयोवाचकस्येति । इष्यते इति** । भाष्यकृतेति शेषः ।

केवलमामक । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवंच 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्यां ग्रहणं निवृत्तम् । 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' इत्यतो ङीबित्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** । केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान, आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज इत्येतेभ्यो नवभ्य इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति—**अथोत इन्द्रः केवलीरिति । मामकी तनू इति** । मदीयायामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च' इत्यणि 'तवकममकावेकवचने' इति प्रकृतेर्ममकादेशः, ङीप्, 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ' । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थिको धेयप्रत्ययः । भागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः क्वचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति स्त्रीत्वम्, ङीप् । 'तन्वः सन्तु पापीः ।' पापमस्यास्तीत्यर्थे अर्श आद्यजन्तात् स्त्रीत्वे ङीप् । 'उत वापरीभ्यः मघवा विजिग्ये' । अपरशब्दः पवर्गमध्यः । 'समानीव आकूतिः ।' आर्यकृतीति क्वचित् वेदे अन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलीति च । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । 'शिवा रुद्रस्य भेषजी ।' भेषजशब्दः रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात् स्त्रीत्वमपि । यद्वा भिषजः इयमित्यर्थे अणि इकारस्य एकारः, अतएव निपातनात् । संज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र ङीबुदाहार्यः । संज्ञाच्छन्दोभ्यामन्यत्र तु केवला मामिका इत्यादि । नन्वणन्तत्वादेव 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि सिद्धे मामकग्रहणं व्यर्थमित्यत **आह—मामकग्रहणमिति** । लोके असंज्ञायां च ङीब्निवृत्त्यर्थमिति भावः । एवं भेषजशब्दस्य अणन्तत्वेऽपि ज्ञेयम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रियायाम् इदं नोपन्यस्तम् ।

र्वत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।३२ ॥ एतयोः स्त्रियां नुक्स्यात् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (सू ३०६) । गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तश्शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुन्निपात्यते । 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । (४६०) **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३॥** पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । (४६१) **विभाषा सपूर्वस्य । ४।१।३४ ॥** पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । एतयोः स्त्रियां नुगिति । कित्त्वसामर्थ्यात् अयमागमः, नतु प्रत्यय इति भावः । कित्त्वादन्तावयवः, अन्तर्वत् न, पतिवत् न इति स्थिते आह—**ऋन्नेभ्यो ङीबिति । गर्भिण्यामिति ।** गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च स्त्रियाम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभागौ नुक्संनियोगेन निपात्येते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । कतरस्मिन् किं निपात्यत इत्यत आह—**तत्रेति** । तयोर्मध्य इत्यर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अप्राप्तो मतुप् निपात्यत इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मतुप इत्यत आह—**अन्तश्शब्दस्येत्यादि अभावादित्यन्तम्** । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रेण अस्तिसमानाधिकरणात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मतुप्प्रत्ययो विहितः । यथा गौरस्यास्तीति गोमानित्यादौ । प्रकृते तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्तिसमानाधिकरणः, नतु अन्तश्शब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्यासंभवात् । अतोऽत्र अप्राप्तो मतुब्निपात्यत इत्यर्थः । ततश्च 'मादुपधायाश्च मतोर्वः' इति मकारस्य वत्वे अन्तर्वत् इति प्रकृतिभागः संपद्यत इति भावः । **वत्वमिति** । पतिरस्या अस्तीति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति मतुपो मकारस्य मादुपधात् परत्वाभावेन 'मादुपधायाः' इति वत्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः । **प्रत्युदाहरणं त्विति** । गर्भिण्यामेव मतुब्निपातनादन्तरस्त्यस्यां शालायां घट इति विग्रहवाक्यमेव, नतु मतुबित्यर्थः । **पतिमती पृथिवीति** । जीवद्भर्तृकायामेव वत्वनिपातनादिह वत्वाभाव इति भावः । **पत्युर्नो** । पत्युरिति षष्ठी । न इत्यकार उच्चारणार्थः । स्त्रियामित्यधिकृतम् । तदाह—**पतिशब्दस्येति । यज्ञेनेति ।** यज्ञसंबन्धः यज्ञेन सह स्वामितया संबन्धः, यज्ञफलभोक्तृत्वमिति यावत् । तदाह—**तत्कर्तृकस्येति** । वसिष्ठकर्तृकस्येत्यर्थः । ननु वसिष्ठकर्तृकयज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्तृत्युचितं, नतु तत्स्त्र्यपि, स्वर्गकामः इत्यादिपुंलिङ्गशब्दैः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत आह—**दंपत्योः सहाधिकारादिति** । एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वमीमांसायां षष्ठस्य प्रथमपादे 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः' इत्यधिकरणे 'स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्' इत्यधिकरणे च

स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । 'अनुपसर्जनस्य' इतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं, किंतु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी—दृढपति । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते कथमिति चेन्न । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे, पत्नियौ, पत्नियः

दंपत्योः सहाधिकारः सिद्धान्तितः । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ ।

विभाषा सपूर्वस्य । पत्युर्नः इत्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । सपूर्वस्येत्येतत् पतिशब्दान्तप्रातिपदिके अन्वेति । पूर्वावयवसहितस्येत्यर्थः । तदाह—**पतिशब्दान्तस्येत्यादिना** । यज्ञसंयोगाभावेऽपि अप्राप्तविभाषेयम् । **गृहपतिः—गृहपत्नीति** । नत्वपक्षे 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । अत्र गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तः गृहशब्दात्मकपूर्वावयवसहितश्चेति भावः । नच 'महणवता प्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः, 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति लिङ्गेन तस्य स्त्रियामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ननु दृढः पतिः यस्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः दृढपत्नीति नत्वविकल्प इष्यते, स तु न संभवति, 'अनुपसर्जना'दित्यधिकारात् पतिशब्दस्यात्रोपसर्जनत्वात् । नच अनुपसर्जनात् इति नात्र संबध्यते इति वाच्यम्, उत्तरत्रानुवृत्तये इहापि तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्यत आह—**अनुपसर्जनस्येत्यादि** । **किं तु तदन्तस्येति** । सपूर्वस्येति पत्यन्तस्य श्रुतत्वेन तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव अनुपसर्जनत्वविशेषणप्रवृत्तेः । तत्काले सपूर्वस्य श्रुतत्वेन तेनैव संबन्धे जाते सति पश्चात् पतिशब्देऽपि पुनरन्वयापादने मानाभावादिति भावः । **तेनेति** । अनुपसर्जनत्वस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः । यज्ञसंयोगग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा कुतो न स्यादित्यत आह—**वृषलपत्नीति** । पाति रक्षतीति पतिः वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनिराकरणादिह यज्ञसंयोगाभावादप्राप्तमेव नत्वं विभाष्यत इति भावः ।

आक्षिपति—**अथेति** । आक्षेपारम्भद्योतकोऽथशब्दः, प्रश्नद्योतको वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ ।' इत्यमरः । **व्यस्ते इति** । विग्रहवाक्ये इत्यर्थः । ततश्च सपूर्वत्वाभावात् न प्रकृतसूत्रेण नत्वविकल्पः । यज्ञसंयोगाभावाच्च न पूर्वसूत्रेण । अतो वृषलस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याक्षेपः । **इति चेन्नेति** । इत्याक्षिपसि चेत् नैतद्युक्तमित्यर्थः । **पत्नीवेति** । यज्ञसंयुक्तायां द्विजभार्यायां यः पत्नीशब्दो व्युत्पादितः तस्यैव शूद्रस्त्रियामपि अयज्ञसंयुक्तायां पाणिग्रहणादिधर्मपुरस्कारेण गौण्या वृत्त्या प्रयोगः । यथा गङ्गायामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे प्रयोगः । उक्तं च भाष्ये—'वृषलकस्य पत्नीत्युपमानात्सिद्धम्' इति **यद्वेति** ।

---

१ वृषलः पतिर्यस्याः सा, इति विग्रहेऽपीदमेव रूपं वैकल्पिकं बोध्यम् ।

इतीयङ्विषये विशेषः। सपूर्वस्य किम्। गवां पतिः स्त्री। **(४६२) नित्यं सपत्न्यादिषु। ४।१।३५॥** पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावोऽपि निपात्यते। समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। **(४६३) पूतक्रतोरै च। ४।१।३६॥** अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप्च। 'इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते' (वा २४४६)। पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी। 'यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा'। **(४६४) वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। ४।१।३७॥** एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप्च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। 'हरविष्णू वृषाकपी' इत्यमरः।

प्रौढिवादमात्रमिदम्, स्त्रियामाचारक्किबन्तप्रकृतिकक्विबन्तशब्दाः न सन्तीति 'अनुपसर्जनात्' इत्यत्रोक्तत्वात्। **सपूर्वस्येति किमिति**। प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तदन्तलाभे सति पतिशब्दान्तस्य सपूर्वत्वाव्यभिचारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः। **गवां पतिः स्त्रीति**। स्वामिनी रक्षित्री वेत्यर्थः। असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः। यद्यपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तत्र चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन गवां पतिः इति समुदायस्य पत्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वाभावादेवात्र नत्वविकल्पो न भवति। तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव व्यपदेशिवत्त्वेन तदन्ततया नत्वविकल्पप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सपूर्वस्येति वचनमिति भावः। वस्तुतस्तु 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दान्तत्वाभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः।

नित्यं सपत्न्यादिषु। विषयसप्तम्येषा। सपत्न्यादिविषये तत्सिद्ध्यर्थं नित्यं नत्वमित्यर्थः। **पूर्वविकल्पेति**। 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विकल्पस्यापवाद इत्यर्थः। आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम्। ननु समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नीति वक्ष्यति। तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सदृशपर्यायेण सहशब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः। एवं च 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकः सभाव इत्यत आह—**समानस्येति**। इह गणे समान, एक, वीर, भ्रातृ, पुत्र इति समानादयः पठिताः। अतः समानशब्देनैव बहुव्रीहिरुचितः। तस्य च निपातनादेव नित्यं सभाव इति भावः। **समानः पतिरिति**। अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिबन्धनभर्तृशब्दपर्यायः। **वीरपत्नीति**। वीरः पतिर्यस्याः इति विग्रहः। सपत्न्यादित्वान्नत्वम्।

पूतक्रतोरै च। ऐ इति लुप्तप्रथमाकम्। पूतक्रतुशब्दात् स्त्रियां ङीप्स्यात्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः। **इयं त्रिसूत्रीति**। वार्तिकमिदम्। पूतक्रतोरित्यादिसूत्रत्रयं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तावेवेत्यर्थः। **पूतक्रतायीति**। पूतः क्रतुः येन सः पूतक्रतुः, तस्य स्त्रीत्यर्थे ङीप्, तकारादुकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः। पुंयोग इत्यस्य प्रयोजनमाह—**ययेति**। **वृषाकप्यग्नि**। ऐ चेत्यनुवर्तते। तदाह—

'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इति च। अग्नायी। कुसितायी–कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः। (४९५) **मनोरौ वा।** ४।१।३८॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा। ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च। मनोः स्त्री मनायी–मनावी–मनुः। (४९६) **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः।** ४।१।३९॥

एषामिति। वृषाकपायीति। ङीप्, प्रकृतेरुदात्तः ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य एकारस्थानिकत्वात् तदाकारोऽप्युदात्तः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति अवशिष्टानामचामनुदात्तत्वम्। उदात्त इति किम्। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति वृषाकपिशब्दो मध्योदात्तः–'नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेः' इति यथा। अन्ते एकस्मिन् लघौ सति द्वयोर्वा लघ्वोः सतोः पूर्वः बह्वच्कस्य गुरुः उदात्तः स्यादिति तदर्थः। ततश्च षकारादाकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यवशिष्टानामचामनुदात्तत्वमिति स्थितिः। तथा च पकारादिकारस्यानुदात्तत्वात् तत्स्थाने ऐकारः अनुदात्तः स्यात्। ततश्च तदादेशभूतायादेशाकारस्याप्यनुदात्तत्वं स्यात्। अतोऽत्र उदात्तत्वविधिः। **अग्नायीति।** 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दः अन्तोदात्तः, ततो ङीप्, प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशः, स च भवन्नान्तर्यादुदात्त एव भवति। अतस्तदादेशायादेशाकारस्य उदात्तत्वसिद्धेरुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाभावात्। **कुसितायी कुसिदायीति।** कुसितकुसिदे अव्युत्पन्नप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये, फिट्स्वरेणान्तोदात्ते। ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, सच भवन्नान्तर्यादुदात्त एवेति कुसितकुसिदशब्दयोरपि उदात्त इत्यस्य नान्वय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम्। अत एवाह—**कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्य** इति। दीर्घमध्यत्वे हि 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेण दकारादकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने ऐकारस्यानुदात्ततया तत्स्थाने आयाकारस्यानुदात्तत्वापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्राप्युदात्तग्रहणस्यावश्यकत्वादुदाहृतवृत्त्यादि ग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। **मनोरौ वा।** ऐ चेति, उदात्त इति, ङीबिति चानुवर्तते। तदाह—**मनुशब्दस्येति। उदात्तैकारश्चेति।** औकारः, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः। उदात्तैकार इति समासनिर्देशादुदात्त इत्यौकारेण न संबध्यत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपदमञ्जर्योः स्पष्टम्। चकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चीयते। तदाह—**ताभ्यामिति।** ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः। ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीबपि नेति लभ्यते, 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावशादिति भावः। इयं तु परिभाषा 'पूतक्रतोरै च' इति सूत्रभाष्ये स्थिता। **मनायीति।** 'यद्वै किं च मनुरवदत्' इत्यादौ मनुशब्दः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः। 'धान्ये नित्' इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ 'शृस्वृस्निह' इत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधेः। ततश्च शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः। तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्यायादेशः ङीप् चेति भावः। **मनावीति।** अत्रौकारोऽनुदात्त एव। **मनुरिति।** ऐकारस्य औकारस्य चाभावे तत्संनियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी–एता । रोहिणी–रोहिता । 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' (फि ३३) इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । ' त्र्येण्या शलल्या ' इति गृह्यम् । त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् । श्वेता । ' घृतादीनां च ' (फि २१) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव । शिति· स्त्री । ' पिशङ्गादुपसंख्यानम् ' (वा

वर्णादनु । वेति ङीबिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम् , तदन्तविधिः । तोपधादित्यपि वर्णादित्यत्रान्वेति, तकारः उपधा यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । वर्णादित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वर्णशब्दादिति नार्थः, तोपधत्वासंभवात् । किं तु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादित्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम् , तदन्तविधिः । त इति षष्ठी, तकारस्येत्यर्थः । न इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः । तदाह— **वर्णवाचीत्यादिना** । **तदन्तादनुपसर्जनादिति** । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, नतु वर्णादित्यत्रेति भावः । **एनी एतेति** । श्वेतेत्यर्थः । एतशब्दात् ङीप् , तकारस्य नकारश्च । ङीबभावे टाबेव । नत्वं तु न भवति, ङीपा संनियोगशिष्टत्वात् । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति कल्पसूत्रव्याख्यातारो धूर्तस्वामिभवस्वामिरुद्रदत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः । **रोहिणी—रोहितेति** । रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीपि णत्वे रोहिणीति । तदभावे टाप् । अनुदात्तान्तत्वं गमयितुमाह—**वर्णानामिति** । तान्तेत्यत्र तकारादकार उच्चारणार्थः । त, ण, ति, नि, त् इत्यन्तानां आदिरुदात्त इत्यर्थः । एतः, शोणः, शितिः, पृश्निः, पृषत् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे एकारस्य, रोहितशब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वादन्तानुदात्तत्वमित्यर्थः।

ननु 'अनुपसर्जनात्' इत्यनुवृत्तस्य श्रुतवर्णविशेषणत्वमेव युक्तम्, नतु तदन्तविधिलभ्यवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह—**त्र्येण्येति** । त्रीणि एतानि श्वेतानि अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ त्र्येतशब्दः । तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिनः उपसर्जनत्वात् ङीन्नत्वे न स्याताम् । अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु त्र्येतशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः । **शलल्येति** । शल्यकाख्यमृगविशेषस्य अङ्गरुहा सूची शललीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । **गृह्यमिति** । गृह्यन्ते संगृह्यन्ते औपासनाग्निसाध्यकर्माण्यत्रेति व्युत्पत्त्या आपस्तम्बाश्वलायनादिप्रणीतकल्पसूत्रविशेष उच्यते । त्र्येण्येति णत्वमार्षम् । यजुर्वेदे तु 'त्रि एण्या शलल्या निवर्तयेत' इति पठितम् । तत्र त्रीणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । यणभावो णत्वं च आर्षमिति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । ननु 'वर्णानां तणति' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—**घृतादीनामिति** । **अत इत्येवेति** । 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यस्मादत इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । **शितिः**

२४५५)। पिशङ्गी–पिशङ्गा । 'असितपलितयोर्न' (वा २४५३)। असिता । पलिता। [1]'छन्दसि क्नमेके' (वा २४५४) असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किं तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । (४९७) **अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥** तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष्स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' (फि ४२) इति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात् किम् । कृष्णा । कपिला । (४९८) **षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥** षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात् । नर्तकी । गौरी ।

स्त्रीति । 'शिती धवलमेचकौ' इत्यमरः । **पिशङ्गीति** । 'लघावान्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि तोपधत्वाभावात् अप्राप्तौ ङीबुपसंख्यायते । 'अन्यतो ङीष्' इति वक्ष्यमाणङीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । **असितेति** । वार्तिकमेतत् । असितशब्दस्य कृष्णवाचकतया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकतया च 'वर्णादनुदात्तात्' इति प्राप्ते ङीन्नत्वे निषिध्येते । **छन्दसि क्नमेके इति** । इदमपि वार्तिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङीप्संनियोगेन क्नादेशम् अन्ये आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः । **असिक्नीति** । असितशब्दात् ङीप्, तकारस्य क्नादेशे पररूपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । क्नन् इति नकारान्त एवादेश इत्यन्ये । एवं पलिक्नीत्यपि । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । ननु 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशादवदातशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया अनुदात्तान्तत्वात्तोपधत्वाच्च 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीन्नत्वे स्यातामित्यत आह—**अवदातशब्दस्त्विति** । 'अवदातः सिते पीते शुद्धे' इति कोशात् 'दैप् शोधने' इत्यस्मात् तप्रत्यये अवदातशब्दस्य व्युत्पत्तेश्चेति भावः । एतच्च 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशस्तु शुद्धत्वसाधर्म्यात् बोध्यः ।

अन्यतो ङीष् । पञ्चम्यास्तसिः । वर्णादिति, अनुदात्तादिति, तोपधादिति चानुवर्तते । तत्र कस्मादन्यतः इत्यपेक्षायां तोपधादिति प्रतियोगित्वेनान्वेति—तोपधापेक्षया अन्यत इति । तदाह—**तोपधभिन्नादिति** । **कल्माषीति** । चित्रवर्णेत्यर्थः । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । **सारङ्गीति** । 'सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्यन्तोदात्तत्वशङ्कां व्युदस्यति—**लघाविति** । एतत्सूत्रं 'वृषाकपी'ति सूत्रव्याख्यावसरे व्याख्यातम् । **कृष्णा कपिलेति** । फिट्स्वरेणान्तोदात्ताविमाविति भावः । **षिद्गौरादिभ्यश्च** । ष् इत् येषां

---

[1] असितपलितयोश्छन्दसि तकारस्य क्नादेशः, तत्संनियोगेन ङीप् च । तं च क्नादेशमेके आचार्या भाषायामपीच्छन्तीति वाक्यद्वयमूह्यम् । तेन गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामित्यादिः कैयटोक्तः प्रयोगः सिद्धः ।

'अनडुहः स्त्रियाम् आम् वा' (वा ४३७८)। अनडुही-अनड्वाही। पिप्पल्यादयश्च' (ग ४७)। आकृतिगणोऽयम्। (४६६) **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः** । ६। ४। १४६ ॥ अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात्स चेद्भः सूर्याद्यवयवः। 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा ४१९८)। 'सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च' (वा ४१९९)। तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा ४२००)। मत्सी

ते षितः, गौरः आदिः येषां ते गौरादयः, षितश्च गौरादयश्चेति द्वन्द्वः। **नर्तकीति**। 'नृती गात्रविक्षेपे' 'शिल्पिनि ष्वुन्' 'षः प्रत्ययस्य' इति षकार इत्, 'हलन्त्यम्' इति नकारश्च इत्, 'युवोरनाकौ' इति अकादेशः, लघूपधगुणः, रपरत्वम्। नर्तकशब्दात् ङीष्, टापोऽपवादः, 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः। **गौरीति**। श्वेतेत्यर्थः। फिट्स्वरेण अन्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीष्' इत्यप्राप्तेरिह विधिरिति भावः। संज्ञाशब्दो वायम्। 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः। 'दशवर्षा भवेद् गौरी' इति स्मृतिः। **अनुडुही-अनुड्वाहीति**। अनडुहः स्त्रीत्यर्थः। अनो वहतीति यौगिको वा। गौरादिगणे निपातनादेव ङीषि आम्विकल्पः। एवं च 'अनुडुहः स्त्रियाम् आम् वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः। **पिप्पल्यादयश्चेति**। अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, गवय, हय, मुकय, गौतम, अनड्वाही, अनुडुही, तरुण, तलुन् श्वन् इति पठित्वा 'पिप्पल्यादयश्च' इत्युक्त्वा पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, पृथिवी, मातामही इत्यादि पठितम्। तत्र पिप्पलीशब्दस्य जातित्वाचित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः। श्वन् शब्दस्य तु 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीषर्थ इह पाठः। स्वरे विशेषः। **आकृतिगणोऽयमिति**। गौरादिरित्यर्थः। 'पिप्पल्यादेरवान्तरगणत्वे प्रयोजनं चिन्त्यम्।

मत्स्यशब्दात् गौरादित्वात् ङीषि विशेषं दर्शयितुमाह—**सूर्यतिष्यागस्त्य**। 'ढ लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। य इति षष्ठी अङ्गस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तम्, तच्च उपधायामन्वेति। अङ्गस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोपः स्यादिति लभ्यते। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यप्यवयवषष्ठ्यन्तं यकारेऽन्वेति, न त्वङ्गविशेषणम्। तदाह—**अङ्गस्येत्यादिना**। **मत्स्यस्य ङ्यामिति**। तेनेह न, मत्स्यस्येदं मात्स्यम्। **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति**। सूरीयः। सूरी। अगस्तीयः। अगस्ती। नेह, सौर्यम्। आगस्त्यम्। **तिष्येति**। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः', 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति च विहिते नक्षत्रसंबन्धिनि अणि परतः तिष्यपुष्ययोर्यलोप इत्यर्थः। तत्र तिष्यस्य यलोपो नियम्यते। पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते। तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो वा तैषः। एवं पौषः। नेह—तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः। **मत्सीति**। मत्स्यशब्दात् गौरादिङीषि यलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। ननु 'पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां

'मातरि षिच्च' (वा २७१०) इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा । (५००) **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु।४।१।४२॥** एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष्स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् , अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वेन 'टिड्ढ—' (सू ४७०) इति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । 'कुडि दाहे' । 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते । गोणी आवपनं

डामहच्चि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातुर्माता पितुर्मातेति विग्रहे डामहचः षित्वं विहितम्—'मातरि षिच्च' इति । ततश्च षित्त्वविधानादेव ङीष्सिद्धेः गौरादिषु मातामहीशब्दपाठो न कर्तव्यः । नच 'मातरि षिच्च' इति न क्रियतामिति वाच्यम्, पितामहीत्यत्र ङीषर्थं तस्यावश्यकत्वादित्यत आह—**मातरीति । दंष्ट्रेति ।** दंशेः 'दाम्नीशस' इति करणे ष्ट्रन् । अत्र षित्त्वे सत्यपि न ङीषिति भावः । सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप इति तु न व्याख्यातम् । तथा सति सौरी बलाकेति न सिध्येत् । सूर्येणैकदिक् इत्यर्थे 'तेनैकदिक्' इत्यणि तदन्तात् ङीपि अणन्तमङ्गम्, नतु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनं तु सूरी कुन्तीत्यत्र चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ।

जानपद । जानपदेत्यादि कबरादित्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वात् पंचमी । **जानपदीति** । जनपदे भवेत्यर्थः । **वृत्तिश्चेदिति** । जीविका गम्या चेदित्यर्थः । ननु उत्सादित्वादञि ङीपैव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**उत्सादित्वादिति** । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति ङीप्याद्युदात्तत्वम् । ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति भेद इत्यर्थः । **कुण्डीति** । 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । 'पात्रामत्रे च भाजनम्' इति च । कुण्डशब्दस्य स्त्रीत्वमपि ङीष्विधिसामर्थ्यात् । 'पिठरे तु न ना कुण्डम्' इति विश्वः । **कुण्डाऽन्येति** । दहनीयेत्यर्थः । तदेव विशदयति—**कुडि दाहे इति । गुरोश्चेति** । गुरुमतो हलन्ताद्धातोः अप्रत्ययः स्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति तदर्थः । ननु 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।' इति मनुष्यजातिविशेषवाची कुण्डशब्दोऽपि प्रत्युदाहरणं किं न स्यादित्यत आह—**यस्त्विति । जातिलक्षण इति** । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः । ननु अमत्रेऽपि वाच्ये कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषि सिद्धे तद्वचनं व्यर्थम् । नच अमत्र एव ङीषिति नियमार्थं तदिति वाच्यम्, एवं

चेत्, गोणाऽन्या। स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्, भाजाऽन्या। नागी स्थूला चेत्, नागाऽन्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम्। सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली वर्णश्चेत्, कालाऽन्या। नीली अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या। नीलया रक्ता शाटीत्यर्थः। 'नील्या अन्वक्तव्यः' (वा २६८०) इत्यन्। अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किं तु 'नीलादोषधौ' (वा २४५६)। नीली। 'प्राणिनि च' (वा २४५८)।

सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीषोऽनुत्पत्तेरित्यत आह—**अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादिति**। 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यनित्यस्त्रीलिङ्गात् ङीष् विहितः। अमत्रे कुण्डशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः, 'पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात्। 'कुण्डी कमण्डलौ जारात् पतिपत्नीसुते पुमान्।' इति मेदिनीकोशाच्च। तथाच कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीषप्राप्त एव विधीयते, नतु नियम्यते। अतो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष् निर्बाध इति भावः।

आवपनं चेदिति। ओप्यते निक्षिप्यते अस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाद्वपेर्ल्युट्। **गोणाऽन्येति**। कस्याश्चिदिदं नाम। **अकृत्रिमा चेदिति**। इदानींतनपुरुषपरिष्कृता भूमिः कृत्रिमा, तद्भिन्नेत्यर्थः। **स्थलाऽन्येति**। कृत्रिमेत्यर्थः। 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति' इति यजुर्वेदे। **भाजीति**। भज्यते सेव्यते इति कर्मणि घञ्। 'घञजबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकम्। **श्राणा चेदिति**। 'यवागूरुष्णिका श्राणा' इत्यमरः। **भाजाऽन्येति**। अश्राणेत्यर्थः। 'श्रा पाके' क्तः। 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति निष्ठानत्वम्, णत्वं च, पक्वेत्यर्थः। नागशब्दस्य स्थौल्ये काप्यप्रसिद्धेराह—**गजवाचीति**। **वर्णश्चेदिति**। वर्णः प्रवृत्तिनिमित्तं चेदित्यर्थः। वर्णविशिष्टा चेदिति यावत्। अन्यथा कालशब्दस्य 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इति पुंस्त्वापातात्। सूत्रे वर्णा इति च्छेदः। अर्शआद्यजन्ताट्टाप्। **कालाऽन्येति**। क्रौर्ययुक्तेत्यर्थः। संज्ञाशब्दो वा। **अनाच्छादनं चेदिति**। वस्त्रभिन्नं गवादिकमित्यर्थः। **नीलाऽन्येति**। नन्वत्राच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः। पटीत्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पटीत्यर्थे ङीषः अप्रसक्तिरेव 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—**नीलया रक्तेति**। नील्या ओषध्या रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः। ननु कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह—**नील्या अनिति**। 'तेन रक्तं रागात्' इत्यत्र इदं वार्तिकम्। नीलीशब्दादन्प्रत्यये सति 'यस्येति च' इति लोपे नीलशब्दः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणांशे ओषधिवाचकत्वसत्त्वात् 'नीलादोषधौ प्राणिनि च' इति नियमे सत्यपि ङीषः प्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमनाच्छादनग्रहणमिति भावः। ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वात् ङीष् स्यादित्याशङ्क्य आह—**अनाच्छादनेऽपीति**। 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति वार्तिकमेतत्। नीलात् अनाच्छादने-

नीली गौः। 'संज्ञायां वा' (वा २४५७)। नीली—नीला। कुशी अयोविकार-श्चेत्, कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्, कामुकाऽन्या। कबरी केशानां सन्नि-वेशश्चेत्, कबराऽन्या। चित्रेत्यर्थः। **(५०१) शोणात्प्राचाम्। ४। १। ४३॥** शोणी—शोणा। **(५०२) वोतो गुणवचनात्। ४। १। ४४॥** उदन्ताद्-

---

ऽपि भवन् ङीष् ओषधौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्यत्रेत्यर्थः। एवंच नीला कु-राडीत्यादौ न ङीषिति भावः।[1] 'संज्ञायां वा' इत्यपि वार्तिकम्। संज्ञायामुक्तवि-षये तदन्यत्रापि ङीष् वा स्यादित्यर्थः। **अयोविकारश्चेदिति**। फाला इति प्रसिद्धः। **कुशाऽन्येति**। छन्दोगसूत्रे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्रस्समामज्वते' इति प्रसिद्धा। **कामुकीति**। कामयितुं शीलमस्या इति विग्रहे 'लषपत' इत्यादिना कमेरु-कञ्। मैथुनेच्छावती चेदित्यर्थः। अर्शआद्यजन्ताट्टाप्। **कामुकाऽन्येति**। धना-दीच्छावतीत्यर्थः। **शोणात् प्राचाम्**। 'रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकन-दच्छविः।' इत्यमरः। 'वर्णानां तणातिनितान्तानाम्' इति शोणशब्दः आद्यु-दात्तः अनुदात्तान्तः। 'अन्यतो ङीष्' इति नित्यं ङीषि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम्।

वोतो गुणवचनात्। प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्। वा उत् इति च्छेदः। उता गुणवचनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिः। तदाह—**उदन्ता-दिति। वा ङीबिति**। ङीषिति नात्रानुवर्तते। 'गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकादिति भावः। **मृद्वीति**। मृदुशब्दात् ङीपि यण्; अत्र

> सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
> आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः।'

इति भाष्ये गुणलक्षणमुक्तम्। सत्त्वं द्रव्यं समवायिकारणं तत्रैव निविशते समवैति यः स गुण इत्यन्वयः। द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत्। मात्रपदात् सत्ता-जातिर्व्यवच्छिद्यते, तस्याः द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात्। अथ द्रव्यत्वे अतिव्याप्ति-वारणाय आह—अपैतीति। कतिपयद्रव्येभ्योऽपगच्छतीत्यर्थः। द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्य-वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। एवमपि गोत्वे अतिव्याप्तिवारणाय आह—पृथ-ग्जातिषु दृश्यते इति। पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः। भिन्नजातीय-द्रव्यवृत्तिरिति यावत्। गोत्वस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजातीयेषु अश्वादिष्व-सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—आधे-यश्चाक्रियाजश्चेति। आधीयते उत्पाद्यते इत्याधेयः उत्पाद्यः अक्रियाजः अनुत्पाद्यः। उत्पाद्यत्वानुत्पाद्यत्वाभ्यां द्विविध इति यावत्। गुणो नित्यानित्यभेदेन द्विविधो भवति। नित्यगतानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतानामनित्यत्वात्। क्रियायास्तु सर्वस्या

---

[1] एवंच नीला भित्तिः इत्यादावनाच्छादने, पि न भवतीति पर्यवसन्नम्।

गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी–मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुण इति किम् । आखुः । 'खरुसंयोगोपधान्न' (वा २४६०) । 'खरुः, पतिंवरा कन्या' । पाण्डुः । (५०३) बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥ एभ्यो वा ङीष्स्यात् । बह्वी–बहुः ।

अप्युत्पाद्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्यसमवेतत्वात् असमवायिकारणसंयोगनाशे ततोऽपायात् विजातीयपार्थिवावयवेषु सत्त्वात् नित्यानित्यभेदसत्त्वाच्च । अत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यभिन्न इति यावत् । अत्र मात्रपदेन सत्ताजातेः, अपैतीत्यनेन द्रव्यत्वस्य, पृथग्जातिषु दृश्यते इत्यनेन गोत्वादिजातेश्च निरासात् तद्भिन्नत्वमिति लब्धम् । 'आधेयश्चाक्रियाजश्च' इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियाभिन्नत्वं लब्धम् । असत्त्वप्रकृतिः इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यभिन्नत्वं लब्धम् । तथाच जातिभिन्नत्वे सति क्रियाभिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं गुणलक्षणं निष्कृष्टं वेदितव्यम् । समवेतत्वाभावादभावनिरासः । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव' इति तार्किकाभिमतविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्भिन्नत्वमपि निवेश्यम् । 'आकडारादेका संज्ञा' इति सूत्रभाष्ये तु 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दव्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तदिदं प्रकृतसूत्रभाष्यस्थलक्षणस्यास्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं वेदितव्यम् । परन्तु आकडारसूत्रभाष्ये संख्याशब्दभिन्नत्वमप्युपात्तम् । तदप्युक्तलक्षणे निवेश्यम् । न चैवमपि मृदुपट्वादिशब्दानां गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् । गुणवचनत्वाभाव इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यन्वर्थसंज्ञया गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवंच रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन रूपवाचितया रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिशब्दस्यापि गुणवचनशब्देन ग्रहणे 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यत्रापि रूपादिशब्दानां ग्रहणापत्तौ रूपो घटः इत्यादिप्रयोगापत्तेः प्रपञ्चितं चैदरुणाधिकरणेऽस्माभिरध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ ।

शुचिरिति । शुक्लत्यर्थः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ।' इत्यमरः । नच शुचिधातोः 'इगुपधात् कित्' इत्यौणादिके इप्रत्यये उत्पन्नस्य शुचिशब्दस्य आकडारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासादेवात्र ङीष् न भविष्यतीति वाच्यम्, उणादीनाम् अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणात् । **आखुरिति** । मूषिकेत्यर्थः । आखोस्तु जातिविशिष्टद्रव्यवचनत्वादुक्तगुणवचनत्वाभावान्न ङीप् । 'खरुसंयोगोपधान्न' इति वार्तिकम् । खरुश्च संयोगोपधश्चेति समाहारद्वन्द्वः । खरुशब्दात् संयोगोपधाच्च 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रसिद्धत्वात् व्याचष्टे । **पतिंवरा कन्येति** । पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः । औत्कण्ठ्यलक्षणगुणोपसर्जनद्रव्यवाचितया गुणवाचित्वात् प्राप्तिः । **पाण्डुरिति** । श्वेतेत्यर्थः । संयोगोपधत्वात् न ङीप् । **बह्वादिभ्यश्च** । गुणवचनत्वादेव सिद्धे बहुग्रहणं व्यर्थमेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु अनुपदोदाहृताकडारसूत्रभाष्यरीत्या संख्यां-

'कृदिकारादक्तिनः' (ग ५०)। रात्रिः–रात्री। 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' (ग ५१) शकटिः–शकटी। अक्तिन्नर्थात् किम्। अजननिः। क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थे पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते। 'हिमकाषिहतिषु च' (सू ९९२) इति पद्भावः। पद्धतिः–पद्धती। (५०४) **पुंयोगादाख्यायाम्। ४।१।४८॥** या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां

शब्दानां गुणवचनत्वाभावात् अप्राप्तस्य ङीषो विधानार्थं बहुग्रहणमित्याहुः। **बह्वी बहुरिति**। वैपुल्यवाची बहुशब्दोऽयम्। त्रित्वादिसमनियत संख्याविशेषवाचित्वे तु एकवचनानुपपत्तेः। वैपुल्यवाचित्वेऽपि 'बहुगणवतुडति संख्या' इति संख्याशब्दत्वात् न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्यमिति भावः। 'कृदिकारादक्तिनः' इति बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रम्। कृतो य इकारस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् वा स्यात्, न तु क्तिन्नन्तादित्यर्थः। **रात्रिः रात्रीति**। 'राशदिभ्यां त्रिप्' इति राधातोरौणादिकस्त्रिप्। गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनम्। 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव। कृदिकारान्तादकृदिकारान्तादपि ङीष् वा स्यात्, नतु क्तिन्नर्थकप्रत्ययान्तादित्यर्थः। **शकटिः शकटीति**। शकटिशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम्। अव्युत्पत्तिपक्षे रात्रिशब्दोऽप्युदाहरणं बोध्यम्। **अजननिरिति**। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः, अक्तिन इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यात्। अतः अक्तिन्नर्थादित्युक्तिरिति भावः। ननु हनधातोः स्त्रियां कर्मणि क्तिनि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना नलोपे हतिशब्दः, तस्य क्तिन्नन्तत्वात् कथं पद्धतिशब्दात् ङीषित्यत आह–**क्तिन्नन्तत्वादिति। गण इति।** बह्वादिगण इत्यर्थः। ननु पादाभ्यां हतिरिति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासे सुब्लुकि पाद हति इति स्थिते कथं पदादेशः, 'पादः पत्' इत्यत्र कृतसमासान्तलोपस्यैव पादशब्दस्य ग्रहणात् भत्वाभावाच्च। 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यपि न संभवति, तस्य आज्यादिष्वेव परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह— **हिमकाषीति**। हिमादिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्यादिति तदर्थः।

पुंयोगात्। पुंयोगादिति हेतौ पञ्चमी। आख्यायामिति पञ्चम्याः सप्तम्यादेशः, 'सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' इत्युक्तेः। आख्येत्यनेन वाचकः शब्दो विवक्षितः, कस्य वाचकः इत्यपेक्षायां पुंयोगादित्युपस्थितत्वात् पुंस इति लभ्यते। तथाच आख्यायामित्यनेन पुंस प्रसिद्धात् शब्दादिति लभ्यते। पुंयोगा-

---

१ अत्र पुंयोगो दाम्पत्यलक्षणो, जन्यजनकभावलक्षणः, सहोदरत्वलक्षणश्चेति त्रिविधो गृह्यते। आद्ये गोपीत्यादीनि, द्वितीये देवकी कैकयीत्यादीनि, तृतीये यमयमी, कृपकृपी, इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि। एवं च 'यवनानां लिपिर्यवनानी, इत्यादेरपि जन्यजनकभावलक्षणपुंयोगेऽन्तर्भावात् 'यवनाल्लिप्याम्' इति वार्तिकं नापूर्वम्। आनुगागमार्थं तु यवनशब्दस्य 'इन्द्रवरुण'इत्यत्र पाठः।

वर्तते ततो ङीष्स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । 'पालकान्तान्न' (वा २४६१) गोपालिका । अश्वपालिका । 'सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः' (वा २४७१) । सूर्यस्य स्त्री

दिति स्त्रियामित्यत्रान्वेति । तथाच पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति लभ्यते । तदाह—**या पुमाख्येत्यादिना** । **ङीषिति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'वोतो गुणवचनात्' इति पूर्वसूत्रे तु 'गुणवचनात् ङीबाद्युदात्तार्थः' इति वार्तिकात् ङीप् लब्ध इति न तत्रास्यानुवृत्तिः । **गोपस्य स्त्रीति** । गाः पातीति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तज्जायायां तु गोरक्षणाभावेऽपि तद्भार्यात्वात् तद्व्यपदेशः । ततश्च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानत्वात् ङीषि 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः । हरेः स्त्री, शंभोः स्त्री इत्यादौ न ङीष्, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अत इत्यनुवृत्तेः । या तु स्वयमेव गाः पाति, नतु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा, तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगादवृत्तेः । नच गोपस्य माता श्वश्रूः मातुलानी वा गोपीति स्यादिति वाच्यम्, 'अकुर्वती पापं भर्तृकृतान् वधबन्धादीन् यथा लभेत एवं तच्छब्दमपि' इति भाष्यस्वारस्येन जायापत्यात्मकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षिततत्वात् । दुहितरि केकयी देवकी इत्यादयस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । आख्याग्रहणं किम्—प्रसूता । अयं हि शब्दो जातप्रसवामाह । स च प्रसवः पुंयोगनिमित्तकः, तन्निमित्ता चास्य स्त्रियां वृत्तिः, न त्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न ङीष् ।

अत्र 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन अश्वपालिकेत्यादयः पालकान्ता एव गृह्यन्ते, भाष्ये तेषामेवोदाहरणात् । तदाह—**पालकान्तान्नेति** । पुंयोगलक्षणङीषिति शेषः । **गोपालिकेति** । गोपालकस्य स्त्रीत्यर्थः । ननु पालयतीति पालकः, कर्तरि ण्वुल्, 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः । 'णेरनिटि' इति णिलोपः । गवां पालक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकशब्दः । तत्र किं शेषे षष्ठी, उत 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । न तावदाद्यः, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टापः समासावयवात् पालकशब्दात् उत्पन्नसुपः परत्वेन असुप इति निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्त्वानुपपत्तेः । नचास्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पक्षः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति वचनेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव पालकशब्देन प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठ्याः समासे सति समासात् उत्पन्नस्य टापः सुपः परत्वाभावेन इत्त्वस्य निर्बाधत्वादिति वाच्यम्, 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति कारकषष्ठ्याः समासनिषेधादिति चेत्, मैवम्—गाः पालयतीति गोपालः । कर्मण्यण् । उपपदसमासः । गोपाल एव गोपालकः, स्वार्थिकः कः । तद्धितावयवत्वात् सुब्लुक् । गोपालकस्य स्त्री गोपालिकेति व्युत्पत्त्याश्रयणात् । नह्यत्र टाप् सुपः परः, केन व्यवधानात् । अस्तु वा शेषषष्ठ्या समासः । एवमपि न टाप् सुपः परः, शेषत्वविवक्षायामपि वस्तुतः

देवता सूर्या । देवतायाम् किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् । (५०५) इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४६॥ एषामानुगागमः स्यान्ङीष्च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी । हिमारण्ययोर्महत्त्वे (वा २४७२) । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी । 'यवाद्दोषे' (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । 'यवनाल्लिप्याम्' (२४७४) । यवनानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा । मातुलानी–मातुली । उपाध्यायानी-

---

कारकतया सुबुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठ्या समासप्रवृत्तेः । अत एव प्रकृतसूत्रे 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे च भाष्ये कुम्भकारपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव कुम्भस्येति शेषषष्ठ्या समास उपन्यस्तः संगच्छत इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **सूर्याद्देवतायामिति** । देवताभूतायां स्त्रियां पुंयोगाद्वर्तमानात् सूर्यशब्दात् चाप् वक्तव्य इत्यर्थः । 'पुंयोगात्' इति ङीषोऽपवादः । चपावितौ । **सूर्येति** । चापि सवर्णदीर्घः । **देवतायां किमिति** । सूर्यस्त्रियां देवतात्वाव्यभिचारात् प्रश्नः । **सूरी कुन्तीति** । ङीषि 'सूर्यतिष्य' इति यकारलोपः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **मानुषीयमिति** । इयं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । नच 'सूर्याद्देवतायां न' इत्येवोच्यताम्, ङीषि निषिद्धे टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम् टापि हि सति पित्त्वादनुदात्तत्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पित्तौ' इत्युक्तेः । चापि तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वमिति भेदः ।

इन्द्रवरुण । **आनुगागम इति** । कित्त्वादागमलिङ्गादिति भावः । **ङीष्चेति** । 'अन्यतो ङीष्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **पुंयोग एवेष्यते इति** । पुंयोगादित्यनुवृत्तेः, तेषां स्त्रीत्वे पुंयोगं विना अप्रवृत्तश्चेति भावः । नन्वेवं पुंयोगादित्येव सिद्धे ङीष्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**तत्रेति** । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगादित्येव ङीषि सिद्धे तत्संनियोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इत्यर्थः । **इतरेषामिति** । हिमारण्ययवयवनानां तु आनुक् ङीष् चेत्युभयं विधीयते, तत्र पुंयोगस्यासंभवादिति भावः । **इन्द्राणीति** । आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी इत्युदाहरणानि, सुगमत्वादुपेक्षितानि । दीर्घोच्चारणं विना अनुग्विधौ तु पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणस्य अल्लोपनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । नुग्विधौ तु अल्लोपापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । **हिमारण्योर्महत्त्वे** । इति वार्तिकम् । महत्त्वविशिष्टे हिमे अरण्ये च वर्तमानयोरानुक्ङीषावित्यर्थः । **महद्धिमं हिमानीति** । महत्त्वयोगे स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **अरण्यानीति** । महदरण्यमित्यर्थः । **यवाद्दोषे** । इति वार्तिकम् । आनुङ्ङीषाविति शेषः । दुष्टयवे वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव ज्ञेयम् । **यवनाल्लिप्याम्** । इत्यपि वार्तिकम् । लिपिरक्षर-

उपाध्यायी । 'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीप् वाच्यः' । उपाध्यायी–उपाध्याया । 'आचार्यादणत्वं च' (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । 'अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे' (वा २४७८) । अर्याणी–अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी–क्षत्रिया । पुंयोगे तु, अर्यी । क्षत्रियी । कथं 'ब्रह्माणी' इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति

विन्यासः । तत्र लक्षणया वृत्तौ आनुङ्ङीषावित्यर्थः । **मातुलोपाध्याययोरानुग्वेति** । इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बध्यते, हिमादिष्विवात्र असम्भवाभावात् । अत्र आनुगेव तु विकल्प्यते, आनुगभावेऽपि पक्षे ङीष् भवत्येव । मातुलान्नित्यं प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । **मातुलानी मातुलीति** । मातुलस्य स्त्रीत्यर्थः । **उपाध्यायानी उपाध्यायीति** । उपाध्यायस्य स्त्रीत्यर्थः । **या तु स्वयमेवेति** । इदं तु वार्तिकं तृतीयस्य तृतीये 'इङश्च' इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न तूपाध्यायस्य स्त्री, तत्र पुंयोगाभावेऽपि केवलङीष्विकल्पो वाच्य इत्यर्थः । 'युगान्तरे ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः सन्ति' तद्विषयमिदम्,

> ' पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
> अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥'

इति स्मरणात् । **आचार्यादणत्वं च** । इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुङ्ङीषोः समुच्चयार्थः । **आचार्यानीति** । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं न भवति ।

> ' उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
> सकल्पं सरहस्यं च च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥'

' एकदेशमुपाध्यायः ' इति स्मृतिः । **पुंयोग इत्येवेति** । पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—**आचार्येति** । अत्र पुंयोगाभावं विशदयति—**स्वयं व्याख्यात्रीति** । धर्मोपदेष्ट्रीत्यर्थः । ' यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ' इति स्मरणादिति भावः । **अर्यक्षत्रियाभ्यां वा** । इति वार्तिकम् । आनुङ्ङीषाविति शेषः । स्वार्थ इति व्याख्यानलभ्यम्, तेन पुंयोगनिरासः । अत एव भाष्ये ' आर्याणी अर्या ' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवत् अर्यीति ङीषमेवोदाहरेत् । अर्यशब्दं व्याचष्टे—**स्वामिनी, वैश्या वेत्यर्थ इति** । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनादिति भावः । **क्षत्रियाणी, क्षत्रियेति** । क्षत्रियात् क्षत्रियायां भार्यायामुत्पन्नेत्यर्थः । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः'। इत्युपक्रम्य 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' इति स्मरणात् । विन्नास्वित्यस्य ऊढास्वित्यर्थः । **पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीति** । अर्यस्य स्त्री अर्यी, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रियी, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । **कथमिति** । 'इन्द्रवरुण' इत्यादिसूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्य अग्रहणात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थे ब्रह्माणीत्यानुङ्ङीषौ कथमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—

'कर्मण्यण्' (सू २९१२)। **(५०६) क्रीतात्करणपूर्वात्। ४।१।५० ॥** क्रीतान्तादद‍न्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष्स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। **(५०७) क्तादल्पाख्यायाम्। ४। १। ५१ ॥** करणादेः क्तान्तादद‍न्तात्स्त्रियां ङी-

---

ब्रह्माणमिति। आनयतीत्यस्य व्याख्यानं जीवयतीति। 'अन प्राणने' प्राणनं जीवनम्। अस्माद्धातोर्हेतुमण्णिचि उपधावृद्धौ तिपि शपि गुणायादेशौ आनयतीति रूपम्। भर्तृजीवनस्य जायासौमङ्गल्यायत्तत्वात्। ततश्च ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे आनि इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' इत्यणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे आनशब्देन ब्रह्माणमित्यस्य उपपदसमासे सुब्लुकि नलोपे सवर्णदीर्घे ब्रह्मानशब्दात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वे ब्रह्माणीति रूपमिति भावः। 'एकाजुत्तरपदे' इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य द्व्यच्कत्वात् लुप्तेऽप्यणि लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति तु न, 'तस्य दोषः' इत्युक्तेः।

क्रीतात्करणपूर्वात्। प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम् अत इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**क्रीतान्तादित्यादिना**। करणमादिर्यस्येति विग्रहः। प्रातिपदिकशब्दो विशेष्यम्, तेन करणादेरिति पुंस्त्वमुपपन्नम्। **वस्त्रक्रीतीति**। ननु वस्त्रेण क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासात्मकं प्रातिपदिकमादन्तमेव, न त्वदन्तमिति कथमत्र ङीषिति चेत्, सत्यम्—समासस्य तावदलौकिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः। वस्त्र भिस् क्रीत इति स्थिते 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागेव क्रीतशब्देन समासे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि वस्त्रक्रीतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तत्वं निर्बाधमिति भावः। एतच्च 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। धनक्रीतेत्यत्रापि ङीष् स्यादित्यत आह—**क्वचिन्नेति**। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य क्वचिदप्रवृत्त्यवगमादिह सुबन्तेन समासः। तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टापि सति ततः सुपि टाबन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समासे सुब्लुकि धनक्रीताशब्दस्य अदन्तत्वाभावान्न ङीषित्यर्थः। एवं च अत इत्यनुवृत्तेरेतत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति। एतच्च 'उपपदमतिङ्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। करणपूर्वात् किम्। सुक्रीता। नचैवमपि वस्त्रेण क्रीतेति वाक्यात् ङीष्प्रसङ्गः। क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात् अदन्तत्वाच्चेति वाच्यम्, करणपूर्वादिति हि क्रीतान्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम्, नतु क्रीतशब्दस्य। करणं पूर्वं यस्मिन् इति बहुव्रीहिः। करणशब्दात्मकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः। एतदर्थमेव पूर्वग्रहणम्। अन्यथा क्रीतात्करणादित्येवावक्ष्यदित्यलम्।

ङ्स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः। अल्पाख्यायाम् किम्। चन्दनलिप्ता अङ्गना।
(५०८) बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२॥ बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादद-न्तात्स्त्रियां ङीष्स्यात्। 'जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्' (वा २४८४)। तेन 'बहुन-ञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न' ऊरुभिन्नी। नेह बहुक्रीता। 'जातान्तान्न' (वा २४७६)। दन्तजाता। 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा २४८०)। पाणिगृहीता अन्या।
(५०९) अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४।१।५३॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्।

क्तादल्पाख्यायाम्। **करणादेरिति।** करणपूर्वादित्यनुवृत्तेरिति भावः। **क्तान्तादिति।** क्तान्तान्तादित्यर्थः, प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रा-तिपदिकस्य विशेषणात्। **अदन्तादिति।** अत इत्यनुवृत्तेरिति भावः। **अल्पत्वे द्योत्ये इति।** अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः। अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा। **अभ्रलिप्ती द्यौरिति।** अभ्रैरल्पैराच्छन्नेत्यर्थः। अभ्रैरीषदाच्छन्नेति वा। **बहुव्रीहेश्च।** क्तादिति अत इति चानुवर्तते। तदाह—**बहुव्रीहेरिति।** **क्ता-न्तादिति।** क्तान्तान्तादित्यर्थः। **तेनेति।** जातिपूर्वादिति विशेषणेन बह्वादि-पूर्वान्न ङीषित्यर्थः। 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र सुखादिगणः पठितः। 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इति 'नञ्सुभ्याम्' इति 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इति च क्तान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि। अत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्बह्वादिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वेऽप्यर्थात् पर्युदास इति भावः। **ऊरु-भिन्नीति।** ऊरू भिन्नौ असंयुक्तौ यस्या इति विग्रहः। 'निष्ठा' इति भिन्नश-ब्दस्य पूर्वनिपातस्तु न भवति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वार्तिकात्। 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तमिदम्। जातिलक्षणं तु 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र वक्ष्यते। **बहुक्रीतेति।** बहवः क्रीताः ययेति विग्रहः। अकृता, सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाष्ये प्रत्युदा-हृतम्। **जातान्तान्न** इति वार्तिकम्। 'बहुव्रीहेश्च' इत्युक्तो ङीष् नेत्यर्थः। **दन्तजातेति।** दन्ताः जाताः यस्या इति विग्रहः। ऊरुभिन्नीतिवत् परनिपातः। **पाणिगृहीती भार्यायामिति।** इदमपि वार्तिकम्। विधिवदूढा भार्या, तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीषित्यर्थः। विवाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो यस्या इति विग्रहः। **पाणिगृहीताऽन्येति।** दास्यादिरित्यर्थः।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। स्वाङ्गलक्षणमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते। अस्वाङ्गं यत् पूर्व-पदं तस्मात् परं यत् क्तान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेर्ङीष् वा स्यादिति सूत्रार्थः। यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं यस्य तस्मात् क्तान्तबहुव्रीहेरित्यपि व्याख्यातुं शक्यम्। तथापि उत्तरसूत्रे अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्या-ख्यानमुचितम्। ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदक्तान्तबहुव्रीहि-त्वात् ङीष्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह—**पूर्वेणेति।** 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति

सुरापीती–सुरापीता। 'अन्तोदात्तात्' किम्। वस्त्रच्छन्ना। 'अनाच्छादनात्' इत्युदात्तनिषेधः। अत एव पूर्वेणापि न ङीष्। (५१०) **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४।१।५४॥** असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी–अतिकेशा। चन्द्रमुखी–चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सुगुल्फा। उपसर्जनात् किम्। शिखा। स्वाङ्गं त्रिधा।

'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।

पूर्वसूत्रेण नित्यं ङीषि प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः। एवं च जातिपूर्वादित्यस्य अन्तोदात्तादित्यस्य च इहापि संबन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। **सुरापीती सुरापीतेति**। सुरा पीता ययेति विग्रहः। ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः। **अन्तोदात्तात् किमिति**। 'बहुव्रीहेश्च' इत्यत्र श्रुतम् 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तोदात्तादित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः। **वस्त्रच्छन्नेति**। ऊरुभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः। अथ वस्त्रच्छन्नेत्यत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**अनाच्छादनादिति**। तथाच बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन अनुदात्तान्तमेतदिति भावः। **अत एवेति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इत्यनेन 'बहुव्रीहेश्च' इति पूर्वसूत्रेण च वस्त्रच्छन्नेत्यत्र वैकल्पिको नित्यश्च ङीष् नेत्यर्थः। अन्तोदात्तत्व एवोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः।

स्वाङ्गाच्च। उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादित्यत्रान्वेति। स्वाङ्गादित्येतत् अत इत्यनुवृत्तं च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः। तदाह—**असंयोगोपधमित्यादिना। वा ङीषिति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतः वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतः ङीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—**केशानतिक्रान्तेति**। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासस्तत्पुरुषः। अत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि प्राप्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमिति भावः। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति केशशब्दस्य उपसर्जनत्वम्। **चन्द्रमुखी चन्द्रमुखेति**। चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः। **सुगुल्फेति**। सु शोभनौ गुल्फौ यस्या इति विग्रहः। 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्'। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः। **उपसर्जनात् किमिति**। केवलकेशादिशब्दानां अनुपसर्जनानां स्त्रीत्वविरहादेवाप्राप्तेः प्रश्नः। **शिखेति**। अत्र स्वाङ्गान्तत्वात् केवलशिखाशब्दात् ङीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनग्रहणमित्युक्तम्। अन्यथा टापं बाधित्वा पक्षे ङीष् स्यादिति भावः। शोभना शिखा सुशिखेति क्वचित् पुस्तकेषु दृष्टम्, तत् प्रक्षिप्तं वेदितव्यम्। टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वादेव प्राप्तिविरहात्।

ननु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गम्। तथा च सुमुखा शालेत्यादावति-

सुस्वेदा, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा, विकारजत्वात् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च—सुकेशी-सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । '—तेन चेत्तत्तथायुतम् ।' सुस्तनी-सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । (५११) नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त-

व्याप्तिः, तत्र मुखशब्दार्थस्य प्रथमभागस्य अवयवीभूतशालाङ्गत्वात् । किंच सुकेशी रथ्येत्यत्राव्याप्तिः, तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाभावादित्यत आह—स्वाङ्गं त्रिधेति । 'अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च, तेन चेत्तत्तथायुतम् ।' इति भाष्ये त्रिधा निरुक्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विवक्षितमित्यर्थः । तत्र प्रथमार्धे प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति—अद्रवमिति । न विद्यते द्रवः यस्य तत् अद्रवम् । मूर्तिः अवयवसंयोगः अस्यास्तीति मूर्तिमत्, अवयवसंयोगसमवायिकारणं द्रव्यमिति यावत् । प्राणिनि प्राणवति जन्तौ विद्यमानं प्राणिस्थम् । अविकारजं रोगादिविकाराजन्यं च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्रवमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुस्वेदेति । सु शोभनः स्वेदः घर्मजः उदकप्रस्रवः यस्या इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्वं तु दुर्गन्धाभावः । द्रवत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतो न ङीषित्यर्थः । मूर्तिमदित्यस्य प्रयोजनमाह—सुज्ञानेति । सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः । अमूर्तत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । प्राणिस्थमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुमुखा शालेति । सु शोभनं मुखं प्रथमभागः यस्या इति विग्रहः । अप्राणिस्थत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अविकारजमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुशोफेति । सु अधिकः शोफः श्वयथुः यस्या इति विग्रहः । 'शोफस्तु श्वयथुः' इत्यमरः । विकारजत्वादिति । रोगजत्वादित्यर्थः । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेति । द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तच्छब्देन प्राणी परामृश्यते । अतत्स्थम् अप्राणिस्थं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । रथ्येति । रथ्यास्थानां केशानां प्राणिस्थत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वाऽसिद्धेर्लक्षणान्तरमिति भावः । उक्तलक्षणमुदाहरणे योजयति—अप्राणिस्थस्यापीति । इदानीं प्राणिस्थत्वाभावेऽपि कदाचित् प्राणिस्थत्वादपि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः ।

तेन चेत्तत्तथा युतमिति । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि' इति शेषः पूरितः । चेदिति यद्यर्थे । तेन प्राणिस्थेन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण तत् अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि तथा प्राणिद्रव्यवत् युतं संबद्धं यदि, तदा तत् स्तनाद्याकृतिकं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेति । सु शोभनौ स्तनौ स्तनाकृती अवयवौ यस्या इति विग्रहः । प्रतिमागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः कदाचिदपि प्राणिस्थत्वाभावात् प्राण्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणद्वयस्याप्यप्रवृत्तेर्लक्षणान्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति—

कर्णशृङ्गाच्च । ४।१।५५ ॥ एभ्यो वा ङीष् स्यात्, आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधात्' इति इति पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी–तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका अत्र वृत्तिः । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' । स्वङ्गी–स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमु-

---

प्राणिवदिति । सप्तम्यन्ताद्वतिः । प्राणिवत् प्राणिसदृशे प्रतिमादिद्रव्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । नच कल्याणपाणिपादेति बहुव्रीहावपि ङीष् स्यादिति वाच्यम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यनुवृत्तेः । अत्र हि पाणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गम्,किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्तु स्वाङ्गं पादेति न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् परम्, पाणिपदेन व्यवधानात् । तथा च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कल्याणशब्दात् परत्वाभावान्न ङीषिति भाष्ये स्पष्टम् ।

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यतो वेति 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** । उपसर्जनभूतनासिकादिशब्दान्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गाच्च' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**आद्ययोरिति** । नासिकोदरशब्दयोर्विषये 'न क्रोडादिबह्वचः' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीष्विकल्पविधिना बाध्यत इत्यर्थः । बह्वज्लक्षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका, अनासिका, सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यताम् । 'सहनञ्' इत्यस्य सकेशा अकेशा इत्यादौ सावकाशत्वादित्यत आह—**पुरस्तादिति** । 'पुरस्तापवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ततश्च 'सहनञ्' इति निषेधो 'नक्रोडादि'सूत्रेण व्यवहितत्वात् 'नासिकोदर' इत्यनेन बाधं नार्हतीत्यर्थः । ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह—**ओष्ठादीनामिति** । सुगुल्फेत्यादौ असंयोगोपधादित्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा, अनोष्ठा इत्यादौ 'सहनञ्' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह–**मध्येऽपवादेति** । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः। ननु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पस्तुङ्गनासिकी इत्यादौ सावकाशः । 'सहनञ्' इति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सहनासिकेत्यादौ तु उभयप्राप्तौ कतरस्य बाध इत्यत आह—**सहनञ्लक्षणस्त्विति** । **अस्येति** । 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पविधेरित्यर्थः । **तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिकेति** । 'न क्रोडादिबह्वचः' इति बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा 'नासिकोदर' इति विकल्पः । **इत्यादीति** । कुम्भोदरी–कुम्भोदरा । अत्र बह्वज्लक्षणङीष्निषेधं बाधित्वा ङीष्विकल्पः । बिम्बोष्ठी–बिम्बोष्ठा । सुजङ्घी–सुजङ्घा । शुभ्रदन्ती–शुभ्रदन्ता । सुकर्णी–सुकर्णा । सुशृङ्गी–सुशृङ्गा । ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्विकल्पः । **नेह सहनासिकेति** । सहशब्दो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्या

च्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। 'भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम्' इति प्रामाणिकाः। अत्र वार्तिकानि। 'पुच्छाच्च' (वा २४८९)। सुपुच्छी-सुपुच्छा। 'कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्' (वा २४९०)। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरीत्यादि। 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा २४९१)। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना। (५१२) **न क्रोडादिबह्वचः** ।४।१।५६॥ क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृति-

---

इति विग्रहः। अविद्यमाना नासिका यस्या इति च विग्रहः। इह उभयत्रापि 'सहनञ्विद्यमान' इति ङीष्निषेधः, नतु 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्प इत्यर्थः।

वक्तव्यमिति। वा ङीषिति इति शेषः। संयोगोपधत्वाद्वचनम्। **स्वङ्गीति**। सु शोभनानि अङ्गानि यस्या इति विग्रहः। सुगात्री-सुगात्रा। सुकण्ठी-सुकण्ठा। वृत्तिग्रन्थस्य मूलं दर्शयति—**एतच्चेति**। **प्रामाणिका इति**। एवं च तन्वङ्गी, सुगात्री, कलकण्ठी इत्यपभ्रंशा एवेति भावः। **पुच्छाच्चेति**। संयोगोपधत्वेऽपि पुच्छशब्दान्तात् ङीष्वेति वक्तव्यमित्यर्थः। **कबरमणीति**। कबरादिभ्यः परो यः पुच्छशब्दः तदन्तात् नित्यं ङीषिति वक्तव्यमित्यर्थः। पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पापवादः। कबरमित्यस्य व्याख्यानं चित्रमिति। **इत्यादीति**। मणिपुच्छी। वृश्चिकी विषपुच्छी। शरपुच्छी पक्षिजातिविशेषः। **उपमानादिति**। उपमानात् परौ यौ पक्षपुच्छशब्दौ तदन्तादपि ङीषित्यर्थः। **नित्यमित्येवेति**। नित्यमित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। विकल्पापवादः। **उलूकपक्षी शालेति**। उलूकः पक्षिविशेषः, उलूकपक्षाविव पक्षौ पार्श्वे यस्या इति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इति समासः। संयोगोपधत्वादप्राप्ते विधिः। **उलूकपुच्छी सेनेति**। उलूकपुच्छमिव पुच्छं पश्चिमान्तः यस्या इति विग्रहः। पूर्ववदेव बहुव्रीहिः। 'पुच्छाच्च इति विकल्पस्यापवादः।

न क्रोडादिबह्वचः। क्रोडा आदिर्यस्येति, बहवः अचः यस्येति च विग्रहः। क्रोडादिश्च बह्वच् च इति समाहारद्वन्द्वः। **क्रोडादेरिति**। क्रोडादिर्गणः, बह्वच् च यत् स्वाङ्गं तदन्तात् ङीष् नेत्यर्थः। **कल्याणक्रोडेति**। कल्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति कल्याणशब्दस्य पुंवत्त्वम्। **अश्वानामिति**। हरदत्तादिमते क्रोडाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः। उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्ततया 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति प्राप्तो ङीष् निषिध्यते। अमरस्तु 'न ना क्रोडं भुजा-

---

१ माधवस्तु 'क्रुड निमज्जने' इतिधातौ तुदादिगणे आह-क्रोडः घञ्, अश्वानामुरः क्रोडा, टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिगणे टाबन्तमात्रस्य पाठात्। 'न ना क्रोडं भुजान्तरमिति अमरोक्तस्य सामान्यभुजान्तर वाचकस्य तु बहुव्रीहौ कल्याणक्रोडी मयूरीत्यादिः स्वाङ्गलक्षणो ङीष् विकल्पः स्यादेवेति।

गणोऽयम्। सुजघना। (५१३) सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च। ४।१।५७॥ सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका। (५१४) नखमुखात्संज्ञायाम्। ४।१।५८॥ ङीष्न स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायाम् किम्। ताम्रमुखी कन्या। (५१५) दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ४।१।६०॥ दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी। आद्युदात्तं पदम्। (५१६) वाहः। ४।१।६१॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष्स्यात्। ङीषे

न्तरम्' इति स्त्रीत्वं नपुंसकत्वं चाह। क्वचित् कोशे पुंस्त्वमपि दृश्यते। क्रोडादिगणे क्रोडेति प्रातिपदिकं पठ्यते। एवं च लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरणं निर्बाधम्। **आकृतिगणोऽयमिति**। क्रोडादिरिति शेषः। **सुजघनेति**। बह्वच उदाहरणम्। सुशोभनं जघनं यस्या इति विग्रहः। **सहनञ्**। **त्रिकपूर्वादिति**। स्वाङ्गादिति शेषः। **सकेशेति**। सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः। सहशब्दो विद्यमानवचनः। 'वोपसर्जनस्य' इति सभावविकल्पः। 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य निषेधः। 'नासिकोदर' इति ङीष्विकल्पोऽप्यनेन बाध्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाहरति। **विद्यमाननासिकेति**। विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः। **नखमुखात् संज्ञायाम्**। नखमुखादिति समाहारद्वन्द्वः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**ङीष् नेति**। 'स्वाङ्गाच्च' इति प्राप्तस्य निषेधोऽयम्। **शूर्पणखेति**। राक्षसीविशेषस्य नाम। शूर्पाणीव कररुहाः यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, संज्ञात्वेन नित्यसमासत्वात्। 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम्। केवलयौगिकत्वे तु ङीष् भवत्येव। णत्वं तु न। **गौरमुखेति**। कस्याश्चिन्नाम। श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः। **ताम्रमुखीति**। यौगिकोऽयम्। ताम्रं मुखं यस्या इति विग्रहः।

दिक्पूर्वपदान्ङीप्। दिक् पूर्वपदं यस्येति विग्रहः। स्वाङ्गादित्यनुवर्तते। प्रातिपदिकादिति च। 'अन्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—**दिक्पूर्वेत्यादिना**। **प्राङ्मुखीति**। प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः। ङीषो ङीब्विधेः फलमाह—**आद्युदात्तं पदमिति**। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। नच स्वतन्त्रो ङीबेव विधीयतामिति वाच्यम्, तथा सति प्रागुल्फेत्यादावपि 'असंयोगोपधात्' इति निषेधं बाधित्वा ङीप्प्रसङ्गात्। ङीषो ङीबादेशविधौ तु 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति विहितङीषो ङीब्विधानान्न दोषः। 'असंयोगोपधात्' इत्यस्यानुवृत्त्यङ्गीकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। **वाहः**। वाह इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः। तदाह—**वाहन्तादिति**। ङीषेत्यनुवर्तत इति। 'अन्यतो ङीष्' इत्यत इति शेषः। **न ङीबिति**। 'दिक्पूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे संनिहितमपि ङीब्ग्रहणमिह नानु-

वानुवर्तते न ङीप्। 'दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे'। (५१७) **सख्यशिश्वीति भाषायाम्। ४। १। ६२॥** इतिशब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तेन छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। 'आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः।' (५१८) **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४। १। ६३॥** जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष्स्यात्। 'आकृतिग्रहणा जातिः—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी॥

वर्तते, अस्वरितत्वादित्यर्थः। स्वरे विशेषः। **दित्यौहीति**। गवां तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः। 'गर्भाश्च मे वत्साश्च मे इत्यनुवाके अनुक्रान्तानि वयांसि। तत्र तृतीयं वयो दित्यशब्देनोच्यते इति यजुर्वेदभाष्ये भवस्वामिधूर्तस्वाम्यादिकृतकल्पभाष्येषु च स्पष्टम्। दित्यं वहतीति विग्रहे 'च्छन्दसि सहः', 'वहश्च' इति ण्विः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः। दित्यवाह्शब्दात् ङीष्, 'वाह ऊठ्' 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः, दित्यौहीति रूपम्। ण्विप्रत्ययस्य छन्दोमात्रविषयत्वाद्वेदवाक्यमुदाहृतम्। लोके तु वाहयतेः क्विपि, वाह्शब्दात् ङीषि, दित्यौहीति रूपमस्ति। वैदिकप्रक्रियायामुपन्यसनीयमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिहोपन्यस्तम्।

सख्यशिश्वी। सखिशब्दात् अशिशुशब्दाच्च स्त्रियां ङीष् निपात्यते भाषायाम्। लौकिकप्रयोगो भाषा। तर्हि वेदे नैव स्यादित्यत आह—**इतिशब्द इति**। प्रकारे इत्यनन्तरं वर्तते इति शेषः। प्रकारः सजातीयता। **भाषायामित्यस्येति**। स च इतिशब्दः भाषायामित्यस्यानन्तरं संनिवेश्यते इत्यर्थः। ततश्च भाषायां वेदे चेति फलितम्। नन्वेवं सति भाषायामिति व्यर्थमित्यत आह—**तेनेति**। भाषाग्रहणेन भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति लभ्यत इत्यर्थः। **सखीति**। सखिशब्दात् ङीषि 'यस्येति च' इति खकारादिकारस्य लोपः। भाषायां किम्। 'सखा सप्तपदा भव'। **अशिश्वीति**। न विद्यते शिशुर्यस्या इति विग्रहः। अशिशुशब्दात् ङीषि उकारस्य यण्। 'अशिश्वी शिशुना विना' इत्यमरः। छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदाहरणमाह—**आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीरिति**। अशिश्वीशब्दात् जसि 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाभावश्छान्दसः।

जातेरस्त्री। अर्थे कार्यासंभवाच्छब्दे कार्यं विज्ञायत इत्याह—**जातिवाचीति**। **न च स्त्रियां नियतमिति**। स्त्री विषयः नियमेन वाच्या यस्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविषयशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गपरः। तथाच अस्त्रीविषयादित्यनेन अनियतस्त्रीलिङ्गादिति विवक्षितम्, नैयत्यलाभायैव विषयग्रहणम्। अन्यथा अस्त्रिया इत्येवावक्ष्यदिति भावः। ननु यदि 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति तार्किकोक्ता जातिः, तर्हि शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्वपक्षे शुक्लेत्यादावतिव्याप्तिः, औपगवी कठी इत्यादावव्याप्तिश्च। 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि स-

—लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिः' इति लक्षणान्तरम्। वृषली। सत्यन्तम् किम्। शुक्ला। सकृत्—इत्यादि किम्। देवदत्ता। —गोत्रं च चरणैः सह।' अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च

जातयः।' इत्यादिस्मृत्या जननेन यत् प्राप्यते ब्राह्मणत्वादि सा जातिश्चेद्युवत्वादावव्याप्तिः। तथा च युवतितरेत्यत्र 'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधो न स्यात् इति चेत्, न—आकृतिग्रहणा जातिः, लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह॥' इति भाष्योक्तत्रिविधजातेर्विवक्षितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविध्यं प्रपञ्चयति—**आकृतिग्रहणा जातिरिति**। प्रथमेति शेषः। आकृतिः अवयवसंनिवेशविशेषः। गृह्यते अनेनेति ग्रहणं व्यञ्जकम्, करणे ल्युट्, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिः ग्रहणं यस्या इति विग्रहः। उपसर्जनत्वात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीन्न। फलितमाह—**अनुगतेति**। सर्वासु घटादितत्तद्व्यक्तिषु एकरूपतत्तदाकारव्यञ्जयेति यावत्। गृह्यत इति कर्मणि ल्युट्, आकृत्या ग्रहणा आकृतिग्रहणेति तु न व्याख्येयम्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्प्रसङ्गात्। **तटीति**। 'तटं त्रिषु' इत्यमरः। जलसमीपप्रदेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तटः, अतस्तटत्वमाकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातिः, अतस्तटशब्दस्य जातिवाचित्वादनियतस्त्रीलिङ्गत्वादयोपधत्वाच्च ङीषिति भावः। युवत्वादिकमप्याकृतिव्यङ्ग्यत्वात् जातिरेव। अनेन प्रथमलक्षणेन अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तटत्वादिजातिरुक्ता।

नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्, तदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—**लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति**। अन्या जातिरिति शेषः। लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी। सर्वाणि लिङ्गानि न भजत इत्यर्थः। असमर्थसमास आर्षः। सकृदित्यतः पूर्वं एकस्यां व्यक्ताविति शेषः। आख्यातेति भावे क्तः, उपदेश इत्यर्थः। निर्ग्राह्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः, निरित्युपसर्गवशात्। निर्ग्राह्येत्यनन्तरमन्या जातिरिति शेषः। फलितमाह—**असर्वेति**। **एकस्यामिति**। एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदेशात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत्। **लक्षणान्तरमिति**। जात्यन्तरमित्यर्थः। अन्यथा उक्ततटत्वादिजातेरेव 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्युक्तलक्षणादन्यदिदं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते, तटस्य सर्वलिङ्गत्वात्। **वृषलीति**। वृषलत्वं ह्यसर्वलिङ्गं नपुंसकत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टे सति तदपत्यसहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुग्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यं चेति भावः। ब्राह्मणत्वं तु पुत्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात्। तथापि पित्रादौ सुगममेव। एवं

शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। कलापी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष्बाध्यते। जातेः किम्। मुण्डा। अस्त्रीविषयात्

क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तत्पित्रादावेव सुग्रहम्। **सत्यन्तं किमिति**। असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः। **शुक्लेति**। बलाकेति शेषः। 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति। इति कोशात् विशेष्यनिघ्नतया त्रिलिङ्गत्वादसर्वलिङ्गत्वाभावात् शुक्लत्वं न जातिः। अवयवसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावान्न पूर्वलक्षणमपि। **देवदत्तेति**। संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गहीनतया असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः। अनेन द्वितीयलक्षणेन जननिनिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः।

नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसंग्रहः, औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्, सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह—**गोत्रं च चरणैः सहेति**। जातिरित्यनुषज्यते। गोत्रशब्देन अपत्यं विवक्षितम्, नतु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात्। अत एवानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते अवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनाद्' इति सूत्रस्थभाष्यं संगच्छते। शब्देन्दुशेखरे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षितमिति प्रपञ्चितम्। चरणशब्दस्तु शाखाध्येतरि प्रसिद्धः। चरणैः सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते। गोत्रं चरणाश्च जातिरिति यावत्। यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता चेति द्विविधैव जातिर्लोके प्रसिद्धा। तत्र गोत्रचरणा नान्तर्भवन्ति। तथापि 'अतस्मिन् तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थं' इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना**। गोत्रमुदाहरति—**औपगवीति**। उपगोरपत्यं स्त्री इत्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपं बाधित्वा परत्वादनेन ङीष्। स्वरे भेदः। चरणमुदाहरति—**कठीति**। कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः। **कलापीति**। वैशम्पायनान्तेवासित्वनिबन्धनो णिनिः। 'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक्। ततः 'तदधीते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्, ततो ङीष्। चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—**बह्वृचीति**। बहवः ऋचः अध्येयाः यस्या इति विग्रहः। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' 'अनृचबह्वृचावध्येतर्येव' इत्यच्समासान्तः, ततो ङीष्। 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।' इति यमादिस्मृतिः। ननु 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति 'गोत्रं च चरणैः सह:' इति च जातिलक्षणे ब्राह्मणीति परित्यज्य वृषली औपगवी इत्येवं कुत उदाहृतमित्यत आह—**ब्राह्मणीत्यत्रेति**। ब्रह्मणः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति टिलोपाभावे आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः। स्त्रियां तु जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन्, शार्ङ्गरवादिगणे तत्पाठस्य निरवकाशत्वादिति भावः।

तदेवं जातिस्वरूपमुक्त्वा ङीष्विधौ तद्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—**जातेः**

किम् । बलाका । अयोपधात् किम् । क्षत्रिया । 'योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा २४१५) । हयी । गवयी । मुकयी । 'हलस्तद्धितस्य' (सू ४७२) इति यलोपः । ['मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' (सू ११८५)] । मनुषी । 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा ४११८) । मत्सी । (५१६) **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४।१।६४ ॥** पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि

किमिति । **मुण्डेति** । मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम् । तत्तु नाकृतिव्यङ्ग्यम्, केशदशायामपि तदाकृतेः सत्त्वात् । नापि 'लिङ्गानां च' इति लक्षणलक्षितम्, सर्वलिङ्गत्वात् । नापि गोत्रचरणान्तर्भूतम् । अतो न जातिरिति भावः । **अस्त्रीविषयात् किमिति** । विषयग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गादिति किमर्थमित्यर्थः । **बलाकेति** । पक्षिवर्गे 'बलाका बिसकण्ठिका' इत्यमरः । बलाकात्वस्य आकृतिव्यङ्ग्यतया जातित्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वान्न ङीषित्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति यौगिकत्वे त्रिलिङ्गत्वमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितमित्यादित्यर्थो विवक्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । भाष्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाट्टाबिति समाहितम् । **क्षत्रियेति** । 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति जातिलक्षणसत्वेऽपि योपधत्वान्न ङीषिति भावः ।

योपधप्रतिषेधे हयगवयेति । वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधत्वेऽपि ङीष् वाच्य इत्यर्थः । **हयीति** । अश्वा प्रसिद्धा । **गवयीति** । गोसदृशश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । **मुकयीति** । चतुष्पाज्जातिविशेषः । **हल इति** । मनुष्यशब्दात् स्त्रियां ङीषि मनुष्य ई इति स्थिते 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मनुषीति रूपमित्यर्थः । 'हलस्तद्धितस्य' इति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितुमाह—**मनोर्जाताविति** । तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम् । मनुशब्दादपत्ये अञ्यतौ प्रत्ययौ स्तः प्रकृतेः षुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामिति तदर्थः । मत्स्यशब्दात् ङीषि यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावादप्राप्ते लोपे आह—**मत्स्यस्य ङ्यामिति** । 'सूर्यतिष्य' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्यावयवस्य यकारस्य लोपः स्यात् ङ्यामेवेति नियमार्थमिदम् । **मत्सीति** । ङीषि यकारलोपे 'यस्येति च' इति लोप इति भावः । ङ्यां किम् । मात्स्योऽवतारः ।

पाककर्ण । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**स्त्रीविषयादपीति** । नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—**ओषधिविशेषे रूढा इति** । अवयवव्युत्पत्तिरहिता इत्यर्थः । **इतो मनुष्यजातेः** । शेषपूरणेन सूत्रं

ङीष्स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते। (५२०) इतो मनुष्यजातेः। ४।१।६५॥ ङीष्स्यात्। दाक्षी। योपधादपि। उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी। मनुष्य–इति किम्। तित्तिरिः। (५२१) ऊङुतः। ४।१।६६॥ उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः। 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू ११६०)। तस्य स्त्रियामवन्ति—' (सू ११६५) इत्यादिना लुक्। अयोपधात् किम्। अध्वर्युः। 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्' (वा २५०२) रज्ज्वा-

---

व्याचष्ट—ङीष् स्यादिति। इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष्स्यादित्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययविधिषु अत इत्यनुवृत्तेरिदन्तात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यप्राप्तौ वचनम्। दाक्षीति। दक्षस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इञि, अल्लोपः, आदिवृद्धिः, ङीष्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातिवाचित्वम्। दक्षः प्रजापतिविशेषः। योपधादपीति। अयं ङीषिति शेषः। पुनर्जातिग्रहणेन योपधग्रहणस्य अनुवृत्त्यभावबोधनादिति भावः। औदमेयीति। उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इञ्, 'यस्येति च' इत्यल्लोपः, आदिवृद्धिः, औदमेयिशब्दात् ङीष्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः। तित्तिरिरिति। तित्तिरिः पक्षिजातिविशेषः। स्त्रियां ङीष् न, अमनुष्यजातिवाचित्वादिति भावः। 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तद्विचतुष्षट्पदोरगाः।' इत्यमरकोशादयं स्त्रियामपि भवति। द्विपात्त्वात्।

ऊङुतः। 'अयोपधा'दिति 'मनुष्यजाते'रिति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः। तदाह—उकारान्तादित्यादिना। कुरूरिति। कुरुक्षेत्रस्य राजा कुरुः, तस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम्। कुरुशब्दात् ऊङि सवर्णदीर्घः। ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं भाष्ये स्पष्टम्। 'तस्यापत्यम्' इत्यणमाशङ्क्याह—कुरुनादिभ्यो ण्य इति। अपत्याधिकारस्थमिदं सूत्रम्। अनेन सूत्रेण अणपवादो ण्यप्रत्यय इत्यर्थः। तर्हि स श्रूयेतेत्यत आह—तस्येति। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्यायिनीत्यर्थः। चरणत्वात् जातित्वम्। 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा।' इति यमादिस्मृतिः। अप्राणिजातेश्चेति। वाचकानामिति शेषः। रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ऊङ उपसंख्यानमित्यर्थः। नन्वत्र उत इति संबध्यते वा, न वा, नाद्यः, अलाबूरिति भाष्योदाहरणविरोधात् अलाबूशब्दस्य ऊदन्तत्वात्। न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिनः ऊङापत्तेरित्यत आह—रज्ज्वादिपर्युदासादिति। उत इति न संबध्यते। अदन्तेषु नातिप्रसङ्गः 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वादिसदृशानामुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः। अलाब्वेति। अलाबूशब्दादूङि

दिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्धात्वोः' (सू ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधे ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः, हनुः । (५२२) बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥ स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायाम् किम् । वृत्तबाहुः । (५२३) पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥ पङ्गूः । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा ५०३६)। चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः (५२४) ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं

सवर्णदीर्घे अलाबूशब्दात् ऊङन्तात् सुबुत्पत्तिः । टायां यणादेशे अलाब्वा इति रूपम् । एवं कर्कन्धूशब्दादूङन्तात् टायां कर्कन्ध्वा इति रूपम् । 'कर्कन्धूर्बदरी' इत्यमरः, 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इति च । ननु ऊदन्तत्वादनयोरूङ्विधिर्व्यर्थ इत्यत आह—अनयोरिति । कृकवाकुरिति । पक्षिजातिविशेषः । अत्र मनुष्यजातित्वाभावात् पूर्वेणापि न ङीष् ।

बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ऊङुतः इत्यतः ऊङित्यनुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्, प्रातिपदिकादिति च । तदाह—**स्त्रियामूङ् स्यादिति** । **भद्रबाहूरिति** । कस्याश्चित्संज्ञा । **संज्ञायां किमिति** । संज्ञायामित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । **वृत्तबाहुरिति** । वृत्तौ बाहू यस्या इति विग्रहः । स्त्रियामपि नोङ् । **पङ्गोश्च** । ऊङिति सूत्रशेषः । भग्नपादत्वं पङ्गुत्वं न जातिः, आसीने शयाने च आकृत्या दुर्ग्रहत्वात्, एकस्यां व्यक्तौ विकलपादोऽयं पङ्गुरिति पङ्गुत्वस्योपदेशेऽपि व्यक्त्यन्तरेषु आसनशयनाद्यवस्थेषु तस्य दुर्ग्रहत्वात्, गोत्रचरणानन्तर्भावाच्च । ततश्च 'ऊङुतः' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । **श्वशुरस्येति** । वृत्त्यादौ पठितमिदम् । चकारात् ऊङनुकृष्यते । श्वशुरस्य स्त्री इत्यर्थे पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवाद ऊङ्, तत्संनियोगेन रेफादकारस्य शकारादुकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। न च वकारादकारस्य लोपः शङ्क्यः, 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' इति वचनात् । 'यस्येति च' इति तु नात्र भवति ईकारे तद्धिते च तद्विधानात् । ननु श्वश्रूरित्यत्र कथं स्वादयः, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य तद्विधेः, अस्य च ङ्याबन्तत्वाभावात्, ऊङन्तस्य च प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावादित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्वशुरस्येति वचनममूलकमेव, भाष्ये अदृष्टत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र ऊङोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्याक्षिप्य उवर्णान्तादुङ् विधीयते । तत्र सवर्णदीर्घे एकादेशे कृते पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वलाभादेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि द्युक्तरीत्या श्वश्रूशब्दो व्युत्पाद्यते तर्हि रेफादकारस्य

१ 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति सूत्रप्राप्तस्य जसादिविभक्त्युदात्तत्वस्येत्यर्थः ।

यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः। (५२५) **संहितशफलक्षणवामादेश्च। ४। १। ७०॥** अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूः। सैव शफोरूः। शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्श आद्यच्। लक्षणोरूः। वामोरूः। 'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २५०३)। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा

लुप्तत्वेन एकादेशाप्रसक्तेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। तथाच श्वश्रूरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्।

ऊरूत्तर। ऊरुः उत्तरपदं यस्येति बहुव्रीहिः। प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते। उत्तरपदेत्यनेन पूर्वपदमाक्षिप्तम्, औपम्ये इति तत्रान्वेति उपमीयते अनयेत्युपमा उपमानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थे ष्यञ्। तदाह—**उपमानवाचीति**। **करभोरूरिति**। करभाविव ऊरू यस्या इति विग्रहः। 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः।' इत्यमरः। करभोरुत्वस्याजातित्वादप्राप्तौ वचनम्, ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरुसाधारणत्वेन करभसादृश्यघटितकरभोरुत्वस्य आकृतिग्राह्यत्वाभावात् असर्वलिङ्गत्वाद्यभावाच्च। उपमानवाचीति किम्—वृत्तोरुः करभोपमोरुरित्यादौ नोङ्, करभशब्दस्य करभसदृशे अवृत्त्या उपमानवाचित्वाभावात्। **संहितशफ**। संहित शफ लक्षण वाम एतत्पूर्वपदादप्यूरूत्तरपदादूङ् स्यादित्यर्थः। पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह—**अनौपम्यार्थमिति**। **संहितोरूरिति**। संहितौ संश्लिष्टौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। **सैव शफोरूरिति**। संहितोरूरेव शफोरूरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः। शफशब्दं विवृणोति—**शफौ खुराविति**। यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः। तथापि 'शफः खुरे गवादीनाम्' इति चन्द्रकोशात् पुंस्त्वमिति भावः। ननु शफत्वमूर्वोः प्रत्यक्षविरुद्धमित्यत आह—**ताविवेति**। यतः शफाविव, अत ऊरू शफशब्देनोच्येते इत्यर्थः। कुतस्तत्सादृश्यमित्यत आह—**संश्लिष्टत्वादिति**। तर्ह्युपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत आह—**उपचारादिति**। शफवत् वास्तवं संश्लिष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य आरोपादित्यर्थः। एवं च शफशब्दात् तत्सादृश्याप्रतीतेर्नोक्तदोष इति भावः। **लक्षणोरूरिति**। लक्षणौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। ननु मार्दवादिगुणपर्यायस्य लक्षणशब्दस्य कथमूरुशब्दसामानाधिकरण्यमित्यत आह—**लक्षणशब्दादिति**। लक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे लक्षणशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्यय इत्यर्थः। तथाच लक्षणयुक्तौ इत्यर्थलाभादिह नोक्तदोष इति भावः। **वामोरूरिति**। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। 'वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः।

सहितेति। सहित सह आभ्यां परः यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊङ् स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृतन्यायेन[1] सिद्धे पुनः सहि-

1 'समो वा हित ततयोः' इति समो वा मलोपे सहित संहित शब्दयोः सिद्धेः।

विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः। (५२६) संज्ञायाम्। ४। १। ७२॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायाम् किम्। कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम्। (५२७) शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। ४। १। ७३॥ शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात्। शार्ङ्गरवी। बैदी। 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग ५४) इति गणसूत्रम्। नारी। (५२८) यङश्चाप्। ४।

तद्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—हितेनेति। हितेन सहेति विग्रहे 'तेन सह' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावे सहितशब्द इत्यर्थः। ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरूरित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह—सहेते इति। रतिकालिकमर्दनमिति शेषः। विद्यमानवचनत्वेऽपि सहशब्दस्य न वैयर्थ्यमित्याह—यद्वेति। अतिशयेन विद्यमानत्वं विवक्षितमिति न वैयर्थ्यमिति भावः। संज्ञायाम्। कद्रुकमण्डल्वोः इति, ऊङिति चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यादिति। अच्छन्दोऽर्थमिति। पूर्वसूत्रे छन्दसीत्युक्तत्वात् लोके संज्ञायामप्राप्तौ अयमारम्भः। कद्रूरिति नागानां मातुः संज्ञा। एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम्। कमण्डलूरिति कस्यचिन्मृगस्य संज्ञा। अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढञ्' इत्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यते। पात्रपर्यायस्तु नोदाहरणम्, तस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्।

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्। शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चमीकम्। अञ इति षष्ठी। अत इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ते अन्वेति। जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—शार्ङ्गरवादेरित्यादिना। शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरोरपत्यं स्त्रीत्यर्थे अण्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्, ओर्गुणः 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन्। स्वरे विशेषः। बैदीति। बिदस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्'। गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन्। अञा अकारस्य विशेषणान्नेह—शौरसेनी। 'जनपदशब्दात्' इत्यपत्ये अञ्। 'अतश्च' इति तस्य लुक्। अत्र जातिलक्षणङीषेव न तु ङीन्। अञो लुप्तत्वेन नकारादकारस्य अञोऽवयवत्वाभावात्। नृनरयोर्वृद्धिश्चेति। चकारात् ङीन्। नारीति। नृनरशब्दयोरुदाहरणम्। तत्र नृशब्दात् 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, ऋकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम्। जातिलक्षणङीषस्तु नृशब्दान्न प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्तेः। नरशब्दात्तु ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः। ननु परमपि 'यस्येति च' इति लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादलोऽन्त्यपरिभाषया रेफादकारस्य वृद्धिः स्यात्। न च कृतायामपि वृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः स्यादिति वाच्यम्, वृद्धिविधिसामर्थ्यादेव तस्य लोपाभावसिद्धेरिति चेदुच्यते—नृनरयोरित्यत्र नर् इति

१।७४॥यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्यात्। यङिति ष्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। 'षाद्यञश्चाब्वाच्यः' (वा २५०५)। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। **(५२६) आवट्याच्च। ४। १। ७५॥** अस्माच्चाप्स्यात्। 'यञश्च' (सू ४७१) इति ङीपोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। **(५२६) तद्धिताः। ४।**

रेफान्तस्य लुप्ताकारस्यानुकरणम्। नरः अः नरः, ना च नरश्च नृनरौ, तयोरिति विग्रहः। नचैवमपि वानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अर्थवत एव ग्रहणात्। न च नृशब्दात् ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, नरत्वजातिवाचिनः नरशब्दात् स्त्रियां जातिलक्षणङीषि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति गणसूत्रं नारब्धव्यमेव। 'तदस्य धर्म्यम्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋतोऽञ्' इति सूत्रेण 'नरस्य चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन च नुर्धर्म्या नरस्य धर्म्येत्यर्थे नृशब्दान्नरशब्दाच्च अञि ततः 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि नारीति सिद्धेः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वे ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। ङीन्यपि नित्स्वरेण प्रकृतेरुदात्तत्वमिति स्वरे विशेषाभावात्। नचैवं सति मनुष्यधर्म्यत्वेनैव बोधः स्यात्, न तु नरत्वेनेति वाच्यम्, योग्यतया हि नरत्वजातिविशिष्टैव बुध्यते। अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य 'दिगादिभ्यो यत्' इति भवार्थकतया सिद्धत्वात् 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति वचनं न कर्तव्यमिति भाष्यं संगच्छते। रूढानां यथाकथंचिदन्वाख्यानमिति कैयट इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्।

यङश्चाप्। पकारो 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यत्र ग्रहणार्थः। चकारः 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः। **सामान्येति।** यङ्रूपस्य उभयत्रापि सत्त्वादिति भावः। ञ्यङमुदाहरति—**आम्बष्ठ्येति।** अम्बष्ठस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'वृद्धेत्कोसल' इति ञ्यङ्। आम्बष्ठ्यशब्दाच्चाप्। ष्यङमुदाहरति—**कारीषगन्ध्येति।** करीषं गवादिपशुपुरीषं, तस्येव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः। 'उपमानाच्च' इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः। करीषगन्धेः गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे अण्प्रत्ययः। 'अणिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः। **षाद्यञः इति।** षकारात् परो यो यञ् तदन्तादपि चाबित्यर्थः। **शार्कराक्ष्येति।** शर्कराक्षस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। **पौतिमाष्येति।** पूतिमाषस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्युभयत्र यञ्। **आवट्याच्च।** ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यञन्तत्वमित्यत आह—**अवटशब्द इति। आवट्येति।** अवटस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। गर्गादियञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ आवट्यशब्दात् चाप्।

---

१ अयं भावः टाप् डाप् चाप् ङीप् ङीन् ङीष् इति षण्णां स्त्रीप्रत्ययानां तद्धितसंज्ञानुक्तावपि ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे ङ्यापोः पृथगुक्तत्वात्तदन्तेभ्यः

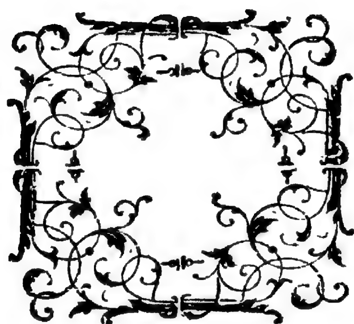
१।७६ ॥ आ पञ्चमसमासेरधिकारोऽयम्। (५३१) यूनस्तिः ।४।१।७७ ॥ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः। अनुपसर्जनादित्येव। बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

तद्धिताः। वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। अधिकारसूत्रमेतत्। उत्तरावधिमाह—**आपञ्चमेति। यूनस्तिः।** तद्धिताः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते। तदाह—**युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित इति।** स्त्रियामिति शेषः। 'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तदधिकारस्योक्तत्वादिति भावः। नान्तलक्षणङीपोऽपवादः। नन्वत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था। नच 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकार्थं तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्ययान्तात् सुबुत्पत्तिसिद्धेरित्यत आह—**लिङ्गविशिष्टस्येति। युवतिरिति।** स्वादिष्विति पदत्वात् 'न लोप' इति नकारलोपः। **अनुपसर्जनादित्येवेति।** अनुवर्तत एवेत्यर्थः। **बहुयुवेति।** उपसर्जनत्वात्तिप्रत्ययाभावे नान्तलक्षणङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे 'डाबुभाभ्याम्' इति डापि च रूपम्। ननु युवतीभिः परिवृतः इत्यादौ कथं युवतीशब्द ईकारान्त इत्यत आह—**युवतीति त्विति।** 'यु मिश्रणे' इत्यस्माल्लटः शतरि, शपो लुकि, उवङि, उगित्वान्ङीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः। पतिं सुखेन मिश्रयन्ती योषिदुच्यते। अन्ये तु युधातोरौणादिके बाहुलकात् कतुप्रत्यये कित्वात् गुणाभावे उवङि उगित्वात् ङीपि युवतीशब्दः सिध्यतीत्याहुः।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

स्वाद्युत्पत्तिः सिद्धा। ऊङन्ते तु पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादिसिद्धिः। श्वश्रूशब्दस्तु पाणिनिमते अव्युत्पन्न एव। ष्फप्रत्ययस्य तु तद्धितसंज्ञोक्तैव। एवंच युवतिरित्यत्र त्यन्तात्स्वाद्युत्पत्तये तद्धिताकार इत एव समारब्धः इति।

अथ कारकप्रकरणम् । १६ ।

(५५२) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।२।३।४६ ॥
नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः ।

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवम् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य विहितः स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चम् निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तसप्तविभक्तीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमुपक्रमते—**प्रातिपदिकार्थ** । ननु प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिश्चेति द्विकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पक्षा 'सरूपाणामेकशेष' एकविभक्तौ' 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः मञ्जूषायां प्रपञ्चिताश्च । तत्र त्रिकादिपक्षेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियतेति** । नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः । एवंच तटः तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थशब्देनाग्रहणात् पृथक् लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वयभ्रमं वारयति—**मात्रशब्दस्येति** । प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपदविग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रातिपदिकार्थे, लिङ्गे, परिमाणे वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं संख्येति वक्ष्यति ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् । लिङ्गादीनां केवलानां प्रातिपदिकार्थं विना काप्यनुपस्थितेरित्याशङ्क्य अत एव बाधकात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**लिङ्गमात्राद्याधिक्य इति** । लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरति—**उच्चैरित्यादि** । नन्वव्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च भानात् कथं प्रातिपदिकार्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—**अलिङ्गा इत्यादि** । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे 'आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' इति भाष्योक्तरीत्या अव्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुपस्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे

ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः–तटी–तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो[1] व्रीहिः ।

इत्यस्य भवत्यव्ययमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य ज्ञानशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भानमस्ति, तेषां नियतलिङ्गत्वात् । अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्बाधमिति भावः । यद्यपि कृष्णः पटः, कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम् इत्यादौ कृष्णशब्दस्त्रिलिङ्गः, तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति भावः । नच प्रातिपादकोक्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकत्वादिसंख्याबोधार्थत्वात् । नचाव्ययात् प्रथमोत्पत्तेः फलाभावः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकोऽवश्यं प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, पदत्वार्थं सुबुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तेन उच्चैरित्यादौ रुत्वविसर्गौ 'उच्चैस्ते सम्यगुच्चारणम्' इत्यादौ तेमयादिसिद्धिश्च भवति । **अनियतेति** । अनियतलिङ्गास्तु तटादिशब्दाः लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् । तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितिकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः । **तटः तटी तटमिति** । 'तटं त्रिषु' इत्यमरः ।

परिमाणमात्रे इति । उदाहरणं वक्ष्यते इत्यर्थः । **द्रोणो व्रीहिरिति** । द्रोणः परिमाणविशेषः ।

'जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरिति स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयष्षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।
आढकस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ।' इति स्मरणात् ॥

व्रीहिरिति । जातावेकवचनम् 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-

---

[1] द्रोण, आढक, प्रस्थ, कुडव इत्यादिपरिमाणवाचकशब्देभ्यो यदा तत्तत्परिमितं धान्यादिकमित्यर्थो विवक्ष्यते तदा प्रत्ययार्थस्य धान्यादौ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावरूपभेदसम्बन्धेनान्वयाय द्रोणो व्रीहिरित्यादौ द्रोणादिपदेभ्यः परिमाणे प्रथमा । न चैवं रीत्या द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिः । अत्रापि मात्रपदसम्बन्धेन अरुणाधिकरणन्यायेन द्रोणपरिमितस्यापि कर्मत्वेन तथाविवक्षायां परिमाणमात्र इति प्रथमाया अप्राप्तेः । केवलं द्रोणत्व-आढकत्वाद्यवच्छिन्नः पदार्थ इत्येतावन्मात्रविवक्षायां तु द्रोणः आढकः इति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा बोध्या ।

द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् । (५३३) **संबोधने च** । २।३।४७ ॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

स्याम्' इति वचनात् । व्रीहिराशिरिति यावत् । नह्येकस्याः व्रीहिव्यक्तेः द्रोणपरिमाणं संभवति । ननु द्रोणाख्यपरिमाणविशेषस्य व्रीहिव्यक्तेश्च कथमभेदान्वयः धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह—**द्रोणरूपमिति** । तथाचाभेदान्वयस्य बाधादेव द्रोणपरिमाणस्य व्रीहिव्यक्तेश्च परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः । ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंलिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम् । यदि तु 'अस्त्रियामाढकद्रोणौ' इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये इत्येव सिद्धम् । तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—**प्रत्ययार्थे परिमाणे इति** । न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरिष्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किंतु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विवक्षिते प्रथमा विभक्तिर्विधीयते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दार्थात्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्मकाभेदसंसर्गेणान्वेति । परिमाणसामान्यात्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावन्वेति । तथाच द्रोणाख्यपरिमाणविशेषात्मकं यत् सामान्य परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति । अन्यथा द्रोणाख्यपरिमाणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः स्यात् । परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत । तदर्थमिह परिमाणग्रहणमित्यर्थः ।

वचनं संख्येति । पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथाच संख्यामात्रे प्रथमेति लभ्यते । नच लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत् संख्यामात्राधिक्ये इति कुतो न व्याख्यातमिति वाच्यम्, केवललिङ्गपरिमाणयोः क्वाप्युपस्थित्यभावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विबहुशब्देष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां केवलानां नियतोपस्थितिसत्त्वेन संख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचनग्रहणांशे एकः द्वौ बहवः इत्युदाहृतम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहुत्वानां नियमेनोपस्थित्या 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**इहेति** । प्रकृतिभिरेवैकत्वादीनामुक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन प्रथमाविभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथाच विभक्तिरिहानुवादिका शब्दसाधुत्वार्थं प्रयोज्या, 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' नापि प्रत्ययः इति अनभिहितसूत्रभाष्यसिद्धन्यायादिति भावः । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—'उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात् कारकाद्याधिक्ये प्रथमा न भवति । अत्र 'अर्थे प्रथमा' इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् ।

(५३४) कारके । १।४।२३ ॥ इत्यधिकृत्य । **(५३५) कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १।४।४९ ॥** कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम् ।

संबोधने च । इहेति । संबोधने अधिके गम्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । संबोधनमभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । **हे रामेति ।** मां पाहीति शेषः । इह रामं प्रति मद्रक्षणं ज्ञाप्यम् । नच 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि संबोधन प्रथमा स्यादिति वाच्यम्, सम्यक् बोधनमेव हि संबोधनम् समित्युपसर्गबलात् । श्रोतरि विशिष्य राजत्वादिना ज्ञाते सत्येव तं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नान्यथा । ततश्च संबोधनविभक्तिरियमनुवाद्यविषयैवेति लभ्यते । न तु विधेयविषया । तथाच सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावान्न सार्वभौमशब्दात् संबोधनविभक्तिरिति मञ्जूषायां विस्तरः । इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । कारके । इत्यधिकृत्येति । संज्ञा वक्ष्यन्ते इति शेषः । क्रियाजनकं कारकम्, करोति क्रियां निर्वर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्यान्यथासिद्धत्वान्न कारकत्वम् । **कर्तुरीप्सित ।** कारके इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्यमाणमीप्सितम् । आप्लृ व्याप्तौ, अस्मात् सन्नन्तात् 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणीभूतव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तत् फलितमाह—**कर्तुः क्रिययेत्यादिना ।** क्तप्रत्ययोपात्तं वर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् । तेन कटं करोति कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । आप्तिः संबन्धः । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन संबन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति इत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षणप्रज्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयोर्धातुः' इति सिद्धान्तः । तथाच तण्डुलानधिश्रयणादिव्यापारेण विक्लेदयतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविक्लित्तिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृग्रहणं व्यर्थम् । नच व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम्, केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तल्लाभादिति पृच्छति— **कर्तुः किमिति । माषेष्वश्वं बध्नातीति ।** माषेषु भक्षणाय प्रवृत्त्युन्मुखमुदरव्यथाभयात्तद्भक्षणान्निवर्तयितुमन्यत्र बध्नातीत्यर्थः । अत्र माषाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणमिति भावः । कर्तृग्रहणे कृते तु नोक्तदोष इत्याह—**कर्मण**

पयसा ओदनं भुङ्क्ते। 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्। (५३६) अनभिहिते। २।३।१॥ इत्यधिकृत्य। (५३७) कर्मणि द्वितीया। २।३।२॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव। अभिधानं च

ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुरिति। बन्धनकर्मीभूतस्याश्वस्यैवात्र माषा ईप्सिताः, नतु बन्धनकर्तुः, अश्वरक्षणस्यैव तदपेक्षितत्वादित्यर्थः।

तमब्ग्रहणं किमिति। तमबन्तमीप्सिततममित्येतत् किमर्थं 'कर्तुरुद्देश्यं कर्म' इत्येवास्त्विति प्रश्नः। **पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति।** पयसा मिश्रमित्यर्थः। यद्यप्यत्र भोक्तुरोदन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, नतु केवलं पयः, नापि केवल ओदनः। नह्यसौ केवलपयःपानेन तुष्यति, नापि केवलौदनेन। तथापि यदा भुक्तवानेव पयोलिप्सया पुनरोदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणम्। तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मीभूतमोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं, नतु भोज्यत्वेन। अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वादोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, नतु पयसोऽपि। तस्याप्योदन एव ईप्सिततमः, गुणेष्वस्य नानुरोध इति भावः। नच तमब्ग्रहणं किमर्थम्, 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वनिवृत्त्यर्थत्वादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम्। तदेतद्वारणार्थानामिति सूत्रव्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति। प्राचीनैस्तु कैश्चित् 'तमब्ग्रहणं किम्, पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इति ग्रन्थः केवलतमब्ग्रहणप्रयोजनपरतया व्याख्यातः। ते भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्याः। ननु 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**कर्मग्रहणमाधारेति।** अधिशीङित्यत्र हि आधारः इत्यनुवर्तते। इहापि तदनुवृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः। ननु हरिं भजतीत्यादावसंभवादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यतीत्यत आह—**अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यादिति।** हरिं भजतीत्यादौ न स्यादित्येवकारार्थः।

अनभिहिते। इत्यधिकृत्येति। द्वितीयादि वक्ष्यत इत्यर्थः।

कर्मणि द्वितीया। 'अनभिहिते' इत्यनुवृत्तं व्याचष्टे—**अनुक्ते इति। हरिं भजतीति।** तुष्ट्यनुकूलपरिचरणात्मकव्यापारो भजेरर्थः पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः। कर्तृनिष्ठपूजनादिव्यापारप्रयोज्यतुष्टिरूपफलाश्रयत्वाद्धरिः कर्म। हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति बोधः, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात्। क्रियाप्रधानं तिङन्तमिति तदर्थः। एवं च हरिनिष्ठतुष्ट्यनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्तार्किकसंमतो नादर्तव्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम्। **अभिहिते त्विति।** हरिः

प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्, हरिः सेव्यते। कृत्, लक्ष्म्या सेवितः। तद्धित, शतेन क्रीतः शत्यः। समास, प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानम्, यथा–'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्।' साम्प्रत-

सेव्यते इत्यादाविति शेषः। **प्रथमैवेति**। तद्विधावनभिहिताधिकाराभावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकाच्चेति भावः। अत्र भाष्ये कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयया कर्मणोऽभिहितत्वात् भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानम्' इति परिगणितम्। तत्र प्रायेणेत्यध्याहृत्याह—**अभिधानं चेति**। समासैरित्यनन्तरं विवक्षितमिति शेषः। **तिङिति**। अविभक्तिकनिर्देशोऽयं तिङभिधानप्रदर्शनाय। **हरिः सेव्यत इति**। 'लः कर्मणि' इति कर्मणि लकारः। 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्। तिङन्तेन अभिहितत्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः। हरिं भजतीति वाक्यार्थः। कर्तृकर्मलकारयोरेकरूप एव वाक्यार्थबोध इति वैयाकरणसमयः। **कृदिति**। तिङितिवदयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **लक्ष्म्या सेवित इति**। हरिरिति शेषः। भूते कर्मणि क्तः, कर्तरि तृतीया। लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्ट्याश्रयो हरिरिति बोधः। 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कस्मृतिमनुरुध्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तोपात्तविशेष्यकबोधस्यैव सर्वसंमतत्वात्। अत्र सेवितहरेः कर्मणः कृता अभिहितत्वान्न द्वितीया। **तद्धितेति**। अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **शतेन क्रीतः शत्य इति**। पटादिरिति शेषः। 'शताच्च ठन्यतावशते' इति यत्प्रत्ययस्तद्धितः। अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वान्न द्वितीया। **समासेति**। अयमप्यविभक्तिकनिर्देशस्तदुदाहरणसूचनाय। **प्राप्तानन्द इति**। देवदत्तादिरिति शेषः। 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना प्राप्नोति कर्तरि क्तः। अन्यपदार्थस्य कर्मणः बहुव्रीहिसमासेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः। आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इति बोधः।

प्रायेणेत्यस्य फलं दर्शयति—**क्वचिदिति**। विषवृक्षोऽपीति असांप्रतमित्यत्रान्वेति। संवर्ध्येत्यत्र छेत्तुमित्यत्र चान्वये द्वितीयापत्तेः। तत्र त्वर्थाद्विषवृक्षमिति गम्यते। न सांप्रतमिति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः। **युज्यत इत्यर्थ इति**। युजिर्योगे कर्मणि लकारः। औचित्या न युज्यते। औचित्ययुक्तो न भवतीति यावत्। 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः। अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति भावः। वस्तुतस्तु छेत्तुमिति तुमुन्नत्र दुर्लभः। कृष्णं द्रष्टुं यातीत्यत्रेव क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः। 'शकधृष' इत्यादिनापि तुमुन्न, शकादियोगाभावात्। किंतु 'इच्छार्थेषु' इत्यनुवृत्तौ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन्, अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः। यथा इच्छति भोक्तुमित्यादि। एवं च तुमुनस्साधुत्वाय इष्यत इत्यध्याहार्यम्। विषवृक्षोऽपि

मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः। (५३८) **तथायुक्तं चानीप्सितम्। १।४।५०॥** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति। विषं भुङ्क्ते।

संवर्ध्य छेत्तुमिष्यत इति यत् तदसांप्रतं अयुक्तमित्यर्थः। एवं चात्रापि तिङभिहितत्वादेव द्वितीयानिवारणात् तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधानम् इति परिगणनवार्तिके प्रायेणेत्यध्याहारो विफल इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती। तत्र गुणभूतपचिनिरूपितकर्मत्वशक्तेः क्तप्रत्ययाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां कर्मत्वशक्तिमादाय द्वितीया निर्बाधेति भाष्ये स्पष्टम्।

ननु यथा बहुपटुरित्यादौ तद्धितेन बहुचप्रत्ययेन उक्तत्वात् कल्पबादयो न भवन्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तत्वात् द्वितीयादयो न भविष्यन्ति, 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात्। किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कटः इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशया प्रथमया बाधात्। नच वृक्षः प्लक्षः इत्यादिः प्रथमाया अवकाश इति वाच्यम्, तत्र गम्यामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात्। अस्तु वा तत्र प्रथमाया अवकाशः। तथाप्युभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात्। एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्, मैवम्—'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयोश्च एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वा तत्र एकद्विबहुवचनानीति लभ्यते। तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थः स्यात्। 'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्येव पर्यवस्येत्। तथा सति कृतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया द्वितीयैकवचनं दुर्वारं स्यात्। नच प्रथमाया निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, नीलमिदं नतु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वेन तत्र प्रथमायाः सावकाशत्वात्। नापि तत्र परत्वात् प्रथमैव भविष्यतीति वाच्यम्, कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात्। एवं च संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे 'अनभिहिते' इत्यारब्धव्यम्। यदि तु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इत्यनाश्रित्य कारकं विभक्त्यर्थ इत्याश्रीयते, तदा कारकस्य क्तप्रत्ययादिनोक्तत्वान्न द्वितीयादिविभक्तिप्रसक्तिः। एकत्वादिसंख्याबोधश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया प्रथमयैव सम्भवति। अतः 'अनभिहिते' इति नारब्धव्यमिति भाष्यकैयटकौस्तुभादिषु स्पष्टम्। अतिविस्तरस्तु मञ्जूषायामनुसंधेयः।

तथायुक्तं चानीप्सितम्। तथाशब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वादाह—**ईप्सिततमवदिति।** पूर्वसूत्रे संनिहितत्वादीप्सिततममेव सादृश्य-

(५३९) अकथितं च। १।४।५१॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्॥

"दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम्।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्॥

'दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म' इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्।

प्रतियोगीति भावः। **क्रिययेति**। क्रियाजन्यफलयुक्तमित्यर्थः। पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम्। द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहार्थमिदं वचनम्। तत्र उपेक्ष्यमुदाहरति—**ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति**। संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः। अत्र स्पृश्यमानस्य तृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफलाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः। द्वेष्यमुदाहरति—**विषं भुङ्क्त इति**। यदा कश्चिद्बलवता वैरिणा निगृह्यमाणो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणम्। भुजेर्हि मुखे प्रक्षिप्तस्य गलविवरप्रवेशानुकूलः हनुचलनादिव्यापारोऽर्थः। विषस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुज्यमानस्य ईप्सिततमस्य ओदनादेरिव क्रियाजन्यगलविवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः। नच 'धातूपस्थाप्यफलशालि कर्म' इत्येवास्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् ग्रहणेनेति वाच्यम्, अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र हि 'वारणार्थानामीप्सितः' इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तन्निवृत्त्यर्थं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव। एवञ्च द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तं च' इति सूत्रमावश्यकमित्यास्तां तावत्।

अकथितं च। अकथितशब्दं व्याचष्टे— **अपादानादिविशेषैरिति**। अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुः[1] इति कारकसप्तकम्। तदेतद्यदा अपादानत्वादिविशेषात्मना न विवक्षितं किन्तु संबन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः। ननु नटस्य शृणोति इत्यत्र नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थके नटस्यापि कर्मत्वं स्यात्। तस्य क्रियान्वयित्वेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य संबन्धित्वेन विवक्षितत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिगणयति—**दुह्याजिति**। वार्तिकार्थसंग्रहश्लोकोऽयम्। अतो व्याचष्टे—**दुहादीनामिति**। दुह प्रपूरणे, टु याचृ याच्ञायाम् डु पचष् पाके। दण्ड दण्डनिपातने चुरादिः। निग्रह इत्यर्थः, इह ग्रहणार्थकः। रुधिर् आवरणे, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः। इका निर्देशे तु 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणप्रसङ्गात्। चिञ् चयने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि, शासु अनुशिष्टौ, जि अभिभवे, मन्थ विलोडने, मुष स्तेये इति द्वादशानामित्यर्थः। **चतुर्णामिति**। णीञ् प्रापणे, हृञ् हरणे, कृष विलेखने, वह प्रापणे इति चतुर्णा-

---

[1] वस्तुतो दण्डेन घट इत्यादौ क्रियान्वया भावात् हेतु संज्ञायाः 'कारके' इत्यधिकार विधानाभावाच्च हेतोः कारकत्वं नास्ति।

अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाञ्छतं दण्डयति । व्रजमव-

मित्यर्थः । **कर्मणा यद्युज्यते इति।** कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानमिदम्। करणे उप-
पदे कर्मणि वाच्ये 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विबिति भावः। यद्यपि

'दुह्याचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ।'

इति प्रकृतसूत्रस्थश्लोकवार्तिके पचिमथिमुष्यादयो न पठिताः। तथापि चकारेण
तेऽपि संग्राह्या इति कैयटः।

गां दोग्धि पय इति। क्षरणानुकूलव्यापारः क्षारणपर्यायो दुहेरर्थः।
क्षारणात्मकव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मकफलाश्रयत्वात्पयः कर्म । गौस्तु क्षरणे अपा-
दानम् । तदपादानत्वमुपेक्ष्य संबन्धित्वात्मना गोर्विवक्षायां कर्मत्वमनेन भवति ।
ततश्च शेषषष्ठीनिरासे द्वितीया भवति । तदिदमुक्तं प्रौढमनोरमायाम्—गोसंब-
न्धि पयःकर्मकं दोहनमर्थ इति । तथाच न माषाणामश्नीयादित्यत्रेव शेषत्वविव-
क्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुमिदं सूत्रम् । गोरपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव—गोः
पयो दोग्धीति । गोसकाशात् पयः क्षारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा
षष्ठ्येव । गोसंबन्धि यत्पयः तत् क्षारयतीत्यर्थः । एवमग्रेऽप्यूह्यमिति प्राचीनमता-
नुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु अपादानत्वादिविशेषरूपेणाविवक्षितं किंतु कर्मत्वेनैव
विवक्षितम् अकथितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्या-
प्यसंज्ञानां स्वबोध्ये कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् । बोधोऽपि तथैव । एवं च
गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयः कर्मकं च दोहनमित्येव बोधः । अवधेः सकाशा-
द्द्रवद्रव्यविभागो हि क्षरणम् । तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रयोज्यम् । एवंच कर्तृव्या-
पारप्रयोज्यक्षरणात्मकविभागविशेषाश्रयत्वात् गोः, पयसश्च पूर्वसूत्राभ्यां कर्म-
त्वमस्त्येव । अतः उभयकर्मकबोध एव युक्तः, नतु संबन्धित्वेन गोर्बोधः । अत एव
प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अकथितम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य
ईप्सितमात्रस्याप्यनेन कर्मसंज्ञायां 'वारणार्थानाम्' इत्यस्यानवकाशतया अग्निर्मा-
णवकं वारयतीत्यत्र माणवकस्याप्यपादानसंज्ञायां प्राप्तायां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'
इत्यारब्धव्यम् । ततश्च द्वेष्योपेक्ष्यसंग्रहाय 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इत्यारब्ध-
व्यमिति समाहितम्—'एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य
किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥ यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्य-
र्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन' ॥ इति श्लोकद्वयेनेति शब्दे-
न्दुशेखरे स्थितम् । 'एतेन कर्मे'त्यादिभाष्यार्थस्तु कैयटे भाष्यप्रदीपोद्द्योते च स्पष्ट
इत्यास्तां तावत् ।

बलिं याचते वसुधामिति । हरिरिति शेषः । बलिर्नामासुरविशेषः । मह्यं

रुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं

देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मह्यं देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति यावत् । बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नव्याः । प्रार्थनारूपव्यापारजन्यदाने जनकतया आश्रयत्वात् । बलिसंबन्धि यद्वसुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत इत्यर्थ इति तु प्राचीनाः । **अविनीतं विनयं याचत इति** । अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद्बलवान् अविनीतः दुर्बलं कंचिद्बाधते तदा दुर्बलमधिकृत्येदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नवीनाः । अविनीतसंबन्धिनमभ्युपगममिति तु प्राचीनाः । **तण्डुलानोदनं पचतीति** । विक्लित्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तप्तोदकप्रस्वेदनजनितप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः । तया ओदनाख्यद्रव्यान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यत इति स्थितिः । तत्र शिथिलावयवसंयोगविशेषात्मिका विक्लित्तिः समवायसंबन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जन्यजनकभावेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुलसमवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र व्यापारफलं विक्लित्तिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म । तादृशौदनजनिकां विक्लित्तिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् तण्डुलानां गुणकर्मत्वमिति तद्विवक्षायां द्वितीया । तण्डुसम्बन्धिनीमोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीति तु प्राचीनाः ।

गर्गान् शतं दण्डयतीति । दण्डधातुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थकः । ताडनादिना गर्गेभ्यः सुवर्णशतं गृह्णातीत्यर्थः । ताडनादिव्यापारप्रयोज्यग्रहणविषयत्वात् शतं प्रधानकर्म । गर्गाणां तु तद्ग्रहणावधित्वात् गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयद्रव्यस्य परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वीकरणम् । तत्र स्वत्वविश्लेषे गर्गाणामवधित्वादपादानत्वम्, ग्रहणघटकतादृशविश्लेषप्रतियोगिभूतस्वत्वाश्रयत्वात् कर्मत्वं च । तत्रापादानत्वमनादृत्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । गर्गसम्बन्धिकमिति तु प्राञ्चः । **व्रजमवरुणद्धि गामिति** । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिधानादिव्यापारो रुधेरर्थः । गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं व्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति व्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तत्स्थित्याश्रयतया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । व्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः । **माणवकं पन्थानं पृच्छतीति** । जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपव्यापारः पृच्छेरर्थः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म । तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म । माणवकेन पन्थानं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वाविवक्षायां द्वितीया । पथिविषयकं माणवकसंबन्धि

धर्मं ब्रूते—शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति–हरति–कर्षति–वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं

ज्ञानमिच्छतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। **वृक्षमवचिनोति फलानीति**। वृक्षात् प्रच्याव्य फलान्यादत्त इत्यर्थः। प्रच्याव्यादानानुकूलव्यापारो लोष्टप्रहारादिरूपः अवपूर्वकचिञ्धातोरर्थः। तत्र प्रच्याव्यादानविषयत्वात् फलानि प्रधानकर्म। प्रच्यवावधित्वाद्वृक्षोऽपादानम्। तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रच्यवाश्रयत्वेन कर्मत्वात् प्रच्यवस्य विभागस्य द्विनिष्ठत्वात्। वृक्षसंबन्धि यत् प्रच्युतफलादानं तत् करोतीत्यर्थ इति प्राचीनाः। **माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वेति**। बोधनानुकूलव्यापारः 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यादिशब्दप्रयोगात्मको ब्रुवोऽर्थः। माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः। व्यापारप्रयोज्यबोधविषयत्वाद्धर्मः प्रधानकर्म। बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रयमाणत्वान्माणवकः संप्रदानम्। तस्य संप्रदानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। धर्मविषयकं माणवकसंबन्धिनं बोधं जनयतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः। शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः। इतरत् प्राग्वत्।

शतं जयति देवदत्तमिति। जि अभिभवे। ग्रहणानुकूलताडनादिव्यापारो जयतेरर्थः। गर्गान् शतं दण्डयतीतिवद्व्याख्येयम्। **सुधां क्षीरनिधिं मथ्नातीति**। मन्थ विलोडने। द्रवद्रव्यगतसारोद्धरणानुकूलः मन्थानदण्डभ्रमजनितसंक्षोभात्मक आस्फालनपर्यायो व्यापारो मन्थेरर्थः। क्षीरोदधेः सकाशात् सुधां मन्थानदण्डभ्रमणेनोद्भावयतीत्यर्थः। व्यापारप्रयोज्योद्भवाश्रयत्वात् सुधा प्रधानकर्म। क्षीरोदधिस्तु उद्भवं प्रत्यपादानम्। तस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्भवाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। सुधाश्रयं क्षीरोदधिसंबन्धिनम् उद्भवं करोतीत्यर्थ इति तु प्राचीनाः। **देवदत्तं शतं मुष्णातीति**। अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मादपनीयादत्त इत्यर्थः। परस्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशादपनीयादानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो निशासंचारभित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः। व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रयत्वाच्छतं प्रधानकर्म। अपनयनावधित्वाद्देवदत्तोऽपादानम्। अपादानत्वमनादृत्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया। शतकर्मकं देवदत्तसंबन्ध्यपनीयादानं करोतीत्यर्थ इति तु प्राञ्चः। **ग्राममजां नयतीति**। ग्रामे अजां प्रापयतीत्यर्थः। णीञ् प्रापणे। देशान्तरसंयोगानुकूलचलनगमनपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः। नतु देशान्तरसंयोगमात्रम्। ग्रामं प्रति चलनदशायामेव प्राप्नोति गच्छतीति प्रयोगदर्शनात्। चलनेन संयोगे जाते अजा ग्रामं गता प्राप्तेत्येव दर्शनात्। तादृशप्राप्त्यनुकूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकयोग्यमार्गसंयोजनादिरूप-

संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते—अभिधत्ते—वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' (वा ११०३—११०४) । कुरून्

व्यापारो नीधातोरर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगतदनुकूलगमनोभयाश्रयत्वादजा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वात् ग्रामोऽधिकरणम् । अधिकरणत्वमनादृत्य ग्रामस्यापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । अजाकर्मकं ग्रामसंबन्धि नयनमित्यर्थ इति तु प्राचीनाः । एवमेव ग्रामम् अजां हरति कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम् । तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् अजाचलनं वाहकद्वारकं, तादृशचलनानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणादिरूपो हरतेरर्थः । रज्जुबन्धनादिना बलाच्चालनं कृषेरर्थः । शकटाद्यारोपणादिरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राप्त्यनुकूलो वहेरर्थ इति विशेषः ।

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति । कैयटादिभिस्तथा व्याख्यातत्वादिति भावः । तथाच एतदर्थकधात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मत्वं लभ्यते । वस्तुतस्तु भाष्ये याचिरुधीत्याद्युदाहृतश्लोकद्वयपरिगणिताः दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रूञ्शासय इत्यष्टावेव धातवो द्विकर्मकाः । न तु पचिदण्डिजिप्रभृतयस्तद्बहिर्भूता अपि । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेत्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये याचिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणवैयर्थ्याच्च । नन्वेवं सति अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति ' तद्राजस्य बहुषु ' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि चुदधातुः चौरादिकः प्रच्छिपर्यायः, कर्मणि लट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । अप्रष्टव्यमहं पृच्छ्ये इत्यर्थः । अत्र चुदेर्द्विकर्मकत्वदर्शनात् अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति विज्ञायत इति चेत्, न—तावता चुदधातोरपि द्विकर्मकत्वलाभेऽपि तदन्येषां द्विकर्मकत्वे मानाभावात् । अत एव ' कर्तुरीप्सिततमम् ' इति सूत्रभाष्ये, द्व्यर्थः पचिः तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । तण्डुलानोदनं पचतीति तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति गम्यते । ओदनं पचतीति ओदनार्थान् तण्डुलान् विक्लेदयतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सिततममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचेरतदुदाहरणत्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भाष्यपरिगणितबहिर्भूतधातूनामन्तर्भावितण्यर्थकत्व एव द्विकर्मकत्वमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

ननु कुरून्स्वपिति देवदत्तः, मासमास्ते इत्यादौ कुर्वादेरनुद्देश्यत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमम्'- इति कर्मत्वं न संभवति । कर्तुरेव स्वापादिक्रियाश्रयत्वात् । 'तथायुक्तम्' इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—**अकर्मकधातुभिरिति** । ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽवन्त्यादिपरोऽत्र देशशब्दः, नतु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपितीत्यत्र न द्वितीया । अत्र च 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति लिङ्गम् । अन्यथा अधिशेते अधितिष्ठति

स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥

(५४०) गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः इत्यत्राप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुरून् स्वपितीति** । देवदत्त इति शेषः । कुरुषु निद्रां करोतीत्यर्थः। देवदत्तात्तु न तृतीया, तिङा अभिहितत्वादिति भावः । कुर्वादिशब्दाः जनपदविशेषेषु स्वभावान्नित्यबहुवचनान्ताः । **मासमास्ते इति** । मासस्याधिकरणसञ्ज्ञां बाधित्वा कर्मत्वम् । **गोदोहमिति** । दोहनं दोहः । भावे घञ् । भावो धात्वर्थः । गोदोहनकालोऽत्र विवक्षितः । नचेह कालत्वादेव सिद्धिः शङ्क्या, अहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र ग्रहणात् । गन्तव्यत्वेनाध्वनो विशेषितत्वात् नियतपरिमाणः क्रोशादिरेव गृह्यत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**क्रोशमास्ते इति** । गन्तव्यत्वविशेषणादध्वन्यास्ते इत्यत्र न भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वार्तिकम्। अत्यन्तसंयोगे तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येव सिद्धमिति प्राचीनानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्यादिवचनं भाष्ये न दृश्यते । किंतु अकर्मकधातूनां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशङ्कायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् । देशश्च' इत्युक्तम् । हिशब्दघटितत्वादिदं न विधायकम्, किंतु अनुवादकमेव । तथाहि 'कुरून् स्वपिति' इत्यादौ स्वापादिक्रियया कुर्वादीन् व्याप्नोतीत्यर्थः, धातूनामनेकार्थतया कदाचित् तेषां स्वापादिकरणकव्यापनेऽपि वृत्तेः । ततश्च 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम् । यदा तु स्वपादिधातूनां स्वापादावेव वृत्तिः, नतु व्याप्तिपर्यन्ते, तदा कुरुषु स्वपिति, मासे आस्ते इत्यधिकरणत्वमेव । एतच्च 'अकथितं च' इत्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति विग्रहकथनं भाष्ये संगच्छते । अन्यथा द्वितीयाप्रसङ्गात् । अत एव च लकारार्थप्रक्रियायाम् अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः' इत्यत्र 'कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गान् जगाम' इति मूलकृदुदाहृते वाक्ये कलिङ्गेष्विति सप्तमी संगच्छते ।

उक्तं च हरिणा—'कालाभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥' इति ।

इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

गतिबुद्धि । गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानं च तानीति द्वन्द्वः । प्रत्यवसानं भक्षणम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि अर्थो येषामिति विग्रहः । शब्दः कर्म येषां ते शब्दकर्माणः, तेषामिति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं कर्म येषां ते अकर्मकाः । उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाश्च शब्दकर्माणश्च

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम्॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं य: स मे श्रीहरिर्गति:।

गति—इत्यादि किम्। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यन्तानाम् किम्। गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपर: प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं

अकर्मकाश्च तेषामिति द्वन्द्वः। अणौ कर्ता अणिकर्ता। यच्छब्दोऽध्याहार्यः। तदाह—गत्याद्यर्थानामित्यादिना। णौ अनुत्पन्ने सति शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता सः णयन्तधातुवाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञकः स्यादित्यर्थः।

क्रमेणोदाहरति—शत्रूनिति। 'शत्रूनगमयत् स्वर्गम्' इति गत्यर्थकस्योदाहरणम्। शत्रवो युद्धे मृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं स श्रीहरिर्मे गतिरित्यत्रान्वयः। अत्र गमेरण्यन्तावस्थायां शत्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः, स्वर्गस्तु कर्म। ण्यन्तावस्थायां तु णिजर्थवाच्यां प्रयोजकव्यापारात्मिकां शस्त्रघातक्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता। शत्रवस्तु कर्म। शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्गप्राप्तिस्तदाश्रयत्वात्। एवंच हरिः प्रयोजककर्ता, शत्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः। प्रयोजककर्तुर्हरेः शाब्दं प्राधान्यम्, अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति। शत्रूणां तु अन्याधीनस्वर्गप्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव। शेषित्वलक्षणमार्थप्राधान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वादिति स्थितिः। तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च प्रयोजकव्यापारे सत्त्वात् तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम्। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। णिजर्थेनाप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तुर्यदि कर्मत्वं भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति। तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तुर्न कर्मत्वम्, किंतु कर्तृत्वमेव। तदेतत् 'हेतुमति च' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। उक्तं च हरिणा। 'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते।' इति। स्वधर्मेणेति तृतीययेत्यर्थः। एवंच स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। वेदार्थं स्वानवेदयदिति। बुद्ध्यर्थधातोरुदाहरणम्। स्वशब्दः आत्मीयपरः, स्वे स्वकीयाः विधिप्रमुखाः वेदार्थमविदुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः। अत्र स्वेषां प्रयोज्यकर्तॄणां कर्मत्वम्। आशयच्चामृतं देवानिति। शब्दकर्मणः उदाहरणम्। देवा अमृतमाश्नन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः। वेदमध्यापयद्विधिमिति। शब्दकर्मणः उदाहरणमेतत्। विधिः ब्रह्मा वेदमधीतवान्, तं हरिः अध्यापयदित्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्विधेः कर्मत्वम्। आसयत्सलिले पृथ्वी-

विष्णुमित्र। [1] 'नीवह्योर्न' (वा ११०६)। नाययति, वाहयति वा भारं भृत्येन। 'नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः (वा १११०)। वाहयति रथं वाहान्सूतः। 'आदिखाद्योर्न' (वा ११०६)। आदयति, खादयति वा अन्नं बटुना। 'भक्षेरहिंसार्थस्य

मिति। अकर्मकस्योदाहरणम्। सलिले पृथ्वी आस्त, तां हरिरासयदित्यर्थः। अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्र्याः कर्मत्वम्। यः स मे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाक्यमन्वयः।

नीवह्योर्नेति। णीञ् प्रापणे, वह प्रापणे इत्यनयोः ण्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः 'गतिबुद्धि' इत्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **नाययति वाहयति वेति**। भृत्यो भारं नयति वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः। अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिच्प्रकृत्यर्थं नयनं वहनं च प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया बोध्या। यद्यपि नीवह्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुकूलव्यापारार्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः। **नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेध इति**। एवंच तत्र प्रयोज्यकर्तृकस्य 'नीवह्योर्न' इति प्रतिषेधस्याभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम्। **वाहयतीति**। वाहाः अश्वाः वहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः। 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः।' इत्यमरः। 'वहन्ति बलीवर्दाः यवान्, वाहयति बलीवर्दान् देवदत्तः' इति भाष्योदाहरणात् नियन्ता पशुप्रेरक एव विवक्षितः। **आदिखाद्योर्नेति**। अद भक्षणे, खाद भक्षणे, अनयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तिः। **आदयति खादयति वेति**। अत्ति खादति वा अन्नं बटुः, तं प्रेरयतीत्यर्थः। **भक्षेरिति**। अहिंसार्थकस्य भक्षधातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः। ननु 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे अणौ कर्तुः णौ कर्मत्वमुक्तम्। भक्षधातुस्तु चुरादित्वात् नित्यं स्वार्थिकण्यन्तः। तस्याणिकर्ता नास्त्येव। अतस्तस्य कर्मत्वनिषेधोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वादिति चेत्, न—अत एव निषेधाल्लिङ्गात् 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे णिग्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात्। एवंच हेतुमण्णिचि अनुत्पन्ने सति अण्यन्तभक्षिधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्तुः हेतुमण्ण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीति न दोषः। **भक्षयत्यन्नं बटुनेति**। चुरादिण्यन्तात् भक्षधातोर्हेतुमण्णिचि

---

१ न नी-खाद्यदि-शब्दाय-क्रन्दि-ह्वयतिषु क्वचित्।
हेतुण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तिजादिषु॥ इति हरिवचने क्वचिदित्युक्त्या मैत्रः देवदत्तेन पूगं खादयतीत्यत्र देवदत्तसामानाधिकरण्येऽपि खादिधातोः कर्मणि शानच् मैत्रेण पूगं खाद्यमानो देवदत्तो ब्रूते इति। एवं चैत्रः देवदत्तेनार्थं निर्णाययति, चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमानो देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रयोगोपपत्तिर्बोध्या। श. श. प्रका०

न' (वा ११११) भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् । 'जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्' (वा ११०७) । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । 'दृशेश्च' (वा ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन । 'शब्दायतेर्न' (वा ११०५)। शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति । 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

पूर्वयोर्लोपे हेतुमण्ण्यन्तात्तिबादौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवंच भक्षयत्यन्नं बटुः, खादतीत्यर्थः । तं प्रेरयतीति ण्यन्तस्यार्थः। **भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमिति।** क्षेत्रे प्ररूढमलूनं सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रज्ञजीवत्वात् तद्भक्षणं हिंसैवेति भावः।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । एतेषामणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **जल्पयति भाषयति वेति** । धर्ममिति शेषः । पुत्रो धर्मं जल्पति भाषते वा, तं देवदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावाद्वचनम् । नच शब्दनक्रियार्थत्वादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्माकर्मकाणा' मित्यस्य शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमध्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवदत्यादीनां संग्रहः । भाष्ये तु 'के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः, जल्पति विलपति आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके, उदाहरणमात्रप्रदर्शनमित्यन्ये । **दृशेश्चेति** । 'दृशिर् प्रेक्षणे' अस्याण्यणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । **दर्शयतीति** । हरिं भक्ताः पश्यन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । ननु दृशेर्बुद्धिविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह— **सूत्रे इति** । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने' इत्यादीनामेव ग्रहणम्, नतु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृशेश्च' इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृशेश्च' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **तेनेति** । ज्ञापनेनेत्यर्थः । **स्मरति जिघ्रतीत्यादीनामिति** । आदिना प्रेक्षते इत्यादीनां संग्रहः । **स्मारयतीति** । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः ।

शब्दायतेर्नेति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैर' इत्यादिना क्यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वे श्तिपा निर्देशोऽयम् । शब्दायेति क्यङन्तधातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **शब्दाययति देवदत्तेनेति** । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोजककर्तृत्वमादाय तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं

(५४१) हृक्रोरन्यतरस्याम् । १।४।५३ ॥ हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं–भृत्येन वा कटम् । 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (वा १११४) । अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं–भक्तेन वा । (५४२) अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म । १।४।४६॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते–अधितिष्ठति–अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । (५४३) अभि-

---

निरस्यति—धात्वर्थेति । शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यङन्तस्य धातोरर्थः । एवं च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतः शब्दायेति क्यङन्तधातुरकर्मकः, 'धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तस्मादकर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च 'शब्दाययति सैनिकै रिपून्' इति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः । ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं न स्यात् । आसधातोर्गत्यादिष्वनन्तर्भावात् । नचाकर्मकत्वात्तदन्तर्भाव इति वाच्यम्, 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वासंभवात् । किं च ओदनादिकर्मणः अविवक्षायां देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वं स्यात्, तदानीं पचेरकर्मकत्वेन गत्यादिष्वन्तर्भावादित्यत आह—येषामिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

हृक्रो । हृ च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति । हरति करोति वा कटं भृत्यः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य कर्मत्वविकल्पः । हृक्रोर्गत्यर्थादिष्वनन्तर्भावादप्राप्ते विभाषेयम् । हृक्रोरर्थान्तरे तु प्राप्तविभाषा । अभ्यवहारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । अत्र अभ्यवहरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तिः । अभिवादीति । हेतुमण्ण्यन्तस्याभिपूर्वकवदधातोर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चात्मनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः । अभिवादयते इति । अभिवदति नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तृगामिनि फले 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविकल्पः । अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनत्येव । पश्यति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयति । दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र बुद्धिग्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम् । तथापि 'दृशेश्च' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः ।

अधिशीङ्स्थासां कर्म । शीङ्, स्था, आस् एषां द्वन्द्वः । अधिपूर्वाः शीङ्स्थासः इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः । तदाह—अधिपूर्वाणामिति । अधिकरणसंज्ञापवादोऽयम् । अधिशेते इति । अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः, अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु सप्तम्यर्थस्याधारस्य द्योतकः । वैकुण्ठे शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः ।

अभिनिविशश्च। १।४।४७॥ अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गम्। 'परिक्रयणे संप्रदानम्—' (सू ५८०) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः। **(५४४) उपान्वध्याङ्वसः। १।४।४८॥** उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति-अनुवसति-अधिवसति-आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। 'अभुक्त्यर्थस्य न' (वा १०८७)। वने उपवसति।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥' (वा १४४४)

अभिनिविशश्च। आधार इति कर्मेति चानुवर्तते। अभिनीति संघातग्रहणम्। तदाह—**अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्येति। अभिनिविशते सन्मार्गमिति।** आग्रहवानित्यर्थः। अप्रतिहतप्रवृत्तिमानिति यावत्। नन्वेवं सति पापेऽभिनिवेशः इत्यत्रापि कर्मत्वात् द्वितीया स्यादित्यत आह-**परिक्रयणे इति।** 'परिक्रयणे' इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित विभाषाश्रयणात् क्वचिन्नेत्यन्वयः। तर्हि अभिनिविशते सन्मार्गमित्यत्रापि विकल्पः स्यादित्यत आह-**व्यवस्थितेति।** ननु 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्, आधारोऽधिकरणम्, अधिशीङ्स्थासां कर्म, अभिनिविशश्च' इति सूत्रक्रमः। तत्र 'अभिनिविशश्च' इत्यत्र कथमन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिः, 'आधारोऽधिकरणम्' 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इत्यत्र च तदनुवृत्तेरभावादित्यत आह—**मण्डूकप्लुत्येति।** तुल्यमिति शेषः। मण्डूकाः यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्रक्षिपन्त एव उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्येत्यर्थः। 'एतदर्थेष्वभिनिविष्टानाम्' इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम्। **उपान्वध्याङ्वसः।** उप अनु अधि आङ् इत्येतेषां द्वन्द्वः। उपान्वध्याङ्पूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् समासः। तदाह—**उपादिपूर्वस्येति। उपवसतीत्यादि।** वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः। उपसर्गाः आधारत्वद्योतकाः। अत्र 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम्। तत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।' इत्यमरः। भोजनस्यार्थः निवृत्तिर्यस्मात् प्रतीयते सः अश्यर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य अशेराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध इति यावत्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**अभुक्त्यर्थस्य नेति।**

अथोपपदविभक्तयः। उभसर्वतसोः इति। वार्तिकम्। उभशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्येत्यर्थः। **धिगिति।** धिक्शब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीया कार्या। 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक्। उपर्यादिष्वित्यनेन 'उपर्यध्यधसस्सामीप्ये' इति सूत्रोपात्तान्यव्ययानि गृह्यन्ते। द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितम्, तदन्तेषु कृतद्विर्वचनेष्विति यावत्। तथाच कृतद्विर्वचनेषु उपर्यादिषु त्रिषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीयेत्यर्थः। **तत इति।** उक्तप्रदेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया

उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम्। 'अभितःपरितःसमया निकषा-हा प्रति योगेऽपि' (वा १४४२—१४४३)। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया। निकषा लङ्काम्। हा कृष्णाभक्तम्। तस्य शोच्यता इत्यर्थः। 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्'। (५४५) अन्तराऽन्तरेणयुक्ते। २।३।४॥ आभ्यां

दृश्यत इत्यर्थः। **उभयतः कृष्णं गोपा इति**। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः। आद्यादित्वात् तसिः। 'उभयोऽन्यत्र' इत्ययच्। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। **सर्वतः कृष्णमिति**। कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः। **धिक् कृष्णाभक्तमिति**। धिक् निन्दायाम्। कृष्णाभक्तस्य निन्देत्यर्थः। केचित्तु कृष्णाभक्तो निन्द्य इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः। धिङ्मूर्खेत्यत्र तु निषिद्धाचरणमित्यध्याहार्यम्। **उपर्युपरीति**। 'उपर्यध्यधसस्सामीप्ये' इति द्विर्वचनम्। लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः। **अध्यधीति**। लोकस्य समीपदेशे हरिरस्तीत्यर्थः। **अधोऽध इति**। लोकस्य समीपे अधो हरिरस्तीत्यर्थः। **अभितःपरित इति**। 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम्। योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति शेषः। **अभितः कृष्णमिति**। गोपा इति शेषः। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः। **परितः कृष्णमिति**। कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः। 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिल्। **ग्रामं समया निकषेति**। समया निकषा इति च आकारान्ते अव्यये। ग्राममित्यस्य प्रत्येकमन्वयः। ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः। 'निकषान्तिके' 'समयान्तिकमध्ययोः' इति चामरः। 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति माघः। **हा कृष्णाभक्तमिति**। हा इत्याकारान्तमव्ययं खेदे। 'हा विषादशुगार्तिषु इत्यमरः। तदाह—**तस्य शोच्यतेत्यर्थ इति**। कृष्णाभक्तः शोच्य इत्यर्थ इत्यन्ये। प्रतियोगमुदाहरति—**बुभुक्षितमिति**। क्षुधार्तस्य किंचिदपि न स्फुरतीत्यर्थः। 'भा दीप्तौ' इह तु उपसर्गबलात् स्फुरणे वर्तते। ततो लक्षणादौ-अवृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम्। एवंच कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन गतार्थत्वं न भवति।

अन्तरान्तरेणयुक्ते। अन्तरा इत्याकारान्तमव्ययं, नतु टाबन्तम्। अन्तरेण-

१ सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते।
अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेः॥

इत्यादौ अतिशये द्वित्वं नित्यवीप्सयोरित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या। न तु 'उपर्यध्यधस' इत्यनेन सामीप्ये, इति न तत्र अम्लादिपदाद्द्वितीया, प्रकृतवार्तिकेन सामीप्ये द्वित्वे एव तद्विधानात्।

२ 'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु। इति भट्टिप्रयोगे तु हाशब्देन स्वगतमेव कष्टं बोध्यते न तु पित्रादिगतमिति न ततो द्वितीया। हा शब्दयोगाभावात्। हे पुत्र धिगस्तु इत्यादौ तु त्वामित्यध्याहार्यम्।

योगे द्वितीया स्यात्। अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखम्।

(५४६) कर्मप्रवचनीयाः। १।४।८३॥ इत्यधिकृत्य। **(५४७) अनुर्लक्षणे।** १।४।८४॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः।

(५४८) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। २।३।८॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात्। पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीया

त्यप्यव्ययमेव, नतु तृतीयान्तम् इति भाष्ये स्थितम्। **अन्तरा त्वां मां हरिरिति।** तव च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः। **अन्तरेण हरिमिति।** हरेर्वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने।' इत्यमरः। किमनयोरन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची। अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनत्यर्थः। अत्र अन्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वादव्ययत्वाभावान्न तद्योगे द्वितीया। नचैवं सति 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यत्र 'द्वयोश्चैवान्तरा कश्चित्' इति भाष्यप्रयोगः कथमिति शङ्क्यम्, मध्यत्वनिमित्तमवधित्वं हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया। ययोस्तु न तन्निर्णयस्तत्र संबन्धसामान्ये षष्ठ्येव भवति युक्तग्रहणादिति कैयटः।

कर्मप्रवचनीयाः। इत्यधिकृत्येति । 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति पर्यन्तमिति बोध्यम्। **अनुर्लक्षणे** । **लक्षणे द्योत्ये इति** । लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धे द्योत्ये इत्यर्थः। **उक्तसंज्ञ इति** । कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षितम्, नतु वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदितिवत् चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेत्थम्' इत्येव सिद्धेरिति वक्ष्यते। **गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति।** अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम्। 'कर्मप्रवचनीय'ः इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वर्थत्वम्। कर्मेति क्रियोच्यते, तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तरि बाहुलकादनीयप्रत्ययः, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किंतु क्रियानिरूपितसंबन्धविशेषं द्योतयन्ति। एवं च अनुप्रत्यादिषु क्रियानिरूपितसंबन्धस्य द्योत्यत्वेन अन्वयात् तत्र गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्तिर्बोध्या।

कर्मप्रवचनीय। युक्ते इति भावे क्तः। तदाह—**एतेन योगे इति। पर्जन्यो जपमन्विति।** कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम्। अत्र वृष्टिकाल उपदेश्यः, स च दुर्ज्ञानत्वात् शाखाग्रं प्रति द्विकलश्चन्द्र इतिवत् प्रज्ञानं किंचिदवलम्ब्यैव ज्ञाप्यः। जपोऽत्र प्रज्ञानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति संभवति। हेतुभूतजपो ह्यत्र लक्षणम्। हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तित्वघटितम्। एवंच वर्षहेतुभूतवरुणजपोत्तरकाले पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति। तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं चेति द्वयं द्वितीयार्थः। तदुभयमनुना द्योत्यते। लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन तदुत्तरकालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते। ततश्च जपात्मकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः। तदाह—**हेतुभूतेति**। अनभिहिताधिकारान्न पर्जन्यात् तृतीया, तस्य तिङा अभिहितत्वात्। ननु हेतुत्वांशस्य कथमिह लाभः,

अनेन बाध्यते। 'लक्षणेत्थंभूत—' (सू ५५२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। (५४६) **तृतीयार्थे** ।१।४।८५॥ अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या सह संबद्धेत्यर्थः। 'षिञ् बन्धने' क्तः। (५५०) **हीने** ।१।४।८६॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना

'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र तदनुपादानात्। एवंच हेतुत्वाविवक्षायां वृक्षमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र 'अनुर्लक्षणे' इति सावकाशम्। 'हेतौ' इति तृतीया तु धनेन कुलमित्यादौ सावकाशा। पर्जन्यो जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम्। तत्र परत्वात् हेतुतृतीयैव स्यादित्यत आह—**परापीति**। 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः। **पुनस्संज्ञेति**। वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र हि 'अनुर्लक्षणे' इत्यस्य न प्रयोजनम्, 'लक्षणेत्थम्' इत्येव सिद्धेः। ततश्च 'अनुर्लक्षणे' इत्यारम्भसामर्थ्यात् हेतुभूते लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वलब्धया द्वितीयया हेतौ तृतीया बाध्यत इति विज्ञायते इत्यर्थः। ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति।

तृतीयार्थे। अनुरित्यनुवर्तते। कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम्। **अस्मिन् द्योत्ये इति**। 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः। अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन कर्तृकरणे न गृह्येते, रामेण शरेणानुहतो वालीत्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायेन तृतीयाया एव प्रवृत्त्या अस्याः संज्ञायाः फलाभावात्। नापि 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधकत्वात्। तदाह—**नद्या सह संबद्धेति**[1]। साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तद्द्योतक इति भावः। ननु अन्ववसितशब्दस्य अवपूर्वात् 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोरुत्पन्नत्वात्कथमुक्तार्थलाभ इत्यत आह—**षिञ् बन्धने क्त इति**। उपसर्गबलेन संबन्धवृत्तेरस्मात् क्तप्रत्यय इत्यर्थः। अत्र यदवश्यं पुनःपुनर्लक्ष्यस्य ज्ञापकं तदेव न लक्षणम्। किंतु सकृत् ज्ञापकमपि। यथा यं कमण्डलुना भवान् अद्राक्षीत्, स छात्र इति। सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तस्य कमण्डलुर्लक्षणमिति 'अनुर्लक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तेन व्याप्यात्मकलिङ्गमेवात्र लक्षणमिति न भ्रमितव्यम्। **हीने**। **हीने द्योत्ये इति**। निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः। हीन इति भावे क्तः। 'ओ हाक् त्यागे' इति धातोरोदित्त्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। **अनुः प्राग्वदिति**। कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। **अनु हरिं सुरा इति**। अत्र निकृष्टभावोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः। तदाह—**हरेर्हीना इत्यर्थ इति**। हरेरिति षष्ठी प्रतियोगितायाम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः। **उपोऽधिके च**। चकारात् हीने इति समु-

---

१ हरिमवधीकृत्य हीना इत्यर्थे 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति पञ्चमी।

इत्यर्थः । (५५१) उपोऽधिके च ।१।४।८७॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके, सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । (५५२) लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः[1] । १ । ४ । ९० । एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति-परि-अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रति-परि-अनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रति-परि-अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्, वृक्षं वृक्षं प्रति-परि-अनु वा

क्षीयते । तदाह—**अधिके हीने चेति** । आधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । **प्राक्संज्ञमिति** । प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—**अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति** । 'यस्मादधिकम्' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी वक्ष्यत इत्यर्थः । **हीने इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **उप हरिं सुरा इति** । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

लक्षणेत्थंभूत । लक्षणं ज्ञापकम्, अयं प्रकारः इत्थं, तं प्राप्तः इत्थंभूतः, तस्याख्यानमुपपादकमित्थंभूताख्यानम्, भागः स्वीकार्योऽशः तत्स्वामी विवक्षितः। व्याप्तुं कार्त्स्न्येन संबन्धुमिच्छा वीप्सा । लक्षणं च इत्थंभूताख्यानं च भागश्च वीप्सा चेति द्वन्द्वाद्विषयसप्तमी । तदाह—**एष्विति** । एष्वर्थेषु द्योत्येष्विति तु नाश्रितम् । व्याप्तुमिच्छायास्तद्द्योत्यार्थत्वाभावादिति भावः । **लक्षणे इति** । उदाहरणं वक्ष्यते इति शेषः । **वृक्षं प्रतीति** । लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धो द्वितीयार्थः। स च प्रत्यादिद्योत्यः । वृक्षेण लक्ष्यमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविनष्टा विद्युत्, तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविनष्ट एव । तथाच वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽसत्त्वेन प्रत्यक्षाभावादनुमेया सा । ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युद्ज्ञानात् वृक्षो लक्षणम् । **इत्थंभूताख्यान इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **भक्तो विष्णुं प्रतीति** । भज सेवायाम् । भक्तिरस्त्यस्येति भक्तः, मत्वर्थीयोऽर्शआद्यच्, विषयतासंबन्धः प्रत्यादिद्योत्यो द्वितीयार्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः। अत्र भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थंभूतः तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्यत्वाद्विषयतासंबन्धस्तदुपपादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम् । **भागे इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति** । स्वामित्वं द्वितीयार्थः । प्रत्यादिद्योत्यः । तदाह—**हरेर्भाग इत्यर्थ इति** । **हरेः स्व**भूतेति यावत् ।

१ अयमत्राभियुक्तानां संग्रहः—लक्षणवीप्सेत्थंभावेष्वभि,भागे परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च, हीने उपश्च कथ्यते । इति ॥ अन्ते चेन अनोरनुकर्षः । तेनाऽनोः षट्स्वर्थेषु कर्मप्रवचनीयता । उपस्य अधिकार्थे संज्ञासत्वेऽपि तद्योगे सप्तम्युक्तेः तस्य द्वितीयाऽप्रयोजकतात तदर्थस्यात्र संग्रहः ।

सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति । (५५३) अभिरभागे १।४।९१ ॥ भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाभिष्यात्तद्दी-

---

वीप्सायामिति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **वृक्षं वृक्षं प्रतीति** । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । अत्र सन्वाच्या इच्छा स्वरूपसती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा च कार्त्स्न्येन संबन्धात्मिका । तथाच प्रकृत्यर्थगतकार्त्स्न्यमेव व्याप्तिः, सा यद्यपि द्विर्वचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्द्योत्यत्वमपि । तथाच कृत्स्नं वृक्षं सिञ्चतीत्यर्थः । व्यक्तिकार्त्स्न्यमिह विवक्षितम्, नत्ववयवकार्त्स्न्यमिति 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रवचनीयसंज्ञयेत्यत आह—**अत्रेति** । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम्, अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिञ्चतेः सस्य षत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु 'किमर्थमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिध्यति, उपसर्गसंज्ञानिवृत्तिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाभावे तदप्रसक्तेरित्याक्षिप्य द्वितीयार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम्' इत्युक्तम् । वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तदविवक्षायां संबन्धविवक्षायां षष्ठीं बाधितुमिदं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किं च वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिद्योत्यसंबन्धे अन्वयेन अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तषष्ठीबाधनार्थमिदम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पक्षिण आसते इत्यादौ अकर्मकधातुयोगे अधिकरणादिसंज्ञानिरासार्थं चेदमिति भाष्याशय इति शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां च स्पष्टम् । **एषु किमिति** । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थः । **परिषिञ्चतीति** । अभिमित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे ' उपसर्गात्सुनोति ' इति षत्वमिति भावः । **अभिरभागे** । **लक्षणादाविति** । आदिना इत्थंभूताख्यानवीप्सयोः संग्रहः । लक्षणे उदाहरति—**हरिमभि वर्तत इति** । जयः क्वेति प्रश्ने इदमुत्तरम् । लक्ष्यभावः अभिद्योत्यो द्वितीयार्थः । हरिलक्ष्यो जय इत्यर्थः । **भक्तो हरिमभीति** । इत्थंभूताख्याने उदाहरणमिदम् । विषयतासंबन्धः अभिद्योत्यो द्वितीयार्थः । हरिविषयकभक्तिमानित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति—**देवं देवमभि सिञ्चतीति** । कार्त्स्न्यसंबन्धात्मिका व्याप्तिर्द्वितीयार्थः, अभिद्योत्यश्च । कृत्स्नं देवमभि सिञ्चतीत्यर्थः । षत्वाभावादि पूर्ववत् । **यदत्रेति** । बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेदं वाक्यम् । स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः । अभिस्तद्द्योतकः । अत्र संसृष्टद्रव्ये यत् वस्तु मम स्वभूतं स्यात्, तत् मह्यं दीयतामित्यर्थः । स्यादित्यस्तेर्लिङि रूपम् । अत्र मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासात् उपसर्गत्वस्य निर्बाधत्वात्

यताम् । (५५४) **अधिपरी अनर्थकौ** । १।४।९३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधात् 'गतिर्गतौ' (सू ३९७७) इति निघातो न । (५५५) **सुः पूजायाम्** । १।४।९४॥ सु सिक्तम्, सु स्तुतम्। अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायाम् किम् । सुषिक्तं किं स्यात् तवात्र । क्षेपोऽयम् । (५५६) **अतिरतिक्रमणे च** । १।४।९५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान्कृष्णः । (५५७) **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु** । १।४।९६ ॥ एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पि-

---

'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । उक्तसंज्ञौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञकावित्यर्थः। **कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति** । अत्र कुत इत्यपादानपञ्चम्यास्तसिल् । कस्मात् प्रदेशादागच्छतीत्यर्थः । नन्वत्र अधिपर्योरनर्थकतया सम्बन्धस्य तद्द्योत्यत्वाभावेन द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावान्न द्वितीयाप्रसक्तिरित्यत आह—**गतिसंज्ञाबाधादिति** । अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परत्वसम्पत्तये कुत इत्युपात्तमिति भावः । अत्र प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिवार्थान्तरद्योतकत्वाभावेऽपि धात्वर्थद्योतकत्वमस्त्येव । अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थकत्वव्यवहारः । उक्तं च भाष्ये—'अनर्थान्तरवाचिनौ धातुनोक्तक्रियामेवाहतुः' इति । एवंच क्रियायोगाभावात् गतित्वस्यापि न प्रसक्तिरिति शङ्का निरस्ता । **सुः पूजायाम्** । कर्मप्रवचनीय इति शेषः । **सु सिक्तं सु स्तुतमिति** । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—**अनुपसर्गत्वान्न ष इति**। 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यनेनेति शेषः।**पूजायां किमिति**। सुना पूजायाः नित्यं प्रतीतेः प्रश्नः । **सुषिक्तं किं स्यात् तवात्रेति** । त्वया सम्यक् सिक्तं, किन्तु अत्राऽस्मिन् सुसेके कृते सति सेक्तुस्तव किं,न किञ्चिदपीत्यर्थः। **क्षेपोऽयमिति** । निन्दात्र गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्य एवात्र कर्मप्रवचनीयत्वम् । तदभावात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वमिति भावः । **अतिरतिक्रमणे च** । चकारात् पूजायामिति समुच्चीयत इत्याह-**पूजायां चेति** । अतिक्रमणमुचितादाधिक्यम् । **अति देवान् कृष्णः इति** । प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्योऽधिकः कृष्ण इत्यर्थः । देवानां पूज्य इति वा । आद्येऽर्थे 'कुगतिप्रादयः' इति समासो न। 'स्वती पूजायाम्' इति नियमात् । द्वितीये त्वनभिधानान्नेत्याहुः।

अपिः पदार्थ । पदार्थश्च संभावनञ्च अन्ववसर्गश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति द्वन्द्वः । एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—**एष्विति** । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः, तद्द्योतकमपिमुदाहरति—**सर्पिषोऽपि स्यादिति** । यत्रातिदौर्लभ्यादत्यल्पमाज्यं भुञ्जानेभ्यो दीयते तदुपहासार्थमिदं वाक्यम् । अत्रापेः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—**अनुपसर्गत्वा-**

षोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। संभावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते। सर्पिषः इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे। इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्, संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि, अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयाद्वृषलम्, गर्हा।

न्न ष इति। 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इत्यनेनेति शेषः। अपिद्योत्यं पदार्थं विशदयितुमाह—**संभावनायां लिङिति**। 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' इति सूत्रे 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्' इति पठितवचनेनेति शेषः। तत्र आशङ्का उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का, संभावनैवेति भावः। सा च प्रकृत्यर्थगता भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। असधातोश्च भवनमर्थः, 'अस भुवि' इत्युक्तेः। भवनं च सत्ता, 'भू सत्तायाम्' इत्युक्तेः। ततश्च संभावनाविषयीभूतभवनार्थकादस्धातोः कर्तरि लिङि श्नसोरल्लोपे यासुडागमादौ स्यादिति रूपम्। तेन च संभावनाविषयभवनाश्रयः कर्ता अवगतः, स च कर्ता क इत्याकाङ्क्षायां प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च बिन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो द्योतयति, स च बिन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे संभावनाविषये भवने स्वस्य बिन्दोर्दौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, संभावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि संभावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात्। तदिदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो द्योतयति। एवं च बिन्दोः कर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसंबन्धेन च स्यादित्यत्रान्वयः। तदाह—**तस्या एवेति**। संभावनाया एवेत्यर्थः। कर्तुर्बिन्दोर्दौर्लभ्यात् भवनक्रियायां यत् दौर्लभ्यं तद्द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः। ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेतु इत्यत आह—**सर्पिषः इति**। संबन्ध इत्यनन्तरं वर्तत इति शेषः। एवंच सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती बिन्दुकर्तृका संभावनाविषयीभूता सत्तेति बोधः। **इयमेवेति**। बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतैवेत्यर्थः। ननु कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्वयसत्त्वात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह—**द्वितीया तु नेति**। कुत इत्यत आह—**सर्पिष इति**। सर्पिषः बिन्दुनैव योगः, न त्वपिनेत्येवं सर्पिष इति षष्ठी त्वित्यादिसंदर्भेण उक्तत्वादित्यर्थः। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्व[1]मेव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसंबन्धस्य बिन्दुरेव प्रतियोगी नतु सर्पिरिति भावः। तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहृत्य संभावनद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयाद्विष्णुमिति**। 'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति लिङ्।

संभावनपदं व्याचष्टे—**संभावनमित्यादिना**। अवाङ्मनसगोचरं विष्णु-

---

१ प्रतियोगित्वं—प्रतियोग्यर्थ बोधकत्वमित्यर्थः।

अपि सिञ्च, अपि स्तुहि, समुच्चये । **(५५८) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २।३।५ ॥** **इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥**

(५५९) स्वतन्त्रः कर्ता । १।४।५४ ॥ **क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो-**

मपि स्तुयात् । स्तोतुं शक्त इत्यर्थः । अत्युक्तिरियम् अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोतुमशक्यत्वात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गत्वबाधात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुहीति** । स्तुहि वा, न वा, यथेष्टं कुर्वित्यर्थः। अन्ववसर्गपदं व्याचष्टे—**अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञेति** । 'प्रैषातिसर्ग' इति लोट् । गर्हाद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि स्तुयाद् वृषलमिति** । 'गर्हायां लडपिजात्वोः' इति लटं बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च संभावनायां लिङ्। अत्र वृषलस्य निन्द्यत्वात् तत्स्तुतेर्निन्द्यत्वं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । धिग्देवदत्तमिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिमुदाहरति—**अपि सिञ्च अपि स्तुहीति** । अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वादुभयत्रापि षत्वाभावः । सिञ्च, स्तुहि चेत्यर्थः ।

कालाध्वनोः । इहेति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्यन्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः । गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रव्यैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वभ्यामेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं कल्याणीति** । भवतीति शेषः। त्रिंशद्दिनात्मको मासः । तस्मिन्नविच्छिन्नमङ्गलवानित्यर्थ । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासमधीते इति** । त्रिंशद्दिनात्मके प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**मासं गुडधाना इति** । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुडधानाः सन्तीत्यर्थः । कालात्यन्तसंयोगमुदाहृत्य अध्वात्यन्तसंयोगे उदाहरति—**क्रोशं कुटिला नदीत्यादि । मासस्य द्विरिति** । मासे त्रिंशद्दिनात्मके द्वयोर्दिनयोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् कृत्वोऽर्थे सुच् 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षष्ठी । शेषषष्ठीति केचित् । 'शिवरात्रौ जागृयात्' इत्यत्र तु अधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीत्याहुः । उपपदविभक्तीनां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तेरिति तदाशयः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः । स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितमित्याह—**क्रियायामिति** । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु स्थाली पचतीत्यादौ कथं स्थाल्यादीनां कर्तृत्वं, स्वा-

अर्थः कर्ता स्यात् । (५६०) साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । (५६१) कर्तृकरणयोस्तृतीया । २।३।१८॥ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा १४६६) । प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन

तन्त्र्याभावादित्यत आह–**विवक्षितोऽर्थ इति** । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति ' इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पचतीत्यत्र विक्लित्तिरूपफलाश्रये तण्डुलेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तं च हरिणा—' धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ।' इति । धातूपात्तव्यापारवतीत्यर्थः । **साधकतमं करणम्** । **क्रियासिद्धाविति** । क्रियोत्पत्तावित्यर्थः । कारकाधिकारलभ्यमिदम् । **प्रकृष्टोपकारकमिति** । कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत् सहायभूतं तदुपकारकमित्युच्यते । साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत् । साधकशब्दात् ' अतिशायने तमप् ' इति तमप् । अतिशयितं साधकं साधकतममिति भावः । यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत् प्रकृष्टम् । कर्तृव्यापाराधीनयद्व्यापाराव्यवहिता क्रियानिष्पत्तिः तत्तस्यां करणमिति यावत् । **तमब्ग्रहणं किमिति** । साधकमित्येवोच्यताम् । कारकाधिकारादेव सिद्धे पुनः साधकग्रहणादेव प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञायत इति प्रश्नः । **गङ्गायां घोष इति** । अयमाशयः—कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायः एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं तमब्ग्रहणम् । अन्यथा ' आधारोऽधिकरणम् ' इत्यत्र अन्वर्थमहासंज्ञाबलादेवाधारलाभे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् । एवं च तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिरित्यादावेव स्यात् । गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलमित्यादौ न स्यात् । अतस्तमब्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'आधारोऽधिकरणम्' 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यत्र वक्ष्यते ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह–**अनभिहित इति** । **रामेणेति** । रामकर्तृकबाणकरणकहिंसाक्रियाविषयो वालीत्यर्थः । **प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति** । तृतीयाया इति शेषः । उपपदविभक्तिरियम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । **प्रकृत्या चारुरिति** । संबन्धस्तृतीयार्थः । प्रकृतिः स्वभावः, तत्संबंधिचारुत्ववानित्यर्थः । यदा तु स्वभावेनैवायमभिरूपः न त्वलंकारादिनेति करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेः करणत्वं विवक्ष्यते तदा 'कर्तृकरणयोः' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् । **प्रायेण याज्ञिक इति** । प्रायशब्दो बहुलवाची । बहुलाचारसंबन्धियाज्ञिकत्ववानित्यर्थः । संबन्धश्च ज्ञाप्यज्ञापकभावः । बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुलेन आचारेण संपन्न-

धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि[1]। (५६२) दिवः कर्म च। १। ४। ४३॥ दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्, चात्करणसंज्ञम्। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति। (५६३) अपवर्गे तृतीया। २। ३। ६॥ अपवर्गः[2] फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः। अपवर्गे किम्। मासमधीतो नायातः। (५६४) सहयुक्तेऽप्रधाने। २। ३। १९॥ सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहा-

---

याज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम्। **गोत्रेण गार्ग्य इति**। गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः। अत्र प्रथमा प्राप्ता। गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम् इति भाष्यम्। **समेनैति, विषमेणैतीति**। क्रियाविशेषणमेतत्। समं विषमं च गमनं करोतीत्यर्थः। कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। समेन विषमेण वा पथा एतीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम् इति भाष्यम्। **द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति**। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम्। द्विद्रोणसंबन्धि धान्यमित्यर्थे षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यमूल्यं हिरण्यं द्विद्रोणं, तेन क्रीणातीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम् इति भाष्यम्। **सुखेनेति**। सुखजनकं यानं करोतीत्यर्थः। क्रियाविशेषणम्। द्वितीया प्राप्ता। **इत्यादीति**। नाम्ना सुतीक्ष्णः नामसंबन्धिसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थः। नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानित्यर्थे तु 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्। धान्येन धनवानित्यत्र तु अभेदस्तृतीयार्थः। धान्याभिन्नधनवानित्यर्थः। वह्नित्वेन वह्निं जानामीत्यत्र तु प्रकारत्वं तृतीयार्थः। वह्नित्वप्रकारकवह्निज्ञानवानस्मीत्यर्थ इत्याद्यूह्यम्।

दिवः कर्म च। साधकतममित्यनुवर्तते। तदाह—**दिवः साधकतममिति**। दिवुधात्वर्थं प्रति साधकतममित्यर्थः। **चादिति**। चकारात् करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः। **अपवर्गे तृतीया**। अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गे लौकिका अग्नयः' इत्यादौ दर्शनात्। इह तु फलप्राप्तिर्विवक्षिता। फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण क्रियायाः। तदाह—**अपवर्गः फलप्राप्तिरिति**। **कालाध्वनोरिति**। अनेन 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयाया अयमपवाद इति सूचितम्। **अह्नेति**। अह्नि क्रोशे वा निरन्तरम् अनुवाकोऽध्ययनेन गृहीत इत्यर्थः। **नायात इति**। न गृहीत इत्यर्थः। **सहयुक्ते**। 'पृथग्विनानानाभिः' इतिवत् सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहार्थकशब्दानां

---

[1] एवं नाम्ना देवदत्त इत्यादिपदाद्बोध्यम्। 'सुरथो नाम राजाऽभूत्' इत्यादौ तु अव्ययसंज्ञकानामशब्दात्तृतीयाया अव्ययत्वात्। लुग्बोध्यः।

[2] वृजी वर्जने इति धातोरपपूर्वस्य घञन्तस्य परित्यागोऽर्थः। स च साधनसामग्र्याः। तथाच साधनसामग्रीपरित्यागस्य फलप्राप्तिदशायामेव संभवादपवर्गपदार्थः फलप्राप्तिः। अनयैव रीत्याऽपवर्गपदार्थो मोक्षोऽपि फलतीति बोध्यम्।

गतः पिता। एवं साकंसार्धंसमंयोगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। 'वृद्धो यूना—(सू ६३१) इत्यादिनिर्देशात्। (५६५) येनाङ्गविकारः। २। ३। २० ॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततः तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किम्। अक्षि काणमस्य। (५६६) इत्थं भूतलक्षणे। २। ३। २१ ॥ कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः। (५६७) संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २। ३। २२ ॥ संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा संजानीते। (५६८) हेतौ। २। ३। २३ ॥ हेत्व-

साकमित्यादीनामपि ग्रहणार्थमित्याह—**सहार्थेनेति**। **पुत्रेणेति**। पितुरत्रागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य तु तत्स हित्यगम्य आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम्। यद्यप्यागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात् तृतीया सिद्धा। तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्य मुख्योदाहरणम इति भाष्ये स्पष्टम्। अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं साकमिति**। ननु 'पुत्रेणागतः पिता' इत्यत्र सहादिशब्दाभावात् कथं तृतीयेत्यत आह—**विनापीति**। 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेत्' इति सूत्रे सहादिशब्दाभावेऽपि तदर्थावगमेऽपि तृतीयानिर्देशदर्शनादित्यर्थः। **येनाङ्गविकारः**। अङ्गान्यस्य सन्तीत्यङ्गं शरीरम्। अर्शआद्यच्। तस्य विकार इति विग्रहः। येनेत्यनेन प्रकृत्यर्थभूतमङ्गं परामृश्यते। नह्यविकृतेन अङ्गेन अङ्गिनो विकारः संभवति। तदाह—**येनाङ्गेनेत्यादिना**। **अक्ष्णा काण इति**। काणशब्दः काणत्ववति वर्तते। संबन्धस्तृतीयार्थः। स च काणत्वेऽन्वेति। तदाह—**अक्षिसंबन्धीति**। संबन्धश्च विकारप्रयुक्तत्वरूपः। अक्षिविकारप्रयुक्तकाणत्ववानिति यावत्। यद्यपि एकमक्षि विकलं काणमित्युच्यते। तथाप्यवयवधर्मस्य शरीरे तदवच्छिन्नात्मनि व्यवहारो निरूढः। द्वौ विप्राविितिवत् अक्ष्णेति पदस्य प्रयोगः समर्थ्यः। **इत्थंभूतलक्षणे**। अयं प्रकारः इत्थं, तं भूतः प्राप्तः इत्थंभूतः 'भू प्राप्तौ' इति चौरादिकात् 'आधृषाद्वा' इति णिजभावे गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्तः। लक्षणं ज्ञापकम्। प्रकारविशेषं प्राप्तस्य ज्ञापके (संबन्धे द्योत्ये) इत्यर्थः। तदाह—**कंचित्प्रकारमिति**। **जटाभिस्तापस इति**। तपः अस्यास्तीति तापसः। 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' 'अण् च' इति मत्वर्थीयः अण्प्रत्ययः। तापसत्ववति वर्तते। लक्ष्यलक्षणभावस्तृतीयार्थः। तदाह—**जटाज्ञाप्येति**। न च ज्ञाने करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति वाच्यम्, करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थत्वात्। **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि**। संपूर्वस्य ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनं 'संज्ञ' इति तदाह—**संपूर्वस्य जानातेरिति**। द्वितीयापवादोऽयं तृतीयाविकल्पः। **संजानीते इति**। सम्यक् जानीते इत्यर्थः। 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम्।

हेतौ। **हेत्वर्थे इति**। हेतुरिह कारणपर्यायो लौकिक एव विवक्षितः, ननु

र्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका'।

'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः। ननु हेतोरपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह—**द्रव्यादिसाधारणमिति**। आदिना गुणक्रियासंग्रहः। द्रव्यं गुणं क्रियां च प्रति यज्जनकं तत्र सर्वत्र विद्यमानमित्यर्थः। **निर्व्यापारसाधारणं चेति**। द्वारीभूतव्यापारवति तद्रहिते च विद्यमानं चेत्यर्थः। एवं च द्रव्यगुणक्रियात्मककार्यत्रयनिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत् तद्धेतुत्वमिति फलति। **करणत्वं त्विति**। क्रियाजनकमात्रवृत्ति व्यापारवद्वृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः। एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्यतरेण अन्यतरस्य नान्यथासिद्धिरिति भावः। तत्र द्रव्यं प्रति हेतुमुदाहरति—**दण्डेन घट इति**। दण्डहेतुको घट इत्यर्थः। दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वमिति भावः। क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—**पुण्येन दृष्टो हरिरिति**। यागादिना स्वर्गादिफले जननीये यदवान्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते। तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न करणत्वमिति भावः। गुणं प्रति हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवर्चसमित्याद्युदाहार्यम्। ननु अध्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया। अध्ययनस्य गुरुकुलवासं प्रति हेतुत्वाभावात् प्रत्युत अध्ययनस्य वाससाध्यत्वादित्यत आह—**फलमपीह हेतुरिति**। अध्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया अध्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात्। यदा त्वध्ययने फले एतादृशं हेतुत्वमविवक्षित्वा अध्ययनार्थमेव वासो विवक्ष्यते, तदा चतुर्थ्येव भवति—अध्ययनाय वसतीति। एतच्च प्रकृतसूत्रे कैयटे स्पष्टम्।

ननु अलं श्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिदप्यश्रवणात् करणत्वहेतुत्वयोरसंभवात् कथं तृतीयेत्यत आह—**गम्यमानाऽपीति**। न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीत्यर्थः। करणतृतीयैवेयमित्यभिप्रेत्याह—

---

१ अयं भावः करणसंज्ञायां 'कारके' इत्यधिकारात् क्रियान्वयित्वनियमात् क्रियामात्रविषयत्वं लब्धम्। तथा कर्तृव्यापारजन्यव्यापारवत्त्वनियमात्करणस्य व्यापारनियतत्वं लब्धम्। हेतौ तथाविधनियमद्वयकारणाभावादेव द्रव्यगुणक्रियाऽन्यतमान्वयित्वं, व्यापारतदभावान्यतरवत्त्वं चौत्सर्गिकमेवेति।

२ पुण्यस्य गुणविशेषरूपत्वेन गुणे क्रियाश्रयत्वासम्भवेन सव्यापारत्वाभावात्करणत्वासम्भवेन हेतुत्वमेव।

अलं श्रमेण । श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' (वा ५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ॥

(५६९) कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।१।४।३२॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् । **(५७०) चतुर्थी संप्रदाने** । २।३।१३ ॥ विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । 'क्रियया यम-

---

अलं श्रमेणेति । ऊषरक्षेत्रं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति नञर्थे निषेधे वर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।' इत्यमरः । साध्यमित्यध्याहारलभ्यम् । तदाह—**श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थ इति** । सद्यः खेदाधायकत्वात् साधने व्यापृतिरेव श्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिफलस्य क्रियारूपत्वाभावात् कथं श्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—**इहेति** । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः । एतेन श्रमस्य साधनक्रियायाश्चाभेद इति निरस्तम्, श्रमशब्देन व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादिव्यापारस्य, 'साधनक्रियां प्रती'त्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेश्च विवक्षितत्वात् । 'गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणान्तरमाह—**शतेनेति** । वीप्सायां द्विर्वचनम् । एकैकेन शतेन संख्यया वत्सान् पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र वत्सनिष्ठशतसंख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकशतसंख्यया वत्सान् परिच्छिद्य तदधिकवत्सेभ्यो व्यावर्त्य पाययतीत्यर्थः । तथाच शतसंख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः । **अशिष्टेति** । इदंच 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते । वैदिकमार्गानुयायिनः शिष्टाः, वेदमार्गादपेताः अशिष्टाः, तेषां व्यवहारः आचारः, तस्मिन् विषये दाणधातोः प्रयोगे सति चतुर्थ्यर्थे संप्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः । **दास्या संयच्छते कामुक इति** । दास्यै कामुकः प्रयच्छतीत्यर्थः । कामुक इत्यनेन रत्यर्थमिति गम्यते । दास्यां रतिः धर्मशास्त्रनिषिद्धत्वादशिष्टव्यवहार इति भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह—**धर्म्ये त्विति** । धर्मादनपेत इत्यर्थः । न तृतीयेति शेषः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यदिति रत्नाकरः । धर्मे त्विति पाठस्तु सुगम एव । इति तृतीया विभक्तिः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । कर्मणा यमभि । कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण यमभिप्रैति शेषित्वेनाध्यवस्यति स संप्रदानमित्यर्थः । शेषित्वं भोक्तृत्वम् । संप्रदीयते यस्मै तत् संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञैषा । ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मणेत्याकाङ्क्षायां दानस्येति गम्यते । तदाह—**दानस्येत्यादिना** । देयद्रव्योद्देश्यं संप्रदानमिति फलितम् । दानस्येति किम् । पयो नयति देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तस्य पयोनयनोद्दे-

भिप्रैति सोऽपि संप्रदानम्' (वा १०८५)। पत्ये शेते। यजेः 'कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (वा १०८६) पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। (५७१) रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १। ४। ३३॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः

श्यत्वेऽपि न संप्रदानत्वम्, पयसा दानकर्मत्वाभावात्। **चतुर्थी संप्रदाने। विप्रायेति**। विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । **अनभिहित इत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः। **दानीयो विप्र इति**। दानोद्देश्य इत्यर्थः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् संप्रदाने अनीयर् । तेन कृता संप्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वान्न चतुर्थीति भावः। ननु दानक्रियाकर्मोद्देश्यस्यैव संप्रदानत्वे पत्ये शेते इत्यत्र अकर्मकशयनक्रियोद्देश्यस्य पत्युः कथं संप्रदानत्वमित्याशङ्कायां 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रवृत्तम्। तदेतदर्थतः संगृह्णाति—**क्रियया यमिति**। क्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति यावत्। **पत्ये शेते इति**। पतिमुद्दिश्य शेते इत्यर्थः। नन्वेवमपि ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञाविधिवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, अत एव तत्र कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत्, न—पत्ये शेत इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञायाः सकर्मकस्थले कर्मसंज्ञया बाधात्। तथाच अकर्मकक्रियोद्देश्यमपि संप्रदानमिति फलतीति भावः। **कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति**। वार्तिकमिदम्। एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः संप्रदानस्य च समवाये सतीति शेषः । यजधातुविषयमेवेदमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**पशुना रुद्रं यजत इति**। अत्र यजधातुर्दानार्थक इत्यभिप्रेत्याह—**पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थ इति**। इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः।

रुच्यर्थानाम्। **रुच्यर्थानां धातूनामिति**। 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'। दीप्तिरिह न रुच्यर्थः, प्रीयमाण इति विरोधात् । तथाच प्रीतिजननार्थानामित्यर्थः। **प्रीयमाण इति**। समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः। **हरये रोचते भक्तिरिति**। भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः कर्मत्वं प्राप्तम्, तदपवादोऽयम्। नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात् संप्रदानत्वं स्यादित्यत आह—**अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति**। समवायेन प्रीत्याश्रयापेक्षया यदन्यत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुचधात्वर्थः। प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्विषयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः। तथा च अभिलषतेः रुच्यर्थकत्वाभावान्न तद्योगे संप्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तदपेक्षया यत् अन्यत् भक्तिः, तत्कर्तृकैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः। नन्विह भक्तेः संप्रदानत्वं कुतो न स्यात्। विषयतासंबन्धेन भक्तेरपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—**हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्रीति**। हरेरेव समवायसंबन्धेन प्रीत्याश्रयतया

पथि । (५७२) श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।१।४।३४॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । (५७३) धारेरुत्तमर्णः ।१।४।३५॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । (५७४) स्पृहेरीप्सितः ।

प्रीयमाणत्वात् भक्तेः कर्त्र्या उक्तरीत्या प्रीयमाणत्वाभावाच्च न संप्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न भक्तेः संप्रदानत्वप्रसक्तिः, तिङा अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च । नापि हरेः, प्रीयमाण इति कर्मणि शानच्प्रयोगबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्यस्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् अन्यथा प्रीधातुकर्मणः संप्रदानत्वे कर्मणि शानचो दौर्लभ्यात् । मोदकः पथीति । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावान्न संप्रदानत्वमिति भावः । श्लाघह्नुङ् । 'श्लाघृ कत्थने' 'ह्नुङ् अपनयने' 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपालम्भे' एषां द्वन्द्वः । शपामित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः, ज्ञीप्स्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेः सन्नन्तात् कर्मणि शानच् । तदाह—एषां प्रयोगे इत्यादिना । गोपी स्मरादिति । मन्मथपीडावशात् गोपी आत्मस्तुत्या विरहवेदनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । ह्नुते इति । सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । तिष्ठते इति । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । शपते इति । उपालम्भेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्णः । धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । 'धृङ् अवस्थाने' इत्यस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—धारयतेरित्यादिना । अन्यस्वामिकं द्रव्यं नियतकाले पुनरर्पणबुद्ध्या गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्णः, ऋणस्यार्पयिता धनस्वामी उत्तमर्णः । प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्ध्या उत्तमम् अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यस्येति विग्रहः । भक्तायेति । भक्तसंबन्धी यो मोक्षः अपरिमितनित्यसुखविशेषः तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेरयति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः तुलसीदलादिद्रव्यं प्रयच्छति, तच्च गृह्णन् तुष्टो हरिः तत्प्रत्तद्रव्यं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति । तदाहुः पौराणिकाः—'तोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तदृणं मत्वा देवो निःश्रेयसमेव निष्क्रयं मनुते ।' इत्यादि । तथाचात्र भक्तस्य ऋणदातृत्वेन उत्तमर्णत्वात् संप्रदानत्वं संबन्धषष्ठ्यपवादः । स्पृहेरीप्सितः । 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिचि

१।४।३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा, पुष्पाणि स्पृहयति । (५७५) **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७ ॥** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् ।हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्यो द्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति । (५७६) **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म।१।४।३८**

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । प्रयोग इत्यध्याहार्यम् । तदाह—**स्पृहयतेरित्यादिना** । ननु पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, नतु पुष्पाणि स्पृहयतीत्यपि । उभयं त्विष्यते । तत्राह—**ईप्सितमात्र इति** । यदा त्वीप्सितत्वस्यापि न विवक्षा, किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति साधु । 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च ।' इत्यादिदर्शनात् । वाक्यपदीये तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चायमपवाद इति स्थितम् । हेलाराजोऽप्येवम् । तन्मते पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

क्रुधद्रुह । **क्रुधाद्यर्थानामिति** । 'क्रुध क्रोधे' 'द्रुह द्रोहे' श्यन्विकरणौ । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायां' शब्विकरणः । 'असूञ उपतापे' कण्ड्वादिः । एषामर्था एवार्था येषामिति विग्रहः । **हरये क्रुध्यतीति** । रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । घातेच्छासमनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । **द्रुह्यतीति** । कोपात् हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका क्रिया । धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकः । **ईर्ष्यतीति** । ईर्ष्या असहनम् । हरिं कोपान्न सहत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । **असूयति वेति** । असूया गुणेषु दोषारोपः । यथाविहितकर्माचारे दम्भादिकृतत्वारोपणम् । इह कोपात हरिं दुर्गुणं मन्यत इत्यर्थः । **मैनामिति** । एनां भार्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोतीत्यर्थः । नात्र भार्यां प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहत इत्येव विवक्षितमिति बोध्यम् । एवंच क्रोधद्रोहेर्ष्यासूयानां कोपमूलकत्व एवेदमिति भाष्ये स्थितम् । तथाच कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्वेव, कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् क्रुधार्थकत्वाभावाच्च । प्ररूढकोप एव हि क्रोधः, 'नह्यकुपितः क्रुध्यति' इति भाष्यात् ।

सोपसर्गयोरनयोर्योगे यं प्रति कोपः तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति–अभिद्रुह्यति। (५७७) **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः** ।१।४।३९॥ एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात्, यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति–ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। (५७८) **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता** ।१।४।४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तं प्रतिजानीते इत्यर्थः। (५७९) अनुप्रति-

---

क्रुधद्रुहोः। उपसृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे—**सोपसर्गयोरिति**। पूर्वसूत्रापवादोऽयम्। हरेः क्रोधद्रोहोद्देश्यत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इति संप्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः। नापि तादर्थ्यचतुर्थ्याः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः कर्मत्वम्। अतः शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वाचनिकं कर्मत्वम्। **राधीक्ष्योः**। **यदीय इति**। यद्विषयक इत्यर्थः। विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे–**विविधः प्रश्नः इति**। **कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्ग इति**। गर्गो नाम ज्योतिश्शास्त्रवित् ऋषिविशेषः, स कृष्णाय राध्यति ईक्षते वेत्यन्वयः। 'राध संसिद्धौ' 'ईक्ष दर्शने'। इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विप्रश्न इति लिङ्गात्। तदाह—**शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थ इति**। अत्र शुभस्याशुभस्य च प्रश्नविषयस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन्नुपपद्यते। अन्यथा 'राधोऽकर्मकात्' इति नियमात् श्यन् न स्यात्। एवंच किं कृष्णस्य शुभमशुभं वेति पृष्टो गर्गः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। कृष्णस्य संप्रदानत्वं षष्ठ्यपवादः।

प्रत्याङ्भ्याम्। प्रत्याङ्भ्यामिति दिग्योगे पञ्चमी। परस्येत्यध्याहार्यं श्रुव इत्यस्य विशेषणम्। 'श्रु श्रवणे'। इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते। पूर्वशब्दः प्रेरणात्मकव्यापारं परामृशति। तदाह—**आभ्यामित्यादिना**। पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम्–**प्रवर्तनारूपस्येति**। प्रेरणारूपस्येत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यामित्यनेन समुदिताभ्यां परस्येति नार्थो विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अभिनिविशश्च' इतिवत् 'प्रत्याङ् श्रुवः' इत्येव ब्रूयादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वेति**। अत्र प्रतिपूर्वक आङ्पूर्वकश्च श्रुधातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीते इति लभ्यते। केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां विप्रः कर्तृत्वेनान्वेति। तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् संप्रदानत्वं कर्तृतृतीयापवाद इत्यभिप्रेत्याह—**विप्रेणेति**। मह्यं गवादिद्रव्यं देहीति विप्रेण पृष्टः सन् देवदत्तः तुभ्यं ददामीत्यभ्युपगच्छतीति योजना। **अनुप्रतिगृणश्च**। पूर्वस्य कर्तेत्यनुवर्तते। 'गॄ शब्दे' इत्यस्य श्नान्तस्य अनुकरणशब्दात् गृण इति षष्ठी। अत्र गृधातुः शंसितृकर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते। तत्र पूर्व-

गृणश्च ।१।४।४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रेऽनुगृणाति-प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। (५८०) परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।१।४।४४॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम् तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन— शताय वा परिक्रीतः। 'तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या' (वा १४५८) । मुक्तये हरिं भजति। 'क्लृपि संपद्यमाने च' (वा १४५९)। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते-संपद्यते-जायते

व्यापारस्य शंसनस्य कर्ता संप्रदानमित्यर्थः । तदाह—**आभ्यामिति**। पूर्वसूत्रे प्रत्याङ्भ्यामिति द्विवचननिर्देशबलात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धावधारणात् तत्साहचर्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति। होता प्रथममिति।** शंसितारं होतारं उत्तरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत्। 'ओऽथ मोदैव' इति प्रतिगरमन्त्रः । ओ इति संबोधने, मोदै इति लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व इत्येवकारार्थे । हे होतः अथ त्वदीयशंसनानन्तरं तुष्याम्येवेति तदर्थः। प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुः संप्रदानत्वम् ।

परिक्रयणे। नियतकालमिति। तुभ्यमेतावद्वेतनं दीयते, तत् गृहाण, एतावन्तं कालं त्वं मम कर्मकरो भव इत्येवं परिमितकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणमित्यर्थः। साधकतममित्यनुवर्तते। तदाह—**तस्मिन् साधकतममिति**।संप्रदानत्वाभावे करणसंज्ञा । **शतेनेति** । सुवर्णादियत्किंचिद्द्रव्यशतेनेत्यर्थः । **तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्येति**। 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रभाष्ये पठितमेतत्। तस्मै इदं तदर्थम्। अर्थेन नित्यसमासः। तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। तेन च उपकार्योपकारकभावसंबन्धो विवक्षितः। तत्र उपकार्यादेव चतुर्थी, भाष्ये यूपाय दारु, कुण्डलाय हिरण्यम्, इत्युदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्योदाहरति— **मुक्तये इति**। मुक्त्यर्थमित्यर्थः। उपकार्यत्वं च बहुविधं जन्यत्वादि। यथा मुक्तये हरिं भजतीति, मुक्तिर्जन्येति गम्यते। प्राप्यत्वं वा, ब्राह्मणाय दधीति ब्राह्मणस्योपकार्यत्वं गम्यते इत्यादि। नचैवमपि अनेनैव सिद्धे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं संप्रदानसंज्ञाविधानं च व्यर्थमिति वाच्यम्, 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्। **क्लृपि संपद्यमाने चेति**। क्लृपीति सप्तमी, संपत्तिः विकारात्मना उत्पत्तिः, परिणाम इति यावत्। क्लृपिधातौ प्रयुज्यमाने सति संपद्यमानेऽर्थे वर्तमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। **भक्तिरिति**। ज्ञानात्मना परिणमते इत्यर्थः। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति— **संपद्यते, जायते इत्यादीति**। आदिना परिणमते इत्यादिसंग्रहः। परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनम्। अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धमित्याहुः। **उत्पातेन ज्ञापिते चेति**। अशुभसूचकः आकस्मिकः भूतविकारः उत्पातः, तेन सूचितेऽर्थे

इत्यादि। 'उत्पातेन ज्ञापिते च' (वा १४६०) वाताय कपिला विद्युत्। 'हितयोगे च' (वा १४६१) । ब्राह्मणाय हितम्। (५८१) **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः।** २।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः।एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि। (५८२) **तुमर्थाच्च भाववचनात्।** २।३।१५।।'भाववचनाश्च'(सू ३१८०) इति

विद्यमानात् चतुर्थी वाच्येत्यर्थः । **वातायेति**। महावातस्य सूचिकेत्यर्थः। **हितयोगे चेति**। चतुर्थी वाच्येति शेषः। **ब्राह्मणाय हितमिति**। ब्राह्मणस्य सुखकृदित्यर्थः। याजनादीति शेषः।

क्रियार्थ। क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था । क्रियेति विशेष्यमध्याहार्यम्। क्रियाफलकक्रियावाचकमिति यावत्। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येति विग्रहः। तुमुनो विशेषणमेतत्। उपोच्चारितं पदम् उपपदम्। स्थानिन इत्यपि तद्विशेषणम्। स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी, तस्येति विग्रहः। अप्रयुज्यमानस्येति यावत्। तादृशस्य तुमुन्नन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम्। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन्विधिमहिम्ना क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येव लभ्यते। तदाह—**क्रियार्था क्रियेति**। स्थानिन इत्यस्य व्याख्यानम्—**अप्रयुज्यमानस्येति**। फलेभ्यो यातीत्यत्र कस्य तुमुन्नन्तस्य प्रसक्तिरित्यत आह—**फलान्याहर्तुमिति**। इह फलाहरणक्रियार्था यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमित्यध्याहारलभ्यतुमुन्नन्तार्थाहरणक्रियां प्रति फलानां कर्मत्वात् चतुर्थी द्वितीयापवादः। नच तादर्थ्यचतुर्थ्या गतार्थता शङ्क्या, नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थैव, अतो न फलेभ्यस्तादर्थ्यचतुर्थीप्रसक्तिः। एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति बोधः। उदाहरणान्तरमाह—**नमस्कुर्म इति**। तुमुन्नन्तार्थाध्याहारं दर्शयति—**नृसिंहमनुकूलयितुमिति**। नचात्र 'नमःस्वस्ति' इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तेः। एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम्।

तुमर्थाच्च। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम्। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ स्तः। भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति, भविष्यद्भुजिक्रियार्थो व्रजतिरत्रोपपदम्। अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य तस्मादिति विग्रहः। भावः क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाववचनः, तस्मादिति विग्रहः। क्रियावाचिन इति यावत्। प्रत्ययादिति शेषः। तत्र 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकस्य प्रत्ययस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—**भाववचनाश्चेति**। भावे इत्यधिकृत्य ये घञादिप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां

सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय[1] याति यष्टुं यतीत्यर्थः।

(५८३) नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च । २।३।१६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'

भविष्यति स्युरिति तदर्थः। यागाय यातीत्याद्युदाहरणम्। एवं च क्रियार्थक्रियो-पपदत्वलाभार्थं तुमर्थादिति विशेषणम्। अत्र तादर्थ्यस्य तुमुनेव घञा द्योतितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्ताविदं वचनम्। तुमर्थादिति किम्। पाकः त्यागः इत्यादौ घञो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि न चतुर्थी। क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात्। भाववचनादिति किम्। पाचको व्रजति। पक्तुं व्रजतीत्यर्थः। 'तुमुन्ण्वुलौ' इति ण्वुल्। तस्य तुमर्थकत्वे-ऽपि 'भावे' इत्यधिकारे विध्यभावान्न चतुर्थी। तादर्थ्यस्य ण्वुलैवोक्तत्वान्न तादर्थ्य-चतुर्थी, किंतु प्रथमैव।

नमः स्वस्ति। युज्यत इति योगः, कर्मणि घञ्। नमस् इत्यादिभिर्युक्ता-दित्यर्थः। फलितमाह—**एभिर्योगे इति**। न च तादर्थ्यचतुर्थ्या ग-तार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात्। तादर्थ्यं हि उपकार्योपकारकभावः, तस्य यदा संबन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी यथा 'गुरो-रिदं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम्। एवंच नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्व-विवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रम्। ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि च-तुर्थी स्यादित्यत आह—**उपपदविभक्तेरिति**। पदान्तरयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः। 'अन्तरान्तरेण' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम्। तच्च न्यायसिद्धम्। क्रियाकारकयोर्हि संबन्धः अन्तरङ्गः। उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः संबन्ध इति तन्निमि-त्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयटः। अन्ये तु उपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यमव-गम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो झटित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः। **नमस्करो-ति देवानिति**। करशिरस्संयोगादिना तोषयतीत्यर्थः। करशिर-स्संयोगादिमात्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात्। **प्रजाभ्यः स्वस्तीति**। प्रजा-संबन्धि कुशलमित्यर्थः। **अग्नये स्वाहेति**। अग्न्युद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः। **पितृभ्यः स्वधेति**। पित्रुद्देश्यकं द्रव्यदानमित्यर्थः। 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिः। किंच दैत्येभ्यो हरि-रलमित्यत्रैव स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ न स्यादित्यत आह—**अलमि-**

---

[1] एवं यजनाय याति, इष्टये याति, इज्यायै यातीत्यादि बोध्यम्।

(प १०३)। नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं-प्रभुः-समर्थः-शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। 'तस्मै प्रभवति—' (सू १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि ' चतुर्थी चाशिषि— ' (सू ६३१) इति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

(५८४) मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २।३।१७ ॥ प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना

तीति । वार्तिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । **तेनेति** । पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । **इत्यादीति** । आदिना कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिनिराससंग्रहः । ननु 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इत्यादौ कथं षष्ठीत्यत आह— **प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुरिति** । कुत इत्यत आह—**स एषां ग्रामणीरिति निर्देशादिति** । नन्वेवं सति दैत्येभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—**तस्मै प्रभवतीति** । **वषडिन्द्रायेति** । इन्द्रोद्देश्यकं हविर्दानमित्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीर्वाक्ये चतुर्थ्येवेष्यते । तत्र 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—**चकारः पुनर्विधानार्थ इति** । **तेनेति** । पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि । अप्राणिष्विति च्छेदः । 'मन ज्ञाने' दिवादिः, श्यन्विकरण', 'मनु अवबोधने' तनादिरुविकरणः । तत्र मन्येति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणमित्याह—**मन्यतेरिति** । **कर्मणीति** । अतो द्वितीयां बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम् । **तिरस्कार इति** । अनादर इत्यस्य व्याख्यानमेतत् । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरः । **न त्वां तृणमिति** । हे देवदत्त त्वां

१माघ.स. १–४६ ॥ २ अत्रानादरद्योतककर्मण एव चतुर्थी तेन युष्मदादिपदेभ्यो न सा। तृणादप्यपकृष्टं त्वां मन्ये इत्यर्थः । अत्र चापकर्षो बाधितो विवक्षितो न तु वास्तविकः 'मन्यतेः कर्मणो यस्मादयुक्तेवापकृष्टता । नन्वबोध्याऽस्माद्द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्जितात् । इति भाष्योक्तस्मृतौ अपकृष्टतायामयुक्ता इति विशेषणोक्तेः । 'सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मण्यनुक्तके । द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदि' इत्यापिशलस्मृतौ 'बाधितं यदीत्युक्तेश्च । तेन जारजं न द्विजं मन्ये । इत्यादौ द्विजादपकृष्टत्वस्याऽबाधितत्वान्न द्विजपदाच्चतुर्थी । अत्र चा'नुक्तके' इत्युक्त्या 'न त्वं कीटो मतो मम । इत्यादौ कीटशब्दान्न चतुर्थी, क्तेन कर्मण उक्तत्वात् ॥

निर्देशात्तानादिकयोगे न। न त्वां तृणं मन्वे। 'अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्न-शुकसृगालवर्जेष्विति वाच्यम्' (वा १४६४)। तेन 'न त्वां नावं मन्ये' इत्यत्रा-ऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव)।

(५८५) गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम्। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टा-याम् किम्। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनि इति किम्। पन्थानं गच्छति. गन्त्रा-ऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः। यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति।)

तृणत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः। नञुपादानादयमर्थो लभ्यते। तृणादप्यधमत्वप्रती-तेस्तिरस्कारातिशयः फलितः। तृणं त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्तौ तु तृणसाम्यमेव प्रतीयेत। न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम्। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि नञुपात्तः। न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् त्वामिति युष्मच्छब्दादपि चतुर्थी शङ्क्या, अनादरद्योतके कर्मणि इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। तृणमेव ह्यत्रानादरद्योतकम्, न तु युष्मदर्थः। **श्यनेति**। तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव, नतु पक्षे चतुर्थीति भावः। **न त्वां तृणं मन्वे इति**। मनुधातोरुविकरणस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। ननु 'न त्वां नावमन्नं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिव्याप्तिः। न त्वां शुने मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यव्याप्तिः। कर्मणः प्राणि-त्वादित्यत आह—**अप्राणिष्वित्यपनीयेति। न त्वां नावं मन्ये इति।** जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत्। न त्वामन्नं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम्। कुत्सितमन्नं प्रति वाक्यमेतत्। उभयत्राप्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किंतु द्वितीयैवेति भावः। **न त्वां शुने मन्ये इति**। हे देवदत्त त्वां श्वत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः। न त्वां काकं मन्ये, न त्वां शुकं मन्ये, न त्वां सृगालं मन्ये इत्यप्युदाहार्यम्। एषु प्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्प इति भावः।

गत्यर्थ। शारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा। **मनसेति**। अत्र शारीरचेष्टायाः अभावान्न द्वितीयाचतुर्थ्यौ, किंतु द्वितीयैवेति भावः। 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्ति-कमर्थतः संगृह्णाति—**गन्त्राऽधिष्ठिते इति**। गन्त्राक्रान्ते अध्वन्येव अनध्व-नीत्ययं निषेध इत्यर्थः। यथा—पन्थानं गच्छतीति। पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र पथः प्राप्त्याश्रयत्वेन गन्त्राधिष्ठितत्वान्निषेधः। अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—**यदा त्विति। उत्पथादिति**। अमार्गादित्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितः मोहात्तन्मार्गात् प्रच्युतः मार्गान्तरं प्रविष्टः। तं परित्यज्य पुनरुज्ज-यिनीमार्गः आक्रमितुमिष्यते, तदा अनध्वनीति निषेधाभावाच्चतुर्थ्यपि भवत्येवे-

---

१ 'नौकाकान्नश्रृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः' इति पूर्वाचार्यस्मरणात्। श. श. प्रका०

(५८६) **ध्रुवमपायेऽपादानम्** । १।४।२४॥ अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । (५८७) **अपादाने पञ्चमी** । २।३।२८॥ ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकम् किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति । 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' (वा १०७१) । पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । (५८८) **भीत्रार्थानां भयहेतुः** । १।४।२५॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्बिभेति चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति, त्रायते वा । (५८९) **पराजेरसोढः** । १ । ४ । २६ ॥ पराजेः

त्यर्थः । तादृशं लक्ष्यं दर्शयति—**उत्पथेन पथे गच्छतीति** । उत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्त इति शेषः । उत्पथेन उज्जयिनीं प्राप्तुमशक्तः उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तदीयं मार्गमनुसरतीत्यर्थः । अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनध्वनीति निषेधो न भवति, अतश्चतुर्थी भवति, पक्षे द्वितीया चेति भावः । इति चतुर्थी विभक्तिः ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । ध्रुवमपाये । अपायपदं व्याचष्टे—**अपायो विश्लेष इति** । वियोग इत्यर्थः । ध्रुवपदं व्याचष्टे—**अवधिभूतमिति** । द्वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य चलनाद्विश्लेष इति स्थितिः । तत्र तादृशचलनानाश्रयभूतं ध्रुवम् । तच्चेहार्थादवधिभूतं विवक्षितमिति भावः । **अपादाने पञ्चमी** । स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम् । **ग्रामादायातीति** । आगच्छतीत्यर्थः । कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वात् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी । माथुराः पाटलीपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः इत्यादौ बुद्धिकल्पितविशेषावधित्वमादाय अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषानुकूलचलनानाश्रयभूतं यत् तदेव ध्रुवमिति व्याख्यायताम् । किमवधित्वविवक्षयेत्यत आह-**धावतोऽश्वात् पततीति** । अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्मादित्याकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवधित्वं न विरुद्धमिति भावः । **जुगुप्सेति** । जुगुप्साद्यर्थकधातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादानत्वमित्यर्थः । **पापाज्जुगुप्सत इति** । पापविषये कुत्सितत्वबुद्ध्या न रमत इत्यर्थः । **विरमतीति** । पापादित्यनुषज्यते । पापविषये न प्रवर्तत इत्यर्थः । **धर्मात् प्रमाद्यतीति** । धर्मविषये मुह्यतीत्यर्थः । वास्तवसंयोगविश्लेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते इत्यादेर्जुगुप्सादिभिर्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा बुद्धिकृतविश्लेषावधित्वमादाय अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

भीत्रा । चोराद्बिभेतीति । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुतृतीया प्राप्ता । **चोरात्त्रायत इति** । चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवधबन्धनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात् बिभेति भीत्या निवर्तते, चोरात्त्रायते आत्मानं त्रातुं निवर्तयतीत्यर्थः आश्रीयते, तदा बुद्धिकल्पितविश्लेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इदं

प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किम्। शत्रून्पराजयते। अभिभवतीत्यर्थः। (५६०) **वारणार्थानामीप्सितः।** १।४।२७॥ प्रवृत्तिविघातो वारणम्, वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-

---

सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। **पराजेरसोढः।** सहधातोः क्तप्रत्यये धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वे सोढ इति रूपम्। तत्र क्तार्थो भूतकालो न विवक्षितः। तदाह—**असह्योऽर्थ इति।** सोढुमशक्य इत्यर्थः। हेतुतृतीयाऽपवादोऽयम्। **ग्लायतीत्यर्थ इति।** असहनादिति शेषः। यदा तु असहनान्निवर्तत इत्यर्थ आश्रीयते, तदा ध्रुवमित्यपादानत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम्। **अभिभवतीति।** तिरस्करोतीत्यर्थः। अत्र शत्रूणामभिभवनीयतया असह्यत्वाभावान्नापादानता।

वारणार्थानामीप्सितः। प्रवृत्तिविमुखीकरणं वारणम्। **यवेभ्य इति।** यवेषु प्रवर्तितुकामां गां प्रवृत्तिविमुखीकरोतीत्यर्थः। संयोगपूर्वकविश्लेषाभावात् 'ध्रुवमपाये' इत्यप्राप्ताविदं वचनम्। तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वादपादानत्वं, नतु गोः, तस्याः परकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघाताच्च। तथाच 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वात् द्वितीया। यदा तु यवाः परकीयाः, गौस्तु स्वकीया, तदा वारणमसंभावितमेव। वस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशादधर्मः स्यात्। यवस्वामी गामपहृत्य बध्नीयात्। गोस्वामिनं च यवस्वामी दण्डयेत्। अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वादपादानत्वमस्त्येव। गोस्तु स्वकीयत्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम्। नच गोरीप्सिततमत्वेऽपि ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वादपादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, ईप्सिततमत्वे 'वारणार्थानाम्' इत्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः। नच 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वं शङ्क्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममात्रविषयम्। वारणार्थानामित्यपादानत्वं तु ईप्सितविषयम्। तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु सावकाशत्वात् न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वम्। अतः परत्वात् गोः स्वकीयायाः परकीययवापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव। नच अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, इष्टत्वभ्रमादग्नौ विषये स्पर्शफलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवकं प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः। तत्राग्निस्पर्शे माणवकस्य दाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणात्मकवारणक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम्। अग्नेस्तु वारणक्रियेप्सिततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात् अपादानत्वम्।

एतेन कर्तुर्व्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' तथा-

ऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सितः किम्। यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।
(५६१) अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।१।४।२८॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किम्, चौरान् न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किम्। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। (देवदत्ताद्यज्ञदत्तो निलीयते)। **(५६२) आख्यातोपयोगे ।१।४।२९॥** नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्या-

युक्तं चानीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्ग्रहणेन। एतावतैव हरिं भजति, ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं भुङ्क्ते इत्यादिसर्वलक्ष्यसंग्रहादिति निरस्तम्। कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म इत्युक्तौ हि 'वारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्यापवादः स्यात्, विशेषविहितत्वात्। तथाच माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात्। नचामौ 'वारणार्थानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम्, वारयतेर्ह्यत्र स्पर्शफलकप्रवृत्तिविघटनमर्थः। तच्चान्यतो नयनादिरूपम्। तादृशव्यापारप्रयोज्यफलं माणवककर्तृकस्पर्शफलकप्रवृत्तिविरहः। तत्र स्पर्शांशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठत्वात्। प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अग्निनिष्ठः। आश्रयतया माणवकनिष्ठश्च। तथाच कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वादुभयत्रापि प्राप्तौ 'वारणार्थानाम्' इत्यपादानत्वं निरवकाशत्वादपवादः स्यादिति माणवकादपि पञ्चमी स्यात्, तद्बाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धव्यम्। एवंच ईप्सितमात्रे अमौ सावकाशस्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति। 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यारब्धे च द्वेष्योदासीनसंग्रहार्थं 'तथायुक्तम्' इत्यप्यारब्धव्यमित्यास्तां तावत्। भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम्।

अन्तर्धौ। अन्तर्धावित्येतत् व्याचष्टे—**व्यवधाने सतीति**। व्यवधानेनेति यावत्। **यत्कर्तृकस्येति**। येनेति कर्तृतृतीयेति भावः। **आत्मनो दर्शनस्येति**। आत्मन इति दर्शनशब्दयोगे कर्मणि षष्ठी। आत्मन इत्यध्याहारलभ्यम्। अत एव येनेति कर्तरि तृतीया संगच्छते। अन्यथा कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गात्। आत्मन इत्यध्याहारे तु उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमान्न कृद्योगषष्ठी। आत्मशब्देन इच्छतिकर्ता विवक्षितः। व्यवधानेन स्वविषये यत्कर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत्। **मातुर्निलीयते कृष्ण इति**। 'लीङ् श्लेषणे' श्यन्विकरणः। इह तूपसर्गवशात् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहानुकूलव्यापारे वर्तते। ततश्च कृष्णः मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहाय कुड्यादिना प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः। अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहस्य कृष्णेनेष्यमाणतया मातुरपादानत्वात् पञ्चमी। कर्तृतृतीयापवादोऽयं षष्ठ्यपवादो वा। भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम्। **आख्यातोपयोगे**।

याद्धीते। उपयोगे किम्। नटस्य गाथां शृणोति। (५६३) **जनिकर्तुः प्रकृतिः** ।१।४।३०॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। (५६४) **भुवः प्रभवः** ।१।४।३१॥ भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशते इत्यर्थः।

'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४–१४७५)। प्रासादात्प्रेक्षते,

---

आख्याता उपयोगे इति छेदः। आख्यातेति तृजन्तात् प्रथमैकवचनम्। उपयोगपदं व्याचष्टे—**नियमपूर्वकेति**। भाष्ये तथोक्तेरिति भावः। आख्यातेति तृजन्तं व्याचष्टे—**वक्तेति**। अध्यापयितेत्यर्थः। **उपाध्यायादधीते इति**। नियमविशेषपूर्वकं उपाध्यायस्योच्चारणम् अनूच्चारयतीत्यर्थः। षष्ठ्यपवादोऽयम्। भाष्ये तु उपाध्यायान्निर्गतं वेदं गृह्णातीत्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्।

जनिकर्तुः प्रकृतिः। जनिर्जननमुत्पत्तिः। 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकोऽकर्मकः। 'इणजादिभ्यः' इति भावे इण्। 'जनिवध्योश्च' इति निषेधान्नोपधावृद्धिः। जनेः कर्तेति विग्रहः। शेषषष्ठ्या समासः। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या एवेति वक्ष्यते। **जायमानस्येति**। जनधातोः कर्तरि लटश्शानच्, श्यन्, ज्ञाजनोर्जा' 'आने मुक्' उत्पत्त्याश्रयस्येत्यर्थः। प्रकृतिशब्दं व्याचष्टे—**हेतुरिति**। **ब्रह्मण इति**। हिरण्यगर्भादित्यर्थः। घटादिषु कुलालादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति भावः। वृत्तिकृन्मतमेतदयुक्तम्, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात्। अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव। अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमयाद्वृश्चिका जायन्ते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इत्युदाहृत्य परिणामेषु प्रकृतिद्रव्यावयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि बुद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'ध्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति प्रत्याख्यानं संगच्छते। एवंच 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मशब्देन मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेव विवक्षितम्। तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः। **भुवः प्रभवः**। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिहानुवर्तते। तदाह—**भूकर्तुरिति**। भवनं भूः संपदादित्वात् क्विप्। भुवः कर्ता भूकर्ता तस्येत्यर्थः। **प्रभव इति**। प्रभवति प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमित्यर्थः। प्रभवतीत्यस्य उत्पद्यते इत्यर्थे तु असंगतिः, गङ्गायास्तत्रानुत्पत्तेः। तदाह—**प्रकाशते इत्यर्थ इति**। प्रथमं प्रकाशते इति यावत्। अत एव हिमवति प्रकाशते इत्यत्र न भवति। एतेन जनिकर्तुरित्यनेन 'ध्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम्। भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'ध्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम्।

ल्यब्लोपे इति ल्यबन्तस्य लोपे अदर्शने अप्रयोगे सति गम्यमानतदर्थ

आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य, प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्' (वा ५०४१) कस्मात्त्वम्, नद्याः । 'यतश्चाध्वकालनिमानं ततः पञ्चमी' (वा १४७७) । 'तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ' (वा १४७६) । 'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' (वा १४७८) । वनाद् ग्रामो योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

(५६४) अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।२।३।२९॥
एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न

प्रति कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । **जिह्रेतीति** । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र ल्यबन्तस्य प्रयोगाभावात् कथं तदर्थं प्रति कर्मत्वावगतिरित्यत आह— **गम्यमानापीति** । प्रकरणादिनेत्यर्थः । गम्यमानापीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह— **कस्मात्त्वमिति** । आगतोऽसीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् । आगतोऽस्मीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । **यतश्चेति** । यत इति तृतीयार्थे तसिः । येनावधिना अध्वनः कालस्य वा निमानं परिच्छेदः इयत्ता गम्यते, ततः पञ्चमी वाच्येत्येकं वाक्यम् । तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **तद्युक्तादिति** । तेन पञ्चम्यन्तेन युक्तादन्वितात् अध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम् ।'कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुषज्यते। तेन पञ्चम्यन्तेन अन्वितात् कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। **वनादिति** । अत्र योजनात्मकमध्वपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोत्थानात् । योजने योजनमिति प्रथमासप्तम्योरपि स्वोत्तराव्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः।वनात्मकपूर्वावधिकयोजनोत्तरदेशे ग्राम इत्यर्थः। अवधित्वसत्त्वेऽपि विश्लेषाप्रतीतेर्ध्रुवमित्यपादानत्वाभावाद्वचनम् । **कार्तिक्या इति** । कार्तिक्याः मासे आग्रहायणीत्यन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मास इति सप्तम्यास्तु स्वोत्तराव्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिकपौर्णमास्यात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः ।

[अथोपपदविभक्तयः] । **अन्यारात्** । युक्त इति भावे क्त इत्याह—**एभिर्योगे इति** । अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि एतैरष्टभिर्योगे सतीत्यर्थः । भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—**अन्येत्यर्थग्रहणमिति** । व्याख्यानादिति भावः । अन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति फलितम् । तर्हीतरग्रहणं व्यर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—**इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति**। 'पचि विस्तारे' । अन्यशब्दस्य अन्यार्थकशब्दग्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजन-

इतरो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू ८३) इति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ—' (सू ६०१) इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक्-प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि, दक्षिणाहि ग्रामात्। 'अपादाने पञ्चमी' (सू ५८७) इति सूत्रे

कथनार्थमिति यावत्। **अन्यो भिन्न इतरो वेति**। भेदवान् विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम्। कृष्णप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। षष्ठ्यपवादोऽयम्। अन्यादिशब्दानामवधिनियमसत्त्वेऽपि संयोगविश्लेषाभावादपादानत्वस्य न प्रसक्तिः। एवमग्रेऽपि। **आराद्वनादिति**। वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः। 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः। **ऋते कृष्णादिति**। ऋते इत्येकारान्तमव्ययम्। 'ऋते वर्जने इत्यमरः। कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। 'क कर्मप्रध्वंसः फलति पुरुषाराधनमृते' इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वार्षः। 'ततोन्यत्रापि दृश्यते' इति वा द्वितीया। 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रं सूत्रम्। अथ दिक्छब्दयोगे उदाहरति—**पूर्वो ग्रामादिति**। ग्रामावधिकपूर्वदिग्वर्ती ग्राम इत्यर्थः। ननु चैत्रात् पूर्वः फाल्गुन इत्यत्र पूर्वशब्दस्य कालवाचकतया दिग्वाचकत्वाभावात् कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—**दिशि दृष्ट इति**। रूढया दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते। नत्वैन्द्रीककुबादयः। **संप्रतीति**। कदाचिद्दिग्वाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः। नन्वेवं सति पूर्वं कायस्येत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**अवयववाचीति**। **तस्य परमिति**। तस्येति हि प्रकृतं द्विरुक्तं परामृशति। द्विरुक्तस्य परं परावयवभूतमाम्रेडितमिति तदर्थः। **पूर्वं कायस्येति**। शरीरस्य पूर्वावयव इत्यर्थः।

अञ्चुधातुः उत्तरपदं यस्य सः अञ्चूत्तरपदः प्रागादिदिक्छब्दः, नतु सध्र्यङ् इत्यादिशब्दोऽपि, दिक्शब्दसाहचर्यात्। तेन सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी। ननु दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे अञ्चूत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अञ्चूत्तरपदस्येति**। षष्ठ्यतसर्थेत्यनन्तरं परत्वात् प्राप्तामिति शेषः। **प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादिति**। ग्रामावधिक इत्यर्थः। **आजिति**। आच्प्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम्। **दक्षिणा ग्रामादिति**। ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः। **आहीति**। आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम्। **दक्षिणाहि ग्रामादिति**। ग्रामावधिकायां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः। 'आहि च दूरे' इत्याहिप्रत्ययः। आजाहिप्रत्ययान्तयोर्दिक्शब्दत्वे-

---

१ 'नर्ते श्रान्तस्य सख्याय देवाः। इति तु छान्दसत्वात्षष्ठी।

'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात्प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। भवात्प्रभृति—आरभ्य वा सेव्यो हरिः। 'अपपरिबहिः—' (सू ६६६) इति समासविधानात् ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद्बहिः। (५६६) **अपपरी वर्जने।१।४।८८॥** एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः। (५६७) **आङ्मर्यादावचने।१।४।८९॥** आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभिविधावपि। (५६८) **पञ्चम्यपाङ्-**

ऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठीं बाधितुं पृथक् ग्रहणम्। नन्वेवमपि 'भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः' इत्यादौ कथं पञ्चमी। अन्यादिशब्दयोगाभावादित्यत—आह—**अपादाने इति। प्रभृतियोगे इति।** प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः। तथा हि—'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रे भाष्ये 'यतश्चाध्वकालनिमानम्' इति वार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे इत्युदाहृत्य 'इदं न वक्तव्यम्' इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानमुपक्षिप्य 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते, कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे' इत्युक्तम्। प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः। एवं वदता भाष्यकृता 'प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे पञ्चमी'ति वचनं ज्ञाप्यते। अन्यथा पञ्चम्यर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव। एवंच प्रभृतिशब्दपर्यायशब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवति। अत एव च 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यव्याख्यावसरे तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयट आह। तत्र हि तत इति पञ्चम्यास्तसिः। एतत् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—**भवात् प्रभृति, आरभ्य वेति।** भवः उत्पत्तिः, आरभ्येत्यस्यावधिं परिगृह्येत्यर्थः। प्रभृतीत्यव्ययमप्येतदर्थकमेव। भवमवधिं परिगृह्य हरिः सेव्य इत्यर्थः। उत्पत्तिक्षणात्मकपूर्वावधिकोत्तरकाले सर्वदा आमरणं हरिः सेव्य इति यावत्। अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैव, 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इत्युक्तेः। यथा 'सूर्योदयमारभ्य आस्तमयात् जपति' इत्यादौ। शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठीं बाधित्वा भवशब्दात् पञ्चमी। प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थे कदापि न द्वितीया, प्रभृतिशब्दार्थस्यावधिं परिगृह्येत्यस्यावध्यादिघटितत्वेन क्रियात्वाभावात्। **अपपरीति।** बहिश्शब्दयोगे पञ्चमीं सिद्धवत्कृत्य 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति समासविधानात् बहिश्शब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः। इदंच 'अपपरि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'करस्य करभो बहिः' इति त्वसाध्वेव। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वा कथञ्चित्समाधेयम्।

अपपरी वर्जने। कर्मप्रवचनीयौ स्त इति। कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतस्य द्विवचनेन विपरिणाम इति भावः। वर्जने किम्। परिषिञ्चति। सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात् 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम्। **आङ्मर्यादावचने। उक्तसंज्ञ इति।** कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः। ननु 'आङ्मर्यादायाम्' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**वचनग्रहणादिति।** तेन विनेति

परिभिः। २।३।१०॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः, परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि। आ मुक्तेः संसारः। आ सकलाद् ब्रह्म। (५९९) प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १।४।९२॥ एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्। (६००) प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। २।३।११॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। (६०१) अकर्तर्यृणे पञ्चमी। २। ३। २४॥ कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्तरि किम्। शतेन बन्धितः।

मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधिः। मर्यादाशब्दो यत्रोच्यते तन्मर्यादावचनम् 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इति सूत्रम्। तत्र य आङ् दृष्टः स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः। तथाच मर्यादाभिविध्योराङ् कर्मप्रवचनीय इति फलतीति भावः। **पञ्चम्यपाङ्परिभिः। एतैरिति।** अप आङ् परि इत्येतैरित्यर्थः। **कर्मप्रवचनीयैरिति।** कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **अप हरेः परि हरेः संसार इति।** अपहरेः संसारः परिहरेः संसार इत्यन्वयः। हरिं वर्जयित्वा जनिमृतिचक्रात्मकं संसरणमित्यर्थः। ननु 'वृक्षं प्रति विद्योतते, भक्तो हरिं प्रति' इत्यादौ 'लक्षणेत्थंभूत' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीयां परत्वात् अपवादत्वाच्च बाधित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी स्यादित्यत आह—**परिरत्रेति।** 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इत्यत्र वर्जनार्थकेनापेन साहचर्यात् परिरपि वर्जनार्थक एव गृह्यत इत्यर्थः। **आ मुक्तेरिति।** मुक्तेः प्रागिति यावत्। **आसकलादिति।** ब्रह्म सकलमभिव्याप्य वर्तत इत्यर्थः।

प्रतिः प्रतिनिधि। सदृशः प्रतिनिधिः, दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। **उक्तसंज्ञ इति।** कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इत्यर्थः। **प्रतिनिधि। अत्रेति।** सूत्रोक्तविषये इत्यर्थः। सूत्रे यस्मादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी अस्मादेव निर्देशात्। 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति समाधेयम्। तथाच यत्सम्बन्धिनी प्रतिनिधिप्रतिदाने तस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः फलति। **प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रतीति।** युद्धादौ प्रद्युम्नः कृष्णनिरूपितसादृश्यवानित्यर्थः। पञ्चम्यर्थः सादृश्यम्। प्रतिस्तु तद्द्योतकः। **तिलेभ्य इति।** ऋणत्वेन गृहीतान् तिलान् स्वरूपेण मूल्यात्मना वा प्रत्यर्पयतीत्यर्थः। कर्मणि पञ्चमी। **अकर्तर्यृण।** 'हेतौ' इति सूत्रमनुवर्तते। अकर्तरि हेतुभूते ऋणे विद्यमानादित्यर्थः। फलितमाह—**कर्तृवर्जितमिति।** कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः। **शताद्बद्ध इति।** नियमितकाले प्रत्यर्पणाभावे सति सुवर्णादिशतेन ऋणेन हेतुना अधमर्णो बद्ध इत्यर्थः। हेतुतृतीयापवादः। **शतेन बन्धित इति।** अधमर्णः उत्तमर्णेनेति शेषः। बन्धे-

(६०२) **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्। २।३।२५॥** गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्यात्-जाड्येन वा बद्धः। गुणे किम्। धनेन कुलम्। अस्त्रियाम् किम्। बुद्धया मुक्तः। 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः। (६०३) **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्। २।३।३२॥** एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्, पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तेते। पृथग्रामेण-रामात्-रामं वा। एवं विना,

---

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। अधमर्णः उत्तमर्णेन बद्ध इत्यण्यन्तस्यार्थः। शतेन ऋणेन प्रयोजककर्त्रा उत्तमर्णेन प्रयोज्यकर्त्रा बन्धनं कारितः अधमर्ण इति ण्यन्तस्यार्थः। अत्र शतमृणं प्रयोजकत्वात् कर्तृसंज्ञं हेतुसंज्ञं च, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इत्यत्र चकारेण कर्तृसंज्ञाया अपि विधानात्। ततश्च शतशब्दात् कर्तरि तृतीयां बाधित्वा अपवादत्वात् पञ्चमी स्यात्। अतः अकर्तरीत्युक्तमिति भावः। शतस्य हेतुत्वेऽपि कर्तृत्वान्न ततः पञ्चमीति भावः।

विभाषा। हेतावित्यनुवर्तते। तदाह—**गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे इति।** विद्यमानादिति शेषः। **जाड्यादिति।** जडस्य भावो जाड्यम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्। ननु धूमादग्निमानित्यादौ कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यत आह—**योगविभागादिति।** 'विभाषा' इति योगो विभज्यते। हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च। हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः। ततश्च धूमादग्निमानित्यादि सिद्धम्। ततः गुणेऽस्त्रियामिति। तत्र विभाषेत्यनुवर्तते पञ्चमीति च। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यादित्युक्तोऽर्थः। ततश्च जाड्याद्बद्ध इत्यादि सिद्धम्। ननु विभाषेत्येव सिद्धे गुणेऽस्त्रियामिति व्यर्थमित्यत आह—**अगुणे स्त्रियां च क्वचिदिति।** योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः। अत्रागुणे उदाहरति—**धूमादिति।** अग्निमानित्यनन्तरं ज्ञायत इति शेषः, धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वात् अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः पञ्चमीति भावः। स्त्रियामुदाहरति—**नास्ति घट इति।** घट इत्यनन्तरं इति ज्ञायत इति शेषः। **अनुपलब्धेरिति।** उपलब्धिः ज्ञानम्, तस्या अभावः अनुपलब्धिः। नञ्तत्पुरुषः। न चार्थाभावेऽव्ययीभावः शङ्क्यः, अर्थाभावे तयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

पृथग्विना। पञ्चमीद्वितीये चेति। तृतीयाभावपक्षे इति शेषः। 'अपादाने पञ्चमी' 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' 'एनपा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः। तत्र षष्ठीत्यस्वरितत्वान्नानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते। तथाच तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी द्वितीया चेति भावः। ननु तृतीयाभावपक्षे द्वितीयैव संनिहितत्वात् स्यात्, नतु पञ्चम्यपि, षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र तदनुवृत्तेरभावात्। अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न इत्यत आह—**अन्यतरस्यांग्रहणमिति।** तृतीया चेत्येतावतैव संनिहितद्वितीयासमुच्चयसिद्धेरन्यतरस्यामिति गुरुयत्नकरणं व्यवहिताया

नाना। (६०४) **करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य। २। ३। ३३॥** एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः। (६०५) **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च। २। ३। ३५॥** एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा। असत्त्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः पन्थाः। (६०६) **षष्ठी शेषे। २। ३। ५०॥** कारक-

---

अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम्, अव्ययानामनेकार्थकत्वादिति भावः। ननु पञ्चम्याः 'षष्ठ्यतसर्थ' इत्यत्राननुवृत्ताया इहानुवृत्तेरसम्भवात् कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह—**पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तेते**। मण्डूकप्लुत्येति शेषः। **पृथग्रामेणेति**। रामप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः। **एवं विना नानेति**। विना रामेण, रामात्, रामम्। नाना रामेण, रामात्, रामं वा। पृथग्विनानानात्रयोऽपि भेदार्थका इति केचित्। 'पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ्नाना च वर्जने।' इत्यमरः। रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः। **करणे च। एभ्य इति**। स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय एभ्यश्चतुर्भ्य इत्यर्थः। असत्त्वपदं व्याचष्टे—**अद्रव्येति**। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च। ततश्च करणे पञ्चमी वेति लभ्यते। तदभावे तु तृतीया सिद्धैव। तदाह—**तृतीयापञ्चम्याविति। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इति।** लघुना आयासेन मुक्त इत्यर्थः। आयासो न द्रव्यमिति भावः। **द्रव्ये त्विति।** द्रव्ये वृत्तौ स्तोकेन विषेण हत इति तृतीयैवेत्यर्थः। अल्पेनाल्पाद्वा मुक्तः, कृच्छ्रेण कृच्छ्राद्वा मुक्तः। कष्टेनेत्यर्थः। कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः। अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः।

दूरान्तिक। एभ्य इति। दूरार्थकेभ्यः अन्तिकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः। चकारः व्यवहितयोरपि पञ्चमीतृतीययोः समुच्चयार्थः। ननु 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इति संनिहितषष्ठ्या अपि। व्याख्यानात्। तदाह—**चात्पञ्चमीतृतीये चेति। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयमिति**। व्याख्यानादिति भावः। तथाच प्रथमापवाद इति फलितम्। 'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम्।' इति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽप्ययं विधिः। ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीत्यत आह—**असत्त्ववचनस्येति**। दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः द्रव्यम्। तद्विशेषणं दूरशब्दः सत्त्ववचन इति भावः॥ इति पञ्चमी विभक्तिः॥

अथ षष्ठी विभक्तिः। षष्ठी शेषे। उक्तादन्यः शेषः। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रेषु द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसंप्रदानापादानाधिकरणकारकाण्यनुक्रान्तानि। प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुक्रान्तः। एतेभ्यः अन्यः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषपदार्थ इत्यर्थः। तत्रासति बाधके संबन्धो विशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते, 'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात्। सति तु बाधके मातुः स्मरतीत्यादौ संबन्धत्वेनैव भानम्। कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भाने

प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतम्। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधो दकस्योपस्कुरुते। भजे शंभोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः।

द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थितिः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना संबन्धत्वरूपसामान्यात्मना च संबन्धः षष्ठ्यर्थः। राजाश्रितस्वामित्वनिरूपितस्वत्वात्मकसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधः। आश्रयत्वादि तु संसर्गमर्यादया भासते। तत्र पुरुषो मुख्यं विशेष्यम्। संबन्धस्त्वाधेयतया पुरुषविशेषणम्। राजा तु आश्रयतया संबन्धविशेषणम्। संबन्धस्त्वाधेयतया राजानं प्रति विशेष्यम्, 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्' इति वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात्। अत एव पुरुषशब्दादपि न षष्ठी, राजनिरूपितसंबन्धाश्रयः पुरुष इति बोधे संबन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुषं प्रति विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च भानानुपपत्तेः। यदा तु पुरुषगतस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसंबन्धाश्रयो राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषशब्दात् षष्ठी भवत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

सतां गतमित्यादौ कर्तृतृतीयादिकमाशङ्क्याह—**कर्मादीनामपीति**। कर्मत्वकर्तृत्वादीनामपि संबन्धत्वसामान्यात्मना विवक्षायां षष्ठ्येव, नतु कारकविभक्त्य इत्यर्थः। तथाच 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे भाष्यम्—'कर्मत्वादीनामविवक्षा शेषः' इति। **सतां गतमिति**। भावे क्तः। सत्संबन्धि गमनमित्यर्थः। कर्तृत्वविवक्षायां तु सद्भिर्गतमिति तृतीया भवत्येव। कृद्योगलक्षणा षष्ठी तु न भवति, 'न लोक' इति निषेधात्। **सर्पिषो जानीते इति**। करणत्वविवक्षायां सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः। करणत्वस्य संबन्धत्वविवक्षायां तु षष्ठी, कर्त्राश्रिता सर्पिस्सम्बन्धिनी प्रवृत्तिरिति बोधः। **मातुः स्मरतीति**। कर्मत्वविवक्षायां मातरं स्मरतीत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु देवदत्तकर्तृकं मातृसम्बन्धि स्मरणमित्यर्थः। **एधो दकस्योपस्कुरुते इति**। एधशब्द अकारान्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे "एधाः पक्ष्यन्ते" इति भाष्यप्रयोगात्। एधाश्च उदकानि चेति द्वन्द्वात् षष्ठी। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः। कर्मत्वविवक्षायां एधोदकं शोषणगन्धद्रव्याधानादिना परिष्कुरुते इत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु एधोदकसम्बन्धि परिष्करणमिति बोधः। एधश्शब्दस्सकारान्तोऽप्यस्ति नपुंसकलिङ्गः, 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।' इति कोशात् 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' इत्यादिदर्शनाच्च। तथा सति एधः दकस्येति छेदः, उदकशब्दसमावेशे एध उदकस्येत्यापत्तेः। उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवनं स्यात् दकं च' इति हलायुधकोशात्। तथाच एधः कर्तृ उदकं परिष्कुरुते इत्यर्थः। कर्मत्वस्य शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठी, निम्बकरञ्जादिकाष्ठविशेषप्रज्वलिताभितप्तोदकस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः। **भजे शंभोश्चरणयोरिति**। अत्र चरणयोः कर्मत्वस्य

(६०७) षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । **(६०८) सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७॥** सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (वा १४७३) किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्, को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि । **(६०९) षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥** एतद्योगे षष्ठी स्यात् । '–दिक्छब्द–' (सू ४१४) इति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात् ।

शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । शंभुचरणसंबन्धि भजनमित्यर्थः । **फलानां तृप्त इति ।** अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । फलसंबन्धिनी तृप्तिरिति बोधः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । हेतावित्यनुवर्तते । तदाह—**हेतौ द्योत्ये इति ।** हेतुत्वे द्योत्ये इत्यर्थः । हेतुवाचकात् षष्ठीति फलितम् । 'हेतौ' इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी । हेतुप्रयोगे किम् । अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये इति किम् । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नमः । अत्र युष्मच्छब्दान्न भवति । **सर्वनाम्नस्तृतीया च ।** सर्वनाम्न इति षष्ठी । तदाह—**सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति ।** कस्माद्भवतीत्यपेक्षायां सन्निहितत्वात् सर्वनामहेतुभ्यामिति गम्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**केन हेतुनेति।** सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तदा हेतुशब्दात् षष्ठी न स्यादिति बोध्यम् । **निमित्तपर्यायेति ।** निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विभक्तीनां प्रायेण प्रयोगो भवतीत्यर्थः । **किं निमित्तं वसतीति ।** प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ज्ञेयम् । **इत्यादीति ।** कस्मात् निमित्तात्, कस्य निमित्तस्य, कस्मिन्निमित्ते । पर्यायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**एवं किं कारणमित्यादि ।** प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**प्रायग्रहणादिति ।** एवं च 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं भवतीति भावः । **षष्ठ्यतसर्थ । एतद्योगे इति ।** 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इत्यारभ्य 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्च' इत्यन्तैः सूत्रैर्दिग्देशकालवृत्तिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः । तत्र 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' इति विहितः यः अतसुच्प्रत्ययः तस्यार्थः दिग्देशकालरूपः स एवार्थो यस्य सः अतसर्थप्रत्ययः तद्योगे इत्यर्थः । यद्यप्यतसर्थप्रत्ययेषु अस्तातिरेव प्रथमः । तथापि लाघवादतसर्थेत्युक्तम्, न त्वस्तात्यर्थेति, संयुक्ताक्षरघटितत्वेन गौरवात् । **दिक्शब्देतीति ।** 'अन्याराद्' इति सूत्रे दिक्शब्देत्यनेन या पञ्चमी विहिता तदपवाद इत्यर्थः । **दक्षिणत इति ।** सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थे दिग्देशकालवृत्तेः दक्षिणशब्दात् अतसुच् । दक्षिणस्यां, दक्षिणस्याः, दक्षिणा वा दिगित्यर्थः । एवं देशे काले च । **पुरः इति ।** पूर्वाशब्दादस्तात्यर्थे 'पूर्वाधरावरा-

(६१०) एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥ एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं–ग्रामस्य वा । **(६११) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥** एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं, निकटं ग्रामस्य–ग्रामाद्वा ।

(६१२) ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे

णामसि पुरधवश्चैषाम्' इत्यस्त्रिप्रत्ययः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा वेत्यर्थः । **पुरस्तादिति** । पूर्वशब्दादस्तातिप्रत्यये सति 'अस्ताति च' इति प्रकृतेः पुरादेशः । पुरश्शब्दसमानार्थकमिदम् । **उपरीति** । 'उपर्युपरिष्टात्' इति सूत्रेण ऊर्ध्वशब्दात् रिल्प्रत्ययः रिष्टातिल्प्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्ध्वायां दिशि, ऊर्ध्वाया दिशः, ऊर्ध्वा दिगिति वा अर्थः । एवं देशे कालेऽपि ।

एनपा द्वितीया । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठ्याः नित्यं बाधे प्राप्ते आह—**योगविभागादिति** । एनपेति योगो विभज्यते । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति पूर्वसूत्रात् षष्ठीत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । **दक्षिणेनेति** । 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनप् । **एवमुत्तरेणेति** । उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वेत्याद्यपि बोध्यम्, दिक्शब्देभ्य एनब्विधेः । भाष्ये तु 'षष्ठ्यतसर्थ' इति सूत्रात् प्राक् 'एनपा द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे उक्तम् । अतोऽत्र सत्यपि योगविभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसंभवादेनपा योगे षष्ठ्यसाधुरेवेति युक्तम् । **दूरान्तिकार्थैः** । **एतैरिति** । दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च शब्दैर्योगे इत्यर्थः । **पञ्चमी चेति** । षष्ठ्यभावे 'अपादाने पञ्चमी' इत्यतः अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया' इति 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीया' इति द्वितीयातृतीये संनिहिते अपि न समुच्चीयेते, व्याख्यानात् ।

ज्ञोऽविदर्थस्य । ज्ञः अविदर्थस्येति च्छेदः । ज्ञ इति ज्ञाधातोरनुकरणात् षष्ठ्येकवचनम् । वित् ज्ञानं अर्थः यस्य विदर्थः, स न भवतीति अविदर्थः । ज्ञानार्थकभिन्नस्येति यावत् । तदाह—**जानातेरज्ञानार्थस्येति** । **शेषत्वेनेति** ।

---

१ इदं काशिकावृत्त्यनुसारेण, भाष्येऽदृष्टत्वात् । 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय' मित्यादौ धनपतिगृहमवधीकृत्येत्यर्थे ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

२ इत आरभ्य 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यभिव्याप्य प्रतिपदविधाना षष्ठी बोध्या । तत्फलं समासाभाव इति वक्ष्यते । मध्ये दिवस्तदर्थस्य, विभाषोपसर्गे, प्रेष्यब्रुवोः, इति सूत्रत्रये व्याख्यानात् 'शेषे' इत्यस्य संबन्धाभावात्सूत्रत्रयमिदं कर्मणि षष्ठी विधायकं बोध्यम् ।

शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् **(६१३) अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २।३।५२॥** एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा । **(६१४) कृञः प्रतियत्ने ।२।३।५३॥** प्रतियत्नो गुणाधानम् । कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने । एधो दकस्योपस्करणम् । **(६१५) रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। २।३।५४॥** भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । 'अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्' (वा १५०७) । रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । **(६१६) आशिषि नाथः । २।३।५५॥** आशीरर्थस्य

संबन्धत्वेनेत्यर्थः । शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः । **सर्पिषो ज्ञानमिति** । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविदर्थस्येति लिङ्गादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः प्रवृत्तौ वृत्तिः । 'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतदर्थं वचनम् । **अधीगर्थ । एषामिति ।** 'इक् स्मरणे' नित्यमधिपूर्वः, तस्यार्थ इवार्थो यस्य सः अधीगर्थः । स्मरणार्थक इति यावत् । **शेष इति** । 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **मातुः स्मरणमिति** । वस्तुतः कर्मीभूतमातृसंबन्धि स्मरणमित्यर्थः । **सर्पिषो दयनमिति** । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्संबन्धि दयनमित्यर्थः । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । दीनान् दयते इत्यत्र दुःखाद्वियोजयितुमिच्छतीत्यर्थः । परदुःखापहरणेच्छा दया । **ईशनं वेति** । सर्पिष इत्यनुषज्यते । वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्संबन्धी यथेष्टविनियोग इत्यर्थः । इदमपि समासनिषेधार्थमेव । लोकानीष्टे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः । **कृञः प्रति** । कर्मणीति, शेष इति चानुवर्तते । प्रतियत्नो गुणाधानम् । तदाह—**कृञः कर्मणीति । एधोदकस्योपस्करणमिति ॥** एधशब्दस्सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । दकशब्द उदकवाची । एधश्च दकं चेति द्वन्द्वः । यद्वा एधशब्दः अकारान्तः पुंलिङ्गः । एधश्च उदकं चेति द्वन्द्व इत्यनुपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्मीभूतैधोदकसंबन्धि परिष्करणमित्यर्थः ।

रुजार्थानाम् । रुजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनामित्येतद्व्याचष्टे—**भावकर्तृकाणामिति** । वक्तीति वचनः, कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः । भावः धात्वर्थः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकाणामिति फलितमिति भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते । तदाह—**कर्मणि शेष इति** । इदमपि समासाभावार्थमेव । **चौरस्य रोगस्य रुजेति ।** अत्र रुजेति व्याधिकृतसंतापादिपीडोच्यते । रोगश्चौरं संतापादिना पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्मीभूतचौरगता संतापादिपीडेत्यर्थः । अत्र भावघञन्तेन रोगशब्देन शारीरक्षयादिविकारविशेषो विवक्षितः । सच रुजायां कर्ता । तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । रोगस्य चौररुजेति समासो न

नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। आशिषि इति किम्। माणवकनाथनम्। तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। (६१७) **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्** ।२।३।५६॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम्–प्रणिहननम्–निहननम्–प्रहणनं वा। 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य क्राथनम्। वृषलस्य पेषणम्। हिंसायाम् किम्। धानापेषणम्। (६१८) **व्यवहृपणोः समर्थयोः** ।२।३।५७॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक-

भवतीति बोध्यम्। **अज्वरिसंताप्योरिति**। 'रुजार्थानां भाववचनानां ज्वरिसंतापिवर्जितानाम्' इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः। **रोगस्य चौरज्वर इति**। अत्र चौरज्वरशब्दे शेषषष्ठ्याः समासो भवत्येव, शेषषष्ठ्याः पुनर्विध्यभावात्। एवं रोगस्य चौरसंताप इत्यत्रापि बोध्यम्। अत्राज्वरिसंताप्योरित्यनुक्तौ तु रुजार्थानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशब्दात् षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितुमाह—**रोगकर्तृकमिति**। रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धी ज्वरः संतापो वेति यावत्। एवंच ज्वरिसंताप्योः रुजार्थकत्वात् रोगात्मकभावकर्तृकत्वाच्च तत्कर्मणश्चौरस्य शेषत्वविवक्षायां नानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, षष्ठी शेषे इत्येव षष्ठी वा। अतः चौरज्वरः चौरसंताप इति समासो भवत्येवेति भावः।

आशिषि नाथः। शेषे, कर्मणि इति चानुवर्तते। तदाह—**आशीरर्थस्येति**। इदमपि समासाभावार्थमेव। **सर्पिषो नाथनमिति**। इदं मे भूयादितीच्छा आशासनम्। तदेवाशीः नाथतेरर्थः। वस्तुतः कर्मीभूतसर्पिस्सम्बन्धि आशासनमित्यर्थः। **जासिनिप्र**। कर्मणि शेषे इत्यनुवर्तते। तदाह—**हिंसार्थानामित्यादिना**। इदमपि समासाभावार्थमेव। **चौरस्योज्जासनमिति**। 'जसु ताडने' 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादौ। वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धिनी हिंसेत्यर्थः। 'जसु मोक्षणे' इति दैवादिकस्य तु न ग्रहणम्, हिंसार्थत्वाभावात् जासीति निर्देशाच्च। **निप्राविति**। निप्रहणेति निप्रपूर्वस्य हनधातोः निर्देशः। तत्र नि प्र इत्येतौ समस्तौ गृह्येते, प्रनीत्येवं व्युत्क्रमेण च गृह्येते, प्रेति नीति च पृथगपि गृह्येते, व्याख्यानादित्यर्थः। समस्तावुदाहरति—**चौरस्य निप्रहणनमिति**। वस्तुतः कर्मीभूतचौरसंबन्धि हननमित्यर्थः। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम्। विपर्यस्तावुदाहरति—**प्रणिहननमिति**। 'नेर्गद' इति णत्वम्। हन्तेर्नकारस्य तु न णत्वम्, 'अट्कुप्वाङ्' इति नियमात् नेर्नकारस्य तदनन्तर्भावात्। व्यस्तावुदाहरति—**निहननं प्रहणनं वेति**। निमित्ताभावान्निहननमित्यत्र 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वं न। **चुरादिरिति**। 'नट नृत्तौ' इति तु न गृह्यते, ना-

द्यूतव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा। समर्थयोः किम्। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः। (६१६) **दिवस्तदर्थस्य। २।३।५८॥** द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्। ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः। (६२०)

टेति दीर्घोच्चारणादिति भावः। **चौरस्योन्नाटनमिति**। उपसर्गवशान्नाटेर्हिंसायां वृत्तिरिति भावः। **चौरस्य क्राथनमिति**। 'क्रथ हिंसायाम्' इति घटादौ। 'घटादयो मितः' इति तस्य मित्त्वेऽपि 'मितां ह्रस्वः' इति न भवति, इह दीर्घनिपातनात्। **वृषलस्य पेषणमिति**। हिंसेत्यर्थः।

व्यवहृपणोः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति**। समौ तुल्यौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। एकार्थकस्य व्यवपूर्वकहृञ्धातोः पणधातोश्च कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यादित्यर्थः। इदमपि समासनिवृत्त्यर्थमेव। ननु 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति पणधातुः स्तुतावपि वर्तते, नतु व्यवहार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—**द्यूते इति**। द्यूते अक्षैः क्रीडने क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः एकार्थकत्वमित्यर्थः। तथाच एतादृशव्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः। **शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति**। द्यूतव्यवहारेण क्रयविक्रयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः। केवलव्यवहारार्थकत्वे अकर्मकत्वापातात्। तथाच वस्तुतः कर्मीभूतशतसंबन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः। **समर्थयोः किमिति**। व्यवहारार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः। **शलाकाव्यवहार इति**। प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेर्न व्यवहारार्थकत्वमित्याह—**गणनेत्यर्थ इति**। वस्तुतः कर्मीभूतशलाकासंबन्धिगणनेति फलितम्। अत्र षष्ठ्याः पुनर्विध्यभावादस्त्येव समास इति भावः। **ब्राह्मणपणनमिति**। पणतेः प्रत्युदाहरणम्। अत्र पणिर्न व्यवहारार्थ इत्याह—**स्तुतिरित्यर्थ इति**। वस्तुतः कर्मीभूतब्राह्मणसंबन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः। अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः।

दिवस्तदर्थस्य। पूर्वसूत्रे निर्दिष्टव्यवहृपणौ तच्छब्देन परामृश्येते। तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः। तदाह—**द्यूतार्थस्येति**। द्यूतमक्षक्रीडनेन ग्रहणं अर्थो यस्य दिव इति विग्रहः। **क्रयेति**। क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादोऽर्थः यस्य दिव इति बहुव्रीहिः। **कर्मणि षष्ठीति**। इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः। तथाच कर्मणः शेषत्वविवक्षाभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्तौ इदं वचनम्, नतु कृदन्तयोगे समासनिवृत्त्यर्थम्। तत् ध्वनयन्नुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति**। शतमक्षक्रीडनेन क्रयविक्रयविषयकमूल्यसंवादेन वा गृह्-

विभाषोपसर्गे। २।३।५९ ॥ पूर्वयोगापवादः। शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति। **(६२१) प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने। २। ३। ६१ ॥** देवतासंप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविषो वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा। **(६२२) कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २।३।६४ ॥** कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी

णातीत्यर्थः। अत्र शेष इत्यननुवृत्तेः कर्मत्वप्रकारक एव बोधः। अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इत्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमित्युक्तं भाष्यकैयटयोः संगच्छत इत्यन्यत्र विस्तरः। **विभाषोपसर्गे**। उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः।

प्रेष्यब्रुवोः। देवतासंप्रदानके इति। देवता संप्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः। **प्रेष्यब्रुवोरिति।** 'इष गतौ' दिवादिः श्यन्नन्तः, उपसर्गवशात् प्रेरणे वर्तते। प्रेष्यश्च ब्रूश्च तयोरिति विग्रहः। **कर्मण इति।** 'अधीगर्थ' इत्यतः कर्मणीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः। **हविष इति।** हविश्शब्दः न स्वरूपपरः किंतु हविर्विशेषवाचकशब्दपरः, व्याख्यानात्। तथाच देवतासंप्रदानकक्रियावाचिनोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मीभूतः यो हविर्विशेषः तद्वाचकाच्छब्दात् षष्ठीति फलितम्। अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानात्। तथाच द्वितीयापवादोऽयम्। **अग्नये छागस्येति।** मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्युकर्तृकोऽयं सम्प्रैषः। हे मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य। 'होतायक्षदग्निं छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हविर्होतर्यज' इति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः। अत्र यद्यपि 'अग्नये छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्य' इत्येव कल्पसूत्रेषु दृश्यते, नतु हविष इत्यपि। तथापि तथाविधः प्रैषो भाष्योदाहरणात् क्वचिच्छाखायां ज्ञेयः। मेदश्शब्देन वस्त्रखण्डतुल्यो मांसविशेष उच्यते। **अनुब्रूहि वेति।** अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहीत्युदाहरणम्। हे मैत्रावरुण, अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्धविः वपाख्यं मेदोरूपं तत्पुरोऽनुवाक्यया प्रकाशयेत्यर्थः। प्रेष्यब्रुवोः किम्, अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुधि। हविषः किम्। अग्नये गोमयानि प्रेष्य। देवतासंप्रदाने किम्। माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य। 'हविषः प्रस्थितस्य विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः'। इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य। प्रस्थितमिति अन्यक्तमित्यर्थः।

कृत्वोऽर्थ। कृत्वोऽर्थानामिति। कृत्वसुच्प्रत्ययस्यार्थ एवार्थः येषां ते कृत्वोऽर्थाः, तेषां प्रयोग इत्यर्थः। **शेषे षष्ठीति।** 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिपूर्वसूत्रे विच्छिन्नमपि शेषग्रहणं मण्डूकप्लुत्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात्। **पञ्चकृत्वोऽह्नो**

स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम्। द्विरह्नो भोजनम्। शेषे किम्। द्विरहन्यध्ययनम्।

(६२३) कर्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५॥ कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। 'गुणकर्मणि वेष्यते' (वा५०४२)। नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा। कृति किम्। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटम्।

भोजनमिति। पञ्चवारं वस्तुतः अधिकरणीभूतं यदहः तत्संबन्धि भोजनमित्यर्थः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'। इह षष्ठ्याः शेषे पुनर्विधानान्न समासः द्विरहन्यध्ययनमिति। 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति कृत्वोऽर्थे सुच्। अत्र अधिकरणस्य विवक्षितत्वात्सप्तम्येव, नतु षष्ठी।

कर्तृकर्मणोः कृति। कृत्प्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः। फलितमाह— कृद्योग इति। तत्र कर्तर्युदाहरति—कृष्णस्य कृतिरिति। भावे स्त्रियां क्तिन्। कृष्णकर्तृका सृष्टिरित्यर्थः। कर्मण्युदाहरति—जगत इति। जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। गुणकर्मणीति। कृदन्तद्विकर्मकधातुयोगे अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इष्यत इत्यर्थः। प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी। 'अकथितं च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत्। नेता अश्वस्येति। 'अकथितं च' इत्यत्र 'ग्राममजां नयति' इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मेति प्रपञ्चितं प्राक्। तद्रीत्या अत्र अश्वः प्रधानकर्म, स्रुघ्नस्तु गुणकर्मेति ज्ञेयम्।

स्यादेतत्—कृतीति व्यर्थम्। नच तिङ्व्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, ओदनं पचतीत्यादौ 'न लोक' इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः। शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेव अश्वादेः षष्ठी न भविष्यति। न च देवदत्तं हिरुगित्यादौ हिरुगाद्यव्ययबोध्यवर्जनादिक्रियां प्रति कर्मत्वादनेन षष्ठी शङ्क्या, 'न लोकाव्यय'[1] इति तन्निषेधात्। शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठ्यत्र इष्यत एव। एवञ्च परिशेषात् कृद्योग एवेयं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृच्छति— कृति किमिति। उत्तरमाह—तद्धिते इति। तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत्। कृतपूर्वी कटमिति। कटः पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः। तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। 'सुप्सुपा' इति समासः। अनेनेत्यनुवृत्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति इनिप्रत्ययस्तद्धितः। तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वादनेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगान्न भवति। ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न संभवति। कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात्। अत एव तद्धितः इनिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः। किञ्च कृतं इति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन। क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीयापि दुर्लभेति चेत्, मैवम्, कृत अम् पूर्व अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासंनिहिततया कर्मत्वेनान्वयासंभवेन कृञ्धातो-

---

१ अयुक्तमेतत्। 'न लोकाव्यय' इत्यत्राऽव्ययपादेन कृतव्ययस्य ग्रहणात्। हिरुगादि-

स्तदानीमकर्मकतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्यासंभवे सति 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ निर्बाधौ । ततश्च कृतपूर्वीति तद्धितान्तस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियया कारकसंबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात्। नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरि विधानात् । तथाच असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

न च निष्ठायोगे निषेधादेवात्र षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम्, 'नपुंसके क्ते भावे षष्ठ्या उपसंख्यानम्' इति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्थवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्यात्राप्रसक्तेः । तथाच षष्ठ्यभावे उक्तरीत्या अनभिहितत्वात् द्वितीया सुलभैव । नच कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्वारा, कृतेति क्तप्रत्ययात्मककृद्योगस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च वृत्त्यन्तर्भावानापन्नकृद्योगस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्भूतत्वान्न तद्योगः षष्ठीनिमित्तम् । नचैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकग्रहणम् इत्यादौ षष्ठी न स्यात् वृत्त्यनन्तर्भूतकृद्योगाभावात् । तथाच ओदनं पाचकतमः, ओदनं पाचकग्रहणम् इति द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव मतुबधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः' इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इत्युदाहरिष्यते मूलकृता । नचैवं घटः क्रियत इत्यत्रापि कर्मणो विवक्षाभावमाश्रित्य भावलकारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसंभवात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्वारेति वाच्यम्, वैषम्यात् । कृतपूर्वीत्यत्र हि अलौकिकविग्रहदशायां कटशब्दस्यासंनिधानात् कर्मणो विवक्षा न संभवतीति भावे क्तप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । क्रियते इत्यत्र तु न संभवत्येवाविवक्षा, कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तर्भूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाभावात् । तथाच वृत्तिविषय एवायं व्युत्पत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । शब्देन्दुशेखरे तु ओदनं पाचकतम इत्यादौ द्वितीया असाधुरेव, षष्ठ्येव साधुरिति प्रपञ्चितम् । विस्तरभयान्नेह तल्लिख्यते । ननु भट्टिकाव्ये "ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् । लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्यात् ज्वलो न कः ॥" इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनोरिति च कर्मणि षष्ठी । मादृग्भ्यो दुःखं ददैर्ददद्भिः, पुष्पादीनाम् आमोदं परिमलं धायैः पोषकैः, तनोः तनुं शरीरं लिम्पैः लिम्पद्भिः कः चेतयः प्राणी ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि षष्ठ्या भाव्यम् । धायशब्दस्य पोषणार्थकधाञ्धातोः 'ददातिदधात्योः' इति णप्रत्ययात्मककृदन्तत्वादिति चेत्, न—उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः ।

प्रतिपाद्यार्थस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वाभावात्तन्निरूपितकर्मत्वाऽप्राप्तिरत्र बोध्य ।

(६२४) **उभयप्राप्तौ कर्मणि** । २।३।६६ ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । 'स्त्रीप्रत्ययोरकाकारयोर्नायं नियमः' (वा १५१३) । भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । 'शेषे विभाषा' (वा १५१३) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः—हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।
(६२५) **क्तस्य च वर्तमाने** । २।३।६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । 'न लोक—' (सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा।
(२२६) **अधिकरणवाचिनश्च** । २।३।६८ ॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि । पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—**उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृतीति** । एकस्मिन् कृति उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, नतु कर्तरीति यावत् । **आश्चर्य इति** । अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो दोहः सः अद्भुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्रापि[1] कर्मण्येव षष्ठी स्यान्न तु कर्तरि । बहुव्रीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वलाभात् भिन्नक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । **स्त्रीप्रत्यययोरिति** । वार्तिकमेतत् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तर्यपि षष्ठी भवतीति फलितम् । **भेदिकेति** । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । अकादेशः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वम् । **बिभित्सेति** । भिदेः सन्नन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः टाप् । रुद्रकर्तृकं जगत्कर्मकं भेदनं, भेदनेच्छा वेत्यर्थः । **शेषे विभाषेति** । इदमपि वार्तिकम् । अकाकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे 'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः। **स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति** । उक्तो विकल्पः स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः। **विचित्रेति** । हरिकर्तृका जगत्कर्मिका कृतिरित्यर्थः । **केचिदविशेषेणेति** । अकाकारभिन्नस्त्रीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । **शब्दानामिति** । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकमनुशासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विवेचनम् ।

क्तस्य च वर्तमाने । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**न लोकेति** । **राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति** । मनुधातोः बुधधातोः पूजधातोश्च 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथक् ग्रहणात् । राजकर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाश्रय इति क्रमेणार्थः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो बोध्यः । नच 'मतिबुद्धि' इत्य-

---

[1] ब्राह्मणपदे इतिशेषः ।

(६२७) न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २।३।६९ ॥ एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेश । कुर्वन्-कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उ।हरिं दिदृक्षुः-अलङ्करिष्णुर्वा । उक। दैत्यान्घातुको हरिः । 'कमेरनिषेधः' (वा १५१९) । लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्या-

---

नेन भूतक्तस्य बाधः शङ्क्यः, 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञाते इति लिङ्गात् तदबाधज्ञापनादित्याहुः । अधिकरणवाचिनश्च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्तस्य योगे षष्ठीति । शयितमिति । शेतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीङ् स्वप्ने' 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्य' इति क्तप्रत्ययः । तत्र एषामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोक' इति निषेधापवादः । 'भुजेस्तु प्रत्यवसानार्थकत्वात् अधिकरणे क्तप्रत्ययः ।' इदमेषां भुक्तमोदनस्य इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते, मध्येऽपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या एव तन्नियमाभ्युपगमात् ।

न लोक । एषामिति । ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन् एषामित्यर्थः । उ, उक इत्यत्र सवर्णदीर्घे सति ऊकेति भवति । ततः ल ऊकेत्यत्र आद्गुणे लोकेति भवति । लादेशेति । अविभक्तिकनिर्देशोऽयं लादेशोदाहरणसूचनार्थः । ल इति लडादीनां सामान्येन ग्रहणम् । तेषां च साक्षात्प्रयोगाभावात् तदादेशग्रहणमिति भावः । कुर्वन् कुर्वाणो वेति । लटः शतृशानचौ । इह कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । उ इति । तदुदाहरणसूचनमिदम् । उ इत्यनेन कृतो विशेषणात्तदन्तविधिः । हरिं दिदृक्षुरिति । दृशेस्सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इति उप्रत्ययः कृत् । व्यपदेशिवत्वेन उकारान्तोऽयं कृत् । हरिकर्मकदर्शनेच्छावानित्यर्थः । अलङ्करिष्णुर्वेति । हरिमित्यनुषज्यते । 'अलं कृञ्' इत्यादिना ताच्छील्यादाविष्णुच् । उवर्णस्यैव ग्रहणे त्वत्र निषेधो न स्यात् । उक इति । इदमपि तदुदाहरणसूचनार्थम् । दैत्यान् घातुको हरिरिति । 'आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' इत्यधिकारे 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्' इति इति तच्छीलादिषु हनधातोः कर्तरि उकञ्प्रत्ययः, उपधावृद्धिः । 'हो हन्तेः' इति हस्य घत्वम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति नकारस्य तकारः। घातनशीलः घातनधर्मा घातनसाधुकारी वेत्यर्थः । कमेरिति । वार्तिकमिदम् । उकान्तकमेर्योगे षष्ठ्या निषेधो नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्याः कामुक इति । 'लषपत' इत्यादिना उकञ् । अव्ययमिति । उदाहरणसूचनमिदम् । जगत्सृष्ट्वेति । हरिरास्ते इति शेषः । 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वाप्रत्ययः । क्त्वातोसुन्कसुनः' इति अव्ययत्वम् । सुखं कर्तुमिति । भक्तस्य हरिः प्रभवतीति शेषः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम् । इह कृदव्ययमेव गृह्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु अविशेषात् अकृदन्तमपीति तत्त्वम् । देवदत्तं हिरुक् । तत्कर्मकं वर्जन-

न्हतवान्विष्णुः। खलर्थाः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन् इति प्रत्याहारः 'शतृ-शानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोकान्। द्विषः शतुर्वा' (वा १५२२)। मुरस्य—मुरं वा द्विषन्। सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषे षष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः। (६२८) अकेनोर्भवि-

---

मित्यर्थः। **निष्ठेति**। उदाहरणसूचनमिदम्। 'क्तक्तवतू निष्ठा' **विष्णुना हता इति**। अत्र भूते इति कर्मणि क्तः। कर्तरि षष्ठीनिषेधात्तृतीया। **दैत्यान् हतवानिति**। भूते कर्तरि क्तवतुः। कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीया। **खलर्था इति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **ईषत्कर इति**। 'ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति कर्मणि खल्। अर्थग्रहणात् 'आतो युच्' इति खलर्थको युजपि गृह्यते। ईषत्पानः सोमो भवता।

ननु तृन्नित्यनेन यदि तृनेव गृह्येत, तर्हि सोमं पवमान इत्यादौ न स्यादित्यत आह—**तृन्निति प्रत्याहार इति**। कुत आरभ्य किमन्तानामित्यत आह—**शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य आतृनो नकारादिति**। लटः शतृशानचावित्यत्र शत्रादेशस्य एकदेशस्तृशब्दः, ततः आरभ्य 'तृन्' इति सूत्रस्थनकारपर्यन्तानामित्यर्थः। 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे, सम्बोधने च, तौ सत्, पूङ्यजोश्शानन्, ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्, इङ्धार्योश्शत्रकृच्छ्रिणि, द्विषोऽमित्रे, सुञो यज्ञसंयोगे, अर्हः प्रशंसायाम्, आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु, तृन्' इति सूत्रक्रमः। अत्र शानन्नादितृन्नन्तानां ग्रहणम्, नतु 'लटः शतृ' इति तृशब्दस्यापि शत्रादेशैकदेशस्य, तस्य क्वापि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात्। नापि शानचः, लादेशत्वादेव सिद्धेः इति स्थितिः। **शानन्निति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **सोमं पवमान इति**। 'पूङ्यजोश्शानन्'। **आत्मानं मण्डयमान इति**। 'मडि भूषायाम्' 'ताच्छील्यवयोवचन' इति चानश्। **शतृ इति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **वेदमधीयन्निति**। 'इङ्धार्योः' इति शतृप्रत्ययः। **तृन्निति**। उदाहरणसूचनमिदम्। **कर्ता लोकानिति**। तृन्निति सूत्रेण तच्छीलादिषु तृन्प्रत्ययः। शानन्नादितृन्नन्तानां लादेशत्वाभावात् प्रत्याहाराश्रयणमिति बोध्यम्। **द्विषश्शतुर्वेति**। शत्रन्तद्विषधातुयोगे षष्ठीनिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः। **मुरस्य मुरं वा द्विषन्निति**। 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः। तस्य तृन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वान्नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। **सर्वोऽयमिति**। 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः। **शेषे षष्ठी त्विति**। शाब्दबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः। **ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति**। हरिरिति शेषः। लटश्शत्रादेशः। मुखतो ब्राह्मणसंबन्धिसृष्ट्यनुकूलव्यापारवानित्यर्थः। कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव। **नरकस्य जिष्णुरिति**। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति तच्छीलादिषु ग्स्नुप्रत्ययः। नरकसंबन्धि-

ष्यदाधमर्ण्ययोः । २।३।७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी । (६२६) **कृत्यानां कर्तरि वा** । २।३।७१ ॥ षष्ठी वा स्यात् । मया–मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरि इति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भव्यगेय—' (सू २८६४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्तौ इति, न इति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

जयवानित्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयैव ॥

अकेनोर्भविष्य । नेत्यनुवर्तते । अकश्च इन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासंख्यं नेष्यते, भाष्यात् । भविष्यति आधमर्ण्ये च वर्तमानयोः अकेनोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्यांशः अकेन नान्वेति, 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्युक्तेः । अतः भविष्यदंश एवाके अन्वेति । इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्ययोरुभयोरप्यन्वयः, संभवात् । तदाह— **भविष्यत्यकस्येति** । **भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति** । भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चेन इत्यर्थः । **सतः पालक इति** । सज्जनान् पालयिष्यन् हरिः प्रादुर्भवतीत्यर्थः । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति भविष्यति ण्वुल्, तत्र 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतः भविष्यतीत्यनुवृत्तेः । ओदनस्य पाचक इत्यत्र तु न षष्ठीनिषेधः, 'ण्वुल्तृचौ' इत्यस्य भविष्यति विधानाभावात् । **व्रजं गामीति** । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च भविष्यति विहितः, 'भविष्यति गम्यादयः' इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यन्नित्यर्थः । **शतं दायीति** । ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्याधमर्ण्ये णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्थकतया गतार्थत्वं न शङ्क्यम् ।

कृत्यानाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**षष्ठी वा स्यादिति** । कृत्या इत्यधिकृत्य विहिताः कतिपयकृत्प्रत्ययविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **मया मम वा सेव्यो हरिरिति** । 'षेवृ सेवायाम्' 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अस्मच्छब्दार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात् षष्ठीतृतीये । **गेय इति** । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययाभिहितत्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह—**भव्येति** । ननु 'नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन' इत्यत्र कृत्यसंज्ञकतव्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीविकल्पः स्यात्, व्रजात्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह—**अत्र योगो विभज्यत इति** । विभागप्रकारं दर्शयति—**कृत्यानामिति** । **अनुवर्तत इति** । तथाच कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोः

(६३०) तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्। २।३।७२॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किम्। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति। **(६३१) चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। २।३।७३॥** एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात्। आशिषि किम्। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम्। मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः।

(६३२) आधारोऽधिकरणम्। १।४।४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया

उभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति। **नेतव्या व्रजमिति।** 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति व्रजाद्विकल्पस्तु न भवति। नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वेति उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'दोग्धव्या गाः पयः कृष्णेन' इत्यादौ गुणकर्मणः उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वात् बाधात्। **ततः कर्तरि वेति।** 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणतव्यमित्यर्थः। **उक्तोऽर्थ इति।** 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः। अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेव्यो हरिरित्यादाविदमवतिष्ठते।

अथोपपदविभक्तयः। तुल्यार्थैः। शेषषष्ठ्यां नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोऽयम्। तुल्यैरिति बहुवचनादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षैस्तुल्यार्थस्तेषां ग्रहणार्थम्। तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः। अतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् अनव्यययोग एवेदमित्यन्ये। **चतुर्थी च। एतदर्थैरिति।** आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित एतदर्थकैरित्यर्थः। **पक्षे षष्ठीति।** चकारेण तत्समुच्चयावगमादिति भावः। आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवितमिति। कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ। शमिति सुखपर्यायः। प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः। पथ्यमिति हितपर्यायः। 'हितयोगे च' इति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया। ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्यादिशब्दानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह—**व्याख्यानादिति।** ननु मद्रभद्रयोः पृथग्ग्रहणादेतदर्थैरिति व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह—**मद्रभद्रयोरिति।** इति षष्ठी विभक्तिः।

अथ सप्तमीविभक्तिः। आधारोऽधिकरणम्। कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्ततया विपरिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधिकरणमिति लभ्यते। क्रियान्वयि कारकम्। एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाम् उपस्थितत्वात् क्रियाया इति लभ्यते। क्रिया च कर्तृकर्मगता विवक्षिता। तदाधार-

आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात्। (६३३) सप्तम्यधिकरणे च। २।३।३६॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मिन्नात्मास्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। 'कथंचिद्विषयस्य कर्मण्युप-

---

त्वं च न साक्षात्, किंतु कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात। तदाह—**कर्तृकर्मद्वारेति**। **तन्निष्ठेति**। कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः। **सप्तम्यधिकरणे च**। **चकाराद्दूरेति**। 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात् दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्य चकारेणानुकर्षणादिति भावः। **औपश्लेषिक इति**। उपश्लेषः संयोगादिसंबन्धः। तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः। **वैषयिक इति**। विषयतासंबन्धकृत आधारः द्वितीय इत्यर्थः। **अभिव्यापक इति**। सकलावयवव्याप्तिकृत आधारस्तृतीय इत्यर्थः। तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति—**कटे आस्ते इति**। देवदत्त इति शेषः। तत्र साक्षाद्देवदत्तात्मककर्तृगतामासनक्रियां प्रति कटस्य संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वादधिकरणत्वम्। अथ कर्मद्वारकमौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति—**स्थाल्यां पचतीति**। तण्डुलानिति शेषः। साक्षात्तण्डुलात्मककर्मगतां पाकक्रियां प्रति स्थाल्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य तण्डुलद्वारा आधारत्वादधिकरणत्वम्। रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे चेष्टास्तीत्यादौ समवायेन औपश्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम्। अथ वैषयिकमाधारमुदाहरति—**मोक्षे इच्छास्तीति**। अत्र कर्तृभूतच्छागतां सत्ताक्रियां प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छाद्वाराधारत्वादधिकरणत्वम्। अथाभिव्यापकमाधारमुदाहरति—**सर्वस्मिन्नात्मास्तीति**। अत्र आत्मरूपकर्तृगतां सत्ताक्रियां प्रति कृत्स्नव्याप्तिं पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधारत्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम्।

अथ चकारानुकृष्टदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—**वनस्य दूरे अन्तिके वेति**। दूरमन्तिकमित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। **विभक्तित्रयेणेति**। द्वितीयपञ्चमीतृतीयाभिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु उप समीपे श्लेषः संबन्धः तत्कृतमौपश्लेषिकमिति व्युत्पत्त्या सामीपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम्। अत एव 'अधिकरणं नाम त्रिप्रकारम्—व्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकमिति। शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदत उपश्लेषात्। 'इको यणचि' अच्युपश्लिष्टस्य' इति 'संहितायाम्' इत्यत्र भाष्यं संगच्छते। अच्युपश्लिष्टस्य अच्समीपोच्चारितस्येत्यर्थ इति कैयटः। अत एव मासेऽतिक्रान्ते दीयत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं संगच्छते। अत एव च 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इत्यत्र एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इत्यत्राधिकानां एकादशानां कथं शतमधिकरणमित्याक्षिप्य व्यापकवैषयिकाधिकरणासंभवात्

संख्यानम्' (वा १४८५)। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' (सू १८८८) इति कर्तरीनिः। 'साध्वसाधुप्रयोगे च' (वा १४८६)। साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले। 'निमित्तात्कर्मयोगे' (वा १४९०)। निमित्तमिह फलम्। योगः संयोगसमवायात्मकः।

'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।

औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञायत इति भाष्यं संगच्छते। एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ औपश्लेषिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाष्यविरोधात्। एवंच 'कटे आस्ते' इत्यादौ एकदेशव्याप्त्या गौणमभिव्यापकाधारत्वम्। सर्वावयवव्याप्तिकृताधिकरणत्वमेव मुख्यम्, वैषयिकमौपश्लेषिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वात्। अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे च भाष्ये "अधिकरणमाचार्यः किं मन्यते। यत्र कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति। तर्हि इहैव सप्तमी स्यात्—तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिः इति। गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् इत्यत्र तु न स्यात्, मुख्य एव कार्यसंप्रत्ययादित्याशङ्क्य स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति वचनात् तमब्ग्रहणाच्च न दोषः" इति समाहितम्। एवंच 'कटे आस्ते, गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणमप्यधिकरणं सप्तम्यर्थ एव। यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपिकमधिकरणत्वं न विवक्ष्यते तदा लक्षणेति बोध्यम्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः।

क्तस्येन्विषयस्येति। न च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, इन्प्रत्ययान्तः यः क्तप्रत्ययान्तः तस्य कर्मणीत्यर्थाभ्युपगमात्। **कर्तरीनिरिति**। भावक्तान्तात् अधीतशब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति। किम् अधीतवानिति कर्मविशेषजिज्ञासायां व्याकरणम् अध्ययने कर्मत्वेनान्वेति। तच्च व्याकरणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कटम् इतिवत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन सप्तमीति भावः। **साध्वसाधुप्रयोगे चेति**। सप्तमी वक्तव्येति शेषः। **साधुरिति**। हितकारीत्यर्थः। **असाधुरिति**। अहितकारीत्यर्थः। उभयत्र शेषषष्ठ्यपवादः। 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्' इत्येव सिद्धे इह साधुग्रहणमनर्चार्थम्। यथा—साधुर्भृत्यो राजनि। इह तत्त्वकथने तात्पर्यम्। साधुनिपुणा-

---

१ हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम्।
चतुर्थीबाधिकामाहुः चूर्णिभागुरिवाभटाः॥

इति हरिकारिकायां प्राप्तुमित्यर्थविवक्षायामेव सप्तमीत्युक्त्या आहर्तुं कर्तुमित्याद्यर्थविवक्षायां तु 'मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय। का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर शारवामृगे जरति यस्तव बाणमोक्षः॥ इत्यादिवच्चतुर्थ्येव 'क्रियार्थोपपदस्य च' इति सूत्रेण भवति। श. श. प्रका.

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥' [इति भाष्यम्]

हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति । (६३४) **यस्य च भावेन भावलक्षणम्** । २।३।३७ ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः। 'अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (वा १४८७-१४८८) सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असत्सु तरत्सु सन्त आसते ।

भ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । **निमित्तादिति** । कर्मयोगे हेतुवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु 'जाड्येन बद्ध' इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—**निमित्तमिह फलमिति** । फलमेवेत्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोध्यम् । जन्यजनकत्वादिसंबन्धं व्यावर्तयितुमाह—**योगः संयोगसमवायात्मक इति** । अयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः । अन्ययोस्तु संयोगः । **चर्मणीति** । चर्मार्थं व्याघ्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा चर्मणः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । **दन्तयोरिति** । दन्तार्थमित्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । **केशेष्विति** । केशार्थमित्यर्थः । चमरी मृगविशेषः । **सीम्नीति** । सीमार्थमित्यर्थः । **हेतुतृतीया प्राप्तेति** । तादर्थ्यचतुर्थ्यपीति बोध्यम् । **सीमा अण्डकोश इति** । 'सीमा घट्टस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् ।' इति मेदिनी । **पुष्कलको गन्धमृग इति** । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः ।' इति मेदिनी । अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः समवाय एव । हरदत्तस्तु सीमा ग्रामादिमर्यादा । तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कुर्हतः निखात इति व्याचष्ट । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीम्नः संयोगो बोध्यः । **वेतनेनेति** । अत्र वेतनं भृतिद्रव्यम्, तदर्थमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य लूयमानस्य धान्यस्य न तादर्थ्यमेव संबन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः ।

यस्य च । भावशब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**यस्य क्रिययेति** । क्रिया च कर्त्राश्रया कर्माश्रया च । तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—**गोष्विति** । देवदत्तः कदा गत इति प्रश्न उत्तरमिदम् । अत्र लक्षकत्वसंबन्धे सप्तमी । शेषषष्ठ्यपवादः । वर्तमानदोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः । अत्र दोहनक्रियायाः साक्षाल्लक्षकता । गवां तु तदाश्रयतया । ततश्च गोदोहनदशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति । दुग्धासु गत इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिः गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः । गोदोहोत्तरकाले गत इति फलितम् । कर्तृगतक्रियायास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इत्युदाहार्यम् । अत्र यदवश्यं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किंतु सकृत् ज्ञापकमपि । यथा—यं कमण्डलुपाणिं भवानद्राक्षीत् स छात्र इति । यद्यपि सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टः । तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसूत्रे

१वस्तुतस्तु दन्तानां केशानां च संयुक्तद्रव्यान्तरत्वात्तैः सह कुञ्जरादेः संयोग एव, न तु समवायः

न्तरतरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तरितष्ठन्ति । **(६३५) षष्ठी चानादरे । २।३।३८ ॥** अनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः । **(६३६) स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । २।३।३९ ॥** एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां–गोषु वा स्वामी । गवां–गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । **(६३७) आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २।३।४० ॥** आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने–हरिपूजनस्य वा । आसेवायाम् किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

भाष्ये स्पष्टम् । 'उदिते आदित्ये जुहोति' इत्यत्र तु सामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः । उदितादित्यसमीपकाल इत्यर्थः । आदित्योदयोत्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः । 'उपरागे स्नायात' इत्यत्र तु उपरागपदेन उपरागाश्रयकालो लक्ष्यत इत्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

षष्ठी चानादरे । चात्सप्तमीत्यनुकृष्यते । अनादरे इति विषयसप्तमी । यस्य चेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । फलितमाह—**अनादराधिके इति** । अनादरः अधिको यस्मादिति विग्रहः । **रुदति रुदत इति** । कदा संन्यस्तवानिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र लक्षकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । षष्ठीसप्तम्यौ तात्पर्यग्राहिके । अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः । वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्टपुत्रादिज्ञाप्यं अनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः । फलितमाह—**रुदन्तं पुत्रादिकमिति । स्वामीश्वर । षष्ठीसप्तम्याविति ।** चकारेण तदुभयानुकर्षणादिति भावः । ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धे किमर्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह—**षष्ठ्यामेवेति । गवां गोषु वेति ।** गोसंबन्धीत्यर्थः । गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अधिपतिः । गवां गोषु वा दायादः । पुत्रादिभिर्ग्रहीतुं योग्यः पित्रार्जितधनांशो दायः । तमादत्त इति दायादः । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कविधौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत एव निपातनात् कः । गोसंबन्धिदायाद इत्यर्थः । गवां च दाये अन्वयः । नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः । गवात्मकम्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः । 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दायादशब्दः स्वामिपर्याय इति स्थितम् । **गवां गोषु वा प्रसूत इति ।** गोसंबन्धीत्यर्थः । संबन्धश्च भोक्तृत्वरूपः । तदाह—**गा एवेति ।** एवशब्दात् महिषादिव्यावृत्तिः । **आयुक्त ।** आसेवापदं व्याचष्टे—**तात्पर्ये इति ।** औत्सुक्ये इत्यर्थः । 'तत्परे प्रसितसक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः । इत्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे—**व्यापारित इति** । प्रव-

(६३८) यतश्च निर्धारणम् । २।३।४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । **(६३९) पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२ ॥** विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । **(६४०) साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः।२।३।४३॥**

तित इत्यर्थः । **आयुक्तः कुशलो वेति** । हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्वविवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां, संबन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां वचनम् । **आयुक्तो गौरिति** । आङीषदर्थे । 'युजियोगे' । तदाह-**ईषद्युक्त इत्यर्थ इति** ।

यतश्च निर्धारणम् । **जातिगुणेति** । यत इति तत इति च पञ्चम्यर्थे तसिः । यस्मात्समुदायात् एकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशेषवत्त्वबोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते तस्मात् षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र स्वशब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमुदाहरति—**नृणां नृषु वेति** । नृशब्दो मनुष्यसमुदाये वर्तते । उद्भूतावयवभेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु जात्यभिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योः अवयवावयविभावः संबन्धोऽर्थः उदाहृतनिर्धारणविषयत्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तश्रैष्ठ्यरूपधर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति-**गवां गोषु वेति** । गोसमुदायैकदेशभूता कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरत्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियया पृथक्करणमुदाहरति-**गच्छतां गच्छत्सु वेति** । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशैघ्र्यधर्मक इत्यर्थः । संज्ञया पृथक्करणमुदाहरति—**छात्राणामिति** । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्रनामा स्वेतरव्यावृत्तपटुत्वधर्मक इत्यर्थः ।

पञ्चमी विभक्ते । **विभागो विभक्तमिति** । भावे क्तप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते। निर्धारणावधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजानां च सामान्यात्मना अभेदो विशेषात्मना भेदश्च स्थितः । एवंच निर्धारणे सर्वत्र कथंचिद्भेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद एव, न तु केनाप्युपात्तरूपेण अभेदः तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—**निर्धार्यमाणस्येति** । निर्धारणावधेरिति शेषः, 'यतश्च निर्धारणम्' इत्यनुवृत्तेः । अत्रावधिव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनमेव, न तु समुदायादेकदेशस्येत्यंशो विवक्षितः, असंभवादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**माथुरा इति** । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मथुरादेशीयाः पाटलीपुत्रदेशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या इत्यर्थः । अत्र मथुरादेशीयत्वपाटलीपुत्रदेशीयत्वयोः गोत्वाश्वत्ववद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नाभेद इति निर्धारणावधेः पञ्चमीति भावः । **साधुनिपुणाभ्याम्** ।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायाम् किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' (वा १४६३) । साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा । (६४१) **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च।**२।३।४४॥ आभ्यां योगे तृतीया स्यात् चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा–हरौ वा । (६४२) **नक्षत्रे च लुपि** ।२ ३।४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्' । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः । (६४३) **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये** । २।३।७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे–द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे–क्रोशाद्वा लक्ष्यं

शेषषष्ठ्यपवादः । **मातरि साधुरिति** । हितकारीत्यर्थः । **निपुणो वेति** । मातरि कुशल इत्यर्थः । शुश्रूषायामिति शेषः । **निपुणो राज्ञ इति** । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव, 'साध्वसाधुप्रयोगे च' इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु अर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् । **अप्रत्यादिभिरिति** । प्रति, परि, अनु एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां योगेऽपि न सप्तमीति भावः । **प्रसितोत्सुकाभ्याम्** । 'तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिदं वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—**नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति** । **अधिकरण इति** । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यतः मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिरिति भावः । **मूलेनेति** । मूलनक्षत्रयुक्तकाल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति तस्य लुप् । अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते । नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह 'जनपदे' इति लुप् । **सप्तमीपञ्चम्यौ** । कारकशब्दः कर्तृत्वादिशक्तिपरः, न तु कर्त्रादिपरः, व्याख्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मध्यमिति विग्रहः । तदाह–**शक्तिद्वयमध्ये इति** । 'कालाध्वनोः' इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इत्याह—**यौ कालाध्वानाविति** । **अद्य भुक्त्वेति** । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायां वचनम् । अद्य भुक्त्वा द्व्यहे अतीते तत्समीपे तृतीयेऽह्नि भोक्तेत्यर्थः । भविष्यति लुट् । **कर्तृशक्त्योरिति** । अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्व्यहोत्तरदिनगतभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विह न स्यात्, क्त्वाप्रत्ययस्य कर्त्रैकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियाभेदात् भिद्यत एव । कारकद्वयमध्येऽप्युदाहरति—**इहस्थोऽयमिति** । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । ३६

विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते। 'तदस्मिन्नधिकम्—' (सू १८४६) इति 'यस्मादधिकम्—' (सू ६४५) इति च सूत्रनिर्देशात्। लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः।

(६४४) **अधिरीश्वरे**[1]। १।४।९७॥ स्वस्वामिसंबन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। (६४५) **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी** ।२।३। ९॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उप परार्धे हरेर्गुणाः। परार्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधि भुवि रामः। अधि रामे भूः। 'सप्तमी शौण्डैः' (सू ७१७) इति समासपक्षे तु रामाधीना। 'अषडक्ष-'

तिष्ठन्नयमिष्वासः इषुणा क्रोशोत्तरसमीपदेशे लक्ष्यं विध्येदित्यर्थः। **कर्तृकर्मशक्त्योरिति**। कर्तृत्वकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्य इत्यर्थः। कारकशब्दस्य कर्त्रादिपरत्वे त्विहैव स्यात्। अथ भुक्त्वायमित्यत्र न स्यादिति सूचयितुमिदमप्युदाहृतम्। ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधित्वसंबन्धे शेषषष्ठ्येवोचितेत्याशङ्क्याह—**अधिकशब्देनेति**। **लोके लोकाद्वेति**। अवधित्वसंबन्धः सप्तमीपञ्चम्योरर्थः। लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः।

अधेः कर्मप्रवचनीयकार्यं वक्ष्यन् कर्मप्रवचनीयसंज्ञामाह—**अधिरीश्वरे**। ईश्वरशब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वामिभावसंबन्धात्मकं विवक्षितम्। 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकृतमेकवचनान्ततया विपरिणम्यते। तदाह—**स्वस्वामीति**। **यस्मादधिकम्**। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवर्तते। तदाह—**अत्र कर्मप्रवचनीयेति**। शेषषष्ठ्यपवादः। **उप परार्धे इति**। अवधित्वं सप्तम्यर्थः। तदाह—**परार्धादधिका इत्यर्थ इति**। यस्मादधिकं संख्यान्तरं न विद्यते तत्परार्धम्। तदपेक्षयेत्यर्थः। 'उपोऽधिके च' इति उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयत्वस्येदं फलम्। यस्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते तत सप्तमीत्येकोऽर्थः। इह यच्छब्देन स्वमुच्यते। एवंच स्ववाचकात्सप्तमीति लभ्यते। ईश्वरशब्दो भावप्रधानः यस्येश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यन्योऽर्थः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति यावत्। एवंच स्वामिवाचकात्सप्तमीति लभ्यते। तदाह—**ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति**। **अधि भुवि राम इति**। अधिरीश्वरपर्यायः। संम्बन्धः सप्तम्यर्थः। भुवः स्वामी राम इत्यर्थः। अत्र स्ववाचकात्सप्तमी। **अधि रामे भूरिति**। अत्र अधिः स्वशब्दपर्यायः। सम्बन्धः सप्तम्यर्थः। रामस्य स्वभूता भूरित्यर्थः। अत्र स्वामिवाचकात्स-

---

[1] 'ईश्वरे तोसुनकसुनौ' इतीश्वरशब्दोऽवधिर्माभूत्, अयमेवावधिरस्त्विति 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यत्र रेफविशिष्टोच्चारणम्।

(सू २०७१) इत्यादिना खः। (६४६) **विभाषा कृञि**। १।४।९८॥ अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे। यदत्र मामधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू ३९७८) इति निघातो न। ॥ इति सप्तमी विभक्तिः॥

॥ इति कारकप्रकरणम्॥

अथाव्ययीभावसमासप्रकरणम्। १७।

(६४७) **समर्थः पदविधिः**। २।१।१॥ पदसंबन्धी यो विधिः स समर्था-

---

प्तमी। **समासपक्षे त्विति**। शौण्डादिगणे अधिशब्दस्य पठितत्वेन तेनाधिशब्देन रामे इति सप्तम्यन्तस्य समासे सति 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि रामाधिशब्दात् 'अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः' इति खप्रत्यये 'आयनेयीनीयियः' इति तस्य ईनादेशे रामाधीना भूरिति सिध्यति। रामस्वामिकेत्यर्थः। विभक्त्यर्थे अव्ययीभावे त्वधिरामं भूः। रामाधिकरणिका भूरित्यर्थः। खप्रत्ययस्तु न। अध्युत्तरपदत्वाभावात्। **विभाषा कृञि**। 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवर्तते। कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृतम्। तदाह—**अधिः करोताविति**। कृञ्धातौ परे अधिः कर्मप्रवचनीयो वा स्यादीश्वरत्वे इति यावत्। **यदत्र मामधिकरिष्यतीति**। अस्मिन्विषये मामधिकरिष्यतीति यत्तद्युक्तमित्यर्थः। अत्र कर्मप्रवचनीययोगे मामिति द्वितीया। अधिकरिष्यतीत्येतत् व्याचष्टे—**विनियोक्ष्यत इत्यर्थ इति**। तर्हि कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—**अगतित्वादिति**। **तिङि चेति**। उदात्तवतिति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति तदर्थः। अत्र करिष्यतीति तिङन्तमुदात्तवत्, 'तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' इत्यादिना निषेधात्। ततश्च अधेरत्र गतित्वान्निघात इह प्राप्तः। कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति, तेन गतित्वस्य बाधात्। अतः अधेर्निघाताभावार्थमिदं सूत्रमिति सिद्धम्।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम्।

अथ समासाः। तदेवं विभक्त्यर्थं निरूप्य तदाश्रितसमासान्निरूपयिष्यन् तदुपोद्घातत्वेनाह—**समर्थः पदविधिः**। विधीयते इति विधिः कार्यम्। पदस्य विधिः पदविधिरिति शेषषष्ठ्या समासः। तदाह—**पदसंबन्धी यो विधिरिति**। **समर्थाश्रित इति**। सूत्रे समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिक इति भावः। सामर्थ्यं द्विविधम्—व्यपेक्षालक्षणम्, एकार्थीभावलक्षणं च। तत्र स्वार्थपर्यवसायि-

श्रितो बोध्यः । (६४८) प्राक्कडारात्समासः । २।१।३ ॥ 'कडाराः कर्मधारये'

नां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परान्वयः तत् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम्, विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षेति व्युत्पत्तेः, संबद्धार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेश्च । इदं च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य एव भवति । तत्र च एकैकस्य शब्दस्य यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन तेनान्वयो भवति । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेति, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति च । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यं तु प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन पृथक् गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम् । संगतार्थः समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति व्युत्पत्तेः । संगतिः संसर्गश्च एकीभाव एव । यथा—संगतं घृतं तैलेनेति एकीभूतमिति गम्यते, यथा वा संसृष्टोऽग्निरिति एकीभूत इति गम्यत इति भाष्याच्च । इदंच सामर्थ्यं राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अत एव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्येवं राज्ञि पुरुषविशेषणे ऋद्धत्वविशेषणं नान्वेति, विशिष्टस्य एकपदार्थतया राज्ञः पदार्थैकदेशत्वात् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र तु उपसर्जनस्य नित्यसापेक्षत्वात् समासः । यद्वा गुरुवद्देवदत्तोऽपि विशेष्ये प्रधाने कुल एवान्वेति, तत्र गुरुणा कुलस्य उत्पाद्यत्वसंबन्धेनान्वयः । देवदत्तेन तु कुलस्य तदीयगुरूत्पाद्यतयाऽन्वयो गुरुगर्भः । उक्तं च हरिणा—

" संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥" इति
" समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥" इति च ।

एतेन ' अयश्शूल ' इति सूत्रे भाष्ये ' शिवस्य भगवतो भक्तः ' इत्यर्थे शिवभागवतः इत्यादि व्याख्यातम् । एकार्थीभावश्चायमलौकिकविग्रहवाक्ये कल्प्यते । यथा लादेशभूतशतृशानचोः अप्रथमासामानाधिकरण्यं कल्प्यते तद्वत् । अत एव ' लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिः, तस्य क्वापि प्रयोगाभावादित्याक्षिप्य आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा अनुमानात् गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद्वत्ति ' इति ' लटश्शतृशानचौ ' इति सूत्रभाष्ये समाहितम् । ' सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लस्य प्रक्रियार्थं कल्पितस्य अप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयते ' इति कैयटः । अत्र प्रक्रियार्थं कल्पितस्येत्युक्त्या अन्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य बोधकत्वकल्पना सूचिता । अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रूयमाणानां च शब्दानां क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या विशिष्टोपस्थितिः । ततश्च अयमेकार्थी-

---

१ एवं देवीभागवतः, परमगार्ग्यायणः, इत्यादावपि बोध्यम् । निरूपितं चैतद्'दर्थव'त्सूत्रे टिप्पण्यामिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सू ७२१) इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । (६४६) सह सुपा ।२।१।४॥ 'सह' इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्येते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

भावः अजहत्स्वार्था वृत्तिरिष्यते । वृत्तिविषये पदानां प्रत्येकमनर्थकत्वमाश्रित्य जहत्स्वार्था वृत्तिस्तु नाश्रयितुं युक्ता, महाबाहुः, सुपन्थाः इत्यादौ आत्त्वाद्यनापत्तेः, वृत्तौ महादादिशब्दानामनर्थकत्वात् अर्थवद्ग्रहणसंभवे अनर्थकस्य 'आन्महतः' इत्यादौ ग्रहणायोगात् । तदुक्तम्—

'जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।' इति

अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा अश्वकर्णमण्डपादौ । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे मञ्जूषायां चानुसंधेयः । समर्थः किम् । पश्य कृष्णं श्रितो राममित्रम् । अत्र कृष्णश्रितयोः परस्परान्वयाभावाद्विशिष्टैकार्थोपस्थित्यजनकत्वान्न सामर्थ्यम् ।

प्राक्कडारात् । 'आकडारात्' इत्येव प्रागिति सिद्धे प्राग्ग्रहणमेकसंज्ञाधिकारेऽपि अव्ययीभावादिसंज्ञासमुच्चयार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । संपूर्वकस्य अस्यतेरेकीकरणात्मकः संश्लेषोऽर्थः । समस्यते अनेकं पदमिति समासः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्मणि घञ् । अत एव मूले समस्यते इति वक्ष्यते । तथाच अन्वर्थेयं संज्ञा । सह सुपा । 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते । सुबन्तं सुबन्तेन सहोच्चारितं समाससंज्ञं भवतीति फलति । एवं सति पर्यभूषयदित्यादौ सुबन्तस्य तिङन्तेन समासो न स्यात् । तत्राह—सहेति योगो विभज्यत इति । समाससंज्ञाया अन्वर्थत्वादेकस्याप्रसङ्गात् सुपेत्येतावतैव सहेति सिद्धे तद्ग्रहणं योगविभागार्थमिति भावः । सहेत्यत्र 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयया विपरिणम्यते । तदाह—सुबन्तमित्यादिना । समस्यत इति । एकीक्रियते प्रयोक्तृभिरित्यर्थः । समाससंज्ञां लभत इति यावत् । केचित्तु सुबन्तं कर्तृ समर्थेन समस्यते एकीभवतीत्यर्थः । कर्तरि लट् । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' इत्यात्मनेपदम् । समासशब्दोऽपि कर्तरि बाहुलकाद्घञन्त एव, कर्मणि घञन्तो वा । तथा सति समस्यत इति कर्तरि तिङन्तं फलितार्थकथनपरमित्याहुः । ननु घटो भवतीत्यत्र समासे घटभवतीत्यपि लोके प्रयोगः स्यादित्यत आह—योगविभागस्येति । कतिपयेति । कतिपयानि तिङन्तानि उत्तरपदानि यस्येति विग्रहः । पर्यभूषयदिति । समासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगति' इति सूत्रे कैयटः । देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषयदित्यत्र तु स्वरव्यत्ययो बोध्यः । अनुव्यचलदिति । अचलदित्यनेन वेः पूर्वं समासे सति तेन

(६५०) सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। २।४।७१॥ एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यात्। 'भूतपूर्वे चरट्' (सू १९९६) इति निर्देशाद् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। 'इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च' (वा १२३६, १३४१)। जीमूतस्येव। (६५१) अव्ययीभावः। २।१।५॥ अधिकारोऽयम्। (६५२)

अनो: समास:। न त्वनुव्योर्युगपत्समासः, सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्। अत एव महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र क्षीरशब्देन सुबन्तयोर्न समास इति कैयटः।

सुपा। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबित्यनुवर्तते। समास इत्यधिकृतम्। तदाह—**सुप्सुपेति**। सुबन्तं सुबन्तेनेत्यर्थः। ततश्च पूर्वं भूत इति विग्रहे समाससंज्ञा स्थिता। **समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञेति**। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेनेति शेषः। **सुपो धातु**। धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवषष्ठीत्याह—**एतयोरवयवस्येति**। **लुक् स्यादिति**। 'यस्क्षत्रियार्षञितो यूनि लुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। न च सुप इत्यनेन सप्तमीबहुवचनस्यैव ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुग्विधानात् सुप्प्रत्याहारस्यैवात्र ग्रहणमिति ज्ञापनात्। नचैवमपि पूर्वं भूत इति लौकिकविग्रहवाक्ये परिनिष्ठितसंधिकार्ययोः सुबन्तयोः समासे सति पूर्वमित्यत्र अमि पूर्वरूपस्य एकादेशस्य परादित्वमाश्रित्य अमो लुकि समासदशायां वकारादकारो न श्रूयेत। पूर्वान्तत्वे तु परिशिष्टस्य मकारस्य सुप्त्वाभावात् कथं लुगिति वाच्यम्, 'सुपो धातु' इति लुग्विषये 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इत्याश्रित्य संधिकार्यप्रवृत्तेः प्रागेवालौकिकविग्रहवाक्ये समासप्रवृत्तिरिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र प्रौढमनोरमायामपि परिष्कृतमिदम्। 'भत्रैषा' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः। एवंच पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकविग्रहदशायामेव अमो लुक्प्रवृत्तेर्नोक्तदोषः। तथाच सुपो लुकि भूतपूर्वेति स्थितम्। ननु 'सुबन्तं सुबन्तेन समस्यते' इति समासशास्त्रे सुबन्तं प्रथमानिर्दिष्टम्। सुबन्तत्वं च द्वयोरप्यविशिष्टम्। ततश्च 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इति वक्ष्यमाणोपसर्जनत्वस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यन्यतरस्य पूर्वनिपाते विनिगमनाविरह इत्यत आह—**भूतपूर्वे चरडिति**। **पूर्वं भूत इति**। लौकिकविग्रहोऽयम्। पूर्वमिति क्रियाविशेषणम्। **भूतपूर्व इति**। समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात् समुदायात् पुनर्यथायथं सुबुत्पत्तिरिति भावः।

इवेनेति। इवेत्यव्ययेन सुबन्तस्य समासः। 'सुपो धातु' इति लुगभावः। पूर्वपदस्य प्रकृतिसिद्धस्वरश्च भवति, न तु समासस्वर इति वक्तव्यमित्यर्थः। 'सह सुपा' इति सिद्धे समासविधानमिवशब्दस्य पूर्वनिपातनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा अत्र

१ अनव्ययमव्ययं भवतीति 'भवतेर्णस्योपसंख्यान'मिति कर्तरि णः।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २।१।६॥ 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते। सोऽव्ययीभावः । **(६५३)प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।१।२।४३॥** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जन संज्ञं स्यात् ।**(८ ४) उपसर्जनं पूर्वम्।२।२।३०॥** समासे उपसर्जनं

इवशब्दस्यापि सुबन्तत्वाविशेषात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् । **जीमूतस्येवेति** । अत्र जीमूतशब्दस्य पूर्वपदस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वमेव, न तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र यथार्थत्वप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न, 'तत्र तस्येव' इति निर्देशात् । कादाचित्कश्चायं समासः । अत एव बह्वृचा एव पदपाठे अवगृह्णन्ति । याजुषास्तु भिन्ने एव पदे पठन्ति ।'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादिव्यस्तप्रयोगाश्च संगच्छन्ते ।'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्।' इत्यत्र तु मातरमिवेति भवितव्यम् । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकस्वारस्येन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमायाः मातृसदृशीमित्यर्थे असाधुत्वादित्यास्तां तावत्। **अव्ययीभावः । अधिकारोऽयमिति** । एकसंज्ञाधिकारेऽपि अनया संज्ञया समाससंज्ञा न बाध्यते इति 'प्राक्कडारात' इत्यत्रोक्तम् ।

अव्ययं विभक्ति । विभक्त्यर्थाद्यभावेऽप्यपदिशमित्यादि साधयितुमाह—**अव्ययमिति योगो विभज्यत इति**। अत्र 'समर्थः पदविधिः' इत्यतः समर्थग्रहणमनुवृत्तं तृतीयान्ततया विपरिणम्यते । समास इति अव्ययीभाव इति चाधिकृतम् । तदाह—**अव्ययं समर्थेनेति । सोऽव्ययीभाव इति** । स समासः अव्ययीभावसंज्ञः स्यादित्यर्थः । तथाच दिशयोर्मध्यमित्यस्वपदविग्रहे मध्यार्थकस्य अपेत्यव्ययस्य दिशयोरित्यनेन समाससंज्ञा।तस्य समासस्याव्ययीभावसंज्ञा च सिद्धा । तथाच समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु' इति सुब्लुकि सति दिशा अप इति स्थितम् ।

अत्र उपसर्जनकार्यं वक्ष्यन्नुपसर्जनसंज्ञामाह—**प्रथमानिर्दिष्टम्** । ननु समासे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इति व्याख्याने असंभवः, समासे सति ' सुपो धातु ' इति प्रथमाया लुप्तत्वात् । समासे चिकीर्षिते प्रथमानिर्दिष्टम् इति व्याख्याने तु कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः इत्यत्र विग्रहे कृष्णशब्दस्य द्वितीयानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं न स्यात् । श्रितशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्यात् । अतो व्याचष्टे—**समासशास्त्रे इति** । समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमिति भावः । एवंच 'द्वितीया श्रित' इति समासविधायकशास्त्रे द्वितीयान्तस्यैव कृष्णशब्दस्य द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वम् । एवंच ' अव्ययम् ' इति समासविधावपेत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वं स्थितम् । **उपसर्जनं पूर्वम्** । प्राक्कडारात् समासः

प्राक्प्रयोज्यम् । (६५५) **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥** विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः । (६५६) **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥** उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इत्यव्ययत्वम् । (६५७) **नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥**

इत्यधिकृतम् । समास इति प्रथमान्तं योग्यतया सप्तम्यन्तं विपरिणम्यते । तदाह—**समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यमिति** । पूर्वमित्यस्य पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थ इति भावः । एवंच प्रकृते अपेत्यस्य पूर्वं प्रयोगनियमः सिद्धः । अपदिशा इति स्थितम् ।

अत्र दिशाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वमाह—**एकविभक्ति** । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यतः समास इति उपसर्जनमिति चानुवर्तते । समास इत्यनेन विग्रहवाक्यं लक्ष्यते । एकैव विभक्तिर्यस्य तदेकविभक्ति, नियतविभक्तिकमिति यावत् । एवंच विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तत्पूर्वनिपातभिन्नकार्ये कर्तव्य उपसर्जनं स्यादित्यर्थः। फलितमाह—**विग्रहे यन्नियतेति** । निष्कौशाम्बिशब्द उदाहरणम् । तत्र कौशाम्ब्याः निष्क्रान्तः निष्क्रातं निष्क्रान्तेन निष्क्रान्ताय निष्क्रान्तात् निष्क्रान्तस्य निष्क्रान्ते इति विग्रहेषु 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासे निष्कौशाम्बिः निष्कौशाम्बिं निष्कौशाम्बिना इत्यादि, इति स्थितिः । अत्र कौशाम्बीशब्द एव विग्रहे नियतविभक्तिक इति तस्योपसर्जनत्वमनेन भवति । समासशास्त्रे कौशाम्बीशब्दस्य पञ्चमीनिर्दिष्टत्वमेव, न तु प्रथमानिर्दिष्टत्वमिति 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इत्यनेनोपसर्जनत्वा प्राप्तौ वचनम् । तत्र कौशाम्बीशब्दस्य अनेन उपसर्जनत्वेऽपि न पूर्वनिपातः । तत्तद्विभक्त्यन्तैरेव समास इत्यत्र इदमेव सूत्रं प्रमाणम् । 'तुल्यार्थैः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति 'अनेकम्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । प्रकृते च दिशयोर्मध्यः मध्यं मध्येनेत्यादिविग्रहवाक्येषु दिशाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वात् समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेऽपि अनेनोपसर्जनत्वं भवति । पूर्वनिपातस्तु न भवतीति स्थितम् ।

गोस्त्रियोः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतः ह्रस्व इति प्रातिपदिकस्येति चानुवर्तते । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । स्त्रीशब्देन स्त्रीप्रत्ययो गृह्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः । उपसर्जनभूतस्य गोशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चेति लभ्यते । तदुभयं प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**उपसर्जनमित्यादिना** । अत्र च शास्त्रीयमेवोपसर्जनं गृह्यते, न त्वप्रधानमात्रम्, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारीत्यत्रातिप्रसङ्गात् । **अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वमिति** । तथाच अव्ययीभावसमासादुत्पन्नानां सुपाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यादिति शङ्कायामाह—**नाव्ययी-**

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात्। दिशयोर्मध्येऽपदिशम्। 'क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्।' इत्यमरः।

(६७८) तृतीया सप्तम्योर्बहुलम्। २।४।८४॥ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अपदिशम्—अपदिशेन अपदिशम्—अपदिशे। बहुलग्रहणात् सुमद्रम् उन्मत्तगङ्गम् इत्यादौ सप्तम्याः नित्यमम्भावः[1]। 'विभक्ति'—इत्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते,

---

भावात्। अम् तु अपञ्चम्या इति छेदः। 'नाव्ययीभावादतः' इत्येकं वाक्यम्। 'एयच्क्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यतः सुप इति च। अता अव्ययीभावो विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुगिति**। अम् तु अपञ्चम्याः इति वाक्यान्तरम्। पञ्चमीभिन्नस्य तु सुपः अमादेशः स्यात्। पञ्चम्यास्तु अम् न भवतीति लभ्यते। तदाह—**तस्य पञ्चमीं विना अमादेश इति**। अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽयम् अनन्तरत्वादम एव भवति, न तु लुङ्निषेधस्यापि। एवंचादन्तादव्ययीभावात् परस्य सुपो न लुक्, किंत्वमादेशः। पञ्चम्यास्तु लुक् अमादेशश्च न भवतीति स्थितिः। सूत्रे एतत्सूचनार्थमेव तुशब्दः। 'अव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्येवोक्तौ तु अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभिन्नस्य सुपः लुकोऽपवादः अमादेशः स्यादित्येव लभ्येत। एवं सति पञ्चम्या अमोऽभावे 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् स्यात्। अतो लुङ् निषिध्यत इत्यास्तां तावत्। **अपदिशमिति**। पञ्चमीभिन्नविभक्तीनामुदाहरणम्। पञ्चम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यम्। यद्यपि नपुंसकह्रस्वत्वेनाप्येतत् सिध्यति, 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथापि 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रं चित्रगुः अतिखट्वः इत्याद्यर्थमावश्यकमिति इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। तदेवमव्ययमिति भाष्यादृष्टेनापि योगविभागेन अपदिशमिति रूपसाधनं वृद्धसंमतमित्याह—**क्लीबाव्ययमिति तृतीया**। 'नाव्ययीभावात्' इत्यस्मात् अत इत्यनुवर्तते, तदाह—**अदन्तादिति**। अमादेशाभावे तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यलुक्। ननु वेति सिद्धे किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह—**बहुलग्रहणादिति**।

तदेवमव्ययमिति योगं विभज्य व्याख्याय तदुत्तरखण्डं व्याख्यातुमुपक्रमते—**विभक्तीत्यादेरयमर्थ इति**। विभक्तीत्यनेन विभक्त्यर्थो विवक्षितः। उच्यन्त इति वचनाः। कर्मणि ल्युट्। विभक्ति, समीप, समृद्धि, व्यृद्धि, अर्थाभाव, अत्यय, असंप्रति, शब्दप्रादुर्भाव, पश्चात्, यथा, आनुपूर्व्य, यौगपद्य, सादृश्य, संपत्ति, साकल्य, अन्त एतेषां

---

1 तथाच वार्तिकम् 'सप्तम्या ऋद्धि—नदीसमास—संख्यावयवेभ्यो नित्यम्' तत्राद्यस्योदाहरणं सुमद्रमिति। द्वितीयस्य उन्मत्तगङ्गम्। तृतीयस्य एकविंशतिभारद्वाजं, सप्तगङ्गमित्यादि।

सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी। (६५६) अव्ययीभावश्च। २।४।१८॥ अयं नपुंसकं स्यात्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (सू ३१८)। गोपायतीति गाः पातीति

षोडशानां द्वन्द्वः। ते च ते वचनाश्च इति विग्रहः। विभक्त्यर्थादिषु वाच्येष्वित्यर्थः। अव्ययमित्यनुवर्तते। अव्ययीभावः, समास इति चाधिकृतम्। तदाह—**विभक्त्यर्थादिष्विति। विभक्तौ तावदिति।** विभक्त्यर्थे प्रथममुदाह्रियत इत्यर्थः। **हरौ इत्यधिहरीति।** हरौ इति लौकिकविग्रहः। तेन यावदवगम्यते तावदेवाधिहरीति समासेनाप्युच्यत इत्यर्थः। अधिशब्दस्य हरावित्यनेन अव्ययीभावसमासे सुब्लुकि समासविधावव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् अधेः पूर्वनिपाते समासादुत्पन्नस्य सुपः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुगिति भावः। ननु लौकिकविग्रहे समस्यमानः अधिशब्दः कुतो नोपात्त इत्यत आह—**सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिरिति।** तथाचाधियोत्यार्थस्य अधिकरणत्वस्य सप्तम्यैव उक्तत्वात् अधिशब्दो न पृथगुपात्तः, नित्यसमासतया वक्ष्यमाणत्वेन स्वपदविग्रहानौचित्यादिति भावः। ननु हरौ इति परिनिष्ठितसंधिकार्यस्य समासे सति औ इत्यस्य सुपो लुकि समासे रेफादिकारः कुतः श्रूयेतेत्यत आह—**हरि ङि इति।** संधिकार्यात् प्रागलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तेः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति भाष्यसंमतत्वादिति भावः। यथा चैतत् तथा भूतपूर्वः इत्यत्रानुपदमेवोक्तम्। नन्वधिना निपातेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् कथं हराविति सप्तमीत्यत आह—**अत्र निपातेनेति। वचनेति।** सुपेत्यनुवर्त्य सुबन्तेनात्र समासविधिसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति भावः। वस्तुतस्तु अनभिहितसूत्रभाष्ये तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येव परिगणनं दृष्टम्। अतो निपातेनाधिना अभिहितेऽप्यधिकरणत्वे सप्तमी निर्बाधा। 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इत्यत्र तु एष्टव्य इत्यध्याहार्यम्। कृताऽभिधानात् विषवृक्षात् द्वितीया न भवति। नच कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम्, कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् इत्यत्र परिगणनफलस्यान्यथासिद्धेरेव तत्रोक्तत्वादित्यास्तां तावत्। **अव्ययीभावश्च। अयं नपुंसकं स्यादिति।** 'स नपुंसकम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। नपुंसकत्वस्य फलमाह—**ह्रस्वो नपुंसक इति। गोपायतीति।** रक्षतीत्यर्थः। 'गुपू रक्षणे' विच्। 'आयादय आर्ध-

---

१ अत्र 'वचनेषु' इति सूत्रे ग्रहणात् तत्तदव्ययानां तत्तदर्थवाचकत्वे विवक्षिते अव्ययीभावः, द्योतकत्वे तु नेतिफलति, तेन समृद्धा मद्राः सुमद्राः इत्यादौ सोः समृद्ध्यादिद्योतकत्वे नाव्ययीभावः, किंतु यथासंभवं तत्पुरुषादिः।

वा गोपाः, तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् ।समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः, 'अभितःपरितः—' (वा १४४२) 'अन्यारात्—' (सू ५९५) इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः संमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षि-

धातुके वा' इत्यायप्रत्ययः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । गोपाशब्दः आकारान्तः । **गाः पातीति**। पातेर्विचि उपपदसमासे गोपाशब्द इति भावः । **अधिगोपमिति** । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासे सुब्लुकि नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे सति 'नाव्ययीभावात्' इत्यमि पूर्वरूपमिति भावः।'गोस्त्रियोः' इति तु नात्र प्रसज्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ।

समीपे इति । समीपार्थकाव्ययस्य समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **कृष्णस्य समीपमिति** । लौकिकविग्रहवाक्यमेतत् । अत्र समस्यमानस्य उपशब्दस्य स्थाने समीपमिति प्रयुक्तम् । कृष्णस्य उप इति तु न विग्रहः, नित्यसमासत्वेनास्वपदविग्रहौचित्यात् । ननु समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात् इत्यत्रापि समयाद्यव्ययानां समीपार्थकत्वात् अव्ययीभावः स्यात्, ततश्च 'ग्रामं समया, ग्रामं निकषा, वनादारात्' इति प्रयोगो न स्यात् । अव्ययीभावसमासे अव्ययस्य पूर्वनिपातनियमादित्यत आह—**समयेति** । **विधानसामर्थ्यादिति**। समया ग्रामं, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात् इत्यत्र शेषषष्ठ्यां सत्यामपि अव्ययीभावसमासे सति प्रातिपदिकावयवत्वात् उपपदविभक्त्योः द्वितीयापञ्चम्योः षष्ठ्या वा लुकि समासात् प्रातिपदिकार्थादिविवक्षायां सर्वासु विभक्तिषु जातासु यथायथं अम्भावे तद्विकल्पे च'समयाग्रामं,निकषालङ्कम्,आराद्वनं,समयाग्रामेण,निकषालङ्केन, आराद्वनेन'समयाग्रामे,निकषालङ्के,आराद्वने इति स्यादेव।ततश्च द्वितीयापञ्चम्योर्विधिः व्यर्थः स्यात्। षष्ठ्यैव गतार्थत्वात् ।नच समासात् पुनरुपपदविभक्ती द्वितीयापञ्चम्यौ शङ्क्ये,सकृत्प्रवृत्तयोःपुनः प्रवृत्त्ययोगात्।वस्तुतस्तु मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चरितार्थत्वात् इदमयुक्तम् । नचैवं सति 'समया ग्रामम्' इत्यादौ अव्ययीभावः शङ्क्यः, अभ्यक्ष इत्यादाविव विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव ग्रहणात् समयानिकषाऽऽराच्छब्दानां चाधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवृत्तित्वाभावात् । ग्रामस्य समीपे इति हि तेषामर्थः । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची । उपकृष्णं भक्ता इत्यत्र कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधात्।

मद्राणां समृद्धिरिति । समित्यव्ययपर्यायः समृद्धिशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः । एतत्सूत्रविहितसमासस्य नित्यतया अस्वपदविग्रहः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । **संमद्रमिति** । सर्वत्र सुब्लुगादि पूर्ववत् ज्ञेयम् । समृद्धा मद्राः संमद्रा इत्यादौ तु

१ एवं विभक्त्यर्थे अन्तर् प्रति इत्याद्यव्ययानामपि समासो भवति 'अन्तर्गिरि' रेणुरुषितः । उरसि इति प्रत्युरसम्, इत्यादिप्रयोगात् ।

काणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्। अत्ययो ध्वंसः। निद्रा-ऽसंप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि। विष्णोः पश्चादनु-विष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः। 'ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते' इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपम्, रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनी-यसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति।

नाव्ययीभावः, वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्प-ष्टम्। यवनानां व्यृद्धिः दुर्यवनमिति। दुर्शब्दार्थको व्यृद्धिशब्दो विग्रहे ज्ञेयः। विगतेति। अभावप्रतियोगिनीत्यर्थः। ऋद्धेरभावो व्यृद्धिरिति यावत्। नचार्था-भावेऽयमिति भ्रमितव्यम्, समस्यमानपदार्थाभावस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् इह च यवनाभावस्याप्रतीतेः। यवनीयऋद्ध्यभावस्यैव प्रतीतेः। तत् ध्वनयन् अर्थाभावे उदाहरति—मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमिति। विग्रहे निर्शब्दसमानार्थ-कमभावपदमिति भावः। घटः पटो नेत्यत्र तु नाव्ययीभावः, अर्थग्रहणसामर्थ्येना-त्यन्ताभावस्यैव विवक्षितत्वात्। हिमस्यात्ययोऽतिहिममिति। अतीत्य-व्ययपर्यायः अत्ययशब्दो विग्रहे ज्ञेयः। अर्थाभावेत्यनेन पौनरुक्त्यं निरस्यति—अत्ययो ध्वंस इति। अर्थाभावशब्देनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः। तेन पटस्य प्रागभावः निष्पटमिति न भवतीति भावः। सूत्रे असंप्रतीत्यस्य संप्रति न युज्यते इत्यर्थः। 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरः। युजिक्रियान्तर्भावेण एका-र्थीभावान्नञ्समासः। तदाह—निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रमिति। अतीत्यव्ययस्यासंप्रत्यर्थकस्य स्थाने संप्रति न युज्यते इति विग्रहवाक्यं ज्ञेयम्। सूत्रे शब्दप्रादुर्भाव इत्यनेन शब्दस्य प्रकाशनं विवक्षितम्। तदाह—हरिशब्द-स्य प्रकाशः इतिहरि इति। इतीत्यव्ययं शब्दप्रकाशे वर्तते। तस्य हरिशब्देन स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन समास इति भावः। विष्णोः पश्चादनुविष्णु इति। अनु इत्यव्ययं पश्चादर्थे वर्तते इत्यर्थः।

भाष्येति। 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः। 'ततः पश्चात्' इत्यत्राव्ययीभावे तु पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। एतद्भाष्यप्रयोगा-देव एतत् सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेनायं समासो नेति विज्ञायते। अत एव 'यथाऽसादृश्ये' इति सूत्रे सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोतीत्येवोक्तं भाष्ये। यथाशब्देन तु भवत्येव समासः, उत्तरसूत्रारम्भात्। सूत्रे यथाशब्देन त-दर्थो लक्ष्यते। यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यते इति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—योग्यतेति। अनुरूपमिति। अत्रानु इत्यव्ययं योग्यतायाम्, अतो यथार्थे वर्तत इति भावः। अर्थमर्थं प्रतीति। लौकिकविग्रहवाक्यम्। अत्र वीप्सायां द्विर्व-

१ द्योतकत्वे नापि प्रकृते न समासप्राप्ति रित्युक्तमेव।

हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपदिति विग्रहे। (६६०) अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रम्। काले तु सहपूर्वाह्णम्। सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम्। क्षत्त्राणां संपत्तिः सक्षत्रम्। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्म-

चनम्। 'लक्षणेत्थंभूताख्यान' इति वीप्सायां द्योत्यायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया। समासे तु द्विर्वचनं न, समासेन वीप्सायाः द्योतितत्वात् इति 'हय-वरट्' इति सूत्रे कैयटः। प्रतिना तस्योक्तत्वादिति तु तत्त्वम्। नन्वर्थमर्थं प्रतीति लौकिकविग्रहप्रदर्शनं न संभवति। नित्यसमासत्वादित्यत आह—**प्रतिशब्दस्येति। सामर्थ्यादिति।** अव्ययीभावसमासस्य नित्यत्वे तु शेषषष्ठ्यामपि अव्ययीभावे सुब्लुकि समासात् सर्वविभक्तीनामम्भावे तद्विकल्पे च प्रत्यर्थं प्रत्यर्थेनेत्यादिसिद्धे द्वितीयाफलकं प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानमनर्थकं स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वाभावसंपादनेन कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थमेव। 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' इति 'सरूपाणाम्' इति सूत्रे भाष्ये प्रयोगदर्शनात् इह वैकल्पिकसमास इति तत्त्वम्। **शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्तीति।** 'परावरयोगे च' इति क्त्वाप्रत्ययः। परावरत्वं च बौद्धम्। अत्र यथेत्यव्ययं पदार्थानतिक्रमे वर्तत इत्यर्थः। **हरेः सादृश्यं सहरीति।** अत्र सहेत्यव्ययं सादृश्ये वर्तत इति भावः। **वक्ष्यमाणेनेति।** 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यनेनेत्यर्थः। **ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठमिति।** कार्यं कृतमिति शेषः। तत्तद्विभक्त्या विग्रह इति पक्षाभिप्रायेणेदम्। पूर्वस्य क्रमेण इत्यनुपूर्वम्, ततः स्वार्थे ष्यञ्। एतत्सूत्रगृहीताव्ययेन समासो नेत्यनुपदमेवोक्तम्। तथापि सूत्रगृहीतानुनाप्यनुज्येष्ठमिति समासः, अनुपूर्वेति निर्देशात्। सूत्रे युगपच्छब्दात् स्वार्थे ष्यञ् यौगपद्यशब्दः। तत् ध्वनयन्नाह—**चक्रेण युगपदिति।** युगपत्पर्यायस्य सहशब्दस्य चक्रेण इत्यनेन समासे कृते सतीत्यर्थः। युगपच्छब्देन तु न समासः। सूत्रे गृहीतत्वादिति भावः।

अव्ययीभावे। सहस्य सः स्यादिति। 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **न तु काले इति।** कालवाचके परे सहस्य सो नेत्यर्थः। **सचक्रमिति।** चक्रेण युगपत्प्रयुक्तमित्यर्थः। **सहपूर्वाह्णमिति।** समीपादौ अव्ययीभावः। सूत्रे सादृश्येति स्वार्थे ष्यञ्। तद्ध्वनयन्नाह—**सदृशः सख्या ससखीति।** सहेत्यव्ययं सदृशार्थकमिति भावः। **गुणभूतेऽपीति।** वचनग्रहणसामर्थ्येनाव्ययार्थप्राधान्य एव समासप्रवृत्तेः गुणीभूतसादृश्ये अप्राप्त्या तद्ग्रहणमिति भावः। **क्षत्त्राणां संपत्तिः सक्षत्रमिति।** क्षत्रियाणामनुरूपं कर्मेत्यर्थः। सहेत्यव्ययमत्र संपत्तौ वर्तत इति भावः। संपत्तिसमृद्धिशब्दयोः पौनरु-

भावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते, अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । (६६१) यथाऽसादृश्ये । २।१।७ ॥ असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति वा

क्त्यं परिहरति—ऋद्धेरिति । धनधान्यादेरित्यर्थः । अनुरूप इति । अनुरूपः योग्यः आत्मभावः, स्वोचितं कर्मेति यावत् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्तीति । 'परावरयोगे च' इति क्त्वा । परावरत्वं बोध्यमेव । सहशब्दोऽत्रापरिवर्जने वर्तते । न तु तृणसहभावेऽपीति भावः । नन्वेवं सति साकल्ये कथमिदमुदाहरणं स्यादित्यत आह—साकल्येनेत्यर्थ इति । पात्रे परिविष्टं सकलं भक्षयतीति यावत् । न त्वत्रेति । तृणभक्षणस्याप्रसक्तेरिति भावः । अन्ते इति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । सूत्रे अन्तशब्देन अन्तावयवसाहित्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्यादाहरति—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नीति । अग्निशब्देन अग्निचयनप्रतिपादको ग्रन्थो विवक्षितः । तेनान्तावयवेन सहितं ग्रन्थमिति विग्रहः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति बहुव्रीहिः । ग्रन्थमिति अन्यपदार्थाध्याहारः । अधीत इति तु न समासप्रविष्टम् । अन्तावयवेन अग्निग्रन्थेन सहितं वेदकल्पसूत्रादिभागमधीते इत्यर्थः । अत्र कृत्स्नस्यानध्येतव्यत्वात् अग्निग्रन्थपर्यन्ताध्ययने तत्कात्स्न्यानवगमात् साकल्यात्पृथगुक्तिः ।

यथाऽसादृश्ये । असादृश्ये इति छेदः । व्याख्यानात् । असादृश्ये योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिरूपे वर्तमानं यथेत्यव्ययं समस्यते इत्यर्थस्य यथार्थत्वादेव सिद्धेः नियमार्थमिदमित्याह—असादृश्ये एवेति । ननु 'प्रकारवचने थाल्' इति विहितथाल्प्रत्ययान्तस्य कथं सादृश्ये वृत्तिरित्यत आह—हरेरिति । सामान्यस्य भेदको यो विशेषः स प्रकारः, तस्मिन् प्रकारे थालिति 'प्रकारवचने थाल्'

---

१ अत्र 'यथार्थ' कोटौ यथाशब्दस्य प्रविष्टत्वेन सूत्रोपात्ताव्ययत्वेन समासो न प्राप्नोतीति विध्यर्थमिदं सूत्रम् । अनेन चाव्युत्पन्नस्य वीप्सावाचिनो यथाशब्दस्य समासो विधीयते, न तु 'प्रकारवचने थाल्' इति व्युत्पन्नस्य, तथा च भाष्यम्—'असादृश्य' इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति, यथाशक्ति, यथाबलम् इति । किं कारणं यथेत्ययं 'प्रकारवचनेथाल्' स च सादृश्ये वर्तते' इत्याशङ्क्य नैष दोषः—अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नो वीप्सावाची अस्ति च व्युत्पन्नस्थालन्तः सादृश्यवाची । तत्राऽव्युत्पन्नस्य वीप्सावाचिन इदं ग्रहणमिति समाहितम् । पुनः 'व्युत्पन्नस्य थालन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति 'सादृश्य' ग्रहणात्प्राप्नोति इत्याशङ्क्य 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधसामर्थ्यान्न, इति समाधानात्सादृश्ये पूर्वेणापि समासो नेत्यर्थः ।

'यथार्थे' इति वा प्राप्तं निषिध्यते । (६६२) यावदवधारणे ।२।१।८॥ यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् । (६६३) सुप्प्रतिना मात्रार्थे । २।१।९ ॥ शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । (६६४) अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।२।१।१०। द्यूतव्यवहारे[1] पराजय एवायं

इत्यस्यार्थः । ततश्च यद्विशेषधर्मवान् हरिः तद्विशेषधर्मवान् हर इति बोधे सति यत्तच्छब्दाभ्यां तयोः प्रकारयोः अभेदावगमात् उपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । तेनेति । प्राप्तमित्यत्रान्वयः । सादृश्यार्थकत्वेनेत्यर्थः । सादृश्य इति वेति । 'अव्ययं विभक्ति' इति सूत्रगतेन सादृश्ये वर्तमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा यथार्थे विद्यमानमव्ययं समस्यत इत्यंशेन वा प्राप्तमव्ययीभावसमासकार्यं निषिध्यत इति भावः । भाष्ये तु प्रकारवचने यथाशब्दयोगे सादृश्येत्यनेनैव प्राप्तिरुक्ता, न तु यथार्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता । यथाशब्दस्य सूत्रगृहीत्वेन तद्योगे यथार्थेत्यप्रवृत्तेरिति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । यावदवधारणे । इयत्तापरिच्छेदे गम्ये यावदित्यव्ययं समस्यते । सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । यावन्त इति । यत् परिमाणं येषामिति विग्रहे 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुप्प्रत्ययः । यावदित्यव्ययमेव समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनैव, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात् । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । इयत् भुक्तमिति नावधारयतीत्यर्थः ।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे । सुबिति छेदः । मात्रा लेशः । तस्मिन्नर्थे विद्यमानेन प्रतिना सुबन्तं समस्यत इत्यर्थः । सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं संनिहितस्याव्ययमित्यस्याननुवृत्त्यर्थम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—शाकस्य लेशः शाकप्रतीति । अत्र प्रतीत्यव्ययं मात्रार्थकम् । अतस्तेन शाकस्येति सुबन्तस्य समासः । समासविधौ सुबन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः, न तु प्रतेः, तस्य समासविधौ तृतीयानिर्दिष्टत्वात् । वृक्षं प्रतीति । अत्र प्रतेः मात्रार्थकत्वाभावात् न तेन समासः । न च 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वविधानसामर्थ्यादेवात्र समासो न भविष्यति, सति समासे द्वितीयायाः षष्ठ्या वा लुकि अविशेषात्, सकृत्प्रवृत्ततया समासात्तद्विभक्त्यनुत्पत्तेरिति वाच्यम्, वृक्षं प्रति सिञ्चति इत्यादौ 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वनिवृत्त्या कर्मप्रवचनीयत्वस्य चरितार्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अक्षशलाका । समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः । द्यूतव्यवहारे इति । वार्तिकमिदम् । इदं द्यूतं तावत् पञ्चभिः अक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । यदि अक्षाः शलाका वा कृत्स्नाः उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति । अन्यथा पराजयत इति[1] स्थितिः । अक्षेणेति । कर्तरि तृतीया । विपरीतं वृत्तमित्यत्र वृतेर्भावे क्तः । विपरीतमिति क्रियाविशेषणम् । जये यथा परिवर्तितव्यं न तथा परिवृत्तमित्यर्थः । शलाका-

1 काशिकादौ एतत्सूत्रव्याख्याने इदं स्पष्टम् ।

समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि एकपरि । (६६५) **विभाषा** २।१।११॥ अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप्सुपा' इति तु न नित्यसमासः । अव्ययम् इत्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् । (६६६) **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या** ।२।१।१२॥ अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः ।

परीति । शलाकया विपरीतं वृत्तमिति भावः । **एकपरीति** । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरि त्रिपरि इत्यादि ।

विभाषा । अधिकारोऽयमिति । ततश्च उत्तरत्र समासविधिषु एतदनुवर्तते इति लभ्यते । ननु 'प्राक्कडारात् समासः' इत्यत ऊर्ध्वं 'सह सुपा' इत्यतः प्रागेव कुतो विभाषाधिकारो न कृत इत्यत आह—**एतत्सामर्थ्यादिति** । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राचीनानां नित्यसमासत्वं गम्यत इत्यर्थः । यद्यपीतः प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाभावादेव नित्यत्वं सिद्धम् । तथापि तस्यैव लिङ्गेन दृढीकरणमिति बोध्यम् । नन्वेवं सति 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यसमासः स्यात् । ततश्च पूर्वं भूतः इति लौकिकविग्रहवाक्यमनुपपन्नं स्यात् । 'सुप्सुपा' इति विषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनपरम् 'आकडारात्' इति सूत्रस्थभाष्यमपि विरुध्येतेत्यत आह—**सुप्सुपेति तु न नित्यसमास इति** । कुत इत्यत आह—**अव्ययमित्यादीति** । 'आकडारात्' इत्येव सिद्धे 'प्राक्कडारात्' इति प्राग्ग्रहणं समाससंज्ञायाः अव्ययीभावादिसंज्ञासमावेशार्थम् । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यादिति 'आकडारात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । तत्र 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु 'सुप्सुपा' इति समासमनूद्य नाव्ययीभावादिसंज्ञा विधेयाः । 'उपपदमतिङ्' 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इत्यादौ सुबन्तस्य सुबन्तेन समासस्य उद्देश्यस्याप्रसिद्धेः । अतस्तेषु समासविधानस्यावश्यकत्वात् अर्थाधिकारानुरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तं विधेयसमर्पकमित्यास्थेयम् । तत्र 'सुप्सुपा' इत्येव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ति' इत्याद्यव्ययीभावादिविधिषु समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं सत् ततः प्राचीनविधेः वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । न चाव्ययीभावादिविधिषु समासविध्यभावे अव्ययादीनां समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन उपसर्जनत्वाभावात् पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं चरितार्थमिति वाच्यम्, 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति सूत्रे समास इत्यस्य समासत्वव्याप्याव्ययीभावादि-

---

१ अयं भावः 'समर्थःपदविधिः । इति सूत्रेण एकार्थीभावपक्षे एव समासस्य पदविध्यन्तर्गतस्य नियमनात् एकार्थीभावसामर्थ्यसत्त्वे समासः, व्यपेक्षासामर्थ्यविवक्षायां च वाक्यमिति व्यवस्थायाः सिद्धत्वाद्विभाषाधिकारो व्यर्थ इति सामर्थ्याद्वक्ष्यमाणेषु व्यपेक्षाया एकार्थीभावस्य च विवक्षा संभवति, इतः प्राचीनेषु तु एकार्थीभावविवक्षैव, न व्यपेक्षाविवक्षेति ज्ञापयतीति ।

परिविष्णु—परि विष्णोः। बहिर्वनम्—बहिर्वनात्। प्राग्वनम्—प्राग्वनात्। (६६७) **आङ्मर्यादाऽभिविध्योः** ।२।१।१३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः—आ मुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः—आ बालेभ्यः। (६६८) **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये** ।२।१।१४॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत्। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि। प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति (६६९) **अनुर्यत्समया** ।२।१।१५॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्य समीपं गत

विधायके शास्त्रे इत्यर्थाभ्युपगमेन अव्ययादीनाम् उपसर्जनत्वासिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं 'सुप्सुपा' इति समासस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयतीति स्थितम्। आकडारात् इति सूत्रे 'सुप्सुपा' इति समासविषये विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः इति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं चेह लिङ्गमित्यलं बहुना। एवंच 'इवेन समासः' इत्यादि वैकल्पिकमिति सिद्धम्। यद्यपि नित्यसमासाधिकारे 'कुगति' इत्यत्रापि इवेनेति वार्तिकं पठितम्। तथापि 'सुप्सुपा' इत्यत्र पठितमेव तत्रापि स्मार्यत इति कैयटः।

अपपरिबहिः। समस्यन्ते सोऽव्ययीभाव इति शेषः। **अपविष्णवति**। अत्र अप इत्यव्ययं वर्जने। विष्णुं वर्जयित्वा संसरणमित्यर्थः। **अपविष्णोरिति**। लौकिकविग्रहवाक्यम्, समासस्य वैकल्पिकत्वेनास्वपदविग्रहनियमाभावात्। 'अपपरी वर्जने' इति अपेत्यव्ययस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। तदन्तेन अपेत्यस्याव्ययीभावसमासः, सुब्लुक्। अपेत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः। समासात् सुबुत्पत्तिः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्। एवं यथायथमग्रेऽपि ज्ञेयम्। **परिविष्णवति**। अत्रापि परिर्वर्जने। पञ्चम्यादि पूर्ववत्। **बहिर्वनम् बहिर्वनादिति**। अस्मादेव ज्ञापकात् बहियोगे पञ्चमी। इतरत पूर्ववत्। अदन्तत्वादम्भावः। **प्राग्वनम् प्राग्वनादिति**। अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी। **आङ्मर्यादाभिविध्योः**। **एतयोरिति**। मर्यादाभिविध्योः विद्यमानादित्यर्थः। मर्यादायामुदाहरति—**आमुक्तीति**। मुक्तेः प्रागित्यर्थः। अभिविधावुदाहरति—**आबालमिति**। बालानारभ्य इत्यर्थः। 'आङ्मर्यादावचने' इत्युभयत्रापि कर्मप्रवचनीयत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। **लक्षणेनाभि**। लक्षणेनेत्येतद्व्याचष्टे—**चिह्नवाचिनेति**। **प्राग्वदिति**। समस्येते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः। **अभ्यग्नि शलभाः पतन्तीति**। शलभाः क्षुद्रजन्तुविशेषाः स्थूलमक्षिकाः। **अग्निमभीति**। विग्रहोऽयम्। 'अभिरभागे' इति 'लक्षणेत्थम्' इति चाभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वम्, अग्निज्ञाप्यं तदभिमुखं च शलभपतनमित्यर्थः।

अनुर्यत्समया। लक्षणेनेत्यनुवर्तते। यदिति समयायोगे 'अभितःपरितः'

इत्यर्थः । (६७०) **यस्य चायामः । २।१।१६ ॥** यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । (६७१) **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २।१।१७ ॥** एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भावाविरहः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवम् इत्यादि । (६७२) **पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २।१।१८ ॥** पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते ।

इति द्वितीयान्तम् । सामान्ये नपुंसकम् । तदाह—**यं पदार्थमिति अनुवनमिति** । अत्र वनशब्दः वनसमीपदेशे लाक्षणिकः । वनसमीपस्य लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तदाह—**वनस्य समीपं गत इत्यर्थ इति** । वस्तुतो लक्षणीभूतस्य वनस्य समीपं गत इति यावत् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना सिद्धे विभाषार्थमिदं सूत्रम् । ततश्च वनस्यानु इति लौकिकविग्रहवाक्यमुदाहार्यम् । नात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा शङ्क्या, वस्तुसत एवात्र लक्षणत्वस्य निमित्तत्वाश्रयणात् । लक्षणत्वस्य ज्ञातस्य निमित्तत्वे तु वनमनु इत्येव वाक्यमुदाहार्यम् । **यस्य चायामः** । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । अनुरित्यनुवर्त्य आवर्त्य तृतीयया विपरिणम्यते । तत्र एकं लक्षणेनेत्यत्र संबध्यते । द्वितीयं तु अनुनेत्येतत् 'यस्य चायामः' इत्यनन्तरं संबध्यते । द्योत्यत इति शेषः । आयामो दैर्घ्यम् । तदाह—**यस्य दैर्घ्यमिति** । यद्दैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यमित्यर्थः । **समस्यते इति** । सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम् । **अनुगङ्गमिति** समासः । लौकिकविग्रहं दर्शयति—**गङ्गाया अन्विति** । इहापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् न त्वनुद्योत्यम् । अतो न कर्मप्रवचनीयत्वम् । द्योत्यत्वेनान्वये तु गङ्गामन्विति युक्तम् । अनुगङ्गमित्यत्र गङ्गाशब्देन गङ्गादैर्घ्यसदृशं दैर्घ्यं लक्ष्यते । तदेवानुद्योत्यम् । तदाह—**गङ्गादैर्घ्येति** ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । **एतानीति** । शब्दरूपाणीत्यर्थः । **तिष्ठन्ति गाव इति** । फलितार्थकथनम् । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु इत्येव वक्तव्यम्, 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्तेः । **दोहनकाल इति** । तदा गवां शयनोपवेशनयोरभावादिति भावः । **आयतीगवमिति** । आयत्यो गावो यस्मिन् काले इति विग्रहः । **इहेति** । उदाहरणद्वये इत्यर्थः । **शत्रादेश इति** । तिष्ठन्त्यो गाव इति आयत्यो गाव इति च प्रथमासमानाधिकरणत्वात् 'लटश्शतृशानचौ' इत्यप्राप्तौ तन्निपातनमिति भावः । **पुंवद्भावेति** । तिष्ठन्तीशब्दस्येव आयतीशब्दस्यापि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वस्य प्राप्तौ तदभावो निपात्यते इति भावः । **समासान्तश्चेति** । आयतीगोशब्दस्य टच् समासान्तो निपात्यते, तत्पुरुष एव गोशब्दस्य टज्विधेरिति भावः । समासान्तश्चेति चकारात् अव्ययीभावश्च निपात्यते इति ज्ञेयम् । तथा च तिष्ठद्गोशब्दस्य नपुंसकह्रस्वत्वम् । अव्ययत्वात् सुपो लुक् । आयतीगवशब्दात्तु 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भाव इत्यादि फलति । **इत्यादीति** ।

एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानय—गङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्—गङ्गामध्यात्। महाविभाषया वाक्यमपि। गङ्गायाः पारात्। गङ्गाया मध्यात्। (६७३) संख्या वंश्येन।२।१।१९॥ वंशो द्विधा, विद्यया जन्मना

खलेयवं खलेबुसम् इति सप्तम्या अलुक् इत्यादि ग्राह्यम्।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा। पारे मध्ये इति न सप्तम्यन्तयोर्ग्रहणम्। किं तु पारमध्यशब्दयोरेवेत्याह—**पारमध्यशब्दाविति। समस्येते इति।** अव्ययीभावसंज्ञौ चेत्यपि बोध्यम्। ननु पारमध्यशब्दयोरकारान्तयोः ग्रहणे कथमेकारनिर्देश इत्यत आह—**एदन्तत्वं चेति।** ननु विभाषा इत्यधिकारादेव सिद्धे वाग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**पक्षे षष्ठीतत्पुरुष इति।** वाग्रहणाभावेऽयमव्ययीभावसमासः विशेषविहितत्वात् षष्ठीसमासं बाधेत। तदबाधार्थं वाग्रहणमिति भावः। **पारेगङ्गादानयेति।** गङ्गायाः पारात् इति विग्रहे अव्ययीभावसमासे सति सुब्लुकि पारशब्दस्य पूर्वनिपाते निपातनादेत्वे नपुंसकह्रस्वत्वे पारेगङ्गशब्दात् समासात् पुनः पञ्चम्युत्पत्तिः। 'अव्ययादाप्' इति न लुक्, अदन्ततया 'नाव्ययीभावात्' इति निषेधात्। अपञ्चम्या इति पर्युदासादम्भावश्च नेति भावः। **गङ्गापारादिति।** षष्ठीसमासपक्षे ज्ञेयम्। **मध्येगङ्गादिति।** पारेगङ्गादितिवद्रूपम्। **गङ्गामध्यादिति।** षष्ठीसमासे ज्ञेयम्। पारे मध्ये इति सप्तम्यन्ते षष्ठ्या समस्येते इति व्याख्याने तु गङ्गायाः पारे मध्ये इति विग्रहे समासे सति 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् सप्तम्योरलुकि नपुंसकह्रस्वत्वे समासात् पुनरुत्पन्नायाः सप्तम्याः अम्भावे पारेमध्यं पारेगङ्गम् इति सिद्धः एकारनिर्देशो व्यर्थः स्यात्। अतः यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारनिपातनमिति भाष्ये स्पष्टम्। एतत्सूचनार्थैव पञ्चम्यन्तोदाहरणमिति बोध्यम्। ननु यदि वाग्रहणमिह पक्षे षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेव स्यात्, तर्हि गङ्गायाः पारात् गङ्गाया मध्यादिति वाक्यं न स्यादित्यत आह—**महाविभाषयेति।** विभाषेत्यधिकृता महाविभाषा। सर्वेषु समासविधिषु प्रायेण तस्यानुवृत्तेः महत्त्वं बोध्यम्। ननु अव्ययीभावसमासस्य षष्ठीसमासापवादत्वेऽपि तस्य महाविभाषया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे उत्सर्गतः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तत एव। तस्यापि षष्ठीसमासस्य विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे वाक्यमपि सिध्यत्येव। तस्मादिह सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्, उच्यते, 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति ज्ञापनार्थमिह वाग्रहणम्। तेन पूर्वं कायस्येत्यत्र एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इञा मुक्ते 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न भवति। किं तु वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम्।

संख्या वंश्येन। वंशो द्विधेति। वंशः संततिः। 'संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। वंशोऽन्ववायः संतानः' इत्यमरः। **विद्यया जन्मनेति।**

च। तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य। त्रिमुनि। विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम्। एकविंशतिभारद्वाजम्। (६७४) **नदीभिश्च** ।२।१।२०॥ नदीभिःसह संख्या प्राग्वत्। 'समाहारे चायमिष्यते' (वा १२४६)। सप्तगङ्गम्। द्वियमुनम्। (६७५) **अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्** । २।१।२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम्। विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गम्। (६७६) **समासान्ताः** ।

तत्र जन्मना वंशः पुत्रादिपरम्परेति प्रसिद्धमेव। विद्यया तु वंशः गुरुपरम्परा, 'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः। तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन। स हि विद्यातस्तं जनयति। तच्छ्रेष्ठं जन्म। शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इत्याद्यापस्तम्बस्मरणात्। **तत्र भवो वंश्य इति**। दिगादित्वात् यत्। **वा समस्यते इति**। सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम्। **द्वौ मुनी वंश्याविति**। विग्रहोऽयम्। मुनिशब्दो विद्यावंश्यवाचीति सूचनाय वंश्यावित्युक्तम्। **द्विमुनि व्याकरणस्येति**। द्वौ च तौ मुनी चेति विग्रहे 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः। अव्ययत्वात् सुब्लुक्। व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकौ द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनावित्यर्थः। **त्रिमुनीति**। त्रयो मुनयः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलय इति विग्रहः। नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह— **विद्यातद्वतामिति**। यद्यपि बहुव्रीहिणाप्येतत् सिद्धम्। तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपभेद इत्याहुः। अथ जन्मना वंश्यमुदाहरति—**एकविंशतिभारद्वाजमिति**। एकविंशतिः भरद्वाजा इति कर्मधारयं बाधित्वा अव्ययीभावः। तत्र विग्रहवाक्ये भरद्वाजशब्दात् बिदादित्वादञ्। 'यञञोश्च' इति लुक्। समासे तु 'उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे' इति लुगभावः। 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सूत्रे 'एकविंशतिभारद्वाजम्' इति प्रयोगदर्शनेन उपकादिषु भारद्वाजशब्दस्य पाठानुमानात्।

नदीभिश्च। प्राग्वदिति। नदीभिः संख्या समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः। **समाहारे चेति**। वार्तिकम्। चकार एवार्थे, भाष्ये चकारविहीनस्यैव पाठात्। **सप्तगङ्गमिति**। सप्तानां गङ्गानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति द्विगुसमासं बाधित्वा अव्ययीभावसमासः। **द्वियमुनमिति**। द्वयोर्यमुनयोः समाहार इति विग्रहः। अत्र नदीशब्देन नदीशब्दविशेषस्य नदीवाचकानां च ग्रहणम् इति संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमित्यादि सिध्यति। **अन्यपदार्थे च**। संख्येति निवृत्तम्। नदीभिरित्यनुवर्तते। तदाह—**सुबन्तं नदीभिरिति। समस्यत इति**। सोऽव्ययीभाव इत्यपि बोध्यम्। **संज्ञानवगमादिति**। सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा। 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ्। उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्निति वाक्येन देशविशेषस्यानवग-

५।४।६८ ॥ इत्यधिकृत्य। (६७७) अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। ५। ४। १०७ ॥ शरदादिभ्यष्टच्स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपमुपशरदम्। प्रतिविपाशम्। शरद्। विपाश्। अनस्। मनस्। उपानह्। दिव्। हिमवत्। अनडुह्। दिश्। दृश्। विश्। चेतस्। चतुर्। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। 'जराया जरस् च' (ग १४७)। उपजरसम्। 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः' (ग १४८)।

मादिह नित्यसमास इत्यर्थः। ततश्च नास्ति लौकिकविग्रहः, अस्वपदविग्रहो वेति फलति। वस्तुतस्तु विभाषाधिकारादयमपि समासो वैकल्पिक एव। अत एव 'द्वितीयतृतीय' इति सूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणेन उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वात् अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहृतम्। 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं भाष्ये। अस्य समासस्य नित्यत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव, कदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसंभवात्।

समासान्ताः। इत्यधिकृत्येति। आपादपरिसमाप्तेरिति भावः। अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव। अत एव बहुकुमारीक इत्यत्र ह्रस्वो न। 'गोस्त्रियोः' इति सूत्रे 'अन्तः' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत्। एवंचालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः। अन्तशब्दश्चरमावयववाची। अत एव उपशरदमित्यादौ 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्। तत्र टचस्तदनवयवत्वे टजन्तस्याव्ययीभावसमासत्वाभावादम् न स्यात्। तथाच टचस्तदनवयवत्वे 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति प्रसज्येत। टचस्तदवयवत्वे तु तदन्तस्यैवाव्ययीभावसमासतया अव्ययत्वादुपशरद् इत्यस्याव्ययत्वाभावान्न टिलोपः। समासान्तप्रत्ययाश्चालौकिकविग्रहवाक्ये सुपः परस्तादेव भवन्ति। अत एव 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रभाष्ये 'बहुचर्मिका' इत्युदाहृतं संगच्छते। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः।

अव्ययीभावे। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इत्यतः टजित्यनुवर्तते। तदाह— **शरदादिभ्य इति।** अव्ययीभावे उत्तरपदं यत् शरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तदन्तात् टच् स्यात्। स च अलौकिकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः। **उपशरदमिति।** 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना समीपार्थकस्य उपेत्यव्ययस्य शरद इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावः। टच्। टचः समासावयवत्वेन तदन्तस्याव्ययीभावसमासत्वात् 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्। उपशरद् इत्यस्य अव्ययीभावसमासत्वाभावात् अनव्ययत्वात् 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति न भवति। विपाट्शब्दो नदीविशेषे वर्तते। 'विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्' इत्यमरः। 'लक्षणेनाभिप्रती' इति अव्ययीभावसमासः। शरदादिगणं पठति—**शरदित्यादिना।** अत्र झयन्तानां 'झयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः। 'जराया जरश्च' इति शरदादिगणसूत्रम्। जराशब्दस्य जरसादेशश्चास्मिन् गणे वाच्य इत्यर्थः। **उपजरसमिति।**

'यस्येति च' (सू ३११)। प्रत्यक्षम्। अक्ष्णः परम् इति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। 'परोक्षे लिट्' (सू २१७१) इति निपातनात्परस्यौकारादेशः। परोक्षम्। 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्शआद्यचि। समक्षम्। अन्वक्षम्। (६७८) अनश्च ।५।४।१०८॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्स्यात्। (६७९) नस्तद्धिते।

जरायाः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यव्ययस्य जराया इति षष्ठ्यन्तेनाव्ययीभावसमासे कृते टच्, सुब्लुक्, उपेत्यस्य पूर्वनिपातः। टचो विभक्तित्वाभावात् तस्मिन् परेऽप्राप्ते जरसि अनेन जरस्। टजन्ताद्यथायथं सुपः अम्भाव इति भावः। 'प्रतिपरसम्' इत्यपि गणसूत्रम्। एतेभ्यः परस्याक्षिशब्दस्य इह गणे पाठ इत्यर्थः। **यस्येति चेति**। टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन् परे इकारस्य लोप इति भावः।

प्रत्यक्षमिति। अक्षिणी प्रतीति विग्रहः। अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थः। 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। 'लक्षणेनाभिप्रती' इत्यव्ययीभावः। टच्, सुब्लुक् 'यस्येति च' इति इकारलोपः। प्रत्यक्षशब्दात् यथायथं सुबुत्पत्तिः, अम्भाव इति भावः। **परमिति**। व्यवहितमित्यर्थः। अविषय इति यावत्। अक्ष्णः परमिति विग्रहे अव्ययीभाव इत्यन्वयः। ननु परशब्दस्यानव्ययत्वात् कथमिहाव्ययीभाव इत्यत आह—**समासान्तविधानसामर्थ्यादिति**। प्रतिपरसमिति परशब्दात् परस्याक्षिशब्दस्य टजर्थं शरदादिगणे पाठोऽवगतः। 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यव्ययीभावे टज्विहितः। तत्सामर्थ्यादनव्ययस्यापि परशब्दस्याव्ययीभाव इत्यर्थः। **परोक्षमिति**। अक्ष्णः परमिति विग्रहे परमित्यस्य अक्षि इत्यनेनाव्ययीभावसमासः। टच्, सुब्लुक्। परशब्दस्य ओकारोऽन्तादेशः पररूपम्। परोक्षाद्यथायथं सुप् अम्भाव इति भावः। **अर्शआद्यचीति**। परोक्षमस्यास्तीत्यर्थे परोक्षशब्दात् धर्मप्रधानात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे टापि च कृते, परोक्षा क्रिया इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः। अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति युक्तम्, 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र समासान्तस्यापि निपातनेनैव साधितत्वात्। **समक्षमिति**। अक्ष्णोर्योग्यमित्यर्थः। यथार्थेऽव्ययीभावः। टच्, इकारलोप इति भावः। **अन्वक्षमिति**। अक्ष्णोः पश्चादित्यर्थः। पश्चादर्थे अव्ययीभावः। शेषं समक्षवत्।

१ परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्। उत्वं वाऽऽदेः परादक्ष्णः सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात्। इति भाष्येण अक्षिशब्दस्यादेः उकारादेशो वा बोध्य इति पक्षत्रयोक्तिः।

२ अक्ष्णोः समीपे समक्षमिति सामीप्यार्थे उचितः समासः। 'तथा समक्षं दहता मनोभवम्' इत्यादि कुमारसं०सर्ग५-१श्लोकीयटीकादौ मल्लिनाथादिभिस्तथैव विग्रहप्रदर्शनात्।

६।४।१४४॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्। (६८०) **नपुंसकादन्यतरस्याम्** ।५।४।१०९॥ अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपचर्मम्–उपचर्म। (६८१) **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः** ।५।४।११०॥ वा टच्स्यात्। उपनदम्–उपनदि। उपपौर्णमासम्–उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणम्–उपाग्रहायणि। (६८२) **झयः** ।५।४।१११॥ झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपसमिधम्–उपसमित् (६८३) **गिरेश्च सेनकस्य** ।५।४।११२॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्–उपगिरि॥

॥ इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अनश्च। अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते। अन इति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादिति**। **नस्तद्धिते**। न इति षष्ठ्यन्तम्। तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, तदन्तविधिः। टेरिति सूत्रमनुवर्तते। 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इति च। तदाह—**नान्तस्येति**। **उपराजमिति**। राज्ञः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावः। 'अनश्च इति टच्, सुब्लुक्, टिलोपः उपराजशब्दाद्यथायथं सुप्, अम्भावः। टजन्तस्यैवाव्ययीभावसमासत्वाट्टचि परे अव्ययानां भमात्रे टिलोपाप्रवृत्तेः 'नस्तद्धिते' इत्यारम्भः। **अध्यात्ममिति**। आत्मनीत्यर्थः। विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। शेषं पूर्ववत्। **नपुंसकादन्यतरस्याम्**। अन इत्यनुवृत्तं नपुंसकस्य विशेषणम्। तदन्तविधिः अन्नन्तात् क्लीबादिति लब्धम्। तेनाव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**अन्नन्तादिति**। **उपचर्मम् उपचर्मेति**। चर्मणः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यव्ययस्याव्ययीभावः। टचि टिलोपः अम्भावः। टजभावे उपचर्मेति रूपम्।

नदीपौर्णमासी। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वा टजिति**। अन्यतरस्यामिति टजिति चानुवर्तत इति भावः। नदी पौर्णमासी आग्रहायणी एतदन्तादव्ययीभावसमासाट्टज्वा स्यादिति यावत्। अत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणम्, पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणाल्लिङ्गात्। **उपनदमिति**। नद्याः समीपमित्यर्थः। सामीप्ये उपेत्यस्याव्ययीभावसमासः। टच् 'यस्येति च' इतीकारलोपः। उपनदशब्दात् सुप् अम्भाव इति भावः। **उपनदीति**। टजभावे रूपम्। नपुंसकह्रस्वः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक्। **उपपौर्णमासमिति**। पौर्णमास्याः समीपमित्यर्थः। टचि उपनदमितिवद्रूपम्। **उपपौर्णमासीति**। टजभावे रूपम्। एवम् उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणीति ज्ञेयम्। अग्रे हायनमस्याः आग्रहायणी मार्गशीर्षपौर्णमासी, अत ऊर्ध्वं मकरायनप्रवृत्त्या उदगयनप्रवृत्तेः। उदगयनादिरेव हि संवत्सरस्यादिः, 'अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः।' इति प्रसिद्धेः। **झयः**। झया अव्ययीभावे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। अन्य-

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । १८ ।

(६८४) तत्पुरुषः ।२।१।२२॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः । (६८५) द्विगश्च ।२।१।२३॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । (६८६) द्वितीया श्रितातीतपातितग-

---

तरस्यामिति टजिति चानुवर्तते । तदाह—झयन्तादिति । गिरेश्च सेनकस्य । सेनको नामाचार्यः । पूजार्थमिति । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यैव विकल्पसिद्धेरिति भावः । उपगिरमिति । गिरेः समीपमित्यर्थः । टचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः अम्भावः । इह सेनकग्रहणात् 'नदीपौर्णमासी' इत्यत्र 'झयः' इत्यत्र चान्यतरस्यांग्रहणं नानुवर्तत इति केचित् ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ॥

अथ तत्पुरुषसमासनिरूपणम् । तत्पुरुषः । प्रागिति ॥ 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यतः प्रागित्यर्थः । द्विगुश्च । द्विगुरपीति । 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति वक्ष्यमाणसमासस्य 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञा विधास्यते । स द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञक इति यावत् । एतत्सूत्राभावे एकसंज्ञाधिकारात् द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेति भावः । इदमिति । 'द्विगुश्च' इत्येतदित्यर्थः । तर्हि द्विगुसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह—संख्येति 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तत्र चकारः पठनीयः । ततश्च संख्यापूर्वसमासः द्विगुसंज्ञकस्तत्पुरुषसंज्ञकश्च स्यादिति लभ्यते । एवंच चकारेण लघुना तत्पुरुषसंज्ञासमुच्चयलाभात् 'द्विगुश्च' इति गुरुभूतं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु मास्तु द्विगोस्तत्पुरुषत्वमित्यत आह—समासान्तः प्रयोजनमिति । तदुदाहृत्य दर्शयति—पञ्चराजमिति । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । तस्य तत्पुरुषत्वात् 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, समासान्तस्य टचः समुदायावयवत्वेन उत्तरपदावयवत्वाभावात् । नच 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पाठे द्विगुतत्पुरुषसंज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात् । अतः समुच्चयार्थं 'द्विगुश्च' इति पृथक्सूत्रमस्त्विति वाच्यम्, संख्यापूर्व इति द्विगुरिति च योगौ विभज्य पूर्वेण संख्यापूर्वस्य तत्पुरुसंज्ञाविधिः, द्विगुरित्यनेन द्विगुसंज्ञाविधिरित्याश्रयणे सति, चकारमन्तरेणापि पर्यायेण प्रवृत्तिसिद्ध्या चकारस्य समुच्चयार्थत्वोपपत्तेः ।

द्वितीया श्रित । द्वितीयान्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयालभ्यस्तदन्त-

तात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।२।१।२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः। दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि। 'गम्यादीनामुपसंख्यानम्'(वा१२४७)ग्रामं गमी ग्रामगमी।अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः। (१८७) **स्वयं क्तेन ।२।१।२५॥** 'द्वितीया'—(सू० ६८६) इति न संबध्यते,

---

विधिः। ननु सुपेत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणतं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तपरम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायग्रहणं लभ्यते। तथाच सुबन्तैरित्यस्य, सुप्तत्प्रकृतिसमुदायैरित्यर्थः पर्यवस्यति। श्रितादिशब्दास्तु क्तप्रत्ययान्ता एव न तु सुबन्ताः, तेषां सुब्घटितसमुदायात्मकत्वाभावादित्यत आह—**श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरिति**। श्रितादिशब्दाः श्रितादिप्रकृतिकेषु लाक्षणिका इति भावः। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः'इत्यस्य तु नायं विषयः, 'कर्तृकरणे कृता'साधनं कृता' इतिवत् कारकविशेषानुपादानादिति प्रौढमनोरमायां'स्थितम्।नच श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्तदन्तविधौ श्रितान्तादिशब्दप्रकृतिकैरित्यर्थलाभात् कृष्णं परमश्रित इत्यत्रापि समासः स्यादिति वाच्यम्, समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्। **कृष्णं श्रित इति**-श्रयतेर्गतिविशेषार्थकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। समासविधौ द्वितीयेति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् कृष्णशब्दस्य पूर्वनिपातः। **दुःखातीत इति**। दुःखमतीत इति विग्रहः। 'इण् गतौ'। अतिपूर्वात् कर्तरि क्तः। **इत्यादीति**। गर्तं पतितो गर्तपतितः। 'पत्लृ गतौ' कर्तरि क्तः।तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधप्राप्तावपि अत एव निपातनादिट्। ग्रामं गतः ग्रामगतः ग्राममत्यस्तः अतिक्रान्तः ग्रामात्यस्तः ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः। संशयमापन्नः संशयापन्नः।

गम्यादीनामिति।गम्यादिप्रकृतिकैः सुबन्तैरपि द्वितीयान्तं समस्यते स तत्पुरुष इति यावत्। **ग्रामं गमीति**। 'गमेरिनिः' इति औणादिक इनिप्रत्ययः,स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति वचनात् भविष्यति काले भवति। 'अकेनोः' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। ग्रामं गमिष्यन्नित्यर्थः। **अन्नं बुभुक्षुरिति**। भुजेः सन्। 'सनाशंसभिक्ष उः' 'न लोक' इति कृद्योगषष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया। बुभुक्षुशब्दो गम्यादौ पठित इति भावः। **स्वयं क्तेन**। क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन स्वयमित्यव्ययं समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः।

---

१ यद्यपि भाष्ये 'गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्। इतिपाठः। 'गमे रिनि' रित्यौणादिकस्य 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः। इति च उणादिभिन्ननिष्पन्नस्योपादानमुभयविधानामन्येषां च प्रत्ययानां परिग्रहार्थ मिति कैयटे पदमञ्जर्यां चोक्तं, तथापि आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेन सर्वेषां संग्रह इत्याशयेन दीक्षितैः गम्यादीनामित्युक्तम्।

अयोग्यत्वात । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । (६८८) खट्वा क्षेपे । २।१।२६॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जाल्मः नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यते । (६८९) सामि । २।१।२७ ॥ सामिकृतम् । (६९०) कालाः । २।१।२८॥ 'क्तेन' इत्येव ।

अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यव्ययस्य आत्मनेत्यर्थकस्य कर्तृशक्तिप्रधानतया तृतीयाया एवोचितत्वादिति भावः । स्वयमित्यव्ययस्य समासे असमासेऽपि को भेदः । असमासेऽपि 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकः प्रवृत्तेरित्यत आह—**स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिरिति** । स्वयंकृतस्यापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति स्वयंकृतशब्दात् षष्ठयन्तादिञि तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुब्लुकि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धौ स्वायंकृतिशब्दः । समासाभावे तु कृतशब्दस्यैव षष्ठयन्तत्वात्तत इञि ऋकारस्यादिवृद्धौ रपरत्वे स्वयंकार्तिः इत्येव स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु असामर्थ्यादिह न तद्धितः । स्वयंकृतशब्दस्य समासस्वरः प्रयोजनम् ।

खट्वा क्षेप । क्तेनेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिः । क्षेपो निन्दा । द्वितीयेति सुपेति चानुवर्तते । तदुभयमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरं सत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायपरम् । खट्वाशब्दस्य च सुब्घटितसमुदायात्मकत्वासंभवात् अत्र खट्वाशब्दः क्तप्रत्ययान्तशब्दश्च तत्प्रकृतिके लाक्षणिक इत्याह—**खट्वाप्रकृतिकमिति** । **खट्वारूढो जाल्म इति** । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी' इत्यमरः। खट्वा अम् आरुढ सु इत्यलौकिकविग्रहः । लौकिकविग्रहस्तु नास्तीत्याह—**नित्यसमासोऽयमिति** । तत् कुत इत्यत आह—**न हि वाक्येन निन्दाऽवगम्यत इति** । वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं लौकिकविग्रहः। तत्र खट्वामारूढ इति वाक्यं हि गृहस्थाश्रमिणि निन्दां न गमयति । खट्वारूढ इति समासस्तु रूढ्या निन्दां गमयति। तथाच भाष्यम् 'अधीत्य स्नात्वा गुर्वनुज्ञातेन खट्वा आरोढव्या । यस्तावदन्यथा करोति, स खट्वारूढोऽयं जाल्म इत्युच्यते' इति । अत्र जाल्म इत्यनेन उद्वृत्ते अयं शब्दो रूढः, अवयवार्थे तु नाभिनिवेष्टव्यम् इति सूचितम् । **सामि** । सामीत्यव्ययमर्धे वर्तते । तत् क्तान्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः । **सामिकृतमिति** । समासाभावे तु तद्धितवृत्तौ सामिकार्तिरिति स्यादिति

---

१ रूढश्चायं, तेन खाट्वामारोहतु, नवा, निषिद्धाचरणशीलः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते 'यस्तावदन्यथा करोति स खट्वारूढोऽयं जाल्म' इति भाष्ये जाल्मपदेनोपसंहारात् । येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा । आदावेव न तत्कुर्याद्ध्रुवे जीविते सति ॥१॥ महाभारते पर्व ५ अ० ४६ श्लो० २६ अत्रतु असमस्तोऽपि खट्वासमारूढशब्दो निन्दायामार्षः ।

अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। (६९१) अत्यन्तसंयोगे च। २। १। २९॥ 'कालाः' इत्येव। अक्तान्तार्थं वचनम्। मुहूर्तं सुखम् मुहूर्तसुखम्।(६९२) तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। २।१।३०। 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम्। तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्‌ शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। 'तत्कृत' इति किम्। अक्ष्णा काणः। (६९३) पूर्व-

भावः। कालाः। क्तेनेत्येवेति। क्तेनेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। कालवाचिप्रकृतिकद्वितीयान्ताः क्तप्रत्ययान्तप्रकृतिकसुबन्तेन वा समस्यन्त इत्यर्थः। ननु 'अत्यन्तसंयोगे च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनत्यन्तेति। मासप्रमित इति। मासं प्रमित इति विग्रहः। प्रपूर्वकात् माधातोः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि क्तः। तदाह—मासं परिच्छेत्तुमिति। इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्य नात्यन्तसंयोग इति भावः। अत्यन्तसंयोगे च। काला इत्येवेति। तेन अत्यन्तसंयोगे कालवाचिनो द्वितीयान्ताः सुबन्तेनसह वा समस्यन्त इति लभ्यत इत्यर्थः। ननु 'कालाः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अक्तान्तार्थमिति। अत्र क्तेनेति निवृत्तमिति भावः। मुहूर्तं सुखमिति। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मुहूर्तव्यापि सुखमित्यर्थः।

तृतीया तत्कृत। तत्कृतेत्यस्याव्यवहितमप्यर्थेनेति परित्यज्य गुणवचनेनेत्यत्रान्वयं वक्तुमाह—तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकमिति। तत्र तृतीयेत्यनेन तृतीयान्तं विवक्षितम्। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं भिन्नं पदम्। तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते। तत्कृतेत्येतच्च गुणद्वारा गुणवचनेऽन्वेति। ततश्च तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणः तद्वाचिना समस्यते, अर्थशब्देन च तृतीयान्तं समस्यत इति वाक्यद्वयं संपद्यत इति भाष्ये स्थितम्। तदाह—तृतीयान्तमित्यादिना। गुणेत्यस्य तत्कृतत्वसापेक्षत्वेऽपि सौत्रः समासः। इदं सूत्रं कृतशब्दार्थद्वारक एव सामर्थ्ये प्रवर्तते। न तु साक्षात्परस्परान्वये इति भाष्ये स्पष्टम्। नच घृतेन पाटवमित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, गुणेनेति सिद्धे वचनग्रहणात् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिशब्दो गृह्यत इति व्याख्यानात्। शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्ड इति। देवदत्त इति शेषः। शङ्कुलाखण्डो देवदत्तः इत्येव भाष्ये उदाहृतम्। 'खडि भेदने' भावे घञ्। खण्डनं खण्डः। मत्वर्थीयः अर्शआद्यच्। शङ्कुलयेति करणे तृतीया। शङ्कुलाकृतखण्डनक्रियावानित्यर्थः। यत्तु 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये 'समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं गुणवचनसंज्ञं भवति' इत्युक्तम्। तदेतत् प्रकृते न प्रवर्तते। गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्येण यौगिकत्वावगमात्। अतोऽत्र

सदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २।१।३१ ॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे माषोनं कार्षापणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । 'मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ' (सू ३८८८) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः । 'अवरस्योपसंख्यानम्' (वा १२९६) । मा-

---

गुणशब्देन धर्ममात्रं विवक्षितम् । एवंच खण्डशब्दस्य क्रियावचनत्वेऽपि न क्षतिः । तत्त्वबोधिन्यां तु 'वोतो गुणवचनात्' इत्यत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यत इत्युक्तम् । तद्व्याख्यावसरे क्रियाया गुणत्वं नास्तीत्यप्युक्तम् । इह तु खण्डशब्दस्य क्रियावाचिनोऽपि गुणवचनत्वमास्थितम् । तत्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात् पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यम् । अर्थशब्देन समासमुदाहरति—**धान्येनेति** । अर्थशब्दो धनपरः । हेतौ तृतीया । धान्यहेतुकं धनमित्यर्थः । अत्र धनस्य धान्यहेतुकत्वेऽपि तत्करणकत्वाभावादप्राप्तौ पृथगुक्तिः । धान्येनेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । धान्याभिन्नं धनमित्यर्थं इति केचित् । ननु शङ्कुलया खण्डः इत्यत्र 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्येव सिद्धे तत्कृतेति व्यर्थमिति पृच्छति—**तत्कृत इति किमिति** । गुणवचनेन चेत् तत्कृतेनैवेति नियमार्थं तत्कृतग्रहणमित्यभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—**अक्ष्णा काण इति** । नह्यक्ष्णा काणत्वं,कृतं किंतु रोगादिनेति भावः। गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसंबन्धिक्षीरादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वम्।किंतु न गुणवचनोऽसौ ।

पूर्वसदृश । **एतैरिति** । पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण एतैरित्यर्थः । **मासपूर्व इति** । मासेन पूर्व इति विग्रहः । मासात् प्रागुत्पन्न इत्यर्थः ।यद्यप्यवधित्वसंबन्धे 'अन्यारादितरर्ते' इति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी प्राप्ता, दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्यभ्युपगमात् । तथाप्यत एव ज्ञापकात् तृतीया । हेतौ तृतीयेत्यन्ये । **मातृसदृश इति** । मात्रा सदृश इति विग्रहः। **पितृसम इति** । पित्रा सम इति विग्रहः । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया । 'तुल्यार्थैः' इति षष्ठ्यां षष्ठीसमासेनैव सिद्धमित्याहुः । **ऊनार्थेति** । उदा-

---

१ सदृशार्थकशब्दयोगे 'तुल्यार्थै'रिति षष्ठ्यां षष्ठीसमासेन सिद्धावपि तेनैव सूत्रेण तृतीयायां सत्यामपि समासार्थमिदं विधीयमानं समासेऽपि शाब्दबोधेऽवान्तरवैलक्षण्यं संपादयति । अत एव रन्धनस्य स्थाली रन्धनस्थालीतिषष्ठीसमाससंभवेऽपि रन्धनाय स्थालीति चतुर्थीसमासः प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्चेति 'तदर्थ' ग्रहणसंपादितनियमफलं संगच्छते । एवमेव तृचोयोगे त्रिभुवनविधातुरित्यादौ शेषषष्ठ्याः समासे कर्मणि षष्ठ्या असमासे च शाब्दबोधावान्तरवैलक्ष्यमेव फलमिति बोध्यम् ।

सेनावरो मासावरः । (६६४) **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** ।२।१।३२॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (प २६) नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् । (६६५) **कृत्यैरधिकार्थवचने** । २ । १ । ३३ ॥ स्तुतिनिन्दा-

---

हरणसूचनमिदम् । **माषोनमिति** । माषाख्यपरिमाणविशेषेण ऊनं परिमाणमित्यर्थः । अत एव ज्ञापकादवधित्वे तृतीया, हेतौ वा । अर्थग्रहणं च ऊनेनैव संबध्यते, न तु पूर्वादिभिरपि, समसदृशयोः पृथगुपादानात् । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**माषविकलमिति** । माषेण विकलमिति विग्रहः । हीनमित्यर्थः । पूर्ववत् तृतीया । **वाक्कलह इति** । वाचा कलह इति विग्रहः । **आचारनिपुण इति** । आचारेण निपुण इति विग्रहः । आचारहेतुकनैपुण्यवानित्यर्थः । **गुडमिश्र इति** । गुडेन मिश्र इति विग्रहः । **आचारश्लक्ष्ण इति** । आचारेण श्लक्ष्ण इति विग्रहः । आचारहेतुककुशलत्ववानित्यर्थः । ननु गुडसंमिश्रा इत्यत्र कथं समासः ? सुबन्तविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तत्राह—**मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति** । कुत इत्यत आह—**मिश्रं चेति** । असन्धौ मिश्रेत्युत्तरपदमुपसर्गहीनं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तमिति तदर्थः । अत्रानुपसर्गग्रहणादितरत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । **मासेनावर इति** । मासेन पूर्व इत्यर्थः । न्यून इत्यर्थे ऊनार्थकत्वादेव सिद्धम् ।

कर्तृकरणे । कर्ता च करणं चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । तृतीयेत्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम् । कृतेत्यपि तथैव । तदाह—**कर्तरि करणे चेति** । **प्राग्वदिति** । समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कृद्ग्रहणेन क्तप्रत्यय एव गृह्यते, बहुलग्रहणादिति भाष्यम् । अतः क्तान्तमेवोदाहरति—**हरिणा त्रात इति** । पालित इत्यर्थः । ननु कृदन्तस्य समर्थविशेषणत्वेऽपि समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधान्नखनिर्भिन्न इत्यत्र न स्यादित्यत आह—**कृद्ग्रहणे इति** । परिभाषेयम् 'गतिरनन्तरः' इति सूत्रे भाष्ये स्थिता । **पचतितरामिति** । अतिशयेन पचतीत्यर्थः । 'अतिशायने' 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तौ 'द्विवचनविभज्य' इति तरप् । 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् । अत्र तद्धितान्तेन समा-

---

१ वस्तुतस्तु अवरोऽर्वाक्कालिक इत्यर्थः, तेनोनार्थत्वाभावात्पूर्वेण न सिध्यति ।

२ सर्वेत्युक्त्या पादाभ्यां ह्रियत इति पादहारकः कर्मणि ण्वुलन्तेन पञ्चम्यन्तस्य समासः सिद्धः । गले चोपयति मन्दं गमयतीति गलेचोपकः सप्तम्यन्तस्य समासः 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् ।

फलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम् । तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । (६६६) **अन्नेन व्यञ्जनम्** ।२।१। ३४ ॥ संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्योदनः इहा- न्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । (६६७) **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्** । २ । १ । ३५ ॥ गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । (६६८) **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** । २ । १ । ३६ ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षित- ग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासा-

---

सनिरूप्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । **कृत्यैराधिकार्थवचने । अर्थवादवचन- मिति**।अविधायकोक्तिरित्यर्थः । **वातच्छेद्यं तृणमिति**। वातेन छेद्यमिति विग्रहः। छेत्तुं योग्यमित्यर्थः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कृत्यप्रत्ययः। कोमलत्वेन स्तुतिः, दुर्ब- लत्वेन निन्दा वा । **काकपेयेति** । 'अचो यत्' इति यत् 'ईद्यति' इति ईत्वं गुणः । अत्र पूर्णाम्भस्त्वेन स्तुतिः, अल्पाम्भस्त्वेन निन्दा वा । **अन्नेन व्यञ्ज- नम्** । व्यञ्जनशब्दं व्याचष्टे—**संस्कारेति** । संस्क्रियते गुणविशेषवत्तया क्रियते अनेनेति संस्कारः, उपसेकादिसाधनं दध्यादि, तद्वाचकमित्यर्थः । **अन्नेनेति** । अन्नम् ओदनः । तद्वाचकशब्देनेत्यर्थः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्' इति को- शः । **दध्ना ओदनो दध्योदन इति**। नन्विह दध्नेति करणत्वस्य उपसिक्तपदापे- क्षत्वात् असामर्थ्यात् कथमिह समास इत्यत आह—**अन्तर्भूतेति** । उपसेक- क्रियां विना दध्नः अन्नसंस्कारकत्वानुपपत्त्या दध्ना इत्यस्य दधिकरणकोपसेके वृत्तेर्ना- सामर्थ्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्' इति । **भ- क्ष्येण मिश्रीकरणम्** । मिश्रीक्रियते खाद्यं द्रव्यमनेनेति मिश्रीकरणं गुडादि । तद्वाचकं तृतीयान्तं भक्ष्यवाचकेन समस्यत इत्यर्थः । कठिनद्रव्यं खाद्यम् । पृथुका- दि भक्ष्यं विवक्षितम् । **गुडेन धाना गुडधाना इति** । 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' इत्यमरः । गुडेन मिश्रा धाना इत्यर्थः । ननु गुडकरणत्वस्य मिश्रपदा- पेक्षत्वान्न सामर्थ्यमित्यत आह—**मिश्रणेति** । गुडेनेत्यस्य गुडकरणकमिश्रणे वृत्तेर्नासामर्थ्यमिति भावः ।

चतुर्थी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चतुर्थीत्यनेन चतुर्थ्यन्तं गृह्यते । तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित एषां द्वन्द्वः । चतुर्थ्यन्तं एतैः षड्भिः समस्यते, स तत्पुरुष इति फलितम् । तदर्थेत्यत्र तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थो विवक्षितः । तस्मै चतुर्थ्यन्तार्थाय इदं तदर्थम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' इति वक्ष्यमाणः समासः । चतुर्थ्यन्तवाच्यप्रयोजनकं यत् तत् तदर्थमिति पर्यवस्यति । तदाह—**चतुर्थ्यन्तार्थायेत्यादिना** । **तदर्थेनेति** । तदर्थेन समास इति यदुक्तं तत्प्रकृतिविकृतिभाव एव भवति, न त्वन्यत्रेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**बलिरक्षि-**

दयस्तु षष्ठीसमासाः। 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' (वा १२७३-१२७४)। द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः।

तेति। यदि तादर्थ्यमात्रे अयं समासः स्यात्, प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नोच्येत, तर्हि बलिरक्षितग्रहणं व्यर्थं स्यात्। भूतेभ्यो बलिः, गोभ्यो रक्षितं तृणमित्यत्रापि बलेर्भूतार्थतया, रक्षिततृणस्य गवार्थतया च तदर्थेत्येव समाससिद्धेरिति भावः। **यूपायेति**। अत्र चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं दारु। अतो दारुशब्देन यूपायेत्यस्य समासः, यूपस्य दारुविकारत्वाच्च, तक्षादिना अष्टाश्रीकृतवृक्षस्यैव यूपशब्दार्थत्वात्। अथ प्रकृतिविकृतिभावग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। **रन्धनायेति**। पाकायेत्यर्थः। 'रध हिंसायाम्'। इह पाको विवक्षितः। भावे ल्युट्, अनादेशः। 'रधिजभो-रचि' इति नुम्। स्थाल्याश्चतुर्थ्यन्तवाच्यपाकार्थत्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभावविरहान्न समासः। ननु अश्वेभ्यो घासः अश्वघासः, धर्माय नियमः धर्मनियमः इत्यादौ कथं तदर्थेन समासः, प्रकृतिविकृतिभावविरहादित्यत आह—**अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासा इति**। नचैवं रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृ-तिभावनियमो व्यर्थ इति वाच्यम्, शाब्दबोधे संबन्धत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येन उक्तनियमसाफल्यात्। एवंच रन्धनस्य स्थालीति संबन्धत्वेन भाने षष्ठीसमास इष्ट एव। तादर्थ्यत्वेन भाने चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभावनियमाश्रयण-मित्यस्तां तावत्। तदेवं तदर्थेत्यंशः प्रपञ्चितः।

अथेदानीमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य समासे विशेषमाह—**अर्थेनेति**। अर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमास इति वक्तव्यम्। अन्यथा विभाषाधिकाराद्विकल्पः स्यात्। विशेष्यस्य प्रधानस्य यल्लिङ्गं तल्लिङ्गमित्यपि वक्तव्यम्। अन्यथा अर्थशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति सर्वत्र पुंलिङ्गतैव स्यादित्यर्थः। अर्थशब्दोऽत्र वस्तु-परः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। इह उपकारकं वस्तु विव-क्षितमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**द्विजायायं द्विजार्थः सूप इति**। तत्र द्विजायाय-मित्यस्वपदविग्रहः। तत्र अर्थशब्दस्थाने अयमिति शब्दः, नित्यसमासत्वेनास्वपद-विग्रहौचित्यात्। द्विजायेति तादर्थ्यचतुर्थी। तदन्तस्य अर्थशब्देन समासः विशेष्य-सूपशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् समासस्य पुंलिङ्गता च। द्विजस्य उपकारकः सूप इत्यर्थः। **द्विजार्था यवागूरिति**। द्विजायेयमिति विग्रहः। अर्थशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंलिङ्गं बाधित्वा अनेन विशेष्यलिङ्गानुसारेण स्त्रीलिङ्गता। **द्विजार्थं पय इति**। द्विजायेदमिति विग्रहः। अत्र विशेष्यलिङ्गानुसारान्नपुंसकत्वम्। भाष्ये तु चतुर्थ्यैव तादर्थ्यस्योक्तत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन अर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेर्नित्यसमासत्वं न्यायसिद्धमेव। गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गमपि लोकत एव सिद्धमिति वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम्। **भूतबलिरिति**। भूतेभ्यो-बलिरिति विग्रहः। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य बलिशब्देन समासः। **गोहितमिति**।

भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्। (६९९) **पञ्चमी भयेन। २।१।३७॥** चोराद्भयं चोरभयम्। 'भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्' (वा १२७५) वृकभीतः। (७००) **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। २।१।३८॥** एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः। अल्पशः किम्। प्रासादात्पतितः। (७०१) **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन। २।१।३९॥** स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रादागतः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (सू ९५९) इत्यलुक्। (७०२) **षष्ठी। २।२।८॥** राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। (७०३) **याजकादिभिश्च। २। २। ९॥** एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०६) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। ब्राह्मण-

---

गोभ्यो हितमिति विग्रहः। गवामनुकूलमित्यर्थः। 'हितयोगे च' इति शेषषष्ठ्यपवादश्चतुर्थी। तदन्तस्य हितशब्देन समासः। **गोरक्षितमिति**। तृणादिकमिति शेषः। गोभ्यो रक्षितमिति विग्रहः। तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्य रक्षितशब्देन समासः।

पञ्चमी भयेन। पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुबन्तेन समस्यत इत्यर्थः। **चोराद्भयं चोरभयमिति**। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। **भयभीतभीतिभीभिरिति**। सूत्रे भयशब्दस्यैव ग्रहणात् भीतादिरप्राप्ते समासे वचनम्। **वृकभीत इति**। वृकभीतिः वृकभीरित्यप्युदाहार्यम्। अत्र भाष्ये अपर आहेत्युक्त्वा 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा वृकभयं, ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः इत्युदाहृतम्। चोरत्रस्तः, भोगोपरत इत्यादौ 'सुप्सुपा' इति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः। **अपेतापोढ**। अल्पशः इति स्वार्थे शस्, अत एव निपातनात्। तदाह—**अल्पं पञ्चम्यन्तमिति**। 'बह्वल्पार्थात्' इति शस् तु न भवति, बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्। **स्तोकान्तिक**। स्तोक, अन्तिक, दूर एतदर्थकानि, कृच्छ्र एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तप्रत्ययान्तेन समस्यन्त इत्यर्थः। अर्थग्रहणं स्तोकान्तिकदूरेषु संबध्यते। **अल्पान्मुक्त इति**। स्तोकपर्यायस्योदाहरणम्। **अभ्याशादागत इति**। अन्तिकपर्यायस्योदाहरणम्। **विप्रकृष्टादागत इति**। दूरशब्दपर्याय उदाहार्यः। 'करणे च स्तोक' इति पञ्चमी। दूरादागत इत्यत्र तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति पञ्चमी। अत्र 'सुपो धातु' इति लुकमाशङ्क्याह—**पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुगिति**।

षष्ठी। षष्ठ्यन्तं सुबन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **राजपुरुष इति**। राजन् अस् पुरुष स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये समासे सति सुब्लुकि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य नलोपः। नच लुका लुप्तत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वस्य सुब्घटितसमुदायधर्मत्वेन तस्य अङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः। **याजकादिभिश्च**। ननु 'षष्ठी' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आ-

याजकः। देवपूजकः। 'गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३८४१)। तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च। 'न निर्धारणे' (सू ७०४) इति 'पूरणगुण'—(सू ७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः। सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्। 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्' (वा १३१७) इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्मप्रव्रश्चनः। (७०४) न निर्धारणे।२।२।१०॥ निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः। 'प्रतिपदवि

ह—तृजकाभ्यामिति। ब्राह्मणयाजक इति। ब्राह्मणस्य याजक इति विग्रहः। यजतेर्ण्यन्तात् कर्तरि ण्वुल् अकादेशः। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी। देवपूजक इति। देवानां पूजक इति विग्रहः। पूजकशब्दो याजकादिरिति भावः। भूभर्तेति तृजन्तस्योदाहार्यम्, भर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्। गुणात्तरेणेति। वार्तिकमिदं 'सर्वं गुणे' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। गुणवाचकात् विहितो यस्तरप् तदन्तेन षष्ठी वा समस्यते, तरपो लोपश्चेत्यर्थः। फलितमाह—तरबन्तं यदिति। ननु षष्ठी' इति सूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—न निर्धारणे इति। 'सर्वं गुणे' इति सूत्रे भाष्ये तु 'पूरणगुण इत्यस्यापवाद इत्येवोक्तम्। सर्वशब्दानुवृत्तेः सर्वशब्द एवेदं वार्तिकमित्यभिप्रेत्योदाहरति—सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति। बकानां गुण इति शेषः।द्रव्यान्तरवृत्तिश्वेतरूपापेक्षया सर्वेषां बकानां श्वेतगुणोऽयमधिक इत्यर्थः। 'द्विवचनविभज्य' इति विभक्तव्योपपदे तरप्। अत्र सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तस्य श्वेततरशब्देन समासे तरपो लोपे सर्वश्वेत इति रूपम्। सर्वमहानिति। ईश्वर इति शेषः। पूर्ववत्तरप्। सर्वेषां महत्तरः इति विग्रहः। इतरसंबन्धिमहत्त्वापेक्षया ईश्वरस्य महत्त्वमधिकमित्यर्थः। कृद्योगेति। कृता योगो यस्या इति विग्रहः। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति विहितेति भाष्यम्। इध्मप्रव्रश्चन इति। कुठार इति शेषः। प्रवृश्च्यतेऽनेनेति प्रव्रश्चनः। करणे ल्युट्। इध्मानां प्रव्रश्चन इति विग्रहः। कर्मणि षष्ठी। 'प्रतिपदविधाना' इति वक्ष्यमाणनिषेधस्यापवादोऽयम्।

न निर्धारणे। नृणां द्विजः श्रेष्ठ इति। अत्र नृणामिति षष्ठ्यन्तस्य द्विजशब्देन समासो न भवति। पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यत्र तु शेषषष्ठ्येव, न तु निर्धारणषष्ठी। यतो निर्धारणम्' यच्च निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतत्त्रितयसंनिधान एव तस्याः प्रवृत्तेरिति कैयटः। गुणेन निषेधस्त्वनित्य इति तरप्सूत्रे कैयटः। केचित्तु 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।' इति गीतावाक्यात्

---

१ अत्र सर्वेषामिति षष्ठी संबन्धसामान्ये न तु निर्धारणे, अन्यथा श्वेततर इति तरपोऽनुपपत्तेः। तथा च द्वयोर्मध्ये श्वेततरोऽयं सर्वसंबन्धीत्यर्थः। 'न निर्धारणे' इत्यस्यापवाद इति दीक्षितोक्तिस्त्वरुचिग्रस्ता।

धानां षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ' (वा १३२०)। सर्पिषो ज्ञानम् ।

(७०५) पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २।२।११॥

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सतां षष्ठः । गुणे, काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदे-

कर्मधारय एव । उत्तमशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याहुः । **प्रतिपदविधानेति** । पदं पदं प्रतीति वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना । ' षष्ठी शेषे ' इति शेषलक्षणां षष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधानेति भाष्यम् । **सर्पिषो ज्ञानमिति** । अत्र 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ' इति विहितषष्ठ्याः समासो न भवति । ' न निर्धारणे ' इति प्रत्याख्येयमेवेति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् ।

पूरणगुण । पूरणगुणसुहितानि अर्था येषां ते पूरणगुणसुहितार्थाः, ते च सच्च अव्ययं च तव्यश्च समानाधिकरणं चेति समाहारद्वन्द्वात् तृतीया । तदाह— **पूरणाद्यर्थैरिति** । **पूरणे इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **सतां षष्ठ इति** । षण्णां पूरण इत्यर्थे ' तस्य पूरणे डट् ' ' षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् '। नन्व[2] कुम्भपूरणमित्यत्रापि स निषेधः स्यादिति वाच्यम्, ' सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ' इति निर्देशेन पूरणार्थकप्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । ' उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि[3] इत्यत्र तु उञ्छात्मकः षष्ठ इति व्याख्येयम् । **गुणे इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । प्रधानत्वेन वा उपसर्जनत्वेन वा गुणवाची गुणशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—**काकस्य कार्ष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्ला इति** । कृष्णशब्दात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ' इति भावे ष्यञ् । शुक्लशब्दात्तु ' गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् ' इति लुक् । ननु दन्ता इति शेषपूरणेन ब्राह्मणस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थे

१ अयं भावः ' ज्ञोऽविदर्थस्ये ' त्याद्यष्टसूत्र्यां शेषे इति अनुवर्तते इत्युक्तम्, तथाच ' न माषाणामश्नीयात् ' इत्यादाविव ' षष्ठी शेषे ' इत्यनेनैव शेषे षष्ठी सिद्धौ साऽष्टसूत्री नियमार्था ' इह षष्ठ्येव न तु तस्या लुक् ' इति । तथा च लुकः प्रयोजकःसमास एवनेति फलति, तेन 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति सिद्धम्। एवंचाऽनेन वचनेन कृद्योगषष्ठ्या अपि समासनिषेधे प्राप्ते आदौ 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते ' इति वचनं यदारभ्यते, तदपि मास्तु, अस्यैव प्रतिपदविधाने ' त्यादिवचनस्य फलितार्थरूपत्वेनाऽनारब्धव्यत्वे तद्बाधकस्य ' कृद्योगे 'तिवचनस्याप्यनारब्धव्यत्वादिति दिक् ।

२ 'कुम्भपूरणभवः' इत्ययं प्रयोगो रघुवंशे नवमसर्गे श्लोके ७३

३ 'उञ्छषष्ठे ' त्यादिः प्रयोगो रघुवंशे पञ्चमसर्गे श्लोके ८

दमुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (सू १२१५) इत्यादिनिर्देशात्। तेन अर्थगौरवम्। बुद्धिमान्द्यम् इत्यादि सिद्धम्। सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव। स्वरे विशेषः। सत्, द्विजस्य कुर्वन्-कुर्वाणो वा। किङ्कर इत्यर्थः। अव्ययम्, ब्राह्मणस्य कृत्वा।

ब्राह्मणशब्दस्य दन्तशब्देनैवान्वयात् शुक्लशब्देनान्वयाभावादसामर्थ्यात् कथमिह समासप्रवृत्तिरित्यत आह—**यदा प्रकरणादिनेति**। प्रकरणादर्थाद्वेत्यर्थः। दन्ताः संयुक्ताः शुभावहाः, न तु विरला इत्यादिदन्तवर्णने प्रकृते यदा ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा प्रकरणात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः। यदा वा सर्ववर्णेषु दन्तवस्त्रभूषणेषु प्रकृतेषु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्युच्यते, तदा अर्थात् दन्ता इति विशेष्योपस्थितिः, तत्र सामर्थ्यसत्त्वात् समासे प्राप्ते निषेध इत्यर्थः। अत्र 'आकडारात्' इति सूत्रोक्तगुणवचनसंज्ञकानां 'तृतीया तत्कृत' इति सूत्रे प्रपञ्चितानां गुणानां न ग्रहणम्, अत्र गुणवचनशब्दाभावात्। किंतु 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितानां 'सत्त्वे निविशतेऽपैति' इत्यादिलक्षणलक्षितगुणानामेव ग्रहणमिति बोध्यम्। एतेन 'आकडारात्' इति सूत्रभाष्ये तद्धितान्तस्य गुणवचनत्वपर्युदासात् कथं कार्ण्यादिशब्दानां गुणवाचित्वमिति निरस्तम्। अथ अर्थगौरवमित्यादौ षष्ठीसमासं साधयितुमाह—**अनित्योऽयमिति**। **संज्ञाप्रमाणत्वादिति**। संज्ञायाः प्रमाणत्वं संज्ञाप्रमाणत्वं तस्मादिति विग्रहः। अत्र प्रमाणत्वस्य गुणत्वात् तेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात्। अतो गुणेन समासनिषेधः अनित्य इति विज्ञायत इत्यर्थः। **इत्यादीति**। आदिना गुणकात्स्न्यमित्यादिसंग्रहः।

वस्तुतस्तु अनित्यो गुणेन निषेध इत्ययमर्थो भाष्ये न दृश्यते। न च कृष्णैकत्वमित्यादौ समासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे विंशत्यादिशब्दा भाववचना भवन्तीत्युक्त्वा गवां विंशतिर्गवां सहस्रमित्यर्थे गोविंशतिर्गोसहस्रमित्यादिप्रयोगात्। अर्थगौरवमित्यादौ तु अर्थगतं गौरवमिति मध्यमपदलोपिसमासो बोध्य इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। सुहितपदं व्याचष्टे—**सुहितार्थाः तृप्त्यर्था इति**। नपुंसके भावे क्तः इति भावः। **फलानां सुहित इति**। करणत्वस्याविवक्षायां संबन्धविवक्षायां षष्ठी। अर्थग्रहणात् फलानां तृप्तिरित्यादावपि न समासः। फलसुहितमिति कथं समास इत्यत आह—**तृतीयासमासस्तु स्यादेवेति**। करणत्वविवक्षायां तृतीया। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समास इति भावः। तर्हि सुहितयोगे षष्ठीसमासनिषेधो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वरे विशेष इति**। तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः। **सदिति**। सद्योगे षष्ठीसमासनिषेध उदाह्रियत इत्यर्थः। 'तौ सत्' इति शतृ-

१ 'सर्वे गुणकात्स्न्र्ये' इति पाणिनीयसूत्रे ६-२-९३ इत्यर्थः।

पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः, ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः ।समानाधिकरणेन, तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणात् । 'गोर्धेनोः' इत्यादिषु 'पोटायुवति—' (सू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन वार्यते । (७०६) क्तेन च पूजा-

---

शानचोः सदिति संज्ञा वक्ष्यते । ननु द्विजस्य कुर्वन्निति न कर्मणि षष्ठी, 'न लोक' इति निषेधात् । नापि द्विजस्य घटं कुर्वन्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी, तर्हि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कुर्वन्नित्यनेन समासाप्रवृत्तेरित्यत आह—किङ्कर इत्यर्थ इति । द्विजं परिचरन्नित्यर्थ इति यावत् । कृञ्धातुरिह परिचरणे वर्तत इति फलितम् । **अव्ययमिति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **पूर्वोत्तरेति** । सत्तव्याभ्यां कृद्भ्यामित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम् । **तव्य इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । **तव्यता तु भवत्येवेति** । षष्ठीसमास इति शेषः । तकारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । **स्वकर्तव्यमिति** । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात् समासनिषेधो नेति भावः । ननु तव्यत्प्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति समाससंभवात् किं तव्ययोगे तन्निषेधेनेत्यत आह—**स्वरे भेद इति** । तव्यति कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः ।

समानाधिकरण इति । समानाधिकरणेन षष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **तक्षकस्य सर्पस्येति** । अत्र समासे सति पुनः समासात् षष्ठ्युत्पत्तौ तक्षकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयसमासो दुर्वारः । अतः किं षष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह—**विशेषणसमासस्त्विति** । ननु षष्ठीसमासनिषेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न भविष्यति । तत् किमगतिकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च कर्मधारयस्वर एव यथा स्यात्, न तु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः षष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्, उभयथापि 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति गमनस्य श्रेयस इत्यादौ 'अज्यावमकन्पापवत्सु भावे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्। तस्मा

---

१ मैत्रेय रक्षितः इत्यर्थः अतएव भट्टिः 'यत्कृतेऽरीन्निगृह्णीमः । आदेयाः किं कृते भोगाः । इत्यादि निमित्तार्थकेन कृते इति विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययेन समासं कृतवान् ।

याम् । २।२।१२ ॥ ' मतिबुद्धि— ' (सू ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजितः इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः । (७०७) **अधिकरणवाचिना च । २।२।१३ ॥** क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । (७०८) **कर्मणि च । २।२।१४ ॥** ' उभयप्राप्तौ कर्मणि ' (सू ६२४) इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । (७०९) **तृजकाभ्यां कर्तरि ।**

भूदित्यतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य चरितार्थत्वान्न तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि तक्षकसर्पे इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तक्षकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्, निषेधसामर्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तक्षकसर्पस्येत्येवंजातीयकप्रयोगाभावोन्नयनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह—**गोर्धेनोरिति ।** गोर्धेनोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यत इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलतेरित्यादिसंग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते 'पोटायुवति', 'युवा खलति' इत्यादिविशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह—**पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधक इति ।** पोटायुवति, युवा खलति इत्यादिविधयः गौर्धेनुः, युवा खलतिरित्यादिषु प्रथमाविभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । षष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुषः इत्यादावसमानाधिकरणे सावकाशः । गोर्धेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र पोटायुवति, युवा खलति, इत्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन समानाधिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः । नच निषेधसामर्थ्यादेव पोटायुवतीत्यादिसमासोऽपि बाध्यतामिति वाच्यम्, षष्ठीसमासे गोर्धेनोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः । 'पोटायुवति' इत्यादिसमासे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थे अन्यपदार्थे इति निर्देशात् । तेन नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिः सिद्धः ।

क्तेन च पूजायाम् । अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रोपलक्षणम् । तदाह—**मतिबुद्धीति सूत्रेणेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति ।** राज्ञा इष्यमाणः ज्ञायमानः पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । नन्वेवं सति राजपूजितः राजमतः राजबुद्ध इति कथं समास इत्यत आह—**राजपूजित इत्यादाविति । अधिकरणवाचिना च ।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**क्तेनेति । इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति ।** 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी । **कर्मणि च ।** क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थे अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः 'तृजकाभ्यां

२।२।१५ ॥ कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठया न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः । (७१०) कर्तरि च ।२।२।१६॥ कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे

कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात् । किं तु चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलितमाह—**उभयेत्यादिना** । **आश्चर्य इति** । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि षष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण,तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुतः आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तावित्यस्या-प्रवृत्तेर्नायं निषेधः, 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे' इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा शेषे विभाषा अविशेषेण विभाषेत्याश्रित्य उभयप्राप्तावित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव षष्ठ्याः प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम् ।

तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात् । ननु षष्ठ्याः । तदाह—**कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति** । **अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्तेति** । 'ण्वुल्तृचौ इति कर्तरि तृच् । 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पचेः कर्तरि ण्वुल् । अकादेश इति विशेषः । **इक्षुभक्षिकेति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे[2] ण्वुल् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । 'कर्मणि च' इति निषेधस्तु न, कर्तुः प्रयोग एव तत्प्रवृत्तेः । ननु भुवो भर्ता भूभर्तेत्यत्रापि निषेधः स्यात् । नच भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठात् भवत्येव षष्ठीसमासः । 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्हि वज्रस्य भर्तेत्यत्रापि समासप्रसङ्गादित्यत आह—**पत्यर्थेति** । याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणं, व्याख्यानात् । ततश्च वज्रस्य भर्तेत्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति समासो नेति भावः । **कथं तर्हीति** । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं, तद्धितार्थ इति द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, पात्राद्यन्तस्य नेत्युक्तेः । त्रिभुवनस्य विधातेति तृचो योगे कथं कर्मणि षष्ठ्याः समास इत्याक्षेपः । परिहरति—**शेषषष्ठ्येति** । प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एवायं निषेध इति बहुव्रिति सूत्रे कैयट आहेत्यर्थः । **कर्तरि च** । कर्तरीत्येतत् षष्ठीत्यनुवृत्ते अन्वेति । तदाह—**कर्तरि**

---

१ हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा । भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥१॥ इति पुरातनः श्लोकः । २ वस्तुतस्तु 'पर्यायार्ह'ेति ण्वुच् ।

कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात्। **(७११) नित्यं क्रीडाजीविकयोः।** २।२।१७॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषस्य संज्ञा। 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे ण्वुल्। जीविकायां दन्तलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू ७०९) इति निषेधे प्राप्ते वचनम्। **(७१२) पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे।** २।२।१॥ अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किम्।

षष्ठ्या इति। **अकेनेति**। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **भवतः शायिकेति**। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, अकादेशः, टाप्। 'कर्तृकर्मणोः' इति कर्तरि षष्ठी। अत्र अकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् 'तृजकाभ्याम्' इत्यस्य न प्राप्तिः। ननु पूर्वसूत्रे 'तृजकाभ्याम्' इति समस्तपदोपादानात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु तृच इत्यत आह—**नेहेति। तद्योगे। इति**। तृचः कर्तरि विहितत्वेन स्रष्टा कृष्ण इत्यादौ कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि षष्ठ्या एवाप्रसक्त्या तत्समासनिषेधस्य शशशृङ्गेण कण्डूयनं न कर्तव्यमितिवदसंभवपराहतत्वादित्यर्थः।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः। उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति। उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि तेषां भञ्जनमित्यस्वपदविग्रहः। **संज्ञायामिति**। 'स्त्रियां' क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति भावे ण्वुलित्यर्थः। अत्र कर्मणि षष्ठ्याः समासः। वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' इति भावे ण्वुलित्येव युक्तम्। 'संज्ञायाम्' इति तु अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते। तथा सति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहः। **जीविकायामिति**। उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **दन्तलेखक इति**। दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः। लिखेः कर्तरि ण्वुल्। अकादेशः। जीविका समासगम्या। ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैवात्र षष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**तत्रेति**। तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडाबोधक उद्दालकपुष्पभञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् षष्ठीसमासविकल्पे प्राप्ते, जीविकाबोधके तु दन्तलेखक इत्यत्र 'तृजकाभ्याम्' इति षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः।

पूर्वापर। 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम्। एकदेशशब्दः अवयवे रूढः। एकदेशः अस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तेनेति लभ्यते। अधिकरणं द्रव्यम्। एकमधिकरणम् एकाधिकरणम्। एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयविवाचकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुबन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। फलितमाह—**अवयविना सहेत्यादिना**। ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इत्यादि सिद्धम्। भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन

पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते। 'संख्याविसाय'—(सू २३८) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः ।

सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यत आह—**षष्ठीसमासापवाद इति** । पूर्वं कायस्येति विग्रहे 'षष्ठी' इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य' समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः । **पूर्वं कायस्येति** । अत्र पूर्वं कायस्येति विग्रहवाक्यम् । अर्धमिति गम्यम् । विशेष्याभिप्रायान्नपुंसकत्वम् । 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति निर्देशादवयववृत्तिदिक्शब्दयोगे पञ्चम्यभावात् षष्ठी । **पूर्वकाय इति** । पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वमिति भावः । 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । ततश्च एकदेशिसमासाभावे षष्ठीसमासो न भवति । **अपरकाय इति** । अपरं कायस्येति विग्रहः । अधरकायः । उत्तरकायः । **एकदेशिना किमिति** । एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयः समस्यन्त इत्येवास्त्वित्यर्थः । **पूर्वं नाभेः कायस्येति** । अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽन्वेति । दिग्योगे पञ्चमी । नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्धं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभिशब्दस्य नाभ्यपेक्षया पूर्वांशेऽन्वयः।अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव, न त्ववयवी । अतो नाभिशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवतीत्यर्थः । **पूर्वश्छात्राणामिति** । अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्धमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावाच्च समास इति भावः ।

ननु अह्नो मध्यं मध्याह्न इत्यत्र कथमेकदेशिसमासः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिष्वनन्तर्भावादित्यत आह—**सर्वोऽप्येकदेश इति** । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । **ज्ञापकादिति** । 'तत्पुरुषस्य' इति 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च' इति च प्रकृते, 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्येकदेशवाचकात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशो विधीयते । ततश्चाह्नः 'साय इति विग्रहे अवयविवृत्तिना अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य अह्नादेशे 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह्न इति भवति । तस्मात् सप्तम्येकवचने परे 'संख्याविसाय' इति सायशब्दपूर्वकस्य अह्नशब्दस्य अहन्नादेशविकल्प उक्तः । सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने इत्युदाहरणम् । तत्र अह्नः साय इति विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वा-

१ षोऽन्तकर्मणि इति धातोर्घञि आत्वे युकि सायशब्दोऽन्तवाचक इति अवयववाचित्वं सिद्धम् ।

केचित्तु। सर्वं एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः, उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्¹ इत्यादि सिद्धमित्याहुः। (७१३) अर्धं नपुंसकम्। २।२।२॥ समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत्। 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्' (वा ६७३)। एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन 'पञ्चखट्वी' इत्यादि सिध्यति। अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली।

यप्रविष्टत्वादहन्शब्देन समासो न स्यात्। तदा 'षष्ठी' इति सूत्रेण अहन्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति षष्ठ्यन्तस्यैव समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात् परस्याह्नशब्दस्य अह्नादेशविधानं निर्विषयं स्यात्। अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति विज्ञायते इत्यर्थः। **मध्याह्न इति।** अह्नो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः। **सायाह्नः इति।** अह्नः साय इति विग्रहः। मध्याह्नवत्। ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्ययुक्तम्, 'संख्याविसाय' इति सूत्रे अहन्शब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुपपत्तेरित्यत आह—**ज्ञापकस्येति।** अहन्शब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशिसमासं सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादह्नशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयववृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। नत्वहन्शब्देन सायशब्दस्यैव पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः। **मध्यरात्र इति।** रात्रेर्मध्यमित्यर्थः। **पश्चिमरात्रेति।** रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः। 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच्समासान्तः।

अर्धं नपुंसकम्। अर्धमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह—**समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे इति।** वर्तते इति शेषः। 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति कोशादिति भावः। अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति। समे त्वंशे अर्धशब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः। भाष्ये तु समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः। अंशसामान्यवाची तु पुंलिङ्ग इत्युक्तम्। **स प्राग्वदिति।** सः नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्द अवयविवाचिना समस्यत इत्यर्थः। अर्धशब्दस्य पूर्वाद्यनन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः। ननु अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्या, अर्धाय पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्यै, अर्धात्पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धस्य पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याः, अर्धे पिप्पल्याः अर्धपिप्पल्याम् इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः'

---

१ किरातार्जुनीये सर्गे ४ श्लो० १०।

' क्लीबे ' किम् ग्रामार्धः। द्रव्यैक्य एव। अर्धं पिप्पलीनाम्। (७१४) **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्। २। २। ३॥** एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयाभिक्षा। ' एकदेशिना ' किम्। द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य। अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्। ' पूरणगुण— ' (सू ७०५) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयम्। (७१५) **प्राप्तापन्ने च द्वि-**

इति ह्रस्वः स्यादित्यत आह—**एकविभक्ताविति**। 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे 'अषष्ठ्यन्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः। ततश्च पिप्पलीशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वान्नोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः। नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः समाहारं समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु खट्वाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि षष्ठ्यन्तत्वात् अनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वाभावे अदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीबभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न स्यादित्यत आह—**एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति**। अपथन्नपुंसकम्' इति सूत्रभाष्ये पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः। **अर्धपिप्पलीति**। प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्धशब्दस्योपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः। पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तौ' इति निषेधादुपसर्जनत्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः। **ग्रामार्ध इति**। ग्रामस्यार्ध इति विग्रहः। ग्रामस्यांश इत्यर्थः। अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नित्यनपुंसकत्वाभावान्नार्धं समासः। किन्तु 'षष्ठी' इत्येव समास इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः। **द्रव्यैक्य एवेति**। एकाधिकरण इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। **अर्धं पिप्पलीनामिति**। अत्र द्रव्यैक्याभावान्न समासः। सति समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात्। इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्गम्' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम्। **द्वितीयतृतीय**। द्वितीयं भिक्षाया इति विग्रहोऽयम्। भिक्षाया द्वितीयमर्धमित्यर्थः। **द्वितीयभिक्षेति**। द्वितीयशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। **द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्येति**। भिक्षाया द्वितीयं भागं भिक्षुकस्येत्यन्वयः। भिक्षाया इत्यवयवषष्ठी द्वितीयमित्यत्रान्वेति। द्वितीयमित्येतत्तु भिक्षुकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति। 'न लोक' इति निषेधान्न षष्ठी। अत्र द्वितीयमित्यस्य भिक्षुकस्येत्यनेन समासो न भवति। द्वितीयं प्रति भिक्षुकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः। ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अन्यतरस्यामिति**। अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे षष्ठीसमास इत्यन्वयः। अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनानेन समासेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तेत। महाविभाषाधिकारे "अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते" इति 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः। ननु 'पूरणगुण' इति निषेधात् कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह—**पूरणगुणेति**

तीयया । २।२।४ ॥ पक्षे 'द्वितीया श्रित—'(सू ६८६) इति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः-जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः-जीविकापन्नः । इह सूत्रे, 'द्वितीयया अ' इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । (७१६) **कालाः परिमाणिना । २।२।५ ॥** परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य इति विग्रहे 'उत्तरपदेन परि-

---

निषेधं बाधित्वेति । अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदेशिसमासनिरूपणम् ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः । चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह—**पक्ष इति** । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित' इति सूत्रे "प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्समुच्चयस्य सिद्धत्वात् चकारो न तत्समुच्चयार्थः" इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीया श्रित' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । तदाह—**प्राप्तजीविक इत्यादि** । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामापन्ना स्त्री इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण समासे सति पूर्वपदयोरकारमन्तादेशं साधयितुमाह—**इह सूत्रे इति** । **अकारोऽपीति** । प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते । तयोरकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थलाभादिति भावः । **तेनेति** । प्राप्तापन्नयोराकारस्यान्तस्य स्थाने अकारविधानेनेत्यर्थः ।

कालाः परिमाणिना । परिमाणिपदं व्याचष्टे—**परिच्छेद्यवाचिनेति** । काला इति बहुवचनात् कालविशेषवाचका इत्यर्थः । **मासो जातस्य मासजात इति** । अत्र विग्रहे मासः प्रधानम् । समासे तु जातः प्रधानम् । मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः । विशेषणविशेष्यभावस्तु एकार्थीभावसम्बन्धसाध्यः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले क्वचित् पुस्तके मासो जातस्य यस्य स इति पठितम् । तत्र विग्रहे जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे षष्ठी । जातपरिच्छेदको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः । मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद्बोधः । तत्र मासस्तावत् जननं साक्षात् परिच्छिनत्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा परिच्छिनत्ति । तथाच मासपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति समासाद्बोधः फलति । षष्ठीसमासापवादोऽयम् । षष्ठीसमासे तु जातमास इति स्यात् । नच मासो जातस्य यस्य सः मासजात इति बहुव्रीहिणैवैतत्सिद्धमिति वाच्यम् । समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिविधानात् । 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति जातशब्दस्य परनिपातस्तु न । सुखादावस्य पाठकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् । **द्व्यहो जातस्येति** । 'तद्धितार्थ' इति समाहारे द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः इति टच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् ।

माणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ' (वा १२८८)। द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः। 'अह्नोऽह्नः—' (सू ७६०) इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः। पूर्वत्र तु 'न संख्यादेः समाहारे' (सू ७६३) इति निषेधः (७१७) **सप्तमी शौण्डैः** । २।१।४० ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा। अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। '—अध्युत्तरपदात्—' (सू २०७६) इति खः। ईश्वराधीनः। (७१८) **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** ।२।१।४१॥ एतैः

उत्तरपदेनेति । 'तद्धितार्थ' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। तेन हि सूत्रेण उत्तरपदे परे दिक्संख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः। उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमावयवे रूढः। ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जातशब्दे उत्तरपदे संपन्ने पूर्वयोस्सुबन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या। सच समासस्त्रयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति। 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतः उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः। उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत्। 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम्। **द्वे अहनी इति** । द्वे अहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि द्व्यहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि अहन् इत्यनयोः 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे द्व्यह्नजात इति रूपमित्यर्थः। अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच् अह्नादेशश्च न स्यातामिति भावः। ननु द्वयोरह्नोस्समाहारो द्व्यह इति कथं पूर्वमुक्तम्। तत्राप्यह्नादेशप्रसङ्गादित्यत आह— **पूर्वत्र त्विति** । **निषेध इति** । अह्नादेशनिषेध इत्यर्थः। इति षष्ठीसमासनिरूपणम्।

सप्तमी शौण्डैः । **शौण्डादिभिरिति** । बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः। **अक्षेषु शौण्ड इति** । शौण्डः क्रियाकुशलः। वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तमी। अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः। **अत्रेति** । शौण्डादावित्यर्थः। **ईश्वराधीन इति** । प्रपञ्च इति शेषः। 'ईश्वरे अधि इति विग्रहः।

१ अधिशब्दोऽत्र आधेयप्रधानः पठ्यते, तेनाधेयार्थप्राधान्यविवक्षायामनेन समासे नित्यं खप्रत्यये ईश्वराधीनः' इति, अधिकरणप्राधान्यविवक्षायां तु अधिशब्दस्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अधीश्वरमिति। केवलः अधीनशब्दस्तु इनं प्रभुमधिगत इति विग्रहे 'अत्यादय' इति वार्तिकेन समासे बोध्यः। एवमाधेयप्रधानोऽन्तःशब्दोऽप्यत्र गणे पठ्यते तस्य वनेऽन्तर्वनान्तः इति समासः, अधिकरणप्राधान्ये तु 'अन्तर्वणम्' इत्यव्ययीभावः। 'प्रनिरन्तरिति' णत्वम्।

सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । **(७१९) ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २।१।४२ ॥** ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते-निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः । **(७२०) कृत्यैर्ऋणे । २।१।४३ ॥** सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । **(७२१) संज्ञायाम् । २।१।४४ ॥** सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकशेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः—' (सू ९६९) इत्यलुक् । **(७२२) क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥** अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् । **(७२३) तत्र । २ । १ । ४६ ॥** 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं

'अधिरीश्वरे' इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'यस्मादधिकम्' इति सप्तमी । तदन्तस्य अधिना समासः । सुब्लुक्, 'अषडक्ष' इति अध्युत्तरपदत्वात् खः । ईनादेशः । ईश्वराधीन इति रूपम् । **सिद्धशुष्क ।** सप्तमीत्यनुवर्तते । तदाह—**एतैस्सप्तम्यन्तं प्राग्वदिति । सांकाश्यसिद्ध इति ।** संकाशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यम् । तत्र सिद्धः उत्पन्नो ज्ञातो वेत्यर्थः । **आतपशुष्क इति ।** आतपे शुष्क इति विग्रहः । **स्थालीपक्व इति ।** स्थाल्यां पक्व इति विग्रहः । **चक्रबन्ध इति ।** चक्रे बन्ध इति विग्रहः । शौण्डादिगणे एतेषां पाठाभावात् पृथगुक्तिः । **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।** ध्वाङ्क्षेत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानात् । तदाह—**ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यत इति ।** क्षेपपदं व्याचष्टे—**निन्दायामिति । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष इति ।** ध्वाङ्क्षः काकः स इव यो गुरुकुले चिरं न तिष्ठति स इत्यर्थः । एवं हि निन्दा भवति । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तीर्थकाक इति । कृत्यैर्ऋणे ।** सप्तमीत्यनुवर्तते । कृत्यग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्यसंज्ञकप्रत्ययान्तग्रहणम् । 'ऋणपदमावश्यकोपलक्षणम्' इति भाष्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके इति । मासे इति ।** सामीप्याधिकरणत्वे सप्तमी । मासाव्यवहितोत्तरकाले प्रत्यर्पणीयमृणमित्यर्थः । ऋणपदस्यावश्यकोपलक्षणतायाः प्रयोजनमाह—**पूर्वाह्णेगेयं सामेति ।** 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । यत्प्रत्यय एव कृत्योऽत्र विवक्षित इति भाष्यम् । तेनेह न । पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति । **संज्ञायाम् ।** सप्तमीत्यनुवर्तते । तदाह—**सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायामिति ।** अरण्येतिलका इति वनेकशेरुका इति च संज्ञाशब्दौ । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इत्यलुक् ।

क्तेनाहोरात्रावयवाः । अहोरात्रयोः अवयवा इति विग्रहः । सप्तमीत्यनुवर्तते । क्तेनेति तदन्तग्रहणम् । तदाह—**अह्नो रात्रेश्चावयवा इति ।** अहरव-

क्तान्तेन सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तम्। (७२४) क्षेपे। २।१।४७॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। 'अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्' (७२५) पात्रेसमितादयश्च। २।१।४८॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमय एव सङ्गताः, न तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोऽयम्। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः। (७२६) पूर्वकालैक-सर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। २। १। ४९॥ 'विशेषणं विशेष्येण—' (सू ७३६) इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। एकशब्दस्य

यवस्योदाहरति—पूर्वाह्णकृतमिति। रात्र्यवयवस्योदाहरति—अपररात्रकृतमिति। तत्र। तत्रेति शब्दस्वरूपग्रहणम्। सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते। तदाह—तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तेन सह प्राग्वदिति। तत्रभुक्तमिति। समासस्वरः प्रयोजनम्। तत्रभुक्तस्येदं तात्रभुक्तम् इति च। क्षेपे। सप्तमीति क्तेनेति चानुवर्तते। तदाह—सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायामिति। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतदिति। स्थितमिति भावे क्तः। नकुलेन स्थितम्। ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' इति समासः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया नकुलस्थितशब्दोऽपि क्तान्तः। तेन सहावतप्ते इति सप्तम्यन्तस्य अनेन समासे कृते 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक्। हे देवदत्त, ते तव, एतत् अवस्थानम्, अवतप्ते नकुलस्थितमित्यन्वयः। यथा अवतप्तप्रदेशे नकुलाः न चिरं तिष्ठन्ति तथा कार्याण्युपक्रम्य तान्यनिर्वर्त्य इतस्ततो धावनमित्यर्थः। अव्यवस्थितोऽसीति निन्दा ज्ञेया। पात्रेसमितादयश्च। निपात्यन्त इति। कृतसमासादिकार्या एते शब्दा निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। पात्रेसमिता इति। इण् गतौ संपूर्वात् 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः। निपातनात् सप्तम्या अलुक्। भोजनपात्रे निहिते सति संगता इत्यर्थः। फलितमाह—भोजनेति। गेहेशूर इति। गेह एव प्रकटितशौर्यः, न तु युद्ध इत्यर्थः। गेहेनर्दीति। नर्द शब्दे, 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। समासे सति निपातनादलुक्। गेह एव गर्जति, युद्धादौ तु न प्रवर्तत इत्यर्थः। चकारोऽवधारणार्थ इति। ततश्च एते यथा गणे पठितास्तथैव भवन्तीत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—तेनेति। ततश्च परमाश्च ते पात्रेसमिताश्चेत्यादौ समासो न भवति।

पूर्वकालैक। सुबित्यनुवृत्तं बहुवचनेन विपरिणम्यते। सुपेति चानुवर्तते। पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः। पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः। ततश्च पूर्वकालेत्यनेन पूर्वकालवृत्त्यर्थकशब्दस्य ग्रहणम्। एकादिशब्दास्तु षट् स्वरूपपरा एव। तथाच पूर्वकालादयस्सप्त सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। समानम् एकम् अधिकरणं वाच्यम् यस्येति विग्रहः। एकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यमिति फलितम्। पूर्वनिपातेति। पश्चादनुलिप्तः पूर्वं स्नातत्वेन, पूर्वं स्नातो वा

'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (सू ७२७) इति नियमबाधनार्थं च। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः। (७२७) दिक्संख्ये संज्ञायाम्। २।१।५०॥ 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। संज्ञायामेवेति

पश्चादनुलिप्तत्वेन विशेष्टुं शक्यते। अतो 'विशेषणं विशेष्येण' इति समासे सति अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वकालवृत्तिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदं वचनम्। एवमेकादीनामपीत्यर्थः। एकशब्दविषये प्रयोजनान्तरमप्याह—**एकशब्दस्येति**। 'दिक्संख्ये संज्ञायां समस्येते' इति नियमस्य वक्ष्यमाणतया एकनाथ इत्यत्र विशेषणसमासस्य बाधे प्राप्ते तत्प्रतिप्रसवार्थमप्येकग्रहणमित्यर्थः। **स्नातानुलिप्त इति**। विग्रहवाक्यवदिह पूर्वपश्चाच्छब्दाभावेऽपि स्नानानुलेपनयोः पौर्वापर्यं समासगम्यमेव। पूर्वकालः समस्यते इत्युक्ते परकालेनेत्यर्थात्प्रतीतेः। **एकनाथ इति**। एकश्चासौ नाथश्चेति विग्रहः। **सर्वयाज्ञिका इति**। यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः। 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' सर्वे च ते याज्ञिकाश्चेति विग्रहः। **जरन्नैयायिका इति**। जरन्तश्च ते नैयायिकाश्चेति विग्रहः। न्यायमधीयते विदन्ति वा नैयायिकाः। पूर्ववत् ठक्। 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च। 'जीर्यतेरतृन्' इति भूते अतृन्। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। **पुराणमीमांसका इति**। मीमांसामधीयते मीमांसकाः। 'क्रमादिभ्यो वुन्'। पुराणाश्च ते मीमांसकाश्चेति विग्रहः। **नवपाठका इति**। नवाश्च ते पाठकाश्चेति विग्रहः। अत्र पुराणसाहचर्यान्नवशब्दो नूतनवाच्येव गृह्यते। न तु संख्याविशेषवाची। **केवलवैयाकरणा इति**। व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणाः। 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्। 'न य्वाभ्याम्' इति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च। केवलाश्च ते वैयाकरणाश्चेति विग्रहः।

दिक्संख्ये संज्ञायाम्। अधिकार इति। 'पूर्वकालैक' इति सूत्रस्थं समानाधिकरणेनेत्येतत् आपादसमाप्तेरनुवर्तत इत्यर्थः। ततश्च दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्येते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। ननु 'विशेषणं विशेष्येण' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वचनमित्यत आह—**संज्ञायामेवेति**। नचैवं सति पञ्च गावो यस्य सः पञ्चगुरिति बहुव्रीहिर्न स्यात्, पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवमित्यत्र 'तद्धितार्थ' इति समासश्च न स्यादिति वाच्यम्। 'विशेषणं विशेष्येण' इति यदि दिक्संख्ययोस्समासः स्यात् तर्हि संज्ञायामेवेति नियमशरीराभ्युपगमात्। पूर्वसूत्रं, पूर्वमासः, पूर्वसमुद्रः इत्यादौ तु संज्ञात्वाभावेऽपि कालदेशवाचकत्वात् समासो भवत्येव। ननु 'त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः' इति कथं कालिदासप्रयोगः। त्रिलोकशब्दस्य असंज्ञात्वात्। त्रयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे तु 'द्विगोः' इति ङीप्प्रसङ्गः। 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रिया-

नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी सप्तर्षयः। नेह, उत्तराः वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः।
(७२८) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २।१।५१॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये[1] दिक्संख्ये प्राग्वद्वा। पूर्वस्यां शालायां भव पौर्वशालः। समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' (सू १३२८) इति ञः। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा १३७६)। आपरशालः। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे

मिष्टः' इति स्त्रीलिङ्गत्वात्। पात्रादित्वात् न स्त्रीत्वमित्यभ्युपगमे 'यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाः न युज्येरन्निति चेत्, सत्यम्। लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः। अवयवो लोकस्त्रिलोक इति मध्यमपदलोपी समासः। एतच्च 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। षोडशपदार्थानामित्यत्र तु षोडशसंख्याकाः पदार्था इति मध्यमपदलोपी समास इत्यलम्। **पूर्वेषुकामशमीति।** पूर्वशब्दस्य इषुकामशमीशब्देन समासः। देशविशेषस्य संज्ञेयम्। **सप्तर्षय इति।** मरीच्यत्रिप्रभृतीनां सप्तानामृषीणां संज्ञेयम्। **नेहेति।** असंज्ञात्वादिति भावः।

तद्धितार्थे। एकापि सप्तमी विषयभेदात् भिद्यते। तत्र तद्धितार्थेत्यंशे वैषयिकाधारत्वे वर्तते। उत्तरपदेत्यंशे सामीपिकमाधारत्वमादाय परसप्तमी पर्यवस्यति। समाहारांशे तु वाच्यतया आधारत्वे सप्तमी। पूर्वसूत्रात् दिक्संख्ये इत्यनुवर्तते। तदाह—**तद्धितार्थे विषये इति।** तद्धितार्थे भविष्यतद्धितजन्यज्ञानविषये सतीत्यर्थः। तद्धिते भविष्यतीति यावत्। **प्राग्वदिति।** समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। तद्धितार्थे दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वस्यामिति। समासे कृते इति।** पूर्वस्यां शालायां भव इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति समासे कृते 'दिक्पूर्वपदात्' इति ञप्रत्यये कृते 'यस्येति च' इत्याकारलोपे आदिवृद्धिरिति भावः। **सर्वनाम्न इति।** मात्रशब्दः कात्स्न्र्ये। समासतद्धितादिवृत्तिगतसर्वनाम्नां पुंवत्त्वमिति तदर्थः। यदि तु तद्धिते परे दिक्संख्ये समस्येते इत्युच्यते, तर्हि उत्पन्ने तद्धिते समासः, समासे कृते दिक्पूर्वपदत्वात्तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। तद्धितार्थे वाच्ये दिक्संख्ये समस्येते इति तु न व्याख्यातम्। तद्धितार्थस्य तद्धितवाच्यतया समासार्थत्वाभावात्। अतस्तद्धिते भविष्यतीत्येव व्याख्यातुमुचितम्। **आपरशाल इति।** अपरस्यां शालायां भव इति विग्रहः। समासादि पौर्वशालवत्। उत्तरपदे परतो दिक्समासमुदाहरति—**पूर्वा शाला प्रिया यस्येत्यादिना।** ननु बहुव्रीहिसमासे कृते सुपां लुप्तत्वात् उत्तरपदे प-

---

१ अयंभावः समूहरूपः समाहारः समासेनैव वाच्य इष्यते। अन्यथा समासेन समाहारस्यानुक्तत्वे समासात् 'तस्य समूह' इति सामूहिकोऽण् स्यात्, तस्य च द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुकि पञ्चगवमित्यादौ 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् न स्यात् तद्धितलुकः सत्वादिति।

बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः। पूर्वशालाप्रियः। दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे, षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्' (१२८७) (७२९) **गोरतद्धितलुकि** ५।४।९२॥ गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां गवां समाहारः। (७३०) **संख्यापूर्वो द्विगुः**। ।२।१।५२॥ 'तद्धितार्थे—'(सू ७२८) इत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो

रतः पूर्वयोः किमनेन समासेनेत्यत आह—**तेन शालाशब्दे आकार उदात्त इति**। अवान्तरतत्पुरुषे सति समासान्तोदात्तत्वेन लकारादाकार उदात्त इत्यर्थः। असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यादिति भावः। ननु पूर्वेषां पुरुषाणां समाहार इत्यत्रापि समासः स्यादित्यत आह—**दिक्ष्विति**। दिक्षु समाहारो द्विगुविषयो न भवतीत्यर्थः। समाहारे दिक्पूर्वपदसमासो नास्तीति यावत्।

संख्यायास्तद्धितार्थे इति। समास उदाह्रियत इत्यर्थः। तत्र तद्धितार्थे उदाहरति—**षाण्मातुर इति**। 'मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः' इत्यण्, प्रकृतेरुकारश्चादेशः, आदिवृद्धिश्च। अथ उत्तरपदे परत उदाहरति—**पञ्च गाव इति**। **अवान्तरतत्पुरुषस्येति**। उत्तरपदे परतो विहितस्येत्यर्थः। **विकल्पे प्राप्ते इति**। महाविभाषाधिकारादिति शेषः। ततश्च पञ्चगोशब्दयोस्तत्पुरुषाभावपक्षे 'गोरतद्धितलुकि' इति तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः। **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति**। उत्तरपदे परतः यौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ तयोर्नित्यत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। समासग्रहणं तु संपातायातम्, अनन्वयात् उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाया अव्यभिचाराच्च, उत्तरपदशब्दस्य समासोत्तरखण्डे रूढत्वात्। **गोरतद्धितलुकि**। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतस्तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतं गोरित्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'राजाहस्सखिभ्यः' इत्यतष्टजित्यनुवर्तते। समासान्त इत्यधिकृतम्। तदाह—**गोऽन्तादित्यादिना**। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः। अत्र तद्धितस्य 'अध्यर्ध' इति लुक्। **पञ्चगवधन इति**। त्रिपदबहुव्रीहौ कृते सति धनशब्दे उत्तरपदे परे पूर्वयोस्तत्पुरुषे टचि अवादेश इति भावः। अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति वार्तिके द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च त्वक् च प्रिया यस्य सः वाक्त्वचप्रिय इति बोध्यम्। इह त्रिपदबहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यद्वन्द्वः। तेन 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति टजपि नित्य एव। नच वाक्त्वक्छब्दयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह त्रिपदबहुव्रीहिरिति वाच्यम्। द्वयोः

---

१ एवं छत्रोपानहप्रियः, शमीदृषदप्रियः, वाक्त्विषप्रियः इत्यादिद्वन्द्वनित्यत्वे, गणरात्रप्रियः, ब्रजलप्रिय इत्यादि तत्पुरुषनित्यत्वे फलं बोध्यम्।

द्विगुः स्यात्। (७३१) **द्विगुरेकवचनम्**। २।४।१॥ द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्। 'स नपुंसकम्' (सू ८२१) इति नपुंसकत्वम्। पञ्चगवम्। (७३२) **कुत्सितानि कुत्सनैः**। २।१।५३॥ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्। वैया·

प्रियाशब्दसामानाधिकरण्यमादाय तदुपपत्तेः। 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकेन कण्ठकाल इत्यादाविव व्यधिकरणबहुव्रीहिसंभवाच्च। 'वाक्त्वचप्रियः' इति भाष्ये उदाहरणमेवात्र लिङ्गमित्यलम्।

अथ समाहारे उदाहर्तुं विग्रहं दर्शयति—**पञ्चानां गवां समाहार इति**। अत्र समासे सति 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे पञ्चगवशब्दस्य द्विगुकार्यं विधास्यन् द्विगुसंज्ञामाह। **संख्यापूर्वो द्विगुः**। संख्या पूर्वोऽवयवो यस्येति बहुव्रीहिः। 'तद्धितार्थ' इति पूर्वसूत्रविहितसमासः अन्यपदार्थः,प्रत्यासत्तेः तदाह—**तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविध इति**। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये इत्येवं त्रिप्रकारो यः संख्यापूर्वः समास उक्तः स द्विगुरिति यावत्। तथाच पञ्चगवशब्दस्य समाहारे वाच्ये विहितसमासत्वात् द्विगुसंज्ञा स्थिता। तद्धितार्थे तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः। 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्। 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। उत्तरपदे यथा,पञ्चनावप्रियः। 'नावो द्विगोः' इति समासान्तष्टच्। **द्विगुरेकवचनम्**। अत्र 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकात् समाहार इति लभ्यते। वक्तीति वचनम्। बाहुलकः कर्तरि ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। समाहारे द्विगुः एकार्थप्रतिपादकः स्यादिति लभ्यते। तत्र यदि समाह्रियत इति कर्मणि घञि समाहारशब्दः समाहृतप्रधानः, तदा समाहृतगतद्वित्वबहुत्वयोः एकत्वानुपपत्तेरतिदेशस्सम्पद्यते। तदाह—**द्विग्वर्थः समाहार एकवदिति**। यदा समाहरणं समाहारः समूहः, तदा तस्यैकत्वादेव सिद्धमिति नेदं सूत्रमारम्भणीयमिति भाष्ये स्पष्टम्। केचित्तु समूहस्य वस्तुत एकत्वेऽपि उद्भूतावयवभेदविवक्षया द्विबहुवचनव्यावृत्त्यर्थमिदम्। एवं चात्र उद्भूतावयवभेदविवक्षा न कर्तव्येति फलतीत्याहुः। **स नपुंसकमिति**। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यादिति तदर्थो मूले वक्ष्यते। इति द्विगुसमासः।

कुत्सितानि कुत्सनैः। वर्तमाने क्तः, व्याख्यानात्। तदाह—**कुत्स्यमानानीति**। कुत्सनैरिति करणे ल्युट्। **प्राग्वदिति**। समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **वैयाकरणखसूचिरिति**। वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्चेति विग्रहः। यः प्रक्रियां पृष्टस्सन् प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं दर्शयति पश्यति वा स

१ पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र तु प्रथमं द्विग्वर्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विग्वर्थानां समुदायस्तस्याऽद्विग्वर्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति भाष्ये स्पष्टम्।

करणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरूटः। (७३३) पापाणके कुत्सितैः २।१।५४॥ पूर्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः। **(७३४) उपमानानि सामान्यवचनैः। २।१।५५॥** घन इव श्यामो घनश्यामः। इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं

एवमुच्यते। अत्र वैयाकरणः प्रक्रियाविस्मरणान्निन्द्यः। खसूचनं निन्दाहेतुः। **मीमांसकदुर्दुरूट इति**। 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः। दुर्पूर्वादौणादिकः कूटप्रत्ययः। बहुलमन्यत्रापि' इति णेर्लुक्। रलयोरभेदात् रः। यो मीमांसामधीत्यान्यथा जानानो दुराक्षेपं करोति स एवमुच्यते। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। विशेषण-समासे तु विशेषणस्य पूर्वनिपातः स्यात्। **पापाणके कुत्सितैः**। पापशब्दः अणकशब्दश्च कुत्सितवाचकैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। ननु विशेषणसमासे-नैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वसूत्रेति**। पापमस्यास्तीति मत्वर्थीयः अर्शआद्यच्। पापशब्दः पापवति वर्तते। अणकशब्दः कुरूपिणि वर्तते। 'कुरूप-कुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकास्समाः।' इत्यमरः। ततश्च पापाणकशब्दौ निन्दाहेतु-भूतपापकुरूपात्मकप्रवृत्तिनिमित्तौ कुत्सनाभिधायिनौ। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्। अतः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। **पापनापित इति**। पापश्चासौ नापितश्चेति विग्रहः। **अणककुलाल इति**। अणकश्चासौ कुलाल-श्चेति विग्रहः।

उपमानानि सामान्यवचनैः। उपमीयन्ते सदृशतया परिच्छिद्यन्ते यैस्ता-न्युपमानानि सादृश्यनिरूपकाणीत्यर्थः। सामान्यः उपमानोपमेयसाधारणधर्मः तमुक्तवन्तः शब्दाः सामान्यवचनाः। बाहुलकः कर्तरि ल्युट्। पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये ये पर्यवस्यन्ति ते सामान्यवचना इति यावत्। तथाच सादृश्यनिरू-पकशब्दापरपर्याया उपमानशब्दाः उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टवाचिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः इत्यर्थः। **घन इव श्यामो घनश्याम इति**। नन्विह घन इव श्याम इति विग्रहे घनशब्दस्य श्यामशब्दस्य चैकार्थवृत्ति-त्वलक्षणसामानाधिकरण्याभावात् कथमिह समासः, इवशब्दापेक्षत्वेनासामर्थ्या-च्चेत्यत आह—**इह पूर्वपदमिति**। एवंच घनशब्दो लक्षणया घनसदृशे रामे वर्तते, श्यामशब्दोऽपि रामे वर्तत इति सामानाधिकरण्यम्। अत एव मृगीव चपला मृगचपला इत्यत्र 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं सिध्यति। घनशब्दस्य भूत-पूर्वगत्योपमानपरत्वं निर्वाह्यम्। तथाच 'घनसदृशश्यामः' इति बोधः। सादृश्यं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्वम्। एवंच सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोस्साधारणधर्म-वत्त्वं लब्धम्। स चेह साधारणधर्मः उत्तरपदोपस्थाप्य एव गृह्यते। संनिहितत्वात्। तथाच घनगतश्यामत्वसदृशश्यामत्ववान् इति बोधपर्यवसानम्। ननु विशेषणसमा-सेन सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**पूर्वनिपातेति**। अन्यथा उभयोरपि

सूत्रम्। (७३५) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २। १। ५६॥ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृतिगणः। सामान्याप्रयोगे किम्। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः। (७३६) विशेषणं विशेष्येण बहुलम्। २। १।५७॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्।

गुणवचनतया विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः इतिवदनियमः स्यादिति भावः।

उपमितम्। **प्राग्वदिति**। समानाधिकरणेस्समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। अत्रोपमितस्य नित्यमुपमानाकाङ्क्षत्वादुपमानभूतव्याघ्रादिभिरित्यर्थसिद्धम्। ननु विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**विशेष्यस्येति**। उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमानस्यैव विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थमिदमित्यर्थः। **पुरुषव्याघ्र इति**। पुरुषो व्याघ्र इवेति विग्रहः। अत्र सादृश्योपपादकः शौर्यात्मकः साधारणधर्मः, स इह नोपात्त इति भवति समासः। **पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति**। शौर्येण व्याघ्रसदृश इति यावत्। अत्र शौर्यस्योपमानोपमेयसाधारणधर्मस्य प्रयोगान्न समास इति भावः। 'भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः' इति कैयटप्रयोगस्तु मयूरव्यंसकादित्वात्समाधेयः। भाष्यमेवाब्धिरिति रूपकं वा। नच पुरुषशब्दस्य शूरशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यादेवात्र समासस्य न प्रवृत्तिः। अतः 'सामान्याप्रयोगे' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, समस्यमानेष्वप्रधानस्यैव हि सापेक्षत्वं सामर्थ्यविघातकं, न तु प्रधानस्य। तथाचात्र पुरुषस्य प्रधानतया तस्य शूरापेक्षत्वेऽपि अस्त्येव सामर्थ्यमिति समासप्रवृत्तेः, तन्निवृत्त्यर्थं सामान्याप्रयोग इति वचनम्। इदमेव प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यविघातकत्वमिति ज्ञापयति। तेन राजपुरुषः सुन्दर इत्यादौ समासः सिद्धो भवतीति भाष्ये स्पष्टम्।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्। विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्, इतरस्माद्व्यावर्तकम्। व्यावर्त्यं तु विशेष्यं भिन्नत्वेन ज्ञायमानम्। समानाधिकरणेनेत्यधिकृतम्। तदाह—**भेदकमिति**। **प्राग्वदिति**। समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **नीलमुत्पलं नीलोत्पलमिति**। नीलपदं तावदुत्पलमनीलादुत्पलाद्व्यावर्तयतीति विशेषणसमर्पकम्। तस्य उत्पलपदेन विशेष्यसमर्पकेण समासः। प्रथमानिर्दिष्टत्वाद्विशेषणस्य पूर्वनिपात इति भावः। नच उत्पलपदम् अनुत्पलान्नीलं व्यावर्तयतीत्युत्पलपदस्यापि विशेषणत्वं स्यादिति वाच्यम्, जातिशब्दो गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पक एव, न तु विशेषणसमर्पकः, स्वभावात्। यथा—नीलोत्पलं, पाचकब्राह्मण इति। गुणशब्दयोः समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावस्य न नियमः। यथा—खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति। क्रियाशब्दयोरप्यनियमः।

बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्, कृष्णसर्पः । क्वचिन्न, रामो जामदग्न्यः । **(७३७) पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २।१।५८ ॥** पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' (वा ३२५३) अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति । 'पूर्वकालैक—' (सू ७२६) इति बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति । **(७३८) श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २।१। ५९ ॥** 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्' (वा १२९६) । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः **(७३९) क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २।१।६० ॥** नञ्विशिष्टेन

यथा—पाचकपाठकः पाठकपाचक इति । तथा गुणक्रियाशब्दयोरप्यनियमः । यथा—खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति भाष्ये स्पष्टम् । तथा कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, अयोध्यानगरी इत्यादौ संज्ञाशब्दा अपि विशेषणसमर्पका एव, स्वभावात् । सामान्यजातिविशेषजातिशब्दयोः समभिव्याहारे तु विशेषजातिरेव विशेषणम् । शिंशपावृक्ष इत्यादि ज्ञेयम् । ननु वाग्रहणेन सिद्धे बहुलग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**बहुलग्रहणादिति** ।

पूर्वापर । पूर्वादयः समानाधिकरणेन समस्यन्ते इत्यर्थः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वनिपातेति** । **अपराध्यापक इति** । बहुलग्रहणानुवृत्त्या पाचकादिक्रियाशब्दैः पूर्वादीनामेषां न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्थितम् । ततश्च 'अपराध्यापकः' इत्युदाहरणमुपेक्ष्यम् । अपरमीमांसक इत्युदाहरणमुचितम् । **अपरस्यार्धे इति** । 'पश्चात्' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं स्थितम् । प्रथमवैयाकरणः, चरमवैयाकरणः, 'मध्यान्मः' मध्यमवैयाकरणः, वीरवैयाकरणः । आक्षिपति—**कथमेकवीर इति** । हि यतः, अनेन प्रकृतसूत्रेण, वीरशब्दस्यैकशब्देन समासे सति वीरशब्दस्य पूर्वनिपाते सति वीरैक इति स्यात् । अतः 'एकवीरः' इति कथमित्यन्वयः । ननु 'पूर्वकालैक' इति सूत्रेणैकशब्दस्य वीरशब्देन समासे सति 'एकवीरः' इति निर्बाधमित्यत आह—**पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादिति** । परिहरति—**बाहुलकादिति** । बहुलग्रहणानुवृत्तेरस्य सूत्रस्याप्रवृत्तौ पूर्वकालेत्येव समासो भवतीत्यर्थः । **श्रेण्यादयः** । श्रेण्यादयः कृतादिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **श्रेण्यादिष्विति** । श्रेण्यादिषु समासविधौ च्व्यर्थवचनं च्विप्रत्ययार्थेऽभूततद्भावे गम्ये श्रेण्यादीनां समासो वक्तव्य इत्यर्थः । **अश्रेणय इति** । शिल्पेन पण्येन वा जीविनां समूहाः श्रेणयः । पूर्वं शिल्पेन पण्येन वा जीवितुमसमर्थाः इदानीं तेन जीवितुं समर्थाः कृता इत्यर्थे समासे सति 'श्रेणिकृताः' इति भवतीत्यर्थः । श्रेणिशब्दो ह्रस्वान्तः, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः परिष्कृतास्तदा तु न समासः, च्व्यर्थाभावात् । च्विप्रत्ययान्तस्य तु परत्वात् 'कुगति'

क्रान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतं च तदकृतं च कृताकृतम्।[1] 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' (वा १३१०)। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः। (७४०) **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। २।१।६१॥** सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन महतः आकारः। महावैयाकरणः। पूज्यमानैः किम्। उत्कृष्टो गौः। पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः। (७४१) **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्। २।१।६२॥** गोवृन्दारकः। व्याघ्रादेः आकृतिगणत्वादेव सिद्धे

इति नित्यसमासः। ततः 'च्वौ च' इति श्रेणिशब्दस्य दीर्घः।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह नञ्रहितं क्तान्तं समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **कृतं च तदिति।** एकदेशस्य करणात्कृतम् एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम्। पूर्वनिपातनियमार्थम्। सिद्धं च तदभुक्तं चेत्यत्र तु नायं समासः, विशिष्टशब्दो ह्यत्राधिकवाची। यथा देवदत्ताद्यज्ञदत्तः स्वाध्यायेन विशिष्ट इत्युक्ते अधिक इति गम्यते। नञैव विशिष्टं नञ्मात्राधिकेन क्तान्तेनेति लभ्यते। एवंच समानप्रकृतिकत्वं क्तान्तयोः पर्यवसन्नमिति बोध्यम्। **शाकपार्थिवादीनामिति।** 'वर्णो वर्णेन' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। **शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इति।** शाकः प्रियः यस्य स शाकप्रियः। 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य परनिपातः। शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च इति विग्रहे बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः। तत्र पूर्वखण्ड बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः। **देवब्राह्मण इति।** देवाः प्रियाः यस्य स देवप्रियः, स चासौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहः। पूर्ववदुत्तरपदलोपः। देवपूजको ब्राह्मण इति वा विग्रहः।

सन्महत्परम। समानाधिकरणैः समस्यन्ते स तत्पुरुषः इति शेषः। **सद्वैद्य इति।** सन् वैद्य इति विग्रहः। चिकित्साशास्त्रकूलंकषज्ञानत्वं सत्त्वम्। तेन वैद्यस्य पूजा गम्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। **वक्ष्यमाणेनेति।** महांश्चासौ वैयाकरणश्चेति विग्रहे अनेन समासे सति महच्छब्दस्य 'आन्महतः' इति वक्ष्यमाणेन आकारे अन्तादेशे सवर्णदीर्घे महावैयाकरण इति भवतीत्यर्थः। ननु उत्कृष्टो गौरित्यत्रोत्कृष्टशब्दस्य अतिशयितवाचितया तेन गोः पूजावगमात् कथमिह समासो न भवतीत्यत आह—**पङ्कादुद्धृत इत्यर्थ इति।** उत्पूर्वकः कृषधातुरिहोद्धरणार्थक इति भावः। परमवैद्यः, उत्तमवैद्यः, उत्कृष्टवैद्यः। गुणक्रियाशब्दैः समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम्। **वृन्दारकनागकुञ्जरैः।**

---

[1] 'तुडिडधिकेनापीति वाच्यम्' इति वार्तिकेन अशितं च तदनशितं चेत्यादौ तुडधिकेन, क्लिष्टं चाक्लिशितं चेत्यादौ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वा इडधिकेनापि समाससिद्धिः। वस्तुतस्तु तुडिटोः तत्तत्क्तान्तावयवत्वेन तद्विशिष्टैः समाससिद्धिरिति दीक्षितैस्तदुपेक्षितम्।

सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । (७४२) कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।२।१।६३॥ कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् । (७४३) किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥ कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति । **(७४४) पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया·**

समानाधिकरणैः समस्यत इति शेषः । विशेषणसमासेनैव सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । **गोवृन्दारक इति** । वृन्दारकशब्दो देवतावाची । 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्युपक्रम्य, 'वृन्दारका दैवतानि' इत्यमरः । गौः वृन्दारक इवेति विग्रहः । गौः नाग इव गोनागः । गौः कुञ्जर इव गोकुञ्जरः । नागशब्दः कुञ्जरशब्दश्च गजवाची । अत्र गोर्वृन्दारकादितुल्यत्वात् श्रैष्ठ्यं गम्यत इति पूज्यमानता । ननु व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**व्याघ्रादेरिति । सामान्येति** । गोकुञ्जरः श्रेष्ठ इत्यादाविति भावः ।

कतरकतमौ । जातिपरिप्रश्ने गम्ये कतरकतमौ समानाधिकरणेन समस्येते इत्यर्थः । **कतरकठ इति** । अनयोः कः कठ इत्यर्थः । 'किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' कठेन प्रोक्तमधीते कठः। वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्ते णिनिः। 'कठचरकाल्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते' इत्यण् 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । **कतमकलाप इति** । एषां कः कलाप इति विग्रहः । कलापिना प्रोक्तमधीते कलापः । कलापिनोऽण्' 'सब्रह्मचारि' इति टिलोपः । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । ननु घटत्वादिवत् कठशाखाध्येतृत्वादिकं न जातिः । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इति लक्षणस्य 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्, 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति लक्षणस्य च तत्राप्रवृत्तिरित्यत आह—**गोत्रं चेति** । अत्र कतमशब्दस्य जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादनात् कतरार्थमेव जातिपरिप्रश्नग्रहणम् । एवंच अनयोः कतरो देवदत्त इत्यत्र न भवति समासः। एषां कतमो देवदत्तः इति तु नास्त्येव । जातिपरिप्रश्न एव डतमचो विधानात् । वस्तुतस्तु डतरडतमविधौ द्वयोरिति बहूनामिति जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवंच कतम एषां देवदत्त इत्यप्यस्ति । तत्र समासाभावाय जातिपरिप्रश्नग्रहणम् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।
किं क्षेपे । क्षेपो निन्दा । तत्र गम्ये किमित्यव्ययं समानाधिकरणेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कुत्सितो राजेति** । अस्वपदविग्रहोऽयम् । किम्पदस्थाने कुत्सितपदमिति ज्ञेयम् , वाक्येन निन्दानवगमेन स्वपदलौकिकविग्रहासम्भवात् । **किंराजेति** । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् तु न, 'किमः क्षेपे' इति निषेधात् । ननु राज्ञो बहुसम्पत्तिशालिनः कथं कुत्सितत्वमित्यत **आह—यो न रक्षतीति** । स किंराजेत्यन्वयः ।

पोटायुवति । पोटादिभिः समानाधिकरणैर्जातिवाचकं समस्यते स तत्पुरुष

ध्यापकधूर्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ॥ (७४५) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥ (७४६) पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, सौघ्नभार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्म-

---

इत्यर्थः । अथ कर्मधारयकार्यं वक्ष्यन् कर्मधारयसंज्ञामाह— **तत्पुरुषः समान** । समानम् एकमधिकरणं वाच्यं ययोः पदयोः, ते समानाधिकरणे पदे, ते अस्य स्त इति समानाधिकरणः, मत्वर्थीयः अर्शआद्यच् । समानाधिकरणानेकपदावयवकस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञको भवतीत्यर्थः । तत्पुरुषाधिकारे इयं संज्ञा न कृता, तथा सत्येकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञा बाध्येतेत्याहुः । **पुंवत्कर्मधारय** । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङिति वर्तते । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । कर्मधारयांशे अधिकरणसप्तमी । जातीयदेशीयविषये परसप्तमी । तदाह— **कर्मधारये इति** । तथाभूतमित्यनन्तरं स्त्रीवाचकमिति शेषः । भाषितपुंस्कादनूङित्येतत् 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु कर्मधारये 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनेन सिद्धं पुंवत्त्वम्, जातीयदेशीययोस्तु 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इत्यनेन सिद्धमित्यत आह— **पूरणीप्रियादिष्वप्राप्त इति** । अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदासादिति भावः । **महानवमीति** । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । नवानां पूरणी नवमी । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' । टित्वात् ङीप् । अत्र नवमीशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात्तस्मिन् परे 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वमप्राप्तमनेन विधीयते । कृते पुंवत्त्वे 'आन्महतः' इत्यात्वमिति भावः । **कृष्णचतुर्दशीति** । चतुर्दशानां पूरणी चतुर्दशी । डट् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । टित्वान्ङीप् । कृष्णा चासौ चतुर्दशी चेति विग्रहः । **महाप्रियेति** । महती चासौ प्रिया चेति कर्मधारयः । अत्रापि प्रियादिपर्युदासादप्राप्तमनेन विधीयत इति भावः ।

'पुंवत्कर्मधारय' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह— **तथा कोपधादेरिति** । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाङ्गाच्चेतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्र्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । **कर्मधारयादाविति** । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परयोरित्यर्थः । **पाचकस्त्रीति** । पाचिका चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः । अत्र 'न कोपधायाः' इति पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधः प्राप्तः । **दत्तभार्या, पञ्चमभार्येति** । दत्ता चासौ भार्या चेति, पञ्चमी चासौ भार्या चेति च कर्मधारयः । अत्र 'संज्ञापूरण्योश्च' इति प्रतिषेधः प्राप्तः । **सौघ्नभार्येति** । सौघ्नी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः । अत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति

णभार्या। एवं पाचकजातीया पाचकदेशीया इत्यादि। इभपोटा। 'पोटा स्त्री-पुंसलक्षणा'। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता' गोगृष्टिः। 'धेनुर्नवप्रसूता', गोधेनुः। 'वशा वन्ध्या', गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी', गोवेहत्। बष्कयण्यतरुणवत्सा, गोबष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्तः[2]। (७४७) **प्रशंसावचनैश्च। २। १। ६६॥** एतैः सह

प्रतिषेधः प्राप्तः। **सुकेशभार्येति**। सुकेशी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः। अत्र 'स्वाङ्गाच्च' इति निषेधः प्राप्तः। **ब्राह्मणभार्येति**। ब्राह्मणी चासौ भार्या चेति कर्मधारयः। अत्र 'जातेश्च' इति निषेधः प्राप्तः। अथ जातीयदेशीययोः प्रतिप्रसवमुदाहरति—**एवं पाचकजातीया पाचकदेशीयेति**। 'प्रकारवचने' इति जातीयर्, 'ईषदसमाप्तौ' इति देशीयर्। उभयत्रापि 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः। **इत्यादीति**। दत्तजातीया, दत्तदेशीया, पञ्चमजातीया, पञ्चमदेशीया, स्रौघ्नजातीया, स्रौघ्नदेशीया, सुकेशजातीया, सुकेशदेशीया, ब्राह्मणजातीया, ब्राह्मणदेशीया।

तदेवं 'पुंवत्कर्मधारय' इति सूत्रं निरूप्य 'पोटायुवति' इति सूत्रस्य क्रमेणोदाहरणान्याह—**इभपोटेति**। पोटा चासौ इभी चेति कर्मधारयः। इभीशब्दस्य पुंवत्त्वम्। जातेः पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम्। **पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा इति**। कोशवाक्यमिदम्। स्त्रीपुंसयोर्लक्षणानि चिह्नानि यस्या इति बहुव्रीहिः। **इभयुवतिरिति**। युवतिश्चासौ इभी चेति विग्रहः। कर्मधारये पुंवत्त्वम्। **अग्निस्तोक इति**। स्तोकः अल्पः, स चासौ अग्निश्चेति विग्रहः। **उदश्वित्कतिपयमिति**। तक्रं ह्युदश्वित्' इत्यमरः[1]। कतिपयं च तदुदश्विच्चेति कर्मधारयः। **गृष्टिः सकृत्प्रसूतेति**। कोशवाक्यमिदम्। **गोगृष्टिरिति**। गृष्टिश्चासौ गौश्चेति कर्मधारयः। **धेनुर्नवप्रसूतेति**। कोशवाक्यमिदम्। **गोधेनुरिति**। धेनुश्चासौ गौश्चेति विग्रहः। **वशा वन्ध्येति**। कोशवाक्यमिदम्। **गोवशेति**। वशा चासौ गौश्चेति विग्रहः। **वेहद्गर्भघातिनीति**। कोशवाक्यमिदम्। **गोवेहदिति**। वेहच्चासौ गौश्चेति विग्रहः। **बष्कयण्यतरुणवत्सेति**। 'चिरसूता बष्कयणी' इत्यमरः। तरुणवत्सेत्यपपाठः। **गोबष्कयणीति**। बष्कयणी चासौ गौश्चेति विग्रहः। **कठप्रवक्तेति**। प्रवक्ता

१ तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलमिति कोशात् अर्धाम्बुभिश्रं दधि उदश्विदिति, तक्रं तु पादाम्बु इतिभेदः। उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित्। 'उदकस्योद' इत्युदादेशः।

२ जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानामित्यादौ धूर्तस्य पूर्वनिपातस्तु बाहुलकात्।

जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्। कुमारी मतल्लिका। (७४८) **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः।** २।१।६७॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिर्युवखलतिः। युवतिः खलती युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्। (७४९) **कृत्यतु**·

अध्यापकः, स चासौ कठश्चेति विग्रहः। **कठाध्यापक इति।** अध्यापकश्चासौ कठश्चेति विग्रहः। **कठधूर्त इति।** धूर्तश्चासौ कठश्चेति विग्रहः। 'धूर्तोऽक्षदेवी' इत्यमरः। विट इत्यन्ये। नच 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः। न हि कठत्वं कुत्सितम्।

प्रशंसावचनैश्च। एतैरिति। रूढ्या प्रशंसावाचकैरित्यर्थः। **जातिरिति।** 'पोटायुवति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **प्राग्वदिति।** समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। जातेः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। **गोमतल्लिकेति।** मतल्लिका चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गोमचर्चिकेति।** मचर्चिका चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गोप्रकाण्डमिति।** प्रकाण्डं चासौ गौश्चेति विग्रहः। **गवोद्ध इति।** उद्धश्चासौ गौश्चेति विग्रहः। 'अवङ्स्फोटायनस्य' 'आद्गुणः'। **गोतल्लज इति।** तल्लजश्चासौ गौश्चेति विग्रहः। सर्वत्र परवल्लिङ्गता। मतल्लिकादिशब्दानामप्रसिद्धत्वाद्व्याचष्टे—**प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति।** गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभिप्रायात्प्रशस्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे तु प्रशस्त इति पाठ्यम्। ननु गोशब्दस्य पुंलिङ्गत्वे मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डशब्दानामपि विशेष्यनिघ्नत्वात् पुंलिङ्गतापत्तिः। गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वे तु प्रकाण्डोद्धतल्लजानामपि स्त्रीलिङ्गतापत्तिश्चेत्यत आह—**मतल्लिकादय इति।** 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः। **कुमारी मतल्लिकेति।** अवस्थाविशेषात्मकवयोविशेषवाचित्वान्न जातिवाची कुमारीशब्द इति न समासः। समासे तु 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वं स्यादिति भावः।

युवा खलति। युवन्शब्दः खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। विशेषणसमासेन सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वेति।** युवन्शब्दस्य खलत्यादिशब्दानां च गुणवाचित्वाद्विशेषणत्वे कामचारात्पूर्वनिपातस्यानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः। खलतिः केशहीनशिराः। 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' 'वलिनो वलिभः समौ' इत्यमरः। **युवा खलतिः युवखलतिरिति।** अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः। ननु युवेति पुंलिङ्गनिर्देशात्

ल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । **(७५०) वर्णो वर्णेन । २।१।६९ ॥** समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । **(७५१) कडाराः कर्मधारये । २।२।३८ ॥** कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः । **(७५२) कुमारः श्रमणादिभिः । २।१।७० ॥** कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा

कथं युवतिशब्दस्य समास इत्यत आह—**लिङ्गविशिष्टेति** । **युवतिः खलतिः युवखलतिरिति** । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । **युवजरतीति** । जरती वृद्धा । युवतिश्चासौ जरती चेति विग्रहः । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । ननु युवतिः कथं जरती स्यादित्यत आह—**युवत्यामेवेति** । **कृत्यतुल्याख्या** । कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समानाधिकरणेन समस्यन्ते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **भोज्योष्णमिति** । भोज्यं च तदुष्णं चेति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । अर्हे कृत्यप्रत्ययः । भोज्योष्णशब्दयोः क्रियागुणशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारादनियतपूर्वनिपाते प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **तुल्यश्वेत इति** । तुल्यश्चासौ श्वेतश्चेति विग्रहः । उभयोर्गुणवचनतया विशेषणत्वानियमेऽपि तुल्यशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । आख्याग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**सदृशश्वेत इति** । सदृशशब्दस्य तुल्यपर्यायत्वादिति भावः । **भोज्य ओदन इति** । अत्र ओदनशब्दस्य जातिवाचित्वात्तेनायं समासो न भवतीत्यर्थः। नन्वेतत्समासाभावेऽपि विशेषणसमासो दुर्वार इत्यत आह-**प्रतिषेधेति** । भोज्यशब्दपूर्वनिपातस्योभयप्राप्यविशिष्टतया 'अजात्या' इति पर्युदासवैयर्थ्यादिति भावः ।

वर्णो । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**समानाधिकरणेनेति** । वर्णवाचिना समानाधिकरणेन वर्णवाची समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कृष्णसारङ्ग इति** । सारङ्गश्चित्रवर्णवान् । कृष्णशब्दः कृष्णावयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यम् । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति विग्रहः । विशेषणसमासेन सिद्धे इदं प्रपञ्चार्थमेव । यत्तु 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति स्वरविधौ प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव ग्रहणार्थमिदम् । तेन सारङ्गस्यावयवः कृष्णः सारङ्गकृष्ण इत्यत्र 'वर्णो वर्णेषु' इति स्वरो नेति, तच्चिन्त्यम्, कर्मधारयस्वरप्रकरणे 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति सूत्रस्य पाठेनैव सिद्धेरिति दिक् । **कडाराः कर्मधारये** । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । कडाराः इति बहुवचननिर्देशात्तदादिग्रहणम् । तदाह—**कडारादय इति** । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **कडारजैमिनिरिति** । कडारश्चासौ जैमिनिश्चेति विग्रहः । **कुमारः श्रमणादिभिः** । कुमारशब्दः श्रमणादिभिः समानाधिकरणैः समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः । **कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणेति** । 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम् । श्रमणा परित्य-

प्रव्राजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । **(७५३) चतुष्पादो गर्भिण्या । २।१।७१॥** चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । 'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्' (वा १३११) । नेह । स्वस्तिमती गर्भिणी । **(७५४) मयूरव्यंसकादयश्च । २।१।७२॥** एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक्चोच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' (ग २०) । अश्नीत पिब-

क्तसर्वसञ्ज्ञा । ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह—**इहेति** । ननु गणे स्त्रीलिङ्गानामेव पाठे सूत्रस्य कथं तेषु प्रवृत्तिः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति वाच्यम्, तत्सद्भावे प्रमाणाभावादित्यत आह—**लिङ्गेति । एतदेवेति** । एतदपीत्यर्थः, 'युवा खलति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि तज्ज्ञापकत्वात् । न हि युवन्शब्दस्य जरतीसामानाधिकरण्यमस्ति । **चतुष्पादो गर्भिण्या** । 'जातिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—**चतुष्पाज्जातीति । गोगर्भिणीति** । गर्भिणी चासौ गौश्चेति विग्रहः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् । जातिरिति किम् । कालाक्षी गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च । एते निपात्यन्त इति । कृतसमासकार्या निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । **मयूरव्यंसक इति** । व्यंसकश्चासौ मयूरश्चेति विग्रहः । **व्यंसको धूर्त इति** । अत्र कोशो मृग्यः । गुणवचनत्वात् व्यंसकशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनम् । **उच्चावचमिति** । उदक्शब्दस्य उच्चेत्यादेशः । अवाक्शब्दस्य अवचादेशश्च । 'उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः । **निश्चप्रचमिति** । निश्चितशब्दस्य निश्चादेशः । प्रचितशब्दस्य प्रचादेशः । **नास्ति किंचनेति** । चनेत्यव्ययमप्यर्थे । नास्ति किमपि यस्येत्यर्थे बहुव्रीह्यपवादस्त्रिपदस्तत्पुरुषः । नञो नकारस्य लोपश्च निपात्यते । 'न लोपो नञः' इति तु नात्र प्रवर्तते, किंशब्दस्य उत्तरपदत्वाभावात् समासचरमखण्ड एव उत्तरपदशब्दस्य रूढत्वात् । **नास्ति कुत इति** । कुतोऽपि भयमस्य नास्तीति विग्रहस्यार्थः । **अकुतोभय इति** । बहुव्रीह्यपवादस्तत्पुरुषः । **अन्यो राजा राजान्तरमिति** । अत्र अन्तरशब्दः अन्यपर्यायः । तस्य स्थाने अन्यशब्दो विग्रहवाक्ये ज्ञेयः, नित्यसमासत्वेन अस्वपदविग्रहौचित्यात् । नित्यसमासत्वं च राजान्तरमित्यस्य व्याख्यानादेव ज्ञेयम् ।

१ अवधारणार्थकमात्रशब्दसमासस्येदमुदाहरणम्, एवं 'प्राति० वचनमात्रे प्रथमा' इत्यादि । कात्स्न्यार्थकमात्रशब्दस्य तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः,' इत्यादि बोध्यम् ।

तेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे' (ग १८) एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडम्। एहियवम्। उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सोद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। असातत्यार्थमिह पाठः। 'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति'। (ग २६)। जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तम्बः। (७५५) **ईषदकृता** ।२।२।७॥ ईषत्पिङ्गलः। 'ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्' (वा १३१६)। ईषदक्तम्। (७५६)। **नञ्** ।२।२।६॥ नञ्सुपा सह समस्यते। (७५७) **नलोपो नञः** ।६।३।७३॥ नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः। (७५८) **तस्मान्नुडचि** ।६।३।७४॥ लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। अर्था-

---

अत्र अन्तरशब्दस्य परनिपातः। **चिदेव चिन्मात्रमिति** । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः। नित्यसमासत्वसूचनाय अस्वपदविग्रहः। निपातनादनुनासिकनित्यतेत्याहुः। **आख्यातमिति** । गणसूत्रम्। क्रियासातत्ये गम्ये तिङन्तं तिङन्तेन समस्यते, स तत्पुरुष इत्यर्थः। **अश्नीतपिबतेति** । इहासुबन्तत्वेऽपि समासः। क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीत्वाट्टाप्। एवं पचतभृज्जतेत्यादावपि। **एहीडादय इति** । इदमपि गणसूत्रम्। अन्यपदार्थे एहीडादयो निपात्यन्त इत्यर्थः। एहि ईडे इति विग्रहः। ईडे इति लडुत्तमपुरुषैकवचनम्। डकारादेकारस्य अकारादेशः। **एहियवमिति** । यौमीत्यस्य यवादेशः। उत्सृजेत्यस्य विवरणम्—**देहीति** । **इह पाठ इति** । एहीडादिष्वित्यर्थः। 'जहि कर्मणा बहुलम्' इत्यपि गणसूत्रम्। **कर्ता अभिधीयते इति** । उक्तः कर्तेत्यर्थः। **जहिजोड इति** । जोड इति कस्यचित् संज्ञा। जहि जोडं जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः। **जहिस्तम्ब इति** । जहि स्तम्बम्, जहि स्तम्बमिति य आहेति विग्रहः। इति समानाधिकरणाधिकारः।

ईषदकृता । ईषच्छब्दः अकृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते स तत्पुरुष इत्यर्थः। **ईषत्पिङ्गल इति** । पिङ्गलशब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति भावः। **ईषद्गुणवचनेनेति** । अकृतेत्यपहायेति शेषः।

नञ् । इदं समानाधिकरणाधिकारस्थं नेत्यभिप्रेत्याह—**सुपा समस्यत इति** । **न लोपो नञः** । नेति लुप्तषष्ठीकं पदम्। तदाह—**नञो नस्येति** । **उत्तरपदे इति** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। नञोऽशिति सिद्धे लोपवचनम् अकब्राह्मण इति साकच्कार्थमित्याहुः। **अब्राह्मण इति** । अत्रारोपितत्वं नञर्थः। आरोपितत्वं च ब्राह्मणत्वद्वारा ब्राह्मणे अन्वेति। आरोपितब्राह्मणत्ववानिति बोधः। अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति। केचित्तु नञ् भिन्नवाची, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थ इत्याहुः। तदयुक्तम्, ब्राह्मणाद्भिन्न इत्यर्थे पूर्वपदार्थप्राधान्यापत्तेः।

भावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति 'अद्रुतायामसंहितम्' (वा ११६७) इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन अनु-

तथाच 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष' इति भाष्योद्घोषो विरुध्येत । किंच, अते, अतस्मै, अतस्मादित्यादौ सर्वनामकार्यं शीभावस्मायादिकं न स्यात्, तच्छब्दार्थस्य नञर्थं प्रति विशेषणत्वे अप्रधानत्वात् 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इत्युक्तेः । तथा अस इत्यादौ 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सर्वाद्यन्तर्गतत्यदादिकार्यं सत्वं च न स्यात् । अनेकमित्यत्र एकवचनानुपपत्तिश्च । एकभिन्नस्य एकत्वासंभवेन द्वित्वबहुत्वनियमेन च द्विबहुवचनापत्तेः। तथा सति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति नोपपद्येत 'एतत्तदोः सुलोपः' इत्यत्र अनञ्समासग्रहणं चात्र लिङ्गम् । तद्धि असः शिवः, अनेषः शिवः इत्यादौ सुलोपाभावार्थम् । तद्भिन्नः एतद्भिन्नः इत्यर्थे तु तच्छब्दाद्यर्थस्य उपसर्जनतया त्यदाद्यत्वानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तमनुसृत्य आरोपितत्वमेव नञर्थ इति युक्तम् । विस्तरस्तु प्रौढमनोरमायां शब्दरत्ने मञ्जूषायां च ज्ञेयः । प्राचीनास्तु 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥' इति पठित्वा अब्राह्मणः, अपापम् , अनश्वः, अनुदरा कन्या, अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः, अधर्मः इत्युदाजह्रुः । तत्र सादृश्यादिकं प्रकरणादिगम्यमित्याहुः ।

तस्मान्नुडचि । तच्छब्देन पूर्वसूत्रावगतो लुप्तनकारो नञ् परामृश्यते । उत्तरपद इत्यनुवृत्तं अचीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वात्' इति परिभाषया सप्तमी षष्ठीं प्रकल्पयति । तदाह— **लुप्तनकारादिति** । **अनश्व इति** । समासे सति नञो नकारस्य लोपे तत्परिशिष्टाकारस्य नुट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयव इति भावः । नुक् तु न कृतः । ङमुट्प्रसङ्गात् । ननु 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादौ विघ्नानामभाव इत्यर्थे नञ्तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वे अविघ्न इति स्यात् । नच अर्थाभावे अव्ययीभावेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकमित्यादौ सावकाशतया परत्वात्तत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गादित्यत आह—**अर्थाभावे इति** । **रक्षेति** । पस्पशाह्निकभाष्ये इदं वाक्यम् । रक्षा च ऊहश्च आगमश्च लघु च असंदेहश्च इति द्वन्द्वः । 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । अत्र संदेहाभाव इत्यर्थे असंदेहशब्दस्य असंदेहा इति प्रयोगात् तत्पुरुषो विज्ञायते । अव्ययीभावे रक्षोहागमलघ्वसन्देह-

१ अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः मध्या वै चिन्तने मता ।
शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ।

इत्युक्तासु द्रुत-विलम्बित-मध्याख्यासु त्रिषु वृत्तिषु द्रुतव्यतिरिक्तयोः मध्यविलम्बितवृत्त्योः संहिताया अभावः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षवार्तिकम् ।

पलब्धिः, अविवादः, अविघ्नम् इत्यादि सिद्धम्। 'नञो नलोपस्तिङि क्षेपे' (वा ३१८४)। अ पचसि त्वं जाल्म। नैकधा इत्यादौ तु नशब्देन सह 'सुपा' (सू६४६) इति समासः। (७५९) **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या।** ६।३।७५॥ पात् इति[1] शत्रन्तः। वेदाः इत्यसुन्नन्तः। न सत्या असत्याः। न असत्या नासत्याः। न मुञ्चतीति नमुचिः। न कुलमस्य। न खमस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न क्षरतीति नक्षत्रम्। क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति नक्रः। 'कमेर्डः'। न अकमस्मिन्निति नाकः। (७६०) **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्।**

मिति स्यात्। **अद्रुतायामसंहितमिति।** 'परः सन्निकर्षः संहिता' इति सूत्रे पठितमिदं वार्तिकम्। अद्रुतायां वृत्तौ संहिताभाव इत्यर्थः। अत्र अव्ययीभावे सति असंहितमिति प्रयोगात् अव्ययीभावेऽपि अर्थाभावो नञा गम्यो भवतीति विज्ञायते। अन्यथा तत्पुरुषे सति परवल्लिङ्गत्वादसंहितेति स्यात्। ततश्च नञा गम्ये अभावे तत्पुरुषाव्ययीभावयोर्विकल्प इति स्थितम्। **तेनेति।** अनुपलब्धिरित्यत्र अविवाद इत्यत्र च तत्पुरुषः, अविघ्नमित्यत्र अव्ययीभावश्च सिध्यतीत्यर्थः। शब्देन्दुशेखरे तु अन्यथा प्रपञ्चितम्। **नञो नलोपस्तिङि क्षेपे इति।** 'न लोपो नञः' इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम्। नञो नकारस्य लोपः स्यात् तिङि परे निन्दायामिति वक्तव्यमित्यर्थः। **अ पचसि त्वं जाल्मेति।** कुत्सितं पचसीत्यर्थः। अत्र अ इति भिन्नं पदं तिङन्तेन समासाभावात्। वार्तिकमिदं प्रसङ्गादुपन्यस्तम्। नञ्समानार्थकेन अ इत्यव्ययेनापि सिद्धमिदमिति वार्तिकं विफलमेव। केचित्तु अस्मादेव वार्तिकादव्ययेषु अ इत्यस्य पाठः अप्रामाणिक इत्याहुः। ननु नैकधेत्यत्रापि नञ्समासे 'न लोपो नञः' इति नकारस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि अनेकधेत्येव स्यादित्यत आह—**नैकधेत्यादौ त्विति।** एतदर्थमेव 'नञ्' इति सूत्रे 'न लोपो नञः' इति सूत्रे च ञकारानुबन्धग्रहणमिति भावः। **नभ्राण्नपात्।** सुगमम्।

अनुवर्तमान इति। समासविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः। **कुगतिप्रादयः। समस्यन्त इति।** स तत्पुरुष इत्यपि ज्ञेयम्। **कुत्सितः पुरुष इति।** नित्य-

1 काशिकायां स्पष्टमिदं, तथाच 'उगिदचामिति नुमि नपान् नपान्तौ, नपान्त इति रूपाणि स्युः। 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति सूत्रे काशिकायां तु न पाति न पालयति वा नपात् क्विबन्तः 'नभ्राडिति निपातनात्तुक्, आद्युदात्तत्वेत्युक्तम्। तन्मते तनूनपात् तनूनपातौ तनूनपात इति नुम् रहितानि रूपाणि बोध्यानि। 'तनूनपातमुषसस्य निंसाते, इति मन्त्रे तथादर्शनात्॥ न वेत्तीति नवेदाः। नासत्यावश्विनौ, बहुत्वमविवक्षितम्।

६।३।७७॥ नग इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः। अप्राणिषु इति किम् अगो वृषलः शीतेन। 'नित्यं क्रीडा'-(सू ७११)इत्यतः नित्यम् इत्यनुवर्तमाने-(७६१) **कुगतिप्रादयः** ।२.२।१८॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्च' (सू २३) इत्यनुवर्तमाने । (७६२) **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । १ । ४ । ६१ ॥ एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । 'कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्' (वा ११३२) । कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य। (७६३) **अनुकरणं चानितिपरम्**।१।४।६२॥ खाट्कृत्य। अनितिपरम् किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् । (७६४) **आदरानादरयोः सदसती** ।१।४।६३॥ सत्कृत्य । असत्कृत्य । (७६५) **भूषणेऽलम्**।१।४।६४॥ अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । 'अनुकरणम्'—(सू ७६३) इत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया । (७६६) **अन्तरपरिग्रहे** ।

समासत्वादस्वपदविग्रहः। कुत्सितार्थकस्य कु इत्यव्ययस्यैवात्र ग्रहणम्, न तु पृथ्वीपर्यायस्य, गत्यादिसाहचर्यात् । **गतिश्चेत्यनुवर्तमान इति** । क्रियायोग इति चेति बोध्यम् । **ऊर्यादिच्विडाचश्च** । च्विडाचौ प्रत्ययौ । **ऊरीकृत्येति** । ऊरीत्यव्ययमङ्गीकारे, तस्य कृत्वेत्यनेन गतिसमासः । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । **शुक्लीकृत्येति** । अशुक्लं शुक्लं कृत्वेत्यर्थः । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यभूततद्भावे च्विः । गतिसमासे सति क्त्वो ल्यप्, वेरपृक्तस्येति वलोपः। 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम्। **पटपटाकृत्येति** । पटपटा इति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । 'अव्यक्तानुकरणात् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाड्डाचि द्वित्वम्, टिलोपः । 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **कारिकाशब्दस्योपसंख्यानमिति** । गतिसंज्ञाया इति शेषः । कारिकाशब्दं व्याचष्टे—**कारिका क्रियेति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । **कारिकाकृत्येति** । क्रियां कृत्वेत्यर्थः । द्वितीयान्तस्य गतिसमासे क्त्वो ल्यप्, सुब्लुक्, कारिकाशब्दोऽत्र न कर्त्रीवाची, न श्लोकवाची च, व्याख्यानात् । **अनुकरणं चानितिपरम्** । अनुकरणं गतिसंज्ञं स्यात् इतिपरं वर्जयित्वेत्यर्थः । **खाट्कृत्येति** । खाडिति शब्दं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **खाडिति कृत्वेति** । न चात्र इतिशब्देन व्यवहितत्वे क्रियायोगाभावादेव गतिसंज्ञा न भविष्यति, तत्किमनितिपरग्रहणेनेति वाच्यम्, यथाकथंचित्क्रियायोगसत्त्वात् । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रं तु ते गत्युपसर्गाः धातोः प्रागेव प्रयोज्याः, न तु परत इति प्रयोगनियमपरमेवेति भावः ।

आदरानादरयोः सदसती । सदिति असदिति च अव्यये आदरानादरयोः क्रमेण विद्यमाने गतिसंज्ञके स्त इत्यर्थः । **सत्कृत्येति** । आदरं कृत्वेत्यर्थः । **असत्कृत्येति** । अनादरं कृत्वेत्यर्थः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । **भूषणेऽलम्** ।

१।४।६५ ॥ अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किम्। अन्तर्हत्वा गतः। हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः। (७६७) कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ।१।४।६६ ॥ कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातः, अभिलाषातिशये वर्तते। मनश्शब्दोऽप्यत्रैव। (७६८) पुरोऽव्ययम्। १।४।६७ ॥ पुरस्कृत्य। (७६९) अस्तं च। १। ४। ६८ ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तंगत्य। (७७०) अच्छ गत्यर्थवदेषु ।१।४।६९॥ अव्ययम् इत्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययम् किम्। जलमच्छं गच्छति। (७७१) अदोऽनुपदेशे ।१।४।७०॥ अदःकृत्य, अदःकृतम् -

भूषणे विद्यमानं अलमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। **अलंकृत्येति**। कटकादिधारणेन परिष्कारं कृत्वेत्यर्थः। **कृञ्विषयेति**। कृञ्योग एव भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु संकोचे प्रमाणाभावात् धात्वन्तरयोगेऽपि त्रिसूत्रीप्रवृत्तिर्युक्ता। अत एव अलं भुक्त्वा ओदनं गत इति वृत्तिकृता प्रत्युदाहृतम्। **अन्तरपरिग्रहे**। अपरिग्रहे वर्तमानं अन्तरित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। **हतं परिगृह्येति**। हत्वा गमनं हतम् अपरिगृह्य परिगृह्य वा भवति। तत्र आद्यमुदाहरणं, द्वितीयं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः। अपरिग्रह इति प्रयोगोपाधिरेव, न तु वाच्यकोटिप्रविष्टम्। **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते**। कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञकौ स्तः। अत्यन्ताभिलाषः श्रद्धा, तस्याः निवृत्तिः प्रतीघातः। **कणेहत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। **मनोहत्येति**। पयः पिबतीत्यनुषज्यते। ननु समासे कृते कणे इति सप्तम्याः कथं न लुगित्यत आह—**कणेशब्द इति**। ननु श्रद्धाप्रतीघातस्य कथमिहावगतिः, श्रद्धावाचकशब्दाभावात्। मनसो घाते सति कथं वा पयःपानमित्यत आह—**अभिलाषातिशये इति**। कणेशब्द इत्यनुषज्यते। 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वा। अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः। श्रद्धाप्रतीघाते किम्—कणे हत्वा गतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणः, तद्विषये हत्वा गत इत्यर्थः। मनो हत्वा गतः, विषपानादौ मनःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य गत इत्यर्थः।

पुरोऽव्ययम्। पुर इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यात्। **पुरस्कृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अव्ययं किम्। **पुरम्, पुरौ,** पुरः कृत्वा गतः। **अस्तं च**। पूर्वसूत्रादव्ययमित्यनुवर्तत इत्याह—**मान्तमव्ययमिति**। **अस्तंकृत्येति**। तिरोधानं प्राप्येत्यर्थः। अव्ययं किं, काण्डम् अस्तं कृत्वा। प्रक्षिप्तं कृत्वेत्यर्थः। **अच्छ गत्यर्थवदेषु**। गत्यर्थधातुषु वदधातौ च प्रयुज्यमानेषु अच्छेत्यव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। **अच्छगत्येति**। गतिमासे क्त्वो ल्यप्। **अच्छोद्येति**। वदधातोः क्त्वा। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये। तद्यथा—बहिरच्छेतीति। तदाह—**अभिमुखमिति**। **जलमच्छं गच्छतीति**।

परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वा, अदः कुरु। (७७२) **तिरोऽन्तर्धौ। १।४।७१॥** तिरोभूय। (७७३) **विभाषा कृञि। १।४।७२॥** तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, तिरः कृत्वा। (७७४) **उपाजेऽन्वाजे। १।४।७३॥** एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः। (७७५) **साक्षात्प्रभृतीनि च। १।४।७४॥** कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। 'च्व्यर्थ इति वाच्यम्' (वा ११४२)। साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा। लवणंकृत्य, लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्। (७७६) **अनत्याधान उरसिमनसी। १।४।७५॥** उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मन-

---

अत्राच्छशब्दस्य नाव्ययत्वम्, न गतिसंज्ञा, नापि 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इत्यधिकृतनिपातसंज्ञा। निपातत्वे सति हि अव्ययत्वात् विभक्तिलुक् स्यादिति भावः। **अदोऽनुपदेशे।** अदश्शब्दः अनुपदेशे गतिसंज्ञः स्यात्। **अदःकृत्येति।** गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अमुं यज्ञं कृत्वेत्यर्थे तु सुब्लुक् च। **अदःकृतमिति।** 'गतिरनन्तरः' इति स्वरः फलम्। यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम्। **परं प्रतीति।** अदः कुर्वित्यादावित्यर्थः। **तिरोऽन्तर्धौ।** अन्तर्धिः व्यवधानम्, तत्र तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। **तिरोभूयेति।** गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। व्यवहितो भूत्वेत्यर्थः। **विभाषा कृञि।** कृञि प्रयुज्यमाने तिरस् इत्यव्ययं गतिसंज्ञं वा स्यादित्यर्थः। **तिरस्कृत्य तिरःकृत्येति।** गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वविकल्पः। **तिरः कृत्वेति।** गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न भवति, तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेरित्याहुः। केचित्तु तिरस्कार इति परिभवे प्रयोगदर्शनात् सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तयन्ति। **उपाजेऽन्वाजे। उपाजेकृत्येति।** गतिसंज्ञापक्षे गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अन्वाजेकृत्येत्यपि तथैव। उपाजे, अन्वाजे इत्यव्यये दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते। तदाह—**दुर्बलस्येति।**

साक्षात्प्रभृतीनि च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**कृञि वेति।** साक्षादित्यव्ययम्। **च्व्यर्थ इति।** अभूततद्भावे गम्ये सतीति वक्तव्यमित्यर्थः। **साक्षात्कृत्येति।** अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं कृत्वेत्यर्थः। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। तत्र सुब्लुकमाशङ्क्याह—**मान्तत्वमिति।** लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम् इति पञ्चानां साक्षात्प्रभृतिगणे मान्तत्वं निपात्यत इत्यर्थः। **अनत्याधाने।** उरसि मनसि इति विभक्तिप्रतिरूपके अव्यये गतिसंज्ञे वा स्तः अनत्याधाने।

---

१ उपाजेऽन्वाजे एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ। एवम् उरसि मनसि, इमावपि तथैव निपातौ।

सिकृत्य, मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणं, तत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते। (७७७) मध्ये पदे निवचने च। १।४। ७६॥ एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः। (७७८) नित्यं हस्ते पाणावुपयमने। १।४।७७॥ कृञि। उपयमनं विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य। (७७९) प्राध्वं बन्धने। १।४।७८॥ प्राध्वम् इत्यव्ययम्। प्राध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे, प्राध्वं कृत्वा। (७८०) जीविकोपनिषदावौपम्ये। १।४।७९॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य। उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किम्।

उरसिकृत्येति। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। इह अत्याधानं न गम्यत इत्याह—**अभ्युपगम्येत्यर्थ इति**। **मनसिकृत्येति**। गतित्वपक्षे क्त्वो ल्यप्। इहापि नात्याधानं गम्यत इत्याह—**निश्चित्येत्यर्थ इति**। अत्याधानशब्दं विवृण्वन् तस्य प्रयोजनमाह—**अत्याधानमुपश्लेषणमिति**। संयोग इत्यर्थः। **उरसि कृत्वेति**। उरसि पाणिं निधाय शेत इत्यर्थः। अत्र पाणिसंश्लेषणावगमान्न गतिसंज्ञेति भावः। **मध्येपदे**। गतित्वे तदभावे च त्रयाणामिदन्तत्वं निपात्यते। **मध्येकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। मध्यं कृत्वेत्यर्थः। **पदेकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। पदं कृत्वेत्यर्थः। **निवचनेकृत्येति**। वचनाभावं कृत्वेत्यर्थः। तदाह—**वाचं नियम्येत्यर्थ इति**। वचनस्य अभावः निवचनम्। अर्थाभावे अव्ययीभाव इति भावः। **नित्यं हस्ते**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**कृञीति**। हस्ते इति पाणाविति च शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः उपयमन इति यावत्। **हस्तेकृत्य, पाणौकृत्येति**। कन्यां स्वीकर्तुं पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः। एदन्तत्वमौदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते। उपयमने किं, हस्ते कृत्वा सुवर्णं गतः। अन्यदीयमिति बुद्ध्या दातुं परावृत्त इत्यर्थः। **प्राध्वं बन्धने**। प्राध्वमिति न द्वितीयान्तमित्याह—**प्राध्वमित्यव्ययमिति**। बन्धने गम्ये प्राध्वमित्यव्ययं गतिसंज्ञकं स्यादित्यर्थः। **प्राध्वंकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। अत्र प्राध्वमिति मान्तमव्ययं बन्धनेन आनुकूल्ये वर्तते। तदाह—**बन्धनेनेति**। बन्धनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**प्रार्थनादिनेति**। **जीविकोपनिष**। उपमैव औपम्यं, तस्मिन्विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दश्च कृञा योगे गतिसंज्ञौ स्तः। **जीविकामिवेति**। अशनपानादिजीवनोपायो जीविका। तामिव अवश्यं कृत्वेत्यर्थः। **जीविकाकृत्येति**। गतिसमासे क्त्वो ल्यप्। **उपनिषदमिव कृत्वेति**। उपनिषत्

---

१ त्रिष्वपि एदन्तत्वं निपात्यते, नत्वेषां सप्तम्यन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वम्। एवं 'नित्यं हस्ते पाणौ' इत्यत्रापि बोध्यम्।

जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' (वा १३३५) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा १३३६) । अति क्रान्तो मालामतिमालः । 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा १३३७) अव क्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा १३३८) । परि ग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' (वा १३३९) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ।

वेदान्तभागः, तामिव रहसि प्राह्यत्वेन कृत्वेत्यर्थः । उपनिषत्कृत्येति । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् । उभयत्रापि सुब्लुक् । तदेवं 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्रत्यगतिसमासाः प्रपञ्चिताः ।

ननु गतिग्रहणेनैव सिद्धे प्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति । सुपुरुष इति । अत्र क्रियायोगाभावादगतित्वेऽपि समासः । सोः पूजार्थकत्वेऽपि धातुवाच्यक्रियायोगाभावान्न गतित्वम् । भाष्ये तु 'कुगतिप्रादयः' इति सूत्रमपनीय तत्स्थाने 'कुस्वतिदुर्गतयः समस्यन्त इति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा 'कुब्राह्मणः, आकडारः, सुब्राह्मणः, अतिब्राह्मणः, दुर्ब्राह्मणः, दूरीकृत्य' इत्युदाहृतम् । स्वती पूजायाम्, दुर्निन्दायाम्, आङीषदर्थे, कुः पापार्थे इति सौनागव्याकरण वचनम् इति भाष्ये स्पष्टम्। अत्र वार्तिकानीति। 'प्रादयो गताद्यर्थे समस्यन्ते इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठित्वा तत्र व्यवस्थापकानि पञ्च वार्तिकानि सौनागव्याकरणसिद्धानि भाष्ये यानि पठितानि तानि प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः । प्रादय इति । गताद्यर्थे विद्यमानाः प्रादयः समस्यन्त इत्यर्थः । प्र गत आचार्य इति। प्रेत्यस्य विवरणं गत इति, गत आचार्य इत्येव अस्वपदविग्रहः, नित्यसमासत्वात्। अभिगतो मुखं अभिमुखः, प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि । अत्यादय इति । क्रान्ताद्यर्थे अत्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अति क्रान्तो मालामिति । अतिशब्दः क्रान्ते वर्तते । क्रान्तो मालामित्यस्वपदविग्रहः । तत्र क्रमुधातोरतिक्रमणमर्थः । अतिमाल इति । 'एकविभक्ति च' इति मालाशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । अवादय इति । क्रुष्टाद्यर्थे अवादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अवकोकिल इति । कोकिलया आहूत इत्यर्थः । पर्यादय इति । ग्लानाद्यर्थे पर्यादयः समस्यन्त इत्यर्थः । अध्ययनाय अध्ययनार्थं, तेन श्रान्त इत्यर्थः । परिरत्र ग्लाने वर्तते । निरादय इति । क्रान्ताद्यर्थे निरादयः समस्यन्त इत्यर्थः । निष्कौशाम्बिरिति । अतिमालवत् ह्रस्वः । निरित्यव्ययं निर्गमने वर्तते ।

१ अत्र प्रादीनां गत, क्रान्त, इत्यादिक्रियावाचकनिरूपितगतित्वेऽपि पुरुष, माला इत्यादिनिरूपितगतित्वाऽभावादित्यपेक्षया प्रादीनां पृथग्ग्रहणम् । यत् क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा इति नियमात् ।

'कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः' (वा १३३९) वृक्षं प्रति। (७८१) **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । ३ । १ । ९२ ॥ सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि' (सू २९१३) इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्। (७८२) **उपपदमतिङ्** । २ । २ । १९ ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम्। अतिङ् किम्। मा भवान्भूत्।

कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इति। वार्तिकमेतत्। **वृक्षं प्रतीति**। 'लक्षणेत्थम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वान्न प्रादिसमासः। इदं तु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

अथोपपदसमासं वक्ष्यन्नुपपदसंज्ञामाह—**तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्**। अधिकारोऽयम्। सप्तमीति तदन्तग्रहणम्। सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसंबन्धेन तिष्ठतीति सप्तमीस्थम्। सप्तम्यन्तवाच्यमिति यावत्। धातोरित्यधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम्। ततश्च तदधिकारान्तर्गतेषु 'कर्मण्यण्' इत्यादिसूत्रेषु यत्सप्तम्यन्तमुच्चारितं तदेव इह विवक्षितम्। एवंच तदुदाहरणे कुम्भं करोति कुम्भकार इत्यत्र सप्तम्यन्तवाच्यं कुम्भादीति पर्यवसन्नम्। कुम्भादेश्च उपपदसंज्ञायां प्रयोजनाभावात्तद्वाचकपदेषु विश्राम्यति। तथाच धातोरित्यधिकारान्तर्गते कर्मणीत्यादिसूत्रे यत्सप्तम्यन्तं कर्मणीत्यादि तद्वाच्यं यत् कुम्भादि तद्वाचकं पदम् उपपदसंज्ञं स्यादित्यधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः फलति। तदाह—**सप्तम्यन्ते पद इत्यादिना**। तत्र 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्' इति, 'धातोरेकाचो हलादेः' इति 'धातो' इति च क्रमेण त्रयो धात्वधिकाराः। तत्र प्रत्यासत्त्या तृतीयधात्वधिकारस्थसप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणात् 'धातोरेकाचः' इत्यधिकारे 'च्लि लुङि' इत्यत्र सप्तम्यन्तं न गृह्यते। अन्यथा कर्मणीत्यादाविव लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः च्लिरित्यर्थः स्यात्। ननु तत्रेति व्यर्थम्, तृतीयधात्वधिकारस्य प्रकृतत्वादेव ग्रहणसंभवादित्याशङ्क्याह—**तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति**। अयमाशयः। तत्रेति भिन्नं वाक्यं क्रमव्यत्यासेन योज्यम्। सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं स्यात्। तत्र, तस्मिन्सति इति चाधिकृतं वेदितव्यमिति। तथाचोपपदे सति वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति तत्रेत्यस्यार्थः फलति। तथाच 'कर्मण्यण्' इत्यत्र इदं सूत्रमुपस्थितम्। कर्मणीति सप्तम्यन्तं प्रथमान्तत्वेन विपरिणम्यते। सप्तमीनिर्देशस्तु उपपदसंज्ञाप्रवृत्त्यर्थः। धातोरण् स्यात् कर्तर्यर्थे, कर्मवाचकं तु कुम्भादिपदम् उपपदसंज्ञं प्रत्येतव्यम्, तस्मिन्नुपपदे सत्येव अण् स्यादिति फलति। तस्मिन् सत्येवाण् स्यादित्यभावे तु कार इत्येवं केवलादपि धातोः कर्तर्यर्थे अण्प्रत्ययः स्यात्। कर्मणीति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु कुम्भकार इत्यादौ उपपदसंज्ञां प्राप्य 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमाससंपादनेन कुम्भ इत्यस्य कार इत्यस्य च साधुत्वप्रापणार्थतया चरितार्थः। तस्मिन्नुपपदे सत्येवाण् स्यादित्युक्ते तु कुम्भादु-

'माङि लुङ्' (२२१६) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपा इत्येतन्नेहानुवर्तत इति। पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते। सुपा इति च निवृत्तम्। तथा च 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह

पपदस्य अण्प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वावगमाच्च केवलादण्प्रत्ययः, उपपदसंज्ञायाः प्रत्ययविधिसंनियोगशिष्टत्वलाभात्। 'घः कर्मणि ष्ट्रन्' 'भुवो भावे' इत्यादौ सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरमेव, व्याख्यानादिति भाष्यकैयटादिषु स्पष्टम्।

उपपदमतिङ्। **सुबन्तमिति।** 'सुबामन्त्रिते' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **समर्थेनेति।** प्रथमान्तं समर्थग्रहणं तृतीयान्ततया विपरिणम्यत इति भावः। **अतिङन्तश्चायं समास इति।** सूत्रे तिङिति तदन्तग्रहणमिति भावः। समासः तिङन्तघटितो न भवतीत्यर्थः। अतिङ् किम्? कारको व्रजति। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति व्रजतावुपपदे कृञो ण्वुल्, अकादेशः। उपपदं समर्थेनेत्येतावत्युक्ते इहाप्युपपदसमासः स्यात्। अतः अतिङ्ग्रहणम्। नचैवं सुबित्यनुवृत्तेः प्रयोजनाभाव इति वाच्यम्, चर्मकार इत्यत्र नलोपार्थकत्वात्। उपपदमतिङन्तं समर्थेन समस्यत इति व्याख्याने तु सुबिति नानुवर्तेत। ततश्च चर्मकार इत्यत्र नलोपो न स्यादिति भावः। **कुम्भमिति।** कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' इति कर्मीभूतकुम्भवाचकपदे उपपदे कृञ्धातोः कर्तरि अण्प्रत्यये 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ रपरत्वे कारशब्दः। तेन कुम्भशब्दस्य समासे कुम्भकारशब्द इत्यर्थः। ननु कुम्भं करोतीति कथं विग्रहप्रदर्शनम्, अतिङन्तः समास इत्युक्तत्वादित्यत आह—**कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति।** लोके प्रयोगानर्हत्वमलौकिकत्वम्। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या अलौकिकविग्रहवाक्य एव समासप्रवृत्तिः। कुम्भं करोतीति तदर्थप्रदर्शनमात्रमिति भावः। कुम्भ अम् कार इत्यपपाठः, कृद्योगे षष्ठ्या विधानात्। **मा भवान् भूदिति।** अत्र भूदिति तिङन्तेन माङः समासनिवृत्त्यर्थमतिङ्ग्रहणमिति भावः। भवानिति पदं तु समासाभावसूचनाय मध्ये प्रयुक्तम्। ननु माङः तृतीयधात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टत्वं तु अदृष्टं, येन तस्य उपपदत्वात् समासः प्रसज्येत इत्यत आह—**माङिति।** ननु अतिङ्ग्रहणं व्यर्थं, मा भवान् भूदित्यत्र सुपेत्यनुवृत्त्यैव समासनिवृत्तिसंभवादित्यत आह—**अतिङ्ग्रहणमिति।** एवंच उपपदम् असुबन्तेन समस्यत इति फलितम्। गतिसमासोऽप्यसुबन्तेनेत्याह—**पूर्वसूत्र इति।** उत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे अनुवृत्तिरपकर्षः। 'कुप्रादयः' इति 'गति' इति च योगो विभज्यते। कुप्रादयः सुबन्तेन समस्यन्ते। गतिस्तु समर्थेन समस्यते। अतिङन्तश्च समास इति व्याख्येयमिति यावत्। ततः किमित्यत आह—**तथा चेति।** गतिकारकोपपदानां कृदन्तैः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् समासो वक्तव्य इति प्राचीनव्याकरणोक्तं सिद्धं भवतीत्यर्थः। यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः, तथाप्येकदेशानुमतिद्वारा प्राचीनपरिभाषेयं सिध्यति।

समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' (प ७६) इति सिद्धम्। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपी। (७८३) अमैवाव्ययेन। २।२।२०॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारम्। नेह। 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (सू

अथ परिभाषायाः फलं दर्शयितुं गतिसमासमुदाहरति—**व्याघ्रीति**। व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः। व्याङ्पूर्वात् घ्राधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। 'पाघ्राध्माधेट्दृशशः' इति तु न भवति, 'जिघ्रतेः संज्ञायां नेति वाच्यम्' इति निषेधात्। आङो घ्रशब्देन गतिसमासः। आघ्रशब्देन वेः गतिसमासः। तत्र यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तत्वमपेक्ष्येत, तर्हि ङीप्रत्यये उत्पन्ने सुबुत्पत्तिः स्यात्, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्य 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यदर्शितस्य 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्रास्माभिः प्रपञ्चितत्वात्। ततश्च सुबुत्पत्तये लिङ्गसंख्याकारकं क्रमेण अपेक्ष्यमिति प्रथमं लिङ्गसंयोगे सति अदन्तत्वात् टाप् स्यात्। न तु जातिलक्षणङीष्, घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततश्च घ्राशब्देन सुबन्तेन समासे सति व्याघ्राशब्दस्य अदन्तत्वाभावात् जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धम्, तथापि गतित्वसंभवमात्रेणेदमित्याहुः। वस्तुतस्तु आङो घ्राशब्देन उपपदसमासः, 'आतश्चोपसर्गे' इति सप्तमीनिर्देशात्। वेस्तु आघ्रशब्देन गतिसमास इति तदंशे गतिसमासोदाहरणमित्याहुः। अथ कारकसमासमुदाहरति—**अश्वक्रीतीति**। अश्वेन क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः। 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इति ङीष्। सुबन्तेन समासे तु उत्करीत्या पूर्वं टापि अदन्तत्वाभात् ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदसमासमुदाहरति—**कच्छपीति**। कच्छेः[2] तीरं, तेन तस्मिन् वा पिबतीति कच्छपी। 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्कः, उपपदसमासः। तस्य सुबन्तापेक्षायाम् उक्तरीत्या टाबेव स्यात्, न तु जातिलक्षणङीषिति भावः।

अमैवाव्ययेन। अमेवेत्यनन्तरं तुल्यविधानमित्यध्याहार्यम्। 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति तृतीया। **अमैव तुल्येति**। अम्प्रत्ययमात्रविधायकशास्त्रेण अमैव सह यस्य उपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन समस्यत इति यावत्। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**तदेवेति**। विवरणवाक्ये द्वितीय एव-

१ प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युक्तिः उत्तरपदमात्रसंबन्धिनी, तेन समस्यमानपूर्वपदात्सुबुत्पत्तिरिष्यत एव। अतएव राजदर्शीत्यादौ राजन्शब्दादेः अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिसिद्धिः। किंच सुबुत्पत्तेरित्यत्र सुब्ग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणं, तेनोत्तरपदे स्त्रीप्रत्ययाद्युत्पत्तेरपि प्राक् समासः।

२ वस्तुतस्तु 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इति कोशाज्जलप्रायप्रदेशः कच्छम्।

३१७१)। कालः समयो वेला वा भोक्तुम्। अमैवेति किम्। अग्रे भोजम्—अग्रे भुक्त्वा। 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (सू ३३४५) इति क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत्। (७८४) **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्**। २। २। २१॥ 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (सू ३३६८) इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते–मूलकोपदंशम्। उच्चैःकारम्। (७८५) **क्त्वा च** ।२।२।२२॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा। 'अव्ययेऽ-

---

कारो नियमलभ्यः, न तु सूत्रस्थः, तस्य अप्राप्ते अमा तुल्यविधानत्वे अवधारणार्थत्वात्। **स्वादुङ्कारमिति**। स्वादुं कृत्वेत्यर्थः। ओदनं भुङ्क्त इति शेषः। 'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल्, स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपातनात्। 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम्। तदेवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति**। उपपदसमास इति शेषः। **भोक्तुमिति**। यद्यपि 'कालसमयवेलासु' इति सप्तमीनिर्देशात् कालसमयवेलानामुपपदत्वम्। तथापि कालादीनामुपपदसंज्ञा तुमुना तुल्यविधानैव, न त्वमा। अतः कालादीनामुपपदत्वेऽपि न समास इत्यर्थः। **अमैवेति किमिति**। अमैवत्येवकारः किमर्थ इति प्रश्नः। **अमा चान्येन चेति**। अम्प्रत्ययेन क्त्वाप्रत्ययेन च सह उपपदसंज्ञा अग्रेप्रथमपूर्वशब्दानां विहिता, ततश्च उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाभावात् न उपपदसमास इति भावः।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। तृतीयाशब्देन 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यारभ्य 'अन्वच्यानुलोम्ये' इत्यन्तसूत्रोपात्तान्युपपदानि विवक्षितानि। अमेति, अव्ययेनेति चानुवर्तते, एवकारस्तु नानुवर्तते, अस्वरितत्वात्। अमेत्येतदव्ययविशेषणम्। तदाह—**उपदंशस्तृतीयायामित्यादिना**। **मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशमिति**। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल्। अमैव तुल्यविधानत्वात् पूर्वसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम्। ननु मूलकेनेत्यस्य भुङ्क्त इत्यत्रैवान्वयात् उपदंश इत्यत्रानन्वयादसामर्थ्यात् कथमिह समास इति चेत्, मैवम्—उपदंशनक्रियां प्रति हि मूलकस्य आर्थिकं कर्मत्वमादाय सामर्थ्यमुपपाद्यम्। तृतीया तु प्रधानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चोपपाद्येत्यन्यत्र विस्तरः। **उच्चैःकारमिति**। उच्चैः कृत्वेत्यत्र तु 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ'। तत्र उच्चैःकारमित्यत्र उपपदत्वस्य अमैव तुल्यविधानत्वाभावात् 'अमैवाव्ययेन' इत्यप्राप्ते अनेन विकल्पः। समासपक्षे 'आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः आद्युदात्तत्वम्। असमासपक्षे तु उच्चैरिति फिट्सूत्रेण अन्तोदात्तत्वमिति फले भेदः। अमन्तेनेति किम्, पर्याप्तो भोक्तुम्। 'पर्याप्तिवचनेषु' इति तुमुन्। **क्त्वा च**। तृतीयाप्रभृतीनीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। क्त्वेति तृतीयार्थे प्रथमा। टायां 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' इति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यपरे। तदाह—

यथाभिप्रेत' (सू ३३८१) इति क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीति किम्। अलं कृत्वा, खलु कृत्वा। (७८६) **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः। ५। ४। ८६॥** संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। (७८७) **अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। ५। ४। ८७॥** एभ्यो रात्रेरच्स्यात्, चात्संख्याव्ययादेः। 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्' (वा ३३५३) अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः। पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समा-

तृतीयेति। ननु 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः प्रागेव समानकर्तृकयोरिति क्त्वाविधेः पाठात् कथमुच्चैः कृत्वेत्युदाहरणमित्यत आह—**अव्ययेऽयथेति**। 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' इति सूत्रेणेत्यर्थः। **अलं कृत्वेति**। 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्येतत् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यतः पूर्वमेव पठितम्। अतः तद्विहितक्त्वः मान्तेन सह समासाभावात् न ल्यबिति भावः। इत्युपपदसमासाः।

अथ तत्पुरुषेषु असाधारणसमासान्तान् वक्तुमुपक्रमते—**तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः**। 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यतः अजित्यनुवर्तते, समासान्त इत्यधिकृतम्। तेन समासस्य अन्तावयव इति लभ्यते। प्रत्ययः परश्च इत्यधिकारात् अच्प्रत्ययस्य तत्पुरुषात् परत्वेऽपि तस्य तदवयवत्वात् अङ्गुलेरिति अवयवषष्ठी। अङ्गुलेरिति तत्पुरुषविशेषणं, तदन्तविधिः। तदाह—**संख्याऽव्ययादेरिति**। संख्या च अव्ययं च संख्याव्यये ते आदी यस्येति विग्रहः। **द्व्यङ्गुलमिति**। 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः। 'प्रमाणे लः' 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक्। व्यङ्गुलिशब्दादचि तस्य तद्धितत्वात्तस्मिन् परे 'यस्येति च' इति इकारलोपः। **निरङ्गुलमिति**। 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः, अच्, इलोपः। **अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च। एभ्यो रात्रेरिति**। अहन्, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्य एभ्यः परस्य रात्रिशब्दस्येत्यर्थः। अहन्नादिपूर्वपदकस्य रात्र्यन्तस्य तत्पुरुषस्येति यावत्। ननु अहरादिः रात्र्यन्तस्तत्पुरुषो नास्त्येव। अह्नो रात्रिरिति वा अहश्चासौ रात्रिश्चेति वा असंभवादित्यत आह—**अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति**। नच ब्रह्मणो यदहः तस्यावयवभूता या मानुषी रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषः संभवतीति वाच्यम्, अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति भाष्यप्रामाण्येन एवंजातीयकतत्पुरुषस्य प्रयोगाभावोन्नयनात्। **अहोरात्र इति**। द्वन्द्वादच्, इलोपः 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम्। 'स नपुंसकम्' इति बाधित्वा 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्।

---

१ 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि' इति पाणिनीयसूत्रे २-४-२८ 'अहोरात्र' इति निर्देशमूलकाद्व्याख्यानादिति भावः।

हारो द्विरात्रम्। अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः। (७८८) **राजाहस्सखिभ्यष्टच्। ५।४।९१॥** एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। (७८९) **अह्नष्टखोरेव। ६।४।१४५॥** एतयोरेव परतोऽह्नष्टिलोपः स्यात्, नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः। 'तम-

सर्वा रात्रिः सर्वरात्र इति। सर्वा रात्रिरिति विग्रहे 'पूर्वकालैक' इति कर्मधारयः। अच् इकारलोपः।

'रात्राह' इति पुंस्त्वम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वम्। एकदेशत्वार्थग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**पूर्वमिति।** पूर्वं रात्रेरिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इत्येकदेशिसमासः। अच्, इलोपः, 'रात्राह' इति पुंस्त्वम्। **संख्यातरात्र इति।** संख्याता रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्। **पुण्यरात्र इति।** पुण्या रात्रिरिति विग्रहे कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्। अच्, इलोपः। 'रात्राह' इति पुंस्त्वम्। **द्विरात्रमिति।** तद्धितार्थ इति द्विगुः। संख्यादित्वादच्, इलोपः। 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इति नपुंसकत्वम्। **अतिरात्र इति।** 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः। अव्ययादित्वादच्, इलोपः, 'रात्राह' इति पुंस्त्वम्।

राजाहस्सखिभ्यष्टच्। 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इत्यतः तत्पुरुषस्येत्यनुवृत्तं पञ्चमीबहुवचनत्वेन विपरिणतं राजाहस्सखिभ्यः इत्यनेन विशेष्यते। तदन्तविधिः, तदाह—**एतदन्तादिति। परमराज इति।** परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः। समासान्तष्टच्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **अतिराज इति।** अतिक्रान्तो राजानमिति विग्रहः। 'अत्यादयः' इति समासः। टचि टिलोपः। **कृष्णसख इति।** कृष्णस्य सखेति विग्रहः। समासान्तष्टच्। 'यस्येति च' इति इकारलोपः। **अह्नष्टखोः।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टिलोपः स्यादिति।** टेरित्यनुवर्तते, 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति चेति भावः। 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**नान्यत्रेति।** एवकारस्तु अह्न एव टखोरिति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः। टखोरेवेति किम्। अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् 'कालाट्ठञ्' इत्यधिकारे 'तेन निर्वृत्तम्' इति ठञ्। टिलोपाभावादल्लोपः। टप्रत्यये उदाहरति—**उत्तमाह इति।** उत्तमं च तदहश्चेति विशेषणसमासः। 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच्। 'अह्नष्टखोरेव' इति प्रकृतसूत्रेण टिलोपः 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम्। खे उदाहरति—**द्वे अहनी भृत इति।**

---

१ समासान्तानामुत्तरपदाऽवयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वात् टितोऽनुपसर्जनत्वात् ङीप्।

२ द्व्यहीनः, द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ, रात्र्यहःसंवत्सराच्चेत्यनेन अहःशब्दान्तद्विगोः खविधानसामर्थ्यादेवात्र न टच्, न हि टचि सति अहःशब्दान्तद्विगोः संभव इति।

धीष्टः— ' (सू १७४४) इत्यधिकारे ' द्विगोर्वा ' इत्यनुवृत्तौ ' रात्र्यहस्संवत्सराच्च ' (सू १७२१) इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । (७६०) **अह्नोऽह्न एतेभ्यः॥५।४।८८॥** सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् समासान्ते परे । (७६१) **अह्नोऽदन्तात्। ८।४।७॥** अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः।

अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भृतः परिक्रीत इत्यर्थः । द्व्यहीन इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**तद्धितार्थे द्विगुरिति** । कोऽत्र तद्धित इत्यत आह—**तमधीष्ट इत्यादि** । तथाच द्व्यहन्शब्दात् खस्य ईनादेशे 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपे द्व्यहीन इति रूपमित्यर्थः । नन्वत्र 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः कुतो न स्यात् । नच खे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नाह्नादेश इति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधेः चरितार्थत्वात् इति चेत्, न—समासान्ते पर एवाह्नादेशविधानात् प्रकृते तु समासान्तविधेरनित्यत्वात्'राजाहस्सखिभ्यः' इति न टच्। यद्यपि उत्तमाहः इत्यत्र द्व्यहीन इत्यत्र च'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपः सिद्धः । तथापि आह्निकमित्यादावावश्यकस्य नियमविधेर्विधिमुखेनापि प्रवृत्त्यभ्युपगमादिह तदुपन्यासः । ननु मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्रापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् स्यादित्याशङ्क्याह—**लिङ्गेति** । **अनित्यत्वादिति** । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । **मद्रराज्ञीति** । नच टचि सत्यपि 'यस्येति च' इतीकारलोपे मद्रराजशब्दात् टित्वात् ङीपि मद्रराज्ञीति निर्बाधमिति वाच्यम्, टचि हि सति 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्रराजी इति स्यादिति भावः ।

अह्नोऽह्न एतेभ्यः । पूर्वसूत्रे अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यशब्दा निर्दिष्टाः । तत्र चकारेण संख्याव्यये अनुकृष्टे। अहन्शब्दवर्जं ते सर्वे एतच्छब्देन परामृश्यन्ते, नत्वहश्शब्दः, अहश्शब्दात् परस्य अहन्शब्दस्य तत्पुरुषे असंभवादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**सर्वादिभ्य इति** । **समासान्ते पर इति** । एतत्तु प्रकरणाल्लब्धम् । **अह्नोऽदन्तात्**।'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तम् अदन्तादित्यत्रान्वेति । 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रं षकारवर्जमनुवर्तते । पूर्वपदादित्यनेन पूर्वपदस्थादिति विवक्षितम् । तदाह—**अदन्तपूर्वेति** । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । लवेषु अहस्सु भवो लवाह्ण इत्यत्र णत्वार्थं षादित्यपि

१ 'अहः सर्वैकदेशे'ति सूत्रे एकदेशग्रहणात् अह्नः पूर्वं इति विग्रहे'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेतिसमासे एव पूर्वाह्णशब्दे अह्नादेशो बोध्यः । पूर्वं च तदहश्चेति विग्रहे 'पूर्वापरप्रथमचरमेति समासे तु केवलं टचि पूर्वाह इत्येवेति बोध्यम् । एवमपरशब्दस्याप्येकदेशिसमासे अपराह्ण इति, कर्मधारये तु अपराह इति, एवं मध्यशब्देनापि समासे द्विविधा व्यवस्था बोध्या ।

संख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः । 'कालाट्ठञ्' (सू १३८१) 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति ठञो लुक् । द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । द्व्यह्ना । द्व्यह्नप्रियः। अत्यह्नः । (७६२) क्षुभ्नादिषु च । ८।४।३९ ॥ एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । 'प्रातिपदिकान्त–' (सू १०५५) इति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्ता-

बोध्यम् । समासान्ते पर इति किम् । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् टजभावे अह्नादेशो न । सर्वाह्ण इति । सर्वमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासे 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच्, अह्नादेशः, णत्वं 'रात्राह्नाहाः' इति पुंस्त्वम् । पूर्वाह्ण इति । समासादि सर्वाह्णवत् । संख्याताह्न इति । संख्यातमहरिति विग्रहः । विशेषणसमासः,टच् अह्नादेशः । निमित्ताभावान्न णत्वम् । पुण्यपूर्वस्य त्वग्रे वक्ष्यते । संख्यापूर्वस्य उदाहरति–द्वयोरह्नोरित्यादि । द्व्यह्न इति । तद्धितार्थे द्विगुः । टच् । ततो भवार्थे ठञ् , तस्य लुक्, अह्नादेशः । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । द्व्यह्नेति । द्वयोरह्नोर्भवेत्यर्थः । ठञ् लुक् च पूर्ववत् । 'अपरिमाणबिस्त' इति न ङीप् । ठञ्निमित्तस्तु ङीप् नेत्यपरिमाणबिस्तेत्यत्रोक्तम् । टचष्टित्वेऽप्युपसर्जनत्वात् 'ठिड्ढ' इति न ङीप् । वस्तुतस्तु स्त्रीत्वमेवात्र नास्ति । रात्राह्नाहाः पुंसीत्यक्तेरिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । संख्यापूर्वस्योदाहरणान्तरमाह—द्व्यह्नप्रिय इति । द्वे अहनी प्रिये यस्येति विग्रहः । तद्धितार्थेत्युत्तरपदे द्विगुः । टच्, अह्नादेश इति भावः । अव्ययपूर्वस्योदाहरति—अत्यह्न इति । अहरतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय इति समासः । टच् अह्नादेश इति भावः ।

क्षुभ्नादिषु च । रषाभ्यामित्यतो ण इति 'न भाभूपूकमि' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—एष्विति । दीर्घाह्नी प्रावृडिति । वर्षर्तौ प्रावृट्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् 'अल्लोपोऽनः' इत्युपधालोपः । 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वं तु क्षुभ्नादित्वान्नेति भावः । ननु क्षुभ्नादिषु दीर्घाह्नीत्यस्य पाठो व्यर्थः 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यत्र हि अह्न इत्यदन्तात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अदन्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य अह्नशब्दस्य नस्य णत्वं स्यादिति तदर्थः । दीर्घाह्नीत्यत्र च अह्नादेशस्याप्रसक्त्या अदन्तत्वाभावादेव णत्वस्याप्राप्तौ किं तन्निवृत्त्यर्थेन क्षुभ्नादिपाठेनेत्यत आह—एवंचेति । एवं सति दीर्घाह्नीशब्दस्य क्षुभ्नादिपाठे सति, एतदर्थम् 'अह्नोऽदन्तात्' इति णत्वनिवृत्त्यर्थम्, अह्न इत्यस्य अदन्तत्वानुसरणं षष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन प्रथमानुसरणं क्लेशावहं न कर्तव्यमित्यर्थः । क्षुभ्नादिपाठादेव णत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । ननु दीर्घाह्नीत्यस्य णत्वाभावाय किं क्षुभ्नादिपाठोऽभ्युपगम्यताम् उत अह्न इत्यस्य अदन्तत्वमित्यत्र

दिति तपरकरणान्नेह। परागतमहः पराह्नः। (७१३) **न संख्यादेः समाहारे**। ५।४।८९॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्। संख्यादेः इति स्पष्टार्थम्। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः। (७१४) **उत्तमैकाभ्यां च**। ५।४।९०॥ आभ्यामह्नादेशो न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह। 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। एकाहः। 'उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थम्' इत्येके। संख्याताहः। (७१५) **अग्राख्यायामुरसः**। ५।४।९३॥ टच् स्यात्। अश्वानामुर इव

विनिगमनाविरह इत्यत आह—**प्रातिपदिकान्तेति**। अथ 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यत्र पूर्वपदविशेषणे अदन्तादिति तपरत्वस्य प्रयोजनमाह—**अदन्तादिति**। **पराह्न इति**। 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः, टच्, अव्ययात्परत्वादह्नादेशः। परेति पूर्वपदस्यादन्तत्वाभावात् न णत्वमिति भावः। **न संख्यादेः समाहारे**। **अह्नादेश इति**। 'अह्नोऽह्नः' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः। ननु संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे अभावादेव सिद्धे संख्यादेरिति व्यर्थमित्यत आह—**स्पष्टार्थमिति**। **द्व्यह इति**। समाहारे द्विगुः। टच्, 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम्। संख्यादित्वात्प्राप्तस्य अह्नादेशस्य निषेधः। **त्र्यह इति**। त्रयाणामह्नां समाहार इति विग्रहः। समासादि द्व्यहवत्।

उत्तमैकाभ्यां च। ननु उत्तमशब्दात् परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशाप्रसक्तेरुत्तमग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**उत्तमशब्द इति**। उत्तमशब्दः अन्त्ये वर्तते। यथा द्वादशाहे 'उदयनीयातिरात्र उत्तममहः' इति अन्त्यमिति गम्यते। 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्या'दित्युपात्तेषु अन्त्यः पुण्यशब्दो विवक्षित इत्यर्थः। तर्हि पुण्यैकाभ्याम् इत्येव कुतो न सूत्रितमित्याशङ्क्य स्वतन्त्रेच्छत्वान्महर्षेरित्याह—**पुण्यैकाभ्यामित्येवेति**। **पुण्याहमिति**। पुण्यमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः, 'पुण्यसुदिनाभ्यां च' इति नपुंसकत्वम्। **एकाह इति**। एकमहरिति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः। टच्, टिलोपः। **उपान्त्यस्यापीति**। लक्षणयेति शेषः। पुण्येत्यनुक्त्वा उत्तमग्रहणमेव लक्षणाबीजम्, उत्तमं च एकं चेति द्वन्द्वः, सौत्रं द्विवचनमिति भावः। **संख्याताह इति**। संख्यातमहरिति विग्रहे विशेषणसमासः, टच्, टिलोपः। 'रात्राह्न' इति पुंस्त्वम्। उपान्त्यसंख्यातशब्दपूर्वकत्वात् नाह्नादेशः।

अग्राख्यायामुरसः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टच् स्यादिति**। पञ्चम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं तद्वाची य उरश्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यादित्यर्थः। 'अग्रयाख्यायाम्' इति पाठान्तरम्। अग्रे भवमग्र्यं, मुख्यमिति यावत्। अ-

---

१ समाहारः अनुकूलावयवभेदकः समुदाय इत्यर्थः।

अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः । (७९६) **अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ९४ ॥** टच्स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम्, अमृताश्मः, कालायसम्, मण्डूकसरसम् इति जातिः । महानसम्, पिण्डाश्मः, लोहितायसम्, जलसरसम् इति संज्ञा । (७९७) **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः । ५।४।९५॥** ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण[1] इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः । स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः । (७९८) **अतेः शुनः । ५ । ४ । ९६ ॥** अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा । (७९९) **उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ९७ ॥** अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच्स्यात् । आकर्षः श्वेवाकर्षश्वः । अप्राणिषु- किम्, वानरः श्वेव वानरश्वा । (८००) **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः । ५।४।९८ ॥** चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि

श्वानामुर इवेति । उरो यथा प्रधानं तथेत्यर्थः । उरश्शब्दस्य मुख्ये वृत्तौ लक्षणाबीजमिदम् । **अश्वोरसमिति** । उरश्शब्देन मुख्यवाचिना षष्ठीसमासः, टच्, ' परवल्लिङ्गम् ' इति नपुंसकत्वम् । अप्राख्यायामिति किम्, देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । **अनोऽश्मायस्** । **उपानसमिति** । उपगतमन इति प्रादिसमासः । **अमृताश्म इति** । अमृतः अश्मेति विग्रहः । टचि, टिलोपः । **कालायसमिति** । कालम् अय इति विग्रहः, टच्' परवल्लिङ्गम् ' इति नपुंसकत्वम् । **मण्डूकसरसमिति** । षष्ठीसमासः । टच् । जातिविशेषा एते । महानसं, पिण्डाश्मः, लोहितायसं, जलसरसमिति संज्ञाविशेषाः । **ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः** । **आभ्यां टजिति** । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यादित्यर्थः । **ग्रामतक्ष इति** । टचि टिलोपः । **साधारण इति** । ग्रामे यावन्तो जनाः सन्ति तावतां विधेय इत्यर्थः । **कुट्यां भव इति** । कुटीमिकां क्रयादिना सम्पाद्य तत्र यो वसति, न तु परकीयभूमिप्रदेशे, स कौट इत्यर्थः । फलितमाह— **स्वतन्त्र इति** । **कौटतक्ष इति** । टचि, टिलोपः ।

अतेश्शुनः । अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः । **अतिश्व इति** । श्वानमतिक्रान्त इति विग्रहः । अत्यादय इति समासः । टचि, टिलोपः । श्वापेक्षयाधिकवेगवान् वराह इत्यर्थः । **अतिश्वी सेवेति** । श्वानमतिक्रान्तेत्यर्थः, श्वापेक्षया नीचा सेवेति यावत्, टच्, टिलोपः । टित्त्वात् ङीप्, यस्येति चेत्यकारलोपः । **उपमानादप्राणिषु** । **आकर्षः श्वेवेति** । आकृष्यते कुसूलादिगतधान्यमनेनेत्याकर्षः । पञ्चाङ्गुलो दारुविशेषः । ' उपमितं व्याघ्रादिभिः ' इति समासः । टच्, टिलोपः, आकर्षश्वः इति रूपम् । उपमानात् किम् । शुनो निष्क्रान्तः निश्वा । **उत्तरमृग** । उत्तर, मृग, पूर्व एभ्यः उपमानाच्च

---

[1] 'साधारणो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः' इत्यमरः ।

फलकसक्थम्। (८०१) नावो द्विगोः। ५। ४। ९९॥ नौशब्दान्ताद्द्विगो- ष्टच्स्यात्, न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः। 'द्विगोर्लुग- नपत्ये' (सू १०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावम्। त्रिनावम्। अतद्धितलुकीति किम्। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। (८०२) अर्धाच्च। ५। ४। १००॥ अर्धान्नावष्टच्स्यात्। नावोऽर्धम्—अर्धनावम्। क्लीबत्वं लोकात्। (८०३) खार्याः प्राचाम्। ५। ४। १०१॥ द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात्। द्विखारम्—द्विखारि। अर्धखारम्—अर्धखारी। (८०४) द्वित्रि- भ्यामञ्जलेः। ५। ४। १०२॥ टज्वा स्याद् द्विगौ। द्व्यञ्जलम् द्व्यञ्जलि। अतद्धि-

---

परो यः सक्थिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्, स्यादित्यर्थः। **उत्तरसक्थमिति**। उत्तरं सक्थीति विग्रहः। पूर्वं सक्थीति विग्रहे 'पूर्वकाल' इति समासः। **फल- कसक्थमिति**। फलकमिव सक्थीति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। सर्वत्र टच्, टिलोपः।

नावो द्विगोः। न तु तद्धितलुकीति। 'गोरतद्धितलुकि' इत्यतो मण्डू- कप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। **द्विनावरूप्य इति**। तद्धितार्थे समासः, टच्, आवादेशः। हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकमा- शङ्क्याह—**द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्रेति**। **अपकर्षणादिति**। 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रादित्यर्थः। **पञ्चनावप्रिय इति**। पञ्च नावः प्रियाः यस्येति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः, टच्, आवादेशः। **द्विनावमिति**। द्वयोः नावोः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, आवादेशः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। **त्रिनावमिति**। तिसृणां नावां समाहार इति विग्रहः। द्विनाववत्। **पञ्चनौरिति**। तद्धितार्थे समासः। आर्हीयष्ठक्, 'अध्यर्ध' इति लुक्। **अर्धाच्च**। अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषाट्टजित्यर्थः। **अर्धनावमिति**। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, टच्, आवादेशः। अत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वमाशङ्क्याह—**क्लीबत्वं लोकादिति**। **खार्याःप्राचाम्**। खारीशब्दान्तात् द्विगोः, अर्धपूर्वकात् खारी- शब्दान्तात्तत्पुरुषाच्चेत्यर्थः। **द्विखारमिति**। द्वयोः खार्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः। टच्, 'यस्येति च'। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। टजभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वान्नपुंसकह्रस्वः। **अर्धखारीति**। खार्या अर्धमिति विग्र- हः। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, टच्, यस्येति च। क्लीबत्वं लोकात्। **अर्धखारीति**। पूर्ववत् समासः। टजभावपक्षे 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्।

---

[1] अत्र अपकर्षणेन कार्यसाधनात् साक्षादचीत्यस्यात्रैव सूत्रेऽनुपादानात् क्वचि द्धलादेरपि लुग्भवति यथा द्वयो रथयो रथं द्विरथं चक्रम्। 'रथाद्यत्' इति यतो लुक्। इति स्पष्टं प्राचां ग्रन्थे।

तलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । **(८०५) ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम्** । ५ । ४ । १०४ ॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । **(८०६) कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । १०५ ॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः--कुब्रह्मा । **(८०७) आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः** । ६।३।४६ ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाभावाच्च ह्रस्वः । अर्धखारि इति क्वचिद्ध्रस्वान्तपाठः । तदा क्लीबत्वं लोकात्, ततो नपुंसकह्रस्वः । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**टज्वा स्यादिति** । **द्विगाविति** । **द्व्यञ्जलमिति** । द्वयोरञ्जल्योः समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'यस्येति च', 'स नपुंसकम्' । **द्व्यञ्जलीति** । समाहारे द्विगुः । टजभावे सति नपुंसकह्रस्वत्वम् । **अतद्धितलुकीत्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **अञ्जलिभ्यां क्रीत इति** । अञ्जलिशब्दः अञ्जलिपरिमितधान्यादौ वर्तते, केवलस्याञ्जलेः मूल्यत्वासम्भवात् । परिमाणत्वात् ठञ् । 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् ।

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । जनपदे भवो जानपदः भावप्रधानो निर्देशः। तस्य केनाख्येत्याकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात् समासेनेति लभ्यते । तदाह—**समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेदिति** । जानपदत्वमित्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः । **सुराष्ट्रे ब्रह्मेति** । ब्रह्मशब्दोऽत्र पुंलिङ्गः । ब्रह्मा विप्रः । 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । सप्तमीति योगविभागात् समासः । टच्, टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः । **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्** । **कुब्रह्मेति** । टजभावे रूपम् । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । **कुब्रह्म इति** । टचि रूपं, टिलोपः । अथ महत्पूर्वस्य टज्विकल्पमुदाहरिष्यन् विशेषमाह—**आन्महतः** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्थमिदं सूत्रम् । उत्तरपदे इत्यनुवृत्तं समानाधिकरणपदे अन्वेति, न तु जातीय इति, तस्य प्रत्ययत्वात् । तदाह—**महत आत्वमित्यादिना** । **महाब्रह्म इति** । महांश्चासौ ब्रह्मा चेति विग्रहः । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । आत्वम् । सवर्णदीर्घः । 'कुमहद्भ्याम्' इति टच् । टिलोपः, 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वम् । **महाब्रह्मेति** । टजभावे आत्वे रूपम् । अथ प्रसङ्गादुक्तमात्वविधिं प्रपञ्चयिष्यन् समानाधिकरणे पुनरुदाहरति—**महादेव इति** । जातीये उदाहरति—**महाजातीय इति** । महत्सदृश इत्यर्थः । प्रकारवचने जातीयर्, आत्वम्, सवर्णदीर्घः । **समानाधिकरणे किमिति** । 'आन्महतो जातीये चे'त्येवास्तु । चकारादुत्तरपदसमुच्चये सति महत आत्वम् स्यात् उत्तरपदे जातीये च परत इत्यर्थलाभादेव महादेव इत्यादिसिद्धेः किं समानाधिकरणेनेति प्रश्नः । **महतः सेवा महत्सेवेति** । अत्र षष्ठीसमासे आत्वनिवृत्त्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः ।

महतः आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे[1] उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः—महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किम्। महतः सेवा महत्सेवा। लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महत्'—(सू ७४०) इति समासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहुः न स्यात। तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' (प ११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते। समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। 'आत्' इति योगविभागादात्वं, 'प्रागेकादशभ्यः'–(सू ११६५) इति निर्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारय–' (सू ७४६) इति पुंवद्भावे

ननु षष्ठीसमासो लाक्षणिकः, समस्यमानपदं विशिष्य अनुच्चार्य सामान्यशास्त्रेत एव निर्वर्तितत्वात्। 'सन्महत्' इत्ययं समासस्तु सन्महदादिशब्दं समस्यमानं विशिष्योच्चार्य विहितत्वात् प्रतिपदोक्तः। ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'आन्महतो जातीये च'त्यत्र 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्तसमासोत्तरपदग्रहणे सति तत एव षष्ठीसमासोत्तरपदनिराससंभवाद्व्यर्थमेव समानाधिकरणग्रहणमिति शङ्कते—**लाक्षणिकमित्यादिना**। परिहरति—**महाबाहुर्न स्यादिति**। महान्तौ बाहू यस्येति विग्रहः। अस्य समासस्य 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यविहितत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाभावात्तदुत्तरपदे परे आत्त्वं न स्यात्, अतः समानाधिकरणग्रहणमित्यर्थः। ननु कृतेऽपि समानाधिकरणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् महाबाहुरित्यत्रात्वं न स्यादेवेत्यत आह—**तस्मादिति**। तच्छब्दार्थमाह—**समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति**। एवं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषां बाधित्वा लाक्षणिकस्यापि ग्रहणार्थं समानाधिकरणग्रहणमिति भावः। नच सुमहान्तौ बाहू यस्य स सुमहाबाहुरित्यत्र कथमात्वम्। आत्वविधेः पदाङ्गाधिकारस्थत्वाभावेन तदन्तविध्यभावादिति वाच्यम्, उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य महता विशेषणे सति तदन्तविधिलाभात्। परममहत्परिमाणवानित्यत्र तु महतः परिमाणं महत्परिमाणं, परमं महत्परिमाणमिति षष्ठीसमासगर्भः कर्मधारय इति दिक्। ननु 'आन्महतः' इत्यत्र महत एव ग्रहणात् 'अष्टनः' इत्युत्तरसूत्रे अष्टनोरेव ग्रहणात् एकादशेत्यत्र कथमात्वमित्यत आह—**आदिति योगविभागादात्वमिति**। योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वादाह—**प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वेति**। **एकादशेति**। एकश्च दश चेति द्वन्द्वः। एकाधिका दशेति वा। आन्महत इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया महतीशब्दस्यापि जातीयर्प्रत्यये परे महताजातीयेति स्यादित्यत आह—**महतीशब्दस्येति**। नच परत्वात्पुंवत्त्वं बाधित्वा आत्वं स्यादिति वाच्यम्, 'आन्महतः' इत्यत्र

---

[1] समानम् अधिकरणं यस्य स समानाधिकरणः, शब्दस्य हि वाच्यतासंबन्धेनार्थोऽधिकरणं भवति तेनैकार्थकत्वं समानाधिकरणपदार्थः, समानविभक्तिकत्वं तेन फलितं, न तु तदेव लक्षणं गौरश्व इत्यादावतिव्याप्तेः।

कृते आत्वम् । महाजातीया । 'महतः आत्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च' (वा ३९५०) । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । 'अष्टनः कपाले हविषि' (वा ३९५१) अष्टाकपालः । 'गवि च युक्ते' (वा ३९५२) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । 'अच्प्रत्यन्वव—' (सू ९४३) इत्यत्र अच् इति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा । (८०८) **द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६।३।४७ ॥** आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अधिका[1] दशेति वा । द्वाविंशतिः[2] । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषा न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादिति भावः ।

महतः आत्वे इति । घास, कर, विशिष्ट एषु परतः महत आत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'आन्महतः' इत्यात्वे 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वे च सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**असामानाधिकरण्यार्थमिदमिति** । **महाकर इति** । महतो महत्या वा कर इत्यर्थः । **महाविशिष्ट इति** । महतो महत्या वा विशिष्टः, अधिक इत्यर्थः । **अष्टन इति** । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **अष्टाकपाल इति** । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । आत्वं सवर्णदीर्घः । **गवि च युक्ते इति** । वार्तिकमिदम् । तत्सूचयितुमाह—**वक्तव्यमित्यर्थ इति** । **अष्टागवं शकटमिति** । अष्टौ गावो यस्येति बहुव्रीहिः । आत्वं, सवर्णदीर्घः । अष्टभिर्गोभिर्युक्तमित्यर्थः । ननु 'गोरतद्धितलुकि' इति टज्विधेस्तत्पुरुषमात्रविषयत्वात् अष्टागवमिति कथमित्यत आह—**अच्प्रत्यन्ववेत्यत्रेति** । तत्पुरुषत्वे अष्टगवशब्दष्टजन्त एवेत्याह—**अष्टानामिति** । तथा च समाहारद्विगोस्तत्पुरुषत्वात् 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् सुलभ इत्यर्थः । नन्वष्टानां गवां समाहार इत्यर्थे शकटे कथमन्वयः, युक्तार्थवृत्तित्वाभावात्, कथं वा आत्वमित्यत आह—**तद्युक्तत्वादिति** । समाहारद्विगुरूपतत्पुरुषाट्टचि व्युत्पन्नस्य अष्टगव-

---

1 संख्येये ह्यादश त्रिषु । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरः ।

2 इदमप्यन्वाख्यानोपायमात्रं, वस्तुतः संख्यान्तराणि निरस्तावयवान्येकविंशत्यादीनि । अतएव तेभ्यः संख्याकार्यकृत्वसुजादिसिद्धिः । एकविंशतिभारद्वाजमिति संख्यासमासादिसिद्धिः । अन्यथा स्वाङ्गसमुदाये कल्याणपाणिपादा मयूरीत्यादौ स्वाङ्गत्वाभावेन स्वाङ्गाच्चोपसर्जनेति ङीषोऽभाववत्प्रकृते संख्यासमुदाये संख्याकार्यानुपपत्तिरिति शेखरोक्तिः ।

द्वित्राः। त्र्यशीतिः। 'प्राक्शतादितिवक्तव्यम्' (वा ३६५३)। नेह। द्विशतम्। द्विसहस्रम्। (८०९) त्रेस्त्रयः। ६।३।४८॥ त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु, त्रिदश त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक्छतादित्येव। त्रिशतम्। त्रिसहस्रम्। (८१०) विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्। ६।३।४९॥ अष्टनोऽपेक्ष

शब्दस्य लक्षणया अष्टभिर्योगैर्युक्ते वर्तमानस्य आत्वमित्यर्थः।

द्व्यष्टनः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—आत्स्यादिति। द्विशब्दस्य अष्टन्शब्दस्य च संख्यावाचके उत्तरपदे परे आत्स्यात्, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः। द्विशब्दस्योदाहरति—द्वादशेति। द्वौ च एकश्च द्व्येकाः, द्व्यधिकः एकः द्व्येका इत्यादौ तु नास्ति 'एकादिनवान्तानां परस्परं द्वन्द्वतत्पुरुषौ न स्तः' इति 'चार्थे' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। द्वाविंशतिरिति। द्वौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। 'स नपुंसकम्' इति क्लीबत्वं तु न। किंतु लोकात् स्त्रीत्वम्। इतरेतरयोगस्तु न, अनभिधानात्। द्व्यधिका विंशतिरिति तत्पुरुषो वा। अथाष्टन्शब्दस्योदाहरति—अष्टादशेति। अष्टौ च दश चेति द्वन्द्वः। अष्टाधिका दशेति वा। अष्टाविंशतिरिति। अष्टौ च विंशतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्त्रीत्वं लोकात्। अष्टाधिका विंशतिरिति वा। द्वित्रा इति। द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहः। 'संख्याव्यय' इति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' इति डच्। बहुव्रीहित्वादत्र द्विशब्दस्य आत्वं न। द्व्यशीतिरिति। द्वौ चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्त्रीत्वं लोकात्। द्व्यधिका अशीतिरिति वा। अत्राशीतिपरकत्वात् द्विशब्दस्यात्वं न। प्राक्शतादिति। 'अष्टनः संख्यायाम्' इत्येतत् शतप्रभृतिसंख्याशब्दे परे न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। द्विशतमिति। द्वौ च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः। द्व्यधिकं शतमिति वा। एवं द्विसहस्रमित्यत्रापि।

त्रेस्त्रयः। सन्धिवेलादिषु त्रयोदशेति पाठात् सकारान्तोऽयमादेश इत्याह—त्रयस्स्यादिति। पूर्वविषये इति। प्राक्शतात् संख्याशब्दे उत्तरपदे परतः, न तु बहुव्रीह्यशीत्योरित्यर्थः। त्रयोदशेति। त्रयश्च दश चेति, त्र्यधिका दशेति वा विग्रहः। सुब्लुकि त्रिशब्दस्य त्रयस्, रुत्वम्, उत्वम्, आद्गुणः। एवं त्रयोविंशतिरित्यपि। त्रिदशा इति। त्रिरावृत्ता दशेत्यर्थः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' इति डच्। नन्वत्र त्रिरित्यस्य 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुजन्तत्वात् समासेऽपि सुचः श्रवणापत्तिरित्यत आह—सुजर्थे बहुव्रीहिरिति। सुजर्थे क्रियाभ्यावृत्तौ लक्षणया विद्यमानस्य त्रिशब्दस्यैवात्र 'संख्याव्यय' इति बहुव्रीहिः न तु सुजन्तस्येत्यर्थः। त्र्यशीतिरिति। त्रयश्चाशीतिश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्त्रीत्वं लोकात्। त्र्यधिकाशीतिरिति वा। त्रिशतमिति। त्रयश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वः, त्र्यधिकं शतमिति वा। एवं त्रिस-

प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्-अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्-त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु। **(८११) एकादिश्चैकस्य चादुक्** ।६।३।७६॥ एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो विंशत्या सह समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकेन नविंशतिः एकान्नविंशतिः-एकाद्नविंशतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः। 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्' (वा ४००१-४००२)। षोडन्-षोडश-षड्धा-षोढा। (८१२) **परवल्लिङ्गं**

द्वन्द्वमित्यपि। **विभाषा चत्वारिंशत्**। व्यवहितस्यापि अष्टनोरित्यस्य सम्बन्धाय—**सर्वेषामिति**। अष्टनोऽस्त्रेश्चेत्यर्थः। तदाह—**अष्टनोऽश्चेति**।

एकादिश्च। 'न लोपो नञः' इत्यतः नञः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। तच्च प्रथमया विपरिणम्यते। 'नभ्राण्नपात्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते। तदाह—**एकादिर्नञ् प्रकृत्येति**। एकः आदिर्यस्येति विग्रहः। **एकस्य चादुगागमश्चेति**। आदुगिति अदुगिति वा छेदः। **नञो विंशत्येति**। न विंशतिरिति विग्रहे नञ्समासे सति नविंशतिशब्दस्य एकशब्देन तृतीयान्तेन सह एकेन नविंशतिरिति विग्रहे समास इत्यन्वयः। ननु तत्कृतत्वाद्यभावात् कथमिह तृतीयासमास इत्यत आह—**तृतीयेति योगविभागादिति। अनुनासिकविकल्प इति**। तृतीयासमासे कृते सुब्लुकि एक नविंशति इति स्थिते 'न लोपो नञः' इति प्राप्तस्य नकारलोपस्य प्रकृतिभावान्निवृत्तौ एकशब्दस्यादुगागमः, तत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः, सवर्णदीर्घः, एकाद् नविंशतिरिति स्थिते 'यरोऽनुनासिके' इति दकारस्य पक्षे अनुनासिकनकार इत्यर्थः। अदुगागमपक्षेऽपि पररूपं तु अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। एकेन न विंशतिरिति विग्रहवाक्यम्। एकेन हेतुना विंशतिर्न भवतीत्यर्थः। **एकान्नविंशतिः, एकाद्नविंशतिरिति**। अनुनासिकत्वे तदभावे च रूपम्। **एकोनविंशतिरित्यर्थ इति**। पर्यवस्यतीति शेषः। एकेन ऊनेति विग्रहः। 'पूर्वसदृश' इति समासः। साचासौ विंशतिश्च।

षष उत्वमिति। दतृशब्दे दशन्शब्दे च उत्तरपदे परे धाप्रत्यये च परे षष्शब्दस्य उत्वं उत्तरखण्डस्य दतृशब्दस्य दशन्शब्दस्य धाप्रत्ययस्य च आदेर्दकारस्य धकारस्य च ष्टुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः। ष्टुत्वमित्येव छेदः, न तु ष्टुत्वमिति प्रयोजनाभावात्। 'धासु वा' इति बहुवचनाद्विधार्थधाप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति भाष्यम्। धाप्रत्यये परे षष उत्वं वा स्यात्। ष्टुत्वं तु उत्वपक्षे तदभावपक्षे च पूर्ववाक्यान्नित्यमेवेति कैयटः। उत्वपक्ष एव नित्यं ष्टुत्वमिति हरदत्तः। **षोडन्निति**। षट् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्रादेशः, ऋकारस्य इत्वम्। अन्त्यषकारस्य उत्वम्। आद्गुणः, दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः, सुप्रत्यये उगित्वान्नुम्, सुलोपः, संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः। षोडन्

द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥ एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः' वा १५४५) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः । (८१३) पूर्ववदश्ववडवौ ।२।४।२७॥ द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ।

इति रूपम् । **षोडशेति** । षट् च दश चेति, षडधिका दशेति वा विग्रहः । अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आद्गुणः, दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः । हरदत्तमतमनुसृत्य उत्त्वाभावपक्षे धात्रु वेत्यस्योदाहरति—**षड्धेति** । 'सङ्ख्याया विधार्थे धा' अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वाभावपक्षे तु ष्टुत्वमपि न भवति । 'झलां जशोऽन्ते' इति जशत्वेन षकारस्य ड इति भावः । उत्त्वपक्षे उदाहरति—**षोढेति** । धाप्रत्ययः, अन्त्यस्य षकारस्य उत्त्वम्, आद्गुणः, ष्टुत्वेन धस्य ढ इति भावः । कैयटमते तु उत्वाभावपक्षेऽपि ष्टुत्वं नित्यमेव । षड्ढा । कैयटमतमेव युक्तम्, षोढा, षड्ढा इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

परवल्लिङ्गम् । परवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तदाह—**एतयोः परपदस्येवेति** । द्वन्द्वपदमत्र इतरेतरयोगद्वन्द्वपरम्, समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इत्यस्य तदपवादत्वात् । **कुक्कुटमयूर्याविमे इति** । अत्र द्वन्द्वे अवयवलिङ्गेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । **अर्धपिप्पलीति** । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अस्य एकदेशिसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्वपदलिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गार्थं विधिः । अत्र 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति षष्ठ्यन्तमर्थपरम् । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवंच कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यनुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गम् । **द्विगुप्राप्तेति** । द्विगु, प्राप्त, आपन्न, अलंपूर्व, गतिसमास एतेषु परवल्लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । **पञ्चस्विति** । उत्तरपदस्य नपुंसकत्वात् समासस्य नपुंसकत्वं प्राप्तं न भवति, किन्तु विशेष्यलिङ्गमेव । **प्राप्तजीविक इति** । अत्र उत्तरपदस्य जीविकाशब्दस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य न भवति । अलंपूर्वस्योदाहरति—**अलं कुमार्यै, अलंकुमारिरिति** । अत्र उत्तरपदकुमारीलिङ्गं समासस्य न भवति । नन्वत्र तदर्थादियोगाभावान्न चतुर्थीसमासः । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इत्यपि न भवति, तस्य समासस्य नित्यत्वेन अलं कुमार्यै इति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनानुपपत्तेरित्यत आह—**अत एवेति** । 'एकविभक्ति च' इति कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः । गतिसमासमुदाहरति—**निष्कौशाम्बिरिति** । अत्र कौशाम्बीशब्दलिङ्गं समासस्य

---

१ वस्तुतस्तु अलंशब्दस्य प्रादित्वाभावात्पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इत्यनेनाऽप्राप्तावपि 'अषडक्षेति'सूत्रे 'अलंकर्मालंपुरुषेत्यादिपाणिनिनिर्देशाज्ज्ञापकात् समासः ।

(८१४) रात्राह्नाहाः पुंसि ।२।४।२७॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' (लि १३१)। द्विरात्रम् त्रिरात्रम् गणरात्रम् । **(८१५) अपथं नपुंसकम् ।२।४।३०॥** तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु. अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपन्थाः ।

न भवति । यद्यपि निरादिसमास एवायम्, न तु गतिसमासः, प्रादिग्रहणमगत्यर्थमित्युक्तेः । तथापि गतिसमासग्रहणं प्रादिसमासोपलक्षणमित्याशयः ।

पूर्ववदश्ववडवौ । अश्वश्च वडवा च इति द्वन्द्वे परवल्लिङ्गं बाधित्वा पूर्ववल्लिङ्गार्थमिदम् । अश्ववडवाविति द्वन्द्वः पूर्वपदस्य लिङ्गं लभते इत्यर्थे बहुवचने विभक्त्यन्तरे च न स्यादित्यत आह—**द्विवचनमतन्त्रमिति** । उपलक्षणमिदम् । द्विवचनं विभक्तिश्चेति द्वयमपि अविवक्षितमित्यर्थः । पूर्ववद्ग्रहणमत्र लिङ्गम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः । **रात्राह्नाहाः** । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवृत्तं प्रथमाबहुवचनेन विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यते, तदन्तविधिः । रात्राह्नाहान्तद्वन्द्वतत्पुरुषाः पुंसीत्यर्थः । फलितमाह—**एतदन्ताविति** । परवल्लिङ्गतापवादः । ननु अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । नच नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्वविधिरपवाद इति वाच्यम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन अस्य पुंस्त्वविधेः परवल्लिङ्गतामात्रापवादत्वात् । तस्मादहोरात्राविति इतरेतरद्वन्द्व एवेहोदाहर्तुमुचित इत्यत आह— **अनन्तरत्वादिति** । **अयमिति** । पुंस्त्वविधिरिति शेषः । **अहोरात्र इति** । अहश्च रात्रिश्च तयोस्समाहार इति द्वन्द्वे परत्वान्नपुंसकत्वम् अपवादत्वात् परवल्लिङ्गमपि बाधित्वा अनेन पुंस्त्वम् । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच् । **पूर्वाह्ण इति** । अह्नः पूर्वमित्येकदेशिसमासः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् । 'अह्नोऽह्नः' इत्यह्नादेशः । परवल्लिङ्गं नपुंसकं च बाधित्वा पुंस्त्वम् । **द्व्यह इति** । द्वयोरह्नोस्समाहार इति विग्रहे द्विगुः, टच्, 'न संख्यादेस्समाहारे' इत्यह्नादेशनिषेधः । परवल्लिङ्गं बाधित्वा पुंस्त्वम् । उत्तरपदस्याहन्शब्दस्य अकारान्तत्वाभावान्न स्त्रीत्वम्, समासान्तस्य समासभक्तत्वात् । **संख्यापूर्वं** । लिङ्गानुशासनसूत्रमिदम् । न त्वष्टाध्यायीस्थं सूत्रम्, नापि वार्तिकम्, भाष्ये अदर्शनात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्यस्यायमपवादः । **द्विरात्रमिति** । समाहारद्विगुः । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यच् । **गणरात्रमिति** । गणशब्दो बहुपर्यायः, 'बहुगणवतु' इति संख्यात्वम् । गणानां रात्रीणां समाहार इति द्विगुः, अच् ॥

अपथं नपुंसकम् । न पन्थाः इति विग्रहे नञ्समासे नञो नस्य लोपे 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये टिलोपे अपथशब्दः, स नपुंसकमित्यर्थः । परवल्लिङ्गतापवादः । **तत्पुरुष इत्येवेति** । 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वन्द्व-

(८१६) अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि । (८१७) जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १।२।५८॥ एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः । (८१८) अस्मदो द्वयोश्च । १।२।५९॥ एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे, अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (वा ७२१)। पटुरहं ब्रवीमि । (८१९) फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १।२।६०॥ द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके। (८२०) तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्। १।२।६३॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति

ग्रहणं तु नानुवर्तते, अयोग्यत्वात् । अन्यत्र त्विति । बहुव्रीहावित्यर्थः । अपन्थाः इति । 'पथो विभाषा' इति समासान्तविकल्पः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थमेवेदं सूत्रम् । अर्धर्चाः । बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणमित्याह—अर्धर्चादय इति । अर्धर्चमिति । ऋचोऽर्धमिति विग्रहे 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'ऋक्पूः' इति अच् । परवल्लिङ्गं क्लीत्वं बाधित्वा पुंनपुंसकत्वविकल्पः । जात्याख्यायां । आकृत्यधिकरणन्यायेन घटादिशब्दानां जातिवाचकत्वाज्जातेश्चैकत्वादेकवचनमेव स्यादित्यारम्भः । जातिशब्दे एकत्वे बहुवचनं वा स्यादित्यक्षरार्थः । तथा सति ब्राह्मणाः भोज्या इत्यादौ विशेषणान्न स्यादित्याशङ्क्य एकस्मिन्नर्थे विद्यमानः शब्दः बहूनर्थान् वक्तिः, एकार्थो बहुवद्भवतीति लभ्यते इत्यभिप्रेत्याह—एकोऽप्यर्थ इति । बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं लभत इत्यर्थः । अस्मदो द्वयोश्च । सविशेषणस्येति । 'त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इत्यत्र तु अवयवगतबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । फल्गुनी । नक्षत्रे इति प्रथमाद्विवचनम् । नक्षत्रे यद्यभिधीयेते इत्यर्थः । तेन द्वयोरित्यनुकर्षः । तदाह—द्वित्वे इति । पूर्वे प्रोष्ठपदे इति । स्त्रीत्वादौकरशीभावः । 'प्रोष्ठपदा भाद्रपदा स्त्रियाम्' इत्यमरः । फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले जाते इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण् । 'लुबविशेषे' इति लुप् । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ' इति टः । टित्वात् ङीप् ।

तिष्यपुनर्वस्वोः । विशाखानुराधा इति । विशाखे च अनुराधाश्चेति विग्रहः । तिष्यपुनर्वसव इति । तिष्यश्च पुनर्वसू चेति विग्रहः । तिष्यशब्दात्

१ भाष्ये तु 'जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं,यदा तु सामान्याभिधानं तदेकवचनं भविष्यतीत्येतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम्।

किम्। विशाखानूराधाः। नक्षत्रेति किम्। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। (८२१) **स नपुंसकम्** ।२।४।१७॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवम्। दन्तोष्ठम्। 'अकारान्तोत्तरपदो[1] द्विगुः स्त्रियामिष्टः' (वा १५५६)। पञ्चमूली। 'आबन्तो वा' (वा १५५७) पञ्चखट्वम्—पञ्चखट्वी। 'अनो नलोपश्च, वा च द्विगुः स्त्रियाम्' (वा १५५८) पञ्चतक्षी—पञ्चतक्षम्। 'पात्राद्यन्तस्य न' (वा १५५९)। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्। 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा' (वा १५५३) पुण्याहम्। सुदिनाहम्। 'पथः संख्याव्य-

---

पुनर्वसुशब्दाच्च 'नक्षत्रेण युक्तः' इत्यण्। 'लुबविशेषे' इति लुप्। ततो जातार्थे सन्धिवेलाद्यण्। 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुक्। जात्याख्यायामित्यादिचतुस्सूत्र्या अत्र संगतिश्चिन्त्या। **स नपुंसकम्**। 'द्विगुरेकवचनम्' इति द्विगुः 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति द्वन्द्वश्च तच्छब्देन परामृश्यते। तौ च समाहारार्थावेव विवक्षितौ, व्याख्यानात्। तदाह—**समाहारे इति**। **पञ्चगवमिति**। पञ्चानां गवां समाहार इति द्विगुः। **दन्तोष्ठमिति**। दन्ताश्च ओष्ठौ चेति विग्रहः। 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इति समाहारद्वन्द्वः। **अकारान्तेति**। अकारान्तम् उत्तरपदं यस्येति विग्रहः। 'स नपुंसकम्' इत्यस्यापवादः। **पञ्चमूलीति**। समाहारद्विगुः, स्त्रीत्वं, 'द्विगोः' इति ङीप्। **आबन्तो वेति**। स्त्रियां वेति वक्तव्यमित्यर्थः। **पञ्चखट्वमिति**। समाहारद्विगुः। नपुंसकत्वे ह्रस्वः। **पञ्चखट्वीति**। उपसर्जनह्रस्वत्वे अदन्तत्वात्, 'द्विगोः' इति ङीप्। **अनो नलोपश्चेति**। अन इत्यावर्तते। एकं प्रथमया विपरिणतं द्विगुरित्यत्रान्वेति। तदन्तविधिः। अन्नन्तो द्विगुः स्त्रियां वा स्यात्, अनो नस्य लोपः स्यादित्यर्थः। वाग्रहणं स्त्रियामित्यत्रैव संबध्यते, न तु नलोपेऽपि। तेन स्त्रीत्वाभावेऽपि नलोपः। **पञ्चतक्षीति**। पञ्चानां तक्ष्णां समाहार इति द्विगुः, स्त्रीत्वं, नलोपः, 'द्विगोः' इति ङीबिति भावः। **पञ्चतक्षमिति**। समाहारद्विगुः। स्त्रीत्वाभावपक्षे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं, नलोप इति भावः। न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य तक्षन्शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् 'न लोपः प्रातिपदिक' इत्यनेन नलोपो भविष्यतीति वाच्यम्, 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्।

पात्राद्यन्तस्य नेति। पात्रादिर्गणः। तदन्तस्य समाहारद्विगोः न स्त्रीत्वमिति वक्तव्यमित्यर्थः। **पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगमिति**। स्त्रीत्वाभावे 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वमिति भावः। **पुण्येति**। पुण्यसुदिनाभ्यां परः यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। 'रात्राह्न' इत्यस्या-

---

1 उत्तरपदग्रहणात् पञ्चराजम् इत्यादौ न स्त्रीत्वं, टचः समासान्तावयवत्वेन उत्तरपदस्य राजन्शब्दस्याकारान्तत्वाभावात्।

यादेः' (वा १५५४)। संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम्। विरूपः पन्थाः विपथम्। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। सुपन्थाः, अतिपन्थाः। 'सामान्ये नपुंसकम्' (वा ५०४३)। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्। (८२२) **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः**।२।४।१९॥ अधिकारोऽयम्। (८२३) **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु**।२।४।२०॥ कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुश-

---

पवादः। **पुण्याहमिति**। पुण्यम् अहरिति कर्मधारयः, 'राजाहः' इति टच्, टिलोपः। 'उत्तमैकाभ्यां च' इति अह्नादेशनिषेधः। **सुदिनाहमिति**। सुदिनम् अहरिति कर्मधारयः, टच्, टिलोपः, प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्द इति न पौनरुक्त्यम्। **पथः संख्याव्ययादेरिति**। नपुंसकत्वं वक्तव्यमिति शेषः। संख्याव्ययेति समाहारद्वन्द्वः। संख्याव्ययमादिरिति कर्मधारयः, दिग्योगे पञ्चमी, पर इति शेषः, पथ इति कृतसमासान्तादकारान्तात् प्रथमा। तदाह—**संख्याव्ययादेरिति**। परवल्लिङ्गतापवादः। **त्रिपथमिति**। 'ऋक्पूः' इति अप्रत्ययः, टिलोपः। एवं विपथमित्यपि। 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति समासः। **सुपन्थाः, अतिपन्थाः इति**। 'स्वती पूजायाम्' इति समासः। 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः। आवश्यकत्वादनेन सिद्धे 'अपथं नपुंसकम्' इति न कार्यम्।

सामान्ये नपुंसकमिति। न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषणसंनिधाने सति स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरनभिव्यक्तौ 'उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्।' इति लक्षलक्षितनपुंसकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव 'दाण्डिनायन' इति सूत्रभाष्ये एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, नपुंसकं लिङ्गसर्वनामेत्युक्तम्। **मृदु पचतीति**। क्रियाविशेषणमिदं द्वितीयान्तम्। पचेर्हि विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः। तत्र विक्लित्त्यंशे मृदुत्वमन्वेति। विक्लित्तिश्च व्यापारे साध्यत्वेनान्वेति। तथाच मृदु पाकं करोतीत्यर्थः। तथाच धातूपात्तव्यापारं प्रति कर्मीभूतेन विक्लित्त्यंशेन सामानाधिकरण्यात् मृद्विति द्वितीया। यत्र तु धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ, तत्र हि यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थः। तत्र क्रियाविशेषणस्य तृतीयान्तत्वमेव 'ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः' इत्यादावित्यन्यत्र विस्तरः। **प्रातः कमनीयमिति**। रमणीयमित्यर्थः। अत्रापि प्रातरित्यव्ययस्य विशेष्यस्यालिङ्गत्वात् तद्विशेषणस्य कमनीयशब्दस्यानव्ययस्य लिङ्गविशेषावगमकत्वाभावात् नपुंसकत्वमेवेति भावः। इदं चानियतलिङ्गविषयम्। तेन आदिं पचति प्रातरादिरित्यत्र न भवति, आदिशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात्।

तत्पुरुषोऽनञ्। नञ्समासकर्मधारयाभ्यां भिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्य-

---

१उशीनरः गान्धारः,स एव आधुनिकः कन्दाहारदेशः उत्तरीयसीमाप्रान्तमुल्लङ्घ्य वर्तते।

मस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायाम् किम् । वीरण-कन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था । (८२४) **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥** उपज्ञान्तः उमक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । (८२५) **छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥** छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । 'विभाषा सेना'—(सू ८२८) इति विकल्पस्यायमपवादः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति तु 'आ समन्तान्निषादिन्यः' इत्याङ्श्लेषो बोध्यः । (८२६) **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥** राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्त-

---

भागित्यर्थः । तदाह—**अधिकारोऽयमिति** । 'परवल्लिङ्गम्' इत्यतः प्रागिति शेषः । **संज्ञायां कन्था** । सुगममेव । **उपज्ञा** । उपज्ञायते प्रथमं ज्ञायत इत्युपज्ञा । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते आरभ्यते इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधः । उपज्ञा चोपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्पुरुषः इत्यस्य विशेषणमिदम्, तदन्तविधिः, 'स नपुंसकम्' इत्यतो नपुंसकमित्यनुवर्तते । तदाह—**उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्चेति** । तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ विवक्षितौ । आदिशब्दो भावप्रधानः प्राथम्ये वर्तते । तयोरादिः प्राथम्यं तदादिः । तस्य आचिख्यासा आख्यातुमिच्छा, विवक्षायामिति यावत् । तदाह—**तयोरादिरित्यादि** । **पाणिनेरुपज्ञेति** । कर्तरि षष्ठी । **पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थ इति** । पाणिनिना प्रथमं ज्ञायमान इत्यर्थः । इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः । **नन्दोपक्रमं द्रोण इति** । नन्देनारभ्यमाण इत्यर्थः । कर्तरि षष्ठ्याः समासः । **छाया बाहुल्ये** । छायया तत्पुरुषस्य विशेषणात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**छायान्त इति** । **पूर्वपदार्थेति** । कस्य बाहुल्ये इत्याकाङ्क्षायाम् आपादकद्रव्यनिमित्तकत्वात् छायायाः तद्बाहुल्ये इति गम्यते । तच्चापादकद्रव्यमर्थात् पूर्वपदार्थभूतमिति भावः । बाहुल्ये किम् । कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया ।

सभा । राजा च अमनुष्यश्च राजामनुष्यौ, तौ पूर्वौ यस्याः सा राजामनुष्य-

---

१ स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्' इति कोशात् यस्य मूलमुशीरं भवति तादृशं तृणं वीरणं तेषां कन्थेत्यर्थः ।

२ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वाऽऽरम्भ उपक्रमः इत्यमरः । तेन पाणिनिसमवेताद्यज्ञानविषयो ग्रन्थ इत्यादिरर्थः ।

३ रघुवंशे चतुर्थे सर्गे श्लोके २० एष प्रयोगः ।

त्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। 'पर्यायस्यैवेष्यते' (वा ४११) नेह, राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षस्सभम्, पिशाचसभम्। (८२७) **अशाला च**। २। ४। २४॥ सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्रीसभम्। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किम्। धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः। (८२८) **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्**। २। ४। २५॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मणसेना। यवसुरम्—यवसुरा। कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया। गोशालम्—गोशाला। श्वनिशम्[1]—श्वनिशा। 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' (सू ८२२) इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना।

॥ इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥

पूर्वा इति विग्रहः। सभया तत्पुरुषविशेषणात्तदन्तविधिः। राजशब्देन राजपर्याय एव विवक्षितः, न तु राजन्शब्दः। तदाह—**राजपर्यायपूर्व इति**। **इनसभं, ईश्वरसभमिति**। इनस्य ईश्वरस्य वा सभेति विग्रहः। इनेश्वरशब्दौ राजपर्यायाविति भावः। पर्यायमात्रग्रहणे प्रमाणं दर्शयति—**पर्यायस्यैवेष्यत इति**। भाष्यकृतेति शेषः। 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितमिति भावः। **राजसभेति**। राजन्शब्दपूर्वकत्वेऽप्यत्र राजपर्यायपूर्वकत्वं नास्तीति भावः। **चन्द्रगुप्तसभेति**। चन्द्रगुप्त इति राजविशेषस्य नाम, न तु तत्पर्याय इति भावः। नन्वमनुष्यपूर्वकत्वात् देवसभेत्यादावपि स्यादित्यत आह—**अमनुष्यशब्दो रूढ्येति**। असुरशब्दो दैत्यानिवेति भावः। **अशाला च**। अशालार्थकस्यर्थः। सभाशब्दः शालायां सङ्घातार्थे च वर्तते। तत्र राजामनुष्यपूर्वकस्य शालावाचिनः सभाशब्दस्य पूर्वसूत्रे क्लीबत्वमुक्तम्। संप्रति संघातवाचिनः सभाशब्दस्य क्लीबत्वमुच्यत इत्याह—**संघातार्था या सभेति**। सभाशब्द इत्यर्थः। **विभाषा सेना**। प्रथमार्थे षष्ठी। तत्पुरुष इत्यनुवृत्तं सेनादिभिर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। तदाह—**एतदन्त इति**। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। **श्वनिशमिति**। शुनो निशेति विग्रहः। कृष्णचतुर्दशीत्याहुः। 'शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः' इति तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्ये स्थितम्। **दृढसेन इति**। दृढा सेना यस्येति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषत्वाभावात् न क्लीबत्वविकल्पः। **असेनेति**। तत्पुरुषत्वेऽपि नञ्समासत्वान्न क्लीबत्वविकल्पः। **परमसेनेति**। कर्म-

[1] 'यस्यां मत्ता निशि श्वानः श्वनिशं श्वनिशा च सा' इति केशवः। शुनश्च चतुर्दश्यामुपवसतः पश्याम इति तिर्यगधिकरणे शाबरभाष्यात् कृष्णचतुर्दशी श्वनिशा।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् । १९ ।

(८२९) शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥ अधिकारोऽयम् । 'द्वितीया श्रित'-(सू ६८३) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त मित्यर्थः । (८३०) अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो

धारयत्वात् न क्लीबत्वम् । 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' इत्यधिकारस्य अत्रैव प्रयोजनमिति कैयटे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ॥

शेषो बहुव्रीहिः । त्रिकस्येति । विभक्तेरित्यर्थः । ननु द्वितीया श्रित ' इति 'तृतीया तत्कृत' इति 'चतुर्थी तदर्थ' इति 'पञ्चमी भयेन' इति 'षष्ठी' इति ' सप्तमी शौण्डैः ' इति च द्वितीयादिविभक्तीनां षण्णां समासो विहितः । विशेषणं विशेष्येणेत्यादिना तु प्रथमाया अपि समासो विहितः, अतः शेषविभक्तिर्दुर्लभेत्यत आह— विशिष्येति । विशेषणसमासस्य वस्तुतः प्रथमाविभक्तौ प्रवृत्तावपि प्रथमाविभक्तिं विशिष्य उच्चार्य विधानाभावात् समासविधिषु विशिष्यनिर्दिष्टद्वितीयादिविभक्तिषट्कापेक्षया शेषः प्रथमाविभक्तिरिति भावः । तदाह—प्रथमान्त मित्यर्थ इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

अनेकमन्यपदार्थे । प्रथमान्तमिति । शेषग्रहणानुवृत्तिलभ्यमिदम् । एवं च सुप्सुपेति नानुवर्तते, प्रयोजनाभावात् । अनेकं सुबन्तमिति पाठेऽपि प्रथमान्तमित्यर्थः । अन्येति । उपस्थितप्रथमान्तातिरिक्तेत्यर्थः । एवंच पञ्चभिर्भुक्तमन्नं मस्य सः पञ्चभुक्तः इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं ' बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ' इति वार्तिकं यद्भाष्ये स्थितं, यच्च वृष्टे देवे यो गतः सः वृष्टदेव इति बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थं ' अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ' इति वार्तिकं, तदुभयमपि न कर्तव्यमित्याह—अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितमिति । शेषग्रहणादिति शेषः । शेषग्रहणात् प्रथमान्त इति लभ्यत इति हि भाष्यम् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य इत्यत्र च समस्यमानपदयोरेकस्याप्रथमान्तत्वान्न बहुव्रीहिरिति फलितम् । प्रथमान्तातिरिक्तस्य पदस्यार्थे वर्तमानं समस्यते इत्यर्थाश्रयणाद्वृष्टे देवे गतः इत्यत्रापि न बहुव्रीहिरिति फलितमिति भावः । तत्र द्वितीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—प्राप्तमिति । 'ग-

हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा १३६०) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा १३६१) अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । ['अव्ययानां च' उच्चैर्मुखः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च' । सप्तम्यन्तं उपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समासः उत्तरपदलो-

---

त्यर्थाकर्मक ' इति कर्तरि क्तः । अत्र विग्रहवाक्ये ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमित्येवं ग्रामस्य विशेषणतया, विशेष्यत्वेन तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । समासे तु एकार्थीभावमहिम्ना उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतः ग्राम इत्येवं ग्रामस्य विशेष्यतया, तद्विशेषणतया तु प्राप्तस्य उदकस्य बोधः । एवमुत्तरत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासो ज्ञेयः । अथ तृतीयार्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**ऊढरथोऽनड्वानिति** । ऊढो रथो येनेति विग्रहः । अथ चतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**उपहृतपशू रुद्र इति** । उपहृतः पशुः यस्मै इति विग्रहः । अथ पञ्चम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**उद्धृतौदना स्थालीति** । उद्धृतः ओदनः यस्या इति बहुव्रीहिः । अथ षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**पीताम्बरो हरिरिति** । पीतमम्बरं यस्येति विग्रहः । अथ सप्तम्यर्थबहुव्रीहिमुदाहरति—**वीरपुरुषको ग्राम इति** । वीराः पुरुषाः यस्मिन्निति विग्रहः । ' शेषाद्विभाषा ' इति कप् । अत्र कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात् प्रथमैव । **प्रथमार्थे तु नेति** । अन्यपदार्थशब्देन प्रथमान्तातिरिक्तद्वितीयाद्यन्तार्थस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः । **व्यधिकरणानामपि नेति** । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्तेरिति भावः ।

प्रादिभ्यः । प्रादिभ्यः परं यद्धातुजप्रकृतिकप्रथमान्तं तस्य अन्येन प्रथमान्तेन बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्र बहुव्रीहौ प्रादिभ्यः परस्य उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपश्च विकल्पेन वाच्य इत्यर्थः । अत्र बहुव्रीहिरित्यनुवादः, लोपस्यैव विधिः । **प्रपतितपर्ण इति** । प्रकृष्टं पतितं प्रपतितम् । ' प्रादयो गताद्यर्थे ' इति समासः । प्रपतितं पर्णं यस्मादिति विग्रहः । **प्रपर्ण इति** । प्रपतितेति पूर्वपदे धातुजस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । **नञोऽस्त्यर्थानां** । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां सुबन्तानां बहुव्रीहिर्वाच्यः । तत्रास्त्यर्थवाचिनामुत्तरपदभूतानां लोपश्च वा वक्तव्य इत्यर्थः । **अविद्यमानपुत्र इति** । न विद्यमान इति नञ्समासः । नञो नलोपः । अविद्यमानः पुत्रो यस्येति विग्रहः । **अपुत्र इति** । अस्त्यर्थकविद्यमानशब्दस्य लोपे रूपम् । अत्रापि बहुव्रीहिरित्यनुवादः । **अव्ययानां चेति** । बहुव्रीहिर्वाच्य इति शेषः । **उच्चैर्मुख इति** । उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया सप्तम्यन्तत्वेन प्रथमान्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहौ वचनम् ।

---

१ इत आरभ्य कोष्ठकान्तर्गतः पाठः प्रक्षिप्तः ।

परश्च भवतीत्यर्थः । कण्ठेस्थः कालः यस्य सः कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः । 'सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च' । केशानां सङ्घातश्चूडा यस्य सः केशचूडः सुवर्णस्य विकारः अलङ्कारो यस्य सः सुवर्णालङ्कारः । 'अस्तिक्षीरादयश्च'] । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ।

(८३१) स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति । सप्तम्यन्तोपमानसहिते पूर्वपदे यस्य तत् सप्तम्युपमानपूर्वपदम्, तस्य समस्तपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः। समस्तपदात्मके पूर्वपदे यदुत्तरपदं तस्य लोपश्च वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र सप्तम्यन्तसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—**कण्ठेस्थः कालो यस्य सः कण्ठेकाल इति** ।' सुपि स्थः' इति कः । कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठस्थः । उपपदसमासः। 'अमूर्धमस्तकात्' इति सप्तम्या अलुक् । कण्ठेस्थ इति समस्तपदम् । तस्य कालशब्देन बहुव्रीहिरित्यनुवादः । सुपो लुक् । तत्र कण्ठस्थेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं सप्तम्यन्तपदसहितं तस्मिन् यदुत्तरपदं स्थेत्येतत् तस्य लोपो वाचनिकः । कण्ठेकाल- इति सप्तम्यन्तपदघटितसमासगर्भो बहुव्रीहिः । तदवयवभूतसप्तम्याः 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यलुक् । अथ उपमानसहितसमस्तपूर्वपदकं बहुव्रीहिमुदाहरति—**उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुख इति** । उष्ट्रस्य मुखमिवेति विग्रहे षष्ठीतत्पुरुषः । मुखशब्दो मुखसदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यनुवादः । तत्र उष्ट्रमुखेत्येतद्बहुव्रीहेः पूर्वपदं तस्मिन् उत्तरपदस्य मुखशब्दस्य लोपो वाचनिकः । **संघातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्चेति** । षष्ठ्यन्तात्परस्य उत्तरपदस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः । षष्ठ्यन्तादुत्तरपदस्य लोपश्च । **केशानां संघातश्चूडा यस्य सः केशचूड इति** । संघातशब्दस्य लोपे रूपम् । **सुवर्णस्य विकारोऽलंकारः यस्य सः सुवर्णालंकार इति** । अत्र विकारशब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे रूपम् । **अस्तिक्षीरादयश्चेति** । अस्तिक्षीरादयो बहुव्रीहावुपसंख्येया इत्यर्थः । अस्तिक्षीरा गौरित्यत्र अस्तीत्यस्य तिङन्ततया प्रथमाविभक्त्यन्तत्वाभावादप्राप्ते बहुव्रीहाविदं वचनम् । वस्तुतस्तु वचनमिदं नारब्धव्यमित्याह—**अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति** । विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपातितत्वादस्तीति ' स्वरादिनिपातमव्यय'मित्यव्ययं विद्यमानार्थकम् । ततः सोः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रथमान्तत्वादेव सिद्धेरिदं वचनं न कर्तव्यमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'अस्तिक्षीरादिवचनं न वाव्ययत्वात्' इति ।

स्त्रियाः पुंवत् । भाषितपुंस्कादनूङिति समस्तमेकपदं स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**भाषितपुंस्कादिति** । अनूङित्यस्य व्या-

बहुव्रीहिः। निपातनात्पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते[1] यदुक्तपुंस्कं तस्मात्परं ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। 'गोस्त्रियोः–(सू ६५६) इति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा

ख्यानम्—ऊङोऽभाव इति। अर्थाभावेऽव्ययीभावः, नञ्तत्पुरुषो वा। भाषितपुंस्कादिति दिग्योगे पञ्चमी। पर इति प्रथमान्तमध्याहार्यम्। तथाच भाषितपुंस्कात् परः अनूङ् यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरिति फलति। ननु समासे सति पञ्चम्या लुक्प्रसङ्ग इत्यत आह—निपातनात् पञ्चम्या अलुगिति। इदमुपलक्षणम्। निपातनात् अप्रथमान्तस्यापि बहुव्रीहिः परशब्दलोपश्चेत्यपि बोध्यम्। यद्वा, अत एव निपातनादप्रयुज्यमानेऽपि परशब्दे तदर्थे गम्ये पञ्चमी। नन्वेवमपि स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति यदि विशेषणं स्यात्, तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ इति षष्ठी श्रूयेतेत्यत आह—षष्ठ्याश्च लुगिति। निपातनादित्यनुषज्यते। भाषितः पुमान् येन तद्भाषितपुंस्कम् तदस्यास्तीति अर्शआद्यच्। पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्र व्याख्यातमेतत्। तदाह—तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति। स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येति। स्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः। स्त्रिया इति षष्ठ्यन्तं न स्त्रीप्रत्ययपरमिति भावः। पुंवदिति रूपातिदेशः पुंस इव पुंवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः। तदाह—पुंवाचकस्येव रूपमिति। स्त्रियामिति सप्तम्यन्तमपि न स्त्रीप्रत्ययपरं किन्तु स्त्रीलिङ्गपरम्। तच्च 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकृते उत्तरपदेऽन्वेति। तदाह—स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे इति। अपूरणीप्रियादिष्वित्येतद्व्याचष्टे—न तु पूरण्यां प्रियादौ च परत इति। पूरणीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीलिङ्गः पूरणप्रत्ययान्तो विवक्षित इति ज्ञेयम्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति किम्, कुटीभार्यः। अत्र पुंवत्त्वं न भवति, कुटीशब्दो घटे पुंलिङ्गः, गेहे तु स्त्रीलिङ्ग इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्। स्त्रीप्रत्ययः पुंवत्स्यादित्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः पर्यवस्येत्। ततश्च पट्वी भार्या यस्य सः पटुभार्यः इत्यत्र उत्तरपदपरनिमित्तमाश्रित्य ङीषो लोपे तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादुकारस्य यण् स्यात्।

ह्रस्व इति। चित्रा गावो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुब्लुकि सति अ-

---

[1] भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्ति निमित्तभूतेऽर्थे इति बहुव्रीह्युत्तरमर्श आद्यचा लब्धोऽयमर्थ इति भावः। एवं च गर्भिणी प्रसूता इत्यादि शब्दानां 'गर्भीव्रीहिः प्रसूतोऽय' मित्यादि प्रयोगे पुंस्त्वेऽपि समानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात् गर्भिभार्यः प्रसूतभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वाऽप्राप्त्या 'स्त्रियाः पुंवत्' इति योगविभाग रूपो यत्नः कार्य इति भाष्ये ध्वनितं शेखरे प्रपञ्चितम्।

अस् गो अस्' इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः। रूपवद्भार्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्–चित्राजरतीगुः–जरतीचित्रागुर्वा। एवं दीर्घातन्वीजङ्घ –तन्वीदीर्घाजङ्घ। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति। वस्तुतस्तु[1] नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। 'आनङ् ऋतः'–(सू ९२१)

नेकमिति प्रथमान्तनिर्दिष्टतया, विग्रहे नियतविभक्तिकतया वा उपसर्जनत्वे सति चित्रगोशब्दे ओकारस्य 'गोस्त्रियोः' इत्युकारो ह्रस्व इत्यर्थः। ननु चित्रा गाव इति लौकिकसमासाभ्युपगमे सुपो लुकः प्राक् चित्रा अस् इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे गा अस इत्यत्र पूर्वरूपे च एकादेशे कृते तस्य परादिवत्त्वेन आसो लुकि चित्रशब्दे अकारो न श्रूयेत चित्रगुरित्यत्र उकारश्च न श्रूयेत, पूर्वान्तवत्त्वे तु परिशिष्टस्य सकारमात्रस्य सुप्त्वाभावाल्लुक् न स्यादित्यत आह—**चित्रा अस् इति**। गोशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् तद्विशेषणत्वाच्चित्रेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्यरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति न्यायात् प्रागेव पूर्वसवर्णदीर्घात् सुब्लुगिति भावः। **चित्रगुरिति**। बहुव्रीहौ ह्रस्वत्वे चित्राशब्दस्य पुंवत्त्वमिति भावः। **रूपवद्भार्य इति**। रूपवती भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र उपसर्जनह्रस्वः। रूपवतीशब्दस्य पुंवत्त्वम्। ननु चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे कथं त्रिपदबहुव्रीहिः, 'सुप् सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यत आह—**अनेकोक्तेरिति**। शेषग्रहणात् प्रथमान्तमिति लब्धम्। एकस्य प्रथमान्तस्य समासो नोपपद्यते, समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। ततश्चार्थादनेकं प्रथमान्तमिति सिद्धे पुनरनेकग्रहणात् द्विबहूनां प्रथमान्तानां बहुव्रीहिरिति भाष्ये स्पष्टमिति भावः। **अत्रेति**। त्रिपदबहुव्रीहावित्यर्थः। **चित्राजरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वेति**। गां प्रति चित्रात्वस्य जरतीत्वस्य च विशेषणत्वाविशेषात् अन्यतरस्य 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपात इति भावः। **एवं दीर्घेति**। दीर्घे तन्व्यौ जङ्घे यस्येति विग्रहः। उभयत्रापि पूर्वमध्यपदयोः पुंवत्त्वमाशङ्क्याह—**त्रिपदे इति**। **उत्तरपदस्येति**। समासचरमावयवपदस्य उत्तरपदत्वात् तृतीयमेव पदमत्रोत्तरपदं वाच्यम्। तत्परकत्वं च मध्यमपदस्यैव, नतु प्रथमपदस्यापि, तस्य मध्यमेन पदेन व्यवधानादित्यर्थः। ननु तर्हि मध्यमपदस्य पुंवत्त्वं दुर्वारम्, उत्तरपदपरकत्वसत्त्वादित्यत आह—**द्वितीयमपि न पुंवदिति**। **पूर्वपदत्वाभावादिति**। उत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षेपाल्लभ्यते। समासप्रथमावयवपदमेव पूर्वपदम्। ननु मध्य-

---

[1] परे तु पूर्वपदाक्षेपेऽपि न दोषः। 'धर्मादनिच् केवला'दिति केवलग्रहणेनाऽऽक्षिप्तपूर्वपदस्याऽऽपेक्षिकपूर्वार्थकत्वबोधनेन निरुक्तरूढार्थत्यागसम्भवादित्याहुः।

इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। चित्राजरद्गुः इत्यादि। अत एव 'चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुः' इति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किम्। ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात् किम्। गङ्गाभार्यः। अनूङ् किम्। वामोरूभार्यः। समानाधिकरणे किम्। कल्याण्याः माता कल्याणीमाता। स्त्रियाम् किम्। कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः।

मावयवपदमपीति भावः। ननु मध्यमपदापेक्षया प्रथमपदस्य पूर्वपदत्वमस्ति। मध्यमपदस्य च प्रथमपदापेक्षया उत्तरपदत्वमस्तीत्यत आह—**उत्तरपदशब्दो हीति। रूढ इति।** वैयाकरणसमयसिद्ध इत्यर्थः। **इति वदन्तीति।** एवंप्रकारेण केचिद्वदन्तीत्यन्वयः।

तत्र प्रथमपदस्य त्रिपदबहुव्रीहौ नास्ति पुंवत्त्वमिति युज्यते उत्तरपदपरकत्वाभावात्। मध्यमपदस्य तु पूर्वपदत्वाभावेऽप्यस्त्येव पुंवत्त्वम्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र तु पूर्वपदस्याश्रवणात् अनुवृत्त्यभावाच्च, किन्तु उत्तरपदे इत्यनेन पूर्वपदस्य पुंवत्त्वमित्यर्थात् गम्यत इति वक्तव्यम्। तदपि न सम्भवतीत्यत आह—**नेह पूर्वपदमाक्षिप्यत इति।** इह 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र उत्तरपदे इत्यनुवृत्तेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते, नार्थाद्गम्यत इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**आनङृत इत्यत्र यथेति।** ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्तरपदे इति तदर्थः। तत्र चतुर्णां द्वन्द्वे 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इत्युपान्त्यस्य नेष्टुरानङुदाहृतः 'समर्थः पदविधिः' इत्यत्र भाष्ये। तत्रोत्तरपदेन पूर्वपदाक्षेपनियमे नेष्टुरुपान्त्यस्य पूर्वपदत्वाभावात् आनङ् नोपपद्येत। तस्मान्नावश्यं उत्तरपदे विहितं कार्यं पूर्वपदस्यैवेति नियम इत्यर्थः। **तेनेति।** पूर्वपदानाक्षेपेणेत्यर्थः। **उपान्त्यस्येति।** अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यम्। चरमावयवसमीपवर्तिनः मध्यमस्येत्यर्थः। **पुंवदेवेति।** रूपमिति शेषः। तदेव दर्शयति—**चित्राजरद्गुरिति।** अत्र चित्राशब्दस्य न पुंवत्त्वम्। मध्यमेन व्यवधानात् उतरपदपरकत्वाभावाच्चेति भावः। **इत्यादीति।** जरतीचित्रगुः, तन्वीदीर्घजङ्घः, दीर्घातनुजङ्घः।

ननु 'आनङृतः' इत्यत्र 'होतृपोतृनेष्टोद्गातारः' इति भाष्योदाहरणान्मास्तु पूर्वपदाक्षेपः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे तदनाक्षेपे किं प्रमाणमित्यत आह—**अत एवेति।** 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्रापि पूर्वपदानाक्षेपादित्यर्थः। द्वन्द्वगर्भेऽपीत्यनन्तरं बहुव्रीहाविति शेषः। **भाष्यमिति।** यद्यपि कृत्स्नभाष्यपरिशोधनायां चित्राजरद्गुरित्युदाहरणं भाष्ये क्वापि न दृश्यते, तथापि चित्राजरद्गुरितीत्यनन्तरं प्रयोगमिति शेषः। भाष्यमित्यस्य पट्वीमृदुभार्यः इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमित्यर्थः। सूचयतीति शेषः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्रकृतसूत्रभाष्ये हि पट्व्यौ मृद्व्यौ हि भार्ये यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभार्यः इत्युदाहृतम्। तत्र पट्वीमृदुशब्दात्मकः।

पूरण्यां तु। (८३२) अप्पूरणीप्रमाण्योः। ५। ४। ११६॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः। 'पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च[1] प्रधानपूरण्यामेव' (वा ३३५६-३९१०)। रात्रिः पूरणी वाच्या

द्वन्द्वः पूर्वपदं, न तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्तीति न पुंवत्त्वम्, द्वन्द्वस्य परवल्लिङ्गतानियमात्। तत्र द्वन्द्वे पूर्वपदस्य पट्वीशब्दस्य तु न पुंवत्त्वम्। मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरकत्वाभावात्। मध्यमपदस्यानुत्तरपदत्वादसमानाधिकरणत्वाच्च न तस्मिन्परे पुंवत्त्वसंभवः। मृद्वीशब्दस्य तु केवलस्य भाषितपुंस्कत्वात् उत्तरपदपरकत्वाच्च पुंवत्त्वमिति तदाशयः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र पूर्वपदाक्षेपे तु मृदुशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावेन पुंवत्त्वाप्रवृत्तेः तदसंमतिः स्पष्टैव। ततश्च षट्वीमृदुभार्य इति भाष्यं चित्राजरद्गुरिति प्रयोगं गमयतीत्यर्थः। **कर्मधारयेति**। जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः। 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः। ततश्च जरच्चित्रा गौर्यस्येति कर्मधारयपूर्वपदत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य जरच्चित्राशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तिरिति भावः। **कर्मधारयोत्तरेति**। जरती चासौ गौश्चेति कर्मधारये 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि अवादेशे 'पुंवत्कर्मधारय' इति जरतीशब्दस्य पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ टित्त्वात् ङीपि जरद्गवीशब्दः। ततश्चित्रा जरद्गवी यस्येति कर्मधारयोत्तरपदके बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' इति कपि चित्रशब्दस्य 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वे चित्रजरद्गवीक इति रूपमित्यर्थः।

स्त्रियाः किमिति षष्ठ्यन्तस्य प्रश्नः। **ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरिति**। ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे ग्रामणिशब्द इदन्तः। कुलशब्दो नपुंसकस्फोरणार्थः। दृष्टिशब्देन नेत्रस्थानापन्नं विवक्षितम्। ग्रामणि दृष्टिरस्येत्येव विग्रहः। 'स्त्रियाः' इत्यभावे ग्रामणीशब्दस्य पुंवत्त्वे नपुंसकह्रस्वनिवृत्तौ ग्रामणीकुलमिति स्यादिति भावः। **गङ्गाभार्य इति**। अत्र गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गतया भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्त्वमिति भावः। **वामोरूभार्य इति**। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः। 'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूङ्। तदन्तस्य पुंवत्त्वे ऊङो निवृत्तौ वामोरुभार्य इति पूर्वपदमुदन्तमेव स्यादिति भावः। **स्त्रियां किमिति**। सप्तम्यन्तस्य प्रश्नः। **कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधान इति**। अत्र प्रधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् कल्याणीशब्देन सामानाधिकरण्येऽपि स्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेति भावः।

---

[1] 'अप्पूरणीप्रमाण्यो' रितिसूत्रे 'अपि प्रधानपूरणीग्रहणमिति वार्तिकम्। 'स्त्रियाः पुंवदिति' सूत्रे च 'पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणमिति च।

चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु। (८३३) नद्यृतश्च।५।४।१५३॥ नद्युत्तर-पदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात्। पुंवद्भावः।[1] (८३४) केऽणः।७।४।१३॥

पूरण्यां त्विति। पुंवत्त्वनिषेधोदाहरणे विशेषो वक्ष्यत इति शेषः। **अप्पूरणी**। अबिति छेदः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पूरणीप्रमाणीभ्यां विशेष्यते, तदन्तविधिः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पूरणप्रत्ययान्तं स्त्रीलिङ्गमिह गृह्यते। तदाह—**पूरणार्थेत्यादिना**। **अप् स्यादिति**। समासान्तस्तद्धित इत्यपि बोध्यम्। **पञ्चमीति**। पञ्चानां पूरणीत्यर्थः। 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसंख्यादेः' इति तस्य मडागमः। टित्वात् ङीप्। **कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति**। इह बहुव्रीहौ कृते पञ्चमीशब्दे पूरणार्थप्रत्ययान्ते परे कल्याणीशब्दस्य पुंवत्त्वनिषेधः, अप्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः। ननु पञ्चमी रात्रिरन्यपदार्थप्रविष्टा वा न वा। नाद्यः, तस्याः समस्यमानपदार्थत्वेन तदन्यत्वानुपपत्तेः। नान्त्यः, पञ्चम्या रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावे कल्याणीपञ्चमा इति समासात्पञ्चमीं रात्रिं विना चतसृणामेव बोधनापत्तौ पञ्चमपदस्यासंगत्यापादनादिति चेत्, सत्यम्—पञ्चानां रात्रीणां उद्भूतावयवभेदः समुदाय एवान्यपदार्थः। तत्र पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशेऽपि तद्घटितसमुदायस्यान्यपदार्थत्वं न विरुध्यते, समुदायस्यावयवापेक्षया अन्यत्वात्। रात्रय इति बहुवचनं तु अवयवबहुत्वापेक्षम्। यथा चैतत्तथा सर्वनामसंज्ञासूत्रे प्रपञ्चितम्।

अथ प्रमाण्यन्तादब्विधेरुदाहरणमाह—**स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाण इति**। प्रमाणशब्दोऽत्र करणल्युडन्तः, विशेष्यनिघ्नः, टित्वात् ङीप्। बहुव्रीहौ सति अप्प्रत्यये 'यस्येति च' इति ईकारलोपे स्त्रीप्रमाण इति रूपम्। पूर्वपदस्य तु नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वप्रसक्तिः। **प्रधानपूरण्यामेवेति**। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे 'अप्पूरणी' इति सूत्रे च प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिति भावः। ननु कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्यत्र पञ्चम्या रात्रेः समस्यमानपदार्थत्वात् कथं प्राधान्यं, बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वादित्यत आह—**रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्येति**। कल्याणीपञ्चमाः रात्रय इत्युक्तोदाहरणे पञ्चानां पूरणी रात्रिः समस्यमानपञ्चमीपदार्थत्वेऽपि अन्यपदार्थसमुदायघटकतया बहुव्रीहिसमासवाच्यापि भवतीति कृत्वा मुख्या भवतीत्यर्थः। उद्भूता-

---

१ अत्र नद्यन्तमुत्तरपदमित्युक्त्या बहवो धीवानो यस्या सा बहुधीवरीत्यत्र न कप्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया बहुव्रीहेर्नद्यन्तत्वेऽपि उत्तरपदस्य तत्त्वाभावात्। एव मृदन्त मुत्तरपदमित्युक्त्या प्रियास्तिस्रो यस्य स प्रियतिसेत्यत्र न कप्। अत्र हि अन्तरङ्गा नपीति न्यायेन तिस्रादेशात्पूर्वं सामासिकसुब्लुकि समासादुत्पन्नां विभक्तिमाश्रित्यैव तिस्रादेशकरणादुत्तरपदं बहुव्रीह्यारम्भकमृदन्तं नास्ति।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते । (८३५) न कपि । ७।४।१४ ॥ कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-स्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणी-प्रियः । प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षा-न्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया । 'सामान्ये नपुंसकम्' दृढं भक्ति-

---

वयवस्य रात्रिसमुदायस्य प्रधानत्वेऽपि तद्घटकतया यथा प्रथमाद्यास्तस्रो रात्रयः समासाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपि रात्रिः समासाभिधेया भवतीति समस्यमानपञ्चमी-पदार्थस्य अन्यपदार्थानुप्रवेशात् प्राधान्यमिति भावः । अन्यत्र त्विति । कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र पूरणया रात्रेरन्यपदार्थप्रवेशाभावात् अप्राधान्यादप्र-त्ययाभावे सति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

नद्यृतश्च । नदी च ऋच्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाक्षिप्तमुत्तरपदं नद्यृद्भ्यां वि-शेष्यते । तदन्तविधिः । 'उरःप्रभृतिभ्यः' इत्यतः कबित्यनुवर्तते। तदाह—नद्यु-त्तरपदादिति । नद्यन्तोत्तरपदादित्यर्थः । कप् स्यादिति । तद्धितः समासान्त-श्चेत्यपि बोध्यम् । तथाच कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ सति व्यपदेशिवत्त्वेन पञ्चम्युत्तरपदस्य नद्यन्तत्वात्तदुत्तरपदकबहुव्रीहेः कबिति भावः । नद्यन्तात् बहुव्रीहेरिति न व्याख्यातम् । बहुधीवरीति बहुव्रीहेः नद्यन्तत्वात् कबा-पत्तेः । नद्यन्तोत्तरपदादिति व्याख्याने तु न दोषः । धीवन्शब्दस्योत्तरपदस्य नका-रान्तत्वेन नदीत्वाभावादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । पुंवद्भाव इति । पूरण्याः रात्रेः समासवाच्यत्वाभावेन निषेधाभावादिति भावः । केऽणः । ह्रस्वः स्यादिति । 'शृदृप्राम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । न कपि । अणो ह्रस्व इति । 'केऽणः' इत्यतः 'शृदृप्राम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र पञ्चदशाहोरात्रात्मके पक्षे अन्यपदार्थे पञ्चम्या रात्रेः प्रवेशात् प्राधान्यं दुर्वारमित्यत आह—अत्र तिरोहितेति । रात्रेः तत्प्र-वेशाभावात् अप्राधान्यमिति भावः । भाष्ये एवमुदाहरणमेवात्र लिङ्गम् । ऋदन्तो-त्तरपदात्कपमुदाहरति—बहुकर्तृक इति । बहवः कर्तारो यस्येति विग्रहः ।

तदेवमपूरणीप्रियादिष्वित्यत्र पूरणीविषयं प्रपञ्च्य प्रियादिषु परेषु पुंवद्भाव-निषेधस्य प्रयोजनं पृच्छति—अप्रियादिषु किमिति । कल्याणीप्रिय इति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहः । प्रियादिगणं पठति—प्रिया मनोज्ञेत्यादि । ननु भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठे दृढा भक्तिर्यस्य सः दृढभक्तिरित्यत्र कथं पुंवत्व-मित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमिति । आश्रित्येति शेषः । दृढमिति । पदसंस्कारपक्षे सामान्यपरत्वमाश्रित्य दृढशब्दो नपुंसकलिङ्गो व्युत्पाद्यः । ततस्त-

यस्य सः दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः । (८३६) **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥** तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय । 'त्रतसौ' (वा ३९१८)। 'तरप्तमपौ' (वा ३९१९)। 'चरट्जातीयरौ' (वा ३९२०)। 'कल्पब्देशीयरौ' (वा ३९२१)। 'रूपप्पाशपौ' (वा ३९२२)। 'थाल्' (वा ३९२३)। 'तिल्थ्यनौ' (वा ३९२५)। बह्वीषु बहुत्र । बहुतः। दर्शनीयतरा।

स्य भक्तिशब्देनान्वये पूर्वप्रवृत्तं नपुंसकत्वं नापैति, लिङ्गविशेषस्याविवक्षितत्वात्, वेदाः प्रमाणमितिवत् । अत्र चार्थे पस्पशाह्निकभाष्ये 'शक्यं च अनेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्' इति प्रयोगो लिङ्गम् । नन्वेवं सति प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह—**स्त्रीत्वविवक्षायां त्विति** । वाक्यसंस्कारपक्षे विशेष्यानुसारेण स्त्रीत्वप्रतीतेर्नियमादिति भावः । **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः** । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनुवर्तते । आ कृत्वसुच इत्याङ् अभिविध्यर्थकः, तमभिव्याप्येत्यर्थः । तदाह—**तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति** । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्येतत्पर्यन्तसूत्रविहितेष्वित्यर्थः । उत्तरपदपरकत्वाभावात् स्त्रियाःऽपुंवदित्यप्राप्तौ वचनमिदम् ।

ननु तिल्थ्यन्शसां कृत्वसुचः परत्रैव पाठात् तसिलादिष्वनन्तर्भावात्तेषु परेषु प्रकृतिः अजथ्या बहुशः इत्यत्र पुंवत्त्वं न स्यादित्यव्याप्तिः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति देश्यस्य 'षष्ठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तसिलादिष्वन्तर्भावात् तयोः परतः पट्वीदेश्येत्यत्र च शुभ्रारूप्येत्यत्र च पुंवत्त्वं स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यत आह—**परिगणनमिति** । **अव्याप्त्यतिव्याप्तीति** । इष्टस्थले अप्रवृत्तिरव्याप्तिः । अनिष्टस्थले प्रवृत्तिः अतिव्याप्तिः । परिगणनप्रकारमाह—**त्रतसावित्यादिना । बह्वीषु बहुत्र इति** । बह्वीष्वित्यर्थे बह्वीशब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल' इति त्रलि पुंवत्त्व ङीषो निवृत्तौ बहुत्रेति रूपमित्यर्थः । **बहुत इति** । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इति बह्वीशब्दात् तसिल्, पुंवत्त्वात् ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **दर्शनीयतरेति** । अनयोरियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरप्' इति तरप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । **दर्शनीयतमेति** । आसामियमतिशयेन दर्शनीयेत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् 'अतिशायने तम-

१ अत्र परिगणने जातीयदेशीयग्रहणं सामान्यार्थं । 'पुंवत्कर्मधारये'ति सूत्रे तयोर्ग्रहणं तु 'न कोपधायाः' इत्यादिनिषेधबाधनार्थं । न च 'पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रे एव तयोर्ग्रहणमस्तु, कोपधादावपि परत्वात्तेन निषेधबाधसिद्धेरिति वाच्यम्, 'निषेधाश्च बलीयांस' इतिन्यायेन निषेधविषये परत्वस्य प्राबल्याबोधकत्वात्। निषेधबलीयस्त्वस्य चेदमेव जातीयदेशीयग्रहणं ज्ञापकं बोध्यम् ।

दर्शनीयतमा । 'घरूप'–(सू ९८९) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पटि्वतरा । पटि्वतमा । पटुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या । 'शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः' (वा ३९२६) बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' (वा ३९२७) शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्, शुक्लता। गुणवचनस्य किम्। कर्त्र्या भावः

विष्ठनौ ' इति तमप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । ननु पट्वीशब्दात्तरपि तमपि च पट्वीतरा पट्वीतमा इत्यत्रापि पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तौ पटुतरा पटुतमेति स्यादित्यत आह—**घरूपेति** । तथा च ह्रस्वेन पुंवत्त्वे बाधिते सति ङीषो निवृत्त्यभावे तस्य ह्रस्वे सति पट्वितरा पट्वितमेति रूपमित्यर्थः ।

पटुचरीति । पट्वीशब्दात् ' भूतपूर्वे चरट् ' इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । पूर्वं पट्वीत्यर्थः । **पटुजातीयेति** । पट्वीशब्दात् ' प्रकारवचने जातीयर् ' इति पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । पटुसदृशीत्यर्थः । **दर्शनीयकल्पेति** । ' ईषदसमाप्तौ ' इति दर्शनीयाशब्दात् कल्पप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । **दर्शनीयदेशीयेति** । ' ईषदसमाप्तौ ' इति दर्शनीयाशब्दात् देशीयर् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । प्रायेण दर्शनीयेत्यर्थः । **दर्शनीयरूपेति** । दर्शनीयाशब्दात् ' प्रशंसायां रूपप् ', इति रूपपि पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः। प्रशस्तत्वेन द्रष्टुं योग्येत्यर्थः। **दर्शनीयपाशेति।** दर्शनीयाशब्दात् याप्ये पाशप् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । कुत्सितत्वेन द्रष्टुम योग्येत्यर्थः । **बहुथेति** । बह्वीशब्दात् प्रकारवचने थाल् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । बहुप्रकारेत्यर्थः । **वृकतिरिति** । प्रशंसायामित्यनुवृत्तौ 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि ' इति वृकीशब्दात् जातिलक्षणङीषन्तात् तिल् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । **अजथ्येति** । ' तस्मै हितम् ' इत्यधिकारे ' अजाविभ्यां थ्यन् ' इत्यजाशब्दात् थ्यन् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । ' वृकतिरजथ्या ' इत्यत्र ' जातेश्च ' इति पुंवत्त्वनिषेधो न, परिगणनसामर्थ्यात् । **शसीति** । शसि परे बह्वर्थकस्य अल्पार्थकस्य पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनमिदम् । **बह्वीभ्य इति** । बह्वीभ्यो देहीत्यर्थे ' बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ' इति बह्वीशब्दात् शस् । पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । संप्रदानकारकत्वस्फोरणाय देहीति शब्दः । **अल्पश इति** । अल्पाभ्यो देहीत्यर्थः । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः ।

त्वतलोरिति । त्वप्रत्यये तल्प्रत्यये च परे गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । **कर्त्रीत्वमिति** । कर्त्रीशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वान्न गुणवचनत्वमिति भावः । ' आकडारात् ' इति सूत्रभाष्ये समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वना-

कर्त्रीत्वम्। 'शरदः कृतार्थता' इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम्। 'भस्याढे तद्धिते' (वा ३९२८)। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढे किम्। रौहिणेयः। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (सू ११२३) इति ढोऽत्र गृह्यते। 'अग्नेर्ढक्' (सू १२३६) इति ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः। सपत्नी·

मजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति स्थितम्। प्रकृते च गुणवचनशब्देन एतदेव विवक्षितम्। 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रभाष्यस्थं 'सत्वे निविशतेऽपैति' इत्यादि गुणलक्षणं तु नात्र प्रवर्तते। अत एव 'एक तद्धिते च' इति सूत्रभाष्ये एकस्याः भावः एकत्वमित्यत्र एकशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इत्यप्राप्तं पुंवत्त्वमत्र विधीयत इत्युक्तं सङ्गच्छते। सखीत्वमित्यादि तु असाध्वेवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। ननु कृतः अर्थः कृत्यं यया सा कृतार्था, तस्या भावः कृतार्थतेत्यत्र कथं पुंवत्त्वम्। कृतार्थशब्दस्य समासत्वेन उक्तगुणवचनत्वाभावादित्यत आह—**शरद इति**। दृढभक्तिरित्यत्रानुपदोक्तरीत्या कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थमिति सामान्याभिप्रायं कृतार्थशब्दं प्रथमतो व्युत्पाद्य तस्मादविवक्षितलिङ्गात् तल्प्रत्ययो व्युत्पाद्य इति भावः। **भस्याढे इति**। ढभिन्ने तद्धिते परे स्त्रियाः पुंवत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। परिगणितेष्वनन्तर्भावाद्वचनम्। **हास्तिकमिति**। 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठक्। ठस्येकः। पुंवत्त्वे सति नान्तलक्षणङीपो निवृत्तिः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः। न च पुंवत्त्वाभावेऽपि 'यस्येति च' इति ईकारलोपे टिलोपे च हास्तिकमिति सिद्धमिति वाच्यम्। 'यस्य' इति लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतया स्थानिवत्त्वेन च तद्धितपरकत्वाभावेन टिलोपानापत्तेः। 'ठक्छसोश्च' इति पुंवत्त्वादेव सिद्धिरस्त्वनाशङ्क्या। छसः साहचर्येण 'भवतष्ठक्छसौ' इति ठक एव तत्र ग्रहणात्। **रौहिणेय इति**। 'वर्णादनुदात्तात्' इति रोहितशब्दात् ङीप् तकारस्य नकारश्च। रोहिण्याः अपत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्', एयादेशः 'भस्य' इति पुंवत्त्वे ङीप्नकारयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः। **गृह्यत इति**। व्याख्यानादिति भावः। **अग्नायीति**। अग्नेः स्त्री अग्नायी। 'वृषाकप्यग्नि' इति ङीप्। अग्नेरिकारस्य ऐकारादेशः। अग्नायी देवता अस्येत्यर्थे 'अग्नेर्ढक्' इति ढक्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्। ततो ढस्य एयादेशः पुंवत्त्वे सति ङीबैत्वनिवृत्तौ अग्नि एय इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपे आदिवृद्धौ आग्नेय इति रूपम्। पुंवत्त्वनिषेधे तु आग्नायेय इति स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु अग्नित्वं पुंसि प्रवृत्तिनिमित्तं, स्त्रियां तु अग्निसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवात्र न पुंवत्त्वमिति बोध्यम्।

---

१ किरातार्जुनीये ४ सर्गे ६ श्लोके।

शब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः । 'ठक्छसोश्च' (वा ३६२६) । भवत्या-

---

सपत्नीशब्दस्त्रिधेति । व्युत्पादनभेदादिति शेषः । **शत्रुपर्यायादिति** । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः' इति कोशादिति भावः । अयं भाषितपुंस्कः । **विवाहनिबन्धनमिति** । विवाहजनितसंस्कारविशेषनिमित्तकमित्यर्थः । 'पतित्वं सप्तमे पदे' इत्यादिस्मरणादिति भावः । आश्रित्येत्यनन्तरं प्रवृत्त इति शेषः । समानः पतिः यस्या इति बहुव्रीहिः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति निपातनात् सभावः, ङीप् नत्वं च । **नित्यस्त्रीलिङ्ग इति** । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वे सत्येव विवाहनिबन्धनपतिशब्दस्य सभावादिविधानादिति भावः । 'पतिर्नाम धवः' इति कोशादिति भावः । **आद्ययोरिति** । शत्रुपर्यायं सपत्नशब्दं विवाहनिबन्धनं पतिशब्दं चाश्रित्य प्रवृत्तयोः सपत्नीशब्दयोरित्यर्थः । **सापत्न इति** । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि प्राप्ते 'शिवादिभ्योऽण्' इत्यणि आद्यस्य सपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवत्त्वे ङीनो निवृत्तौ सापत्न इति रूपम् । ननु नकारस्यापि निवृत्तिः शत्रुपर्यायसपत्नशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया तत्र नकारस्य स्त्रीत्वनिमित्तकत्वाभावात्, द्वितीयस्य तु सपत्नीशब्दस्य ङीन्नत्वाभ्याम् उत्पन्नस्य शिवाद्यणि कृते भाषितपुंस्कत्वाभावात् न पुंवत्त्वम्, किंतु ङीपो 'यस्येति च' इति लोपे सापत्न इति रूपम् । सति तु पुंवत्त्वे ङीन्नकारयोः निवृत्तौ सापत इति स्यात् । **तृतीयात्त्विति** । स्वामिपर्यायं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तात् सपत्नीशब्दात् पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एवेत्यन्वयः । सपत्न्याः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणं बाधित्वा 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति ण्य एवेत्यन्वयः । ननु सपत्नीशब्दो न पत्युत्तरपद इत्यत आह—**लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति** । एवशब्दस्य व्यावर्त्यमाह—**न त्वणिति** । ननु ण्यप्रत्ययस्यापि शिवाद्यण् अपवाद इत्यत आह—**शिवादौ रूढयोरेवेति** । सपत्नशब्दः शत्रौ केवलरूढः । विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तस्तु योगरूढः, विवाहकर्तरि पाति रक्षतीति योगस्यापि सत्त्वात् । स्वामिपर्यायं तु पतिशब्दमाश्रित्य प्रवृत्तः केवलयौगिकः । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणम्, नतु केवलयौगिकस्य, योगाद्रूढेर्बलवत्त्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह—**सापत्य इति** । स्वामिपर्यायपतिशब्दघटितसपत्नीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे सति ङीन्नत्वयोर्निवृत्तौ 'यस्येति च' इतीकारलोपः । सापत्य इति रूपमित्यर्थः ।

ठक्छसोश्चेति । वार्तिकमेतत् । एतयोः परतः पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः ।

रच्छाणौ भावत्काः, भवदीयाः । एतद्वार्तिकम् 'एक तद्धिते च' (सू १०००) इति सूत्रं च न कर्तव्यम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रियः

अभत्वादप्राप्तौ वचनम् । **भावत्काः भवदीया इति** । 'तस्येदम्' इत्यधिकारे 'भवतष्ठक्छसौ' इति भवतीशब्दात् ठक्छसौ, लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । तत्र ठकि इकादेशात्प्राक् ठावस्थायामेव पुंवत्त्वे इकादेशं बाधित्वा 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कादेशः । नच इकादेशे सति भत्वात् 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वे कृते इकस्य स्थानिवत्त्वेन ठत्त्वात् 'इसुसुक्तान्तात्' इति कादेशे भावत्क इति रूपसिद्धौ किं ठग्ग्रहणेनेति वाच्यम्, इकादेशे कृते हि मथितं पण्यमस्य माथितिकः इत्यत्रेव अल्विधितया स्थानिवत्त्वाभावेन संनिपातपरिभाषया कादेशानापत्तेः । अतष्ठग्ग्रहणम् । भवतीशब्दाच्छसि तु 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधात् 'भस्याढे' इत्यप्राप्ते पुंवत्त्वे अनेन पुंवत्त्वम् । **एतदिति** । 'ठक्छसोश्च' इति वार्तिकमित्यर्थः । **एक तद्धिते चेति** । एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्यादिति तदर्थः । एकस्याः भावः एकत्वं, एकता, एकस्याः शाटी एकशाटी । **वृत्तिमात्र इति** । कृत्तद्धितादयो वृत्तयः । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिसूत्रगतनिमित्ताभावेऽपि भवति । **भाष्यकारेष्ट्येति** । भाष्यकारवचनेनेति यावत् । इदं च 'दक्षिणोत्तराभ्याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **गतार्थत्वादिति** । निवृत्तप्रयोजनकत्वात् इति भावः । एतत्प्रयोजनस्य 'सर्वनाम्नः' इति वचनेनैव सिद्धत्वादिति यावत् ।

'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यस्य तद्धितवृत्तौ उदाहरति—**सर्वमय इति** । सर्वस्या आगत इत्यर्थः 'तत आगतः' इत्यधिकारे 'मयट् च' इति मयट्, 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम्, चिन्मयमित्यादिवदत्यन्तस्वार्थिको वा मयट् । अथ सनाद्यन्तधातुवृत्तावुदाहरति—**सर्वकाम्यतीति** । सर्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे 'काम्यच्' इति सर्वाशब्दात् काम्यच् । 'सर्वनाम्नः' इति पुंवत्त्वम् । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वाल्लडादि । मयट्काम्यचोस्त्रतसावित्यादिपरिगणितेष्वनन्तर्भावात्तसिलादिष्विति पुंवत्त्वमत्र न स्यादिति भावः। तद्धितवृत्तौ उदाहरणान्तरमाह—**सर्वकभार्य इति** । समासवृत्तिरेवैषा । **सर्वप्रिय इति** । सर्वा प्रिया यस्येति विग्रहः । समासवृत्तिरियम् । प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादौ उपयुज्यत इति भावः । वस्तुतस्तु एकशब्दे अकच्प्रत्यये 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे एकिका, तस्या भावः एकिकत्वम् । अत्र पुंवत्त्वे टाप इत्वस्य च निवृत्तौ एककत्वमिति स्यात् । इकारो न श्रूयेत । इत्वनिमित्तस्य टापो निवृत्तत्वात् पाचिकाशब्दात् जातीयरि पाचकजातीयेतिवत् । ह्रस्वे सति स्थानिवत्वेन टापः सत्त्वात् प्रासजीविकत्वादित्वश्रवणमिति फल-

इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । 'भस्त्रैषाजाज्ञाद्वा'–(सू ४६६) इति लिङ्गात् । तेनाकच्येकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः । 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु' (वा ३१३४) कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । (८३७) क्यङ्मानिनोश्च । ६ ।३।३६॥ एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी। दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । (८३८) न कोपधायाः।

भेदसत्त्वात् 'एक तद्धिते च' इति न गतार्थमित्याहुः । ननु तदितरा तदन्येत्यादावुत्तरपदस्य सर्वनामत्वात् पुंवत्त्वं स्यादित्यत आह—**पूर्वस्यैवेदमिति** । वृत्तिप्रविष्टानेकभागानां मध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेदं सर्वनाम्नः पुंवत्त्वविधानमित्यर्थः । **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वेति लिङ्गादिति** । 'भस्त्रैषा' इति सूत्रेण एषा द्वा इत्येतयोः साकच्कयोरपि कात्पूर्वस्य इत्त्वविधानम् अन्यथा निर्विषयं स्यात् । तद्धितवृत्तौ तयोः सर्वनामतया पुंवत्त्वनियमादिति भावः । अकचि तद्धितवृत्तावुदाहरति—**सर्विकेति** । सर्वाशब्दात् साकच्काट्टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोः निवृत्तिः स्यादिति भावः । एकशेषवृत्तावुदाहरति—**सर्वा इति** । टाबन्तस्य प्रथमाबहुवचनमिदम् । पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिः स्यादिति भावः ।

कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति । पुंवत्त्वं वक्तव्यमिति शेषः । असमानाधिकरणार्थमिदमिति सूचयन् षष्ठीसमासमुदाहरति—**कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डमिति** । पुंवत्त्वेन जातिलक्षणङीषो निवृत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । **मृगक्षीरमिति** । मृग्याः क्षीरमिति विग्रहः । **काकशाव इति** । काक्याः शाब इति विग्रहः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।' इत्यमरः । **क्यङ्मानिनोश्च** । **एतयोरिति** । क्यङि मानिनि च उत्तरपदे परत इत्यर्थः । **एनीवेति** । एता चित्रवर्णा । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।' इत्यमरः । एतशब्दः श्वेतपर्याय इति याज्ञिकाः । 'वर्णादनुदात्ता' इति ङीप् नकारश्च । 'उपमानादाचारे' इत्यनुवर्तमाने 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति एनीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे ङीन्नत्वयोर्निवृत्तौ, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे एतायते इति रूपमिति भावः । **श्येनीवेति** । श्येतशब्दः श्वेतपर्यायः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुराः ।' इति अमरः । क्यङादि पूर्ववत् । ननु 'स्त्रियाः पुंवत्'

---

१ 'भस्याढे' इति वार्तिकस्याप्ययं निषेधः, तेन विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकमित्यादौ 'अण् महिष्यादिभ्य' इत्यणि निरुक्तवार्तिकप्राप्तपुंवत्वं निषिध्यते । भाष्योक्तेष्टस्तु नायं निषेधः तेन सर्वकभार्य इत्यादौ 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं सिध्यति ।

६।३।३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी । 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्' (वा ३६३१) । नेह । पाका भार्या यस्य सः पाकभार्यः । (८३९) संज्ञापूरण्योश्च ।६।३।३८॥ अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । (८४०)

इत्येव मानिनीत्युत्तरपदे परतः पुंवत्त्वसिद्धेः मानिन्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य मानिन्ग्रहणसमानाधिकरणार्थम् अस्त्रीलिङ्गार्थं चेत्यभिप्रेत्य असमानाधिकरणे परे तावदुदाहरति—**स्वभिन्नामिति । दर्शनीयमानिनीति ।** दर्शनीयामिति द्वितीयान्ते उपपदे सुप्यजातौ णिनिरित्यनुवृत्तौ 'मन' इति णिनिप्रत्ययः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, असमानाधिकरणेऽपि मानिन्शब्दे उत्तरपदे परे अनेन पुंवत्त्वे टापो निवृत्तौ 'ऋन्नेभ्यः' इति ङीपि दर्शनीयमानिनीति रूपम्। या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तस्या दर्शनीयायाः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्येव पुंवत्त्वं सिद्धमिति ध्वनयितुं स्वभिन्नामित्युक्तम् । एकस्या एव दर्शनीयायाः मनधात्वर्थं प्रति कर्मत्वकर्तृत्वसंभवेऽपि वास्तवाभेदेन मानिनीशब्दसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति भावः । अथास्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे उदाहरति—**दर्शनीयामिति ।** स्त्रियमित्यनन्तरमात्मानमिति शेषः । आत्मानं यः दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते सः दर्शनीयमानी चैत्र इत्यन्वयः । अत्र उत्तरपदवाच्यस्य मानिनः वस्तुतो दर्शनीयस्त्रीभेदेऽपि आरोपिततदभेदमादाय सामानाधिकरण्यं यद्यप्यस्ति, तथापि मानिन्शब्दस्य उत्तरपदस्य पुंलिङ्गत्वात् तस्मिन् परे पुंवत्त्वं न प्राप्तमित्यनेन तद्विधिरिति भावः ।

न कोपधायाः । पाचिकाभार्य इति । पाचिका भार्या यस्येति विग्रहः । पचो ण्वुल्। अकादेशटाबित्त्वानि, पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । **रसिकेति ।** रसोऽस्या अस्तीति रसिका, 'अत इनिठनौ' इति ठन् । ठस्येकः, टाप्, पुंवत्त्वनिषेधः । पुंवत्त्वे तु टापो निवृत्तिः स्यात् । **मद्रिकायते इति ।** मद्राख्ये देशविशेषे भवा मद्रिका 'मद्रवृज्योः कन्' टाप्, इत्त्वम् । मद्रिकेवाचरतीत्यर्थः । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमिह निषिध्यते । **मद्रिकामानिनीति ।** मद्रिकां मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः । उपपदसमासः । इहापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुवत्त्वं प्राप्तं निषिध्यते । उभयत्रापि पुंवत्त्वे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः स्यात् । **तद्धितवुग्रहणमिति ।** 'न तद्धितवुकोपधायाः' इति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तद्धितसंबन्धी वुसंबन्धी च यः ककारः तदुपधायाः स्त्रिया न पुंवत्त्वमिति फलति । मद्रिकायते इति तद्धितकोपधोदाहरणम् । पचिकाभार्य इति तु वुसंबन्धिकोपधोदाहरणम् । तद्धितवुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति । पाकेति ।** 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः । अयं तद्धितस्य वुप्रत्ययस्य वा न ककार इति नात्र पुंवत्त्वनिषेध इति भावः । ननु दत्ताशब्दस्य संज्ञा-

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। स्रौघ्नी-भार्यः। माथुरीयते। माथुरीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किम्। मध्यमभार्यः। तद्धितस्य किम्। काण्डलावभार्यः। वृद्धिशब्देन किम्। तावद्भार्यः। रक्ते तु,

---

त्वेन एकद्रव्यनिवेशितया भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यस्य प्रसक्तेरेवाभावात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—**दानक्रियानिमित्त इति**। दत्तशब्दोऽयं डित्थादिशब्दवन्न, किंतु दानक्रियां पुरस्कृत्यैव स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतः प्रवृत्तः, अतस्तस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वे प्राप्ते निषेधोऽयमित्यर्थः। पूरण्याः पुंवत्त्वनिषेधमुदाहरति—**पञ्चमीभार्य इति**। पञ्चमी भार्या यस्येति विग्रहः। अत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तं निषिध्यते। **पञ्चमीपाशेति**। निन्दिता पञ्चमीत्यर्थः। 'याप्ये पाशप्'। अत्र 'तसिलादिषु' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते।

वृद्धिनिमित्तस्य च। वृद्धेर्निमित्तं हेतुरिति विग्रहः। रक्तं च विकारश्चेति समाहारद्वन्द्वः। ततो नञ्तत्पुरुषः। रक्तविकारभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः। वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह विवक्षिता, व्याख्यानात्। तदाह—**वृद्धिशब्देनेत्यादिना। तदन्तेति**। प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम्। **स्रौघ्नीति**। स्रुघ्नो देशः। तत्र भव इत्यण्। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। णित्त्वादादिवृद्धिः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। स्रौघ्नी भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तमिह निषिध्यते। **माथुरीयते माथुरीमानिनीति**। मथुरायां भवा माथुरी, 'तत्र भवः' इत्यण् 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढ' इति ङीप्। माथुरीवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ्। 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वाल्लडादि, माथुरीयते। माथुरीं मन्यते माथुरीमानिनी,'मनः' इति णिनिः,उपधावृद्धिः। उपपदसमासः, सुब्लुक्, नान्तत्वान्ङीप्। इहोभयत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति प्राप्तं पुंवत्त्वं निषिध्यते। **मध्यमभार्य इति**। मध्ये भवा मध्यमा, 'मध्यान्मः' इति मः। मध्यमा भार्या यस्येति विग्रहः। 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम्। अत्र मप्रत्ययस्य तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाभावान्न पुंवत्त्वनिषेधः। **काण्डलावभार्य इति**। काण्डं लुनातीति काण्डलावी, 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्ययः कृत्, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, आवादेशः, उपपदसमासः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। काण्डलावी भार्या यस्येति विग्रहः, पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः। अत्राणः कृत्त्वात्तद्धितत्वाभावात् न पुंवत्त्वनिषेधः। **तावद्भार्य इति**। तत् परिमाणमस्यास्तावती, 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति तच्छब्दाद्वतुप् तद्धितः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः, उगित्त्वात् ङीप्। तावती भार्या यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वात् ङीपो निवृत्तिः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारात्मिकां वृद्धिं प्रति वतुपो निमित्तत्वे-

काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः। विकारे तु, हैमी मुद्रिका यस्येति हैम-मुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् वैयाकरणभार्यः। सौवश्वभार्यः। (८४१) स्वाङ्गाच्चेतः। ६।३।४०॥ स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत्। सुकेशीभार्यः। स्वाङ्गात् किम्। पटुभार्यः। ईतः किम्। अकेशभार्यः।

ऽपि आकारस्य वृद्धिशब्देन विधानाभावात्तन्निमित्तवतुबन्तस्य न पुंवत्त्वनिषेधः।

रक्ते त्विति। रक्तेऽर्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। **काषायीति**। कषायो गैरिको धातुविशेषः, तेन रक्ता काषायी 'तेन रक्तं रागात्' इत्यणि 'यस्येति च' इति लोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। **काषायकन्थ इति**। पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः। अत्राणः तद्धितस्य रक्तार्थकत्वात् न पुंवत्त्वनिषेधः। **विकारे त्विति**। विकारार्थे विद्यमानस्य तद्धितस्य न पुंवत्त्वनिषेध इत्यर्थः। **हैमीति**। हेम्नो विकारभूतेत्यर्थः। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्, टिलोपः, आदिवृद्धिः, 'टिड्ढ' इति ङीप्, हैमीति रूपम्। हैमी मुद्रिका यस्येति विग्रहः। पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तिः। अत्राञस्तद्धितस्य विकारार्थकत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः। स्यादेतत्। व्याकरणमधीते वेत्ति वा स्त्री वैयाकरणी, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तद्धितः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। अणो णित्त्वात् तन्निमित्तिकायाः यकाराकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्राप्तायाः वृद्धेः 'न य्वाभ्याम्' इति निषेधः। यकारात् प्रागैकारागमश्च, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। वैयाकरणी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ वैयाकरणभार्य इति रूपम्। तथा स्वश्वस्यापत्यं स्त्री 'अत इञ्' इति इञोऽपवादः शिवाद्यण्, 'यस्येति च' इति लोपः। प्रथमवकारात् परस्य अकारस्यादिवृद्धेर्न य्वाभ्यामिति निषेधः। प्रथमवकारात् प्रागौकारागमश्च, 'टिड्ढ' इति ङीप्। सौवश्वी भार्या यस्येति बहुव्रीहौ पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ सौवश्वभार्य इति रूपमिति स्थितिः। अत्रोभयत्रापि आदिवृद्धेः 'न य्वाभ्याम्' इति निषेधेऽपि अणः तद्धितस्य णित्त्वेन स्वरूपयोग्यवृद्धिनिमित्तत्वानपायात् पुंवत्त्वनिषेधो दुर्वार इत्यत आह—**वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवदिति**। प्रतीत्यनन्तरं निमित्तस्य तद्धितस्येति शेषः। अणः वृद्धिनिमित्तस्य यत् फलं वृद्धिस्तेन उपधानं तात्कालिकसाहित्यं तदभावादित्यर्थः। 'वृद्धेस्तद्धितस्य', इत्येतावत्युक्तेऽपि निमित्तत्वसंबन्धे वृद्धेरिति षष्ठीमाश्रित्य 'वृद्धिनिमित्ततद्धितस्य' इत्यर्थलाभे सति निमित्तग्रहणात् फलोपहितनिमित्तत्वं विवक्षितमिति विज्ञायत इति भावः। यद्यप्यैजागमसिद्धवृद्धिं प्रति अण्प्रत्ययः फलोपहितमेव निमित्तम्। तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति फलोपहितं निमित्तं न भवत्येवेति न दोषः। वृद्धिशब्देन विहितैव वृद्धिरिह गृह्यत इत्यत्रापि इदमेव निमित्तग्रहणं लिङ्गम्। अन्यथा ऐजागमादत्र फलोपहितनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् तन्निमित्तग्रहणं निष्फलं स्यात्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः।

'अमानिनीति वक्तव्यम्' (वा ३९३२) सुकेशमानिनी । (८४२) जातेश्च । ६ । ३ । ४१ ॥ जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणी-भार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढे' (वा ३९२८) इति तु भवत्येव । (८४३) संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिक-

---

स्वाङ्गाच्चेतः । ईत इति च्छेदः । तदाह—स्वाङ्गाद्य ईकार इति । सुकेशीभार्य इति । सु शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति प्राप्तस्य निषेधः । पटुभार्य इति । पट्वी भार्या यस्येति विग्रहः । पटुत्वस्य अस्वाङ्गत्वान्न पुंवत्त्वनिषेधः । किंतु पुंवत्त्वे 'वोतो गुण-वचनात्' इति ङीषो निवृत्तिरिति भावः । अकेशभार्य इति । अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहिः, विद्यमानशब्दस्य लोपश्च । स्वाङ्गत्वेऽपि न ङीष्, 'सहनञ्विद्यमान' इति निषेधात् । अतष्टाबेव । अकेशा भार्या यस्येति विग्रहः । स्वाङ्गत्वेऽपि ईकाराभावान्नपुंवत्त्वनिषेधः । किंतु पुंवत्त्वे टापो निवृत्तिरिति भावः । अमानिनीति । स्वाङ्गाच्चेति निषेधः मानि-न्शब्दे परतः न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । सुकेशमानिनीति । सुकेशीं मन्यत इत्यर्थे 'मनश्च' इति णिनिः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, सुब्लुक्, पुंवत्त्वे ङीषो निवृत्तिरिति भावः । जातेश्च । ईत इति अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—जातेः परो यः स्त्रीप्रत्यय इति । शूद्राभार्य इति । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति जातिलक्षणङीषोऽपवादष्टाप् । पुंवत्त्वनिषेधान्न टापो निवृत्तिः । ब्राह्मणीभार्य इति । पुंवत्त्वनिषेधान्न शार्ङ्गरवादिङीनो निवृत्तिः । ननु हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'अचित्तहस्ति' इति ठकि हस्तिनीशब्दस्य 'भस्याढे' इति कथं पुंवत्त्वं 'जातेश्च' इति निषेधादित्यत आह—सौत्रस्यैवायं निषेध इति । सूत्रविहि-

---

१ अत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुपो ङीपश्चोत्पत्तेः प्राक् समासे उत्तरपदभूतमानिन्शब्दपरत्व-मस्त्येवेति ।

२ अत्र जातिपदं पञ्चम्यन्तं, अतएव लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया जातेर-स्त्रीविषयादिति ङीप्रत्ययस्यैव नात्र ग्रहणमिति ध्वनयितुमाह शूद्राभार्य इति । अत-एव च दरद् भार्या यस्य दारदभार्य इति पुंवत्त्वासिद्धिः, अन्यथा जातेः षष्ठयन्तत्वे स्त्रिया इति सामानाधिकरण्ये च 'गोत्रं च चरणैः' इति जातित्वात् ङीत्वाच्च निषेधः प्रसज्ज्येतेति बोध्यम् ।

३ अयमिति संज्ञापूरण्योश्च, 'वृद्धिनिमित्तस्य । स्वाङ्गाच्चेतः । जातेश्च । इति सूत्रचतुष्टयोक्त इत्यर्थः । न कोपधाया इति निषेधस्तु 'भस्याढे' इति वार्ति-कस्यापीत्युक्तमेव, स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥ संख्येयार्थया संख्यया ऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये'–(सू ८५१) इति वक्ष्यमाणो डच् । (८४४) **ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ॥** विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा[2] त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ताः दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः । (८४५) दिङ्-

तस्येत्यर्थः । 'भस्याढे' इति तु वार्तिकमिति भावः । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

संख्यया । शेषग्रहणम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति च निवृत्तं। बहुव्रीहिरित्यनुवर्तते। 'सुप्सुपा' इति च। संख्येये इत्येतत्संख्ययेत्यत्रान्वेति। संख्यया परिच्छेद्यं संख्येयम्, तत्रार्थे विद्यमानया संख्ययेति लभ्यते । संख्याशब्दश्चायं न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशतान्तशब्दपरः । तदाह—**संख्येयार्थया संख्ययेति** । एकादिशब्देन सुबन्तेनेत्यर्थः । **अव्ययादय इति** । अव्यय आसन्न अदूर अधिक संख्या एते सुबन्ता इत्यर्थः । अत्रापि संख्याशब्दो न स्वरूपपरः, किंतु एकादिशब्दपर एव । अत्रेदमवधेयम्—विंशतेः प्रागेकादिशब्दाः संख्येयेषु वर्तन्ते विशेष्यलिङ्गाश्च । दशादयो नित्यबहुवचनान्ताः । विंशत्यादिशब्दास्तु नित्यमेकवचनान्ताः संख्यायां संख्येये च वर्तन्ते नवतिपर्यन्ताः नित्यस्त्रीलिङ्गाश्च । यथा विंशतिर्ब्राह्मणाः, ब्राह्मणानां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादिः संख्या, ततो द्विबहुवचने स्तः । यथा गवां द्वे विंशती इति, चत्वारिंशदिति गम्यते । गवां तिस्रो विंशतय इति, षष्टिरिति गम्यते । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोः । संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।' इत्यमरः । अत्राव्ययस्योदाहरति—**दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति** । उपशब्दस्य समीपार्थकस्याव्ययीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते । दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अन्यपदार्थवृत्तित्वाभावादप्रथमान्तत्वाच्च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । तत्र दशानां वृक्षादीनां समीपवर्तिनो गवादय इत्यर्थभ्रमं वारयति—**नवैकादश वेत्यर्थ इति** । सामीप्यमिह दशन्शब्दार्थगतदशत्वोपलक्षणम्, एकार्थीभावबलात्। तथाच दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावत्सु उपशब्द इति फलति । तत-

१ अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेनैव सिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति डजपि 'अनेक' मिति बहुव्रीहौ भविष्यतीत्युक्तं, तन्मते द्वित्रा इत्यादीनां सामञ्जस्येन सिद्धेरयोगात्प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरेव ।

२एवं द्वौ वा चत्वारो वा द्विचताः । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः अत्र तु डचं बाधित्वा 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते इत्यच् । पञ्च वा षड् वा पञ्चषाः इत्यादि बोध्यम् ।

नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् । **(८४६) तत्र तेनेदमिति सरूपे ।२।२।२७॥**

श्च दशत्वसमीपवर्तिसंख्यावन्त इति बोधपर्यवसानं भवति । **डजिति ।** उपदश- न्शब्दात् डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इति भावः ।

आसन्नशब्दस्य विंशतिशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासे डचि कृते 'टेः' इति इका- रमात्रस्य लोपे प्राप्ते आह—**ति विंशतेर्डिति ।** तीति लुप्तषष्ठीकम् । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्माल्लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**विंशतेर्भस्ये- ति ।** 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इत्युक्तेः । **आ- सन्नविंशा इति ।** विंशतिसंख्यासन्नसंख्यावन्त इत्यर्थः । डचि कृते आसन्न- विंशति-अ-इति स्थिते, तिलोपे सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे, आसन्नविंशशब्दः अदन्तः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्यय- लक्षणाभावेनापदत्वात् । अथादूरशब्दस्योदाहरति—**अदूरत्रिंशा इति ।** त्रिंश- तः अदूरा इति विग्रहः। त्रिंशत्संख्यायाः अदूरसंख्यावन्त इत्यर्थः डचि टिलोपः । अधिकस्योदाहरति—**अधिकचत्वारिंशा इति ।** चत्वारिंशतोऽधिका इति विग्रहः । चत्वारिंशत्संख्याया अधिकसंख्यावन्त इत्यर्थः । डचि टिलोपः । संख्या- वाचकशब्दस्य संख्यावाचकशब्देन समासमुदाहरति—**द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इति ।** वार्थे बहुव्रीहिः द्वित्र्यन्यतरा इत्यर्थः । डचि टिलोपः । ननु द्वित्रा आनीय- न्तामित्युक्ते कदाचित् द्वावानयति, तदा कथं बहुवचनमिति चेत्, अत्र भाष्ये 'अनिश्चये बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्' इति वचनात् समाहितम् । तथा 'कार्यान्वये विकल्पः, शब्दात्तु नियमेन कोटिद्वयोपस्थितिः । तदुपस्थित्यनन्तरमन्यतरानयन- मिच्छया । अतः शब्दान्नियमेन पञ्चानामुपस्थिति'रित्यपि समाहितम् । न च वार्थ- प्राधान्यात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येवात्र सिद्धमिति वाच्यम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कबभावार्थकत्वात् । स हि कप् 'अनेकमन्यपदार्थे इति विहितबहुव्रीहावेव प्रवर्तेत इति भाष्ये स्पष्टम् । अथ संख्यायाः संख्यया समासे उदाहरणान्तरमाह— **द्विरावृत्ता दश द्विदशा इति ।** शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सुजर्थान्तर्भावेण पूर्व- पदस्य वृत्त्याश्रयणात् समासे सुचो न श्रवणमिति भाष्ये स्पष्टम् । द्वित्वसंख्याक- दशत्ववन्त इत्यर्थः । फलितमाह—**विंशतिरित्यर्थ इति ।**

१ इन्द्रो वह्निः पितृपतिः नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् । इतिकोशात् इन्द्रस्येयं कुबेरस्येयमिति विग्रहे 'तस्येद' मित्यणन्ता न्ङीबन्तौ ऐन्द्रीकौबेरीशब्दौ, तौ चान्यत्रापि योगवशात् यत्र क्वचित्प्रयोक्तुं शक्याविति यौगिकौ ।

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्त-मित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । 'अन्येषामपि दृश्यते' (सू ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्य-तिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृति-ष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । (८५७) **ओर्गुणः** ।६।४।१४६॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहू-बाहवि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प ९४) इति

दिङ्नामानि । नामानीत्यनन्तरं सुबन्तानि परस्परमिति शेषः । **प्राग्व-दिति** । समस्यन्ते स च बहुव्रीहिरित्यर्थः । नामानीति बहुत्वमविवक्षितमित्यभि-प्रेत्योदाहरति—**दक्षिणस्याश्चेति । दक्षिणपूर्वेति** । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा अन्तरालमिह दिगेव गृह्यते । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवत्त्वम्' इति भाष्यम् । यद्यप्युपसर्जनत्वान्न सर्वनामत्वम् । तथापि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वमादाय पुंवत्त्वं भवति, अत एव भाष्यात् । ननु दिशोरन्तराले इत्येव सिद्धे नामग्रहणं किमर्थ-मित्यत आह—**नामग्रहणादिति** । दिक्षु रूढाः शब्दाः दिङ्नामानीत्यनेन विव-क्षिताः । ऐन्द्रीशब्दः कौबेरीशब्दश्चेन्द्रसंबन्धात् कुबेरसंबन्धाच्च प्रवृत्तो यौगिक एव न रूढ इति भावः । **तत्र तेन** । समास इति, बहुव्रीहिरिति चाधिकृतम् । तत्र इत्यनेन सप्तम्यन्ते पदे विवक्षिते । ग्रहणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषण-मध्याहार्यम् । तेन इत्यनेन तु तृतीयान्ते पदे विवक्षिते । प्रहरणविषये इति प्रथमाद्विवचनान्तं तद्विशेषणमध्याहार्यम् । सरूपे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदविशेषणम् । ग्रहणविषये इति प्रहरणविषये इति तु सप्तम्यन्तयोस्तृतीयान्त-योश्च यथासंख्यमन्वेति । इदम् इ-यर्थनिर्देशः । युद्धं प्रवृत्तमिति तद्विशेष्यमध्या-हार्यम् । कर्मव्यतिहारे द्योत्ये इत्यप्यध्याहार्यम् । तदाह—**सप्तम्यन्ते इति** । प्रथमाद्विवचनमिदम् । **ग्रहणविषये इति** । गृह्यते अस्मिन्निति ग्रहणम्, केशादि, अधिकरणे ल्युट्, तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते, ग्रहणविषये, ग्रहणवा-चके इति यावत् । **प्रहरणविषये इति** । प्रह्रियेत अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तत् विषयः वाच्यं ययोस्ते प्रहरणविषये प्रहरणवाचके इति यावत् । अत्रापि सरूपे पदे इत्यन्वेति । **इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे इति** । इदमिति सामान्यार्थनिर्देशः । युद्धमिति विशेषनिर्देशः । अतः केशाकेशि युद्धमिति न पुनरुक्तिः । परस्परग्रहणं

---

१ युद्धग्रहणं क्रियामात्रोपलक्षणं, तेन 'कर्णाकर्णिप्रथितमयशः' हस्ताहस्ति-मिषात् स्पृशन्कुचतटीम् । इत्यादौ युद्धान्यक्रियायामपि समासादिसिद्धिः । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

ज्ञापयितुम्। तेन स्वायम्भुवम्[1] इत्यादि सिद्धम्। सरूपे इति किम्। हलेन मुस-

परस्परप्रहरणं च कर्मव्यतिहारः। ननु ग्रहणविषये प्रहरणविषये इत्यध्याहारे किं प्रमाणमित्यत आह—इतिशब्दादिति। इतिशब्दो लौकिकप्रसिद्धप्रकारवचनः। केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रसिद्धस्तावत्यर्थेऽयं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः।

अन्येषामपि दृश्यते। **अनुवर्तते इति।** 'ढ्रलोपे' इत्यत इति शेषः। 'नहिवृतिवृषि' इत्यादिपूर्वसूत्रोक्तादन्येषामपि दीर्घो दृश्यत इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गमाशङ्कयाह—**कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति।** बहुव्रीहौ चेत् कर्मव्यतिहारे एव पूर्वपदान्तस्यैव दीर्घ इत्यर्थः। तेन तुराषाडित्यादौ दीर्घो निर्बाधः। दृशिग्रहणादयमर्थो लभ्यते। **वक्ष्यत इति।** 'इच्कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रेणेति शेषः। **तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विति।** वृत्तिग्रन्थ एवात्र प्रमाणम्। **अव्ययीभावत्वमिति।** तत्र अव्ययीभावः इत्यनुवृत्तेरिति भावः। **अव्ययत्वमिति।** 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेनेति शेषः। 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुब्लुक् तत्फलमिति भावः। **गृहीत्वेति।** परस्परमिति शेषः। न च केशग्रहणस्य पुरुषकर्तृकत्वात् प्रवृत्तेश्च युद्धकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् कथमिह क्त्वाप्रत्यय इति वाच्यम्, गृहीत्वेत्यनन्तरं स्थितयोरित्यध्याहारात्। ततश्च अस्य केशेषु सः, तस्य केशेष्वयमित्येवं परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहवाक्यं फलितम्। **केशाकेशीति।** केशेषु केशेष्वित्यनयोर्ग्रहणाद्यन्तर्भावेन वृत्तिघटकयोः समासे सति सुब्लुक् पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्समासान्तः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। अव्ययत्वात्सुब्लुगिति भावः। अन्यपदार्थवृत्तित्वेऽपि एकशेषापवादोऽयं बहुव्रीहिसमासः अप्रथमान्तार्थश्च।

दण्डैश्चेति। अस्य दण्डैः सः, तस्य दण्डैरयमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहार्थः। **दण्डादण्डीति।** दण्डैर्दण्डैरित्यनयोः प्रहरणाद्यन्तर्भावेन समासघटकयोः समासे सति सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्, 'यस्येति च' इति अकारलोपः। अव्ययत्वात् सुब्लुक्। **मुष्टीमुष्टीति।** अस्य मुष्टिभिः सः, तस्य मुष्टिभिश्चायमित्येवं परस्परं प्रहृत्य स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः। मुष्ट्या मुष्ट्या इत्यनयोः समासे सति सुब्लुगादि पूर्ववत्। मुष्टामुष्टीति पूर्वपदान्तस्य आत्वमपाणिनीयमेव। **ओर्गुणः।** ओः इत्युकारात् षष्ठ्येकवचनम्। तेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'नस्तद्धिते इत्यनुवर्तते। तदाह—**उवर्णा-**

1 शेखरोक्तरीत्या स्वायंभुवमित्यस्य लोकेऽसाधुत्वे तु संज्ञापूर्वक इति परिभाषायाः 'शौवादंष्ट्रो मणि'रिति श्वादंष्ट्रायां भव इत्यर्थे वृद्धसंज्ञापूर्वको न ञः किन्त्वणेवेति भाष्योक्ते रूपे फलत्वं कल्प्यमिति दिक्।

केन। (८४८) **तेन सहेति तुल्ययोगे** । २ । २ । २८ ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्। (८४९) **वोपसर्जनस्य** । ६।३।८२ ॥ बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह सपुत्रः, सहपुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्। सकर्मकः। सलोमकः। (८५०) **प्रकृत्याशिषि** । ६ । ३ । ८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय। 'अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्' (वा ३९९०)। सगवे। सवत्साय। सहलाय।

न्तस्येति। **बाहूबाहवीति**। बाहौ बाहौ च परस्परं गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः। समासः, सुब्लुक्, पूर्वपदस्य दीर्घः, इच्। 'यस्येति च' इति बाधित्वा ओर्गुणः, अवादेशः। अव्ययत्वात् सुपो लुक्। ननु गुणः उकारस्थाने भवन् स्थानसाम्यादोकार एव भवति। ततश्च लाघवात् 'ओरोत्' इत्येव सिद्धे गुण इति गुणनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—**ओरोत् इति**। नचैवमपीह तद्धितसंज्ञापूर्वकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वकविधिरित्यभ्युपगमात्। नच 'ओत्' इति 'तपरस्तत्कालस्य' संज्ञेति वाच्यम्, विधीयमानत्वादेव तत्कालत्वसिद्धया तकारस्य उच्चारणार्थत्वात्। **स्वायम्भुवमिति**। स्वयम्भुवोऽपत्यमित्यर्थे अण्, स्वायंभुवः, संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादोर्गुणाभावे उवङ्, आदिवृद्धिरिति भावः। स्वायम्भुवमिति पाठे तस्येदमित्यण्। **हलेन मुसलेनेति**। अत्र असरूपत्वात् हलामुसलीति न भवतीति भावः।

तेन सहेति तुल्ययोगे। **तुल्ययोगे इति**। युगपत्कालिकक्रियायोगे इत्यर्थः। **तृतीयान्तेनेति**। तेनेत्यनेन तल्लाभादिति भावः। **प्राग्वदिति**। समस्यते स बहुव्रीहिरित्यर्थः। असामानाधिकरण्यार्थं कबभावार्थं चेदम्। **वोपसर्जनस्य**। उत्तरपदे इत्यधिकृतम्। 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्य स इत्यनुवर्तते। उपसर्जनम् अस्यास्तीत्युपसर्जनः, मत्वर्थे अर्शआद्यच्। उत्तरपदाक्षिप्तसमासो विशेष्यम्। उपसर्जनवतः समासस्येत्यर्थः। यद्यपि सर्वेषामपि समासानां कश्चिदवयवः उपसर्जनमेव। तथापि सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्येति लभ्यते। तथाच उपसर्जनस्येत्यनेन बहुव्रीहेरिति लब्धम्। अवयवषष्ठ्येषा तदाह—**बहुव्रीहेरवयवस्येत्यादिना**। बहुव्रीहेरिति किम्। सहयुद्ध्वा। 'राजनि युधिकृञः, सहे च' इति क्वनिप्। उपपदसमासः। अबहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सत्वं न। **सपुत्र इति**। सभावे रूपम्। पुत्रेण युगपदागत इत्यर्थः। **प्रायिकमिति**। इतिशब्दादिदं लभ्यते। 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः। **सकर्मक इति**। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। अत्र तुल्ययोगाभावेऽपि सहस्य सः। **प्रकृत्याशिषि**। 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यतः सहस्येत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह—**सहशब्द इति**। **प्रकृत्येति**। स्वभावेन स्थितः स्यादित्यर्थः। सभावो नेति यावत्। **स्वस्तीति**। भूयादिति शेषः। **सहपुत्रायेति**। तेन

(८५१) बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्। ५।४।७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच्स्यात्। उपदशाः। अबहुगणात् किम्। उपबहवः। उपगणाः। अत्र स्वरे विशेषः। 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः'। (वा ३३४८) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः।

(८५२) बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्। ५।४।११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात्। दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः। जलजाक्षी। 'स्वाङ्गात्' किम्। दीर्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (सू ९४४) इत्यच्। **(८५३) अङ्गुलेर्दारुणि। ५।४।११४॥**

सहेति समासे कृते, आशीर्योगाभावात् सभावः। **सहामात्यायेति। अगोवत्सेति।** गोवत्सहलेषु परतः सहस्य प्रकृतिभावो नेत्यर्थः। **सगवे इति।** राज्ञे स्वस्तीति शेषः।

अथ बहुव्रीहावसाधारणसमासान्तानाह—**बहुव्रीहौ। संख्येये यो बहुव्रीहिरिति।** 'संख्ययाऽव्यय' इति विहित इति शेषः। **तस्मादिति।** बहुव्रीहाविति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः। **डच्स्यात् इति।** समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम्। **उपदशा इति।** दशानां समीपे ये सन्तीति विग्रहः। 'संख्ययाऽव्यय' इति बहुव्रीहिः। सुब्लुक्। उपदशन्शब्दाड्डचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **उपबहवः। उपगणा इति।** बहूनां समीपे ये सन्तीति, गणस्य समीपे ये सन्तीति च विग्रहः। 'बहुगणवतुडति संख्या' इति संख्यात्वात् 'संख्ययाऽव्यय' इति समासः। अबहुगणात् इति निषेधान्न डच्। ननु उपगणाः इत्यत्र डचि सति असति च रूपसाम्यात् किं तन्निषेधेनेत्यत आह—**अत्र स्वरे विशेष इति।** डचि सति चित इति अन्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। **संख्याया इति।** संख्यान्ततत्पुरुषस्य समासान्तो डच् वक्तव्य इत्यर्थः। **निस्त्रिंशानीति।** 'निरादयः क्रान्त' इति तत्पुरुषः, डच्, 'टेः' इति टिलोपः। त्रिंशतोऽधिकानीति यावत्। **निस्त्रिंश इति।** समासादि पूर्ववत्। त्रिंशदधिकाङ्गुलिरित्यर्थः। न च गवां विंशतिर्गोविंशतिरित्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, अव्ययादेः इति विशेषणादिति भाष्ये स्पष्टम्। नचैकाधिका विंशतिरेकविंशतिरित्यत्र 'संख्ययाऽव्यय' इति समासे सति 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति डच् शङ्क्यः, अन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकादित्यस्तां तावत्।

बहुव्रीहौ। व्यत्ययेनेति। सक्थ्यक्ष्णोरिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छन्दसि वचनादित्यर्थः। 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति भाष्यम्। 'बहुव्रीहा'विति सप्तमी व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे। तदाह—**स्वाङ्गवाचीति। सक्थ्यक्ष्यन्तादिति।** बहुव्रीहिविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः। **षच्**

१ अव्ययादेरित्येव तेन अधिका विंशतिः इत्यादौ तत्पुरुषे नेति भाष्ये स्पष्टम्।

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्याद्दार्वर्थे। पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु। अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किम्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः व्यङ्गुला यष्टिः। तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'–(सू ७८६) इत्यच्। दारुणि किम्। पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः। (८५४) **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः।** ५। ४। ११५॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। 'नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः' (वा ३३६०)। मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः।

स्यादिति। समासान्तस्तद्धितश्चेति ज्ञेयम्। **दीर्घसक्थ इति।** षच् 'यस्येति च' इति लोपः। **जलजाक्षीति।** जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहः। समासे षचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। षित्त्वात् ङीष्। षित्त्वं ङीषर्थमिति भावः। **दीर्घसक्थि शकटमिति।** दीर्घे सक्थिनी सक्थिसदृशावीषादण्डौ यस्येति विग्रहः। अत्र सक्थिशब्दार्थयोरीषादण्डयोः 'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गम्' इत्यादिस्वाङ्गलक्षणाभावान्न षजिति भावः। अत्र 'स्वाङ्गात्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणान्तरमाह—**स्थूलाक्षेति।** स्थूलानि अक्षाणि पर्वग्रन्थयो यस्या इति बहुव्रीहिः। अस्वाङ्गत्वादिह न षजिति भावः। ननु षजभावेऽपि नान्तलक्षणङीपि स्थूलाक्षिणीति स्यादित्यत आह—**अक्ष्णोऽदर्शनादित्यजिति।** षचि तु षित्त्वलक्षणङीष् स्यादिति भावः। **अङ्गुलेर्दारुणि।** बहुव्रीहावित्यनुवृत्तस्य पञ्चम्यर्थे सप्तम्यन्तस्य अङ्गुल्या विशेषणात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह–**अङ्गुल्यन्तादिति। पञ्चाङ्गुलं दार्विति।** षचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः। ननु दारुणः कथं अङ्गुलय इत्यत आह—**अङ्गुलिसदृशावयवमिति।** अङ्गुलिसदृशाः अवयवाः यस्येति विग्रहः। **धान्येति।** कुसूलादिस्थितधान्याद्याकर्षकमिति यावत्। **उच्यत इति।** लक्षणयेति शेषः। **द्व्यङ्गुलेति।** 'प्रमाणे द्वयसच्' इति विहितस्य मात्रचः 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक्। अबहुव्रीहित्वादत्र न षजिति भावः। तर्हि द्व्यङ्गुलिरिति स्यादित्यत आह—**तद्धितार्थ इति।** षचि तु ङीष् स्यादिति भावः।

द्वित्रिभ्याम्। षेति लुप्तप्रथमाकं पदम्। **द्विमूर्ध इति।** द्वौ मूर्धानौ यस्येति विग्रहः। **त्रिमूर्ध इति।** त्रयो मूर्धानो यस्येति विग्रहः। समासान्तः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। षचि अनुवर्तमाने षग्रहणं चित्स्वरनिवृत्त्यर्थम्। **नेतुरिति।** नक्षत्रे विद्यमानो यो नेतृशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् वक्तव्य इत्यर्थः।

१यदा मध्यममानेन रात्रिसम्बन्धिद्वादशघण्टात्मककाले मृगनक्षत्रं स्वोदयादस्तपर्यन्तं दृश्यं भवति, तदा मृगो रात्रीणां नेता,इदं च प्रायः वृश्चिकान्तस्थे सूर्ये धनुरारम्भस्थे च त्रयोदश दिनानि यावत्संभवति। एवं पुष्यनेत्रा रात्रयो मकरस्थिते सूर्ये त्रयोदश संभवन्ति।

पुष्यनेत्राः। (८५५) **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः। ५। ४। ११७॥** आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः। (८५६) **अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्। ५। ४। ११८॥** नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्। (८५७) **पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८। ४। ३॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः। खरणसः। अगः किम्। ऋचामयनम् ऋगयनम्। 'ऋगृगयनादिभ्यः (सू १४५२) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अगः इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात् किम्। स्थूलनासिकः। 'खुरखराभ्यां वा नस्' (वा ३३६३)। खुरणाः खरणाः। 'पक्षेऽजपीष्यते'। खुरणसः।

नेता नायकः। **मृगो नेतेति**। मृगः मृगशीर्षम्। रात्रिनेता चन्द्रः। तद्योगान्नक्षत्रस्यापि बोध्यम्। **मृगनेत्रा इति**। मृगनेतृशब्दादप्, ऋकारस्य यण्, रेफः, टाप्। **पुष्यनेत्रा इति**। पुष्यो नेता यासामिति विग्रहः। **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः**। **अन्तर्लोम इति**। अन्तः लोमानि यस्येति विग्रहः, अप्, टिलोपः। एवं बहिर्लोमः। **अञ्नासिकायाः**। अच् इति च्छेदः। नासिकाया इत्यस्य बहुव्रीहेर्विशेषणत्वात् तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**नासिकान्तादिति**। नसमित्यनन्तरं प्राप्नोतीत्यध्याहार्यम्। उपस्थितत्वान्नासिकाशब्द इति लभ्यते। तदाह—**नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोतीति**।

पूर्वपदात्। रषाभ्याम् इत्यनुवृत्तम्। पूर्वपदशब्देन पूर्वपदस्थं लक्ष्यते। 'रषाभ्याम्' इत्यनेन लब्धो रेफः षश्च प्रत्येकमन्वेति। तदाह—**पूर्वपदस्थान्निमित्तादिति**। रेफषकारात्मकादित्यर्थः। अग इति पञ्चम्यन्तम्। गकारभिन्नात्परस्येत्यर्थः। गकारात्परस्य नेति यावत्। तदाह—**नतु गकारव्यवधाने इति**। अनेन 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवृत्तिः सूचिता। अन्यथा अग इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्। खण्डपदत्वादप्राप्तौ वचनमिदम्। **द्रुरिवेति**। वृक्ष इवेत्यर्थः। **द्रुणस इति**। बहुव्रीहेरच्। नासिकाशब्दस्य नसादेशः। णत्वम्। **ऋगयनमिति**। 'ऋवर्णात्' इति वार्तिकस्याप्यत्रानुवृत्त्या णत्वं प्राप्तं गकारेण व्यवधानान्न भवतीति भावः। अत्र ऋचामयनमिति विग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यम्, वाक्येन संज्ञानवगमात्। नच रघुनाथ इत्यादौ संज्ञायां णत्वं शङ्क्यम्, णत्वेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थात्। इह तु कृते णत्वे संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न णत्वम्। अत एव 'भृञोऽसंज्ञायां' इति सूत्रभाष्ये 'य एते संज्ञायामिति विधीयन्ते, तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति। किं तर्हि प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते' इत्युक्तम्। **खुरेति**। खुरखराभ्यां परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ संज्ञायां नसादेशो

---

१ अत्रादेशस्यैव स्थानिद्वारा समासान्तत्वादशेषत्वा 'च्छेषाद्विभाषे'ति कप् न।

खरणासः। (८५८) उपसर्गाच्च। ५। ४। ११९॥ प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्त-दन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च। असंज्ञार्थमिदं वचनम्। उन्नता नासिका यस्य सः उन्नसः। (८५९) उपसर्गादनोत्परः। ८। ४। २८॥ इति सूत्रम्। तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—उपसर्गाद्बहुलम्। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम्। प्रणसः। 'वेर्ग्रो वक्तव्यः' (वा ३३६५)। विगता नासिका यस्य विग्रः। 'ख्यश्च' (वा ३३६६)। विख्यः। कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवा' इति भट्टिः। विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्।

(८६०) सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः।

वेति वक्तव्यमित्यर्थः। प्रकृतत्वादेव सिद्धे नसादेशवचनम् अच्प्रत्ययानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। खुरणा इति। खुराविव नासिके यस्येति विग्रहः। नसादेशः। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम्। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। खरणा इति। खररूपा नासिका यस्येति विग्रहः। पक्षे खुरनासिक इति खरनासिक इति च न भवतीत्याह—पक्षे अजपीष्यते इति। अच्प्रत्ययसहितः नसादेश इत्यर्थः। भाष्ये त्विदं न दृश्यते।

उपसर्गाच्च। नन्वङ्नासिकाया इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—असंज्ञार्थमिति। उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रमिति। तत्र हि 'नश्च धातुस्थो' इति सूत्रान्नसिति लुप्तषष्ठीकमनुवर्तते। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। उपसर्गस्थाद्रेफषकारात्परस्य नसो नस्य णः स्यात्, ओत्परस्तु नकारो णत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। खण्डपदस्थत्वादप्राप्ताविदं सूत्रम्। 'प्रण आयूंषि तारिषत्' इत्याद्युदाहरणम्। अनोत्परः किम्? 'प्र नो मुञ्चतम्' अत्र ओत्परकत्वान्न णत्वमिति स्थितिः। तद्भङ्क्त्वेति। 'अनोत्परः' इत्यपनीय तत्स्थाने बहुलमिति च कृत्वा भाष्यकार आहेत्यर्थः। तथाच फलितं सूत्रमाह—उपसर्गाद्बहुलम्। निमित्तादिति। रेफषकारात्मकादित्यर्थः। 'उपसर्गादनोत्परः' इति यथाश्रुते तु 'प्रणो नय' इत्यादावव्याप्तिः, 'प्र नः पूषा' इत्यादावतिव्याप्तिश्चेति भावः। प्रणस इति। प्रगता नासिका यस्येति विग्रहः। 'उपसर्गाच्च' इत्यच्, नासिकाया नस्। 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वमिति भावः।

वेरिति। वेः परो यो नासिकाशब्दः स ग्रादेशं प्राप्नोतीति भावः। विग्र इति। विगता नासिका यस्येति विग्रहः। प्रकृतवार्तिकेन नासिकाशब्दस्य ग्रादेश इति भावः। विगता नासिका यस्येति विग्रहे अचि नसादेशे टापि च विनसेति भट्टिप्रयोगो न युज्यते। ग्रादेशस्यास्य नसादेशं प्रत्यपवादत्वादित्याक्षिपति—कथं तर्हीति। समाधत्ते—विगतयेति। विगता नासिका। प्रादिसमासः। अबहुव्रीहित्वात् न ग्रादेशः। किंतु टायां 'पद्दन्' इति नसादेशे विनसेति तृतीयान्तं रूपम्। उपलक्षितेत्यध्याहार्यमिति भावः।

५ । ४ । १२० ॥ एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवा अस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्यैणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । (८६१) **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । १२१॥ अच्स्यात् । अहलः–अहलिः असक्थः–असक्थिः । एवं दु सुभ्याम् । शक्त्योः इति पाठान्तरम् । अशक्तः–अशक्तिः । (८६२) **नित्यमसिच्प्रजामेधयोः** । ५ । ४ । १२२ ॥ नञ्दुःसुभ्यः इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

सुप्रात । सुप्रात इति । अच्प्रत्ययः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'। **सुश्व इति** । अच्, पूर्ववट्टिलोपः । **सुदिव इति** । शोभनं दिवा यस्येति विग्रहः । दिवेत्याकारान्तमव्ययम् । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इति टिलोपः । **शारिकुक्ष इति** । शारिः पक्षिविशेषः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **चतस्रोऽश्रय इति** । कोणा इत्यर्थः । अचि, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **एण्या इवेति** । एणी मृगी । **अज पद इति** । अजः छागः, तस्येव पादावस्येति विग्रहः । एणीपदादिषु अच् । निपातनात् पादः पत् । **नञ्दुस्सुभ्यः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अच् स्यादिति** । **अहलः अहलिरिति** । अविद्यमानः हलिः यस्येति विग्रहः।हलिशब्द इदन्तो हलपर्यायः। तदन्तादचि 'यस्येति च' इति इकारलोपे तदभावे च रूपम् । यद्यपि हलशब्देन हलिशब्देन च रूपद्वयं सिद्धम् । तथापि अनुक्तसमासान्ततया शैषिकस्य कपः प्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । अस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अनुक्तसमासान्तत्वाभावादत्र न कप् । **असक्थः, असक्थिरिति** । अविद्यमानं सक्थि यस्येति विग्रहः। **एवं दुस्सुभ्यामिति** । दुर्हलः, दुर्हलिः । दुस्सक्थः, दुस्सक्थिः । **शक्त्योरिति** । 'हलिशक्त्योः' इति केचित् पाणिनीयाः पठन्तीत्यर्थः । केचिच्छिष्याः पाणिनिना तथा पाठिता इति वदन्तीति भावः ।

नित्यमसिच् । **नञ्दुस्सुभ्य इत्येवेति** । पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति भावः । एतेभ्यः पराभ्यां प्रजामेधाशब्दाभ्यां नित्यमसिच् समासान्तः स्यात्, स तद्धित

---

१ अन्यत्र तु प्रकृष्टं प्रातर्यस्येति बहुव्रीहौ प्रप्रातः, प्रप्रातरौ, प्रप्रातर इत्यादि। एवं प्रकृष्टं श्वोऽस्येति प्रश्वाः 'अत्वसन्तस्ये'तिदीर्घः, प्रश्वसौ, प्रश्वस इत्यादि चन्द्रमोवत् । प्रदिवा इति तु हाहावत् । अत्र सर्वत्र गौणत्वादव्ययत्वाभावः । कर्मधारये तु प्राधान्यादव्ययत्वं स्यादेव ॥

२ नित्यग्रहणमन्यस्मिन्नपि पूर्वपदेऽसिज् विधानार्थं, तेन अल्पमेधस इत्यादिसिद्धिरिति वृत्तिकारादय आहुः ।

(८६३) **धर्मादनिच्केवलात्** । ५ । ४ । १२४ ॥ केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात् किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदम्, किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । 'सन्दिग्धसाध्यधर्मा' इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं च परमस्वधर्मा इत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा, अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते । (८६४) **जम्भा सुहरिततृण-**

इत्यर्थः । असिचः चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्त्यभावे सिद्धे स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । **अप्रजा इति** । अविद्यमाना प्रजा यस्येति विग्रहः । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समासः । असिचि 'यस्येति च' इत्याकारलोपादप्रजश्शब्दात् सुबुत्पत्तिः । सौ तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । 'हल्ङ्याप्' इति सुलोपः । यद्यप्यकारं विना सिचि विहितेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि सिच्यभत्वेन आकारलोपाभावादप्रजास्शब्दात् सुबुत्पत्तौ, प्रथमैकवचने अप्रजाः इति रूपसिद्धावपि अप्रजसाविति न स्यात् । किंतु अप्रजासावित्यादि स्यात् । तस्मादकारोच्चारणं भत्वसंपादनार्थमावश्यकम् । **दुष्प्रजा इति** । दुर्गता प्रजा यस्येति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति समासः । असिजादि पूर्ववत् । 'इदुदुपधस्य' इति षत्वम् । **सुप्रजा इति** । शोभना प्रजा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । **अमेधा इत्यादि** । अविद्यमाना मेधा यस्येति विग्रहः । असिजादि पूर्ववत् । केचित्तु नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम्, तेनाल्पमेधसः इत्यादि सिध्यतीत्यप्याहुः ।

धर्मादनिच्केवलात् । पूर्वपदादित्यध्याहृत्य केवलादित्यस्य तद्विशेषणत्वमाह—**केवलात्पूर्वपदादिति** । अनिचि चकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वं केवलपूर्वत्वम् । **कल्याणधर्मेति** । कल्याणो धर्मो यस्येति विग्रहः । अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **परम इति** । परमः स्वः धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ परमस्वधर्मशब्दे स्वशब्दस्य धर्मशब्दापेक्षया पूर्वपदत्वात् ततः परमस्वधर्मशब्दादप्यचः प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं केवलग्रहणमिति भावः । केवलग्रहणे कृते तु न दोष इत्याह—**स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदमिति** । **किं त्विति** । किं तु स्वशब्दः धर्मपदापेक्षया पूर्वत्वात्पूर्वपदं, न तु केवलं, मध्यमत्वात् । केवलशब्देन च पदान्तरराहित्यवाचिना मध्यमपदत्वानाक्रान्तत्वलाभादित्यर्थः । इदं च 'इजादेः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एवं च त्रिपदबहुव्रीहौ परमस्वधर्म इत्येव भवति । नत्वनिच् । 'सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्'[1] इति स्वशब्दस्य

---

[1] आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वं हरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् तदनुसारेणेदम् । धनत्वेन धनबोधकत्वे तु सर्वनामत्वप्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् ।

सोमेभ्यः । ५।४।१२५ ॥ जम्भा इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा[1] । तृणं भक्ष्यं यस्य, तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । **(८६५) दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५।४।१२६ ॥** दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा[2] मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । **(८६६) इच्[3] कर्मव्यतिहारे । ५।४।१२७ ॥** कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि। **(८६७) द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।५।४।१२८॥** तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थ-

---

पूर्वनिपातस्तु 'वाहिताग्न्यादिषु' इति पाक्षिकत्वान्न भवति । नन्वेवं सति संदिग्धः साध्यः धर्मो यस्य स संदिग्धसाध्यधर्मा इत्यत्र कथमनिच् । अत्र हि संदिग्धेति केवलं पूर्वपदं, धर्मशब्दस्तस्मात् परो न भवति । यस्मात् साध्यशब्दात् परो धर्मशब्दः, तस्य तु न पूर्वपदत्वम्, मध्यमपदत्वादित्यत आह—**संदिग्धेति** । संदिग्धसाध्यशब्दस्य केवलपूर्वपदत्वात् तत्रानिच् निर्बाध इति भावः। **एवं चेति** । उक्तरीत्या परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः, परमस्वः धर्मो यस्येति कर्मधारयाश्रयणे तु केवलपूर्वपदत्वादनिच् । परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवेत्यर्थः । **निवृत्तीति** । निवृत्तिः धर्मो यस्येति, अनुच्छित्तिः धर्मो यस्येति च विग्रहः । अत्र समासे निवृत्तिशब्दस्य अनुच्छित्तिशब्दस्य च केवलपूर्वपदत्वात् यथायोग्यमनिजिति भावः । नन्विह सूत्रे पूर्वपदशब्दस्याश्रवणादननुवृत्त्यभावाच्च कथं पूर्वपदादिति लभ्यत इत्यत आह—**पूर्वपदं त्विति** ।

जम्भा सुहरित । जम्भेति नकारान्तं पदम् । तदाह—**जम्भेति कृतसमासान्तमिति** । अनिजन्तमित्यर्थः । सु, हरित, तृण, सोम इत्येतेभ्यः परो यो जम्भशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहिः अनिच्प्रत्ययो निपातित इति भावः । **जम्भो भक्ष्ये**

[1] राजन् शब्दवत्, तेन शसादावाच 'अल्लोपोऽन, इत्यल्लोपे हरित जम्भ्नः इत्यादि बोध्यम् ।

[2] अत्र शसादौ 'नसंयोगाद्वमन्ता' दित्यल्लोपनिषेधाद् दक्षिणेर्मणः इत्यादि बोध्यम् । वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा । इति तु लाक्षणिकः प्रयोगः लुब्धयोगाभावात् ।

[3] इच् प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययत्वम्, तत्फलं लुगादिसिद्धिः । ननु एवं सति 'तत्र तेनेद'मिति सूत्रमेवाव्ययीभावप्रकरणे पाठ्यम्, इजपि तत्समासान्तप्रकरणे पाठ्य इति चेन्न, द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्र इजग्रहणस्य पृथक्कर्तव्यतापत्तेः । इचश्चकारः स्वरार्थः, तिष्ठद्गुप्रभृतिषु विशेषणार्थश्च, तेन सुगन्धिरित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

मिच्प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद्द्विदण्डि प्रहरणम्। द्विमुसलि। उभाहस्ति। उभयाहस्ति। (८६८) **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** ।५।४।१२९॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः। (८६९) **ऊर्ध्वाद्विभाषा** ।५।४।१३०॥ ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः (८७०) **धनुषश्च** ।५।४।१३२॥ धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। (द्विधन्वा)।

दन्ते चेति। अत्र कोशो मृग्यः। **सुजम्भेति**। सुजम्भशब्दादनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। **हरितजम्भेति**। हरितो जम्भो यस्येति विग्रहः। **तृणमिवेति**। तृणशब्दस्य दन्तवाचिना जम्भशब्देन सामानाधिकरण्यलाभाय तृणशब्दस्य तत्सदृशे लक्षणेति भावः। **सोमजम्भेति**। सोमः चन्द्रः स इव शुभ्राः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः। सोमः सोमलता वा, सैव जम्भः भक्ष्यं यस्येति विग्रहः। **पतितजम्भ इति**। पतिताः जम्भाः दन्ताः यस्येति विग्रहः। **दक्षिणेर्मा**। लुब्धो व्याधः, तद्योगे 'दक्षिणेर्मा' इत्यनिच्प्रत्ययः, बहुव्रीहिश्च निपात्यते। दक्षिणे ईर्मं यस्येति विग्रहः। ईर्ममित्यस्य व्याख्यानं व्रणमिति। व्यधिकरणत्वेऽपि बहुव्रीहिर्निपातनात्। अनिचि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे दक्षिणेर्मेति रूपम्। लुब्धशब्दं विवृण्वन्नाह—**व्याधेनेति**। रोगादिना व्रणे तु दक्षिणेर्मः इत्येवेति भावः। **इच्कर्मव्यतिहारे**। **समासान्त इति**। तद्धित इत्यपि ज्ञेयम्। **केशाकेशीति**। अत्र प्रक्रिया प्रागेव प्रदर्शिता। **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च**। द्विदण्ड्यादिषु इदन्तानामेव निपातनात् तेभ्यः परत्वेन इच्प्रत्ययविधिरनर्थक इत्याशङ्क्य नेयं पञ्चमीत्याह—**तादर्थ्ये चतुर्थ्येषेति**। **द्वौ दण्डाविति**। कर्मव्यतिहाराभावेऽपि वैरूप्येऽपि बहुव्रीहिः इच्प्रत्ययश्च निपात्यते। **द्विदण्डीति**। दण्डादण्डीतिवत् प्रक्रिया। कर्मव्यतिहाराभावात् पूर्वपदस्य न दीर्घ इति विशेषः। **द्विमुसलीति**। द्वे मुसले यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः। **उभाहस्ति**। **उभयाहस्तीति**। उभौ हस्तौ यस्मिन् प्रहरणे इति विग्रहः। उभयोऽन्यत्रेति नित्यमयचि प्राप्ते निपातनेन विकल्प्यते। कर्मव्यतिहाराभावेऽपि दीर्घश्च।

प्रसंभ्यां। **जानुशब्दयोरिति**। प्र सम् इति पूर्वपदद्वित्वात् उत्तरपदभूत-

---

१ धनुर्वाचको धन्वन्शब्दोऽप्यस्ति 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इति कोशात्। तेन सह बहुव्रीहिणा शार्ङ्गधन्वेत्यादिरूपाणां सिद्धौ 'धनुषश्च—' तिसूत्रं शार्ङ्गधनुरित्यादिरूपनिवृत्त्यर्थम्। स्वलावण्याशंसा धृतधनुषमह्नाय तृणवत् महिम्नःस्तवे श्लो० २३ इति तु समासान्तानामनित्यत्वात्। अनित्यत्वे च प्रतेरंशवादयस्तत्पुरुषे' इतिसूत्रे अंशादिगणे राजन्शब्दपाठो ज्ञापकः। स हि तत्पुरुषे प्रतिराजेत्यत्राऽन्तोदात्तत्वार्थः। 'राजाहः सखिभ्य' इति टचो नित्यत्वे चित्वादेवान्तोदात्तत्वे सिद्धे राजन्शब्दपाठो व्यर्थ इति।

शार्ङ्गधन्वा। (८७१) वा संज्ञायाम्। ५। ४। १३३॥ शतधन्वा—शतधनुः। (८७२) जायाया निङ्। ५। ४। १३४॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्। (८७३) लोपो व्योर्वलि। ६। १। ६६॥ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः। युवतिर्जाया अस्य युवजानिः। (८७४) गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः। ५। ४। १३५॥ एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। 'गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्'

जानुशब्दस्यापि द्वित्वं बोध्यम्। जानुन इत्युक्ते तु 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारात् पञ्चम्यन्तत्वसंभवात् ज्ञोः प्रत्ययत्वं च सम्भाव्येत। तस्मादेशत्वसिद्धये षष्ठीद्विवचननिर्देशः। तदाह—ज्ञुरादेश इति। प्रज्ञुरिति। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति समासः। संज्ञुरिति। संगते जानुनी यस्येति विग्रहः। ऊर्ध्वाद्विभाषा। ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दः तस्य ज्ञुरादेशो वा स्यात्। बहुव्रीहावित्यर्थः। ऊर्ध्वज्ञुरिति। ऊर्ध्वे जानुनी यस्येति विग्रहः। धनुषश्च। 'ऊधसोऽनङ्' इति पूर्वसूत्रे स्त्रीप्रत्ययाधिकारे व्याख्यातम्। तस्मादनङित्यनुवर्तते। तदाह—अनङादेश इति। ङित्वादन्तादेशः। 'प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्वादन्तादेश इति भावः। द्विधन्वेति। द्वे धनुषी यस्येति विग्रहः। समासे द्विधनुश्शब्दे सकारस्य अनङादेशः। ङकार इत्। अकार उच्चारणार्थः। उकारस्य यणिति भावः। शार्ङ्गधन्वेति। शृङ्गस्येदं शार्ङ्गं 'तस्येदम्' इत्यण्, तत् धनुर्यस्येति विग्रहः। समासे शार्ङ्गधनुश्शब्दे सकारस्यानङ्, ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, उकारस्य यणिति भावः। महिम्नस्तवे 'स्वलावण्याशंसाधृतधनुषम्' इति प्रयोगस्त्वार्षः। वा संज्ञायाम्। 'धनुषश्च' इत्युक्तः अनङ् संज्ञायां वा स्यादित्यर्थः। शतधन्वेति। शतधन्वा नाम राजविशेषः स्यमन्तकोपाख्याने प्रसिद्धः।

जायाया निङ्। आदेश इति। प्रत्ययः, परश्च' इत्यधिकारस्थत्वेऽपि ङित्वादन्तादेशोऽयमिति भावः। लोपो व्योर्वलि। व् य् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। तदाह—वकारयकारयोरिति। पुंवद्भाव इति। 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यनेनेति शेषः। युवजानिरिति। जायाशब्दे यकारादाकारस्य निङ्। ङकार इत्, 'लोपो व्योः' इति यकारलोपः। युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वात् तिप्रत्ययस्य निवृत्तिः। नलोप इति भावः। गन्धस्येदुत्। गन्धस्य इत् इति च्छेदः। एभ्य इति। उत्, पूति, सु, सुरभि एतेभ्य इत्यर्थः। इकारोऽन्तादेश इति।

---

१ 'आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः' इति भट्टिप्रयोगे तु गन्धवह इतिपदेन गन्धस्यागन्तुकत्वसूचनेन एकान्तत्वविवक्षाऽभावान्नेदादेशः समासान्तः। अत्र वान् इति शत्रन्तं वायु वाचकं, तद्विशेषणं गन्धवह इति।

(वा ३३६८)। एकान्तः एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलं च। सुगन्धिर्वायुः। नेह सु शोभनाः गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणः। (८७५) **अल्पाख्यायाम्**। ५। ४। १३६॥ सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत्सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः।' इति विश्वः। (८७६) **उपमानाच्च**। ५। ४। १३७॥ पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः। (८७७) **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः**।५।४।१३८॥ हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ।

पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेश एवेति भावः। समासान्ताधिकारात् 'आदेः परस्य' इति न भवति। **उद्गन्धिरिति**। उद्गतो गन्धो यस्येति विग्रहः। **पूतिगन्धिरिति**। पूतिशब्दः असुरभौ। पूतिः गन्धो यस्येति विग्रहः। **सुगन्धिरिति**। शोभनो गन्धो यस्येति विग्रहः। **सुरभिगन्धिरिति**। सुरभिः गन्धो यस्येति विग्रहः। सर्वत्र 'वायुः' इति विशेष्यम्।

तदेकान्तेति। तस्य विशेष्यभूतद्रव्यस्य एकान्तः एकदेश इव प्रतीयमान इत्यर्थः। अत्र गन्धस्य गुणस्य द्रव्यैकदेशत्वं न युज्यत इत्याशङ्क्य एकान्तशब्दः एकदेशवदविभक्ते लाक्षणिक इत्याह—**एकान्तः एकदेश इवेति**। **सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेति**। अत्र गन्धस्य पुष्पात् सलिलाच्च द्रव्यात् पृथगलक्ष्यमाणत्वादिति भावः। **सु शोभना इति**। सु इत्यस्य व्याख्यानं शोभना इति। **गन्धा इति**। गन्धवन्त इत्यर्थः। 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इति लुक्। **द्रव्याणीति**। चन्दनादीनीत्यर्थः। गन्धा इत्यस्य विशेष्यमेतत्। गन्धशब्दस्य नपुंसकद्रव्यविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंस्त्वं युज्यते। 'गन्धस्तु सौरभे तूर्थे गन्धके गर्वलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः।' इति कोशात्। **सुगन्ध आपण इति**। अत्र गन्धशब्दवाच्यानां चन्दनादिद्रव्याणां विशेष्यभूतापणापेक्षया पृथक् लक्ष्यमाणत्वादित्त्वं नेति भावः। **अल्पाख्यायाम्**। अल्पवचने सति गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः। लेश इति गन्धशब्दस्य विवरणम्। सूपस्य गन्धः यस्मिन्नित्येव विग्रहः। **सूपगन्धि भोजनमिति**। उत्पूतिसुसुरभिपूर्वकत्वाभावादेकान्तत्वाभावाच्चाप्राप्ते वचनमिदम्। व्यधिकरणपदानामपि क्वचिदस्ति बहुव्रीहिरिति मूल एवानुपदं वक्ष्यते। **घृतगन्धीति**। घृतस्य गन्धः लेशः यस्मिन्निति विग्रहः। गन्धशब्दस्याल्पवाचित्वे प्रमाणमाह—**गन्धो गन्धक इति**। **उपमानाच्च**। उपमानवाचिपूर्वपदात् परस्यापि गन्धशब्दस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः। **पद्मस्येवेति**। फलितार्थकथनमिदम्। पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः। पद्मपदं पद्मसंबन्धिगन्धसदृशे लाक्षणिकम्। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः।

पादस्य लोपः। अहस्त्यादिभ्य इति च्छेदः। उपमानादित्यनुवर्तते।

स्थानिद्वारेणायं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किम्। हस्तिपादः। कुसूलपादः। (८७८) **कुम्भपदीषु च। ५। ४। १३९॥** कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम्। 'पादः पत्' (सू ४१४) कुम्भपदी। स्त्रियाम् किम्। कुम्भपादः। (८७९) **संख्यासुपूर्वस्य ५। ४। १४०॥** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्। (८८०) **वयसि दन्तस्य दतृ। ५। ४। १४१॥** संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षट् दन्ता अस्य षोडन्। सुदन्-सुदती। वयसि किम्। द्विदन्तः करी। सुदन्तो नटः)। (८८१) **स्त्रियां संज्ञायाम्। ५। ४। १४३॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। संज्ञायाम् किम्। समदन्ती। (८८२) **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्। ५। ४। १४४॥** दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ। श्यावदन्—श्यावदन्तः। अरोकदन् अरोकदन्तः। (८८३) **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवरा-**

तदाह—**हस्त्यादिवर्जितादिति**। 'आदेः परस्य' इत्यप्रवृत्तये आह—**समासान्तो बहुव्रीहाविति**। शेषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थमपि लोपस्य समासान्तत्वम्। अन्यथा अनुक्तसमासान्तत्वात् कप् प्रसज्येत। नन्वभावात्मकस्य लोपस्य कथं समासान्तावयवत्वमित्यत आह—**स्थानीति**। **व्याघ्रस्येवेति**। फलितार्थकथनमिदम्। व्याघ्रपादाविव पादावस्येति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति समासः। **कुम्भपदीषु च**। कुम्भपदीष्विति बहुवचननिर्देशात् गणपाठाच्च कुम्भपद्यादिग्रहणमिति भावः। **ङीप् चेति**। 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पापवाद इति भावः। **स्त्रियामिति**। कुम्भपद्यादीनां स्त्रीलिङ्गानामेव गणे पाठादिति भावः। **कुम्भपदीति**। कुम्भस्येव पादावस्येति विग्रहः। 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इति लोपे सिद्धे तदनुवादेन नित्यं ङीबर्थं वचनम्। **संख्यासुपूर्वस्य**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पादस्येति**। उपमानात् परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। **द्विपादिति**। द्वौ पादावस्येति विग्रहः। **सुपादिति**। शोभनौ पादावस्येति विग्रहः।

वयसि दन्तस्य दतृ। **द्विदन्निति**। द्वौ दन्तौ यस्येति विग्रहः। शिशुत्वं गम्यते। दन्तस्य दत्रादेशः। ऋकार इत्। उगित्त्वान्नुम्। सुलोपः। संयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घो न। **चतुर्दन्निति**। चत्वारो दन्ता यस्येति विग्रहः। दत्रादि पूर्ववत्। **षोडन्निति**। षट् दन्ता यस्येति विग्रहः। दत्रादि पूर्ववत्। 'षष उत्व'मिति ष्टुत्वोत्वे। **सुदन्निति**। सु शोभना दन्ताः समस्ता जाता

---

१ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः इत्यमरः। तेन अविद्यमानं रोकं छिद्रं येषु ते अरोका अच्छिद्रा इत्यर्थः॥ रुच दीप्तावस्माद्घञि कुत्वे रोको दीप्तिर्वा।

ह्रेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥ एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन्-कुड्मलाग्रदन्तः । (८८४) ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् । (८८५) त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ॥ त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । (८८६) उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥ लोपः स्यात् । उत्काकुत् विकाकुत् । काकुदं तालु । (८८७) पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥ पूर्णकाकुत्-पूर्णकाकुदः । (८८८) सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

यस्येति विग्रहः । वयोविशेषावगतये समस्तस्य निवेशः । **सुदतीति** । शोभना दन्ताः समस्ता यस्या इति विग्रहः । दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । **द्विदन्तः करीति** । हस्तिनः सर्वदा द्विदन्तत्वेन वयोविशेषानवगतिरिति भावः । **स्त्रियां संज्ञायाम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । वयोविशेषानवगमेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **अयोदतीति** । **फालदतीति** । संज्ञाविशेषाविमौ । **समदन्तीति** । समा दन्ता यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदर' इति ङीष् । **विभाषा श्यावारोकाभ्याम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**दन्तस्येति** । **श्यावदन्निति** । श्यावा धूम्रा दन्ताः यस्येति विग्रहः । 'श्यावः स्यात् कपिशो धूम्र.' इत्यमरः । **अरोकदन्निति** । अरोका अदीप्ताः अच्छिद्रा वा दन्ता यस्येति विग्रहः । **अग्रान्त** । अग्रः अग्रशब्दोऽन्तेऽवसाने यस्य सः अग्रान्तः इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुड्मलाग्रदन्निति**। कुड्मलानां मुकुलानां अग्राणि तानीव दन्ता यस्येति विग्रहः। शुद्धदन्-शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् शुभ्रदन्तः वृषदन्-वृषदन्तः । वराहदन्-वराहदन्तः ।

ककुदस्य । अवस्थायां गम्यमानायां ककुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । आहारकालादिकृतोऽवयवानामुपचयोऽपचयश्चावस्थेत्युच्यते। बलीवर्दादेर्मूर्ध्नगतो बाल्ये उद्भूतोऽवयवः ककुदम् । **अजातककुदिति** । अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । बाल इत्यर्थः । **पूर्णककुदिति** । पूर्णं ककुदमस्येति विग्रहः । युवेत्यर्थः । **त्रिककुत् पर्वते** । पर्वतविशेषे गम्ये इत्यर्थः । त्रिककुदिति कृताकारलोपो निपात्यते । त्रीणि ककुदानि शृङ्गाणि यस्येत्यर्थः । **उद्विभ्यां काकुदस्य** । **लोप इति** । उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः । **उत्काकुदिति** । उन्नतं काकुदं यस्येति विग्रहः । काकुदशब्दं व्याचष्टे—**काकुदं तालिवति** । **पूर्णाद्विभाषा** । पूर्णात् परस्य काकुदस्य लोपो वा स्यादित्यर्थः । पूर्णं काकुदं यस्येति विग्रहः । **सुहृद्दुर्हृदौ** । यथासंख्यमभिप्रेत्योदाहरति—**सुहृन्मित्रमिति** । सु शोभनं हृदयं यस्येति विग्रहः ।

---

1 द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः' माघ. स. २ श्लो० ७ ।

(८८६) उरःप्रभृतिभ्यः कप्। ५। ४। १५१॥ व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः। इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू ८६१) इति विकल्पेन कप्। द्विपुमान् द्विपुंस्कः। 'अर्थान्नञः' (ग १४६)। अनर्थकम्। नञः किम्। अपार्थम्-अपार्थकम्। (८६०) इनः स्त्रियाम्। ५। ४। १५२॥ बहुदण्डिका नगरी। 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १७) बहुवाग्मिका। स्त्रियाम् किम्। बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः। (८६१) शेषाद्विभाषा। ५। ४। १५४॥ अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कब्वा

उरःप्रभृतिभ्यः कप्। बहुव्रीहौ समासान्तः तद्धित इति विशेषः। तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा। **व्यूढोरस्क इति**। व्यूढं विशालम् उरः वक्षः यस्येति विग्रहः। कप्। 'सोऽपदादौ' इति सत्वम्। **प्रियसर्पिष्कः इति**। प्रियं सर्पिः यस्येति विग्रहः। कप्। 'इणः षः' इति षत्वम्। ननु द्वौ पुमांसौ यस्य सः द्विपुमानित्यनुपपन्नम्। उरःप्रभृतिषु पुमानिति पुंस्शब्दस्य पाठादित्यत आह—**इहेति**। गणे अविभक्तिकानामेव पाठः। इह तु केषांचिदेकवचनान्तानामेव पाठस्तद्द्विवचनाद्यर्थ इति भावः। **द्विपुंस्क इति**। 'संपुंकानाम्' इति सः। **अर्थान्नञ इति**। गणसूत्रम्। नञ्परो योऽर्थशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेः कप् स्यादिति तदर्थः। **अनर्थकमिति**। अविद्यमानोऽर्थो यस्येति विग्रहः। **अपार्थम्—अपार्थकमिति**। अपगतोऽर्थो यस्मादिति विग्रहः। अत्र नञ्पूर्वकत्वात् न नित्यः कबिति भावः। **इनः स्त्रियाम्**। इनन्तात् कप् स्यात् बहुव्रीहावित्यर्थः। **बहुदण्डिका नगरीति**। दण्डः अस्यास्तीति दण्डी, 'अत इनिठनौ' इति इनिः। बहवः दण्डिनः यस्याम् इति विग्रहः। **बहुवाग्मिकेति**। वागस्यास्तीति वाग्मी। 'वाचो ग्मिनिः' इति ग्मिनिप्रत्ययः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। तद्धितत्वात् गकारस्य नेत्संज्ञा, चकारस्य कुत्वम्, जश्त्वम्, वाग्मीति रूपम्। बहवो वाग्मिनो यस्यामिति विग्रहः। अत्रेन अनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति वचनात्तदन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः। **बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्राम इति**। बहवः दण्डिनः यस्मिन्निति विग्रहः। अत्र समासस्यास्त्रीलिङ्गत्वान्न नित्यः कबिति भावः।

शेषाद्विभाषा। इतः पूर्वं येभ्यः समासान्ता विहिताः तेभ्योऽन्यः शेषः।

---

१ अतएव अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः। इति भारविप्रयोगे बहुवचनान्तलक्ष्मीशब्दसत्वान्न कप् पाक्षिकत्वात्।

२ सुपथी सुमथी नगरीत्यत्र तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप्। 'न पूजनात्' इति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्राचीनानामेव, 'युवोरनाकौ' इति सूत्र भाष्ये सुपथी इति प्रयोगोऽनित्यत्वाङ्गीकारे मानम्।

स्यात्। महायशस्कः–महायशाः। अनुक्त—इत्यादि किम्। व्याघ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात् किम्। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तन्त्रा[1]दिना। शेषशब्दोऽर्थद्वय[2]परः। (८९२) **आपोऽन्यतरस्याम्।** ७।४।१५॥ कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः बहुमालकः। कबभावे बहुमालः।

तदाह—**अनुक्तसमासान्तादिति।** **शेषाधिकारस्थादिति।** शेषादित्यनेन शेषाधिकारस्थादित्यपि विवक्षितमिति भावः। **महायशस्क इति।** महत् यशः यस्येति च विग्रहः। 'आन्महतः' इत्यात्वे, कपि, 'सोऽपदादौ' इति सत्वम्। **महायशा इति।** कबभावे 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः। **व्याघ्रपादिति।** 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' इत्युक्तसमासान्तोऽयम्, स्थानिद्वारा लोपस्यापि समासान्तत्वात्। **सुगन्धिरिति।** 'गन्धस्येदुत्पूति' इति कृतसमासान्तोऽयम्। **प्रियपथ इति।** 'ऋक्पूः' इति कृतसमासान्तोऽयम्। **उपबहव इति।** 'संख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिरयं, न शेषाधिकारस्थः। **उत्तरपूर्वेति।** अयमपि 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्थः। **सपुत्र इति।** 'तेन सह' इत्ययमपि बहुव्रीहिः, न शेषाधिकारस्थः। ननु सकृदुच्चारिताच्छेषशब्दात् कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह-**तन्त्रादिनेति।** आदिना आवृत्तिसंग्रहः। एकमनेकोपयोगि तन्त्रम्। उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चारितात् शब्दात् आवृत्त्या बोध इति बोध्यम्। 'श्वेतो धावति' इत्यादौ सकृदुच्चारणेऽपि (भाष्ये) 'श्वा इतो धावति, श्वेतगुणको धावति इत्येवमनेकार्थबोधदर्शनादिति भावः। **आपोऽन्यतरस्याम्।** **कपीति।** 'न कपि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **आबन्तस्येति।** प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धमिदम्। **ह्रस्वो वेति।** 'शूद्रप्रां ह्रस्वो वा' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। 'न कपि' इति नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम्। **बहुमालाक इति।** बह्व्यो माला यस्येति विग्रहः। ह्रस्वपक्षे बहुमालक इति भवति। कपो वैकल्पिकत्वात् पक्षे बहुमालः। सर्वत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम्।

१ तन्त्रम, आवृत्तिः, एकशेष इति प्रकारत्रयं, तत्रैकशेषः द्विवचनेऽचीत्यादौ सूत्रेष्वेवासहविवक्षायामुपयुज्यते। अर्थभेदेऽपि शब्दाऽभेद इति पक्षे प्रकृते तन्त्रं, नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्ये एकव्यापारेण नानाफलोत्पादनं तन्त्रमिति तन्त्रलक्षणम्॥ अर्थभेदेन शब्दभेदः इति पक्षे आवृत्तिः। किं चोच्चारयितुरेव तन्त्रमुपयुज्यते, बोद्धुस्तु आवृत्त्यैव बोधः।

२ शेखरकृन्मते तु शेषपदेन 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारोक्तापेक्षयाऽन्यत् गृह्यते। तेन प्रियपथिक इत्यत्र पक्षे कप् भवत्येव।'ऋक्पूरब्धू'रिति अप्रत्ययस्तु कबभावपक्षे चरितार्थ इति॥ भट्टोजीदीक्षितैस्तु कैयटानुसारेणोक्तम्।

(६६३) **न संज्ञायाम्** । ५ । ४ । १५५ ॥ 'शेषात्' (सू ८९१) इति प्राप्तः कन्न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । (८९४) **ईयसश्च** । ५ । ४ । १५६ ॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहव श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोस्त्रियोः—' (सू ६५६) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते । 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' (वा ६६६) । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । (८९५) **वन्दिते भ्रातुः** । ५ । ४ ।१५७ ॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप्स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता, सुभ्राता । 'न पूजनात्' (सू ८५४) इति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः'--(सू ८५२) इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । (८९६) **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** ।५।४।१५८॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कन्न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । (८९७) **निष्प्रवाणिश्च** ।५।४।१६०॥ कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य

न संज्ञायाम् । **शेषादिति प्राप्त इति** । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'शेषाद्विभाषा' इति विहितस्य कप एवायं निषेधः,नतु व्यवहितस्य 'नद्यृतश्च' इत्यादिकप इति भावः । **विश्वे देवा अस्येति** । अत्र संज्ञायां समासस्य नित्यत्वात् लौकिकविग्रहप्रदर्शनं चिन्त्यमेव । **ईयसश्च** । बहुश्रेयसीशब्दे श्रेयसीशब्दस्यैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ईयसन्तत्वादाह—**ईयसन्तोत्तरपदादिति** । बहुव्रीहिणा उत्तरपदादित्याक्षिप्यत इति भावः । **न कबिति** 'न संज्ञेयसोः' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् नित्यस्य वैकल्पिकस्य च कपोऽयं निषेध इति भावः । **श्रेयांस इति** । अतिशयेन प्रशस्ता इत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य' इति ईयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रः, 'आद्गुणः' इति गुणः । **बहुश्रेयानिति** । शैषिकः कब्निषिध्यते । **ह्रस्वत्वे प्राप्ते इति** । बह्व्यः श्रेयस्यः यस्येति बहुव्रीहिः । तत्र श्रेयसीशब्दस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते इत्यर्थः। **ईयसो बहुव्रीहेरिति**। ईयसन्तात् बहुव्रीहेः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः । **बहुश्रेयसीति** । 'नद्यृतश्च' इति नित्यः कबिह निषिध्यते, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयस्ग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययान्तश्रेयसीशब्दस्यापि ग्रहणादिति भावः । **बहुव्रीहेः किमिति** । 'ईयसो बहुव्रीहेः' इत्यत्रेति शेषः । **अतिश्रेयसिरिति** । श्रेयसीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषोऽयमिति भावः ।

वन्दिते भ्रातुः । **पूजितेऽर्थे इति** । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इत्युभयार्थकवदिधातोरिह उभयसाधारणपूजार्थकत्वमाश्रीयत इति भावः । **प्रशस्तभ्रातेति**। 'नद्यृतश्च इति प्राप्तः कबिह निषिध्यते । **सुभ्रातेति** । सु शोभनो भ्राता यस्य स

निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः । नव इत्यर्थः । (८९८) **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ** ।२।२।३५॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । 'सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्' (वा १४१६) सर्वश्वेतः । त्रिशुक्रः ।

इति विग्रहः । अत्रापि 'नद्यृतश्च' इति प्राप्तस्य कपो निषेधः । ननु 'न पूजानात्' इत्येव निषेधे सिद्धे किमर्थमित्यत आह—**न पूजनादिति** । **प्रागेवेति** । एवंच 'नद्यृतश्च' इत्यादिकपः तेन निषेधाप्राप्तौ इदं वचनमिति भावः । **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** । **बहुनाडिः काय इति** । प्राणिस्थत्वात् स्वाङ्गत्वसूचनाय काय इति विशेष्यम् । उपसर्जनह्रस्वः । 'नद्यृतश्च' इति प्राप्तः कप् न भवति । **बहुतन्त्रीग्रीवेति** । बहुतन्त्रीशब्दे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वमाशङ्क्याह—**स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति** । 'अवितृस्तृतन्त्रीभ्य ईः' इत्यौणादिकस्य 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारेऽविहितत्वादिति भावः । **निष्प्रवाणिश्च** । **प्रपूर्वादिति** ।'वेञ् तन्तुसंताने' इत्यस्मात् प्रपूर्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट् । प्रोयते अस्यामिति प्रवाणी । पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् । **समासवान इति** । समासं वानं वानक्रिया यस्येति विग्रहः । अत्र शैषिककबभावो निपात्यते ।

सप्तमीविशेषणे । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सप्तमीति तदन्तग्रहणम् ।तदाह—**सप्तम्यन्तमिति** ।**कण्ठेकाल इति**। कण्ठे तिष्ठतीति कण्ठेस्थः स कालो यस्येति विग्रहः । सुपीति योगविभागात् कः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य'इति बहुव्रीहिसमासः,स्थ शब्दलोपश्च,इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'अमूर्धमस्तकात्' इति सप्तम्या अलुक् ।**अत एवेति**।यद्यपि कण्ठेस्थशब्दः प्रथमान्त एवात्र बहुव्रीहौ पूर्वपदम्, तस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति कथं सप्तमीग्रहणं व्यधिकरणपदबहुव्रीहिज्ञापकम् । किंच विशेषणत्वादेव सिद्धे किं वा सप्तमीग्रहणेन । तथापि यदा स्थपदमनादृत्य कण्ठे इत्यस्याधिकरणत्वं तस्य च कालरूपे उत्तरपदार्थे उपसंक्रमः,तदा कण्ठे इत्यस्याप्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहेरप्रसक्तेः तत्र सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधिरभित्तिचित्रायितः स्यात् । ततश्च सप्तमीग्रहणात् अप्रथमान्तोऽपि बहुव्रीहिः क्वचिदस्तीति विज्ञायते इति योज्यम् ।

---

१ तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे तः परो यस्मादितिबहुव्रीहौ परशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि पूर्वनिपाताऽकरणादस्य क्वचिदप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते,तेन जहत् स्वं (स्ववाचकं पदं) यं स जहत्स्वः, तथाभूतोऽर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था वृत्तिः, इत्यादौ प्रथमे बहुव्रीहौ स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि पूर्वनिपातः । एवं 'वन्येतरा जानपदोपदाभिः' इति कालिदासप्रयोगे इतरशब्दस्य न पूर्वनिपातः ।

२ द्विशुक्र इति पाठोऽसङ्गतः, तत्र सर्वनामत्वादेव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातसिद्धेः ।

'मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम् शब्दपरविप्रतिषेधात्' (वा ५०४४)। अन्यः। 'संख्याया अल्पीयस्याः' (वा १४१७)। द्वित्राः। द्वन्द्वेऽपि। द्वादश। 'वा प्रियस्य' (वा १४२०)। गुडप्रियः, प्रियगुडः। 'गड्वादेः परा सप्तमी' (वा १४२१)। गडुकण्ठः। क्वचिन्न। वहेगडुः। (८६६) निष्ठा। २।२।३६॥

तेन 'सच्छास्त्रजन्मा[2] हि विवेकलाभः' इत्यादि सिद्धम्। **चित्रगुरिति**। उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेन चान्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते उत्तरपदविशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषग्रहणमिति भावः।

सर्वनामसंख्ययोरिति। बहुव्रीहौ पूर्वनिपातस्येति शेषः। **सर्वश्वेत इति**। सर्वः श्वेतः यस्येति विग्रहः। उभयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सर्वनामत्वात् सर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः। उपसर्जनत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या सर्वनामत्वम्। **त्रिशुक्ल इति**। त्रयः शुक्ला यस्येति विग्रहः। उभयोरपि कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते संख्यात्वात् त्रिशब्दस्यैव पूर्वनिपातः। द्विशुक्लः इत्यत्र तु सर्वनामत्वादेव सिद्धम्। ननु द्वौ अन्यौ यस्य अन्य इति बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरन्यतरस्य पाक्षिकः पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह— **मिथोऽनयोरिति**। सर्वनामसंख्ययोरित्यर्थः। **संख्या पूर्वमिति**। प्रयोज्येति शेषः। **शब्दपरेति**। एकस्मिन्नेव सूत्रे सर्वनामसंख्ययोः समासोपात्तत्वेऽपि सर्वनामसंख्याशब्दयोः संख्याशब्दस्य पाठतः परत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेरित्यर्थः। **संख्याया अल्पीयस्या इति**। न्यूनाधिकसंख्यावाचकशब्दानां समासे न्यूनसंख्यायाः पूर्वं प्रयोग इति वक्तव्यमित्यर्थः। **द्वित्रा इति**, द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'संख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः। ननु 'द्वन्द्वे घि' इत्यतः द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ 'अल्पाच्तरम्' इति सूत्रभाष्येऽस्य वार्तिकस्य पाठात् बहुव्रीहौ कथमस्य प्रवृत्तिरित्यत आह— **द्वन्द्वेऽपीति**। इदंच वार्तिकं द्वन्द्वेऽद्वन्द्वेऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः। **द्वादशेति**। द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः। तत्पुरुषे तु शतानां विंशतिः विंशतिशतमित्युदाहार्यम्। 'तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः' इति सूत्रभाष्ये सहस्राणां शतम् इत्यर्थे शतसहस्रमिति भाष्यकैयटयोः प्रयोगोऽत्र मानमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **वा प्रियस्येति**। बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः। **गड्वादेः परा सप्तमीति**। बहुव्रीहौ योज्येति वक्तव्यमिति शेषः। **गडुकण्ठ इति**। गडुः कण्ठे यस्येति विग्रहः। गडुर्नाम ग्रीवादिगतो दुर्मांसगोलः। (असंज्ञात्वात् 'हलदन्तात्' इत्यलुक् न)[3]। **क्वचिन्नेति**। व्याख्यान-

---

१ आदिपदात् पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः, ऊर्णा नाभौ यस्य स ऊर्णनाभः इत्यादि बोध्यम्। ऊर्णाशब्दे 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसो'रिति ह्रस्वः।

२ सच्छास्त्राज्जन्म यस्येति व्यधिकरण पदयोः बहुव्रीहिः॥ ३ असंबद्धमिदम्॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' (वा १४२२)। सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकं चेदम्। कृतकटः। पीतोदकः। (६००) वाऽऽहिताग्न्यादिषु। २।२।३७॥ आहिताग्निः। अग्न्याहितः। आकृतिगणोऽयम्। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (वा १४२५)। अस्युद्यतः। दण्डपाणिः। क्वचिन्न। विवृतासिः।

इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्।

मेवात्र शरणम्। **वहेगडुरिति**। वहः स्कन्धः तस्मिन् गडुर्यस्येति विग्रहः।

निष्ठा। निष्ठान्तमिति। 'क्तक्तवतू निष्ठा' इति वक्ष्यते। तदन्तमित्यर्थः। **कृतकृत्य इति**। कृतं कृत्यं येनेति विग्रहः। उभयोरपि क्रियाशब्दत्वात् विशेषणत्वे कामचारात् अन्यतरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः। **जातिकालेति**। 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तः' इति स्वरविधिना ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम्। जातिपूर्वस्योदाहरणमाह—**सारङ्गजग्धीति**। सारङ्गः जग्धः भक्षितः यया इति विग्रहः। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष्। कालपूर्वस्योदाहरति—**मासजातेति**। मासः जातः यस्या इति विग्रहः। टाप्। सुखपूर्वस्योदाहरति—**सुखजातेति**। सुखं जातं यस्या इति विग्रहः। **प्रायिकमिति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। **कृतकट इति**। कृतः कटः येनेति विग्रहः। अत्र कटत्वस्य जातित्वेऽपि न कृतशब्दस्य परनिपातः। **पीतोदक इति**। पीतम् उदकं येनेति विग्रहः। उदकत्वस्य जातित्वेऽपि न पीतशब्दस्य परनिपातः। **वाऽऽहिताग्न्यादिषु**। निष्ठायाः पूर्वं प्रयोग इति शेषः। **आहिताग्निरिति**। आहिताः आधानेन संस्कृताः अग्नयः येनेति विग्रहः। **प्रहरणार्थेभ्य इति**। आयुधार्थेभ्य इत्यर्थः। निष्ठायामुदाहरति—**अस्युद्यत इति**। असिः उद्यतः येनेति विग्रहः। सप्तम्या उदाहरति—**दण्डपाणिरिति**। दण्डः पाणौ यस्येति विग्रहः। 'निष्ठा' इत्यस्य 'सप्तमीविशेषणे' इत्यस्य चायमपवादः। **क्वचिन्नेति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। **विवृतासिरिति**। विवृतः कोशान्निष्कासितः असिर्येनेति विग्रहः। एवंजातीयान्याहिताग्न्यादित्वकल्पनया समाधेयानीत्याहुः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां बहुव्रीहिसमासनिरूपणम्।

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम्। २०।

(९०१) **चार्थे द्वन्द्वः ।२।२।२९॥** अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। 'मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्व इति समुच्चये, भिक्षामट गां चानय इत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्। धवखादिरौ। संज्ञापरि-

---

अथ द्वन्द्वसमासनिरूपणम्—**चार्थे द्वन्द्वः**। 'सुबामन्त्रिते' इत्यतः सुबिति, 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतः अनेकमिति चानुवर्तते। समास इति विभाषा इति चाधिकृतम्। तदाह—**अनेकमित्यादिना**। कश्चार्थ इत्यत आह—**समुच्चयेति**। 'चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये' इत्यमरः। तत्र समुच्चयं निर्वक्ति—**परस्परेति**। **एकस्मिन्निति**। एकस्मिन् क्रियापदे आवृत्ते एकस्य असमस्यमानपदस्य प्रथममन्वयः, तदनन्तरमन्यस्यान्वयो यत्र, तत्र समुच्चयः चार्थ इत्यर्थः। यथा—ईश्वरं गुरुं च भजस्व इति। तत्र हि चशब्दयोगात् गुरोः ईश्वरसापेक्षत्वम्, न त्वीश्वरस्य गुरुसापेक्षत्वम्, तस्य चकारयोगाभावात्। अत एवात्र एक एव चशब्दः प्रयुज्यते। एवंच ईश्वरं च भजस्व गुरुं च भजस्व इति वाक्यद्वयं पर्यवस्यति। अथान्वाचयं लक्षयति—**अन्यतरस्येति**। यत्रान्यतरस्य पदस्यैकस्मिन् क्रियापदे आनुषङ्गिकत्वेन परार्थप्रवृत्तिविषयत्वेनान्वयः, इतरस्य तु पदस्यान्यस्मिन् क्रियापदे उद्देश्यत्वेनान्वयश्च तत्रान्वाचयश्चार्थ इत्यर्थः। यथा—भिक्षामट गां चानय इति। 'अट गतौ'। भिक्षामटनेन प्राप्नुहीत्यर्थः। भिक्षामट, तदा गौः संगता चेत् तामप्यानय, नतु गवानयने ऐदंपर्येण प्रयतितव्यमिति तात्पर्यार्थः। इतरेतरयोगं लक्षयति—**मिलितानामिति**। परस्परापेक्षितानां समुदितानामेकस्मिन् क्रियापदेऽन्वयो यत्र, तत्रेतरेतरयोगः परस्परसाहचर्यं चार्थः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिराविति। अत्र परस्परसाहित्यसूचनाय चकारद्वयप्रयोगः। अथ समाहारं लक्षयति—**समूहः समाहार इति**। परस्परसाहित्यमित्यर्थः। यथा संज्ञापरिभाषयोः समूहः संज्ञापरिभाषमिति। तत्रेतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यं द्रव्यविशेषणम्। यथा धवखदिरौ छिन्द्धीति। समुदिताविति गम्यते। समाहारद्वन्द्वे तु समूहो विशेष्यम्। यथा संज्ञापरिभाषमिति। तयोः समूह इति गम्यते। संज्ञापरिभाषमधीते इत्यादौ समूहस्य क्रियान्वयस्तु समूहिद्वारा बोध्य इत्यलम्।

तत्रेति। तेषु चार्थेषु समुच्चयेऽन्वाचये च न द्वन्द्वसमास इत्यन्वयः। **ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति**। समुच्चयोदाहरणमिदम्। भिक्षामट गां चानयेत्युदाहरणं चानुपदमेव व्याख्यातम्। **असामर्थ्यादिति**। ईश्वरं गुरुं च इत्यत्रोक्तरीत्या

भाषम्। अनेकोक्तेर्होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः। (९०२) **राजदन्तादिषु परम्। २।२।३१॥** एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा राजदन्तः। 'धर्मादिष्वनियमः' (वा १४१८) अर्थधर्मौ–धर्मार्थौ। दम्पती–जम्पती–जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयम्। (९०३) **द्वन्द्वे घि।२।२।३२॥** द्वन्द्वे

ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोरावृत्ते भजस्वेति पदे क्रमेणान्वयात् परस्परमन्वयाभावादसामर्थ्यम्। भिक्षामट गां चानय इत्यत्र तु भिक्षागवोरटने आनयने च क्रमेण परस्परवार्तानभिज्ञयोरेवान्वयात् परस्परान्वयाभावादसामर्थ्यं स्पष्टमेव। ततश्च इतरेतरयोगसमाहारयोरेव चार्थयोः परस्परसाहित्यसत्त्वात् समर्थत्वेन द्वन्द्वसमासः। विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः। इतरेतरयोगमुदाहरति—**धवखदिराविति**। धवश्च खदिरश्चेति द्वन्द्वः। धवो वृक्षविशेषः, खदिरः प्रसिद्धः, तौ समुदिताविति बोधः। समाहारे तूदाहरति—**संज्ञेति**। संज्ञा च परिभाषा च तयोः समाहार इति विग्रहः। समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। ननु 'चार्थे द्वंद्वः' इत्यत्र 'सुप्सुपा' इत्यनुवृत्त्यैव धवखदिरावित्यादिसिद्धेरनेकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**अनेकोक्तेरिति। होतृपोत्रिति।** होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति विग्रहे बहूनामपि द्वन्द्वार्थमनेकग्रहणमिति भावः। 'आनङृतो द्वन्द्वे' इति नेष्टृशब्दस्यैव उत्तरपदपरकत्वात् आनङ्; नतु होतृपोतृशब्दयोरपि, उत्तरपदस्य मध्यमपदव्यवहितत्वेन होतृपोतृशब्दयोरुत्तरपदपरकत्वाभावात्। ननु तर्हि होतापोतानेष्टोद्गातारः इति कथमित्यत आह—**द्वयोरिति**। होता च पोता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः। होतृशब्दस्य आनङ्। ततश्च नेष्टा च उद्गाता चेति द्वयोर्द्वन्द्वः। नेष्टृशब्दस्यानङ्। ततः होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ चेति द्वन्द्वद्वयगर्भो द्वन्द्वः। तत्र नेष्टोद्गातृशब्दे उत्तरपदे होतापोतृशब्दस्य आनङित्यर्थः। आनङि ङकार इत्। ङित्वादन्तादेशः। अकार उच्चारणार्थः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नस्य लोपः। नेष्टोद्गातृशब्दे आद्गुणश्च।

राजदन्तादिषु परम्। 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनुवर्तते। तदाह—**एष्विति**। राजदन्तादिष्वित्यर्थः। पूर्वप्रयोगार्हमित्यतः प्राक् उपसर्जनमिति शेषः। **राजदन्त इति**। दन्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषेऽप्रधानतयोपसर्जनत्वेऽपि परनिपातः। इह गणे राजदन्ताग्रेवणादिशब्दास्तत्पुरुषाः, विष्वक्सेनार्जुनादयः द्वन्द्वाश्च पठिताः अतो द्वन्द्वप्रकरणे तदुपन्यासः। विष्वक्सेनार्जुनावित्यत्र 'अजाद्यदन्तम्' इत्यर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते, परनिपातः। **धर्मादिष्वनियम इति**। गणसूत्रमिदम्। अन्यतरस्य पूर्वनिपात इत्यर्थः। **अर्थधर्माविति**। अजाद्यदन्तशब्दस्य पूर्वनिपातनियमे प्राप्ते तदनियमः वक्तव्य इत्यर्थः। **निपात्यत इति**। पाठिको राजदन्तादिगण इत्यर्थः। पत्युरभ्यर्हितत्वेऽपि परनिपातश्च। **आकृतिगणोऽयमिति**।

घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। 'अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे' (वा १४१०) हरिगुरुहराः-हरिहरगुरवः। (९०४) अजाद्यदन्तम्। २।२।३३॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः। अश्वरथेन्द्राः, इन्द्राश्वरथाः। 'घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन' (वा १४२६) इन्द्राग्नी। (९०५) अल्पाच्तरम् २।२।३४॥ शिवकेशवौ। 'ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण' (वा १४२१) हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणाम्

वृत्तौ तु कृत्स्नोऽयं गणः पठितः। द्वन्द्वे घि। पूर्वमित्यनुवर्तते। तदाह—पूर्वं स्यादिति। हरिहराविति। हरिशब्दस्य घित्वात् पूर्वनिपातः। ननु हरिहरगुरवः इत्यत्र गुरुशब्दस्यापि घित्वात् पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह—अनेकेति। अनेकस्य घिसंज्ञकपदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः। शेषेऽन्यस्मिन् घिसंज्ञकपदविषये पूर्वनिपातस्य विकल्प इत्यर्थः। इदं अल्पाच्तरम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। जातिपक्षे तावत् आकृतिं पुरस्कृत्य सर्वासु व्यक्तिषु तत्तच्छास्त्राणि सकृदेव प्रवर्तन्ते, सकृच्छ्रुतत्वात्। न तु प्रतिव्यक्ति, तथा सति प्रतिव्यक्त्यावृत्तिप्रसङ्गात्। ततश्च अनेकघिसंज्ञकसमवाये एकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपाते सति पुनः शास्त्रं न प्रवर्तते, सकृत्प्रवृत्त्यैव शास्त्रस्य शान्ताकाङ्क्षत्वात्। व्यक्तिपक्षस्तु नेहाश्रीयते, लक्ष्यानुरोधादित्याहुः। हरिहरगुरव इति। हरगुरुशब्दयोर्न नियम इति भावः।

अजाद्यदन्तम्। इदमिति अजादित्वे सत्यदन्तमित्यर्थः। ईशकृष्णाविति। अत्र कृष्णस्यादन्तत्वेऽप्यजादित्वाभावान्न पूर्वनिपातः। बहुष्वनियम इति। वक्तव्य इति शेषः। ननु इन्द्राग्नी इत्यत्र घित्वादग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः किं न स्यादित्यत आह—घ्यन्तादिति। घ्यन्तशब्देन 'द्वन्द्वे घि' इति सूत्रं विवक्षितम्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। विप्रतिषेधसूत्रेण 'द्वन्द्वे घि' इत्येतत् बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इति प्रवर्तते इत्यर्थः। अल्पाच्तरम्। अल्पः अल्पसंख्यः अच् यस्य तदल्पाच्, तदेवाल्पाच्तरम्। अत एव निपातनात् स्वार्थे तरप्, कुत्वाभावश्च। अल्पसंख्याचकं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यमित्यर्थः। शिवकेशवाविति। हरिहरयोरन्यतरोत्कर्षवादस्य पाषण्डवादत्वादिति भावः। यदि तु 'द्विवचनविभज्य' इत्यतिशयार्थे तरप्स्यात्, तदा धवखदिरपलाशाः इत्यत्र बहुषु न स्यादिति प्राञ्चः। शब्देन्दुशेखरे तु प्रकर्षार्थक एवायं तरप् इति स्थितम्।

ऋतुनक्षत्राणामिति। समानसंख्याचकानां ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्य इत्यर्थः। हेमन्तशिशिरवसन्ता इति। त्रयाणामृतूनामानुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धम्। एवं कृत्तिकादिनक्षत्राणामपि। ग्रीष्मवसन्ताविति। विषमाक्षरत्वान्न वसन्तस्य पूर्वनिपातः। किंतु अल्पाच्त्वात्

किम् । ग्रीष्मवसन्तौ । 'लघ्वक्षरं पूर्वम्' (वा १४१३) कुशकाशम् । 'अभ्यर्हितं च' (वा १४१२)। तापसपर्वतौ । 'वर्णानामानुपूर्व्येण' (वा १४१५) ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । 'भ्रातुर्ज्यायसः' (वा १६१६) युधिष्ठिरार्जुनौ । (६०६) **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्** ।२।४।२॥ एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ।

ग्रीष्मस्य पूर्वनिपातः । **लघ्वक्षरं पूर्वम्** । लघु अक्षरमच् यस्य तत् द्वंद्वे पूर्वं प्रयोज्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । **कुशकाशमिति** । समाहारद्वंद्वोऽयम् । **अभ्यर्हितं चेति** । श्रेष्ठः पूर्वः प्रयोज्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । **तापसपर्वताविति** । पर्वतस्य स्थावरजन्मतया तापसस्य तदपेक्षया अभ्यर्हितत्वं बोध्यम् । भाष्ये तु मातापितराविक्युदाहृतम् । 'गर्भधारणपोषाभ्यां पितुर्माता गरीयसी' इत्यादिस्मृतेरिति तदाशयः । **वर्णानामानुपूर्व्येणेति** । एषां क्रमेण पूर्वनिपातः । 'ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णाः' इत्यमरः । तेषामानुपूर्व्यं तु 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति, स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' इत्यादितैत्तिरीयब्राह्मणादिसिद्धम् । **भ्रातुर्ज्यायसः इति** । ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वनिपात इत्यर्थः । अत्र 'द्वन्द्वे घि' 'अजाद्यदन्तम्' इति विधिद्वयम् 'अल्पाच्तरम्' लघ्वक्षरं पूर्वम्', ऋतुनक्षत्राणाम्', 'अभ्यर्हितं च' 'भ्रातुर्ज्यायसः' इति विधिभिः परत्वात् बाध्यते । भाष्ये तु सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वनिपातमिति मतान्तरं स्थितम् ।

द्वन्द्वश्च प्राणि । प्राणितूर्यसेनाङ्गानीति द्वन्द्वगर्भषष्ठीसमासः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः अङ्गशब्दः प्रत्येकं संबध्यते इत्योभिप्रेत्य आह—**एषामिति** । प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां चेत्यर्थः । **द्वन्द्व इति** । समाहारद्वन्द्वः इत्यर्थः । 'द्विगुरेकवचनम्' इति पूर्वसूत्रे 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्यात्राप्यनुवृत्तेः । **एकवदिति** । एकवचनमित्यनुवर्तते । एकं वक्तीत्येकवचनम् । कर्तरि ल्युट् सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । **पाणिपादमिति** । पाण्योः पादयोश्च समाहार इति विग्रहः । अत्र समाहारे एकवत्त्वं 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं च । पाण्योः पादयोश्च प्राण्यवयवत्वात् प्राण्यङ्गोदाहरणमिदम् । अथ तूर्याङ्गद्वंद्वे उदाहरति—**मार्दङ्गिकपाणविकमिति** । मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनेऽपि वर्तते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'शिल्पम्' इति ठक् । मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गत्वादेकवचनम् । तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—

---

१ 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति सूत्रेऽजाद्यदन्तत्वादर्जुनस्य पूर्वनिपातप्राप्तौ वासुदेवस्य पूर्वनिपातकरणेन ज्ञापितमिदमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

(९०७) अनुवादे चरणानाम् । २।४।३॥ चरणानां द्वन्द्वः एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे । 'स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्' (वा १५३५-१५३६)। उदगात्कठकालापम्, प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । **(९०८) अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २।४।४॥**

मार्दङ्गिकपाणविकमिति । मृदङ्गपणवशब्दौ वाद्यविशेषपरौ । इह तु तद्वादनेऽपि वर्तेते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे 'शिल्पम्' इति ठक् । मार्दङ्गिकपाणविकयोः समाहार इति विग्रहः । तूर्याङ्गत्वादेकवचनम् । तूर्याङ्गत्वं च तद्वादकतया बोध्यम् । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । सेनाङ्गद्वन्द्वे उदाहरति—**रथिकाश्वारोहमिति** । रथेन चरन्तीति रथिकाः । पर्पादिभ्यः ष्ठन् । रथिकानामश्वारोहाणां च समाहार इति विग्रहः। सेनावयवत्वादेकवत्त्वम् । पूर्ववन्नपुंसकत्वम् । ननु समाहारद्वन्द्वे समाहारस्य विशेष्यत्वात् तस्य चैकत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—**समाहारस्यैकत्वादिति । समाहार एवेति** । न त्वितरेतरयोगः । एषां द्वन्द्वनियमार्थं सूत्रमित्यर्थः।एवमुत्तरसूत्राण्यपि समाहार एवेति नियमार्थानि । नचेतरेतरयोगद्वन्द्व एषामेकवत्त्वविधानार्थमिदं सूत्रमस्तु।तथाच पाणिपादःइति पुंलिङ्गमेकवचनान्तं रूपं फलमिति वाच्यम्, 'समाहारग्रहणं कर्तव्यम्' इति पूर्वसूत्रस्थवार्तिकस्यात्रानुवृत्तेः, एकवद्भावप्रकरणेऽस्मिन् सर्वत्र समाहारद्वन्द्वानामेव भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । नच रथिकमार्दङ्गिकावित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः, प्राण्यङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, तूर्याङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवत्, सेनाङ्गानां परस्परद्वन्द्व एकवदित्यभ्युपगमादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

अनुवादे चरणानाम् । चरणानां द्वन्द्व एकवदिति । शाखाध्येतृविशेषाश्चरणाः । तद्वाचिनां परस्परद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । अनुवाद इत्येतद्व्याचष्टे—**सिद्धस्योपन्यासे इति**।अवगतार्थस्य प्रतिपादने इत्यर्थः।**स्थेणोरिति** । लुङीति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । लुङन्ते स्थाधातौ लुङन्ते इणधातौ च प्रयुज्यमान एव अनुवादे चरणानां द्वन्द्वः एकवदिति वक्तव्यमित्यर्थः। **उदगादिति**। प्रादुरभूदित्यर्थः । इणधातोर्लुङि रूपम् । **कठकालापमिति** । कठेन प्रोक्तमधीयते इति कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लुक् । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते इति कालापाः । प्रोक्तार्थे 'कलापिनोऽण्' 'सब्रह्मचारिपीठसर्पि' इत्यादिना टिलोपः । ततोऽध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कठानां कालापानां च समाहार इति विग्रहः । **प्रत्यष्ठादिति** । प्रतिपूर्वात् स्थाधातोर्लुङि रूपम् । **कठकौथुममिति** । कठेन प्रोक्तमधीयत इति कठाः । कौथुमिना प्रोक्तमधीयते इति कौथुमाः । प्रोक्तेऽर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । 'सब्रह्मचारि' इत्यनेन टिलोपः । ततोऽध्येत्रणो लुक् । कठानां कौथुमानां च समाहार इति विग्रहः। यदा कठाः कालापाश्च उदिताः,

१ उदगात्—उन्नतिं प्राप्तं, प्रत्यष्ठात्-प्रतिष्ठां प्राप्तमित्यर्थः ।

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधम्। अध्वर्युक्रतुः किम्। इषुवज्रौ, सामवेदे विहितौ। अनपुंसकम् किम्। राजसूयवाजपेये। अर्धर्चादी। (९०९) **अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्।** २।४।५॥ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्वः एकवत्। पदकक्रमकम्। (९१०) **जातिरप्राणिनाम्।** २।४।६॥ प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु, विट्छूद्राः। द्रव्यजातीनामेव। नेह। रूपरसौ। गमनाकुञ्चने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायां तु, बदरा-

---

यदा कठाः कौथुमाश्च प्रतिष्ठिताः, तदा किञ्चिदिदं वक्तव्यमिति कृतसंकेतयोरिदं वाक्यद्वयम्। अत्रोदयप्रतिष्ठयोः पूर्वसिद्धयोरनुवादादेकत्वम्। स्थेणोः किम्। अभूवन् कठकालापाः। लुङि किम्, अतिष्ठन् कठकालापाः।

अध्वर्युक्रतुः। अध्वर्युशब्दोऽत्राध्वर्युकर्मविधायकयजुर्वेदपरः। तदाह— **यजुर्वेदे इति। अर्काश्वमेधमिति।** अर्को महाक्रतुः। अश्वमेधो नाम प्रसिद्धः। उभौ यजुर्वेदविहितक्रतू। अर्कस्य चाश्वमेधस्य च समाहार इति विग्रहः। **इषुवज्राविति।** क्रतुविशेषावेतौ न यजुर्वेदविहिताविति भावः। तर्हि कस्मिन् वेदे विहितावित्यत आह—**सामेति। राजसूयवाजपेये इति।** एतयोर्यजुर्वेदविहितत्वेऽपि नपुंसकत्वान्नैकवत्त्वमिति भावः। राजसूयवाजपेययोः पुंलिङ्गतया प्रसिद्धेराह—**अर्धर्चादी इति। अध्ययनतः।** अविप्रकृष्टाख्यानामिति च्छेदः। अध्ययनत इति तृतीयार्थे तसिः। तदाह—**अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति।** संनिकृष्टेत्यर्थः। **पदकक्रमकमिति।** पदान्यधीयते पदकाः। क्रमान् अधीयते क्रमकाः। 'क्रमादिभ्यो वुन्'। पदकानां क्रमकाणां च समाहार इति विग्रहः। पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनमित्यध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येतर्यारोप्यत इति भावः। पदक्रममिति नोदाहृतम्, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धेः। तदध्येतृत्वे तु न जातिरिति भावः। **जातिरप्राणिनाम्।** जातिरिति षष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा, जातिवाचिनामित्यर्थः। **धानाशष्कुलीति।** धानाश्च शष्कुल्यश्च तासां समाहार इति विग्रहः। जातिवाचित्वादेकवत्त्वम्, नपुंसकत्वाद्ध्रस्व इति भावः। **विट्छूद्रा इति।** विशश्च शूद्राश्चेति विग्रहः। **द्रव्यजातीयानामेवेति।** अप्राणिनामिति पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायादिदं लभ्यत इति भावः। **रूपरसाविति।** गुणगतजातिवचनावेतौ। **गमनाकुञ्चने इति।** क्रियागतजातिविशेषवाचिनावेतौ।

ननु बदर्याः फलानि बदराणि, आमलक्याः फलान्यामलकानि 'फले लुक्' इति विकारप्रत्ययस्य लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। फलत्वव्याप्यजातिविशेषवाचिनावेतौ। ततश्च बदराणि चामलकानि च बदरामलकं बदरामलकानीति कथं रूपद्वयम् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वस्य नित्यत्वादित्यत

मलकानि । (६११) विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।२।४।७॥ ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानाम् किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । (६१२) क्षुद्रजन्तवः[2] ।२।४।८॥

आह—जातिप्राधान्ये इति । व्यक्तिविशेषानादरेण सकलतत्तद्व्यक्त्यनुस्यूतजातिविवक्षायामित्यर्थः । घटमानयेत्यादौ हि घटादिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वादिजातिरर्थः । जातेश्च निराश्रयाया उपस्थित्यसंभवात् आश्रयभूतव्यक्त्याकाङ्क्षायामविशेषात् कृत्स्नाप्युपस्थिता । तत्र घटमानयेत्यादिप्रयोगेषु जातेरतीतानागतवर्तमानकृत्स्नव्यक्तीनां च क्रियान्वयासंभवात् व्यक्तिविशेषमेव कञ्चिदादाय क्रिया विश्राम्यति । इदमेव च जातेः प्राधान्यं तत्तज्जात्याश्रयसकलतत्तद्व्यक्तिबोधकत्वात्मकम् । घटाः शुक्लाः इत्यादिप्रयोगेषु पदान्तरसमभिव्याहारादिवशाद्व्यक्तिविशेषानेव जातिरुपस्थापयतीति जातेरप्राधान्यम्, जात्याश्रयसकलव्यक्त्यनुपस्थापकत्वादिति 'तस्यादितः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । ततश्च फलत्वव्याप्यया बदरत्वजात्या आमलकत्वजात्या चाविशेषात्तदाश्रयसकलव्यक्त्युपस्थितौ बदरामलकमित्येकवद्भावः । द्रव्यविशेषेति । आरण्यानि बदरामलकानीत्यादौ फलत्वव्याप्यबदरत्वामलकत्वादिजातिभ्याम् आरण्यत्वादिविशेषितकतिपयव्यक्तीनामेवोपस्थितिः । ग्राम्याणां व्यक्तीनामनुपस्थितेः तयोर्जात्योरप्राधान्यात् नायमेकवद्भाव इत्यर्थः । क्षीरोदके संपृक्ते इत्यन्तादिवत्सूत्रभाष्यप्रयोगोऽत्र लिङ्गमित्याहुः ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । अग्रामा इति च्छेदः । व्यत्ययेन बहुत्वे एकवचनम् । विपूर्वकशिषधातुः भेदे वर्तते—विशेषणं विशेष्येणेत्यादौ यथा । विशिष्टं लिङ्गं येषामिति विग्रहः । तथा च ग्रामवाचकभिन्नाः भिन्नलिङ्गकाः ये नदीवाचिनः ये देशवाचिनश्च तेषां द्वन्द्व एकवत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—ग्रामवर्जेति । समाहारे द्वन्द्व इति । एकत्वविधेः फलाभिप्रायमेतत्, अस्यैकवद्भावप्रकरणस्य समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थताया अनुपदमेवोक्तत्वात् । उद्ध्यश्चेति । उद्ध्यो नाम नदविशेषः, इरावती नाम काचिन्नदी । तयोर्नदीविशेषवाचकत्वादेकवत्त्वम् । नदीशब्देन नदस्यापि ग्रहणात् अन्यथा भिन्नलिङ्गत्वा-

---

१ अत्र ग्रामशब्देन 'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्' ४-२-१०९ इत्यादाविव नगरं न गृह्यते, अनगराणामिति वक्तव्यमिति वार्तिकमूलाद्व्याख्यानात् ।

२ क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यात् अथवा क्षुद्र एव यः ।
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि॥
तत्राऽऽनकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां विरोधादिति काशिका ।

एषां समाहारे एव द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः । (९१३) येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।४।९॥ एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्, काकोलूकम् इत्यादौ परत्वात् 'विभाषा वृक्षमृग'–(सू ९१६) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते । (९१४) शूद्राणामनिरवसितानाम् । २।४।१०॥ अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः । (९१५) गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११॥ यथोच्चारितानि साधूनि

सम्भवादिति भावः । जाम्बवशालूकिन्याविति । 'अग्रामाः' इत्यनेन ग्रामावयवकद्वन्द्वपर्युदासो विवक्षितः । अयं च द्वन्द्वः नगरग्रामोभयावयवकोऽपि ग्रामावयवक इति तस्य पर्युदास इति भावः । क्षुद्रजन्तवः । एतेषां द्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । फलितमाह—एषां समाहारे एव द्वन्द्व इति । यूकालिक्षमिति । यूकाश्च लिक्षाश्चेति विग्रहः । केशबहुले शिरःप्रदेशे स्वेदजाः जन्तुविशेषाः यूकाः,लिक्षाश्च प्रसिद्धाः । एकवत्त्वं नपुंसकह्रस्वत्वं च । आ नकुलादिति । 'नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः' इति भाष्यादिति भावः ।

येषां च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—एषां प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्वः एकवदित्यर्थः । शश्वदित्यव्ययं सदेत्यर्थे वर्तते । ततो भवार्थे ठञ् । निपातनात् अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति कादेशश्च न भवति । स्वाभाविक इत्यर्थः । अहिनकुलमिति । अहयो नकुलाश्चेति विग्रहः । अनयोः स्वाभाविको विरोधः प्रसिद्धः । विरोधो वैरम्, नतु सहानवस्थितिः । तेन छायातपावित्यत्र न भवति । देवासुराः इत्यत्र तु नायमेकवद्भावः, तद्विरोधस्य कादाचित्कत्वात् । अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्क एव हि तेषां विरोधः, अमृतमथनादिकाले तेषां विरोधाभावात् । ननु 'विभाषा वृक्षमृग' इति सूत्रे पशुशकुनिद्वन्द्वयोरेकवद्भावविकल्पो वक्ष्यते । तस्य तावत् गोमहिषं गोमहिषाः, हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, इत्यत्रावकाशः । येषां चेत्यस्य अहिनकुलमित्यवकाशः । गोव्याघ्रं काकोलूकमित्यादौ तदुभयं प्रसक्तम् । तत्र परत्वाद्वक्ष्यमाणविभाषा प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—गोव्याघ्रमिति । चकारेणेति । येषां चेति चकारेणेत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।

शूद्राणाम् । अनिरवसितशब्दं व्याचष्टे—अबहिष्कृतानामिति । 'यैर्भुक्तं पात्रं क्षारोदकप्रक्षालनेन संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः चण्डालादयः । यैस्तु भुक्तं पात्रं संस्कारेण शुध्यति तेऽनिरवसिताः' इति भाष्ये स्पष्टम् । शूद्राणामिति । त्रैवर्णिकेतरः शूद्रशब्देन विवक्षितः, अनिरवसितानामिति लिङ्गात् । प्राग्वदिति । समाहारद्वन्द्व एकवदित्यर्थः । तक्षायस्कारमिति । तक्षाणश्च अयस्काराश्चेति विग्रहः । अनिरवसितानामित्यस्य प्रयोजनमाह—पात्रादिति । चण्डालमृतपा इति । एतद्भुक्तपात्रस्य संस्कारेणापि नास्ति शुद्धिरिति अत

श्चुः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । (९१९) **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्** । २।४।१२॥ वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । 'वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम्' (वा ९१८) प्लक्षन्यग्रोधम्-प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्-रुरुपृषताः । कुशकाशम्-कुशकाशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिघृतम्-दधिघृते । गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुकबकम्-शुकबकाः । अश्ववडवम्-अश्ववडवौ । पूर्वापरम्-

---

एव भाष्याद्विज्ञेयम् । धर्मशास्त्रेषु च प्रसिद्धमेतत् । **गवाश्वप्रभृतीनि च** । यथा गणे पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । **गवाश्वमिति** । गावश्चाश्वाश्चेति विग्रहः । अत्र 'विभाषा वृक्ष' इति पशुद्वन्द्वत्वात् विकल्पे प्राप्ते नित्योऽयं विधिः । अत्र सर्वत्र 'विभाषा' इति प्रकृतिभावे पूर्वरूपे च गो अश्वं गोऽश्वमिति नैकवत्त्वनियमः, यथोच्चारितानीत्युक्तेः गणे च गवाश्वमित्येव निर्देशात् । गवाश्वादिषु 'यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम्' इति वार्तिकमत्र मानम् । **दासीदासमिति** । अत्रैकवत्त्वनियमः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषस्तु निपातनान्न । **इत्यादीति** । गवाविकं गवैडकमित्यादि वृत्तौ स्पष्टम् ।

विभाषा वृक्ष । द्वन्द्व इत्यनुवृत्तम् । एकापि षष्ठी विषयभेदात् भिद्यते । वृक्षादिसप्तानामवयवत्वेनान्वयः—वृक्षादीनां द्वन्द्व इति । वृक्षाद्यवयवको द्वन्द्व इति लभ्यते । अश्ववडवादियुगलत्रयस्य त्वभेदेनान्वये—अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर इत्यात्मको द्वन्द्व इति । तदाह—**वृक्षादीनामिति** । **प्राग्वदिति** । विकल्पेन एकवदित्यर्थः । **वृक्षादाविति** । वृक्षविशेषवाचिनां, तृणविशेषवाचिनां, धान्यविशेषवाचिनां, पशुविशेषवाचिनां चेत्यर्थः । 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोस्तथोक्तत्वादिति भावः । तथाच वृक्षाश्च धवाश्चेत्यादौ नायं विधिरिति फलितम् । किं तु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेवैकवत्त्वम् । तत्र वृक्षाद्यवयवकद्वन्द्वेषु सप्तसु वृक्षद्वन्द्वमुदाहरति—**प्लक्षेति** । प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विग्रहः । मृगद्वन्द्वमुदाहरति—**रुरुपृषतमिति** । रुरवश्च पृषताश्चेति विग्रहः । तृणद्वन्द्वमुदाहरति—**कुशेति** । कुशाश्च काशाश्चेति विग्रहः । धान्यद्वन्द्वमुदाहरति—**व्रीहीति** । व्रीहयश्च यवाश्चेति विग्रहः । व्यञ्जनद्वन्द्वमुदाहरति—**दधीति** । दधि च घृतं

---

१ कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ।
गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥
इति कोशात्कृष्णसारादयः पृथक् मृगाणां जातिविशेषाः ॥

२ सामान्यवृक्षवाचकानां सरूपत्वे एकशेषप्रसङ्गः, विरूपत्वेऽपि विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषप्रसङ्गः । सामान्यविशेषयोस्त्वनभिधानाद् द्वन्द्वाभाव इति पारिशेष्यादाह वृक्षादौ विशेषाणामेवेति ।

पूर्वापरे। अधरोत्तरम्–अधरोत्तरे। 'फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्वः एकवदिति वाच्यम्' (वा १५४०)। बदराणि चामलकानि च बदरामलकम्। 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१०) इत्येकवद्भावः। नेह, बदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधावित्यादि। 'विभाषा वृक्ष—' (सू ९१६) इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनाम्' (सू० ९१०) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव'

चेति विग्रहः। पशुद्वन्द्वमुदाहरति—**गोमहिषमिति**। गावश्च महिषाश्चेति विग्रहः। शकुनिद्वन्द्वमुदाहरति—**शुकेति** शुकाश्च बकाश्चेति विग्रहः। अश्ववडवादिद्वन्द्वमुदाहरति—**अश्ववडवमिति**। अश्वाश्च वडवाश्चेति विग्रहः। 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति अश्ववडवावित्यत्र पूर्वपदवत् पुंलिङ्गता।

फलसेनेति। एकवद्भावप्रकरणशेषभूतमिदं वार्तिकम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिसूत्रैः फलसेनादीनां द्वन्द्व एकवद्भवन् बहुवचनान्तावयवक एव एकवत् भवति, नत्वेकद्विवचनान्तावयवक इत्यर्थः। तत्र फलद्वन्द्वमुदाहरति—**बदराणि चेति**। बदरीफलानि आमलकीफलानि चेत्यर्थः। विकारतद्धितस्य फले लुक्। 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीप्रत्ययस्य लुक्। **जातिरिति**। बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वात् 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वमित्यर्थः। बहुप्रकृतिरेवेत्यस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति। बदरामलके इति**। बदरं चामलकं चेति विग्रहः। बहुवचनान्तावयवकद्वन्द्वत्वाभावान्न 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्त्वम्। **रथिकाश्वारोहाविति**। अत्र सेनाङ्गत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। **प्लक्षन्यग्रोधाविति**। इह वृक्षद्वन्द्वत्वेऽपि 'विभाषा वृक्ष' इत्येकवत्त्वं न। **इत्यादीति**। रुरुपृषतौ, अत्र मृगद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। हंसचक्रवाकौ, अत्र शकुनिद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। यूकालिक्षे, अत्र क्षुद्रजन्तुद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। व्रीहियवौ, अत्र धान्यद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्। कुशकाशौ, अत्र तृणद्वन्द्वत्वेऽपि नैकवत्त्वम्।

ननु 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेव एकवत्त्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् 'विभाषा वृक्ष' इति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**विभाषेत्यादि विकल्पार्थमित्यन्तम्**। वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनद्वन्द्वेषु प्लक्षन्यग्रोधं, रुरुपृषतं, कुशकाशं, व्रीहियवं दधिघृतम् इत्येतेषु 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यविहितैकवत्त्वानित्यत्वार्थमप्राणिवृक्षादिग्रहणमित्यर्थः। नन्वेवमपि पशुग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे गोमहिषमित्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यैकवत्त्वनियमस्याप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगादित्यत आह—**पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वात् नित्ये प्राप्ते इति**। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। नन्वेवमपि मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थम्, तदुदाहरणे रुरुपृषतं शुकबकमित्यादौ 'जातिरप्राणिनाम्' इति एकवत्त्वस्य सेनाङ्गनिबन्धनैक-

इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम्। एवं पूर्वापरम्, अधरोत्तरम् इत्यपि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम्। अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' (सू ८१३) इति स्यात्। (९१७) विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि।२।४।१३॥

वत्वस्य च अप्राप्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वाभावेन 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्येवेतरेतरयोगसमाहारद्वन्द्वाभ्यामेकवत्त्वविकल्पसिद्धेरित्यत आह—**मृगाणां मृगैरेवेत्यादि मृगशकुनिग्रहणमित्यन्तम्**। मृगाणां मृगैरेव सह उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा—रुरुपृषतं, रुरुपृषतावित्यादि। तथा शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च 'चार्थे' इति द्वन्द्वः। यथा—शुकबकम्, शुकबकाविति। मृगाणां तदितरैः शकुनीनां तदन्यैश्च सह इतरेतरयोगद्वन्द्व एव भवति, न समाहारद्वन्द्वः। यथा—रुरुशुका इति। एतादृशनियमार्थं मृगशकुनिग्रहणमित्यर्थः। ननु पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं च व्यर्थम्, 'चार्थे' इत्येव सिद्धेः। 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यादिनित्यैकवत्त्वस्य तत्र अप्रवृत्त्या तन्निवृत्त्यर्थत्वासंभवादित्यत आह—**एवं पूर्वापरम् अधरोत्तरम् इत्यपीति**। यथा मृगशकुनिग्रहणं मृगैरेव मृगाणां शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, एवं पूर्वशब्दस्य अपरशब्देनैव, अधरशब्दस्य उत्तरशब्देनैव उभयत्र इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वः। अन्येन तु सह पूर्वोत्तरावित्यादौ इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं पूर्वापरग्रहणम् अधरोत्तरग्रहणं चेत्यर्थः।

ननु अश्ववडवग्रहणं व्यर्थम्, सेनाङ्गत्वेऽपि पशुद्वन्द्वत्वादेव एकवद्भावविकल्पसिद्धेरित्यत आह—**अश्ववडवेति**। नपुंसकत्वविकल्पार्थमित्यर्थः। ननु समाहारस्य एकत्वादेव एकवत्त्वसिद्धेः इदम् एकवत्त्वप्रकरणं समाहार एव द्वन्द्व इति नियमार्थमित्युक्तम्। तथाच पशुद्वन्द्वत्वात् एकवत्त्वविकल्पे सति समाहारे वा इतरेतरयोगे वा द्वन्द्व इत्यनियमः पर्यवस्यति। एवंच समाहारद्वन्द्वपक्षे 'स नपुंसकं' इति नपुंसकत्वम्, इतरेतरयोगे तु नेति नपुंसकत्वविकल्पस्य सिद्धत्वात् अश्ववडवग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—**अन्यथेति**। इह नपुंसकत्वविध्यभावे समाहारद्वन्द्वपक्षेऽपि 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वं बाधित्वा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' इति पुंस्त्वं स्यात्। नपुंसकविधौ तु तत्सामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतत् बाधित्वा नपुंसकत्वं भवत्येव। अधिकारप्राप्तपूर्ववदश्वेत्येतत्तु इतरेतरयोगद्वन्द्वे सावकाशमिति भावः।

विप्रतिषिद्धं च। विभाषा इत्यनुवर्तते। विप्रतिषेधो विरोधः सहानवस्थानलक्षणः। अधिकरणं द्रव्यम्। अद्रव्यवाचि विरुद्धार्थकं च यदनेकं सुबन्तं तदवयवको द्वन्द्वः विभाषैकवद्भावक इत्यर्थः। फलितमाह—**विरुद्धार्थानामिति**। गोत्वाश्वत्वं, गोत्वाश्वत्वे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्याद्युदाहरणम्। ननु 'चार्थे'

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्-शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे' (सू ९०१) इति सूत्रेण प्राप्तः, सः विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धम् किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ[1] । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । (९१८) न दधिपयआदीनि ।२।४।१४॥ एतानि नैकवत्स्युः। दधिपयसी । इध्माबर्हिषी[2] । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे वाङ्मनसे॥

इति इतरेतरयोगसमाहाराभ्यामेवात्र एकवत्त्वविकल्पसिद्धेः इदं व्यर्थम् । नच 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमिति वाच्यम्, जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—**वैकल्पिक इत्यादि नियमार्थमिदमित्यन्तम् । तेनेति** । उक्तनियमेनेत्यर्थः—**शीतोष्णे उदके स्त इति** । अत्र विरुद्धार्थकत्वेऽपि द्रव्यवाचित्वात् न समाहारद्वन्द्व इति भावः । **नन्दकपाञ्चजन्यविति** । विष्णोः खड्गः नन्दकः, शंखस्तु पाञ्चजन्यः, तयोरेकत्र विष्णौ सहावस्थानात् न विरुद्धत्वमिति स्थितिः । इह विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वः अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्येत । एवं सति नन्दकपाञ्चजन्यमिति पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो न स्यात, समाहारद्वन्द्वस्य सर्वस्यापि अद्रव्यवाचिष्वेव नियमितत्वात् । विप्रतिषिद्धमित्युक्तौ तु विरुद्धार्थानां समाहारद्वन्द्वश्चेत् तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमो लभ्यते । नन्दकपाञ्चजन्ययोश्चाविरुद्धत्वादयं नियमो न प्रवर्तते । ततश्च द्रव्यवाचित्वेऽपि 'चार्थे' इति कदाचित् समाहारद्वन्द्वः, कदाचित् इतरेतरयोगद्वन्द्वश्च भवत्येव । तदाह—**इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति** ।

न दधिपयआदीनि । एतानि नैकवत् स्युरिति । एषां समाहारद्वन्द्वो नास्तीत्यर्थः । **दधिपयसी इति** । दधि च पयश्चेति विग्रहः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति नित्यमेकवत्त्वं प्राप्तं बाधित्वा व्यञ्जनद्वन्द्वत्वाद्विकल्पः प्राप्तः, सोऽपि न भवति । **इध्माबर्हिषी इति** । इध्मंच बर्हिश्चेति विग्रहः । **दीर्घ इति** । इध्मशब्दस्येति शेषः । **ऋक्समासे इति** । ऋक् च साम चेति विग्रहः । 'अचतुर' इत्यादिनाऽच्समासान्तः । **वाङ्मनसे इति** । वाक् च मनश्चेति विग्रहः । पूर्ववत्समासान्तः । अत्र गणे ब्रह्मप्रजापती इत्यादि पठितम् । समाहारद्वन्द्व एवेति नियमप्रक्रमेपि नानेन नियमस्यैव निषेधः, ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नियमस्याप्राप्तेः ।

१ कौमोदकी गदा, खड्गो नन्दकः, कौस्तुभो मणिः। इति कोशात् भगवतः खड्गो नन्दकः । पाञ्चजन्यो भगवतः शङ्खः, 'पाञ्चजन्यं हृषीकेश' इति गीतावाक्यात् ।

२ इध्मं समित्, 'इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्' इति कोशः ।

(६१६) अधिकरणैतावत्त्वे च । २।४।१५ ॥ द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः । (६२०) विभाषा समीपे । २।४।१६ ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एव इत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशम्[1], दन्तोष्ठम् । उपदशाः, दन्तोष्ठाः । (६२१) आनङृतो द्वन्द्वे । ६ ।

किंत्वेकवत्त्वस्यैव । तथाच 'चार्थे' इति समाहारद्वन्द्वस्य निषेधः फलति । **अधिकरणैतावत्त्वे च** । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य एतावत्त्वमियत्ताविशेषः । तदाह—**द्रव्यसंख्यावगमे इति** । समस्यमानपदार्थस्येयत्ताविशेषे पदान्तरसमभिव्याहारगम्ये इत्यर्थः । **नियमो नेति** । ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ समाहार एव द्वन्द्व इति नियमस्य प्रकृतस्याप्रवृत्तेरेकवत्त्वनिषेधः पूर्वसूत्रे आश्रितः । इह तु बाधकाभात् प्रकृतस्य नियमस्यैव निषेध आश्रित इति भावः । **दश दन्तोष्ठा इति** । दन्ताश्च ओष्ठाश्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम्, न तु समाहारद्वन्द्वः । समासार्थसमाहारविशेषणीभूतसमस्यमानपदार्थानां पदान्तरलभ्यदशत्वसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्तु भवत्यत्र, तत्र समस्यमानपदार्थानामेव प्रधानत्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रभाष्ये प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासाभ्युगमात् । ततश्चात्रैकवदेवेति नियमाभावे सति असामर्थ्यात्समाहारत्वे निवृत्ते परिशेषादितरेतरयोगत्वमेवावतिष्ठेत । यदि त्वेकवन्न स्यादित्येव व्याख्यायेत, तर्हि समाहारद्वन्द्वो नेत्यर्थः पर्यवस्येत् । तथा सति दश दन्तोष्ठाः इतीतरेतरयोगद्वन्द्वो न स्यात्, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इति तन्निषेधात् । तथाच वाक्यमेव स्यात् । किंच समाहारद्वन्द्वनिषेधोऽयं व्यर्थ एव, उक्तरीत्या सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवाप्राप्तेः । अतः एकवदिति नियमो न स्यादित्येव व्याख्येयम् । एवं च प्राण्यङ्गनिबन्धनस्य एकवदेव स्यादिति नियमस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वनिवृत्तिफलकस्यानेन निषेधे सति इतरेतरयोगद्वन्द्वस्यावस्थितिः फलतीति पदमञ्जर्यां स्पष्टम् ।

विभाषा समीपे । अधिकरणैतावत्त्वे इत्यनुवर्तते । समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छिन्ने सतीत्यर्थः । फलितमाह—**अधिकरणेति** । **उपदशं दन्तोष्ठमिति** । दशानां समीपे इत्यर्थेऽव्ययीभावः । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येऽपि वचनसामर्थ्यात्समाहारद्वन्द्वः । समानलिङ्गवचनत्वादव्ययाभावस्यैवानुप्रयोगः इति भाष्यम् । अत एवोपदशं दन्तोष्ठेनेत्यादि सिद्धम् । समीपसमीपिनोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यम्।

[1] उपदशमिति सामीप्येऽव्ययीभावः । अतएव दन्तोष्ठस्य उपदशमिति प्रयोगोऽपि साधुः । एवं च दन्तोष्ठमित्यादिसमाहारपक्षे सामीप्येन परिच्छेदकार्थकपदेऽव्ययीभाव एव । दन्तोष्ठा इतीतरेतरयोगद्वन्द्वीयानुप्रयोगे तु उपदशाः इति संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिनियम इति शेखरे स्पष्टम् काशिकायां च ।

३ । २५ ॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू ९८०) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ । (९२२) देवताद्वन्द्वे च । ६।३।२६॥ इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । 'वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः' (वा ३९०७) । अग्निवायू–वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतम्, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । (९२३) ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६।३।२७ ॥ देव-

---

नवत्वसंख्यदन्तोष्ठसमूहः एकादशत्वसंख्यदन्तोष्ठसमूहः इति वा बोधः । **उपदशा दन्तोष्ठा इति** । इतरेतरयोगद्वन्द्वोऽयम् । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशा इति बहुव्रीहिः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहेरेवात्रानुप्रयोगः समानलिङ्गवचनत्वात् इति भाष्यम् ।

आनकृतो द्वन्द्वे । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति । विद्यासंबन्धवाचिनां योनिसंबन्धवाचिनां चेत्यर्थः । 'ऋतो विद्यायोनिसन्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **ऋदन्तानामिति** । बहुत्वे व्यत्ययेन 'ऋतः' इत्येकवचनम् । ऋदन्तसर्वावयवकानामित्यर्थः । ऋत इत्यनुवर्तमाने पुनः ऋत इत्युक्तिः एतदर्थेति भावः । **उत्तरपदे परे इति** । 'अलुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः । **होतापोताराविति** । होता च पोता चेति विग्रहः । विद्याद्वारकैकयज्ञर्त्विक्त्वकृतः सम्बन्धः । आनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः, 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः, नलोपः, नकारस्तु रपरत्वनिवृत्त्यर्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । **होतृपोत्रिति** । अत्र होतृशब्दस्य पोतृशब्दस्य च नानङ्, नेष्टृशब्देन व्यवधानात् उत्तरपदपरकत्वाभावात् । तथाच नेष्टृशब्दस्यैवानङ् । उत्तरपदेन तु न पूर्वपदमाक्षिप्यते, समर्थसूत्रे नेष्टृशब्दस्याऽऽनङ्दर्शनात् । अथ योनिसबन्धमुदाहरति—**मातापितराविति** । पितृपितामहाः इत्यादौ तु नानङ् । ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावादिति भावः । तर्हि पितापुत्राविति कथमित्यत आह—**पुत्रेऽन्यतरस्यामिति** । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्यत्र 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यत्र च मध्यऽसंबन्धादाह–**मण्डूकेति** । **अनुवृत्तेरिति** । नच तातपुत्रावित्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् , ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ् स्यादिति वाक्यभेदेन व्याख्यानात् ।

देवताद्वन्द्वे च । मित्रावरुणाविति । इह ऋदन्तत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्ते विधिरयम् । **वायुशब्देति** । वायुशब्दस्य पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन वा प्रयोगे सत्यानङः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः द्वन्द्वग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**पुनरिति** । निर्वापादौ प्रसिद्धसाहित्यकदेवतावाचकशब्दग्रहणार्थमित्यर्थः । **तेनेति** । प्रसिद्धसाहचर्यग्रहणेनेत्यर्थः । **एतदिति** । ए-

तद्वन्द्वे इत्येव। (९२४) अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः। ८।३।८२॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ॥ (९२५) इद्वृद्धौ। ६।३।२८॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे॥ अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म। अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम्। 'देवताद्वन्द्वे च' (सू १२३९) इत्युभयपदवृद्धिः। अलौकिके विग्रहवाक्ये आ-

तत ब्रह्मप्रजापतियुगलं हविर्भागित्वेन न वेदे प्रसिद्धमित्यर्थः। **नापि लोके इ-ति**। प्रौढिवादमात्रमेवेदम्, 'वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः इत्येव भाष्ये दर्शनात्, लोकप्रसिद्धसाहचर्यग्रहणे पार्वतीपरमेश्वरावित्यादावतिप्रसङ्गाच्च। **ईदग्नेः। इत्येवेति**। देवताद्वन्द्वे इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः। सोमशब्दे वरुणशब्दे च उत्तरपदे परे अग्नेरीदादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः। आनङोऽपवादः। **अग्नेः स्तुत्**। स्तुत्, स्तोम, सोम इति द्वन्द्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्येकवचनान्तमनुवर्तते। अग्नेरिति पञ्चमी। 'समासेऽङ्गुलेः' इत्यतः समासे इत्यनुवर्तते। तदाह—**अग्नेः परेषामिति**। **षः स्यादिति**। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधापवादोऽयम्। **अग्निष्टुदिति**। क्रतुविशेषोऽयम्। **अग्निष्टोम इति**। स्तोत्रविशेषस्य संस्थाविशेषस्य च नाम। **अग्नीषोमाविति**। अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहः। ईत्वषत्वे। **अग्नीवरुणाविति**। अग्निश्च वरुणश्चेति विग्रहः। ईत्वम्। देवताद्वन्द्वे किम्। अग्निर्नाम कश्चित्, सोमो नाम कश्चित्। अग्निसोमौ। अदेवताद्वन्द्वत्वादीत्वं न। अत एव च न षत्वम्, 'अग्नेर्दीर्घात् सोमस्य इष्यते' इति वार्तिकात्।

इद्वृद्धौ। अग्नेरिति देवताद्वन्द्वे इति चानुवर्तते। वृद्धिशब्देन वृद्धिमल्लक्ष्यते, देवताद्वन्द्वे केवलवृद्धिरूपोत्तरपदासंभवात्। तदाह—**वृद्धिमतीति**। इदिति तकार उच्चारणार्थः। प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञा। नापि तपरकरणम्, विधीयमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वात्। **अग्नामरुताविति**। अग्निश्च मरुच्चेति विग्रहः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। **आग्निमारुतं कर्मेति**। 'साऽस्य देवता' इत्यण्। तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक्। **अग्नीवरुणाविति**। 'ईदग्नेः' इतीत्वम्। **आग्निवारुणमिति**। 'साऽस्य देवता' इत्यण्। ननु 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादेरचो वृद्धिविधानात् कथमुत्तरपदस्यादिवृद्धिरित्यत आह—**देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिरिति**। नन्वग्नेरिकारस्य इकारविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**आनङमीत्वं च बाधित्वेति**। आग्निमारुतमित्यत्रानङः आग्निवारुणमित्यत्र ईत्वस्य च बाधनार्थमग्नेरिकारस्य पुनरिकारविधानमित्यर्थः।

ननु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र परिनिष्ठितात् 'तद्धितोत्पत्तिरिति वक्ष्य-

---

१ वृद्धिमत्त्वं चोत्तरपदस्य भविष्यदेव निमित्तत्वेन विवक्षितं बोध्यम्।

नङमीत्त्वं च बाधित्वा इत्। वृद्धौ किम्। आग्नेन्द्रः। 'नेन्द्रस्य परस्य' (सू १२४०) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः। 'विष्णौ न' (वा ३६०६)। आग्नावैष्णवम्। (६२६) **दिवो द्यावा। ६। ३। २६॥** देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे। द्यावाभूमी। द्यावाक्षामा। (६२७) **दिवसश्च पृथिव्याम्। ६। ३। ३०॥** दिवः इत्येव, चाद्द्यावा। आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम्। द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ—द्यावापृथिव्यौ। 'छन्दसि दृष्टानुविधिः'। 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी' 'दिवस्पृथि-

---

ते। तथा च अग्नामारुतौ देवते अस्येति, अग्नीवरुणौ देवते अस्येति च विग्रह अग्नामरुच्छब्दात् अग्नीवरुणशब्दाच्च आनङीत्त्वाभ्यां परिनिष्ठितात् देवताद्वन्द्वात् 'साऽस्य देवता' इत्यण् तद्धितः उत्पद्यते। ततस्तन्निमित्तकोभयपदवृद्धिः। ततः 'इद्वृद्धौ' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति क्रमः। ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तयोरानङीत्त्वयोः कथम् 'इद्वृद्धौ' इत्यनेन बाधः? युगपत्प्रवृत्तावेव बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात्। उक्तं च भाष्ये—'भुक्तवन्तं प्रति मा भुक्था इत्युक्ते, किं तेन कृतं स्यात्' इति। अत आह—**अलौकिके विग्रहवाक्ये इति।** अग्नि मरुत् औ देवते अस्येति, अग्नि वरुण औ देवते अस्येति च तद्धितालौकिकविग्रहवाक्ये आनङीत्त्वे प्रवर्तमाने बाधित्वा इद्विधिः प्रवर्तते इत्यर्थः। यद्यपि तदानीम् उत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वं नास्ति, तद्धिताभावात्। तथाप्युत्तरपदस्य भाव्येव वृद्धिमत्त्वमिह विवक्षितमिति भावः। **आग्नेन्द्र इति।** अग्निश्च इन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् आद्गुणः। अग्नेन्द्रौ देवते अस्येत्याग्नेन्द्रः। 'साऽस्य देवता' इत्यण्। आदिवृद्धिः। अत्रेन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वाभावात् 'इद्वृद्धौ' इति नेति भावः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिमाशङ्क्याह—**नेन्द्रस्येति। विष्णौ नेति।** विष्णुशब्दे परे अग्नेरिकारो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। **आग्नावैष्णवमिति।** अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णू। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्। अग्नाविष्णू देवते अस्येत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इत्यण्। आग्नावैष्णवं हविः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिः। इत्वाभावादानङेव।

दिवो द्यावा। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**देवताद्वन्द्वे इति। द्यावाभूमी इति।** द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहः। **द्यावाक्षामा इति।** 'द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति' इति ऋचि पठितमिदम्। द्यावापृथिव्योरित्यर्थः। द्यौश्च क्षामा चेति विग्रहः। क्षामाशब्दो भूमिपर्यायः वेदे। तत्र द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः। षष्ठ्यास्तु 'सुपां सुलुक्' इति डादेशः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्ये स्पष्टम्। **दिवसश्च पृथिव्याम्। दिव इत्येवेति।** दिव इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः। तर्हि चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चादिति।** तथाच दिव्शब्दस्य दिवसादेशः द्यावादेशश्च स्यात् पृथिवीशब्दे उत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे इत्यर्थः। दिवस्पृथिव्याः इत्यत्र सकारादकारस्याश्रव-

भ्योररतिः' इत्यत्र पदकाराः विसर्गं पठन्ति । (९२८) उषासोषसः ।६।३।३१॥ उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् । (९२९) मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥ मातरपितरौ । उदीचाम् किम् । मातापितरौ । (९३०) द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥ चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्छरदौ ॥

इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ॥

णाद्दिवसादेशस्य सकारान्तत्वावश्यंभावात् आदेशे सकारादकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—**आदेशेऽकारोच्चारणमिति** । सामर्थ्यात् 'ससजुषो रुः' इति रुत्वं नेति भावः । ननु 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी सन्नमेते' इत्यत्र दिव्शब्दपृथिवीशब्दयोः कथं द्वन्द्वः ? कथं वा दिवो द्यावादेशः ? उत्तरपदस्य चिदस्मै इत्यनेन व्यवहितत्वादित्यत आह—**छन्दसि दृष्टानुविधिरिति** । भाष्यवाक्यमेतत् । वेदे दृष्टानुसरणमित्यर्थः । यथा दृष्टं तथा प्रक्रिया कल्पनीयेति भावः । **पदकारा इति** । 'दिवस्पृथिव्योः' इत्यवग्रहे विसर्गं पठन्तीत्यर्थः । पदकारा इत्यनेन पदपाठस्याधुनिकत्वं सूचितम् । तथाच विसर्गपाठः प्रामादिक इति सूचितम् अकारोच्चारणेन रुत्वनिवृत्तेरुक्तत्वात् ।

उषासोषसः । उषासासूर्यमिति । उषाश्च सूर्यश्चेति समाहारद्वन्द्वः । **मातरपितरावुदीचाम्** । उदीचां मते मातरपितराविति भवतीत्यर्थः । अत्र मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते । **मातापितराविति** । अरङभावे 'आनङृतः' इत्यानङ् । **द्वन्द्वाच्चुदष** । समासान्ताधिकारस्थं तद्धिताधिकारस्थं चेदं सूत्रम् । **टच्स्यादिति** । 'राजाहस्सखिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **वाक्त्वचमिति** । वाक्च त्वक्च इति समाहारद्वन्द्वः । कुत्वस्यासिद्धत्वाच्चवर्गान्तत्वाट्टच् । एवं त्वक्स्रजमित्यत्रापि । त्वक्च स्रक्चेति विग्रहः । **शमीदृषदमिति** । शमी च दृषच्चेति विग्रहः । दकारान्तत्वाट्टच् । **वाक्त्विषमिति** । वाक्च त्विट् चेति विग्रहः । षान्तत्वाट्टच्, जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । **छत्रोपानहमिति** । छत्रं च उपानच्चेति विग्रहः । हान्तत्वाट्टच् । **प्रावृट्छरदाविति** । प्रावृट् च शरच्चेति विग्रहः । इतरेतरयोगद्वन्द्वत्वान्न टजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां द्वन्द्वसमासप्रकरणं समाप्तम् ।

---

१ 'मातरपितृ' इति प्रातिपदिकं निपात्यत इत्यर्थः । तेन प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'ऋतोङि'ति गुणसंभवेऽपि तृतीयादौ मातरपितृभ्यामित्यादि बोध्य-

अथैकशेषप्रकरणम् । २१ ।

अथैकशेषः । 'सरूपाणाम्—' (सू १८८) । रामौ रामाः । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा ७४७) । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ । (६३१) वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥ यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते, गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् ।

अथैकशेषो निरूप्यते—तदेवं द्वन्द्वे निरूपिते तदपवादमेकशेषप्रकरणमारभते—**अथैकशेष इति** । निरूप्यत इति शेषः । तत्रैकशेषसूत्राणि व्याचिख्यासुः पूर्वं व्याख्यातमपि सूत्रं सन्दर्भशुद्धये आह—**सरूपाणामिति** । तदुदाहरणमपि स्मारयति—**रामौ रामाः इति । विरूपाणामिति** । 'सरूपाणाम्' इत्यनेन सूत्रेणार्थभेदेऽपि शब्दैकरूप्ये एकशेषः उक्तः, एकार्थकत्वे विरूपाणामप्येकशेषः वक्तव्य इत्यर्थः । **वक्रदण्डश्चेति** । अत्र शब्दवैरूप्येऽप्यर्थैक्यात् अन्यतरः शिष्यत इति भावः । **वृद्धो यूना** । रूपतोऽर्थतश्च भेदेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **यूनेति** । 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति वक्ष्यमाणयुवप्रत्ययान्तेनेत्यर्थः । **सहोक्ताविति** । अध्याहारलब्धमेतत् । **गोत्रमिति** । वृद्धशब्देन 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति सूत्रोक्तं गोत्रं विवक्षितम् । अपत्यमन्तरितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितत्वादिति भावः । गोत्रप्रत्ययान्तमिति यावत् । न च 'गोत्रं यूना' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति वाच्यम् अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रग्रहणेन लौकिकं गोत्रं विवक्षितमिति सिद्धान्तज्ञापनार्थत्वात् । **शिष्यत इति** । शेष इति कर्मणि घञन्तमनुवर्तत इति भावः । **तल्लक्षण इति** । सः गोत्रप्रत्ययः युवप्रत्ययश्च लक्षणं निमित्तं यस्येति विग्रहः । विशेषः वैलक्षण्यम् । तथा च गोत्रयुवप्रत्ययान्तयोर्विशेषः वैरूप्यम्, तल्लक्षणश्चेत् गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकश्चेदित्यर्थः । अन्यनिमित्तको न चेदित्यर्थः सिद्धः । तदाह—**गोत्रयुवेति । कृत्स्नमिति** । एवकारलभ्यमिदम् ।

गार्ग्यश्चेति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । गर्गादिभ्यो यञ् । **गार्ग्यायण इति** । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । 'यञिञोश्च' इति फक् । **गार्ग्याविति** । अत्र गार्ग्यशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च गोत्रयुवप्रत्ययकृत-

---

म् । शेखरे तु उभयत्राप्यरङ् निपात्यते इति मतान्तरमुक्तं, तन्मते तृतीयादौ मातरपितराभ्यामित्यादि । काशिकादिमतेन तु पूर्वोक्तप्रकार एव सिद्धान्तः ।

१ 'सरूपाणा' मिति सूत्रे सरूपाणामितिपदमावर्त्यते, तत्रैकं समानुपूर्वीकाणामेकशेषबोधकं, द्वितीयं रूप्यते बोध्यत इति रूपमर्थः, समानं रूपमर्थो येषामिति व्युत्पत्त्या समानार्थवाचकं । तेन समानार्थानामप्येकशेष इति फलितं तेनेदं वार्तिकं सिद्धमिति नापूर्वमिदम् ।

गर्गगार्ग्यौ। तल्लक्षणः किम्। भागवित्तिभागवित्तिकौ कुत्सम् किम्। गार्ग्यवात्स्यायनौ (६३२) स्त्री पुंवच्च। १। २। ६६॥ यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः। 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यञञोश्च' (सू ११०८) इति लुक्। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी। (६३३) पुमान् स्त्रिया। १। २। ६७॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते तल्लक्षण एव

मेव वैरूप्यमिति गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः शिष्यत इति भावः। **गर्गगार्ग्यायणाविति**। गर्गश्च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहः। अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यायणशब्दस्य च युवप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावान्नैकशेष इति भावः।**गर्गगार्ग्याविति**।अत्र गर्गशब्दस्य गार्ग्यशब्दस्य च गोत्रप्रत्ययमात्रकृतवैरूप्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः न शिष्यते,यूना सहोक्त्यभावादिति भावः।**भागवित्तिभागवित्तिकाविति**। भगवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिः। अत इञ्। भागवित्तेः सौवीरस्यापत्यं युवा कुत्सितो भागवित्तिकः। 'वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु' इति ठक्। अत्र भागवित्तिशब्दस्य भागवित्तिकशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, कुत्सासौवीरत्वकृतस्यापि वैरूप्यस्य सत्त्वात्। अतो गोत्रप्रत्ययान्तो भागवित्तिशब्दो न शिष्यत इति भावः। **गार्ग्यवात्स्यायनाविति**। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः गर्गादित्वाद्यञ्। वत्सस्यापत्यं युवा वात्स्यायनः। 'यञिञोश्च' इति फक्। गार्ग्यश्च वात्स्यायनश्चेति विग्रहः। अत्र गार्ग्यशब्दस्य वात्स्यायनशब्दस्य च न गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं वैरूप्यम्, प्रकृतिवैरूप्यस्य गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतत्वाभावात्। अतो गोत्रप्रत्ययान्तो गार्ग्यशब्दः न शिष्यत इति भावः।

स्त्री पुंवच्च। वृद्धो यूनेत्यनुवर्तते। वृद्धेति स्त्रीलिङ्गेन विपरिणम्यते। तदाह—**यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यत इति**। गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः शब्दः शिष्यत इति भावः। स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिकस्य सत्त्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनमिदम्। **तदर्थ इति**।तस्य शिष्यमाणस्य स्त्रीवाचकगोत्रप्रत्ययान्तस्यार्थः पुमानिव स्यादित्यर्थः। **गार्गी चेति**। गर्गस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थः। गर्गादियञन्तात् 'यञश्च' इति ङीप्। **गार्ग्यायणश्चेति**। गर्गाद्यञन्तात् यून्यपत्ये 'यञिञोश्च' इति फक्। **गर्गा इति**। अत्र स्त्रीत्वकृतवैरूप्याधिक्येऽपि गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचको गार्गीशब्दः शिष्यते। स पुंवत्। तर्हि यञ् कुतो न श्रूयत इत्यत आह—**अस्त्रियामितीति**। उपलक्षणमिदम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इत्यतः अस्त्रियामिति, तेनैवेति, बहुष्विति चानुवर्तमाने सतीत्यर्थः। एतेन पुंवदित्यस्य प्रयोजनमुक्तम्। गार्गी च गार्ग्यायणश्चेति विग्रहस्तु न दर्शितः। तथा सति अबहुत्वात्

१ 'इन्द्रेन्द्राण्यौ' इत्यादौ तु नायमेकशेषः, पुंयोगकृतविशेषसत्त्वेन स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रकृतवैलक्षण्याभावात्।

विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । (९३४) **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।** १ । २ । ६८ ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । (९३५) **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।** १ । २ । ६९ ॥ अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । (९३६) **पिता मात्रा ।** १ । २ । ७० ॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च

यञो लुगभावे सति पुंस्त्वे स्त्रीत्वे च रूपं तुल्यम्—गार्ग्याविति । तत्र पुंवत्त्वं निरर्थकं स्यात् । उदाहरणान्तरमाह—**दाक्षी चेति** । दक्षस्य गौत्रापत्यं स्त्री दाक्षी । 'अत इञ्' इतीञन्तात् 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् । **दाक्षायणश्चेति** । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः । 'यञिञोश्चेति फक् । दाक्षी च दाक्षायणश्चेति विग्रहे दाक्षीशब्द शिष्टे । तस्य पुंवत्त्वे सति ङीषो निवृत्तौ दाक्षिशब्दात् प्रथमाद्विवचनं दाक्षी इति भवति । अत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यप्यनुवर्तते । ततश्च भागवित्ती च भागवित्तिकश्च, गार्गी च वात्स्यायन श्चेत्यत्र न भवति ।

पुमान्स्त्रिया । तल्लक्षण एवेति । 'वृद्धो यूना' इत्यस्तदनुवृत्तिरिति भावः । **हंसी चेति** । अत्र पुंस्त्वस्त्रीत्वमात्रकृतवैरूप्यात् पुंलिङ्गो हंसशब्दः शिष्यते । स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवैरूप्यादेव 'सरूपाणाम्' इत्यस्याप्राप्तिः । मातृमातराविरयत्र जननीवाचकपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोस्तु नायमेकशेषः । एकविभक्तौ सरूपाणामित्यनुवर्त्य एकविभक्तौ सरूपाणां स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतवैरूप्यरहितानामित्याश्रयणात् । इह च मातराविरयत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घतदभावाभ्यामपि वैरूप्यात् । अत एव हंसश्च वरटा चेत्यत्रापि नेत्यलम् । **भ्रातृपुत्रौ** । स्वसृदुहितृभ्यां सहोक्तौ क्रमात् भ्रातृपुत्रौ शिष्येते । स्वरूपतोऽपि वैरूप्यादप्राप्तौ वचनम् । **नपुंसकम्** । अन्यतरस्यांग्रहणम् एकवदित्यनेनैवान्वेति, आनन्तर्यात्, नत्वेकशेषेणेत्याह—**तच्चेति । तल्लक्षण एवेति** । नपुंसकत्वानपुंसकत्वमात्रकृतवैरूप्यं चेदित्यर्थः । **शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रमिति** । पटशब्दसमभिव्याहारात् शुक्लशब्दः पुंलिङ्गः, शाटीशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीलिङ्गः, वस्त्रशब्दसमभिव्याहारे तु नपुंसकलिङ्गः, 'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्यमरोक्तेरिति भावः । तच्च सा च इदं च तत् । अयं च इयं च इदं च इदम् । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च शुक्लम् । अत्र नपुंसकान्येव शिष्यन्ते एकवच्च भवन्ति । **तानीमानि शुक्लानीति** । नपुंसकत्वे एकशेषे सति एकवत्त्वाभावे रूपाणि । न चेतरेतरयोगविवक्षायां द्विबहुवचनान्तयोः, समाहारद्वन्द्वविवक्षायामेकवचनस्य च सिद्धत्वात् एकवदिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एवैकशेषप्रकरणस्य समाहारेऽप्रवृत्तिज्ञापनात् । तेन ओदनश्च ओदनं च तयोः समाहारे ओदनमिति न भवति । ओदनशब्दो ऽर्धर्चादिः । ओदनश्च ओदनं चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि ओदनमिति न

पिता च पितरौ—मातापितरौ वा। (६३७) श्वशुरः श्वश्र्वा ।१।२।७१॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ—श्वश्रूश्वशुरौ वा। (७३८) त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।१।२।७२॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्तश्च तौ। 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' (वा ८०१)। स च यश्च यौ, (सा च या च ये)। 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। 'त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि' (वा ७६६)। स च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि। पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्' (वा ८००)। कुक्कुटमयूर्याविमे।

अनभिधानात्। एवंच क्वचिदनभिधानस्यावश्याश्रयणीयतया द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषयेऽनभिधानमाश्रित्य एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं चाश्रित्य एकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्।

पिता मात्रा। 'पुमान् स्त्रिया' इत्यत्र सरूपाणामित्यनुवृत्तेरप्राप्ताविदं वचनं विकल्पार्थं च। **मातापितराविति।** 'पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्या मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। 'आनङृतः' इत्यानङ्। **श्वशुरः श्वश्र्वा। श्वश्रूश्वशुराविति।** श्वश्र्वा अपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वम्। 'श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः। इह तल्लक्षणग्रहणानुवृत्तिः स्पष्टार्था, 'श्वशुरः श्वश्र्वा' इति शब्दग्रहणात्। **त्यदादीनि। सर्वैरिति।** त्यदादिभिरितरैश्चेत्यर्थः। **ताविति।** अत्र देवदत्तशब्दो निवर्तते। तच्छब्दस्तु शिष्यते।तद्देवदत्ताविति न भवति। सर्वैः किम्? प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव सहोक्ताविस्यर्थो मा भूदित्येतदर्थम्। **त्यदादीनां मिथ इति।** भाष्ये स्थितमेतत्। **यत् परमिति।**त्यदादिगणे यत् परं पठितं तच्छिष्यत इत्यर्थः,शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणादिति भावः। **स च यश्च यौ, सा च या च ये इति।** त्यदादिगणे यच्छब्दस्य तच्छब्दादूर्ध्वं पाठात् परत्वात् स एव शिष्यते इति भावः। **पूर्वशेषोऽपीति।** परशब्दस्येष्टवाचित्वात् क्वचित्पूर्वमपि शिष्यत इति भावः। अत्र 'द्विपर्यन्तानाम्' इति न भवति। अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः। **त्यदादित इति।** आद्यादित्वात् षष्ठ्यर्थे तसिः। त्यदादीनां शेषेऽपि सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीत्यर्थः। कानीत्याकाङ्क्षायामर्थात्त्यदादीन्येव सम्बध्यन्ते। **सा च देवदत्तश्च ताविति।** अत्र तच्छब्दः शिष्यते समभिव्याहृतदेवदत्तशब्दलिङ्गश्च। देवदत्तशब्दस्तु निव-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । **तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते** । (९३९) **ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री** । १।२।७३ ॥ एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' (सू ९३३) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्य इति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणा इमे । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा[1] इमे । 'अनेकशफेष्विति वाच्यम्' (वा ८०५) । अश्वा इमे । इह सर्वत्र एव ।

तत एव । **पुन्नपुंसकयोरिति** । सहोक्ताविति शेषः । **परत्वादिति** । पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानीत्यत्र पुमपेक्षया नपुंसकस्य पाठतः परत्वावगमादित्यर्थः ।

अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां त्यदादीनां स्त्रीशेषे 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इत्येतन्न भवतीत्यर्थः । द्वन्द्व उदाहरति—**कुक्कुटमयूर्याविमे इति** । अयं च इयं च इमे इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंलिङ्गत्वं न भवति, किंतु विशेष्यनिघ्नतैव । यद्यपि द्वन्द्वे उभयपदार्थप्रधानत्वात् उभयमपि विशेष्यम् । तथापि परवल्लिङ्गम्' इति परपदलिङ्गत्वात्तदधीनतैव विशेषणस्येति बोध्यम् । न च अयं च इयं च इत्यत्र स्त्रीशेष एव न भवति, 'पुमान् स्त्रिया' इत्युक्तत्वात् । अतः पुंनपुंसकतः लिङ्गविधेः प्रसक्तिः कथमिति वाच्यम्, 'परवल्लिङ्गम्' इति हि द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गविधिः । अतः द्वन्द्वविशेषणस्य तत्पुरुषविशेषणस्य चानुप्रयोगे तदेव लिङ्गमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम् । ततश्च 'कुक्कुटमयूर्याविमे' इति उदाहरणे अयं च इयं च इति विग्रहे 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंशेषेऽपि 'परवल्लिङ्गम्' इति विशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वे सति तस्य 'त्यदादितः' इति पुंवत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यत इति नानुपपत्तिः । क्वचिन्मूलपुस्तकेषु तु मयूरीकुक्कुटाविमावित्यपि दृश्यते । तत्तु प्रकृतानुपयुक्तम्, अत्र मयूरीकुक्कुटाविति द्वन्द्वार्थस्य पुंलिङ्गतया इयं चायं च इमाविति तद्विशेषणस्यानुप्रयुज्यमानस्यापि 'पुमान् स्त्रिया' इति परिशिष्टस्य पुंलिङ्गस्य इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वाप्रसक्त्या तत्र 'त्यदादितः शेषे' इति पुंस्त्वविधिरप्रवृत्तत्वेन 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इति निषेधस्यानुपयोगात् ।

तत्पुरुषे उदाहरति—**तच्चेति** । पिप्पल्या अर्धम् अर्धपिप्पली । 'अर्धं नपुंसकम्' इति तत्पुरुषः । अर्धपिप्पली च पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पल्यौ[2] । तच्च सा च ते । तत्र पिप्पल्यर्धशब्दविशेष्याभिप्रायं तदिति नपुंसकत्वम् । सेति स्त्रीत्वं

१ अपत्यसामान्यवाचिनोऽपि वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । वस्तुतो बर्करा इमे इति प्रत्युदाहरणमुचितम् । बर्करस्तरुणः पशुः ।

२ पिप्पल्यर्धं च अर्धपिप्पली च इति विग्रहे विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषे अर्धपिप्पल्यौ इति विशेष्यं सिद्धम् । तद्विशेषणत्वेन क्रमेण तत् च सा चेति द्वयस्यैकशेषे ते इति स्त्रीलिङ्गम् ।

त्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न। तेन शिरसी शिरांसि इत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न। पन्थानौ पन्थानः इत्यादौ समासान्तो न।

इत्येकशेषप्रकरणम् ॥

तु अर्धपिप्पलीति विशेष्याभिप्रायम्। अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य नैव प्रसक्तिः। किंतु 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवत्' इति नपुंसकं शिष्टम्। तत्र 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। तस्य स्त्रीलिङ्गतया तद्विशेषणस्यापि 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम्। तस्य 'त्यदादितः शेषे' इति नपुंसकत्वं प्राप्तं निषिध्यते। एवंच ते इति स्त्रीलिङ्गमेव सिध्यति। यद्यपि स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे वा ते इति द्विवचनस्य न कोऽपि विशेषः। तथाप्यर्धपिप्पल्यस्ताः इत्युदाहार्यम्। तच्च तच्च सा चेति विग्रहः।

ग्राम्यपशु। एष्विति। तरुणभिन्नेषु ग्राम्याणां पशूनां संघेष्वित्यर्थः। इह अनपुंसकेनेत्यनुवर्तनादाह—**पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवाद इति।** गौश्च गौश्च गौश्च इति पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गेषु गोशब्देषु सहविवक्षितेषु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येतद्बाधित्वा स्त्री शिष्यत इति भावः। ननु स्त्रीशेषे पुंशेषे वा न कोऽपि रूपभेद इत्यत आह—**इमा इति।** अनुप्रयोगे रूपभेदः फलमिति भावः। 'त्यदादितः शेषे' इति न भवति, 'गाव इमाः' इति भाष्यप्रयोगादित्याहुः। **रुरव इमे इति।** रुरुः कृष्णाख्यो मृगः। अग्राम्यपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते। किंतु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। ततश्चानुप्रयोगे इमे इति पुंलिङ्गत्वमेव। **ब्राह्मणा इमे इति।** ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्चेति विग्रहः। अपशुत्वान्न स्त्री शिष्यते। किन्तु 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। अन्यथा ब्राह्मण्यः इमा इति स्यात्। **एतौ गावाविति।** स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोः सहोक्तौ असंघत्वान्न स्त्री शिष्यते। संघशब्दो हि बहूनां समुदाये वर्तते, अन्यथा एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे किं तेनेति भावः। स्त्रीशेषे तु एते इति अनुप्रयोगे रूपं स्यात्। **वत्सा इमे इति।** वत्साश्च वत्साश्च इति विग्रहः। तरुणत्वान्न स्त्री शिष्यते। अन्यथा वत्सा इमा इत्यनुप्रयोगः स्यात्। **अनेकशफेष्विति वाच्यमिति।** वार्तिकमिदम्। एकशफा अश्वादयः, तेषां सहोक्तौ ग्राम्यपश्विति न भवति। **अश्वा इमे इति।** एकशफत्वान्न स्त्री शिष्यते। ततश्चानुप्रयोगे पुंलिङ्गत्वमिति भावः।

ननु 'सरूपाणाम्' इति सूत्रे 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इत्यतः द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्या द्वन्द्वे एकशेष इति भाष्यात् कृते द्वन्द्वे एकशेषः स्यादित्यत आह—**इहेति।** इहोदाहृतेषु एकशेषविषयेषु सर्वत्र प्रसक्तं द्वन्द्वमनवकाशत्वादेकशेषो बाधते। कृते त्वेकशेषेऽनेकाभावात् द्वन्द्वो नेत्यर्थः। द्वन्द्वसमासे एकशेष इति भाष्यं तु द्वन्द्वे प्रसक्ते सहविवक्षायामेकशेष इति व्याख्येयम्। ननु कृत एव द्वन्द्वे एकशेषो भवतु, का हानिरित्यत आह—**तेनेति।** द्वन्द्वात्

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम्। २२।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विविधः। लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा राज्ञः पुरुषः, राजन् अस्

प्रागेवैकशेषाश्रयणेनेत्यर्थः। कृते द्वन्द्वे एकशेषाभ्युपगमे शिरसी इति द्विवचने शिरांसीति बहुवचने च समासस्येत्यन्तोदात्तः स्यात्, प्राण्यङ्गत्वात् 'द्वन्द्वश्च प्राणि' इत्यादिना एकवद्भावश्च स्यादित्यर्थः। आदिना शिरोभ्यां शिरोभिरित्यादिसंग्रहः। **पन्थानाविति**। द्वन्द्वे कृते एकशेषाभ्युपगमे पन्थानौ पन्थानः, पथिभ्याम् पथिभिः इत्यादौ 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययः समासान्त स्यादिति भावः। नचात्र 'इतोऽत्सर्वनाम' इति सर्वनामस्थाने परेऽकारविधानाल्लिङ्गात् समासान्तः सुपरिहरः। 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि सावित्यनुवर्त्य पन्था इति सिद्धेरिति वाच्यम्, 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे अपन्थानावित्यादौ 'इतोऽत्' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायाम् एकशेषप्रकरणं समाप्तम्।

अथ प्रसङ्गात् सर्वसमासोपयुक्तं प्रकीर्णकं प्रकरणमारभते—**कृत्तद्धितेति**। कृदन्ताः तद्धितघटिताः समासा एकशेषाः सनादिप्रत्ययान्तधातवश्चेति वृत्तयः पञ्चविधा इत्यर्थः। वृत्तिसामान्यलक्षणमाह—**परार्थाभिधानं वृत्तिरिति**। 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितमेतत्। अभिधानमिति करणे ल्युट्। सामान्ये नपुंसकम्। विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्यः योऽयं विशिष्टैकार्थः तत्प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः। प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथमविगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति यावत्। समुदायशक्तिश्च 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लभ्या। तत्र समासतद्धितयोः पदविधित्वं स्पष्टमेव, सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्य समासविधानात्, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः वक्ष्यमाणत्वात्। कृतामपि केषांचित् 'कर्मण्यण्' इति उपपदनिमित्तकानां पदविधित्वमस्त्येव। 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यादीनामपि पदविधित्वमस्त्येव। एकशेषविधावपि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तेः द्वन्द्वविषये तद्विधानात् एकार्थीभावोऽस्त्येव इति मञ्जूषादौ विस्तरः। **वृत्त्यर्थावबोधकमिति**। यद्यपि वृत्तावेव समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकता,

---

१ परपदार्थोऽभिधीयतेऽनेनेति करणे ल्युट्। तत्तत्पदाभिधासमुदायाभिधायिभिः यद्घटकैः पदैः परपदार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थापनं सा वृत्तिरित्यर्थः। एकशेषेऽपि'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन परार्थाभिधानसत्त्वात्पञ्चस्वपि वृत्तिषु लक्षणसमन्वयसिद्धिः।

पुरुष सु इति। अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्विधइति तु प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि 'सह सुपा' (सू ६४९) इति समासविधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां वादः प्रायोऽभिप्रायः। सूपप्रति उन्मत्तगङ्गम् इत्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्राः इत्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठम् इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात्। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव। तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम्[1]। किं च।

ननु वाक्ये इति समर्थसूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितम्। तथापि समासवृत्तियोग्यविभक्त्यन्तपदानां पृथक्प्रयुज्यमानानां समूहो विग्रहवाक्यमिति बोध्यम्।

परिनिष्ठितत्वादिति। व्याकरणसंस्कृतत्वादित्यर्थः। **प्रयोगानर्ह इति**। व्याकरणसंस्कृतत्वाभावादित्यर्थः। यथेत्युदाहरणप्रदर्शने। **राज्ञः पुरुष इति**। लौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः। **राजन् अस् पुरुष सु इति**। अलौकिकविग्रहवाक्यमिति शेषः। **अविग्रहो नित्यसमास इति**। लौकिकविग्रहवाक्यरहित इत्यर्थः, समासस्य नित्यत्वादिति भावः। **अस्वपदेति**। समस्यमानपदसमानार्थकपदान्तरकृतविग्रहो वा नित्यसमास इत्यर्थः। संज्ञाविषयसमासे तु वाक्येन संज्ञानवगमेऽपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव। तत्र समासनित्यत्ववादस्तु वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावात् गौण इत्याहुः। **चतुर्विधइति**। अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्चेति चतुर्विध इत्यर्थः। **प्रायोवाद इति**। प्रायस् इत्यव्ययं बाहुल्ये। बाहुल्याभिप्रायकश्च तस्य चातुर्विध्यप्रवाद इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अव्ययीभावेति**। **बहिर्भूतानामपीति**। समासानामिति शेषः। **प्रायोऽभिप्राय इति**। बाहुल्यतात्पर्यक इत्यर्थः। **सूपप्रतीति**। इह द्वन्द्वे चेत्यनन्तरं श्रुतमभावादिति पदम् अव्ययीभावे इत्यनन्तरं, तत्पुरुषे इत्यनन्तरं, बहुव्रीहावित्यनन्तरं चान्वेति। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्रधानतया, उन्मत्तगङ्गं देशः, लोहितगङ्गं देशः, इत्यव्ययीभावेऽन्यपदार्थप्रधानतया पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। अतिमालादौ तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्रधानतया उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। द्वित्रा इति बहुव्रीहौ उभयपदार्थप्रधानतयाऽन्यपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे समाहारस्यैव प्रधानतया उभयपदार्थप्राधान्याभावादित्यर्थः। **तत्पुरुषविशेषः कर्मधारय इति**। 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय' इत्युक्तेरिति भावः। **तद्विशेषो द्विगुरिति**। कर्मधारय-

[1] उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानमित्युक्तमित्यर्थः।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥

सुपां सुपा, राजपुरुषः। **तिङा**, पर्यभूषयत। **नाम्ना**, कुम्भकारः। **धातुना**, **कटप्रूः**, **अजस्रम्**। **तिङां तिङा**, पिबतखादता। खादतमोदता। **तिङां सुपा**। कृन्त विचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम्।

विशेष इत्यर्थः। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादेरिति भावः। **अनेकपदत्वमिति**। द्वित्रिचतुरादिपदकत्वमित्यर्थः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिगतस्यानेकग्रहणस्य द्वन्द्वविधावप्यनुवृत्तेरिति भावः। **क्वचिदेवेति**। व्यहजात इत्यादावित्यर्थः। **इत्युक्तमिति**। भाष्यादाविति शेषः।

किंचेति। अव्ययमिदं विशेषान्तरप्रदर्शने। **सुपां सुपेति**। सुबन्तानां सुबन्तेन तिङन्तेन प्रातिपदिकेन धातुना च समासः। अथेति पूर्ववाक्यव्यवच्छेदे। **तिङामिति**। तिङन्तानां तिङन्तेन सुबन्तेन च समास इत्येवं षड्विधः समासो ज्ञेय इत्यर्थः। **सुपेति**। सुपेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **राजपुरुष इति**। राज्ञ इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य पुरुष इति सुबन्तेन समासः। **तिङेति**। सुपां तिङेत्यस्योदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **पर्यभूषयदिति**। 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् परीति सुबन्तस्य तिङन्तेन समासः। **नाम्नेति**। सुपां प्रातिपदिकेन समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **कुम्भकार इति**। 'उपपदमतिङ्' इति कुम्भस्येति षष्ठ्यन्तस्य कारेति प्रातिपदिकेन समासः, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इत्युक्तेरिति भावः। **धातुनेति**। सुपां धातुना समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **कटप्रूरिति**। 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इति वार्तिकेन 'प्रु गतौ' इति धातुना समासो निपातितः, ननु तिङन्तेनोपपदसमास इति भ्रमितव्यम्, क्विब्विधाविह सप्तमीनिर्देशाभावेन उपपदत्वाभावात्, अथ सुपां धातुनोदाहरणान्तरमाह—**अजस्रमिति**। 'नमिकम्पिस्म्यजसकमिहिंसदीपो रः' इति सूत्रे रप्रत्ययविधौ जसधातुना सह नञ्समासो निपा-

---

१ कटप्रु इतिधातुना समासासदृध्युत्तरं क्विब्वचीति वार्तिकेन क्विब्दीर्घयोविधानात्। एवमजस्रमित्यत्र जसुधातुना नञः समासोत्तरं नमिकम्पीति सूत्रेण रो विधीयते इति उभयत्र धातुमात्रेण सह निपातनात्समासः। पर्यभूषदित्यादि तिङन्तसमासार्थं कृतेन 'सह सुपे' त्यत्र 'सह' इति योगविभागेन धातुमात्रेणापि समासः सुसाधः इति दीक्षिताः। २ कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽसंबद्धः।

अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् । २३ ।

(९४०) **ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे** ।५। ४ । ७४॥ अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अनृचबह्वृचावध्येतर्यैव । नेह, अनृक्साम । बह्वृक्सूक्तम् । विष्णोः पूर्विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः । (९४१) द्यन्तरुपसर्गेभ्यो-

---

तितः । **तिङां तिङेति** । समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **पिबतखादतेति**। मयूरव्यंसकादित्वात् तिङन्तस्य तिङन्तेन समासः । **तिङां सुपेति** । समासे उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **कृन्तविचक्षणेति** । हे विचक्षण कृन्त छिन्द्धीत्यर्थः। इह तिङन्तस्य सुबन्तेन समासः कथमित्यत आह—**एहीडादय इति** । अत्र सुपां तिङेत्यनेनैव तिङां सुबन्तेनेत्यस्यापि ग्रहणात् समासस्य षड्विधत्वं चिन्त्यम्। पञ्चविधत्वमेव युक्तम्, उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्वाविशेषादित्याहुः । अन्ये तु सुपां तिङेत्यनेन सुबन्तपूर्वपदकतिङन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणम् । तिङां सुबन्तेनेत्यनेन तु तिङन्तपूर्वपदकसुबन्तोत्तरपदकसमासस्य ग्रहणमित्याहुः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां सर्वसमासशेषप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ सर्वसमाससाधारणसमासान्ता निरूप्यन्ते—**ऋक्पूरब्धूः** । **छेद इति** । सूत्रे अ इति लुप्तप्रथमान्तनिर्देश इति भावः । समासान्ता इत्यधिकृतम् । ऋगा-दिभिः समासो विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**ऋगाद्यन्तस्येति** । ऋक्, पुर्, अप्, धुर्, पथिन् एतदन्तस्येत्यर्थः । **अप्रत्यय इति** । अकारात्मकप्रत्यय इत्यर्थः । **अक्षे या धूरिति** । अक्षसंबन्धिनी या धूरित्यर्थः । सूत्रे संबन्धिनोऽ-धिकरणत्वविवक्षया अनक्षे इति सप्तमी । अनक्षे इति च धुर्शब्देनैव संबध्यते, अन्यैरसंभवादिति भावः । **अर्धर्च इति** । ऋचोऽर्धमिति विग्रहः । 'अर्धं नपुंस-कम्' इति समासः । अकारः समासान्तः । 'अर्धर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् । **अनृचबह्वृचावध्येतर्यैवेति** । अविद्यमानाः ऋचः यस्येति विग्रहः । अनृचः केवलयजुरध्येता । बहवः ऋचः यस्येति बह्वृचः ऋक्शाखी इत्युदाहरणम् । अध्येतर्यैवेति नियमस्य प्रयोजनमाह—**नेहेति अनृक्सामेति** । अविद्यमानाः ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । ऋच्यनध्यूढं प्रजापतेर्हृदयं साम । **बह्वृक्सूक्तमिति** । बहवो ऋचः यस्मिन्निति विग्रहः । अथ पुर्शब्दान्तस्योदाहरति—**विष्णोरिति** । ननु पुर्शब्दस्य स्त्रीत्वात् 'परवल्लिङ्गम्' इति विष्णुपुरशब्दस्य स्त्रीत्वं युक्तमित्यत

१ पूःशब्दपर्यायभूतः पुरशब्दोऽप्यस्ति तेन सह समासे विष्णुपुरमित्यादि रूपसिद्धौ पुनः पूर्ग्रहणमत्र विष्णुपूः इत्यादिरूपनिवृत्त्यर्थम् ।

ऽप ईत् । ६ । ३ । ९७ ॥ अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्वयोर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजन'मिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह, स्वप् स्वपी । 'अवर्णान्ताद्वा'(वा ४०४५) । प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । (९४२) ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ९८ ॥ अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः, रम्यपथो देशः । (९४३) अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ।५।४।७५॥ एतत्पूर्वा-

---

आह—क्लीबत्वं लोकादिति । अथाप्शब्दान्तस्योदाहरति—**विमलापं सर इति** । विमलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः ।

ऋन्तरुप । कृतसमासान्तस्येति । अकारप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । **एभ्य इति** । द्वि अन्तर उपसर्ग एतेभ्य इत्यर्थः । **अपस्येति** । अकारप्रत्ययान्तस्याप्शब्दस्येत्यर्थः । **ईत्स्यादिति** । 'आदेः परस्य' इति परिभाषया आदेरकारस्येत्यर्थः । **द्वयोर्गता इति** । द्वयोः पार्श्वयोर्गताः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । अकारप्रत्ययः, ईत्वं, सवर्णदीर्घश्च । **अन्तरीपमिति** । अन्तर्गता आपो यस्मिन्निति विग्रहः । **प्रतीपमिति** । प्रतिकूलाः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परत्वात् ईत्वम् । **समीपमिति** । संगताः आपो यस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गात् परस्योदाहरणान्तरमिदम् । **समापो देवयजनमिति** । श्रुतिरेषा । अत्र उपसर्गात् परत्वाभावात् ईत्वं नेति भावः । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः । समाप इति पुंस्त्वं छान्दसम् । भाष्ये तु समाप ईत्वं नेत्युक्त्वा समापं नाम देवयजनमित्युदाहृतम् । तत्र समापशब्दो देवयजनविशेषवाच्येव विवक्षितः, 'समीपसमृद्धि' इति निर्देशात्, समीपमिति भाष्ये उदाहरणाच्च । **स्वबिति** । शोभना आपो यस्येति विग्रहः । 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेधः । अकृतसमासान्तत्वादीत्वं न । **स्वपी इति** । प्रथमाद्विवचनमिदम् । **अवर्णान्ताद्वेति** । अवर्णान्तादुपसर्गात् परस्यापस्य ईत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । **प्रेपम् प्रापमिति** । प्रगता आपो यस्येति विग्रहः । **परेपम् परापमिति** । परागता आपो यस्येति विग्रहः । **ऊदनोर्देशे** । ईत्वस्यापवादः । **ऊत् स्यादिति** । 'आदेः परस्य' इति ज्ञेयम् । **अनूपो देश इति** । अनुकूलाः आपः यस्मिन्निति विग्रहः । अप्रत्ययः, ऊत्वं सवर्णदीर्घश्च । अनूपः इत्यत्र ऊतोऽवग्रहणार्थं दीर्घोच्चारणमिति भाष्यम् । बह्वृचास्तु अनूपो गोमान् गोभिरित्यत्र नावगृह्णन्ति । तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रगतः अप्शब्दः प्रपञ्चितः । अथ धूर्शब्दान्तस्योदाहरति—**राजधुरेति** । राज्ञो धूरिति विग्रहः । धूर्शब्दोऽत्र राज्ये लाक्षणिकः । अकारप्रत्ययः । 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वम् । टाप् । **अक्षे त्विति** । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तात् अकारप्रत्ययो न । **अक्षधूरिति** । अक्षो नाम रथावयवदण्डविशेषः, यत्प्रयो-

स्सामलोमान्तात्समासादच्स्यात्। प्रतिसामम्। अनुसामम्। अवसामम्। प्रतिलोमम्। अनुलोमम्। अवलोमम्। 'कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' (वा ४०४६) कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः प्रासादः। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च' (वा ४०४७)। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्। अच् इति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः। (९४४) **अक्ष्णोऽदर्शनात्** । ५। ४। ७६॥ अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः। गवामक्षीव गवाक्षः। (९४५) **अचतुर-**

क्षके आसज्यते तस्याक्षस्याग्रं धूः। अनेन 'अक्ष समासार्थे धुरो नाकारप्रत्ययः' इति व्याख्यानेऽत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम्। **दृढधूरक्ष इति**। दृढा धूर्यस्येति विग्रहः। एतेनाक्षे पूर्वपदे धुरो नाकारप्रत्यय इति व्याख्याने अत्र निषेधो न स्यादिति सूचितम्। तदेवं 'ऋक्पूः' इति सूत्रे धुशब्दः प्रपञ्चितः। अथ पथिन्शब्दस्योदाहरति—**सखिपथाविति**। सखा च पन्थाश्चेति द्वन्द्वः। अकारप्रत्ययः। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। सखिपथ इति पाठेतु सख्युः पन्थाः इति तत्पुरुषः। **रम्यपथ इति**। रम्यः पन्था यस्येति विग्रहः।

अच्प्रत्यन्वव। **एतत्पूर्वादिति**। प्रति, अनु, अव एतत्पूर्वकादित्यर्थः। **प्रतिसाममिति**। प्रतिगतं सामेति विग्रहः। अच्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। **अनुसाममिति**। अनुगतं सामेति विग्रहः। अच्, टिलोपः। **अवसाममिति**। अवकृष्टं सामेति विग्रहः। अच्, टिलोपः। **प्रतिलोमामिति**। प्रतिगतं लोमेति विग्रहः। **अनुलोमामिति**। अनुगतं लोमेति विग्रहः। **अवलोममिति**। अवगतं लोमेति विग्रहः। सर्वत्राच्, टिलोपः। **कृष्णोदगिति**। नेदं वार्तिकम्। किं त्वच्प्रत्यन्वेत्यत्र अजिति योगविभागमूलाभियुक्तोक्तिरेषा। **कृष्णेति**। कृष्णा भूमिः यस्य, उदीची भूमिः यस्य, पाण्डुः भूमिः यस्य, द्वे भूमी यस्य, तिस्रो भूमयः यस्येति च विग्रहः। प्रासादः सर्वत्र विशेष्यः। **संख्याया इति**। इदमप्यजिति योगविभागमूलकमेव। संख्यायाः परो यो नदीशब्दः गोदावरीशब्दश्च ताभ्यामजिष्यत इत्यर्थः। **पञ्चनदमिति**। पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहः। **सप्तगोदावरमिति**। सप्तानां गोदावरीणां समाहार इति विग्रहः। 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावः। अचि 'यस्येति च' इति लोपः। 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्। **अन्यत्रापीति**। अजिति शेषः। **पद्मनाभ इति**। पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः। वस्तुतस्तु योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् पृषोदरादित्वमेवोचितम्। **अक्ष्णोऽदर्शनात्**। अदर्शनादिति च्छेदः। दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुः। करणे ल्युट्। अचक्षुर्वाचिन इति फलितम्। तदाह—**अचक्षुःपर्यायादिति**। **गवामक्षीवेति**। अक्षिशब्दस्तत्सदृशे लाक्षणिक इति सूचयितुमिवशब्दः प्रयुज्यते। मुख्यवृत्त्या चक्षुर्वाचकत्वाभावादच्। पुंस्त्वं लोकात्। **अचतुर**। **आद्यास्त्रयो बहुव्रीहय इति**। बहुव्रीहय एवेत्यर्थः। भाष्यवाक्यमिदम्।

विचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः। ५। ४। ७७॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः। विचतुरः। सुचतुरः। 'त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते' (वा ३३९१)। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे उपचतुराः। तत एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्। दाराश्च गावश्च दारगवम्। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम्। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवम्। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः। नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम्। रात्रौ

अचतुर इति। 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति विद्यमानपदलोपः। **विचतुर इति**। विगतानि चत्वारि यस्येति विग्रहः। **सुचतुर इति**। सु शोभनानि चत्वारि यस्येति विग्रहः। 'न पूजनात्' इति निषेधो बाध्यते। **त्र्युपाभ्यामिति**। वार्तिकमिदम्। त्रि उप आभ्यां परो यश्चतुर्शब्दस्तस्मादजिष्यत। **त्रिचतुरा इति**। त्रयो वा चत्वारो वेति विग्रहः। 'संख्ययाव्ययासन्न' इति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डच्' इति डचं बाधित्वाऽच्। डचि तु टिलोपः स्यात्। **उपचतुरा इति**। त्रयः पञ्च वेत्यर्थः। 'संख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहिः। अच्। **तत एकादश द्वन्द्वा इति**। द्वन्द्वा एवेत्यर्थः। इदमपि भाष्यवाक्यम्। **स्त्रीपुंसाविति**। स्त्री च पुमांश्चेति विग्रहः। अच्। स्त्रीपुमांसाविति न भवति। **धेन्वनडुहाविति**। धेनुश्च अनड्वांश्चेति विग्रहः। अच्। धेन्वनड्वाहाविति न भवति। समाहारद्वन्द्वे 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इत्येव सिद्धम्। **ऋक्सामे इति**। ऋक्च साम चेति विग्रहः। अच्, टिलोपः। ऋक्सामनी इति न भवति। **वाङ्मनसे इति**। वाक् च मनश्चेति विग्रहः। अच्। वाङ्मनसी इति न भवति। **अक्षिभ्रुवमिति**। अच्' प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम्। अक्षिभ्रु इति न भवति। **दारगवमिति**। समाहारद्वन्द्वादच्। दारगु इति न भवति। इतरेतरयोगद्वन्द्वे तु दारगावः। **ऊर्वष्ठीवमिति**। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम्। ऊरू सक्थिनी। अष्ठीवन्तौ जानुनी। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इति, 'जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्' इति चामरः। नन्वभित्वादनान्तत्वाच्च कथं टिलोप इत्यत आह—**निपातनाट्टिलोप इति**। **पदष्ठीवमिति**। पादौ चाष्ठीवन्तौ चेति द्वन्द्वादच्। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्त्वम्। नन्वभत्वात् कथमिह पादशब्दस्य पद्भाव इत्यत आह—**निपातनादिति**। नक्तमिति मान्तमव्ययम्। दिवेत्याकारान्तमव्ययम्। नक्तंदिवेति द्वन्द्वादच्। 'यस्येति च' इत्याकारलोपः,'अव्ययीभावश्च'इत्यव्ययत्वम्,नपुंसकत्वं च।'नाव्ययीभावात्'इत्यम्भावः। **मान्तत्वमिति**। रात्रौ च दिवा चेति द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि कृते रात्रेर्मान्तत्वं नि-

च दिवा च रात्रिन्दिवम्। रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा चाहर्दिवम्। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम्। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्। तत्पुरुष एव। नेह। निःश्रेयान्पुरुषः। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। ततो द्विगू। द्व्यायुषम्। त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः। ऋग्यजुषम्। ततस्त्रयः कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपमुपशुनम्। टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः।

(९४६) ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। ५। ४। ७८॥ अच्स्यात्। ब्रह्मवर्चसम्।

पात्यत इत्यर्थः। 'यस्येति च' इति आकारलोपः, अम्भावश्च।

अहर्दिवमिति। द्वन्द्वे कृते सुब्लुकि, लुका लुप्त प्रत्ययलक्षणं नेति प्रत्ययलक्षणाभावात् 'रोऽसुपि' इति रत्वम्, अच्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः, अम्भावश्च। नन्वहन्शब्दार्थस्य दिवाशब्दार्थस्य च एकत्वात् साहित्याभावात् कथमिह द्वन्द्वः। अहर्व्यक्तिभेदमादाय द्वन्द्वप्रसक्तावपि 'विरूपाणामपि समानार्थकानाम्' इत्येकशेषो दुर्वार इत्यत आह—**वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यत इति**। 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचने कृते एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वो निपात्यत इत्यर्थः। **सरजसमिति**। रजोऽप्यपरित्यज्य इत्यस्वपदविग्रहः। रजः धूलिः। साकल्ये सहशब्दस्य रजश्शब्देनाव्ययीभावः। 'अव्ययीभावे चाकाले' इति सहशब्दस्य सभावः। अच्। **अव्ययीभाव इति**। भाष्ये तथावचनात् अव्ययीभावस्य ग्रहणमिति भावः। **सरजः पङ्कजमिति**। रजोभिः परागैः सहेति विग्रहः 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सः। बहुव्रीहित्वात् नाच्। **निःश्रेयसमिति**। कर्मधारयादच्। **तत्पुरुष एवेति**। तथा भाष्यादिति भावः। **निःश्रेयानिति**। निश्चितं श्रेयो यस्येति बहुव्रीहित्वान्नाच् इति भावः। 'ईयसश्च' इति निषेधान्न कप्। **पुरुषायुषमिति**। षष्ठीसमासात् अजिति भाष्यम्। **ततो द्विगू इति**। भाष्यवाक्यमिदम्। **द्व्यायुषम्, त्र्यायुषमिति**। द्वयोरायुषोः समाहार इति, त्रयाणामायुषां समाहार इति च विग्रहः। 'तद्धितार्थे' इति द्विगोरच्। **ततो द्वन्द्व इति**। भाष्यवाक्यमिदम्। **ऋग्यजुषमिति**। ऋचश्च यजूंषि च एषां समाहार इति समाहारद्वन्द्वः। **ततस्त्रयः कर्मधारया इति**। तथा भाष्यादिति भावः। **जातोक्ष इति**। जातश्चासावुक्षा चेति विग्रहः। अचि सत्युक्षन् शब्दे टिलोपः। **महोक्ष इति**। महांश्चासावुक्षा चेति विग्रहः। 'आन्महतः' इत्यात्वम्। अचि टिलोपः। **वृद्धोक्ष इति**। वृद्धश्चासावुक्षा चेति विग्रहः। अचि टिलोपः। **उपशुनमिति**। अव्ययीभावादच्, तथा भाष्यात्। नन्वत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः कुतो न स्यात्। 'अतद्धिते' इति पर्युदासात् 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति कथं वा संप्रसारणं स्यादित्यत आह—**टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यत**

हस्तिवर्चसम्। 'पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा ३३५२)। पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम्। (६४७) **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** ।५।४।७९॥ अवतमसम्। सन्तमसम्। अन्धयतीत्यन्धम्। पचाद्यच्। अन्धं तमोऽन्धतमसम्। (६४८) **श्वसो वसीयःश्रेयसः** ।५।४।८०॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची। तत ईयसुनि वसीयः। श्वस्शब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। श्वोवसीयसम्। श्वःश्रेयसं ते भूयात्। (६४९) **अन्ववतप्ताद्रहसः** ।५।४।८१॥

इति। **गोष्ठश्च इति**। सप्तमीसमासादजिति भाष्यम्। अत एव भाष्यात् सप्तमीसमासः। टिलोपः। 'अतद्धिते' इति निषेधान्न संप्रसारणम्। षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वा।

ब्रह्म। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अच्स्यादिति। ब्रह्मवर्चसमिति**। ब्रह्मणो वर्च इति विग्रहः। **हस्तिवर्चसमिति**। हस्तिनो वर्च इति विग्रहः। **पल्यराजभ्यामिति**। आभ्यां परो यो वर्चश्शब्दः तस्मादपि अजिति वक्तव्यमित्यर्थः। **पल्यवर्चसमिति**। पलं मांसं तदर्हति पल्यः, मांसभोजीत्यर्थः। तस्य वर्च इति विग्रहः। **राजवर्चसमिति**। राज्ञो वर्च इति विग्रहः। **अवसमन्धेभ्यस्तमसः**। अव सम् अन्ध एभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तस्मादच्स्यादित्यर्थः। **अवतमसमिति**। अवहीनं तम इति विग्रहः। प्रादिसमासः। **संतमसमिति**। संततं तमः इति विग्रहः। प्रादिसमासः। **अन्धयतीत्यन्धमिति**। 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' चुरादिः, दृष्टिं प्रतिबध्नातीत्यर्थः। **पचाद्यजिति**। 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति पचादित्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्यय इत्यर्थः। अचि णिलोपेऽन्धमिति रूपम्। गाढमित्यर्थः फलति। गाढस्यैव तमसः दर्शनप्रतिबन्धकत्वात्। **अन्धतमसमिति**। कर्मधारयादच्। **श्वसः**। श्वस् इत्यव्ययात् परो यो वसीयश्शब्दः श्रेयश्शब्दश्च तस्मादच् स्यादित्यर्थः। **वसुशब्दः प्रशस्तवाचीति**। 'यं कामयेत वसीयान् स्यात्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। **तत इति**। अतिशयेन वसुरिति विग्रहे 'द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुनि, 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपे वसीयश्शब्द इत्यर्थः। **श्वस्शब्द इति**। यद्यपि श्वस्शब्दः कालविशेषवाची। तथापि प्रकृते शब्दशक्तिस्वभावादुत्तरपदार्थगतां प्रशंसाम् आशीर्विषयं द्योतयतीत्यर्थः। आशिषो विषयः आशीर्विषयः तमिति षष्ठीसमासः। प्रशंसाविशेषणम्। विषयशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वात् न स्त्रीलिङ्गता। एवंच श्वस्शब्दः उत्तरपदार्थगतप्रशस्त्यस्य द्योतक इति फलितोऽर्थः। ननु तर्हि श्वस्शब्दस्योत्तरपदार्थगतप्राशस्त्यद्योतकत्वेऽप्युत्तरपदसामानाधिकरण्याभावात् कथं विशेषणसमास इत्यत

१ अयं परपदस्येह श्वस्शब्दः कालवाच्यपि।
अभिधत्ते स्वभावेन तेनेमौ मङ्गलार्थकौ॥ पाणिनीयमतदर्पणे।

अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्। (९५०) **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्।** ५। ४। ८२॥ उरसि प्रति प्रत्युरसम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। (९५१) **अनुगवमायामे** । ५। ४। ८३॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानम्। 'यस्य चायामः' (सू ६७०) इति समासः। (९५२) **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः।** ५। ४। ८४॥ अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो

आह—**मयूरेति**। तथाचाशीर्लिङादिप्रयोग एव अस्य साधुत्वमित्यभिप्रेत्योदाहरति—**श्वोवसीयसमिति**। अतिशयेन प्रशस्तमित्यर्थः। **श्वःश्रेयसमिति**। अतिशयेन प्रशस्तमिति विग्रहे प्रशस्तशब्दादीयसुन्, प्रशस्यस्य श्रः। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। आद्गुणः। श्रेयम् इति रूपम्। श्वस्शब्दस्तु उत्तरपदार्थगतप्रशंसाद्योतकः। 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रम्' इत्यमरः। ते भूयादिति तु उभयत्रापि संबध्यते—श्वोवसीयसं ते भूयात्, श्वःश्रेयसं ते भूयादिति।

अन्ववतप्ताद्रहसः। अनु अव तप्त एतेषां समाहारद्वन्द्वः। एभ्यः परो यो रहश्शब्दः तस्मादच्स्यादित्यर्थः। रहः अप्रकाशप्रदेशः। **अनुरहसमिति**। अनुगतं रह इति विग्रहः। **अवरहसमिति**। अवहीनं रह इति विग्रहः। उभयत्र प्रादिसमासः। **तप्तरहसमिति**। तप्तं रह इति विग्रहः। **प्रतेरुरसः**। सप्तम्यर्थे द्योतकतया वर्तत इति सप्तमीस्थम्। सप्तम्यर्थद्योतकात् प्रतेः परो यः उरश्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः। **उरसीति**। अनेन यदुच्यते तदेव प्रत्युरसमित्यनेनोच्यत इत्यर्थः। सप्तम्यर्थद्योतकः प्रतिः। तस्य विभक्त्यर्थे विद्यमानस्य 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभाव इति भावः। **अनुगवमायामे। एतदिति।** अनुगवमित्येतदित्यर्थः। अनुना दीर्घत्वे द्योत्येऽच्प्रत्ययान्तो निपात्यत इत्यर्थः। आयामशब्दो दीर्घपर इति भावः। **अनुगवं यानमिति।** अनुगोशब्दादचि अवादेश इति भावः। **यस्य चेति**। 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावसमासः। तथा च गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यकं यानमित्यर्थः फलतीति भावः।

द्विस्तावा। यावती प्रकृताविति। यतः अग्निकलापस्यातिदेशः सा प्रकृतिः। अश्वमेधस्य प्रकृतिरग्निष्टोमः, तत्राम्नाताग्निकलापानामश्वमेधेऽतिदेशात्। तदुक्तं कल्पसूत्रेषु 'सर्वसोमक्रतूनामग्निष्टोमः प्रकृतिः' इति। तस्मिन् अग्निष्टोमे वेदिपरिमाणं श्रुतम्। तत्र च 'त्रिंशत्पदानि प्रक्रमा वा पश्चात्तिरश्ची षट्त्रिंशत् प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची' इति प्रकृतौ वेदिपरिमाणमुक्तम्। अस्यां तु वेद्यां ततो द्विगुणितं त्रिगुणितं च वेदिपरिमाणमुक्तं कल्पसूत्रेषु 'अष्टा-

१ अनुगतं रहो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा।

२ परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वह्नितप्तवत्।
तप्तं च तद्रहश्चेति तप्तरहसं विदुः॥ पाणिनीयमतदर्पणे॥

द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम्। वेदिः इति किम्। द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः। (९५३) **उपसर्गादध्वनः। ५।४।८५॥** प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः। (९५४) **न पूजनात्। ५।४।६९॥** पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा। 'स्वतिभ्यामेव' (वा ३३४६) नेह। परमराजः। पूजनात् किम्। गामतिक्रान्तोऽतिगवः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (सू ८५२) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः। नेह। सुसक्थः। स्वक्षः। (९५५) **किमः क्षेपे। ५।४।७०॥** क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा किंराजा। किंसखा। किंगौः। क्षेपे किम्। किंराजः। किंसखः। किंगवः।

विंशत्यूनं पदसहस्रं महावेदिः' इति। पदग्रहणमत्र प्रक्रमस्याप्युपलक्षणम्। तथाच प्रकृतौ अग्निष्टोमे यावती वेदिः तदपेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ वेदिरस्ति, तत्र आश्वमेधिकवेद्यामभिधेयायां द्विस्तावेति त्रिस्तावेति च भवतीत्यर्थः। 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति द्विशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तौ सुचि कृते द्विरिति त्रिरिति च रूपम्। तत् प्राकृतं परिमाणम् अस्या अस्तीति तावती। प्राकृतपरिमाणेति यावत्। द्विरिति तच्छब्दार्थे प्रकृतिपरिमाणेऽन्वेति। द्विः तावतीति विग्रहः। द्विरावृत्तं प्राकृतं यत् परिमाणं तद्वत्याश्वमेधिकी वेदिरित्यर्थः। अत एव निपातनात् समासः, अच्प्रत्ययः, तावतीशब्दस्य 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ प्रत्ययस्याङित्वेऽपि प्रकृतेर्नान्तत्वाभावेऽपि टिलोपः। **द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरिति**। अत्र वेद्यामप्रवृत्तेः अच्प्रत्ययटिलोपसमासा न भवन्तीत्यर्थः। तथाच प्रत्युदाहरणे द्विरिति भिन्नं पदम्। **उपसर्गादध्वनः**। उपसर्गात् परो योऽध्वन्शब्दः तस्मादच् स्यादित्यर्थः। **प्राध्वो रथ इति**। 'अत्यादयः' इति समासादच्। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः।

न पूजनात्। परेभ्य इत्यध्याहार्यम्। समासान्ता इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तदाह—**पूजनार्थादिति**। 'पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमभिप्रेत्योदाहरति—**सुराजेति**। सु शोभनो राजेति प्रादिसमासः। **अतिराजेति**। पूज्यो राजेत्यर्थः। उभयत्रापि 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति। **स्वतिभ्यामेवेति**। स्वतिभ्यां परो यो राजन् शब्दः तस्मादेवेत्यर्थः, तथा वार्तिकादिति भावः। **नेहेति**। निषेध इति शेषः। **परमराज इति**। परमश्चासौ राजा चेति विग्रहः। **अतिगव इति**। 'अत्यादयः' इति समासः। अतेः पूजनार्थकत्वाभावात् न टचो निषेधः। एवं परमराज इत्यत्रापि। **इत्यतः प्रागिति**। 'प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम्। **सुसक्थः स्वक्ष इति**। सु शोभने सक्थिनी यस्य, सु शोभने अक्षिणी यस्येति च विग्रहः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच्। **किमः क्षेपे**। **किंराजा**। **किंसखेति**। इह 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् न भवति। 'किं क्षेपे' इति समासः। **किंराजः किंसखः**

(९५६) **नञस्तत्पुरुषात्** । ५ । ४ । ७१ ॥ समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात् किम् । अधुरं शकटम् । (९५७) **पथो विभाषा** । ५ । ४ । ७२ ॥ नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । तत्पुरुषात् इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

अथालुक्समासप्रकरणम् । २४ ।

(९५८) **अलुगुत्तरपदे** । ६।३।१ ॥ अलुगधिकारः प्रागानङ्, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । (९५९) **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः** । ६।३।२ ॥ एभ्यः

इति । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । कस्य राजा, को राजेति वा विग्रहः । निन्दानवगमात् न टचो निषेधः ।

नञस्तत्पुरुषात् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**समासान्तो नेति** । नञ्पूर्वपदात्तत्पुरुषात् समासान्तो नेति फलितम् । **अधुरं शकटमिति** । अविद्यमाना धूर्यस्येति विग्रहः । नञ्पूर्वपदत्वेऽप्यतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पूः' इति समासान्तस्य न निषेधः । **पथो विभाषा** । **पथ इति** । पथिन्शब्दादित्यर्थः । **अपथमिति** । न पन्था इति विग्रहे नञ्तत्पुरुषः । 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्यये सति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । **अपन्था इति** । अप्रत्ययाभावे रूपम् । **तत्पुरुषादित्येवेति** । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । **अपथो देश इति** । अविद्यमानः पन्था यस्येति विग्रहः । बहुव्रीहित्वात् 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययस्य पाक्षिकोऽपि न निषेधः । **अपथं वर्तते इति**। अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अतत्पुरुषत्वात् 'ऋक्पू' इत्यप्रत्ययस्य न पाक्षिकोऽपि निषेधः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां सर्वसमासान्तप्रकरणं समाप्तम् ।

अथालुक्समासो निरूप्यते—**अलुगुत्तरपदे** । नायं विधिः, राजपुरुष इत्यादावतिप्रसङ्गात्, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यारम्भाच्च । किंतु पदद्वयमधिक्रियते । अस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्यत आह–**अलुगधिकारः प्रागानङ इति** । 'आनङृतः' इत्यतः प्रागित्यर्थः । **उत्तरपदेति** । षष्ठस्य तृतीये पादे आद्यमिदं सूत्रम् । इत उत्तरमेतत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमुत्तरपदाधिकार इत्यर्थः । अत्रोत्तरपदाधिकारानयमे भाष्यमेव प्रमाणम् । **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः** । **एभ्य इति**। स्तोकादिभ्यः परा या पञ्चमी तस्याः 'सुपो धातु' इति लुङ् न स्यादित्यर्थः । **उत्तरपदे इति** । उत्तरशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तरग्रह-

पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्स्तोकः । 'ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्' (वा ३८७८) । ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानादेव । (९६०) **ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः** । ६।३।३॥ ओजसाकृतमित्यादि । 'अञ्जस उपसंख्यानम्' (वा ३८८०) । अञ्जसाकृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । 'पुंसा-

---

णात । **स्तोकान्मुक्त इति** । एवमल्पान्मुक्तः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति समासः । अत्र पञ्चम्या अलुक् । **एवमिति** । आदिपदेन समासविधौ गृहीतानामन्तिकादीनां ग्रहणमिति भावः । अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः । **निस्स्तोक इति** । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । अत्र स्तोकशब्दस्य उत्तरपदपरकत्वाभावात् पञ्चम्या अलुक् न । स्तोकान्मुक्तः इत्यादौ समासप्रयोजनं तु समासस्वरः, सर्वस्मात् स्तोकान्मुक्त इति विशेषणयोगाभावश्च । किंच, स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिरित्यादौ समुदायात्तद्धितोत्पत्तिश्च । स्तोकान्मुक्तौ, स्तोकान्मुक्ताः इति द्विबहुवचनान्तैः न समासः, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानमिति । पञ्चम्या अलुक् इति शेषः । ननु ब्राह्मणानि शंसतीत्यर्थे कथं पञ्चमी । विधायकवाक्यानि हि ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते, 'कर्मचोदना ब्राह्मणानि' इति कल्पसूत्रात्, 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' इति मन्त्रभिन्नवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य जैमिनिना संकीर्तितत्वाच्च । एतादृशब्राह्मणभागस्य न क्वापि शंसनं विहितम्—'ऋचः शंसति निविदः शंसति' इति श्रुतिष्वित्यत आह—**ब्राह्मणे इति** । **शस्त्राणीति** । ऋचां निविदां च संघः शस्त्रम्[1] । **उपचारादिति** । लक्षणयेत्यर्थः । **द्वितीयार्थे इति** । पञ्चम्या अलुगुपसंख्यानबलादेव द्वितीयार्थे पञ्चमीत्यर्थः । **ओजस्** । ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस् एषां समाहारद्वन्द्वः । एभ्यः परस्यास्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः । **ओजसाकृतमिति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । 'ओजो दीप्तौ बले' इत्यमरः । **इत्यादीति** । सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम् । तमसावृतम् । तमोवृतमिति तु असाध्वेव । शेषषष्ठ्या वा समासः । **अञ्जस उपसंख्यानमिति** । अञ्जश्शब्दात् तृतीयाया अलुक उपसंख्यानमित्यर्थः । **अञ्जसाकृतमिति** । अञ्जश्शब्दः आर्जवे वर्तते, यथा 'क्षत्रज्ञोऽञ्जसा नयती'त्यादौ तथा दर्शनात् । तदाह—**आर्जवेनेति** । **पुंसानुजः** । तृतीयाया अलुकि साधुरिति शेषः । **यस्येति** ।

---

१ अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्, प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रमिति याज्ञिकानां व्यवस्था ।

नुजो जनुषान्ध इति च' (वा ३८८१)। यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः। जनुषान्धो जात्यन्धः। (९६१) **मनसः संज्ञायाम्**। ६। ३। ४॥ मनसागुप्ता। (९६२) **आज्ञायिनि च**। ६। ३। ५॥ मनसः इत्येव। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी। (९६३) **आत्मनश्च**। ६। ३। ६॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। 'पूरण इति वक्तव्यम्' (वा ३८८२)। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव इति बहुव्रीहिर्बोध्य। पूरणे किम्। आत्मकृतम्। (९६४) **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः**। ६। ३। ७॥

यस्य पुमान् पूर्वजः स पुंसा हेतुना अनुजः कनीयान् इत्यर्थः। **जनुषेति**। 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः। जनुषा जन्मना अन्ध इत्यर्थः। फलितमाह—**जात्यन्ध इति**। ब्राह्मणत्वादिजातितुल्यमान्ध्यवानित्यर्थः। उत्पत्तिप्रभृत्यन्ध इति यावत्।

मनसः संज्ञायाम्। मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः। **मनसागुप्तेति**। कस्याश्चित् संज्ञेयम्। असंज्ञायां तु मनोगुप्ता। **आज्ञायिनि च**। **मनस इत्येवेति**। अनुवर्तत एवेत्यर्थः। मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् आज्ञायिनि परे इत्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम्। **ज्ञातुमिति**। प्रेरयितुमित्यर्थः। **मनसाज्ञायीति**। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्। अत्र सूत्रभाष्ये 'आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानम्' इति वार्तिकं पठितम्। तत्रात्मनश्चेत्यंशं व्याख्यातुं पृथगुपादत्ते—**आत्मनश्चेति**। चकारात्तृतीयाया अलुगिति चानुष्यकृत इत्याह—**आत्मनस्तृतीयाया अलुगिति**। उत्तरपदे परे इति शेषः। **पूरण इति वक्तव्यमिति**। नात्र पूरणशब्दो गृह्यते। किंतु स्वरितत्वबलेन पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणात् 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—**पूरणप्रत्ययान्ते इति**। **आत्मनापञ्चम इति**। आत्मा पञ्चम इत्यर्थः। प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे तृतीया। यद्वा आत्मकृतपञ्चमत्ववानित्यर्थः। करणे तृतीया। करोतिक्रियान्तर्भावेण तस्याः 'तृतीया तत्कृता' इति समासः। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम्। ननु संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धास्त्रयो विष्णुव्यूहाः। जनार्दनस्तु एषां नियन्तेति विष्णुपुराणादौ स्थितम्। तत्रेदमाहुः पौराणिकाः—जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति। तत्र तृतीयाया अलुकि आत्मनाचतुर्थ इति भवि-

---

१ 'आत्मनश्च पूरणे' इति वार्तिकांशोऽयं सूत्रे प्रक्षिप्त इति केचित्।

२ एतेन आत्मनेपदपरस्मैपदादिसंज्ञाः प्राचीनाः, वैयाकरणाश्च तादृशसंज्ञाभिर्व्यवहर्तारोऽपि प्राचीना इति पाणिनिनैव बोध्यते इति पूर्वपरम्परागतमिदं व्याकरणं न नूतनमिति भावः।

आत्मनः इत्येव। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषाः। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थी इति योगविभागात्समासः। (९६५) **परस्य च**। ६। ३। ८॥ परस्मैपदम्। परस्मैभाषाः। (९६६) **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्**। ६। ३। ९॥ हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम्। त्वचिसारः। (९६७) **गवियुधिभ्यां स्थिरः**। ८। ३। ९५॥ आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र गवीति वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अरण्येतिलकाः। अत्र 'संज्ञायाम्' (सू ७२१) इति सप्तमीसमासः। 'हृद्द्युभ्यां च' (वा ३८८४)। हृदिस्पृक् दिविस्पृक्। (९६८) **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ**। ६। ३। १०॥ प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्। कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नि किम्। अभ्याहितेपशुः। कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम। प्राचाम् किम्। यूथपशुः। हलादौ

तव्यमित्यत आह—**जनार्दनस्त्विति**। **बहुव्रीहिरिति**। आत्मा चतुर्थो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिरित्यर्थः। एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः। तदिदं भाष्ये स्पष्टम्।

वैयाकरणाख्यायाम्। **आत्मन इत्येवेति**। अनुवर्तत एवेत्यर्थः। न च 'आत्मनश्च' इत्यस्य वार्तिकत्वे कथमिह सूत्रे एतदनुवृत्तिरिति वाच्यम्। 'सोऽपदादौ' इति सूत्रे पठितस्य 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' इति वार्तिकस्य 'इणः षः' इति सूत्रेऽनुवृत्तिवदुपपत्तेः। व्याकरणे भवा वैयाकरणी सा चासावाख्या च वैयाकरणाख्या तस्यां या चतुर्थी तस्या अलुगित्यर्थः। **आत्मनेभाषेति**। पूर्वाचार्यकृतमात्मनेपदस्य संज्ञान्तरमिदं धातुपाठे प्रसिद्धम्। **तादर्थ्ये चतुर्थीति**। तथा चात्मने इत्यस्यात्मार्थमित्यर्थः। आत्मगामिनि फले प्रायेण तद्विधानादिति भावः। ननु प्रकृतिविकाराभावात् कथमिह तादर्थ्ये चतुर्थ्याः समास इत्यत आह—**चतुर्थीति योगविभागादिति**। पस्पशाह्निकभाष्ये धर्माय नियमो धर्मनियम इति भाष्यमिह लिङ्गम्। **परस्य च**। वैयाकरणाख्यायां परशब्दस्यापि चतुर्थ्या अलुगित्यर्थः। **हलदन्तात्**। **त्वचिसार इति**। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। 'वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः' इत्यमरः। अथ हलन्तस्योदाहरणान्तरं वक्ष्यति—युधिष्ठिर इति। अत्र 'अजिरशिशिरस्थिर' इत्युणादिसूत्रेण स्थाधातोः किरचि स्थिरशब्दो व्युत्पादितः। तत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते इदमारभ्यते—**गवियुधिभ्यां स्थिरः**। गवीति युधीति च सप्तम्या अनुकरणम्।

---

१ गविष्ठिरो मुनिविशेषः बिदादिगणे पठितः॥ युधिष्ठिरो धर्मराजः प्रसिद्धः॥ अभ्याहितोऽतिथिः, तदीयार्घार्थः पशुरित्यर्थः।

किम्। अविकटोरण: । हलदन्तात् किम्। नद्यां दोहो नदीदोहः । (९६९) मध्याद्गुरौ।६।३।११॥ मध्येगुरुः। 'अन्ताच्च' (वा ३८१४)। अन्तेगुरुः। (९७०) अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे।६।३।१२॥कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्धमस्तकात् किम्। मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामे किम्। मुखे कामोऽस्य मुखकामः। (९७१) बन्धे च विभाषा।६।३।१३॥ हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः-हस्तबन्धः। हलदन्त इति किम्। गुप्तिबन्धः। (९७२)

म्या अनुकरणम्। स्थिर इति प्रथमा षष्ठ्यर्थे। 'सहेः साडः सः' इत्यस्मात् स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्। तदाह—आभ्यामिति। ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया अत्रादेशात् पूर्वमेव ङेर्लुकि प्रवृत्ते हलन्तत्वाभावात् कथमिहालुगित्यत आह—अत्र गवीति। युधिष्ठिर इति। युध्धातोर्भावे क्विपि युध्शब्दात् सप्तम्येकवचनम्। हलन्तत्वादलुक्, षत्वं च। पाण्डवस्य धर्मपुत्रस्य नामेदम्। तदेवं हलन्तादलुकं प्रपञ्च्य अदन्तादलुकमुदाहरति—अरण्येतिलका इति। ननु तिलकशब्दस्य शौण्डादिगणेऽभावात् कथं तेन सप्तमीसमास इत्यत आह—अत्र संज्ञायामिति। हृद्युभ्यां चेति। हृच्छब्दात् दिवशब्दाच्च सप्तम्या अलुग्वक्तव्य इत्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम्। हृदिस्पृगिति। 'पद्दन्' इति ङौ हृदयस्य हृदादेशः, हृदयं स्पृशतीत्यर्थः। दिविस्पृगिति। दिवं स्पृशतीत्यर्थः। इहोभयत्रापि सप्तम्या अलुग्विधानबलादेव कर्मणि सप्तमीति भाष्यम्। 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यनेन त्वलुक् न सिध्यति, तत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेः।

कारनाम्नि। यत् कारनामेति। राजग्राह्यो भागः करः, स एव कारः, तद्विशेषवाचक इत्यर्थः। नियमार्थमिति। प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनाम्न्येव, कारनाम्नि हलादौ चेत् प्राचामेव, प्राचां कारनाम्नि चेत् हलादावेवेति नियमत्रयार्थमित्यर्थः। अविकटोरण इति। अविशब्दात् संघाते कटच्, उरणो मेषः। नद्यामिति। नद्युत्तरणे तात्कालिको दोहः करः। मध्याद्गुरौ। गुरुशब्दे परे मध्यशब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम्। अन्ताच्चेति। सप्तम्या अलुक् स्यात् गुरौ परे इत्यर्थः। अमूर्धमस्तकात्। मूर्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् सप्तम्या अलुक् स्यात्, नतु कामशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः। अत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते। अत एव 'हृद्द्युभ्यां च' इत्यत्र हृद्ग्रहणमर्थवत्। कण्ठे काल इति। शिवस्य नाम। उरसिलोमेति। कस्यचिन्नाम। अत एव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। बन्धे च विभाषा। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—हलदन्ता-

---

१ मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके इत्यमरः।

२ मध्येगुरुर्वर्णो यस्य स मध्येगुरुः जगण इत्यर्थः। अन्तेगुरुः सगण इत्यर्थः॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४॥ स्तम्बेरमः–(स्तम्बरमः)। कर्णेजपः–(कर्णजपः)। क्वचिन्न । कुरुचरः। (९७३) **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे।६।३।१५॥** प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं प्रपञ्चः। (९७४) **विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।६। ३। १६॥** एभ्यः सप्तम्या अलुग्जे। वर्षेज –वर्षजः। क्षरेजः–क्षरजः। शरेजः–शरजः। वरेजः–वरजः। (९७५) **घकालतनेषु कालनाम्नः । ६।३।१७ ॥** सप्तम्या विभाषया लुक्स्यात्। घ––पूर्वाह्णतरे–पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णतमे पूर्वाह्णतमे। काल–पूर्वाह्णेकाले–पूर्वाह्णकाले। तन–पूर्वाह्णेतने–पूर्वाह्णतने–(९७६) **शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥** खेशयः–खशयः। ग्रामेवासः–ग्रामवासः। ग्रामेवासी–ग्रामवासी। 'हलदन्तात्' इत्येव। भूमिशयः। 'अपो योनियन्मतुषु'[2] (वा ३८७६)। अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः। अप्सु भवः अप्सव्यः। अप्सुमन्तावाज्यभागौ[3]। (९७७) **नेन्सिद्धबध्नातिषु च।**

दिति । हस्तेबन्ध इति । संज्ञायामिति सप्तमीतत्पुरुषोऽयम् । इह तत्पुरुष इति संबध्यते, बन्ध इति घञन्तम्, अन्यत्र तु 'नेन्सिद्ध' इति निषेध इति स्पष्टं भाष्ये। **तत्पुरुष कृति** । तत्पुरुषे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् कृदन्ते उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः। **स्तम्बेरम इति** । तृणसमूहः स्तम्बः, तस्मिन् रमत इति स्तम्बेरमः हस्ती। **कर्णेजप इति** । कर्णे जपति परदोषमुपांशुाविष्करोतीति कर्णेजपः पिशुनः। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' इत्यच्। उपपदसमासः। **क्वचिन्नेति** । बहुलग्रहणादिति भावः। **कुरुचर इति** । 'चरेष्टः' इत्यधिकरण उपपदे चरेष्टः। उपपदसमासः। यद्यपि हलदन्तादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धमिदम्, तथापि बहुलग्रहणादेव सिद्धे 'हलदन्तात्' इति नानुवर्तनीयमिति भावः।

प्रावृट्छरत्। प्रावृट्, शरत्, काल, दिव् एषां सप्तम्या अलुक् स्यात् जशब्दे परे संज्ञायामित्यर्थः। ननु 'हलदन्तात्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति** । विस्तर इत्यर्थः। **विभाषा वर्ष** । शेषपू-

---

१ 'सायंचिर'मिति सूत्रे ४–३–२३ भाष्ये प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमलुकासिद्धेः' इत्याशङ्क्य यदा सप्तमीभिन्नविभक्त्यन्तात्प्रत्ययः प्राह्णः सोढोऽस्येति प्राह्णेतनः इत्यर्थे तदित्युक्तेरत्र सूत्रे विभाषेत्युक्तिः काशिकानुरोधात् अस्य वैकल्पिकत्वेऽलुका सिद्धेः, इति भाष्यासङ्गतेः।

२ 'अपोयोनियन्मतिषु' इतिपाठः प्राचीनः। अप्सु मतिरिति तदुदाहरणं, प्रकृतपाठस्तु हरदत्तानुरोधात्। वस्तुतस्त्विदं वार्तिकं 'तत्पुरुषे कृति' इत्यत्र बहुलग्रहणप्रपञ्चभूतमिति नापूर्वम्।

३ कारीरीष्ट्यां भवतः। तत्र आज्यभागानुवाक्यामन्त्रयोः 'अप्सु' इति सप्तम्यन्तपदघटितत्वात्।

६।३।१६॥ हलन्तादिषु सप्तम्या अलुम्। स्थण्डिलशायी। सांकाश्यसिद्धः। चक्रबद्धः। (९७८) स्थे च भाषायाम् ।६।३।२०॥ सप्तम्या अलुम्। समस्थः। भाषायाम् किम्। कृष्णोऽस्या स्वरेष्ठः। (९७९) षष्ठ्या आक्रोशे। ६।३।२१। चौरस्यकुलम्। आक्रोशे किम्। ब्राह्मणकुलम्। 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' (वा ३८९७) वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च' (वा ३८९८–३८९९) अमुष्यापत्यमा-

रणेन सूत्रं व्याचष्टे—एभ्यस्सप्तम्या इति। घकालतनेषु। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सप्तम्या इति। घेति। घे पर उदाहरणसूचनमिदम्। तरप्तमपौ घः। पूर्वाह्णेतरे इति। अतिशायने सप्तम्यन्तात् तरप्तमपौ। अत एव तत्तद्विभक्त्यन्तात् तरप्तमपाविति विज्ञायते। कालेति। उदाहरणसूचनमिदम्। पूर्वाह्णेकाले इति। अत एव विशेषणादिसमासोऽपि तत्तद्विभक्त्यन्तानामेव। तनेति। उदाहरणसूचनमिदम्। पूर्वाह्णेतने इति। 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति ट्युट्युलौ तुट् च। शयवास। शय, वास, वासिन् एतेषु परेषु कालभिन्नात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः। अपो योनि। योनिशब्दे यत्प्रत्यये मतुपि च परेऽप्शब्दात् सप्तम्या अलुक् स्यादित्यर्थः। अप्सव्य इति। दिगादित्वाद्यत्। 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। अप्सुमन्ताविति। अप्सु इति पदं यदीयमन्त्रयोरस्ति तावप्सुमन्तौ, आज्यभागाविति कर्मविशेषौ। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। चक्रबद्ध इति। साधनं कृता इति क्तान्तेन सप्तम्यन्तस्य समासः। स्थे च भाषायाम्। 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'तत्पुरुषे कृति' इत्यस्यैवायं निषेधः। अत एव 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति वार्तिकव्याख्यावसरे कण्ठेस्थः कालो अस्येति विग्रहे कण्ठेस्थशब्दस्य समासत्वमभ्युपगम्य उत्तरपदलोप उपन्यस्तः संगच्छते। यदा तु 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यस्याप्ययं निषेधः स्यात्तर्हि तदसंगतिः स्यात्, लुक्प्रसङ्गात्। षष्ठ्या आक्रोशे। अलुगुत्तरपदे इति शेषः। आक्रोशो निन्दा। वाग्दिक्। वाक्, दिक्, पश्यत् एतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या अलुक् स्यात् युक्ति, दण्ड, हर एतेषु क्रमादुत्तरपदेषु परेष्वित्यर्थः। वाचोयुक्तिरिति। शब्दप्रयोग इत्यर्थः। दिशोदण्ड इति। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। पश्यतोहर इति। पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः। 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। आमुष्यायणेति। वार्तिकमिदम्। एते निपात्यन्ते।

---

१ नडादिगणेऽमुष्य' इति षष्ठ्यन्तपाठसामर्थ्यात् तथा मनोज्ञादिगणेऽमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल इति पाठाच्च त्रिषु षष्ठ्या अलुङ्निपात्यते। तन्मूलकमिदं वार्तिकं, नापूर्वमिति भावः। किंच 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्, इति गणेऽमुष्यकुल-

मुष्यायणः। नडादित्वात्फक्। अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। 'देवानांप्रिय इति च मूर्खे' (वा ३६००) अन्यत्र देवप्रियः। 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' (वा ३६०१)। शुनःशेपः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। 'दिवसश्च दासे' (वा ३६०२) दिवोदासः। (९८०) **पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६। ३। २२॥** षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम्। दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः। निन्दायाम् किम्। ब्राह्मणीपुत्रः। (९८१) **ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६। ३। २३॥** विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिनः ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः। पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः। 'विद्यायोनिसंबन्ध-

---

अमुष्येति। अमुष्यापत्यमित्यर्थे 'नडादिभ्यः फक्' इति फकि आयनादेशे आदिवृद्धौ तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकतया तदवयवत्वात् प्राप्तस्य सुब्लुको निषेधे नस्य णत्वे आमुष्यायण इति रूपमित्यर्थः। अमुष्य पुत्रः इति विग्रहे षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यपुत्रशब्दः। अमुष्यपुत्रस्य भाव इत्यर्थे 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इति वुञि अकादेशे पुत्रशब्दात् सुपो लुकि आदिवृद्धौ स्त्रीत्वाट्टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वे आमुष्यपुत्रिकाशब्द इत्यर्थः। **एवमिति।** अमुष्य कुलमिति षष्ठीसमासे षष्ठ्या अलुकि अमुष्यकुलशब्दाद्वुञादिः पूर्ववदित्यर्थः। **देवानामिति।** वार्तिकमिदम्। मूर्खः अज्ञः। दिवु क्रीडायाम्। देवाः क्रीडासक्ताः मूर्खाः, तेषां प्रियोऽपि मूर्ख एव, मूर्खप्रियस्यावश्यं मूर्खत्वादिति 'अजर्यं' इत्यत्र कैयटः। **शेपपुच्छेति।** वार्तिकमिदम्। षष्ठ्या अलुगिति शेषः। संज्ञायामिति भाष्यम्। **शुनश्शेप इति।** शुनः शेप इव शेपः यस्येति विग्रहः। ('मेढ्रो मेहनशेफसी')। शेफशब्दोऽप्यस्ति, 'शेफाय स्वाहा' इति दर्शनात्। **शुनःपुच्छ इति।** शुनः पुच्छमिव पुच्छं यस्येति विग्रहः। एवं शुनोलाङ्गूल इत्यपि। ऋषिविशेषाणां संज्ञा एताः। **दिवश्च दासे इति।** वार्तिकम्। षष्ठ्या अलुगिति शेषः। **दिवोदास इति।** कश्चिद्राजर्षिरयम्। **पुत्रेऽन्यतरस्याम्। निन्दायामिति।** आक्रोशे इत्यनुवृत्तिलभ्यमिदम्। स्पष्टं चेदम् 'आनङृतः' इत्यत्र भाष्ये।

ऋतो विद्या। एकत्वे बहुवचनम्। तदाह—**विद्यासंबन्धयोनिसंबन्ध-**

शब्दपाठादामुष्यकुलीन इति भवति तदेतद्वार्तिकमात्रेण न सिध्यतीति।

१ शुनः शेप दिवोदासादीनां वैदिकशब्दत्वादव्युत्पन्नत्वात्पृषोदरादित्वाद्वा पाणिनिमते सिद्धिर्बोध्या। शुनःशेपशब्द 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति सूत्रे वनस्पत्यादिगणे निपातनादपि सिध्यति।

२ असंबद्धमिदं, प्रकृते लाङ्गूलवाचकः शेपशब्दो वर्तते, निर्दिष्टकोशे तु शेफ इति फकारघटितो मूत्रेन्द्रियवाचकः शब्दः, स तु नेह विवक्षित इति।

भ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्' (वा ३९०३) । नेह, होतृधनम् । (९८२) **विभाषा स्वसृपत्योः** । ६ । ३ । २४ ॥ ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः । (९८३) **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** । ८ । ३ । ८५ ॥ आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा–मातुःस्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा। लुक्पक्षे तु। (९८४) **मातृपितृभ्यां स्वसा** । ८ । ३ । ८४ ॥ आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा।

इत्यलुक्समासप्रकरणम् ।

वाचिनः ऋदन्तादिति । **अलुक् स्यादिति** । उत्तरपदे परत इति शेषः । विद्यासंबन्धवाचिनमुदाहरति—**होतुरन्तेवासीति** । ऋग्वेदविहितकर्मविशेषकर्ता होता । अतो होतृशब्दः विद्यासंबन्धप्रवृत्तिनिमित्तक इति भावः । **होतुःपुत्र इति**। विद्यासंबन्धवाचिनः उदाहरणान्तरमिदम् । अथ योनिसंबन्धवाचिनमुदाहरति—**पितुरन्तेवासीति, पितुःपुत्र इति च** । ननु होतृधनं पितृधनमित्यत्राप्यलुक् स्यादित्यत आह—**विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणमिति** । विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः इत्यत्र विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिनोः पूर्वोत्तरपदयोः ग्रहणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरपदयोरुभयोरपि विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वं विवक्षितमिति भावः । होतृधनं पितृधनमित्यत्र उत्तरपदस्य विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचित्वाभावात् न षष्ठ्या अलुगिति भावः । अन्यतरसंबन्धवाचित्वस्य विवक्षितत्वादेव होतुःपुत्र इत्यादि सिद्धम् । **विभाषा स्वसृपत्योः** । **ऋदन्तादिति** । विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धान्यतरवाचिन इति शेषः । ततश्च भोक्तृस्वसेत्यत्र नातिव्याप्तिः । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।

अलुक्पक्षे विशेषमाह—**मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति पूर्वसूत्रात् स्वसेत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडस्सः' इति सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । तदाह—**आभ्यामिति** । मातुः पितुरिति षष्ठ्यन्ताभ्यामित्यर्थः । **समासे इति** । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुःष्वसा पितुःष्वसेति अलुकि षत्वे रूपम् । मातुः स्वसा पितुः स्वसेत्यलुकि षत्वाभावे रूपम् । **लुक्पक्षे त्विति** । विशेषो वक्ष्यत इति शेषः । **मातृपितृभ्यां स्वसा** । **स्वसुरिति**।सूत्रे षष्ठ्यर्थे प्रथमेति भावः।**मातृष्वसा पितृष्वसेति** ।लुक्पक्षे नित्यमेव षत्वम् । आदेशप्रत्ययसकारत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम्। षत्वविधौ समासग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति—**असमासे त्विति** । वाक्ये वैकल्पिकं षत्वमपि नास्तीत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां अलुक्समासप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम् २५ ।

(९८५) घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥ भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि । ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू ७३२) इति समासः । ङ्यः किम् । दत्ता-

---

अथ समासाश्रयविधिः निरूप्यते—**घरूप** । उत्तरपदे इत्यधिकृतं चेलडादिष्वन्वेति, ननु घरूपकल्पेषु, घशब्दवाच्यतरप्तमपोः रूपप्कल्पपोश्च प्रत्ययत्वात् । नच तदन्तग्रहणे सति तेषूत्तरपदत्वं संभवतीति वाच्यम् 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभाव इति भाष्ये उक्तत्वात् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यतो भाषितपुंस्कादित्यनुवृत्तम् । ङ्य इति तदन्तग्रहणं, केवलस्यानेकाच्त्वाभावात् । तदाह—**भाषितपुंस्काद्यो ङी इति** । एतदर्थमेव 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र भाषितपुंस्कादिति पञ्चम्यन्तमुपात्तम् । तत्र भाषितपुंस्काया इति षष्ठ्यन्तोपादाने तु इह तदनुवृत्तिर्न स्यात्, असंभवात् । नहि ङीप्रत्ययस्य तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वमस्ति । नच तत्रापि नार्थवत्स्यात् अनूङिति पर्युदासात् स्त्रीप्रत्ययलाभेन तदन्तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावादिति वाच्यम्, तत्र 'स्त्रियाः' इत्यस्वरितत्वात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं नेत्युक्तत्वात् । **ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमेति** । अतिशायने तरप्तमपौ । नच 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तिः शङ्क्या, 'जातेश्च' इति निषेधात् । **ब्राह्मणिरूपेति** । प्रशंसायां रूपप् । **ब्राह्मणिकल्पेति** । 'ईषदसमाप्तौ' इति कल्पप् । **ब्राह्मणिचेलीति** । 'चिल वसने' तस्मादचि चेलडिति पचादौ पठितम् । टित्त्वात् ङीप् । **इत्यादीति** । ब्राह्मणिमता । ब्राह्मणिहता । **ब्रुव इति** । ब्रूञ्धातोरचि कृते 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशस्य लघूपधगुणस्य च अभावो निपात्यत इत्यर्थः । **चेलडादीनीति** । समासवृत्तिविषये चेलड्ब्रुवगोत्रहता इत्युत्तरपदानि कुत्सनवाचीनीति कृत्वा 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति कर्मधारय इत्यर्थः । **आमलकीतरेति** । आमलकीशब्दस्य वृक्षवाचित्वे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावेन न ह्रस्व इति भावः । ननु 'न पदान्त' इति सूत्रे भाष्ये बिम्बबदर्यामलकशब्दानां भाषितपुंस्कत्वावगमात् कथमामलकीशब्दस्य

---

१ तत्र हि लुकि किमुदाहरणं बिम्बं, बदरं, नैतदस्ति पुंवद्भावेन सिद्धम् । इदं तर्ह्यामलकम् । अत्र हि वृद्धसंज्ञावत्त्वान्मयटि भत्वं नास्तीति पुंवत्त्वाऽप्राप्तिरिति कैयटः । तथाच त्रिषु पुंवद्भावसंबन्धाद्भाषितपुंस्कत्वं लभ्यते ।

तरा। भाषितपुंस्कात् किम्। आमलकीतरा। कुवलीतरा। (९८६) नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। ६। ३। ४४॥ अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धूतरा-ब्रह्मबन्धुतरा। स्त्रितरा-स्त्रीतरा। 'कृन्नद्या न' (वा ३९३८)। लक्ष्मीतरा। (९८७) उगितश्च। ६। ३। ४५॥ उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिषु-' (सू ८३६) इति पुंवत्। विद्वत्तरा। वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम्। तन्निर्मूलम्। (९८८) हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६। ३। ५०॥ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम्। हृदयस्येदं हार्दम्। हृल्लासः। लेख—इत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु हृदयलेखः। लेखग्रहणं ज्ञापकम् 'उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति' (प २६) इति। (९८९) वा शोकष्यञ्रोगेषु। ६। ३। ५१॥ हृच्छोकः—हृदयशोकः। सौहार्द्यम्-सौहृदय्यम्। हृद्रोगः-हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति। तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्। (९९०)

वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गत्वमित्यरुचेराह—कुवलीतरेति। वृक्षविशेषे नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयमिति भावः। अमरस्तु 'कर्कन्धूर्बदरी कोली घोण्टा कुवलफेनिले' इति नपुंसकत्वमाह।

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। उक्तादन्यः शेषः। ङ्यन्तस्यानेकाच इति पूर्वसूत्रे स्थितम्, तदन्यत्वं च अनेकाचो ङ्यन्तत्वाभावे ङ्यन्तस्यानेकाच्त्वाभावेऽपि संभवति। तदाह—अङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तस्यैकाचश्चेति। 'ऊङुतः' इति ब्रह्मबन्धुशब्दः ऊङन्तः। भाषितपुंस्कस्येति तु नेहानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—स्त्रितरेति। कृन्नद्या नेति। कृदन्ता या नदी तस्या ह्रस्वो नेति वाच्यमित्यर्थः। लक्ष्मीतरेति। 'लक्षेर्मुट् च' इति औणादिके ईप्रत्यये मुडागमे च लक्ष्मीशब्दः कृदन्त इति भावः। उगितश्च। विदुषितरेति 'विदेः शतुर्वसुः' इति वसुप्रत्ययः। उगिदन्तमिदम्। अनेकाच्त्वात् नद्याः शेषत्वस्याप्राप्तेरिदमिति भावः। विद्वत्तरेति। पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ विद्वत्तरेति रूपमित्यर्थः। तन्निर्मूलमिति। पुंवत्त्वस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः। 'विद्वच्छ्रेयसोः पुंवत्त्वं न वक्तव्यम्' इति वृत्तिः। परन्तु वचनमिदं भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यमिति भावः। अत्रोगितः परा या नदीति मूलं वर्णयोरेव नदीसंज्ञेति मताभिप्रायकम्।

हृदयस्य। लेख, यत्, अण्, लास एषु परेषु हृदयस्य हृदादेश इत्यर्थः। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। कर्मण्यण्। हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति। 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्ययः। हार्दमिति। 'तस्येदम्' इत्यण्, हृदादेशः। हृल्लास इति। घञन्तोऽयमिति भावः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणमिति। अणप्रत्ययसाहचर्यादिति प्राञ्चः। व्याख्यानादिति तत्त्वम्। तर्हि लेखग्रहणमेव व्यर्थम्, अणैव सिद्धेरित्यत

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ॥ एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे च' (उ ५७०—५७१) इतीण्प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः। पदोपहतः । (९९१) **पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥** पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' (सू २०१३) इति यत् । 'इके चरतावुपसंख्यानम्' (वा ३९५८) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ष्ठन् । (९९२) **हिमकाषिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥** पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः । (९९३) **ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ॥** ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादंपादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कार्षापणं ददाति । (९९४) **वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥** पादस्य पत् । पद्घोषः-पादघोषः । पन्मिश्रः-पादमिश्रः । पच्छब्दः-पादशब्दः । 'निष्के चेति वाच्यम्' (वा ३९५९) । पन्निष्कः-

आह—**ज्ञापकमिति** । ज्ञाप्यांशमाह—**उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति** । तत्फलं तु घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ... **वा शोक** । **सौहार्दमिति** । ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः । **सौहृदय्यमिति** । भावे ष्यञि हृच्छब्दत्वाभावात् आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे रूपमिति भावः । **पादस्य पद** । पद इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम् । **एष्विति** । आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेष्वित्यर्थः । **अदन्त इति** । उत्तरसूत्रे पदिति हलन्तस्य ग्रहणादिति भावः । **अजतीति** ।'अज गतिक्षेपणयोः' । **पदातिरिति** । पादाभ्यामततीति विग्रहः । 'अत गतौ' । **अज्यतिभ्यामिति** । पादे उपपदे अजधातोरतधातोश्च इण् स्यादिति तदर्थः । अजेस्तस्य 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावमाशङ्क्याह—**अजेर्व्यभावो निपातनादिति** । आजीति निर्देशादित्यर्थः । **पदग इति** । पादाभ्यां गच्छतीत्यर्थः । 'गमश्च, अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः' इति सूत्रस्थेन 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन गमधातोः डः । तदन्ते गशब्दे परे पादस्यादन्तः पदादेशः । दकारान्तादेशे तु पद्ग इति स्यात् । **पदोपहत इति** । पादाभ्यामुपहत इति विग्रहः । अत्रापि दकारान्तादेशे पदुपहत इति स्यात् ।

पाद्यमिति । 'पादार्घाभ्यां च' इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । **इके चरताविति** । चरत्यर्थे विहितस्य ष्ठनो य इकादेशः तस्मिन् परे पादस्य पत्स्यादित्युपसंख्यानमित्यर्थः । **हिमकाषि** । एषु परेषु पादस्य पत्स्यादित्यर्थः । **पद्धिममिति** । पादस्य हिममिति विग्रहः । **पत्काषीति** । पादौ पादाभ्यां वा कषतीत्यर्थः। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । **पद्धतिरिति** । हन्यते इति हतिः । कर्मणि क्तिन्। पादाभ्यां हतिरिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । **ऋचः शे** ।

पादनिष्कः । (९९५) **उदकस्योदः संज्ञायाम्** । ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः । 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९६) । क्षीरोदः । (९९६) **पेषंवासवाहनधिषु च** । ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् । (९९७) **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्** । ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः–उदककुम्भः । एक—इति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्ये इति किम् । उदकपर्वतः । (९९८) **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च** । ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः—उदकमन्थः, उदौदनः—उदकौदनः इत्यादि । (९९९) **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य** ।

शस्य शस्प्रत्ययैकदेशस्यानुकरणात् सप्तमीत्यभिप्रेत्योदाहरति—**पच्छ इति** । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति पादशब्दात् शस् । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम्, नन्विह लोमादिशस्य ग्रहणम्, लोमादौ पादशब्दस्य पाठाभावात् । **पादशः कार्षापणं ददातीति** । कार्षापणाख्यपरिमाणविशेषं सुवर्णादिकं पादं पादं ददातीत्यर्थः । **वा घोष** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पादस्य पदिति** । **निष्के चेति** । पादस्य पदिति शेषः ।

उदकस्योदः । उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् उत्तरपदे संज्ञायामित्यर्थः । **उदमेघ इति** । उदकपूर्णमेघसादृश्यात् कस्यचिदियं संज्ञा । **उत्तरपदस्य चेति** । उत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उद इत्यादेशः स्यात् संज्ञायामित्यर्थः । **क्षीरोद इति** । क्षीरं उदकस्थानीयं यस्येति विग्रहः । क्षीरोदं सरः इति त्वसाध्वेव, असंज्ञात्वात् । **पेषंवास** । पेषमिति णमुलन्तमव्ययम् । तस्मिन्वासवाहनधिषु च परतः उदकशब्दस्य उदः स्यादित्यर्थः । असंज्ञार्थं वचनम् । **उदपेषं पिनष्टीति** । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । 'स्नेहने पिषः' इति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । **उदवास इति** । उदकस्य वास इति विग्रहः । **उदवाहन इति** । करणे ल्युट् । उदकस्य वाहक इत्यर्थः । **उदधिर्घट इति** । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । असंज्ञात्वस्फोरणाय घटः इति विशेष्यम् । **समुद्रे त्विति** । तत्र उदधिशब्दस्य संज्ञात्वेन 'उदकस्योदः' इति पूर्वसूत्रेण सिद्धमित्यर्थः । **एकहलादौ** । हलन्तस्य एकैकवर्णधर्मत्वादेव सिद्धे एकग्रहणादसंयुक्तत्वं लभ्यते । पूरयितव्यं पूरणार्हं कुम्भादि । असंयुक्तहलादौ पूरयितव्यवाचके उत्तरपदे परे उदकस्य उद इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **मन्थौदन** । उदकस्य उदादेशो वेति शेषः । अपूरयितव्यार्थं वचनम् । **उदमन्थः–उदकमन्थ इति** । उदकमिश्रो मन्थ इति विग्रहः । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः । भर्जितयवपिष्टानि सक्तवः । **उदौदनः–उदकौदन इति** । उदक-

---

१ 'तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे' इति कोशात्समुद्रविशेषा एते ।

६।३।६१॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः—ग्रामणीपुत्रः। इकः किम्। रमापतिः। अङ्यः इति किम्। गौरीपतिः। गालवग्रहणं पूजार्थम्। अन्यतरस्याम् इत्यनुवृत्तेः। 'इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्' (वा ३९६३) श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभाव.। 'अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३९६४) भ्रुकुंसः-भ्रूकुंसः। भ्रुकुटिः—भ्रूकुटिः। 'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्यान्तरम्। भ्रकुंसः भ्रकुटि। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्। **(१०००) एक तद्धिते च।६।३।६२॥** एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च। एकस्या आगतमेकरूप्यम्। एकक्षीरम्। **(१००१) ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्।६।३।**

मिश्र इत्यर्थः। इत्यादीति। उदसक्तवः उदकसक्तवः। उदबिन्दवः—उदकबिन्दवः। उदवज्रः—उदकवज्रः।उदभारः उदकभारः। उदहारः—उदकहारः। उदवीवधः उदकवीवधः। उदगाहः—उदकगाहः। वीवधस्तु जलाद्याहरणयोग्यः उभयतः शिक्यः स्कन्धवाह्यः काष्ठविशेषः।

इको ह्रस्वः। अङ्य इति च्छेदः। **ग्रामणीपुत्र इति।** कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा। नीधातोरीकारोऽयं, नतु ङीप्प्रत्यय इति भावः। ननु गालवग्रहणस्य विकल्पार्थकत्वं किं न स्यादित्यत आह—**अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति।** **इयङुवङ्भाविनामिति।** तदर्हाणामित्यर्थः। **श्रीमदः। भ्रूभङ्ग इति।** श्रीभ्रूशब्दौ अजादिप्रत्यये परे इयङुवङर्हाविति भावः। **शुक्लीभाव इति।** अभूततद्भावे च्विप्रत्यये 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम्। 'च्वौ' इति दीर्घः। 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातत्वादव्ययत्वमिति भावः। **अभ्रूकुंसादीनामिति।** भ्रूशब्दस्य उवङ्भावितया ह्रस्वनिषेधो यः प्राप्तः स नेत्यर्थः। **अकारोऽनेनेति।** 'अ भ्रूकुंसादीनाम्' इति वार्तिके अ इति लुप्तप्रथमाकं पृथक्पदम्। तथा च भ्रूकुंसादीनामवयवः यो भ्रूशब्दः तस्य अकारः अन्तादेशः स्यादिति व्याख्यानान्तरमित्यर्थः। **भ्रुवा कुंसो भाषणमिति।** तत्तदर्थज्ञापनमित्यर्थः। 'भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्च भ्रकुंसश्चेति नर्तकः' इत्यमरः, 'भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिर्भ्रकुटिः स्त्रियाम्' इति च। **एक तद्धिते च।** एकेति लुप्तषष्ठीकम्। तदाह—**एकशब्दस्येति।** स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति शेषः, अन्यथा ह्रस्वविधिवैयर्थ्यात्। **उत्तरपदे चेति।** चकारात्तदनुकर्ष इति भावः। **एकस्याः आगतम् एकरूप्यमिति।** हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। **एकक्षीरमिति।** एकस्याः क्षीरमिति विग्रहः।

ङ्यापोः। उत्तरपदे ह्रस्वः स्यादिति शेषः। **रेवतिपुत्र इति।** कस्यचि-

६३ ॥ रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । (१००२) त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्—अजात्वम् । रोहिणित्वम्-रोहिणीत्वम् । (१००३) ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । (१००४) सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९ ॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्धयायाः पुत्रः

त्संज्ञयम् । अथ छन्दस्युदाहरति—अजक्षीरमिति । अजायाः क्षीरमिति विग्रहः । 'परमं वा एतत्पयो यदजक्षीरम' इति तैत्तिरीये । त्वे च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्व इति । अजत्वं रोहिणीत्वमिति । संज्ञात्वाभावात् छन्दस्येवायमिति वृत्ति । अनुत्तरपदार्थं वचनम् ।

ष्यङः संप्रसारणम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यङ इति तदन्तग्रहणम् । तदाह—ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्येति । तस्य सूत्रस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेऽपि तत्पुरुषग्रहणेन पूर्वपदलाभ इति भावः । उत्तरपदयोरिति । इदमपि तत्पुरुषपदलभ्यम् । यद्वा उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदमाक्षिप्यत । संप्रसारणस्य । दीर्घ इति । 'ढ्रलोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । उत्तरपदे इति । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । कौमुदगन्धयायाः पुत्र इति । विग्रहवाक्यमिदम् । कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्य सः कुमुदगन्धिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, कुमुदगन्धशब्दे पूर्वखण्ड उत्तरस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च । 'उपमानाच्च' इति इत्त्वम् । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । 'अणिञोरनार्षयोः' इति तस्य ष्यङादेशः । 'यस्येति च' इति इकारलोपः । आदिवृद्धिः । यङश्चाप् । कौमुदगन्ध्याशब्द इति भावः । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति षष्ठीसमासः । सुब्लुकि कौमुदगन्ध्यापुत्र इति स्थिते ष्यङः संप्रसारणेन यकारस्य इकारः । तस्य तदुत्तराकारस्य च 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपेण इकारे 'संप्रसारणस्य' इति दीर्घे कौमुदगन्धीपुत्र इति रूपमिति भावः । 'हलः' इति दीर्घस्य तु नात्र प्रसक्तिः, संप्रसारणात् पूर्वस्य हलः संप्रसारणनिमित्तनिरूपितावयवत्वाभावात् । कौमुदगन्धीपतिरिति । कौमुदगन्ध्यायाः पतिरिति विग्रहः । पूर्ववत्प्रक्रिया । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति पाक्षिकं ह्रस्वमाशङ्क्याह—व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो नेति । अत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ।

स्यादेतत् । करीषं गोमहिषादिपुरीषम्, करीषगन्ध इव गन्धो यस्य सः करीषगन्धिः, तस्यापत्यं स्त्री कारीषगन्ध्या, परमा चासौ कारीषगन्ध्या च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः इत्यत्रापि ष्यङः संप्रसारणं, तस्य दीर्घश्चेति स्थितिः । अत्र संप्रसारणं दुर्लभम् । ष्यङः करीषगन्धिशब्दादेव विहितत्वेन परमकारीषगन्ध्याशब्दस्य पूर्वपदस्य ष्यङन्तत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स

कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' (प २७) इति तदादिनियमप्रतिषेधात् परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमात्नेह । अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः। (१००५) बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६। १ । १४ ॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः। बहुव्रीहौ इति किम् । कारीषगन्ध्यायाः बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया 'मातच्मातृकमातृषु वा' (वा ३४४६) कारीषगन्धीमातः—कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः— कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्यामाता । अत एव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः । 'नद्यृतश्च' (सू ८३३) इति कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । (१००६) इष्टकेषीकामालानां

विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणादित्यत आह—स्त्रीप्रत्यये चेति । ष्यङः स्त्रियां विहितत्वात् स स्त्रीप्रत्ययः । ततश्च 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति परिभाषया तदादिनियमाभावात्परमकारीषगन्ध्याशब्दोऽपि ष्यङन्त एवेति तत्र संप्रसारणे दीर्घे च परमकारीषगन्धीपुत्र इति रूपमिति भावः । इयं परिभाषा 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये पठिता । तत्रानुपसर्जनग्रहणस्य प्रयोजनमाह—उपसर्जने त्विति । कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तः अतिकारीषगन्ध्यः, 'अत्यादयः' इति समासे, उपसर्जनह्रस्वः । तस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपुत्रः । अत्र 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो न' इति निषेधो न भवति, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये तस्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । ष्यङ् त्वयं स्त्रीप्रत्ययोऽत्र उपसर्जन एव । अतस्तत्र तदादिनियमसत्त्वात् अतिकारीषगन्ध्यशब्दो नैव ष्यङन्त इति न संप्रसारणमिति भावः ।

बन्धुनि बहुव्रीहौ । कारिषगन्धीबन्धुरिति । अत्र पत्युत्तरपदत्वाभावात् तत्पुरुषत्वाभावाच्च पूर्वेण न प्राप्तिः । मातच्मातृकमातृषु वेति । वार्तिकमिदम् । मातच्, मातृक, मातृ एषु परेषु ष्यङः संप्रसारणं वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातचि उदाहरति—कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामात इति । मातृशब्दस्य मातजादेशः, अदन्तमेतत् । मातृके उदाहरति—कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः इति । 'नद्यृतश्च' इति कप् । मातृशब्दे उदाहरति—कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामातेति । शैषिककबभावे रूपम् । ननु मातृशब्दस्य मातजादेशे किं प्रमाणं, 'नद्यृतश्च' इति नित्यविधानात् पाक्षि-

---

१ 'मातृक' इति मातृशब्दान्तबहुव्रीहिः ऋदन्तत्वात्संभाव्यमान कब्विशिष्टस्यानुकरणं, न तु मातृक इत्यर्थवत्, समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वाभावात् समासावयवत्वस्यैव सिद्धान्तात् ।

चिततूलभारिषु ।६।३।६५॥ इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चिता- दिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी । (१००७) **कारे सत्यागदस्य ।६।३।७०॥** मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । 'अस्तोश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३९७३) । अस्तुङ्कारः । 'धेनोर्भव्यायाम्' (वा ३९७५) । धेनुम्भव्या । 'लो- कस्य पृणे' (वा ३९७६) । लोकंपृणः । पृणः इति मूलविभुजादित्वात्कः ।

ककप् च दुर्लभ इत्यत आह—**अत एवेति** । **बहुव्रीहावेवेदमिति** । 'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति सूत्रे अस्य वार्तिकस्य पठितत्वादिति भावः । मातजिति चित्करणं स्वरार्थमित्याह—**चित्त्वसामर्थ्यादिति** ।

इष्टकेषीका । उत्तरपदे इत्यधिकृतम् । तल्लब्धं पूर्वपदं इष्टकादिभिर्विशे- ष्यते । तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात् तेषामपि ग्रहणम् । उत्तरपदाधिकार- स्यापि पदाधिकाराभ्युपगमात् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च' इति वचनेन वा तेषां ग्रहणम् । 'इको ह्रस्वः' इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते । तदाह—**इष्टकादी- नां तदन्तानां चेति** । **इष्टकचितमिति** । इष्टकादिभिश्चितमिति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । तदन्तविधेः प्रयोजनमाह—**पक्वेष्टकचितमि- ति** । **इषीकतूलमिति** । इषीकायास्तूलमिति विग्रहः । तूलमग्रं, शष्पमित्यन्ये । **मुञ्जेषीकतूलमिति** । मुञ्जेषीकायास्तूलमिति विग्रहः । **मालभारीति** । 'सुप्य- जातौ' इति णिनिः । हारिण्विति पाठान्तरम् ।

कारे सत्यागदस्य । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**मुम् स्यादिति** । 'अरु- र्द्विषत्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः।सत्यस्य अगदस्य च कारे परे मुम् स्यादिति फलितम्। मुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। **सत्यंकार इति** । भावे घञ् । सत्यस्य कार इति विग्रहः । शपथकरणमित्यर्थः । **अगदंकार इति** । गदो रोगः तस्याभावः अगदः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विक- ल्पोक्तेः । अगदस्य कार इत्यर्थः । **अस्तोश्चेति** । कारे मुमिति शेषः । **अस्तुं- कार इति** । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमभ्युपगमे वर्तते । **धेनोरिति** । मुम् वक्तव्य इति शेषः । **धेनुंभव्येति** । नवप्रसवाप्राप्तिगयमुक्तिः । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः । 'भव्यगेय' इति कर्तरि निपातनात् कृत्यप्रत्ययः । धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात् भव्याशब्दस्य परनिपातः । **लोकस्य पृणे इति** । मुम्वक्तव्य इति शेषः । ननु लोकं पृणातीति विग्रहे कर्मण्यणि लघूपध- गुणे रपरत्वे पर्ण इति स्यादित्यत आह—**पृण इति मूलविभुजादित्वात् क इ-**

---

१ अस्तुंकारो देवताविशेषोऽपि वर्तते, य उषःकाले 'अस्तु' वदन् परिभ्रमति ।
२ स्त्रियां टापि कृते 'लोकंपृणा' इष्टक विशेषाश्चयनयागे उपयुक्ताः श्रौते प्रसिद्धाः ।

'इत्येऽनभ्याशस्य' (वा ३९७७)। अनभ्याशमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। 'भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे' (वा ३९७८) भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। 'गिलेऽगिलस्य' (वा ३९७९)। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किम्। गिलगिलः। 'गिलेगिले च' (वा ३९८०)। तिमिङ्गिलगिलः। 'उष्णभद्रयोः करणे' (वा ३९८१)। उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम् (१००८) रात्रेः कृति विभाषा। ६।३।७२॥ कृदन्ते परे। रात्रिञ्चरः—रात्रिचरः। रात्रिमटः—रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रम्।

ति। इत्येऽनभ्याशस्येति। मुम् वक्तव्य इति शेषः। अनभ्याशमित्य इति। अभ्याशः समीपम्, अनभ्याशं दूरं, द्वितीयान्तमिदम्। इणधातोः प्रापणार्थकात् 'एतिस्तुशास्' इत्यादिना क्यप्, गम्यादीनामुपसंख्यानं इति द्वितीयासमासः। सुब्लुकि मुम्। दूरं प्रापयितव्यः, नतु समीपमित्यर्थं मनसि निधायाह—दूरतः परिहर्तव्य इति। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे इति। मुम् वक्तव्य इति शेषः। भ्राष्ट्रमिन्ध इति। भ्राष्ट्रं भानादिभर्जनार्हं पात्रम्, तत् इन्द्धे तापयतीति भ्राष्ट्रमिन्धः, कर्मण्यणि उपपदसमासः। सुब्लुकि, मुम्। अग्निमिन्ध इति। अग्निं प्रज्वलयतीत्यर्थः। गिलेऽगिलस्येति। अगिलस्येति च्छेदः। गिले परे गिलभिन्नस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः। तिमिङ्गिल इति। 'गॄ निगरणे'। तिमिर्मत्स्यविशेषः। तं गिलतीति मूलविभुजादित्वात् कः। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, उपपदसमासः। सुब्लुकि मुम्। गिलगिल इति। अयमपि मत्स्यविशेषः। गिलगिले चेति। अगिलस्य मुम् वाच्य इत्यर्थः। तिमिङ्गिलगिल इति। गिलं गिलतीति गिलगिलः, तिमीनां गिलगिल इति विग्रहः। संबन्धसामान्ये षष्ठी। तिमिषु गिलगिल इति निर्धारणसप्तमी वा। 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। उष्णभद्रयोः करणे इति। मुम् वाच्य इत्यर्थः। उष्णङ्करणम्, भद्रङ्करणमिति षष्ठीसमासः।

रात्रेः कृति विभाषा। अस्य उत्तरपदाधिकारस्थत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति तु इह न भवति। कृतः धातुप्रकृतिकत्वेन रात्रेः कृतः असंभवात् तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्य आह—कृदन्ते परे इति। रात्रेर्मुम् वा स्यादित्यर्थः। रात्रिञ्चरः रात्रिचर इति। सुप्युपपदे चरेष्टः, उपपदसमासः, सुब्लुकि पक्षे मुम्। रात्रिमटः-रात्र्यट इति। सुप्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कः। उपपदसमासः। सुब्लुक् पक्षे मुम्। ननु रात्रिम्मन्यः इत्यत्रापि मुम्विकल्पः स्यादित्यत आह—अखिदर्थमिदं सूत्रमिति। खिति त्विति। खिति तु इमं मुम्विकल्पं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति नित्यमेव मुमो विधानं कृदधिकारे वक्ष्यत इत्यर्थः। रात्रिम्मन्य इति। 'आत्ममाने खश्च' इति खश्। खशः शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् तस्मिन् परे 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि खित्त्वान्नित्यं मुमिति भावः।

खिति तु 'अरुर्द्विषद—' (सू २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते। रात्रिम्मन्यः।
(१००९) **सहस्य सः संज्ञायाम्।** ६। ३। ७८॥ उत्तरपदे। सपलाशम्।
'संज्ञायाम्' किम्। सहयुध्वा। (१०१०) **ग्रन्थान्ताधिके च।** ६। ३। ७९॥
अनयोरर्थयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्तं ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी।
(१०११) **द्वितीये चानुपाख्ये।** ६। ३। ८०॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य सः
स्यात्। सराक्षसीका निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते।
(१०१२) **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु।** ६। ३। ८४॥ समा-
नस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु। 'अनु भ्राता सगर्भ्यः। अनु सखा सयूथ्यः।
यो नः सनुत्यः।' 'तत्र भवः' इत्यर्थे 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' (सू ३४६०)।
अमूर्धादिषु किम्। समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्य इति

सहस्य सः। उत्तरपदे इति। शेषपूरणेनोक्तमिदम्। सह इत्यस्य स इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे इत्यर्थः। 'वोपसर्जनस्य' इत्यस्यापवादः। **सपलाशमिति।** 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः। वनविशेषस्य संज्ञेयम्। **सहयुध्वेति।** 'सहे च' इति क्वनिप्। असंज्ञात्वान्न सभावः। **ग्रन्थान्ताधिके च।** ग्रन्थान्तश्च अधिकश्चेति समाहारद्वन्द्वः। **अनयोरर्थयोरिति।** विद्यमानस्येति शेषः। **समुहूर्तमिति।** मुहूर्तविधिपरग्रन्थपर्यन्तं ज्योतिःशास्त्रमधीत इत्यर्थः। अन्तवचने अव्ययीभावः। 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम्। **सद्रोणा खारीति।** द्रोणपरिमाणादधिकेत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात् सहशब्दस्याधिकवाचिनः समासः सभावश्च। **द्वितीये चानुपाख्ये।** अप्रधानेऽसहाये द्वितीयशब्दो लाक्षणिकः। उपाख्यायते प्रतीयते उपलभ्यते इत्युपाख्यम्, तदन्यदनुपाख्यम्, अनुमेयमिति यावत्। तदाह—**अनुमेय इति।** सहायवाचिन्युत्तरपदे परत इत्यर्थः। **सराक्षसीका निशेति।** 'तेन सह' इति बहुव्रीहिः। 'नद्यृतश्च' इति कप्। अनुमेयराक्षसीसहिता निशेत्यर्थः। तदाह—**राक्षसी साक्षादिति।**

समानस्य। नतु मूर्धादिष्विति। मूर्धन्, प्रभृति, उदर्क एषु परेषु नेत्यर्थः। **सगर्भ्य इति।** समाने गर्भे भव इत्यर्थः। **सयूथ्य इति।** समाने यूथे भव इत्यर्थः। **सनुत्य इति।** समाने नुते भव इत्यर्थः। सर्वत्र 'तद्धितार्थ' इति समासे समानस्य सभावः। **समानमूर्धेति।** समानो मूर्धा यस्येति विग्रहः। **समानप्रभृतय इति।** समानः प्रभृतिराद्यवयवो येषामिति विग्रहः। **समानोदर्का इति।** समानः उदर्कः येषामिति विग्रहः। तैत्तिरीये 'सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिः, सजूर्वसुभिः, सजूरुद्रैः, सजूरादित्यैः, सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा' इति मन्त्राः संसृष्टाः पञ्च पठिताः।

योगो विभज्यते। तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका। अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति। सदृशः सख्या ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। समानः पक्षोऽस्येत्यादि। (१०१३) **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु। ६। ३। ८५॥** एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः। सजनपद इत्यादि। (१०१४) **चरणे ब्रह्मचारिणि। ६। ३। ८६।** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानस्य सः, सब्रह्मचारी। (१०१५) **तीर्थे**

पञ्चस्वपि मन्त्रेषु सजूर्ऋतुभिः, सजूर्विधाभिरित्ययम् आद्यवयवः सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्यन्तावयवश्च समानः, सजूर्वसुभिः इत्यादिपञ्चानां एकैकस्य क्रमेण एकैकस्मिन् मन्त्रे मध्ये निवेश इति याज्ञिकमर्यादा। ननु लोके सपक्षादिशब्देषु कथं समानस्य सभाव इत्यत आह—**समानस्येति योगो विभज्यत इति**। तथाच समानस्य सः स्यादिति वाक्यान्तरं संपद्यते। तत्र छन्दसीत्यभावाल्लोकेऽपि क्वचिद्भवतीति लभ्यत इति भावः। **सपक्ष इति**। समानः पक्षो यस्येति विग्रहः। **साधर्म्यमिति**। समानो धर्मो यस्य सः सधर्मा, समानस्य सभावः। तस्य भावः साधर्म्यम्। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। **सजातीयमिति**। समाना जातिर्यस्य इति विग्रहः। समानस्य सभावः। 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छः। **इत्यादीति**। सग्राम इत्यादिसंग्रहः। योगविभागस्य भाष्यादृष्टत्वात् युक्त्यन्तरमाह—**अथवेति। तेनेति**। तेन सदृशवचनेन सहशब्देन बहुव्रीहिरित्यन्वयः। तथाच 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभाव इति भावः। ननु तर्हि समानः पक्षः यस्य इति कथं विग्रहः। सहशब्दस्यैव विग्रहे प्रवेशौचित्यादित्यत आह—**अस्वपद इति**। वृत्तावेव सहशब्दः सदृशवचन इति भावः।

ज्योतिर्जनपद। अच्छन्दोऽर्थं वचनमिदम्। **सज्योतिरिति**। समानं ज्योतिर्यस्येति विग्रहः। **एवं सजनपद इत्यादीति**। सरात्रिः, सनाभिः, सनामा, सगोत्रः, सरूपः, सस्थानः, सवर्णः, सवयाः, सवचनः, सबन्धुः। **चरणे ब्रह्मचारिणि**। समानस्येति स इति चानुवर्तते। उत्तरपदे इत्यधिकृतम्। तदाह—**ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्यादिति**। चरणे इति सप्तमी समानस्येत्यत्रान्वेति। चरणे विद्यमानस्येत्यर्थः। फलितमाह—**चरणे समानत्वेन गम्यमाने इति**। तत्र चरणपदं व्याचष्टे—**चरणः शाखेति**। वैदिकप्रसिद्धिरेवात्र मूलम्। ब्रह्मचारिपदं निर्वक्तुमाह—**ब्रह्म वेद इति**। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः। **तच्चरणार्थमिति**। तस्य वेदस्य चरणम् अध्ययनं तच्चरणं व्रतमपि ब्रह्मशब्देन विवक्षितमित्यर्थः। गौण्या वृत्त्येति शेषः। **तच्चरतीति**। तत् व्रतं चरति अनुतिष्ठतीत्यर्थे ब्रह्मचारिशब्द इत्यर्थः। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। **समा-**

ये । ६ । ३ । ८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः । एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' (सू १६५८) इति यत्प्रत्ययः । (१०१६) विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ॥ यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः—समानोदर्यः । (१०१७) दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥ सदृक् सदृशः । 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः । (१०१८) इदंकिमोरीश्की । ६ । ३ ॥ ९० ॥ दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक्—ईदृशः । कीदृक्—कीदृशः । वतुदाहरणं वक्ष्यते । दृक्षे चेति वक्तव्यम्' (वा ३९९२) ईदृक्षः । कीदृक्षः । 'आ सर्वनाम्नः' (सू ४३०) । 'दृक्षे च' (वा ३९९२) तादृक्—तादृशः । तावान्—तादृक्षः । दीर्घः मत्वोत्वे । अमूदृशः—अमूदृक्—अमूदृक्षः ।

नस्य स इति । समानो ब्रह्मचारीति कर्मधारये सति प्रकृतसूत्रेण समानस्य सभावे सति सब्रह्मचारीति रूपमित्यर्थः । समानत्वं च वेदद्वारा बोध्यम् । तथाच समानवेदाध्ययनार्थं व्रतचारीति फलितोऽर्थः । भाष्ये तु समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीत्यर्थे चरेर्णिनिः व्रतशब्दस्य लोपश्च अत्र निपात्यत इत्युक्तम् ।

तीर्थे ये । यशब्दात् अकारान्तात्सप्तम्येकवचनम्, अकारो न विवक्षितः, प्रत्यय इति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'यस्मिन् विधिः' इति तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । नात्र यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्दे परे इति व्याख्यातुं शक्यते । 'समानतीर्थे वासी' इति समानतीर्थशब्दात् कृतसमासादेव वासीति तद्धितार्थे यप्रत्ययविधानात् । स च यप्रत्ययः अन्तरङ्गे सभावे कृते एव भवति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रेण परिनिष्ठितादेव तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् कृतेऽपि सभावे एकदेशविकृतन्यायेन भूतपूर्वगत्या वा समानतीर्थशब्दसत्त्वात् । अतः यप्रत्ययपरकत्वं समानशब्दस्य कथमित्यत आह—विवक्षिते इति । सतीर्थ्य इति । समाने तीर्थे वासीत्यर्थः । अत्र सामीप्ये सप्तमी । समानशब्दस्त्वेकपर्यायः । तीर्थशब्दो गुरौ । तदाह—एकगुरुक इति । तद्धितार्थे समासप्रवृत्तये तद्विग्रहं दर्शयति—समानेति । 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः। विभाषोदरे। उदरशब्दे परे समानस्य सभावो वा स्यादित्यर्थः । इत्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः ।

दृग्दृशवतुषु । समानस्य स इति शेषः । सदृक् सदृश इति । समानो दृश्यते इत्यर्थे 'समानान्ययोश्च' इति दृशेः क्विन् कञ् च । दृक्षे चेति । समानस्य सत्वमिति शेषः । सदृक्ष इति । क्सोऽपि वाच्यः' इति दृशेः क्सः ।

---

१ यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥

इति बन्ध्वर्थे सोदरशब्दस्तु समानमुदरं(गर्भकोशः)यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वोक्तरीत्या 'समानस्य' इति योगविभागात्सादेशः ।

(१०१९) समासेऽङ्गुलेः सङ्गः। ८। ३। ८०॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे। अङ्गुलिषङ्गः। समासे किम्। अङ्गुलेः सङ्गः। **(१०२०) भीरोः स्थानम्। ८। ३। ८१॥** भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे। भीरुष्ठानम्। असमासे तु भीरोः स्थानम्। **(१०२१) ज्योतिरायुषः स्तोमः। ८। ३। ८३॥** आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किम्। ज्योतिष स्तोमः। **(१०२२) सुषामादिषु च। ८।३।९८॥** सस्य मूर्धन्यः। शोभनं साम यस्य सुषामा। सुषन्धिः। **(१०२३) एति संज्ञायामगात्। ८।३।९९॥** (ग १८२) सस्य मूर्धन्यः। हरिषेणः। एति किम्। हरिसक्थम्। संज्ञायाम् किम्। पृथुसेनः। अगकारात् किम्। विष्वक्सेनः। इणकोः इत्येव। सर्वसेनः। **(१०२४) नक्षत्राद्वा। ८। ३। १००॥** (ग १८३)। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा। रोहिणीषेणः-रोहिणीसेनः। अगकारात् किम्। शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयम्। **(१०२५) अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।**

वतुरुत्तरार्थ इति। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुपः समानशब्दादसंभवादिति भावः। **इदंकिमोरीश्की।** ईश् की इति द्वे पदे। **इदृक् ईदृश इति।** इदमिव दृश्यते इत्यर्थे त्यदादिषु दृशेः क्विन्कञौ। ईशः शित्वं सर्वादेशत्वाय। **वक्ष्यत इति।** तद्धितप्रकरणे इयान् इत्युदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः। **दृक्षे चेति।** इदंकिमोः इश्की वक्तव्यौ इति शेषः। **आ सर्वनाम्न इति।** आ इति लुप्तप्रथमाकम्। **तादृक् तादृश इति।** तदिव दृश्यत इत्यर्थे 'त्यदादिषु दृशः' इति क्विन्कञौ। तदो दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः। **तावानिति।** तत् परिमाणमस्येति विग्रहे यत्तदेतेभ्यः इति वतुप्। **तादृक्ष इति।** तदिव दृश्यते इति विग्रहः। अमूदृगित्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—**दीर्घ इति।** अदसः आत्वे कृते सवर्णदीर्घः। ततः ऊत्वमत्वे इत्यर्थः। अः सेरिति व्याख्यानेऽपि अकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् ऊत्वमत्वे।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः। भीरोः स्थानम्। ज्योतिरायुषः स्तोमः। अत्र त्रिसूत्र्याम् अङ्गुलेः सङ्गः,भीरोः स्थानम्, ज्योतिषः स्तोमः,आयुषः स्तोमः इत्याद्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोः समासे सति उत्तरपदस्थस्य सस्य ष इत्यर्थः। तद्ध्वनयन् प्रत्युदाहरति—**अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि।** नेह 'इण्कोः' इत्यनुवर्तते, व्याख्यानात्। **सुषामादिषु च।** स्पष्टम्। **एति संज्ञायामगात्।** एकारे परे सस्य षः स्यादित्यर्थः। **नक्षत्राद्वा।** स्पष्टम्।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य। अषष्ठ्याम् अतृतीयायां च परतस्तिष्ठतीति अ-

---

१ सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत्। एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि सुषामादि गणसूत्रम्। द्वयमपि सूत्रे प्रक्षिप्तं वृत्तिकृदादिभिः।

६ । ३ । ९९ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठी—इत्यादि किम् । अन्यस्यान्येन वाशीरन्याशीः । 'कारके छे[1] च नायं निषेधः' (वा ४०४८) । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । (१०२६) **अर्थे विभाषा** । ६ । ३ । १०० ॥ अन्यदर्थः । अन्यार्थः । (१०२७) **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि** । ६ । ३ । १०१ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम् कूष्ट्रो राजा । 'त्रौ[2] च' (वा ३९९८) । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । (१०२८) **रथवदयोश्च** । ६ । ३ । १०२ ॥ कद्रथः । कद्वदः । (१०२९) **तृणे च जातौ** । ६ । ३ । १०३ ॥ कत्तृणम् । (१०३०) **का पथ्यक्षयोः** । ६ । ३ । १०४ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । (१०३१)

षष्ठ्यतृतीयास्थः तस्य अषष्ठीतृतीयान्तस्येत्यर्थः । अषष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । **आशीरादिष्विति** । आशीः, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ इत्येतेषु इत्यर्थः । दुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः । **नायं निषेध इति** । 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य' इति निषेधः कारकच्छयोर्नास्तीत्यर्थः । भाष्योक्तमिदम् । **अर्थे विभाषा** । अन्यस्य दुगिति शेषः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । कत् इति च्छेदः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अजादावुत्तरपदे इति** । **कदश्वः कदन्नमिति** । 'कुगति' इति समासः । **कूष्ट्रो राजेति** । कुत्सितः उष्ट्रो यस्येति बहुव्रीहित्वात् न कदादेशः । **त्रौ चेति** । त्रिशब्दे परे कदादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरपदस्याजादित्वाभावात् वचनम् । **रथवदयोश्च** । 'कोः कत्तत्पुरुषे' इति शेषः । **कद्रथः कद्वद इति** । 'कुगति' इति समासः । वदतीति वदः । कुत्सितो वदः कद्वदः । **तृणे च जातौ** । तृणशब्दे कोः कत्स्यात् जातौ वाच्यायाम् । **कत्तृणमिति** । तृणजातिविशेषोऽयम् । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम्' इत्यमरः ।

का पथ्यक्षयोः। पथिन्, अक्ष अनयोः परतः कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **कापथमिति** । कुत्सितः पन्था इति विग्रहः । 'कुगति' इति समासः । 'ऋक्पूः' इत्यप्रत्ययः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति नपुंसकत्वम् । कापथ इति पाठे

---

1 कारकशब्दे छप्रत्यये च परेऽन्यशब्दस्य षष्ठ्यतिरिक्तविभक्त्यन्तस्या संभवादितिभावः । अन्येन कारक इति समासादर्शनात् ।

2 कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' इतिसूत्रे पाणिनिना कत्रिशब्दस्य निर्दिष्टत्वादेवोहितमिदं, नत्वपूर्वं वार्तिकम् ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥ ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः । **(१०३२) विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥** कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः । **(१०३३) कवं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ॥** उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—कोष्णम्—कदुष्णम् । **(१०३४) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ॥** पृषोदरप्रकाराणि[1] शिष्टैर्यथोच्चरितानि[2] तथैव साधूनि[3] स्युः । पृषदुदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । **पूर्वपदस्य**

तु बहुव्रीहिः । कात्तशब्दे समासं दर्शयति—**अक्षशब्देन तत्पुरुष इति** । कुत्सितमक्षमिन्द्रियमिति विग्रहः 'कुगति' इति समास इत्यर्थः । **अक्षिशब्देनेति** । कुत्सिते अक्षिणी यस्येति विग्रहे 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इतिषजित्यर्थः । **ईषदर्थे** । ईषदर्थे विद्यमानस्य कोः का इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । **ईषज्जलं काजलमिति** । ईषत् जलमिति विग्रहे 'कुगति' इति समासः । नित्यसमासत्वात् अस्वपदविग्रहप्रदर्शनम् । कुत्सितः आम्लः काम्लः इत्यत्र 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कदादेशमाशङ्क्याह—**अजादावपीति । विभाषा पुरुषे** । कोः का इत्यादेश इति शेषः । **अप्राप्तविभाषेति** । ननु कोः ईषदर्थकत्वे सति 'ईषदर्थे' इति नित्ये कादेशे प्राप्ते विकल्पसंभव इत्यत आह—**ईषदर्थे हीति** । वृत्त्यनुसारेणेदमुक्तम्, पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्यानुक्तत्वात् । **कवं चोष्णे । कवं का च वेति** । विभाषेत्यनुवृत्तेरिति भावः । उभयाभावे कदादेशः । तथाच रूपत्रयम् । तदाह—**कोष्णम्-कवोष्णम्-कदुष्णम्** ।

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । आदिशब्दो न प्रभृतिवाची, गणपाठे पृषोदरादिपाठस्यादर्शनात् यथोपदिष्टपदस्य वैयर्थ्याच्च । किंतु प्रकारवाची । तदाह—**पृषोदरप्रकाराणीति** । प्रकारः सादृश्यं, तच्च शास्त्रोक्तलोपागमादेशादिरहितत्वेन बोध्यम् । व्याकरणशास्त्रागृहीतानीति यावत् । उपपूर्वको दिशिरुच्चारणार्थः । भावे क्तः । उपदिष्टमुपदेशः उच्चारणं, तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम् । पदार्थानति-

१ येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, नचोच्यन्ते, तानि पृषोदरप्रकाराणीति भाष्यम् ।

२ प्रागादर्शात् (पर्वतात्) प्रत्यक्कालकवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् 'आर्यावर्तः' । तस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः अगृह्यमाणकारणाः किंचित् [फलानुसन्धान] मन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्ते तत्र भवन्तः शिष्टा इति भाष्यम् ।

३ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणाद्यो बहुलमिति सिद्धिः । अनेन तु समासपदानामिति विवेक इति हरदत्तः । तन्न, हंसादीनामनेनासिद्धेः ।

वः । उत्तरपदादेश्च लत्वम् । 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ।' 'दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य[1] तारभावो वा' (वा ३९९९) दक्षिणतारम्—दक्षिणतीरम् । उत्तरतीरम्—उत्तरतारम् । 'दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च (वा ४००१) दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुः-

वृत्तावव्ययीभावः । शिष्टैरित्यध्याहार्यम् । तथाच फलितमाह—**शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनीति** । शिष्टास्तु शब्दतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः योगिनः इति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **तलोप इति** । षष्ठीसमासे सुब्लुकि तलोपे 'आद्गुणः' इति भावः । **पूर्वपदस्येति** । वारिवाहकशब्दे वारिशब्दस्य पूर्वपदस्य वकारः सर्वादेशः । वाहकशब्द उत्तरपदं तदादिर्वकारस्य लकारादेश इत्यर्थः । **भवेद्वर्णागमाद्धंस इति** । हसधातोः पचाद्यचि अनुस्वारागमे हंस इति रूपमित्यर्थः । हनधातोरचि सगागमे 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वार इत्यन्ये । **सिंहो वर्णविपर्ययादिति** । 'हिसि हिंसायाम्' इत्यतः पचाद्यचि इदित्वान्नुम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । हकारस्य सकारः, सकारस्य हकारश्च । सिंह इति रूपमित्यर्थः । यद्यपि हंससिंहयोरुणादौ व्युत्पत्तिरुक्ता । तथाप्युणादिसूत्राणां शाकटायनप्रणीतत्वेन शास्त्रान्तरत्वादिह व्युत्पादनं न दोष इत्याहुः । **गूढात्मा वर्णविकृतेरिति** । गूढः आत्मा यस्येति बहुव्रीहौ उत्तरपदादेराकारस्य उकारे आद्गुणे रूपमिति भावः । **वर्णनाशात्पृषोदरमिति** । पृषत् उदरमित्यत्र तकारलोपे सति आद्गुणे पृषोदरमिति भवतीत्यर्थः ।

दिक्छब्देभ्यस्तीरस्येति । वार्तिकमिदम् । **दुरो दाशेति** । इदमपि वार्तिकम् । दुर् इत्यस्य दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परेषु उत्वं उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । **दूडाश इति** । दुर् नाश इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः । नाशेर्नकारस्य ष्टुत्वेन णत्वम् । **दूडभ इति** । दुर् दभ इति स्थिते रेफस्य उत्वं,

1 वस्तुतस्तु पाणिनिमतेऽव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाद् हंसादीनामुणादिरीत्याऽसिद्धिमभिप्रेत्यानेन साधनम् । सर्पिष्ट्यादावनेनैव षत्वम् । अनेन च तद्धितादयोऽपि यथायथमूह्यन्ते । अतएव पुराणशब्देऽनेन त लोप इति सर्वादिसूत्रे कैयटः । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । इति सूत्रोक्तस्तुर्यशब्दः 'चत्वारिवाक्परिमिता' इतिमन्त्राद्युक्तस्तुरीयशब्दश्च पाणिनिमते पृषोदरादिरेव, वार्तिककृता तु तदर्थं ' चतुरच्छयतौ ' इति वार्तिकमारब्धम् । किंच शकन्ध्वादिगणसाध्याः समर्थ-कतन्तादिशब्दाः पृषोदरादित्वसाध्या एव । अतएव मनीषिशब्दः पृषोदरादिरिति पस्पशायां कैयटः ।

2 पाणिनिमते एतद्वार्तिकमुत्तरं च पृषोदरादेराकृतिगणत्वात्संगृहीतम् ।

खेन ध्यायतीति दूढयः। 'आतश्च—' (सू २८९८) इति कः। अवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी। अवच्छब्दस्य बृ आदेशः। सदेरधिकरणे डट्। आकृतिगणोऽयम्[1]। (१०३५) संहितायाम्। ६। ३। ११४॥ अधिकारोऽयम्[2]। (१०३६) **कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य।** ६। ३। ११५) कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगुणाकर्णः। लक्षणस्य किम्। शोभनकर्णः। अविष्टादीनाम् किम्। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः। स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः।

सवर्णदीर्घः। दभेर्दकारस्य ष्टुत्वेन डकारः। **खल् त्रिभ्य इति**। 'दाश्ट दाने' 'णश अदर्शने' ण्यन्तः, 'दम हिंसायाम्' इति त्रिभ्यः धातुभ्यः 'ईषद्दुःसुषु' इति खल्प्रत्यय इत्यर्थः। ननु क्ङित्परकत्वाभावात् कथमिह 'अनिदिताम्' इति नलोप इत्यत आह—**दम्भेर्नलोपो निपात्यत इति**। **दूढ्य इति**। दुर् ध्यः इति स्थिते रेफस्य उत्वं सवर्णदीर्घः, धस्य ष्टुत्वेन ढत्वम्। **आतश्चेति**। 'ध्यै चिन्तायाम्' 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यये 'आदेच उपदेशे' इति आत्त्वे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे ध्यशब्द इत्यर्थः। **सदेरिति**। सद्धातोः अधिकरणेऽर्थे डटि डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपे स इति रूपम्। अवत् स इति स्थिते उपपदसमासे सुब्लुकि अवच्छब्दस्य बृ इत्यादेशे बृसशब्दात्'टिड्ढ' इति ङीपि बृसीति रूपमिति भावः। दिक्छब्देभ्य इत्यारभ्य एतदन्तः सन्दर्भः पृषोदरादीनीत्यस्यैव प्रपञ्चः। **आकृतिगणोऽयमिति**। पृषोदरादिरित्यर्थः। तेन कर्तुकामः, कर्तुमनाः इत्यादिसंग्रहः।

संहितायाम्। सुगमम्। **कर्णे लक्षणस्य**। दीर्घविधिः, 'ढ्लोपे' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। यत्पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञानार्थं दात्रशूलचक्राद्याकारचिह्नं क्रियते तल्लक्षणशब्देन विवक्षितम्। तेन लम्बकर्णः इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। **द्विगुणाकर्ण इति**। द्विगुणरेखौ कर्णौ यस्येति विग्रहः। अष्टकर्ण इत्यादेरष्टसंख्यालिपिचिह्नकर्ण इत्यादिरर्थः। अष्टसंख्याकरेखाचिह्नकर्ण इति वा। **नहिवृति**। **उपानदिति**। 'णह बन्धने' 'णो नः' सम्पदादित्वात्कर्मणि क्विप्। उपनह्यते इत्युपानत्। पूर्वपदस्य दीर्घः। 'नहो धः'। निवर्तते इति नीवृत्। 'वृतु वर्तने' कर्तरि क्विप्,

---

१ तेन 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि।
समो वा हिततयोः मांसस्य पचियुड्घञोः। इत्यादि सिद्धम्।

२ एतदधिकारफलं तु विद्मा हि त्वा गोपतिं शूरगोना, मित्यत्र संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इत्यनेन यथा दीर्घो विद्म इत्यस्य भवति, तथा विद्म, हित्वा इति पद काले मा भवत्विति। एतदधिकारस्थानामन्यशाखायां तु उत्तरपदाधिकारात्समास एव प्रवृत्त्या तत्र च संहिताया नित्यत्वान्नास्य संहिताधिकारस्य फलमिति बोध्यम्।

(१०३७) **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ** । ६ । ३ । ११६ ॥ क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वौ इति किम् । परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे' (सू १०३२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषा अनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् । (१०३८) **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्** । ६ । ३ । ११७ ॥ कोटरादीनां वने परे, किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । (१०३९) **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः** । ८ । ४ । ४ ॥ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः ।

दीर्घः । प्रवर्षतीति प्रावृट् । 'वृष सेचने' क्विप्, दीर्घः । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् । क्विप्, 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । उपपदसमासः, सुब्लुक्, नलोपः, दीर्घः । निरोचत इति नीरुक्, 'रुच दीप्तौ' क्विप्, दीर्घः । ऋतिं सहते इति ऋतीषट् । 'षह मर्षणे' क्विप्, दीर्घः, 'हो ढः', 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधे प्राप्ते पूर्वपदात्' इति षत्वमिति हरदत्तः । सुषामादित्वादित्यपरे । परितनोतीति परीतत् । 'तनु विस्तारे' क्विप्, 'गमः क्वौ' इत्यत्र गमादीनामित्युपसंख्यानात् अनुनासिकलोपः । तुक्, दीर्घः । अथ पटुरुक्, तिग्मरुगित्यादौ दीर्घमाशङ्क्याह— **विभाषेति** । **पटुरुगिति** । पटु रोचत इति विग्रहः । उभयत्र कर्तरि क्विप् । पूर्वपदयोर्गतिकारकान्यतरत्वाभावान्न दीर्घः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणे व्याख्यानमेव शरणम् ।

वनगिर्योः । वनगिर्योरिति सप्तमी । कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटरकिंशुलकौ तावादी येषामिति विग्रहः । कोटरादीनां किंशुलुकादीनां चेति लभ्यते । यथासंख्यमन्वयः । तदाह—**कोटरादीनामित्यादिना** । पुरगावणमित्युदाहरणानि वक्ष्यन्ते । तत्र णत्वविधिं दर्शयति—**वनं पुरगा** । वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इत्यभिप्रेत्याह—**वनशब्दस्येति** । **एभ्य इति** । पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, सारिका, कोटर, अग्रे इत्येतभ्य एव परस्य उत्तरपदस्य वनशब्दस्य यो नकारस्तस्य णत्वमित्यन्वयः, 'रषाभ्याम्' इत्यतो णो नः इत्यनुवृत्तेः । सूत्रे अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । नन्विह भिन्नपदत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वस्याप्राप्तेः अपूर्वविध्यर्थकत्वावश्यकत्वात् एभ्य एवेति कथं नियमलाभ इत्यत आह—**इह कोटरान्ता इति** । इह णत्वविधौ उपात्ताः पुरगा मिश्रका सिध्रका सारिका कोटर इत्येवं पञ्च शब्दाः, त एव वनगिर्योरिति दीर्घविधौ कोटरादिशब्देन विवक्षिता इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—**तेषामिति** । णत्वविधौ तावत्पुरगादिशब्दाः पञ्च दीर्घान्ता एव निर्दिष्टाः । दीर्घस्तु तेषां संज्ञायामेव वनगिर्योरिति विहितः । एवंच

तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एव इति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः । (१०४०) वले । ६ । ३ । ११८ ॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः । (१०४१) मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥ अमरावती । अनजिरादीनाम् किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायाम् इत्येव । नेह । वलयवती । (१०४२) शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शरावती ।

एतेषामसंज्ञायां दीर्घाभावात् संज्ञायामेव 'वनं पुरगा' इति णत्वविधिरिति पर्यवस्यति। ततश्च तेषु वनशब्दनकारस्य 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्येव णत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः संपद्यत इत्यर्थः ।

अग्रेशब्दस्य त्विति । णत्वविधौ अग्रेशब्दस्य निर्देशस्तु अग्रेवणशब्दे अपूर्वणत्वविध्यर्थ एव, न तु नियमार्थः । अग्रेवणशब्दस्यासंज्ञात्वादिति भावः । न च पुरगावणशब्दे गकारव्यवधानात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यसंभवात् अत्र अपूर्वणत्वविध्यर्थमेव पुरगाग्रहणमिति वाच्यम्, अग इति हि पञ्चमी । गकारान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति लभ्यते । पुरगाशब्दस्त्वयम् आकारान्त एव, न तु गकारान्त इति, तत्र अग इति निषेधाप्राप्त्या 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्येव सिद्धे, पुरगाग्रहणमपि नियमार्थमेवेति भावः । पुरगावणमित्यादयः नरकविशेषाणां संज्ञाः । **असिपत्रवनमिति** । नरकविशेषोऽयम् । अत्र संज्ञात्वेऽपि 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वं न भवति । एभ्य एवेति नियमादिति भावः । **अग्रेवणमिति** । वनशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य अग्रेशब्देन सह षष्ठीसमास इति भावः । ननु तर्हि 'सुपो धातु' इति सप्तम्या अपि लुक् स्यादित्यत आह—**राजदन्तादिष्विति** । अनेन वनशब्दस्य परनिपातोऽपि सूचितः । ननु सप्तम्यर्थप्राधान्यात्सप्तमी स्यादित्यत आह—**प्रातिपदिकेति** । सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकेऽन्तर्भावादिति भावः । किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह—**किंशुलुकागिरिरिति** । अञ्जनागिरिरित्यप्युदाहार्यम् ।

वले । **कृषीवल इति** । कृषिरस्यास्तीति विग्रहे 'रजःकृष्यासुति' इत्यादिना वलच् । **मतौ** । मतुप्प्रत्यये परे बह्वचो दीर्घः स्यात्संज्ञायां, न त्वजिरादीनामित्यर्थः । **अमरावतीति** । इन्द्रनगर्याः संज्ञेयम् । अमराः अस्यां सन्तीति वि-

१ भ्रातृवल इत्यत्र तु अणोऽभावान्न दीर्घः । पुत्रवल इत्यत्र तु अणः सत्त्वेऽपि असंज्ञात्वान्न दीर्घः।उभयत्रापि 'रजःकृष्यासुती'तिसूत्रस्थेन'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन वलच्।

(१०४३) इको वहेऽपीलोः। ६। ३। १२१॥ इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे। ऋषीवहम्। कपीवहम्। इकः किम्। पिण्डवहम्। अपीलोः किम्। पीलुवहम्। 'अपील्वादीनामिति वाच्यम्' (वा ४००५)। दारुवहम्। **(१०४४) उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६। ३। १२२॥** उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे, न तु मनुष्ये। परीपाक—परिपाकः। अमनुष्ये किम्। निषादः। **(१०४५) इकः काशे। ६। ३। १२३॥** इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे। नीकाशः इकः किम्। प्रकाशः **(१०४६) अष्टनः संज्ञायाम्। ६। ३। १२५॥** उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्[2]। संज्ञायाम् किम्। अष्टपुत्रः। **(१०४७) चितेः कपि। ६। ३। १२७॥** एकचितीकः। द्विचितीकः। **(१०४८) नरे संज्ञायाम्। ६। ३। १२६॥** विश्वानरः। **(१०४९) मित्रे चर्षौ। ६।३।१३०॥** विश्वामित्रः। ऋषौ किम्। विश्वमित्रो माणवकः। 'शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराह-

ग्रहः। 'मादुपधायाश्च' इति 'संज्ञायां' इति वा मस्य वः। **अजिरवतीति।** नदीविशेषस्य संज्ञेयम्। **वलयवतीति।** अनजिरादित्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न दीर्घ इति भावः। **शरादीनां च।** मतौ दीर्घः संज्ञायामिति शेषः। अबह्वच्कत्वात्पूर्वेण न प्राप्तिः। **शरावतीति।** शराः[3] अस्यां सन्तीति विग्रहः। नदीविशेषस्य नाम। **इको वहेऽपीलोः।** अपीलोरिति च्छेदः। **इगन्तस्येति।** पूर्वपदस्येति शेषः। **उपसर्गस्य। परीपाक इति।** पचेर्भावे घञ्, उपधावृद्धिः। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। **निषाद इति।** पुलिन्दो नाम मनुष्यजातिविशेषः। निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः। 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ्। दौवारिके प्रतीहारशब्दे दीर्घस्त्वप्रामाणिकः। यद्वा प्रतीहारः द्वारम्, तत्स्थत्वात् मनुष्ये गौणः। **इकः काशे। नीकाश इति।** पचाद्यजन्तत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः।

अष्टनः संज्ञायाम्। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**उत्तरपदे दीर्घ इति। अष्टापदमिति।** संज्ञात्वमन्वेषणीयम्। **चितेः कपि।** दीर्घ इति शेषः। **एकचितीक इति।** अग्न्याख्यस्थण्डिलविशेष इति शेषः। एका चितिर्यस्येति विग्रहः। शैषिकः कप्। **द्विचितीक इति।** द्वे चिती यस्येति विग्रहः। **नरे संज्ञायाम्।** विश्वस्य दीर्घ इति शेषः। 'विश्वस्य वसुराटोः' इति पूर्वसूत्रात् विश्वस्य-

१ अत्र सूत्रे भाष्ये 'सादकारयोः कृत्रिमे' प्राकारः प्रासादः अकृत्रिमे तु प्रकारः प्रसाद इत्यादिरपि ऋक्तन्त्र व्याकरणीयपञ्चमप्रपाठकद्वितीयदशकस्थ-सूत्रानुवादः।

२ अष्टापदं शारिफलमित्यमरः। शारीणां संज्ञेयम्। शारिपटे हि प्रतिपङ्क्ति अष्टौ कोष्ठानि भवन्ति तान्येव पदानि स्थानानि (अक्षवराटिकादिभिर्देवनकाले) संचालनार्थं लब्धानि यस्य तदित्यन्वर्थसंज्ञेयम्। ३ शरास्तृणविशेषाः।

पुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः' (वा ५०४६) श्वादन्त इत्यादि। (१०५०) प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८। ४। ५॥ एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणम्। कार्ष्यवणम्। इह षात्परत्वाण्णत्वम्। (१०५१) विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। ८। ४। ६॥ एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणम्-दूर्वावनम्। शिरीषवणम्-शिरीषवनम्। 'द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव' (वा ४९८४)। नेह। देवदारुवनम्। 'इरिकादिभ्यः[2] प्रतिषेधो वक्तव्यः'

त्यनुवर्तते। **मित्रे चर्षौ**। मित्रशब्दे परे विश्वस्य दीर्घः स्यात्। ऋषौ वाच्ये इत्यर्थः। **शुनो दन्तेति**। श्वन्शब्दस्य दन्तादिषु परतः दीर्घ इत्यर्थः। **श्वादन्त इति**। शुनो दन्त इति विग्रहः। श्वादंष्ट्रा, षष्ठीसमासः। दीर्घान्त एव दंष्ट्राशब्दो वार्तिके पठ्यत इति केचित्। ह्रस्वान्त इत्यन्ये। श्वादंष्ट्रः। बहुव्रीहिरयम्। श्वाकर्णः, श्वाकुन्दः, श्वावराहः, श्वापुच्छम्, श्वापदः। श्वपुच्छम[3]वनामितमित्यसाध्वेव। **प्रनिरन्तः**। **एभ्य इति**। प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा इत्येतभ्य इत्यर्थः। **वनस्येति**। ' वनं पुरगा ' इत्यतः तदनुवृत्तिरिति भावः। **प्रवणमिति**। प्रकृष्टं वनमिति विग्रहः। प्रादिसमासः। **इहेति**। कार्ष्यवणमित्यत्र षकारात्परत्वेन णत्वम्, न तु रेफात् परत्वमादाय, अडादिभिन्नषकारेण व्यवधानादिति भावः। एतेन कार्श्येति तालव्यशकारमध्यपाठः अप्रामाणिक इति सूचितम्। तथा सति निमित्ताभावात् णत्वासंभवात्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन शकारेण व्यवहिततया रेफस्य तन्निमित्तत्वासंभवात्। निर्वणं, अन्तर्वणं, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणं, आम्रवणं, कार्ष्यवणं, खदिरवणं, पीयूक्षावणम्।

विभाषौषधि। **वनस्य णत्वमिति**। ओषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनस्य यो नकारस्तस्य णत्वं वेत्यर्थः। ओषधिभ्यः उदाहरति—**दूर्वावणमिति**। ' ओषध्यः फलपाकान्ताः ' इत्यमरः। अथ वनस्पतिभ्यः उदाहरति—**शिरीषवणमिति**। यद्यपि यः पुष्पैर्विना फलति स एव उदुम्बरादिर्वनस्पतिः, ' वान-

---

१ ऋक्तन्त्रव्याकरणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयदशकेऽष्टमसूत्रस्यानुवादोऽयं वार्तिककृतोक्तः। पाणिनिमतेतु 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सूत्रेण सिद्धमिदम्।

२ इरिकादय ओषधिविशेषाः, एतदपि वार्तिकं व्यवस्थितविभाषाफलभूतमिति नापूर्वम्।

३ अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम्। श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः। इति श्लोके इत्यर्थः। वस्तुतस्तु एतद्वार्तिकस्य ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति सूत्रप्रपञ्चरूपत्वाद् दृशिग्रहणादत्र न भवतीति बोध्यमिति दिक्।

(वा ४९८५)। इरिकावनम्। मिरिकावनम्। तिमिरावनम्। (१०५२) **वाहनमाहितात्। ८। ४। ८॥** आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात्। इक्षुवाहणम्। आहितात् किम्। इन्द्रवाहनम्। इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात्। (१०५३) **पानं देशे। ८। ४। ९॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये। क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः[1]। सुरापाणाः प्राच्याः[2]। पीयत

स्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्युक्तः। शिरीषवृक्षश्चायं पुष्पफलवानेव न वनस्पतिः। तथापि वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षसामान्यं विवक्षितम्। अत एव 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति सूत्रे भाष्ये शिरीषवणमित्यत्र शिरीषे वनस्पतित्वं व्यवहृतमिति दिक्। **द्व्यक्षरत्र्यक्षराभ्यामेवेति**। परस्य वनस्य णत्वं वाच्यमिति शेषः। **देवदारुवनमिति**। प्रत्युदाहरणम्। **इरिकादिभ्य इति**। एभ्यः परस्य वनस्य णत्वप्रतिषेध इत्यर्थः। **वाहनमाहितात्**। वाहने आधीयते वहनाय यत्, नतु स्वयमेवारोढुं शक्नोति तदाहितम्। तदाह—**आरोप्येति**। **निमित्तादिति**। रेफषकारान्यतरस्मादित्यर्थः। **वाहननकारस्येति**। वाहनस्य यो नकारस्तस्येत्यर्थः। अनेन सूत्रे वाहनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति सूचितम्। **इक्षुवाहणमिति**। इक्षवो हि वहनाय परैरारोप्यन्ते, नतु स्वयमेवारोढुं शक्नुवन्ति इति तेषामाहितत्वं बोध्यम्। आरोपितेक्षुयुक्तं शकटादि वाहनमिति यावत्। **इन्द्रवाहनमिति**। ऐरावतादाविन्द्रस्य स्वयमेवारोहणान्नाहितत्वमिति भावः। यदि कदाचित् अन्येन वाहने आरोप्यते तदा आहितत्वमिन्द्रस्याप्यस्त्येव। यदा इन्द्रः स्वयमेवारोहति वाहनं, तदा प्रत्युदाहरणमिति मनसि निधायाह—**इन्द्रस्वामिकमिति**। ननु वहेः करणे ल्युटि कथमुपधादीर्घः, ञ्णित्प्रत्ययपरकत्वाभावादित्यत आह—**वहेर्ल्युटीति**।

पानं देशे। पानमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—**पानस्येति**। **उशीनरा इति**। देशविशेषे बहुवचनान्तोऽयम्। ननु पानशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षीरम्पानमिति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह—**पीयते इति**। **वा भावकरणयोः**। **इत्येवेति**। अनुवर्तत एवेत्यर्थः। भावे करणे च यः पानशब्दः तस्य उक्तविषये णो वा स्यादित्यर्थः। आदेशार्थं वचनम्। **क्षीरपानम्—क्षीरपाणमिति**। क्षीरस्य पानमिति विग्रहः। भावे

---

१ गान्धार (आधुनिककन्दाहार) देशीया इत्यर्थः।

२ शरावत्यास्तु योऽवधेः। देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः। इति पारिभाषिकः प्राच्यदेशः। शरावती च नर्मदायां संगता नरसिंहपुरमण्डले (जबलपूरप्रान्त निकटे) वर्तते।

इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । (१०५४) **वा भावकरणयोः** । ८ । ४ । १० ॥ पानस्य इत्येव । क्षीरपानम्–क्षीरपाणम् । 'गिरिनद्यादीनां वा' (वा ४९८९) गिरिनदी–गिरिणदी । चक्रनितम्बा–चक्रणितम्बा । (१०५५) **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च** । ८ । ४ । ११ ॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते माषवापिणौ । नुमि व्रीहिवापाणि । विभक्तौ माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । 'उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम्' (वा ४९९०) नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् । न तूत्तरपदस्य । किंच 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनम् इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ।

करणे वा ल्युट् । पानक्रिया पानपात्रं वेत्यर्थः । **गिरिनद्यादीनामिति** । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य उत्तरपदस्थस्य नस्य णो वेत्युपसंख्यानमित्यर्थः । गिरेर्नदीति विग्रहः । **चक्रनितम्बेति** । चक्रमिव नितम्बो यस्याः सा इति विग्रहः । **प्रातिपदिकान्त** । **पूर्वपदस्थादिति** । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **एषु स्थितस्येति** । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च विद्यमानस्येत्यर्थः । **वा स्यादिति** । 'वा भावकरणयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **प्रातिपदिकान्ते इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । **माषवापिणाविति** । माषान् वपते इति विग्रहः । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति जातावपि सुप्युपपदे णिनिः । उपपदसमासः । वापिन्शब्दस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् तदन्तनस्य णत्वमिति भावः । **नुमीति** । उदाह्रियत इति शेषः । **व्रीहिवापाणीति** । कृषीवलकुलानीति शेषः । व्रीहीन्वपन्ति इति विग्रहः । कर्मण्यण् । व्रीहिवापशब्दान्नपुंसकात् 'जश्शसोः शिः' 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। नुमो नस्य णत्वमिति भावः । **विभक्ताविति** । उदाह्रियते इति शेषः । **माषवापेणेति** । तृतीयाविभक्तिस्थत्वान्नस्य णत्वम् । **इत्यादीति** णत्वाभावपक्षे माषवापिनौ, माषवापानि, माषवापिन इत्युदाहार्यमिति भावः ।

ननु गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र ङीप्प्रत्ययप्रकृतिभूतभगिन्शब्दात्मकप्रातिपदिकान्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पः कुतो न स्यादित्यत आह—**उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वमिति** । पूर्वपदेन उत्तरपदमाक्षिप्तम् । तच्च प्रातिपदिकस्यैव विशेषणम्, नतु तदन्तस्य, नापि नुम्विभक्त्योः, असंभवादिति भावः । **नेहेति** । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति षष्ठीसमासे भगिनीशब्द उत्तरपदं, नतु तत्प्रातिपदिकं, प्रत्ययान्तत्वात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेन भगिनीशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदन्तम् ईकार एव, नतु नकारः अतो न तस्येदं पाक्षिकं णत्वमिति भावः । प्रातिपदिकस्योत्तरपदत्वविशेषणं सूत्रकारस्य संमतमित्याह—**अत एवेति** । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणादेव सूत्रकारेण कृतं नुम्ग्रहण-

'युवादेर्न'[1] (वा ४६६६) । रम्ययूना । परिपक्वानि । 'एकाजुत्तरपदे णः' (सू ३०७) । नित्यम् इत्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति सा हरिमाणी । नुमि,

---

मर्थवत् । अन्यथा तदनर्थकमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—अङ्गस्येति । 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्विधौ अङ्गस्येत्यनुवृत्तम् । तथाच झलन्तस्याजन्तस्य चाङ्गस्य क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने इत्यर्थो लभ्यते । माषवापाणीत्यत्र तु सर्वनामस्थानं प्रति माषवापशब्दोऽङ्गम् । तस्य माषवापशब्दस्य विहितो नुमागमस्तदवयव एव भवति, नतु उत्तरपदभूतवापशब्दस्यैवावयवः । तथाच उत्तरपदभूतप्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तौ नुम्ग्रहणम् । प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणाभावे तु माषवापशब्दान्तावयवस्य नुमः माषवापेति प्रातिपदिकान्तावयवत्वस्य सत्त्वात् 'प्रातिपदिकान्त' इत्येव सिद्धे नुम्ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । तदेवं प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वविशेषणे नुम्ग्रहणं लिङ्गमिति स्थितम् ।

वस्तुतस्तु नेदं लिङ्गमित्याह—किंच प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणमिति । किंचेति विशेषप्रदर्शने । 'हिवि प्रीणने' भ्वादिः, इदित्वात् नुम्, लटः शत्रादेशः । माषवापाणीत्यत्र नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वेपि प्रहिण्वन्शब्दे नुमो नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिदिकान्त' इत्यनेन णत्वविकल्पस्याप्राप्तेस्तदर्थं नुम्ग्रहणमावश्यकम् । अतः उत्तरपदत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे कथं नुम्ग्रहणं लिङ्गं स्यात् । तस्मादुत्तरपदविशेषणे भाष्यमेव शरणमिति भावः । ननु माषवापिणावित्यत्र वापिन् इति प्रातिपदिकस्य कथमुत्तरपदत्वम् 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्' इति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासप्रवृत्तेरिति चेत्, न—उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वादित्यलम् । ननु 'इवि व्याप्तौ' इदित्वान्नुम् । ल्युटि अनादेशः । प्रकृष्टमिन्वनमिति प्रादिसमासे नुमो नकारस्य णत्वविकल्पः स्यादित्यत आह—प्रेन्वनमिति ।

युवादेर्नेति । उक्तणत्वविकल्प इति शेषः । वार्तिकमिदम् । रम्ययूनेति । रम्यश्चासौ युवा चेति विग्रहः । प्रातिपदिकान्तनकारत्वात्प्राप्तिः । परिपक्वानीति । इह नुमो नकारस्य 'प्रातिपदिकान्त' इति विकल्पं बाधित्वा 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्राप्तम् । तदिह युवादित्वान्निषिध्यते । एकाजुत्तरपदे णः । अजन्तस्त्रीलिङ्गे पुनर्भूशब्दनिरूपणे व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधात् स्मर्यते । नित्यमित्युक्तमिति । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदं णत्वमिति तत्रैवोक्तमित्यर्थः । हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् 'क्विप च' इति क्विपि 'गतिकारकोपपदानाम्' इति सुबु-

[1] समस्ताः शब्दा युवादिषु, असमस्ताः क्षुभ्नादिषु इति भेदाभिप्रायेण पृथग्वार्तिकमिति स्पष्टं शेखरे । निरुक्तभेदानङ्गीकारे तु क्षुभ्नादित्वादेव सिद्धिः पाणिनिमते सर्वेषाम् ।

क्षीरपाणि। विभक्तौ, क्षीरपेण। रम्यविणा। (१०५६) कुमति च ।८।४।१३॥ कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणी। हरिकामाणि। हरिकामेण। (१०५७) पदव्यवायेऽपि। ८।४।३८॥ पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन। चतुरङ्गयोगेन। 'अतद्धित इति वाच्यम्' (वा ५०१५)। आर्द्र-

---

त्पत्तेः प्राक् समासः। नान्तत्वात् ङीप्। अत्र मान् इति प्रातिपदिकमुत्तरपदं तदन्तत्वात् नकारस्य णत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यं णत्वम्। नुमीति। उदाह्रियत इति शेषः। क्षीरपाणीति। कर्मण्युपपदे पाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः, 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः। क्षीरपशब्दाज्जश्शसोश्शिः। अजन्तलक्षणो नुम दीर्घः। तस्य नित्यं णत्वम्। विभक्ताविति। उदाह्रियत इति शेषः। क्षीरपेणेति। विभक्तिस्थत्वान्नस्य नित्यं णत्वम्। विभक्तावुदाहरणान्तरमाह—रम्यविणेति। विः पक्षी, रम्यश्चासौ विश्च तेनेति विग्रहः। नचात्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः शङ्क्यः। किमिह प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदत्वमभिमतम्, उत तृतीयाविभक्तौ परतः 'स्वादिषु' इति पदत्वम्। नाद्यः। 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। न द्वितीयः। 'स्वादिषु' इत्यनेन हि रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं लभ्यते, नतु विशब्दस्य, तृतीयाविभक्तेः समुदायादेव विधानात्। अत एव पुनर्भूणामित्यत्र नामि भूशब्दमात्रस्य पदत्वाभावात् 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाभावाण्णत्वमिति प्राञ्चः। अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पदव्यवायेऽपि' इत्यत्रानुपदमेव वक्ष्यते।

कुमति च। प्राग्वदिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यादित्यर्थः। अनेकाजुत्तरपदार्थमिदम्। हरिकामिणाविति। 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः। प्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वम्। हरिकामाणीति। अजन्तलक्षणनुमो नित्यं णत्वम्। हरिकामेणेति। विभक्तिस्थस्योदाहरणम्।

पदव्यवायेऽपि। पदेन व्यवधाने इति। पदेनेत्यनन्तरं निमित्तकार्यिणोरिति शेषः। न स्यादिति। 'न भाभूपूकमिगमि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। माषकुम्भवापेनेति। माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति षष्ठीसमासः। अत्र निमित्तकार्यिणोः षकारनकारयोः कुम्भपदेन व्यवधानात् न णत्वम्। चतुरङ्गयोगेनेति। चत्वारि अङ्गानि रथगजतुरगपदातिरूपाणि यस्य तत् चतुरङ्गं सैन्यम्, तेन योग इति विग्रहः। अत्र निमित्तकार्यिणोरङ्गपदेन व्यवधानान्न णत्वम्। उभयत्रापि कुम्भशब्दस्य अङ्गशब्दस्य च प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वं बोध्यम्।

'उत्तरपदे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते, उत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः। अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र परमवाचेत्येव तस्याः परिभाषाया उदाहरणमुक्तं भाष्ये। अत्र हि वाक्छब्दस्य उत्तरपदस्य

गोमयेण । शुष्कगोमयेण । (१०४८) **कुस्तुम्बुरूणि जातिः** ।६ ।१ । १४३॥ अत्र सुडिनपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः । (१०५९) **अपरस्पराः क्रियासातत्ये** । ६ । १ । १४४ ॥ सुडिनपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रिया—इति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । (१०६०) **गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु** । ६ । १ । १४५ ॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मि-

---

कुत्वरूपकार्यभाक्त्वमस्तीति तस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात् कुत्वं न भवति । अत एव च ‘कुमति च’ इति सूत्रे भाष्ये माषाणां कुम्भः माषकुम्भः माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवापः तेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र ‘पदव्यवायेऽपि’ इति निषेधप्रवृत्तये ‘प्रातिपदिकान्त’ इति णत्वप्रवृत्तिरुपन्यस्ता सङ्गच्छते । नचैवं सति रम्यविणा इत्यत्र वि इत्युत्तरखण्डस्य कार्यभाक्त्वाभावात् ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्याप्रवृत्तौ अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेन पदत्वात् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति णत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, पदे परे यत्पदं तेन व्यवाये णत्वं नेत्यर्थस्यैव भाष्यसंमतत्वात्। तच्च अनुपदमेव स्पष्टीभविष्यति । रम्यविणेत्यत्र च विशब्दस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वेऽपि तस्य पदपरकत्वाभावान्न णत्वनिषेधः । एतेन पुनर्भूणामित्यत्रापि णत्वं निर्बाधम् ।

अतद्धिते इति । अतद्धिते परे यत्पदं तेन व्यवधाने अयं निषेधः, नतु तद्धितपरकपदेनेत्यर्थः । **आर्द्रगोमयेणेति** । गोः पुरीषं गोमयं ‘गोश्च पुरीषे’ इति गोशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मयट् तद्धितः, तद्धितान्तप्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् । आर्द्रं गोमयमिति कर्मधारयः । यद्यपि प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गोशब्दः मयटि पदम् । तथापि तस्य तद्धितपरकतया तेन व्यवधानेऽपि रेफात्परस्य णत्वं भवत्येव, अस्मिन् प्रकरणे अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायस्य अबाधकत्वात्। **शुष्कगोमयेणेति** । षात्परस्योदाहरणम् । भाष्ये तु ‘पदान्तस्य’ इति पूर्वसूत्रात्पदग्रहणानुवृत्तिमभिप्रेत्य पदे परतः पदेन व्यवाये णत्वं नेत्याश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातम् । अथ ‘सुट् कात्पूर्वः’ इत्यतः सुडित्यनुवृत्तौ कतिचित्सूत्राणि व्याख्यातुमुपक्रमते । **कुस्तुम्बुरूणि** । **अत्रेति** । जातिविशेषे वाच्ये कुस्तुम्बुरुशब्दः ससुट्को निपात्यत इत्यर्थः । **कुस्तुम्बुरुर्धान्याकमिति** । गुल्मविशेषः प्रसिद्धः । **क्लीबत्वमतन्त्रमिति** । अविवक्षितमित्यर्थः । वचनमप्यतन्त्रमिति बोध्यम् । **कुतुम्बुरूणीति** । धान्याकजातिवाचकत्वाभावात् न सुडिति भावः । तदाह—**कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थ इति** । तुम्बुरुशब्दस्य तिन्दुकवाचकत्वे कोशो मृग्यः ।

न्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवित–इत्यादि किम् । गोः पदं गोपदम् । (१०६१) **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** । ६ । १ । १४६॥ आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रतिष्ठायाम् इति किम् । आ पदात् आपदम् । (आपदापदम्) । (१०६२) **आश्चर्यमनित्ये** । ६ । १ । १४७ ॥ अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् । (१०६३) **वर्चस्केऽवस्करः** । ६ । १ । १४८ ॥ कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः । (१०६४) **अपस्करो रथाङ्गम्** । ६ । १ । १४९ ॥ अपकरोऽन्यः । (१०६५) **विष्किरः शकुनौ वा** । ६ । १ । १५० ॥ पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तन्न[1] । भाष्यविरोधात् ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । स्पष्टम् । **गोष्पदम्** । असेविते गोष्पदशब्दस्य दुर्लभसंभवात् नञ्पूर्वकमुदाहरति—**अगोष्पदानीति** । गवां सञ्चारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडिति भावः । **गोष्पदमात्रं क्षेत्रमिति** । क्षेत्रस्याल्पप्रमाणत्वमनेन ज्ञाप्यते । अतो गोष्पदात् क्षेत्रस्याधिक्येऽपि न क्षतिः । **आस्पदं प्रतिष्ठायाम्** । **आत्मेति** । आत्मयापनं शरीरधारणं, तदर्थं यत् स्थानं तस्मिन् गम्ये सुडित्यर्थः । **आपदादापदमिति** । आ पदादिति विग्रहे अव्ययीभावे आपदमिति भवतीत्यर्थः । आपदापदमिति पाठे तु आपदमित्यस्य आपदित्यर्थः । **आश्चर्यमनित्ये** । अद्भुते गम्ये आङ्पूर्वकस्य चरेः सुट् । 'चरेराङि चागुरौ' इति यत् । अनित्यग्रहणमपनीय अद्भुते इति वक्तव्यमिति वार्तिकमभिप्रेत्याह— **अद्भुते सुडिति** । तेन आश्चर्यं नीला द्यौः, आश्चर्यमन्तरिक्षे यदबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीत्यादिसंग्रहः । अनित्ये इत्यनेन कादाचित्कतया अद्भुतं लक्ष्यत इत्युक्ते तु एतन्न सिध्येत् । **वर्चस्केऽवस्करः** । 'मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियाम ॥' इत्यमरः । **अपस्करो** । 'स्याद्रथाङ्गमपस्कर' इत्यमरः । 'चक्रं रथाङ्गम्' इति च । **विष्किरः** । विकिरतीति विकिरः । 'कॄ विक्षेपे' 'इगुपधज्ञा' इति कः । शकुनौ गम्ये सुड्वा, 'परिनिविभ्यः' इति षत्वम् । 'नगौकोवाजिविकिरविष्किरपतत्रयः' इत्यमरः ।

वा वचनेनैवेति । वृत्तिग्रन्थे 'विष्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति सूत्रपाठः । तत्र वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विष्किरः विकिर इति शकुनावेवेति नियमार्थम् । अतः शकुनेरन्यत्र उभयोरपि शब्दयोः प्रयोगो नास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये हि 'विष्किरः शकुनौ वा' इति सूत्रं पठित्वा वाग्रहणेन सुड्विकल्पः,

१ 'विकिरं वैश्वदेविकम्' विकिरं पिण्डदानं च । इत्याद्यन्यत्र प्रयोगदर्शनात् ।

(१०६६) **प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥** 'कश गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न । (१०६७) **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३॥** हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः।हरिचन्द्रो माणवकः। (१०६८) **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥** मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणु—इति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । (१०६९) **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥** ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् । (१०७०) **कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥** (ग १५३) कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु । (१०७१) **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥** एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि ।

ननु शकुनेरन्यत्र विकिरशब्दस्य प्रयोगो नेति स्थितम् । अन्यत्रापि 'विकिरं वैश्वदेविकम्' इत्यत्र दर्शनादिति भावः । **प्रतिष्कशश्च कशेः** । कशेरिति कश इत्यत्रान्वेति । तथाच कशधातोः निष्पन्नस्य कशशब्दस्य प्रतेः परस्य सुट् स्यादित्यर्थः । **कशेरेवेति** । कशधातोरेव कशाशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः । **धात्वन्तरेति**। प्रतिगतः कशां प्रतिकश इत्यत्र गमिं प्रत्येव प्रतिरुपसर्गः, नतु कशिं प्रति, 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः' इति नियमादित्यर्थः । **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** । **अमन्त्रार्थमिति** । मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । तत्सूत्रं वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते । **मस्करमस्करिणौ** । यथासंख्यमन्वयः । मस्करिग्रहणात्परिव्राजक एव मस्करिशब्दः । अन्यत्र तु मकरीत्येवेत्याहुः । **कास्तीराजस्तुन्दे** । कास्तीरशब्दः अजस्तुन्दशब्दश्च नगरे निपात्यते इत्यर्थः । **कारस्करो वृक्षः** । कारं करोतीति विग्रहः । 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः ।

---

१ कण्वस्यानादेः पुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः 'आङ्गिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम्' ऋग्वेद १–४५–३ इत्यादि मन्त्रे प्रसिद्धः। हरिश्चन्द्रो राजर्षिः प्रसिद्धः।

२ गणसूत्रमिदं न तु वार्तिकमिति शेखरे स्पष्टम्। अस्य कस्कादिगणेपाठे तु तेन सिद्धविसर्गस्य स्थाने सत्वविधानादत्र विसर्गाभावात्सत्वासिद्धिरित्यरुचिरत्र । एवं 'तद्बृहतोः' प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । इदं द्वयमपि गणसूत्रमिति शेखरटीकायां भैरवमिश्राः, तत्र आधुनिकगणपाठे, कारस्करो वृक्षः 'तद्बृहतो' इति द्वयं लभ्यते 'प्रायस्येति' तु न लभ्यते ।

पारस्करः। किष्किन्धा। 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (वा ३७१३)। तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारो बोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते। करपत्योस्तु सुट्। चोरदेवतयोः इति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः[1]। 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' (वा ३७४)। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोऽयम्।

॥ इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ॥

अथ तद्धिताधिकारप्रकरणम्। २६।

अथापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः।

(१०७२) **समर्थानां प्रथमाद्वा**। ४। १। ८२॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते। 'प्राग्दिशः–' (सू १९४७) इति यावत्। सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम्। कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्। (१०७३) **प्राग्दीव्यतोऽण्**। ४। १। ८३॥ 'तेन

पारस्करप्रभृतीनि च। पारस्कर इति। पारं करोतीति विग्रहः। पूर्ववट्टः। **किष्किन्धेति।** किं किमपि वानरसैन्यं धत्ते इति किष्किन्धा। 'आतोऽनुपसर्गे कः'। टाप्, निपातनात् किमो द्वित्वम्। मलोपः, सुट्, षत्वं च। रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते। एषामवयवार्थो न विचारणीयः। **तद्बृहतोरिति।** पारस्करादिगणसूत्रमेतत्। तद्शब्दे तकारस्यान्त्यस्याभावादाह—**तात्पूर्वमपि।** तलोपश्चेत्यत्र तकारात्पूर्वमित्यर्थः। तत् चौर्यं करोतीति विग्रहः। 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति टः। **बृहस्पतिरिति।** बृहती वाक् तस्याः पतिः इति विग्रहः। कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्विति पुंवत्त्वम्, तलोपः, सुट्। 'वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः' इति च्छन्दोगब्राह्मणम्। **प्रायस्य चित्तिचित्तयोरिति।** गणसूत्रमिदम्। प्रायस्य चित्तिः चित्तं वेति विग्रहः। 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्।' इति स्मृतिः। **वनस्पतिरिति।** वनस्य पतिरिति विग्रहः। **आकृतिगणोऽयमिति।** तेन शतात्पराणि परश्शतानीत्यादि सिद्धम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां समासाश्रयविधिप्रकरणं समाप्तम्।

तदेवं समासप्रपञ्चं निरूप्य तद्धितप्रकरणमारभते। **समर्थानां प्रथमाद्वा।** विधेयस्यादर्शनान्नायं स्वतन्त्रविधिरिति मत्वाह—**इदं पदत्रयमधिक्रियत इ-**

---

1 बृहस्पतिशब्दः 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपद्' इति सूत्रे वनस्पत्यादिगणेऽपि पाणिनिना निपातितः।

दीव्यति-' (सू १५५०) इत्यतः प्रागणधिक्रियते । **(१०७४) अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥** एभ्योऽपत्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः **(१०७५) तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥** ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । **(१०७६) किति च । ७ । २ । ११८ ॥**

ति । स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—**प्राग्दिश इति यावदिति** । 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति सूत्रम् उत्तरावधिरित्यर्थः । 'समर्थानाम्' इति निर्धारणषष्ठी । प्राथम्यं च 'तस्यापत्यम्' इत्यादितत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितत्वम् । समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितादित्यर्थः । 'समर्थात्प्रथमाद्वा' इति सुवचम् । केचित्तु बहुवचनबलादनेकसमर्थसमवाय एवास्य प्रवृत्तिः । एवंच 'प्राग्दिशः' इत्यादिषु स्वार्थिकप्रत्ययविधिषु नास्य प्रवृत्तिरिति लभ्यते इत्याहुः । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तद्धितविधीनां पदविधितया 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषयैव एकार्थीभावरूपसामर्थ्यलाभादिह समर्थग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमिति** । समर्थः पटुः शक्त इति पर्यायाः । शक्तत्वं च कार्योत्पादनयोग्यत्वम् । शब्दस्य च कार्यमर्थप्रतिपादनमेव । तच्छक्तत्वं च कृतेष्वेव संधिकार्येषु संभवति । तथाच कृतसन्धिकार्यत्वमेव सामर्थ्यमिह पर्यवस्यति । तदाह—**कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावदिति** ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' इति सूत्रस्थदीव्यतिशब्दैकदेशस्यानुकरणमिह दीव्यच्छब्दः । तेन च तद्घटितं तत्सूत्रं लक्ष्यते । तदाह—**तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते इति** । तथाच तस्यापत्यमित्याद्युत्तरसूत्रेषु केवलमर्थनिर्देशपरेषु विधेयप्रत्ययविशेषासंयुक्तेषु किं भवतीत्याकाङ्क्षायामणित्युपतिष्ठत इति लभ्यते । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थात्प्रथमात्' इति प्रकृतिविशेषो लभ्यते । यत्र तु विधेयः प्रत्ययविशेषः श्रूयते तत्राणिति नोपतिष्ठते, अणित्यस्यौत्सर्गिकतया वैशेषिकेण इञादिना बाधात् । **अश्वपत्यादिभ्यश्च** । चकारात् 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यनुकृष्यते । तदाह—**एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति** । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । 'झयः' इति टच् तु न, तस्य पाक्षिकत्वात् । प्राग्दीव्यतः भवाः प्राग्दीव्यतीयाः । वृद्धाच्छः । 'अव्ययात्त्यप्' इति तु न, अव्ययीभावस्याव्ययत्वे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनम्' इति परिगणनात् । अत एव 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यपि न भवति । ननु 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**वक्ष्यमाणस्येति** । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति वक्ष्यमाणस्य पत्युत्तरपदत्वप्रयुक्तण्यप्रत्ययस्य बाधनार्थमित्यर्थः । **तद्धितेष्वचामादेः** । 'अचो ञ्णिति' इत्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । अचामिति निर्धारणषष्ठी । तदाह—

ञिति किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्याद्याश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्रः' इति तु प्रामादिकमेव । (१०७९) दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ।४।१।८५ ॥ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । 'यमाच्च' इति काशिकायाम् । याम्यः । 'पृथिव्या ञाञौ' (वा २५५४) । पार्थिवा पार्थिवी । 'देवाद्यञञौ' (वा २५५५) । दैव्यम्-दैवम् । 'बहिषष्टिलोपो यञ् च' (वा २५५६) बाह्यः । 'ईकक्च' (वा २५५७) बाहीकः । 'स्थाम्नोऽकारः' (वा २५५९) । अश्वत्थामा ।

ञितीति । किति च । तथेति । अचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । इदं सूत्रं प्रकृतानुपयुक्तमपि व्याख्यासौकर्याय इहोपन्यस्तम् । अपत्यादीति । आदिना समूहाद्यर्थसंग्रहः । आश्वपतमिति । अश्वपतेरणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति इकारलोपः । गाणपतमिति । अश्वपत्यादिषु गणपतिशब्दः पठित इति भावः । गाणपत्य इति । गणपतिर्देवता अस्य मन्त्रस्येति विग्रहः । प्रामादिकमेवेति । प्रमादादायातमित्यर्थः । गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिगणे पाठस्य वृत्तौ दर्शनादिति भावः ।

दित्यदित्यादित्य । दित्यादिभ्य इति । दिति, अदिति, आदित्य एतेभ्य इत्यर्थः । पत्युत्तरपदादिति । पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मादिति विग्रहः । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अणोऽपवाद इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । दैत्य इति । दितेरपत्यमिति विग्रहः । दितेर्ण्यप्रत्ययः । 'चुटू' इति णकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । अदितेः आदित्यस्य वेति । अपत्यादीति शेषः । आदित्य इति । जाताद्यर्थे ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे आदित्य इति रूपम् । आदित्यशब्दात् ण्ये आदिवृद्धौ यस्येति च' इति लोपे 'यणो मयः' इति पूर्वयकारस्य द्वित्वे सति 'हलो यमाम्' इत्याद्ययकारस्य लोपे द्वियकारं रूपम् । द्वित्वाभावे लोपे चासति द्वियकारमेव । असति द्वित्वे यकारलोपे च सत्येकयकारं रूपम् । अनपत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपो न । अदितेरपत्ये ण्ये आदित्यशब्दात्पुनरपत्ये ण्ये 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । प्राजापत्य इति । पत्युत्तरपदात् प्रजापतिशब्दात ण्ये आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः । दैतेया इति त्वसाध्वेव।

---

१ उत्तरपदग्रहणात्परमप्रजापत्यादिशब्दान्न भवति । नह्यत्र पतिशब्द उत्तरपदं किन्तु प्रजापतिशब्द इति ।

२ दैतेयः, आदितेयः इति दित्यदितिशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यां 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि बोध्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ङीषन्ताद्ण्य इति प्राचीनाः । अन्नमते क्तिजन्तात् 'कृदिकारा'दिति ङीष् ।

पृषोदरादित्वात्सस्य तः। 'भवार्थे तु[1] लुग्वाच्यः' (वा २८८२)। अश्वत्थामा। 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः' (वा २५६०)। बाह्वादीञोऽपवादः। उडुलोमाः। उडुलोमान्। बहुषु किम्। औडुलोमिः। 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्'। (वा २५६१)। गव्यम्। अजादिप्रसङ्गे किम्। गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्, गो-

---

साधुत्वश्रद्धाजाड्ये तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम्। **काशिकायामिति**। भाष्ये त्विदं न दृश्यत इति भावः। **याम्य इति**। यमस्यापत्यादीति विग्रहः।

पृथिव्या ञाञाविति। ञश्च, अञ् च वक्तव्यावित्यर्थः। **पार्थिवेति**। पृथिव्या अपत्यादीति विग्रहः। ञप्रत्यये 'चुटू' इति ञकार इत्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति लोपः। स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्। **पार्थिवीति**। अञि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। ञप्रत्ययस्यैव विधौ ङीप् न स्यात्। अञ एव विधौ टाप् न स्यात्। तस्मादुभयविधिः। एतत्सूचनाय स्त्रीलिङ्गोदाहरणमिति बोध्यम्। **देवादिति**। देवशब्दात् यञ् अञ् च प्रत्ययौ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्तव्यावित्यर्थः। **दैव्यम् दैवमिति**। देवस्यापत्यादीति विग्रहः। यञि अञि च आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः। **बहिष इति**। बहिस् इति सकारान्तमव्ययम्। तस्मात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञ्, प्रकृतेः टिलोपश्चेति वक्तव्य मित्यर्थः। **बाह्य इति**। बहिर्भवः इत्यादिविग्रहः। यञि टिलोपे आदिवृद्धिः। अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह टिलोपविधानम्। तेन आराद्भवः आरातीयः इत्यादि सिध्यति। **ईकक् चेति**। बहिष ईकक् च स्यात् प्रकृतेष्टिलोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः। **बाहीक इति**। बहिष ईककि टिलोपे 'किति च' इत्यादिवृद्धिः। **स्थाम्न इति**। स्थामन्शब्दात् अकारप्रत्ययः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वाच्य इत्यर्थः। अणोऽपवादः। **अश्वत्थाम इति**। अश्वस्येव स्थामा स्थितिर्यस्येति विग्रहः। अश्वत्थाम्नोऽपत्यं, तत्र जातः, इत्यादिः विग्रहः। प्रत्ययविधित्वेऽपि भाष्ये उदाहरणात् तदन्तविधिः। अश्वस्थामन्शब्दादकारप्रत्यये 'नस्तद्धित' इति टिलोपः। अणि तु आदिवृद्धिः स्यात्। ननु उदः परत्वाभावात्कथमिह सकारस्य थकार इत्यत आह—**पृषोदरादित्वादिति**। **भवार्थे तु लुग्वाच्य इति**। अकारप्रत्ययस्येति शेषः। **लोम्न इति**। लोमन्शब्दाद्बहुषु अपत्येषु वाच्येषु अकारप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। **बाह्वादीञ इति**। बाह्वादित्वप्रयुक्तस्य इञोऽपवाद इत्यर्थः। **उडुलोमा इति**। उडूनि नक्षत्राणीव लोमानि यस्य सः उडुलोमा, तस्यापत्यमिति विग्रहः। केवलस्य लोम्नः

---

१ लुग् वक्ष्यते इति शेखरसंमतः पाठः। 'अन्तः पूर्वपदाट्ठञ्' ४-३ ६० इति सूत्रे 'स्थाम्नो लुगजिनात्तथा' इति वार्तिकाशयप्रदर्शनमिदम्। अजिनशब्दे स्थामन् शब्दे च तदन्तविधिरिष्यते इति कैयटः। तत्र अजिनान्तोदाहरणं कृष्णाजिने भवः कृष्णाजिनः। सिंहाजिन इति।

मयम्। (१०७८) उत्सादिभ्योऽञ्। ४। १। ८६॥ औत्सः। 'अग्निकलि-भ्यां ढग्वक्तव्यः' (वा २६८६)। अग्नेरपत्यादि आग्नेयम्। कालेयम्।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः।

अथापत्याधिकारप्रकरणम्।

(१०७९) स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। ४। १। ८७॥ 'धान्यानां भवने–' (सू १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः पौंस्नः। वत्यर्थे न। 'स्त्री पुंवच्च' (सू ६३२) इति ज्ञापकात्। स्त्रीवत् पुंवत्। (१०८०) द्विगोर्लुगनपत्ये। ४। १। ८८॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिर-

---

अपत्ययोगासंभवात्प्रत्ययविधित्वेऽपि तदन्तविधिः। अकारप्रत्यये सति 'नस्त-द्धिते' इति टिलोपः। **औडुलोमिरिति**। उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः। अ-त्रापत्यबहुत्वाभावादकारप्रत्ययो न। किंतु बाह्वादित्वादिञि टिलोप इति भावः।

सर्वत्र गोरिति। लोम्नोऽपत्येष्विति पूर्ववार्तिकादपत्यग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम्। अपत्ये तदन्येषु च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे सति यत्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। **गव्यमिति**। गवि भवं गोरागतमित्यादि वि-ग्रहः। अणपवादो यत्। **गोरूप्यम्–गोमयमिति**। 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतर-स्याम्' इति रूप्य इत्यर्थः। 'मयड्वैतयोः' इति रूप्यमयटौ। हलादित्वान्नैतयो-र्यत्प्रत्ययो बाधक इति भावः। **उत्सादिभ्योऽञ्**। प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति शेषः। अणिञाद्यपवादः। 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः' इति वार्तिकं पठितम्। दृष्टं सामेत्यर्थे ततोऽन्येष्वप्यर्थेषु ढग्वक्तव्य इत्यर्थः। तत्र सर्व-त्रेति त्यक्त्वा लाघवात्प्राग्दीव्यतीयेष्वेवेदं वार्तिकं पठति–**अग्निकलिभ्यामिति**। **अपत्यादीति**। अग्निर्देवता अस्य इत्यादिसंग्रहः। **आग्नेयम् कालेयमिति**। ढकि एयादेशे किरवादादिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपः।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः।

अथापत्याधिकारो निरूप्यते। **स्त्रीपुंसाभ्याम्**। भवनशब्देन 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' इति सूत्रं विवक्षितम्। प्राग्दीव्यतः इत्यतः प्रागित्यनुवृत्तम्। तदाह—**धान्यानामिति**। **स्त्रीपुंसाभ्यामिति**। 'अचतुर' इत्यच्। स्त्रीश-ब्दात् पुंस्शब्दाच्चेत्यर्थः। **स्त्रैण इति**। स्त्रिया अपत्यम् स्त्रीषु भवः, स्त्रीणां समूहः इत्यादिविग्रहः। नञ्, वृद्धिः, णत्वम्। **पौंस्न इति**। पुंसोऽपत्यम्, पुंसि भवः, पुंसां समूहः इत्यादिविग्रहः। पुंस्शब्दात् स्नञि 'स्वादिषु' इति पदत्वात्सं-योगान्तलोपः, आदिवृद्धिः। प्रत्ययसकारस्तु श्रूयते, उभाभ्यामपि नञ्प्रत्ययस्यैव विधौ तु पुंसः सकारस्य संयोगान्तलोपे पुंनः इति स्यादिति भावः। **वत्यर्थे नेति**।

नपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः द्विगोर्निमित्तम् इति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । (१०८१)

'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययो वक्ष्यते । तस्यार्थे स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ न भवत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—'**स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकादिति** । अन्यथा पुंवदिति निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । न च पुंवदिति निर्देशः पुंस्शब्दाद्वत्यर्थे स्नञभावं ज्ञापयेत्, नतु स्त्रीशब्दान्नञभावमपीति वाच्यम्, नञ्स्नञोरेकसूत्रोपात्ततया वत्यर्थे स्नञभावे ज्ञापिते सति स्त्रीशब्दान्नञभावस्यापि लाभात् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तदुक्तं भाष्ये 'योगापेक्षं ज्ञापकम्' इति ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोरिति हेतुत्वसंबन्धे षष्ठी । लुक्श्रवणात् प्रत्ययस्येत्युपस्थितम्, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात् । तथाच द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगिति लभ्यते । द्विगुनिमित्तश्च प्रत्ययः तद्धित एव भवति, तद्धितार्थे विषये तद्विधानात् । ततश्च द्विगुनिमित्तस्य तद्धितस्येति लभ्यते । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्राग्दीव्यतीयत्वं तद्धितविशेषणम् । 'गोत्रेऽलुगचि' इत्युत्तरसूत्रे अचीति सप्तम्यन्तस्य गोत्रविशेषणतया तदादिविधिः । अजादावित्यर्थकमचीति पदमिहापकृष्यते । तच्च षष्ठ्या विपरिणतं तद्धितविशेषणम् । तदाह—**द्विगोर्निमित्तमित्यादिना** । **पञ्चकपाल इति** । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण्, तद्धितार्थे द्विगुः, अणो लुक् । प्रत्ययलक्षणाभावान्नादिवृद्धिः । **पञ्चकपालस्येदमिति** । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यर्थे अणि विवक्षिते द्विगुसमासे अणो लुकि निष्पन्नात् पञ्चकपालशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि आदिवृद्धौ पाञ्चकपालमित्यत्राणो लुङ्न भवति, अणो द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः । **पञ्चगर्गरूप्यमिति** । पञ्चभ्यो गर्गेभ्यः आगतमित्यर्थे 'हेतुमनुष्येभ्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासनिमित्तत्वेऽपि अजादित्वाभावात् न लुगिति भावः । **द्वैमित्रिरिति** । अत्र 'अत इञ्' इति इञोऽपत्यार्थकत्वान्न लुगिति भावः । न च तिस्रो विद्या अधीयान त्रैविद्य इत्यत्राप्यणो लुक् स्यादिति वाच्यम्, व्यवयवा विद्या त्रिविद्या । शाकपार्थिवादिः।

1 पञ्चकपाल्यां संस्कृतमिति विग्रहे तत्राऽणो द्विगुनिमित्तत्वाभावेन लुकोऽप्राप्त्या पाञ्चकपालमितिरूपस्य प्राप्तावपि तत्र अविरविकन्यायेन पञ्चकपालीशब्दः प्रत्ययप्रयोजक एव न भवति, किन्तु पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहे तद्धितार्थे समास एव प्रत्ययोत्पादक इति भाष्ये स्पष्टम् । अविरविकन्यायस्य चायमर्थः । अवेर्मांसमिति विग्रहे अविकशब्दादेव प्रत्ययोत्पत्त्याऽऽविकमित्येव भवति न तु अविशब्दात्प्रत्ययोत्पत्त्याऽऽवमिति । तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८६ ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्या- लुक्स्यात् । गर्गाणां छात्राः । 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७) (१०८२) **आपत्य- स्य च तद्धितेऽनाति । ६ । ४ । १५१ ॥** हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे, न त्वाकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्यः आगतं गर्गरूप्यम् । (१०८३) **यूनि लुक् ।**

त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति विग्रहे त्रिविद्याशब्दादणो द्विगुनिमित्तत्वाभावात् । प्राग्दीव्यतीयस्येति किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ।

गोत्रेऽलुगचि । अलुगिति च्छेदः । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिका- राच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लब्धम् । अचीति तद्विशेषणं तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी । तदाह—**अजादावित्यादिना । गोत्रप्रत्यय- स्येति ।** गोत्रार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लब्धम् । **गर्गाणां छात्रा इति ।** वक्ष्यमाणोदाहरणविग्रहप्रदर्शनमिदम् । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ् । गर्गस्य गोत्रापत्यानीति बहुत्वविवक्षायां यञि कृते तस्य 'यञञोश्च' इति लुकि गर्गा इति भवति । **वृद्धाच्छ इति ।** गार्ग्यशब्दा- दुक्तेऽर्थे छप्रत्यय इत्यर्थः । छस्य ईयादेशः, तस्मिन्भविष्यति अजादौ परे 'यञ- ञोश्च' इति प्राप्तो लुङ् न भवति । तथाच गार्ग्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इति यञोऽकारस्य लोपे गार्ग्य् ईय इति स्थिते परिशिष्टस्य यञो यकारस्य लोपमाह— **आपत्यस्य च ।** अनातीति च्छेदः । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनु- वर्तते । 'सूर्यतिष्य' इत्यतो य इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'हलस्तद्धितस्य' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तदाह—**हलः परस्यापत्ययकारस्येति ।** अ- पत्यार्थकयकारस्येत्यर्थः । यञो लुकि तु आदिवृद्धिर्न स्यादिति भावः । अल्लोप- स्याभीयत्वेऽपि नासिद्धत्वम्, आरम्भसामर्थ्यात् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलो- पस्यात्र प्रसक्तावपि न्याय्यत्वादिदमेव भवति । **गर्गीयमिति ।** 'तस्मै हितम्' इति गार्ग्यशब्दाच्छः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् तस्मिन्परे 'यञञोश्च' इति यञो लुग्भवत्येवेति नादिवृद्धिरिति भावः । **गर्गरूप्यमिति ।** 'हेतुमनुष्येभ्यः'

---

१ यद्यपि अपत्याधिकाराद्बहिः लौकिकं गोत्रं गृह्यते इति 'यूनिलुक्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टं, तथापीह 'यूनिलुक्' इति सूत्रसाहचर्याच्छास्त्रीयसंज्ञैव गृह्यते इति स्पष्टं शेखरे ।

२ 'तद्राजस्य बहुषु' इति प्रकरणीय 'यञञोश्च' २-४-६४ इत्यादिसूत्र- प्राप्तस्य लुकोऽयं निषेधः । अयं च निषेधः तत्रैव द्वितीयस्य चतुर्थपादे तु न कृतः 'प्राग्दीव्यतोऽण् ४-१-८३ इत्यतः प्राग्दीव्यत इत्यनुवर्त्य प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु इत्यर्थलाभासंभवात् ।

४ । १ । ९० ॥ अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिञ् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । (१०८४) पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू ११२१) इत्यण् । तस्मात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ् ।

इति रूप्यप्रत्ययः । तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वेऽप्यजादित्वाभावात्तस्मिन्परे यञः अलुङ्न । यदि तु अजादौ प्राग्दीव्यतीये परे इति व्याख्यायेत, तर्हि गार्ग्यशब्दाच्छे तस्य ईयादेशे कृते अलुग्विधिः प्रवर्तेत, नतु ततः प्राक् । एवंच छप्रवृत्तेः प्राक् 'यञञोश्च' इति यञो लुकि कृते आदिवृद्धेर्निवृत्तौ गर्गशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततः छो न स्यात् । अणि सति गार्गाः छात्राः इत्येव स्यात् । अजादौ प्रत्यये विवक्षिते इति व्याख्याने तु छप्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव यञि अलुग्विधेः प्रवृत्तौ यञन्तस्य वृद्धत्वात् छो निर्बाधः । यलोपविधौ आपत्यस्येति किम्, संकाशेन निर्वृत्तं नगरं साङ्काश्यं 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः' ततो भवार्थे 'धन्वयोपधात्' इति वुञ् । सांकाश्यकः । तद्धिते किम्, गार्ग्ये गार्ग्ययोः । अनातीति किम्, गार्ग्यायणः ।

यूनि लुक् । प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययाधिकाराच्च प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति लभ्यते । अचीति प्रत्ययविशेषणं, तदादिविधिः । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी । तदाह—**अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते इति । युवप्रत्ययस्येति** । युवार्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः । लुकः प्रत्ययादर्शनत्वात् प्रत्ययस्येति लभ्यत इति भावः । ननु ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिरिति कथम् 'अत इञ्' इति इञः प्राप्तेरित्यत आह—**वक्ष्यमाण इति** । 'प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्' इत्यनेनेति शेषः । आयन्नादेशे ग्लुचुकायनिरिति रूपमिति भावः । **तत इति** । ग्लुचुकायनेरपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इति लोपे ग्लौचुकायन इति रूपमित्यर्थः । **तस्येति** । ग्लौचुकायनस्य छात्र इत्यर्थे तस्येदमित्यणि युवापत्याणो लुकि ग्लौचुकायन इत्येव रूपमित्यर्थः । ननु युवापत्याणः 'यस्येति च' इति लोपेनैव छात्रार्थे ग्लौचुकायन इति रूपसिद्धेस्तस्य लुग्विधिरनर्थक इत्यत आह—**अणो लुकीति** । छात्रार्थकछप्रवृत्तेः प्रागेव युवप्रत्ययस्याणो लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तौ ग्लुचुकायनिशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छो न भवति । युवप्रत्ययस्य लुगभावे तु वृद्धत्वात् छः स्यात् । एतदर्थमेव युवप्रत्ययस्य लुग्विधानमित्यर्थः। स्थितस्त्वाचातुर्थिको युवप्रत्ययलुक् । तत्प्रसङ्गाद्द्वैतीयीको युवप्रत्ययलुगनुक्रम्यते ।

पैलादिभ्यश्च । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो यूनि लुक् इत्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुगिति** । अजादिप्रत्यये अविवक्षितेऽपि प्राप्त्यर्थमिदम् । **पीलाया इति** । पीलाया गोत्रापत्यमित्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकं बाधित्वा

तस्य लुक्। पैलः पिता पुत्रश्च। 'तद्राजाच्चाणः' (म २१) 'अङ्गमगध' इत्यणन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञो लुक्। आङ्गः पिता पुत्रश्च। **(१०८५) इञः प्राचाम्। २। ४। ६०॥** गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्य अपत्यम्। 'अत इञ्' (सू १०९५) 'यञिञोश्च' (सू ११०३) इति फक्। पान्नागारिः पिता पुत्रश्च। प्राचाम्। किम्। दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः। **(१०८६) न तौल्वलिभ्यः। २। ४। ६१॥** तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्, पूर्वेण प्राप्तः। तुल्वलः। तत इञि फक्। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः। **(१०८७) फक्फिञोरन्यतरस्याम्। ४। १। ९१॥** 'यूनि लुक्' (सू१०८३) इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम्। कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः-कात्यायनीयाः। यस्कस्यापत्यं यास्कः

'पीलाया वा' इत्यणित्यर्थः। **तस्मादिति**। पैलस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् 'अणो द्व्यचः' इति फिञ् इत्यर्थः। पीलाया गोत्रापत्यस्यापत्यं पीलाया युवापत्यमिति पर्यवस्यति। **तस्येति**। तस्य युवार्थकफिञ्प्रत्ययस्य अनेन लुगित्यर्थः। पीलाया गोत्रापत्ये युवापत्ये च पैलशब्द इत्याह—**पैलः पिता पुत्रश्चेति**। यूनः पिता युवा चेत्यर्थः। 'तद्राजाच्चाणः' इति पैलादिगणसूत्रम्। तद्राजप्रत्ययात्परस्य युवप्रत्ययस्याणो लुगित्यर्थः। **अङ्गमगधेति**। अङ्गशब्दो देशविशेषे। तस्य राजा आङ्गः। तस्य गोत्रापत्यमप्याङ्गः। 'अङ्गमगध' इत्यण्। तस्यापत्यं युवाप्याङ्ग एव। 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्। तस्यानेन लुक्। **इञः प्राचाम्**। इञ इति पञ्चमी। प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो यूनि लुगित्यनुवर्तते। इञन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। अर्थादिञो गोत्रार्थकत्वं लभ्यते। तदाह—**गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुगिति**। प्राचाम् इति गोत्रविशेषणम्, न तु विकल्पार्थम् व्याख्यानात्। तदाह—**तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति**। प्राग्देशीयमित्यर्थः। **पन्नागारस्येति**। प्राग्देशे पन्नागारो नाम कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति इञि पान्नागारिः। पान्नागारेरपत्यं युवेत्यर्थे पान्नागारिशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फक्। तस्यानेन लुक्। एवंच पन्नागारस्य गोत्रापत्ये युवापत्ये च पान्नागारिरित्येव रूपमित्यर्थः। **प्राचां किमिति**। गोत्रविशेषणं किमर्थमित्यर्थः। **दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्र इति**। दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्। तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः। 'यञिञोश्च इति फक्। तस्य लुक् न भवति, दाक्षिशब्दस्य प्राग्देशीयगोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावेन न युवप्रत्ययस्य फकः प्राग्देशीयगोत्रार्थकादिञः परत्वम्।

न तौल्वलिभ्यः। बहुवचनात्तौल्वल्यादीनां ग्रहणमित्याह—**तौल्वल्यादिभ्यः परस्येति**। **पूर्वेणेति**। 'इञः प्राचाम्' इत्यनेन प्राप्तो लुगनेन प्रतिषिध्यत इत्यर्थः। **तुल्वल इति**। तुल्वलो नाम प्राच्यः कश्चित्। तस्य गोत्रा-

शिवाद्यण्। तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः। 'अणो द्व्यचः' (सू ११८०) इति फिञ्। तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः। (१०८८) **तस्यापत्यम्।** ४।१।९२॥ षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया

पत्यं तौल्वलिः। अत इञ्। तस्यापत्यं युवा तौल्वलायनः। 'यञिञोश्च' इति फक्। 'इञः प्राचाम्' इति लुङ्नेत्यर्थः।

अथ प्रकृतं चातुर्थिकं लुग्विधिमनुसरति। **फक्फिञोरन्यतरस्याम्।** **यूनीत्येवेति।** 'यूनि लुक्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तत इत्यर्थः। 'यूनि लुक्' इत्युक्तो लुक् फक्फिञोर्वा स्यादित्यर्थः। तदाह—**पूर्वेणेति।** **कात्यायनस्येति।** कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। तस्यापत्यं युवा कात्यायनः। 'यञिञोश्च' इति फक्। कात्यायनस्य छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः। ईयादेशः। अत्र छात्रार्थकच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफको लुकि सति, कात्य ईय इति स्थिते 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'आपत्यस्य च' इति यलोपे कातीया इति रूपम्। फको लुगभावे तु कात्यायनीया इति रूपमित्यर्थः। **यस्कस्येति।** यस्कस्य गोत्रापत्यमित्यर्थे 'अत इञ्' इति इञपवादः शिवाद्यणित्यर्थः। **तस्येति।** यास्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'अणो द्व्यचः' इति फिञि आयन्नादेशे यास्कायनिरिति रूपमित्यर्थः। **तस्य छात्रा इति।** यास्कायनेः छात्राः इत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यनुवृत्तौ 'वृद्धाच्छः' इति छः। तस्य ईयादेशः। यास्कायनीया इति रूपम्। अत्र छात्रार्थकच्छप्रत्यये विवक्षिते युवार्थकफिञो लुकि 'यस्येति च' इति अकारलोपे यास्कीया इति रूपमित्यर्थः।

तस्यापत्यम्। तद्धिता इति, प्रत्ययः, परश्च इति चाधिकृतम्। तच्छब्दः सर्वनामतया बुद्धिस्थपरामर्शित्वादुपग्वादिसर्वविशेषवाचकः। तस्य उपग्वादेरपत्यमित्यर्थे तद्धिताः प्रत्ययाः परे भवन्तीति लभ्यते। कस्मात्परे प्रत्यया भवन्तीत्याकाङ्क्षायां 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात् प्रथमोच्चारितात्समर्थात्तच्छब्दलभ्योपग्वादेरिति लभ्यते। प्रातिपदिकादित्यधिकृतम्। 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति तरप्तमप्तनेषु तद्धितेषु परतः सप्तम्या अलुग्विधानात्सुपस्तद्धितोत्पत्तिर्ज्ञापितत्वात् सुप्शिरस्कात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते। सुप् चेह तस्येति प्रथमोच्चारिते पदे उपस्थितत्वात् षष्ठ्येव गृह्यते। ततश्च षष्ठ्यन्तादिति फलति। सामर्थ्यं कृतसंधिकार्यत्वमित्युक्तमेव। तदाह—**षष्ठ्यन्तात्कृतसंधेरिति।** 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषया लब्धमाह—**समर्थादिति।** विशिष्टैकार्थप्रतिपादकादित्यर्थः। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या तद्धितविधीनां पदविधित्वादिति भावः। **उक्ता इति।** 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्याद्या औत्सर्गिका इत्यर्थः। **वक्ष्यमाणाश्चेति** 'अत इञ्' इत्याद्या वैशेषिका इत्यर्थः। **वा स्युरिति।** 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकृतत्वादिति भावः। 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति उत्तरसूत्रव्याख्यावसरे अपत्यशब्दो व्याख्यास्यते।

वा ण्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते। 'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत्। उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्।' (वा

औपगव इति। उपगोरणि आदिवृद्धिः। ओर्गुणः। अवादेशः। अत्र प्रकृत्यैव उपगोर्लाभात् अपत्यमेव प्रत्ययार्थ इति स्थितिः। ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः स्यात्, ओर्गुणस्य पशव्य इत्यादौ चरितार्थत्वात्। कृते च गुणे अवादेशे सति 'अत उपधायाः इति वृद्धिर्दुर्निवारा। त्वष्टुरपत्यं त्वाष्ट्रः, मघवतोऽपत्यं माघवतः इत्यादौ गुणाप्रसक्त्या अन्त्योपधावृद्ध्योर्निर्बाधत्वाच्च। नच परत्वादादिवृद्धौ अन्त्योपधावृद्धी बाध्येते इति वाच्यम्, विप्रतिषेधे हि परस्य पूर्वबाधकता। नचेह विप्रतिषेधोऽस्ति, देशभेदेनोभयसंभवात्। नाप्यन्त्योपधावृद्ध्योरपवादः आदिवृद्धिरिति वक्तुं शक्यम्, सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुतः इत्यादौ अन्त्योपधावृद्ध्योरप्राप्तयोरप्यादिवृद्धेः प्रवृत्तेः। तस्मादादिवृद्धिस्थले अन्त्योपधावृद्धी स्यातामित्यत आह—**आदिवृद्धिरिति**। 'अचो ञ्णिति' इत्यन्त्यवृद्धिम् 'अत उपधायाः' इत्युपधावृद्धिं च आदिवृद्धिर्बाधते इत्यर्थः। पुष्करसदोऽपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञ्, 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयोः पदयोरादिवृद्धिः। पुष्करसद्शब्दस्य अनुशतिकादौ पाठात्। तत्र यद्यादिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी न बाधेत, तदा आदिवृद्ध्या उपधावृद्ध्या च पौष्करसादेः सिद्धत्वात् अनुशतिकादौ पुष्करसच्छब्दपाठोऽनर्थकः स्यात्। अतस्तक्रकौण्डिन्यन्यायात् सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति इति विज्ञायत इति भाष्ये स्पष्टम्।

तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यादि। श्लोकवार्तिकमिदम्। तत्र प्रथमचरणस्यायमर्थः—तस्येदमिति विहितः अण् अपत्येऽर्थेऽपि भवति, इदमर्थे तस्याप्यन्तर्भावात्। अतस्तस्यापत्यमित्यणविधानं व्यर्थमित्याक्षेपः। नच 'अत इञ्' इत्याद्युत्तरसूत्रार्थं 'तस्यापत्यम्' इत्यावश्यकमिति वाच्यम्। एवं हि सति 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकमेव सूत्रमस्तु। तथा च 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रकरणं व्यर्थमित्याक्षेपः पर्यवस्यति। अत्र समाधत्ते—**बाधनार्थं कृतं भवेदिति**। 'तस्येदम्' इत्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छः अपत्ये प्राप्तः, तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रं कृतमित्यर्थः। ननु 'वृद्धाच्छः' इति सूत्रं शेषाधिकारस्थम्, अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तेभ्योऽन्यः शेषः। तथाच अपत्यार्थस्य शेषाधिकारस्थत्वाभावात् तस्मात्तत्र छप्रत्ययस्याप्रसक्तेस्तद्बाधनार्थत्वं 'तस्यापत्यम्' इत्यस्य कथमित्यत आह—**उत्सर्गः शेष एवासाविति**। उत्सृज्यते अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिभ्यो वियुज्यत इत्युत्सर्गः। कर्मणि घञ्। अदन्त-बाह्वादिभिन्नप्रकृतिसंबद्धः अपत्यार्थोऽसौ शेषो भवत्येवेत्यर्थः। आक्षेप्तुर्हि 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकसूत्रमभिमतम्। विनियुक्तादन्यः शेषः। अदन्त-बाह्वादिप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थ एव विनियुक्तः। न तु तद्भिन्नप्रकृतिसंयुक्तापत्यार्थोऽपि। ततश्च तस्य शेषत्वात्तस्मिन्नपत्ये छस्य प्रसक्तत्वात् तद्बाधनार्थं 'तस्यापत्यम्'

२९८१—२९८४) योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह ।

इति पृथक्सूत्रम् । सति चास्मिन् पृथक्सूत्रे प्रकृतिसामान्यसंयुक्तापत्यार्थस्योपयुक्तत्वादशेषत्वाच्छस्य न प्राप्तिरित्यप्राप्तिसंपादनद्वारा छबाधकत्वं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रस्य सिद्धम् । अयमप्राप्तबाध इत्युच्यते । नन्वेवमपि उपगोरपत्यमित्यत्र उपगोरवृद्धत्वात् छस्य नैव प्रसक्तिरिति किं पृथक्सूत्रेणेत्यत आह—**वृद्धान्यस्य प्रयोजनमिति** । भानोरपत्यं **भानवः** इत्यादौ यानि भान्वादिप्रातिपदिकानि वृद्धानि, यानि उपग्वादिप्रातिपदिकानि नामधेयत्वाद् वृद्धानि, तेभ्यः छप्रत्ययबाधनार्थं 'तस्यापत्यम्' इति पृथक्सूत्रमित्यर्थः । ननु 'तस्येदम्' इत्यणि इदन्त्वेन बोधः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि तु अपत्यत्वेन बोध इति शाब्दबोधे वैलक्षण्यसत्त्वात्, 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्याक्षेप एवायमनुपपन्न इति चेत् न—एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्येन 'तस्येदम्' इति इदंशब्देन अपत्यस्य इदंत्वेन ग्रहणाभावविज्ञानात् । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति त्वार्षत्वान्न दुष्टमित्यास्तां तावत् ।

कृतसन्धेः किमिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणलब्धं कृतसन्धेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । **सौत्थितिरिति**। सु शोभनः उत्थितः सूत्थितः । प्रादिसमासे सवर्णदीर्घः सूत्थितस्यापत्यं सौत्थितिः, अत इञ्, सुब्लुक्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । कृतसंधेरित्यभावे तु सु उत्थित इत्यस्यामेव दशायां सवर्णदीर्घात्परत्वादादिवृद्धौ कृतायामावादेशे सावुत्थितिरिति स्यादिति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृते तदुत्तरमेव इञ्प्रत्यय उचितः, परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च संधेः प्राक् तद्धितोत्पत्तेरप्रसक्तेः कृतसंधेरिति व्यर्थमेवेत्यत आह—**अकृतेति** । अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यपवादभूतया अकृतव्यूहपरिभाषया । संधेः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् । ततश्च आदिवृद्ध्यपेक्षया अन्तरङ्गोऽपि सवर्णदीर्घः अकृतव्यूहपरिभाषया आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते । एवंच सवर्णदीर्घात्प्रागेवादिवृद्धौ आवादेशे सावुत्थितिरिति स्यादित्यर्थः । नच इञि सति कृते सवर्णदीर्घे ऊकारस्य जायमानया वृद्ध्या सवर्णदीर्घनिमित्तस्य कस्यचिद्विनाशाभावादकृतव्यूह-

१ अयुक्तमेतत्समाधानं, 'शेषे' इति सूत्रभाष्ये इदं विशेषा ह्येते अपत्यं, निवासः, समूह इत्युक्त्या, अपत्यादीनामपि इदंत्वेन ग्रहणात् । सिद्धान्ते तु अपत्यादीनामिदमर्थत्वेऽपि शेषत्वाभावादपत्यार्थे तस्येदमित्यण्न प्राप्नोति । यदपि पूर्वपक्षे इदन्त्वेन च बोध इति वैलक्षण्यप्रदर्शनं तदपि न, 'तत्र भवः' 'तत्र जात' इत्यादिशैषिकसाहचर्येण तस्येदमित्यत्रापि तत्तद्विशेषरूपेणैव बोधस्येष्टत्वात् । इदन्त्वेन निर्देशस्तु अनुल्लिखितानां सर्वेषां संग्रहाय न त्विदंत्वेन बोधाय । अत एव शेखरे इदं मतं प्रतिक्षिप्तम् । सर्वनामस्थलेतत्तद्विशेषरूपेणपार्ष्णिकः शक्तिग्रहोऽपीष्ट इति ।

वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात् किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि–'(सू० १२०१) इति सूत्रा'दन्यतरस्यां'ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वान्ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः । (१०८९) **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्** ।४।१।१६२॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि[1] गोत्रसंज्ञं स्यात् । (१०९०) **जीवति तु वंश्ये युवा** । ४ । १ । १६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव, न तु गोत्रसंज्ञम् । (१०९१) **भ्रातरि च ज्यायसि** । ४।१।१६४॥

परिभाषायाः कथमिह प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, यदि सवर्णदीर्घो न स्यात्तदा सु उत्थित इत्यवस्थायां सकारादुकारस्य वृद्ध्या औकारे सति सवर्णदीर्घनिमित्तस्य अको विनाशः स्यादिति संभावनया अकृतव्यूहपरिभाषायाः प्रवृत्तेरिति कथञ्चिद्योज्यम् । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव, भाष्ये क्वाप्यव्यवहृतत्वात्, प्रत्युत भाष्यविरुद्धत्वाच्च । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रभाष्ये हि परादन्तरङ्गं बलीयः इत्युक्त्वा सौत्थितिरित्यत्र परामप्यादिवृद्धिं बाधित्वा अन्तरङ्ग एकादेश इत्युक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इति स्थिते परत्वादृद्धिः प्राप्ता । अन्तरङ्गत्वादेकादेश इति कैयटः । अकृतव्यूहपरिभाषासत्त्वे तदसंगतिः स्पष्टैव। सेदुष इत्यादौ अकृतव्यूहपरिभाषाफलस्यान्यथासिद्धिस्तु तत्र तत्र प्रपञ्चितेत्यास्तां तावत् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः ।

वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येति । अत्र उपगुशब्दादपत्ये अण् न भवति, उपगोर्वस्त्रेणैवान्वयात् । यद्यपि तत्संबन्ध्यपत्ये प्रत्ययविधानात् इह च अपत्यस्य तच्छब्दवाच्योपगुसंबन्धाभावादेव अत्र प्रत्ययस्य न प्रसक्तिः । तथापि वृद्धस्य औपगवमित्यादिवारणाय सामर्थ्यमेकार्थीभावलक्षणमाश्रयणीयमिति भावः । **अपत्यवाचकादिति** । उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति माभूदित्यर्थः । प्रथमादित्युक्तौ तु 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यैव प्रथमोच्चारितत्वादुपगुरिति प्रथमान्तात् न भवतीत्यर्थः । **वाग्रहणाद्वाक्यमपीति** । वाग्रहणाभावे हि तद्धितस्य नित्यत्वादुपगोरपत्यमिति वाक्यं न स्यादिति भावः । ननु उपग्वपत्यमिति कथं षष्ठीसमासः, तद्धितानां समासापवादत्वात् । नच तद्धितानां पाक्षिकत्वात्तदभावपक्षे षष्ठीसमासो निर्बाध इति वाच्यम्, 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते ' इति ' पारे मध्ये षष्ठ्या वा ' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्यत आह–

१ एवंच,न पतति पुमाननेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्त्या पौत्रादीनामप्यपत्यत्वं विवक्षितुं शक्यं, 'अपत्यं पौत्रप्रभृति ' इतिसूत्राक्षरस्वारस्याच्च ।

२ भ्रातुरवंश्यत्वादयमारम्भः । वंश्यपदेन स्वोत्पादकपरंपराघटकानां पितृपितामहप्रपितामहप्रभृतीनामेव ग्रहणात् ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवसंज्ञश्च स्यात् । (१०९२) वान्यस्मि-

देवयज्ञीति । **सूत्रादिति** । **जातित्वादिति** । अपत्यार्थकाण्णन्तस्य औपगव-शब्दस्य 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वात् ङीषित्यर्थः । **आश्वपत इति** । अश्वपतेरपत्यमिति विग्रहः । पत्युत्तरपदलक्षणं ण्यं बाधित्वा 'अश्वप-त्यादिभ्यश्च' इत्यणिति भावः । **दैत्य इति** । दितेरपत्यमिति विग्रहः । 'दि-त्यदिति' इति ण्यः अणपवादः । **औत्स इति** । उत्सः कश्चित्, तस्या-पत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽञ्' इत्यञ् इञाद्यपवादः । स्वरे विशेषः । **स्त्रैणः** । **पौंस्न इति** । स्त्रिया अपत्यं, पुंसोऽपत्यमिति विग्रहः । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति नञ्स्नञौ अणोऽपवादः ।

अपत्यम् । अपत्याधिकारात् सिद्धे पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अप-त्यत्वेन विवक्षितमिति** । एवंच पौत्रत्वादिना विवक्षितानां पौत्रादीनां न गोत्रसं-ज्ञेति भावः । 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।' इति कोशतः गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वात् पुत्रस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रत्वम् । ननु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽ-पत्यं तोकं तयोः समे ।' इत्यादिकोशात् अपत्यशब्दस्य पुत्र एव रूढत्वात् कथम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सामानाधिकरण्यमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किंतु पुत्रपौत्रादिसंततिपर्यायः, न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्यमिति 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रे भाष्ये व्युत्पादितत्वात् । तथा च पौत्रा-दयोऽपि पितामहादीनां नरकादुद्धर्तार इति तेषामप्यपत्यत्वमस्त्येवेति 'एको गोत्रे' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । एतच्च महाभारतादौ जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धमेव । कोशस्तु सूत्रभाष्यादिविरुद्धत्वात् उपेक्ष्य एव । न चैवमपि गर्गस्य पुत्रोऽपि अङ्गिरसः पौत्रत्वाद्गोत्रं स्यादिति वाच्यम् ' यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद्गोत्रमिति व्याख्यानादित्यलम् ।

जीवति । वंशः उत्पादकपित्रादिपरम्परा तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वा-द्यत् । तदाह—**वंश्ये पित्रादौ जीवतीति** । जीवतीति सप्तम्यन्तम् । **पौत्रादे-रिति** । पूर्वसूत्रात्पौत्रप्रभृति इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः । **यद-पत्यमिति** । 'तस्यापत्यम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुरवधारणे युवेत्य-नन्तरं द्रष्टव्यः । तदाह—**युवसंज्ञमेवेति** । तेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भावेऽपि

१ कनीयानिति । अत्रेयसुना द्वयोर्मध्ये कनीयान् इति न विवक्षितं, 'आद्य-न्तव'त्सूत्रेऽयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयान् इतिभाष्यप्रयोगे बहूनां निर्धा-रणेऽपि इयसुनदर्शनात् ।

[1]न्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।४।१।१६५॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्। द्वितीयं सपिण्डस्य। तरबनिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे [2]भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्या-

---

गोत्रसंज्ञाया अपि अस्मिन् न समावेश इति भावः। युवसंज्ञया सह गोत्रसंज्ञायाः समावेशे तु शालङ्का इति पैलीया इति च न स्यात्। शलङ्कुः कश्चित्, तस्य गोत्रापत्यं शालङ्किः। इञ्। पैलादिगणे शालङ्कीति पाठात् प्रकृतेः शलङ्कादेशश्च। शालङ्केरपत्यं युवापि शालङ्किरेव। 'यञिञाश्च' इति फक्। 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक्। शालङ्केर्यूनः छात्रा इत्यर्थे 'इञश्च' इत्यणि शालङ्का इति रूपम्। तथा पीलाया गोत्रापत्यं पैलः। 'पीलाया वा' इत्यण्। पैलस्यापत्यं युवापि पैल एव। 'अणो द्व्यचः' इति फिञ्। 'पैलादिभ्यश्च' इति तस्य लुक्। पैलस्य यूनः छात्रा इत्यर्थे वृद्धाच्छः। पैलीया इति रूपम्। युवगोत्रसंज्ञयोः समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति फिञ्फञोः अलुक् प्रसज्येतेत्यलम्।

भ्रातरि च ज्यायसि। जीवतीत्यनुवर्तते। तदाह—**ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयानिति**। अनुज इत्यर्थः। पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। अपत्यमित्यधिकृतम्। पौत्रादेरपत्यमित्यर्थः। फलितमाह—**चतुर्थादिरिति**। मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति युवसंज्ञार्थमिदम्। **वाऽन्यस्मिन्**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति**। सपिण्डास्तु स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामहः, तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः। एवं मातृवंशेऽपीत्यादि धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम्। स्थविरतरः अतिवृद्धः। जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽन्वेति। अत्रत्यं तु जीवतिपदं तिङन्तम् अपत्येऽन्वेति—यदपत्यं जीवति तद्युवसंज्ञकमिति। ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन्वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यादिति फलितम्। **एकमिति**। अत्रत्यमित्यर्थः। **द्वितीयमिति**। अनुवर्तमानमित्यर्थः। **उभयोरिति**। हेतुत्वसंबन्धे षष्ठी। उभयहेतुकोत्कर्षवाचकस्तरबित्यर्थः। तदेव विवृणोति—**स्थानेन वयसा चेति**। स्थानतः उत्कृष्टः पितृव्यः, तस्य पितृस्थानीयत्वात्। वयसा उत्कृष्टो मातामहः। भ्रातरीति संनिहितत्वान्मातामहभ्रातरीत्यर्थ इति केचित्। पितृव्यपुत्र इत्यन्ये।

१ अत्र सपिण्डपदेन पितृसापिण्ड्यमेव गृह्यते न मातृसापिण्ड्यमिति काशिकायाम्। तच्च मतं प्रमाणाभावात्परित्यज्य मातृसापिण्ड्यमपि प्रकृते गृह्यते इति दीक्षिताः। तद्ध्वनयति 'पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वेत्यादि॥ २ अत्र भ्रातरीत्युपादानं पूर्वसूत्राशयमपि मनसिकृत्य ज्येष्ठभ्रातुर्बोधनाय।

यणः—गार्ग्यो वा । स्थविर—इति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । जीवति इति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव । 'वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्' (वा २६५४)। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान्गार्ग्यायणः । पूजा—इति किम् । गार्ग्यः । 'यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्' (वा २६५१)। गार्ग्यो जाल्मः । कुत्सा—इति किम् । गार्ग्यायणः । (१०९३) एको गोत्रे । ४ । १ । ९३ ॥ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

जीवतीति किमिति । जीवतिद्वयस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । **मृते मृतो वा गार्ग्य एवेति** । मृते सपिण्डे चतुर्थो गार्ग्य एव । मृतश्च चतुर्थो गार्ग्य एवेत्यर्थः । **वृद्धस्य चेति** । वार्तिकमिदम् । तत्र वृद्धपदं विवृणोति—**गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचामिति** । गोत्रमेव वृद्धमिति प्राचीनाचार्या व्यवहरन्तीत्यर्थः । तथाच वार्तिकस्य फलितमर्थमाह—**गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायामिति** । उदाहरति—**तत्रभवान् गार्ग्यायण इति** । तत्रभवानिति पूज्यवाची, युवसंज्ञकानामल्पवयस्कत्वेन वृद्धाधीनत्वेन सुखितया च पूजा । तां गोत्रप्रभृतिस्तृतीयोऽपि मन्यते । अत्र युवसंज्ञाविधिसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययो बोध्यः । **गार्ग्यो जाल्म इति** । यो वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम् ।

एको गोत्रे । संख्याविशेषोपादाने तदितरसंख्याव्यवच्छेदस्य स्वभावसिद्धत्वात् एक एवेति गम्यते । अपत्याधिकारात्प्रत्ययाधिकाराच्च अपत्यप्रत्यय इति तद्विशेष्यलाभः । तदाह—**गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति** । **औपगव इति** । उपगोर्गोत्रापत्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । **गार्ग्य इति** । गर्गस्य गोत्रापत्ये गर्गादिभ्य इति यञ् । **नाडायन इति** । नडस्य गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः' इति फक् । गोत्र एक एव प्रत्ययः स्यादित्येवोक्तौ तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादौपगवशब्दादिञ्प्रत्ययो न निवार्येत । नियमस्य सजातीयविषयतया गोत्रप्रत्ययान्तादेव गोत्रप्रत्ययो वार्येत । अतोऽपत्यग्रहणमित्याहुः । नन्वेकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्, मैवम्—अपत्यशब्दो हि पुत्र एव रूढः इत्येक पक्षः । पुत्रादिसाधारण इत्यन्यः पक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेतत् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रव्याख्यावसरे प्रपञ्चितं चास्माभिः । तत्र प्रथमपक्षे उपगोः पौत्रे अपत्यप्रत्ययेन बुबोधयिषिते सति तस्य उपगुपुत्रापत्यस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावात 'तस्यापत्यम्' इत्यण् न संभवति । ततश्च उपगुपुत्रे वाच्ये 'तस्यापत्यम्' इत्यणा औपगवशब्दे व्युत्पादिते सति औपगवस्यापत्ये वस्तुतः उपगोः तृतीये गोत्रे विवक्षिते औपगवशब्दात् 'अत इञ्' इति इञि औपगविरित्यनेनैव उपगोस्तृतीयो बोधनीयः स्यात् । एवंच उपगोस्तृतीये विवक्षिते उपगोरण् औपगवादिञिति प्रकृतिद्वयात्प्रत्ययद्वयमनिष्टं स्यात् । तत्र यद्यपि उपगोरणिष्टः,

'गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा।
यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च।
मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम्॥'

तथापि उपगोस्तृतीये विवक्षिते अनिष्टमिञ्प्रत्ययमणप्रत्ययो जनयतीति सोऽप्यनिष्ट एव। तथाच तत्रानिष्टप्रत्ययद्वयनिवृत्तये एको गोत्रे अपत्यप्रत्ययः स्यादित्यनपत्येऽपि उपगोस्तृतीये अपत्यप्रत्ययो विधीयते। सच वस्तुतः अणेव, न त्विञ्, अदन्तत्वाभावात्, विहिते च तस्मिन् औपगवादिञपि निवर्तते, गोत्रे बुबोधयिषिते एकस्यैवापत्यप्रत्ययस्य विधेः। अतः प्रत्ययद्वयमाला निवर्तते। एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते तस्य उपगुं तत्पुत्रं च प्रत्यपत्यत्वाभावात् पौत्रं प्रत्येवापत्यत्वादौपगविशब्दात् 'यञिञोश्च' इति फकि प्रकृतित्रयादनिष्टा औपगवायन इति प्रत्ययत्रयमाला स्यात्। उपगोः पञ्चमे विवक्षिते तु औपगवायनशब्दादिञि औपगवायनिः इत्येवं प्रकृतिचतुष्टयात् प्रत्ययचतुष्टयमाला स्यात्। षष्ठे तु औपगवायनिशब्दात् फकि औपगवायनायनं इत्येवं प्रकृतिपञ्चकात् पञ्च प्रत्ययाः स्युः। तदेवं फगिञोः परम्परायां मूलप्रकृतेरुपगोः शततमे गोत्रे विवक्षिते एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतमनिष्टप्रत्ययाः स्युः।

अत्र तृतीयप्रभृति कस्मिंश्चिद्गोत्रे विवक्षिते उपगुं प्रत्यनपत्येऽपि तस्मिन् 'एको गोत्रे' इत्यणेव भवति, नतु इञादि। यदा त्वपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारणः तदा यद्यपि उपगोरनन्तरापत्ये पुत्र इव पौत्रादिष्वपि विवक्षितेषु 'तस्यापत्यम्' इत्यणि औपगव इतीष्टं सिध्यति। तथापि उपगोरनन्तरापत्ये अणि सति औपगवस्यानन्तरापत्ये उपगोस्तृतीये विवक्षिते प्रत्ययः अनिष्टः प्रसज्येत। एवमुपगोश्चतुर्थे विवक्षिते सिद्धेऽपि उपगोरणि औपगवे, तस्मादिञि औपगविः, तस्मात्फकि औपगवायनः, इत्येवं प्रत्ययत्रयमपि कदाचित्प्रसज्येत। तत्रापि उपगोर्मूलप्रकृतेरणिष्ट एव। इञ्फकौ तु प्रत्ययावनिष्टौ। तथा उपगोश्चतुर्थे विवक्षिते द्वितीयस्मादेकः अनिष्टप्रत्ययः तृतीयस्मादन्य इत्येवं प्रकृतिद्वयादनिष्टौ द्वौ प्रत्ययाविति पर्यवस्यति। एवं पञ्चमे प्रकृतित्रयात् त्रयः प्रत्ययाः। षष्ठे प्रकृतिचतुष्टयात् चत्वारः प्रत्ययाः इत्येवं मूलाच्छततमे गोत्रे अष्टनवतेरष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमविधिः। गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यादिति। तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तुं योग्यः स एवेति फलति। सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। मुखे भवो मुख्यः प्रथमः। 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा।' इति कोशान्तरम्। तथाच मूलप्रकृतेरेव गोत्रे विवक्षिते स्वयोग्यप्रत्ययलाभ इति व्याख्यान्तरम्। गोत्रे एकः प्रथम एव शब्दः प्रत्ययोत्पादक इति।

पितुरेवापत्यमिति पक्षे ह्युपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् । चतुर्थे त्व-जीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये वा औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये

तदेतत्सर्वं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति—**गोत्रे स्वैकोनेति**। अत्र प्रथमश्लोकान्ते श्रुतं 'प्रसज्यते' इत्येतत्पदं पूर्वार्धे परम्परेत्यनन्तरमपि संबध्यते। तत्र स्वं गोत्रं मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्संख्याकं तदपेक्षया एकोनसंख्याकानां अनिष्टप्रत्ययानां परम्परैवोक्तरीत्या प्रसज्येत। ननु कदाचिदपि गोत्रे औपगव इत्यणन्तमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः। **यद्वेति**। स्वं गोत्रं तत् मूलपुरुषोपगवपेक्षया यत्संख्याकं तदपेक्षया द्व्यूनसंख्याकप्रकृतिभ्यः तावतां प्रत्ययानामनिष्टानामुत्पत्तिरुक्तरीत्या प्रसज्यत इत्यर्थः। ननु कथमिदं पक्षद्वयमित्यत आह—**अपत्यमित्यादि मतभेदेनेत्यन्तम्**। पुत्र एवापत्यमिति पक्षे प्रथमः पक्ष उन्मिषति। पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इति पक्षे तु द्वितीयः पक्ष उन्मिषतीति भावः। **तद्धान्यै इति**। तस्य उक्तप्रकाराभ्याम् अनिष्टोत्पादनस्य हानिः निवृत्तिः, तदर्थमिदमित्यर्थः। **तथोत्तरमिति**। 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इत्युत्तरसूत्रमपि तथा योज्यमित्यर्थः। तत्रापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—**पितुरेवेत्यादिना**। **औपगवादिञ् स्यादिति**। 'अत इञ्' इत्यनेनेति शेषः। औपगवादेव इञ् स्यात्, न तु उपगोरणित्यर्थः, तृतीयस्य उपगुं प्रत्यपत्यत्वाभावादिति भावः। चतुर्थे त्वित्यतः पूर्वम् उपगोरिति शेषः। **अजीवज्ज्येष्ठे इति**। जीवन् ज्येष्ठो यस्येति विग्रहः। जीवति तु ज्येष्ठे चतुर्थस्य 'भ्रातरि च ज्यायसि' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः। **मृतवंश्ये इति**। मृतः वंश्यो यस्येति विग्रहः। वंश्ये जीवति तु 'जीवति तु वंश्ये युवा' इति युवसंज्ञया गोत्रत्वं बाध्येतेति भावः। **औपगवेः फगिति**। 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः। **एकोनेति**। एकोनशतात्प्रकृतिभ्यः एकोनशतं

१ पितामहसविधे क्रीडन्तं बालकमुद्दिश्य कस्येदमपत्यमिति प्रश्ने 'अस्य' इति साक्षाज्जनकनिर्देशस्य व्यवहारे दर्शनात्।

२ अस्य च मुख्यपक्षत्वं जारत्कारवोपाख्यानेन भारतोक्तेन सिद्धं, तत्र हि यायावरनामका ऋषयः कांचिद् वृक्षशाखामवलम्ब्य स्थिताः अधस्थितगर्तान्वितदेशे पतनभयत्रस्ता जरत्कारुणा गच्छता दृष्टाः। ततो जरत्कारुणा 'किमर्थं भवन्तो भीताः कुतश्च भवतामियमवस्थेति पृष्टे त ऊचुः। अस्मत्कुलोत्पन्नः जरत्कारुनामा नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वसन् दारपरिग्रहं न वाञ्छति। स यावत्पर्यन्तं जीवति तावदस्माकं नाधः पातः, एवमेवावस्थितिः, तन्मरणोत्तरं तु वयं पतेम इति निश्चयेन भीतभीताः स्थिता वयमिति। एतेन यः कोऽपि कुलजः पूर्वजानुद्धर्तुमीष्टे इति सिद्धमिति सोऽपत्यपदवाच्यो भवतीति।

उपगोरपत्या इष्टे सिद्धेऽप्यवयवान्तादिञपि स्यात्। ततश्चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्। (१०९४) गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ९४ ॥ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवा-

---

प्रत्यया अनिष्टाः स्युरित्यर्थः। अथापत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे अनिष्टं प्रपञ्चयति—**पितामहादीनामपीति**। मुख्यपक्षत्वं त्वस्य भाष्ये पूर्वपक्षस्य निराकरणात् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इति सूत्रस्वरसाच्च बोध्यम्। **इष्टे सिद्धेऽपीति**। तृतीयादीनामप्यपत्यत्वेन तत्र 'तस्यापत्यम्' इत्यणो निर्बाधत्वादिति भावः। **तत इति**। इञन्तादित्यर्थः। **अष्टनवतेरिति**। प्रकृतिभ्यः इति शेषः। **अनिष्टप्रत्ययाः स्युरिति**। अष्टनवतिरिति शेषः। **नियमार्थमिति**। यद्यप्युपगोस्तृतीयादिषु अपत्यप्रत्ययविध्यर्थत्वमेव प्रथमपक्षे, तथापि गर्गात्तृतीयादिषु विवक्षितेषु गोत्रविहितगर्गादियञा गार्ग्यशब्दस्येष्टस्य सिद्धावपि गर्गादिञि ततः फिञित्येवं प्रत्ययपरम्पराप्यनिष्टा प्राप्नोतीति नियमार्थत्वमपि प्रथमपक्षेऽप्यस्य सूत्रस्येति भावः। **एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यमिति**। तत्प्रकारस्तु उत्तरसूत्रे एव वक्ष्यते।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्। गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः, गर्गस्य तृतीयः। 'गर्गादिभ्यः' इति गोत्रे यञ्। गार्ग्यस्य तृतीयः स गर्गस्य पञ्चमो युवापत्यं, तस्मिन्बुबोधयिषिते गार्ग्यशब्दात् गोत्रप्रत्ययान्तात् 'यञिञोश्च इति फकि गार्ग्यायण इति रूपमिष्यते। तथा षष्ठादिष्वपि युवापत्येषु गार्ग्यायण इत्येवेष्यते। तदिदमपत्यशब्दः पुत्रपौत्रादिसाधारण इति पक्षे यद्यपि सुलभमेव, गर्गात्तृतीयं गार्ग्यं प्रति पञ्चमादीनामप्यपत्यत्वात्। तथापि गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि विवक्षिते गर्गान्मूलप्रकृतेरपि इञ् स्यात्। तथा गर्गस्य अनन्तरापत्ये इञि गार्गिः तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गार्गायण इत्यपि स्यात्। तथा गर्गस्य चतुर्थे यूनि गोत्रत्वाभावात् यञभावे इञि गार्गिः। तदपत्यत्वेन विवक्षिते गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्गेः फकि गार्गायण इति स्यात्। गोत्रप्रत्ययान्तादेव गार्ग्यशब्दात् गर्गस्य पञ्चमाद्यपत्ये यूनि फकि गार्ग्यायण इत्येवेष्यते। तदर्थं गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्यय इति नियमः क्रियते—गोत्राद्यूनीति। तदाह—**यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति**। नतु मूलप्रकृतेस्तदनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययान्ताच्चेति भावः। नचापत्यशब्दः पुत्र एव रूढ इति पक्षे पञ्चमादौ यूनि चतुर्थाद्यपत्यप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्। नतु तृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययान्तादिति तत्र विध्यर्थमेवेदं स्यात्, नतु नियमार्थमिति वाच्यम्, पुत्रपौत्रादिसाधारणोऽपत्यशब्द इत्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः।

स्त्रियां तु न युवसंज्ञेति। इह अस्त्रियामिति योगो विभज्यते। यूनीत्यनुवर्तते। उभयमपि प्रथमया विपरिणम्यते। तथाच स्त्री उक्तयुवसंज्ञिका नेति फलि-

पत्यं गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः। (१०६५) **अत इञ्। ४। १। ६५॥** अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्येऽर्थे। दाक्षिः। (१०६६) **बाह्वादिभ्यश्च। ४। १। ९६॥** बाहविः। औडुलोमिः। आकृतिगणोऽयम्। (१०६७) **सुधातुरकङ् च। ४। १। ९७॥** चादिञ्। सुधातुरपत्यं सौधातकिः। 'व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्' (वा २६११)। (१०६८) **न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्।**

तमिति भावः। नच स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः कुतो नाश्रीयते, एवं सत्येकवाक्यत्वलाभादिति वाच्यम्, पञ्चमादिषु युवतिषु प्रत्ययमालाप्रसङ्गात्। नच 'एको गोत्रे' इति नियमात्तन्निवृत्तिः संभवतीति वाच्यम्, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात्। नच सत्यपि योगविभागे स्त्रियां न युवप्रत्यय इति व्याख्यायतामिति वाच्यम्, गोत्रप्रत्ययेन युवत्यभिधानानापत्तेरित्यलम्। **गर्गस्येति।** गर्गस्य पञ्चमादौ यूनि गार्ग्यशब्दात् गोत्रे यञन्तात्फकि गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः। स्त्रियां युवसंज्ञानिषेधस्य प्रयोजनं दर्शयति—**स्त्रियामिति।** पञ्चमादियुवतीनां युवसंज्ञाविरहेण गोत्रत्वात्। 'एको गोत्रे' इति नियमाद्गार्गीत्येव भवति, नतु गार्ग्यायणीति रूपमित्यर्थः। स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थाश्रयणे तु युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् 'एको गोत्रे' इत्यस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययमाला स्यादिति भावः।

अत इञ्। प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अता विशेष्यते, तदन्तविधिः। तदाह—**अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति।** 'तस्यापत्यम्' इत्यनुवृत्तं 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति च। ततश्च प्रथमोच्चारिततच्छब्दबोधितात्प्रातिपदिकादिति लब्धम्। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुबन्तादिति लभ्यते। सुप्चेहोपस्थितत्वात् षष्ठ्येव विवक्षिता। तथाच षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकादिति लभ्यते। यद्यपि प्रातिपदिकं न षष्ठ्यन्तम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव लाभात्। तथापि प्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थो विवक्षितः। तदाह—**तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिति। दाक्षिरिति।** दक्षस्यापत्यमिति विग्रहः। इञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति त्वार्षमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र निरूपितम्। प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ तु अदन्तात्षष्ठ्यन्तादिति लभ्येत। तथाच दक्षयोरपत्यं दाक्षिरिति न सिध्येदिति भावः। **बाह्वादिभ्यश्च।** अपत्ये इञिति शेषः। **बाहविरिति।** बाहुर्नाम कश्चिदृषिः, अथ 'ऋषयः' इत्यधिकृत्य बाहविगार्ग्यगौतमौ' इत्याश्वलायनसूत्रे दर्शनात्। बाहोरपत्यमिति विग्रहः। इञि, ओर्गुणः। **औडुलोमिरिति।** उडुलोम्नोऽपत्यमिति विग्रहः। इञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। आदिवृद्धिः, अदन्तत्वाभावादप्राप्तिः। **सुधातुरकङ् च। चादिञिति।** सुधातृशब्दात्षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययः, प्रकृतेरकङादेशश्चेत्यर्थः। अकङो ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थः। ङित्वेत्यन्तादेशः। तदाह—**सौधात-**

७ । ३ । ३ ॥ पदान्ताभ्यां[1] यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः । किं तु ताभ्यां पूर्वौ[2] क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः इत्यादि । (१०९९) गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥ (११००) व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥ व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यात् न तु स्त्रियाम्।

किरिति । व्यासेति । व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल, बिम्ब एभ्यश्च इञि प्रकृतेरकङादेश इत्यर्थः ।

न य्वाभ्याम् । य् च वश्च य्वाविति विग्रहः । वकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—यकारवकाराभ्यामिति । परस्येत्यध्याहारलभ्यम् । न वृद्धिरिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थ इत्याह—किं-त्विति । ताभ्यामिति । यकारवकाराभ्यामित्यर्थः । पूर्वाविति । पूर्वावयवा-वित्यर्थः । तेन आगमत्वं लभ्यते । तदाह–ऐचावागमाविति । ऐच् प्रत्याहारः । यथासंख्यं यकारात्पूर्व ऐकारः, वकारात्पूर्व औकारः । वैयासकिरिति । वेदा-न्व्यस्यति विविधमस्यति शाखाभेदेन विभजतीति वेदव्यासः, कर्मण्यण् । अत्र नामैकदेशग्रहणम् । व्यासस्यापत्यमिति विग्रहः । इञ्प्रत्ययः । प्रकृतेरकङादेशः । अत्र यकारः पदान्तः । तस्मात्परस्य आकारस्य पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या आदिवृद्धिः प्राप्ता न भवति । किंतु यकारात्पूर्वः ऐकारः आगमः। वैयासकिरिति रूपम् । स्वश्व-स्यापत्यं सौवश्विरित्यत्र वकारात्परस्य न वृद्धिः, ततः पूर्व औकारः । नच ऐचो वृद्ध्यपवादत्वादेव वृद्ध्यभावसिद्धेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, यत्र य्वाभ्यां परस्य प्रसक्ताया वृद्धेः निषेधः तत्रैव ऐजागमाविति विषयनिर्देशार्थत्वात् । तेन दाध्यश्वि-रित्यादौ न । वृद्धिनिषेधोऽयं येन नाप्राप्तिन्यायेन आदिवृद्धेरेव । तेन द्वे अशीती भृतो द्व्याशीतिक इत्यत्र 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्भवत्येव । वरुडादयो जातिविशेषाः । वारुडकिः, नैषादकिः, चाण्डालकिः, बैम्बकिः ।

गोत्रे कुञ्ज । स्पष्टम् । इञोऽपवादः । च्फञि चञाविति । व्रातच्फञोः । व्रातश्च च्फञ्च इति द्वन्द्वाद्धत्यनेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—व्रातवाचिभ्य इति । स्वार्थे ञ्यः स्यादिति । 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यतः ञ्यः इत्य-नुवर्तते । स च स्वार्थिकः, 'ञ्यादयः प्राग्वुनः' इति स्वार्थिकेषु परिगणनादिति भावः । कौञ्जायन्य इति । कुञ्जस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । च्फञि चञाविति

---

१ पदान्ताभ्यां किम् एतीति यन्, तस्य यतोऽपत्यं यात इत्यत्र माभूत् 'इणो यणिति यकारस्यापदान्तत्वात् ।

२ पूर्वशब्दोऽवयववाचको न तु केवलं पूर्वकालोच्चारणविषयत्वपरः, अन्यथा इश्च अजश्च यजं तत्र भव ऐयजः, अस्य ऐकारस्य अवयवत्वाभावे ऐयजशब्दस्य वृद्धत्वाभावात् ततश्छात्राद्यर्थे छो न स्यात्, अवयवत्वे तु सिध्यति ऐयजीयः ।

कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते। ब्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौञ्जायनी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये कौञ्जिः। (११०१) **नडादिभ्यः फक्।** ४।१।९९॥ गोत्र इत्येव। नाडायनः। चारायणः। अनन्तरो नाडिः। (११०२) **हरितादिभ्योऽञः।** ४।१।१००॥ एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक्। हारितायनः। इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम्। न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः। बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः। (११०३) **यञिञोश्च।** ४।१।१०१॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक्स्यात्। 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्यस्य–' (सू१०८२) इति यलोपो न। गार्ग्यायणः। दाक्षायणः। (११०४) **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु॥** ४।१।१०२॥ गोत्रे फक्। अञिञोरपवादः। आद्यौ बिदादी। शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः। (११०५) **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्।** ४।१।१०३॥ एभ्यो गोत्रे फग्वा। द्रोणायनः—

आयन्नादेशः, आदिवृद्धिः, ततो ञ्यः, ञकार इत्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। **तद्राजत्वादिति।** 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वचनादिति भावः। **लुग्वक्ष्यते इति।** 'तद्राजस्य बहुषु' इत्यनेनेति शेषः। **ब्राध्नायन्य इति।** ब्रध्नस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः। चफञादि पूर्ववत्। ञ्यविधावस्त्रियामित्यस्य प्रयोजनमाह— **स्त्रियां कौञ्जायनीति।** कुञ्जस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः। स्त्रीत्वादिह न ञ्यप्रत्यय इति भावः। अदन्तत्वादिह टापमाशङ्क्याह—**गोत्रत्वेनेति।** कृते तु ञ्यप्रत्यये योपधत्वाज्जातिलक्षणङीषभावे टाप् स्यादिति भावः। चफञ्विधौ गोत्रग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**अनन्तरापत्ये कौञ्जिरिति।**

नडादिभ्यः फक्। इञोऽपवादः। **अनन्तरो नाडिरिति।** अनन्तरापत्यस्य गोत्रत्वाभावात् फगभावे इञेवेत्यर्थः। 'हरितादिभ्योऽञः' इत्यादि स्पष्टम्। **यञिञोश्च।** गोत्रे इत्यधिकृतं यञिञोर्विशेषणम्, नतु विधेयस्य फकः, व्याख्यानात्। तदाह—**गोत्रे यौ यञिञाविति।** सामर्थ्याद्यून्ययम्। न हि गोत्रप्रत्ययात् गोत्रप्रत्ययोऽस्ति, 'एको गोत्रे' इति नियमात्। **अनातीति।** गर्गस्य गोत्रं गार्ग्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। गार्ग्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे यञन्तात् फकि आयन्नादेशे अनातीति पर्युदासात् 'आपत्यस्य च' इति यलोपाभावे णत्वे गार्ग्यायण इति रूपमित्यर्थः। **दाक्षायण इति।** दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः, अत इञ्, दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः, इञन्तात्फक्। गोत्रे किम्। सुतङ्गमस्यादूरभवः इत्यर्थे 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' इति इञि सौतङ्गमेरपत्ये न फक्। **शरद्वच्छुनक।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**गोत्रे फगिति।** **आद्यौ बिदादी इति।** शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी। अतः तदुभयविषये अञपवाद इत्यर्थः। दर्भविषये त्विञोऽपवाद

द्रौणिः। पार्वतायनः—पार्वतिः। जैवन्तायनः—जैवन्तिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात्। **(११०६) अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्। ४।१।१०४॥** एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः पुत्रादयस्तेभ्य अनन्तरे। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः। अनन्तरो बैदिः। बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः। **(११०७) गर्गादिभ्यो यञ्। ४।१।१०५॥**

इति स्पष्टमेव। दर्भः कश्चिदृषिः। ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञ्। **आग्रायणश्चेदिति**। अग्रो नाम कश्चिदृषिः। नडादिफगन्तोऽयम्। **द्रोणपर्वत**। **अनादिरिति**। अश्वत्थाम्नः पिता यो महाभारते कलेरादौ प्रसिद्धः, तदपेक्षया अन्य एवायं अनादिर्द्रोण इत्यर्थः। **अश्वत्थाम्नीति**। द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोग इत्यर्थः। तदिदं 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

अनृष्यानन्तर्ये। अनृषीति लुप्तपञ्चमीकम्। बिदादिभ्योऽञ् इति द्विरावर्तते। तथाच 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इति कृत्स्नमेकं वाक्यम्। बिदादिभ्योऽञ् इति वाक्यान्तरम्। तत्र द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—**एभ्योऽञ् गोत्रे इति**। गोत्रे विवक्षिते बिदादिभ्यः अञ् स्यादित्यर्थः। अत्र प्रथमं वाक्यं कृत्स्नसूत्रं व्याचष्टे—**ये त्विति**। अनृषिभ्यो बिदादिभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् स्यादित्यक्षरार्थः। बिदादौ हि ऋषयः अनृषयश्च पठिताः। तत्र ये अनृषयः तेभ्योऽनन्तरापत्ये अञिति फलितमिति भावः। ननु आनन्तर्ये इति श्रवणादनन्तर इति कथमित्यत आह—**सूत्रे स्वार्थे ष्यञिति**। अनन्तरशब्दादिति शेषः। चतुर्वर्णादित्वादिति भावः। **बिदस्य गोत्रापत्यं बैद इति**। बिदस्य ऋषित्वात्ततो गोत्र एवाञिति भावः। ऋष्यणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। ननु अनन्तरापत्ये अञभावे इञपवादः ऋष्यणेवोचित इति कथमनन्तरो बैदिरित्यत आह—**बाह्वादे-**

---

१ अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु॥ इति हर्युक्तेः॥

अत्राभिव्यक्तत्वेननाऽनाद्यर्थाभिधायित्वमुच्यते। स्वतन्त्रा इत्यनेन गौणनिरासः। तेन श्वशुरसदृशस्यापत्यं श्वाशुरिः। अत्र 'राजश्वशुराद्यत्' इति यत् न। लोकविश्रुता इत्यनेन अप्रयुक्त निरासः। तेन आदित्यं पश्यतीत्यादौ कर्मण्यण् नेत्यादूह्यम्।

२ अनन्तरापत्ये इति व्याख्यानं वृत्त्यनुसारेण। भाष्ये तु 'ऋषिभ्योऽनन्तरे न' इत्येवंभूता व्याख्याऽसमर्थ समासम् 'अनृषि' इत्यत्राश्रित्य दर्शिता। तेन ये त्वत्राऽनृषयस्तेभ्योऽनन्तरेऽपीत्युक्तम्, अपिना व्यवहितेऽपि प्रत्ययः पुत्रादिभ्योऽनृषिभ्यो भवतीति फलितम्। अतएव पौत्राः दौहित्राः इत्यादौ प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रत्वाभावाल्लुको वारणं वक्ष्यमाणं संगच्छते।

गोत्रे इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। (११०८) यञञोश्च। २। ४। ६४॥ गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृते इति किम्। प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः। गोत्रे किम्। द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह

रिति। बिदादिगणस्थादनृषेरनन्तरापत्ये अञमुदाहरति—**पौत्रः दौहित्र इति**। पुत्रस्यानन्तरापत्यमिति दुहितुरनन्तरापत्यमिति च विग्रहः। यथायथमणिञोरपवादः अञ्।

गर्गादिभ्यो यञ्। गार्ग्यः। वात्स्य इति। गर्गस्य गोत्रापत्यमिति वत्सस्य गोत्रापत्यमिति च विग्रहः। रामो जामदग्न्यः, पाराशर्यो व्यासः इत्यादौ तु अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपाद्यञित्याहुः। **यञञोश्च**। द्वितीयचतुर्थपादे इदं सूत्रम्। न त्विदं चातुर्थिकमपत्याधिकारस्थम्। तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजस्येतिवर्जमनुवर्तते। 'ण्यक्षत्रिय' इत्यतो लुगिति 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यतो गोत्रे इति च। तदाह—**गोत्रे यदिति। एतयोरिति**। यञञोरित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति भावः। **तत्कृते इति**। यञञ्प्रत्ययार्थगतबहुत्वे इति यावत्। **गर्गा इति**। गर्गस्यापत्यानीत्यादिविग्रहः। **प्रियगार्ग्या इति**। प्रियो गार्ग्यो येषामिति विग्रहः। अत्र यञर्थगतबहुत्वाभावान्न लुगिति भावः। **द्वैप्या इति**। द्वीपे भवा इत्यर्थः। 'द्वीपादनुसमुद्रम्' इति यञ्। **औत्सा इति**। उत्से भवा इत्यर्थः। 'उत्सादिभ्योऽञ्' इहोभयत्रापि यञञोर्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति भावः। ननु पौत्राः दौहित्राः इत्यत्राप्यनृषिबिदादिलक्षणाञो लुक् स्यात्। न च तस्यानन्तरापत्यवाचित्वाद्गोत्रवाचित्वाभावान्न लुगिति वाच्यम्, 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते इति सिद्धान्तितत्वादित्यत आह—**प्रवरेति**। 'कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः।' 'तेषां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते' इति। बोधायनीयादिप्रवराध्यायप्रसिद्धाः भार्गवादय एवेह गोत्रत्वेन विवक्षिता इत्यर्थः।

---

१ 'गोत्रावयवात्' ३-१-६६ इति सूत्रे अष्टाशीतिसहस्राणि ऊर्ध्वरेतस ऋषयो बभूवुः। तत्रागस्त्याष्टमैः कश्यप–अत्रि– भरद्वाज–विश्वामित्र–गौतम–जमदग्नि—वसिष्ठैः वंशनिर्माणार्थं गार्हस्थ्यमभ्युपगतं, तेषां तत्रभवतां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि गोत्रप्रवर्तकानि चेत्युक्तं, तेषामेव प्रवराध्याये संग्रहः। तानि तु गोत्राण्यसंख्यानि वर्तन्ते, तेषां प्रवरास्तु एकोनपञ्चाशदेव तथाहि—

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्। इति स्मृत्युक्तेः।

न। पौत्राः। दौहित्राः। **(११०६) मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।४।१।१०६॥** गोत्रे यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकर्षिः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम्। बाभ्रव्यायणी। **(१११०) कपिबोधादाङ्गिरसे। ४। १। १०७॥** गोत्रे यञ्स्यात्। काप्यः। बौध्यः। अनाङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौधिः। **(११११) वतण्डाच्च। ४। १। १०८॥** आङ्गिरसे इत्येव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ। वातण्ड्यः—वातण्डः। **(१११२) लुक्स्त्रियाम्। ४। १। १०९॥** 'वतण्डाच्च' (सू १११) इति विहितस्य लुक्स्यात्स्त्रियाम्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वतण्डी। अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी। लोहितादित्वात्ष्फः। अणि तु वातण्डी। ऋषित्वाद्वृद्धयमाणः ष्यङ् न। **(१११३) अश्वादिभ्यः फञ्। ४। १। ११०॥** गोत्रे। आश्वायनः। 'पुंसि जाते' (ग सू ६६)

कैयटेन लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः। एवंच पौत्रा दौहित्राः इत्यादौ पौत्रदौहित्रयोः तथाविधगोत्रवाचित्वाभावान्नलुगिति स्थितम्। विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरे ज्ञेयः।

मधुबभ्र्वोः ब्राह्मणकौशिकयोः। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**गोत्रे यञिति**। मधुशब्दाद्बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् स्यात् ब्राह्मणे कौशिके च यथासंख्यं वाच्ये इत्यर्थः। **लोहितादिकार्यमिति**। ष्फ इत्यर्थः। लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः। **बाभ्रव्यायणीति**। बभ्रोर्गोत्रापत्यं स्त्रीति विग्रहः। गर्गादियञन्ताद् बाभ्रव्यशब्दात् 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' इति ष्फः। आयन्नादेशः, षित्वात् ङीषिति भावः। **कपिबोधादाङ्गिरसे**। **गोत्रे यञ् स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। कपिशब्दाद्बोधशब्दाच्च आङ्गिरसात्मके गोत्रे गम्ये यञ् स्यादित्यर्थः। **कापेय इति**। अत्र गोत्रस्य अनाङ्गिरसत्वात् यञभावे 'इतश्चानिञः' इति ढक्। **बौधिरिति**। अत्राप्यनाङ्गिरसत्वात् यञभावे ऋष्यणं बाधित्वा बाह्वादित्वादिञिति भावः। कपेर्गर्गादौ पाठेऽपि आङ्गिरस एवेति नियमार्थं ग्रहणम्। तस्य गर्गादौ पाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी। बोधशब्दात्तु अप्राप्ते विधिः। **वतण्डाच्च**। वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यञणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थमिदम्। **लुक् स्त्रियाम्**। **वतण्डाच्चेति विहितस्येति**। यञ इति शेषः। **वतण्डीति**। वतण्डस्य गोत्रापत्यं स्त्री आङ्गिरसीति विग्रहः। यञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ ङीनिति भावः। **वातण्ड्यायनीति**। यञि आदिवृद्धौ लोहितादिलक्षणः ष्फः, षित्वात् ङीषिति भावः। 'वतण्डाच्च' इति विहितस्येत्यस्य प्रयोजनमाह—**अणि तु वातण्डीति**। शिवादित्वादणि गोत्रत्वेन जातित्वाज्जातिलक्षणे ङीषि तस्याणो वतण्डाद्विहितत्वेऽपि 'वतण्डाच्च'

पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसि इति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । (११२४) **भर्गात्त्रैगर्ते । ४ । १ । १११ ॥** गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः । (११२५) **शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥** गोत्रे इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्फिञ् । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । गाङ्गेयः । (११२६) **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ॥** अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण्स्यात् । ढकोऽपवादः । यामुनः । नार्मदः चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदी—इत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शौभनेयः । (११२७) **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥** ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः ।

इति विहितत्वाभावान्न लुगिति भावः । ननु वतण्डादपि तस्य 'अणिञोरनार्षयोः' इति वक्ष्यमाणः ष्यङ् स्यादित्यत आह—**ऋषित्वादिति** ।

अश्वादिभ्यः । गोत्रे इति । शेषपूरणमिदम् । आङ्गिरसे इति निवृत्तम् । **आश्वायन इति** । अश्वस्य गोत्रापत्यमिति विग्रहः । इञपवादः फञ् । **पुंसि जाते इति** । गणसूत्रम् । **प्रकृतिविशेषणमिति** । पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दः तस्माद्गोत्रे फञित्यर्थः । **जातेय इति** । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । **भर्गात्त्रैगर्ते** । इदमपि गणसूत्रम् । त्रिगर्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्तः । ऋष्यण् । तस्मिन्गोत्रे भर्गात् फञ् । **शिवादिभ्योऽण् । निवृत्तमिति** । वृत्तिकैयटयोः तथोक्तत्वादिति भावः ।'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटयोस्तु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते । तत्तु मतान्तरमित्येके । तदेव युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । **अवृद्धाभ्यो नदी** । नदीमानुषीशब्दापेक्षमवृद्धाभ्य इति स्त्रीत्वम् । वस्तुतस्तु अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति व्याचष्टे—**अवृद्धेभ्य इत्यादि** । ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**ढकोऽपवाद इति** । चिन्तिता नाम काचिन्मानुषी । **वासवदत्तेय इति** । वासवदत्ता नाम काचिन्मनुष्यस्त्री । तस्या अपत्यमिति विग्रहः । वृद्धसंज्ञकत्वादणभावे ढगिति भावः । **वैनतेय इति** । विनताया अपत्यमिति विग्रहः । विनता नाम गरुडमाता, सा न मानुषी, नापि नदीति भावः । **शौभनेय इति** । शोभनाशब्दोऽयं न नदीमानुषीनामेति भावः ।

१ 'यूनि लुक्' इति सूत्रे ध्वनिते 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति गोत्रसंज्ञा-सूत्र ४–१–१६२ पर्यन्तं गोत्राधिकार इति मते तु भीष्मादावनन्तरापत्ये गाङ्गेय इति प्रयोगोऽनन्तरापत्ये परशुरामे जामदग्न्य इति प्रयोगवल्लक्षणयोपपाद्यः । एवमेव पाराशर्यो व्यास इति लक्षणया ।

वृष्णिभ्यः, वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिः इति तु बाह्वादित्वात्। कुरुभ्यः, नाकुलः साहदेवः। इञ एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः। (१११८) मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। ४। १। ११५॥ संख्यादिपूर्वाय मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः। तेन धान्यमातुर्न। संख्या इति किम्। सौमात्रः। शुभ्रादित्वाद्

ऋष्यन्धक। प्रलीनाः वेदाः तपोबलवशात् यान् अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति ते ऋषयः। तथाच तैत्तिरीये श्रुतम्—'अजान्ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्, त ऋषयोऽभवन्, तदृषीणामृषित्वम्' इति। अजाः नित्याः, पृश्नयः शुक्लाः शुद्धाः इति यावत्। तान् तपस्यमानान् तपश्चरतः स्वयम्भु अनादि ब्रह्म वेदः अभ्यानर्षत्। 'ऋष गतौ' आभिमुख्येन प्राप्नोत्। ते वेदस्य अर्षणात् ऋषिशब्दवाच्याः अभवन्निति वेदभाष्यम्।

'सर्गादिसमये वेदान्सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा।'[२]

इति पुराणेषु प्रसिद्धम्। कात्यायनप्रणीतसर्वानुक्रमणिकाख्यग्रन्थे स्पष्टमेतत्। तदाह—**ऋषयो मन्त्रद्रष्टार इति**। अन्धकशब्देन वृष्णिशब्देन कुरुशब्देन च अन्धकादिवंश्या विवक्षिताः। ऋषिविशेषवाचिभ्यः अन्धकादिवंश्यवाचिभ्यश्चापत्ये अण् स्यादित्यर्थः। इञोऽपवादः। **ऋषिभ्यः** उदाहरति—**वासिष्ठः वैश्वामित्र इति**। **अन्धकेभ्य इति**। अन्धकवंश्यवाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः। **श्वाफल्क इति**। श्वफल्कस्यापत्यमिति विग्रहः। **वृष्णिभ्य इति**। वृष्णिवंश्यवाचिभ्य उदाह्रियत इत्यर्थः। **वासुदेव इति**। वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः। **आनिरुद्ध इति**। अनिरुद्धस्यापत्यमिति विग्रहः। ननु शूरो नाम कश्चित् वृष्णिवंश्यः। तस्यापत्यं शौरिः कथम्, अण्प्रसङ्गादित्यत आह—**शौरिरिति त्विति**। बाह्वादित्वादित्यनन्तरम् इञा समाधेयमिति शेषः। **कुरुभ्य इति**। कुरुवंश्यवाचिभ्यः उदाह्रियते इत्यर्थः। नकुलसहदेवौ प्रसिद्धौ। ननु अत्रेरपत्यमित्यर्थे 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेय इति कथम्, ऋष्यणा इञ इव ढकोऽपि बाधौचित्यादित्यत आह—**इञ एवेति**। न तु ढकः इत्यर्थः।

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। **द्वैमातुर इति**। द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहः। 'तद्धितार्थ' इति समासः। अण्, ऋकारस्योकारः, रपरत्वम्। **एवं षाण्मातुरः सांमातुर इति**। समीचीना माता संमाता, संमातुरपत्यं सांमातुरः।

---

२ 'युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान्। इति पाठः पुराणादावुपलभ्यते, स एव च शंकराचार्यप्रभृतिभिर्ब्रह्मसूत्रभाष्ये देवताधिकरणे समादृतत्वाद्योग्यः।

वैमात्रेयः । (११११) कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥ ढकोऽपवादोऽण्, तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढायाः पुत्रापत्यमित्यर्थः । (११२०) विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । ४ । १ । ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गा' इत्याबन्तं पठन्ति । तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । (११२१) पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ॥ तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' (सू. ११२४) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽणिवधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः—पैलेयः । (११२२) ढक्च मण्डूकात् ।४।१।११९॥

अण्, उत्, रपरत्वम् । भाद्रमातुर इति । भद्रा चासौ माता चेति विग्रहः । अणादि पूर्ववत् । ननु 'तस्यापत्यम्' इत्येव सिद्धे अणिवधिर्व्यर्थ एवेत्यत आह—आदेशार्थं वचनमिति । उदादेशस्य अण्संनियोगेन विध्यर्थमित्यर्थः । ननु धान्यं यो मिमीते तस्यापि मातुर्ग्रहणं कुतो न स्यात् । तथा च तत्रापि द्वैमातुरादिकं प्राप्नोतीत्यत आह—स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्ष इति । मातृगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य संख्यासंभद्रपूर्वाया इति निर्दिश्यते । अतः स्त्रीलिङ्गस्य मातृशब्दस्य जननीवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । तेन धान्यमातुर्नेति । अत्र मातृशब्दस्य परिच्छेत्तृवाचिनः पुंलिङ्गत्वादिति भावः । सौमात्र इति । सुमातुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । संख्यासंभद्रपूर्वत्वाभावात् नायमण्, उत्त्वमपि तत्संनियोगशिष्टत्वान्नेति भावः । (ननु[२] द्वैमात्रेयः इति कथम्, संख्यापूर्वकतया अणः उत्त्वस्य च दुर्वारत्वादित्यत आह—शुभ्रादित्वादिति । 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि रूपमित्यर्थः) । कन्यायाः कनीन च । कनीनेति लुप्तप्रथमाकम् । ढक इति । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति विहितस्येत्यर्थः । कनीनादेशश्चेति । प्रकृतेरिति शेषः । भारते व्यासः कर्णश्च कन्यायाः पुत्रौ इति प्रसिद्धम् । ननु कन्याया अप्रादुर्भूतयौवनत्वात् पुंसंयोगाभावात् कथमपत्यसंबन्ध इत्यत आह—अनूढाया इति । अलब्धविवाहाया इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम्[१] ।

---

१ कन्या शब्दोऽयं पुंसाऽभिसंबन्ध (विवाह) पूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसंबन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एवेति भाष्यमूलकमिदम् । एवं चाक्षतयोनित्वं न कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

२ नन्वित्यादिष्टीकाऽसंबद्धा 'वैमात्रेयः' इत्येव मूले पाठात् । विमातुः (सापत्नमातुः) अपत्यमिति तदर्थः । द्वैमात्रेय इति मूले पाठं प्रकल्प्य तथा व्याख्यानमपि दुष्टमेव, शुभ्रादिगणे विमातृशब्दस्यैव सर्वत्रोपलम्भात् । द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहे द्वैमातुर इत्यस्यैवेष्टत्वात् 'द्वैमातुरगणाधिपाः' इति कोशादेश्च ।

चादण्। पक्षे इञ्। माण्डूकेयः—माण्डूकः—माण्डूकिः। (११२३) **स्त्रीभ्यो ढक्।४।१।१२०॥** स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक्स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वात्सौमित्रिः। शिवादित्वात्सापत्नः। (११२४) **द्व्यचः।४।१।१२१॥** द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक्। तन्नामिकाणोऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण्। (११२५) **इतश्चानिञः।४।१।१२२॥** इकारान्तात् द्व्यचोऽपत्ये ढक्स्यात्, न त्विञन्तात्। दौलेयः। नैधेयः। आत्रेयः। (११२६) **शुभ्रादिभ्यश्च।४।१।१२३॥** ढक्स्यात्। शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः। (११२७) **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे।४।१।१२३॥** अपत्ये ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः। (११२८) **भ्रुवो वुक्च।**

विकर्ण। वत्सादिशब्दैस्तद्वंश्या विवक्षिताः। विकर्ण, शुङ्ग, छगल एभ्योऽण् स्यात्, वत्सवंश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवंश्ये चापत्ये इत्यर्थः। एतेन वत्सादीनां मूलपुरुषत्वात् विकर्णादिप्रत्ययस्य पत्यत्वासंभव इति निरस्तम्। विकर्णादिभ्यो वात्स्यादिष्वेव ऋष्यण इति नियमार्थं सूत्रम्। **पीलाया वा।** अपत्येऽणिति शेषः। पीला नाम काचिन्मानुषी। **तन्नामिकाणमिति।** वाग्रहणाभावे तु अनेनाणा नित्यमेव ढको बाधः स्यात्। न च महाविभाषया अणः पाक्षिकत्वात्तदभावे ढक् भवत्येवेति वाच्यम्, महाविभाषया अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनात्। अन्यथा शैवः शैविरित्यादिः स्यात्। **ढक् च मण्डूकात्।** मण्डूको नाम ऋषिः। **पक्षे इञिति।** पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। **स्त्रीभ्यो ढक्।** स्त्रीशब्देन टाबादयः स्त्रीप्रत्ययाश्चातुर्थिका गृह्यन्ते, न त्वन्येऽपि स्त्रीवाचकाः, व्याख्यानादित्याह—**स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति।** विनता नाम गरुडमाता, तस्याः अपत्यमिति विग्रहः। प्रत्ययग्रहणं किम्। दरत् कश्चित्क्षत्रियः, तस्यापत्यं स्त्री दरत्। 'द्व्यञ्मगध' इत्यण्। 'अतश्च' इति तस्य लुक्। तस्या अपत्यं दारदः। अत्र दरच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ढक्। ननु सुमित्राया अपत्यं सौमित्रिः, सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति कथं, ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—**बाह्वादित्वादित्यादि।** सापत्नशब्दे पुंवत्त्वं नेति प्रागेवोक्तम्। **द्व्यचः।** ननु 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**तन्नामिकेति। दात्तेय इति।** दत्ता नाम काचिन्मानुषी, तस्या अपत्यमिति विग्रहः। ननु पृथाया अपत्यं पार्थ इति कथम्, तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' इति ढक्प्रसङ्गादित्यत आह—**पार्थ इत्यत्रेति।** शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये।

इतश्चानिञः। अस्त्रीप्रत्ययान्तार्थमिदम्। दुलिः निधिश्च कश्चित्। **आत्रेय इति।** अत्रिः प्रसिद्धः। परत्वादयमृष्यणमपि बाधत इति भावः। **शुभ्रादि-**

१ ढकोऽपवादः 'क्रुञ्चा कोकिलादण्वक्तव्यः' क्रौञ्चः, कौकिलः इति वृत्तिः।

४।१।१२५ ॥ चाड्ढक् । औवेयः । (११२९) प्रवाहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ॥ प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः—प्रवाहणेयः । (११३०) तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ॥ ढप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः—प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः । (११३१) कल्याण्यादीनामिनङ् । ४ । १

भ्यश्च । ढक् स्यादिति । शेषपूरणम् । इञाद्यपवादः । शुभ्रस्यापत्यमिति । अस्त्रीत्वादप्राप्तौ ढगिति भावः । विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । अपत्ये ढगिति । शेषपूरणम् । काश्यप एवेति नियमार्थं शुभ्रादिभ्यः पृथक् पाठः । भ्रुवो वुक् च । चाड्ढगिति । भ्रुशब्दादपत्ये ढक् स्यात् प्रकृतेर्वुगागमश्च । वुकि वकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । भ्रौवेय इति । भ्रूर्नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे प्रकृतेर्वुकि आदिवृद्धिः । वुगभावे तु ऊकारस्य वृद्धौ आवादेशे भ्रावेय इति स्यात् ।

प्रवाहणस्य ढे । उत्तरपदस्येत्यधिकृतम् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरित्यनुवर्तते । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा' इत्यतः पूर्वस्य वेति च । तदाह—प्रवाहणशब्दस्येति । प्रावाहणेयः–प्रवाहणेय इति । शुभ्रादित्वात् ढकि पूर्वपदस्य पाक्षिकी आदिवृद्धिः । उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वप्रतिषेध एव । तत्प्रत्ययस्य च । पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते । तच्छब्देन ढप्रत्ययः परामृश्यते । तदाह–ढप्रत्ययान्तस्येति । प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिरिति । शुभ्रादिढगन्तादिञ् । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह—बाह्येति । ढक्प्रत्ययान्तात् बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्ता 'तद्धितेष्वचामादेः' इति नित्या आदिवृद्धिः । ढाश्रयेणेति । ढप्रत्यये परे विहितेनेति यावत् । तथाविधेन वृद्धिविकल्पेन पूर्वसूत्रविहितेन बाधितुं न शक्यते, भिन्ननिमित्तकत्वादित्यर्थः । पूर्वसूत्रं हि केवलढप्रत्ययान्ते ढप्रत्ययं परनिमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवृत्तं, ढङ्निमित्तामादिवृद्धिं बाधत इति युक्तं, न त्विञ्प्रत्ययनिमित्तामपि नित्यामादिवृद्धिम् । अतस्तस्या अपि बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । इदं

१ प्रवाहणशब्दात् ' शुभ्रादित्वाड्ढक् भवति । तथाच ' प्रवाहणस्य ढे ' 'तत्प्रत्ययस्य च' इति सूत्रद्वयं 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यनन्तरं समुल्लिख्य 'विकर्णकुषी०' भ्रुवो वुक्च' इति सूत्रद्वयं तदनन्तरमेवापेक्ष्यते । विपरीतपाठस्तु लेखकप्रमादादितिशेखरेऽपि स्पष्टम् ।

१२६ ॥ एषामिनङादेशः स्यात्, ढक्च। काल्याणिनेयः, बान्धकिनेयः। (११३२) **कुलटाया वा। ४। १। १२७॥** इनङ्मात्रं विकल्प्यते। ढक्तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः—कौलटेयः। सती भिक्षुक्यत्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राभ्यो वा' (सू ११३७) इति पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः। (११३३) **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। ७। ३। १९॥** हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च। सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः। तेषु भवः साक्तुसैन्धवः। (११३४) **चटकाया ऐरक्। ४। १। १२८॥** 'चटकादिति वाच्यम्' (वा २६२४)। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः। 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' (वा २६२५)। तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका।

वृद्धिविधिद्वयमपि 'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्रैव वक्तुं युक्तम्।

कल्याण्यादीनामिनङ्। इनङि ङकार इत्। **काल्याणिनेय इति**। कल्याण्या अपत्यमिति विग्रहः। **बान्धकिनेय इति**। बन्धक्या अपत्यमिति विग्रहः। अत्र गणे स्त्रीप्रत्ययान्ता एव पठ्यन्ते। तेभ्यो ढक् सिद्ध एव। इनङेव तु विधीयते। **कुलटाया वा**। **इनङ्मात्रमिति**। व्याख्यानादिति भावः। **पूर्वेणैवेति**। 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्यनेनेत्यर्थः। कुलानि गृहाणि अटतीति कुलटा। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। **अत्रेति**। 'कुलटाया वा' इति सूत्रे इत्यर्थः। **पक्षे ढ्रगिति**। ढ्रगपि कदाचिद्भवतीत्यर्थः। **कौलटेर इति**। कुलटाया ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यकारलोप इति भावः। **हृद्भग**। **हृदाद्यन्त इति**। हृत्, भग, सिन्धु एतदन्तेषु समासेष्वित्यर्थः। चकारादुत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते। तदाह—**पूर्वोत्तरपदयोरिति**। **सौहार्द इति**। अणि उभयपदादिवृद्धिः। ऋकारस्य तु आकारो रपरः। **सौभागिनेय इति**। कल्याण्यादित्वात् ढकि इनङि उभयपदादिवृद्धिरिति भावः। एतत्प्रसङ्गादेव इदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम्। महते सौभगाय' इत्यत्र तु उद्गात्रादित्वाद्भावे अञ्। उत्तरपदादिवृद्ध्यभावश्छान्दसः। **सिन्धव इति**। अश्वा इत्यर्थः।

चटकाया ऐरक्। चटकाशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंलिङ्गान्न स्यादित्यत आह—**चटकादिति**। सूत्रे चटकाया इत्यपनीय चटकादिति वाच्यमित्यर्थः। तर्हि स्त्रीलिङ्गान्न स्यादत आह—**लिङ्गेति**। **स्त्रिया अपीति**। स्त्रीलिङ्गादप्यैरगित्यर्थः। **तयोरिति**। चटकस्य चटकाया-

---

१ चटकत्वजात्यवच्छिन्नस्य निर्देशार्थं 'चटकाया' इति स्त्रियां जातिनिर्देशः। तेन चटकस्य चटकाया वाऽपत्यमिति उभयथाऽपि विग्रहे सिद्धमिति 'चटकादिति वाच्य' मिति वार्तिकं नापूर्वम्।

अजादित्वाट्टाप्[1]। (११३५) **गोधाया ढ्रक्** । ४। १। १२९॥ गौधेरः। शुभ्रा-दित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । (११३६) **आरगुदीचाम्** । ४। १। १३०॥ गौधारः। रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः। (११३७) **क्षुद्राभ्यो वा** । ४। १। १३१॥ अङ्गही-नाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो वा ढ्रक्। पक्षे ढक् । काणेरः—काणेयः। दासेरः—दासेयः। (११३८) **पितृष्वसुश्छण्** । ४। १। १३२॥ अणोऽपवादः। पैतृ-ष्वस्रीयः। (११३९) **ढकि लोपः** । ४। १। १३३॥ पितृष्वसुरन्त्यस्य लोपः स्याड्ढकि। अत एव ज्ञापकाड्ढक्[2]। पैतृष्वसेयः। (११४०) **मातृष्वसुश्च** ।४। १। १३४॥ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः—मातृष्वसेयः ।

स्त्यर्थः। ननु चटकेति कथं, जातित्वात् ङीष्प्रसङ्गादित्यत आह—**अजादित्वा-दिति** । **गोधाया ढ्रक्** । **गौधेर इति** । गोधाया अपत्यमिति विग्रहः। ढ्रकि ढकारस्य एयादेशे 'लोपो व्योः' इति यलोपः कित्वादादिवृद्धिरिति भावः। **आरगुदी-चाम्** । गोधाया आरग्वा स्यादित्यर्थः। **अन्यत इति** आकारान्तादन्यत् अदन्तं, तस्मादपि क्वचिद्विधानार्थमित्यर्थः। **जाडार इति** । रग्विधौ आकारो न श्रूयेतेति भावः। पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं क्षेत्रजातत्वादिना। **क्षुद्राभ्यो वा** । **अङ्गहीना इति** । चक्षुरादिकतिपयावयवविकला इत्यर्थः। **शीलहीना इति** । सद्वृत्तहीना इत्यर्थ। यथेष्टपुरुषसंचारिण्य इति यावत्। 'अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा क्षुद्राः' इति भाष्यम्। **पितृष्वसुश्छण्** । **पैतृष्वस्रीय इति** । पितृष्वसुरपत्यमिति विग्रहः। छस्य ईयादेशे आदिवृद्धिः। सकारादृकारस्य यण्। **ढकि लोपः** । पितृष्वसुरित्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्त्यस्य लोपः । तदाह—**पितृष्वसुरन्त्यस्य लोप इति** । ननु पितृष्वसुरपत्ये ढक एव दुर्लभत्वात्कथं तस्मिन् परे लोपविधिरित्यत

१ चटकत्वजातिविशिष्टवाचकाच्चटकाशब्दात्स्त्र्यपत्ये जातस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि कृते यत्स्त्र्यपत्यवाचकं चटकेति तस्य, जातिवाचकचटकाशब्दस्य च जातिलक्षणङीष् बाधनार्थं द्वयोरनुकरणे-न सूत्रे निर्देशेन टापो निपातनात्सिद्धिरिति अजादित्वमस्य मास्तु । अजादित्व-कल्पनायामपि द्विविधयोरनुकरणमावश्यकमेव ।

२ अन्ये तु ' स्त्रीभ्योढक् ' इतिसूत्रे स्त्रीवाचकाड्ढगित्येवार्थः नतु स्त्रीप्रत्यया-न्तादिति । तथाच ' स्त्रीभ्योढ' गित्येत्रात्र मातृष्वसृशब्दाच्च ढक्। दरदोऽपत्यं स्त्री दरद् इडबिडोऽपत्यं स्त्री इडबिड्, पृथजोऽपत्यं स्त्री पृथक् उशिजोऽपत्यं स्त्री उशिक् इत्यादौ तु स्त्रीवाचकत्वेऽपि ततस्तदपत्यमित्यर्थेऽनभिधानान्न ढक्, शिवा-दित्वकल्पनाद्वाऽण् बोध्य इति शेखरे विस्तरः ।

(११४१) चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४ । १ । १३५॥ (११४२) ढे लोपोऽकद्र्वाः । ६ । ४ । १४७॥ कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे । **(११४३) गृष्ट्यादिभ्यश्च ।४।१।१३६॥** एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् । **(११४४) केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥** एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते । **(११४५) दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनि-भ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ॥** एतानि

आह—**अत एवेति** । शुभ्रादित्वात् ढगित्यन्ये । **पैतृष्वसेय इति** । ढकि अन्त्यस्य ऋकारस्य लोपे आदिवृद्धिः । 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम् । **मातृष्वसुश्च** । चकाराच्छण ढकि लोपश्चानुकृष्यते । तदाह—**पितृष्वसुर्य-दुक्तमिति** ।

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । चतुष्पादः पशवः । तद्विशेषवाचिभ्यः अपत्ये ढञि-त्यर्थः । **ढे लोपोऽकद्र्वाः** । भस्येत्यधिकृतम् 'ओर्गुणः' इत्यतः ओरिति षष्ठ्यन्तेनानुवृत्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—**कद्रूभिन्नस्येति** । 'अलो-ऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः । ओर्गुणापवादः । **कामण्डलेय इति** । कमण्डलोर-पत्यमिति विग्रहः । ढकि एयादेशे आदिवृद्धौ उकारलोपः । ननु कमण्डलुशब्द-वाच्यस्य जलपात्रस्याचेतनस्य कथमपत्ययोगः, तत्राह—**कमण्डलुशब्दश्चतु-ष्पाज्जातिविशेष इति** । अत एव 'कमण्डलुपदे आदधीत' इति बह्वृच-ब्राह्मणं संगच्छत इति भावः । **गृष्ट्यादिभ्यश्च** । **अण्ढकोरिति** । गृष्टि, हलि, बलि, कुठि, अगस्ति, मित्रयु एते गृष्ट्यादयः । अत्र अन्त्ययोः ऋषित्वा-दण् प्राप्तः । अन्येभ्यस्तु 'इतश्चानिञः' इति ढक् प्राप्तः इति विवेकः । सकृत्प्र-सूता मानुष्यादिरपि गृष्टिः, नतु गौरेव । ततश्च 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन न प्रा-प्तिः । **केकयमित्रयु** । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतस्तद्धितग्रहणमनुवर्तते । 'अचो-ञ्णिति' 'किति च' इत्यतः ञ्णितीति, कितीति च । तदाह—**एषामिति** । आदेशे यकारादकार उच्चारणार्थः केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । 'जनपदशब्दात्' इत्यञ् । मैत्रेयिकया श्लाघते, मित्रयोर्भाव इत्यर्थे 'गोत्रचरणात्' इति वुञ् । प्रलयादागतं प्रालेयम् । अण् । अत्र सर्वत्र यादेरियादेशः इत्युदाहरणानि । **प्राप्ते इति** । मित्रयोरपत्ये ढञि एयादेशे मित्रयु एय इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा यु इत्यस्य इयादेशे सति आद्गुणे मैत्रेयेय इति प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

दाण्डिनायन । एतानि निपात्यन्ते इति । दण्डिनो हस्तिनश्चापत्यं दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः । नडादित्वात्फक् । निपातनाट्टिलोपो न । अथर्वणा

निपात्यन्ते। इति युलोपः। मैत्रेयः। मैत्रेयौ। (११४६) **यस्कादिभ्यो गोत्रे।** २।४।६३॥ एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। मित्रयवः। (११४७) **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च।** २।४।६५॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। अङ्गिरसः। (११४८) **बह्वच इञः प्राच्यभर-**

प्रोक्तो ग्रन्थः उपचारादथर्वा। तमधीते आथर्वणिकः। वसन्तादित्वात् ठक्। निपातनाच्च टिलोपः। जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। निपातनाच्च टिलोपः। वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः। 'उदीचां वृद्धात्' इति फिञ्। निपातनान्न टिलोपः। भ्रूणहन्, धीवन् एतयोर्भावे ष्यञ्। नकारस्य तकारश्च निपात्यते। नच 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव तकारः सिद्ध इति शङ्क्यम् 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषया 'हनस्तः' इति तत्वस्य धातुविहितप्रत्यये पर एव प्रवृत्तेः। इदमेव तकारनिपातनमस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न। सरय्वां भवं सारवम् उदकम्। अणि यू इत्यस्य व इत्यादेशो निपात्यते। इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। उकारलोपो निपात्यते। बहुत्वे तु तद्राजत्वाल्लुक्। इक्ष्वाकवः। इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवोऽप्यैक्ष्वाकः। कोपधादण्। उकारलोपश्च। सूत्रे ऐक्ष्वाकेत्यत्र अञणन्तयोर्ग्रहणम्। बहुत्वे तद्राजत्वादञो लुक्। अणस्तु नेति विशेषः। हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः। मयटि णकारायकाराकारयोर्लोपः। **इति युलोप इति।** मित्रयु एय इति स्थिते यु इत्यस्य लोपो निपातनादिति भावः मैत्रेयीति 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्।

यस्कादिभ्यो गोत्रे। नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थम्, किंतु द्वैतीयिकम्। अतो गोत्रशब्देन प्रवराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रमिह विवक्षितम्, 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते' इति 'यूनि लुक्' 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सूत्रं तद्राजवर्जमनुवर्तते। तदाह—**एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्येति। मित्रयव इति।** मित्रयोरपत्यानि पुमांस इत्यर्थः। गृष्ट्यादिढको लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः। **अत्रिभृगु।** पूर्वसूत्राद्गोत्र इति, तत्र यदनुवृत्तं तच्च सर्वमिहानुवर्तते। तदाह—**एभ्यो गोत्रेति।** अत्रेः, भृगोः, कुत्सस्य, वसि-

१ भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थम्। तेन 'इञः प्राचा' मितिलुक् भरतयूनो न यौधिष्ठिरिः पुत्रः यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति।

२ आदिपदेन 'गोत्रावयवात्' ४-१-७६।

तेषु । २ । ४ । ६६ ॥ बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः। (११४९) **न गोपवनादिभ्यः** ।२।४।६७॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्[1] । गौपवनाः । शैग्रवाः । (११५०) **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे** । २ । ४ । ६८ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्यात् द्वन्द्वे। तैकायनयश्च कैतवायनयश्च।'तिकादिभ्यः फिञ्' (सू११७८) तस्य लुक् । तिककितवाः । (११५१) **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे** । २ । ४ । ६९॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च। [औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' (सू ११०१) । तस्य लुक् । उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः] । भ्राष्टकिकपिष्ठलाः—भ्राष्टकिकापिष्ठलयः । [उपकाः—औपकायनाः]। लमकाः—लामकायनाः । (११५२)

ष्ठस्य, गोतमस्य, अङ्गिरसश्च अपत्यानि पुमांस इति विग्रहाः । तत्र अत्रेः 'इतश्चानिञः' इति ढकोऽनेन लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यण इति बोध्यम् । लुकि आदिवृद्धेर्निवृत्तिः । **बह्वच इञः** । प्राच्ये उदाहरति—**पन्नागारा इति** । पन्नागारस्यापत्यानीति विग्रहः । अत इञो लुक् । भरतगोत्रे उदाहरति–**युधिष्ठिरा इति** । युधिष्ठिरस्यापत्यानीति विग्रहः । कुरुलक्षणं एयं बाधित्वा बाह्वादित्वात् इञ् । तस्य लुक् । अबहुत्वे तु यौधिष्ठिरिः ।

न गोपवनादिभ्यः । बिदाद्यन्तर्गणोऽयमिति । ततश्च अञः 'यञञोश्च' इति प्राप्तस्य लुङ् नेति भावः । **तिककितव** । **तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति** । द्वन्द्वविग्रहप्रदर्शनम् । **तिककितवा इति** । द्वन्द्वे इति सप्तमीनिर्देशात् पदद्वयादपि फिञो लुक् । **उपकादिभ्यो** । चकारमध्याहृत्याह—**द्वन्द्वे चेति** । एवं च अस्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रात् द्वन्द्वग्रहणाननुवृत्त्यैव सिद्धे अद्वन्द्वग्रहणं स्पष्टार्थमेव । नच द्वन्द्वे नेति निषेध एव किं न स्यादिति वाच्यम्, द्वन्द्वानामपि गणे पाठात् । तदेतत्सूचयन् द्वन्द्वमुदाहरति—**भ्राष्टककपिष्ठला इति** । इञो वा लुक् । अद्वन्द्वे उदाहरति—**लमकाः लामकायना इति** । अश्वादिफञो लुग्विकल्पः । उपकाः औपकायनाः इत्याद्यप्युदाहार्यम् । **आगस्त्य । अगस्तयः । कुण्डिना इति** । अगस्त्यशब्दादृष्यणो लुक् । प्रकृतेरगस्त्यादेशः । कौण्डिन्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुत्वे यञो लुक् । प्रकृतेः कुण्डिनादेशश्च ।

१ बिदादिषु 'हरितादिगणात्प्रागेव गोपवनादिगणो प्राह्य इति भाष्ये स्पष्टम् ।

२ अत्र द्वन्द्वेऽपि वैकल्पिको लुग्भाष्ये उक्तः । एतेन काशिकायां यदुक्तं भ्राष्टककपिष्ठलशब्दो तिककितवादिषु पठ्यते इति तत्र द्वन्द्वे नित्यं लुक्, अद्वन्द्वे तु वेति तदुपेक्ष्यम् ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक्स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम् अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः । (११५३) राजश्वशुराद्यत् । ४ । ४ । १३७ ॥ 'राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्' (वा २६२७) (११५४) ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥ यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः । (११५५) अन् । ६ । ४ । १६७ ॥ अणि अन् प्रकृत्या स्यात् । इति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । (११५६) संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥ इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः ।

'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यारभ्य 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोः' इत्यन्तं द्वैतीयीकम् । अथ प्रकृतं चातुर्थिकम् ।

राजश्वशुराद्यत् । राजन्शब्दात् श्वशुरशब्दाच्चापत्ये यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । क्रमेण अणिञोरपवादः । **राज्ञो जातावेवेति** । जातिः समुदायवाच्या चेदित्यर्थः । **ये चाभावकर्मणोः** । अनिति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति । अत्राधिकारलब्धप्रत्ययो यकारेण विशिष्यते । तदादिविधिः । तदाह–**यादाविति** । **राजन्य इति** । क्षत्रियात् क्षत्रियायां स्वभार्यायामुत्पन्नो राजन्य इति धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । यत्प्रत्यये प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **शूद्रादाविति** । क्षत्रियात् शूद्रायां वा तदन्यस्यां वा अनूढायाम् उत्पन्न इत्यर्थः । **राजन इति** । अणि रूपम् । तत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते । **अन्** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च । तदाह—**अणीति** । **राज्यमिति** । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ् । टिलोपः । **संयोगादिश्च** । **इन् प्रकृत्येति** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिण इति** । 'इनण्यपत्ये' इत्यत्रानपत्ये इति

---

१ अत्र अगस्त्य शब्दादृष्यण् इति 'सूर्यतिष्ये'ति सूत्रे कैयटः । अगस्ति प्रकृतिकगर्गादियञन्तस्य तु बहुत्वे 'यञञोश्च' इति लुका सिद्धम् ॥ कुण्डिन शब्द पर्यायभूतनान्त कुण्डिन् शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे नान्तत्वान्ङीपि सिद्धस्य कुण्डिनीशब्दस्य गर्गादित्वाद्यञि अतएव निपातनात्पुंवत्त्वाभाव इति 'भस्याढे' इति सूत्रभाष्यात्पुंवत्त्वाभावेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाप्राप्त्या यञो लुकि कुण्डिनीत्यस्य स्थाने कुण्डिनजादेश इति भावः । अदन्तकुण्डिनशब्दस्य तु गर्गादौ पाठो नास्त्येव ॥ तथाच अगस्तीनां छात्रा इति विवक्षायां तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि निषिद्धे तत्संनियोगशिष्टादेशनिषेधे आगस्तीयाः कौण्डिनीया इति । अतएवादेशात्पृथक् लुगप्युक्तः ।

(११५७) न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । 'वा हितनाम्न इति वाच्यम्' (वा ४२१५) । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः—हैतनामनः । **(११५८) ब्राह्मो जातौ ॥ ६ । ४ । १७१ ॥** योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्मः इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततो जातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी ओषधिः । **(११५९) औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥** अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम् पदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः । **(११६०)षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६ । ४ । १३५ ॥** षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । औग्णघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । षपूर्व—इति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । **(११६१) क्षत्राद्धः । ४ । ४ । १३८ ॥** क्षत्रियः । जातौ इत्येव । क्षात्रिरन्यः । **(११६२) कुलात्खः । ४ । ४ । १३९॥**

पर्युदासादप्राप्तः । **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । भाद्रसाम इति** । भद्रसाम्नोऽपत्यमिति विग्रहः।अणि टिलोपः। अनो मपूर्वत्वान्न प्रकृतिभावः। **सौत्वन इति** । सुत्वनोऽपत्यमिति विग्रहः । मपूर्वत्वाभावात्प्रकृतिभावः । **चार्मण इति** । 'परिवृतो रथः' इत्यणि टिलोपः । अणः आपत्यत्वाभावात्प्रकृतिभावः । **वा हितनाम्न इति** । 'न मपूर्वः' इति प्रतिषेध इति शेषः ।

ब्राह्मो जातौ । ब्रह्मन्शब्दादपत्ये अणि ' न मपूर्वोऽपत्ये ' इति प्रकृतिभावनिषेधो जातावेवेत्यर्थः फलति । तथा सति ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मण इति जातिविशेषे न सिध्येत्, ' न मपूर्वः ' इति प्रकृतिभावनिषेधे सति ' नस्तद्धिते ' इति टिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किंच ब्रह्मा देवता अस्य ब्राह्मं हविरिति न सिध्येत, न म, पूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधस्य जातावेवेति नियमितत्वेन अनिति प्रकृतिभावाट्टिलोपासंभवात् । अत आह—**योगविभाग इति** । ब्राह्मः इत्येकं सूत्रम् । तत्र ' इनण्यनपत्ये ' इत्यतः अनपत्येऽणीत्यनुवर्तते । तदाह—**ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणीति** । तथाच ब्रह्मन्शब्दादनपत्येऽणि अनिति प्रकृतिभावनिवृत्तेष्टिलोपः फलित इति मत्वोदाहरति—**ब्राह्मं हविरिति** । ब्रह्मा देवता अस्येति विग्रहः । ' सास्य देवता ' इत्यण् । **ततो जाताविति** । ततः ब्राह्म इति सूत्रात्पृथगेव जाताविति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । इह ' न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ' इति सूत्रादपत्ये इति ' प्रकृत्यैकाच् ' इत्यतः प्रकृत्येति चानुवर्तते । तदाह—**अपत्ये जातावेिति । ब्राह्मण इति** । ब्रह्मणः सकाशात्सजातीयायां भार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । योगविभागस्त्वयं भाष्ये स्पष्टः । **औक्षम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अणि टिलोपो निपात्यते इति** । ' अन् ' इति प्रकृतिभावापवाद

कुलीनः। तदन्तादपि। उत्तरसूत्रे अपूर्वपदात् इति लिङ्गात्। आढ्यकुलीनः। **(११६३) अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ। ४। ४। १४०॥** कुलात् इत्येव। पक्षे खः। कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः। पदग्रहणं किम्। बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः। **(११६४) महाकुलादञ्खञौ। ४। ४। १४१॥** अन्यतरस्याम् इत्यनुवर्तते। पक्षे खः। माहाकुलः—माहाकुलीनः—महाकुलीनः। **(११६५) दुष्कुलाड्ढक्। ४। १। १४२॥** पूर्ववत्पक्षे खः। दौष्कुलेयः—दुष्कुलीनः। **(११६६) स्वसुश्छः। ४। १। १४३॥** स्वस्रीयः। **(११६७) भ्रातुर्व्यच्च। ४। १। १४४॥** चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः-भ्रात्रीयः। **(११६८) व्यन्सपत्ने। ४। १। १४५॥** भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः शत्रुः। 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारात्।

इति भावः। **औक्षमिति**। टिलोपे रूपम्। **औक्षण इति**। अपत्येऽपि टिलोपाभावे अल्लोप इति भावः। ननु प्रकृतिभावादल्लोपो न स्यादत आह—**षपूर्वहन्**। 'अल्लोपोऽनः' इत्यनुवर्तते। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**षपूर्व इति**। **ताक्षण इति**। 'तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्' इति कारिलक्षणण्यस्यापवादोऽण्। **ताक्षण्य इति**। 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यः।

क्षत्राद्घः। अपत्ये इति शेषः। **क्षत्रिय इति**। घस्य इयादेशे 'यस्येति च' इत्याकारलोपः। **क्षात्रिरन्य इति**। क्षत्राच्छूद्रादावुत्पन्न इत्यर्थः। **कुलात्खः**। अपत्ये इति शेषः। **कुलीन इति**। खस्य ईनादेशः। ननु 'समासप्रत्ययविधौ' इति तदन्तविधिनिषेधात् आढ्यकुलीन इति कथमित्यत आह—**तदन्तादपीति**। **आढ्यकुलीन इति**। आढ्यकुलशब्दात्कर्मधारयात्खः। कुले आढ्यत्वप्रतीतिरत्र फलम्। कुलीनशब्देन कर्मधारये तु तदप्रतीतिरिति भेदः। **अपूर्वपदादन्यतरस्याम्**। **कुलादित्येवेति**। पूर्वपदरहितात् कुलादपत्ये यड्ढकञौ वा स्त इत्यर्थः। **पक्षे ख इति**। यड्ढकञोरभावपक्ष इत्यर्थः। **बहुकुल्य इति**। 'विभाषा सुपः' इति बहुच्प्रत्ययो न पदम्। अतः पूर्वपदरहितत्वात् यड्ढकञ्खा भवन्त्येवेत्यर्थः। **महाकुलादञ्खञौ**। **अनुवर्तत इति**। अन्यथा महाविभाषाधिकारे अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः 'पीलाया वा' इत्यत्रोक्तत्वात्पूर्वसूत्रोक्तः खो न स्यादिति भावः। तदाह—**पक्षे ख इति**। तथा सति आदिवृद्धिर्नेति भावः। **दुष्कुलाड्ढक्**। **पूर्ववदिति**। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। **स्वसुश्छः**। अपत्ये इति शेषः। **स्वस्रीय इति**। छस्य ईयादेशः, ऋकारस्य यण्। **भ्रातुर्व्यच्च**। तकारः।

---

१ केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम्।
हृतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वधम्। इति भट्टिः। श्लो० ५२२।

(११६९) रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६ ॥ (११७०) ठस्येकः ।७।३। ५० ॥ अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः । **(११७१) गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ॥** गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गः—गार्गिको वा जाल्मः । 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपः ।

'तित्स्वरितम्' इति स्वरार्थ इति बोध्यम् । **व्यन् सपत्ने । अपत्ये इति ।** प्रत्ययेनापत्यमुच्यते । भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः । तथाच भ्रातृशब्दोत्तरत्वे व्यन्प्रत्ययार्थः शत्रुः इति भाष्ये स्पष्टम् । ननु ' पाप्मना भ्रातृव्येण ' इति कथम्, पाप्मनोऽपत्यत्वाभावादित्यत आह—**पाप्मना भ्रातृव्येण इति तूपचारादिति** । हिंसकत्वगुणयोगाल्लाक्षणिक इत्यर्थः ।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् । अपत्ये इति शेषः । ढगाद्यपवादः । **ठस्येकः** । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदाह—**अङ्गात्परस्य ठस्येति** । ठकारस्येत्यर्थः । **रैवतिक इति** । रेवत्याः अपत्यमिति विग्रहः । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । ठकारस्य इकः अदन्त आदेशः । अङ्गात्किम्, कर्मठः इत्यत्र ठकारस्य न भवति । अत्र भाष्ये अङ्गसंबन्धिठस्येति व्याख्याने कर्मठः इत्यत्र सुपं प्रति कर्मठशब्दस्याङ्गत्वात्तदीयठस्य इकादेशमाशङ्क्य अङ्गसंज्ञानिमित्तं यष्ठकारस्तस्येको भवति, तादृशश्च ठकारः प्रत्यय एव भवति, नचेह ठकारः प्रत्यय इति समाहितम् । ततश्च ठकि अकार उच्चारणार्थः, ठकार एव प्रत्ययः इति विज्ञायते । 'ठस्येति संघातग्रहणम्' इत्यपि भाष्ये स्थितम् । अस्मिन्पक्षे ठकि अकार उच्चारणार्थो न भवति, संघात एव प्रत्ययः, इकादेशे अकार उच्चारणार्थ एवेत्यलम् ।

गोत्रस्त्रियाः । ण इति लुप्तप्रथमाकम् । चात् ठगनुकृष्यते । तदाह—**गोत्रं या स्त्री इत्यादिना । सामर्थ्यादिति** । 'एको गोत्रे' इति नियमादिति भावः । **गार्ग्या अपत्यमिति** । गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री गार्गी । 'गर्गादिभ्यः' इति यञ् । 'यञश्च' इति ङीप् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः । गार्ग्याः अपत्यं युवेति विग्रहः । पितुरविज्ञाने मात्रा व्यपदेशः कुत्सनम् । यद्यपि णप्रत्यये ठक इकादेशे च 'यस्येति च' इति लोपे गार्गः गार्गिकः इति सिध्यति । तथापि वस्तुस्थितिमाह—**पुंवद्भावादिति** । 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे सति ङीपो निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या स्त्रीवाचकत्वमादाय गार्ग्यशब्दाण्णठकावित्यर्थः। नच 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, सौत्रस्यैवायं निषेधः न तु 'भस्याढे' इति वार्तिकस्येत्युक्तत्वात्। 'भस्याढे' इत्यस्य तद्धिते विवक्षिते प्रवृत्तिमभ्युपगम्य गार्ग्यशब्दादित्युक्तम्। तच्च समूहाधिकारे 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति। स्त्रियाः किम्, औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः । प्रकरणादिगम्या कुत्सा । गोत्रेति किं, कारिकेयः । णस्य णित्त्वं तु ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायन इत्यत्र वृद्ध्यर्थम् ।

'आपत्यस्य-' (सू १०८२) इति यलोपः। (११७२) **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम्** । ४ । १ । १४८ ॥ सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम्। भागवित्तेः, भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः। (११७३) **फेश्छ च** । ४ । १ । १४९ ॥ फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात्फिञ्। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम्। यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याणो 'ण्यक्षत्रिय:-' (सू १२७६) इति लुक्। सौवीर इति किम्। तैकायनिः। (११७४) **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ** । ४ । १ । १५० ॥ सौवीरेषु। नेह यथासंख्यम्। अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः। भाष्ये तु यथासंख्यमेव इति स्थितम्। फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः। मैमतः—मैमतायनिः।

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु। पूर्वसूत्राद्गोत्रेत्येकदेशोऽनुवर्तते। सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम्। तदाह—**वृद्धादिति**। 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इति वृद्धिसंज्ञकादित्यर्थः। ठग्ग्रहणं णस्य अनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्। **भागवित्तेरिति**। भगवित्तस्य सौवीरं गोत्रापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे ठकि इकादेशे भागवित्तिक इति रूपमित्यर्थः। **पक्षे फगिति**। 'यञिञोश्च' इत्यनेनेति शेषः। **फेश्छ च**। छेति लुप्तप्रथमाकम्। **यमुन्दस्येति**। यमुन्दो नाम सुवीरदेशे कश्चित्। **यामुन्दायनिरिति**। यामुन्दायनेरपत्यं युवेत्यर्थे कुत्सनाभावात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इति तस्य लुगित्यर्थः। **तैकायनिरिति**। तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे असौवीरत्वात् छठगभावे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्। 'ण्यक्षत्रिय' इति तस्य लुगिति भावः। **फाण्टाहृति**। **सौवीरेष्विति**। शेषपूरणमिदम्। सौवीरगोत्रादित्यर्थः। फाण्टाहृतस्य गोत्रापत्यं फाण्टाहृतिः, अत

---

१ अयं च त्रिष्वेव, 'भागपूर्वपदो वित्तिः द्वितीयस्तार्णबिन्दवः।
तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक् बहुलं ततः ॥

तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः। पक्षे तार्णबिन्दविः। अकशापः शुभ्रादिः आकशापेयस्यापत्यं कुत्सितमाकशापेयिकः पक्षे आकशापेयिः। इति काशिका।

२ अयमपि त्रिष्वेव, यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः।
सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित्स्मरेत् ॥

इति काशिका।

सुयाम्नोऽपत्यं सौयामायनिः तस्यापत्यं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वृषस्यापत्यं वार्ष्यायणिः तदपत्यं वार्ष्यायणीयः वार्ष्यायणिक इति। अत्र 'गोत्रक्षिया' इति कुत्सने एव। वृद्धाट्ठक् फेश्छचेति द्वयं सौवीरे कुत्सायां च। 'फाण्टाहृती'ति तु सौवीरे एवेति द्वितीयार्धतात्पर्यम्।

(११७५) कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥ अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः। वावदूक्याः । 'सम्राजः क्षत्रिये' (ग सू ७५) । साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । **(११७६) सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥** एभ्यो ण्यः । 'एति संज्ञायाम्—' (सू १०२३) इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी, तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । **(११७७) उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥** हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव । नापितायनिः । तक्षणोऽण उपसंख्यानम्' (वा २५४०) 'षपूर्व—' (सू ११६०) इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्षण्यः । **(११७८) तिकादिभ्यः फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥** तैकायनिः । **(११७९) कौसल्यकार्मार्याभ्यां च । ४ । १ । १५५ ॥** अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ।

इञ् । तस्यापत्यं युवेति विग्रहः । **मैमत इति** । मिमतस्यापत्यमिति विग्रहः । मिमतशब्दे सौवीरगोत्रादिति न संबध्यते, व्याख्यानाद्गोत्रत्वाभावाच्चेति भावः ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः । **अपत्ये इति** । शेषपूरणमिदम् । सौवीरेष्विति निवृत्तम् । **कौरव्याः ब्राह्मणा इति** । कुरुर्नाम कश्चिद्ब्राह्मणः । तस्यापत्यानीति विग्रहः । ण्यप्रत्यये ओर्गुणे अवादेशः, आदिवृद्धिः । यस्तु ' कुरुनादिभ्यो ण्यः ' इति ण्यो वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वात् बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति भवति । एतत्सूचनार्थमेव बहुवचनं ब्राह्मणा इति विशेष्यं चोदाहृतम्। **वावदूक्या इति** । वावदूकस्यापत्यानीति विग्रहः । **सम्राजः क्षत्रिये इति** । कुर्वादिगणसूत्रम् । अपत्ये इति शेषः । क्षत्रिय एवेति नियमार्थमिदम् । **साम्राजोऽन्य इति** । सम्राजः शूद्रादौ उत्पन्न इत्यर्थः । **सेनान्त । एभ्य इति** । सेनान्तलक्षणकारिभ्य इत्यर्थः । अकुर्वादित्वाद्वचनम् । **हारिषेण्य इति** । हरिषेणो नाम कश्चित् । ' एति संज्ञायाम् ' इति षत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्सेनान्तत्वाण्ण्यः । **लाक्षण्य इति** । लक्षणमस्यास्तीति लक्षणः, अर्शआद्यच्, तस्यापत्यमिति विग्रहः । कारिपदं व्याचष्टे—**कारिः शिल्पीति** । **तस्मादिति** । कारिविशेषवाचिनो ण्ये सतीत्यर्थः । **तान्तुवाय्य इति** । तन्तुवायस्यापत्यमिति विग्रहः । **कौम्भकार्य इति** । कुम्भकारस्यापत्यमिति विग्रहः । **नापित्य इति** । नापितस्यापत्यमिति विग्रहः ।

उदीचामिञ् । सेनान्तलक्षणकारिभ्यः इञ् स्यादुदीचां मते इत्यर्थः । **नापितात्तु परत्वात् फिञेवेति** । उदीचां वृद्धादित्यनेनेति शेषः । **तक्ष्णोऽण उपसंख्यानमिति** । उदीचां मते इति शेषः । **ताक्ष्ण इति** । अणि प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ' अल्लोपस्तु ' षपूर्वहन् ' इति वचनाद्भवति । **पक्षे ताक्षण्य इति** । प्राचां मते कारित्वलक्षणो ण्य इत्यर्थः । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **तिकादिभ्यः फिञ्** । इञोऽपवादः । **तैकायनिरिति** ।

परमप्रकृतेरेवायमिष्यते। प्रत्ययसन्नियोगेनतुक् प्रकृतिरूपं निपात्यते। कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः। कर्मारस्यापत्यं कर्मार्यायणिः। 'छागवृषयोरपि' (वा २६४३)। छाग्यायनिः। वार्ष्यायणिः। (११८०) **अणो द्व्यचः**। ४। १। १५६॥ अपत्ये फिञ्। इञोऽपवादः। कार्त्रायणिः। अणः इति किम्। दाक्षायणः। द्व्यचः किम्। औपगविः। ['त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः (वा ५०५०)। त्यादायनिः-त्यादः]। (११८१) **उदीचां वृद्धादगोत्रात्**। ४। १। १५७॥ आम्रगुप्तायनिः। प्राचां तु आम्रगुप्तिः। वृद्धात् किम्। दाक्षिः। अगोत्रात् किम्। औपगविः। (११८२) **वाकिनादीनां कुक्च**। ४। १। १५८॥ अपत्ये फिञ्वा। वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः—वाकिनिः। (११८३) **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्**।४।१।१५९॥ अस्माद्वा फिञ्सिद्धः, तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते। गार्गीपुत्रिकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः। (११८४) **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्**।४। १।

फिञि आयन्नादेशः। **कौसल्य**। **परमप्रकृतेरेवेति**। कोसलकर्माराभ्यां फिञ्, तस्य युट् चेत्यर्थः। भाष्ये स्पष्टमेतत्। **छागवृषयोरपीति**। फिञ्, तस्य युट् चेति वक्तव्यमित्यर्थः। **अणो द्व्यचः**। **अपत्ये फिञिति**। शेषपूरणमिदम्। द्व्यचः अण्प्रत्ययान्तादपत्ये फिञित्यर्थः। **कार्त्रायणिरिति**। कर्तुः छात्रः कार्त्रः, 'तस्येदम्' इत्यण्। कार्त्रस्यापत्यं कार्त्रायणिः। फिञि आयन्नादेशे णत्वम्। **दाक्षायण इति**। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः। अत इञ्। दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः। 'यञिञोश्च' इति फक्। अणन्तत्वाभावान्न फिञिति भावः। **औपगविरिति**। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः। तस्यापत्यमौपगविः युवा। द्व्यच्त्वाभावान्न फिञिति भावः। कर्तुरपत्ये तु कुर्वादिगणे पाठात् ण्य एवेति बोध्यम्। 'त्यदादीनां फिञ्वावाच्यः। त्यादायनिः त्यादः।' इति क्वचित्पुस्तके दृश्यते। तत्तु प्रमादिकम्, 'त्यदादीनि च' इति त्यदादीनां वृद्धत्वात् 'उदीचां वृद्धात्' इत्येव सिद्धेः, भाष्ये अस्य वार्तिकस्य अदर्शनाच्च।

उदीचां वृद्धादगोत्रात्। वृद्धसंज्ञकात् अगोत्रप्रत्ययान्तात्फिञ् स्यात् उदीचां मते इत्यर्थः। **आम्रगुप्तायनिरिति**। आम्रगुप्तस्यापत्यमिति विग्रहः। **प्राचां त्विति**। मते इति शेषः। आम्रगुप्तिः। अत इञ्। **औपगविरिति**। उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः। औपगवस्य गोत्रत्वात्ततो यूनि फिञभावे इञेवेति भावः। **वाकिनादीनाम्**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे— **अपत्ये फिञ्वेति**। चकारादुदीचामिति फिञिति चानुवर्तते इति भावः। तथा च वाकिनादिभ्यः फिञ् वा स्यात्, प्रकृतीनां कुगागमश्चेति फलितम्। **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्**। स्पष्टम्। **प्राचामवृद्धात्**। अवृद्धसंज्ञकात् अपत्ये बहुलं फिन् स्यादित्यर्थः। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। **ग्लुचुकायनिरिति**। ग्लुचुकस्यापत्यमिति

---

१ काशिकानुरोधेनायं पाठःस्थापितः। वस्तुतोऽनपेक्षित एव।

१६० ॥ ग्लुचुकायनिः । (११८५) मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ।४।१।१६१॥ समुदायार्थो जातिः । मानुषः—मनुष्यः । (११८६) जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६६ ॥ जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । 'दाण्डिनायन' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्' (वा २६६९) । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । 'पूरोरण्वक्तव्यः' (वा २६७०) पौरवः । 'पाण्डोर्ड्यण्' (वा २६७१) पाण्ड्यः । (११८७) साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६७॥ आभ्यामपत्येऽञ् । 'वृद्धेत्–' (सू११८९)

विग्रहः । अवृद्धात्किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणादिह—दाक्षिः । मनोर्जातौ । मनुशब्दात् अञ् यत् एतौ प्रत्ययौ स्तः, तयोः परयोः मनुशब्दस्य षुगागमश्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातौ गम्यायामित्यर्थः । तदाह—समुदायार्थो जातिरिति । नात्रापत्यग्रहणं संबध्यत इति भावः । अन्यथा मानुषा इत्यत्र 'यञञोश्च' इति लुक् स्यादिति बोध्यम् ।

जनपदशब्दात् । जनपदो देशः, तद्वाचकशब्दो जनपदशब्दः, तथाभूतो यः क्षत्रियवाचकशब्दः, तस्मादित्यर्थः । फलितमाह—जनपदक्षत्रिययोरिति । ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजा च । तस्य राज्ञोऽपत्यमिति विग्रहे अञ्, अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । ओर्गुणं बाधित्वा 'दाण्डिनायन' इति सूत्रे निपातनादुकारस्य टेर्लोपः । ऐक्ष्वाकाविति । बहुवचने तु लुग्वक्ष्यत इति भावः । क्षत्रियसमानेति । क्षत्रियवाचकशब्देन समानशब्दो जनपदवाचकः, तस्मात् षष्ठ्यन्तात् राजन्यर्थे अपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः । वार्तिकमेतत्सूत्रसिद्धार्थकथनपरमित्याह—तद्राजमिति । 'जनपदशब्दा-' दित्यादिविहितानामञादीनां तद्राजसंज्ञा विहिता 'ते तद्राजाः' इति । प्रत्ययानां तद्राजत्वं तद्वाचकत्वाद्गौणम् । एवंच तद्राजवाचकास्तद्राजाः इत्यन्वर्थसंज्ञैषा, नतु टिघुभादिवदवयवार्थरहिता । तथाच अञादिप्रत्ययानां तद्राजसंज्ञकानां राजवाचकत्वमपि विज्ञायत इति राजन्यपि वाच्ये ते भवन्तीति विज्ञायत इत्यर्थः । पञ्चालानामिति । बहुवचनान्तमिदं देशविशेषनाम, भाष्ये तथैव प्रयोगदर्शनात् । 'अङ्गमगध' इत्यत्र भाष्ये 'नैषो नाम जनपदः' इति दर्शनाद्देशवाचिनोऽप्येकवचनमिति ज्ञेयम् । जनपदशब्दादिति किम । द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । अणेव, तद्राजत्वा॰

१ जातिभिन्ने तु 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥
इतिभाष्यात् मूढत्वकुत्सितत्वविवक्षायां णत्वविधिः । अण् तु 'तस्यापत्य' मित्यौत्सर्गिक एव । मानव इति तु अकुत्सितेऽपत्येऽणि बोध्यम् । अत्रापि जातित्वान् ङीषि मानवी जातिः । २ प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रत्वाभावाच्चिन्त्यमिदम् ।

इति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् । **(११८८) द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १६८ ॥** अञोऽपवादः । अच् । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् । **(११८९) वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । ४ । १ । १६९ ॥** वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः । **(११९०) कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७० ॥** कौरव्यः । नैषध्यः । 'स नैषधस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैषिकोऽण् । **(११९१) साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् । ४ । १ । १७१ ॥** साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरा[1]दयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् । **(११९२) ते तद्राजाः।४।१।१७२॥**

भावाद्बहुत्वे न लुक् । द्रौह्यवाः । क्षत्रियादिति किम् । पञ्चालो नाम कश्चिद्ब्राह्मणः। तस्यापत्यं पाञ्चालिः । वैदेहिः ।

पूरोरणिति । पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीये अणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । देशवाचित्वे तु 'द्व्यञ्मगध' इत्येव सिद्धम् । **पाण्डोर्ड्यणिति** । वाच्य इति शेषः । इह श्वेतगुणवाचिनो युधिष्ठिरपितृवाचिनश्च पाण्डोर्न ग्रहणम् , जनपदादित्युक्तेः तस्य च पाण्डुदेशाधिपतिराजत्वाभावात् । **पाड्य इति** । पाण्डोरपत्यं पाण्डुदेशस्य राजा वेत्यर्थः। **साल्वेय** । ननु साल्वेयगान्धारिशब्दौ अव्युत्पन्नौ देशक्षत्रियोभयवाचिनौ । ताभ्याम् जनपदशब्दादित्ति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**वृद्धेदिति ञ्यङोऽपवाद इति** । **द्व्यञ्मगध । अञोऽपवाद इति** । जनपदशब्दादिति विहितस्याञोऽपवाद इत्यर्थः । **द्व्यजिति** । उदाह्रियते इति शेषः । अङ्ग, वङ्ग, सुह्म इत्येते द्व्यचः देशक्षत्रियवाचिनः।अङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः।**तस्य राजन्यप्येवमिति**।अङ्गादिदेशस्य राजेति विग्रहः । **वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्** । जनपदक्षत्रियोभयवाचकाद्वृद्धसंज्ञकात् इदन्तात् कोसलात् अजादाच्चापत्ये ञ्यङित्यर्थः । **वृद्धादिति** । उदाह्रियेत इत्यर्थः । **आम्बष्ठ्यः सौवीर्य इति** । आम्बष्ठसौवीरशब्दौ जनपदक्षत्रियोभयवाचकौ। **इदिति**। इदन्तोदाहरणसूचनमिदम्। **आवन्त्य इति**। अवन्तिशब्दो देशे राजनि च । **कौसल्य इति** । कोसलशब्दो देशे राजनि च । **अजादस्यापत्यमिति**। राजवाचकत्वे विग्रहोऽयम् । देशवाचकत्वे तु अजादानां राजेति विग्रहः।

कुरुनादिभ्यो ण्यः । कुरुशब्दात् नकारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियवाचकेभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यः स्यादित्यर्थः । **कौरव्य इति** । कुरोरपत्यं कुरूणां राजेति वा विग्रहः । **नैषध्य इति** । निषधशब्दो देशे राजनि च । **शै-**

[1] उदुम्बरा स्तिलखलाः मद्रकारा युगन्धराः ॥
भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥ इति काशिका ।

अञादय एतत्संज्ञाः स्युः। (११६३) **तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्।** २। ४। ६२॥ बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे, न तु स्त्रियाम्। इक्ष्वाकवः, पञ्चालाः इत्यादि। कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः'[1] इति च। कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम्। 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये'[2] 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्'[3] इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया। (११६४) **कम्बोजाल्लुक्।** ४। १। १७३॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। 'कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्' (वा २६७४)। चोलः। शकः।

षिक इति। तस्येदमित्यनेनेति शेषः। **साल्वावयव**। **उदुम्बरादय इति।** 'उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः। भूलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः।' इति प्रसिद्धिः। 'द्व्यञ्मगध' इति भाष्ये तु बुध आजमीढ अजकन्दा अपि गृहीताः।

ते तद्राजाः। ते इत्यनेन जनपदशब्दादित्याद्यारभ्य विहिता अञादयः परामृश्यन्ते। तदाह—**अञादय इति। तद्राजस्य।** 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते। तेनेत्यनन्तरं कृते बहुत्वे इत्यध्याहार्यः। तदाह—**बहुष्विति। तदर्थकृतबहुत्वे इति।** अञादिप्रत्ययान्तमात्रार्थगतबहुत्वे सतीत्यर्थः। तेनेति किम्। प्रियो वाङ्गो येषां ते प्रियवाङ्गाः इत्यत्र बहुत्वस्यान्यपदार्थगतत्वात् वाङ्गशब्दात्परस्य न लुक्। यद्यपि वर्तिपदार्थविशिष्टान्यपदार्थगतं बहुत्वं वर्तिपदार्थगतमपि भवति। तथापि अण्प्रत्ययान्तार्थवाङ्गमात्रगतं न भवतीति न लुक्। एतदर्थमेवकारग्रहणम्। **इक्ष्वाकवः पञ्चाला इति।** 'जनपदशब्दात्' इति विहितस्य अञो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तिः। **इत्यादीति।** अङ्गाः वङ्गाः इत्यादि बोध्यम्। **कथं तर्हीति।** कौरव्या इत्यत्र ण्यप्रत्ययस्य पाण्ड्य इत्यत्र ड्यण्प्रत्ययस्य च तद्राजतया बहुषु लुक्प्रसङ्गादित्यर्थः। **साधव इतीति।** कौरव्यशब्दात् पाण्ड्यशब्दाच्च 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावान्न लुगित्यर्थः। ननु रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु तस्य लुगित्याशङ्क्य परिहरति—**रघूणामिति। लक्षणयेति।** प्रयोग इति शेषः। ततश्च नेदमपत्यप्रत्ययान्तमिति भावः। लक्षणाबीजं तु रघुयदुसमानवृत्तिकत्वं बोध्यम्।

कम्बोजाल्लुक्। तद्राजा इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। कम्बोजात्परस्य तद्राजस्य लुक् स्यादित्यर्थः। अबहुत्वार्थं सूत्रम्। तदाह—**कम्बोजः कम्बोजाविति।** जनपदशब्दादिति विहितस्य अञो लुक्। **चोलः शक इति।** चोलशकौ देशविशेषौ राजविशेषौ च। **द्व्यज्लक्षणस्येति।** 'द्व्यञ्मगध' इति विहितस्येत्यर्थः।

---

१ रघुवंशे स. ४। ४६।
२ रघुवंशे स. १ श्लो० ६। ३ शिशुपालवधे स. ३। ३६।

व्यञ्जलक्षणस्याणो लुक्। केरलः। यवनः। अणो लुक्। 'कम्बोजाः समरे'[1] इति पाठः सुगमः। दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (सू १४७३) इत्यण्। (११६५) **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च। ४। १। १७४॥** तद्राजस्य लुक्स्यात्। अवन्ती। कुन्ती। कुरुः। (११६६) **अतश्च। ४। १। १७५॥** तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात्। शूरसेनी। मद्री। कथं 'माद्रीसुतौ'[2] इति 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः। भर्गादित्वं वा कल्प्यम्। (११६७) **न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः। ४। १। १७६॥** एभ्यस्तद्राजस्य न लुक्। पाञ्चाली। वैदर्भी[3]। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। एते प्राच्याः। भार्गी। कारूशी। कैकेयी। केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्। युधा शुक्रा आभ्यां 'द्व्यचः' (सू ११२४) इति ढक्। ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादि-

केरल इति। केरलयवनशब्दौ देशराजोभयवाचिनौ। **अञो लुगिति।** जनपदशब्दादिति विहितस्येति शेषः। ननु काम्बोज इति कथं, लुक्प्रसङ्गादित्यत आह—**कम्बोजाः समरे इति। दीर्घपाठे त्विति।** अचां मध्ये आदेरचो दीर्घभूतस्य पाठे त्वित्यर्थः। **अभिजन इति।** यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः इत्यग्रे वक्ष्यति। **सिन्धुतक्षेति।** सिन्ध्वादौ कम्बोजशब्दस्य पाठादिति भावः। **स्त्रियामवन्ति। अवन्ती कुन्तीति।** अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यं स्त्री राज्ञी वेति विग्रहः। 'वृद्धेत्कोसल' इति ञ्यङोऽनेन लुकि 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्। **कुरूरिति।** 'कुरुनादिभ्यः' इति ण्यस्य लुक्। **अतश्च। तद्राजस्याकारस्येति।** अत इति तद्राजविशेषणम्। तद्राजात्मकस्य अकारस्येत्यर्थः। **शूरसेनीति।** अणो लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य अपत्यप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वात् ङीष्। 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, ङीष्विधेरङ्गकार्यत्वाभावात्। एवं मद्री।

न प्राच्य। एभ्य इति। प्राच्येभ्यः भर्गादिभ्यः यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः। **एते प्राच्या इति।** क्षत्रिया इति शेषः। यथायथं अञः अणश्च लुक्। भर्गादीनुदाहरति—**भार्गी, कारूशी, कैकेयीति। जन्यजनकभावेति।** अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यत्रोक्तम्। अथ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधं

---

१ रघुवंशे स ४ श्लो०

२धर्मो विवर्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन शत्रुर्विनश्यति धनञ्जयकीर्तनेन। पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः॥ इति पाण्डवगीतायां लोमहर्षणोक्तिः।

३ विदर्भदेशः आधुनिको वह्राड प्रान्तः नागपूरप्रान्त निकटस्थितोऽपि 'देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः' इति परिभाषया प्राच्यदेशान्तर्गत एव।

भ्योऽयाञौ' (सू २०७०) इत्यञ्। 'शार्ङ्गरवाद्यञः–' (सू ४२७) इति ङीन्। 'अतश्च' (सू ११६६) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी। (११६८) **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे।** ४। १। ७८॥ त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) इत्यणिञोरेव। षकारावितौ। 'यङश्चाप्' (सू ४२८)। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। वाराह्या। अनार्षयोः किम्। वासिष्ठी। वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किम्। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्।

दर्शयितुमाह—युधा, शुक्रा इत्यादिना। ढगिति। युधाया अपत्यं, शुक्राया अपत्यमिति विग्रहे तन्नामिकाण्णं बाधित्वा 'घ्रचः' इति ढकि एयादेशे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे आदिवृद्धिः। यौधेयशब्दात् शौक्रेयशब्दाच्च 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' इति स्वार्थे तद्राजसंज्ञके पाञ्चमिके अञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'शार्ङ्गरवाद्यञः' इति ङीनि यौधेयी शौक्रेयीति रूपमिति भावः। नन्वत्र 'अतश्च' इति अञो लुकि सत्यपि 'टिड्ढ' इति ङीपि, यौधेयी शौक्रेयीति सिद्धेरिह यौधेयादिग्रहणमनर्थकमित्यत आह—**अतश्चेति लुकि त्विति।उदात्तनिवृत्तीति।**'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यात्।सिद्धान्ते त्वञन्तत्वात् ङीनि आद्युदात्तत्वमिति भावः।

अणिञो। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तममिति। तथा भाष्यादिति भावः। **तस्य समीपमुपोत्तममिति।** सामीप्येऽव्ययीभाव इति भावः। गुरु उपोत्तमम् उत्तमसमीपवर्ति ययोरिति विग्रहः। प्रातिपदिकादित्यधिकृतं षष्ठीद्विवचनेन विपरिणम्यते। उपोत्तमगुरुवर्णकयोः प्रातिपदिकयोरिति लभ्यते। 'अणिञोः' इत्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिञन्तयोर्ग्रहणम्। गोत्रे इत्येतत् अणिञोरन्वेति। ऋषेरविहितौ अनार्षौ। इदमपि अणिञोर्विशेषणम्। स्त्रियामित्यधिकृतम्। तदाह—**गोत्रे यावणिञावित्यादिना। आदेशः स्यादिति।** स्थानषष्ठीनिर्देशादादेशत्वलाभः। ननु अणिञन्तयोः ष्यङादेशोऽयमनेकाल्त्वात् सर्वादेश स्यादित्यत आह—**निर्दिश्यमानस्येति।** तथा च अणिञोरेवायमादेश इति भावः। 'ङित्' इत्यन्तादेश इति तु न युक्तम्, ङित्त्वस्य 'ष्यङः सम्प्रसारणं' इत्यादौ चरितार्थत्वात्।

कुमुदगन्धेरिति। कुमुदगन्ध इव गन्धो यस्येति विग्रहः। 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः उत्तरपदलोपश्च' इति बहुव्रीहिः, पूर्वखण्डे उत्तरपदस्य गन्धशब्दस्य लोपश्च। 'उपमानाच्च' इति इत्वम्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीति विग्रहे अण्। 'यस्येति च' इति इकारलोपः, आदिवृद्धिः, कौमुदगन्धशब्दः, तत्र धकारादणोऽकार उत्तमः। तत्समीपवर्ती गुरुः गकारादकारः, 'संयोगे गुरु'

गोत्रे किम्। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री। (११९९) **गोत्रावयवात्।४।१।७९॥** गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङा-देशः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौणिक्या। भौणिक्या॥ (१२००) **क्रौड्यादिभ्यश्च। ४। १। ८०॥** स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽ-नणिञन्तार्थश्चारम्भः। क्रौड्या। व्याड्या। गौकक्ष्या। 'सूत युवत्याम्' (ग सू ५५)

इत्युक्तेः। नचानुस्वारधकारव्यवहितत्वात्कथमुत्तमसमीपवर्तित्वं गकारादकारस्येति वाच्यम्, 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि' इति न्यायेन हला व्यवधानस्या-दोषत्वात्। नह्यणि परे अव्यवहितो गुरुः क्वचिदस्ति। एवंच गुरूपोत्तमं प्राति-पदिकं कौमुदगन्धेत्यणन्तं, तदवयवस्य अणः ष्यङादेशे 'यङश्चाप्' इति चापि कौमुदगन्ध्याशब्द इत्यर्थः। इञन्तस्योदाहरति—**वाराह्येति**। वराहस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहः, अत इञ्, अकारलोपः, वाराहिशब्दः। तत्र हकार उत्तमः। रेफा-दाकार उत्तमसमीपवर्ती गुरुः। इञः इकारस्य ष्यङादेशः, चाबिति भावः। **वासिष्ठी वैश्वामित्रीति**। ऋष्यणन्तावेतौ। **औपगवीति**। अणन्तत्वेऽपि गुरूपोत्तमत्वाभावान्न ष्यङ्। **जातिलक्षण इति**। 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम्। **आहिच्छत्रीति**। जातार्थे अणयं, नतु गोत्र इति न ष्यङ्। नच ष्यङ्प्रत्यय एव कुतो न विधीयते इति वाच्यम्, तथा सति उदमेयस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहे अत इञि ष्यङि चापि औदमेय्या, तस्या अपत्यं औदमेयय इति न सिध्येत्, अस्यापत्यप्रत्ययत्वाभावेन यलोपाप्राप्तेरिति स्पष्टं भाष्ये।

गोत्रावयवात्। गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—**गोत्रावयवा गोत्राभिमता इति**। गोत्रं कुलम् अभिमतं प्रख्यातं याभिरिति विग्रहः। कुलप्रख्यातिकृत इ-त्यर्थः। कुलव्यपदेशकृत इति यावत्। तदाह—**कुलाख्या इति**। कुलम् आ-ख्यायते व्यपदिश्यते आभिरिति कुलाख्याः। कुलनामानीत्यर्थः। पुणिकादिश-ब्दैर्हि कुलं व्यपदिश्यते—पुणिकाः वयं, भुणिकाः वयमित्यादि। अवपूर्वकात् 'यु मिश्रणे' इति धातोरुपसर्गवशेन प्रख्यात्यर्थकात् पचाद्यचि अवयवशब्दः। कुलस्यावयवः प्रख्यापकशब्दः कुलावयव इति लभ्यत इति भावः। ननु पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमित्यत आह—**अगुरूपोत्तमार्थ इति**। गोत्रादवयुतं मिश्रितम् अनन्तरापत्यं तदर्थमित्यपि भाष्ये स्पष्टम्। एवंच पूर्वसूत्रे अपत्याधिकारबहिर्भूतेऽपि पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यत इति भाष्यस्वरसः। **पौणिक्येति**। पुणिकस्या-पत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङि चाप्। एवं भौणिक्या। मनुष्यनामत्वे तन्नामिकाणः ष्यङ्।

क्रौड्यादिभ्यश्च। 'प्रत्ययविधिः' इति भाष्योक्तं पक्षान्तरमाश्रित्याह—**ष्यङ्प्रत्यय इति**। पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अगुरूपोत्तमा-र्थोऽनणिञन्तार्थश्चेति**। **क्रौड्येति**। क्रोडस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञ-

सूत्या । 'भोज क्षत्रिये' (ग सू ५६) । भोज्या । (१२०१) दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदम्, गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्य–' (सू ५२०) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या–दैवयज्ञी । इत्यादि ।

॥ इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ॥

अथ तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् । २७ ।

(१२०२) तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः, कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात् किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । (१२०३) लाक्षारोचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ॥ लाक्षिकः रौचनिकः । 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ।' (वा २६७९) । शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपि' इति वृत्तिः । शाकलः । कार्दमः । 'नील्या अन्' (वा २६८०) नील्या रक्तं

न्तात्ष्यङ्, चाप् । इह 'आदीनामन्त्यमुत्तमम्' इत्युक्तेर्न गुरूपोत्तमत्वम् । मनुष्यनामत्वे त्वण् । गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियञन्तः । तस्य अनणिञन्तत्वेऽपि ष्यङ् । **सूत युवत्यामिति** । गणसूत्रमिदम् । सूतशब्दो युवत्यां ष्यङं लभत इत्यर्थः । **सूत्येति** । प्राप्तयौवनेत्यर्थः । जातौ तु सूतीत्येव । **भोज क्षत्रिये** । इदमपि गणसूत्रम् । **दैवयज्ञि** । **अगोत्रार्थमिति** । अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थः । **प्रवर्तते इति** । विकल्प इति शेषः । **पक्षे इति** । ष्यङभावपक्षे इत्यर्थः । **दैवयज्ञीति** । देवयज्ञस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे अत इञन्तात् ष्यङ्विकल्पः । **इत्यादीति** । शुचिवृक्षस्यापत्यं स्त्री शौचिवृक्ष्या–शौचिवृक्षी । सत्यमुग्रः निपातनान्मुम् । सत्यमुग्रस्यापत्यं स्त्री सात्यमुग्र्या–सात्यमुग्री । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । निपातनादेत्वम् । काण्डेविद्धस्यापत्यं स्त्री काण्डेविद्ध्या–काण्डेविद्धी । काण्ठेविद्धीति पाठान्तरम् । कण्ठे विद्धं वेधो यस्य, तस्यापत्यम्, काण्ठेविद्धिः ।

इत्यपत्याधिकारप्रकरणम् ।

अथ तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणं निरूप्यते । तेन रक्तं रागात् । **रज्यत इति** । रज्यते वर्णान्तरं प्राप्यते अनेनेत्यर्थे रञ्जेः करणे घञि कृते 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपे 'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वे उपधावृद्धौ रागशब्द इत्यर्थः । तथाच रागशब्देन रञ्जनसाधनं द्रव्यमुक्तं भवति । तेनेति सामान्यनिर्देशः । तथाच तेन रक्तं वर्णान्तरं प्राप्तमित्यर्थे रागात् रञ्जनद्रव्यवाचकात् तृतीयान्तादण् स्यादित्यर्थः, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकारात् । **कषायेणेति** । कषायो धातुविशेषः रञ्जनद्रव्यं, तेन रक्तं वर्णान्तरं काषायमित्यर्थः । **माञ्जिष्ठमिति** । मञ्जिष्ठा नाम रञ्जनद्रव्यविशेषः । **लाक्षारोचनाट्ठक्** । अणोऽपवादः । **लाक्षिक इति** । पट इति शेषः । लाक्षया रक्त इति विग्रहः । **रौचनिक इति** ।

नीलम्। 'पीतात्कन्' (वा २६८१)। पीतकम्। 'हरिद्रामहारजनाभ्याम्ञ्' (वा २६८२)। हारिद्रम्। माहारजनम्। **(१२०४) नक्षत्रेण युक्तः कालः। ४। २। ३॥** पुष्येण युक्तं पौषमहः। पौषी रात्रिः। **(१२०५) लुबविशेषे। ४। २। ४॥** पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति। 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (सू १२२९) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्नेति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च। अबाध-

---

(गो) रोचनया रक्त इति विग्रहः। **शाकलिक इति**। शकलं रागद्रव्यविशेषः। **वृत्तिरिति**। भाष्ये तु नैतद्दृष्टम्। **नील्या अनिति**। वक्तव्य इति शेषः। अणोऽपवादः। नीली ओषधिविशेषः। 'पीतात्कन्' अणोऽपवादः। पीतं हरितालकादि द्रव्यम्। **हरिद्रामहेति**। अणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। हरिद्रा प्रसिद्धा। महारजनं नाम रागद्रव्यविशेषः। इति रक्ताधिकारः।

नक्षत्रेण। अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् नक्षत्रवाचकाच्छब्दात प्राग्दीव्यतीयाः प्रत्यया यथायथं स्युरित्यर्थः। नक्षत्रयुक्तश्चन्द्रमाः नक्षत्रशब्देन विवक्षितः। **पुष्येण युक्तमिति**। पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तमित्यर्थः। **पौषम् अहरिति**। पुष्यशब्दादणि 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' इति यलोपः। **पौषी रात्रिरिति**। पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्तेत्यर्थः। अणि यलोपे 'टिड्ढ' इति ङीप्। नक्षत्रेणेति किम्। चन्द्रेण युक्ता रात्रिः। कालः किम्। पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः। **लुबविशेषे। षष्टिदण्डेति**। षष्टिघटिकापरिच्छिन्ने काले एकैकस्मिन् एकैकेन चन्द्रमा युज्यत इति स्थितिः। तस्य षष्टिदण्डस्य कालस्य अवान्तरविशेषः अहर्वा रात्रिर्वेति न गम्यते चेदित्यर्थः। **अद्य पुष्य इति**। अद्येत्यव्ययम् अहोरात्रवाचि अधिकरणशक्तिप्रधानम्, इह तु आधकरणशक्तिविनिर्मुक्तः अहोरात्रकालो विवक्षितः। तथाच अयमहोरात्रः पुष्ययुक्तचन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः। अहर्वा रात्रिर्वेति विशेषानवगमादणो लुप्। **कथं तर्हीति**। पौर्णमास्याः षष्टिदण्डात्मिकाया अवान्तरविशेषानवगमादिह लुप् स्यादित्याक्षेपः। समाधत्ते—**विभाषेति**। फाल्गुनीकार्तिकीचैत्रीशब्दानां नक्षत्रणिवशिष्टानां पौर्णमास्यां प्रयोगदर्शनेन पौर्णमास्यां नक्षत्रयुक्तायां 'लुबविशेषे' इत्ययं लुप् नेति ज्ञापितत्वात् पौषी पौर्णमासीत्यत्र न लुबित्यर्थः। ननु तर्हि श्रवणयुक्तपौर्णमास्यां लुबभावात् कथं श्रवणेति निर्देश इत्यत आह—**श्रवणशब्दात्त्वत एव लुबिति**। श्रवणेति निपातनादेव पौर्णमास्यां लुबित्यर्थः। ननु 'कृत्तिका श्रवणः पुष्यः चित्रास्वात्योर्यदन्तरम्।' इत्यादौ श्रवणशब्दस्य पुंलिङ्गत्वदर्शनेन तस्मादणो लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति पुंलिङ्गत्वावश्यंभावाच्छ्रवणेति कथं स्त्रीलिङ्गतेत्यत आह—**युक्तवद्भा-**

---

१ 'स्यात्कुसुम्भं वह्नि शिखं महारजनमित्यपि' इति कोशात्कुसुम्भराग इत्यर्थः।

कान्यपि निपातनानि। श्रावणी। (१२०६) **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्**। ४।२।५॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। संज्ञायाम् किम्। श्रावणी। आश्वत्थी। (१२०७) **द्वन्द्वाच्छः**।४।२।६॥ नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः। (१२०८) **दृष्टं साम** ४।२।७॥ तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। 'अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः' (वा २६६०)। उशनसा दृष्टमौशनम्—औशनसम्। (१२०९) **कलेर्ढक्**।४।२।८॥ (वा २६८९)। कलिना दृष्टं कालेयं साम। (१२१०) **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ**।४।२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम्। 'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं

वाभावश्चेति। निपातनादिति शेषः। ननु तर्हि श्रावणीति नैव स्यादित्यत आह—**अबाधकान्यपि निपातनानीति**। इयं परिभाषा वृत्तौ स्थिता। सर्वादिसूत्रभाष्ये तु 'बाधकान्येव निपातनानि' इत्युक्तम्।

संज्ञायाम्। श्रवणाश्वत्थाभ्यां परस्य नक्षत्रप्रत्ययस्य लुप् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः। ननु 'लुबविशेषे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**विशेषार्थोऽयमारम्भ इति**। **श्रवणा रात्रिरिति**। श्रवणायुक्तचन्द्रमसा युक्ता रात्रिरित्यर्थः। 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा' इति सूत्रे श्रवणेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षत्वात् अपौर्णमास्यामपि युक्तवद्भावो नेति विज्ञायते। अतः श्रवणा रात्रिरिति सिद्धमिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **अश्वत्थो मुहूर्त इति**। अश्वत्थो नाम अश्विनीनक्षत्रम्। तेन युक्तः अश्वत्थः मुहूर्तविशेषो ज्यौतिषे प्रसिद्धः। **द्वन्द्वाच्छः**। **तिष्यपुनर्वसवीयमहरिति**। तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू, ताभ्यां युक्तमहरिति विग्रहः। छस्य ईयादेशे ओर्गुणः। **राधानुराधीया रात्रिरिति**। राधेति विशाखानक्षत्रमुच्यते। राधा[1] च अनूराधाश्च राधानूराधाः तद्युक्ता रात्रिरित्यर्थः। **दृष्टं साम**। **तेनेत्येवेति**। अनुवर्तत एवेत्यर्थः। तेन दृष्टं सामेत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः। **अस्मिन्नर्थे इति**। 'दृष्टं साम' इत्यर्थे यः अण् सः डिदित्यर्थः। **औशनमिति**। अणि टिलोपपक्षे रूपम्। **कलेर्ढक्**। **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ**। **वामदेव्यमिति**। डित्वाट्टिलोपः। तित्वं स्वरार्थम्। ननु 'यस्येति च' इति लोपेन सिद्धे किमर्थमिह डित्करणमिति चेत्, सत्यम्—ययतोरेव विधौ 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञः परस्य ययदन्तस्यान्तोदात्तस्वरविधौ अनयोर्ग्रहणं स्यात्, तदभावार्थं डित्करणम्। डित्करणे सति तु स्वरविधावनयोर्न ग्रहणम्, 'निरनुबन्धकग्रहणे सति न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया 'तदनुबन्धकग्रहणे

---

१ 'विशाखयोश्च' १–२–६२ इति पा. सूत्राद्विशाखानक्षत्रस्य द्वे तारे, तेन तदर्थक राधाशब्देऽपि विग्रहे द्विवचनमुचितम्।

माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरं।' इति भाष्यम्। (१२११) **परिवृतो रथः। ४। २। १०॥** वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। रथः किम्। वस्त्रेण परिवृतः कायः॥ समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते। तेनेह न—छात्रैः परिवृतो रथः। (१२१२) **पाण्डुकम्बलादिनिः। ४। २। ११॥** पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्। (१२१३) **द्वैपवैयाघ्रादञ्। ४। २। १२॥** द्वीपिनो विकारो द्वैपम्। तेन परिवृतो द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः। (१२१४) **कौमारापूर्ववचने ४। २। १३॥** कौमार इत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वे निपातनमिदम्। अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः। यद्वा। अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना

सति नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया च तन्निवृत्तिर्भवति। एते तु परिभाषे इहैव ज्ञाप्येते। तथाच अवामदेव्यमित्यत्रायं स्वरो न भवति। एतत्संग्राहकं भाष्यस्थं श्लोकं पठति—**सिद्धे यस्येत्यादि**। अत्र पूर्वार्धमात्रमुपपरम्। 'यस्य' इति लोपेन सिद्धे यतौ किमर्थं ङितौ कृताविल्यर्थः। **ग्रहणमिति**। वामदेव्यशब्दस्य नञ्स्वरे नञाश्रयस्वरविधौ अतदर्थे 'ययतोश्चातदर्थे' इति सूत्रे अनयोर्ड्यड्ड्ययोर्ग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं ङित्करणमित्यर्थः।

परिवृतो रथः। तेनेत्यनुवर्तते। तेन परिवृतो रथः इत्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः। ननु छात्रैः परिवृतो रथः इत्यत्रापि स्यादित्यत आह—**समन्ताद्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यत इति**। रथस्य समन्तादाच्छादनार्थं यद्वस्त्रादिकं रथावयवभूतं तद्वाचकादेवेत्याशयः, एकान्तग्रहणमिति वार्तिकात्। **पाण्डुकम्बलादिनिः**। तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते। इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः। ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीयेन इनैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अणो निवृत्त्यर्थमिति**। **द्वैपवैयाघ्रादञ्**। तेनेति परिवृतो रथ इति चानुवर्तते। तृतीयान्तात् द्वैपशब्दाद्वैयाघ्रशब्दाच्च परिवृतो रथ इत्यर्थे अञ् स्यादित्यर्थः। अणोऽपवादः। स्वरे विशेषः। **द्वीपिन इति**। द्वीपी व्याघ्रः, तस्य विकारः चर्मेत्यर्थे 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञि द्वैपशब्द इत्यर्थः। **एवं वैयाघ्र इति**। व्याघ्रस्य चर्म, वैयाघ्रम्। अञि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच्। तेन परिवृतो वैयाघ्र इति भावः। **कौमारापूर्ववचने**। तेनेति परिवृतो रथ इति च निवृत्तम्। **अविभक्तिक इति**। लुप्तप्रथमाक इति भावः। अपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—**अपूर्वत्वे निपातनमिदमिति**। न पूर्वः पतिर्यस्याः सा अपूर्वपतिः, तां कुमारीमुपयतवान् पतिरित्यर्थे द्वितीयान्तात् कुमारीशब्दादण् स्यादित्येकोऽर्थः। कुमारी अपूर्वं पतिमुपपन्नेत्यर्थे प्रथमान्तात्कुमारीशब्दादण् स्यादित्यन्योऽर्थः। आद्ये उदाहरति—**अपूर्वपतिमिति**। द्वितीये उदाहरति—**यद्वेत्यादि**। आद्ये उपयन्तरि प्रत्ययः। द्वितीये उपयतायां स्वार्थे प्रत्यय इति विवेकः।

कौमारी भार्या । (१२१५) तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥ शरावे उद्धृतः, शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । (१२१६) स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४।२।१५॥ तत्र इत्येव । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः । (१२१७) संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥ सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थे, यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताः, भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । (१२१८) शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥ अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतमुख्यम् । (१२१९) दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ॥ दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । (१२२०) उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ॥ ठक्स्यात् । पक्षेऽण् । (१२२१)

तत्रोद्धृतम् । तत्रोद्धृतमित्यर्थे अमत्रवाचकशब्दात् सप्तम्यन्तात् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अमत्रं भाजनं शरावादि । ननु उद्धरणे पृथक्करणे शरावस्यापादानत्वात् कथं सप्तमीत्यत आह—**उद्धरतिरिहेति** । 'सास्मिन्पौर्णमासी' इत्यतः प्राक् तत्रेत्यनुवर्तते । **स्थण्डिलाच्छयितरि** । स्थण्डिलशब्दात्सप्तम्यन्तात् व्रतनिमित्तकशयनकर्तरि वाच्ये प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **संस्कृतं भक्षाः** । भक्ष्यन्त इति भक्षाः, कर्मणि घञ् । तत्रेत्यनुवर्तते । तदाह—**सप्तम्यन्तादिति** । एकवचनं बहुवचनं च सामान्याभिप्रायम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्' इत्युक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युरिति** । संस्कारो नाम पाकादिना गुणविशेषाधानम् । **अष्टाकपाल इति** । 'तद्धितार्थे' इति समासः । भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतं वस्त्रम् । **शूलोखाद्यत्** । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । तत्रेति संस्कृतं भक्षा इति चानुवर्तते । सप्तम्यन्ताच्छूलशब्दादुखाशब्दाच्च 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यर्थे यत् स्यादित्यर्थः । **उखा पात्रविशेष इति** । 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' इत्यमरः । **दध्नष्ठक्** । सप्तम्यन्ताद्दधिशब्दात् संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । **दाधिकमिति** । ठकि इकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । इह दध्नि अधिकरणे संस्कारो लवणादिना भवति । प्राग्वहतेरित्यत्र तु 'संस्कृतम्' इति तृतीयान्तात् ठग्वक्ष्यते ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । **ठक् स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये उदश्विच्छब्दाट्ठग्वा स्यादित्यर्थः । **इसुसुक्तान्तात्कः** । इसुसुक्ताः अन्ताः यस्येति विग्रहः । तकारादकार उच्चारणार्थः । **ठस्य कः स्यादिति** । ठकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः, ठकारस्य शिष्टस्य ककारः आदेश इति 'ठस्येकः' इत्यत्रोक्तम् । श्वयतीत्यस्य विवरणम्—वर्धते इति । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इति धातुरिह वृद्ध्यर्थक इति भावः । **उदश्विदिति** । क्विपि तुक् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदादेशः । 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ॥ इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः—औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरत्याशिषिकः । उषा चरति औषिकः । 'दोष उपसंख्यानम्' (वा ४०४१) दोर्भ्यां चरति दौष्कः । (१२२२) क्षीराड्ढञ् । ४ । २ । २० ॥ अत्र संस्कृतम् इत्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी । (१२२३) सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१॥ इतिशब्दात् 'संज्ञायाम्' इति लभ्यते । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मासः । (१२२४) आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । ४ । २ । २२ ॥ अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नाग्रहायणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । (१२२५) विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

निर्जलम्' इत्यमरः । प्रतिपदोक्तयोरिति । इस्प्रत्ययस्य उस्प्रत्ययस्य च उणादौ प्रतिपदोक्तयोरिह ग्रहणमित्यर्थः । यथा सार्पिष्कः, धानुष्कः इति । आशिषिक इति । चरतीति ठक् । शासुधातोः क्विपि 'आशासः क्वौ' इत्युपधाया इत्वम् । उषा चरति औषिक इति । वसधातोः क्विपि सम्प्रसारणे उषेति तृतीयान्तम् । 'शासिवसिघसीनां च' इत्युभयत्र षत्वम् । दोष इति । दोष्शब्दात् ठस्य कः स्यादित्यर्थः । दौष्क इति । तरतीति ठक् । क्षीराड्ढञ् । क्षैरेयीति । क्षीरे संस्कृता यवागूरित्यर्थः । भक्षग्रहणानुवृत्तौ त्विह न स्यात्, यवाग्वाः पेयत्वेन खाद्यत्वाभावात् ।

सास्मिन्पौर्णमासीति । तत्र इति, संस्कृतं भक्षाः इति च निवृत्तम् । सा पौर्णमासी अस्मिन्नित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । इतिशब्दादिति । एतच्च भाष्ये स्थितम् । पौषीति । पुष्येण युक्ता पौषी पौर्णमासी, सा यस्मिन्मासे स पौषो मासः । पौषीशब्दादण् 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । एवं मघाभिर्युक्ता पौर्णमासी माघी, सा यस्मिन्सः माघो मासः । तथा फाल्गुन इत्यादि । संज्ञायां किम् । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे । आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् । पूर्वसूत्रविषये आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च ठक् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । हायनमिति । संवत्सर इत्यर्थः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री' इत्यमरः । यस्या ऊर्ध्वं संवत्सरस्यारम्भः सा पौर्णमासी आग्रहायणीत्यर्थः । तर्हि आग्रहायणेति स्यादित्यत आह—प्रज्ञादेरिति । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थे अणि 'टिड्ढ' इति ङीबित्यर्थः । अश्वत्थेनेति । अश्विनीनक्षत्रेणेत्यर्थः । अश्वत्थ इति । नक्षत्राणः 'लुबविशेषे' इति लुबिति भावः ।

एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मासः। श्रावणिकः—श्रावणः। कार्तिकिकः—कार्तिकः। चैत्रिकः—चैत्रः। **(१२२६) साऽस्य देवता ।४।२।२४॥** इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः। पाशुपतम्। बार्हस्पत्यम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च। ऐन्द्रो मन्त्रः। 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे 'सर्वत्राग्नि—' (वा २६८९) इति ढक्। **(१२२७) कस्येत्। ४। २। २५॥** कशब्दस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसंनियोगेन। 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः।

ननु 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति निर्देशेन पौर्णमास्यां 'लुबविशेष इत्यस्याप्रवृत्तरुक्तत्वात् कथमिह लुबित्यत आह—**निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुबिति**। तथाच पौर्णमास्यां लुप् नेति ज्ञापनमेतद्व्यतिरिक्तविषयमिति भावः। **विभाषा फाल्गुनी**। **एभ्यष्ठग्वेति**। 'सास्मिन्' इत्युक्तविषये इति शेषः। **फाल्गुनिकः—फाल्गुनो वा मास इति**। फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्निति विग्रहः। एवं श्रावणिक इत्यादि। इति युक्ताद्यर्थकाः।

साऽस्य देवता। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तादणादयः स्युरित्यर्थः। **ऐन्द्रं हविरिति**। इन्द्रात्मकदेवतासम्बन्धीत्यर्थः। **पाशुपतमिति**। पशुपतिर्देवता अस्येति विग्रहः। ननु देवताशब्दस्य लोकप्रसिद्धजातिविशेषवाचकत्वे पितरो देवता अस्य पित्र्यमित्याद्यनुपपन्नमित्यत आह—**त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवतेति**। हविश्शेषमृत्विग्भ्यो ददाति, विप्राय गां ददाति इत्यादौ ऋत्विग्विप्रादेर्देवतात्वव्यावृत्तये विशेषग्रहणम्। त्यज्यमानहविस्साध्यः असदाद्यप्रत्यक्षः यस्तृप्त्याद्युपकारः तदाश्रयो देवतेति यावत्। **मन्त्रस्तुत्या चेति**। 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यादिमन्त्रेषु यज्ञपुरोहितत्वादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रतिपाद्यते सापि देवतेत्यर्थः। **ऐन्द्रो मन्त्र इति**। इन्द्रस्तुत्यको मन्त्र इत्यर्थः। ननु 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यत्र कथं देवतातद्धितः। अत्र अग्नेर्हविरुद्देश्यत्वस्य मन्त्रस्तुत्यत्वस्य चाभावादित्यत आह—**आग्नेयो वै इति। शैषिकेऽर्थे इति।** शेषे इति सूत्रलब्धे तदभिमानिकत्वे गम्ये इत्यर्थः। अग्निर्नाम यो देवताजातिविशेषो लोकवेदसिद्धः तदभिमानिको ब्राह्मण इति बोधः। **कस्येत्**। **प्रत्ययसंनियोगेनेति**। साऽस्य देवता' इति विहिते कशब्दादण्प्रत्यये परे तत्संन्नियोगेन प्रकृतेरिकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। तथाच कशब्दादणि प्रकृतेरिकारे अन्तादेशे वृद्धौ आयादेशे कायमिति सिद्धम्। तत्र कि अ इति स्थिते 'यस्येति च' इति इकारलोपमाशंक्याह—**यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिरिति**। कशब्दस्य विवरणम् ब्रह्मेति। यद्यप्यत्र इत्वविधिबलादेव लोपो न भवतीति भाष्यम्। तथापि वस्तुस्थितिकथनमिदम्। तस्य प्रयोजनमाह—**कोदेवता अस्य कायं हविरिति।**

अत्रेदमवधेयम्। 'कस्येत्' इत्यत्र कशब्दस्य अकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनमि-

श्रीर्देवता अस्य श्रायम् । (१२२८) शुक्राद्घन् । ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् । (१२२९) अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥ अपोनप्त्रियम्–अपांनप्त्रियम् । अपोनपात् अपांनपाच्च देवता । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एव अपोनपाते–अपांनपातेऽनुब्रूहीति प्रैषः । (१२३०) छ च । ४ । २ । २८॥ योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम्–अपांनप्त्रीयम् । ('छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा २७०१) । पङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम्) । 'शतरुद्राद्घ श्च ' (वा २७०२) । चाच्छः । शतं रुद्राः देवता अस्य शतरुद्रियम्–शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू १०८०) इति न लुक् । (१२३१) महेन्द्राद्घाणौ च । ४ । २ । २९ ॥ चाच्छः । महे-

त्येकः पक्षः । सर्वादिगणपठितस्य किंशब्दस्य षष्ठ्येकवचनमिति पक्षान्तरम् । तत्राद्यपक्षे हविःप्रचारे ' कायानुब्रूहि ' इति प्रैषः इति निर्विवादम्, सर्वादिगणबहिर्भूतत्वेन स्मैभावासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु किंशब्दस्य प्रजापतिनामत्वेन असर्वनामत्वान्न स्मैभावः, अन्वर्थसंज्ञाबलेन एकार्थवृत्तेः संज्ञाशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् । तथाच कायानुब्रूहीत्येव प्रैषः ।यद्वा प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन तन्नाम्नः किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् ' कस्मा अनुब्रूहि ' इत्येव संप्रैष इति भाष्ये प्रपञ्चितम् । एवंच विष्णुसहस्रनामसु ' विश्वं विष्णुः ' इति, ' एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।' इति च पठितविश्वादिशब्देष्वप्ययं न्यायस्तुल्यः । तथाच विश्वस्मै नमः, विश्वाय नमः इत्यादि प्रयोज्यमित्यास्तां प्रासङ्गिकम् । **शुक्राद्घन्** । ' साऽस्य देवता ' इत्यर्थे इति शेषः । **शुक्रियमिति** । शुक्रो देवता अस्येति विग्रहः । **अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः** । **प्रत्ययसंनियोगेनेति** । घप्रत्ययसंनियोगेन अपोनपाच्छब्दस्य अपोनप्तृभावः, अपांनपाच्छब्दस्य अपांनप्तृभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । **अत एवेति** । घप्रत्ययसंनियोगेनैव उक्तादेशविधेरित्यर्थः । अत्र घप्रत्ययाभावान्नोक्तादेशाविति भावः । **छ च** । उक्तविषये छोऽपीत्यर्थः । ननु अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घच्छौ इत्येवास्तु । तत्राह—**योगविभाग इति** । **पैङ्गाक्षीपुत्रीयमिति** । पैङ्गाक्षीपुत्रो देवता अस्येति विग्रहः । **तार्णबिन्दवीयमिति** । तार्णबिन्दुः देवता अस्येति विग्रहः । **शतरुद्राद्घ श्चेति** । वार्तिकमिदम् । **शतरुद्रियमिति** । घस्य इयादेशः । **शतरुद्रीयमिति** । छस्य ईयादेशः । उभयत्र ' तद्धितार्थ ' इति द्विगुसमासः । ' द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकमाशङ्क्याह—**घच्छयोरिति** ।

१ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो मूलकौमुद्यां नास्ति, भाष्यवृत्त्याद्यनुरोधात्कैश्चिदिह प्रक्षिप्तोऽपि योग्यत्वादिह स्थापितः ।

न्द्रियम् हविः, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम् । (१२३२) **सोमाट्ट्यण्** ।४।२।३०॥ सौम्यम् । टित्त्वान्ङीप् । सौमी ऋक् । (१२३३) **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** ।४।२।३१॥ वायव्यम् । एवम् ऋतव्यम् । (१२३४) **रीङ् ऋतः** ।७।४।२७॥ अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू ३११) । पित्र्यम् । उषस्यम् । (१२३५) **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** ।४।२।३२॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्–द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्–शुनासीर्यम् । (१२३६) **अग्नेर्ढक्** ।४।२।३३॥ आग्नेयम् । (१२३७) **कालेभ्यो भववत्** ।४।२।३४॥

महेन्द्राद्घाणौ च । **महेन्द्रियमिति** । महेन्द्रो देवता अस्येति विग्रहः । घस्य इयादेशः । **माहेन्द्रमिति** । अणि रूपम् । **महेन्द्रीयमिति** । छस्य ईयादेशः । **सोमाट्ट्यण्** । **सौम्यमिति** । सोमो देवता अस्येति विग्रहः । टित्त्वस्य प्रयोजनमाह—**टित्त्वान्ङीबिति** । **सौमीति** । सोमो देवता अस्या ऋचः इति विग्रहः । ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** । वायु, ऋतु, पितृ, उषस् एभ्यः यदित्यर्थः । **वायव्यमिति** । वायुर्देवता अस्येति विग्रहः । यति ओर्गुणः । 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **एवम् ऋतव्यमिति** । ऋतुः देवता अस्येति विग्रहः । **रीङ् ऋतः** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः यि इत्यनुवर्तते । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः अकृत्सार्वधातुकयोरिति 'च्वौ च' इति सूत्रं च तदाह—**अकृदित्यादिना** । **पित्र्यमिति** । पितरः देवता अस्येति विग्रहः । यति पितृशब्दरीङ् । 'ङिच्च' इत्यन्तादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । क्यचि पित्रीयतीत्यादौ 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति वचनात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे अप्राप्ते ईकारोच्चारणम् । **उषस्यमिति** । उषः देवता अस्येति विग्रहः । भत्वेन पदत्वाभावात् सकारस्य न रुत्वादि ।

द्यावापृथिवी । द्यावापृथिवी, शुनासीर, मरुत्वत्, अग्नीषोम, वास्तोष्पति, गृहमेध एतेभ्यः छो यच्च स्यादित्यर्थः । अणः पत्युत्तरपदण्यस्य चापवादः । **द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यमिति** । द्यावापृथिवी देवता अस्येति विग्रहः । छस्य ईयादेशः । उभयत्र 'यस्येति च' इति लोपः । **शुनासीरीयमिति** । शुनो वायुः, सीरः, आदित्यः, शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनासीरावस्य स्त इति शुनासीरः । 'वाय्वादित्यवानिन्द्रो विवक्षितः' इति वेदभाष्ये भट्टभास्करः । शुनासीरो देवता अस्येति विग्रहः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमौ देवता अस्य अग्नीषोमीयम् । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः रुद्रः । निपातनादलुक् षत्वं च । 'रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिः' इति ब्राह्मणम् । अमरस्तु इन्द्रपर्यायेषु 'वास्तोष्पतिः सुरपतिः' इत्याह । वा-

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । (१२३८) महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४ । २ । ३५॥ माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् । (१२३९) देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोरादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् । (१२४०) नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः । (१२४१) दीर्घाच्च वरुणस्य ।७। ३। २३ ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात् किम् । आग्निवारुणम् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । 'तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा २७०६) । नावयज्ञिकः कालः । पाकयज्ञिकः । 'पूर्णमासादण्वक्तव्यः'

स्तोष्पतिर्देवता अस्य वास्तोष्पतीयं, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधो देवता अस्य गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् । अग्नेर्ढक् । आग्नेयमिति । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वयम् । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति वचनात् । कालेभ्यो भववत् । कालवाचिभ्यो भवेऽर्थे येन विशेषणेन ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते, ते 'साऽस्य देवता' इत्यर्थे कालवाचिभ्यस्तेनैव विशेषणेन भवन्तीत्यर्थः । मासिकमिति । मासो देवता अस्येति विग्रहः । कालाट्ठञ् । प्रावृषेण्यमिति । प्रावृट् देवता अस्येति विग्रहः । प्रावृष एण्यः । महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् । माहाराजिकमिति । महाराजो वैश्रवणः, सः देवता अस्येति विग्रहः । प्रौष्ठपदिकमिति । प्रोष्ठपदो देवता अस्येति विग्रहः । वृत्तः 'साऽस्य देवता' इत्यधिकारः ।

अथ प्रासङ्गिकम् । देवताद्वन्द्वे च । 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । 'अचो ञ्णिति' इत्यतः ञ्णितीति,'किति च'इति सूत्रं चानुवर्तते।'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यतः अचामादेरिति 'ह्रद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्यतः पूर्वपदस्येति,'उत्तरपदस्य च'इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—अत्रेत्यादिना । आग्निमारुतमिति । अग्निश्च मरुच्च अग्नामरुतौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । अग्नामरुतौ देवता अस्य आग्निमारुतम् । अणि अनेन उभयपदादिवृद्धिः । अलौकिके विग्रहवाक्ये एव आनङं बाधित्वा 'इद्वृद्धौ' इति इत्वम् । नेन्द्रस्य परस्य । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युक्ता उभयपदवृद्धिः उत्तरपदस्य इन्द्रशब्दस्य नेत्यर्थः । सौमेन्द्र इति । चरुरिति शेषः । तैत्तिरीये 'सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुम्' इति छान्दसम् । दीर्घाच्च वरुणस्य । ऐन्द्रावरुणमिति । इन्द्रावरुणौ देवता अस्येति विग्रहे द्वन्द्वः । आनङ् । इन्द्रावरुणशब्दादणि दीर्घाकारात्परत्वात् वरुणस्य नादिवृद्धिः । आग्निवारुणमिति । 'इद्वृद्धौ' इत्यग्नेरानङं बाधित्वा इत्वे कृते दीर्घात्परत्वाभावान्निषेधाभावे सति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः । इति प्रासङ्गिकम् । अथ प्रकृतम् ।

तदस्मिन्निति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । तदस्मि-

(वा २७०७) । पूर्णो मासोऽस्यां वर्तत इति पौर्णमासी तिथिः । (१२४२) **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।४।२।३६॥** एते निपात्यन्ते । 'पितुर्भ्रातरि व्यत्' (वा २७०८) । पितुर्भ्राता पितृव्यः । 'मातुर्डुलच्' (वा १७०८ मातुर्भ्राता मातुलः । 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्' (वा २७०९) । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । 'मातरि षिच्च' (वा २७१०) । मातामही । पितामही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः' (वा २७१२) । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । 'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा २७१३) । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ।

न्वर्तते' इत्यर्थे नवयज्ञादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ठञः उपसंख्यानमित्यर्थः । **नावयज्ञिकः काल इति** । नवयज्ञः नूतनधान्यद्रव्यको यज्ञः आग्रयणाख्यः सः यस्मिन्काले वर्तते सः नावयज्ञिकः । आग्रयणकालः इति यावत् । **पाकयज्ञिक इति**। पाकयज्ञः औपासनाग्निसाध्यः पार्वणस्थालीपाकादिः सः यस्मिन्काले वर्तते सः पाकयज्ञिकः । **पूर्णमासादिति** । तदस्मिन्वर्तते इत्यर्थे पूर्णमासशब्दात्प्रथमान्तादण् वक्तव्य इत्यर्थः । **पूर्णो मासोऽस्यामिति** । मासश्चन्द्रमाः पूर्णश्चासौ मासश्च पूर्णमासः पूर्णचन्द्रः, सः यस्यां तिथौ वर्तते सा पौर्णमासी तिथिरित्यर्थः । अणि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । यद्यपि पूर्णो माः चन्द्रः पूर्णमाः । तस्येयमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यणि पौर्णमासीति सिद्धम् । तथापि ईदृश एतार्थे अयं साधुरिति भावः ।

पितृव्यमातुल । कस्मिन् अर्थे किं निपात्यते इत्यत आह—**पितुर्भ्रातरि व्यदित्यादिना** । **मातुल इति** । मातृशब्दात् डुलचि 'टेः' इति टिलोपः **मातामह इति** । मातृशब्दात् डामहचि टिलोपः । एवं पितामहः । **मातरि षिच्चेति** । मातृपितृभ्यां मातरि डामहच् , स च षिद्भवतीत्यर्थः । षित्त्व फलं ङीषित्याह—**मातामही पितामहीति । अवेरिति** । अवेर्दुग्धमित्यर्थे अविशब्दात् सोढः, दूस, मरीसच् एते प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । सोढसकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्वमाशङ्क्याह—**सकारपाठसामर्थ्यान्न ष इति** । अन्यथा षोढ इत्येवोपदेशेदिति भावः । **तिलादिति** । तिलशब्दः ओषधिविशेषे मुख्यः ।

१ वस्तुतस्तु मासशब्दो स्तत्तद्वर्षसंबन्धिद्वादशांशपरः । अत एव सौरवर्षद्वादशांशः सौरो मासः, एवं सावनो मासः, चान्द्रो मास इत्यादि । तथा च प्रकृते चान्द्रवर्ष संबन्धिद्वादशांशाभिप्रायेण मासशब्दप्रयोगसत्वात्तस्य चन्द्रार्थकत्वं न कल्पनीयम् । अन्यत्र लोके तदर्थकत्वस्यादृष्टत्वाच्च । चान्द्रमासस्य कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रवृत्तिः, शुक्लपूर्णिमायां च समाप्तिरिति मासस्य तदा पूर्णत्वमपि संभवत्येवेति ।

'पिञ्छन्दसि डिच्च' (वा २७१४) तिल्पिञ्जः । **(१२४३) तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥** काकानां समूहः काकम् । बाकम् । **(१२४४) भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥** भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह 'भस्याढे—' इति पुंवद्भावे कृते । **(१२४५) इनण्यनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥** अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन 'नस्तद्धिते' (सू ६७१) इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । अत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम् । **(१२४६) गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । ४ । २ । ३९ ॥**

तत्फले तु गौणः । तत्र यदा तिलशब्दः निष्फले ओषधिविशेषे वर्तते, तदा तस्मात्स्वार्थे पेज, पिञ्ज इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । इति देवतार्थकाः ।

तस्य समूहः । 'इनित्रकट्यचश्च' इति यावदिदमनुवर्तते । अस्मिन्नर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्राग्दीव्यतीयाः अणादयो यथासम्भवं स्युरित्यर्थः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इत्याद्यपवादविषयं परिहृत्योदाहरति—**काकम् बाकमिति** । समूहप्रत्ययान्तानां नपुंसकत्वं लोकात् । **भिक्षादिभ्योऽण्** । तस्य समूह इत्येव । **भैक्षमिति** । अत्र 'अचित्तहस्ति' इति वक्ष्यमाणठगपवादोऽण् । **गार्भिणमिति** । गर्भशब्दान्मत्वर्थीये इन्प्रत्यये कृते प्रत्ययः परश्च, आद्युदात्तश्च इति इकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शिष्टस्यानुदात्तत्वे गर्भिन्शब्दः अनुदात्तादिः । ततो नान्तलक्षणङीपि तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वे गर्भिणीशब्दोऽप्यनुदात्तादिरेव । ततः समूहेऽर्थे 'अनुदात्तादेरञ्' इति वक्ष्यमाणे अञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणिति भावः । अणि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अञि तु 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरे विशेषः । अणि टिलोपाभावोऽपि प्रयोजनमिति दर्शयति—**इह भस्येति** । गर्भिणीशब्दादणि सति 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वेन ङीपो निवृत्तौ गर्भिन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः ॥

इनण्यनपत्ये । इन् अणीति छेदः । **प्रकृत्येति** । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । **टिलोपो नेति** । अञि तु प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः टिलोपः स्यादिति भावः । **यौवनमिति** । 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यौणादिककनिन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ततः स्त्रियां 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे सति शिष्टस्वरेण युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते भिक्षादित्वादणि कृते सति 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ 'अन्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति रूपम् । अञि तु प्रकृतिभावस्याप्रवृत्तेष्टिलोपः स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु 'भस्याढे तद्धिते' इत्यस्य अढे तद्धिते विवक्षिते सति ततः प्रागेव पुंवदित्यर्थः । ततश्च तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव युवतिशब्दस्य पुंवत्त्वे ति-

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम्। (१२४७) युवोरनाकौ। ७। १। १॥ यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् अन अक एतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम्। औक्षकमित्यादि। 'आपत्यस्य च—' (सू १०८२) इति यलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा ४२१४)। राजन्यकम्। मानुष्यकम्। 'वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७१६) वार्द्धकम्। (१२४८) केदाराद्यञ्च। ४। २। ४०॥ चाद्वुञ्। कैदार्यम्–कैदार-

प्रत्ययस्य निवृत्तौ युवन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वादनुदात्तादित्वाभावादञभावे 'तस्य समूहः' इत्यणि प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे यौवनमिति सिद्धमेवेति युवतिशब्दो भिक्षादिगणे प्रत्याख्यातो भाष्यकैयटयोरित्यलम्। शत्रन्तादिति। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिरयं युवच्छब्दः। ततः उगिल्लक्षणङीपः पुंवद्भावेन निवृत्तौ युवच्छब्दादनुदात्तादेरञि यौवतमिति रूपमिति भावः।

गोत्रोक्षोष्ट्र। एभ्य इति। गोत्र, उक्षन्, उष्ट्र, उरभ्र, राजन्, राजन्य, राजपुत्र, वत्स, मनुष्य, अज एतेभ्य इत्यर्थः। लौकिकमिह गोत्रमिति। नतु पारिभाषिकमित्यर्थः। अत्र लौकिकं गोत्रं किमित्यत आह—तच्चापत्यमात्रमिति। प्रवराध्याये परिगणितं पुत्रपौत्रादि कृत्स्नापत्यमित्यर्थः। 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमेव गोत्रं गृह्यते, नतु पारिभाषिकं गोत्रमिष्यते' इति 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यादिसूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः। युवोरनाकौ। युश्च वुश्च युवुः। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। तदाह—यु वु एतयोरिति। 'अनुनासिकयोरिष्यते' इति वार्तिकलभ्यमेतत्। अनुनासिकयोः किम्, ऊर्णायुः। ग्लुचुकायनीनामिति। 'प्राचामवृद्धात्' इति ग्लुचुकशब्दादपत्ये फिन्, 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष्, समूहे वुञ्। अकादेशः, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इतीकारलोपः। औक्षकमिति। उक्ष्णां समूहः इति विग्रहः। वुञ्, अकादेशः, टिलोपः, आदिवृद्धिः। उष्ट्राणां समूहः इति विग्रहः, औष्ट्रकम्। उरभ्राः मेषाः तेषां समूहः, औरभ्रकम्। राजकम्–राजन्यकम्। वात्सकम्। मानुष्यकम्। आजकम्। यलोपे प्राप्ते इति। राजन्यशब्दाद्वुञि अकादेशे 'आपत्यस्य च' इति यकारस्य लोपे प्राप्ते सतीत्यर्थः। प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति। अके परे राजन्य, मनुष्य, युवन् एते प्रकृत्या स्युरिति वक्तव्यमित्यर्थः। यूनो भावो यौवनकम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। प्रकृतिभावान्न टिलोपः। 'वृद्धाच्च' इति वृद्धशब्दस्वरूपमेव गृह्यते, नतु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः इति

१ अत्रार्थे गोत्रप्रत्ययान्तत्वात्सिद्धे पुनः राजन्यमनुष्यग्रहणं प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकं। तेन गार्ग्यायणानां समूहो 'गार्ग्यायणक'मित्यादियुवप्रत्ययान्तादपि वुञ् सिध्यति।

कम्। 'गणिकाया यञिति वक्तव्यम्' (वा २७१९)। गाणिक्यम्। (१२४९) ठञ्कवचिनश्च। ४।२।४१॥ चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः कावचिकम्। कैदारिकम्। (१२५०) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्[1]। ४।२।४२॥ ब्राह्मण्यम्। माणव्यम् वाडव्यम्। 'पृष्ठादुपसंख्यानम्' (वा २७२०) पृष्ठ्यः षडहः। (१२५१) ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्। ४।२।४३॥ ग्रामता। जनता। बन्धुता। 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २७२१) गजता सहायता। 'अह्नः खः क्रतौ' (वा २७२२-२७२३)। अहीनः। अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किम्। आह्नः। इह खण्डिकादित्वादञ्। 'अह्नष्टखोरेव' (सू ७८६) इति नियमाट्टिलोपो न। 'पर्श्वा[2] णस् वक्तव्यः' (वा २७२४)। (१२५२) सिति

वृद्धसंज्ञकम्, भाष्ये वृद्धशब्दस्यैवोदाहरणात्। तदाह—वार्द्धकमिति। वृद्धानां समूहः इति विग्रहः।

केदाराद्यञ् च। कैदार्यम्—कैदारकमिति। केदाराणां[3] समूह इति विग्रहः। गणिकाया यञ्। यञ्ग्रहणात् वुञो निवृत्तिः। गाणिक्यमिति। गणिकानां समूहः इति विग्रहः। ठञ् कवचिनश्च। केदारादपीति। कवचिन्शब्दात् केदारशब्दाच्च समूहे ठञ् स्यादित्यर्थः। कावचिकमिति। ठञ्, इकादेशे टिलोपः। ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्। ब्राह्मण्यमित्यादि। ब्राह्मणानां माणवानां वाडवानां च समूह इति विग्रहः। मनोरपत्यं माणवः। अणि नस्य णत्वम्। 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यः तेन सिध्यति माणवः।' इति 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति सूत्रे भाष्यम्। पृष्ठादिति। यन इति शेषः। पृष्ठ्यः षडह इति। षण्णां अह्नां समाहारः षडहः, समाहारे द्विगुः। 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टचि टिलोपः। रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यानि षट् पृष्ठाख्यस्तोत्राणि। तद्युक्तान्यहानि लक्षणया पृष्ठानि, तेषां समूहः इति विग्रहः। ग्रामजन। समूह इत्येव। ग्रामतेत्यादि। ग्रामाणां जनानां बन्धूनां च समूह इति विग्रहः। तलन्तानां स्त्रीत्वं लोकात्

---

१ केदाराद्यञ् च इति सूत्राद् यञनुवृत्त्याऽपि ब्राह्मणमाणववाडवेषु आदिवृद्धिसत्वाद् वृद्धिकृतविशेषाभावात् यनि यञि च आद्युदात्तस्वरस्याविशेषाच्च ब्राह्मणादिभ्यो यन् विधानं व्यर्थं सत् अन्यतोऽपि विधानार्थत्वं ज्ञापयति, तेन पृष्ठादुपसंख्यानमिति वार्तिकं निष्पन्नमिति नापूर्वं, पृष्ठशब्दाद्यञ्विधाने तु आदिवृद्ध्यापत्तिः स्पष्टैव।

२ 'पार्श्वास्थनि तु पर्शुका' इत्यमरात् पार्श्वास्थिवाचकः स्त्रीलिंगः पर्शुकाशब्दः। ३ केदारं क्षेत्रम्।

च। १।४।१६॥ सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्। अभत्वादोर्गुणो न। पर्शूनां समूहः पार्श्वम्। (१२५३) अनुदात्तादेरञ्। ४।२।४४॥ कापोतम् मायूरम्। (१२५४) खण्डिकादिभ्यश्च। ४।२।४५॥ अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम्। (१२५५) चरणेभ्यो धर्मवत्। ४।२।४६॥ काठकम्। छान्दोग्यम्। (१२५६) अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। ४।२।४७॥ साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्। (१२५७) केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्। ४।२।४८॥ पक्षे

'तलन्तं स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्राच्च। **गजसहायाभ्यां चेति**। आभ्यामपि समूहे तलिति वक्तव्यमित्यर्थः। **अह्नः खः क्रतौ इति**। वार्तिकमिदम्। क्रतौ वर्तमानात् अहन्शब्दात् समूहेऽर्थे खप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः। **अहीन इति**। अहश्शब्देन सौत्यान्यहानि विवक्षितानि। तेषां समूहः इति विग्रहः। अहन्शब्दात् खः, ईनादेशः। 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोप इति भावः। फलितमाह—**अहर्गणेति**। **आह्न इति**। अह्नां समूह इति विग्रहः। इह क्रतुत्वप्रतीतेर्न ख इति भावः। 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति ठकमाशङ्क्याह—**इहेति**। 'खण्डिकादिभ्यश्च' इत्यञित्यर्थः। नन्वेवं सति 'अन्' इति प्रकृतिभावस्याणि विहितस्यात्रासंभवाट्टिलोपः स्यादित्यत आह—**अह्नष्टखोरेवेति**। टिलोपाभावे सति 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे आह्नः इति रूपमिति भावः। **पर्श्वा णसिति**। अणोऽपवादः। पर्शुशब्दः उकारान्तस्त्रीलिङ्गः पार्श्वगतास्थिवाची। तस्मात् णसि ओर्गुणे प्राप्ते—**सिति च**। 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यतः पदमित्यनुवर्तते। तदाह—**सिति परे पूर्वं पदसंज्ञमिति**। सकारः इत् यस्य सः सित्। 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्येव सिद्ध भसंज्ञापवादोऽयम्। **अभत्वादिति**। पदत्वेनानेन भत्वस्य बाधादिति भावः। **पर्शूनां समूहः पार्श्वमिति**। पर्शु अ इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे' इति शाकल्यह्रस्वप्रकृतिभावयोः 'सिति च' इति तत्रत्यवचनान्तरेण तन्निषेधे यणादेशे पार्श्वमिति रूपमिति भावः।

अनुदात्तादेरञ्। समूह इत्येव। **कापोतम्**। **मायूरमिति**। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' इति कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ताविति भावः। **खण्डिकादिभ्यश्च**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अञ् स्यादिति**। समूहे इति शेषः। आद्युदात्तार्थमिदम्। **चरणेभ्यो धर्मवत्**। चरणाः शाखाध्येतारः। धर्मेऽर्थे याभ्यः प्रकृतिभ्यो ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते ताभ्यः प्रकृतिभ्यः समूहे स्युरित्यर्थः। **काठकमिति**। कठानां समूह इति विग्रहः। 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति धर्मे वक्ष्यमाणो वुञ् समूहेऽपि भवति। **छान्दोग्यमिति** छन्दोगाः सामशाखिनः, तेषां समूह इति विग्रहः। 'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटात् ञ्यः' इति धर्मे वक्ष्यमाणो

---

१ एतेन 'गोत्रचरणाद्वुञ्' ४-३-१२६ इति सूत्रे 'चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकमेतन्मूलकमेव, नापूर्वम्।

ठगणौ । कैश्यम्—कैशिकम् । अश्वीयम्–आश्वम् । (१२५८) **पाशादिभ्यो यः** ।४।२।४९॥ पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या । (१२५९) **खलगोरथात्** ।४।२।५०॥ खल्या । गव्या । रथ्या । (१२६०) **इनित्रकट्यचश्च** ।४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । 'खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः' (वा २७३५) । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । (१२६१) **विषयो देशे** ।४।२।५२॥ षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयो-

---

भ्यः समूहेऽपि भवात । **अचित्तहास्ति** । अचित्ताः अप्राणिनः तद्वाचिभ्यः, हस्तिशब्दात् धेनुशब्दाच्च समूहे ठक् स्यादित्यर्थः । **साक्तुकमिति** । सक्तूनां समूह इति विग्रहः । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युक्तः परत्वात् ठस्य कः । आदिवृद्धिः । **हास्तिकमिति** । हस्तिनां समूह इति विग्रहः ठक् , इकः, टिलोपः, आदिवृद्धिः । **धैनुकमिति** । धेनूनां समूह इति विग्रहः । उकः परत्वात् ठस्य कः । आदिवृद्धिः । **केशाश्वाभ्याम्** । समूह इत्येव । केशाद्यञ् वा, अश्वाच्छो वेत्यर्थः । **पक्षे इति** । केशाद्यञभावे 'अचित्त' इति ठक् । अश्वात् छाभावे अणित्यर्थः । **कैश्यम् कैशिकमिति** । केशानां समूह इति विग्रहः । क्रमेण यञ्ठकौ । **अश्वीयम् आश्वमिति** । क्रमेण छाणौ । **पाशादिभ्यो यः** । समूह इत्येव । **पाश्येत्यादि** । पाशानां तृणानां धूमानां वनानां वातानां च समूह इति विग्रहः। स्त्रीत्वं लोकात् । **खलगोरथात्** । समूह इत्येव । खल, गो, रथ एभ्यो यः स्यादित्यर्थः । **खल्या गव्या रथ्येति** । खलानां गवां रथानां च समूह इति विग्रहः । यद्यपि पाशादिष्वेव एषां पाठो युक्तः । तथापि उत्तरसूत्रे एषामेवानुवृत्त्यर्थं पृथक् पाठः । **इनित्रकट्यचश्च। स्युरिति** । इनि त्र कट्यच् एते स्युरित्यर्थः । **खलिनीति** । खलानां समूह इति विग्रहः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । नान्तत्वान्ङीप् । **गोत्रेति** । गवां समूह इति विग्रहः । गोशब्दात् त्रः । स्त्रीत्वं लोकात् , टाप् । **रथकट्येति** । रथानां समूह इति विग्रहः । कट्यचि ककारस्य नेत्त्वम्, अतद्धित इत्युक्तेः । स्त्रीत्वाट्टाप् । **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः इति** । 'इनित्रकट्यचश्च' इति सूत्रे इनिग्रहणमकृत्वा 'गोरथात्त्रकट्यचौ' इत्येवं सूत्रं कृत्वा 'खलादिभ्य इनिः' इति पृथक्कर्तव्यमित्यर्थः ।

विषयो देशे । समूह इति निवृत्तम् । तस्येत्यनुवर्तते । तस्य विषय इत्यर्थे प्रथमोच्चारितात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यते । तदाह—**षष्ठ्यन्तादिति** । विषयशब्दं व्याचष्टे—**अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे इति** । देवदत्तविषयोऽनुवाक इत्यत्र तथा दर्शनादिति भावः । तर्हि तत्रातिव्याप्तिः स्यादित्यत आह—**स चेदिति** । सः अत्यन्तपरिशीलितोऽर्थो देशश्चेदित्यर्थः । एवं च अत्यन्तपरिशीलि-

---

१ खलं, कृषीवलानां धान्यादिसंशोधनस्थानम् ।

ऽनुवादकः । (१२६२) **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३॥ राजन्यकः।(१२६३) **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४॥ भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । (१२६४) **सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु** ।४।२।५५॥ अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । 'स्वार्थ उपसंख्यानम्' (वा २७४४) । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । (१२६५) **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** ।४।२।५६॥ 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्येति सौभद्रः।भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः।

ते देशे गम्ये प्रत्ययाः स्युरिति फलितम् । विषयशब्दो ह्ययं क्वचित् ग्रामसमूहात्मके जनपदे वर्तते । तद्यथा—सामन्तस्य राज्ञो विषयोऽनेन लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये वर्तते । तद्यथा चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदन्यत्रावृत्तौ वर्तते । यथा मत्स्यानां विषयो जलमिति । अन्यत्र नास्तीति गम्यते । प्रकृते तु देवदत्तविषयोऽनुवाक इतिवदत्यन्तपरिशीलिते वर्तते । तत्र विषयशब्देन अत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे अवगते सति अनुवाकादिव्यावृत्त्यर्थं देशग्रहणम् । **शिबीनां विषयो देश इति** । अत्यन्तपरिचितो देश इत्यर्थः । **देवदत्तस्य विषय इति** । अत्यन्तपरिचितोऽनुवाक इत्यर्थः । अत्र देशस्यानवगमात् न प्रत्यय इति भावः । विषय इति किम् । देवदत्तस्य कदाचिद्गन्तव्यो मार्गः । न च देवदत्तस्य गृहमित्यत्र अत्यन्तपरिचितदेशत्वात् प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम्, जनपदसमूहात्मकात्यन्तपरिशीलितदेशस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । **राजन्यादिभ्यो वुञ्** । तस्य विषयो देश इत्यर्थे राजन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वुञ् स्यादित्यर्थः । अणोऽपवादः । राजन्यक इत्यत्र राजन्यानां विषयो देश इत्यर्थः । **भौरिक्याद्यैषु** । भौरिक्यादिभ्यः ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः यथाक्रमं विधल्, भक्तल्, एतौ प्रत्ययौ स्तो विषयो देश इत्यर्थे । **भौरिकिविधमिति** । भौरिकीणां विषयो देश इत्यर्थः । **भौलिकिविधमिति** । भौलिकीनां विषयो देश इत्यर्थः । **ऐषुकारिभक्तमिति** । ऐषुकारीणां विषयो देश इत्यर्थः । **सारसायनभक्तमिति** । सारसायानां विषयो देश इत्यर्थः । इह नपुंसकत्वं लोकात् ।

सोऽस्यादिः । ऋग्द्वयमाम्नातं पादावृत्त्या ऋक्त्रयं संपद्यते । स च संप्रगाथ इति छन्दोगसूत्रे बह्वृचसूत्रे च प्रसिद्धम् । षष्ठ्येकवचनस्थाने सप्तमीबहुवचनमार्षम् । सोऽस्य प्रगाथस्य आदिरित्यर्थे प्रथमान्तात् छन्दोविशेषवाचकात् अणादिप्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अक्षरयत्ताविशेषो गायत्र्यादिश्छन्दः । **पङ्क्तिरादिरिति** । पङ्क्तिच्छन्दस्का ऋक् आदिर्यस्य प्रगाथस्य सः पाङ्क्तः प्रगाथः इत्युच्यते इत्यर्थः । **स्वार्थ इति** । छन्दोवाचिभ्यः स्वार्थे अणादिप्रत्ययस्योपसंख्यानमित्यर्थः । **त्रैष्टुभमिति** । क्लीबत्वं लोकात् । **संग्रामे** । **अनुवर्तते**

(१२६६:) तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । **(१२६७) घञः सास्यां क्रियेति ञः । ४।२।५८॥** घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । घञः इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । **(१२६८) श्येनतिलस्य पाते ञे । ६।३।७१॥** श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । **(१२६९) तदधीते तद्वेद । ४।२।५९॥** व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । **(१२७०) क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६०॥** क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्ये-

इति । तथाच संग्राम इति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणतम् अस्येत्यनेनान्वेति । तदस्य संग्रामस्य प्रयोजनं, तेऽस्य संग्रामस्य योद्धार इत्यर्थे प्रयोजनयोद्धृवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अणादयः स्युरित्यर्थः । **तदस्याम्** । तत् अस्यां क्रीडायां प्रहरणमित्यर्थे प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकात् णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणम् आयुधम् । **दाण्डेति** । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । **मौष्टेति** । मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति विग्रहः । **घञः सास्याम्** । अस्यामित्यनन्तरं मृगयायामित्यादि स्त्रीलिङ्गविशेष्यमध्याहार्यम् । सा क्रिया अस्यां मृगयादिक्रियायामित्यर्थे घञन्तप्रकृतिकप्रथमान्तात्क्रियावाचिनः ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—**घञन्तादित्यादिना । कृद्ग्रहणादिति** । तत्प्रयोजनमनुपदमेव वक्ष्यते । **श्येनतिलस्य पाते ञे । मुमागमः इति** । 'अरुर्द्विषत्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **ञप्रत्यये इति** । ञप्रत्यये परे यः पातशब्दः तस्मिन्नित्यर्थः । **उत्तरपदे इति** । 'अलुगुत्तरपदे' इति तदधिकारादिति भावः । **श्येनपात इति** । पतनं पातः । भावे घञ् । **श्यैनंपातेति** । श्येनपातशब्दात् घञन्तात् ञः । यद्यपि पातशब्द एव घञन्तः तथापि कृद्ग्रहणपरिभाषया श्येनपातशब्दस्यापि ग्रहणं बोध्यम् । श्येनस्य पात इति कृद्योगषष्ठ्या समासः । तथाच श्येनपातशब्दस्यादिवृद्धिः । **तैलंपाता स्वधेति** । स्वधाशब्दः स्त्रीलिङ्गः पित्र्यक्रियायां वर्तते 'नमः स्वधायै' इत्यादिदर्शनात् । स्वधेत्यनेन क्रीडायामिति नानुवर्तते इति सूचितम् । तदस्यामिति प्रकृते पुनरस्यामिति ग्रहणात् ।

तदधीते । तदधीते इत्यर्थे तद्वेत्तीत्यर्थे च द्वितीयान्तादणादयः स्युरित्यर्थः । गुरुमुखादक्षरानुपूर्वीग्रहणमध्ययनम् । शब्दार्थज्ञानं वेदनम् । एतेन अध्ययनविधिरर्थज्ञानपर्यन्त इति कतिपयमीमांसकोक्तिः परास्ता, पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् । यथाचैतत्तथा अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । **वैयाकरण इति** । अणि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमः । **क्रतूक्थादि** । 'तदधीते तद्वेद' इत्य-

तरि। आग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः। उक्थं सामविशेषः। तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम्। तदधीते वेद वा औक्थिकः। 'मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते'। न्यायम्—नैयायिकः। वृत्तिम्—वार्त्तिकः। लोकायतम्—लौकायतिकः इत्यादि। 'सूत्रान्ताच्चाकल्पादेरेवेष्यते' (वा २७४४)। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेः किम्। काल्पसूत्रः। 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४१) वायसविद्यिकः गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। पाराशरकल्पिकः। 'अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७४५)। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिविधा विद्या त्रिविद्या। तामधीते वेद वा त्रैविद्यः।

थयोः क्रतु, उक्थादि, सूत्रान्त एभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः। **क्रतुविशेषवाचिनामेवेति**। न तु क्रतुशब्दस्यैवेत्यर्थः। अन्यथा उक्थादिगण एव क्रतुशब्दमपि पठेदिति भावः। ननु क्रतुविशेषाणां कथमध्ययनम्। अक्षरग्रहणात्मकत्वाभावादित्यत आह—**तेभ्य इति**। अग्निष्टोमादिशब्दाः क्रतुविशेषेषु मुख्याः। तत्प्रतिपादकग्रन्थेषु तु गौणाः। तत्र क्रतुविशेषात्मकमुख्यार्थकेभ्यः अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः वदितरि प्रत्ययाः। अग्निष्टोमादिक्रतुप्रतिपादकग्रन्थेषु लक्षणया विद्यमानेभ्यस्तु तेभ्यः अध्येतरीत्यर्थः। **आग्निष्टोमिक इति**। अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते इति वार्थः। उक्थशब्दः सामसु मुख्यः। सामलक्षणग्रन्थे प्रातिशाख्ये तु गौणः। तत्र गौणार्थकादेव उक्थशब्दात ठगित्याह—**उक्थं सामविशेष इति**। 'अग्निष्टोमस्तोत्रात्परं यत्साम गीयते' इति वृत्तिकृदुक्तेरिति भावः। भाष्ये तु सामशब्दपर्याय उक्थशब्द इति लक्ष्यते। **मुख्यार्थादिति**। सामवाचिनः उक्थशब्दात्तु न ठक्, तस्मिन्निषिद्धे तदधीते इत्यण् च न भवतीत्यर्थः। भाष्ये तु मुख्यार्थकादुक्थशब्दात् ठक् नेत्येव लक्ष्यते। उक्थादिगणपठितात् न्यायादिशब्दात् ठकमुदाहरति—**न्यायमिति**। अधीते वेत्ति वेति शेषः। **नैयायिक इति**। ठकि ऐजागमः। **वृत्तिमिति**। अधीते वेद वेति शेषः। **वार्त्तिक इति**। ठकि आदिवृद्धौ रपरत्वम्। **सांग्रहसूत्रिक इति**। संग्रहाख्यं सूत्रमधीते वेत्ति वेत्यर्थः। **विद्यालक्षणेति**। विद्या, लक्षण, कल्प एतदन्तादपि उक्तेऽर्थे ठगित्यर्थः। **अङ्गेति**। अङ्ग, क्षत्र, धर्म, त्रि एतत्पूर्वकाद्विद्यान्तात् समासात् ठक् नेत्यर्थः। ततश्च अणेव। **त्रिविधा विद्या त्रिविद्या इति**। शाकपार्थिवादित्वाद्विधाशब्दस्य लोप इति भावः। तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या इति न विग्रहः, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात्। नापि तिस्रो

१ उक्थ्यः षोडशी, अतिरात्रः, आप्तोर्यामः इत्यादिषु ज्योतिष्टोमसंस्थासु यज्ञायज्ञियाख्याग्निष्टोमसामोत्तरमुक्थं साम गीयते, तेन साम्ना समाप्यमानत्वादेवोक्थ्याख्यसंस्थायाः उक्थ्यत्वमिति विशेषः।

'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' (वा २७४६) यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतम्, तदधीते वेति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू १४६७) 'इत्यर्थे वृद्धाच्छः' (सू १३३७)। तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः' (वा २७४८) । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । 'द्विगोर्लुक्'—(सू १०८०) इति लुक् । द्वितन्त्रः । इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः'

विद्या अधीते वेद वेति तद्धितार्थे द्विगुः, तथा सति तद्धितस्य द्विगुनिमित्ततया 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगापत्तेः । तिसृणां विद्यानां समाहार इति द्विगुरप्यत्र निर्बाध एव ।

आख्यानेति । आख्यान, आख्यायिका, इतिहास, पुराण एभ्यश्च उक्तेऽर्थे ठञ्वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र आख्यानशब्देन आख्यायिकाशब्देन च आख्यानविशेषवाचिनः आख्यायिकाविशेषवाचिनश्च ग्रहणम् । इतिहासपुराणशब्दयोस्तु स्वरूपयोरेव ग्रहणम् । आख्यानं नाम कथाप्रबन्धः । 'आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम्' इत्यमरः । 'इतिहासः पुरावृत्तम्' इति च । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च' वंशमन्वन्तराणि चा वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्।' तत्र आख्यानादुदाहरति—**यवक्रीतमिति** । आख्यायिकाया उदाहरति—**वासवदत्तामिति** । **लुग्वक्तव्य इति** । उक्तप्रत्ययस्येति शेषः । **सर्ववेद इति** । अणो लुकि आदिवृद्ध्यभावः । **सर्वतन्त्र इति** । सर्वतन्त्राण्यधीते वेद वेत्यर्थः । **सवार्तिक इति** । वार्तिकेन सह सवार्तिकम् । तेन सह बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । सवार्तिकं सूत्रमधीते इत्यर्थः । **द्विगोरिति** । द्वे तन्त्रे अधीते वेत्ति वेत्यर्थे तद्धितार्थे द्विगुनिमित्तत्वादणो लुकि आदिवृद्ध्यभावे द्वितन्त्र इति रूपमित्यर्थः । **इकन् पदोत्तरपदादिति** । पदशब्दः उत्तरपदं यस्य सः पदोत्तरपदः तस्मादुक्तेऽर्थे इक-

१ आख्यानमेकनायक-चरित-निबन्धनं यथा भारते नलोपाख्यानमित्यादि । इतिहासस्तु नानानायकचरित-निबन्धनो यथा महाभारतम् ।

२ गद्यरूपो ग्रन्थविशेष आख्यायिकेति 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति सूत्रे हरदत्तः । सा च प्रत्यक्षानुभूतनायकचरित-निबन्धना ।

३ वनपर्वणि महाभारते १३८ अध्याये यवक्रीतेन गुरुं विनैव वेदोऽधीत इति वर्णनम् । स च यवक्रीतः युधिष्ठिरादिसमयात्सहस्रशो वर्षेभ्यः प्राचीनः । तस्मिन्नपि काले लेखनकला भारतवर्षे आसीदेव, तदभावे गुरुं विना वेदाध्ययनानुपपत्तेः । एवं च भारते पञ्चसहस्र वर्षेभ्यः प्राक् लेखनकला नासीदिति वदन्त आधुनिकाः परास्ताः ।

(वा २७४६–२७५०) पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः—शतपथिकी । षष्टिपथिकः-षष्टिपथिकी । (१२७१) **क्रमादिभ्यो वुन्** । ४।२।६१॥ क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः । (१२७२) **अनुब्राह्मणादिनिः** ।४।२।६२॥ 'तदधीते तद्वेद' (सू १२६६) इत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं, तदधीते-ऽनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धेऽणबाधनार्थमिदम् । (१२७३) **वसन्तादिभ्यष्ठक्** । ४ । २ । ६३ ॥ वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । 'दाण्डिनायन—' (सू ११४५) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न । (१२७४) **प्रोक्ताल्लुक्** । ४ । २ । ६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । पणनं पणः । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । सोऽस्यास्तीति पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । (१२७५) **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** ।

न्प्रत्ययो वक्तव्यः । **शतषष्टेः षिकन्पथ इति** । शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्च परा यः पथिन्शब्दः तस्मात् उक्तेऽर्थे षिकन्प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । **पूर्वपदिक इति** । पूर्वपदमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । एवमुत्तरपदिकः । **शतपथिक इति** । शतपथं नाम वाजसनेयिब्राह्मणम् । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **शतपथिकीति** । टित्त्वात् ङीबिति भावः । एवं षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकीति ।

क्रमादिभ्यो वुन् । तदधीते तद्वेद इत्यर्थे इति शेषः । **क्रमक इति** । क्रममधीते वेत्ति वेत्यर्थः । क्रमादिगणं पठति—**क्रमेत्यादि** । **क्रमादिरिति** । अयं क्रमादिगण इत्यर्थः । पदकः शिक्षकः मीमांसकः इत्युदाहरणानि । **अनुब्राह्मणादिनिः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**तदधीते तद्वेदेत्यर्थे इति** इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । तथाच नकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावान्नेत्संज्ञा । ननु 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिनैव सिद्धत्वादिदं व्यर्थमित्यत आह— **अणबाधनार्थमिति** । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदम् । **वसन्तादिभ्यष्ठक्** । 'तदधीते तद्वेद' इत्येव । **वासन्तिक इति** । वसन्तवर्णनपरग्रन्थो वसन्तः । तमधीते वेत्ति वेत्यर्थः । **अथर्वाणमिति** । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः लक्षणया अथर्वा, तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रोक्तप्रत्ययस्य 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' इति वचनाल्लुक् । आथर्वणिक इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्याह—**दाण्डिनायनेति** । वान्तसंयोगपूर्वकत्वात्तु नाल्लोपः ।

अथ पाणिनिशब्दं व्युत्पादयितुमुपक्रमते—**प्रोक्ताल्लुक्** । प्रोक्तशब्देन प्रोक्तार्थप्रत्ययो विवक्षितः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्येति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । तदाह— **प्रोक्तार्थकेति** । **पणनं पण इति** । स्तुतिरित्यर्थः । ननु 'हलश्च' इति घञि उपधावृद्धिः स्यादित्यत आह—**घञर्थे इति** । **पणीति** । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनिः । **तस्येति** । पणिनो गोत्रापत्ये तस्यापत्यमित्यणि पाणिन इति रूपमित्यर्थः । अत्र अणः अपत्यत्वात्तस्मिन् परे 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावा-

६ । ४ । १६५ ॥ एतेऽपि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यून्यपत्ये इञ् । पाणिनिः । (१२७६) **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः २ । ४ । ५८ ॥** ण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इञ् । कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथ्यस्य[1] छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक्तु न भवति ।

भावाट्टिलोपे प्राप्ते । **गाथिविदथि** । 'इनण्यनपत्ये' इत्यतः अणीत्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतः प्रकृत्येति च । तदाह-**एतेऽपि प्रकृत्या स्युरिति** । गाथिन्, विदथिन्, केशिन् ,गणिन् ,पणिन् एते इत्यर्थः। अपत्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमिदम्। **ततो यून्यपत्ये इति**। मूलप्रकृतिः पणी । तदपेक्षया चतुर्थेऽपत्ये यूनि विवक्षिते पाणिनशब्दात् गोत्राणन्तात् अत इञि पाणिनिरिति रूपमित्यर्थः । पाणिनशब्दस्य अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वे तु ततोऽनन्तरापत्ये मूलप्रकृतिपण्यपेक्षया तृतीये गोत्रापत्ये इञ् न संभवति, एको गोत्रे' इति नियमात् । नापि मूलप्रकृत्यपेक्षया चतुर्थापत्ये यूनि पाणिनशब्दादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिञ् संभवति, 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' इति यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययनियमात् । अतः गोत्राणप्रत्ययान्तात् पाणिनशब्दाद्यूनि इञ्प्रत्यय इत्युक्तमिति बोध्यम् ।

अत्र इञो लुकमाशङ्कितुमाह—**ण्यक्षत्रियार्ष** । ण्यादयः सर्वे गोत्रप्रत्यया एव गृह्यन्ते ' गोत्राद्यूनि ' इत्युक्तेः । तदाह—**गोत्रप्रत्ययान्तादित्यादि** । ण्यप्रत्ययस्योदाहरति—**कौरव्य इति** । कुरोः गोत्रापत्यं कौरव्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । क्षत्रियप्रत्ययस्योदाहरति—**श्वाफल्क इति** । श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं श्वाफल्कः । ' ऋष्यन्धक ' इत्यण् । श्वाफल्कस्यापत्यं युवेत्यर्थे अत इञ् । तस्यानेन लुक् । आर्षप्रत्ययस्योदाहरति—**वासिष्ठ इति** । वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं वासिष्ठः । ऋष्यण् । वासिष्ठस्यापत्यं युवेत्यर्थे इञ् । तस्यानेन लुक् । ञित उदाहरति—**तैकायनिरिति** । तिकस्य गोत्रापत्यं तैकायनिः । तिकादिभ्यः फिञ् । तैकायनेरपत्यं युवेत्यर्थे तस्यापत्यमित्यण् । तस्यानेन लुक्। **वामरथ्यस्येति** । वामरथस्य गोत्रापत्यं वामरथ्यः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । वामरथ्यस्य छात्रा इत्यर्थे ' कण्वादिभ्यो गोत्रे ' इति छापवादः अण्, तस्यानेन लुङ् न भवति, तस्य युवार्थकत्वाभावादिति भावः ।

---

१ वामरथः कुर्वादिः, तस्य कण्वादित्वाभावेऽपि 'वामरथ्यस्य' कण्वादिवत्स्वरवर्जे' मित्युक्तेः जातस्य 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणो न लुगिति भावः ।

आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। 'वृद्धाच्छः' (सू १३३७)। 'इञश्च' (सू १३३३) इत्यण् तु न। गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक्। स्वरे स्त्रियां च विशेषः। पाणिनीयः। पाणिनीया। (१२७७) **सूत्राच्च कोपधात्।४।२।६५॥** सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः। 'संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्'। नेह। माहावार्तिकः। कालापकः।

इत्यणो लुक्तु न भवतीति। 'एयच्चत्रिय' इति सूत्रेण पाणिनिरित्यत्र इञो लुङ्न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**आर्षग्रहणेनेति**। पाणिनिशब्दे पणिन्शब्दादण्प्रत्ययस्य औत्सर्गिकस्य वस्तुगत्या ऋषिवाचित्वेऽपि ऋषौ प्रतिपदोक्तत्वाभावान्न ततः परस्य इञो लुगिति भावः। न च पणिन्शब्दाद्गोत्रापत्ये 'ऋष्यन्धक' इत्यणेव कुतो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र औत्सर्गिकस्य अणः इञादिना बाधः प्रसक्तः, तत्रैव तद्बाधनार्थम् ऋष्यणः प्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु 'वान्यस्मिन्सपिण्डे' इति सूत्रभाष्ये अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' इति ढकि आत्रेयशब्दादिञो 'एयच्चत्रियार्ष' इति लुगित्युक्तत्वादिदमुपेक्ष्यम्। 'एयच्चत्रिय' इत्यत्र तु ऋषिवाचकस्य रूढस्यैव ग्रहणम्। पणिन्शब्दः, तदपत्ये पाणिनशब्दश्च न ऋषिवाचकौ। अतः औत्सर्गिकाणन्त एव पाणिनशब्द इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। **पाणिनिनेति**। पाणिनिना प्रोक्तमित्यर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यणं बाधित्वा 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्यये ईयादेशे पाणिनीयशब्द इत्यर्थः। ननु पाणिनिशब्दात्तद्धिते विवक्षिते 'यूनि लुक्' इति इञो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वमाश्रित्य छापवादः अण् स्यादित्यत आह—**इञश्चेत्यण् तु नेति**। पाणिनिशब्दे इञ् युवापत्यार्थक एव, न तु गोत्रार्थकः, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः। यद्यपि अपत्याधिकारादन्यत्र न पारिभाषिकं गोत्रमित्युक्तम्। तथाप्यत्र पारिभाषिकमेव गोत्रं गृह्यते इति उपरिष्टात् 'इञश्च' इति सूत्रे वक्ष्यते। **तत इति**। पाणिनीयशब्दादित्यर्थः। पाणिनीयमधीते वेत्ति वेत्यर्थे पाणिनीयशब्दादणो 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः। ननु असत्यपि अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुकि पाणिनीयशब्दः सिध्यत्येवेत्यत आह—**स्वरे स्त्रियां च विशेष इति**। अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्याणो लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात्। लुकि तु सति छादेशस्य ईयादेशस्य ईकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः टाप् च सिध्यति। तदाह—**पाणिनीयः पाणिनीयेति**।

सूत्राच्च कोपधात्। ककारोपधादित्यनन्तरं परस्येति शेषः। ननु 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अप्रोक्तार्थ आरम्भ इति**। अप्रोक्तार्थादपि प्रत्ययात्परस्य लुगर्थमित्यर्थः। **अष्टकमिति**। तदस्य परिमाण-

(१२७८) छन्दोब्राह्मणानि च[२] तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिणिनिः । तस्य 'कठचरकात्—(सू १४८७) इति लुक् । ततोऽण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू १२७४) ।

मित्यधिकारे 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति च सूत्ररूपेऽर्थे कन् । अष्टका इति । अष्टकशब्दादध्यतृवेदितृप्रत्ययस्य अनेन लुक्, कोपधात्सूत्रवाचिनः परत्वादिति भावः । संख्याप्रकृतिकादिति । 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादेव परस्य भवतीत्यर्थः । माहावार्तिक इति । महावार्तिकं नाम सूत्रम् । तदधीते वेत्ति वा माहावार्तिकः । अत्र अणो न लुक् ।

छन्दोब्राह्मणानि । छन्दांसि मन्त्राः, ब्राह्मणानि विधिवाक्यानि । तेषां द्वन्द्वः । वेद इति यावत्, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति स्मरणात् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यतः प्रोक्तादित्यनुवर्तते । प्रथमाबहुवचनेन विपरिणम्यते । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति लभ्यते । तदाह—छन्दांसीत्यादिना । तद्विषयाणीत्यत्र तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्यया विवक्षिताः । तैर्विषयः अविनाभावः येषां तानि तद्विषयाणि । 'षिञ् बन्धने' विशिष्य सयो-बन्धः विषयः, अविनाभाव इति यावत् । अध्येतृवेदितृप्रत्ययसंयुक्तान्येव स्युरित्यर्थः । फलितमाह—अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीयास्तदध्येतारो वेदितारो वेतिवत् अध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमि-

१ जुष्टाऽर्पिते च छन्दसि ६–१–२०९ नित्यं मन्त्रे ६–१–२१० अत्रोत्तरसूत्रे मन्त्रग्रहणेन छन्दःपदवाच्यत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरितिपाणिनिमतसिद्धेः प्रकृतसूत्रे छन्दोग्रहणात्पृथग् ब्राह्मणग्रहणसामर्थ्यात् छन्दः पदेन गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा एव गृह्यन्ते । ब्राह्मणपदस्य पृथग्ग्रहणफलं तु ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन पुराणप्रोक्तब्राह्मणग्रहणं तेन याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् 'आपत्यस्येति यलोपः । अत्र न अध्येत्रादिप्रत्ययविषयता । सूत्रकारदृष्ट्या याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारात् । एतेनाधुनिकैर्दयानन्दादिभिः एतत्सूत्रबलात्पाणिनेः ब्राह्मणभागे छन्दस्त्वमसंमतमिति यदुच्यते तन्निःसारम् ।

२ चेन 'पुराणप्रोक्तेषु' इति सूत्रीयविषयभिन्ने कल्पे सूत्रे च तद्विषयतेष्यते इति भाष्ये स्पष्टम् ।

अथ चातुरर्थिकाः।

(१२७९) तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि। ४। २। ६७॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः। (१२८०) तेन निर्वृत्तम्। ४। २। ६८॥ कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। (१२८१) तस्य निवासः। ४। २। ६९॥ शिबीनां निवासो देशः शैबः। (१२८२) अदूरभवश्च। ४। २। ७०॥ विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति। (१२८३) ओरञ्। ४। २। ७१॥ अणोऽपवादः। कक्षतु—काक्षतवम्। नद्यास्तु परत्वान्मतुप्। इक्षुमती। (१२८४) मतोश्च बह्वजङ्गात्। ४। २। ७२॥ बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ्.

दम्। **कठेनेति**। कठेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे कठा इत्युदाहरणमिति भावः। तदुपपादयति—**वैशम्पायनेति**। कठेन प्रोक्तमित्यणपवादः 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति णिनिरित्यर्थः। **तस्येति**। णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' इत्यनेन लुगित्यर्थः। एवंच कठेन प्रोक्तो वेदभागः कठ इति स्थितम्। **ततोऽणेति**। तस्मात् लुप्तप्रोक्तप्रत्ययकात् कठशब्दात् तदधीते इति अणित्यर्थः। **तस्य प्रोक्ताल्लुगिति**। तस्याध्येत्रणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुगित्यर्थः। तथाच कठेन प्रोक्तमधीयते कठा इत्येवं कठशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्य अध्येत्रणा सहैव प्रयोगार्हता, नतु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्येति भावः।

अथ चातुरर्थिकान् प्रत्ययान् वक्तुमुपक्रमते। **तदस्मिन्नस्तीति**। तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रथमान्तादणादयः स्युः। प्रत्ययान्तेन प्रकृतिनामके[1] देशे गम्ये इत्यर्थः। प्रसिद्धदेशग्रहणार्थं इतिशब्दः। मतुपोऽपवादः। **तेन निर्वृत्तम्**। देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते। तेन निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः। **तस्य निवासः**। तन्नाम्नि देशे इत्येव। तस्य निवासः इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः। स्वत्ववान् विषयः। निवासस्तु वसतिमात्रं स्वत्वास्वत्वसाधारणमित्याहुः। **अदूरभवश्च**। तस्येति तन्नाम्नि देशे इति चानुवर्तते। तस्य अदूरभव इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः स्युः तन्नाम्नि देशे इत्यर्थः। नन्वत्र चकारः किमर्थ इत्यत आह—**चकारेणेति**। अदूरभवः इति विध्यनन्तरं प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः पुनरुपस्थाप्यन्ते इत्यर्थः। किमर्थमित्यत आह—**तेनेति**। अन्यथा संनिहितत्वात् अदूरभव इत्येव उत्तरविधिष्वनुवर्तेतेति भावः। **चातुरर्थिकत्वमिति**। चतुरर्थ्यां भव इत्यर्थे द्विगोरध्यात्मादित्वाट्ठञ्। तद्धितार्थद्विगौ तु, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् स्यात्। केचित्तु चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चतुरर्थाः, तत्र भवाश्चातुरर्थिका इत्याहुः। **ओरञ्**। 'तदस्मिन्नस्ति' इत्यादिषु चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तादञ् स्यात्, अणोऽपवादः। अत्राधिकारः 'सुवा-

---

१ प्रत्ययान्तेन तन्नामके देशे गम्ये, इति व्याख्योचिता।

नाण्। सैध्रकावतम्। बह्वच् इति किम्। आहिमतम्। अङ्गग्रहणं बह्वच् इति तद्विशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं मा भूत्। (१२८५) **बह्वचः कूपेषु।** ४। २। ७३॥ अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण[1] निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः। (१२८६) **उदक्च विपाशः[2]।** ४। २। ७४॥ विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्। अबह्वजर्थं आरम्भः। दन्तेन निर्वृत्तो दान्तः कूपः। उदक् किम्। दक्षिणतः कूपेष्वणेव। (१२८७) **सङ्कलादिभ्यश्च।** ४। २। ७५॥ कूपेषु इति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम्। पौष्कलम्। (१२८८) **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु।** ४। २। ७६॥ स्त्रीलिङ्गेष्वेषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे, वैधूमाग्नी। प्राचि, माकन्दी। (१२८९) **सुवास्त्वादिभ्योऽण्।** ४। २। ७७॥ अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्।

स्त्वादिभ्योऽण्' इति यावत्। **कात्तवमिति।** कक्तुरस्मिन्नस्तीत्यादि विग्रहः। **मतोश्च। सैध्रकावतमिति।** सिध्रकावानस्मिन्नस्तीत्यादयश्चत्वारोऽर्थाः यथायोगं बोध्याः। **आहिमतमिति।** अहिमानस्मिन्नस्तीत्यादयोऽर्थाः। अहिशब्दस्य व्यच्कत्वादञ् नेति भावः।

बह्वचः कूपेषु। बह्वचः प्रातिपदिकात् अञ् चतुर्ष्वर्थेषु अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः दैर्घवरत्रः। **उदक्च विपाशः। विपाश उत्तरे कूले इति।** विपाश्शब्द शकारान्तो नदीविशेषवाची। **सङ्कलादिभ्यश्च। निवृत्तमिति।** व्याख्यानादिति भावः। अणोऽपवादः। **पौष्कलमिति।** पुष्कलेन निर्वृतमिति विग्रहः। **स्त्रीषु सौवीर। सौवीरे इति।** उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः। **दात्तामित्री नगरीति।** 'टिड्ढ' इति ङीप्। **साल्वे इति।** उदाह्रियत इति शेषः। **वैधूमाग्नीति।** विधूमाग्निना निर्वृत्तेत्यर्थः। अञि ङीप्। **प्राचीति।** प्राचि देशे उदाह्रियत इत्यर्थः। **माकन्दीति।** माकन्देन निर्वृतेत्यर्थः।

सुवास्त्वादिभ्योऽण्। अञ इति। ओरञित्यस्यापवाद इत्यर्थः। **सौवास्तवमिति।** अणि ओर्गुणः। **वार्णवमिति।** वर्णोरदूरभवमित्यर्थः। ननु 'ओरञ्' इत्येव सिद्धे पुनर्विधिसामर्थ्यादेव तदननुवृत्तौ अणि सिद्धे पुनरण्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**अण्ग्रहणमिति। रोणी।** लुप्तपञ्चमीकमिदम्। **तदन्तादिति।** 'येन विधिः' इति सूत्रस्थभाष्यादिह प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः। **रौण इति।** रोण्या निर्वृतः कूप इत्यर्थः। **आजकरौण इति।** अजकरोण्या निर्वृत्त इत्यर्थः। अणि 'यस्य' इति ईकारलोपः। **कोपधाच्च।**

1 दीर्घा वरत्रा यस्येत्यन्वर्था कस्यचित्संज्ञा। नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यादिति कोशात् वरत्राशब्दः चर्मादिनिर्मितदृढरज्ज्वर्थकः। २ 'विपाश्'नाम नदी पञ्चनदे व्यासेति प्र०।

वर्णु—वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी । (१२९०) **रोणी । ४ । २ । ७८ ॥** रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कूपाणोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । (१२९१) **कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥** अण् । अणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । (१२९२) **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० ॥** सप्तदशभ्यः गणेभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । 'पथः पन्थ च' (ग सू ७६) पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः ।

कार्णच्छिद्रक इति । कर्णच्छिद्रकेण निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । **कार्कवाकवमिति** । कृकवाकुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः । ओर्गुणः, आदिवृद्धौ रपरत्वम् । **त्रैशङ्कवमिति** । त्रिशङ्कुना निर्वृत्तः कूप इत्यर्थः ।

वुञ्छण् । वुञ्, छण्, क, ठच्, इल, स, इनि, र, ढञ्, ण्य, य, फक्, फिञ्, इञ्, ञ्य, कक्, ठक् एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अरीहण, कृशाश्व, ऋश्य, कुमुद, काश, तृण, प्रेक्ष, अश्मन्, सखि, सङ्काश, बल, पक्ष, कर्ण, सुतङ्गम, प्रगदिन्, वराह, कुमुद एतेषां सप्तदशानां द्वन्द्वः । एते आदयः येषामिति बहुव्रीहिः पञ्चमीबहुवचनम् । यथासंख्यावगमाय कुमुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः । प्रगदिन्शब्दे नलोपाभावस्तु इकारान्तत्वभ्रमनिरासाय । द्वन्द्वान्ते श्रयमाणस्य आदिशब्दस्य अरीहणादिषु प्रत्येकमन्वयः । तथाच अरीणादिभ्यो वुञ्, कृशाश्वादिभ्यः छण् इत्येवं सप्तदश वाक्यानि संपन्नानि । तदाह—**सप्तदशभ्य इति** । अरीहणादिसप्तदशगणेभ्यः वुञादयः प्रत्ययाः क्रमात्स्युरित्यर्थः । **चतुरर्थ्यामिति** । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' 'तेन निर्वृत्तम्' 'तस्य निवासः' अदूरभवश्च' इति चतुर्ष्वर्थेषु प्रथमोच्चारितात्तत्तद्विभक्त्यन्तात् यथायोगं प्रत्ययाः इति फलितम् । एतेषु गणेषु चेतनवाचका अचेतनवाचकाश्च सन्ति । तत्र यथायोगं चतुरर्थ्याः अन्वयः । **प्रेक्षीति** । प्रेक्षते इति प्रेक्षः, तेन निर्वृत्तमित्यर्थः । प्रेक्षया निर्वृत्तमिति वा । **पथः पन्थ च इति** । पक्षादिगणसूत्रमिदम् । **पान्थायन इति** । पथः अदूरभव इत्यर्थः ।

कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः । (१२६३) जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥ जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । (१२६४) लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । (१२६५) तदशिष्यं[1] संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥ युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् । (१२६६) लुब्योगाप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥ लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः । (१२६७) योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।१।२।५५॥ यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । (१२६८)

जनपदे लुप् । चातुरर्थिकस्येति । प्रकरणलभ्यमिदम् । **लुपि युक्तवत्** । प्रकृतिभूतः शब्दः युक्तः, व्यक्तिः लिङ्गं, वचनं संख्येति पूर्वाचार्यसंकेतः । तदाह—**लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्त इति** । लुबिति प्रत्ययादर्शनमुच्यते । लुपः प्रवृत्तेः प्राक् प्रत्ययप्रकृतेर्यल्लिङ्गं वचनं ते एव लुपि सति भवतः, न तु प्रत्ययार्थविशेष्यमनुसृत्येत्यर्थः । **पञ्चालानामिति** । पञ्चालसंज्ञकानां राज्ञामित्यर्थः । **पञ्चाला इति** । तस्य निवासः इति विहितस्याणः 'जनपदे लुप्' इति लुपि प्रकृतिवत् बहुवचनमिति भावः । **कुरव इत्यादि** । कुरूणाम् अङ्गानां वङ्गानां कलिङ्गानां च निवासो जनपद इति विग्रहः । लिङ्गातिदेशे तु कटुबदर्या अदूरभवो जनपदः कटुबदरीत्युदाहार्यम् । तदेतत्पूर्वाचार्यसूत्रं पाणिनिः प्रत्याचष्टे । **तदशिष्यम्** । यथा दाराः इत्यादौ शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानम्, तथा लुपि सति शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्थस्य लोकव्यवहारादेव भानं संभवति, न तु तदंशे शास्त्रव्यापारापेक्षेति भावः । **संज्ञानामिति** । लोकव्यवहाराणामित्यर्थः । एवंच लुबपि न विधेय इत्याह—**लुब्योगाप्रख्यानात्** । अशिष्यमित्यनुवृत्तं पुंलिङ्गेन विपरिणतं लुबित्यनन्तरं संबध्यते । तदाह—**लुबपि न कर्तव्य इति** । योगः अवयवार्थः तस्य अप्रख्यानात् अप्रतीतेरित्यर्थः । तदाह—**अवयवेति** । नहि पञ्चालाङ्गवङ्गादिसंबन्धित्वेन पञ्चालाः अङ्गाः वङ्गाः इत्यादितो बोधः, अतः प्रत्यय एव तत्र नास्तीति भावः । प्रत्ययस्वीकारे बाधकमाह—**योगप्रमाणे च** । पञ्चालाङ्गवङ्गादिशब्देषु योगस्य अवयवार्थस्य प्रमापकत्वे सति तदभावे पञ्चालाङ्गादिक्षत्रियसम्बन्धाभावे संप्रति शूद्रादिराजके जनपदे पञ्चालादिशब्दो न प्रयुज्येत, प्रयुज्यते च यतः, अतः पञ्चालादिशब्दाः जनपदविशेषेषु केवलरूढा इति युक्तमित्यर्थः । तदाह—**यदि हि योगस्येति** ।

---

[1] पूर्वाचार्यानुरोधात्कृतान्यपि सूत्राणि स्वयं खण्डयति तदशिष्यमित्यादित्रिसूत्र्या । एवमेव 'न बहुव्रीहौ' इत्यादेरपि केवलं पूर्वाचार्यानुरोधादेव पाणिनिना प्रणयनं कृतं, न तु स्वाभिप्रायेणेति भाष्यकृता तत्खण्डितमिति बोध्यम् ।

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्।१।२।५६॥'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम्। कुतः। अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः। (१२९९) **कालोपसर्जने च तुल्यम्।१।२।५७॥** अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः, विशेषणमुपसर्जनम्, इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्। तत्राप्यशिष्यत्वं समानम्। लोकप्रसिद्धेः। (१३००) **विशेषणानां चाजातेः।१।२।५२॥** लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा। पञ्चाला रमणीयाः। गोदौ रमणीयौ। अजातेः किम्। पञ्चालाः जनपदः। गोदौ ग्रामः। 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा ७१५)। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। 'खलतिकादिषु वचनम्' (वा ७१६)। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि। 'मनुष्यलुपि प्रतिषेधः' (वा७१७) मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न। लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः। चञ्चा अभिरूपः। (१३०१) **वरणादिभ्यश्च।४।२।८२॥** अजनपदार्थ आरम्भः। वरणा-

अथ प्रसङ्गादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं निराचष्टे। **प्रधानप्रत्ययार्थ। प्रत्ययार्थ इति।** प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थः प्रधानं विशेष्यम्, प्रकृत्यर्थस्तु तद्विशेषणमित्येवं यत्पूर्वाचार्यवचनं तदपीत्यर्थः।[१] **कालोपसर्जने च।** कालश्च उपसर्जनं चेति समाहारद्वन्द्वात् विषयसप्तमी। अशिष्यमित्यनुवृत्तं भावप्रधानमाश्रीयते। कालविषये उपसर्जनविषये च यत्पूर्वाचार्याणां विशेषवचनं तत्राप्यशिष्यत्वं समानमित्यर्थः। तद्विशेषवचनं विशदयन् व्याचष्टे—**अतीताया इत्यादिना।** **विशेषणानां चाजातेः।** कस्य विशेषणानामित्याकाङ्क्षायां लुबित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते,लुप्तप्रत्ययार्थस्येति लभ्यते। तदाह—**लुबर्थस्येति। तद्वदिति।** प्रकृतिवदित्यर्थः। ' लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ' इत्यस्मादुत्तरं पठितमिदं सूत्रं तत्रैव व्याख्यातुमुचितम्। **पञ्चाला रमणीया इति।** पञ्चालानां निवासो जनपद इत्यर्थः। अत्र प्रत्ययार्थजनपदं प्रति विशेषणस्यापि रमणीयशब्दस्य प्रकृतिवद्बहुवचनम्। **गोदौ रमणीयाविति।** गोदयोर्निवासो जनपद इत्यर्थः। अत्र प्रत्ययार्थजनपदस्य तद्विशेषणस्यापि प्रकृतिवत् द्विवचनम्। **पञ्चाला जनपद इति।** जनपदशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवद्बहुवचनम्। **गोदौ ग्राम इति।** अत्र ग्रामशब्दस्य जातिवाचित्वान्न प्रकृतिवत् द्विवचनम्। **हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति।** वार्तिकमिदम्। लुपि लिङ्गं प्रकृतिवद्भवति। न तु वचनमिति शेषः। **हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इति।** 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इति विकारप्रत्ययस्य लुप्। अत्र प्रत्ययार्थेषु फलेषु प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गमेव भवति, न

१ स्वयमकृतान्यपि पूर्वाचार्यमात्र कृतानि सूत्राणि खण्डयति प्रधानप्रत्ययेत्यादिद्वयेन।

नामदूरभवं नगरं वरणाः।(१३०२)शर्कराया वा।४।२।८३॥अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात्। (१३०३) ठक्छौ च ।४।२।८४॥शर्करायाः एतौ स्तः। कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ।वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण्। तस्य लुब्विकल्पः। षड् रूपाणि।शर्करा-शार्करम्-शार्करिकम्-शर्करीयम्-शर्करिकम्-शार्करकम्। (१३०४) नद्यां मतुप्। ४। २। ८५॥ चातुरर्थिकः। इक्षुमती। (१३०५) मध्वादिभ्यश्च। ४। २। ८६॥ मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः। मधुमान्।

त्वेकवचनमिति भावः। खलतिकादिषु वचनम्। वार्तिकमिदम्। एषु लुपि प्रकृतिवद्वचनमेव भवति, नतु लिङ्गमित्यर्थः। खलतिकं वनानीति। 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप्। अत्र खलतिकशब्दस्य लुप्तप्रत्ययान्तस्य प्रकृतिवत्पुंलिङ्गत्वं न भवति, किन्तु एकवचनमेवेति भावः। मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति। वार्तिकमिदम्। मनुष्यलक्षणे इति। मनुष्यात्मके लुप्तप्रत्ययार्थे यानि विशेषणानि तेषां प्रकृतिवल्लिङ्गवचनप्रतिषेध इत्यर्थः। चञ्चा अभिरूप इति। चञ्चा तृणमयी प्रतिमा, तत्सदृशो मनुष्यः चञ्चा। 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्' इति कनः 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य चञ्चाशब्दस्य मनुष्ये वाच्ये प्रकृतिलिङ्गत्वम्, नतु तद्विशेषणस्य अभिरूपशब्दस्येति भावः। इति युक्तवद्भावप्रकरणम्।

अथ प्रकृतमारभते। वरणादिभ्यश्च। 'जनपदे लुप्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। वरणादिभ्यः परस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यादित्यर्थः। पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अजनपदार्थ आरम्भ इति। वरणानामिति। वरणा नाम नदी काश्या उत्तरतः प्रसिद्धा। अवयवाभिप्रायं पूजार्थं वा बहुवचनम्। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। अत्र लुप्तप्रत्ययान्तस्य वरणाशब्दस्य नगरे वाच्ये प्रकृतिवत्स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च। शर्कराया वा। लुबित्यनुवर्तते। प्रत्यासत्त्या चातुरर्थिकस्येति लभ्यते। तदाह—अस्मादिति। ठक्छौ च। शर्करायाः इत्यनुवर्तते। तदाह—शर्करायाः एतौ स्त इति। ठच्ककाविति। कुमुदादित्वात् ठच्, वराहादित्वात् कक् इति विवेकः। वाग्रहणेति। अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठचः ककश्च लोपविकल्पसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यादिति भावः। शर्करेति। अणो लुपि युक्तवद्भावे रूपम्। शार्करमिति। अणि रूपम्। शार्करिकमिति। ठकि रूपम्। शर्करीयमिति। छे रूपम्। शर्करिकमिति। ठचि रूपम्। शार्करकमिति। ककि रूपम्। शर्कराः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः, शर्कराभिः निर्वृत्तमिति वा।

नद्यांमतुप्। चातुरर्थिक इति। शेषपूरणम्। इक्षुमतीति। मतुपि उपावितौ। इक्षवः सन्त्यस्मिन् इत्यर्थः। मध्वादिभ्यश्च। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—

अनन्वर्थ आरम्भः। (१३०६) कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्। ४। २। ८७॥ कुमुद्वान्। नड्वान्। वेतस्वान्। आद्ययोः 'झयः' (सू १८९८) इति, अन्त्ये 'मादुपधायाः—' (सू १८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः। 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७६१) माहिष्मान्नाम देशः। (१३०७) नडशादाड्ड्वलच्। ४। २। ८८॥ नड्वलः। 'शादो जम्बालघासयोः' इत्यमरः। शाद्वलः। (१३०८) शिखाया वलच्। ४। २। ८९॥ शिखावलम्। (१३०९) उत्करादिभ्यश्छः।

मतुप् स्याच्चातुरर्थिक इति। मधुमानिति। मधूनां निवास इत्यर्थः। पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनन्वर्थ इति। कुमुदनड। कुमुद नड वेतस एतेभ्यः ड्मतुप् स्यादित्यर्थः। डकारः उपौ च इतः। अयं मत्वर्थ एवेति 'न पदान्त' इति सूत्रभाष्यकैयटयोः स्थितम्। कुमुद्वानिति। कुमुदाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः। ड्मतुपि डित्वात् टिलोपः। नड्वानिति। नडाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः। 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः। वेतस्वानिति। वेतसाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः। आद्ययोरिति। कुमुद्वच्छब्दे नड्वच्छब्दे च 'झयः' इति मतुपो मस्य वकारः। वेतस्वच्छब्दे तु 'मादुपधायाः' इति मस्य वकार इत्यर्थः। वस्तुतस्तु नड्वच्छब्देऽपि 'झयः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव न्याय्यम्, 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, नतु एकस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वयोगं प्रति परस्यासिद्धत्वम्' इत्यस्य 'उपसर्गादसमासे' इति सूत्रभाष्ये दूषितत्वात्। वेतस्वानित्यत्र रुत्वं तु न, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न, पदे अन्त इति विगृह्य पदे परतश्चरमावयवे कर्तव्ये परपदस्थादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेर्भाष्याभ्युपगतत्वात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेधोऽपि न, पदे अन्त इति विगृह्य तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधव्यावृत्तिसाधनपरभाष्यप्रामाण्येन पदचरमावयवकार्यविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। महिषाच्चेत्यनन्तरं तु ड्मतुबिति शेषः। माहिष्मानिति। महिषाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः। डित्वाट्टिलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न जश्त्वम्। प्रत्यये भाषायां नित्यम् इति तु न। तस्य सवर्णे परतो विधेः। न हि षकारसवर्णोऽनुनासिकोऽस्ति।

नडशादाड्ड्वलच्। नड्वल इति। डित्वाट्टिलोपः। शाद्वल इति। शादाः अस्मिन् सन्तीति विग्रहः। शादो दन्त्योपधः। डोपध इत्यन्ये। 'नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि' इत्यमरः। 'शाद्वलः शादहरिते' इति च। शि-

१ महिषशब्देऽन्तिमाकारलोपे तस्य स्थानिवत्त्वात्षकारस्य जश्त्वं न, अत्रापि 'न पदान्त' 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यनयोः न प्रवृत्तिः, वेतस्वानित्यत्रत्य टीकाकारोक्तरीत्येति बोध्यम्।

४ । २ । ९० ॥ उत्करीयः । (१३१०) नडादीनां कुक्च । ४ । २ । ९१ ॥ नडकीयम् । 'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च' (ग सू ८०)। क्रुञ्चकीयः । 'तक्षन्नलोपश्च' (ग सू ८१) तक्षकीयः । (१३११) बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।६।४।१५३ नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुक्तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः—वैत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा 'सन्नियोगशिष्टानाम्' (प८७) इति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

खाया वलच् । निर्वृत्ताद्यर्थ सूत्रं देशे तन्नाम्नि अणो बाधनार्थं च । 'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं तु अदेशेऽपि शिखावलः इति रूपार्थम् । उत्करादिभ्यश्छः । चातुरर्थिक इति शेषः । उत्करीय इति । देशविशेषोऽयम् । उत्करेण निर्वृत्तमिति वा, तस्य निवासः, तस्य अदूरभव इति वा । नडादीनां कुक्च । नडादिभ्यः छः स्यात् चातुरर्थिकः प्रकृतेः कुक् च । क्रुञ्चाह्रस्वत्वं चेति । नडादिगणसूत्रम् । क्रुञ्चाशब्दाच्छः, प्रकृतेः कुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च । क्रुञ्चकीय इति । क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीत्यादिविग्रहः । तक्षन्नलोपश्च । इदमपि गणसूत्रम् । तक्षन्शब्दात् छः कुक्, नकारस्य लोपश्च ।

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । षाष्ठमिदं सूत्रम् । बिल्वकादीति नडाद्यन्तर्गतबिल्वादीनां कृतकुगागमानां निर्देशः । ककारादकार उच्चारणार्थः । तद्धिते इति । 'आपत्यस्य च तद्धिते' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । बिल्वकीयेति । 'नडादीनां कुक् च' इति छः । प्रकृतेः कुक् च । तस्यां भवाः, बैल्वका इति । बिल्वकीयाशब्दाद्भवार्थे अण् । तस्मिन्परे छस्य लुगिति भावः । वेत्रकीया इति । वेत्राणि अस्यां सन्तीत्यर्थे नडादित्वाच्छः, प्रकृतेः कुक् च इति भावः । वैत्रका इति । वेत्रकीयायां भवा इत्यर्थः । वेत्रकीयाशब्दात् अणि छस्य लुगिति भावः । छस्य किमिति । एभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । संनियोगेति । 'संनियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायेनेत्यर्थः । 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे लुग्ग्रहणं किमर्थमित्यत आह—लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थमिति । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्शब्दार्थत्वात् कृत्स्नस्य ईयस्य लोपो लभ्यते इति भावः । लोपविधौ तु नैवं लभ्यते इत्याह—लोपो हीति । लोपविधौ, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य उपधायाः इत्यनुवृत्तौ बिल्वादिभ्यः परस्य छादेशभूतस्य ईयस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोप इत्यर्थ-

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।२८।

(१३१२) शेषे । ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । 'तस्य विकारः' इत्यतः प्राक्छेषाधिकारः ।

(१३१३) राष्ट्रावारपाराद्घखौ । ४ । २ । ९३ ॥ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । 'अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्' (वा २७७१–२७७२) । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृति-

---

लाभाद्यकारमात्रस्य लोपः स्यात् । य उपधायाः इत्यननुवृत्तौ तु 'आदेः परस्य' इति ईकारस्यैव लोपः स्यादिति भावः ।

इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

अथ शैषिकप्रकरणं निरूप्यते । शेषे । अणादय इति । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यादिसाधारणाः प्रत्यया इत्यर्थः । **चतुर्भिरिति** । अश्वादिभिरिति शेषः । **चतुर्दश्यामिति** । कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ रक्षांसि दृश्यन्ते इत्यागमः । **लक्षणमिति** । प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु उत्तरसूत्रैरनुपात्तेषु अणादिविधायकमित्यर्थः । अधिकारत्वे तु उत्तरसूत्रेष्वेवानुवृत्तिलाभादिदं न सिध्येदिति भावः । **अधिकारश्चेति** । उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थश्चेत्यर्थः, स्वरितत्वादिति भावः । अधिकारस्योत्तरावधिमाह—**तस्य विकार इत्यतः प्रागिति** । नच उत्तरसूत्रेषु निर्दिष्टानामर्थविशेषाणाम् अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यत्वस्य सिद्धत्वात् शेषाधिकारो व्यर्थ इति वाच्यम्, 'तस्येदम्' इत्यादावपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थानां ग्रहणाभावाय तदावश्यकत्वात् । न च प्रदर्शितेषु ग्रहणाद्यर्थेषु 'तस्येदम्' इत्येव अणादिसिद्धेः शेष इत्यस्य विधित्वं नाश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'शैषिकान्मतुबर्थीयात्' इत्यादौ प्रदर्शितग्रहणाद्यर्थकानामपि ग्रहणलाभाय तदावश्यकत्वात् । इदंत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः, 'इदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवासः' इति भाष्यात् । प्रपञ्चितं चैतत् 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र 'तस्येदमित्यपत्येऽपि' इत्यादिश्लोकवार्तिकव्याख्यावसरे ।

राष्ट्रावारपाराद्घखौ । आभ्यामिति । राष्ट्रशब्दादवारपारशब्दाच्चेत्यर्थः । **राष्ट्रिय इति** । राष्ट्रे जातः भवः इत्यादिरर्थो यथायोगं बोध्यः । घस्य इयः । **अवारपारीण इति** । खस्य ईनादेशः, णत्वम् । **अवारपाराद्विगृहीतादपीति** । अवारशब्दात्पारशब्दाच्च पृथग्भूतादपि खो वक्तव्य इत्यर्थः ।

विशेषाद्घादयष्ठ्यन्तष्ठ्यलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । (१३१४) ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः—ग्रामीणः । (१३१५) कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् । ४ । २ । ९५ ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामात् इत्यनुवृत्तेर्ग्रामेयकः । (१३१६) कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ ॥ कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । (१३१७) नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥ नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । (१३१८) दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥ दक्षिणा

विपरीताच्चेति । पारावारशब्दादपत्यिर्थः । ननु राष्ट्रावारपारेत्यारभ्य 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिशब्देभ्यः प्रकृतिभ्यः शेषेऽर्थे प्रत्यया विहिताः । तस्यापत्यमित्यादिवदर्थविशेषास्तु न निर्दिश्यन्ते । यत्किञ्चिद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः ष्ठ्यष्ठ्यलन्ताः प्रत्ययाः स्युः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यस्यानुपस्थित्या प्रथमोच्चारितविभक्तिविशेषानुपस्थितेः । किंच 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्रेषूत्तरेषु अर्थविशेषा एव निर्दिष्टाः । तत्र प्रथमोच्चारितसप्तम्यन्तादितत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः सर्वेभ्यः साधारणा अणादय एव स्युः । तत्राह—**इह प्रकृतीत्यादिना** । राष्ट्रावारेत्यादिसूत्राणां प्रकृतिविशेषेभ्यः केवलप्रत्ययविधीनां अर्थविशेषविभक्तिविशेषाकांक्षायां, 'तत्र जातः' इत्यादिसूत्राणां च केवलमर्थविशेषनिर्देशपराणां 'समर्थानाम्' इति सूत्रलब्धतत्तद्विभक्तिकप्रकृतिविशेषाणां विधेयप्रत्ययविशेषाकांक्षायां परस्परमेकवाक्यत्वे सति तत्र जातः इत्याद्यर्थेषु प्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्त्यन्तेभ्यः राष्ट्रादिशब्देभ्यो घादय ष्ठ्यष्ठ्यलन्ताः प्रत्ययाः स्युरिति लभ्यत इति भावः । राष्ट्राद्यन्याभ्यस्तु प्रकृतिभ्यो जाताद्यर्थेषु अणादयः साधारणा भवन्त्येव । **ग्रामाद्यखञौ** । **ग्राम्य इति** । यप्रत्यये 'यस्येति च' इति लोपः । **ग्रामीण इति** । खञ ईनादेशः, णत्वम् ।

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् । **कत्त्रय इति** । 'कुगतिप्रादयः' इति कुशब्दस्य समासः । 'त्रौ च' इति कोः कदादेशः । **कात्त्रेयक इति** । ढकञ्, ढकारस्य एयादेशः 'लोपो व्योः' इति यलोपः । **अनुवृत्तेरिति** । स्वरितत्वादिति भावः । तथाच ग्रामशब्दात् ढकञपि लभ्यते इत्यर्थः । **कुलकुक्षि** । कुलाच्छुनि, कुक्षेः असौ, ग्रीवायाः अलंकारे ढकञित्यर्थः । **कौलेयकः श्वेति** । कुले जातादिरिति विग्रहः । **कौक्षेयकोऽसिरिति** । कुक्षौ कोशे भवः खड्ग इत्यर्थः । **ग्रैवेयक इति** । ग्रीवासु भव इति विग्रहः । **नद्यादिभ्यो ढक्** । **माहेयमिति** । मही भूमिः, तस्यां जातादीत्यर्थः । **वाराणसेयमिति** । वाराणस्यां जातादीत्यर्थः । **दक्षिणापश्चात्** । **आजन्तमव्ययमिति** । अव्ययसाहचर्यादाजन्तं गृह्यत इति

इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । **(१३१९) कापिश्याष्ष्फक् । ४ । २ । ९९ ॥** कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । **(१३२०) रङ्कोरमनुष्येऽण्च । ४ । २ । १०० ॥** चात्ष्फक् । राङ्कवो गौः । राङ्कवायणः । अमनुष्ये इति किम् । राङ्कवको मनुष्यः । **(१३२१) द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥** दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । **(१३२२) कन्थायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ॥** कान्थिकः । **(१३२३) वर्णौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥** वर्णुसमीपदेशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक्स्यात् । 'यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्' । **(१३२४) अव्ययात्त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥** 'अमेहक्वतसित्रेभ्य एव' (वा २७७९) । 'अमान्तिकसहार्थयोः' । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः ।

भावः । दक्षिणा, पश्चात्, पुरस् एभ्योऽव्ययेभ्यो जातार्थेषु त्यक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **कापिश्याष्ष्फक्** । कापिश्याः ष्फक् इति छेदः । कापिशीशब्दात् ष्फक् स्यादित्यर्थः । कापिशी नाम देशविशेषः । **कापिशायनी द्राक्षेति** । षित्त्वात् ङीष् । **रङ्कोरमनुष्येऽण् च** । रङ्कोरण् स्यात् चात् ष्फक् । **राङ्कवो गौरिति** । रङ्कुर्नाम देशविशेषः । तत्र जातादिरित्यर्थः । **राङ्कवको मनुष्य इति** । अत्र मनुष्यत्वान्न ष्फगणौ । किन्तु 'मनुष्यतत्स्थयोः' इति वक्ष्यमाणो वुञ् । अकादेशः । राङ्कवो मनुष्यः इति त्वपपाठः ।

द्युप्रागपाक् । दिव्, प्राञ्च्, अपाञ्च्, उदञ्च्, प्रत्यञ्च् एभ्यो यत्स्यादित्यर्थः । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्वेन निर्देशः । **दिव्यमिति** । दिवि जातादीत्यर्थः । **प्राच्यमिति** । प्राचि प्रदेशे जातादीत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तौ सुब्लुकि प्राञ्च् य इति स्थिते 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घे प्राच्यमिति रूपम् । **अपाच्यमिति** । इदमपि पूर्ववत् । **उदीच्यमिति** । अत्र 'उद ईत्' इति ईत्त्वं विशेषः । **प्रतीच्यमिति** । प्राच्यवद्रूपम् । **कन्थायाष्ठक्** । तिर्यक्स्यूतबहुवस्त्रखण्डसमूहः कन्था । देशविशेष इत्यन्ये । **वर्णौ वुक्** । **वर्णुसमीपेति** । वर्णुर्नाम सिन्धुनदः, तस्यादूरभव इत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणो 'जनपदे लुप्' इति लुप् । तथाच वर्णुसमीपदेशो वर्णुः, तस्मिन् या कन्था तद्वाचकात् वुक्प्रत्यय इति यावत् । **अव्ययात्त्यप्** । **अमेहेति** । अमा, इह, क्व तसि, त्र एभ्य एव अव्ययेभ्यः त्यप्प्रत्यय इति परिगणनवार्तिकमिदम् । **अमात्य इति** । समीपे सह वा जात इत्यर्थः । **औपरिष्ट इति** । उपरिष्टादित्यव्ययस्य परिगणितेष्वनन्तर्भावात् न त्यप् । अणि औपरिष्ट इति रूपमित्यर्थः । कथमिह टिलोप इत्यत आह— **अव्ययानामिति** । वार्तिकमिदम् । **भमात्रे इति** । कार्त्स्न्ये मात्रशब्दः । कृत्स्नस्य भस्याव्ययस्य टेर्लोपः । 'नस्तद्धिते' इत्याद्युपाधिर्नापेक्षित इत्यर्थः । नन्वेवं सति आरादित्यव्ययात् छस्य ईयादेशे टिलोपे आरीय इति स्यादित्यत

तत्रत्यः । परिगणनम् किम् । उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा ४१८७) । अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न । आरातीयः । शाश्वतीयः । 'त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्' (वा २७८०) । नित्यः । 'निसो गते' (वा २७८१) (१३२५) ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चण्डालादिः । 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) । आरण्याः सुमनसः । 'दूरादेत्यः' (वा २७८३) दूरेत्यः । 'उत्तरादाहञ्' (वा २७४४) । औत्तराहः । (१३२६) ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ॥ एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ ऐषमस्त्यम्–ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्–ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्–श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते । (१३२७) तीररूपोत्तरपदादञ्ञौ । ४ । २ । १०६ ॥

आह—अनित्योऽयमिति । त्यब्नेरिति । नि इत्यव्ययात् त्यप् स्याद्ध्रुवे गम्ये इत्यर्थः । 'नियतं भवं नित्यम्' इति भाष्यम् । निसो गत इति । निस् इत्यव्ययात् त्यप् वक्तव्यो गते गम्ये इत्यर्थः । निस् त्य इति स्थिते सकारस्य पदान्तत्वादादेशप्रत्ययावयवत्वाभावाच्च षत्वे अप्राप्ते । ह्रस्वात्तादौ । इण्कोरित्यतः इण्ग्रहणमनुवर्तते । 'सहेः साडः स' इत्यतः सः इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति च । तदाह—ह्रस्वादिण इति । निष्ट्य इति । त्यपि सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः ।

अरण्याण्ण इति । वक्तव्य इति शेषः । आरण्याः सुमनस इति । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इत्यमरः । अरण्ये भवा इत्यर्थे णप्रत्यये टापि आरण्या इति रूपम् । अणि तु ङीप् स्यादिति भावः । दूरादेत्य इति । वक्तव्य इति शेषः । दूरेत्य इति । दूरादागतः, दूरे भव इति वार्थः । दूरादित्यव्ययात् एत्यप्रत्यये अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः । उत्तरादाहञिति । वाच्य इति शेषः । औत्तराह इति । उत्तरस्मादागतः उत्तरस्मिन् भव इति वार्थः । औत्तर इति त्वसाधु । ऐषमोह्यः । एभ्य इति । ऐषमस्, ह्यस्, श्वस् एतेभ्य इत्यर्थः । वक्ष्यमाणाविति । 'सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इत्यनेनेति शेषः ।

ऐषमस्त्यमिति । ऐषमस् इत्यव्ययं वर्तमाने संवत्सरे वर्तते । तत्र भवमित्यर्थः । 'परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।' इत्यमरः । ऐषमस्तनमिति । ट्युट्युलौ वा । टावितौ, य्वोरनादेशः, तस्य तुट्, ट इत्, उकार उच्चारणार्थः, टित्त्वादाद्यवयवः । ह्यस्त्यं—ह्यस्तनमिति । ह्यस् इत्यव्ययं गतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । श्वस्त्यम्–श्वस्तनमिति । श्वस् इत्यव्ययमनागतेऽह्नि । तत्र भवमित्यर्थः । 'ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः' इत्यमरः । पक्ष इति । 'श्वसस्तुट् च' इति ठञि तस्य

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूपान्तात् इति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बाहुरूपम् । **(१३२८) दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः । ४ । २ । १०७ ॥** अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायाम् किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (सू १४००) इत्युत्तरपदवृद्धिः । **(१३२९) मद्रेभ्योऽञ् ।४।२।१०८॥** दिक्पूर्वपदात् इत्येव । 'दिशोऽमद्राणाम्' (सू १३९९) इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । **(१३३०) उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥** अञ् स्यात् । शैवपुरम् । **(१३३१) प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥** माहिकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः । **(१३३२) कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्। कण्वो गर्गादिः। काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । **(१३३३) इञश्च ४ । २ । ११२ ॥** गोत्रे य इञ् तदन्तादण्स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्ग-

---

इकादेशे तुडागमे 'द्वारादीनां च' इत्यैजागमे शौवस्तिकमित्यपि वक्ष्यमाणं रूपमित्यर्थः ।

तीररूप। तीरोत्तरपदात् रूपोत्तरपदाच्च क्रमादञ्ञ्यश्चेत्यर्थः। **काकतीरमिति।** ककतीरे भवमित्यर्थः । **पाल्वलतीरमिति** । पल्वलतीरे भवमित्यर्थः। **शैवरूप्यमिति** । शिवरूपे भवमित्यर्थः । रूप्योत्तरपदेति क्वचित्पाठः । तथा सति ञ्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे द्वियकारं रूपम् । **बाहुरूपमिति** । 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति बहुपूर्वस्य रूपान्तत्वेऽपि तदुत्तरपदकत्वाभावान्न ञ्य इति भावः । **दिक्पूर्वपदात्** । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । असंज्ञाभूतात् दिक्पूर्वपदकात् ञः स्यादित्यर्थः । **पौर्वशाल इति** । पूर्वस्यां शालायां भव इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति समासात् ञः । **मद्रेभ्योऽञ्** । **इत्येवेति** । दिक्पूर्वात् मद्रशब्दादञित्यर्थः । **पर्युदासादिति** । उत्तरपदवृद्धेः पर्युदासे सति आदिवृद्धिरित्यर्थः । बहुवचनाज्जनपदवाचिन एव ग्रहणम् । **पौर्वमद्र इति** । पूर्वेषु मद्रेषु भव इत्यर्थः । **उदीच्यग्रामाच्च** । **शैवपुरमिति** । उत्तरदेशे शिवपुरं नाम ग्रामविशेषः । तत्र भवमित्यर्थः। समासस्येत्यन्तोदात्तः शिवपुरशब्दः । बह्वचः किम् । घ्वञ्जी (ङीषन्तो) नाम उत्तरदेशे ग्रामविशेषः । तत्र भवः घ्वाञ्जः । अन्तोदात्तात्किम् । शार्करीधानम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यैवावस्थानात् मध्योदात्तोऽयम् ।

प्रस्थोत्तरपद् । प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः कोपधाच्च अणित्यर्थः । पलदिः आदिर्येषामिति विग्रहः । उदीच्यग्रामलक्षणस्य अञोऽपवादः । **माहिकिप्रस्थ इति** । महिकिप्रस्थनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **पालद इति** । पलदिनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **नैलीनक इति** । निलीनकनाम्नि ग्रामे भव इत्यर्थः । **कण्वादिभ्यो गोत्रे** । **काण्व्यस्येति** । कण्वस्य गोत्रापत्यं काण्व्यः । गर्गादियञ् । काण्व्यस्य छात्रा इत्यर्थे अनेन छापवादः अण् । 'यस्येति च' इत्यका-

मेरिदं सौतङ्गमीयम्। गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम्। तेनेह न। पाणिनीयम्। **(१३३४) न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु। ४। २। ११३॥** 'इञश्च' (सू १३३३) इत्यणोऽपवादः। प्राष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानम् अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम्। **(१३३५) वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। १। १। ७३॥** यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात्। **(१३३६) त्यदादीनि च। १। १। ७४॥** वृद्धसंज्ञानि स्युः। **(१३३७) वृद्धाच्छः। ४। २। ११४॥** शालीयः। मालीयः। तदीयः। **(१३३८) एङ् प्राचां देशे। १। १। ७५॥** एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः। भोजकटीयः। पक्षेऽणि ऐणीपचनः, गौनर्दः, भौजकटः। एङ् किम्। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या' (वा ८७८)। देवदत्तः–देवदत्तीयः। (१३३९) भव-

---

रलोपः। 'आपत्यस्य च' इति यकारलोपः। काण्वा इति रूपम्। **इञश्च**। **दात्ता इति**। दत्तस्य गोत्रापत्यं दात्तिः। अत इञ्। दात्तेः छात्रा इति विग्रहः। **सौतङ्गमेरिदमिति**। सुतङ्गमस्य निवासः सौतङ्गमिः। 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' सौतङ्गमेरिदमित्यर्थे वृद्धात् छः, न त्वण्, इञो गोत्रार्थकत्वाभावात्। **गोत्रमिह शास्त्रीयमिति**। अपत्याधिकारादन्यत्र यद्यपि लौकिकमेव गोत्रमिति सिद्धान्तः। तथापि इह सूत्रद्वयेऽपि शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यते, 'यूनि लुक्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः। **पाणिनीयमिति**। पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः। तस्यापत्यं युवा पाणिनिः। तस्येदं पाणिनीयम्। वृद्धात् छः। अण् तु न, पाणिनिशब्दस्य युवप्रत्ययान्तत्वादिति भावः। **न द्व्यचः**। प्राच्येषु भरतेषु च गोत्रेषु विद्यमानादिञन्तात् द्व्यचः अण् न भवतीत्यर्थः। **इञश्चेत्यणोऽपवादः**। प्रतिषेध इत्यर्थः। **प्राष्ठीया इति**। प्राष्ठस्य गोत्रापत्यं प्राष्ठिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः। **काशीया इति**। काशस्य गोत्रापत्यं काशिः, तस्य छात्रा इत्यर्थः। अणो निषेधे वृद्धात् छः। **लिङ्गमिति**। तेन औद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्रः इत्यत्र 'इञः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो लुङ् न भवति।

वृद्धिर्यस्य। अचामिति बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणम्। तेन शालाशब्दस्यापि वृद्धत्वं सिध्यति। व्यपदेशिवत्त्वेन आशब्दस्यापि वृद्धत्वम्। **त्यदादीनि च**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वृद्धसंज्ञानि स्युरिति**। आदेरचो वृद्धिसंज्ञकत्वाभावादारम्भः। **वृद्धाच्छः**। वृद्धसंज्ञकात् छः स्यात् जातादिष्वर्थेषु। अणोऽपवादः। **शालीय इति**। शालायां जात इत्यादिरर्थः। एवं तदीयः। **एङ् प्राचां देशे**। देशविशेषनाम्नश्चेदेङादिरेव वृद्धसंज्ञक इति नियमार्थमिदम्। **वा नामधेयस्येति**। रूढशब्दत्वमिह नामत्वम्। न त्वाधुनिकसंकेतितत्वमेव। तेन घटीय-

तष्ठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥ वृद्धाद्भवत एतौ: स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः । (१३४०) काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ४ । २ । ११६ ॥ इकार उच्चारणार्थः । काशिकी—काशिका । बैदिकी-बैदिका । 'आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग सू ७४) । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी—आपत्कालिका । (१३४१) वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥ बाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्त: । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम बाहीकग्रामः । कास्तीरिकी—कास्तीरिका । (१३४२) विभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्त: । सौदर्शनिकी—सौदर्शनिका-सौदर्शनीया । (१३४३) ओर्देशे ठञ् ।४।२।११९॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः । नैषाद-कर्षुकः । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः । (१३४४) वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शाक-

---

मित्यादि सिद्धम् । भवतष्ठक्छसौ । भवात्क इति । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । ननु भवच्छब्दाच्छस्य ईयादेशे सति भत्वेन पदत्वस्य बाधात्कथं जश्त्वमित्यत आह—जश्त्वमिति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वस्य बाधादिति भावः । ननु भावत इति कथमण्प्रत्ययः, 'त्यदादीनि च भवच्छब्दस्य वृद्धतया छस्यैव युक्तत्वादित्यत आह—वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेवेति । त्यदादिषु 'भातेर्डवतुः' इति डवत्वन्तस्यैव पाठादिति भावः ।

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । ठञ् ञिठ इति प्रत्ययौ स्तः । ञिठप्रत्यये ञि इति समुदायस्य 'आदिर्ञिटुडवः' इति इत्संज्ञायां प्रयोजनाभावात् ञकार एव इत्, तस्य ञित्स्वरः प्रयोजनम् । ठञ एव विधौ तु ङीप् स्यात्, टाप् न स्यात् । नन्वेवं सति इठप्रत्यये ठस्य इकादेशो न स्यात् । अङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—इकार उच्चारणार्थ इति । काशिकीति । काश्यां जातादिरित्यर्थः । ठञन्तात् ङीप् । काशिकेति । ञिठप्रत्यये इकादेशे टाप् । बैदिकी बैदिकेति । बेदिर्देशविशेषः । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादिति । गणसूत्रम् । ठञ्ञिठावित्येव । आपदादिरिति । आपत् आदिर्यस्येति विग्रहः । आपत्कालिकी आपत्कालिकेति । ठञि ङीप्, ञिठे टाप् । बाहीकग्रामेभ्यश्च । बाहीकाख्याः केचिद्ग्रामाः तद्विशेषवाचिभ्य इत्यर्थः । तदाह—बाहीकग्रामवाचिभ्य इति । विभाषोशीनरेषु । पूर्वसूत्रे समस्तनिर्देशेऽपि ग्रामेभ्य इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । तदाह—एषु ये ग्रामा इति । उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्विशेषवाचिभ्यः इत्यर्थः । सौदर्शनो नाम उशीनरदेशे कश्चिद्ग्रामः । सौदर्शनीया । ठञ्ञिठयोरभावे वृद्धाच्छः । ओर्देशे ठञ् । निषादकर्षूरिति । कश्चि-

जम्बुकः। नेह । मल्लवास्तु माल्लवास्तवः। (१३४५) **धन्वयोपधाद्वुञ्।** ४। २। १२१॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व, ऐरावतकः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादि-(सू १२६२) सूत्रेण यथान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। (१३४६) **प्रस्थपुरवहान्ताच्च।** ४। २। १२२॥ एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ्स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम्। प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम्। (१३४७) **रोपधेतोः प्राचाम्।** ४। २। १२३॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः, काकन्दकः। (१३४८) **जनपदतदवध्योश्च।** ४। २। १२४॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः। (१३४९) **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्।** ४। २। १२५॥ अवृद्धादवृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ्स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धाज्जन-

---

द्ग्राम इति शेषः। **नैषादकर्षुक इति।** उगन्तात्परत्वात् कादेशः। **वृद्धात्प्राचाम्।** 'ओर्देशे ठञ्' इत्यनुवर्तते। प्राचामिति देशविशेषणम्, नतु विकल्पार्थं, व्याख्यानात्। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह—**प्राग्देशेत्यादिना। आढकजम्बुक इति।** आढकजम्बूर्नाम कश्चिद्ग्रामः। तत्र भव इत्यर्थः। उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः। 'केऽणः' इति ह्रस्वः। एवं शाकजम्बुकः। **मल्लवास्त्विति।** कश्चित् प्राच्यो ग्राम इति शेषः।

धन्वयोपधाद्वुञ्। ऐरावतं धन्वेति। ऐरावताख्यं धन्वेत्यर्थः। धन्व मरुप्रदेशः। 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः। आष्टकं नाम धन्व इति भाष्यान्नपुंसकत्वमपि। **ऐरावतक इति।** ऐरावताख्ये मरुप्रदेशे भव इत्यर्थः। वुञ्, अकादेशः। **साङ्काश्यकः काम्पिल्यक इति।** साङ्काश्ये काम्पिल्ये च भव इत्यर्थः। **प्रस्थपुरवहान्ताच्च। एतदन्तादिति।** प्रस्थ, पुर, वह एतदन्तादित्यर्थः। ननु पुरान्तग्रहणं व्यर्थम्, नान्दीपुरक इत्यत्र 'रोपधेतोः प्राचाम्' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धत्वादित्यत आह—**पुरान्तेति। रोपधेतोः प्राचाम्।** रोपधश्च, ईच्च तयोरिति द्वन्द्वः। षष्ठी पञ्चम्यर्थे। प्राचामिति देशविशेषणम्। तदाह—**रोपधादित्यादिना।** ईत इति। उदाह्रियत इति शेषः। **काकन्दक इति।** काकन्दी नाम देशः, तत्र भव इत्यर्थः। **जनपदतदवध्योश्च। आदर्शक इति।** आदर्शो नाम जनपदः। तत्र भव इत्यर्थः। त्रिगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः। जनपदत्वेन सिद्धावपि त्रिगर्तशब्दे परमपि गर्तोत्तरपदाच्छं बाधितुमिह तदवधिग्रहणम्। तदाह—**त्रैगर्तक इति। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। अवृद्धाज्जनपदादिति।** उदाह्रियत इति शेषः। **आजमीढक इति।** अजमीढेषु भव इत्यर्थः। अजमीढाख्यः जनपदः कस्यचिज्जनपदस्यावधिः।

पदात्, आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः । तासु भवो वार्तनः । (१३५०) **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्** । ४ । २ । १२६ ॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्तकः । (१३५१) **धूमादिभ्यश्च** । ४ । २ । १२७ ॥ देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः । (१३५२) **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः** । ४ । २ । १२८ ॥ नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सन—इति किम् । नागरा: ब्राह्मणाः । (१३५३) **अरण्यान्मनुष्ये** । ४ । २ । १२९ ॥ वुञ् 'अरण्याण्णः' (वा २७८२) इत्यस्यापवादः । 'पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्' (वा २८१९) । आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । 'वा गोमयेषु' (वा २८२०) । आरण्यकाः—आरण्याः वा गोमयाः । (१३५४) **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्** । ४ । २ । १३० ॥ वुञ् । कौरवकः कौरवः । यौगन्धरकः-यौगन्धरः । (१३५५) **मद्रवृज्योः कन्** । ४ । २ । १३१ ॥ जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः । (१३५६) **कोपधादण्** ।

वृद्धाज्जनपदादिति । उदाह्रियत इति शेषः । **दार्वक इति** । दार्वा इति बहुवचनान्तो जनपदविशेष वर्तते । तत्र भव इत्यर्थः । **कालञ्जरक इति** । कलञ्जरेषु भव इत्यर्थः । **कच्छाग्नि** । कच्छ, अग्नि, वक्त्र, वर्त एतदुत्तरपदादित्यर्थः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्ट—**देशवाचिन इति** । छाणोरपवादः । **दारुकच्छक इति** । दारुकच्छे भव इत्यर्थः । **काण्डाग्नक इति** । काण्डाग्नौ भव इत्यर्थः । अकादेशे 'यस्येति च' इति इकारलोपः । **सैन्धुवक्त्रक इति** । सिन्धुवक्त्रे भव इत्यर्थः । **बाहुवर्तक इति** । बहुवर्ते भव इत्यर्थः । **धूमादिभ्यश्च** । देशवाचिभ्यो वुञिति शेषपूरणम् । **नगरात्कुत्सन** । **नागराः ब्राह्मणा इति** । कत्त्र्यादिषु माहिष्मतीसाहचर्येण संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य ग्रहणम् । अतो न ढकञ् । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इति सूत्रभाष्ये, नागरा इत्युदाहरणात् । **अरण्यान्मनुष्ये** । **आरण्यक इति** । पन्थाः अध्यायः न्यायः विहारः मनुष्यः हस्ती वा । **वा गोमयेष्विति** । वार्तिकमिदम् । **विभाषा कुरु** । कुरुयुगन्धरौ जनपदौ । अवृद्धाभ्यामपि ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्यं प्राप्ते विकल्पः ।

मद्रवृज्योः कन् । मद्रो वृजिश्च जनपदविशेषः । जनपदवुञोऽपवादः । **कोपधादण्** । **माहिषिक इति** । महिषिको नाम जनपदः, तत्र भव इत्यर्थः । 'प्रस्थोत्तरपद' इत्यादिना सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदम् । **कच्छादिभ्यश्च** । **काच्छ इति** । अत्र वुञोऽपवादोऽण् । **सैन्धव इति** । ओर्देशे ठञोऽपवादः ।

४ । २ । १३२ ॥ माहिषिकः । **(१३५७) कच्छादिभ्यश्च** ।४।२।१३३॥ देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । **(१३५८) मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** । ४ । २ । १३४ ॥ कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्य—इति किम् । काच्छो गौः । **(१३५९) अपदातौ साल्वात्** । ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति । **(१३६०) गोयवाग्वोश्च** । ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् । **(१३६१) गर्तोत्तरपदाच्छः** । ४ । २ । १३७ ॥ देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् । **(१३६२) गहादिभ्यश्च** । ४ । २ ।१३८॥ छः स्यात् । गहीयः । 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च' (ग सू ७८) । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । 'कुग्जनस्य परस्य च' (ग सू ८९) । जनकीयम् । परकीयम् । 'देवस्य च' (ग सू ९०) । देवकीयम् । 'स्वस्य च' स्वकीयम् । 'वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः' (ग सू ९१) । वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । **(१३६३) प्राचां कटादेः** । ४।२। १३९ ॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । **(१३६४) राज्ञः क च** ।४।२।१४०॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्संनियोगेन कादेशमात्रं विधीयते राजकीयम् । **(१३६५) वृद्धादकेकान्तखोपधात्** । ४ । २ । १४१ ॥ 'अक' 'इक' एतदन्ता-

---

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । कच्छादिभ्य इत्यनुवर्तते । तदाह—**कच्छादीति** । **अपदातौ साल्वात्** । **नियमार्थमिति** । साल्वाच्चेदपदातावेवेति नियमार्थमित्यर्थः । **गोयवाग्वोश्च** । जातत्वादिना विवक्षितयोरित्यर्थः ।

गर्तोत्तरपदाच्छः । **देशे इति** । शेषपूरणम् । देशवाचिन इति यावत् । **वृकगर्तीयमिति** । वृकगर्तो नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । ननु गर्ताच्छ इत्येतावतैव केवलगर्तशब्दस्य देशवाचित्वाभावात् गर्तोत्तरपदात् इति सिद्धे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**उत्तरपदग्रहणमिति गहादिभ्यश्च । गहीय इति** । गहो देशविशेषः । **मुखपार्श्वेति** । गहादिगणसूत्रम् । मुखपार्श्वेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तदन्तयोरेतयोरन्त्यस्य लोपश्च । चाच्छः । असंभवादत्र जनपदस्येति न सम्बध्यते । **कुग्जनस्येति** । गणसूत्रमिदम् । जनशब्दस्य परशब्दस्य च कुगागमः स्यात् । चाच्छः । अत्रापि देश इति न सम्बध्यते । **देवस्य च** । इदमपि गणसूत्रम् । चात्कुक् छश्च । 'देवाद्यञञौ' इत्यस्यापवादः । दैवानुग्रह इति भाष्यप्रयोगाद्दैवमित्यपि साधु । **स्वकीयमिति** । गहादित्वाच्छः कुक्च । स्वशब्दोऽपि गहादिः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् स्वीयम् । **प्राचां कटादेः** । **कटनगरीयमिति** ।

त्वोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । आयोमुखीयः ।
(१३६६) कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥ कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् ।
(१३६७) पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥ पर्वतीयः । **(१३६८) विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥** मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि—पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ।
(१३६९) कृकणपर्णाद्भारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् कार्कणम् । पार्णम् ॥

(१३७०) युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४।३।१॥ चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । **(१३७१) तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।४।३।२॥** युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः, खञ्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । **(१३७२) तवकममकावेकवचने ।**

कटनगरो नाम प्राच्यो देशः । **राज्ञः क च** । राजन्शब्दात् छः स्यात्, ककारश्चान्तादेशः । **वृद्धादकेकान्तखोपधात्** । **ब्राह्मणकीय इति** । कोपधाणोऽपवादः छः । **शाल्मलिकीय इति** । शाल्मलिको नाम देशः । तत्र भव इत्यर्थः । इकान्तोदाहरणमिदम् । कोपधाणपवादः । **आयोमुखीय इति** । 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठयोरपवादः छः । **कन्थापलद** । **ठञ्ञिठादेरपवाद इति** । नगरान्ते 'रोपधेतोः' इति वुञोऽपवादः । इतरत्र 'बाहीकग्रामेभ्यश्च' इति ठञ्ञिठयोरपवाद इति विवेकः । **पर्वताच्च** । इत्यादि स्पष्टम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । युष्मदस्मच्छब्दयोरिह शब्दस्वरूपपरत्वात् 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषो न भवति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । युष्मच्छब्दादस्मच्छब्दाच्च जाताद्यर्थेषु खञ् स्यादित्यर्थः । चाच्छः । गर्तोत्तरपदादित्यधिकृतः छः चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः । **पक्षेऽणिति** । अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः । अत्र 'युष्मदस्मदोः' इति योगो विभज्यते । आभ्यां छो भवतीत्यर्थः । 'खञ् च' इति योगान्तरम् । आभ्यां खञ् च भवतीत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति योगान्तरम् । आभ्यां छखञौ वा स्तः, पक्षेऽणित्यर्थः । अतः न यथासंख्यमिति भाष्ये स्पष्टम्[1] । **युष्मदीय इति** । द्विवचनान्ताद्बहुवचनान्ताच्च छः ईयादेशः । सुब्लुकि युवादेशस्य निवृत्तिः, तस्य विभक्तौ परे विधानात् । प्रकृत्यर्थैकत्वे विभक्तेर्लुप्तत्वेऽपि त्वादेशो वक्ष्यते । **अस्म-**

[1] भाष्ये तु युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्, खञ् च इति द्विधैव योगो विभक्तः ।

४।३।३॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च। तावकीनः—तावकः। मामकीनः—मामकः। छे तु।

(१३७३) प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ९८ ॥ मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च। त्वदीयः। मदीयः। उत्तरपदे तु, त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः। **(१३७४) अर्धाद्यत्** । ४ । ३ । ४ ॥ अर्ध्यः। **(१३७५) परावराधमोत्तमपूर्वाच्च** । ४ । ३ । ५ ॥ परार्ध्यम्। अवरार्ध्यम्। अधमार्ध्यम्। उत्तमार्ध्यम्। **(१३७६) दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च** । ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत्। पौर्वार्धिकम्-पूर्वार्ध्यम्। **(१३७७) ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ** ।४।३।७॥ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः। इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः-पौर्वार्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थे समासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत। **(१३७८) मध्यान्मः** । ४ । ३ । ८ ॥ मध्यमः। **(१३७९) अ सांप्रतिके** । ४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षा-

---

दीय इति। आवयोरस्माकं वा अयमित्यर्थः। अथ खञि अणि च विशेषमाह—**तस्मिन्नणि च**। पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः खञ् तच्छब्देन परामृश्यते। तदाह—**खञि अणि चेति**। अत्र स्थानिनोरादेशयोश्च यथासंख्यम्, न तु परनिमित्तयोः, तस्मिन्नणि इति व्यस्तनिर्देशात्। **यौष्माकीण इति**। युवयोर्युष्माकं वा अयमिति विग्रहः। खञ्, ईनादेशः, युष्माकादेशः, आदिवृद्धिः, णत्वम्। **आस्माकीन इति**। आवयोरस्माकं वा अयमिति विग्रहः। अणि उदाहरति—**यौष्माकः आस्माक इति**। **तवकममकौ**। एकवचने इति युष्मदस्मदोः प्रकृत्योर्विशेषणम्। एकस्य वचनम् उक्तिः एकवचनम्। एकस्योक्तौ व्याप्रियमाणयोरिति लभ्यते। तदाह—**एकार्थवाचिनोरिति**। **छे त्विति**। एकार्थवृत्त्योर्विशेषो वक्ष्यत इति शेषः। **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च**। साप्तमिकमिदम्। त्वमावेकवचने इत्यनुवर्तते। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते। मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**मपर्यन्तयोरित्यादि**। **त्वदीयः मदीय इति**। छे लुग्लुकि तवममयोर्निवृत्तौ मपर्यन्तयोः त्वदिति मदिति च आदेशौ। विभक्तिपरकत्वाभावान्न शेषे लोपः। उत्तरपदे तु परे त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इत्युदाहरणम्।

अर्धाद्यत्। **अर्ध्य इति**। अर्धे जातादिरित्यर्थः। 'सपूर्वपदाट्ठञ् वाच्यः' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम्। बालेयार्धिकः। **परावर**। अर्धाद्यदिति शेषः। अवरशब्दो दन्तोष्ठ्यवकारमध्यः। **दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च**। अर्धादित्येव परावरपूर्वार्धशब्दात्पूर्वसूत्रेण यदेव, विशिष्य विहितत्वात्। **ग्रामजनपद**। ननु अञ् चेत्येतावतैव चकारात् ठञोऽनुकर्षसिद्धेः ठञ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**ठञ्ग्रहणमिति**। ननु अञ् चेत्युक्तेऽपि चकाराट्ठञोऽनुकर्षः स्पष्ट एवेत्यत आह-

पकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । (१३८०) द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम्—द्वैप्या । (१३८१) कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ ॥ कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः । 'अनुदितौषसरागा' इति भारविः । समानकालीनं, प्राक्कालीनमित्यादि च । 'अपभ्रंशा एवैते' इति प्रामाणिकाः । 'तत्र जातः' (सू २३६३) इति यावत्कालाधिकारः । (१३८२) श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं श्राद्धम् । (१३८३) विभाषा रोगातपयोः ।

अञ् चेत्युक्त इत्यादि । मध्यान्मः । स्पष्टम् । अ सांप्रतिके । अ इति लुप्तप्रथमाकम् । मध्यादित्यनुवर्तते । तदाह—मध्यशब्दादित्यादि । संप्रतीत्यव्ययम् उत्कर्षापकर्षहीनत्वात्मकसाम्ये वर्तते, तैत्तिरीये 'अनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । पञ्चरात्रः न न्यूनः नाप्यतिरिक्तः, सम इत्यर्थः । संप्रतिशब्दात् स्वार्थे विनयादित्वाट्ठञि सांप्रतिकम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि तु सांप्रतमित्यपि भवति । 'एतर्हि संप्रति' इति कोशादिदानीमित्यर्थेऽपि । प्रकृते तु साम्यं विवक्षितम् । द्वीपादनु । अनुसमुद्रमिति सामीप्ये अव्ययीभावः । अनुसमुद्रमिति सप्तम्यन्तम्, विद्यमानादित्यध्याहार्यम् । तदाह—समुद्रस्य समीपे इति । द्वैप्येति । 'यञश्च' इति ङीप् तु न, अनपत्याधिकारस्थात् नेति तन्निषेधात् ।

कालाट्ठञ् । 'कालशब्दस्यैव न ग्रहणम् । किन्तु कालशब्दस्य कालविशेषवाचकानां च ग्रहणम्' इति 'तदस्य परिमाणम्' 'संख्यायाः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह—कालवाचिभ्य इति । सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । 'सायंचिरम्' इति ट्युट्युलौ तु न भवतः, 'नस्तद्धिते' इति सूत्रभाष्ये तथा प्रयोगदर्शनात् । शार्वरस्येति । शार्वरिकस्येति भाव्यमिति भावः । अनुदितौषसेति । औषसिकेति भाव्यमिति भावः । समानेति । समानकालिकं प्राक्कालिकमिति भाव्यमित्यर्थः । प्रामाणिका इति । केचित्तु अमुकः पुरतः परेद्युरित्यादि एतेऽपि शब्दाः अव्युत्पन्नाः, पृषोदरादयो वा साधव इत्याहुः । इति यावदिति । व्याख्यानादिति भावः । श्राद्धे शरदः । ठञ् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । ननु 'कालाट्ठञ्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—ऋत्वण इति । 'संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । शारदिकमिति । शरदि ऋतौ भवमित्यर्थः । शरच्छब्दस्य संवत्सरवाचित्वे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । विभाषा

४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि । (१३८४) निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकम्-नैशम् । प्रादोषिकम्—प्रादोषम् । (१३८५) श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥ श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात् । तस्य तुडागमश्च । (१३८६) द्वारादीनां च । ७।३।४॥ द्वार, स्वर, (स्वाध्याय, स्वग्राम) । व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर्, स्फ्यकृत्, स्वादु,मृदु,श्वस्,श्वन्,स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम्। (१३८७) सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥ सन्धिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावस्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' (ग सू ९२) । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् । (१३८८) प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ ॥ प्रावृषेण्यः । (१३८९) वर्षाभ्यष्ठक् । ४ । ३ । १८ ॥ वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्य-

---

रोगातपयोः । ठञिति शरद इति चानुवर्तते । शारदं दधीति । ऋत्वणिति भावः । निशाप्रदोषाभ्यां च । वा ठञ् स्यादिति । शेषपूरणम् । 'कालाट्ठञ्' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । श्वसस्तुट् च । तस्येति । प्रत्ययस्येत्यर्थः। तुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । द्वारादीनां च । 'न य्वाभ्याम्' इति सूत्रं पदान्ताभ्यामितिवर्जमनुवर्तते, 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति च । तदाह—एषां न वृद्धिरैजागमश्चेति । द्वारादीनां नादिवृद्धिः, किन्तु यकारवकाराभ्यां पूर्वौ ऐजागमौ स्त इत्यर्थः । अत्र यकारवकारयोरपदान्तत्वात् 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्' इत्यप्राप्ते वचनमिदम् । शौवस्तिकमिति । श्वस् इत्यव्ययात् जाताद्यर्थे ठञि इकादेशे तुडागमे वकारात्पूर्वमैजागमेन औकारः । अकारस्य न वृद्धिः ।

संधिवेला । कालवृत्तिभ्य इति । 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ठञोऽपवादः तैषमिति । तिष्ये भवादीत्यर्थः । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोपः । तिष्ये जातः इत्यर्थे 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इति लुग्वक्ष्यते । सन्धिवेलादिगणं पठति—संधिवेलेत्यादि । संवत्सरात्फलपर्वणोरिति । गणसूत्रमिदम् । प्रावृष एण्यः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्य इति । प्रावृट् वर्षर्तुः । तत्र भवादिरित्यर्थः । जाते तु ठप् वक्ष्यते । प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम् । वर्षाभ्यष्ठक् । तृतीयर्तौ वर्षाशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः, 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इत्यमरः । वर्षाशब्दाज्जाताद्यर्थे ठगित्यर्थः । वर्षासु सा-

---

१ द्वारादिषु स्वग्राम स्वाध्याययोः पाठः स्वशब्दादेश्च दैतयोरेवेति नियमार्थः । तेन स्वेन राजन्ते तेस्वराः, ततः स्वार्थेऽणि स्वारा इत्यत्र नैजागमः ।

२ शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् । इति भट्टिः ।

मानेषु' (सू १४१८) इति साध्वर्थे । (१३६०) **सर्वत्राण्च तलोपश्च ।** ४ । ३ । २२ ॥ हेमन्तादण्स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम्–हैमन्तम् । (१३६१) **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।** ४ । ३ । २३ ॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यःट्युट्युलौ स्तः तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः 'अनद्यतने–' (सू २१८५) इत्यादिनिर्देशात् । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । 'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः' (वा २८४२) । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा २८४४) । अग्रिमम् ।

ध्विति । हितकारीत्यर्थः । ननु 'तत्र साधुः' इति साध्वधिकारस्य शेषाधिकारबहिर्भूतत्वात्कथं साध्वर्थेऽयं प्रत्यय इत्यत आह—**कालादिति । साध्वर्थे इति।** साध्वर्थेऽपि ठगित्यर्थः । अस्य जाताद्यर्थेषु शैषिकेष्वन्तर्भावादिति भावः । **सर्वत्राण्च** । छन्दसीत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सर्वत्रग्रहणम् । लोके वेदे चेत्यर्थः । 'हेमन्ताच्च' इति पूर्वसूत्रात् हेमन्तादित्यनुवर्तते । तदाह—**हेमन्तादित्यादिना** । ननु 'सर्वत्राण् तलोपश्च' इत्येवं सिद्धे प्रथमश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चकारादिति । हैमनमिति** । हेमन्तेत्यत्र तकारात्प्राक् नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ स्थितौ । तत्र तकाराकारसमुदायस्य लोप इति पक्षे अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु अकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा न टिलोपः । **हैमन्तमिति** । ऋत्वणि रूपम् । अत्र न तलोपः, तस्य एतत्सूत्रप्रतिपदोक्ताणा संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ।

सायंचिरम् । चतुर्भ्य इति । सायं चिरं प्राह्णे प्रगे इत्येभ्य इत्यर्थः । **कालवाचिभ्य इति ।** 'कालाट्ठञ्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **तयोरिति ।** ट्युट्युलोरित्यर्थः । ननु सायंतनमित्यादौ कथं योरनादेशः । 'युवोरनाकौ' इति ह्यङ्गाधिकारस्थम् । अङ्गात्परयोः यु वु इत्येतयोरनाकौ विधीयेते । प्रकृते च अन्तरङ्गत्वात्तुटि यु इत्यस्य अङ्गात्परत्वाभावादनादेशो न संभवति । नच 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायेन त्यु इत्यस्यापि युग्रहणेन ग्रहणात्तस्याङ्गात् परत्वं निर्बाधमिति वाच्यम्, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया योरेवाऽनादेशप्राप्तेः तस्य च तुटा व्यवहितत्वादङ्गात्परत्वाभावादित्यत आह—**तुटः प्रागनादेश इति** । कुत इत्यत आह—**अनद्यतने इत्यादिनिर्देशादिति** । आदिना 'घकालतनेषु' इत्यत्र तनेति ग्राह्यम् । **सायंतनमिति ।** 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोर्घञि सायशब्दो दिवसावसाने रूढः । तस्माट्ट्युट्युलौ, तयोरनादेशे तुट्, प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते । यत्तु सायमिति स्वरादिप-

आदिमम् । पश्चिमम् । 'अन्ताच्च' (वा २८४५) आन्तिमम् । (१३६२) **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥** आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । 'घकालतनेषु—' (सू १७५) । इत्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । (१३६३) **तत्र जातः ।४।३।२५॥** सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः इत्यादि । (१३६४) **प्रावृषष्ठप् । ४ । ३ । २६ ॥** एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । (१३६५) **संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ॥** ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषाः मुद्गविशेषाश्च ।

ठितमव्ययं, तस्याव्ययत्वादेव ट्युट्युलौ सिद्धौ । **चिरंतनमिति** । अत्रापि प्रकृतेर्मान्तत्वं निपात्यते । अस्मादेव लिङ्गाच्चिरमित्यस्याव्ययेषु पाठः अप्रामाणिक इति गम्यते । **प्राह्णेतनमिति** । प्राह्णः सोढोऽस्येति विग्रहः, 'तदस्य सोढम्' इत्यर्थस्य निर्देक्ष्यमाणत्वात् । प्राह्णे जातः इत्याद्यर्थे तु 'घकालतनेषु' इति एदन्तत्वं सिद्धम् । **प्रगेतनमिति** । प्रगच्छतीति प्रगः, तस्मिन् जातादिरित्यर्थः । यत्तु प्रगे इत्यव्ययमेदन्तं प्रातरित्यर्थे तस्य त्वव्ययत्वादेव सिद्धम् । अव्ययेभ्य उदाहरति—**दोषातनमिति** । दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रौ । **दिवातनमिति** । दिवेत्याकारान्तमव्ययमह्नि । **चिरपरुदिति** । चिर, परुत्, परारि एभ्यः त्नप्रत्यय इत्यर्थः । **चिरत्नमिति** । ट्युट्युलोरेव प्राप्तयोर्वचनम् । त्नप्रत्ययपक्षे मान्तत्वं न भवति, ट्युट्युलभ्यां तस्य संनियोगशिष्टत्वात् । परुदिति परारीति चाव्ययं पूर्वस्मिन् पूर्वतरे च वत्सरे क्रमाद्वर्तते । **अग्रादीति** । वार्तिकमिदम् । अग्र, आदि, पश्चात् एभ्यः डिमच् स्यादित्यर्थः । **पश्चिममिति** । 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । **अन्ताच्च** । इदमपि वार्तिकम् ।

विभाषा पूर्वाह्ण । पक्षे ठञिति । तथा सति न तुट्, तस्य ट्युट्युलभ्यां संनियोगशिष्टत्वादिति भावः । तदेवं 'राष्ट्रावार' इत्यारभ्य एतदन्तैः सूत्रैः राष्ट्रादिप्रकृतिविशेषेभ्यः घादयः प्रत्ययविशेषाः अनुक्रान्ताः ।

अथ तेषां प्रत्ययानामर्थविशेषान् प्रकृतीनां च विभक्तिविशेषान् दर्शयितुमुपक्रमते । **तत्र जातः । सप्तमीसमर्थादिति** । सप्तम्यन्तात्कृतसंधेरित्यर्थः । तत्रेत्यनेन सप्तम्यन्तस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वादिति भावः । **अणादय इति** । अपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणा इत्यर्थः । **घादय इति** । 'राष्ट्रावारपार' इत्यादिभिः विशेषविहिता इत्यर्थः । **प्रावृषष्ठप्** । ठपः पित्त्वम् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्वरार्थम् । **एण्यस्येति** । 'प्रावृष एण्यः' इति विहितस्येत्यर्थः । एवंच

(१३६६) **उत्तरपदस्य** । ७ । ३ । १० ॥ अधिकारोऽयम् । 'हनस्तः—' (सू २८७४) इत्यस्मात्प्राक् । (१३६७) **अवयवादृतोः** । ७ । ३ । ११ ॥ अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात् किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । 'ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्' (वा ४६०) इति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न, अवयवत्वाभावात् । (१३६८) **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** । ७।३।१२ ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः। सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः—' (सू १३४८) इति वुञ् । सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य ' (वा ४४६) इति तदन्तविधिः । (१३६९) **दिशोऽमद्राणाम्** । ७ । ३ । १३ ॥

' प्रावृष एण्यः ' इति सूत्रं जातादन्यार्थमिति पर्यवस्यति । **संज्ञायां शरदो वुञ्** । संज्ञायामित्येतत् 'कृतलब्धक्रीत' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तत इति केचिदिति वृत्तिकृतः । **उत्तरपदस्य । अधिकारोऽयमिति** । सप्तमे आदिवृद्धिप्रकरणे एतदादिसूत्राणि । **अवयवादृतोः । पूर्वपदादिति** । परस्येति शेषः । **ऋतुवाचिन इति** । उत्तरपदस्येति शेषः । **पूर्ववार्षिक इति** । ऋतुविशेषे वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः । वर्षाणां पूर्वं पूर्ववर्षाः, तत्र जात इत्यर्थः । 'पूर्वापराधरोत्तरम् ' इत्येकदेशिसमासः । **अपरहैमन इति** । हेमन्तस्यापरम् अपरहेमन्तः । तत्र जातादिरित्यर्थः । एकदेशिसमासः । ' सर्वत्राण्च तलोपश्च ' इत्यण्, तलोपश्च, उत्तरपदादिवृद्धिः । **पूर्वासु वर्षास्विति** । 'तद्धितार्थे' इति समासः। आदिवृद्धिरेव । न तु उत्तरपदादिवृद्धिः, पूर्वपदस्य अवयववृत्तित्वाभावात् ।

ननु कथमिह 'वर्षाभ्यष्ठक्' इति ठक्, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्, तत्राह—**ऋतोरिति** । अवयववाचकानां शब्दानामुपरि स्थितात् ऋतुवाचकात् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधाने कर्तव्ये तदन्तविधिर्वाच्य इत्यर्थकेन'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यस्थितवचनेन पूर्वत्र पूर्वमुदाहृते उदाहरणे तदन्तविधिरित्यर्थः। तथाच पूर्ववार्षिकः इत्यत्र पूर्वहैमन इत्यत्र चोदाहरणे ' वर्षाभ्यष्ठक् ' इति ठक्, 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यण्तलोपौ च सिध्यन्ति । **इह तु नेति**। प्रत्युदाहरणे तु तदन्तविधिर्नास्ति । पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्येन पूर्वशब्दस्य अवयववृत्तित्वाभावादित्यर्थः । ततश्च प्रत्युदाहरणे पौर्ववर्षिक इत्यत्र 'कालाठ्ठञ्' इति ठञेव, नतु ठक्, स्वरे विशेषः । पौर्वहैमन्तिक इत्यत्रापि ठञेवेति भावः ।

. **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** । सु, सर्व, अर्ध इत्येतत्पूर्वस्य जनपदवाचिन इत्यर्थः। **उत्तरपदस्य वृद्धिरिति** । शेषपूरणम् । **सुपाञ्चालक इति** । सुपञ्चालेषु जात इत्यर्थः । **जनपदेति** । 'जनपदतदवध्योः' इत्यनुवृत्तौ अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञित्यर्थः । ननु 'अवृद्धादपि' इति प्रत्ययविधौ कथं तदन्तविधिरित्यत आह— **सुसर्वेति** । सु, सर्व अर्ध, दिक्शब्द एभ्यः परस्य जनपदवाचिनः उपरि प्रत्यय-

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः। पूर्वपाञ्चालकः। दिशः किम्। पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः। अमद्राणाम् किम्। पौर्वमद्रः। योगविभाग उत्तरार्थः। **(१४००) प्राचां ग्रामनगराणाम्। ७। ३। १४॥** दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः। नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः। **(१४०१) पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्। ४। ३। २८॥** पूर्वाह्णकः। अपराह्णकः। आर्द्रकः। मूलकः। प्रदोषकः। अवस्करकः। **(१४०२) पथः पन्थ च। ४। ३। २९॥** पथि जातः पन्थकः। **(१४०३) अमावास्याया वा। ४। ३। ३०॥** अमावास्यकः— आमावास्यः। **(१४०४) अ च। ४। ३। ३१॥** अमावास्यः। **(१४०५) सिन्ध्वपकराभ्यां कन्। ४। ३। ३२॥** सिन्धुकः। करुञ्जाग्राणि मनुष्यवुञ्जि

विधौ तदन्तविधिरित्यर्थकेन 'येन विधिः' इति सूत्रभाष्यपठितवचनेन तदन्तविधिरित्यर्थः। **दिशोऽमद्राणाम्**। अमद्राणामिति च्छेदः। **दिग्वाचकादिति**। परस्येति शेषः। **जनपदवाचिन इति**। मद्रवाचिभिन्नस्येत्यपि बोध्यम्। **वृद्धिरिति**। आदेरिति शेषः। **पौर्वपञ्चाल इति**। अत्र पूर्वशब्दः कालवाचीति भावः। **पौर्वमद्र इति**। 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ्। ननु 'सुसर्वार्धदिशो जनपदस्यामद्राणाम्' इत्येकसूत्रमेवास्त्वित्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थ इति**। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। एकसूत्रत्वे तु सुसर्वादिभ्यः परस्यापि मद्रशब्दस्य पर्युदासः प्रसज्येतेति इष्टार्थोऽपीत्येके। **प्राचां ग्रामनगराणाम्**। **दिश इति**। दिशः परे ये प्राच्यग्रामवाचिनः प्राच्यनगरवाचिनश्च तेषामवयवस्यादेर्वृद्धिः स्यादित्यर्थः। **पूर्वेषुकामशम्यामिति**। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। अण्। संज्ञात्वात् 'दिक्पूर्वपदात्' इति ञो न। समुदायस्य ग्रामनामत्वेऽपि उत्तरपदस्यापि तन्नामत्वमस्तीति उत्तरपदादिवृद्धिः। **नगरेति**। उदाहरणसूचनम्। **पूर्वपाटलिपुत्रक इति**। 'पूर्वापरप्रथम' इति समासः। 'अवृद्धादपि' इति वुञ्। यद्यपि पाटलीपुत्रशब्दे उत्तरपदे आदिर्वृद्धिरेव। तथापि पूर्वपदस्य वृद्धिनिवृत्तिः फलम्।

पूर्वाह्णापराह्ण। **पूर्वाह्णकः अपराह्णकः इति**। पूर्वाह्णे अपराह्णे च जात इत्यर्थः। 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इत्यस्यापवादः। ट्युट्युलौ ठञ्च विकल्पस्तु जातादन्यार्थे सावकाश इति भावः। **आर्द्रकः मूलक इति**। आर्द्रायां मूले च जात इत्यर्थः। ऋत्वणोऽपवादः। **प्रदोषक इति**। 'निशाप्रदोषाभ्याम्' इत्यस्यापवादः। **अवस्करक इति**। औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः। **पथः पन्थ च**। पथिन्शब्दात् वुन् स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्च। **अमावास्याया वा**। वुनिति शेषः। पक्षे संधिवेलादित्वादण्। एकदेशविकृतन्यायादमावस्याशब्दादप्ययं विधिः।

च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते। (१४०६) अणञौ च ।४।३।३३॥ क्रमात्स्तः। सैन्धवः। आपकरः। (१४०७) **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्** । ४ । ३ । ३४ ॥ एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । (१४०८) **लुक्ताद्धितलुकि** । १ । २ । ४९ ॥ ताद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुनः इत्यादि। 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' (वा २८९७)। चित्रायां जाता चित्रा। रेवती रोहिणी आभ्यां 'लुक्ताद्धितलुकि' इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्। 'फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ'

अ च । अ इति लुप्तप्रथमाकम्। अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययोऽपीत्यर्थः। आदिवृद्ध्यभावः प्रयोजनम्। **सिंध्वपकराभ्यां कन्**। **सिन्धुक इति**। सिंधौ जात इत्यर्थः। **कच्छादीति**। 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यणि 'मनुष्यतत्स्थयोश्च' इति वुञि च प्राप्ते अयं कन्विधिरित्यर्थः। **अपकरक इति**। अपकरे जात इत्यर्थः। **अणि प्राप्ते इति**। कन्विधिरिति शेषः। **अणञौ च**। **क्रमात् स्त इति**। सिन्ध्वपकराभ्यामिति शेषः।

श्रविष्ठा। **एभ्य इति**। श्रविष्ठा, फल्गुनी, अनुराधा, स्वाति, तिष्य, पुनर्वसु, हस्त, विशाखा, अषाढा, बहुला एतेभ्य इत्यर्थः। **जातार्थेति**। प्रकरणलभ्यमिदम्। स्वातिशब्दः ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तौ। दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातौ माधवः। कृत्तिकावाचिबहुलाशब्दष्टाबन्तः। समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वनिर्देशः। **लुक् ताद्धितलुकि**। प्रथमस्य द्वितीये इदं सूत्रम्। **उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति**। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **श्रविष्ठ इति**। अत्वणो लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः। 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र अप्रधानमेवोपसर्जनम्, नतु शास्त्रीयम्, असंभवादिति भावः। **फल्गुन इति**। फल्गुन्योः जात इत्यर्थः। अणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः। **इत्यादीति**। अनुराधासु जातः अनुराधः। नक्षत्राणो लुकि स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः। एवमग्रेऽपि। "अनुराधान् हविषा वर्धयन्तः' इत्यादौ छान्दसं पुंस्त्वम्। स्वात्यां जातः स्वातिः। तिष्ये जातः तिष्यः। पुनर्वस्वोर्जातः पुनर्वसुः। हस्ते जातो हस्तः। विशाखयोर्जातः विशाखः। अषाढासु जातः अषाढः। बहुलासु जातः बहुलः। **चित्रेति**। चित्रादिभ्यः परस्य स्त्रीरूपजातार्थकप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। **रेवती रोहिणीति**। जातार्थे नक्षत्राणो लुकि सति प्रकृतेर्गौरादिस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ जातार्थगतस्त्रीत्वे पुनर्ङीष्। ननु रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रे इति गौरादौ पाठादिह जातार्थवृत्तिभ्यां कथं ङीषित्यत आह—**आभ्यामिति**। रेवतीरोहिणीशब्दाभ्यामित्यर्थः। परस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थप्रत्ययस्येति शेषः। **आकृतिगणत्वादिति**। स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थवृत्त्योरनयोः पिप्पल्यादौ निवेशे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम्। **स्त्रिया-**

(वा २८५८)। स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अषाढा। 'श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः' (वा २८५९)। अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। (१४०९) **जे प्रोष्ठपदानाम्। ७। ३। १८॥** प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः। जे इति किम्। प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते। भाद्रपादः। (१४१०) **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च। ४। ३। ३५॥** एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातो गोस्थानः। गोशालः। खरशालः। 'विभाषा सेना—' (सू ८२८) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। (१४११) **वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा। ४। ३। ३६॥** एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्। वत्सशाले जातो वत्सशालः—वात्सशालः इत्यादि। 'जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्व-

---

मित्येवेति। तथा भाष्यादिति भावः। फल्गुनी, अषाढा इत्याभ्यां क्रमात् टः अन् च स्त्रीत्वविशिष्टजातार्थे वक्तव्यावित्यर्थः। **फल्गुनीति**। फल्गुन्योर्जातेत्यर्थः। नक्षत्राणोऽपवादः टप्रत्ययः। 'यस्येति च' इति ईकारलोपः। जातार्थस्त्रीत्वे टित्वात् ङीप्। **अषाढेति**। अषाढासु जातेत्यर्थः। नक्षत्राणोऽपवादः अन्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः। जातार्थे स्त्रीत्वे टाप्। 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना टानोर्लुक् तु न, विधानसामर्थ्यात्। **छण्वक्तव्य इति**। नक्षत्राणोऽपवादः। विधिसामर्थ्यादस्यापि न लुक्। **अस्त्रियामपीति**। अत्र स्त्रियामिति न संबध्यते, भाष्ये तथोदाहरणादिति भावः। **श्राविष्ठीय इति**। श्रविष्ठासु जात इत्यर्थः। छण्, ईयः, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः। णित्त्वादादिवृद्धिः। **आषाढीय इति**। अषाढासु जात इत्यर्थः।

जे प्रोष्ठपदानाम्। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम्। तदाह—**प्रोष्ठपदानामिति**। जशब्देन जातार्थप्रत्ययो विवक्षितः। तदाह—**जातार्थे इति**। प्रोष्ठपदानामिति बहुवचनस्य प्रयोजनमाह—**बहुवचनेति**। **भद्रपाद इति**। भाद्रपदासु जात इत्यर्थः। **स्थानान्तगोशाल**। **एभ्य इति**। स्थानान्त, गोशाल, खरशाल एतेभ्य इत्यर्थः। **गोस्थान इति**। गोस्थाने जात इत्यर्थः। **गोशाल इति**। गोशाले जात इत्यर्थः। एवं खरशालः। सर्वत्र अणो लुकि नादिवृद्धिः। ननु शालाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ह्रस्वनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह—**विभाषा सेनेति**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि लुक्। **वत्सशालाभिजित्**। **एभ्य इति**। वत्सशाला, अभिजित्, अश्वयुज्, शतभिषज् इत्येभ्य इत्यर्थः। परस्येति शेषः। **इत्यादीति**। अभिजिति जातः आभिजितः—अभिजित्। अश्वयुजोर्जातः आश्वयुजः—अश्वयुक्। शतभिषजि जातः शातभिषजः—शतभिषक्। **जातार्थे इति**। 'कालाट्ठञ्' इति ठञा निवर्तित औत्सर्गिकोऽण् सन्धिवेलादिसूत्रेण पुनरुत्थितो डिद्वा वक्तव्य इत्यर्थः। 'दृष्टं साम' इति सूत्र-

क्ण्यः (वा २६६०)। शातभिषजः—शातभिषः-शतभिषक्। (१४१२) **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्। ४। ३। ३७॥** जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात्। रोहिणः रौहिणः। (१४१३) **कृतलब्धक्रीतकुशलाः। ४। ३। ३८॥** 'तत्र' इत्येव। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः। (१४१४) **प्रायभवः। ४।३।३९॥** 'तत्र' इत्येव। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः। (१४१५) **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्। ४। ३। ४०॥** औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः। (१४१६) **संभूते। ४। ३। ४१॥** स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः। (१४१७) **कोशाड्ढञ्। ४। ३। ४२॥** कौशेयं वस्त्रम्। (१४१८) **कालात्साधुपुष्प्यत्प-**

भाष्ये इदं वार्तिकं दृष्टम्। **शातभिष इति।** अणि हिस्वपक्षे टिलोपः। **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्। रोहिण इति।** रोहिण्यां जात इत्यर्थः। नक्षत्राणो लुकि आदिवृद्धिनिवृत्तौ 'लुक् तद्धितलुकि' इति ङीप्रत्ययनिवृत्तिः। नच तथा सति तकारस्य नकारोऽपि निवर्तेतेति वाच्यम्। न हि रोहितशब्दोऽयं वर्णविशेषवाचकः, येन 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीपो निवृत्तौ तकारोऽपि निवर्तेत। किंतु रोहिणीशब्दोऽयमव्युत्पन्नो नक्षत्रविशेषे रूढः। रोहिणी नक्षत्रे इति गौरादिपाठात् ङीष्। अत एव 'रोहिणी नक्षत्रं प्रजापतिर्देवता' इत्यादौ अन्तोदात्तत्वं श्रूयमाणं न विरुध्यते। अन्यथा 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति आद्युदात्तत्वं स्यादित्यलम्।

कृतलब्ध। तत्रेत्येवेति। 'तत्र जातः' इत्यतस्तत्रेत्येवानुवर्तते। जात इति तु निवृत्तमित्यर्थः। तथा च कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वेत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः। **स्रौघ्न इति।** औत्सर्गिकोऽण्। राष्ट्रे कृतो राष्ट्रिय इत्याद्यप्युदाहार्यम्। **प्रायभवः। तत्रेत्येवेति।** प्रायभव इत्यर्थे सप्तम्यन्तादणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः। प्रायशब्दस्य व्याख्यानम्—**बाहुल्येनेति।** तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् प्रत्याख्यातमिदं भाष्ये। **उपजानूपकर्ण।** प्रायभव इत्यर्थे उपजानु उपकर्ण उपनीवि इत्येभ्यः ठगित्यर्थः। उपजान्वादिषु सामीप्येऽव्ययीभावः। **औपजानुक इति।** जानुनः समीपमुपजानु। तत्र प्रायभव इत्यर्थः। उगन्तात्परत्वात् ठस्य कः। **औपकर्णिक इति।** कर्णस्य समीपमुपकर्णं, तत्र प्रायभव इत्यर्थः। **औपनीविक इति।** नीवेः समीपमुपनीवि, तत्र प्रायभवः इत्यर्थः। **संभूते।** तत्रेत्येव। सप्तम्यन्तात्सम्भूतेऽर्थे अणादयो घादयश्च यथायथं स्युरित्यर्थः। संभवः संभावना। **कोशाड्ढञ्। कौशेयं वस्त्रमिति।** कृमिविशेषकोशस्य विकार इत्यर्थः, 'विकारे कोशाड्ढञ्' इति वार्तिकात्। **कालात्साधुपुष्प्यत्।** तत्रेत्येव। साधुः, पुष्प्यत्, पच्यमानम् इत्यर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः।

च्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥ हेमन्ते साधुर्हैमनः प्रावारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । (१४१९) उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥ हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । (१४२०) आश्वयुज्या वुञ् ४ । ३ । ४५ ॥ ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ताः आश्वयुजकाः माषाः। (१४२१) ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥ पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम्—ग्रैष्मम् । वासन्तकम्—वासन्तम् । (१४२२) देयमृणे । ४ । ३ । ४७॥ 'कालात्' इत्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । (१४२३) कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् । ४ । २ । ४८ ॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी । तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ: । तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलन्ति, तत्र देयमृणमश्वत्थकम् । यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम् । (१४२४) ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् । ४ । ३ । ४९ ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् । (१४२५) संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च । ४ । ३ । ५० ॥ चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम्—सांवत्सरकम् । आग्रहायणि-

---

'पुष्प विकसने' इति दैवादिकात् लटः शतरि पुष्प्यदिति भवति । हैमनः प्रावार इति । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि तलोपः । वासन्त्य इति । 'टिड्ढ' इति ङीप् । शारदा इत्यत्र ऋत्वण् । 'तत्र भवः' इति यावत् कालादित्यनुवर्तते । उप्ते च । तत्रेत्येव । कालवाचिनः सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । उप्यन्त इति । 'डु वप् बीजसन्ताने' भूतकालत्वविवक्षित इति भावः । आश्वयुज्या वुञ् । तत्रोप्त इत्येव । सप्तम्यन्तादाश्वयुजीशब्दात् उप्तेऽर्थे वुञ् स्यादित्यर्थः । ठञोऽपवाद इति । 'कालाट्ठञ्' इति विहितस्येत्यर्थः । आश्वयुजका माषा इति । अश्वयुग्भ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी, तत्रोप्ता इत्यर्थः । ग्रीष्मवसन्तात् । ग्रीष्मात् वसन्ताच्च सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् वेत्यर्थः ।

देयमृणे । कालादित्येवेति । तत्रेत्यप्यनुवर्तते । वुञिति निवृत्तम् । सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः देयमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । तस्मिन् देयद्रव्ये ऋणे सतीत्यर्थः । मासिकमिति । 'कालाट्ठञ्' कलाप्यश्वत्थ । कलापिन्, अश्वत्थ, यवबुस एभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयमृणमित्यर्थे वुन् स्यादित्यर्थः । कलापकमिति । वुन् अकादेशः 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थ इति । विकारप्रत्ययस्य फले लुगिति भावः । अश्वत्थशब्दस्य प्लक्षादित्वे तु ततः 'प्लक्षादिभ्योऽण्' इति फले अणो विधानसामर्थ्यात् लुगभावे अश्वत्थशब्दः फले लाक्षणिक इति भावः । ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् । समा-

कम्–आग्रहायणकम् । (१४२६) व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः–नैशिकः। (१४२७) तदस्य सोढम्।४।३।५२॥ 'कालात्' इत्येव। निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशिकः–नैशः। (१४२८) तत्र भवः । ४ । ५३ ॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः। राष्ट्रियः। (१४२९) दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥ दिश्यम्। वर्ग्यम्। (१४३०) शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥ दन्त्यम्। कण्ठ्यम् । (१४३१) प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४ ॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः। प्राचाम् किम्। मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवो माद्रनगरः। (१४३२) जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥ जाङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य तु वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्–कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्—वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजम्—सौवर्णवालजम्। (१४३३) दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । ४ । ३ । ५६ ॥ दार्तेयम्।

शब्दो वत्सरे नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनः। ग्रीष्म अवरसमा अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। तत्र देयमृणमित्यर्थे आभ्यां वुञित्यर्थः। **आवरसमकमिति** । अवरासु समासु देयमृणमित्यर्थः। 'तद्धितार्थ' इति समासः। **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च** । देयमृणमित्यर्थे सप्तम्यन्तादिति शेषः । सन्धिवेलादिगणे 'संवत्सरात् फलपर्वणोः' इति पठितम्। तत्र फले देयर्णत्वेन विवक्षिते प्राप्तः अण् अनेन ठञा बाध्यते। **व्याहरति मृगः** । तत्र कालादित्येव । देयमृणे इति निवृत्तम्। **तदस्य सोढम्** । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। सोढमित्यस्य अभ्यस्तमित्यर्थः। **नैशिकः-नैशः इति** । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यणठञौ।

तत्र भवः। कालादिति निवृत्तम्। अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। भवनं सत्ता, जननमुत्पत्तिरिति भेदः। **स्रौघ्न इति**। औत्सर्गिकोऽण्। **राष्ट्रिय इति**। 'राष्ट्रावार' इति घः। **दिगादिभ्यो यत्**। भवः इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः। **दिश्यमिति**। दिशि भवमित्यर्थः। **शरीरावयवाच्च**। भव इत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्य इति शेषः। **दन्त्यमिति**। दन्ते भवमित्यर्थः। 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। एवं कण्ठ्यम् । **प्राचां नगरान्ते** । अङ्गस्येत्यधिकृतं नगरान्ते इति सप्तम्यनुरोधेन सप्तम्या विपरिणम्यते । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृतम्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इति सूत्रात्पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते । तदयमर्थः। प्राचां यन्नगरं तदन्ते अङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति

कौक्षेयम्। कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम्। (१४३४) **ग्रीवाभ्योऽण् च।** ४।३।५७॥ चाड्ढञ्। ग्रैवेयम्–ग्रैवम्। (१४३५) **गम्भीराञ्ञ्यः** ।४।३।५८॥ गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्। 'पञ्चजनादुपसंख्यानम्' (वा २८९८) पाञ्चजन्यम्।(१४३६) **अव्ययीभावाच्च** ।४।३।५९॥ परिमुखं भवं पारिमुख्यम्।'परिमुखादिभ्यएवेष्यते'(वा २८९९)। नेह औपकूलः। (१४३७) **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्** ४।३।६०॥'अव्ययीभावात्' इत्येव। वेश्मनीत्यन्तर्वेश्मम्। तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम्। आन्तर्गणिकम्। 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते' (वा २८९९) अध्यात्मं भवं आध्यात्मिकम्।

णिति किति च तद्धिते इति। सुह्मनगरमिति पुण्ड्रनगरमिति च प्राग्देशस्य पूर्वान्तावधिः। **मद्रनगरम् उदग्दिवाति**। उदग्देशे मद्रनगरं नाम किञ्चिन्नगरमस्तीत्यर्थः। **जङ्गलधेनु। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्येति**। जङ्गल, धेनु, वलज इत्यन्तस्येत्यर्थः। **कुरुजङ्गले इति**। भवमिति शेषः। कुरुजङ्गलादिशब्दाः देशविशेषेषु। **दृतिकुक्षि**। भव इत्यर्थे दृति, कुक्षि, कलशि, वस्ति, अस्ति, अहि इत्येभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः इति शेषः। **दार्तेयमिति**। दृतौ भवमित्यर्थः। ढञ्, एयः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्। दृतिश्चर्मभस्त्रिका। **कौक्षेयमिति**। धूमादित्वाद्वुञि प्राप्ते ठञ्। **कलशिर्घटः**। 'कलशिर्मथनपात्रम्' इत्यमरव्याख्यातारः। 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः। तत्र भवो बास्तेयः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। सत्तायां धने चेति न्यासकारो हरदत्तश्च। तत्र भवः आस्तेयः। अहिः सर्पः, तत्र भवः आहेयः।

ग्रीवाभ्योऽण् च। 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः। ग्रीवाशब्दोऽयं धमनीसंघे वर्तते। तत्र उद्भूतावयवभेदसंघविवक्षायां बहुवचनान्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं बहुवचनम्। तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्तादप्यणढञौ स्त एव। **गम्भीराञ्ञ्यः**। **गाम्भीर्यमिति**। यञ्विधौ तु स्त्रियां 'प्राचां ष्फः तद्धितः' इति ष्फः स्यात्। **अव्ययीभावाच्च**। ञ्य इति शेषः। **परिमुखादिभ्य इति**। यद्यपीदं वार्तिकं भाष्ये न दृष्टं, तथापि दिगादिगणपाठानन्तरं परिमुखादिगणपाठसामर्थ्यादिहाव्ययीभावपदं परिमुखादिपरमिति गम्यते। न ह्यष्टाध्याय्यां परिमुखादिगणस्य कार्यान्तरमस्ति। **औपकूल इति**। उपकूलं भव इत्यर्थः। अव्ययीभावत्वेऽपि परिमुखाद्यनन्तर्भावात् न ञ्यः। **अन्तःपूर्वपदाट्ठञ्। वेश्मनीत्यन्तर्वेश्ममिति**। विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। 'अनश्च' इति टच्। **आन्तर्वेश्मिकमिति**। ठञ्, इकः, सुब्लुक्, टिलोपः, आदिवृद्धिः। **आन्तर्गणिकमिति**। गणे इत्यन्तर्गणम्। तत्र भवमित्यर्थः। **आध्यात्मिक-**

१ आदिपदात् प्रति शाखं भवं प्रातिशाख्यं व्याकरणं, तच्च शौनकीयं, तैत्तिरीयं, कात्यायनीयम्, आथर्वणिकं च तत्तच्छाखायां नियतं वर्तते।

(१४३८) **अनुशतिकादीनां च** । ७ । ३ । २० ॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । (१४३९) **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** । ७ । ३ । १ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरचः आत् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः । 'पलाशादिभ्यो वा' (सू १५२१) इत्यञ् । दित्यौहः इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्त्रे भवं दार्घसत्त्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । (१४४०) **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** । ४ । ३ । ६१ ॥ ठञ् स्यात् । अव्ययीभावात् इत्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । (१४४१) **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** ।४।३।६२॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । (१४४२) **वर्गान्ताच्च** । ४ । ३ । ६३ ॥ कवर्गीयम् । (१४४३) **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** । ४ । ३ । ६४ ॥

मिति । आत्मनीत्यध्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । **आध्यात्मिकमिति** । आत्मनीत्यध्यात्मम् । तत्र भवमित्यर्थः । **अनुशतिकादीनां च** । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य, पूर्वपदस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम् । तदाह—**एषामिति** । **आधिदैविकमिति** । देवेष्वित्यधिदेवम्, तत्र भवमित्यर्थः । ठञि उभयपदवृद्धिः । **आधिभौतिकमिति** । भूतेष्वधिभूतम् । तत्र भवमित्यर्थः । **ऐहलौकिकमिति** । इह लोके भवमित्यर्थः । **पारलौकिकमिति** । परलोके भवमित्यर्थः । सर्वत्र ठञि उभयपदवृद्धिः ।

देविका । आदिवृद्धिप्रकरणे इदं सूत्रम् । **एषामिति** । देविका, शिंशपा, दित्यवाह्, दीर्घसूत्र, श्रेयस् इत्येषामित्यर्थः । **वृद्धिप्राप्ताविति** । आदिवृद्धिप्राप्तौ तदपवादत्वेन आदेरचः आकारः स्यादित्यर्थः । **दाविकमिति** । देविका नाम नदी, तस्यां भवमित्यर्थः । **दाविकाकूला इति** । उत्तरपदवृद्धिभ्रमनिरासाय इदमुदाहरणम्, अस्य सूत्रस्य तदधिकारबहिर्भूतत्वादिति भावः । **शांशप इति** । इकारस्य आकारः, अञि वृद्धिः, शिंशपाशब्दस्य पलाशादौ पाठात् पाक्षिकोऽञ् । तदभावेऽणित्यर्थः । **दात्यौहमिति** । दित्यवाह्शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि 'वाह ऊठ्' इति संप्रसारणं, पूर्वरूपम् । 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः । इकारस्य आदिवृद्ध्यपवादः आकारः । **दार्घसत्रमिति** । 'तस्येदम्' इत्यण्, आदेरीकारस्य आकारः । **श्रायसमिति** । तत्र भवः इत्यणि एकारस्य आकारः । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** । **ठञ् स्यादिति** । 'अन्तःपूर्वपदात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति

---

१ इयं देविकानदी जम्बूप्रान्ते ऊधमपूरनगरनिकटस्थितात् शुद्धमहादेव—नामकात्तीर्थस्थानात् निर्गच्छन्तीयं पुरमण्डल-उत्तरवाहिनीत्यादिजम्बूप्रान्तीय प्रसिद्धग्रामान् समया वहन्ती वसन्तरनामकं नदं संगच्छति ।

पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः–मद्वर्गीणः—मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । (१४४४) **कर्णललाटात्कनलङ्कारे** । ४ । ३ । ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका । (१४४५) **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** । ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । (१४४६) **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** । ४ । ३ । ६७ ॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः । (१४४७) **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** । ४ । ३ । ६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । (१४४८) **अध्यायेष्वेवर्षेः** ४ ३ ६९॥

भावः । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः** । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । **वर्गान्ताच्च** । **कवर्गीयमिति** । कादिवर्गे भवमित्यर्थः । **अशब्दे** । वर्गान्तात् छः इति शेषः । **मद्वर्ग्यः मद्वर्गीण इति** । मत्पक्षे भव इत्यर्थः । **कर्णललाटात्** । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । **कर्णिका ललाटिकेति** । कर्णे ललाटे भवोऽलङ्कारः इत्यर्थः । स्त्रीत्वं लोकात् । टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वम् ।

तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते अनेनेति व्याख्यानो ग्रन्थः, करणे ल्युट् । तस्य व्याख्यान इति विग्रहे व्याख्यातव्यग्रन्थप्रतिपादकात् षष्ठ्यन्तात्, भव इत्यर्थे च सप्तम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । चकारः 'तत्र भवः' इत्यस्य समुच्चयार्थः । **सौप इति** । औत्सर्गिकोऽण् । **तैङ इति** । तिङां व्याख्यानो ग्रन्थ इत्यर्थः । **कार्त इति** । कृतां व्याख्यान इत्यर्थः । अणि आदिवृद्धौ रपरत्वम् । भवार्थे उदाहरति—**सुप्सु भवं सौपमिति** । नच 'तस्येदम्' 'तत्र भवः' इत्याभ्यामेव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्थद्वयनिर्देशस्य अपवादभूतवक्ष्यमाणठञादिविधानायावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** । अन्तोदात्ताद्बह्वचः उक्तविषये ठञ् स्यात् । अणोऽपवादः । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** । **सोमेति** । सोमलताद्रव्यकयागेषु क्रतुशब्दो यज्ञशब्दश्च प्रसिद्ध इत्यर्थः। तर्ह्यन्यतरग्रहणं व्यर्थम्, बहुवचनेन स्वरूपग्रहणनिवृत्तेरित्यत आह—**तत्रेति**। **गृह्यन्त इति** । ततश्च इह क्रतुशब्देन सोमयागाः, यज्ञशब्देन तदितरयागाः विवक्षिता इति भावः। एवंच सोमयागविशेषवाचिभ्यः, तदितर यागविशेषवाचिभ्यश्च उक्तविषये ठञित्यर्थः । **पाकयज्ञिक इति** । औपासनाग्निसाध्याः पार्वणस्थालीपाकादयः पाकयज्ञाः । तेषां व्याख्यानो ग्रन्थः, तेषु भव इति वार्थः । **नावयज्ञिक इति** । नूतनद्रव्यकः आग्रयणाख्यः यज्ञः नवयज्ञः । ननु पूर्वसूत्रेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनन्तोदात्तार्थ इति**। वाजपेयशब्दो मध्योदात्तः तैत्तिरीयादौ प्रसिद्धः।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम्, वासिष्ठी ऋक् । (१४४९) **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** । । ४ । ३ । ७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाश: स एव पौरोडाशः । ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः । (१४५०) **छन्दसो यदणौ** ।४ ३।७१॥ छन्दस्य —छान्दसः । (१४५१) **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** । ४ । ३ । ७२ ॥ द्व्यचः, ऐष्टिक (शैषिकः), पाशुकः । ऋतः, चातुर्होतृकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः इत्यादि । (१४५२) **अणृगयनादिभ्यः** । ४ । ३ । ७३ ॥ ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

यद्यपि अग्निष्टोमशब्दः अन्तोदात्त एव तैत्तिरीये दृष्टः । नवयज्ञशब्दोऽपि षष्ठीसमासः, समासस्वरेणान्तोदात्त एव । तथापि अन्यार्थमिदमन्तोदात्तेष्वपि परत्वात् प्रवर्तत इति न दोषः । **अध्यायेष्वेवर्षेः** । **वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठ इति** । लक्षणयेति भावः । **वासिष्ठिकोऽध्याय इति** । कश्चित् ग्रन्थविशेषोऽयम् । **वासिष्ठी ऋगिति** । ऋचः अध्यायसमाख्याभावात् न ठञिति भावः ।

पौरोडाश । उक्तविषये इति शेषः । **पुरोडाशेति** । पुरोडाशशब्दसहितो मन्त्रः लक्षणया पुरोडाश इत्युच्यत इत्यर्थः । **स एव पौरोडाश इति** । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणिति भावः । **पौरोडाशिक इति** । पौरोडाशात् ष्ठनि रूपम् । **पुरोडाशिक इति** । पुरोडाशशब्दात् ष्ठनि रूपम् । षित्वात् ङीष् । पौरोडाशिकी —पुरोडाशिकी । **छन्दसो यदणौ** । तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । **छन्दस्यः—छान्दस इति** । छन्दसां व्याख्यानः, तत्र भवो वेत्यर्थः । द्व्यजृल्लक्षणस्य वक्ष्यमाणस्य ठकोऽपवादः । **द्व्यजृद्ब्राह्मण** । द्व्यच्, ऋत, ब्राह्मण, ऋक्, प्रथम, अध्वर, पुरश्चरण, नामन्, आख्यात एभ्यः ठक् स्यात् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च । **शैषिक इति** । शेषस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । **पाशुक इति** । पशुयागप्रतिपादकग्रन्थः पशुः, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थ: । उकः परत्वात् ठस्य कः । **ऋत इति** । उदाह्रियत इत्यर्थः । **चातुर्होतृक इति** । 'चित्तिः स्रुक्' इत्यादयो मन्त्राश्चतुर्होतारस्तैत्तिरीये प्रसिद्धाः । तेषां व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । **ब्राह्मणिकः, आर्चिक इति** । ब्राह्मणानि मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः, तेषामृचां वा व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । **इत्यादीति** । प्राथमिकः, आध्वरिकः, पौरश्चरणिकः, नामिकः, आख्यातिकः । **अणृगयनादिभ्यः** । तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेति शेषः । **आर्गयन इति** । ऋगयनम् ऋक्संहिता, तस्य व्याख्यानः तत्र भवो वेत्यर्थः । 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञि प्राप्ते अण् । **औपनिषद इति** । उपनिषदो व्याख्यानस्तत्र भवो वेत्यर्थः । एवं वैयाकरणः ।

(१४५३) तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥ स्रुघ्नादागतः । स्रौघ्नः । **(१४५४) ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥** शुल्कशालायाः आगतः शौल्कशालिकः । **(१४५५) शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥** आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः । औदपानः । **(१४५६) विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥** औपाध्यायकः, पैतामहकः । **(१४५७) ऋतष्ठञ् ४ । ३ । ७८ ॥** वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् । **(१४५८) पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ॥** चाट्ठञ् । 'रीङृतः' (सू १२३४) । 'यस्येति च' (सू ३११) इति लोपः । पित्र्यम्-पैतृकम् । **(१४५९) गोत्रादङ्कवत् । ४ । ३ । ८० ॥** बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । **(१४६०)नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।७।३।३०॥** नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा स्यादादौ परे । आशौचम्-अशौचम् । आनैश्वर्यम्—अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम्—अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम्—

'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् । अण्ग्रहणं तु छबाधनार्थम् । अन्यथा अणा मुक्ते छो दुर्वारः स्यादित्याहुः ।

तत आगतः । अस्मिन्नर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **स्रौघ्न इति** । औत्सर्गिकोऽण् । **ठगायस्थानेभ्यः** । तत आगतः इत्यर्थे इति शेषः । हट्टादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः । स यस्मिन् गृह्यते तदायस्थानम्, तद्वाचिभ्य इत्यर्थः । **शुण्डिकादिभ्योऽण्** । तत आगत इत्येव । शुण्डिकमाय-स्थानविशेषः । पूर्वसूत्रविहितठगपवादः । **कार्कण इति** । कृकणादागत इति शेषः । 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छस्यापवादः । **तैर्थ इति** । धूमादिवुञोऽपवादः । **औदपान इति** । अत्र उत्सादित्वादञ् प्राप्तो न भवति, पुनरण्ग्रहणात् । अन्यथा यथाप्राप्तविधाने आयस्थानठकं बाधित्वा अञेव स्यात् । **विद्यायोनि** । तत आगत इत्येव । **औपाध्यायकः, पैतामहक इति** । उपाध्यायात्पितामहाच्च आगत इत्यर्थः । **ऋतष्ठञ्** । ऋदन्ताद्विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन इत्यर्थः । तत आगत इत्येव । **हौतृकम्, भ्रातृकमिति** । उकः परत्वात् ठस्य कः । **पितुर्यच्च** । यति प्रक्रियां दर्शयति—**रीङृत इति** । **गोत्रादङ्कवत्** । अङ्के ये प्रत्ययाः ते तत आगत इत्यर्थेऽपि भवन्तीत्यर्थः । **बिदेभ्य आगतमिति** । विग्रहप्रदर्शनम् । अत्र 'यञञोश्च' इति बहुत्वे अञो लुकि बिदेभ्य इति निर्देशः । **बैदमिति** ।'सङ्घाङ्क-लक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इत्युक्तेरञन्तादिहाप्यर्थे अणि विवक्षिते 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यञो लुङ्निवृत्तौ बैदशब्दादण् । 'घजृदूबाह्मण' इति व्यजलक्षणस्य ठकोऽ-पवादः । **गार्गमिति** । यञन्तादण् । **दाक्षमिति** । इञन्तादण् । **औपगव-कमिति** । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्मादागतमित्यर्थः । 'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञ् । यद्यपि तस्येदमित्यर्थे अयं वुञ् विहितः, तथाप्यञ्यञिञन्तादङ्केऽपि

अकौशलम्। आनैपुणम्-अनैपुणम्। (१४६१) हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः। ४। ३। ८१॥ समादागतं समरूप्यम्। विषमरूप्यम्। पक्षे गहादित्वाच्छः। समीयम्। विषमीयम्। देवदत्तरूप्यम्—दैवदत्तम्-देवदत्तीयम्। (१४६२)। मयट् च। ४। ३। ८२॥ सममयम्। विषममयम्। देवदत्तमयम्। (१४६३) प्रभवति। ४। ३। ८३॥ ततः इत्येव। हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा। (१४६४) विदूराञ्ञ्यः। ४। ३। ८४॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। (१४६५)। तद्गच्छति पथिदूतयोः। ४। ३। ८५॥ स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्थाः दूतो वा। (१४६६) अभिनिष्क्रामति द्वारम्। ४। ३। ८६॥ तत् इत्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम्। (१४६७) अधिकृत्य कृते ग्रन्थे। ४। ३। ८७॥ तत् इत्येव। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। 'शारीरकं भाष्यम्' इति त्वभेदोपचारात्। [१४६८]। शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः। ४। ३। ८८॥

स दृष्ट इति तस्याप्यत्रार्थे अतिदेशो भवति। न हि 'संघाङ्क' इति प्रतिपदोक्तस्याण एवात्रातिदेशः। किं तु अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यापि, व्याख्यानादिति भावः। **नञः शुचीश्वर।** आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य तु वेत्यनुवृत्ताविदं सूत्रम्। **आशौचम्-अशौचम् इति।** अशुचेरागतमित्यर्थः। तत आगत इत्यणि पूर्वपदस्यादिवृद्धिविकल्पः। उत्तरपदस्य तु नित्या आदिवृद्धिः। एवमग्रेऽपि अक्षेत्रज्ञात् अकुशलात् अनिपुणाच्च आगतमित्यर्थो बोध्यः। आनैश्वर्यमित्यत्र तु ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ्।

हेतुमनुष्येभ्यः। तत आगत इत्येव। हेतुभ्य उदाहरति—**समादागतमित्यादि।** मनुष्यवाचिन उदाहरति—**देवदत्तरूप्यमिति।** **मयट् च।** उक्तविषये इति शेषः। **प्रभवति। तत इत्येवेति।** आगत इति तु निवृत्तम्। प्रभवतीत्यर्थे पञ्चम्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। प्रभवः प्रथमप्रकाशः। **हिमवतः प्रभवतीति।** हिमवति प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः। 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम्। **विदूराञ्ञ्यः।** ततः प्रभवतीत्येव। विदूरशब्दो दन्त्यमध्यः वालवायाख्यदेशपर्यायो विदूरशब्द इति भाष्ये स्पष्टम्। **तद्गच्छति पथिदूतयोः।** गच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युः, स चेद्गन्ता पन्थाः दूतो वा, इत्यर्थः। **अभिनिष्क्रामति द्वारम्। कान्येति।** कन्यकुब्जाख्यजनपदस्य द्वारमित्यर्थः। **अधिकृत्य। तदित्येवेति।** अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, इत्यर्थे द्वितीयान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। **शारीरकमिति।** शरीरस्यायं शारीरः जीवात्मा, तमित्यर्थः। तस्येदमित्यणन्तात् स्वार्थे कः। **शारीरकीय इति।** वृद्धत्वाच्छः। **शिशुक्रन्द।** शिशुक्रन्द, यमसभ, द्वन्द्व, इन्द्रजननादि एभ्यः छः स्यादधिकृत्य

शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम्। क्लीबत्वं निपातनात्। यमसभीयः। किरातार्जुनीयम्। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयम्। विरुद्धभोजनीयम्। (१४६९) **सोऽस्य निवासः। ४। ३। ८९॥** स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः। (१४७०) **अभिजनश्च ४। ३। ९०॥** स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः। (१४७१) **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते। ४। ३। ९१॥** पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। आयुध—इति किम्। ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः। (१४७२) **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः। ४। ३। ९२॥** शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः। (१४७३) **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ। ४। ३। ९३॥** सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी[1] अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः। (१४७४) **तुदीसलातुर[2]वर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः। ४। ३। ९४॥** तुदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। सालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः। (१४७५) **भक्तिः। ४। ३। ९५॥** 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते। भज्यते सेव्यत इति भक्तिः, स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः। (१४७६) **अचित्ताददेशकालाट्ठक्। ४। ३। ९६॥**

कृते ग्रन्थे इत्यर्थः। **निपातनादिति**। 'सभा राजा' इति तु नपुंसकत्वं न भवति। तत्र 'अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह' इत्युक्तेरिति भावः।

सोऽस्य निवासः। अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। यत्र संप्रत्युष्यते स निवासः इति भाष्यम्। **अभिजनश्च**। स इत्यनुवर्तते। पूर्ववद्व्याख्येयम्। यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति भाष्यम्। **यत्र स्वयमिति**। उदाहृतभाष्यस्यायमर्थ इति भावः। **आयुधजीविभ्यः**। पर्वतादिति पाठान्तरम्। **अभिजनशब्दादिति**। अभिजनदेशवाचिन इत्यर्थः। आयुधजीविनोऽभिधातुमिति शेषः। सूत्रे। 'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी। **हृद्गोल इति**। पर्वतविशेषोऽयम्। **ऋक्षोद इति**। अयमपि पर्वतविशेषः। **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः**। सोऽभिजन इत्यर्थे प्रथमान्तेभ्यः इति शेषः। **सिन्धुतक्ष**। **सैन्धव इति**। सिन्धुर्देशविशेषः अभिजनोऽस्येति विग्रहः। **तुदीसलातुर**। तुदी, सलातुर, वर्मती, कूचवार एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः ढक्, छण्, ढञ्, यक् एते स्युः

---

१ तक्षशिला इति पाणिन्यादीनां पठनस्थानम्, अत्र महत्तमं विद्यापीठमासीत्। इदं च स्थानं 'पेशावर' निकटे वर्तते।

२ सलातुर इति पाणिनेर्ग्रामो जन्मस्थानभूतः पेशावरमण्डले वर्तते।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात् किम्। दैवदत्तः। आदेशात् किम्। स्रौघ्नः। अकालात् किम्। ग्रैष्मः। (१४७७) महाराजाट्ठञ्। ४। ३। ९७॥ माहाराजिकः। (१४७८) वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। ४।३।९८॥ वासुदेवकः। अर्जुनकः। (१४७९) गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्। ४।३। ९९॥ अणोऽपवादः। परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणान्नेह। पाणिनः भक्तिरस्य पाणिनीयः। (१४८०) जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ४। ३। १००॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च। 'जनपदतदवध्योश्च' (सू १३४८) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रियाः भक्तिरस्य आङ्गकः। जनपदिनाम् किम्। पञ्चालाः ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेन इति किम्। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः।

अस्याभिजन इत्यर्थे। भक्ति: अनुवर्तते इति। सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे प्रथमान्तात्प्रत्यया: स्युरित्यर्थ:। अचित्ताददेश। देशकालव्यतिरिक्तादप्राणिवाचिन: ठक् स्यादुक्तविषये। अपूपा: भक्तिरिति। सामान्याभिप्रायं भक्तिरित्येकवचनं वेदाः प्रमाणमितिवत्। पायसिक इति। पयो भक्तिरस्येति विग्रहः। महाराजाट्ठञ्। सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे इति शेषः। माहाराजिक इति। महाराजः भक्तिरस्येतिविग्रहः। वासुदेव। सोऽस्य भक्तिरित्येव। वासुदेवक इति। वासुदेवो भक्तिरस्येति विग्रह:। एवमर्जुनकः। ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इति वार्ष्णेयत्वादणि वासुदेवशब्दात् 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' इति वुञैव सिद्धत्वाद्वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चेत्, सत्यम्—अणन्तो वासुदेवशब्दोऽत्र न गृह्यते। किंतु यस्मिन् समस्तं वसति यो वा समस्ते वसति स वासुः, स चासौ देवश्चेति व्युत्पत्त्या वासुदेवशब्दोऽयं भगवति योगरूढ एवेति न दोषः। उक्तंच भाष्ये—'नैषा क्षत्रियाख्या संज्ञैषा तत्रभवतः' इति। गोत्रक्षत्रिय। गोत्रप्रत्ययान्तेभ्य: क्षत्रियवाचिभ्यश्च उक्तविषये बहुलं वुञ् स्यादित्यर्थ:। इह न पारिभाषिकं गोत्रम्। छं बाधते इति। औपगवक इत्यादाविति शेषः। ग्लुचुकायनिरिति। 'प्राचामवृद्धात्' इति फिनि ग्लुचुकायनिशब्दः। नाकुलक इति। क्षत्रियाख्योदाहरणम्।

जनपदिनाम्। बहुवचने परे ये जनपदेन समानशब्दाः जनपदवाचिशब्देन समानः शब्दः श्रवणं येषां तथाविधाः तेषां जनपदिनां जनपदस्वामिवाचिनां जनपदवत् जनपदे इव सर्वं स्यादित्यर्थः। 'जनपदतदवध्योश्च' इति प्रकरणे ये प्रत्यया विहिताः ते भवन्ति। प्रकृतयोऽपि तथैव भवन्तीति तु सर्वश-

(१४८१) तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । (१४८२) तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ । १०२ ॥ 'छन्दोब्राह्मणानि—' (सू १२७८) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । (१४८३) काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ ।१०३॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः । (१४८४) कलापिवैशम्पायनान्तेवासि-

ब्दाल्लभ्यते । तदाह—जनपदस्वामिवाचिनामित्यादिना । अङ्गा जनपद इति । दृष्टान्तार्थमिदम् । अङ्गनाम्नां राज्ञां निवासो जनपदः अङ्गाः, 'जनपदे लुप्' इति चातुरर्थिकस्य लुप् । सः जनपदः भक्तिरस्येत्यर्थे 'जनपदतदवध्योश्च' इति वुञ्प्रत्यये आङ्गकः इति यथा, तथा अङ्गदेशस्वामिनः क्षत्रियाः अङ्गाः भक्तिरस्येत्यर्थे क्षत्रियवाचकादङ्गशब्दाद्वुञि आङ्गका इति रूपमित्यर्थः । पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचारादिह ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दः । तत्रातिदेशाभावादणेव भवति । पौरव इति । पौरवशब्दो न जनपदवृत्तिरिति भावः । बहुवचने किम्, एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो भवति । यथा आङ्गो वा आङ्गौ वा भक्तिरस्य आङ्गक इति । प्रकृतिवदिति किम् ? मद्राणां राजा माद्रः 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । माद्रो भक्तिरस्येत्यर्थे अतिदेशान्माद्रस्य मद्रत्वे सति 'मद्रवृज्योः' इति कनि माद्रक इति सिध्यति ।

तेन प्रोक्तम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । पाणिनीयमिति । व्याकरणमिति शेषः । वृद्धाच्छः । प्रथमं प्रकाशितम् प्रोक्तम् । नेह देवदत्तेनाध्यापितम् । तित्तिरिवरतन्तु । तेन प्रोक्तमित्येव । तित्तिरि, वरतन्तु, खण्डिक, उख एभ्यः उक्तविषये छण् स्यादित्यर्थः । इत आरभ्य 'तेनैकदिक्' इतिपर्यन्तं प्रोक्ते वेदे भवन्ति 'शौनकादिभ्यः छन्दसि' इति छन्दोग्रहणस्य ततः पूर्वं ततः उत्तरं चापकर्षानुवृत्त्योरभ्युपगमात् । अत्र छणादिप्रत्ययान्तानामेषां केवलानां न प्रयोगः । किंत्वध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्काणामेवेत्याह—छन्दोब्राह्मणानीति । तद्विषयतेति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययशिरस्कत्वनियम इत्यर्थः। तैत्तिरीया इति । प्रोक्ते वेदे छण् ईयः । तैत्तिरीयः, शाखाभेदः, तमधीयते विदन्ति वेत्यर्थे अण् । 'प्रोक्ताल्लुक्' इति तस्य लुगिति भावः । वारतन्तवीयाः खाण्डिकीयाः, औखीयाः । तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोकः इत्यत्र तु न, छन्दसीत्यनुवृत्तेः । छन्दःशब्देन च कल्पसूत्राणामपि ग्रहणम् , तेषां सर्वशाखागतविधिवाक्यसंग्रहात्मकत्वात् । काश्यप । तेन प्रोक्तमित्येव । छस्यापवादः । काश्यपिन इति । काश्यपशब्दात् णिनिः । णकार इत्, नकारादिकारः उच्चारणार्थः । कृ-

१ स्वकृतं परकृतं वा यदध्यापनेन वा प्रकर्षेणोक्तं तत्रायं विधिः । अतएव 'कृते ग्रन्थे' ४-३-११६ इत्यनेन नेदं गतार्थम् ।

भ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः—हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः । (१४८५) **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु** । ४ । ३ । १०५ ॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु, भाल्लविनः । शाट्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्ग, पैङ्गी कल्पः । पुराण—इति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । आणि 'आश्युपिन्शब्दात् ' प्रोक्ताल्लुक् ' इत्यध्येतृप्रत्ययस्याणो लुगिति भावः । एवं कौशिकिनः । ऋषिभ्यां किम्, इदानींतनेन काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ।

कलापि । तेन प्रोक्तमित्येव । कलापिशिष्यवाचिभ्यो वैशम्पायनशिष्यवाचिभ्यश्च णिनिः स्यादित्यर्थः । **कलाप्यन्तेवासिभ्य इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **हारिद्रविण इति** । हरिद्रुर्नाम कलापिनः शिष्यः । ततः प्रोक्ते णिनिः, ओर्गुणः, आदिवृद्धिः । हारिद्रविन्शब्दादध्येत्रणः ' प्रोक्ताल्लुक् ' इति लुगिति भावः । हरिद्रुः, छगली, तुम्बुरुः, उलपः इति चत्वारः कलापिशिष्याः । तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयते तौम्बुरविणः । छगलिनस्तु ढिनुग्वक्ष्यते । औलपिनः । **वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **आलम्बिन इति** । आलम्बिः, कलिङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापी इति नव वैशम्पायनशिष्याः । तत्र आलंबिशब्दात् अध्येत्रणः प्रोक्ते णिनिः । आलम्बिन्शब्दादध्येत्रणः ' प्रोक्ताल्लुक् ' इति लुक् । आलम्बिनः, कालिङ्गिनः, कामलिनः, आर्चाभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः । अत्र 'आपत्यस्य' इति यलोपः । श्यामायनिनः । कठात्तु लुग्वक्ष्यते । कलापिनस्त्वण् वक्ष्यते । वैशम्पायनशिष्यः कलापी । तथाच कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनशिष्यत्वादेव सिद्धे पृथग्ग्रहणात् तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

पुराणप्रोक्तेषु । ' तेन प्रोक्तम् ' इति ' णिनिः ' इति चानुवर्तते । मन्त्रव्यतिरिक्तवेदभागाः ब्राह्मणानि । बोधायनादिकल्पसूत्राणि कल्पाः । तथाभूतेषु पुरातनमुनिप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु वाच्येषु तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादित्यर्थः । तदाह—**तृतीयान्तादिति । यत्प्रोक्तमिति** । सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । प्रत्ययाभिधेयं यत्प्रोक्तं तत्पुरातनमुनिप्रोक्तब्राह्मणकल्पात्मकं चेदिति यावत् । पुराणप्रोक्तमित्येतद्व्याचष्टे । **पुराणेनेति** । ब्राह्मणे उदाहरति—**भल्लु, भाल्लविनः इति** । भल्लु इति प्रकृतिनिर्देशः । भल्लुना पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागानधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिः । भाल्लविन्शब्दादध्येत्रणो लुकि भाल्लविन इति रूपमिति भावः । ब्राह्मणे उदाहरणान्तरमाह—**शाट्यायन, शाट्यायनिन इति** । शाट्यायनेति प्रकृतिनिर्देशः । शाट्यायनेन पुरातनमुनिना प्रोक्तान् ब्राह्मणभागान् अधीयते इत्यर्थे प्रोक्तार्थणिनिप्रत्यये शाट्यायनिन्शब्दादध्येत्रणो लुकि शाट्यायनिन इति

पत्यस्य-' (सू १०८२) इति यलोपः । **(१४८६) शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।** ४ । ३ । १०६ ॥ छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । **(१४८७) कठचरकाल्लुक् ।** ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । **(१४८८) कलापिनोऽण् ।** ४ । ३ । १०८ ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्' (वा ४१८३) इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः । **(१४८९) छगलिनो ढिनुक् ।** ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः । **(१४९०) पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।** ४ । ३ । ११० ॥ णिनिः स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ।

रूपमित्यर्थः । **कल्पे इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **पिङ्ग, पैङ्गी कल्प इति** । पिङ्गेति प्रकृतिनिर्देशः । पिङ्गेन पुरातनमुनिना प्रोक्त इत्यर्थे णिनि रूपम् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इत्यध्येतृप्रत्ययान्तत्वनियमस्तु कल्पेषु न सर्वत्र प्रवर्तत इति 'छन्दोब्राह्मणानि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानीति** । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः । **आश्मरथः कल्प इति** । आश्मरथ्येन प्रोक्त इत्यर्थः । **यलोपः इति** । यज्ञवल्काश्मरथशब्दौ कण्वादी । ताभ्यां यञन्ताभ्याम् अणि 'आपत्यस्य च' इति यलोप इत्यर्थः । याज्ञवल्क्याश्मरथ्यावाधुनिकावित्यभिमानः । भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वात् याज्ञवल्क्यादिभ्यो णिनिप्रतिषेध इति तद्विषयता च नेति वचनद्वयमारब्धमित्यास्तां तावत् ।

कठचरकाल्लुक् । **प्रोक्तप्रत्ययस्येति** । प्रकरणलभ्यम् । **कठा इति** । वैशम्पायनान्तेवासित्वलक्षणणिनो लुक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । **चरकाः इति** । चरकेण प्रोक्तमधीयत इत्यर्थः । प्रोक्ताणोऽनेन लुकि अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक् । **कलापिनोऽण्** । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येव । वैशम्पायनशिष्यत्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । **कालापा इति** । कलापिन्शब्दादणि टिलोपे कालापशब्दादध्येतृप्रत्ययस्य छस्य लुगिति भावः । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह—**नान्तस्येति** । **छगलिनो ढिनुक्** । छगलिन्शब्दादुक्तविषये ढिनुक्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । कलाप्यन्तेवासित्वात् प्राप्तस्य णिनेरपवादः । **छागलेयिन इति** । ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । ढिन् शिष्यते । ढस्य एय्, टिलोपः । ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुगिति भावः । **पाराशर्य** । **णिनिः स्यादिति** । उक्तविषये इति शेषः । मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति भावः । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे, शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्ताण्णिनिः स्यादिति यावत् । भिक्षवः संन्यासिनः, तदधिकारिकं सूत्रं भिक्षुसूत्रं व्यासप्रणीतं प्रसिद्धम् । **पाराशर्येणेति** । पराशरशब्दाद्गर्गादित्वात् गोत्रे यञि पाराशर्यः । व्यास इह

(१४६१) **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११॥** 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । (१४६२) **तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥** सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी । (१४६३) **तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥** स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । (१४६४) **उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥** चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः—उरस्तः । (१४६५) **उपज्ञाते । ४।३।११५॥** तेन इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । (१४६६) **कृते ग्रन्थे ।४।३।११६॥** वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । (१४६७) **संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ॥** तेन इत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । (१४६८) **कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥** तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।, (१४६९) **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ ।११९॥** तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

ष्वनन्तरापत्ये गोत्रत्वाभावात्फञ् । तेन प्रोक्ते भिक्षुसूत्रे णिनिः, ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुक् । **पाराशरिण इति ।** जसि रूपम् । **शैलालिन इति ।** शिलालिन्शब्दात् नटसूत्रे प्रोक्ते णिनौ टिलोपे शैलालिन्शब्दादध्येतृप्रत्ययस्याणो लुकि शैलालिन इति जसि रूपमिति भावः । **कर्मन्द ।** कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमित्यर्थे कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमित्यर्थे च तृतीयान्तादिनिः स्यादिति यावत् । प्रत्यये अन्त्य इकार उच्चारणार्थः । कर्मन्दशब्दादिनिः । ततोऽध्येत्रणो लुक् । एवं कृशाश्विनः ।

तेनैकदिक् । सहार्थे तृतीया । एकादिक् अधिकरणात्मिका यस्य तदेकदिक् । तेन सह एकस्यां दिशि विद्यमानमित्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **सौदामनीति ।** अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **तसिश्च ।** 'तेनैकदिक्' इत्यर्थे तृतीयन्तात्तसिश्च स्यादित्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । **स्वरादिपाठादिति ।** 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति प्रकरणे 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तसिलादयः' इति परिगणने तसेः पाठादित्यर्थः । **उरसो यच्च ।** उरसा एकदिगित्यर्थे तृतीयान्तादित्यर्थः । **उपज्ञाते ।** तेनोपज्ञातमित्यर्थे तृतीयान्तात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । उपज्ञातं प्रथमज्ञातम् । **कृते ग्रन्थे।** तेन कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायाम् । तेनेत्येवेति ।** तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां तृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । ग्रन्थे इति नानुवर्तते । तदाह—**अग्रन्थार्थमिति । कुलालादिभ्यो वुञ् ।** तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । **वारुडकमिति ।** वरुडो जातिविशेषः । **क्षुद्राभ्रमर ।** तेन कृते संज्ञायामिति शेषपूरणम् । क्षुद्रा मधुमक्षिकाः ।

---

1 उपदेशं विनाज्ञात मुपज्ञातमिति मनोरमादौ स्पष्टम् ।

(१५००) तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥ उपगोरिदमौपगवम् । 'वहेस्तुरणिट् च' (वा २६१०) । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भत्वं च' (वा २६११) । अग्निमिन्द्धे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । 'समिधामाधाने षेन्यण्' (वा २६१२) । सामिधेन्यो मन्त्रः—सामिधेनी ऋक् । **(१५०१) रथाद्यत्** । ४ । ३ । १२१ ॥ रथ्यं चक्रम् । **(१५०२) पत्र-**

तस्येदम् । इदमित्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणप्रत्ययाः राष्ट्रावारेत्यादिभिर्विशिष्य विहिताः घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं स्युरित्यर्थः । अत्र शेषे इत्यनुवृत्तम् । ततश्च अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तार्थेभ्योऽन्येषां शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं लभ्यते । अपत्यादीनां तु न केनापि रूपेण इदंशब्दार्थत्वमिति 'तस्यापत्यम्' इत्यत्रोक्तम् । **वहेस्तुरणिट् चेति** । वार्तिकमिदम् । तुरिति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । वहधातोर्विहितः यः तृप्रत्ययः तस्मादण् स्यात् तृप्रत्ययस्य इडागमश्च । तत्र अण् पूर्वेण सिद्धः इड्विध्यर्थमनूद्यते । **संवोढुः स्वमिति** विग्रहदर्शनम् । वहेस्तृच् , तृन् वा । वहेरनुदात्तत्वात् 'एकाच उपदेशे' इति नेट् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्त्वम् । **सांवहित्रमिति** । ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिक एव विग्रहवाक्ये पूर्वमिट् । ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादि । **अग्नीधः शरणे रण् भत्वं चेति** । वार्तिकमिदम् । शरणमित्यर्थे अग्नीच्छब्दात् षष्ठ्यन्ताद्रण्, तस्मिन्परे भत्वं च वक्तव्यमित्यर्थः । शरणं गृहम् । **अग्निमिन्द्धे अग्नीदिति** । ऋत्विग्विशेषोऽयम् । इन्धेः क्विप् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । **आग्नीध्रमिति** । सोमे महावेदेरुत्तरार्धे पश्चाराल्निचतुरश्रस्थानविशेषसंज्ञेयम् । भत्वान्न जश्त्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयं शब्दः । तैत्तिरीये एतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रमित्यादावाद्युदात्तत्वं तु 'आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः' इति स्वार्थिके अञि बोध्यम् । नन्वेवम् 'आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयेत्' इत्यादौ कथमृत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दः । तत्राह—**तात्स्थ्यादिति** । आग्नीध्राख्यदेशस्थत्वात् ऋत्विग्विशेषे आग्नीध्रशब्दो गौण इति भावः । **समिधामिति** । आधीयते अनेनेत्याधानो मन्त्रः । आधानो मन्त्र इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात् समिच्छब्दात् षेन्यण्प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । षत्वं ङीषर्थमित्याह—**सामिधेनी ऋगिति** । सामिधेन्यशब्दात् ङीष् 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः ।

---

१ द्वयोरथयोरङ्गं द्विरथं 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिना 'रथाद्यत्' इति यत्, तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । यस्तु द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः । तद्वहतीति यत् प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुक् । तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणाज्ज्ञापकादेव 'रथाद्यत्' इति यतः अजादित्वाभावेऽपि पूर्वोक्ते द्विरथमित्यादौ द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् इति मनोरमादौ स्पष्टम् ।

पूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् । (१५०३) पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥ अञ् । 'पत्राद्वाह्ये' (वा २६०८) । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् । (१५०४) हलसीराट्ठक् ४ । ३ । १२४॥ हालिकम् । सैरिकम् । (१५०५) द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ४ । ३ । १२५॥ काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । 'वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' (वा २६१४) । दैवासुरम् । (१५०६) गोत्रचरणाद्वुञ् । ४ । ३ ।१२६॥ औपगवकम् । 'चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्' (वा २६१३) । काठकम् । (१५०७) सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् । ४ । ३ । १२७ ॥ 'घोषग्रहणमपि

रथाद्यत् । 'तस्येदम्' इत्येव । रथ्यं चक्रमिति । 'रथाद्रथाङ्गे' इति वचनाच्चक्रमिति विशेष्यम् । पत्रपूर्वादञ् । रथादित्येव । पत्रं वाहनमिति । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इति कोशः । पत्राध्वर्युपरिषदश्च । अञिति । शेषपूरणम् । पत्त्रादिति । पत्राद्वाह्य एवेति वक्तव्यमित्यर्थः । आश्वमिति । पत्रेत्यर्थग्रहणमिति भावः । आध्वर्यवं पारिषदमिति । अध्वर्योरिदं, परिषद इदमिति विग्रहः । हलसीराट्ठक् । तस्येदमित्येव । हालिकम् । सैरिकमिति । हलस्येदं, सीरस्येदमिति विग्रहः । द्वन्द्वाद्वुन् । वैरे मैथुनिकायां च इदन्त्वेन विवक्षिते द्वन्द्वात् षष्ठ्यन्तात् वुन् स्यादित्यर्थः । काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । वुनि स्त्रीत्वं लोकात् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्विवाह इत्यर्थः । वुन स्त्रीत्वं लोकात् । मिथुनं दम्पती । तस्य कर्म मैथुनिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । स्त्रीत्वं लोकात् । वैरे देवासुरेति । वार्तिकमिदम् । दैवासुरमिति । देवासुरयोर्वैरमित्यर्थः । वुनभावे अण् । मैथुनिकायां तु देवासुरिकेत्येव । 'द्वन्द्वे देवासुर' इति त्वपपाठः, अत्र भाष्ये वैर इत्येव वार्तिकपाठात् । 'शिशुक्रन्द' इति सूत्रभाष्ये तु 'द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः' इति पठितम्, दैवासुरम् राक्षोऽसुरमित्युदाहृतं च । देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः । गोत्रचरणाद्वुञ् । गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्तादिदमित्यर्थे वुञित्यर्थः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रमित्यभिप्रेत्योदाहरति— औपगवकमिति । औपगवस्येदमित्यर्थः । वस्तुतस्तु औपगवः प्रवरसूत्रेषु न दृष्टः । ग्लौचुकायनकमिति वृत्त्यादौ उदाहृतम् । चरणादिति । चरणाद्यो वुञ् विहितः सः धर्मे आम्नाये च वाच्ये भवति नान्यत्रेत्यर्थः । काठकमिति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, तेषां धर्मः आम्नायो वेत्यर्थः आम्नायो वेदाभ्यासः ।

सङ्घाङ्क । अञन्तात्, यञन्तात्, इञन्ताच्च सङ्घे अङ्के लक्षणे च इदन्त्वेन विवक्षिते अणित्यर्थः । छस्यापवादः । घोषेति । 'सङ्घाङ्कलक्षणघोषेषु' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थाश्चत्वार इति न यथासंख्यम् । गार्ग इति । सङ्घः अङ्को घोषो वेति शेषः । गार्गमिति । लक्षणमिति

कर्तव्यम्' (वा २६१५)। अञ्। बैदः। सङ्घोऽङ्को घोषो वा बैदं लक्षणम्। यञ्, गार्गः—गार्गम्। इञ् दाक्षः—दाक्षम्। परम्परासम्बन्धोऽङ्कः। साक्षात्तु लक्षणम्। (१५०८) शाकलाद्वा। ४। ३। १२८॥ अणवोक्तेऽर्थे। पक्षे चरणत्वाद्वुञ्। शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः—शाकलकः। लक्षणे क्लीबता। (१५०९) छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४। ३। १२९॥ छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम्। 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' (वा २६१३) इत्युक्तम्। तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। (१५१०) न दण्डमाणवान्तेवासिषु। ४। ३। १३०॥ दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु शिष्येषु च वुञ्न स्यात्। दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा। (१५११) रैवतिकादिभ्यश्छः। ४। ३। १३१॥ तस्येदमित्यर्थे। वुञोऽपवादः। रैवतिकीयम्। बैजवापीयम्। (१५१२) कौपिञ्जलहास्तिपदादण्[1]। ४। ३। १३२॥

शेषः। एवं दाक्षो, दाक्षमित्यत्रापि। नन्वङ्कलक्षणशब्दयोः पर्यायत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—परम्परेति। यथा गवादिनिष्ठस्तप्तमुद्राविशेषः अङ्कः। तस्य हि गोद्वारा स्वामिसम्बन्धः। साक्षादिति। विद्याविशेषस्तु देवदत्ते साक्षाद्विद्यमानत्वात्तस्य लक्षणमित्यर्थः। बैदी विद्या। 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः। शाकलाद्वा। शकलेनेति। शकलशब्दात्प्रोक्ताणन्तादध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाकलशब्दात् 'गोत्रचरणात्' इति धर्माम्नाययोर्वुञोऽपवादः अण्। तदभावे वुञ्। छन्दोगौक्थिक। संघादयो निवृत्ताः छन्दोगादीनां चरणत्वात्। धर्माम्नाययोरिति संबध्यते। छन्दोग, औक्थिक, याज्ञिक, बह्वृच, नट एभ्यो धर्मे आम्नाये च इदंत्वेन विवक्षिते ञ्यः स्यादित्यर्थः। ननु नटस्य अचरणत्वात्तत्र धर्माम्नाययोः कथमन्वय इत्याशङ्क्ते—चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तमिति। यद्यपीति शेषः। परिहरति—तत्साहचर्यादिति। तथापि छन्दोगादिसाहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव प्रत्यय इत्यर्थः। न दण्ड। दण्डमाणवाश्च अन्तेवासिनश्च तेष्विति द्वन्द्वः। दाक्षा इति। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः, तस्येमे दण्डमाणवाः शिष्या वेत्यर्थे गोत्रत्वलक्षणो वुञ् न भवति, किन्त्वौत्सर्गिकोऽणेव।

रैवतिकादिभ्यश्छः। तस्येदमित्यर्थे इति। शेषपूरणम्। वुञ इति। गोत्रत्वलक्षणवुञोऽपवाद इत्यर्थः। रैवतिकीयमिति। रेवत्या अपत्यं रैवतिकः। रेवत्यादिभ्यष्ठक्। रैवतिकस्येदमिति विग्रहः। बैजवापीयमिति। बीजवापस्यापत्यं बैजवापिः, तस्येदमिति विग्रहः। कौपिञ्जलहास्तिपदादण्। कुपिञ्जलस्यापत्यमित्यनन्तरं 'इत्यर्थे' इति शेषः। इहेति। अस्मिन् वार्तिके कौपिञ्जलेति निर्देशात् अत इञं बाधित्वा अणित्यर्थः। तदन्तादिति। अणन्तात् 'तस्येदम्'

1 एतदादि सूत्रद्वयं वार्तिकरूपं सदपि सूत्रे कैश्चित्प्रक्षिप्तम्।

(वा २६१८) । कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः, तस्यायं हास्तिपदः (१५१३) आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥ अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् । २६ ।

(१५१४) तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥ 'अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः' (वा ४१८५) । अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः । (१५१५) अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥ चाद्विकारे ।

इत्यर्थे अनेन वार्तिकेन पुनरणित्यर्थः । **हस्तिपादस्येति** । हस्तिन इव पादौ अस्येति विग्रहः, 'पादस्य लोप '.इति न भवति अहस्त्यादिभ्य इति प्रतिषेधात् । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः । अत इञं बाधित्वा अत एव निपातनादण् पद्भावश्च हास्तिपदस्यायमित्यर्थे अनेन अणिति भावः । गोत्रवुञोऽपवादः । **आथर्वणिकस्येकलोपश्च** । इदं सूत्रमिति कैयटः । वार्तिकमित्यन्ये । **अण् स्यादिति** । आथर्वणिकशब्दात्तस्येदमित्यर्थे अण् स्यात् । प्रकृतेरिकस्य लोपश्चेत्यर्थः । **आथर्वणिकस्येति** । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वेत्युपचर्यते, तमधीते आथर्वणिकः । वसन्तादित्वाट्ठक् । आथर्वणिकस्यायमित्यर्थे अनेन अणि, इको लोपे 'दाण्डिनायन' इति टिलोपाभावे, आथर्वण इति रूपमित्यर्थः । **धर्म आम्नायो वेति** । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इत्युक्तेरिति भावः । ननु तस्येदमित्येव सिद्धे अणिवधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**चरणाद्वुञोऽपवाद इति** । आथर्वणिकशब्दस्य अथर्वणवेदाध्येतृवाचित्वादिति भावः । इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ विकारार्थप्रत्यया निरूप्यन्ते । **तस्य विकारः** । विक्रियते इति विकारः, कर्मणि घञ् । प्रकृतेरवस्थान्तरात्मिकां विक्रियां प्राप्त इत्यर्थः । विकार इत्यर्थे षष्ठ्यन्तादणादयः साधारणा वक्ष्यमाणाश्च वैशेषिका यथाविहितं स्युरित्यर्थः । **अश्मनो विकार इति** । विकारार्थकप्रत्यये परे अश्मन्शब्दस्य टिलोपो वक्तव्य इत्यर्थः । अनिति प्रकृतिभावापवादः । **आश्म इति** । अणि टिलोपे रूपम् । एवं चर्मणो विकारः चार्मः कोशः । 'चर्मणः कोशे' इत्युपसंख्यानाट्टिलोपः । **भास्मन इति** । भस्मनो विकार इत्यर्थः । अणि अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **मार्त्तिक इति** । मृत्तिकाया विकार इत्यर्थः । अत्र 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्च' इत्यादिवक्ष्यमाणापवादविषयभि-

मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं काण्डं भस्म वा। पैप्पलम्। (१५१६) **बिल्वादिभ्योऽण्। ४। ३। १३६॥** बैल्वम्। (१५१७) **कोपधाच्च। ४। ३। १३७॥** अण्। अञोऽपवादः। तर्कु, तार्कवम्। तैत्तिडीकम्। (१५१८) **त्रपुजतुनोः षुक्। ४। ३। १३८॥** आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयोः षुगागमश्च। त्रापुषम्। जातुषम्। (१५१९) **ओरञ्। ४। ३। १३९॥** दैवदारवम्। भाद्दारवम्। (१५२०) **अनुदात्तादेश्च। ४। ३। १४०॥** दाधित्थम्। कापित्थम्। (१५२१) **पलाशादिभ्यो वा। ४। ३। १४१॥** पालाशम्। खादिरम्।

त्रमुदाहरणम्। तत्र अश्मन्, भस्मन्, चर्मन् इति त्रयं मनिन्प्रत्ययान्तं नित्स्वरेणाद्युदात्तम्। मृत्तिकाशब्दोऽपि 'मृदस्तिकन्' इति तिकन्नन्तः। नित्स्वरेणाद्युदात्तः। **अवयवे च प्राण्योषधि।** प्राणिवाचिनः ओषधिवाचिनो वृक्षवाचिनश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः अवयवे विकारे च अणादयः साधारणा उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः यथाविहितं स्युः। अन्येभ्यस्तु विकारमात्र इत्यर्थः। प्राणिन उदाहरति—**मायूर इति।** 'लघावन्ते' इति मयूरशब्दो मध्योदात्तः। ततः 'प्राणिरजतादिभ्यः' इत्यञ्। ओषधेरुदाहरति—**मौर्वमिति।** मूर्वा ओषधिविशेषः। तस्या अवयवो विकारो वेत्यर्थः। औत्सर्गिकोऽण्। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् तु वक्ष्यमाणो न भवति, 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वात्। वृक्षस्योदाहरति—**पैप्पलमिति।** पिप्पलः अश्वत्थः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः। 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः पिप्पलशब्दः। 'अनुदात्तादेश्च' इति वक्ष्यमाणाञोऽभावे औत्सर्गिकोऽण्।

बिल्वादिभ्योऽण्। एषु प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे अण् स्यादित्यर्थः। **बैल्वमिति।** बिल्वस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः। बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुक, कार्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कटीर इति बिल्वादयः। तत्र गवेधुकस्य 'कोपधाच्च' इत्यणि सिद्धे मयटो बाधनार्थमिह पाठः। इतरेषां तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो बाधनार्थमिति कौस्तुभे विस्तरः। **कोपधाच्च।** अणिति शेषः। तत्र प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे एव। **तर्कु तार्कवमिति।** तर्कु इति प्रकृतिनिर्देशः। तर्कुर्नाम वृक्षविशेषः, तस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः। 'ओरञ्' इत्यस्यापवादः अण्। तित्तिडीकशब्दो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तः। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः अण्। **त्रपुजतुनोः षुक्। त्रापुषम्। जातुषमिति।** त्रपुणो जतुनश्च विकार इत्यर्थः। **ओरञ्।** उवर्णादञ् स्यादित्यर्थः। प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः अवयवे विकारे च, इतरेभ्यस्तु विकारे। **दैवदारवम्। भाद्दारवमिति।** देवदारोर्भद्रदारोश्चावयवो विकारो वेत्यर्थः। 'पीतद्र्वर्थानाम्' इत्याद्युदात्तावेतौ। ततश्च 'अनुदात्तादेश्च' इत्यनेन गतार्थता न। **अनुदात्ता-**

कारीरम्। (१५२२) शम्याः ष्लञ्। ४। ३। १४२॥ शामीलं भस्म। षित्वा-न्ङीष्। शामीली स्रुक्। (१५२३) मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४। ३। १४३॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः। अश्ममयम्–आश्मनम्। 'अभक्ष्य—' इत्यादि किम्। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनम्। (१५२४) नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। ४। ३। १४४॥ आम्रमयम्। शरमयम्। 'एकाचो नित्यम्' (५०५२)। त्वङ्मयम्। वाङ्मयम्। कथं तर्हि 'आप्यम् अम्मयम्' इति, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण्यन्तात्स्वार्थे ष्यञ्। (१५२५) गोश्च पुरीषे ४। ३। १४५॥ गोः पुरीषं गोमयम्। (१५२६) पिष्टाच्च।४।३।१४६॥ मयट् स्याद्विकारे। पिष्टमयम् भस्म। कथं पैष्टी सुरेति। सामान्यविवक्षायां 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यण्। (१५२७) संज्ञायां कन्। ४। ३। १४७॥

देश्च। विकारे अञिति शेषः। 'अवयवे च' इति सूत्रमप्यत्र संबध्यते। दाधित्थमिति। दधित्थस्यावयवो विकारो वेत्यर्थः। एवं कापित्थम्। 'कपित्थे तु दधित्थग्राहिमन्मथाः' इत्यमरः। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तावेतौ। पलाशादिभ्यो वा। अञिति शेषः। अवयवे चेत्येव। पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् नित्यं प्राप्ते इतरेषाम् अप्राप्ते विकल्पोऽयम्।

शम्याः ष्लञ्। शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः। तस्मात्षष्ठ्यन्तादवयवे विकारे ष्लञ् स्यादित्यर्थः। षकारलकारावितौ। 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः। शामीलं भस्मेति। शम्या विकार इत्यर्थः। शामीली स्रुगिति। शम्या विकार इत्यर्थः। वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः स्रुचः प्रसिद्धाः। अवयवे तु शामीली शाखा। मयड्वैतयोः। अधिकारादेव विकारावयवयोरिति सिद्धेरेतयोरिति वचनम् उक्तवक्ष्यमाणापवादविषयेष्वपि पक्षे मयडर्थम् इति भाष्ये स्पष्टम्। तेन बिल्वमयं बैल्वमित्यादि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य आह—प्रकृतिमात्रादिति। सर्वस्याः प्रकृतेरित्यर्थः। अश्ममयमिति। मयटि अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वम्, नलोपः। आश्मनमिति। कल्माषांघ्रिर्नाम कश्चिद्राजा तत्पत्न्यां वसिष्ठेनोत्पादितः अश्मकः इति। अश्मन्शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययः, तदभावे अश्मेत्यपि नाम, तस्य विकारो अवयवो वेत्यर्थः। 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। नच विकारार्थकत्वे 'अश्मनो विकारे' इति टिलोपः शङ्क्यः। तत्र पाषाणवाचकत्वेन प्रसिद्धस्याश्मन्शब्दस्यैव ग्रहणादिति भावः। नित्यं वृद्धशर। मयडिति शेषः। उक्तविकल्पस्यापवादः। एकाचो नित्यमिति। नित्यमिति योगविभागलब्धमिदम्। अण्णन्तादिति। अपामिदमापम् 'तस्येदम्' इत्यण्। ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि आप्यमिति रूपमित्यर्थः। गोश्च पुरीषे। नित्यं मयडि-

'पिष्टात्' इत्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' । (१५२८) **व्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ॥** मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् । (१५२९) **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥** तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः। (१५३०) **तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५२ ॥** अञ्मयटोरपवादः । 'तालाद्धनुषि' (ग सू १६४) तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । (१५३१) **जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ॥** अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । (१५३२) **प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥** शौकम् । बाकम् । राजतम् । (१५३३) **ञितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ॥** ञितो विकारावयवप्रत्ययः तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् ।

त्यनुवर्तते । **गोमयमिति** । यद्यपि पुरीषं न गोर्विकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्येदमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः । **पिष्टाच्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**मयट् स्याद्विकारे इति** । **संज्ञायां कन्** । **विकारविशेष इति** । अपूप इत्यर्थः । तदाह—**पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यादिति** । अमरकोशोऽयम् । पुरोडाशस्तु न पिष्टकः, तस्यापूपत्वात् । ' अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं करोति ' इति श्रुतेः । **व्रीहेः पुरोडाशे** । पुरोडाशात्मके विकारे नित्यं मयट् स्यादित्यर्थः । तर्हि बिल्वादिगणे पाठः किमर्थमित्यत आह—**व्रैहमन्यदिति** । **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्** । नित्यं मयडिति शेषः । **यावक इति** । यवशब्दाद्विकारे अण् । ततः ' यावादिभ्य ' इति स्वार्थे कन् ।

तालादिभ्योऽण् । **तालाद्धनुषीति** । गणसूत्रमिदम् । **तालं धनुरिति** । 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः । **ऐन्द्रायुधमिति** । 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः, समासस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । **जातरूपेभ्यः** । **अणिति** । शेषपूरणम् । जातरूपं सुवर्णं, तद्वाचिभ्योऽण् स्यात्परिमाणे विकारे गम्ये इत्यर्थः । ननु जातरूपशब्दस्यैव कुतो न ग्रहणमित्यत आह—**बहुवचनादिति** । **हाटक इत्यादि** । हाटकस्य तपनीयस्य सुवर्णस्य वा निष्कपरिमाणको विकार इत्यर्थः । **तापनीय इति** । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयटोऽपवादः । इतरत्र तु 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽपवादः । 'गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः । ते षोडशाक्षः' इत्यमरः । 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे' इति च । **प्राणिरजतादिभ्योऽञ्** । **शौकम् बाकमिति** । शुकस्य बकस्य वा अवयवो विकारो वेत्यर्थः । 'प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो न प्राप्तिः । **राजतमिति** । अनुदात्तादित्वादञि सिद्धे मयड्बाधनार्थमञ्विधिः । **ञितश्च तत्प्रत्ययात्** । तयो विकारावयवयोः प्रत्ययः तत्प्रत्ययः । तदाह—**ञिद्य इति** । **तयोरेवेति** । विकारावयवयोरेवेत्यर्थः ।

दाधित्थस्य दाधित्थम्। कापित्थम्। ञितः किम्। बैल्वमयम्। (१५३४) **क्रीतवत्परिमाणात्** । ४ । ३ । १५६ ॥ 'प्राग्वहतेष्ठक्' (सू १५४८) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकम्। एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः। (१५३५) **उष्ट्राद्वुञ्** । ४ । ३ । १५७ ॥ प्राण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः। (१५३६) **उमोर्णयोर्वा** । ४ । ३ । १५८ ॥ औमकम्—औमम्। और्णकम्—और्णम्। वुञभावे यथाक्रममणञौ। (१५३७) **एण्या ढञ्** । ४ । ३ । १५९ ॥ ऐणेयम्। एणस्य तु ऐणम्। (१५३८) **गोपयसोर्यत्** । ४ । ३ । १६० ॥ गव्यम्। पयस्यम्। (१५३९) **द्रोश्च** । ४ । ३ । १६१ ॥ द्रुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्। (१५४०) **माने वयः** । ४ । ३ ।

शामीलस्येति । शम्या विकारः अवयवो वा शामीलम्। 'शम्याः ष्लञ्'। शामीलस्य विकारः अवयवो वेत्यर्थे अञि शामीलमिति भवतीत्यर्थः। 'नित्यं वृद्ध' इति मयटोऽपवादः। **दाधित्थमिति** । दधित्थस्य विकारोऽवयवो वा दाधित्थम्। अनुदात्तादित्वादञ्। दाधित्थस्य विकारो दाधित्थम्, मयडपवादोऽञ्। **बैल्वमयमिति** । 'बिल्वादिभ्योऽण्' इति बिल्वशब्दादणि बैल्वः, तस्य विकार इत्यर्थे मयडेव, न त्वञ्। अणो ञित्त्वाभावादिति भावः। भाष्ये तु 'विकारावयवप्रत्ययान्तात् पुनस्तत्प्रत्यया अनभिधानात् न' इत्याश्रित्य सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्।

क्रीतवत्परिमाणात् । **उपाधिनेति** । प्रकृत्यादिविशेषणेनेत्यर्थः। **नैष्किक इति** । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति क्रीते ठक्। **शत्यः शतिक इति** । 'शताच्च ठन्यतौ' इति क्रीते ठन्यतौ। **उष्ट्राद्वुञ्** । **प्राण्यञ इति** । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः। **उमोर्णयोर्वा** । वुञिति शेषः। **औमकमिति** । उमा सस्यविशेषः। 'उमा स्यादतसी क्षुमा' इत्यमरः। उमाया विकारोऽवयवो वेत्यर्थः। **औममिति** । 'तृणधान्यानां च' इत्युमाशब्द आद्युदात्तः ततो वुञभावे 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञभावादौत्सर्गिकोऽण्। ऊर्णाशब्दस्तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। ततो वुञभावे अनुदात्तादित्वादञित्यर्थः। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात्' इत्यमरः। 'स्थूणोर्णे नपुंसके च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम्। **एण्या ढञ्** । एण्या अवयवो विकारो वा ऐणेयम्। ढस्य एयादेशः। 'यस्येति च' इति ईकारलोपः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—**एणस्य त्विति** । **गोपयसोर्यत्** । **गव्यमिति** । गोविकारोऽवयवो वेत्यर्थः। 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। **पयस्यमिति** । पयसो विकार इत्यर्थः। 'सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत्' इत्येव सिद्धे यद्विधानं 'मयड्वैतयोः' इति पाक्षिकमयटो बाधनार्थम्। **द्रोश्च** । यदिति शेषः। 'एकाचो नित्यम्' इति मयटः 'ओरञ्' इत्यस्य चापवादः। **माने वयः** । **द्रोर्वयेति** । माने विकारे

१६२॥ द्रोः इत्येव । द्रुवयम् । 'यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः । **(१५४१) फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ॥** विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले । आमलक्याः फलमामलकम् । **(१५४२) प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥** विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् । **(१५४३) न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥** अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् । **(१५४४) जम्ब्वा वा । ४ । ३ । १६५ ॥** जम्बूशब्दात्फलेऽण्वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्, तस्य लुक्, जम्बु । **(१५४५) लुप् च । ४ । ३ । १६६ ॥** जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् । 'लुपि युक्तवत्–' (सू १२९४) जम्ब्वाः फलं जम्बूः । 'फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्' (वा २९४९) । व्रीहयः । मुद्गाः । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा२९५०) मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालवानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक् । अशो-

---

गम्ये द्रुशब्दाद्वयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **फले लुक्** । **आमलकमिति** फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च । तस्मिन्मयटो लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक् ।

प्लक्षादिभ्योऽण् । विकारे अवयवे चेति शेषः । तत्र शिम्बकर्कन्धूशब्दयोरुवर्णान्तत्वादञि प्राप्ते प्लक्षन्यग्रोधादीनाम् अनुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अणिवधिः । नन्वस्य फले अणो लुक् कुतो नेत्यत आह—**विधानेति** । **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** । 'न य्वाभ्याम्' इत्युत्तरसूत्रमिदम् । **अस्येति** । केवलस्य न्यग्रोधस्येत्यर्थः । केवलत्वं पदान्तरविहीनत्वम् । न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे यद्यपि 'न य्वाभ्याम्' इत्येव सिद्धम्, यकारस्य पदान्तत्वात् । तथापि केवलस्यैव इति नियमार्थं सूत्रम् । अव्युत्पत्तिपक्षे तु यकारस्य अपदान्तत्वात् विध्यर्थमेव । केवलस्य किम् । न्याग्रोधमूलाः शालयः । **जम्ब्वा वा** । **जम्बिवति** । जम्ब्वाः फलमित्यर्थः । अणो लुकि विशेष्यानुसारेण नपुंसकत्वात् ह्रस्व इति भावः । **लुप् च** । लुकैव सिद्धे लुब्विधेः फलमाह—**लुपि युक्तवदिति** । **जम्बूरिति** । जम्ब्वाः फलमित्यर्थः । फलप्रत्ययस्य लुपि युक्तवत्त्वेन विशेष्यलिङ्गवचने बाधित्वा स्त्रीत्वमेकवचनं चेत्यर्थः । तथाच जम्ब्वाः फलान्यपि जम्बूरेव । **फलपाकेति** । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ओषधयः, तद्वाचिभ्यः परस्य फलप्रत्ययस्य लुप उपसंख्यानमित्यर्थः । 'फले लुक्' इत्यस्यापवादः । **व्रीहय इति** । व्रीह्याख्यानामोषधीनां फलानीत्यर्थः । एवं मुद्गाः । बिल्वाद्यणो लुप् । युक्तवद्भावात्पुंस्त्वम्, नतु विशेष्यनिघ्नत्वम् । **पुष्पमूलेषु बहुलमिति** । वार्तिकमिदम् । विकारावयवप्रत्ययस्य लुप् स्यादिति शेषः । **पुष्पं मल्लिकेति** । 'अथ द्वितीयं प्रागीषात्' इत्यनुवृत्तौ 'मादीनां च' इति फिट्सूत्रेण मध्योदात्तो मल्लिकाशब्दः । ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यणो लुप् । युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम् । **जातीति** । 'लघावन्ते' इत्यन्तोदात्तो

कम्। करवीरम्। (१५४६) हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात्। हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः। (१५४७) कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च। ४ । ३ । १६८ ॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयम्। तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम्। ३०।

(१५४८) प्राग्वहतेष्ठक्। ४ ।४ । १ ॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्' (वा २६५१) मा शब्दं कार्षीः

जातिशब्दः। ततः 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञोऽनेन लुप्। युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। विद्गारीति। जातिङीषन्तमिदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम्। अनुदात्तादित्वादञि तस्य लुप्, युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वम्। पाटलानीति। बिल्वादित्वादण्। एवं साल्वानि। ननु अशोकस्य पुष्पम् अशोकं, करवीरस्य पुष्पं करवीरम्, इत्यत्रापि 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुपि युक्तवत्त्वात् पुंस्त्वे अशोकः पुष्पं करवीरः पुष्पमिति स्यादित्यत आह—बहुलग्रहणात् क्वचिल्लुगिति। तथाच युक्तवत्त्वस्याप्रवृत्तेः विशेष्यनिघ्नत्वमेवेति भावः।

हरीतक्यादिभ्यश्च। हरीतक्यादीनामिति। वार्तिकमिदम्। एषां प्रकृतिलिङ्गमेव लुप्तप्रत्ययार्थे अतिदिश्यते, नतु प्रकृतिवचनमपीत्यर्थः। हरीतक्य इति। जातिङीषन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हरीतकीशब्दः। ततोऽनुदात्तादित्वादञि तस्य 'फले लुक्' इति लुकि प्राप्ते लुपि युक्तवत्त्वात्स्त्रीत्वे विशेष्यानुरोधाद्बहुवचनम्। कंसीयपरशव्य। अत्र यञञोर्न लुक्, विधिवैयर्थ्यात्। नापि प्रकृत्योः, प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वात्। अतः परिशेषात् प्रकृत्येकदेशयोः छयतोरिति लभ्यते। तदाह—छयतोरिति। कंसीयमिति। कंसो नाम धातुर्लोहविशेषः। तस्मै हितमिति छः। कांस्यमिति। कंसीयशब्दात् यञि छस्य लुकि आदिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। परशव्यमिति। 'तस्मै हितम्' इत्यधिकारे 'उगवादिभ्यो यत्' इति यति ओर्गुणे 'वान्तो यि' इत्यवादेशः। पारशव इति। परशव्यशब्दादञि यतो लुकि ओर्गुणे पारशवः। 'हलस्तद्धितस्य' इति तु न, ईतीत्यनुवृत्तेः। अनापत्यत्वात् 'आपत्यस्य च' इत्यपि लोपो न प्रसज्यत इति भावः।

इति तद्धिते चतुर्थस्य तृतीयपादे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम्।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते-प्राग्वहतेष्ठक्। वहतीत्येकदेशेन 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति सूत्रं परामृश्यते इत्यभिप्रेत्याह—तद्वह-

---

१ 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति पूर्वमुक्तम् १-२-५२ सूत्रे।

इति य आह स माशब्दिकः । (१५४६) स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ ऐज्न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' (वा २९५२) । प्रभूतमाह । प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः' (वा २९५३) । 'सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः[1] । सौखशायनिकः । आनुशतिकादिः । 'गच्छतौ परदारादिभ्यः'

तीत्यत इति । तदाहेति । इतिशब्दो व्युत्क्रमेण तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । तदित्याहेत्यर्थे माशब्दस्वागतइत्यादिशब्देभ्यः ठक उपसंख्यानमित्यन्वयः । तदित्यनेन वाक्यार्थो विवक्षितः । इतिशब्दस्तस्य वाक्यार्थस्य कर्मत्वं गमयति । 'मा शब्दं कार्षीः' इत्याहेत्याद्यर्थे तद्वाक्यावयवात् 'माशब्द' इत्यादिशब्दात् ठगिति यावत् । मा शब्दं कार्षीः इति य आह स माशब्दिक इति । शब्दं मा कार्षीरित्यन्वयः । 'माङि लुङ्' इति लोडर्थे लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमनिषेधः । शब्दं न कुरु इत्यर्थः । अत्र आहेति ब्रूञ्धात्वर्थव्यक्तवचनक्रियां प्रति मा शब्दं कार्षीरिति वाक्यार्थः कर्म । तद्वाक्यैकदेशः माशब्देति समुदायः । तस्मान्निर्विभक्तिकादयं प्रत्ययः । न हि माशब्देति समुदायाद्विभक्तिरस्ति । एवंच माशब्देति समुदायाट्ठकि माशब्दिक इति रूपम् । 'मा शब्दः कारि' इति पाठे तु कारीति कर्मणि लुङ् । शब्दो न कार्य इत्यर्थः । नच तदाहेत्यर्थे माशब्दादिभ्यः ठगिति यथाश्रुतम् अभ्युपगम्य माशब्दमाहेत्याद्यर्थे माशब्देत्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्येव कुतो न व्याख्यायत इति वाच्यम्, एवं सति 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इत्युत्तरवार्तिकारम्भवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । स्वागतादिगणे स्वागत, स्वध्वर इति पठितम्, तत्र विशेषमाह—स्वागतादीनां च । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्रकरणे 'कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । ऐज्न स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति प्राप्तः ऐज् न स्यादित्यर्थः । स्वाध्वरिक इति । स्वध्वर इत्याहेत्यर्थः ।

अथ स्वागतादिगणशेषमुदाहरति—स्वङ्गस्येति । व्याङ्गिरिति । व्यङ्गस्यापत्यमिति विग्रहः । व्यडस्येति । न विद्यते डो यस्य सः अडः विगतः अडः व्यडः । स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' द्वारादित्वादैच् प्राप्तो निषिध्यते । आहाविति । आहेति पदैकदेशादिकारस्य उच्चारणार्थो निर्देशः तदिति पूर्ववार्तिकादनुवर्तते । आहेत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः प्रभूतादिभ्यष्ठग्वाच्य इत्यर्थः ।

---

१ सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः । रघुवंशे स. ६–६१ ।

(वा २६५४)। पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। (१५५०) **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्**। ४। ४। २॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्। (१५५१) **संस्कृतम्**।४। ४। ३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्। (१५५२) **कुलत्थकोपधादण्** ४। ४। ४॥ ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैन्तिणीकम्[1]। (१५५३) **तरति**। ४। ४। ५॥ उडुपेन तरति औडुपिकः। (१५५४) **गोपुच्छाट्ठञ्**। ४। ४। ६॥ गौपुच्छिकः। (१५५५) **नौद्व्यचष्ठन्**।४।४।७॥ नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री। (१५५६) **चरति**।४।४।८॥ तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना भक्षयति दाधिकः। (१५५७) **आकर्षात्ष्ठल्**। ४। ४। ६॥ आकर्षो निकषोपलः। आकषात् इति पाठान्तरम्। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वान्ङीप् आकर्षिकी। (१५५८) **पर्पादिभ्यः ष्ठन्**। ४। ४। १०॥ पर्पेण चरति पर्पिकः

पार्यास्तिक इति। पर्याप्तमाहेत्यर्थः। **पृच्छताविति**। तदित्यनुवर्तते। पृच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नातादिभ्यः ठगवाच्य इत्यर्थः। **सौखशायनिक इति**। सुखशयनं पृच्छतीत्यर्थः। **अनुशतिकादिरिति**। सुखशयनशब्द इति शेषः। ततश्च ' अनुशतिकादीनां च ' इति पूर्वोत्तरपदयोरादिवृद्धिरिति भावः। **गच्छताविति**। तदित्यनुवर्तते। गच्छतीत्यर्थे परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः। **पारदारिक इति**। परदारान्गच्छतीत्यर्थः। **गौरुतल्पिक इति**। गुरुतल्पं गच्छतीत्यर्थः। गुरुतल्पो गुरुस्त्री। **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्**।तेन दीव्यति, तेन खनति, तेन जयति, तेन जितम् इति विग्रहेषु तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। अभ्रिः कुद्दालः। देवदत्तेन जितमित्यत्र तु न ठक्। करणतृतीयान्तादेव तद्विधेः। **संस्कृतम्**। तेनेत्येव। संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः।। ' संस्कृतं भक्षाः ' इत्यत्र तु सप्तम्यन्तादणादिविधिः। **मारीचिकमिति**। मरीचिभिः संस्कृतमित्यर्थः। **कुलत्थकोपधादण्**। संस्कृतमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **तैन्तिणीकमिति**। तिन्तिणीकेन संस्कृतमित्यर्थः। **तरति**। तरतीत्यर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः। **गोपुच्छाट्ठञ्**। तरतीत्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **नौद्व्यचष्ठन्**। ठनिति च्छेदः। ष्टुत्वकृतः सस्य षकारः। तरतीत्यर्थे नौशब्दात् द्व्यचश्च तृतीयान्तात् ठनित्यर्थः। **नाविक इति**। नावा तरतीत्यर्थः। **घटिक इति**। घटेन तरतीत्यर्थः। **बाहुका स्त्रीति**। उकः परत्वात् ठस्य कः। अदन्ताट्टाप्।

चरति। **गच्छति भक्षयतीति**। ' चर गतिभक्षणयोः ' इति चरधातारर्थद्वये वृत्तेरिति भावः। **हास्तिक इति**। ठनि इके ' नस्तद्धिते ' इति टि-

---

1 तैत्तिडीकमिति पाठान्तरम्।

पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः । अश्विकः । रथिकः । (१५५९) श्वगणाट्ठञ् च । ४ । ४ । ११ ॥ चात्ष्ठन् । (१५६०) श्वादेरिञि ।७।३।८ ॥ ऐज्न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम् । 'इकारादाविति वाच्यम्' (वा ४५१२)। श्वगणेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिकी श्वगणिकः-श्वगणिकी । (१५६१) पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ६ ॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्—शौवापदम् । (१५६२) वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । (१५६३) वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् । ४ । ४ । १३ ॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वा-

लोपः । आकर्षात्ष्ठल् । तेन चरतीत्यर्थे तृतीयान्तादाकर्षशब्दात् ष्ठलित्यर्थः । पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ष्ठन् इति च्छेदः । चरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्य इति शेषः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह—पर्पिकीति । अश्विक इति । अश्वेन चरतीत्यर्थः । श्वगणाट्ठञ् च । उक्तविषये इति शेषः । श्वगणशब्दात्तृतीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ठञ् ष्ठन् च स्यादित्यर्थः । श्वागणिक इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र श्वन्शब्दस्य द्वारादित्वादैजागमे प्राप्ते । श्वादेरिञि । 'न कर्मव्यतिहारे इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । श्वन्शब्दः आदिर्यस्येति विग्रहः । श्वन्शब्दपूर्वपदस्याङ्गस्य इञि परे नैजागम इत्यर्थः । श्वाभस्त्रिरिति । अत इञ् । श्वादंष्ट्रिरिति । श्वदंष्ट्रस्यापत्यमित्यर्थः । ननु श्वन्शब्द एव द्वारादौ पठ्यते नतु श्वभस्त्रशब्दः । ततश्च तस्य द्वारादित्वाभावादैजागमप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—तदादिविधाविति । द्वारादिगणे श्वन्शब्दस्य पाठेऽपि अस्मादेव प्रतिषेधात् श्वन्शब्दपूर्वकस्याङ्गस्य द्वारादिगणे ग्रहणं विज्ञायत इत्यर्थः । तत्फलं तु श्ववहनस्येदं शौववहनं नाम नगरम् । ननु प्रकृते श्वागणिके इञभावात्कथमयं इत्यत आह—इकारादाविति वाच्यमिति । इञीति परित्यज्य इकारादाविति वाच्यमित्यर्थः । इञि तु व्यपदेशिवत्त्वेन इकारादित्वम् । श्वागणिक इति । ठञि आदिवृद्धिः । श्वगणिक इति । ष्ठनि रूपम् । श्वागणिकीति । ठञन्तात् ' टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ' इति ङीप् । श्वगणिकीति । षित्वात् ङीप् । प्रसङ्गादाह—पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ' श्वादेरिञि ' इत्यस्मादुत्तरं सूत्रमिदम् । पदं पदशब्दः अन्तो यस्येति विग्रहः । तदाह—पदशब्दान्तस्येति । ऐज्वेति । निषेधविकल्पे सति विधिविकल्पः फलित इति भावः । श्वापदस्येति । शुनः पदमिव पदं यस्येति विग्रहः । ' शुनो दन्तदंष्ट्रा ' इत्यादिना दीर्घः । शौवापदमिति । ' तस्येदम् ' इत्यण् । ' वृद्धाच्छः ' इति तु न, अनभिधानादित्याहुः । अन्ये तु श्वपुच्छवद्दीर्घाभावे अणमाहुः ।

वेतनादिभ्यो जीवति । जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः ठञिति शेषः । वैतनिक इति । वेतनेन जीवतीत्यर्थः । धानुष्क इति । धनुषा जीवतीत्यर्थः ।

स्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। क्रयविक्रयिकः—क्रयिकः—विक्रयिकः। (१५६४) **आयुधाच्छ च। ४। ४। १४॥** चाट्ठन्। आयुधेन जीवति आयुधीयः—आयुधिकः। (१५६५) **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः।४।४। १५॥** उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः। (१५६६) **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्।४।४।१६॥** भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। षित्त्वात्, भस्त्रिकी। (१५६७) **विभाषा विवधात्। ४। ४। १७॥** विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे ठक्। वैवधिकः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन्। वीवधिकः, वीवधिकी। विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते। (१५६८) **अण् कुटिलिकायाः।४। ४। १८॥** कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च। (१५६९) **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। ४। ४। १९॥** अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम्। (१५७०) **त्रेर्मम्नित्यम्। ४। ४। २०॥** त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम्। पक्त्रिमम्। 'भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः' (वा

उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः। 'इणः षः' इति षत्वम्। **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्।** जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो वस्नादिभ्यः ठन् स्यादित्यर्थः। **संघातविगृहीतार्थमिति।** व्याख्यानादिति भावः। **आयुधाच्छ च।** जीवतीत्यर्थे तृतीयान्तात् आयुधशब्दात् छः स्यात् ठन् चेत्यर्थः। **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः।** हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यः उत्सङ्गादिभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः। **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्।** ष्ठनिति छेदः। हरतीत्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् स्यादित्यर्थः। **षित्त्वादिति।** ङीष् इति शेषः। **विभाषा विवधात्।** हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् ष्ठनिति शेषः। **अण् कुटिलिकायाः।** हरतीत्यर्थे तृतीयान्तात् कुटिलिकाशब्दादण् स्यादित्यर्थः। कर्मारो लोहकारः तस्य यत् अङ्गारतप्तलोहादिग्रहणसाधनं लोहविकारभूतं सन्दंशापरनामधेयं, तदपि कुटिलिकेत्यर्थः। **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः।** निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्योऽक्षद्यूतादिभ्यः ठगित्यर्थः। **त्रेर्मम्नित्यम्।** तेन निर्वृत्तमित्यर्थे 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं मप्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणात्। ततश्च अस्मिन्नर्थे मप्प्रत्ययं विना क्त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो नेति भाष्ये स्पष्टम्। एवं चात्र अस्वपदविग्रहं दर्शयति—**कृत्या निर्वृत्तमिति।** अत्र विग्रहवाक्ये 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्नन्तोऽयं कृतिशब्दः। **कृत्रिममिति।** 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। **पाक्त्रिममिति।** पक्त्या निर्वृत्तमित्यस्वपदविग्रहः। 'डुपचष् पाके' इत्यस्मात्क्त्रिप्रत्ययान्तान्मप्। **इमब्वक्तव्य इति।** निर्वृत्तमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। अत्र नित्यमिति न संबध्यते इत्यभिप्रेत्य लौकिकस्वपदविग्रहं दर्शयति—**पाकेन निर्वृत्तमिति।**

२६५६) पाकेन निर्वृत्तं पाक्तिमम्। त्यागिमम्। (१५७१) अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। ४। ४। २१॥ अपमित्येति ल्यबन्तम्। अपमित्य निर्वृत्तमापमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्। (१५७२) संसृष्टे। ४। ४। २२॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकम्। (१५७३) चूर्णादिनिः। ४। ४। २३॥ चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। (१५७४) लवणाल्लुक्। ४। ४। २४॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः। लवणं शाकम्। (१५७५) मुद्गादण्। ४। ४। २५॥ मौद्ग ओदनः। (१५७६) व्यञ्जनैरुपसिक्ते। ४। ४। २६॥ ठक्। दध्ना उपसिक्तं दाधिकम्। (१५७७) ओजःसहोऽम्भसा वर्तते। ४। ४। २७॥ ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः। साहसिकश्चौरः। आम्भसिको मत्स्यः। (१५७८) तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्। ४। ४। २८॥ द्वितीयान्तादस्माद्वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात्। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया। प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः। आन्वीपिकः।

अपमित्ययाचिताभ्याम्। ल्यबन्तमिति। 'मेङ् प्रणिदाने' इत्यस्मात् विनिमयार्थकात् 'उदीचां माङो व्यतिहारे' इति क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे ल्यपि 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्वे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुगागमे अपमित्येत्यव्ययम्, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इत्युक्तेरित्यर्थः। निर्वृत्तमित्यर्थे अपमित्येत्यव्ययात्प्रथमान्ताद्याचितशब्दाच्च तृतीयान्तात् कक् कन् च यथासंख्यं स्यातामित्यर्थः। अपमित्येत्यंशे तृतीयान्तत्वासंभवात् प्रथमान्तादिति लभ्यते। **संसृष्टे।** संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तात् ठक् इत्यर्थः। **चूर्णादिनिः।** संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **लवणाल्लुक्।** पूर्वसूत्रविहितस्येति शेषः। **मुद्गादण्।** तेन संसृष्टमित्यर्थे तृतीयान्तादिति शेषः। **मौद्ग ओदन इति।** मुद्गैः संसृष्ट इत्यर्थः। **व्यञ्जनैरुपसिक्ते।** उपसिक्तमित्यर्थे तृतीयान्तेभ्यो व्यञ्जनवाचिभ्यः ठगित्यर्थः। सेचनेन मृदूकरणमुपसेकः। संसृष्ट इत्येव सिद्धे नियमार्थं सूत्रम्—व्यञ्जनवाचिभ्यः उपसिक्त एवेति। तेनेह न, सूपेन संसृष्टा स्थाली।

ओजःसहो। वर्तते व्याप्रियते इत्यर्थे ओजस्, सहस्, अम्भस् एभ्यः तृतीयान्तेभ्यः ठक् स्यादित्यर्थः। **औजसिक इति।** ओजसा बलेन वर्तते, युद्धे व्याप्रियत इत्यर्थः। **साहसिक इति।** सहसा प्राणवियोगाभ्युपगमेन स्तेये व्याप्रियत इत्यर्थः। **आम्भसिक इति।** अम्भसा हेतुना संचारे व्याप्रियत इत्यर्थः। **तत्प्रत्यनुपूर्वं।** तदिति द्वितीयान्तानुकरणम्। प्रत्यनुपूर्वेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ईपलोमकूलशब्देभ्यः वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः। ननु प्रतीपं वर्तते इत्यादिवक्ष्यमाणविग्रहेषु वर्ततेरकर्मकत्वात् कथं द्वितीयेत्यत आह—**क्रियाविशेषणत्वादिति।** इदंच कारकनिरूपणे निरूपितम्। 'क्रियाविशेषणानां प्रथमान्तत्वमेव' इति तु शब्देन्दुशेखरे। **प्रतीपमिति।** प्रतिगताः आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईत्वम्। अनुगताः

प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । **(१५७९) परिमुखं च । ४ । ४ । २९ ॥** परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः । **(१५८०) प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ॥** द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं, तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः 'वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः' (वा २९६५) । वार्धुषिकः । **(१५८१) कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ । ४ । ४ । ३१॥** गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः-कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः-दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । **(१५८२) उञ्छति ।४।४।३२॥**

आपो यस्मिन् तदन्वीपम् । 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्वं तु न, अदेशत्वात् । प्रतीपान्वीपशब्दौ हि प्रतिकूलानुकूलशब्दपर्यायौ रूढौ । अवयवार्थेषु तु नाभिनिवेष्टव्यम् । **परिमुखं च** । अस्माद्द्वितीयान्तात् वर्तते इत्यर्थे ठगित्यर्थः । **चादिति** । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थात् परिपार्श्वमित्यस्मादपि ठकि पारिपार्श्विक इति भवतीत्यर्थः । पारिमुखिक इत्यस्य यतो यतः स्वामिनो मुखं तत्र वर्तत इत्यर्थः । एवं पारिपार्श्विकः ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणमिति** । द्वैगुणिक इति वक्ष्यमाणोदाहरणे द्विगुणशब्देन द्विगुणार्थं द्रव्यं विवक्षितमित्यर्थः । **तत्प्रयच्छति द्वैगुणिक इति** । द्विगुणीभवितुं स्वद्रव्यमृणं प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धकः' इत्यादिधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादिह गर्ह्यमिति भावः । **वृद्धेरिति** । वृद्धिशब्दात् उक्तार्थे ठकि प्रकृतेर्वृधुषि इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इकारान्त आदेशः । **वार्धुषिक इति** । वृद्ध्यर्थं द्रव्यं वृद्धिः, तत्प्रयच्छतीत्यर्थे वृद्धिशब्दात् ठकः इकादेशे प्रकृतेर्वृधुष्यादेश इति भावः । 'वृद्ध्याजीवस्तु वार्धुषिः' इति तु प्रमाद एव । **कुसीद** । **गर्ह्यार्थाभ्यामिति** । कुसीद, दशैकादश आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गर्ह्यार्थकाभ्यां प्रयच्छतीत्यर्थे क्रमात् ष्ठन्ष्ठचौ स्त इत्यर्थः । षित्त्वम् ङीषर्थमित्याह—**कुसीदिकीति** । निरवचित्त्वयोस्तु स्वरे विशेषः । अथ ष्ठच्प्रकृति दशैकादशशब्दं व्युत्पादयति—**एकादशार्थत्वादित्यादिना** । यत्र एकादश निष्कान् अधिकान् प्रत्यर्पयेति समयं कृत्वा दश निष्काः ऋणत्वेन दीयन्ते, तत्र ऋणत्वेन गृहीता दश निष्काः एकादशार्थत्वात् एकादशशब्देन उपचर्यन्ते । ततश्च एकादश च ते दश चेति कर्मधारये 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति दशन्शब्दस्य पूर्वनिपातः । इहैव निपातनादकारः समासान्तः, टिलोपः, दशैकादशाः इति रूपमित्यर्थः । **दशैकादशिक इति** । एकादश निष्कानधिकान् ग्रहीतुं दश निष्कान् अधमर्णाय प्रयच्छतीति यावत् । अथ लौकिकविग्रहवाक्यं दर्शयति—**दशैकादशान् प्रयच्छतीति** । **इहापीति** । विग्रहवाक्ये यथा उत्तमर्णः प्रधानत्वेन

बदराण्युञ्छति बादरिकः। (१५८३) रक्षति।४।४।३३॥समाजं रक्षति सामाजिकः। (१५८४) शब्ददर्दुरं करोति।४।४।३४॥ शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। (१५८५) पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥ 'स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्' (वा ५२३)। 'मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव'। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः।(१५८६) परिपन्थं च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥ अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात्। पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। निपातनात् पन्थादेशः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः। (१५८७) माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥ दण्डमाथं

निर्दिश्यते, तथा समासेऽपि उत्तमर्ण एव ऋणदातैव तद्धितार्थः प्रधानभूत इत्यर्थः।

उञ्छति। तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते। उञ्छतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः। भूम्यां निपतितस्य व्रीह्यादेः कणशः आदानमुञ्छः। **रक्षति**। अस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः। **शब्ददर्दुरं करोति**। शब्दं करोति दर्दुरं करोतीति विग्रहे द्वितीयान्ताट्ठगित्यर्थः। इह शब्दविषये प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकज्ञाने करोतिर्वर्तते, व्याख्यानात्। तेनेह न—शब्दं करोति खरः। **दार्दुरिक इति**। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां स्यात्पामजाले तु दर्दुरम्।" इति विश्वः। इह यथायोग्यमन्वयः। **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति**। अस्मिन्नर्थे पक्ष्यादिशब्देभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः ठगित्यर्थः। **स्वरूपस्येति**। पक्षिमत्स्यमृगशब्दैः तत्तत्स्वरूपाणां तत्तत्पर्यायाणां तद्विशेषवाचिनां च ग्रहणमित्यर्थः, 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्ये तथोक्तेरिति भावः। **मीनस्यैवेति**। मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव ग्रहणम्, न त्वनिमिषादिशब्दानामित्यर्थः। इदमपि 'स्वं रूपम्' इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। **पाक्षिक इति**। स्वरूपस्योदाहरणम्। शाकुनिक इति तु पक्षिपर्यायस्य। **मायूरिक इति**। पक्षिविशेषस्य। तथा मात्स्यिकः, मैनिकः, शाकुलिक इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम्। तथा मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिकः इति क्रमेण स्वरूपपर्यायविशेषाणामुदाहरणम्।

परिपन्थं च तिष्ठति। **अस्मादिति**। परिपन्थशब्दादित्यर्थः। चकारात् हन्तीत्यनुकृष्यते। तदाह—**तिष्ठति हन्ति चेति**। **पन्थानं वर्जयित्वेति**। एतेन 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चम्याम् 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति अव्ययीभावसमासः सूचितः। **व्याप्य वेति**। एतेन सर्वतःशब्दपर्यायस्य परेः परिगतः पन्था इति प्रादिसमासे परिपन्थशब्दः इति सूचितम्। अव्ययीभावः प्रादिसमासो वेत्यपि बोध्यम्। उभयथापि क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयान्तत्वम्। **निपातनात् पन्थादेश इति**। नेदं प्रत्ययसंनियोगेन निपातनम्। किंतु ततोऽन्यत्रापि परिपन्थ-

माथः पन्थाः दण्डमाथः। दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। (१५८८) आक्रन्दाट्ठञ्च। ४। ४। ३८॥ अस्माट्ठञ्स्यात्, च ट्ठक् धावतीत्यर्थे। आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः।(१५८९) पदोत्तरपदं गृह्णाति। ४।४।३९॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः। (१५९०)प्रतिकण्ठार्थललामं च।४।४।४०॥ एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः। (१५९१) धर्मं चरति। ४। ४। १॥ धार्मिकः। 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९६६)। आधर्मिकः। (१५९२) प्रतिपथमेति ठंश्च। ४। ४। ४२॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः। प्रातिपथिकः। (१५९३) समवायान्समवैति। ४। ४। ४३॥ सामवायिकः। सामूहिकः। (१५९४) परिषदो ण्यः। ४। ४। ४४॥ परिषदं समवैति पारिषद्यः। (१५९५) सेनाया वा। ४। ४। ४५॥ ण्यः स्यात्। पक्षे ठक्।

शब्दोऽस्ति। इदमेव सूचयितुं प्रकृतेरपि द्वितीयोच्चारणमिति वृत्तिकृतः। इदमेवाभिप्रेत्य विग्रहं दर्शयति—**परिपन्थं तिष्ठतीति**।

माथोत्तर। माथोत्तरपद, पदवी, अनुपद एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। माथपदं व्याचष्टे—**माथः पन्था इति**। मथ्यते गन्तृभिराहन्यते इति व्युत्पत्तेरिति भावः। **दण्डमाथ इति**। शाकपार्थिवादिः। पन्थानं धावतीति धावतेर्गत्यर्थत्वात्। सकर्मकत्वम्। **पादविक इति**। पदवीं धावतीति विग्रहः। **आनुपदिक इति**। अनुपदं धावतीति विग्रहः। **आक्रन्दाट्ठञ्च**। **अस्मादिति**। आक्रन्दशब्दाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। आक्रन्दन्ति अस्मिन्नित्याक्रन्दः। तदाह—**आक्रन्दो दुःखिनां रोदनस्थानमिति**। **पदोत्तरपदम्**। पदशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्मात् द्वितीयान्तात् गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यादित्यर्थः। **प्रतिकण्ठार्थ**। **एभ्य इति**। प्रतिकण्ठ, अर्थ,ललाम इत्येभ्य इत्यर्थः। **आर्थिक इति**। अर्थं गृह्णातीत्यर्थः। **लालामिक इति**। ललामं चिह्नं तद्गृह्णातीत्यर्थः। 'लिङ्गं ललामं च ललाम च' इत्यमरः। **धर्मं चरति**। चरतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् धर्मशब्दाट्ठगित्यर्थः। **अधर्माच्चेतीति**। 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्ताग्रहणादप्राप्ते आरम्भः। **प्रतिपथमेति ठंश्च**। प्रतिपथमित्यव्ययीभावात् एतीत्यर्थे ठन् ठक् च स्यादित्यर्थः। प्रतिपथमिति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। **समवायान् समवैति**। द्वितीयान्तेभ्यः समवायवाचिशब्देभ्यः समवैतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। बहुवचनात्तदर्थवाचिशब्दग्रहणम्। समवैति मेलयतीत्यर्थः। **परिषदो ण्यः**। द्वितीयान्तात्परिषच्छब्दात्समवैतीत्यर्थे ठगपवादो ण्य इत्यर्थः। **सेनाया वा**। **ण्यः स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। द्वितीयान्तात्सेनाशब्दा

सैन्याः—सैनिकाः । (१५९६) संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।४।४।४६॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः । (१५९७) तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । (१५९८) अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । (१५९९) ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रम् । 'नराच्चेति वक्तव्यम्' (वा २९९७)। नरस्य धर्म्या नारी । 'विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः' (वा २९९८) । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । 'विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः' (वा २९९९) । विभाजयितुर्धर्म्यं, वैभाजित्रम् । (१६००) अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठक्स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयः आपणिकः । राजप्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । (१६०१) तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । (१६०२) लवणाट्ठञ् । ४।४।५२॥ लावणिकः । (१६०३) किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः। षित्त्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर, उशीर नलद इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । (१६०४) शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥ ष्ठन् स्यात्, पक्षे ठक् । शलालुकः—शलालुकी । शालालुकः—शालालुकी ।

सेनाशब्दात् समवैतीत्यर्थे ण्यो वा स्यादित्यर्थः । सैन्याः सैनिका इति । सेनां मेलयन्तीत्यर्थः[1] । संज्ञायाम् । ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । संज्ञा रूढिः, न त्वाधुनिकः संकेतः । लालाटिकः सेवक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति, नतु कार्ये प्रवर्तत इत्यर्थः । ' लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ' इत्यमरः । कौक्कुटिक इति । कुक्कुटीपतनार्हदेशं पश्यतीत्यर्थः ।

तस्य धर्म्यम् । धर्मादनपेतं धर्म्यम्, आचरितुं योग्यमित्यर्थः । धर्म्यमित्यर्थे षष्ठ्यन्ताट्ठगित्यर्थः । अण् महिष्यादिभ्यः । षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्यमित्यर्थे इति शेषः । ऋतोऽञ् । ऋदन्तात्षष्ठ्यन्तात् धर्म्यमित्यर्थे अञित्यर्थः । नारीति । अञन्तत्वात् ङीबिति भावः । इड्लोप इति । इटो लोप इत्यर्थः । वैशस्त्रमिति । विशसितृशब्दादञि इटो लोपे ऋकारस्य यणि आदिवृद्धिः । वैभाजित्रमिति । विभाजयितृशब्दादञि णिलोपः । अवक्रयः । तस्येत्यनुवर्तते । तदाह—षष्ठ्यन्तादिति । तदस्य पण्यम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । विक्रेतव्यं द्रव्यं पण्यम् । लवणाट्ठञ् । तदस्य पण्यमित्येव । लावणिक इति । लवणमस्य पण्यमित्यर्थः । किसरादिभ्यः ष्ठन् । तदस्य पण्यमित्येव । ष्ठन्निति च्छेदः । तदाह—षित्त्वान्ङीषिति । शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ष्ठन्निति शेषः । तदस्य पण्यमित्येव । शलालुक इति । शलालु पण्यमस्येति

1 सेनाघटका भवन्तीत्यर्थं उचितः ।

शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः। (१६०५) शिल्पम् । ४ । ४ । ५५॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः॥ (१६०६) मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।४।४।५६॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः-माड्डुकिकः । झार्झरः-झार्झरिकः । (१६०७) प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥ तदस्य इत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः। (१६०८) परश्वधाट्ठञ् च । ४ । ४। ५८ ॥ पारश्वधिकः। (१६०९) शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः । (१६१०) अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥ तदस्य इत्येव । अस्ति परलोकः इत्येवं मतिर्यस्य सः आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः। (१६११) शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । (१६१२) छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, तच्छीलमस्य छात्रः। (१६१३) कार्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥ कार्मः इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः

विग्रहः। उकः परत्वाट्ठस्य कः। विरवस्य फलमाह—शलालुकीति। शिल्पम्। तदस्य शिल्पमित्यर्थे प्रथमान्तात् ठगित्यर्थः । क्रियासु कौशलं शिल्पम्। ननु मार्दङ्गिकः इत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र मृदङ्गं शिल्पमिति कथं विग्रहः, मृदङ्गस्य शिल्पत्वासंभवात् तत्राह—मृदङ्गवादनमिति । मृदङ्गवादनविषयकमित्यर्थः। मृदङ्गशब्दो लक्षणया मृदङ्गवादनविषयकः इति भावः । मड्डुकझर्झरात्। तदस्य शिल्पमित्येव। पक्षे ठक्। मड्डुकझर्झरौ वाद्यविशेषौ।

प्रहरणम्। तदस्येत्येव। प्रहरणवाचिनः प्रथमान्तात्तदस्येत्यर्थे ठगित्यर्थः। प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणम्, आयुधम् । धानुष्क इति । धनुः प्रहरणमस्येति विग्रहः। उसन्तात्परत्वाट्ठस्य कः । 'इणः षः' इति षः। परश्वधाट्ठञ् च। तदस्य प्रहरणमित्येव। चात् ठक्। 'परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः। शक्तियष्ट्योरीकक् । शक्तियष्टिशब्दाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रहरणवाचिभ्यामस्येत्यर्थे ईकक् स्यादित्यर्थः । अस्ति नास्ति । तदस्येत्येवेति । अस्तीति मतिरस्यास्ति, नास्तीति मतिरस्यास्ति, दिष्टमिति मतिरस्यास्तीत्यर्थेषु क्रमेण अस्तीत्यस्मात् नास्तीत्यस्मात् दिष्टमित्यस्माच्च प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ। यद्वा वचनादेव आख्यातात्प्रत्ययः। 'दैवं दिष्टम्' इत्यमरः। शीलम्। अस्येत्यर्थे शीलवाचिनः प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः। शीलं स्वभावः। अपूपभक्षणमिति। अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति भावः। छत्रादिभ्यो णः। एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । छत्रं शीलमस्य छात्रः, इत्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र छत्रस्य शीलत्वानुपपत्तेः छत्रपदं गुरुदोषावरणे गौणमित्याह—गुरोरिति । शीलमित्यर्थे छत्रादित्वात् णप्रत्यये कृते। कार्मस्ताच्छील्ये। तत् शीलं यस्य सः तच्छीलः, तस्य भावः ताच्छील्यम् । तस्मिन्वाच्ये

कार्मः । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इत्येव सिद्धे 'अणकार्यं ताच्छीलिके णेऽपि'। तेन चौरी तापसी इत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः । (१६१४) **कर्माध्ययने वृत्तम्** । ४ । ४ । ६३ ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक्स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यद्वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं, सः । (१६१५) **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** । ४ । ४ । ६४ ॥ प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठाः अस्य जाता इत्यर्थः । (१६१६) **हितं भक्षाः** । ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । (१६१७) **तदस्मै**

कार्म इति भवतीत्यर्थः । णप्रत्यये परे टिलोपः स्यादिति यावत् । तदाह—**टिलोपो निपात्यत इति** । णेऽपीत्यनन्तरम् इति ज्ञापनार्थमिदमिति शेषः । अत्र टिलोपविधिर्हि 'अन्' इति प्रकृतिभावनिवृत्त्यर्थः । ततश्च अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य णप्रत्यये परतः प्रतिषेधादण्कार्यकारित्वं णप्रत्ययस्य ज्ञाप्यत इति भावः । **तेनेति** । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्याः इति विग्रहे चुरातपःशब्दाभ्यां छत्रादित्वाण्णप्रत्यये सति तदन्ताभ्यामणन्तकार्ये ङीपि चौरी तापसीति सिद्धमित्यर्थः । **कार्मण इति** । 'तस्येदम्' इत्यणि 'कार्मस्ताच्छील्ये' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'अन्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप इति भावः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् । 'तदस्य पण्यम्' इत्यतः तदस्येत्यनुवर्तते । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यर्थनिर्देशः । तत्र तदित्यनेन विशेष्येण कर्म वृत्तमित्यन्वेति । कर्मशब्दः क्रियापरः । वृत्तमित्यस्य जातमित्यर्थः । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकं तदिति प्रथमोच्चारितम् । ततश्च अस्य अध्ययनविषये तत्कर्म वृत्तमित्यर्थे तच्छब्दगम्यविशेष्यवाचकात् प्रथमान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । तदाह—**प्रथमान्तादिति** । वृत्तं कर्म प्रति विशेष्यसमर्पकादिति शेषः । **अध्ययने वृत्तेति** । विषयसप्तम्येषा । **या क्रियेति** । अनेन कर्मशब्दः क्रियापर इति सूचितम् । **प्रथमान्तस्यार्थ इति** । अनेन कर्म वृत्तमित्येतत् तदित्यस्य प्रथमान्तस्य विशेषणमिति सूचितम् । तदित्यननुवृत्तौ कर्मशब्दस्यैव सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तत एव प्रत्ययः स्यात्, नतु तद्विशेष्यवाचकात्, तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**एकमन्यद्वृत्तमस्य** । **ऐकान्यिक इति** । 'तद्धितार्थ' इति समासे एकान्यशब्दाट्ठगिति भावः । द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिकः । ऐजागमो विशेषः । **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** । 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्यनुवर्तते । तदाह—**प्राग्विषये इति** । **द्वादशान्यिक इति** । 'तद्धितार्थ' इति समासः । एवं त्रायोदशान्यिकः । ञित्त्वादादिवृद्धिः । **हितं भक्षाः** । तदस्येत्यनुवृत्तम् । तत्र षष्ठी चतुर्थ्यां विपरिणम्यते, हितयोगात् । तत अस्मै हितमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठक् स्यात् यत् हितं भक्षाश्चेत् ते स्युरित्यर्थः । संस्कृतं भक्षाः इतिवद्व्याख्येयम् । **अपूपभक्षणमिति** । अनेन अपूपशब्दः अपूपभक्षणे लाक्षणिक

दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥ अग्रभोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । (१६१८) श्राणामांसौदनाट्टिठन् । ४ । ४ । ६७ ॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः–मांसिकः–ओदनिकः । (१६१९) भक्तादणन्यतरस्याम् ।४।४।६८॥ पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियतं दीयते भाक्तः–भाक्तिकः । (१६२०) तत्र नियुक्तः। ४ । ४ । ६९ ॥ आकरे नियुक्तः आकरिकः । (१६२१) अगारान्ताट्ठन् ।४।४। ७० ॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । (१६२२) अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥ निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते । चातुर्दशिकः । (१६२३) कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥ तत्र इत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशाः वेणवः कठिनाः यस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । (१६२४) निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥ नैकटिको भिक्षुः । (१६२५) आवसथात् ष्ठल् । ४ । ४ । ७४ ॥ आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वान्ङीष् । आवसथिकी ।

इति सूचितम् । अपूपो हितमित्यर्थे तु न ठक्, अभिधानस्वाभाव्यादिति भावः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताट्ठगित्यर्थः । **श्राणमांस** । तदस्मै दीयते नियतमित्येव । श्राणा यवागूः । 'यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा' इत्यमरः । टित्वं ङीबर्थम् । तदाह—**श्राणिकीति** । **संघातविगृतार्थमिति** । ठकैव सिद्धे ओदनिक इत्यत्र आदिवृद्ध्यभावार्थं प्रत्ययान्तरविधानमिति भावः । **भक्तादणन्यतरस्याम्** । तदस्मै दीयते नियतमित्येव ।

तत्र नियुक्तः । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । नियुक्तः अधिकृतः । संरक्षणादौ प्रेरित इति यावत् । **आकरिक इति** । आकरः रत्नाद्युद्भवस्थानम् । **अगारान्ताट्ठन्** । तत्र नियुक्त इत्येव । नित्त्वादादिवृद्धिः । तदाह—**देवागारिक इति** । **अध्यायिन्यदेशकालात्** । **निषिद्धेति** । अदेशकालेत्यत्र नञ् निषिद्धे वर्तत इति भावः । **श्माशानिकः** । **चातुर्दशिक इति** । देशकालभिन्नादिति व्याख्याने तु इह न स्यादिति भावः । **कठिनान्तप्रस्तार** । अस्मिन्नर्थे कठिनान्त, प्रस्तार, संस्थान एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः ठगित्यर्थः। वंशकठिनशब्दं विवृणोति—**वंशा इति** । व्यवहरणम् उचितक्रिया । तदाह—**यस्मिन्देशे इति** । प्रस्तारसंस्थानशब्दौ अवयवसंनिवेशपर्यायौ । **निकटे वसति** । अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्तान्निकटशब्दाट्ठगित्यर्थः । **नैकटिको भिक्षुरिति** । ग्रामात्क्रोशे

---

१ नियुक्तमित्यस्य नियतमित्यर्थः ।

'आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥'
(वा २६५५) षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त ॥
इति तद्धिते ठगधिकारप्रकरणम् ।

अथ ताद्धिते प्राग्घितीयप्रकरणम् । ३१ ।

(१६२६) प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥ 'तस्मै हितम्' (सू १६६५) इत्यतः प्राग्यदधिक्रियते । (१६२७) तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६॥ रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः । (१६२८) धुरो यड्ढकौ । ४ । ४ । ७७ ॥

भिक्षुणा वस्तव्यमिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य निकटे यो भिक्षुर्वसति तत्रैवायं ठगिति भावः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । आवसथात्ष्ठल् । तत्र वसतीत्यर्थे आवसथात् सप्तम्यन्तात् ष्ठलित्यर्थः। आवसथं गृहम् । षित्त्वं ङीषर्थम् । तदाह—आवसथिकीति । आकर्षादित्यादि । श्लोकवार्तिकमिदम्—'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यादौ ठगिति वा ष्ठगिति छेद इति संशयनिवृत्त्यर्थम् 'आकर्षात्ष्ठल् इति सूत्रभाष्ये पठितम् । तत्र आकर्षादित्यनेन 'आकर्षात्ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम् । पर्पादिभ्यः इत्यनेन 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । भस्त्रादिभ्यः इत्यनेन 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम् । कुसीदसूत्रादित्यनेन 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ' इति सूत्रं विवक्षितम् । आवसथादित्यनेन 'आवसथात् ष्ठल्' इति सूत्रं विवक्षितम् । किसरादेरित्यनेन किसरादिभ्यः ष्ठन्' इति सूत्रं विवक्षितम्।'प्राग्वहतेष्ठक्' इत्यधिकारे एतैः सूत्रैर्विहिताः षट् प्रत्ययाः षित इत्यर्थः। ननु 'कुसीद' इति सूत्रे प्रत्ययद्वयविधानात् एतत्सूत्रषट्कविहिताः सप्त प्रत्ययाः लभ्यन्त इति षट् षित इति कथमित्यत आह--षडितीति । षडित्यनेन सूत्राभिप्रायं षट्त्वं विवक्षितमिति भावः। इति तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम् ॥

अथ प्राग्घितीयप्रकरणं निरूप्यते—प्राग्घिताद्यत् । हितशब्दः तद्घटितसूत्रपरः। तदाह—तस्मै हितमिति । तद्वहति रथ । रथादि वहतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् रथ युग प्रासङ्ग इति त्रयात् यत्स्यादित्यर्थः । युग्य इति । रथादिवहनकाले अश्वादिस्कन्धेषु तिर्यक् यत् काष्ठमीषत्प्रोतमासज्यते तद्युगम् । तद्वहतीत्यर्थः । दमनकाले इति । रथादिवहने सुशिक्षितावश्वौ नियुज्य तत्स्कन्धवाह्ययुगे यद्युगान्तरमासज्य तस्मिन्नशिक्षिता अश्वादयो वहनशिक्षार्थं नियुज्यन्ते स प्रासङ्ग इत्यर्थः। 'प्रासङ्गो ना युगाद्युगे' इत्यमरः। धुरो यड्ढकौ । धुर्शब्दाद्द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत् ढक् च स्यादित्यर्थः। यड्ढकाविति पाठान्तरम् ।

'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घे प्राप्ते। (१६२९) न भकुर्छुराम् ।८।२।७९॥ भस्य कुर्छुरोश्चोपधायाः दीर्घो न स्यात्। धुर्यः—धौरेयः। (१६३०) खः सर्वधुरात्। ४। ४। ७८॥ सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः। (१६३१) एकधुराल्लुक्च। ४। ४। ७९॥ एकधुरां वहति एकधुरीणः—एकधुरः। (१६३२) शकटादण्। ४। ४। ८०॥ शकटं वहति शाकटो गौः। (१६३३) हलसीराट्ठक्। ४। ४। ८१॥ हलं वहति हालिकः। सैरिकः। (१६३४) संज्ञायां जन्या ।४।४।८२॥ जनी वधूः। तां वहन्ति प्रापयन्ति जन्याः। (१६३५) विध्यत्यधनुषा। ४। ४। ८३॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्तत्र धनुः करणम्। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। (१६३६) धनगणं लब्धा।

हलि चेतीति। 'धुर्वी हिंसायाम्' भ्राजभास' इति क्विप्। 'राल्लोपः' इति लोपः। अश्वादिस्कन्धवाह्यप्रदेशो युगावयवो धूः। धुर्शब्दात् यति 'हलि च' इति दीर्घे प्राप्ते सतीत्यर्थः। **न भकुर्छुराम्**। 'र्वोरुपधायाः' इत्यतः उपधाया इति दीर्घ इति चानुवर्तत। तदाह—**भस्येत्यादिना**। 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः इत्यमरः। **खः सर्वधुरात्**। सर्वा धूः सर्वधुरा 'पूर्वकाल' इति तत्पुरुषः। 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। 'परवल्लिङ्गम्' इति स्त्रीत्वाट्टाप्। इह तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। द्वितीयान्तात्सर्वधुराशब्दात् वहतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। **सर्वधुरीण इति**। सर्वधुरां वहतीत्यर्थः। 'स तु सर्वधुरीणो यो भवेत् सर्वधुरावहः' इत्यमरः। **एकधुराल्लुक् च**। एकधुराशब्दात् द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे खः स्यात्। तस्य पक्षे लुगित्यर्थः। **एकधुरीणः—एकधुर इति**। एकधुरां वहतीत्यर्थः। **शकटादण्**। द्वितीयान्ताच्छकटशब्दात् वहतीत्यर्थे अण् स्यादित्यर्थः। यतोऽपवादः। **हलसीराट्ठक्**। आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यर्थे ठगित्यर्थः। **संज्ञायां जन्या**। जनीशब्दात् द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत्स्यात्संज्ञायामित्यर्थः। **जनी वधूरिति**। जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनिघसिभ्यामिति जनधातोः इणि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधे 'कृदिकारात् इति ङीषि जनीशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः। 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः। वहन्तीत्यस्य विवरणं प्रापयन्तीति। वरगृहमिति शेषः। **जन्या इति**। जामातुर्वयस्या इति शेषः। 'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इत्यमरः।

विध्यत्यधनुषा। तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते। अधनुषेति सप्तम्यर्थे तृतीया। धनुषः अभावः अधनुः तस्मिन्सतीत्यर्थः। अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः। अर्थाभावे अव्ययीभावेन अयं विकल्प्यत इत्युक्तत्वात्। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्याद्धनुषः करणस्याभावे सतीत्यर्थः। **न चेत्तत्रेति**। तत्र वेधने धनुः करणं न चेदित्यर्थः। **पद्या इति**। पादशब्दाद्यति 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः। अधनुषेति किम्। धनुषा चोरं विध्यति देवदत्तः। अत्र चोराद्यत् न भवति। न चा-

४।४।८४॥ तृजन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । **(१६३७) अन्नाण्णः** ।४।४।८५॥ अन्नं लब्धा आन्नः । **(१६३८) वशं गतः** ।४।४।८६॥ वश्यः परेच्छानुसारी **(१६३९) पदमस्मिन्दृश्यम्** ।४।४।८७॥ पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । **(१६४०) मूलमस्याबर्हि** । ४।४।८८॥ आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं, तदस्यास्तीत्याबर्ही मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः । **(१६४१) संज्ञायां धेनुष्या** ।४।४।८९॥ धेनुशब्दस्य पुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते, संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता। **(१६४२) गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः**। ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिर्यजमानः तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । **(१६४३) नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु** ।४।४।९१॥ नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्य । धर्मेण प्राप्यं

सामर्थ्यादेवात्र यन्नेति वाच्यम्, विध्यतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानतया तस्य सापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविघातात् । अन्यथा औपगवो देवदत्तः उपगुनप्तृत्वात् इत्यादौ अणादिकं न स्यात् प्रत्ययार्थैकदेशस्य व्यधनस्य करणविशेषनित्यसापेक्षत्वाच्च इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **धनगणं लब्धा** । धनशब्दात् गणशब्दाच्च द्वितीयान्ताल्लब्धेत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः । ननु लब्धृशब्दस्य तृजन्तस्य कृदन्तत्वात्तद्योगे कर्मणि षष्ठी स्यादित्यत आह—**तृजन्तमेतदिति** । तथाच 'न लोक' इति निषेधान्न षष्ठीति भावः । **अन्नाण्णः** । लब्धेत्यर्थे द्वितीयान्तादिति शेषः । **वशं गतः** । वशशब्दात् द्वितीयान्ताद्गत इत्यर्थे यदित्यर्थः । **वश्य इति** । वशं गत इति विग्रहः। 'वश कान्तौ'। कान्तिरिच्छा । वशनं वशः । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इत्यप् । वशं इच्छां गतः प्राप्तः, इच्छाधीन इत्यर्थः । वशधातुः छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते, तत्प्रायिकमिति भावः । सर्वस्यापि स्वेच्छानुसारित्वादाह—**परेच्छानुसारीति** । **पदमस्मिन्दृश्यम्** । प्रथमान्तात्पदशब्दात् दृश्यत इत्यर्थे यदित्यर्थः । अत्र तदिति द्वितीयान्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । **मूलमस्याबर्हि** । **आबर्हणमिति** । उत्पाटनमित्यर्थः । उपसर्गवशात् 'बृहू उद्यमने' इति धातोरुत्पाटने वृत्तिः । **मूल्या मुद्गा इति** । मूलतः उत्पाटनीया इत्यर्थः । **संज्ञायां धेनुष्या** । **यप्रत्ययश्चेति** । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः । **धेनुष्येति** । या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय अधमर्णेन दीयते तस्या इयं संज्ञा । तदाह—**बन्धके स्थितेति** । अमरवाक्यमिदम् । संज्ञायामित्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञा हि रूढिर्विवक्षिता । **गृहपतिना** । अस्मिन्नर्थे गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् ञ्यः स्यादित्यर्थः । **गार्हपत्योऽग्निरिति** । अग्निविशेष०इत्यर्थः । तत्र पत्नीसंयाजेषु अग्निहोत्रे च गृहपतिदेवताकहोमस्य क्रियमाणत्वात् गृहपतियोगः । यद्यपि देवसूहविःषु 'अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इति हविर्होम आहवनीये क्रियते । तथापि संज्ञाधिकारादाहवनीये नास्य प्रयोगः ।

धर्म्यम्। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेनानाम्यं मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यः। सीतया सम्मितं सीत्यं क्षेत्रम्। तुलया सम्मितं तुल्यम्। (१६४४) धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते। ४। ४। ९२॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्। (१६४५) छन्दसो निर्मिते। ४।४।९३॥ छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम्। इच्छया कृतमित्यर्थः। (१६४६) उरसोऽण् च।४।४।९४॥ चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः—उरस्यः। (१६४७) हृदयस्य प्रियः।४। ४। ९५॥ हृद्यो देशः। 'हृदयस्य हृल्लेख—' (सू ९८८) इति हृदादेशः। (१६४८) बन्धने चर्षौ। ४। ४ ९६॥ हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः। (१६४९) मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु। ४। ४। ९७॥ मतं ज्ञानं, तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। (१६५०) तत्र साधुः।

नौवयोधर्म। नौ, वयस्, धर्म, विष, मूल, मूल, सीता, तुला एभ्योऽष्टभ्यः क्रमात् तार्ये, तुल्ये, प्राप्ये, वध्ये, आनाम्ये, समे, समिते संमिते चार्थे यत्स्यादित्यर्थः। तृतीयान्तेभ्यः इत्यर्थात् गम्यते। तार्यादियोगे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यादियोगे च तस्या एव संभवात्। अत्र मूलशब्दयोर्यथासंख्यप्रवृत्तये नैकशेषः। अन्यथा समानां प्रकृतीनाम् एकैकस्या अष्टस्वप्यर्थेषु प्रत्यय इति भ्रमः स्यात्। तार्यमिति। तरीतुं शक्यमित्यर्थः। 'ऋहलोर्ण्यत्'। वयसा तुल्य इति। मित्र एवायं प्रत्ययो नतु शत्रौ, संज्ञाधिकारात्। मूलेनानाम्यमिति। पटादिरुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं मूलम्। तेन सह यदधिकं द्रव्यम् आनम्यते विक्रेतुः संमतीकरणेन लभ्यते तन्मूल्यमित्यर्थः। लोकास्तु विक्रेतुर्लब्धं सर्वं द्रव्यं मूल्यमिति व्यवहरन्ति। तत्र लक्षणा बोध्या। सा च सांप्रतिकी निरूढा वा। सीतयेति। सीता लाङ्गलपद्धतिः। तया समितं संगतमित्यर्थः। कृष्टमिति यावत्। तुलयेति। तुला घटा, तया उन्मितमित्यर्थः। धर्मपथ्यर्थ। धर्म, पथिन्, अर्थ, न्याय एभ्यः अनपेतमित्यर्थे यदित्यर्थः। औचित्यात्पञ्चम्यन्तेभ्यः इति लभ्यते। धर्मादनपेतमिति। अप्रच्युतमित्यर्थः। पथ्यमिति। पथः अनपेतमित्यर्थः। न्याय्यमिति। न्यायादनपेतमित्यर्थः। छन्दसो निर्मिते। छन्दश्शब्दात्तृतीयान्तात् निर्मितेऽर्थे यदित्यर्थः। इच्छयेति। छन्दःशब्दः इच्छावाचीति भावः। 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः। उरसोऽण् च। तृतीयान्तान्निर्मित इत्यर्थे इति शेषः। उरस्यः इति। 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे' इति श्रुतेरिति भावः। पुत्र इति संज्ञाधिकाराल्लब्धम्। हृदयस्य प्रियः। षष्ठ्यन्तात् हृदयशब्दात् प्रिय इत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। बन्धने चर्षौ। मतजनहलात्। यथासंख्यम् एभ्यः एष्वर्थेषु यदिति शेषः। मतं ज्ञानमिति। मनधातोः भावे क्त इति भावः। करणं भावः साधनं वेति। कृञ्धातोर्भावे करणे वा ल्युटि करणशब्दः। तेन

४।४।९८॥ [अग्रे साधुः अग्र्यः। सामसु साधुः सामन्यः। 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) इति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः। (१६५१) प्रतिजनादिभ्यः खञ्।४।४।९९॥ प्रातिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः। (१६५२) भक्ताण्णः।४।४।१००॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः। (१६५३) परिषदो ण्यः।४।४।१०१॥ पारिषद्यः। परिषदः इति योगविभागाण्णोऽपि। पारिषदः। [पर्षदः इति पाठान्तरम्। पार्षदः।] (१६५४) कथादिभ्यष्ठक्।४।४।१०२॥ कथायां साधुः काथिकः। (१६५५) गुडादिभ्यष्ठञ्।४।४।१०३॥ गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः। साक्तुका यवाः। (१६५६) पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।४।४।१०४॥ पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्। (१६५७) सभाया यः।४।४।१०५॥ सभ्यः। (१६५८) समानतीर्थे वासी।४।४।१०७॥ साधुः इति निवृत्तम्। वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः। (१६५९) समानोदरे शयित ओ चोदात्तः।४।४।१०८॥ समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता।

जननक्रिया वा जननसाधनं वा विवक्षितमित्यर्थः। **मत्यमिति**। ज्ञानस्य जननक्रिया जननसाधनं वेत्यर्थः

तत्र साधुः। सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। **अग्र्य इति**। अग्रे साधुरित्यर्थः। साधुरत्र प्रवीणो गृह्यते, नतु हितः, तत्र 'तस्मै हितम्' इति वक्ष्यमाणत्वात्। **प्रतिजनादिभ्यः खञ्**। तत्र साधुरित्येव। सप्तम्यन्तेभ्यः एभ्यः साधुरित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। **प्रातिजनीन इति**। प्रतिजनमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तत्र साधुरित्यर्थः। एवं वैश्वजनीनः। **भक्ताण्णः**। सप्तम्यन्तादस्मात् साधुरित्यर्थ इति शेषः। **परिषदो ण्यः**। सप्तम्यन्तात्साधुरित्यर्थे इति शेषः। **योगेति**। परिषद इति प्रथमो योगः। परिषदः णः स्यादित्यर्थः। ततः 'ण्यः' इति द्वितीयो योगः। परिषदो ण्यः स्यादित्यर्थः। **कथादिभ्यष्ठक्**। इत्यादि स्पष्टम्। **गुडादिभ्यष्ठञ्**। **साक्तुका यवा इति**। सक्तुषु साधव इत्यर्थः। गुडादित्वाट्ठञ् उगन्तत्वाट्ठस्य कः। **पथ्यतिथि**। इत्यादि स्पष्टम्। **समानतीर्थे वासी**। समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्तात् वसतीत्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। **वसतीति वासीति**। ग्रह्यादेराकृतिगणत्वाण्णिनिः। तीर्थशब्दस्य विवरणं गुराविति। **सतीर्थ्य इति**। समानतीर्थशब्दस्य 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभावः। **समानोदरे शयितः**। समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयितः इत्यर्थे यत्स्यात् ओकारश्च उदात्त इत्यर्थः। शयित इत्यस्य विवरणं स्थित इति। कुशेशयं जलेशयं इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। **समानोदर्य इति**। समानमुदरमिति विग्रहे

(१६६०) सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥ सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थपादे प्राग्घितीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते छयद्विधिप्रकरणम् । ३२ ।

(१६६१) प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥ 'तेन क्रीतम्' (सू १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते । (१६६२) उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥ प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । 'नाभि नभं च' (ग सू ६५) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' (ग सू ६६) । शून्यम्–शुन्यम् । 'ऊधसोऽनङ् च' (ग सू ६७) ।

'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना समासाद्यति कृते तित्स्वरापवादः ओकारस्योदात्तः । 'विभाषोदरे' इति सभावे असति रूपम् । सोदराद्यः । सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे इति शेषः । तित्त्वाभावात्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । 'विभाषोदरे' इति सभावः । 'अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति' इत्यत्र तु समानपर्यायसह-शब्दस्य बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभावो बोध्यः । एवं 'यत्र भ्राता सहोदरः' इत्याद्यपि सिद्धम् ।

इति तद्धिते चतुर्थस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमाध्यायः । प्राक्क्रीताच्छः । क्रीतशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह—तेन क्रीतमिति । 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते नतु प्रत्ययाः, तेषु छ इत्युपस्थितं भवतीति यावत् । उगवादिभ्यो यत् । उश्च गवादयश्च इति द्वन्द्वात पञ्चमी । उवर्णान्तादिति । प्रातिपदिकविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्युक्तेः प्रत्ययविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । इदमपि सूत्रं प्राक्क्रीताद्वक्ष्यमाणसूत्रेषु प्रत्ययविशेषानुपादाने उपतिष्ठते । नाभि नभं चेति । गवादिगणसूत्रम् । नाभिशब्दः नभादेशं यत्प्रत्ययं च प्राप्नोतीत्यर्थः । नभ्योऽक्ष इति । यत्र अक्षदण्डः प्रवेश्यते तच्चक्रमध्यगतच्छिद्रं नाभिरित्युच्यते । तस्मै हितः अक्षदण्डः, स हि अनुगुणत्वात् नाभये हितः । नभ्यमञ्जनमिति । अञ्जनं तैलसेकः । नाभेरञ्जने कृते तत्र प्रोतं चक्रं सुपरिवर्तनं भवतीति नाभः परिवर्तनात्मककार्यक्षमताधायकत्वाञ्जनं नाभये हितम् । अत्र शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दो न गृह्यते । भाष्ये रथनाभेरेव ग्रहणादित्यभिप्रेत्य आह—रथनाभावेवेदमिति । शरीरावयवविशेषवाचिनाभिशब्दात्तु 'शरीरावयवाद्यत्' इति वक्ष्यमाणः केवलो यत्, नतु नभादेश इति भावः । शुनः संप्रसारणमिति । गवादिगणसूत्रम् । श्वन्शब्दाद्यत्स्यात् प्रकृतेः संप्रसारणम् , तस्य

ऊधन्यः । (१६६३) कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥ यत्स्यात् । कम्ब-
ल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायाम् किम् । कम्बलीया ऊर्णा । (१६६४) विभाषा
हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥ आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयम् । पुरोडाश्या-
स्तण्डुलाः, पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् । (१६६५) तस्मै हितम् ।
५ । १ । ५॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् ।
हविष्यम् । (१६६६) शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥ दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।
'नसासिकायाः' (वा ३४१७) । नस्यम् । नाभ्यम् । (१६६७) ये च तद्धिते ।
६ । १ । ६१ ॥ यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ।
तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति । 'वा केशेषु' (वा ३४१३) । शीर्षण्याः
शिरस्या वा केशाः । 'अचि शीर्ष इति वाच्यम्' (वा ३४१४) । अजादौ तद्धिते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् । (१६६८) खलयवमाष-
तिलवृषब्रह्मणश्च । ५ । १ । ७ ॥ खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् ।

संप्रसारणस्य पाक्षिकं दीर्घत्वमित्यर्थः । शून्यम्-शुन्यमिति । शुने हितमित्यर्थः ।
ऊधसोऽनङ् चेति । इदमदि गणसूत्रम् । ऊधश्शब्दात् यत्स्यात् प्रकृतेरनङा-
देशश्चेत्यर्थः । आदेशे ङकार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः, ङित्वादन्तादेशः ।
कम्बलाच्च । कम्बलशब्दात् यत्स्यात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायामित्यर्थः ।
कम्बल्यम् ऊर्णापलशतमिति । कम्बलाय हितमित्यर्थः । विभाषा हविः ।
हविर्विशेषवाचिभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यद्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे छः ।
आमिक्ष्यं दधीति । आमिक्षायै हितमित्यर्थः । तप्ते पयसि दध्नि निक्षिप्ते सति
यत् घनीभूतं निष्पद्यते सा आमिक्षेत्युच्यते ।

तस्मै हितम् । अस्मिन्नर्थे चतुर्थ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।
वत्सीय इति । छे रूपम् । यो गोधुक् वत्सेभ्यः पयः शिष्ट्वा दोग्धि स एवमुच्यते ।
शङ्कव्यमिति । शङ्कवे हितमित्यर्थः । उवर्णान्ताद्यत् । गव्यमिमि । गोभ्यो हितं
तृणादिकमित्यर्थः । गवादिलक्षणो यत् । हविष्यमिति । हविषे हितमित्यर्थः ।
हविःशब्दो गवादिः 'विभाषा हविः' इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं, व्याख्या-
नात् । शरीरावयवाद्यत् । शरीरावयवविशेषवाचकात् चतुर्थ्यन्तात् हितमित्यर्थे
यत्स्यादित्यर्थः छस्यापवादः । नस्यमिति । नासिकायै हितमित्यर्थः । 'पद्दन्' इति
नस्, प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात् । भाष्ये तु 'नासिकाया यत् तस् क्षुद्रेषु नस्'
इति पठितम् । नाभ्यमिति । नाभये हितमित्यर्थः । नाभिरत्र शरीरावयवः ।
रथावयवत्वे तु नभादेश उक्तः । ये च तद्धिते । शीर्षन्नादेश इति ।
'शीर्षन् छन्दसि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शीर्षण्य इति । शिरसे हित
इत्यर्थः । शरीरावयवत्वाद्यति शीर्षन्नादेशे 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृति-
भावान्न टिलोपः । शिरस्यतीति । शिरः आत्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुपः आ-

तिक्यम्। वृष्यम्। ब्रह्मण्यम्। चाद्रथ्या। (१६६९) **अजाविभ्यां थ्यन्**। ५। १। ८॥ अजथ्या यूथिः। अविथ्या। (१६७०) **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः**। ५। १। ९॥ (१६७१) **आत्माध्वानौ खे**। ६। ४। १६९॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः। आत्मने हितमात्मनीनम्। विश्वजनीनम्। 'कर्मधारयादेवेष्यते'। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयम्। 'पञ्चजनादुपसंख्यानम्' (वा २९९६) पञ्चजनीनम्। 'सर्वजनाट्ठञ् खश्च' (वा २९९७)। सार्वजनिकः सर्वजनीनः। 'महाजनाट्ठञ्' (वा २९९८)। माहाजनिकः। मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। राजभोगीनः। 'आचार्यादणत्वं च' (ग सू १८४) आचार्यभोगीनः। (१६७२) **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ**। ५। १। १०॥ 'सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्'

त्मनः' इति क्वचि, 'नः क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावान्न रुत्वम्। **वा केशेषु**। केशेषु वाच्येषु यो यकारादिस्तद्धितः तस्मिन्परे शिरसः शीर्षन्नादेशो वा स्यादित्यर्थः। प्रसङ्गादाह—**अचीति**। **खलयव**। खलादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः हितमित्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः। वृषशब्दोऽत्र अकारान्त एव गृह्यते, नतु नकारान्तः। तेन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव। ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणवाच्येव गृह्यते, नतु वेदादिवाची। तेन ब्रह्मणे वेदाय हितमिति वाक्यमेवेति भाष्ये स्पष्टम्। ब्रह्मण्यमित्यत्र 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः। **चाद्रथ्येति**। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः। **अजाविभ्यां थ्यन्**। अजश्च अविश्चेति द्वन्द्वः। अविशब्दस्य घित्वेऽपि 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः। **अजथ्या यूथिरिति**। अजेभ्यः अजाभ्यो वा हितेत्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजाशब्दादपि थ्यन्। तसिलादिष्विति पुंवत्त्वम्। **अविथ्येति**। अविभ्यो हितेत्यर्थः। स्त्रीत्वं लोकात्।

आत्मन्विश्वजन। आत्मन्, विश्वजन, भोगोत्तरपद एभ्यः हितमित्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। आत्मनीनमित्युदाहरणं वक्ष्यति। तत्र टिलोपे प्राप्ते—**आत्माध्वानौ खे**। **प्रकृत्या स्त इति**। 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **कर्मधारयादेवेति**। विश्वजनशब्दादिति शेषः। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **विश्वजनीयमिति**। विश्वस्य जनो विश्वजनः साधारणो वैद्यादिः। विश्वो जनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा। तस्मै हितमिति विग्रहः। **पञ्चजनीनमिति**। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः रथकारजातिश्चेत्येते पञ्च जनाः। तेभ्यो हितमिति विग्रहः। **सर्वजनाट्ठञ् खश्चेति**। वक्तव्य इति शेषः। समानाधिकरणादिति वक्तव्यम् इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम्। **महाजनाट्ठञिति**। वक्तव्य इति शेषः। विश्वजनप्रसङ्गादिदं वार्तिकद्वयमुपन्यस्तम्। अथ भोगोत्तरपदस्योदाहरति—**मातृभोगीण इति**। मातृभोगाय हित इत्यर्थः। **आचार्यादिति**। आचार्यशब्दात्परस्य भोगीनशब्दस्य नस्य णत्वाभावो वाच्य इत्यर्थः। नच अ-

(वा २९९९) । सर्वस्मै हितं सार्वम्-सर्वीयम् । 'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' (वा ३०००) भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः, 'तस्येदम्' (सू १५००) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः, 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू १५३२) इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव' इति माघः स. २-४ । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते, प्रग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । (१६७३) माणवचरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११॥ माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् । (१६७४) तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्यः एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः ।

समानपदस्थत्वादेवात्र णत्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, मातृभोगीणादौ णत्वज्ञापनार्थत्वात् । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । सर्व, पुरुष आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां क्रमात् णढञौ स्तः हितमित्यर्थे इत्यर्थः । सर्वाण्ण इति । अत्र सर्वशब्दस्य स्वरूपपरत्वान्न सर्वनामकार्यम् । पुरुषाद्वधेति । वार्तिकमिदम् । पुरुषशब्दाद्वधादिष्वेवार्थेषु ढञ् स्यात्, न हितार्थे इत्यर्थः । ननु तेन कृतमिति समुदायस्य असुबन्तत्वात् कथं समासे निवेश इत्यत आह—भाष्येति । अणि प्राप्ते इति । अनेन ढञिति शेषः । प्राणीति । रजतादित्वादञि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । समूहेऽप्यणि प्राप्ते इति । पुरुषाणां समूहः इत्यर्थे ' तस्य समूहः ' इत्यणि प्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः । पौरुषेयवृता इवेति । पुरुषसमूहवृता इवेत्यर्थः । परितः आदर्शप्रतिफलनादिति भावः । तेन कृते इति । पुरुषेण कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे कृते ग्रन्थे इत्यणि प्राप्ते, पुरुषेण कृतः प्रासाद इत्यर्थे तु कस्मिन्नपि प्रत्यये अप्राप्ते अनेन ढञित्यर्थः ।

माणव । आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । माणवीनमिति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः, ' अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ।' इत्यपत्याधिकारवार्तिकात् । माणवाय हितमिति विग्रहः । चारकीणमिति । चरतीति चरः पचाद्यच् । ततः स्वार्थिकः कः, चरकाय हितमिति विग्रहः। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । तस्मै इदं तदर्थम् । तच्छब्देन विकृतिः परामृश्यते । सप्तम्यर्थे प्रथमा । विकृत्यर्थायां प्रकृताविति लभ्यते । एवं च तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तेन विकृतिरेव प्रथमं निर्दिश्यते । तथाच चतुर्थ्यन्तात् विकृतिवाचकादिति लभ्यते । तदाह—विकृतिवाचकादित्यादिना । प्रत्ययः स्यादिति । यथाविहितमिति शेषः । अङ्गारेभ्य एतानीति। अङ्गारार्थानीत्यर्थः । अर्थेन नित्यसमासविधानादस्वपदविग्रहः । अत्र काष्ठानि प्रकृतिद्रव्याणि । अङ्गाराः विकृतयः । तद्वाचकादङ्गारशब्दाच्छप्रत्यये अङ्गारीयाणीति रूपम् । प्राकारीया

शङ्कव्यं दारु। (१६७५) छदिरुपधिबलेर्ढञ् । ५ । १ । १३ ॥ छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । 'उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते' (वा ३००३)। उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं, तदेव औपधेयम् । (१६७६) ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ५ । १ । १४ ॥ छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म । (१६७७) चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात् । वध्रयै इदं वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म । (१६७८) तदस्य तदस्मिन्स्यादिति । ५ । १ । १६ ॥ प्राकारः आसामिष्टकानां स्यात्प्राकारीयाः इष्टकाः। प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात्प्राकारीयो देशः।

इष्टका इति । प्राकारेभ्य इमा इति विग्रहः। प्राकारार्था इत्यर्थः । **शङ्कव्यमिति** । शङ्कवे इदमिति विग्रहः। शङ्क्वर्थमित्यर्थः । 'उगवादिभ्यः' इति यत्। **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** । छदिष्, उपधि, बलि एषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यः तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रकृतौ वाच्यायां ढञित्यर्थः । **छादिषेयाणीति**। छदिः तृणपटलः । तस्मै इमानीति विग्रहः । छदिरर्थानीत्यर्थः । ढञि एयादेशे षात्परत्वाण्णत्वम् । **बालेयास्तण्डुला इति** । बलये इमे इति विग्रहः। बल्यर्था इत्यर्थः। 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इत्यमरः। 'भागधेयः करो बलिः' इति च । **उपधिशब्दादिति** । वार्तिकमिदम् । **उपधीयते इति**। अक्षदण्डाग्रे उपधीयते प्रोतं क्रियते इत्युपधिः। 'उपसर्गे घोः किः' इति धाञः किप्रत्ययः। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपः । **उपाधिः रथाङ्गमिति**। तथा भाष्यादिति भावः।

ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ऋषभ उपानह् अनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। ऋषभशब्दादुपानह्शब्दाच्च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तात् प्रकृतौ वाच्यायां ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **आर्षभ्य इति** । ऋषभाय अयमिति विग्रहः । ऋषभार्थ इत्यर्थः। यो वत्सः ऋषभावस्थाप्राप्त्यर्थं पोष्यते स एवमुच्यते। **औपानह्यो मुञ्ज इति** । उपानहे अयमिति विग्रहः । उपानदर्थो मुञ्ज इत्यर्थः । क्वचिद्देशे मुञ्जतृणैरुपानत् क्रियते । **चर्मण्यपीति** । चर्मणि प्रकृतित्वेन वाच्येऽपि अयं ञ्य एव 'चर्मणोऽञ्' इत्यञं परमपि पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वा भवतीत्यर्थः। एतच्च 'उगवादिभ्यः' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **औपानह्यमिति** । उपानदर्थं चर्मेत्यर्थः । **चर्मणोऽञ्** । चर्मणः इति षष्ठ्यन्तं विकृतावन्वेति। तदाह—**चर्मणो या विकृतिः तद्वाचकादिति** । तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तादिति शेषः। **अञ् स्यादिति** । प्रकृतौ वाच्यायामिति शेषः। **वध्रयै इदमिति** । वृधेरौणादिके ष्ट्रनि वध्रशब्दः। टित्वात् ङीप्, वध्री चर्मरज्जुः। 'नध्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः। वाध्रयै इदमिति पाठान्तरम् । 'वृधिवपिभ्यां रन्' इति वृधेः रनि लघूपधगुणे रपरत्वे वर्ध्रशब्दश्चर्मवाचकः, तस्माद्विकारे अणि वार्ध्रं रज्जुः ।

---

१ ऋषभोपानहोर्ञ्यः इत्येवसर्वत्रपाठः। उपर्युक्तपाठे टजभावोऽनित्यत्वात् ।

इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ।
(१६७९) परिखाया ढञ् । ५ । १ । १७ ॥ पारिखेयी भूमिः ।

इति तद्धिते छयतोः पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धितार्हीयप्रकरणम् । ३३ ।

(१६८०) प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ॥ 'तेन तुल्यम्—' (सू १७७८) इति वतिं वक्ष्यति । ततः प्राक्ठञधिक्रियते । (१६८१) आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ।५।१।१९॥ 'तदर्हति' (सू १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । (१६८२) असमासे नि-

---

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इति निवृत्तम् इति कैयटः । तदस्य स्यादिति, तदस्मिन् स्यादिति चार्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । स्यादित्यत्र 'संभावनेऽलमिति' इति संभावने लिङ् । **प्राकार आसामिति** । करणत्वस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठी । आभिरिष्टकाभिः प्राकारः कर्तुं शक्यत इति विग्रहवाक्यस्य फलितोऽर्थः । **प्राकारीया इति** । प्राकारशब्दात्प्रथमान्तात् छः । इष्टकाः प्रत्ययार्थः । प्राकारपर्याप्ता इष्टका इति यावत् । **प्रासादीयं दार्विति** । प्रासादोऽस्य स्यादिति विग्रहः । प्रासादपर्याप्तमिति यावत् । **प्राकारीयो देश इति** । प्रायेण प्राकारोऽस्मिन्देशे संभाव्यत इत्यर्थः । देशस्य तद्योग्यपाषाणेष्टकादिबहुलत्वादिति भावः । अनेन 'तदर्थं विकृतेः' इत्यनुवृत्ताविह न स्यादिति सूचितम् । ननु प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—**इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामिति** । शिष्टव्यवहारमित्यर्थः । **परिखाया ढञ्** । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । **पारिखेयी भूमिरिति** । परिखा अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा विग्रहः । परिखायोग्येत्यर्थः । **छयतोः पूर्णोऽवधिरिति** । 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यारभ्य 'द्वित्रिपूर्वादण् च' इत्यन्तैः सूत्रैः प्रत्ययविशेषेष्वनुक्रान्तेषु 'तेन क्रीतम्' इति पठितम् । ततश्च 'प्राक्क्रीतात्' इत्युक्तेस्तेष्वपि सूत्रेषु छयतोरनुवृत्तिः कुतो नेति न शङ्क्यम्, प्रत्ययविशेषाणां श्रवणे तयोरनुवृत्त्यसंभवादिति भावः ।

इति तद्धिते छयतोरवधिः ।

अथ आर्हीयाः । **प्राग्वतेः** । वतिशब्दस्तद्घटितसूत्रपरः । तदाह—**तेन तुल्यमिति** । 'तेन तुल्यम्' इत्यतः प्राक् येषु सूत्रेषु अर्था एव निर्दिश्यन्ते न तु प्रत्ययाः, तत्र ठञित्युपतिष्ठत इति यावत् । **आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्** । तदर्हतीति सूत्रगते अर्हतिशब्दे एकदेशानुकरणमर्हेति, तच्च तद्घटितसूत्र-

ष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ ' आर्हात् ' इत्येतत् ' तेन क्रीतम् ' (सू १७०२) इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक्स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञेव । (१६८३) **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः** । ७ । ३ । १७ ॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञा इति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । ' तदस्य परिमाणम्' [सू १७२३] इति ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति 'इतः प्राक्तदन्तविधिः' इति । तेन सुगव्यम्—यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्ध्वं तु 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि— ' (वा ३०१८) ।

परम्, आङभिव्याप्तौ, व्याख्यानात् । तदाह—**तदर्हतीति** । **इत्येतदभिव्याप्येति** । इदमपि सूत्रं प्रत्ययविशेषाश्रवणे उपतिष्ठते । अत्र संख्यापरिमाणयोः पृथग्ग्रहणात्संख्या न परिमाणम् । तथाच वार्तिकम्—' ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ।' इति । तुलायामारोप्य द्रव्यगुरुत्वं येन परिच्छिद्यते तदुन्मानं गुञ्जामाषनिष्कसुवर्णपलादि । येन काष्ठादिनिर्मितेन आयतविस्तृतोच्छ्रितेन पात्रविशेषेण व्रीह्यादि परिच्छिद्यते पात्रगतायामविस्तारोच्छ्रायैः, तत्परिमाणं प्रस्थादि । आयामः दैर्घ्यं येन परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम् अरत्निप्रादेशादि । संख्या तु उक्तत्रितयापेक्षया बाह्या भिन्ना एकत्वद्वित्वादीत्यर्थः । **असमासे** । **इति यावदिति** । ' तेन क्रीतम् ' इत्येतत्पर्यन्तमित्यर्थः । **ठगिति** । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । **आर्हीयेष्विति** । ' तदर्हति ' इत्येतत्पर्यन्तमतिक्रान्तेषु ' तेन क्रीतम् ' इत्याद्यर्थेष्वित्यर्थः । **नैष्किकमिति** । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । यथायोगं क्रीताद्यर्थान्वयः । **समासे तु ठञेवेति** । परमनिष्कादिशब्दादित्यर्थः ।

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम् । शेषपूरणेन तद्याचष्टे—**उत्तरपदवृद्धिः स्यादिति** । उत्तरपदस्य आदेरचो वृद्धिः स्यादित्यर्थः । **ञिदादाविति** । ञिति णिति किति चेत्यर्थः । **परमनैष्किक इति** । परमनिष्केण क्रीत इत्यर्थः । समासत्वाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञ् । स्वरे विशेषः । ननु निष्कादिभ्य एव ठको विधानात्तदन्तात् समासाट्ठकोऽप्रसक्तेरसमासग्रहणं व्यर्थम् । न च प्रातिपदिकग्रहणस्यापञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतत्वात्प्रातिपदिकविशेषणतया तदन्तविधौ समासादपि ठकः प्रसक्तिरस्तीति वाच्यम्, 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधात् । निष्कादीनां च विशिष्य गृहीतत्वेन ग्रहणवत्त्वादित्यत आह—**असमासग्रहणमिति** । **सुगव्यमिति** । सु शोभना गौः सुगौः, 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'गोरतद्धितलुकि' इति न टच् । 'उगवादिभ्यः' इति गोशब्दान्ताद्यत् । **यवापूप्यमिति** । विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यपूपान्तत्वाद्यत् । नन्वसमासग्रहणात् ज्ञापकात् इत

पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकि इति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्—' (सू १६८१) मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् । (१६८४) **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ॥** अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम्—आर्धद्रौणिकम् । (१६८५) **नातः परस्य ७ । ३ । २७ ॥** अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम्—आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य—' (सू८४०) इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । (१६८६) **शताच्च ठन्यतावशते ।५।१।२१॥**

ऊर्ध्वमपि तदन्तविधिः किं न स्यात् । ततश्च परमपारायणं वर्तयतीत्यत्रापि 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' इति ठञ् स्यादित्यत आह—**इत ऊर्ध्वं त्विति** । वार्तिकमिदम् । नन्वेवमपि द्विशूर्पेण क्रीतमित्यर्थे शूर्पशब्दान्तादपि 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति अञ् स्यादित्यत आह—**तन्मालुकीति** । इत ऊर्ध्वं संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमिति यदुक्तम्, तत्तद्धितलुकि सति न भवतीत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमेव । **द्विशूर्पमिति** । ' तद्धितार्थ ' इति द्विगुरयम् । तद्धितप्रकृतिभूतः शब्दो न लुगन्तः । अतः संख्यापूर्वपदात् शूर्पान्तादस्मात् ' शूर्पादञन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्य अञष्ठञो वा ' अध्यर्ध ' इति लुक् । द्विशूर्पशब्दो लुगन्तः । ततश्च तस्मात् क्रीतेऽर्थे ' शूर्पादञ् ' इति न भवति । लुकि सति तदन्तग्रहणाभावादित्यर्थः । **द्विशौर्पिकमिति** । ' तेन क्रीतम् ' इति ठञि ' परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अस्य ठञो लुक् तु न भवति, तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् ।

अर्धात्परिमाणस्य । 'परिमाणान्तस्य' इत्यस्मादुत्तरमिदं सूत्रम् । **अर्धद्रौणिकम्—आर्धद्रौणिकमिति** । द्रोणशब्दस्य निष्कादित्वेऽपि असमासग्रहणान्न ठक् । किंतु ठञेव । **नातः परस्य** । **परिमाणाकारस्येति** । परिमाणवाचकावयवस्य अकारस्येत्यर्थः । **पूर्वपदस्य तु वेति** । पूर्वपदस्यादेरचस्तु वृद्धिर्वेत्यर्थः । **आर्धकौडविकमिति** । अर्धकुडवेन क्रीतमित्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । अत्र कुडवशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनः आदेरचः अकारत्वाभावान्न वृद्धिनिषेधः । किन्तु 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिरिति भावः । **तपरः किमिति** । दीर्घस्याकारस्य वृद्धिनिषेधे फलाभावाद्ह्रस्वस्येति सिद्धमिति प्रश्नः । **अर्धखार्यां भवा अर्धखारीति** । **निषेधो न स्यादिति** । पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रति फलोपहितनिमित्तत्वाभावादिति भावः । पूर्वपदस्य वृद्धिपक्षे तु वृद्धिं प्रति

शतेन क्रीतं शतिकम्—शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न । किं तु कनेव । असमासे इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । (१६८७) **संख्याया अतिशदन्तायाः कन्** । ५ । १ । २२ ॥ संख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः । (१६८८) **वतोरिड्वा** । ५ । १ । २३ ॥ वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः—तावत्कः । (१६८९) **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** । ५ । १ । २४ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिंशत्कः । (१६९०) **कंसाट्टिठन्** । ५ । १ । २५ ॥ टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः—कंसिकी । 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०१८) । अर्धिकः—अर्धिकी । 'कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा' (वा ३०१९) । कार्षापणिकः—कार्षापणिकी । प्रतिकः—प्रतिकी । (१६९१) **शूर्पादञन्यतरस्याम्** । ५ । १ । २६ ॥ शौर्पम्—

फलोपहितनिमित्तत्वसत्त्वात् स्यादेव उत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि पुंवत्त्वनिषेधः। परिमाणान्तस्येत्यारभ्य एतदन्तं साप्तमिकम् । अथ प्रकृतं पाञ्चमिकम् । **शताच्च ठन्यतावशते** । आर्हीयेष्वर्थेषु शताट्ठन्यतौ स्तः, नतु शतेऽर्थे इत्यर्थः । उत्तरसूत्रप्राप्तकनोऽपवादः । **शतकः संघ इति** । उत्तरसूत्रेण कनिति भावः । नन्विह संघस्यैव प्रत्ययार्थत्वात् कथम् 'अशते' इति निषेध इत्यत आह—**इहेति** । प्रत्ययार्थः संघः प्रकृत्यर्थात् शतात्परिमाणात्त न भिद्यते । गुणगुणिनोरभेद एव हि पारमार्थिकः । भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः । यत्र तु शतं प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थाद्भिद्यते तत्र नायं निषेधः । शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम् । अत्र हि निष्कशतं प्रकृत्यर्थः। शाटकशतं तु प्रत्ययार्थः। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । **असमास इत्येवेति** । चकारस्य तदनुकर्षणार्थत्वादिति भावः । **द्विशतेनेति** । द्विगुणशतेनेत्यर्थः । द्विगुसमासे तु द्विशतशब्दस्य लुगन्ततया लुकि तदन्तविधिनिषेधात प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

संख्यायाः । तिश्च शश्च तिशतौ, तौ अन्ते यस्याः सा तिशदन्ता, न तिशदन्ता अतिशदन्ता, द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो नञ्तत्पुरुषः । **साप्ततिक इति** । सप्तत्या क्रीत इत्यर्थः । 'तेन क्रीतम्' इति ठञ् । **चात्वारिंशत्क इति** । चत्वारिंशता क्रीतमित्यर्थः। 'तेन क्रीतम्' इति ठञष्ठस्य तकारात्परत्वात्कः। **वतोरिड्वा**। वतोरित्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । कन्निति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । 'वतोः' इति पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया षष्ठ्यन्तं प्रकल्पयति । तदाह—**वत्वन्तादिति । तावतिक इति** । तावता क्रीत इत्यर्थः । 'यत्तदेतेभ्यः' इति वतुप् 'बहुगणवतु' इति संख्यासंज्ञायां 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्, तस्य इट्, टित्वादाद्यवयवः । **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** । नन्वेक-

शौर्पिकम् । (१६९२) शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥ एभ्योऽणस्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । **(१६९३) अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।५।१।२८॥** अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । **(१६९४) विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।५।१ २९॥**

सूत्रत्वे विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनेव स्यात्, कन् तु न स्यात् । अतिशदन्ताया इति निषेधादित्यत आह—**योगेति** । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इत्येकं सूत्रम् । 'ड्वुन· संज्ञायाम्' इत्यपरामित्यर्थः । आद्यं व्याचष्टे—**आभ्यां कन् स्यादिति** । 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यतः कन् इत्यनुवर्तत इति भावः । द्वितीयसूत्रे विंशतित्रिंशद्भ्याम् इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**असंज्ञायामिति** । आभ्यामिति शेषः । **विंशक इति** । विंशत्या क्रीत इत्यर्थः । ड्वुन् अकादेशः । 'तिविंशतेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः । **त्रिंशक इति** । ड्वुन् अकादेशः 'टेः' इति टिलोपः । आद्यसूत्रं परिशेषात् संज्ञायामित्यभिप्रेत्याह—**संज्ञायां त्विति** । **कंसात्** । इत्यादि स्पष्टम् । **शूर्पादञ्** । आर्हीयेष्वर्थेष्विति शेषः । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ठञि प्राप्ते तदपवादोऽञ् पक्षे विधीयते । पक्षे ठञ् । **शतमान । शातमानमिति** । अत्र ठञ् प्राप्तः । **वैंशतिकमिति** । विंशत्या क्रीतं विंशतिकम् । संज्ञाशब्दोऽयम् । 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन् । विंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः । तत्र परिमाणविशेषस्य संज्ञा चेट्ठञ् प्राप्तः, अन्यस्य संज्ञा चेट्ठक् प्राप्तः । **साहस्रमिति** । सहस्रेण क्रीतमिति विग्रहः । 'संख्याया अतिशदन्तायः' इति कन् प्राप्तः । **वासनमिति** । वसनेन क्रीतमिति विग्रहः । अत्र ठक् प्राप्तः ।

अध्यर्धपूर्व । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्य सः अध्यर्धपूर्वः, सच द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । सौत्रं पुंस्त्वम् । तदाह—**अध्यर्धपूर्वात् द्विगोश्चेति** । **आर्हीयस्येति** । प्रत्यासत्तिलभ्यम् । **अध्यर्धकंसमिति** । अध्यारूढमर्धं यस्मिन् तत् अध्यर्धम् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इति बहुव्रीहौ पूर्वखण्डे उत्तरपदलोपः । सार्धमित्यर्थः । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति विग्रहः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन् । तस्यानेन लुगिति भावः । **द्विकंसमिति** । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । ठको लुक् । नच अध्यर्धकंसमित्यत्रापि द्विगुत्वादेव सिद्धमिति वाच्यम्, किञ्चित्सङ्ख्यकार्यं कृत्वसुजादिकमध्यर्धशब्दस्य नेति ज्ञापनार्थत्वात् । **पाञ्चकलापिकमिति** पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः । 'तदस्य' इति ठञ् । संख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये तु ' अध्यर्धपूर्वात् ' इति पाठो दृश्यते । नच द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं, तेन क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठञो लुक् स्यादिति वाच्यम्

लुग्वा स्यात्। अध्यर्धकार्षापणम्–अध्यर्धकार्षापणिकम्। द्विकार्षापणम्–द्विकार्षापणिकम्। औपसङ्ख्यानिकस्य टिठनो लुक्। पक्षे अध्यर्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। अध्यर्धसहस्रम्–अध्यर्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्–द्विसाहस्रम्। (१६६५) **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।५।१।३०॥** लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कम्–द्वैनिष्किकम्। त्रिनिष्कम्–त्रैनिष्ककम्। 'बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२४) बहुनिष्कम्–बहुनैष्किकम्। (१६६६) **बिस्ताच्च।५।१।३१॥** द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात्। द्विबिस्तम्–द्विबैस्तिकम् इत्यादि। (१६६७) **विंशतिकात्खः।५।१।३२॥** अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव। अध्यर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्। (१६६८) **खार्या ईकन्।५।१।३३॥** अध्यर्धखारीकम्। द्विखारीकम्। 'केवलायाश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०२५)। खारीकम्। (१६६९) **पणपादमाषशताद्यत्।५।१।३४॥** अध्यर्धपण्यम्। द्विपण्यम्। अध्यर्धपाद्यम्। द्विपाद्यम्। इह 'पादः पत्' (सू ४१४) इति न। 'यस्य—' (सू ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात्। 'पद्यत्यतदर्थे' (सू ९९१) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्।

द्विगुनिमित्तस्यार्हीयस्य लुगिति व्याख्यानादित्यलम्। **विभाषा।** लुग्वेति। आर्हीयस्येति शेषः। **औपसंख्यानिकस्येति।** 'कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्यः' इत्युक्तस्येत्यर्थः। **अध्यर्धप्रतिकमिति।** प्रत्यादेशस्य टिठन्संनियोगशिष्टत्वात् प्रत्यादेशपक्षे टिठनो न लुगिति भावः। **अध्यर्धसहस्रमिति।** 'शतमान' इति विहितस्याणो लुक्। लुगभावे तु 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः। **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।** **लुग्वा स्यादिति।** आर्हीयस्येति शेषः। **द्विनिष्कमिति।** ठञो लुक्, समासाट्ठकोऽसंभवात्। **बिस्ताच्च।** आर्हीयस्य लुग्वेति शेषः। **द्विबिस्तं द्विबैस्तिकमिति।** द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीतमिति विग्रहः। ठञः पाक्षिको लुक्। **इत्यादीति।** बहुबिस्तं बहुबैस्तिकमित्युदाहार्यम्। 'बहुपूर्वाच्च' इति वार्तिकस्य अत्राप्यनुवृत्तेः भाष्ये उक्तत्वात्।

विंशतिकात्खः। **अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येवेति।** पूर्वसूत्रयोरध्यर्धपूर्वादित्यस्यासंभवात् द्विगोरित्यस्य प्रयोजनाभावादननुवृत्तावपि इह तदनुवर्तेत इति भावः। **अध्यर्धविंशतिकीनमिति।** अध्यर्धविंशत्या क्रीतमध्यर्धविंशतिकम्। 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागात् कन्। अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतमिति विग्रहः। **द्विविंशतिकीनमिति।** द्वाभ्यां विंशतिकाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः। **खार्या ईकन्।** अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तेत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अध्यर्धखारीकम्–द्विखारीकमिति।** 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन्। **केवलायाश्चेति।** खार्या इति शेषः। **पणपाद।** अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तेत इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**अध्यर्धपण्यम्।** **द्विपण्यमिति।** अध्यर्धपणेन क्रीतमित्यर्थः। **द्विपाद्यमिति।**

(१७००) शाणाद्वा । ५ । १ । ३५॥ यत्स्यात् । पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम्-अध्यर्धशाणम् । (१७०१) द्वित्रिपूर्वादण्च । ५ । १ । ३६ ॥ शाणात् इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्—द्विशाण्यम्-द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । (१७०२) तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ ॥ ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् । (१७०३) इद्गोण्याः १ । २ । ५० ॥ गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः

द्वाभ्यां पादाभ्यां चतुर्थांशाभ्यां क्रीतमिति विग्रहः । यति 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । **स्थानिवद्भावादिति** । 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति भावः । **प्राण्यङ्गार्थस्येति** । व्याख्यानादिति भावः । इह सूत्रे पणमाषसाहचर्यात् पादशब्दोऽपि परिमाणविशेषवाची गृह्यते । **शाणाद्वा । पक्षे ठञिति** । आर्हादिति ठञ्विधौ परिमाणपर्युदासाट्ठञिति भावः । **तस्य लुगिति** । ठञः इति भावः । अत्र अध्यर्धपूर्वादिति द्विगोरिति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्य अध्यर्धपूर्वादुदाहरति—**अध्यर्धशाण्यम् अध्यर्धशाणमिति** । यति ठञो लुकि च रूपम् । अथ शाणान्तद्विगोरुदाहरणं वक्ष्यन् विशेषमाह—**द्वित्रिपूर्वादण् च** । वार्तिकमिदम् । **चाद्यदिति** । पाक्षिको यत् चकारेण समुच्चीयत इत्यर्थः । ततश्च यतोऽभावे ठञपि लभ्यते । तदाह—**तेन त्रैरूप्यमिति** । अणा यता ठञा चेत्यर्थः । अणि परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिमाशङ्क्याह—**परिमाणान्तस्येति** । **ठञादयस्त्रयोदशेति** । 'प्राग्वतेः' इति ठञ्, 'आर्हात्' इति ठक्, 'शताच्च' इति ठन्यतौ, 'संज्ञायाः' इति कन्, 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति ड्वुन्, 'कंसात्' इति टिठन्, 'शूर्पात्' इत्यञ्, 'शतमान' इत्यण्, 'विंशतिकात्खः' इति खः, 'खार्याः' इति ईकन्, 'पणपाद' इति यत्, 'द्वित्रि' इति वार्तिकोक्ताण्, इत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः । **प्रकृता इति** । प्रक्रान्ता इत्यर्थः । **समर्थविभक्तय इति** । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति सूत्रलभ्यसमर्थविशेषणीभूतप्रथमोच्चारिततत्तद्विभक्तय इत्यर्थः ।

तेन क्रीतम् । अस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । **ठञिति** । उदाह्रियत इति शेषः । **गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकमिति** । 'अगोपुच्छ' इति पर्युदासाट्ठगभावे औत्सर्गिकष्ठञिति भावः । **साप्ततिकमिति** । सप्तत्या क्रीतमित्यर्थः । अगोपुच्छसङ्ख्या इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थेन क्रीतमित्यर्थः । 'अगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणात्' इति पर्युदासाट्ठगभावे ठञिति भावः । **ठगिति** । उदाह्रियत इति शेषः । **नैष्किकमिति** । निष्केण क्रीतमित्यर्थः । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति

क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । (१७०४) **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** ।५।१।३८॥ संयोगः संबन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः—शत्यो वा धनपतिसंयोगः। शत्यं–शातिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्' (वा ३०३६) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । 'संनिपाताच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३०३७) सांनिपातिकम्। (१७०५) **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** । ५ । १ । ३९ ॥ गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्व्यचः, यशस्यः धन्यः स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः—किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्या—इत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि–आश्विकम् । आश्मिकम् । 'ब्रह्मवर्चसादुपसंख्या-

---

भावः । **इद्गोण्याः लुकोऽपवाद इति** । 'लुक्तद्धितलुकि' इति प्राप्तस्येत्यर्थः । **पञ्चगोणिरिति** । आर्हीयस्य ठको लुकि ङीप्रत्ययस्य इकारः । नच उपसर्जनह्रस्वत्वेनैव इदं सिद्धमिति वाच्यम्, ह्रस्वविध्यभावे 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीषो निवृत्तावदन्तत्वात् टापि पञ्चगोणेत्यापत्तेः । मूलद्रव्यवाचिन एव तृतीयान्तात्क्रीतार्थे प्रत्यया भवन्ति, नतु देवदत्तेन क्रीतमित्यर्थे, अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् ।

तस्य निमित्तम् । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे यथाविहितं षष्ठ्यन्तात् ठञादयः स्युरित्यर्थः । **शत्यः शतिको वेति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । 'शताच्च' इति यट्ठनौ । **धनपतिसंयोग इति** । याजनशुश्रूषादिसंपर्क इत्यर्थः । उत्पाते उदाहरति—**शत्यं शातिकं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति** । शतस्य निमित्तमित्यर्थः । सूचकत्वमेवात्र निमित्तत्वमिति भावः । **उपसंख्यानमिति** । आर्हीयस्य ठक इति शेषः । कोपनं वृद्धिः । **संनिपाताच्चेति** । 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्यर्थे ठगिति शेषः । **सांनिपातिकमिति** । संनिपातः वातपित्तश्लेष्मणां दोषाणां संकर इति वैद्यके प्रसिद्धः । तस्य निमित्तं सांनिपातिकम्, ज्वरप्रकोपादौ अपथ्यभक्षणादिसंयोगः, संनिपातसूचकं जिह्वाकार्ष्ण्यादि च । **गोद्व्यचः** । तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे गोशब्दात् द्व्यचश्च षष्ठ्यन्तात् यत्प्रत्ययः स्यात्, नतु सङ्ख्यायाः परिमाणात् अश्वादेश्चेत्यर्थः । ठकोऽपवादः । **द्व्यच इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **धन्य इत्यादि** । धनस्य यशसः स्वर्गस्य च निमित्तमित्यर्थः । **विजयस्येति** । निमित्तमिति शेषः । **वैजयिक इति** । आर्हीयष्ठक् । **पञ्चानामिति** । निमित्तमिति शेषः । **पञ्चकमिति** । 'सङ्ख्यायाः' इति कन् । **सप्तकमिति** । सप्तानां निमित्तमित्यर्थः । **प्रास्थिकमिति** । प्रस्थस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हादिति ठञ्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । **खारीकमिति** । खार्या निमित्तमित्यर्थः । खार्या ईकन् । **अश्वादीति** । प्रत्युदाहरणसूचनमिदम् । **आश्विकमिति** । अश्वस्य निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । **आश्मिकमिति** । अश्मनो निमित्तमित्यर्थः । आर्हीयष्ठक् । 'नदत-

नम्—' (वा ३०३५) । ब्रह्मवर्चस्यम् । (१७०६) पुत्राच्छ च । ५।१। ४०॥ चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्र्यः । (१७०७) सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।५।१।४१॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते । (१७०८) तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥ (१७०९) तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । (१७१०) लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ॥ 'तत्र विदितः' इत्यर्थे लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः सार्वलौकिकः । (१७११) तस्य वापः । ५ । १ । ४५॥ उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । (१७१२) पात्रात्ष्ठन् ।५।१।४६॥ पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्—पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । (१७१३) तदस्मिन्वृद्ध्याय-लाभशुल्कोपदा दीयते ।५।१।४७॥ वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धा-

---

द्भिते' इति टिलोपः । ब्रह्मवर्चसादिति । 'गोद्यचः' इति सूत्रे 'ब्रह्मवर्चसाच्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ब्रह्मवर्चस्यमिति । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तमित्यर्थः । पुत्राच्छ च । तस्य निमित्तमित्येव । कथं तर्हि 'आरेभिरे यतात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः' इति ? नहीष्टिः संयोगः उत्पातो वा । उच्यते—संयुज्यतेऽनेनेति संयोगः । इष्ट्या हि पुत्रेण फलेन युज्यते यष्टा । सर्वभूमि । तस्य निमित्तमित्येव । सर्वभूमि, पृथिवी आभ्यां यथासङ्ख्यमणञौ स्तः । सार्वभौम इति । ठञोऽपवादः अण् । पार्थिव इति । पृथिव्याः निमित्तं संयोगः उत्पातो वेत्यर्थः । स्त्रियां पार्थिवी । सार्वभौमशब्दे कथमुभयपदवृद्धिरित्यत आह—सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यत इति । तथा च 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिरिति भावः ।

तस्येश्वरः । तत्र विदित इति च । सूत्रद्वयमिदम् । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुवर्तते । तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविति तु निवृत्तम्, पुनस्तस्येत्युक्तेः । तस्येश्वर इत्यर्थे षष्ठ्यन्तात्तत्र विदित इत्यर्थे तु सप्तम्यन्तात् अणञौ स्त इत्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः, उत्तरसूत्रे तत्र विदितः इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थश्च । लोकसर्व । तत्र विदित इत्यर्थ इति । योगविभागसामर्थ्यात् तस्येश्वर इति नानुवर्तत इति भावः । लौकिक इति । लोकेषु विदित इत्यर्थः । सर्वलोकशब्दे विशेषमाह—अनुशतिकादित्वादिति । तस्य वापः । अस्मिन्नर्थे षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः । प्रास्थिकमिति । प्रस्थपरिमितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः । 'आर्हात्' इति ठञ्विधौ परिमाणपर्युदासात् प्रत्ययतीयष्ठम् । द्रौणिकमिति । निष्कादित्वाट्ठक् । खारीकमिति । खार्याः ईकन् । द्रोणस्य खार्याश्च वाप इत्यर्थः । पात्रात् ष्ठन् । तस्य वाप इत्येव । पात्रिकमिति । पात्रस्य वाप इत्यर्थः । षित्त्वं ङीषर्थमित्याह—पात्रिकीति ।

तदस्मिन् । वृद्धि, आय, लाभ, शुल्क, उपदा एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवच-

देकवचनम्। पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः—शत्यः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः। उत्कोच उपदा। 'चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्' (वा ३०३६)। पञ्च अस्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। 'सममब्राह्मणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा। (१७१४) पूरणार्धाट्ठन्। ५। १। ४८॥ यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्धिकः। अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः। (१७१५) भागाद्यच्च। ५। १। ४९॥ चाट्ठन्।

नम्। ननु तर्हि दीयत इति कथमेकवचनमित्यत आह—वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेणेति। एवंच तदस्मिन्वृद्धिर्दीयते, तदस्मिन् आयो दीयते, तदस्मिन् लाभो दीयते, तदस्मिन् शुल्को दीयते, तदस्मिन्नुपदा दीयते इत्यर्थेषु, प्रथमान्ताद्यथाविहितं ठञादयः स्युरित्यर्थः। पञ्चक इति। 'संख्यायाः' इति कन्। शतिकः-शत्य इति। शतमस्मिन्वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कः, उपदा वा, दीयते इति विग्रहः। 'शताच्च' ठन्यतौ। साहस्र इति। सहस्रमस्मिन्दीयते इत्यादि विग्रहः। 'शतमानसहस्र' इत्यण्। रक्षानिर्वेश इति। रक्षा प्रजापरिपालनम्, तदर्थो निर्वेशः भृतिः रक्षानिर्वेशः। उत्कोच इति। मह्यं किञ्चिद्दत्तं चेत् तव राजद्वारेऽनुकूलो भवामीत्यादि समयं कृत्वा यद्गृह्यते, तदुत्कोच इत्युच्यत इत्यर्थः। चतुर्थ्यर्थ इति। तदस्मै वृद्ध्यादि दीयते इत्युपसंख्यातव्यमित्यर्थः। सममब्राह्मणे इति। एवंच संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षया इष्टसिद्धेरुपसंख्यानमिदं नाऽऽरब्धव्यमिति भावः। पूरणार्धाट्ठन्। तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्ताट्ठन् स्यादित्यर्थः। द्वितीयिकः तृतीयिक इति। आर्हादिति ठकोऽपवादष्ठन्। अर्धिक इति। अर्धमस्मिन्वृद्ध्यादि दीयते इत्यर्थः। 'अर्धाच्चेति वक्तव्यम्' इति टिठनोऽपवादष्ठन्। टिठनि सति तु स्त्रियां ङीप् स्यात्। अर्धिकेति तु टाबेवेष्यते। रूपकस्येति। रूप्यस्य कार्षापणस्येत्यर्थः। रूढ इति। अन्यथा अर्धशब्दस्य रूप्यकसापेक्षत्वादसामर्थ्यं स्यादिति भावः। रूप्यकस्यार्धे रूढ इत्यत्र प्रमाणं मृग्यम्। असामर्थ्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्वारयितुं शक्यमित्याहुः। भागाद्यच्च। तदस्मिन्वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे भागशब्दात्प्रथमान्ताद्यत्प्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः। चाट्ठनिति। पूर्वसूत्रादनुकृष्यत इति शेषः। भागशब्दोऽपि रूप्यकस्यार्धे इति। वर्तत इति शेषः।

तद्धरति वहति। वंशादिभ्य इत्येकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् वैयधिकरण्येनान्वयः। स च व्युत्क्रमः व्याख्यानात्। तदाह—वंशादिभ्यः पर इति। द्वितीयान्तादित्यनन्तरं हरति वहति आवहतीत्यर्थे यथा-

भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं—भागिकं शतम् । भाग्या—भागिका विंशतिः । (१७१६) तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ । ५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यान्तरं 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति । भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः । ऐक्षुकः । (१७१७) वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥ यथासंख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः । (१७१८) सम्भवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति (उपसंहरति) पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण्च' (वा ३०३८) । चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी—द्रौणिकी । (१७१६) आढ-

---

विहितं प्रत्ययः स्यादिति शेषः । हरणं कथंचिद्देशान्तरप्रापणं चौर्यं वा । शकटादिना प्रापणं वहनम् । स्वसमीपं प्रापणमावहनं उत्पादनं वा । **वांशभारिक इति ।** 'आर्हात्' इति ठक् । अत्र पञ्चम्यन्तयोर्व्युत्क्रमेण वैयधिकरण्येन चान्वये प्रमाणाभावादाह—**भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरमिति ।** भारात्परेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थभ्रमव्यावृत्तये व्याख्यान्तरं विशदयति—**भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीति ।** वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तु भारभूतवंशादिवृत्तेर्बोध्यम् । अस्मिन्व्याख्याने भारादित्येकवचनमार्षम् । यद्वा प्रत्येकान्वयाभिप्रायम् । वस्तुतो भारभूता ये वंशादयः तद्वाचिभ्य इति यावत् । **वस्नद्रव्याभ्याम् ।** तद्धरति वहत्यावहतीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—**वस्नं हरतीत्यादि ।**

संभवत्यवहरति । तदिति द्वितीयान्तमनुवर्तते । द्वितीयान्तात्संभवतीत्याद्यर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **प्रास्थिक इति ।** 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वतीयष्ठञ् । ननु संभवतीत्यस्य उपपद्यत इत्यर्थकत्वादकर्मकत्वात्प्रस्थं संभवतीति कथं द्वितीयेत्यत आह—**समावेशयतीत्यर्थ इति ।** उपसर्गवशादिति भावः । **प्रास्थिकी ब्राह्मणीति ।** ठञन्तत्वात् ङीबिति भावः । अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे—**उपसंहरतीति ।** किंचिदूनमपि यथा प्रस्थपरिमितं भवति तथा मिमीत इत्यर्थः । **तत् पचतीति द्रोणादण् चेति ।** वार्तिकमिदम् । द्वितीयान्ताद्द्रोणशब्दात् पचतीत्यर्थेऽण् च स्यादित्यर्थः । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । **चाट्ठञिति ।** 'आर्हात्' इति ठग्विधौ परिमाणपर्युदासात् ठगभावे प्राग्वतेष्ठञेव चकारादनुकृष्यत इति भावः । **द्रौणीति ।** अणन्तत्वात् ङीप् । **द्रौणिकीति ।** ठञन्तत्वात् ङीप् । **आढकाचित ।** आढक आचित, पात्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः संभवत्यवहरतिपचतीत्यर्थेषु खो वा स्यादि-

काचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ॥ पक्षे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना—आढकिकी । आचितीना—आचितिकी । पात्रीणा–पात्रिकी । (**द्विगोः ष्ठंश्च । ५ । १ । ५४॥** आढकाचितपात्रात्' इत्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्य 'अध्यर्ध—' (सू १६६३) इति लुक् । षित्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी–द्व्याढकीना । 'द्विगोः' (सू ४७१) इति ङीप् । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी–द्व्याचितीना । 'अपरिमाण—' (सू ४८०) इति ङीन्निषेधात् द्व्याचिता । द्विपात्रिकी–द्विपात्रीणा—द्विपात्री । (१७२१) **कुलिजाल्लुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ॥** कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात्ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी–द्विकुलिजीना–द्विकुलिजिकी–द्वैकुलिजिकी । (१७२२) **सोऽस्यांशवस्नभृतयः । ५ । १ । ५६॥** अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् ।

त्यर्थः । **पक्षे ठञिति** । 'आर्हात्' इत्यतः परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । **द्विगोः ष्ठंश्च । ष्ठन्खाविति** । चकारेण खस्यानुकर्षादिति भावः । **वा स्त इति** । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । **पक्षे ठञिति** । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासान्न ठगिति भावः । षित्वात् ङीष् । **द्व्याढकिकीति** । द्वे आढके संभवत्यवहरति पचति वेत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः, ष्ठन्, षित्त्वात् ङीषित्यर्थः । अत्र 'न य्वाभ्याम्' इत्यैज् न, वृद्धिनिषेधसंनियोगशिष्टत्वात् ञ्णित्किदभावेन वृद्धेरप्रसक्तेः । **द्व्याढकीनेति** । खे रूपम् । **द्विगोः इति ङीप्** । **द्व्याढकीति** । ठञि 'अध्यर्ध' इति तस्य लुक् । 'द्विगोः' इति ङीबित्यर्थः । प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ठञन्तलक्षणङीप् तु नेति 'अपरिमाणबिस्त' इत्यत्रोक्तम् । 'अध्यर्ध' इति लुक् ठञ एव, नतु ठन्खयोरपि, विधिसामर्थ्यात् । **द्व्याचितिकी द्व्याचितीनेति** । ष्ठनि खे च रूपम् । अथ द्व्याचितशब्दात् ठञो लुकि 'द्विगोः' इति ङीपमाशङ्क्याह—**अपरिमाणेति ङीन्निषेधादिति** । **द्विपात्रिकीत्यादि** । **कुलिजाल्लुक्खौ च** । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**लुक्खौ वा स्त इति** । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासाट्ठगभावे प्राग्वहतीयस्य ठञः 'अध्यर्ध' इति नित्यं लुकि प्राप्ते लुको विकल्पविधिः । **चात् ष्ठंश्चेति** । तथाच ठञो लुक् खश्च ष्ठंश्चेति त्रितयं विकल्प्यते । तत्र ष्ठनः खस्य ठञो लुकश्चाभावे ठञः श्रवणं पर्यवस्यति । तदाह—**लुगभावे ठञः श्रवणमिति** । **द्विकुलिजीति** । ठञो लुकि रूपम् । 'द्विगोः' इति ङीप् । **द्विकुलिजीनेति** । खे रूपम् । **द्विकुलिजिकीति** । ष्ठनि रूपम् । **द्वैकुलिजिकीति** । ठञो लुगभावे रूपम् । परिमाणान्तस्येत्यत्र असंज्ञाशाणकुलिजानामित्युक्तेर्नोत्तरपदवृद्धिः ।

सोऽस्यांश । स इति प्रत्येकमंशादिष्वन्वेति । सोऽस्यांशः, तदस्य वस्नम्,

पञ्च अंशो वस्नं भृतिर्वा अस्य पञ्चकः । (१७२३) तदस्य परिमाणम् ।५।१।५७॥ प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । (१७२४) संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र 'संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः' (वा ३०३६) । यद्वा द्व्येकयोरितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् । 'स्तोमे डविधिः' (वा ३०४५) । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । डप्रत्यये तिलोपः । सोमयागेषु

सास्य भृतिः, इत्यर्थेषु प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **पञ्चक इति** । 'संख्यायाः' इति कन् ।

तदस्य परिमाणम् । अस्मिन्नर्थे प्रथमान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **प्रास्थिक इति** । 'आर्हात्' इत्यत्र परिमाणपर्युदासात् प्राग्वतीयष्ठञ् । अत्र संख्यापि परिमाणम् । यद्यपि 'अगोपुच्छसंख्यापरिमाणा'दिति पृथग्ग्रहणात् संख्या न परिमाणम् । तथाप्यत्र परिच्छेदकत्वात् संख्यापि परिमाणम्, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणाल्लिङ्गात् । तेन षष्टिः परिमाणमस्य षाष्टिकमिति सिद्धम् । द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्नेति भाष्ये स्पष्टम् । **संख्यायाः । अनुवर्तत इति** । तथाच तदस्य परिमाणमित्यर्थे प्रथमान्तात् संख्यात्मकपरिमाणवाचिनो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य इति** । पञ्चकाः शकुनय इत्यत्र पञ्च परिमाणमेषामित्यर्थो न संभवति, आ दशतः संख्याः संख्येये इति पञ्चन्शब्दस्य संख्येयवृत्तित्वेन पञ्च परिमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । अतः संज्ञायां स्वार्थ एव संख्यायाः प्रत्यय इति पर्यवस्यतीति भावः । **यद्वेति** । द्विशब्दस्य एकशब्दस्य च संख्येयवृत्तित्वेऽपि 'द्व्येकयोः' इति समासवृत्तावेकत्वद्वित्वपरत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा 'द्व्येकयोः' इति द्विवचनानुपपत्तेः । तद्वत्पञ्चकाः शकुनय इति तद्धितवृत्तावपि पञ्चन्शब्दस्य पञ्चत्वसंख्यापरतया पञ्चत्वं परिमाणमस्येति सामानाधिकरण्यं स्वीकृत्य पञ्चत्ववाचिनः पञ्चन्शब्दात् पञ्चत्वरूपपरिमाणवति प्रत्ययः उपपद्यत इत्यर्थः । तत्र संज्ञायां स्वार्थे उदाहरति— **पञ्चैवेति** । परिमाणिनि प्रत्ययमुदाहरति—**पञ्च परिमाणमिति** । पञ्चत्वमित्यर्थः । **संघे इति** । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । **पञ्चक इति** । पञ्चत्वमस्य संघस्य परिमाणमित्यर्थः । संघस्य पञ्चत्वं तु अवयवद्वारा बोध्यम् । **सूत्र इति** । उदाह्रियत इति शेषः । **अष्टकं पाणिनीयमिति** । सूत्रमिति शेषः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्येति विग्रहः । अत्राष्टत्वं अध्यायद्वारा सूत्रेऽन्वेति । सूत्रशब्दश्च सूत्रसंघपरः, एकस्मिन् सूत्रे अष्टकत्वस्यासंभवात् । नन्वेवं सति संघग्रहणेनैव सिद्धे सूत्रग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**संघशब्दस्येति । पञ्चकमध्ययनमिति** । पञ्चावृत्तयः

छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः। **(१७२५) पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्। ५। १। ५९॥** एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते। **(१७२६) पञ्चद्दशतौ वर्गे वा। ५। १। ६०॥**

परिमाणमस्येति विग्रहः। **स्तोमे डविधिरिति**। तदस्य परिमाणमित्यर्थे संख्यावाचिन उपसंख्यातव्य इति शेषः। सामाधारमन्त्रसमूहे स्तोमशब्दः शक्त इति कैयटः। मनुष्यादिसमूहे तु स्तोमशब्दो लाक्षणिक इति तदाशयः। तदाह—**पञ्चदश मन्त्रा इति। पञ्चदश स्तोम इति**। पञ्चदशन्शब्दात् डप्रत्यये 'टेः' इति टिलोपः। सामाधारभूतपञ्चदशमन्त्रसमूह इत्यर्थः। ननु डित्त्वाभावेऽपि 'नस्तद्धिते' इत्येव टिलोपसिद्धेर्डित्वं व्यर्थमित्यत आह—**एकविंश इति**। एकविंशतिर्मन्त्राः परिमाणमस्य समूहस्येति विग्रहः। **डप्रत्यये इति**। 'ति विंशतेर्डिति' इति टिलोपः। मीमांसकास्तु पृष्ठरथन्तरादिशब्दवाच्या प्रगीतमन्त्रसाध्या गुणवत्त्वेन वर्णनात्मिका स्तुतिरेव स्तोमः, स एव डप्रत्ययार्थः। प्रगीतपञ्चदशमन्त्रपरिमाणकः स्तोम इत्यर्थः। पञ्चदशत्वसंख्यात्मकपरिमाणं स्तुतौ मन्त्रद्वारा बोध्यम्। एवंच 'पञ्चदशेन स्तुवते' इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशादिशब्दानामुपपद्यत इत्याहुः। तन्मतमवलम्ब्याह—**सोमयागेष्वित्यादि**।

पङ्क्तिविंशति। रूढिशब्दा निपात्यन्त इति। तदस्य परिमाणमित्यर्थे इति शेषः। पञ्च पादाः परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् तिप्रत्ययः प्रकृतेष्टिलोपः, चकारस्य कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, पङ्क्तिरिति रूपम्। 'पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिः' इति छन्दःशास्त्रे। दशानां वर्गः दशत्। 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' इति वक्ष्यते। द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्येति विंशतिः, शतिच्प्रत्ययः प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च। अत्र संघग्रहणमनुवर्तते। तथाच गवां विंशतिरिति भवति। संघसंघिनोस्तादात्म्यविवक्षायां तु विंशतिर्गाव इति भवति। स्वभावादेकवचनं स्त्रीत्वं च। एवं त्रिंशदादावपि। 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसङ्ख्ययोः' इति, 'तासु चानवतेः स्त्रियः' इति चामरः। त्रयः दशतः परिमाणमस्य संघस्य त्रिंशत्, शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः त्रिन्भावश्च। चत्वारो दशतः परिमाणमस्य संघस्य चत्वारिंशत्, शत्प्रत्ययः। प्रकृतेः चत्वारिन्भावश्च। पञ्च दशतः परिमाणमस्य संघस्य पञ्चाशत्, शत्प्रत्ययः प्रकृतेः पञ्चादेशः। षड् दशतः परिमाणमस्य संघस्य षष्टिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः षष्, जश्त्वाभावश्च। सप्त दशतः परिमाणमस्य संघस्य सप्ततिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः सप्तादेशः। अष्टौ दशतः परिमाणमस्य संघस्य अशीतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः अशी इत्यादेशः। नव दशतः परिमाणमस्य संघस्य नवतिः, तिप्रत्ययः प्रकृतेः नवादेशः। दश दशतः परिमाणमस्य संघस्य शतम्, तप्रत्ययः प्रकृतेः शादेशश्च। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। 'एतान्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकानि' इति तु भाष्यनिष्कर्षः।

पञ्चद्दशतौ। पञ्च दश वा परिमाणमस्य वर्गस्येत्यर्थे एतौ निपात्येते इत्यर्थः।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः। दशत्। पक्षे पञ्चकः। दशकः। (१७२७) **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्।** ५। १। ६२॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि। चात्वारिंशानि। (१७२८) **तदर्हति।** ५। १। ६३॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृञादयः स्युः। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः। (१७२९) **छेदादिभ्यो नित्यम्।** ५। १। ६४॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम्। छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः। छिन्नप्ररूढत्वात्। 'विराग विरङ्गं च' (ग सू ९९) विरागं नित्यमर्हति—वैरङ्गिकः। (१७३०) **शीर्षच्छेदाद्यच्च।** ५। १। ६५॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः—शैर्षच्छेदिकः। यद्धकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते। (१७३१) **दण्डादिभ्यो यत्।** ५। १। ६६॥ एभ्यो यत्स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः। अर्घ्यः। वध्यः। (१७३२) **पात्राद्घंश्च।** ५। १। ६८॥ चाद्यत्। तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः—पात्र्यः। (१७३३) **कडङ्कर-**

पञ्चद्वर्ग इति। पञ्च परिमाणमस्येत्यर्थे पञ्चन्शब्दात् डतिप्रत्ययः। तत्र इकार उच्चारणार्थः। 'टेः' इति टिलोपः। **दशदिति।** दश परिमाणमस्य वर्गस्येति विग्रहः। डति डित्वाट्टिलोपः। एतदर्थमेव डित्वम्। **पक्षे इति।** डत्यभावपक्षे 'संख्यायाः' इति कन्नित्यर्थः। **त्रिंशच्चत्वारिंशतोः।** तदस्य परिमाणमित्यर्थे परिमाणिनि ब्राह्मणे वाच्ये त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां डण् स्यादित्यर्थः। ब्राह्मणं वेदेषु मन्त्रव्यतिरिक्तो भागः। **त्रैंशानीति।** डित्वात् 'टेः' इति टिलोपः।

तदर्हति। अर्हतिरस्य योग्यो भवतीत्यर्थे अकर्मकत्वात्तदिति द्वितीया न स्यात्। इष्यते तु द्वितीयान्तादेव प्रत्ययः। तत्राह—**लब्धुमिति।** **श्वैतच्छत्रिक इति।** आर्हीयष्ठक्। **छेदादिभ्यो नित्यम्।** **आभीक्ष्ण्यमिति।** पौनःपुन्यमित्यर्थः। तन्नित्यमर्हतीत्यर्थे द्वितीयान्तेभ्यः छेदादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **छैदिको वेतस इति।** 'आर्हात्' इति ठक्। 'तदर्हति' इत्येव सिद्धे आभीक्ष्ण्य एवेति नियमार्थमिदं सूत्रम्। वस्तुतस्तु नित्यमिति नाभीक्ष्ण्यार्थकं प्रत्ययार्थकोटिप्रविष्टम्, किंतु अपाक्षिकार्थकम् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्यापि लोके दर्शनान्नित्यग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये। एवंच छेदादिभ्यः पाक्षिकप्रत्ययस्य 'तदर्हति' इत्येव सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं नारब्धव्यमिति फलति। **विराग विरङ्गं चेति।** गणसूत्रमिदम्। उक्तेऽर्थे विरागशब्दो विरङ्गादेशं लभत इत्यर्थः। चादार्हीयष्ठक्। **शीर्षच्छेदाद्यच्च।** चादार्हीयष्ठक्। ननु 'शीर्षंश्छन्दसि' इति छन्दस्येव शिरसः शीर्षादेशविधानात् कथमिह शीर्षादेश इत्यत आह—**यद्धकोरिति।** **दण्डादिभ्यः।** यदित्यनुवर्तते तदाह—**यत्स्यादिति।** दण्डादिभ्यो यः इति त्वपपाठः, 'अचो यत्' इति सूत्रभाष्ये तथैव दर्शनात्। **अर्घ्य इति।** मूल्यं पूजाविधिं वार्हतीत्यर्थः। 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः। **वध्य इति।** वधमर्हतीत्यर्थः। **पात्रात् घंश्च।**

---

१ अत्र क्वचित् वैरागिक इत्यपि दृश्यते सोऽपपाठः। विरङ्गादेशस्य नित्यत्वात्।

दक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥ चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्खच् । कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति । कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः–दक्षिण्यः । (१७३४) स्थालीबिलात् । ५ । १ । ७० ॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । (१७३५) यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । ५ । १ । ७१ ॥ यथासङ्ख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः । 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५२) । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ।

इत्यार्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ ठञधिकारे कालाधिकारप्रकरणम् । ३४ ।

अतः परं ठञेव । (१७३६) पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ।५।

पात्रियः पात्र्य इति । पात्रमर्हतीत्यर्थः । कडङ्करदक्षिणाच्छ च । 'कड मदे' कडनं कडः मदः 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । खजिति । तथाच 'खित्यनव्ययस्य' इति मुमिति भावः । कडङ्करं च दक्षिणा चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । स्थालीबिलात् । छयतावनुवर्तेते, तदर्हतीति च । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । तदर्हतीत्येव । यज्ञम् ऋत्विजं वेति । यज्ञमर्हतीति यज्ञियः । ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीन इत्यन्वयः । तत्कर्मेति । यज्ञकर्मार्हतीत्यर्थे यज्ञशब्दात् ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यर्थे ऋत्विक्छब्दाच्च यथासङ्ख्यं घखञोरुपसङ्ख्यानमित्यर्थः । यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठानमर्हतीत्यर्थः । आर्त्विजीन ऋत्विगिति । ऋत्विक्कर्तव्यं कर्मार्हतीत्यर्थः । यद्यपि यज्ञर्त्विक्छब्दयोस्तत्कर्मणि लक्षणया सिध्यति । तथाप्यत्र प्रकरणे मुख्यार्थेभ्य एव प्रत्यय इति ज्ञापनार्थमिदम् । ठगादीनां द्वादशानामिति । 'प्राग्वतेः' इत्यारभ्य 'तेन क्रीतम्' इत्यतः प्राक् त्रयोदश प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः । तत्र 'प्राग्वतेः' इति ठञं विना आर्हादित्यादिविहितानां ठगादीनां द्वादशानां विधिः पूर्ण इत्यर्थः ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालाधिकारः निरूप्यते—अतः परं ठञेवेति । आर्हीयेष्वर्थेषु प्राग्वतीयठञपवादा आर्हीयाष्ठगादयः । आर्हीयार्थेषु निरूपितेषु तत ऊर्ध्वं ठगादिप्रत्ययानाम् अनुवृत्तेरसंभवात् प्राग्वतीयः ठञेवानुवर्तत इत्यर्थः । पारायण । द्वितीयान्तेभ्यः पारायणादिशब्देभ्यः वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । पारायणं वर्तयतीति । पारायणं वेदाध्ययनम् । तद्वर्तयति आ-

१ । ७२ ॥ पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । (१७३७) संशयमापन्नः । ५।१।७३॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः । सांशयिकः । (१७३८) योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ॥ यौजनिकः । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्' (वा ३०५५) क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । 'ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्' (वा ३०५६) । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः । (१७३९) पथः ष्कन् ।५।१।७५॥ षो ङीषर्थः। पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । (१७४०) पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः–पान्था । (१७४१) उत्तरपथेनाहृतं च । ५ । १ । ७७ ॥ उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति । औत्तरपथिकः । 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसङ्ख्यानम्' (वा ३०५७) । वारिपथिकम् । (१७४२) कालात् । ५ । १ । ७८॥ 'व्युष्टा-

---

वर्तयतीत्यर्थः । **पारायणिकः छात्र इति** । गुरौ त्वध्येतरि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । **तौरायणिको यजमान इति** । ऋत्विजि नायं प्रत्ययः, अनभिधानादिति भावः । **चान्द्रायणिक इति** । चान्द्रायणं वर्तयतीत्यर्थः । चान्द्रायणं कृच्छ्रविशेषः । **संशयमापन्नः** । अस्मिन्नर्थे संशयशब्दात् द्वितीयान्ताट्ठक् स्यादित्यर्थः । अत्र आपन्न इति कर्तरि क्तः । विषयतया प्राप्त इत्यर्थः उपसर्गवशात्। **संशयविषयीभूतोऽर्थ इति** । तेन समवायिन संशयाधारे संदेग्धरि नायं प्रत्यय इति भावः । अमरस्तु 'सांशयिकः संशयापन्नमानसः' इत्याह । **योजनं गच्छति** । द्वितीयान्ताद्योजनशब्दात् गच्छतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **क्रोशशतेति** । आभ्यामपि द्वितीयान्ताभ्यां गच्छतीत्यर्थे ठञ उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **क्रोशशतादिति** । ल्यब्लोपे पञ्चमी । क्रोशशतमतीत्येत्यर्थः । **पथः ष्कन्** । पथः ष्कन् इति छेदः । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् गच्छतीत्यर्थे ष्कन् स्यादित्यर्थः । **पन्थो ण नित्यम्** । पथ इत्यनुवर्तते गच्छतीति च । नित्यमिति गच्छतीत्यत्रान्वितं प्रत्ययार्थप्रविष्टमेव । न तु विधानान्वितं सत् महाविभाषानिवृत्त्यर्थम् । द्वितीयान्तात् पथिन्शब्दात् नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेः पन्थादेशश्चेत्यर्थः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । **उत्तरपथेनाहृतं च** । उत्तरपथशब्दात् तृतीयान्तात् आहृतमित्यर्थे गच्छतीत्यर्थे च ठञ् स्यादित्यर्थः । **वारिजङ्गलेति** । वारि, जङ्गल, स्थल, कान्तार एतत्पूर्वात् पथिन्शब्दात् तृतीयान्ताद् आहृतमिति गच्छतीति चार्थे ठञित्यर्थः । वारिपथेन गच्छति आहृतं वेत्यर्थः । जाङ्गलपाथिकः, स्थालपाथिकः, कान्तारपाथिकः ।

कालात् । इत्यतः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः । **तेन निर्वृत्तम्** । तृतीयान्तान्निर्वृत्तमित्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **आह्निकमिति** । 'अहष्खोरेव'

दिभ्योऽण्' (सू १७६१) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् । (१७४३) तेन निर्वृत्तम् ५।१।७६॥ अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्।(१७४४)तमधीष्टो भृतो भूतो भावी।५।१। ८०॥अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः। भृतो वेतनेन क्रीतः।भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः। भावी तादृशः एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः । (१७४५) मासाद्वयसि यत्खञौ । ५ । १ । ८१ ॥ मासं भूतो मास्यः- मासीनः । (१७४६) द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । (१७४७) षण्मासाण्ण्यच्च । ५ । १ । ८३ ॥ वयसि इत्येव । यबप्यनुवर्तते, चाट्ठञ् । षण्मास्यः—षाण्मास्यः-षाण्मासिकः । (१७४८) अवयसि ठंश्च । ५ १ । ८४ ॥ चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः- षाण्मास्यः । (१७४९) समाया खः । ५ । १ । ८५ ॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः । (१७५०) द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ॥ समायाः खः इत्येव । 'तेन परिजय्य-' (सू १७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः । (१७५१) रात्र्यहःसंवत्सराच्च । ५ । १ । ८७) द्विगोः इत्येव । द्विरात्रीणः-द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः-द्वैयह्निकः । समासान्त-विधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । (१७५२) सङ्ख्यायाः संवत्सरस-

---

इति नियमान्न टिलोपः । तमधीष्टो । द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु ठञ् स्या-दित्यर्थः । व्यापारित इति । प्रेरित इत्यर्थः । तादृश एवेति । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । मासमधीष्ट इत्यादौ 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । मासाद्वयसि । अत्र भूत इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानात् । मासशब्दात् द्वितीया-न्तात् भूत इत्यर्थे यत्खञौ स्तः वयसि गम्ये इत्यर्थः । द्विगोर्यप् । अनुवर्तत इति । मासान्ताद्द्विगोर्भूत इत्यर्थे यप् स्याद्वयसि गम्य इत्यर्थः । षण्मासा-ण्ण्यच्च । वयसीत्येवेति । षण्मासशब्दात् भूत इत्यर्थे ण्यच्च स्याद्वयसि ग-म्ये इत्यर्थः । अत्र चकारात्संनिहितस्य यपोऽनुकर्षणे ण्यच्यपावेव स्याताम्, नतु ठञपि । इष्यते तु ठञपि । तत्राह—यबप्यनुवर्तत इति । स्वरितत्वादिति भावः । तर्हि चकारः किमर्थ इत्यत आह—चाट्ठञिति । तथाच ण्यत् यप् ठञिति त्रयः प्रत्ययाः फलिताः । अवयसि ठंश्च । षण्मासशब्दात् द्वितीया-न्तात् भूत अवयसि ठन् च स्यादित्यर्थः ।

समायाः खः । मण्डूकप्लुत्या 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इति कृत्स्न-मेव सूत्रमनुवर्तते । समाशब्दाद्द्वितीयान्तात् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । द्विगोर्वा । समायाः ख इत्येवेति । तथाच समान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् खो वा स्यात् पक्षे ठञिति फलितम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रम् । 'हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । 'समां समां

ङ्ख्यस्य च। ७। ३। १५॥ सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः। परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। (१७५३) वर्षाल्लुक्च। ५। १। ८८॥ वर्षशब्दान्ताद्‌द्विगोर्वा खः। पक्षे ठञ् वा च लुक्। त्रीणि रूपाणि। द्विवर्षीणो व्याधिः द्विवर्षः। (१७५४) वर्षस्याभविष्यति। ७। ३। १६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति

विजायते' इति सूत्रादेकवचनमप्यस्ति। पञ्चस्विति। तेन निर्वृत्तम् तमधीष्टो भृतो भूतो भावीति पञ्चस्वित्यर्थः। एषां यथायोगमन्वयः। द्वैसमिक इति। खाभावे प्राग्वतीयष्ठञ्। राज्यहः। द्विगोरित्येवेति। रात्रि, अहन् संवत्सर एतदन्तात् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खो वा स्यादित्यर्थः। पक्षे ठञ्। द्विरात्रीण इति। द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः द्वे रात्री अधीष्टो भृतो भूतो भावी वेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि यथायोगं ज्ञेयम्। द्व्यह्नीन इति। द्वाभ्याम् अहोभ्यां निर्वृत्तः द्वे अह्नी अधीष्ट इत्यादिष्वर्थेषु 'तद्धितार्थ' इति द्विगोः खः, 'अह्नष्टखोः' इति टिलोपः। समाहारद्विगोस्तु न खः, टचि कृते अहन्शब्दाभावात्। द्वैयह्निक इति। 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमात् न टिलोपः। किंत्वल्लोपः अह्नादेशो वा। 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच्। ननु द्व्यह्नीन इत्यत्र 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासे कृते 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इति खं बाधित्वा परत्वात् 'राजाहःसखिभ्यः' इति टचि 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनाहन्शब्दत्वेऽपि टजन्तस्य तदभावात् 'राज्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्ययो न स्यात्। कृतेऽपि खप्रत्यये द्व्यह्नीन इति स्यादित्यत आह—समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टजिति। एवं च टजभावे सति नाह्नादेशः, समासान्ते पर एव तद्विधानादिति भावः। 'समासान्तविधिरनित्यः' इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। अथ संवत्सरान्तस्य खे उदाहरति—द्विसंवत्सरीण इति। ठञि त्वादिवृद्धौ प्राप्तायाम्। सङ्ख्यायाः संवत्सरं। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम्। संवत्सरश्च सङ्ख्या चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। संख्याया उत्तरपदस्येति। संख्यायाः परस्य संवत्सरसंख्यस्योत्तरपदस्येत्यर्थः। नन्वत्र संवत्सरग्रहणं व्यर्थम्, संवत्सरस्य द्वादशमासपरिमाणतया 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह—परिमाणान्तस्येत्येवेति। वर्षाल्लुक् च। वा च लुगिति। खठञोरिति शेषः। द्विवर्षीण इति। खे रूपम्। द्विवर्ष इति। खठञोर्लुकि रूपम्।

ठञि आदिवृद्धौ प्राप्तायाम्। वर्षस्याभविष्यति। आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्येत्यधिकारे इदं सूत्रम्। शेषपूरणेन तद्व्याचष्टे—उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यादिति।

तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न। गम्यते हि तत्र भाविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू १६८३)। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। 'असंज्ञा–' इति किम्। पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्। तद्धितान्तः संज्ञा। द्वैशाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति। द्वैकुलिजिकः। **(१७५५) चित्तवति नित्यम्। ५। १। ८९॥** वर्षशब्दान्तादद्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः। **(१७५६) षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५। १। ९०॥** बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते। **(१७५७) तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्। ५। १। ९३॥** मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम्। **(१७५८) तदस्य ब्रह्मचर्यम्। ५। १। ९४॥** द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्यमस्य स

अभविष्यति यो जिदादिः तस्मिन्परे इत्यर्थः। निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु भविष्यदर्थं वर्जयित्वा तदितरेषु चतुर्ष्वर्थेषु यस्तद्धितः तस्मिन् परे इति यावत्। **द्विवार्षिक इति**। द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तः द्वे वर्षे अधीष्टः भृतः वेत्यर्थः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **द्वैवर्षिक इति**। व्याधिरिति शेषः। चित्तवति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात्। नन्वेवं सति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिक इत्यत्र कथमुत्तरपदवृद्धिः। भविष्यत्वस्य प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—**अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो नेति**। कुत इत्यत आह—**गम्यते हि तत्र भविष्यत्तेति**। अध्येषणभरणयोः क्तप्रत्ययेन भूतत्वमेव शब्दशक्त्या गम्यते। तद्धितप्रत्ययेन च तथाविधाध्येषणभरणकर्मीभूतौ प्रतीयेते। एवंविधाध्येषणभरणविशिष्टयोस्तु भविष्यता कर्माचरणेन सम्बन्धः कर्म करिष्यतीत्यनेनावगत इति न स तद्धितार्थः। एवंच तत्रापि भविष्यदर्थकतद्धितपरकत्वाभावात् स्यादेवोत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः। **द्विवार्षिको मनुष्य इति**। 'चित्तवति नित्यम्' इति वक्ष्यमाणस्तु नित्यलुक् न भवति, चित्तवतीत्यवारम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणेन भूत एवार्थे नित्यं लुगित्यभ्युपगमादिति हरदत्तः। केचित्तु द्विवार्षिकः अमनुष्य इति छिन्दन्ति। **चित्तवति नित्यम्। प्रत्ययस्येति**। खस्य ठञश्चेत्यर्थः। दारकः बालकः।

षष्टिकाः। तृतीयान्तादिति। षष्टिरात्रशब्दादिति शेषः। **तेन परिजय्य**। निर्वृत्तादयः पञ्चार्था निवृत्ताः। तेन परिजय्यम्, तेन लभ्यम्, तेन कार्यम्, तेन सुकरम् इत्यर्थेषु तृतीयान्ताट्ठञित्यर्थः। परिजय्य इत्यस्य विवरणम् जेतुं शक्य इति। **तदस्य ब्रह्मचर्यम्**। ननु द्वितीयान्तादिति कथम्। सूत्रे ब्रह्मचर्यविशेषणस्य तच्छब्दस्य प्रथमान्तत्वादित्यत आह—**अत्यन्तेति**। तथाच कालविशेषाभिव्याप्तं

मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । 'महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३०६४) महानाम्न्यो नाम 'विदामघवन्—' इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याढे—' इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह । 'चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे' (वा ३०६९) । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । 'अण् संज्ञायाम्' (वा ३०७०) । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी पौर्णमासी । अण्णन्तत्वान्ङीप् । (१७५९) **तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ९५ ॥** द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । (१७६०) **तत्र च**

ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थे कालात्प्रत्ययः । इदमर्थं प्रति ब्रह्मचर्यं विशेषणम् । **मासिको ब्रह्मचारीति** । मासाभिव्याप्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । **आर्धमासिक इति** । 'अर्धात्परिमाणस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । अत्र इदंशब्दार्थस्य ब्रह्मचारिणः प्राधान्यम् । मासाभिव्याप्तं ब्रह्मचर्यं तु तद्विशेषणमिति स्थितिः । **यद्वेति** । सूत्रे तदिति प्रथमान्तम् । ब्रह्मचर्यमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तथाच प्रथमान्तात्कालवाचिनः अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे ठञित्यर्थः फलति । तदाह—**प्रथमान्तादिति** । कालवाचिन इति शेषः । **अस्येत्यर्थ इति** । अस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यर्थे इत्यर्थः । मासोऽस्येत्यनन्तरं ब्रह्मचर्यस्येति शेषः । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मचर्यमेव प्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् । इदमर्थस्तु तद्विशेषणमिति बोध्यम् । **उपसंख्यानमिति** । अस्य ब्रह्मचर्यमित्यर्थे ठञ इति शेषः । **माहानाम्निक इति** । महानाम्नीशब्दस्य ऋग्विशेषेषु रूढस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कत्वाभावात् 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वं नेति भावः । **हरदत्तस्त्विति** । माहानाम्निकमित्येव भाष्ये उदाहृतत्वादिदमुपेक्ष्यमिति भावः । **चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र इति** । वार्तिकमिदम् । तत्र भवो यज्ञः इत्यर्थे चतुर्मासशब्दात्सप्तम्यन्ताण्ण्यो वाच्य इत्यर्थः । **चतुर्ष्विति** । चतुर्षु मासेषु अतीतेष्वित्यर्थः । **अण् संज्ञायामिति** । वार्तिकमिदम् । चतुर्मासशब्दात् भवार्थे अण् वाच्यः संज्ञायामित्यर्थः । **चतुर्ष्विति** । फाल्गुनीं पौर्णमासीमारभ्य चतुर्षु मासेष्वतीतेष्वित्यर्थः । **आषाढीति** । आषाढ्याः पौर्णमास्याः चातुर्मासीति संज्ञेति भावः । नच 'तत्र भवः' इत्यणैव सिद्धमिति वाच्यम्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुङ्निवृत्त्यर्थत्वात् ।

तस्य च दक्षिणा । तस्य दक्षिणेत्यर्थे यज्ञकालवृत्तिभ्यः ठञ् स्यादित्यर्थः । **द्वादशाहस्येति** । द्वादशदिनसाध्यसुत्याकः क्रतुर्द्वादशाहः । तस्येत्यर्थः । कालोपसर्जनक्रतुवाचित्वादयमपि कालवृत्तिरिति भावः । 'कालात्' इत्यधिकारिसूत्रे हि यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणमिति 'तदस्य परिमाणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नन्वेवं सति अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकीत्यत्र ठञ् न स्यात् ।

दीयते कार्यं भववत् ।५।१।९६॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम्। शारदम्।
इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारः सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिप्रकरणम् । ३५ ।

(१७६१) व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्। व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि।[‘अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्’(वा३०७२) अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम्।] (१७६२) तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८ ॥ यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । ‘अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते’ । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम्। (१७६३) सम्पादिनि । ५ । १ । ९९ ॥ तेन इत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम्। कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । (१७६४) कर्मवेषाद्यत् । ५ । १ । १०० ॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम् ।

अग्निष्टोमशब्दस्य कथञ्चिदपि कालवाचित्वाभावादित्यत आह—**आख्याग्रहणादकालादपीति** । अन्यथा यज्ञेभ्य इत्येव सिद्धे आख्याग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः। वस्तुतस्तु यज्ञेभ्य इत्येवोक्तौ कालादित्यधिकारात् द्वादशाहादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु अग्निष्टोमादिशब्देभ्यः । आख्याग्रहणे तु अग्निष्टोमादिभ्यो द्वादशाहादिशब्देभ्यश्च सर्वेभ्यो यज्ञवाचिभ्य इति भाष्ये स्पष्टम् । **तत्र च दीयते** । तत्र दीयते तत्र कार्यमित्यर्थयोः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनो भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **प्रावृषेण्यमिति** । ‘ प्रावृष एण्यः ’ इति भवार्थे विहितः इहापि भवति । **शारदमिति** । शरदि दीयते कार्यं वेत्यर्थः । सन्धिवेलाद्यण् भवे विहित इहापि भवति । इदं वृत्त्यनुरोधेन । वस्तुतस्तु तत्र कार्यं दीयत इत्यर्थे यज्ञाख्येभ्यः भववत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अग्निष्टोमे दीयते भक्तम् आग्निष्टोमिकम् । कार्यग्रहणादग्निष्टोमे दीयते हिरण्यमित्यत्र न भवति । न ह्यग्निष्टोमे हिरण्यं क्रियत इति भाष्ये स्पष्टम् । इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारः संपूर्णः ।

अथ ठञ्विधिर्निरूप्यते । **व्युष्टादिभ्योऽण्** । तत्र च दीयते कार्यमित्यनुवर्तते । दीयते कार्ये वेत्यर्थे सप्तम्यन्तेभ्यो व्युष्टादिभ्यः अण् स्यात् ठञोऽपवादः । व्युष्टं प्रभातम् । **वैयुष्टमिति** । अणि ‘ न य्वाभ्याम् ’ इत्यैच् । **तेन यथा** । **अर्थाभ्यामिति** । प्रकृत्योः प्रत्यययोश्च यथासंख्यम्, नतु दीयते कार्यमित्यनयोरित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । **संपादिनि** । **तेनेत्येवेति** । संपादः संपत्तिः शोभा अस्यास्तीति संपादी । तस्मिन्नर्थे तृतीयान्ताट्ठगित्यर्थः । **कर्मवेषाद्यत्** । तृतीयान्तात्कर्मन्शब्दात् वेषशब्दाच्च संपादिन्यर्थे यत्स्यादित्यर्थः ।

वेषेण सम्पादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । (१७६५) **तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः** । ५ । १ । १०१ ॥ सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । साङ्ग्रामिकः । (१७६६) **योगाद्यच्च** । ५ । १ । १०२ ॥ चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः । (१७६७) **कर्मण उकञ्** । ५ । १ । १०३॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् । (१७६८) **समयस्तदस्य प्राप्तम्** । ५ । १ । १०४॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । (१७६९) **ऋतोरण्** । ५ । १ । १०५॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ['उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्' । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ।] (१७७०) **कालाद्यत्** । ५ । १ । १०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । (१७७१) **प्रकृष्टे ठञ्** । ५ । १ । १०८ ॥ कालात् इत्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । (१७७२) **प्रयोजनम्** । ५ । १ । १०९ ॥ तदस्य इत्येव इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । (१७७३) **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** । ५ ।१। ११०॥ आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । 'चूडादिभ्य उपसंख्यानम्' । चूडा—चौडम् ।

तस्मै प्रभवति । चतुर्थ्यन्तेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यर्थे ठञ् स्यादित्यर्थः । **संतापाय प्रभवतीति** । शत्रूणां पीडायै शक्नोतीत्यर्थः । **योगाद्यच्च** । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । **कर्मण उकञ्** । चतुर्थ्यन्तात्प्रभवतीत्यर्थे इति शेषः । **कार्मुकमिति** । उकञि टिलोपः । **समयस्तदस्य** । तदिति प्राप्तमिति च सामान्ये नपुंसकम् । समयः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात्समयशब्दात् ठञित्यर्थः । तदित्युत्तरार्थम् । **ऋतोरण्** । प्राप्तमित्येव । प्राप्तोऽस्येत्यर्थे प्रथमान्तात् ऋतोरणित्यर्थः । **आर्तवमिति** । अणि ओर्गुणः, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । **कालाद्यत्** । तदस्य प्राप्तमित्येव । प्रथमान्तात्कालशब्दात् अस्य प्राप्त इत्यर्थे यदित्यर्थः । प्रातःकाले काल्यशब्दस्तु कल्यवदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । कल्यमेव काल्यं वा । **प्रकृष्टे ठञ्** । अस्य प्राप्त इत्यर्थे प्रकृष्टवृत्तेः कालशब्दात् ठञित्यर्थः । यतोऽपवादः । प्रकृष्टशब्दस्य विवरणं—दीर्घ इति ।

प्रयोजनम् । **तदस्येत्येवेति** । अस्य प्रयोजनमित्यर्थे प्रथमान्ताट्ठञित्यर्थः । **इन्द्रमह इति** । इन्द्रोत्सव इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । **प्रयोजनं फलं कारणं चेति** । प्रयुज्यते प्रवृत्त्या निष्पाद्यते इति कर्मणि ल्युटि प्रयोजनशब्दः फलवाची । प्रयुज्यते प्रवर्तते पुरुषोऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनशब्दः प्रवर्तकवाचीत्यर्थः । **विशाखाषाढात्** । विशाखाशब्दात् आषाढशब्दाच्च प्रथमान्तात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अण् स्यात्, समुदायेन मन्थे दण्डे च क्रमात् गम्ये सतीत्यर्थः । तदाह—**आभ्यामिति** । स्थूणामेकां निखाय तस्यां रज्जुद्वयमधरोत्तरमासज्ज्य तयोः रज्ज्वोर्मन्थनदण्डः ऊर्ध्वमास-

श्रद्धा-श्राद्धम् । (१७७४) **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । (१७७५) **समापनात्सपूर्वपदात्** । ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः । (१७७६) **ऐकागारिकट् चौरे** । ५ । १ । ११३ ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः । (१७७७) **आकालिकडाद्यन्तवचने** । ५ । १ । ११४॥ समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । 'आकालाट्ठंश्च' (वा ३०७८) । आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

ज्यते । येन रज्ज्वा भ्रामितेन दधि विलोड्यते इति स्थितिः । तत्र स्थूणा मन्थ इत्युच्यते । मन्थानाख्यदण्डो दण्ड उच्यते । अनयोः वैशाखशब्दः आषाढशब्दश्च रूढौ । तत्रावयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्यः । **चूडादिभ्य इति** । चूडादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः अस्य प्रयोजनमित्यर्थे अणित्यर्थः । **चौडमिति** । चूडा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । डलयोरभेदाच्चौलमित्यपि । **श्रद्धा श्राद्धमिति** । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति विग्रहः । श्रद्धाशब्दादणि श्राद्धमित्यर्थः । अत्र प्रयोजनशब्दः कारणवाची । श्रद्धाहेतुकमिति यावत् । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । प्रथमान्तादनुप्रवचनादिशब्दादस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । अनुप्रवचनं नाम उपनयनाङ्गं किञ्चित्कर्म आश्वलायनसूत्रे प्रसिद्धम् । **समापनात्सपूर्वपदात्** । सपूर्वपदात्समापनशब्दात् अस्य प्रयोजनमित्यर्थे छः स्यादित्यर्थः । **व्याकरणसमापनीय इति** । मङ्गलाचार इति शेषः ।

ऐकागारिकट् चौरे । एकमगारं प्रयोजनं प्रयोजकमस्य चोरस्येति विग्रहे एकागारशब्दादिकट्प्रत्यये ऐकागारिकट् इति निपात्यते । टित्त्वं ङीबर्थम् । प्रयोजनमित्येव सिद्धे चोर एवेति नियमार्थं सूत्रम् । एकमित्यस्य विवरणम्—असहायमिति । ' एके मुख्यान्यकेवलाः ' इत्यमरः। **मुमुषिषोरिति**। चौर्यं कर्तुमिच्छोरित्यर्थः । चोरस्य हि असहायमगारमिष्टं गेहान्तरसत्त्वे चौर्यप्रकटनप्रसङ्गादिति भावः । चोरे किम् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति वाक्यमेव । भाष्ये तु ' एकागाराच्चोरे ' इत्येव सुवचम्। प्रकृतत्वाट्ठञ् सिद्ध इत्युक्तम् । **आकालिकट्** । समानकालाविति बहुव्रीहिः । **आद्यन्ताविति** । उत्पत्तिविनाशावित्यर्थः । **समानकालस्येति** । समानकालशब्दस्य इकप्रत्यये परे आकालादेशो निपात्यत इत्यर्थः। ननु उत्पत्तिविनाशयोरेककालिकत्वमसंभवपराहतमित्यत आह—**आशु विनाशीति** । लक्षणां विनैवाह—**पूर्वदिने इति** । **आकालाट्ठंश्चेति** । आकाल-

अथ तद्धितेषु भावकर्मार्थाः । ३६ ।

(१७७८) **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५ । १ । ११५ ॥** ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेत् इति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । (१७७९) **तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ ॥** मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य भावः[1] । (१७८०) **तदर्हम् । ५ । १ । ११७ ॥** विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् । (१७८१) **तस्य भावस्त्वतलौ ।५।१ । ११९॥** प्रकृतिजन्यबोधे

शब्दादाद्यन्तवचनाट्ठन्प्रत्ययश्च वक्तव्य इत्यर्थः । चात् ठञ् । **आकालिका विद्युदिति** । ठनि टाप् । ठञि तु ङीप् । आकालिकी । अर्थः प्राग्वत् । इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ भावकर्मार्था निरूप्यन्ते । **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः** । तुल्यमिति क्रियेत्यस्य विशेषणम् । सामान्याभिप्रायं नपुंसकम् । तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिप्रत्ययः स्यात् । यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । तुल्या क्रियेत्यर्थे वतिः स्यादिति यावत् । **ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते इति** । अत्र ब्राह्मणवदित्युदाहरणम् । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते इति विग्रहवाक्यम् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्ष्यते । ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यं क्षत्रियकर्तृकाध्ययनमिति बोधः । **गुणतुल्ये इति** । द्रव्यतुल्येऽपीति बोध्यम् । तेन चैत्रेण तुल्यो धनी देवदत्तः इत्यादौ न भवति । 'अयमेवं न तद्वत्' इत्यादौ वतेः साधुत्वार्थम् आहेति क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः । **तत्र तस्येव** । तत्रेवेति तस्येवेति चार्थे सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च वतिः स्यादित्यर्थः । अतृतीयान्तार्थ आरम्भः । अस्मादेव निर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्यपीति भाष्यम् । अत्र क्रिया चेदिति । नानुवर्तते इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति** । अत्र मथुरायामिवेति नाधिकरणसप्तमी । तथा सति विद्यमानेति क्रियापदसापेक्षतया असामर्थ्यात् । अत एव अस्मादेव सूत्रनिर्देशादिवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भाष्यं संगच्छते । मथुरासंबन्धिप्राकारसदृशः स्रुघ्नस्य प्राकार इति बोधः । **मैत्रस्य भाव इति** । वृत्तमित्यर्थः । **तदर्हम्** । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । तदिति कर्मणि द्वितीयान्तम् । लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थात् । कृद्योगलक्षणषष्ठ्यभावस्तु आर्षः । वतिरित्यनुवर्तते । द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे वतिः स्यादित्यर्थः । **विधिमर्हतीति** । विधिं लब्धुं योग्यं भवतीत्यर्थः । **विधिवत्पूज्यत इति** । हरिरिति शेषः । विधिं लब्धुं योग्यं हरिपूजनमित्यर्थः । विहितं प्रकारमनतिक्रान्तमिति यावत् । **मण्डूकप्लुत्येति** । पूर्वसूत्रे अननुवृत्तेरिति भावः ।

---

1 अत्र 'गावः' इत्येव सर्वत्र पाठ उपलभ्यते ।

प्रकारो भाव:। गोर्भावो गोत्वम्। गोता। 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि १२०) 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७)। **(१७८२) आ च त्वात्। ५। १। १२०॥**
'ब्रह्मणस्त्व' इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणम्—स्त्रीत्वम्—स्त्रीता। पौंस्नम्—पुंस्त्वम्—पुंस्ता। **(१७८३) न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः।५।१।१२१॥**

'तस्य भावः। षष्ठ्यन्ताद्भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्त इत्यर्थः। भावशब्दस्य अभिप्रायादावपि वृत्तेराह—**प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति**। त्वतल्प्रत्ययौ यत उत्पत्स्येते तस्मात्प्रकृतिभूतशब्दात् व्यक्तिबोधे जायमाने यत् जात्यादिकं विशेषणतया भासते तद्व्यक्तिविशेषणं भावशब्देन विवक्षितमित्यर्थः। यथा-गोशब्दाद्धि व्यक्तिबोधे जायमाने गोत्वं विशेषणत्वेन भासते, गोशब्दस्य गोत्ववतीषु व्यक्तिषु गोत्वे च शक्तिग्रहणात्। न हि गोत्वं विहाय गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य शक्तिग्रहः संभवति, अतीतानागतानां वर्तमानानां चानन्तत्वेन युगपदुपस्थित्यसंभवात् गोशब्दात् प्राणित्वपशुत्वादिरूपेणापि गोव्यक्तिप्रतीत्यापत्तेश्च। ततश्च सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं तदितरव्यक्तिभ्यो व्यावृत्तं कञ्चिद्धर्मविशेषं शक्यतावच्छेदकं पुरस्कृत्य गोशब्दः प्रवर्तत इति सिद्धान्तः। एवं घटादिशब्दा अपि घटत्वादितत्तद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तन्ते। तदिदं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देन विवक्षितमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। **गोर्भाव इति**। गोशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोधः। **त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियाम् इति**। लिङ्गानुशासनसूत्रसिद्धमिदम्। **आ च त्वात्**। त्वतलावित्यनुवर्तते। आङ्मर्यादायाम्। तदाह—**ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्रागिति**। ननु 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः त्वतलोरुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरधिकारोऽयं व्यर्थ इत्यत आह—**अपवादैरिति**। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिविहितैरिमनिजादिभिरपवादैः समुच्चयार्थमित्यर्थः। असति त्वेतस्मिन्नधिकारसूत्रे उत्तरत्र इमनिजादिविधिषु त्वतलोरनुपस्थितिः स्यात्। प्रत्यक्षनिर्दिष्टैरिमनिजादिविशेषैः शान्ताकाङ्क्षत्वात्। अन्यथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधिकृतस्य अणः 'अत इञ्' इत्यादावपि प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। प्रयोजनान्तरमाह—**गुणवचनादिभ्य इति**। अन्यथा भावेऽर्थे सावकाशयोस्त्वतलोः कर्मण्यर्थे गुणवचनादिभ्यो विशेषविहितेन ष्यञा बाधप्रसङ्ग इति भावः। नन्वेवमपि आत्वादित्येवास्तु, स्वरितत्वादेव पूर्वसूत्रादिह त्वतलोरनुवृत्तिसिद्धेस्तदनुकर्षार्थश्चकारो व्यर्थ इत्यत आह—**चकार इति**। अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां न स्यातां, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः। **पौंस्नमिति**। संयोगान्तलोपे 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वम्। पाक्षिकावनुनासिकानुस्वारौ, विसर्गे कृते सत्वम्। एवं पुंस्त्वम्। तत्र 'ह्रस्वात्तादौ' इति षत्वं तु न भवति, सवनादिषु पाठात्।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम् बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात् किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम् । अचतुर–इति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् । (१७८४) पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥ वावचनमणादिसमावेशार्थम् । (१७८५) र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥ हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु (१७८६) टेः । ६ । ४ । १५५ ॥ भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा–पार्थवम् । म्रदिमा–मार्दवम् । (१७८७)

न नञ्पूर्वात् । इतः **परमिति** । त्वतलित्येवरूद्र्ध्वमित्यर्थः, नञ्पूर्वात् इत्युत्तरस्य प्रतिषेध इति भाष्यादिति भावः । **चतुरादीनिति** । चतुर, संगत, लवण, वट, युध, कत, रस, लस एतान् वर्जयित्वेत्यर्थः । **अपतित्वमिति** । इह 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् न भवति । **अपटुत्वमिति** । इह 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति । **बार्हस्पत्यमिति** । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' इति यक् । **आपटवमिति** । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । अपटुशब्दस्य बहुव्रीहित्वात्तत्पुरुषत्वाभावान्नास्याणो निषेध इति भावः । **आचतुर्यमिति** । अचतुरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । **आसंगत्यमिति** । असंगतशब्दात् ष्यञ् । **आलवण्यमिति** । अलवणशब्दात् ष्यञ् । **आवट्यमिति** । न वटः अवटः तस्मात् ष्यञ् । **आयुध्यमिति** । अयुधशब्दात् ष्यञ् । **आकत्यमिति** । अकतशब्दात् ष्यञ् । **आरस्यमिति** । अरसशब्दात् ष्यञ् । **आलस्यमिति** । लसतीति लसः न लसः अलसः तस्मात् ष्यञ् । **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** । तस्य भावः इत्यनुवर्तते । पृथ्वादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भावे इमनिज् वा स्यादित्यर्थः । ननु वाग्रहणं व्यर्थम् । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात् । नच इमनिजभावे त्वतल्प्रत्ययार्थं वाग्रहणमिति वाच्यम् । आ च त्वादित्येव तत्समावेशसिद्धेरित्यत आह—**वावचनमणादिसमावेशार्थमिति** । पृथुमृदुप्रभृतिषु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनलक्षणष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्य अञश्च औत्सर्गिकस्य समावेशार्थमित्यर्थः । अन्यथा महाविभाषावशादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वादिमनिच्त्वतलामभावे तेषां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

र ऋतो हलादेः । र इति प्रथमान्तम् । इष्ठेमेयस्स्विति शेषपूरणम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अङ्गस्येत्यधिकृतं हलादेरङ्गस्य लघोः ऋकारस्य र इति रेफाकारसंघात आदेशः स्यात् इष्ठनि इमनि ईयसि च

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥ चादिमनिच् । शौक्ल्यम्—शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । 'पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्' (वा ४२११)। द्रढिमा । षो ङीषर्थः । औचिती । याथाकामी । (१७८८) **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥** चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । 'अर्हतो नुम् च—' (वा ३०१२) अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । (१७८९) **यथातथायथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥** नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तर-

---

परे इत्यर्थः । टेः । इष्ठेमेयस्सु इत्यनुवर्तते । ' अल्लोपोऽनः ' इत्यतः लोप इति च । तदाह—**टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु**त्राते । **प्रथिमेति** । पृथुशब्दादिमनि-च्, चकार इत् नकारादिकार उच्चारणार्थः । ऋकारस्य रः, उकारस्य गुणं बा-धित्वा टेर्लोपः । **पार्थवमिति** । इमनिजभावे ' इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ' इत्यण् । **म्रदिमेति** । मृदुशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः, ' टेः ' इति टिलोपश्च । **मा-र्दवमिति** । ' इगन्ताच्च ' इत्यण् । **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** । षष्ठ्यन्तेभ्यो वर्णवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ष्यञ् च स्यादित्यर्थः । गुणवचनत्वादेव ष्यञि सिद्धे इमनिच्समुच्चयार्थं वचनम् । ' पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ' इति वार्तिकमर्थतः सङ्गृह्णाति— **पृथुमृदुभृशेत्यादि** । तेन कृतयतीत्यादाविष्ठवत्वेऽपि रभावो न । **द्रढिमेति** । दृढशब्दादिमनिचि ऋकारस्य रः । भ्रशिमा क्रशिमा द्रढिमा परिव्रढिमा । ननु वर्णदृढादीनां ष्यञन्तानां लोकतो नपुंसकत्वात् ष्यञः षित्वस्य किं प्रयोजनमि-त्यत आह—**षो ङीषर्थ इति** । **औचितीति** । उचितशब्दात् ब्राह्मणादि-त्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वम् । षित्वात् ङीषि ' हलस्तद्धितस्य ' इति यलोपः । उचितस्तु न दृढादिः, तद्गणे अदर्शनात् इमनिच्प्रसङ्गाच्च । अस्यैव ष्यञ उत्तरसूत्रे अनुवृत्तेरिहैव तस्य षित्वप्रयोजनकथनमिति बोध्यम् । **याथाकामीति** । काम-मनतिक्रम्य यथाकामम् । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञि लोकात् स्त्रीत्वे षित्वात ङीष् ।

गुणवचन । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावे कर्मणि च अर्थे ष्यञित्यर्थः । **अर्हतो नुम्चेति** । वार्तिकमिदम् । ' अर्हः प्रशं-सायाम् ' इति सूत्रेण शतरि अर्हच्छब्दः पूज्यवाचीति कैयटः । अर्हच्छब्दात् ष्यञ् स्यात्प्रकृतेर्नुम् चेत्यर्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । अनुस्वारपरसवर्णौ । लो-कात् नपुंसकत्वं स्त्रीत्वं च । तदाह—**आर्हन्त्यमार्हन्तीति** । आर्हन्त्यशब्दात् ङीषि ' हलस्तद्धितस्य ' इति यलोपः । यथातथेति निपातसमुदायः । यथापुर-मिति पुराशब्देन पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । इमौ शब्दौ नञ्पूर्वपदौ ब्राह्मणा-दी । तयोः ष्यञि आदिवृद्धौ विशेषमाह—**यथातथायथापुरयोः पर्यायेण** ।

पदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम्—अयाथातथ्यम् ।आयथापुर्यम्—अयाथापुर्यम्।आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्' (वा ३०९१)। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम्। षाड्गुण्यम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यम्। इत्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। 'सर्वादेः–' (वा२७४८) इति लुक्। स एव सार्ववैद्यः। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' (ग सू ६३)। चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्यस्य इति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः। (१७६०) **स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५। १। १२५॥** न इति सङ्घातग्रहणम्। 'स्तेन चौर्ये' पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। स्तेनात् इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति। (१७६१) **सख्युर्यः। ५। १। १२६॥** सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्। 'दूतवणिग्भ्यां च'

आदिवृद्धिप्रकरणे उत्तरपदस्य पूर्वस्य चेत्यधिकारे इदं सूत्रम्। 'नञः शुचि' इत्यतो नञ इत्यनुवर्तते। तदाह—**नञः परयोरेतयोरिति**। यथातथा यथापुर इत्यनयोरित्यर्थः। **पर्यायेणेति**। कदाचित्पूर्वपदस्य कदाचिदुत्तरपदस्येत्यर्थः। **आयथातथ्यमिति**। यथातथेति निपातनात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथातथ्यमिति**। उत्तरपदस्यादिवृद्धिः। **आयथापुर्यमिति**। यथापुरशब्दात् ष्यञि पूर्वपदस्यादिवृद्धिः। **अयाथापुर्यमिति**। उत्तरपदस्यादिवृद्धिः। **आपादसमाप्तेरिति**। अत्र व्याख्यानमेव शरणम्। **चतुर्वर्णादीनामिति**। चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ उपसंख्यानमित्यर्थः। **सर्ववेदा इति**। 'पूर्वकाल' इति समासः। **लुगिति**। अध्येतृप्रत्ययस्येति शेषः। **स एव सार्ववैद्य इति**। सर्ववेदशब्दात् स्वार्थे ष्यञिति भावः। **चतुर्वेदस्येति**। वार्तिकमिदम्। ष्यञिति शेषः। **चतुर्वेद इति**। 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः। ततोऽध्येतृप्रत्ययस्याणो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्। **चतुर्विद्यस्येतीति**। 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' इति वार्तिके चतुर्वेदस्येत्यस्य स्थाने चतुर्विद्यस्येति केचित्पठन्तीत्यर्थः। चतस्रो विद्याः अधीते इत्यर्थे 'तद्धितार्थ' इति द्विगौ 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च' इति ठकि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति तस्य लुकि चतुर्विद्यशब्दात् स्वार्थे ष्यञि उभयपदवृद्धौ चातुर्वैद्यः इति रूपमिति भावः।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च। यदिति च्छेदः। स्तेनशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावे कर्मणि चार्थे यत्स्यादित्यर्थः। **नेति सङ्घातग्रहणमिति**। नलोपश्चेत्यत्र नेत्यकार उच्चारणार्थो न भवति। किंतु नकाराकारसंघातग्रहणमित्यर्थः। **स्तेयमिति**। स्तेनशब्दात् यत्प्रत्यये सति नेति संघातस्य लोप इति भावः। नच नकारमात्रलोपेऽपि 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् स्तेयमिति सिध्यतीति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तमाश्रित्य एकारस्य अयादेशप्रसङ्गात्। नच संघात-

दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्। 'वणिज्यम्—' इति काशिका। माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः। भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह। भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि। (१७६२) **कपिज्ञात्योर्ढक्। ५। १। १२७॥** कापेयम्। ज्ञातेयम्। (१७६३) **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। ५। १। १२८॥** सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। 'राजासे' (ग सू १०६) राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, आधिराज्यम्। (१७६४) **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। ५। १। १२९॥** प्राणभृज्जाति आश्वम्।

प्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यादिति शङ्क्यम्, 'यस्येति च' इत्येव अकारस्य लोपसिद्धाविह नलोपविधिवैयर्थ्यात्, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति निषेधाच्च। **योगं विभज्येति**। स्तेनादिति पृथक् सूत्रम्। ष्यञित्यनुवर्तते। स्तेनशब्दाद्भावे कर्मणि च ष्यञित्यर्थः। समासकृदन्ततद्धितान्ताव्ययसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दभिन्नमर्थवच्छब्दरूपं गुणवचनसंज्ञकं भवतीति आकडारसूत्रभाष्यरीत्या स्तेनशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य कृदन्तस्य गुणवचनत्वाभावादप्राप्ताविदं वचनम्। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकतया गुणवचनत्वेऽपि यत्प्रत्ययेनापवादेन पक्षे समावेशार्थं वचनम्। ततो 'यन्नलोपश्च' इति योगान्तरम्। स्तेनात् इत्यनुवृत्तावुक्तोऽर्थः। **केचिदिति**। भाष्यादृष्टत्वात् योगविभागोऽयमप्रामाणिक इति भावः। **सख्युर्यः**। सखिशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः यत्स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः। **नास्त्येवेति**। वार्तिकत्वे तस्य भाष्ये पाठावश्यकत्वात् पाठस्य चाभावादप्रामाणिकमेवेदं वृत्तिपठितं वार्तिकमिति भावः। तर्हि दूतवणिग्भ्यां भावकर्मणोः कथं यप्रत्यय इत्याशङ्क्य नास्त्येव यप्रत्ययः, किंतु ष्यञेवेत्याह—**ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपीति**। अपिना दौत्यसंग्रहः।

कपिज्ञात्योर्ढक्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां भावकर्मणोः ढगित्यर्थः। अत्र कपिज्ञात्योः भावकर्मणोश्च न यथासंख्यं, व्याख्यानात्। **पत्यन्त**। पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो भावकर्मणोर्यक् स्यादित्यर्थः। **राजासे इति**। पुरोहितादिगणसूत्रमिदम्। राजा असे इति च्छेदः। स इति समासस्य प्राचां संज्ञा। तदाह—**राजन्शब्द इति**। **राज्यमिति**। यकि टिलोपः। 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावस्तु न, अभावकर्मणोरिति पर्युदासात्। **समासे त्विति**। अधिको राजा अधिराजः प्रादिसमासः। असे इति पर्युदासाद्यगभावे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि आधिराज्यमिति रूपमित्यर्थः। यक्ष्यञोः स्वरे विशेषः। **प्राणभृज्जाति**। प्राणभृतः—प्राणिनः, तज्जातिवाचिभ्यो वयोविशेषवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अञित्यर्थः। **प्राणभृज्जातीति**। उदाहरणसूचनम्। एवं वयोवचनेति।

औष्ट्रम् । वयोवचन कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् । (१७६५) हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ॥ द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' (वा ३०१३) । श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम्—कौशलमित्यादि । (१७६६) इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥ शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वाष्यञ् । (१७६७) योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । ५ । १ । १३२ ॥ रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । 'सहायाद्वा' (वा ३०१४) । साहाय्यम्—साहायकम् । (१७६८) द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥ शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । (१७६६) गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ।५।१।१३४॥ अत्याकारोऽधिक्षेपः । तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान्वा ।

हायनान्त । हायनान्तेभ्यः युवादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः भावकर्मणोः अण् स्यादित्यर्थः । द्वैहायनमिति । द्विहायनस्य भावः कर्म वेति विग्रहः । वयोवचनलक्षणस्य अञोऽपवादः । एवं त्रैहायनमपि । यौवनमिति । अनिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । श्रोत्रियस्येति । वार्तिकमिदम् । श्रोत्रियशब्दात् षष्ठ्यन्तात् भावकर्मणोः अण्, प्रकृतेर्यलोपश्चेत्यर्थः । येति संघातग्रहणम् । श्रौत्रमिति । छन्दोऽधीत इत्यर्थे छन्दश्शब्दात् घप्रत्यये तस्य इयादेशे प्रकृतेः श्रोत्र इत्यादेशे 'यस्येति च' इत्यल्लोपे श्रोत्रियशब्दः । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वेत्यर्थे श्रोत्रियशब्दादणि यकाराकारसंघातस्य लोपे रेफादिकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे श्रौत्रमिति रूपम् । यकारादकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति यकारमात्रस्यानेन लोपे तु रेफादिकारस्य यण् स्यात् । नच तस्य 'यस्येति च' इति लोपः शक्यः, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायात् । अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भत्वाभावाच्च । 'श्रोत्रियस्य घलोपश्च' इत्येके पठन्ति । इगन्ताच्च । लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति विग्रहः । पूर्वत्वं च इगवधिकमेव गृह्यते, व्याख्यानात् । तथा च लघुपूर्वो य इक् तदन्तात्प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोरण् स्यादित्यर्थः । गुणवचनेत्यादेरपवादः । कथं काव्यमिति । कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वात् 'गुणवचन' इति ष्यञं बाधित्वा अण्प्रसङ्गात् काव्यमिति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते—कविशब्दस्येति । ब्राह्मणादित्वादित्यनन्तरं ष्यञि उपपाद्यमिति शेषः ।

योपधात् । योपधात् गुरूपोत्तमात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञित्यर्थः । रामणीयकमिति । रमणीयशब्दाद्वुञ् । आभिधानीयकमिति । अभिधानीयशब्दाद्वुञ् । सहायाद्वेति । वुञिति शेषः । पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । इदंतु वार्तिकं भाष्ये क्वचिन्मृग्यम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । द्वन्द्वात् मनोज्ञादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः वुञित्यर्थः । शैष्योपाध्यायिकेति । शिष्यश्च

गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकया अत्याकुरुते। गार्गिकामवेतः। (१८००) होत्राभ्यश्छः। ५। १। १३५॥ होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणम्। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम्। मैत्रावरुणीयम्। (१८०१) ब्रह्मणस्त्वः। ५। १। १३६॥ होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वम्। नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वम्—ब्रह्मता।

इति तद्धिते भावकर्माधिकारप्रकरणम्।

उपाध्यायश्चेति द्वन्द्वाद्वुञ्। स्त्रीत्वं लोकात्। यद्यपि 'योपधात्' इत्येव सिध्यति तथापि गोपालपशुपालिकेत्युदाहरणं बोध्यम्। **गोत्रचरणात्।** गोत्रप्रत्ययान्तात् शाखाध्येतृवाचिनश्च षष्ठ्यन्ताद्भावकर्मणोर्वुञ् स्यात् श्लाघादिषु विषयेष्वित्यर्थः। अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रमित्युक्तम्। अत्याकार इत्यस्य विवरणम्—**अधिक्षेप इति**। तदवेत इत्येतद्विवृणोति—**ते गोत्रेति**। तच्छब्देन गोत्रचरणयोः भावकर्मणी विवक्षिते। अवपूर्वादिणः प्राप्त्यर्थात् ज्ञानार्थाद्वा कर्तरि क्तः। ते अवेतस्तदवेत इति विग्रहः। 'द्वितीया' इति योगविभागात् समासः। **अवगतवान्वेति**। ज्ञातवानित्यर्थः। **गार्गिकयेति**। गार्ग्यशब्दाद्वुञि 'आपत्यस्य' इति यलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे लोकात् स्त्रीत्वे टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे गार्गिकाशब्दः। काठिकया श्लाघते इति चरणादुदाहार्यम्। अत्र श्लाघादयः पदान्तरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनः नतु प्रत्ययवाच्या इति बोध्यम्।

होत्राभ्यश्छः। ऋत्विग्वाचीति। याज्ञिकप्रसिद्धेरिति भावः। ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः छः स्याद्भावकर्मणोरित्यर्थः। **अच्छावाकीयमिति**। 'आ च त्वात्' इति त्वतलोरपि सर्वत्र समावेशो बोध्यः। **ब्रह्मणस्त्वः**। होत्राभ्यः इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरिणम्यते। तदाह—**होत्रावाचिन इति**। ऋत्विग्वाचिन इत्यर्थः। ननु ब्रह्मणो नेत्यवास्तु। ब्रह्मणश्छो न इत्यर्थलाभे सति छे निषिद्धे आ च त्वादित्यधिकारात् 'होत्राभ्यश्छः' इत्येव भावकर्मणोस्त्वप्रत्ययः सिध्यतीत्यत आह—**नेति वाच्ये इति। तलो बाधनार्थमिति**। अधिकारवशाद्धोत्राभ्य इति भावकर्मणोः प्राप्तस्य तलो निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। एतेन 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यनेन ब्रह्मणः कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थं त्वप्रत्ययविधानमिति न शङ्क्यम्। नापि ब्रह्मणो नेत्युक्ते पूर्वसूत्रविहितानां त्वतल्छानां निषेधः स्यादित्यपि शङ्क्यम्, शब्दोपात्तस्य छस्यैव निषेधात्। अत्र होत्राग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**ब्राह्मणपर्यायादिति**। इति तद्धिते भावकर्मा(नञ्स्नञोर)धिकारः।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् । ३७ ।

(१८०२) धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । **(१८०३) व्रीहिशाल्योर्ढक् ।५।२।२॥** व्रैहेयम् । शालेयम् । **(१८०४) यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥** यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् । **(१८०५) विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥** यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्—तैलीनम् । माष्यम्–माषीणम् । उम्यम्–औमीनम् । भङ्ग्यम्–भाङ्गीनम् । अणव्यम्–आणवीनम् । **(१८०६) सर्वचर्मणः कृतः खखञौ । ५ । २ । ५ ॥** असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वैश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः—सार्वचर्मीणः । **(१८०७) यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥** मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रति-

---

अथ पाञ्चमिका निरूप्यन्ते । **धान्यानां भवने** । धान्यवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः भवने क्षेत्रेऽर्थे खञित्यर्थः । भवनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वे क्षेत्रशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह—**भवन्त्यस्मिन्निति भवनमिति**। भूधातुरुत्पत्तिवाची । उत्पत्तिस्थानं भवनमिति लभ्यते । धान्योत्पत्तिस्थानं क्षेत्रम् । 'केदारः क्षेत्रम्' इत्यमरः। क्षेत्रशब्दाभावे भूधातोः सत्तावाचित्वमाश्रित्य यत्र विद्यते तद्भवनमिति व्युत्पत्त्या आधारसामान्यं गृहकुसूलादि लभ्येत । अतः क्षेत्रपदम् । भवनपदाभावे तु क्षेत्रशब्देन सेतुबन्धकाश्यादिपुण्यप्रदेशोऽपि लभ्येत । अतो भवनपदम् । उभयोपादाने तु धान्योत्पत्तिप्रदेश एव लभ्यत इति न पौनरुक्त्यम् । **व्रीहिशाल्योर्ढक्** । व्रीहिशब्दात् शालिशब्दाच्च षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रेऽर्थे ढगित्यर्थः । खञोऽपवादः । **यवयवक** । यव, यवक, षष्टिक एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे यत्स्यादित्यर्थः । खञोऽपवादः । धान्यानामित्यनुवृत्तेरिहापि षष्ठ्येव समर्थविभक्तिः । **विभाषा तिल** । तिल, माष, उमा, भङ्ग, अणु एभ्यो धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो यद्वा स्यादित्यर्थः । 'उमाभङ्गौ धान्यविशेषौ' इति भाष्यम् । 'उमा स्यादतसी क्षुमा' इत्यमरः । **अणव्यमिति** । अणुर्धान्यविशेषः । यति 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि' इत्यवादेशः । **सर्वचर्मणः** । सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात् चर्मणा सर्वं कृतम् इत्यर्थे खखञौ स्त इत्यर्थः । औचित्यादिह तृतीया समर्थविभक्तिः । नन्विह सर्वशब्दस्य कृते अन्वयात् चर्मण्यन्वयाभावादसामर्थ्याच्चर्मणा समासासंभवात् कथं सर्वचर्मन्शब्दात्प्रत्यय इत्यत आह—**असामर्थ्येऽपीति** । सर्वैश्चर्मणा कृत इति विग्रहवाक्यम् । चर्मणा कृत्स्नः कृत इत्यर्थः । **सर्वचर्मीण इति** । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु न खखञौ व्याख्यानात् ।

यथामुख । यथामुख, संमुख आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां दर्शन इत्यर्थे खः स्या-

बिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः । (१८०८) **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** । ५ । २ । ७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात् । सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्त्रीणः । सर्वपात्रीणः । (१८०९) **आप्रपदं प्राप्नोति** ५ । २ । ८ ॥ पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्, आप्रपदीनः पटः । (१८१०) **अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु** । ५ । २ । ९ ॥ अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति

दित्यर्थः । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः । ननु मुखस्य सदृशं यथामुखमिति कथमव्ययीभावः ? 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्ये तन्निषेधादित्यत आह—**निपातनादिति** । संमुखशब्दे आभिमुख्यार्थकस्य समित्युपसर्गस्य न प्रवेशः, किंतु समशब्दस्य सर्वपर्यायस्येत्याह—**समं सर्वं मुखं संमुखमिति** । सममित्यस्य विवरणं सर्वमिति । समं च तन्मुखं चेति कर्मधारये संमुखशब्द इत्यर्थः । **निपात्यत इति** । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । एवंच समित्युपसर्गपूर्वादयं प्रत्ययो नेष्यत इति भावः । **तत्सर्वादेः** । पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्र, पात्र एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे द्वितीया । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधस्तु न, केवलानामेषां सर्वादित्वस्यासंभवात् । तदिति तु द्वितीयान्तं व्याप्नोतीत्यत्रान्वेति । ततश्च तद्व्याप्नोतीत्यर्थे सर्वशब्दपूर्वपदकेभ्यः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तेभ्यः खः स्यादित्यर्थः फलति । तदाह—**सर्वादेरित्यादिना** । **सर्वपथानिति** । 'ऋक्पूः' इति समासान्तः । **आप्रपदम्** । आप्रपदमित्यव्ययीभावात् द्वितीयान्तात्प्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **पदस्याग्रं प्रपदमिति** । 'पादाग्रं प्रपदम्' इत्यमरः । **आप्रपदमिति** । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः ।

अनुपद । अनुपद, सर्वान्न, अयानय एषां समाहारद्वन्द्वात् द्वितीया । बद्धा, भक्षयति, नेय एषां द्वन्द्वात् सप्तमी । तिङन्तस्य द्वन्द्वानुप्रवेश आर्षः । अनुपदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमाद्बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यादित्यर्थः । **अनुरायामे सादृश्ये वेति** । आद्ये 'यस्य चायामः' इत्यव्ययीभावः, द्वितीये सादृश्ये अव्ययीभावः । **अनुपदं बद्धेति** । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । **अनुपदीना उपानदिति** । पदसंबन्धिदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । पदेन सदृशीति वा । तत्तुल्यपरिमाणेति यावत् । **अयानय इति** । द्यूते शाराणां प्रदक्षिणपरिवर्तनं अयः, प्रसव्यपरिवर्तनं अनयः । अयसहितः अनयः अयानयः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां यस्मिन् युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैरनाक्रमणं तत्सस्थानमिह अयानयशब्देन लक्षणयोच्यत इत्यर्थः । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । 'ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु

सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तं नेयः अयानयीनः शारः ।
(१८११) परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ॥ परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परंपरभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । **(१८१२) अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।५।२।११॥** अवारपारं गामी अवारपारीणः-अवारीणः-पारीणः-पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्ता ।

शारेण परकीयेण वाध्यते ॥' इति द्यूतशास्त्रमर्यादा । विस्तरस्तु कैयटमनोरमादावनुसंधेयः । **तं नेय इति** । तं स्थानविशेषमयानयाख्यं प्रापणीय इत्यर्थः । णीञ् द्विकर्मकः, 'प्रधाने कर्मणि यत्, अप्रधाने द्वितीया' इति भावकर्मलकारप्रक्रियायां वक्ष्यते। **परोवर** । परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः अनुभवतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । **परोवरीण इति** । परे च अवरे च परावरे ।ताननुभवतीत्यर्थः । **अवरस्योत्त्वमिति** । अवरशब्दस्य आदेरकारस्य खप्रत्ययसंनियोगेन उत्वं निपात्यत इत्यर्थः । एवं च विग्रहवाक्ये इदमुत्वं न भवति । **प्रकृतेरिति** । परपरतरशब्दात् द्वन्द्वात्खे सति तत्संनियोगेन प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति कल्याणपरम्परेत्यादौ[1] कथं परम्पराशब्दः ? परम्परभावस्य खप्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादित्यत आह—**परम्पराशब्दस्त्विति** । **तस्मादेवेति** । परम्परेत्यव्युत्पन्नप्रातिपदिकादेवेत्यर्थः । **कथमिति** । परावरशब्दात् भावे ना स्वार्थे वा ष्यञि अवरस्यादेरुत्वे पारोवर्यशब्दात् मतुपि पारोवर्यवदिति कथमित्याक्षेपः, उत्वस्य खप्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति भावः । उत्वं दुरुपपादमेवेत्याह—**असाधुरेवेति** । नन्वत्र परोवरेति निर्देशात् खादन्यत्राप्युत्वं किं न स्यादित्यत आह—**खप्रत्ययसंनियोगेनैवेति** । अत एव भाष्ये 'परांश्चावरांश्चानुभवति' इत्येव विग्रहो दर्शित इति भावः ।

अवारपार । अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम एभ्यः गामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । गामीत्यस्य अवश्यं गमिष्यन्नित्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति णिनिः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति वा णिनिः । **अवारपारीण इति** । अवारपारं गामीति विग्रहः । अवारपारशब्दाद्विगृहीताद्विपरीतादपि, व्याख्यानात् । तदाह—**अवारीणः पारीण इति** । **अत्यन्तीन इति** । अत्यन्तशब्दोऽत्र भृशवाची । तदाह—**भृशं गन्तेति** । **अनुकाममिति** । कामः इच्छा । तामनतिक्रम्येत्यर्थः । पदार्थानतिवृत्तावव्ययी-

---

1 तदन्वु कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमित्यादि रघुवंशे स. २-

(१८१३) समां समां विजायते ।५।२।१२॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। समांसमीना सा चैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' इत्यमरः। 'खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः' (वा३१००)। समां समां विजायते। समायां समायां वा। **(१८१४) अद्यश्वीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥** अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । **(१८१५) आगवीनः ।५।२।१४॥** आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स

भावः । **समां समाम्** । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । विजायते गर्भम् विमुञ्चतीत्यर्थः । धात्वर्थेनापसंग्रहादकर्मकः । अतो न कर्मणि द्वितीया । गर्भविमोचनेन कृत्स्नायाः समाया अव्यापनादत्यन्तसंयोगलक्षणा द्वितीयापि न भवति । किंतु सप्तम्येव । तत्र सप्तम्यन्तस्य समायामित्यस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने समायां समायामिति भवितव्यम् । तत्र पदद्वयमपि यकारलोपसहितं निर्दिश्यते—समां समामिति । समायां समायामित्यर्थः । एवं च समायां समायां विजायत इत्यर्थे सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् विजायत इत्यर्थे खः स्यादिति फलितम् । ननु सप्तम्यन्तद्वयसमुदायात् खप्रत्ययोत्पत्तौ तदन्तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् तदवयवयोः सप्तम्योर्लुकि समासमीन इति स्यात् । इष्यते तु समांसमीनेति। तत्राह—**यलोप इति** । पूर्वपदे विभक्ते तस्य यकारस्य लोपः । अवशिष्टस्य विभक्त्यंशस्य अलुक्च निपात्यत इत्यर्थः । भाष्ये तु 'यलोपनिपातनादवशिष्टविभक्त्यंशस्य न लुक्' इत्युक्तम् । ननु समां समामिति निर्देशात् उत्तरपदेऽपि यकारलोपः अवशिष्टविभक्त्यंशस्य अलुक् च स्यादित्यत आह—**पूर्वपदे इति** । 'पूर्वपदस्य यलोपवचनम्' इति वार्तिकादिति भावः। **खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** । पदद्वयेऽपीति शेषः । इह विभाषया कदाचित् खप्रत्ययाभावे सति समायां समायां विजायत इति वाक्यदशायां सप्तम्यन्तद्वये यकारलोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र पदद्वयेऽपि निपातनादेव यकारलोपः सिद्धः, सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात् । विकल्प एव तु यलोपस्य वाक्यदशायां वाचनिक इति बोध्यम् । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् ।

अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्वीनेत्यविभक्तिको निर्देशः । अवष्टब्धम् आसन्नम् 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इत्याविदूर्ये स्तम्भेः षत्वविधानात् । अद्य श्वो वा विजायत इत्यर्थे अद्य श्वस् इति समुदायात्खः स्यादासन्नत्वे गम्ये इत्यर्थः । **अद्यश्वीना वडवेति** । अद्य वा श्वो वेति वार्थे निपातनात्समासः । खे सति 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । सूत्रे अद्यश्वीनेति टाबन्तनिर्देशे तु अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनं गोमण्डलमिति न स्यात् । **आगवीनः** । **कर्मकरे इति** । वार्तिकलभ्यमिदम् । भृतिं गृहीत्वा यः कर्म करोति स कर्मकरः । अत्र गोपालो विवक्षितः । स हि प्रातर्गां गृहीत्वा आसायं चारयित्वा स्वामिनो गृहं नीत्वा प्रत्यर्पयति । तदाह—

आगवीनः । (१८१६) अनुग्वलं गामी । ५ । २ । १५ ॥ अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । (१८१७) अध्वनो यत्खौ ।५।२।१६॥ अध्वानमलं गच्छति अध्वन्य.–अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू ११५४) 'आत्माध्वानौ खे' (सू १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । (१८१८) अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥ चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः–अभ्यमित्र्यः— अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । (१८१९) गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः । (१८२०) अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा । (१८२१) शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्गुह्योपस्थत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि । (१८२२) व्रातेन जीवति । ५ । २ । २१॥

गोः प्रत्यर्पणेति । आगवीन इति । गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे लाक्षणिकः । 'आङ्मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे आगुशब्दात् ख 'ओर्गुणः' इति भावः । अनुग्वलं गामी । अनुगु इत्यविभक्तिको निर्देशः । गोः पश्चादिति विग्रहे पश्चादर्थे अनोरव्ययीभावे ह्रस्वत्वे अनुगुशब्दः । तस्मात् अलंगामीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः । अत्र अनुगु इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयैव समर्थविभक्तिरिति हरदत्तः । कृद्योगषष्ठीत्यन्ये । अलंगामीत्यत्र अलंशब्दस्य विवरणं—पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम् । अध्वनो यत्खौ । अध्वन्शब्दात् अलंगामीत्यर्थे यत्खौ स्त इत्यर्थः । अध्वानमलंगच्छतीति । अलंगामीत्यनेन विग्रहे तु अध्वनोऽलङ्गामीत्येव विग्रहः । अभ्यमित्राच्छ च । अमित्रः शत्रुः । तमभिमुखो भूत्वेत्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे अभ्यमित्रशब्दः । तस्मात् अलङ्गामीत्यर्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

गोष्ठात्खञ् । भूतपूर्व इति प्रकृतिविशेषणम् । भूत पूर्वार्थवृत्तेर्गोष्ठशब्दात्स्वार्थे खः स्यादिति वृत्तिकृतः । अश्वस्यैकाहगमः । अश्वशब्दात् षष्ठ्यन्तात् एकाहगम इत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः । एकाहगमशब्दं व्युत्पादयति—एकाहेनेति । अस्मादेव निपातनात्कर्मणि गमेरबिति भावः । ' कर्तृकरणे कृता ' इति समासः । अश्वस्येति कर्तरि षष्ठी । आश्वीनोऽध्वेति । अश्वेन कर्त्रा एकाहेन गन्तुं शक्य इत्यर्थः । शालीन । ' शालाप्रवेशमर्हत्यधृष्ट इति, कूपावतरणमर्हत्यकार्यमिति चार्थे शालाप्रवेशशब्दात्कूपावतरणशब्दाच्च खञ् । प्रवेशशब्दस्य अवतरणशब्दचोत्तरपदस्य लोपे शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते ' इति भाष्यम् । अधृष्ट इति । अप्रगल्भ इत्यर्थः । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालाप्रवेशमेवार्हति यः सः शालीन इति यावत् । कूपपतनमिति । कूपावतरणशब्दस्य विवरणमिदम् । कूपशब्दो नरकाभिधायी । कौपीनं पापमिति । नरकपतनसाधनमकार्यं पाप-

व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः। **(१८२३) साप्तपदीनं सख्यम्। ५। २। २२॥** सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्। **(१८२४) हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्। ५। २। २३॥** ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ् च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरम्। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम् नवनीतम्। **(१८२५) तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५। २। २४॥** पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्। **(१८२६) पक्षात्तिः। ५। २। २५॥** मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। **(१८२७) तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ। ५। २। २६॥** यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः, तेन चस्य नेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः।

मित्यर्थः। अनयोरर्थयोरेतौ रूढौ। ननु पुरुषलिङ्गे कथं कौपीनशब्द इत्यत आह—**तत्साधनत्वादिति**। पापसाधनत्वाद्वा, पापवदाच्छादनीयत्वाद्वा। पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः। **तत्सम्बन्धादिति**। कौपीनशब्दस्य लक्ष्यपुरुषलिङ्गसम्बन्धात् तदाच्छादनवस्त्रखण्डे कौपीनशब्दो लक्षितलक्षणया प्रयुज्यत इत्यर्थः। **व्रातेन जीवति**। व्रातशब्दात्तृतीयान्तात् जीवतीत्यर्थे खञ् स्यादित्यर्थः। नानाजातीयानाम् अलब्धजीवनद्रव्याणां भारवहनादिकष्टकर्मजीविनां सङ्घो व्रातः। तस्य यज्जीवनार्थं कष्टं कर्म तदिह व्रातम् इति भाष्यम्। तादृशसङ्घवाचिनो व्रातशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यणि व्रातशब्दोऽत्र तदीयकर्मणि विवक्षित इति तदाशयः। तदाह—**शरीरायासेनेति**।

साप्तपदीनम्। सप्तपदशब्दात् तृतीयान्तादवाप्यं सख्यमित्यर्थे खञि साप्तपदीनमिति भवतीत्यर्थः। **सप्तभिः पदैरिति**। पदविक्षेपैरित्यर्थः। **हैयंगवीनम्**। ह्यस् इत्यव्ययं पूर्वेद्युरित्यर्थे। तत्रोत्पन्नो गोदोहः—गोपयः ह्योगोदोहः। तस्मात् षष्ठ्यन्तात् विकारार्थे खञि ईनादेशे प्रकृतेः हियङ्गु इत्यादेशे ओर्गुणे अवादेशे आदिवृद्धौ हैयङ्गवीनमिति भवति संज्ञायाम् इति भाष्यम्। तदाह—**ह्योगोदोहस्येत्यादिना**। **नवनीतमिति**। भाष्ये तु 'हैयङ्गवीनं घृतम्' इति दृश्यते। 'तत्तु हैयङ्गवीनं स्यात् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्' इत्यमरः। **तस्य पाकमूले**। पाकमूले इति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी। पाकः परिणामः। षष्ठ्यन्तेभ्यः पील्वादिभ्यः पाकेऽर्थे कुणप्। कर्णादिभ्यस्तु मूलेऽर्थे जाहजित्यर्थः। कुणपस्तद्धितत्वात् ककारस्य नेत्संज्ञा। जाहचस्तु जकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा। **पक्षात्तिः। मूलग्रहणमात्रमिति**। पूर्वसूत्रे पाकमूले इति समासनिर्दिष्टत्वेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। तस्येत्यप्यनुवर्तते। पक्षशब्दात् षष्ठ्यन्तात् मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **तेन वित्तः**। तृतीयान्तात् वित्त इत्यर्थे

---

१ तथाच प्रयुज्यते 'हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्'। रघुवंशे स० १–४५॥

(१८२८) **विनञ्भ्यां नानाञौ नसह** । ५ । २ । २७ ॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना, नाना । (१८२९) **वेः शालच्छङ्कटचौ** । ५ । २ । २८ ॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् विशालम् । विशङ्कटम् । (१८३०) **संप्रोदश्च कटच्** ।५।२।२९॥ संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चात् विकटम् । 'अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्' (वा ३१०७) । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः' (वा ३१०९) । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । 'सङ्घाते कटच्' (वा ३११०) । अवीनां सङ्घातः अविकटः । 'विस्तारे पटच्' (वा ३११५) । अविपटः । 'द्वित्वे गोयुगच्' । (वा ३११६) । द्वौ वृषौ वृषगोयुगम् । 'षट्त्वे षड्गवच्' (वा ३११७) अश्वषड्गवम् । 'स्नेहे तैलच्' (वा ३११८) । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ' (वा ३११९) इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । (१८३१) **अवात्कुटा-**

चुञ्चुप्चणपौ भवत इत्यर्थः । वित्तः प्रसिद्धः । **चस्य नेत्संज्ञेति** । उपदेशे आदित्वाभावादिति भावः । **विनञ्भ्याम्** । नसहेति संघातः पृथक्त्वे वर्तते । प्रकृतिविशेषणमिदम् । तदाह-**असहार्थे इति** । तस्य विवरणं—**पृथग्भावे इति** । वर्तमानाभ्यामित्यनन्तरं विनञ्भ्यामिति शेषः । **स्वार्थ इति** । प्रत्ययार्थस्य अनिर्देशादिति भावः । **प्रत्ययाविति** । यथासङ्ख्यं नानाञाविति शेषः । **विनेति** । वेर्नाप्रत्यये रूपम् । पृथगित्यर्थः । **नानेति** । नञो नाञि आदिवृद्धौ रूपम् । पृथगित्यर्थः । नसहेत्यस्य प्रत्ययार्थत्वे तु नेत्यनेन न सहेति गम्येत । एवं सति नाना न न सह, किंतु सहैवेत्यर्थः स्यात्, 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति न्यायात् इति भाष्ये स्पष्टम् । **वेः शालच्छङ्कटचौ** । **क्रियाविशिष्टेति** । क्रियाविशिष्टकारकवाचकात्स्वार्थे शालच्शङ्कटच्प्रत्ययौ स्त इति यावत् । इदं च भाष्ये स्पष्टम् ।

संप्रोदश्च कटच् । सं, प्र, उत् एभ्यश्च क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यः स्वार्थे कटच् स्यादित्यर्थः । चाद्वेरपि । संकटं संहतमित्यर्थः । निबिडीकृतमिति यावत् । **प्रकटमिति** । प्रज्ञातमित्यर्थः । प्रकाशमिति यावत् । **उत्कटमिति** । उन्नतमित्यर्थः । अधिकमिति यावत् । रूढशब्दा एते कथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । **अलाबूतिलेति** । अलाबू, तिल, उमा, भङ्गा इत्येभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो रजसि अभिधेये कटचः उपसंख्यानमित्यर्थः । विकारप्रत्ययानामपवादोऽयम् । रजः चूर्णरेणुः । **गोष्ठजादय इति** । पशुनामभ्यः स्थानादिष्वर्थेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । गोष्ठजादीनां प्रत्ययानां स्थानादीनां चार्थानां प्रपञ्चनपराणि 'सङ्घाते कटच्' इत्यादीनि 'शाकटशाकिनौ'वित्यन्तानि षड्वार्तिकानि । तेषु चतुर्षु पशुनामभ्य इत्यनुवर्तते । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । **द्वित्व इति** । प्रकृत्यर्थगतद्वित्व इत्यर्थः । **द्वौ वृषौ वृषगोयुगमिति** । व्यव-

---

१ 'द्वौ उष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम्' इति पाठान्तरम् ।

त्य । ५ । २ । ३० ॥ चात्कटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । (१८३२) नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥ अवात् इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । (१८३३) नेर्बिडज्बिरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥ निबिडम् । निबिरीसम् । (१८३४) इनच्पिटच्चिकचि च । ५ । २ । ३३ ॥ नेः इत्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च । 'कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ' (वा ३१२१) । चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् । 'क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी' (वा ३१२२) क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः । 'चुल् च' (वा ३१२३) । चुल्लः । (१८३५) उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ॥ संज्ञायाम्

यवकसंघाताभिप्रायमेकवचनम् । द्वयं युग्ममित्यादिवत् । केचित्तु द्वौ वृषाविव्यर्थे वृषगोयुगमिति स्वभावादेकवचनं विंशतिरित्यादिवदित्याहुः । एवमुष्ट्रगोयुगम् । अश्वषड्गवम् । **अवात्कुटारच्च** । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादवात्स्वार्थे कुटारच्च स्यादित्यर्थः । **अवाचीन इति** । अवाचीने विद्यमानादवात् कुटारचि अवकुटार इत्यर्थः ।

नते नासिकायाः । **अवादित्येवेति** । अवशब्दात् नासिकाया अवनतेऽर्थे टीटच्, नाटच्, भ्रटच् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । 'णमु प्रह्वत्वे' इति धातोर्भावे क्तप्रत्यये नतशब्द इत्यभिप्रेत्याह—**नतं नमनमिति**।प्रह्वत्वमित्यर्थः। ननु यदि नासिकायाः नमनमवटीटं तर्हि अवटीटा नासिकेति कथमित्यत आह— **तद्योगादिति** । नमनयोगात्तत्र लाक्षणिकमिति भावः । **पुरुषोऽप्यवटीट इति** । तादृशनासिकायोगादिति भावः । **नेर्बिडज्बिरीसचौ** । 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । नेः नासिकाया नतेऽर्थे बिडच्, बिरीसच् द्वौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । निबिडा वृक्षा इति तु उपमानादित्याहुः । **इनच्पिटच्** । इनच् पिटच् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । चिकचि इत्यपि चिक चि इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । **प्रकृतेरिति** । नेरित्यर्थः । तत्र इनचि परे चिक इत्यादेशः । तत्र अकारः उच्चारणार्थः । पिटचि तु परे चि इत्यादेशः । **कप्रत्ययेति** । उक्तेः कप्रत्ययः प्रकृतेः चिकादेशश्चेत्यर्थः । अयमपि ककारान्त एवादेशः । **चिकिनमिति** । इनचि प्रत्यये कृते नेः चिकादेशे रूपम् । **चिपिटमिति** । पिटचि कृते नेः चि इत्यादेशे रूपम् । **चिक्कमिति** । कप्रत्यये नेः चिकादेशे रूपम् । **क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी इति** । वार्तिकमिदम् । चिल् पिल् इति समाहारद्वन्द्वात्प्रथमैकवचनम् । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति विग्रहे क्लिन्नशब्दात् अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययः प्रकृतेः चिल् पिल् एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । **क्लिन्ने इति** । नेत्रामयप्रयुक्तजलनिष्यन्दवती इत्यर्थः । **चिल्लः पिल्ल**

इत्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका। आरूढं स्थलमधित्यका। (१८३६) **कर्मणि घटोऽठच्।५।२।३५॥** घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः। (१८३७) **तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।५।२। ३६॥** तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयम्। (१८३८) **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः।५।२।३७॥** तदस्य इत्यनुवर्तते। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। 'प्रमाणे लः' (वा ३१२८) शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। 'द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९)। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः' (वा ३१३३) शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्रम्। 'वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्'

इति। क्लिन्नचक्षुष्क इत्यर्थः। **चुल् चेति**। उक्तविषये क्लिन्नस्य चुल् आदेशश्च लप्रत्ययसंनियोगेन वक्तव्य इत्यर्थः

उपाधिभ्याम्। उप, अधि आभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। आसन्नं समीपम्। आरूढम् उच्चम्। **अनुवर्तत इति**। 'नते नासिकायाः' इत्यस्मादिति भावः। कस्य समीपं कस्योच्चम् इत्याकाङ्क्षायां संज्ञाधिकारात् पर्वतस्येति लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह—**पर्वतस्येति**। **उपत्यका, अधित्यकेति**। ईत्वं लोकात्। अत्र 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वं तु न, 'त्यकनश्च' इत्युक्तेः। **कर्मणि घटोऽठच्**। सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घट इत्यर्थे अठच्स्यादित्यर्थः। घटशब्दस्य कलशपर्यायत्वभ्रमं वारयति। **कर्मणि घटत इति**। व्याप्रियत इत्यर्थः। तथाचात्र घटशब्दो यौगिको घटमाने वर्तत इति भावः। **कर्मठ इति**। अठचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। अठचि ठस्य अङ्गात्परत्वाभावादिकादेशाभाव इति भावः। **तदस्य**। प्रथमान्तेभ्यस्तारकादिभ्यः अस्य तत्संजातमित्यर्थे इतच् स्यादित्यर्थः। **तारकितं नभ इति**। संजातनक्षत्रमित्यर्थः। **आकृतिगणोऽयमिति**। तेन पुष्पितो वृक्षः फलित इत्यादिसंग्रहः।

प्रमाणे। **अनुवर्तत इति**। ततश्च अस्य प्रमेयस्य तत्प्रमाणमित्यर्थे प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच् एते प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणवानिदमर्थोऽत्र प्रत्ययार्थ इति भाष्ये स्पष्टम्। तत्र 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति भाष्ये उक्तम्। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्, तत्र मात्रच्—प्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादि इति कैयटः। वस्तुतस्तु 'यत्तदेतेभ्यः' इति सूत्रभाष्यस्वरसादायामपरिच्छेदकमेवात्र प्रमाणम् इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **प्रमाणे ल इति**। लुको ल इति पूर्वाचार्यशास्त्रसिद्धा संज्ञा। प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य द्वयसजादेर्लुग्वक्तव्य इत्यर्थः। **शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति**। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। शमादयः अनूर्ध्वमानविशेषाः। तेभ्यो मात्रचो लुक्, इतरयोरसंभवात्। अत्र 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इत्येव गृह्यते। एवंच ऊरु-

(वा ३१३४)। तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मात्रम्। (१८३९) **पुरुषहस्तिभ्यामण्च। ५। २। ३८॥** पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्—पुरुषद्वयसम्। हास्तिनम्—हस्तिद्वयसम्। (१८४०) **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५। २। ३९॥** यत्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। (१८४१) **किमिदम्भ्यां वो घः। ५। २। ४०॥** आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः। कियान्। इयान्। (१८४२) **किमः संख्यापरिमाणे डति च। ५। २। ४१॥** चाद्वतुप्।

द्वयसमित्यादौ न लुक्। **द्विगोर्नित्यमिति।** प्रमाणान्ताद्द्विगोः परस्य द्वयसजादेर्नित्यं लुक् स्यादित्यर्थः। प्रमाणान्तस्य द्विगोः प्रमाणवृत्तित्वात् सामर्थ्यादिह तदन्तविधिः। पूर्ववार्तिकेन तु नात्र प्राप्तिरस्ति, द्विगोः प्रमाणत्वाभावात्। **द्विशममिति।** तद्धितार्थे द्विगुः। ततो मात्रचः अनेन लुक्। विकल्पस्याप्रकृतत्वादेव सिद्धे नित्यग्रहणं संशये वक्ष्यमाणस्य मात्रचः लुगर्थम्। अन्यथा शममात्रमित्यत्रैव द्विशमशब्दादपि सः मात्रच् न लुप्येत इति भाष्ये स्पष्टम्। **प्रमाणेति।** प्रमाणवाचिनः परिमाणवाचिनः संख्यावाचिनश्च संशये मात्रज्वक्तव्य इत्यर्थः। अत्र प्रमाणमायाम एव गृह्यते, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात्। अत एव परिमाणग्रहणमर्थवत्। **शममात्रमित्यादि।** शमः स्यान्न वेत्यादिर्विग्रहः। **वत्वन्तादिति।** वार्तिकमिदम्। **पुरुषहस्तिभ्यामण् च।** उक्तविषये इति शेषः। चात् द्वयसजादयस्त्रयः।

यत्तदेतेभ्यः। तदस्येत्यनुवर्तते। अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे परिमाणवाचिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः किम्, यद्, तद्, एतद् एभ्यः वतुप् स्यादित्यर्थः। **यावानिति।** यच्छब्दाद्वतुप्। उपावितौ। 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम्, सुः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य' इति (नुमः प्राग्) दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। एवं तावान्, एतावान्। **किमिदम्भ्यां वो घः।** तदस्य इति, परिमाणे वतुबिति चानुवर्तते। तदाह—**आभ्यां वतुप् स्यादिति।** आभ्यां प्रथमान्ताभ्याम् अस्य तत्परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यादित्यर्थः। **वस्य च घ इति।** वकारस्य घकार इत्यर्थः। **कियानिति।** किं परिमाणमस्येति विग्रहः। किंशब्दात् वतुप्। उपावितौ। वकारस्य घकारः इयादेशः, किम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति किमः कीभावे 'यस्येति च' इति ईकारलोपे कियत्शब्दात्सौ 'उगिदचाम्' इति नुमि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपाविति भावः। **इयानिति।** इदंशब्दात् वतुपि वकारस्य घकारे इयादेशे इदम् इयत् इति स्थिते 'इदङ्किमोरीश्की' इति शित्वादिदमः ईकारे सर्वादेशे 'यस्येति च' इति ईकारस्य लोपे इयत् इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते। ततः सौ नुमादि पूर्ववत्।

किमः संख्या। तदस्येत्यनुवर्तते। संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः। किंशब्दः प्रश्ने वर्तते। का अस्य संख्येत्येवं संख्यापरिच्छेदविषयकप्रश्ने विद्यमानात् किंशब्दा-

तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या एषां ते कति कियन्तः । क्षेपे तु न । का संख्या एषां दशानाम् । (१८४३) संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२॥ पञ्च अवयवाः अस्य पञ्चतयं दारु । (१८४४) द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम्–द्वितयम् । त्रयम्–त्रितयम् । (१८४५) उभादुदात्तो नित्यम् ।५।२।४४॥ उभयशब्दात्तयप आदेशोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

इति तद्धिते पाञ्चमिकाः ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् । ३८ ।

(१८४६) तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । ५ । २ । ४५ ॥ एकादश अधिकाः अस्मिन्नेकादशम् । 'शतसहस्रयोरेवेष्यते' (वा ३१४१) । नेह । एका-

---

त्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे डतिप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **का संख्या एषां ते कतीति ।** का संख्या अस्येति, का संख्या अनयोरिति च प्रश्नो न संभवति, अस्येत्यनेन एकत्वस्य अनयोरित्यनेन द्वित्वस्य च ज्ञातत्वात्, ज्ञाते च प्रश्नासम्भवात् । का संख्या एषामिति तु प्रश्नः संभवति, तत्र एषामित्यनेन बहुत्वस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्व्याप्यत्रित्वचतुष्ट्वादिसंख्यानामज्ञातत्वात् उक्तं च भाष्ये—'न ह्येकयोः प्रश्नोऽस्ति' इति । ततश्च नित्यबहुवचनान्तोऽयं कतिशब्दः 'डति च' इति षट्संज्ञकत्वात् 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक्' । **कियन्त इति** । कियानितिवत्प्रक्रिया । बहुवचने विशेषः । संख्यापरिमाणे इत्युक्तेः किमः क्षेपार्थकत्वे डतिर्न भवति । **का संख्या एषां दशानामिति ।** दशावरा परिषदित्यत्र ब्राह्मणब्रुवाणां मेलने इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । संख्येयद्वारा संख्यायाः कुत्सात्र गम्यते, 'अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥' इति स्मरणात् । **संख्यायाः** । तदस्येत्यनुवर्तते । द्वित्र्यादिसंख्याका अवयवाः अस्यावयविन इति विग्रहे अवयवीभूतसंख्यावाचिनः प्रथमान्तात् अस्यावयविन इत्यर्थे तयबित्यर्थः । **पञ्चतयमिति** । पञ्चावयवकः समुदाय इत्यर्थः । **द्वित्रिभ्याम्** । द्वित्रिभ्यां परस्य तयपः अयज्वा स्यादित्यर्थः । **द्वयमिति** । द्विशब्दात्तयपः अयचि 'यस्येति च' इति इकारलोपः । द्व्यवयवकसमुदाय इत्यर्थः । एवं त्रयम् । **उभादुदात्तो नित्यम् । स चोदात्त इति** । आद्युदात्त इत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अत्र अयच्प्रत्यय एव विधीयते, न तु तयप आदेशः' इति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तयप आदेश इति मूलं तु वार्तिकानुरोधेन ।

इति पाञ्चमिकाः ।

अथ मत्वर्थीयाः—**तदस्मिन्नधिकम्** । तदधिकमस्मिन् इति विग्रहे प्रथमा-

दश आधिकाः अस्यां विंशतौ। 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते' (वा ३१४०)। नेह। एकादश माषाः आधिकाः अस्मिन्सुवर्णशते। (१८४७) **शदन्तविंशतेश्च।५।२।४६॥** डः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्। विंशम्। (१८४८) **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्।५।२।४७॥** भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम्। गुणस्य इति किम्। द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किम्। द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन। (१८४९) **तस्य पूरणे डट्।५।२।४८॥** एकादशानां पूरणः एकादशः। (१८५०) **नान्तादसंख्यादेर्मट्।५।२।४९॥**

न्तात् दशन्शब्दान्तात् समासात् अस्मिन्नित्यर्थे डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तग्रहणम्। अत एव निर्देशात् पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः। औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति भाष्यम्। सामीपिकमधिकरणमिति कैयटः। **एकादश माषाः आधिकाः अस्मिन्निति।** अस्मादित्यर्थः। अस्मिन् उपश्लिष्टा इति वा। न च व्यपदेशिवत्त्वेन केवलदशन्शब्दादपि स्यादिति शङ्क्यम्। 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्युक्तेः। **शदन्तविंशतेश्च।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **डः स्यादुक्तेऽर्थे इति।** दशान्तत्वाभावात्पूर्वेणाप्राप्तिः। **त्रिंशं शतमिति।** डे सति 'टेः' इति टिलोपः। **विंशमिति।** विंशतिः अस्मिन्नधिका इति विग्रहः। 'ति विंशतेः' इति तिशब्दस्य लोपः। अन्तग्रहणादेकत्रिंशं शतमिति सिद्धम्। अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमः स्यात्। 'विंशतावप्यन्तग्रहणम्' इति वार्तिकात् एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम्। **संख्याया गुणस्य।** तदस्येत्यनुवर्तते। गुणः भागः अंशः। निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यद्रव्यम्। 'मेङ् प्रणिदाने' करणे ल्युट्। तदाह—**भागस्य मूल्य इत्यादि। षष्ठ्यर्थे इति।** अस्येत्यर्थे इत्यर्थः। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्येति विग्रहवाक्यम्। द्वाभ्यां यवप्रस्थाभ्याम् एक उदश्वित्प्रस्थः क्रीयते यत्र तत्रेदं वाक्यं प्रयुज्यते। द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। यवानामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी। यवप्रस्थद्वयेन क्रेतव्यमुदश्विदित्यर्थः। द्विशब्दस्य भागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेऽपि प्रत्ययः। **द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वित इति।** द्वित्वसंख्याविशिष्टौ व्रीहियवराशी यौ तौ अस्य उदश्वितो निमानमित्यर्थः। अत्र उदश्विद्वत्, तदपेक्षया व्रीहियवराश्योर्द्विगुणत्वं न विवक्षितम्। किंतु राशिद्वित्वमेव विवक्षितमिति द्विशब्दस्य भागवृत्तित्वाभावान्न प्रत्ययः।

तस्य पूरणे डट्। संख्याया इत्यनुवर्तते। संख्येयार्थकसंख्यावाचिनः षष्ठ्यन्तात्प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यायाः पूरणे वाच्ये डट्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। पूर्यते अनेनेति पूरणः अवयवः, सः प्रत्ययार्थः। **एकादश इति।** एकादशत्वसंख्यायाः

डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात् किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । (१८५१) षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।५।२।५१ एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरस्य लोपश्च' (वा ३१२८) । तुरीयः—तुर्यः । (१८५२) बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ॥ 'डटि' इत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि । (१८५३) वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ॥ डटि इत्येव । यावतिथः । (१८५४) द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥ डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः । (१८५५) त्रेः सम्प्रसारणं च । ५ । २ । ५५ ॥ तृतीयः । (१८५६) विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः—विंशः । एकविंशतितमः—एकविंशः । (१८५७) नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७॥ शतस्य

पूरकोऽवयव इत्यर्थः । यस्मिन् अनुपात्ते एकादशत्वसंख्या न संपद्यते, यस्मिन्नुपात्ते तु सा पूर्यते, सोऽवयवः एकदेश इति यावत् । प्रवृत्तिनिमित्तेति किम् । पञ्चानां घटानां पूरणं जलादि । नान्तादसंख्यादेर्मट् । डटो मडागमः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । डटि टकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । पञ्चम इति । पञ्चन्शब्दात् डटि तस्य मडागमे सति नलोपः । यद्यपि मटः प्रत्ययत्वेऽपि न रूपभेदः । तथापि स्वरविशेषार्थं मडागमाश्रयणमिति भाष्ये स्पष्टम् षट्कति । थुकि ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यादचः परः । षष्ठ इति । अपदान्तत्वात् षस्य न जश्त्वम् । चतुर्थ इति । अपदान्तत्वान्न रेफस्य विसर्गः । चतुर इति । वार्तिकमिदम् । चतुर् शब्दात् षष्ठ्यन्तात्पूरणे छयतौ स्तः । आद्यक्षरस्य लोपश्चेति । 'च' इति संघातस्य लोपश्चेत्यर्थः । बहुपूगगण । बहु, पूग, गण, संघ एषां डटि तिथुगागमः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्त्यादचः परः । इत्यादीति । पूगतिथः गणतिथः, संघतिथः । वतोरिथुक् । डटीत्येवेति । वतुबन्तस्य इथुगागमः स्यात् डटीत्यर्थः । यावतिथ इति । यावतां पूरण इति विग्रहः । 'बहुगणे'ति संख्यात्वात् 'तस्य पूरणे' इति डटि प्रकृतेरिथुक् । द्वेस्तीयः । द्विशब्दात् षष्ठ्यन्तात् पूरणे तीयप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । त्रेः संप्रसारणं च । त्रेस्तीयः स्यात्प्रकृतेः संप्रसारणं चेत्यर्थः । तृतीय इति । त्रयाणां पूरण इति विग्रहः । तीयप्रत्यये सति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः ।

विंशत्यादिभ्यः । तमटि टकार इत्, मकारादकार उच्चारणार्थः । अत्र 'पङ्क्तिविंशति' इति सूत्रानुक्रान्ता एव विंशत्यादयो गृह्यन्ते नतु लोकप्रसिद्धा एकविंशत्यादयोऽपि विप्रकर्षादिति कैयटः । एकविंशतितम इत्यत्र तु तदन्तविधि-

पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः । अर्धमासतमः। संवत्सरतमः । (१८५८) **षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥** षष्टितमः। संख्यादेस्तु 'विंशत्यादिभ्यः'' (सू १८५६) इति विकल्प एव । एकषष्टः—एकषष्टितमः । (१८५६) **मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५६ ॥** मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । (१८६०) **अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥** मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः—गर्दभा-

---

ना तम्डित्यग्रे वक्ष्यते । **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** । शतादिभ्यः मासात् अर्धमासात् संवत्सराच्च परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । ननु 'षष्ट्यादेश्चे'त्युत्तरसूत्रेण शततमः सिध्यतीत्यत आह—**एकशततम इति** । ' असंख्यादेः ' इति पर्युदासादुत्तरसूत्रस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ननु मासार्धमाससंवत्सरशब्दानां संख्यावाचित्वाभावात् तेभ्यो डट एवाप्रसक्तेः तस्य कथं तमड्विधिरित्यत आह—**मासादेरिति** । **मासतम इति** । मासस्य पूरणः अर्धमासादिरवयवः । **अर्धमासतम इति**। अर्धमासस्य पूरणः तिथ्यादिरवयवः। **संवत्सरतम इति** । संवत्सरस्य पूरणः मासादिरवयवः । **षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः** । असंख्यापूर्वपदात् षष्ट्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमः स्यादित्यर्थः । 'विंशत्यादिभ्यः' इति विकल्पस्यापवादः । **एकषष्टः—एकषष्टितम इति** । संख्यादित्वान्नित्यस्य तमटोऽभावे ' विंशत्यादिभ्यः ' इति डटस्तमड्विकल्पः । तमडभावे डटि 'यस्येति च' इति इकारलोपे एकषष्ट इति रूपम् । ननु केवलात् षष्ट्यादेर्विहितस्य नित्यतमटः संख्यादेः कथं प्रसक्तिः तमडागमविधेरप्रत्ययविधित्वेऽपि 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधादिति चेत् , मैवम्—असंख्यादेरिति हि इह प्रकरणे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं ज्ञापयति । तेन ' विंशत्यादिभ्यः ' इति पूर्वसूत्रम् एकविंशतितमः इत्यादावपि प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । एवंच एकान्नविंशतितमः इत्यपि सिद्धम् ।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः । मतुशब्दो मत्वर्थे लाक्षणिक इत्याह—**मत्वर्थे इति** । **अच्छावाकीयं सूक्तमिति** । अच्छावाकशब्दः अस्यास्ति अस्मिन्नस्तीति वा विग्रहः । अच्छावाकशब्दयुक्तमित्यर्थः । अच्छावाकशब्दात् शब्दस्वरूपपरात् प्रथमान्ताच्छः । **वारवन्तीयं सामेति** । 'अश्वं नत्वा वारवन्त'मित्यस्यां ऋच्युत्पन्नमित्यर्थः । एवमस्यवामीयमित्यपि । 'अस्यवामस्ये'त्यस्य एकदेशानुकरणमस्यवामेति । तस्माच्छः । अस्यवामशब्दसंयुक्तमित्यर्थः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात्सुपो लुक् । **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** । नन्वध्यायानुवाकयोरभिधेयत्वे छस्य कथं प्राप्तिः । सूक्तसाम्नोरिति नियमादित्यत आह—**अत एवेति** । **विधानेति** । मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये अत्र प्रकरणे छस्य लुग्विधानसामर्थ्यादिति

यडीयः।(१८६१)विमुक्तादिभ्योऽण्।५।२।६१॥मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः।दैवासुरः।(१८६२)गोषदादिभ्यो वुन्।५।२।६२॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः।गोषदकः।इषेत्वकः।(१८६३)तत्र कुशलः पथः।५।२।६३॥ वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथकः। (१८६४) आकर्षादिभ्यः कन्।५।२।६४॥ आकर्षे कुशलः आकर्षकः। आकषादिभ्यः इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषः। (१८६५) धनहिरण्यात्कामे। ५। २। ६५॥ कामः इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः। (१८६६) स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। ५। २। ६६॥ केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः। (१८६७) उदराट्ठगाद्यूने। ५। २। ६७॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः। बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसितः औदरिकः। आद्यूने किम्। उदरकः। उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। (१८६८) सस्येन परिजातः। ५। २। ६८॥

कैयटः। ज्ञापकसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यन्ये। भाष्ये तु 'अध्यायानुवाकयोर्वा लुग्वक्तव्यः' इति वचनमेवारब्धम्। गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीय इति। गर्दभाण्डशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। भाष्योदाहरणादेव क्वचिदेतन्नामकोऽध्यायोऽनुवाको वा अन्वेष्यः। विमुक्तादिभ्योऽण्। वैमुक्त इति। विमुक्तशब्दयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। गोषदादिभ्यो वुन्। गोषदक इति। गोषदशब्दसंयुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वेत्यर्थः। इषेत्वक इति। 'इषेत्वा' इति शब्दयुक्त इत्यर्थः। अस्यवामीयमित्यत्रोक्तरीत्या सुपो न लुक्।

तत्र कुशलः पथः। वुन् स्यादिति। सप्तम्यन्तात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुनित्यर्थः। पथक इति। अकादेशे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। आकर्षादिभ्यः कन्। आकर्षक इति। यद्यपि वुनैवानुवृत्तेनेदं सिध्यति। तथापि शाकुनिक इत्याद्यर्थं कन्ग्रहणम्। धनहिरण्यात्कामे। तत्रेत्यनुवर्तते। धनशब्दात् हिरण्यशब्दाच्च सप्तम्यन्तात्कामे वाच्ये कन् स्यादित्यर्थः। काम इच्छेति। नतु कामयिता, व्याख्यानादिति भावः। स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। तत्रेत्यनुवर्तते। स्वाङ्गेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रसितेऽर्थे कन् स्यादित्यर्थः। प्रसितः उत्सुकः। तद्रचनायामिति। वेण्यादिग्रथने इत्यर्थः। अत्रैवार्थे अस्य साधुत्वम्, व्याख्यानादिति भावः। उदराट्ठगाद्यूने। तत्र प्रसित इत्यनुवर्तते। सप्तम्यन्तादुदरशब्दात् आद्यूने प्रसितेऽर्थे ठगित्यर्थ इत्यभिप्रेत्य आद्यूनशब्दं विवृण्वन्नाह— अविजिगीषाविति। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठानत्वविधानादिति भावः। बुभुक्षयेति। क्षुधा पीडित एव सन् उदरपरिमार्जने प्रसितः, नतु मल्लवद्युद्धे विजिगीषयेत्यर्थः। उदरक इति। मल्ल इति शेषः। स हि युद्धे विजिगीषया उदरपरिमार्जनादौ उत्सुको भवति। तदाह— उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इति। विजिगीषयेति शेषः। सस्येन परि-

कन् स्वर्यते न तु ठक्। सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची। शस्येन इति पाठान्तरम्। सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः। (१८६९) **अंशं हारी। ५। २। ६९॥** हारी इत्यावश्यके णिनिः। अत एव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः। (१८७०) **तन्त्रादचिरापहृते। ५। २। ७०॥** तन्त्रकः पटः। प्रत्यग्र इत्यर्थः। (१८७१) **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। ५। २। ७१॥** आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे सः ब्राह्मणकः। अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः। अल्पान्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते। (१८७२) **शीतोष्णाभ्यां कारिणि। ५। २। ७२॥** शीतं करोतीति शीतकोऽलसः। उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी। (१८७३) **अधिकम्। ५। २। ७३॥** अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च। (१८७४) **अनुकाभिकाभीकः कमिता। ५। २। ७४॥** अन्वभिभ्यां कन्, अभेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते अनुकः। अभिकामयते अभिकः अभीकः। (१८७५) **पार्श्वेनान्विच्छति। ५। २। ७५॥** अनृजुरुपायः पार्श्वम्,

---

जातः तृतीयान्तात् सस्यशब्दात्परिजात इत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः। संनिहितष्ठगेव कुतो नानुवर्तत इत्यत आह—**कन् स्वर्यते न तु ठगिति।** स्वरितत्वप्रतिज्ञायां तु पाणिनीयपरंपरैव प्रमाणम्। **सस्यशब्दो गुणवाचीति।** व्याख्यानमेवात्र शरणम्। **शस्येनेतीति।** 'शंसु स्तुतौ' इति धातौ कर्मणि यति शस्यशब्दः स्तुत्यपर्यायः। स्तुत्यश्च गुण एवेति भावः। परिजात इत्यस्य विवरणम् संबद्ध इति।

अंशं हारी। द्वितीयान्तात् अंशशब्दात् हारीत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः। ननु कृद्योगषष्ठीप्रसङ्गादंशमिति कथं द्वितीयेत्यत आह—**आवश्यके णिनिरिति।** 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्यनेनेति शेषः। **षष्ठी नेति।** 'अकेनोः' इति तन्निषेधादिति भावः। **तन्त्रादचिरापहृते।** तन्त्रशब्दात् पञ्चम्यन्तात् अचिरापहृतेऽर्थे कनित्यर्थः। तन्त्रं तन्तुवायशलाका। अचिरेण कालेन अपहृतः अचिरापहृतः। 'कालाः परिमाणिना' इति समासः। **प्रत्यग्र इति।** नूतन इत्यर्थः। **ब्राह्मणकोष्णिके।** आयुधजीविविषयब्राह्मणशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् निपात्यत इत्यर्थः। **अल्पान्नशब्दस्येति।** अल्पान्नशब्दात् प्रथमान्तात् अस्मिन्नित्यर्थे कन्प्रत्ययः प्रकृतेरुष्णादेशश्च निपात्यत इत्यर्थः। **शीतोष्णाभ्यां कारिणि।** शीतमिव शीतं मन्दमित्यर्थः। उष्णमिव उष्णम् शीघ्रमित्यर्थः। आभ्यां क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां कन् स्यादित्यर्थः। यः आशु कर्तव्यानर्थान् चिरेण करोति सः शीतक उच्यते, यस्तु अनाशु कर्तव्यान् आश्वेव करोति सः उष्णक उच्यत इति भाष्ये। संज्ञायामित्यनुवृत्तेरयमर्थो लभ्यत इति कैयटः। तदाह—**शीतकोऽलस इति। उष्णकः शीघ्रकारीति च। अधिकम्। अध्यारूढशब्दादिति।** व्युत्पादनमात्रमिदम्। शुद्धरूढ एवायमिति बोध्यम्। **अनुकाभिक।** अनुक, अभिक, अभीक एषां समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्।

तेनान्विच्छति पार्श्वकः । (१८७६) अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ञौ । ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्णोपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः । (१८७७) तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।५।२।७७॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं—द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । 'तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्' (वा ३१७२) । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः । (१८७८) स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो मुख्यः एषां देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । (१८७९) शृङ्खलमस्य बन्धनं

पार्श्वेनान्विच्छति । तृतीयान्तात्पार्श्वशब्दात् अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां कन् स्यादित्यर्थः । अन्वेषणं मार्गणम् पार्श्वमिव पार्श्वम् अनृजुरुपायः । ऋजूपायेन अन्वेष्टव्यान् अर्थान् यः अनृजुना उपायेनान्विच्छति सः पार्श्वक इति भाष्यम् । तदाह—अनृजुरित्यादि । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । अयःशूल, दण्डाजिन आभ्यां तृतीयान्ताभ्यां अन्विच्छतीत्यर्थे संज्ञायां ठक्ठञौ स्त इत्यर्थः । अयःशूलमिव अयःशूलम् । साहसमित्यर्थः । यो मृदुनोपायेन अन्वेष्टव्यानर्थान् तीक्ष्णोपायेनान्विच्छति सः आयःशूलिक इति भाष्यम् । तदाह—तीक्ष्णोपाय इत्यादि । दण्डाजिनं दम्भ इति । दम्भार्थत्वाद्दण्डाजिनशब्दो दम्भे लाक्षणिक इति भावः । तावतिथम् । तावतां पूरणं तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । तृतीयार्थे प्रथमा । ग्रहणमिति भावे ल्युडन्तम् । तथाच तृतीयान्तात्पूरणप्रत्ययान्तात् ग्रहणमित्यर्थे कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वेत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह—कन् स्यादित्यादि । पूरणप्रत्ययान्तस्य तु प्रकृतिभूतस्य न लुक् । किंतु पूरणप्रत्ययमात्रस्य, षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति भाष्योदाहरणात् । द्वितीयेन-रूपेणेति । अनेन तृतीयैव समर्थविभक्तिरिति सूचितम् । इतिना लोकानुसारित्वं गम्यते । एवं च ग्रन्थविषयकमेव ग्रहणमिह फलति । तेन द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तेन दण्डस्येत्यादौ न भवति । तावतिथेनेति । ग्रहणेऽर्थे विहितं ग्रहीतरि न प्राप्नोतीत्यारम्भः । षट्को देवदत्त इति । भाष्ये एवमेवोदाहृतत्वात् पूरणप्रत्ययस्यैव लुगिति गम्यते, नतु तदन्तस्य ।

स एषां ग्रामणीः । ग्रामणीविशेषवाचकात् शब्दात्प्रथमान्तात् अस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । देवदत्तो मुख्यः एषामिति । एतेन ग्रामणीशब्दो मुख्यपर्याय इति सूचितम् । 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ' इत्यमरः । त्वत्काः मत्काः इति । त्वमहं वा मुख्य एषामिति विग्रहः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमौ । शृङ्खलमस्य । करभ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। बन्धनमिति करणे ल्युट् । अस्य करभस्य शृङ्खलं बन्धनमिति विग्रहे बन्धनविशेषणात् शृङ्खलशब्दात् प्रथमान्तात् अस्य करभस्येत्यर्थे कन् स्यादित्यर्थः । शृङ्खलकः करभ इति । शृङ्खलेन

करभे । ५ । २ । ७९ । शृङ्खलकः करभः । (१८८०) उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः । (१८८१) कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । (१८८२) तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । ५।२।८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' (वा ३१७५) वटकिनी । (१८८३) कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी । (१८८४) श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४॥ श्रोत्रियः । वा इत्यनुवृत्तेश्छान्दसः । (१८८५) श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥ श्राद्धी श्राद्धिकः । (१८८६) पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

बद्ध इति यावत् । करभः बाल उष्ट्रः । उत्क उन्मनाः । उद्गतमनस्कवृत्तेरिति । उत्कण्ठितवृत्तेरित्यर्थः । कालप्रयोजनाद्रोगे । काल, प्रयोजन अनयोः समाहारद्वन्द्वः । तदाह—कालवचनात् प्रयोजनवचनाच्चेति । यथोचितविभक्त्यन्तादिति शेषः । कालशब्देनात्र कालवृत्तिःपूरणप्रत्ययान्तो द्वितीयादिशब्द एव गृह्यते, न तु मासादिशब्दः, व्याख्यानात् । तदाह—द्वितीयेऽहनीति । प्रयुज्यतेऽनेनेति करणे ल्युटि प्रयोजनं साधनम् । कर्मणि ल्युटि तु फलम् । तदाह—प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वेति । तदस्मिन्नन्नम् । प्रथमान्तादन्नवाचकात् अस्मिन्नित्यर्थे कन् स्यात् अन्नस्य बाहुल्ये गम्ये संज्ञायामित्यर्थः । वटकेभ्य इति । संज्ञायामित्येव । वटकिनीति । वटकाः प्रायेण अन्नमस्यां पौर्णमास्यामिति विग्रहः । कुल्माषादञ् । कनोऽपवादः । 'स्याद्यावकस्तु कुल्माषः चणको हरिमन्थकः ' इत्यमरः । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । द्वितीयान्ताच्छन्दश्शब्दात् अधीते इत्यर्थे घन्, प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपात्यते । अध्येत्रणोऽपवादः । वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तार्वातिथम्' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्येति शेषः।ततश्च घनभावे अध्येत्रणिति भावः । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु घना अध्येत्रणो बाधः स्यादिति बोध्यम् ।

श्राद्धमनेन । प्रथमान्तात् श्राद्धशब्दात् भुक्तमनेनेत्यर्थे इनिठनौ एतौ स्त इत्यर्थः । श्राद्धसाधनद्रव्ये श्राद्धशब्दो लाक्षणिकः । इनिप्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । पूर्वादिनिः । अनेनेति कर्तृतृतीयान्तमनुवर्तते । कां क्रियां प्रति कर्तेत्याकाङ्क्षायां भुक्तं पीतमित्यादि यत्किञ्चित्क्रियापदमध्याहार्यम् । उपस्थितत्वात् कृअर्थभूतं क्रियासामान्यमेव प्रतीयते । ततश्च पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे कृतमित्यादिक्रियाविशेषणात्पूर्वशब्दात् अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः। सपूर्वाच्च । विद्यमानपूर्वादपि पूर्वशब्दादुक्तविषये इनिः स्यादित्यर्थः । पूर्वान्तादिति यावत् । प्रातिपदि-

(१८८७) सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥ कृतपूर्वी कटम् । (१८८८) इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्टमनेन इष्टी । अधीती । (१८८९) छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५ । २ । ८९ ॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । (१८९०) अनुपद्यन्वेष्टा । ५ । २ । ९० ॥ अनुपदमन्वेष्टा गवामनुपदी । (१८९१) साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ९१ ॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी । (१८९२) क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ९२ ॥ क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य इत्यर्थः । (१८९३) इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ९३ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिकरणं प्रकारार्थम् । इन्द्रेण

कविशेषणत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादप्राप्ते सूत्रमिदम् । **कृतपूर्वी कटमिति** । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रोक्तम् । **इष्टादिभ्यश्च** । इष्टादिभ्यः तृतीयान्तेभ्यः अनेनेत्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **छन्दसि परिपन्थि** । परिपन्थिन्, परिपरिन् एतौ शब्दौ छन्दसि निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पन्थादेशे परिपन्थिन्शब्दः । पर्यवस्थातृशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थातृशब्दस्य पर इत्यादेशे परिपरिन्शब्दः । 'मा त्वा विदन्परिपन्थिनः, मा वा परिपरिणो विदन्' इति श्रुतौ उदाहरणम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् । **अनुपद्यन्वेष्टा** । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थे अव्ययीभावः । सप्तम्या अम्भावः । अनुपदमित्यस्मात् अन्वेष्टरि अर्थे इनिप्रत्ययो निपात्यते । **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** । साक्षादित्यव्ययम्, इह शब्दस्वरूपपरं लुप्तपञ्चमीकम् । साक्षादित्यव्ययात् द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यादित्यर्थः । **साक्षीति** । यः कर्मणि स्वयं न व्याप्रियते, किन्तु कर्म क्रियमाणं पश्यति सोऽयं साक्षीत्युच्यते। साक्षादित्यव्ययादिनिप्रत्ययः 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः।

क्षेत्रियच् । परम् अन्यत् क्षेत्रं शरीरम् परक्षेत्रम् । चिकित्स्यः प्रतीकार्यः 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इत्युक्तेः । परक्षेत्रशब्दात् सप्तम्यन्तात् चिकित्स्य इत्यर्थे घच्, परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते । **शरीरान्तरे इति** । भाविनि शरीरे चिकित्स्यः, नतु वर्तमाने शरीरे इत्यर्थः । फलितमाह—**अप्रतिकार्य इति** । **इन्द्रियम्** । इन्द्रलिङ्गमित्याद्यर्थेषु इन्द्रियमिति भवति । इन्द्रशब्दात् यथायोगं षष्ठीतृतीयान्तात् लिङ्गमित्याद्यर्थेषु घच् निपात्यत इति यावत् । **इन्द्र आत्मेति** । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र मित्याचक्षते' इति श्रुतेरिति भावः । **तस्य लिङ्गमिति** । आत्मनोऽनुमापकमित्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति—**करणेनेति** । चक्षुरादीन्द्रियं किञ्चित्कर्त्रधिष्ठितं भवितुमर्हति, करणत्वात्, घटकरणदण्डादिवदित्य-

दुर्जयमिन्द्रियम् । **(१८६४) तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ६४ ॥** गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' (वा ३१८३)

(१८६५) रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ॥ मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, भाव । 'गुणात्' (ग. सू. ११२) । 'एकाचः' (ग. सू. ११३) । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । **(१८६६) तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १९ ॥** तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू ४३५) । विदुष्मान् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' (वा ३१८५) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः

नुमानादित्यर्थः । मम चक्षुरित्येवमिन्द्रेण दृष्टं ज्ञातमिन्द्रियम् । इन्द्रेण सृष्टमिन्द्रियम् । इन्द्रेण जुष्टं सेवितं प्रीणितं वा इन्द्रियम् । रूढशब्दोऽयं कथञ्चिद्व्युत्पादितः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमिति साधयितुमाह—**इतिकरणमिति** इतिशब्द इत्यर्थः ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे अस्तिसमानाधिकरणात्प्रथमान्तात् अस्य अस्मिन्निति चार्थे मतुप् स्यादित्यर्थः । उपावितौ । इतिशब्दो विषयविशेषलाभार्थः । तदाह—**भूमनिन्देति** । श्लोकवार्तिकमिदम् । भूमा बहुत्वम् यथा गोमान् , यवमान् । निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या । प्रशंसायां रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे दण्डी छत्री । वृत्तिनियामकः संसर्गविशेषो विवक्षितः । तेन पुरुषी दण्ड इति नास्ति । **रसादिभ्यश्च । मतुबिति** । शेषपूरणमिदम् । उक्तविषये इति शेषः । पूर्वेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अन्यमत्वर्थीयेति** । 'अत इनिठनौ' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रसादीन् पठति—**रसरूपेत्यादि भावेत्यन्तम् । गुणादिति । एकाच इति** । गणसूत्रम् । उदाहरति—**स्ववानिति । गुणग्रहणमिति** । गुणादित्येतत् रसादीनां षण्णां विशेषणमित्यर्थः । तेन गुणवाचकानामेव एषां ग्रहणात् जलादिवाचकानां रसादिशब्दानां द्रव्यवाचिनां च गन्धादिशब्दानाम् इह न ग्रहणमिति भावः । 'रसिको नटः, स्पर्शिकं वारि' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु विद्वच्छब्दान्मतुपि यजादिस्वादिपरकत्वाभावेन भत्वाभावात् 'वसोः संप्रसारणम्' इति कथं संप्रसारणमित्यत आह—**तसौ मत्वर्थे** । मत्वर्थप्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**तान्तसान्ताविति** । तकारसकारान्तावित्यर्थः । **गुणवचनेभ्य इति** । वार्तिकमिदम् । गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धाः शुक्लादिशब्दाः त एव गृह्यन्ते, नतु रूपादिशब्दा अपि । तेन रूपं वस्त्रमित्यादि

पटः। कृष्णः। (१८९७) मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। ८।२।९॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्। (१८९८) झयः। ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्। विद्युत्वान्। (१८९९) संज्ञायाम्। ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादित्वात् दीर्घः। (१९००) आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८।२।१२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते। आसनशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान्ग्रामः। अन्यत्रासनवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्। कक्षीवान्नामर्षिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। (१९०१) उदन्वानुदधौ च। ८।२।१३॥ उदकस्योदन्भावो

न भवति। अत्र यद्वक्तव्यं तदध्वरमीमांसाकौतूहले अरुणाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः।

मादुपधायाश्च। मात उपधायाश्चेति च्छेदः। मादित्यावर्तते। म् च अश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तप्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः। मवर्णान्तादवर्णान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य मतोः मस्य वः स्यादित्येकोऽर्थः। मादित्युपधाविशेषणम्। मकारात्मिका अकारात्मिका च या उपधा ततः परस्य मतोर्मस्य वः स्यादित्यन्योऽर्थः। फलितमाह—**मवर्णेत्यादिना**। मान्तादुदाहरति—**किंवानिति**। किमस्यास्मिन्वास्तीति विग्रहः। एवमग्रेऽपि। अकारान्तादुदाहरति—**ज्ञानवानिति**। अत्र तपरकरणाभावादाकारस्यापि ग्रहणमिति मत्वाह—**विद्यावानिति**। मोपधादुदाहरति—**लक्ष्मीवानिति**। अदुपधादुदाहरति—**यशस्वानिति**। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम्। आकारोपधादुदाहरति—**भास्वानिति**। अथ विद्युत्वानित्यत्र मकाराकारान्तत्वाभावान्मकाराकारोपधत्वाभावाच्च मादुपधाया इति वत्वाप्राप्तावाह—**झयः**। **अपदान्तत्वादिति**। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्वबाधादिति भावः। **संज्ञायाम्**। अहीवतीत्यादि नदीविशेषस्य नगरीविशेषस्य वा संज्ञा। **शरादित्वादिति**। 'शरादीनां च' इति दीर्घ इत्यर्थः। **आसन्दीवत्**। समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वम्। **निपात्यन्त इति**। आसन्दीभावादिकमेवात्र निपात्यते वत्वं तु संज्ञायामिति सिद्धम्। **कक्ष्यायाः सम्प्रसारणमिति**। निपात्यत इति शेषः। 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रभाष्ये तु 'कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इत्यारब्धम्। अतोऽत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठः अनार्ष इत्याहुः। **उदन्वानुदधौ च**। उदधौ संज्ञायां चेति। वस्तु-

मतावुदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च। (१९०२) **राजन्वान्सौराज्ये।** ८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र। (१९०३) **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्** ।५।२।९६॥ चूडालः-चूडावान्। प्राणिस्थात् किम्। शिखावान्दीपः। आतः किम्। हस्तवान्। 'प्राण्यङ्गादेव' (वा ३१८९) नेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (सू ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः। (१९०४) **सिध्मादिभ्यश्च**।५।२।९७॥ लज्वा स्यात्। सिध्मलः-सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम्। तेन अकारान्तेभ्य इनिठनौ न। 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' (ग सू ११५)। वातूलः। (१९०५) **वत्सांसाभ्यां कामबले**।५।२।९८॥ आभ्यां लच् स्याद्यथासङ्ख्यं कामवति

तस्तु उदन्वांश्चेत्येव सूत्रयितुमुचितम्, संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव समुद्रेऽपि उदन्वच्छब्दस्य सिद्धत्वात्।

राजन्वान् सौराज्ये। सु शोभनो राजा यस्य देशस्य सः सुराजा, तस्य भावः सौराज्यम्। तस्मिन्नर्थे राजन्शब्दात् मतुपि 'मादुपधायाः' इति वत्वं सिद्धम्। नलोपाभावो निपात्यते। **प्राणिस्थात्**। आदन्तात्प्राणिस्थवाचिनः शब्दात् मत्वर्थे लच् वा स्यादित्यर्थः। **शिखावान् दीप इति**। अत्र शिखाशब्दस्य दीपाग्रवाचिनः प्राणिस्थवाचित्वाभावात् न लजिति भावः। **प्राण्यङ्गादेवेति**। भाष्ये तथा वचनादिति भावः। ननु लचश्चित्करणं व्यर्थम्, चित इत्यन्तोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धेरित्यत आह—**प्रत्ययस्वरेणेति**। **चूडालोऽसीति**। तत्र असीत्येतत् 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम्। चूडालात्सो रुत्वे उत्वे तस्य सुप्त्वेनानुदात्तस्याद्गुणस्य 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपैकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात् 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इत्यस्य प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं चित्करणमित्यर्थः। **सिध्मादिभ्यश्च**। **लज्वा स्यादिति**। मत्वर्थे इति शेषः। **अन्यतरस्यामिति**। पूर्वसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवृत्तं न लच्प्रत्ययविकल्पार्थकम्, किन्तु मतुप्प्रत्ययसमुच्चयार्थकमेव अन्यतरस्यामित्यस्याव्ययत्वेनानेकार्थकत्वात्। ततश्च सिध्मादिभ्यः लच् मतुप् च स्यादिति लभ्यते। नचान्यतरस्यामित्यस्यात्र लच्प्रत्ययविकल्पार्थकत्वेऽपि तदभावे मतुप् सिद्ध इति वाच्यम्, लजभावे मतुबेव भवति, नतु अत इनिठनौ इत्येतदर्थं समुच्चयविधानात्। तदाह—**तेनेति**। सिध्मादिषु ये अकारान्ताः तेभ्य इनिठनौ नेत्यर्थः। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। सिध्म, गडु, मणि, त्रिजय, पांसु, हनु, पार्ष्णि इत्यादयः सिध्मादिषु

१ कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः। रघु. ६-२२।

बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः । (१९०६) फेनादिलच्च । ५ । २ । ९९ ॥ चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः—फेनलः—फेनवान् । (१९०७) लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥ लोमादिभ्यः शः । लोमशः—लोमवान् । रोमशः—रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग सू ११८) । अङ्गना । 'लक्ष्म्या अच्च' (ग सू १२१) । लक्ष्मणः । 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः' (वा ३११४) । विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः—पिच्छवान् । उरसिलः—उरस्वान् । (१९०८) प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः । 'वृत्तेश्च' (वा ३११५) वार्त्तः । (१९०९) तपःसहस्रा-

---

पठिताः । एवंच लज्वा स्यादिति विवरणवाक्ये वाशब्दश्चार्थे । इदमन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रेषु सर्वत्र मत्वर्थीयविधिष्वनुवर्तते, नतु रूढशब्देषु । अतो न तेषु मतुप्समुच्चय इत्यास्तां तावत् । वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति । सिध्मादिगणसूत्रमिदम् । एभ्यो लच् प्रकृतेरूङ् चादेशः । ङकारस्तु आदेशत्वसूचनार्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वशङ्का स्यात् । वातूलः, एवं दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः । वत्सांसाभ्यां कामबले । लच् स्यादिति । मत्वर्थे इति शेषः । कामबलशब्दौ तद्वति लाक्षणिकावित्यभिप्रेत्याह—कामवति बलवति चेति । फेनादिलच्च । मत्वर्थे इति शेषः । चाल्लजिति । संनिहितत्वादिति भावः । नन्वेवं सति मतुप् नैव स्यादित्यत आह—अन्यतरस्यांग्रहणमिति । सिध्मादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् ।

लोमादि । श, न, इलच् एते त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं स्युर्मत्वर्थे । अङ्गात्कल्याणे इति । पामादिगणसूत्रम् । कल्याणं, सुन्दरं तद्विशेषणकादङ्गशब्दात् मत्वर्थे नप्रत्यय इत्यर्थः । अङ्गनेति । कल्याणानि अङ्गानि अस्याः इति विग्रहः । 'लक्ष्म्या अच्च' इत्यपि पामादिगणसूत्रम् । लक्ष्मीशब्दात् मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात् प्रकृतेरकारोऽन्तादेशश्च । लक्ष्मण इति । लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहः । नप्रत्यये प्रकृतेरकारे अन्तादेशे णत्वम् । विष्वगिति । इदमपि पामादिगणसूत्रमिति केचित् । भाष्ये तु नप्रकरणे इदं वार्तिकं पठितम् । विषु इत्यव्ययं सर्वतः इत्यर्थे । विषु अञ्चतीति विष्वङ् । सर्वतो गामीत्यर्थ इति धूर्तस्वामी । विषु इति तिर्यगर्थे इति भवस्वामी । पराङ्मुख इति भट्टभास्करः । विषु अञ्च् इत्यस्मात् अकृतसन्धेर्मत्वर्थे नप्रत्ययः स्यात्, उत्तरपदलोपश्चेत्यर्थः । विषुण इति । विष्वङ् अस्यास्तीति लौकिकविग्रहः । विषु अञ्च, इत्यलौकिकविग्रहवाक्यम् । कृतसन्धेर्नप्रत्यये तु विष्वक्शब्दस्य उत्तरपदस्य लोपे 'लोपो व्योः' इति यलोपे विष्ण इति स्यादिति भावः । समर्थानामित्यस्यापवादोऽयम् । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा एभ्यो मत्वर्थे णप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञो व्याकरणमिति ।

भ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥ विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधो मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । (१९१०) अण् च । ५ । २ । १०३ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३१९७) । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । (१९११) सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥ सैकतो घटः । शार्करः । (१९१२) देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥

प्रज्ञानं प्रज्ञा । स्त्रियामित्यधिकारे प्रपूर्वकात् ज्ञाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति भावे अङ्। प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहः । उपसर्जनभूतामपि प्रज्ञानक्रियां प्रति व्याकरणस्य कर्मत्वाद्द्वितीया । कृद्योगषष्ठी नात्र प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र कृद्ग्रहणेन तद्धितयोगे तन्निषेधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र प्रपञ्चितम् । नच प्रजानातीति प्रज्ञः । 'इगुपध' इति कः । प्रज्ञाशब्दात् स्वार्थे अणि प्राज्ञ इति सिध्यतीति शङ्क्यम्,तथा सति स्त्रियां ङीप्प्रसङ्गात् । तदाह—प्राज्ञेति । श्राद्ध इति । श्रद्धा अस्यास्तीति विग्रहः । आर्च इति । अर्चा अस्यास्तीति विग्रहः । वृत्तेश्चेति । वार्तिकमिदम् । मत्वर्थे णप्रत्यय इति शेषः । वार्त्त इति । वृत्तिरस्यास्तीति विग्रहः ।

तपःसहस्राभ्याम् । विनिश्च इनिश्चेति द्वन्द्वः । मत्वर्थे इति शेषः । यथासंख्यमन्वयः । विनिप्रत्यये इनिप्रत्यये च नकारादिकारौ उच्चारणार्थौ । ननु नकारयोः इत्संज्ञा कुतो न स्यात् । नच प्रयोजनाभावः, नित्स्वरस्यैव फलत्वादित्यत आह—विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थ इति । तथा च उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्संज्ञेति भावः । यद्यपि 'अस्मायामेधा' इत्यसन्तत्वादेव तपःशब्दाद्विन्सिद्धः । सहस्रशब्दात्तु 'अत इनिठनौ' इत्येवेन्सिद्धः । तथापि विशिष्य उत्तरसूत्रविहितेन अणा असन्तादन्तलक्षणयोः विनीन्योः सामान्यविहितयोः बाधो मा भूदिति विशिष्येह तपस्सहस्रशब्दाभ्यां तयोः विधानम् । सहस्रशब्दात्तु अदन्तलक्षणठनोऽपि बाधनार्थमिह इन्विधानम् । एतत्समाधानं क्वचिन्मूलपुस्तकेषु दृश्यते । अण् च । तपस्सहस्राभ्यां मत्वर्थ इति शेषः । ननु तपःसहस्राभ्यां विनीन्यणः इत्येकमेव सूत्रमस्तु । नच तपःसहस्राभ्यां विनीन्योर्यथासंख्यार्थं पृथक्सूत्रकरणम् । अन्यथा त्रयोऽपि प्रत्यया द्वाभ्यां स्युरिति वाच्यम् 'तपःसहस्राभ्यामणिवनीनी' इति सूत्रकरणे भिन्नविभक्त्युच्चारणादेव अणः उभयसम्बन्धस्य विनीन्योर्यथासंख्यत्वस्य च सिद्धेरित्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे अण एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ज्यौत्स्न इति । शुक्लपक्ष इति शेषः । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । सा अस्यास्तीति विग्रहः । तामिस्र इति । कृष्णपक्ष इति शेषः । तमिस्राः तमोयुक्ता रात्रयः। ता अस्य सन्तीति विग्रहः । ज्योत्स्नादित्वादण् ।

सिकताशर्कराभ्यां च । मत्वर्थे अणिति शेषः । सैकतो घट इति ।

चादण्मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः—सिकतिलः—सैकतः—सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि । (१९१३) दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः । (१९१४) ऊषसुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ॥ ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्—मधुरः । 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३१९८) । खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' (वा ३१९९) । नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव । 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च' (वा ३२०१) । कच्छुरः । (१९१५) द्युद्रुभ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥ द्युमः । द्रुमः । (१९१६) केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥ प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः—केशी—केशिकः—केशवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-

---

सिकता अस्य सन्तीति विग्रहः । देशे लुपो वक्ष्यमाणत्वात् घट इति विशेष्यम् । 'अप्सुमनःसमासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् सिकताशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । देशे लुबिलचौ च । पूर्वसूत्रविहितस्याणो लुप् इलच्च स्यादित्यर्थः । चादणिति । संनिहितत्वादिति भावः । तर्हि अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेर्मतुप् नैव स्यादित्यत आह—मतुप् चेति । समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । सिकता इति । सिकताशब्दात् नित्यं बहुवचनान्तादणो लुपि प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि युक्तवद्भावाद्विशेष्यस्य देशस्य एकत्वेऽपि बहुवचनमिति भावः । 'हयवरट्' इति सूत्रे 'एका च सिकता तैलदाने असमर्था' इति भाष्ये प्रयोगात् सिकताशब्दः एकवचनान्तोऽप्यस्तीति लिङ्गानुशासने मूलकारो वक्ष्यति । दन्त उन्नत उरच् । उन्नतविशेषणकाद्दन्तशब्दात् मत्वर्थे उरच् स्यादित्यर्थः । उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्त इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । ऊषसुषि । ऊष, सुषि, मुष्क, मधु एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सौत्रं पुंस्त्वम् । एभ्यो मत्वर्थे रप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ऊषर इति । ऊषः क्षारमृत्तिकाविशेषोऽस्यास्तीति विग्रहः । सुषिर इति । सुषिः बिलं अस्यास्तीति विग्रहः । मधुशब्दः क्षौद्रे द्रव्ये माधुर्यात्मकरसविशेषे च गुणे वर्तते । तत्र रसविशेषवाचिन एवात्र ग्रहणमित्याह—मधु माधुर्यमिति । तथा भाष्यादिति भावः । अन्यथा मधुद्रव्यवति घटेऽपि मधुरपदप्रयोगः स्यात् । खरो गर्दभः, धिष्ण्यो वा । मुखरः शब्दं कुर्वन् । कुञ्जरो हस्ती । रूढशब्दा एते । नगपांस्विति । वार्तिकमिदम् । नगरमिति जातिविशेषवाची । अत एव नगरीति ङीष् । पांसुर इति । पांसुः अस्यास्तीति विग्रहः । पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्लवर्णः, सः अस्यास्तीति विग्रहः । कथं पाण्डरशब्द इत्यत आह—पाण्डर-

विशेषः। 'अर्णसो लोपश्च' (वा ५०५३)। अर्णवः। (१९१७) गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ५। २। ११०॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवम् गाण्डीवमर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः। (१९१८) काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। ५। २। १११॥ काण्डीरः। आण्डीरः। (१९१९) रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५। २। ११२॥ रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। 'वले' (सू १०४०) इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। 'पर्षत्'

शब्दास्त्रिवाति। 'हरिणः पाण्डरः पाण्डुः' इत्यमरः। कच्छ्वा इति। वार्तिकमिदम्। कच्छुशब्दाद्रप्रत्ययः, प्रकृतेर्ह्रस्वस्य अन्तादेश इत्यर्थः। कच्छुरः शुनां रोगविशेषः।

द्युद्रुभ्यां मः। 'दिव उत्' इति कृतोत्वस्य दिव्शब्दस्य द्यु इति निर्देशः। दिव्शब्दात् द्रुशब्दाच्च मप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। द्युमः द्रुम इति। रूढशब्दावेतौ। केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। मत्वर्थे इति शेषः। नन्विहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थम्, समर्थानामिति वाग्रहणेनैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्। नच महाविभाषया अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकस्याप्रवृत्तेः 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तत्वादिह मतुपोऽप्रवृत्त्यापत्तौ तत्प्रवृत्त्यर्थमन्यतरस्यांग्रहणमिति वाच्यम्। प्राणिस्थादिति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थकस्यानुवृत्त्यैव तत्सिद्धेरित्यत आह—प्रकृतेनेति। इनिठनोरिति। इनिठनोरपीत्यर्थः। अन्यथा 'सिध्मादिभ्यश्च'त्यत्रेव 'मतुबेव समुच्चीयेत, नत्विनिठनाविति भावः वप्रत्यये इनिठनोर्मतुपि च चत्वारि रूपाणीत्याह—केशव इत्यादि। अन्येभ्योऽपीति। वार्तिकमिदम्। केशादन्येभ्योऽपि मत्वर्थे वो दृश्यत इत्यर्थः। अर्णस इति। वार्तिकमिदम्। अर्णसो वप्रत्ययः प्रकृतेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः। अर्णव इति। अर्णः जलम्। तत्प्रभूतमस्मिन्नस्तीति विग्रहः। इदं तु वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते। गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ह्रस्वदीर्घयोरिति। गाण्डिशब्दस्य गाण्डीशब्दस्य च कृतयणोः गाण्ड्य इति युगपन्निर्देशः। 'ख्यत्यात्परस्य' इत्यत्र खितिशब्दयोः खीतीशब्दयोश्च यथेत्यर्थः। ततश्च गाण्डिशब्दात् गाण्डीशब्दात् अजगशब्दाच्च मत्वर्थे वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। रूढशब्दत्वादिह न मतुप्समुच्चयः। काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। काण्ड, आण्ड आभ्यां ईरन्, ईरच् इति प्रत्ययौ मत्वर्थे स्त इत्यर्थः। रजः कृषि:। रजस्, कृषि, आसुति, परिषद् एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यादित्यर्थः। आसुतीवल इति। 'षुञ् अभिषवे'। आङ्पूर्वात् स्त्रियां क्तिन्। 'वले' इति दीर्घः। अन्येभ्योऽपीति १ वार्तिकमिदम्। 'रजः कृषि' इत्यादिसूत्रोपात्तादन्येभ्योऽपि वलच् दृश्यत इत्यर्थः। भ्रातृवलः। 'ढ्लोपे' इत्यतः अण इत्यनुवृत्तेः

१ अण्डमेव आण्डम्।

इति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । 'वले' (सू १०४०) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः । (१९२०) दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ॥ दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । (१९२१) ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः । ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तामिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः' इति वृत्तिस्तु चिन्त्या 'ऊर्जस्वतीः' इतिवदसुन्नन्तत्वेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च[1] । मलीमसः । (१९२२) अत इनिठनौ ।५।२।११५॥

'वले' इति न दीर्घः। पुत्रवल इत्यादौ 'वले' इति दीर्घमाशङ्क्याह—वले इत्यत्रेति ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। दन्तशब्दात् शिखाशब्दाच्च मत्वर्थे वलच् स्यात्संज्ञायामित्यर्थः । ज्योत्स्ना । ज्योतिष इति । ज्योत्स्नावयवाः ज्योतींषि, तान्यस्यां सन्तीति विग्रहे ज्योतिष्शब्दात् नप्रत्ययः उपधाभूतस्य इकारस्य लोपश्च निपात्यते । सति च इकारस्य लोपे इणः परत्वाभावात् षत्वनिवृत्तौ ज्योत्स्नेति रूपम् । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तमस इति । तमः अस्यास्तीति विग्रहे तमस्शब्दात् रप्रत्ययः । उपधाभूतस्य मकारादकारस्य इत्वं च निपात्यत इत्यर्थः । 'तमिस्रा तामसी रात्रिः' इत्यमरः । ननु 'तमिस्रा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् तमिस्रं गृहमिति कथमित्यत आह—स्त्रीत्वमतन्त्रमिति । शृङ्गादिनजिति । निपात्यत इति शेषः । शृङ्गिण इति । शृङ्गमस्यास्तीति विग्रहः । इनचि णत्वम् । ऊर्जसो वलजिति । निपात्यत इति शेषः । ऊर्जस् इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकम् । ननु 'अस्मायामेधा' इति विनिना सिद्धेरूर्जस्विन्निति निपातनं व्यर्थमित्यत आह—तेनेति । विशेषविहितेन वलचा अस्मायेति सामान्यविहितस्य विनो निवृत्तिर्मा भूदित्यतदर्थं विनो निपातनमित्यर्थः । ऊर्ज इति । ऊर्जशब्दाद्वलचि प्रकृतेरसुगागम इति वृत्तिग्रन्थः अनुपपन्नः इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—ऊर्जस्वतीरितिवदिति । ऊर्जस्वतीरित्यत्र वलप्रत्ययाभावेन तत्संनियोगशिष्टस्य असुगागमस्याप्रसक्तेः तत्र ऊर्जस् इत्यसुन्नन्तं प्रातिपदिकमवश्यमभ्युपेयम् । तेनैव ऊर्जस्विन्नूर्जस्वलयोः विनिवलज्मात्रनिपातनोपपत्तेरित्यर्थः । ईमसश्चेति । मलशब्दात् निपात्यत इति शेषः । अत इनिठनौ । अदन्तान्मत्वर्थे इनि ठन् एतौ स्त इत्यर्थः । समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि भवति । 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति भाष्यम् । एकाक्षरात् स्ववान्, कृतः कारकवान्, जातेः वृक्षवान्, सप्तम्यां दण्डाः

[1] ईमसच् च इति बालमनोरमाकृत्संमतः पाठः। परन्तु सोऽन्येषामसंमतः ।

दण्डी-दण्डिकः । (१९२३) व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २।११६॥ व्रीही-व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते । किं तर्हि । 'शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः, यवखलादिभ्य इकः' (वा ३२०६)। अन्येभ्य उभयम् । (१९२४) तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ॥ चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः—तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि । 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग. सू. १२४) विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः—कर्णी—कर्णिकः कर्णवान् । (१९२५) एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् । ५। २ । ११८ ॥ एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । (१९२६) शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥ निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । (१९२७) रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ॥ आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतं—इति किम् । रूपवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ३२१०) ।

अस्यां शालायां सन्ति दण्डवती । इदं प्रायिकम् । तेन कार्यी कार्यिकः, तण्डुली तण्डुलिकः इत्यादि सिद्धमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

व्रीह्यादिभ्यश्च । मत्वर्थे इनिठनौ इति शेषः । **शिखामालेत्यादि** । वार्तिकमिदम् । शिखा, माला, संज्ञा, वीणा, बडवा, बलाका, पताका, वर्मन्, शर्मन् एभ्यः इनिरेव, नतु ठनित्यर्थः । **यवखलेति** । यवखल, नौ, कुमारी एभ्यः ठनेव, न त्विनिरित्यर्थः । अविशिष्टेभ्यस्तु व्रीह्यादिगणपठितेभ्यः उभावित्यर्थसिद्धम । इदं वृत्तौ स्पष्टम् । **तुन्दादिभ्य इलच्च** । **मतुप्चेति** । समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । उदरादयश्चत्वारस्तुन्दादिगणपठिताः । **स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति** । गणसूत्रमिदम् । वृद्धविषयात् स्वाङ्गादिलच्, इनिठनौ मतुप् चेत्यर्थः । **कर्णिल इति** । वृद्धौ कर्णौ अस्येति विग्रहः । **एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्** । एकपूर्वात् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यादित्यर्थः । यद्यपि नित्यग्रहणाभावेऽपि ठञा इनिठनोर्निवृत्तिः सिध्यति । तथापि समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप् समुच्चीयेत । तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । **ऐकशतिक इति** । 'पूर्वकाल' इति समासः । 'संख्यायाः संवत्सर' इत्युत्तरपदवृद्धिस्तु न, तत्र प्रतिपदोक्ततद्धितार्थसमासस्यैव ग्रहणात् । **शतसहस्र** । **निष्कात् पराविति** । असामर्थ्येऽपि सौत्रत्वात् समास इति भावः ।

रूपादाहत । आहतेति भावे क्तः । आहतविशेषणकात् प्रशंसाविशेषणकाच्च रूपशब्दात् मत्वर्थे यप् स्यादित्यर्थः । **आहतं रूपमिति** । आहतेन निष्पन्नं स्वरूपं यस्येति विग्रहरूपशब्दइत्यर्थः । **रूप्यः कार्षापण इति** । परिमाणविशिष्टः रजतसुवर्णादिर्मुद्रिकाविशेषयुक्तः कार्षापण इत्युच्यते। तत्स्वरूपं च स्वर्ण-

---

[1] 'यवखदादिभ्य' इति सर्वत्र पाठो दृश्यते ।

हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः । (१६२८) **अस्मायामेधास्रजो विनिः ।** ५ । २ । १२१ ॥ यशस्वी–यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी मायिकः । किन्नन्तत्वात्कुः । स्रग्वी । 'आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च' (वा ३२१३) आमयावी । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा ३२१४) । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा ३२१५) । फलिनः । बर्हिणः । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा ३२१६) । इन्ठनौ मतुप्च । हृदयालुः–हृदयी–हृदयिकः–हृदयवान् । 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने—' (वा ३२१७) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः 'स्फायितञ्चि' (उ सू १७०) इति रक् । तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते तृप्रालुः । 'तृप्रं दुःखम्' इति माधवः । 'हिमाच्चेलुः' (वा ३२१८) । हिमं न सहते हिमेलुः । 'बलादूलः' (वा ३२१९) । बलं न सहते बलूलः । 'वातात्समूहे च' (वा ३२२०) । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । 'तप्पर्वमरुद्भ्याम्' (वा

कारकृता हननिष्पाद्यमिति बोध्यम् । **रूप्यो गौरिति ।** प्रशस्तरूपसम्पन्न इत्यर्थः । **अन्येभ्योऽपीति ।** वार्तिकमिदम् । रूपशब्दादन्येभ्योऽपीति यप् दृश्यत इत्यर्थः । **हिम्याः पर्वता इति ।** भूम्नि यप्, बहुलं हिममेष्वस्तीति विग्रहः । **गुण्या ब्राह्मणा इति ।** प्रशंसायां यप् । प्रशस्तगुणसम्पन्ना इत्यर्थः । **अस्मायामेधास्रजो विनिः ।** असित्यनेन असन्तं विवक्षितम् । असन्त, माया, मेधा, स्रज् एभ्यो विनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये नकारादिकार उच्चारणार्थः । **यशस्वीति ।** 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वमिति भावः । **यशस्वानिति ।** 'एकगोपूर्वात्' इति सूत्रे नित्यग्रहणेन निवृत्तमपि समुच्चयार्थमन्यतरस्यांग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । 'तसौ मत्वर्थे' इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः । स्रग्वीत्यत्र 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्याह—**किन्नन्तत्वादिति ।** **आमयस्येति ।** आमयशब्दात् मत्वर्थे विनिः प्रकृतेर्दीर्घश्चेत्यर्थः । **शृङ्गवृन्दाभ्यामिति ।** **फलबर्हाभ्यामिति ।** **हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति च ।** वार्तिकत्रयमिदम् । **मतुप्चेति ।** वक्तव्य इति शेषः, भाष्ये तथोक्तत्वात् । चुटू इति चकारस्येत्संज्ञा । अन्यतरस्यांग्रहणाच्चालोरभावे इनिठनौ । समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्मतुबपि । तथाचात्र चत्वारः प्रत्ययाः । तदाह—**हृदयालुरित्यादि ।** 'शीतोष्णतृप्रेभ्यः तन्न सहते' इति वार्तिकमर्थतः संगृह्णाति—**शीतेति ।** शीत, उष्ण, तृप्र एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः न सहते इत्यर्थे चालुर्वक्तव्य इत्यर्थः । **तृप्रः पुरोडाश इति ।** मन्त्रभाष्ये तथोक्तत्वादिति भावः । **हिमाच्चेलुरिति ।** वार्तिकमिदम् । हिमशब्दात् द्वितीयान्तात् न सहत इत्यर्थे चेलुः स्यादित्यर्थः । चकार इत् । **बलादूल इति ।** तन्न सहते इत्यर्थे वक्तव्य इति शेषः । **वातात्समूहे चेति ।** षष्ठ्यन्ताद्वातशब्दात् समूहेऽर्थे, द्वितीयान्तात् न सहते इत्यर्थे च, ऊलप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । **तप्पर्वमरुद्भ्यामिति ।** वार्तिकमिदम् ।

---

१ मरुत्तो राजविशेषः श्रुतिवर्णितः ।

३२२१)। पर्वतः। मरुत्तः। (१९२९) **ऊर्णाया युस्** । ५ । २ । १२३ ॥ सित्वात्पदत्वम्। ऊर्णायुः। अत्र छन्दसि इति केचिदनुवर्तयन्ति। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि 'अहंशुभमोः–' (सू १९४६) इत्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात्। (१९३०) **वाचो ग्मिनिः** । ५ । २ । १२४ ॥ वाग्मी। (१९३१) **आलजाटचौ बहुभाषिणि** । ५ । २ । १२५ ॥ 'कुत्सित इति वक्तव्यम्' (वा ३२२३) कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः। यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव। (१९३२) **स्वामिन्नैश्वर्ये** । ५ । २ । १२६ ॥ ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच्। स्वामी। (१९३३) **अर्शआदिभ्योऽच्** । ५ । २ । १२७ ॥ अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः। आकृतिगणोऽयम्। (१९३४) **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः** । ५ । २ । १२८ ॥ द्वन्द्वः। कटकवलयिनी। शङ्खनूपुरिणी। उपतापो रोगः। कुष्ठी। किलासी। गर्ह्यं निन्द्यम्। ककुदावर्ती। काकतालुकिनी[1]। प्राणिस्थात् किम्। पुष्पफलवान्घटः। 'प्राण्यङ्गान्न'। पाणिपादवती। 'अत:' इत्येव।

पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्य इत्यर्थः। तन्वक्तव्य इति वृत्तिकृत्, हरदत्तश्च। प्रौढमनोरमायां तु नित्वं निराकृतम्। शब्देन्दुशेखरे तु हरदत्तसंमतं नित्वमेव स्थापितम्। रूढत्वादवयवार्थाभावाच्च मतुप्।

ऊर्णाया युस्। ऊर्णायुशब्दे 'यस्येति च' इति लोपमाशङ्क्याह—**सित्वादिति**। **अनुवर्तयन्तीति**। 'बहुलं छन्दसि' इत्यस्मादिति शेषः। **वाचो ग्मिनिः**। वाच्शब्दात् मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। नकारादिकार उच्चारणार्थः। अतद्धित इति पर्युदासात् गकारस्य नेत्संज्ञा। **वाग्मीति**। वाच्शब्दात् ग्मिनिप्रत्यये कुत्वं, जश्त्वम्। प्रत्यये गकारोच्चारणं तु 'प्रत्यये भाषायाम्' इत्यनुनासिकाभावार्थम्। **आलजाटचौ**। वाच्शब्दात् आलच्, आटच् एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणीत्यर्थः। ग्मिनोऽपवादः। **यस्तु सम्यगिति**। नच अबहु, अकुत्सितं च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम्, 'यो हि सम्यक् बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवती'ति भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यक् बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेरभ्युपगमादिति भावः। **स्वामिन्नैश्वर्ये**। ऐश्वर्ये इति प्रकृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह—**ऐश्वर्यवाचकादिति**। **आमिनजिति**। निपात्यत इति शेषः। **स्वामीति**। स्वं ऐश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः। नियन्तेति यावत्। ऐश्वर्येत्युक्तेर्धनवानित्यर्थे स्वामीति न भवति। **अर्शआदिभ्योऽच्**। अर्शस्शब्दः आदिः एषामिति विग्रहः। **अर्शस इति**। अर्शः गुदरोगविशेषः[2]। **द्वन्द्वोपताप**। द्वन्द्वसमासात् उपतापवाचकात् गर्ह्यवाचकाच्च प्राणिस्थविषयेभ्यो मत्वर्थे इनिः स्यादित्यर्थः। द्वन्द्वेति उदाहरणसूचनम्। **कटकवलयिनीति**। कटकवलययोः कश्चिदाकृतिभेदं परिकल्प्य द्वन्द्व उपपाद्यः। उपताप इत्यस्य विवरणं—रोग इति। किलासः कुष्ठभेदः। गर्ह्यमित्यस्य विवरणं—निन्द्यमिति। **ककुदाव-**

---

१ 'काकतालुकी' इति पाठान्तरम्। २ 'बवासीर' इति हिन्दीभाषायाम्।

चित्रकललाटिकावती। सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्। (१६३५) **वातातीसाराभ्यां कुक्च**। ५। २।१२६॥ चादिनिः। वातकी। अतिसारकी। रोगे चायमिष्यते'। नेह। वातवती गुहा। 'पिशाचाच्च' (वा ३२२४)। पिशाचकी। (१६३६) **वयसि पूरणात्**। ५। २। १३०॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः। ठनादिबाधनार्थमिदम्। वयसि किम्। पञ्चमवान् ग्रामः। (१६३७) **सुखादिभ्यश्च**। ५। २। १३१॥ इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। 'माला क्षेपे' (ग. सू ११६)। माली। (१६३८) **धर्मशीलवर्णान्ताच्च**। ५। २। १३२॥ धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे। ब्राह्मणधर्मी। ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी। (१६३९) **हस्ताज्जातौ**। ५। २। १३३॥ हस्ती। जातौ किम्। हस्तवान्पुरुषः। (१६४०) **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि**। ५। २। १३४॥ वर्णी। (१६४१) **पुष्करादिभ्यो**

र्तीति। ककुदं ग्रीवाया अधस्तात्पृष्ठभागः। तत्र आवर्तः ककुदावर्तः, सः अस्यास्तीति विग्रहः। **काकतालुकिनीति**। काकस्येव तालुके काकतालुके, ते अस्याः स्त इति विग्रहः। **प्राण्यङ्गाद्गेति**। व्याख्यानमेवात्र शरणम्, एवंविधवार्तिकस्य भाष्ये अदर्शनात्। **अत इत्येवेति**। समासान्त इति सूत्रभाष्यरीत्या मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। **चित्रकललाटिकावतीति**। चित्रकं च ललाटिका चेति द्वन्द्वः। अदन्तत्वाभावादिनिर्नेति भावः। ननु 'अत इनिठनौ' इत्यतोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरिह इनिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**सिद्धे प्रत्यये इति**। **ठनादीति**। आदिना मतुपः संग्रहः।

वातातीसाराभ्यां कुक्च। **चादिनिरिति**। वात, अतीसार आभ्यां मत्वर्थे इनिः स्यात् प्रकृतेः कुक् चेत्यर्थः। कुकि ककार इत्। उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः। **वातकीति**। वातरोगवानित्यर्थः। **अतीसारकीति**। अतीसाररोगवानित्यर्थः। **रोगे चायमिति**। व्याख्यानादिति भावः। रोग एवेत्यर्थः। **वातवती गुहेति**। अत्र रोगस्याप्रतीतेरिनिकुकौ नेति भावः। **पिशाचाच्चेति**। वार्तिकमिदम्। पिशाचादिनिः प्रकृतेः कुक्चेत्यर्थः। **वयसि पूरणात्**। 'अत इनिठना'वित्येव इनिसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**ठनादिबाधनार्थमिति**। **सुखादिभ्यश्च**। **इनिर्मत्वर्थे इति**। इनिरेव, नतु ठनित्यर्थः। **मालाक्षेपे इति**। सुखादिगणसूत्रमिदम्। **धर्मशील**। **धर्माद्यन्तादिति**। धर्म, शील, वर्ण एतदन्तादिनिरेवेत्यर्थः। **हस्ताज्जातौ**। हस्तान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन जातिविशेषे गम्ये इत्यर्थः। **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि**। वर्णशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव समुदायेन ब्रह्मचारिणि गम्ये इत्यर्थः। **वर्णीति**। वर्णः ब्राह्मणादितत्तद्वर्णोचितवसन्तादिकालमुपनयनम्, सोऽस्यास्तीति विग्रहः। **पुष्करादिभ्यो देशे**। पुष्करशब्दान्मत्वर्थे इनिरेव स्यात् देशे गम्ये। **बाहूरुपूर्वपदाद्बला-**

---

१ मल्लिनाथेन तु 'अष्टविध मैथुनाभावो वर्णी' इति व्याख्यातम्। किराता० स. १—१

देशे । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी । 'बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्' (वा ३२२५) । बाहुबली । ऊरुबली । 'सर्वादेश्च' (वा ३२२६) । सर्वधनी । सर्वबीजी । 'अर्थाच्चासंनिहिते' (वा ३२२७) । अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् । 'तदन्ताच्च' (वा ३२२८) । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । **(१९४२) बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥** बलवान्—बली । उत्साहवान्–उत्साही । **(१९४३) संज्ञायां मन्माभ्याम् ।५।२।१३७॥** मन्नन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । मन्–प्रथिमिनी । दामिनी । म–होमिनी । सोमिनी । संज्ञायाम् किम् । सोमवान् । **(१९४४) कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः । ५ । २ । १३८ ॥** कम्, शम् इति मान्तौ । कम् इत्युदकसुखयोः । शम् इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्तसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ । **(१९४५) तुन्दिवलिवटेर्भः । ५ । २ । १३९ ॥** वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । 'मूर्धन्योपधोऽयम्' इति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्वलि-

दिति । वार्तिकमिदम् । बाहु, ऊरु एतत्पूर्वपदकात् बलशब्दान्तान्मत्वर्थे इनिरेवेत्यर्थः । **सर्वादेश्चेति** । वार्तिकमिदम् । इनिरेवेति शेषः । **अर्थाच्चासंनिहिते इति** । वार्तिकमिदम् । असंनिहितविषयकादर्थशब्दात् इनिरेवेत्यर्थः । **अर्थीति** । असंनिहितः अर्थः अस्येति विग्रहः । अर्थो नास्तीति यावत् । अत्र विरोधादस्तीति न संबध्यते । अर्थोऽसंनिहितोऽस्येत्यर्थे अप्राप्त एव इनिर्विधीयत इति कैयटः । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधादाह—**तदन्ताच्चेति** । अर्थशब्दान्तादपि इनिर्वक्तव्य इत्यर्थः ।

बलादिभ्यो । मतुबभावपक्षे संनिहितः इनिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—**बलवान् बलीति** । **संज्ञायां मन्माभ्याम्** । **प्रथिमिनीति** । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इमनिजन्तः प्रथिमन्शब्दः । अत्र मनोऽनर्थकत्वेऽपि 'अनिनस्मन्' इति तदन्तविधिना इमनिजन्तोऽपि गृह्यते । प्रथिमन्शब्दादिनिप्रत्यये टिलोपे नान्तलक्षणङीपि प्रथिमिनीशब्दः । **दामिनीति** । दामन्शब्दादिनौ टिलोपे ङीबिति भावः । **मेति** । मान्तोदाहरणसूचनमिदम् । **होमिनी सोमिनीति** । होमशब्दात्सोमशब्दाच्च इनौ ङीबिति भावः । **कंशंभ्याम्** । व, भ, युस्, ति, तु, त, यस्, एषां सप्तानां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । **सप्त प्रत्ययाः स्युरिति** । मत्वर्थे इति शेषः । **पदत्वार्थ इति** । अन्यथा कम् इत्यस्मात् युप्रत्यये यप्रत्यये च कृते भत्वात् पदत्वाभावादनुस्वारो न स्यादिति भावः । **वकारयकारपरस्येति** । बहुव्रीहिः । वकारपरकस्य यकारपरकस्य चानुस्वारस्येत्यर्थः । **तुन्दिवलि** । तुन्दि, वलि, वटि एभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । पुंस्त्वमा-

नोऽपि । (१९४६) अहंशुभमोर्युस् । ५ । २ । १४० ॥ 'अहम्' इति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः, अहङ्कारवान् । शुभंयुः, शुभान्वितः ।

इति मत्वर्थीयाः ।

अथ तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ॥ ३९ ॥

(१९४७) प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥ दिक्छब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव । (१९४८) किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । (१९४९) इदम इश् । ५ । ३ । ३ ॥ प्राग्दिशीये परे । (१९५०) एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥ इदंशब्दस्य 'एत' 'इत्' इत्यादेशौ

र्षम् । वटिभ इति । 'वट वेष्टने' वटनं वटिः अस्यास्तीति विग्रहः । अहंशुभमोर्युस् । अहंयुः शुभंयुरित्यत्र युब्लुकमाशङ्क्याह—अहमित्यादीति । सित्वं पदत्वार्थम् । तेन पदत्वादनुस्वारे परसवर्णः सिध्यति ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्राग्दिशीयप्रकरणं निरूप्यते । प्राग्दिशो विभक्तिः । दिक्छब्देन तद्घटितं सूत्रं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह—दिक्छब्देभ्य इत्यत इति । विभक्तिसंज्ञका इति । तत्फलं तु 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधः, त्यदाद्यत्वम्, इदम 'ऊडिदंपदादि' इति स्वरश्च । स्वार्थिका इति । स्वीयप्रकृत्यर्थे भवा इत्यर्थः । तसिलादिष्वर्थनिर्देशाभावात् 'अतिशायने' इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वाच्चेति भावः । निवृत्तमिति । अत्रोपपत्तिः 'समर्थानाम्' इत्यत्रोक्ता । अनुवर्तत एवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । किंसर्वनाम । अद्व्यादिभ्य इति च्छेदः । प्राग्दिश इत्यनुवर्तते । तदाह—प्राग्दिशोऽधिक्रियत इति । विधेयानिर्देशादधिकारोऽयमिति भावः । किमः सर्वनामत्वेऽपि द्व्यादिपर्युदासात् पृथग्ग्रहणम् । द्व्यादिषु किंशब्दपाठस्तु त्वं च कश्च कौ, अहं च कश्च कौ, इत्यत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ' इति किमः शेषत्वार्थः । अथ वक्ष्यमाणतसिलादिप्रत्यये परे कार्यविशेषानाह—इदम इश् इत्यादिना । इदम इश् । प्राग्दिशीये परे इति शेषपूरणम् । प्रकरणलभ्यमिदम् । शित्वात् सर्वादेशः । इत इत्युदाहरणम् । एतेतौ रथोः । इदम इत्यनुवर्तते । एतश्च इच्चेति द्वन्द्वात्प्रथमाद्विवचनम् । रश्च थ् च तयोरिति द्वन्द्वः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफथकाराभ्यां प्राग्दिशीयं प्रकरणलभ्यं विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति

रतो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोऽपवादः। (१९५१) **एतदोऽन्।** ५। ३। ५॥ योगविभागः कर्तव्यः। एतद एतेतौ रतो रथोः। 'अन्'। एतदः इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू २३६) (१९५२) **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि।** ५ ३। ६॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्। (१९५३) **पञ्चम्यास्तसिल्।** ५। ३। ७॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल्वा स्यात्। (१९५४) **कु तिहोः।** ७। २। १०४॥ किमः कुः स्यात्तादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः। कुतः कस्मात्। यतः। ततः। अतः इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम्। (१९५५) **तसेश्च** ५। ३। ८॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः

तदादिविधिः। तदाह—**इदं शब्दस्येत्यादिना**। तत्र रेफादौ परे एतः, थादौ तु इदिति यथासंख्यं बाध्यम्। एतर्हि, इत्थम्।

एतदोऽन्। प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतद्शब्दस्य अन् स्यादित्यर्थः प्रतीयते। एवं सति एतच्छब्दस्य अनेव स्यात्। नत्वेतेतौ। तत्राह—**योगविभाग इति। एतद इति।** प्रथमसूत्रमिदम्। तस्य शेषपूरणम् 'एतेतौ रथोः' इति। एतच्छब्दस्य एतेतौ स्तो रेफथकारादौ प्रत्यये परे इत्यर्थः। एतर्हि, इत्थम् इत्युदाहरणम्। अन्निति द्वितीयं सूत्रम्। **एतद इत्येवेति।** रथोः इति तु नानुवर्तते इति भावः। तथाच एतद इत्यस्य अन् स्यात्प्राग्दिशीये परे इति फलति। अतः अत्र इत्युदाहरणम्। ननु अनादेशे नकारस्य इत्संज्ञायां अकारोऽन्तादेशः स्यादित्यत आह—**अनेकाल्त्वादिति**। नकारस्य प्रयोजनाभावात् नेत्संज्ञा, निःस्वरस्य प्रत्ययविषयत्वादिति भावः। तर्हि अत इत्यादौ नकारस्य श्रवणं स्यादित्यत आह—**नलोप इति। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि।** दि इति सप्तम्येकवचनं प्राग्दिशीयविशेषणम्। 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः। तदाह—**प्राग्दिशीये दकारादाविति।** सदा इत्युदाहरणम्। तदेवं तसिलादिप्रत्ययेषु प्राग्दिशीयेषु परेषु कतिपयान् आदेशान् विधाय तसिलादिप्रत्ययान्वक्तुमुपक्रमते।

पञ्चम्यास्तसिल्। किमादिभ्य इति। किंसर्वनामबहुभ्य इत्यर्थः। **वा स्यादिति।** 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणस्यानुवृत्तेरिति भावः। **कुतिहोः।** कु इति लुप्तप्रथमाकम्। 'किमः कः' इत्यस्मात् 'किमः' इत्यनुवर्तते। 'अष्टन आ' इत्यतो विभक्ताविति। तिश्च ह् च तयोरिति द्वन्द्वः। इकार उच्चारणार्थः। ताभ्यां विभक्तिर्विशेष्यते। तदादिविधिः तदाह—**किमः कुः स्यादित्यादिना। कुत इति।** किंशब्दात् पञ्चम्यन्तात्तसिल्। सुब्लुक्। किमः कुभावः। 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम्। वेत्यनुवृत्तेः फलमाह—**कस्मादिति**। तिहोरित्युक्तेरत्र न कुभावः। सर्वनाम्न उदाहरति—**यत इति**। यद्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् सुब्लुक्, तसिलो विभक्तित्वात् तस्मिन्परे त्यदाद्यत्वं पररूपम्। एवं तच्छ-

स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम्। (१६५६) **पर्यभिभ्यां च** ।५।३।९॥ आभ्यां तसिल् स्यात्। 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' (वा ३२४०)। परितः, सर्वत इत्यर्थः। अभितः उभयत इत्यर्थः। (१६५७) **सप्तम्यास्त्रल्**। ५। ३। १०॥ कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र। (१६५८) **इदमो हः**। ५। ३। ११॥ त्रलोऽपवादः। इशादेशः। इह। (१६५६) **किमोऽत्**। ५। ३। १२॥ वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्। पक्षे। त्रल्। (१६६०) **क्वाति**।७।२।१०५ किमः क्वादेशः स्यादति। क्व। कुत्र। (१६६१) **वा ह च च्छन्दसि**।५।३। १३॥ 'कुह स्थः'। 'कुह जग्मथुः'। (१६६२) **एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ**। २। ४। ३३॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः

ब्दात्तत इति रूपम्। पक्षे तस्मादिति भवति। **अत इति**। एतद्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, एतदोऽन्, सर्वादेशः, नलोपः। पक्षे एतस्मादिति भवति। **इत इति**। इदंशब्दात्पञ्चम्यन्तात् तसिल्, सुब्लुक्, इदम इश्। पक्षे अस्मादिति भवति। **अमुत इति**। अदस्शब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिल्,उत्वमत्वे च। पक्षे अमुष्मादिति भवति। **बहुत इति**। पक्षे बहुभ्य इति भवति। **द्व्यादेस्त्विति**। सर्वनामत्वात् प्राप्तस्तसिल् द्व्यादिपर्युदासान्नेत्यर्थः। **तसेश्च**। **परस्य तसेरिति**। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यमाणस्य तसेरित्यर्थः। ननु तसेस्तसिल् किमर्थमित्यत आह—**स्वरार्थमिति**। लित्स्वरार्थमित्यर्थः। **विभक्त्यर्थमिति**। विभक्तिनिमित्तकत्यदाद्यत्वाद्यर्थमित्यर्थः। अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्य अप्राग्दिशीयत्वात् विभक्तित्वाभावात् त्यदाद्यत्वादिकं न स्यादित्यर्थः। **पर्यभिभ्यां च**। **सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति**। वार्तिकमिदम्। परिषिञ्चति अभिषिञ्चति इत्यादौ वाग्रहणात् पक्षे न तसिल्।

सप्तम्यास्त्रल्। किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः अद्व्यादिभ्यस्त्रलित्यर्थः। कुत्र इत्यादिरूपाणि कुत इत्यादिवत्। **इदमो हः**। इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **किमोऽत्**। **अपकृष्यत इति**। 'वा ह च छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रादिति शेषः। अपकर्षे व्याख्यानमेव शरणम्। अत्प्रत्यये तकार इत्। न विभक्ताविति निषेधस्तु न भवति, 'तवर्गस्येत्प्रतिषेधोऽतद्धिते' इति वार्तिकात्। **क्वाति**। क्व अतीति छेदः। क्वेति लुप्तप्रथमाकं 'किमः कः' इत्यतः किम इत्यनुवर्तते। तदाह—**किमः क्वेति**। किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् अत्प्रत्ययः, तकार इत्, किमः क्वादेश इति भावः। **कुत्रेति**। अत्प्रत्ययाभावपक्षे त्रलि 'कु तिहोः' इति कुभावे रूपम्। केचित्तु 'किमोऽत्' इत्यत्र उत्तरसूत्राद्वाग्रहणापकर्षे प्रमाणाभावात्त्रलं बाधित्वा नित्य एव अत्प्रत्ययः, कुत्रेति त्वपशब्द एवेत्याहुः। **वा ह च छन्दसि**। हेति लुप्तप्रथमाकम्। किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। चादत् त्रल् च।

परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः। एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः। अतोऽत्राधीमहे। अतो न गन्तास्मः। **(१९६३) इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥** पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । 'दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव' (वा ३२४४)। स भवान्। ततो भवान्। तत्र भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। एवं दीर्घायुः। देवानांप्रियः। आयुष्मान्। **(१९६४) सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।५।३।१५ ॥** सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् सर्वस्मिन्काले। सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम्। सर्वत्र देशे। **(१९६५) इदमो र्हिल् ।५।३।१६ ॥** सप्तम्यन्तात्काले इत्येव। दस्यापवादः। अस्मिन्काले एतर्हि। काले किम्। इह देशे। **(१९६६) अधुना । ५ । ३ । १७ ॥** इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात्। इश्। 'यस्य-' (सू ३११) इति लोपः। अधुना। **(१९६७) दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥** इदानीम्। **(१९६८) तदो दा च ।५। ३ । १९ ॥** तदा-तदानीम्। 'तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात्' (वा ३२४३)

यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामिदमुपन्यसनीयम्। तथापि वाग्रहणस्य पूर्वसूत्रे अपकर्षज्ञानायात्र तदुपन्यासः। **एतदस्त्रतसोः** ।'इदमोऽन्वादेशे' इत्यस्मात् अन्वादेशे अशनुदात्त इत्यनुवर्तते। तदाह—**अन्वादेशेत्यादिना**। **अतोऽत्रेति**। एतद्शब्दात् त्रलि प्रकृतेरशादेशे अत्रेति रूपम्। **अतो न गन्तास्म इति**। एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः। एतद्शब्दात्तसिल् प्रकृतेरशादेशः। 'एतदोऽन्' इत्येव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनम्। नच लित्स्वरे सति शेषनिघातेन त्रतसोरनुदात्तत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम्, लित्स्वरापवादे अशोऽनुदात्तत्वे कृते लित्स्वराप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेण त्रतसोरुदात्तत्वे प्राप्ते तद्विधानार्थत्वात्। **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते**। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तिभ्योऽपीत्यर्थः। फलितमाह—**पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपीति**। किमादेरिति शेषः। **एवमिति**। स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुरित्याद्यूह्यमित्यर्थः।

सर्वैकान्य। **सप्तम्यन्तेभ्य इति**। सर्वादिभ्य इति शेषः। सप्तम्या इत्येवानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः। **सदा सर्वदेति**। 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सभावविकल्पः। **कदेति**। किंशब्दात् दाप्रत्यये सति तस्य 'किमः कः' इति कादेशः। **इदमो र्हिल्**। इदमः र्हिल् इति छेदः। **एतर्हीति**। इदम्शब्दात् र्हिल्, 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः। **अधुना**। 'इदम'इति 'सप्तम्या'इति 'काले'इति चानुवर्तते। तदाह—**इदम इति**। **इशिति**। 'इदम इश्' इत्यनेनेति शेषः। **अधुनेति**। इयदितिवत् प्रत्ययमात्रं शिष्यते। पठन्ति चाभियुक्ताः 'उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे।
सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते कोऽधुना पण्डितोऽपि।'

(१९६९) **अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्** । ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि—कदा । यर्हि—यदा । तर्हि–तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । (१९७०) **सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः।** ५ । ३ । २२ ॥ एते निपात्यन्ते । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' (वा ३२४५) समानेऽहनि सद्यः। 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः, उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे'(वा३२४६)। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । 'इदमः (इश्) समसण्' (वा ३२४७) । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' (वा ३२४८) । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । 'इदमोऽश्भावो द्यश्च' (वा ३२४९) अस्मिन्नहनि अद्य । 'पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' (वा ३२५०) । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । 'द्यश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा ३२५१) । उभयद्युः । (१९७१) **प्रकारवचने थाल्** । ५ । ३ । २३ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल्स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । (१९७२)

इति वैयाकरणमौपनिषदां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोऽयं श्लोकः । **दानीं च** । इदमः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे दानीमिति च प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **इदानीमिति** । इदंशब्दात् दानीप्रत्ययः, इश् । **तदो दा च** । सप्तम्यन्तात्कालवृत्तेः तद्शब्दात् दाप्रत्ययः, दानींप्रत्ययश्च स्यादित्यर्थः । **तदो दावचनमिति** । वार्तिकमिदम् । **विहितत्वादिति** । 'सर्वैकान्य' इत्यनेनेति शेषः । **अनद्यतने र्हिल्** । अनद्यतनकालवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः र्हिल्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । पक्षे दाप्रत्ययः । **एतस्मिन्काले एतर्हीति** । एतद्शब्दात् र्हिल् । 'एतद' इति योगविभागात् रेफादौ एतादेशः ।

सद्यःपरुत् । 'समानस्य सभावो द्यस् चाहनि' इति भाष्यवाक्यमिदम् । अहर्वृत्तेः समानशब्दात् सप्तम्यन्तात् द्यस्प्रत्ययः । समानस्य सभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । सद्यः समानेऽहनीत्यर्थः । 'पूर्वपूर्वतरयोः परादेशः उदारी च संवत्सरे' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । उच्च आरिश्चेति द्वन्द्वः । सप्तम्यन्तादिमौ प्रत्ययौ संवत्सरे अभिधेये । इदमः (इश्) समसण्' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । **ऐषम इति** । समसणि णकार इत्, सकारादकार उच्चारणार्थः । णित्वादादिवृद्धिः । 'परस्मादेद्यव्यहनि' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् एद्यविरिकारान्तः प्रत्ययः । 'इदमोऽश्भावो द्यश्च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । सप्तम्यन्तात् अकारान्तो द्यप्रत्ययः। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् च' इत्यपि भाष्यवाक्यम् । **प्रकारवचने थाल्** । पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह । **प्रकारवृत्तिभ्य इति** । सामान्यस्य भेदको वि

इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ॥ थालोऽपवादः । 'एतदो वाच्यः' (वा ३२३५)। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । (१९७३) किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण कथम् ।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम् ॥ ४० ॥

(१९७४) दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् । (१९७५) पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३९ ॥ एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर्' 'अध्' 'अव्' इत्यादेशाः स्युः । (१९७६) अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्याम्–पूर्वस्याः–पूर्वा वा दिक् । पुरः–

विशेषः प्रकारः । यथा बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते इति विशेषैरिति गम्यते । सादृश्यं त्विह न गृह्यते सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः । तेन प्रकारेणेत्यनन्तरं विशिष्ट इति शेषः । 'यथा हरिः तथा हरः' इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिः तत्प्रकारवान् हर इति बोधे सति हरिसदृशो हर इति फलति । तदभिप्रायेण यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वोक्तिः। **इदमस्थमुः** । इदंशब्दात्प्रकारवृत्तेः थमुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । प्रत्यये उकार उच्चारणार्थः । मकारस्य उपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नेत्त्वम् । यद्यपि 'न विभक्तौ' इति निषेधादेव मस्येत्त्वं न भवति । तथापि तदनित्यत्वज्ञापनार्थं मकारोच्चारणमित्याहुः । **इत्थमिति** । 'एततौ रथोः' इति प्रकृतेरिदमः इदादेशः । एतच्छब्दात् थमुप्रत्यय तु 'एतद' इति योगविभागात् इदादेशः । **किमश्च** । प्रकारवृत्तेस्थमुरिति शेषः । **कथमिति** । 'किमः कः' इति कादेशः ।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञकानां पूर्णोऽवधिः ।

अथ प्रागिवीयप्रकरणमारभ्यते । **दिक्छब्देभ्यः** । **सप्तम्याद्यन्तेभ्य इति** । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य इत्यर्थः । **रूढेभ्य इति** । शब्दग्रहणलभ्यमिदम् । अस्तातिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । तकारान्तः प्रत्ययः । 'संख्याया विधार्थे धा' इति सूत्रपर्यन्तमिदं सूत्रमस्तातिवर्जमनुवर्तते । अत्र विभक्तीनां दिगादीनां च न यथासंख्यं, व्याख्यानात् । **पूर्वाधरावराणाम्** । असीति लुप्तप्रथमाकम् । पुर् अध्, अव् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । **अस्तात्यर्थे इति** । दिग्देशकालवृत्तिभ्य इत्यर्थः । **अस्ताति च** । अस्तातीति लुप्तसप्तमीकम् । अस्तातीति तकारान्तात् सप्तम्येकवचनं वा । 'पूर्वाधरावराणा'मिति 'पुरधव' इति चानुवर्तते ।

पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अव: । (१९७७) विभाषाऽवरस्य ।५।३।४१॥ अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्-अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्य: किम् । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । 'अस्ताति च' (सू १९७६) इति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते । (१९७८) दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।५।३। २८ ॥ अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः, उत्तरतः । (१९७९) विभाषा परावराभ्याम् । ५ । ३ । २९ । परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् । (१९८०) अञ्चेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ॥ अञ्चत्यन्ताद्दिक्छब्दादस्तातेर्लुक्स्यात् । 'लुक्तद्धितलुकि' (सू १४०८) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च । (१९८१) उपर्युपरिष्टात् । ५ । ३ । ३१ ॥ अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्यात्, रिल्-रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ। उपरि-उपरिष्टाद्वा वसति, आगतो, रमणीयं वा । (१९८२) पश्चात । ५ । ३ । ३२ ॥ अपरस्य पश्चभाव आतिश्च

तदाह—अस्ताताविति । यद्यपि सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इति 'अस्ताति च' इति च 'संख्याया विधार्थे' इत्यतः प्राक् पठितम् । तथापि अस्तातौ पुराद्यादेशविधानाय 'अस्ताति च' इति सूत्रमुपन्यसनीयम् । तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय 'पूर्वाधर' इत्यपि सूत्रमिहैवोपन्यस्तम् । पुर इति । पूर्वशब्दात् असिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । पुरस्तादिति । पूर्वशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशः । अधः, अधस्तादिति । अधरशब्दात् असिप्रत्यये अस्तातिप्रत्यये च प्रकृतेः अध् आदेशे रूपम् । अव इति । अवरशब्दात् असिप्रत्यये प्रकृतेः अव् आदेशे रूपम् । विभाषाऽवरस्य । 'अस्ताति च' इति पूर्वसूत्रादस्तातीत्यनुवर्तते । तदाह—अवरस्येति । एवमिति । पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा देशः, कालो वा पुरः पुरस्तादित्यादि । पूर्वस्मिन्गुराविति । पूर्वकालिकाध्यापनकर्तरीत्यर्थः । ननु 'दिक्छब्देभ्य:' इति सामान्यविहितस्य परादिशब्देषु सावकाशस्य अस्तातेः पूर्वाधरावरशब्देषु असिना विशेषविहितेन बाधः स्यादित्यत आह-अस्ताति चेतीत्यादि ।

दक्षिणोत्तराभ्यां । दिग्देशकालवृत्तिभ्यामिति शेषः । दक्षिणतः, उत्तरत इति । नच तसुजेव प्रत्ययोऽस्तु । दिग्वर्तित्वे तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव दक्षिणत: इत्यादि सिद्धमिति वाच्यम्, स्पष्टार्थत्वात् । अत एव भाष्ये अकारः प्रत्याख्यात: । केचित्तु अकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । तेन पुरत इति सिद्धमित्याहुः । समानकालीनमित्यादिवत् पुरत इति ग्रामादिकमेवेति बहवः । विभाषा । अतसुजिति शेषः । पक्षे अस्तातिः । अञ्चेर्लुक् । प्राच्यामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अस्तातेर्लुक् । उपर्युपरिष्टात् । 'ऊर्ध्वस्य उपभावः रिल्प्रत्ययो, रिष्टातिल्प्रत्ययश्च' इति भाष्यम् । तदाह-अस्तातेर्विषये इत्यादिना । वसति, आगतो, रमणीयं वेति । विभक्तित्रयस्य यथासंख्यमुदाहरणम् । पश्चात् ।

प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये । (१९८३) **उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥** उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । (१९८४) **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥** उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चमीं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्छब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । (१९८५) **दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥** अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्याः इत्येव । दक्षिणादागतः । (१९८६) **आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥** दक्षिणाद्दूरे आहि स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि–दक्षिणा । (१९८७) **उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥** उत्तराहि–उत्तरा । (१९८८) **संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ॥** क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । (१९८९) **अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ॥** द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । (१९९०) **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥** ऐकध्यम्–एकधा ।

'अपरस्य पश्चभावः, आतिश्च प्रत्ययः' इति भाष्यवाक्यमिदम् । प्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । **उत्तराधर** । आतिप्रत्यये इकार उच्चारणार्थः । अस्तातेरपवादः । **एनबन्यतरस्याम्** । 'अपञ्चम्या इति प्रागसेः' इति भाष्यम् । सूत्रक्रमे 'पूर्वाधर' इत्यसिं वक्ष्यति । ततः प्रागित्यर्थः । **उत्तरादिभ्य इति** । उत्तराधरदक्षिणादित्यनुवर्तत इति भावः । अदूर इत्येतद्व्याचष्टे—**अवध्यवधिमतोः सामीप्ये इति** । **पञ्चमीं विनेति** । पञ्चम्यन्तान्न भवतीत्यर्थः । **यथास्वमिति** । एनबभावे पक्षे अस्तातिः असिः आतिश्चेत्यर्थः । **दिक्छब्दमात्रादिति** । अस्वरसन्तात्तु नेदम्, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । तेन प्राचेन ग्राममित्यादि न भवतीत्याहुः । **दक्षिणादाच्** । **अस्तातेर्विषये इति** । एतेन अदूरे इति नानुवर्तत इति सूचितम् । एवंच आच्प्रत्यये, 'उत्तराधरदक्षिणा'दित्यातिप्रत्यये, 'दक्षिणोत्तराभ्यां' इत्यतसुचि च त्रीणि रूपाणि । **आहि च दूरे** । दक्षिणाशब्दादिति शेषः । **चादाजिति** । तथा दूरे उक्तरूपत्रयेण सह चत्वारि रूपाणीति भावः । **उत्तराच्च** । आच् आहि चेति शेषः । अतसुचा आतिना च चत्वारि रूपाणि ।

संख्याया विधार्थे धा । विधाशब्दस्यार्थः प्रकारः विधार्थः । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । स चाभिधानस्वभावात् क्रियाविषयक एव गृह्यते । तदाह—**क्रियाप्रकारेति** । **चतुर्धा पञ्चधेति** । गच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यम् । चतुष्प्रकारा गमनादिक्रियेति बोधः । नवधा द्रव्यमित्यादावपि भवतीत्यादि क्रियापदमध्याहार्यम् । **अधिकरणविचाले च** । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः विचालनं संख्यान्तरापादनम् । तदाह—**द्रव्यस्येति** । संख्यान्तरापादनं च न्यूनसंख्यस्य अधिकसंख्याकरणम् अधिकसंख्यस्य न्यूनसंख्याकरणं च । आद्ये उदाहरति—**एकं राशिं पञ्चधा**

(१९९१) द्वित्र्योश्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ्स्याद्वा। द्वैधम्–द्विधा । त्रैधम्–त्रिधा । 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्' (वा ३२३०) पथि द्वैधानि । **(१९९२) एधाच्च** । ५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा । त्रेधा । **(१९९३) याप्ये पाशप्** । ५ । ३ । ४७ ॥ कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः । **(१९९४) पूरणाद्भागे तीयादन्** । ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । 'तीयादीकक्स्वार्थे वा वाच्य.' (वा २६९१) । द्वैतीयीकः–द्वितीयः । तार्तीयीकः–तृतीयः । 'न विद्यायाः' (वा २६९२) । द्वितीया, तृतीया विद्येत्येव । **(१९९५) प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** । ५ । ३ । ४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । **(१९९६) षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** । ५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः—षष्ठः । आष्टमः—अष्टमः । **(१९९७) मानपश्वङ्गयोः**

कुर्विति । द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यम् । इह राशिविषयक एव प्रकारो गम्यते नतु क्रियाप्रकार इति सूत्रारम्भः । **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** । एकात् धः इति छेदः । धाशब्दस्य ध इति षष्ठ्येकवचनम् । एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशः स्यादित्यर्थः । **ऐकध्यमिति** । नच एकशब्दात् ध्यमुञ्प्रत्ययः स्वतन्त्रो विधीयताम् । नतु धाप्रत्ययस्यादेश इति वाच्यम्, तथा सति अधिकरणविचाल एव संनिहितत्वादापत्तेः । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** । षष्ठी पञ्चम्यर्थे । 'ध' इति 'अन्यतरस्या'मिति चानुवर्तते । तदाह–**आभ्यामिति** । परस्येति शेषः । **धमुञन्तादिति** । वार्तिकमिदम् । दशिग्रहणात् क्वचिदेवायम् । **पथि द्वैधानीति** । तृणानीति शेषः । द्वैधमित्यस्मात् डप्रत्यये टिलोपे रूपम् । नच 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इति डप्रत्ययान्तस्याप्यव्ययत्वं शङ्क्यम्, स्वभावतः सत्ववचनत्वेनाव्ययत्वासंभवात् 'द्वैधानि' इति भाष्यप्रयोगाच्च । **एधाच्च**। द्वित्रिभ्यां परस्य धाप्रत्ययस्य एधाजित्यादेशः स्यादित्यर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'एधाच' इत्यन्तैर्विहितप्रत्ययान्तानामव्ययत्वम् । **याप्ये पाशप्** । याप्यः । कुत्सितः 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः । कुत्सितेविद्यमानात् स्वार्थे पाशप् स्यादित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामिदम् । अप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि कुत्सित इति वक्ष्यमाणं भवतीति भाष्ये स्पष्टम् ।

पूरणाद्भागे । पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तात् भागे विद्यमानात्स्वार्थे अन् स्यादित्यर्थः । अन्विधेः प्रयोजनमाह—**स्वरे विशेष इति** । 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति स्वरे इत्यर्थः । **तीयादीकगिति** । वार्तिकमिदम् 'दृष्टं साम' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । **न विद्याया इति** । वार्तिकमिदमपि तत्रैव स्थितम् । विद्यावृत्तेः तीयप्रत्ययान्तादीकक् नेत्यर्थः । **प्रागेकादशभ्यः** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे–**पूरणप्रत्ययान्तात् भागे अनिति** । द्वितीयतृतीयशब्दाभ्यां पूर्वसूत्रेण सिद्धत्वाच्चतुर्थादिदशमशब्दपर्यन्तविषयकमिदमित्यभिप्रेत्योदाहरति–**चतुर्थ इति** । न-

कन्लुकौ च । ५ । ३ ५१ ॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्यानो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः—षाष्ठः अष्टमः—आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र अनौ नित्याविति ज्ञापयति । (१९९८) एकादाकिनिच्चासहाये ५ । ३ । ५२ ॥ चात्कन्लुकौ । एकाकी—एककः—एकः । (१९९९) भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ५३ ॥ आढ्यो भूतपूर्व आढ्यचरः । (२०००) षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः-कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः । (२००१) अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

चानेनैव सिद्धत्वात्पूर्वसूत्रं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य छन्दस्यपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** । पूर्वसूत्रविषये इति शेषः । अति लुप्तप्रथमाकम् । ञ आदिर्वृद्धिः । **चादनिति** । इह न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । **मानपश्वङ्गयोः** । **अस्य अनो वेति** । अष्टमशब्दात्पूर्वसूत्रविहितस्य अप्रत्ययस्य अन्प्रत्ययस्य च अनेन लुगित्यर्थः । **चकाराद्यथाप्राप्तमिति** । अप्रत्ययः अन्प्रत्ययश्चेत्यर्थः । ननु 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव अनोरभावे सति पश्वङ्गे अष्टमो भाग इत्यस्य सिद्धेरिह लुग्विधानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**महाविभाषयेति** । **पूर्वत्रेति** । 'षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च' इति सूत्रे इत्यर्थः । एवं षष्ठाष्टमाभ्यां शब्दाभ्यां अनोरिह नित्यं प्राप्तयोः कदाचिल्लुग्विधिरर्थवानित्यर्थः । **एकादाकिनिच्चासहाये** । असहायवाचकादेकशब्दात्स्वार्थे आकिनिच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **भूतपूर्वे चरट्** । भूतपूर्वे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे चरट् स्यादित्यर्थः । **षष्ठ्या रूप्य च** । रूप्येति लुप्तप्रथमाकम् । भूतपूर्वे इत्यनुवर्तते । **षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वेऽर्थे इति** । भूतपूर्वेऽर्थे विद्यमानात् षष्ठ्यन्तादित्यन्वयः । भूतपूर्वे इत्यनुवृत्तं हि श्रुतत्वात् षष्ठ्या विशेषणम् । भूतपूर्वे सम्बन्धे या षष्ठी तदन्तात्स्वार्थे रूप्यः स्यादिति फलति । यथाश्रुते तु स्वार्थिकप्रकरणविरोधः । **कृष्णरूप्य इति** । भूतपूर्वगत्या कृष्णसम्बन्धी गौरित्यर्थः । शुभ्रारूप्यशब्दे 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वमाशङ्क्य 'तसिलादयः प्राक् पाशपः' इत्यादिवार्तिकपरिगणितेषु रूप्यस्यानन्तर्भावात्तस्मिन्परे पुंवत्त्वं नेत्याह—**तसिलादिष्वित्यादि** । **शुभ्राया भूतपूर्व इति** । गौरिति शेषः । **शुभ्रारूप्य इति** । भूतपूर्वगत्या शुभ्रासंबन्धी गौरित्यर्थः ।

अतिशायने । अतिपूर्वकः शीङ्धातुरुपसर्गवशादुत्कर्षे वर्तते । उत्कर्षश्चाधिक्यफलको न्यक्कारः, नत्वाधिक्यमात्रम्, तथा सति अकर्मकत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति 'शुक्लमतिशेते शुक्लतरः, कृष्णमतिशेते कृष्णतरः' इत्यादिभाष्यविरोधात् । अतिशयिता अतिशायिनः, बाहुलकः कर्तरि ल्युट् इति भाष्यम् ।

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः॥ अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः। (२००२) तिङश्च। ५। ३। ५६॥ तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात्। (२००३) तरप्तमपौ घः।१।१।२२॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः। (२००४) किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। ५। ४। ११॥ किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतमाम्। प्राह्णेत-

---

अत एव निपातनाद्दीर्घः। अतिशायने इति प्रकृत्यर्थविशेषणम्। अतिशयितरि विद्यमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमप् इष्ठन् च स्यादित्यर्थः। फलितमाह— **अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरिति**। यदि तु अतिशायनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वं तर्हि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यापत्तौ शुक्लतरादिशब्दात् शुक्लादिगतमतिशयनमिति बोधः स्यात्। नत्वतिशयितशुक्ल इति। तथाच शुक्लतरः शुक्लतरेति पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च न स्यात्। अतिशायने वर्तमानादित्यर्थे तु अतिशयप्रकर्षादिशब्देभ्य एव स्यात्, नतु पट्वादिभ्यः। अतिशयविशिष्टे लक्षणया विद्यमानादित्यर्थे अतिशय्यमानादपि प्रत्ययापत्तिः। अतिशयनकर्तरि लक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधु इत्यास्तां तावत्। **अयमेषामिति**। द्वयोरेकस्य निर्धारणे तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्येते। अतः परिशेषाद्बहूनामेकस्य निर्धारणे अस्य तमपः प्रवृत्तिरिति भावः। **अतिशयेनाढ्य इति**। द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति, अन्यथा घटतम इत्याद्यापत्तेः। किंतु गुणद्वारैव द्रव्यजात्योः प्रकर्षयोगः। तथा च आढ्यतम इत्यत्र उत्कर्षविशिष्टः आढ्यः प्रकृत्यर्थः। तमप्तु तद्द्योतकः। तमपि सति 'सुपो धातु' इति सुपो लुक्, 'घकालतनेषु' इति योगेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेरुक्तत्वात्। अत्र आतिशायनिकप्रत्ययान्तादातिशायनिकप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवति। 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' इति तु छान्दसमिति भाष्ये स्पष्टम्। **लघिष्ठ इति**। लघुशब्दादिष्ठनि ओर्गुणे प्राप्ते 'इष्ठेमेयस्सु' इत्यनुवृत्तौ 'टेः' इति टिलोपः। **तिङश्च**। अत्राप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते वचनम्। **तमप् स्यादिति**। 'अजादी गुणवचनादेव' इति नियमादिष्ठन्नानुवर्तत इति भावः।

तरप्तमपौ घः। प्रथमस्य प्रथमपादे सूत्रमिदम्। आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणान्ते, पितौ तादी घः इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे पृथग्गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति। तस्य आतिशायनिकप्रकरणबहिर्भूतस्य सत्त्वे तत्संग्रहणार्थं प्रकरणान्तरे सूत्रकरणस्यावश्यकत्वादित्याहुः। तेन 'अल्पाच्तरम्' 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि सिद्धम्। **किमेत्तिङव्यय**। आमु इति छेदः। उकार उच्चारणार्थः। किम्, एत्, तिङ्, अव्यय एषां चतुर्णां द्वन्द्वः। 'किमेत्तिङव्ययप्रकृतिको घः' इति मध्यमपदलोपी समासः। फलितमाह—**किम एदन्तादित्यादिना**। एभ्य इत्यर्थः **किंतमामिति**। अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तमप्, नत्व-

माम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः । (२००५) **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥** द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः—लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्य पटुतराः—पटीयांसः । (२००६)

तिशायने । एषामतिशयेनाढ्य इतिवदेषामतिशयेन क इति विग्रहस्यासंभवात् । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणम् । किंशब्दश्च न जात्याद्यन्यतमप्रवृत्तिनिमित्तकः । एवं चात्रातिशयस्याप्रतीतिर्द्रव्यप्रकर्षो दूरापास्त इति भावः । **प्राह्णेतमामिति** । प्राह्णः पूर्वाह्णः । 'प्राह्णापराह्णमध्याह्नाः त्रिसन्ध्यम्' इत्यमरः । अतिशयिते पूर्वाह्णे इत्यर्थः । पूर्वावयवगतप्रकर्षादह्नः प्रकर्षो बोध्यः । अत्र अहर्न द्रव्यम् । सूर्योदयादारभ्य सूर्यास्तमयावधिकस्यैव कालस्य अहन्शब्दार्थत्वात् । तस्य च उदयादिक्रियाघटितत्वान्न द्रव्यत्वमिति भावः । **पचतितमामिति** । अतिशयिता पाकक्रियेत्यर्थः । तिङन्तेषु क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । अतोऽत्र क्रियाया एव प्रकर्षो नतु द्रव्यस्येति भावः । **उच्चैस्तमामिति** । आशंसतीत्यध्याहार्यम् । अतिशयेन उच्चैराशंसनादिक्रियेत्यर्थः । अत्रापि क्रियाया एव प्रकर्षो न तु द्रव्यस्य । **उच्चैस्तमस्तरुरिति** । अतिशयेन उच्चैस्तरुरित्यर्थः । अत्र उच्चैस्त्वप्रकर्षस्य तरौ द्रव्ये भानादाम् नेत्यर्थः । किंतमामित्यादौ 'यस्येति च' इति लोपं परत्वात् बाधित्वा ह्रस्वान्तलक्षणनुटो निवृत्त्यर्थमामु इत्युकारोच्चारणम् । सति तु तस्मिन् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया नुड्विधावस्य न ग्रहणमित्यादि 'आमि सर्वनाम्नः' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् ।

द्विवचन । उच्यतेऽनेनेति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । द्व्यर्थप्रतिपादकमिति यावत् । न द्विवचनसंज्ञकमिह गृह्यते व्याख्यानात् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'ऋहलोः' इति ण्यतं बाधित्वा निपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । द्व्यर्थप्रतिपादके विभक्तव्यविषयके च उपपदे सतीति फलितम् । प्रातिपदिकादिति तिङ इति चानुवर्तते । सुबन्ताच्चाद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्सुबन्तत्वं प्रातिपदिकविशेषणं लभ्यते । फलितमाह—**द्वयोरेकस्येत्यादिना** । द्वयोर्मध्ये अन्यतरापेक्षया अतिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेः विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च शब्दात्स्वार्थे तरबीयसुनौ स्त इति यावत् । यद्यप्यत्र द्वे सुबन्ततिङन्ते प्रकृती, द्वौ च प्रत्ययौ, तथापि न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । अथ द्विवचनोपपदे उदाहरति—**अयमनयोरिति** । अत्र उपोच्चारितं पदं उपपदम्, नतु कृत्रिमम, तद्धितविधौ तदसंभवात् धात्वधिकार एव तत्प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तच्चोपपदं विग्रहवाक्येऽवश्यं प्रयुज्यते । तद्धितवृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यकम् । **लघीयानिति** । ईयसुनि नकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, उगित्वान्नुम्, 'सान्त' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । अथ

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥ इष्ठनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः-प्रथीयान् । नेह । पाचकतरः—पाचकतमः । (२००७) तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ॥ तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः । (२००८) तुरिष्ठेमेयःसु । ६।४। १५४ ॥ तृशब्दस्य लोपः स्यात् एषु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । (२००६) प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः (२०१०) प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥ इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः—

विभज्योपपदे उदाहरति । उदीच्याः प्राच्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । द्विवचनसंज्ञकग्रहणे तु दन्ताः स्निग्धतराः इति न सिध्येत् । "बहुषु पुत्रेषु एतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठः, अयं मे मध्यमः, अयं मे कनीयान्' इति आद्यन्तवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् 'नैर्देशिकानां वार्ततरका' इति 'तस्मिन्' इति सूत्र-भाष्यप्रयोगाच्च अद्व्यर्थोपपदेऽपि तरबीयसुनावित्याहुः । अजादी । तरप्तमपौ इष्ठन्नीयसुनौ चेति चत्वारः प्रत्ययाः अनुक्रान्ताः । तेषां मध्ये यौ अजादी इष्ठन्नी-यसुनौ तावित्यर्थः । तदाह—इष्ठन्नीयसुनाविति । पाचकतरः—पाचक-तम इति । क्रियाशब्दत्वादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ नेति भावः । गुणवचनादजादी एवेति विपरीतनियमव्यावृत्त्यर्थः एवकारः । तेन पटुतरः पटुतमः इत्यादि सिद्धम् ।

तुश्छन्दसि । तृ इत्यस्य तुरिति पञ्चम्येकवचनम् । तृ इत्यनेन तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । अजादी इत्यनुवर्तते । तदाह— तृन्तृजन्तादिति । अगुणवचनादपि तृप्रत्ययान्तात् प्राप्त्यर्थमारम्भः । एवंच पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिरिति सूचयितुं छान्द-समप्यत्रोपन्यस्तम् । तथाच अगुणवचनादपि कर्तृशब्दादिष्ठन्प्रत्यये कर्तृ इष्ठ इति स्थिते 'इष्ठेमेयस्सु' इति विहिते टिलोपे प्राप्ते । तुरिष्ठेमेयःसु । तृ इत्यस्य तुरिति षष्ठ्येकवचनम् । एष्विति । इष्ठन्, इमन्, ईयस् इत्येतेष्वित्यर्थः । अयं लोपः सामर्थ्यात्सर्वादेशः, अन्त्यस्य ऋकारस्य 'टेः' इत्येव सिद्धः । करिष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन कर्तेत्यर्थः । दोहीयसी धेनुरिति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । इष्ठनि 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे ङीपो निवृत्तौ तृप्रत्ययस्य लोपे परनि-मित्ताभावात् 'दादेः' इति घत्वस्य निवृत्तौ उगित्वात् ङीपि दोहीयसीति रूपम् । 'पुगन्त' इति गुणस्तु न निवर्तते । लुप्तेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणेन तत्सत्त्वात् ।

प्रशस्यस्य श्रः । अजाद्योरिति । इष्ठन्नीयसुनोरित्यर्थः । अजादी इत्यनु-वृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । प्रशस्यशब्दस्य क्रियाशब्दतया गुणवचन-त्वाभावेऽपि अत एव ज्ञापकादिष्ठन्नीयसुनौ । श्र इष्ठ, श्र ईयस् इति स्थिते इष्ठेमेयःसु विहितटिलोपे प्राप्ते । प्रकृत्यैकाच् । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अल्लोपोऽनः, नस्तद्धिते, यस्येति च, टेः' इत्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपस्यायं प्रकृतिभाव इति भाष्ये

श्रेयान् । (२०११) ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥ प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः । (२०१२) ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥ 'आदेः परस्य' (सू ४४) ज्यायान् । (२०१३) वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः—ज्यायान् । (२०१४) अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥ अजाद्योः । नेदिष्ठः—नेदीयान् । साधिष्ठः—साधीयान् । (२०१५) स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ॥ एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवम् ईयस् । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात्

स्पष्टम् । श्रेष्ठः । श्रेयानिति । अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः । ज्य च । 'ज्य' इति लुप्तप्रथमाकम् । प्रशस्यस्येति अजादी इति चानुवर्तते । तदाह—प्रशस्यस्येति । ज्येष्ठ इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । ईयसुनि ज्यादेशे ज्येयानिति प्राप्ते । ज्यादादीयसः । ज्यात्, आत् इति छेदः । ज्यात् परस्य ईयसः आकारः स्यादित्यर्थः । अन्तादेशत्वे प्राप्ते आह—आदेः परस्येति । वृद्धस्य च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—ज्यादेशः स्यादजाद्योरिति । इष्ठनीयसुनोरित्यर्थः । ज्येष्ठ इति । अयमनयोरतिशयेन वृद्ध इत्यर्थः । अन्तिकबाढयोः । अजाद्योरिति । शेषपूरणमिदम् । अन्तिक, बाढ अनयोः इष्ठेयसुनोः परतः नेद, साध एतावादेशौ स्त इत्यर्थः । नेदिष्ठः नेदीयानिति । अयमनयोरतिशयेनान्तिक इत्यर्थः । साधिष्ठः साधीयानिति । अयमनयोरतिशयने बाढ इत्यर्थः । बाढो भृशः । 'भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्' इत्यमरः । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इति च ।

स्थूलदूर । एषामिति । स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र इत्येतेषामित्यर्थः । यणादीति । यण् आदिर्यस्येति विग्रहः । परमिति यणादीत्यस्य विशेषणम्, परभूतं यणादीत्यर्थः । लुप्यत इति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतोऽनुवृत्तं लोपपदमिह कर्मणि घञन्तमाश्रीयत इत्यर्थः । भावसाधनत्वे परमित्यनेन सामानाधिकरण्यासंभवात् । पूर्वस्येति । पूर्वत्वं यणपेक्षया बोध्यम् । इष्ठादिष्विति । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थविष्ठ इति । स्थूलशब्दादिष्ठनि ल इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुण ओकारः, अवादेश इति भावः । ओर्गुणस्तु न प्रवर्तते, यणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । एवमग्रेऽपि । दविष्ठ इति । दूरशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशः । यविष्ठ इति । युवन्शब्दादिष्ठनि वन्नित्यस्य लोपे उकारस्य गुणे अवादेशः । परमित्यनुक्तौ यु इत्यस्यापि यणादेर्लोपः स्यात् । ह्रसिष्ठ इति । ह्रस्वशब्दादिष्ठनि व इत्यस्य लोपः । परमित्यनुक्तौ अत्र रादेर्लोपः स्यात् । क्षेपिष्ठ इति । क्षिप्रशब्दादिष्ठनि र इत्यस्य लोपे इकारस्य गुणः । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तेः न पकारस्य गुणः । क्षोदिष्ठ इति ।

ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । (२०१६) **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घबृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः । ६ ।४।१५७ ॥** प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमा इत्यादि । (२०१७) **बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥** बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा—भूयान् ।

क्षुद्रशब्दादिष्ठानि र इत्यस्य लोपः, उकारस्य गुणः । **एवमीयस् इति** । स्थवीयान्, दवीयान्, यवीयान्, ह्रसीयान्, क्षेपीयान्, क्षोदीयान् । इमनिजनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**ह्रस्वक्षिप्रेति** ।

प्रियस्थिर । प्रियादीनामिति । प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, बृन्दारक एषां दशानामित्यर्थः । **प्रादय इति** । प्र, स्थ, स्फ, वर्, बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, बृन्द एत दशेत्यर्थः । **इष्ठादिष्विति** : इष्ठेमेयस्स्वित्यर्थः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **प्रेष्ठ इति** । प्रियशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः प्रादेशः । आभीयत्वेनासिद्धत्वादकारोच्चारणसामर्थ्याच्च न टिलोपः । आद्गुणः । **स्थेष्ठ इति** । स्थिरशब्दादिष्ठनि प्रकृतेः स्थादेशः । प्रकृतिभावान्न टिलोपः । **स्फेष्ठ इति** । स्फिरशब्दस्य इष्ठनि स्फादेशः । **वरिष्ठ इति** । उरुशब्दात् इष्ठनि वर् आदेशः । **बंहिष्ठ इति** । बहुलशब्दस्य बंहि इत्यादेशः । इकार उच्चारणार्थः । अन्यथा आभीयत्वेनासिद्धत्वात् उच्चारणसामर्थ्याद्वा इकारस्य लोपो न स्यात् । **गरिष्ठ इति** । गुरुशब्दस्य इष्ठनि गर् आदेशः । **वर्षिष्ठ इति** । वृद्धशब्दस्य इष्ठनि वर्षिरादेशः बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । **त्रपिष्ठ इति** । तृप्रशब्दस्य इष्ठनि त्रप् आदेशः अदुपधः । तृपधातोस्तृप्त्यर्थकादौणादिके रकि तृप्रशब्दः । **द्राघिष्ठ इति** । दीर्घशब्दस्य इष्ठनि द्राघिरादेशः । बंहिवदिकार उच्चारणार्थः । **वृन्दिष्ठ इति** । बृन्दारकशब्दस्य इष्ठनि बृन्द आदेशः । अकार उच्चारणार्थः । **एवमीयसुन्निति** । प्रेयान्, स्थेयान्, स्फेयान्, वरीयान्, बंहीयान्, गरीयान्, वर्षीयान्, त्रपीयान्, द्राघीयान्, वृन्दीयान् । अत्र इमनिजननुवृत्तेः प्रयोजनमाह—**प्रियोरुबहुलेति** । **इत्यादीति** । वरिमा, बंहिमा, गरिमा, द्राघिमा । **बहोर्लोपः** । भू इति लुप्तप्रथमाकम् । इष्ठेमेयस्स्वित्यनुवृत्तम् । तत्र इष्ठन उत्तरसूत्रे कार्यान्तरविधानादिह तस्य न संबन्धः । तदाह—**बहोः परयोरिति** । 'आदेः परस्य' इति प्रत्यययोरादिलोपः । **भूमेति** । बहुत्वमित्यर्थः । बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । **भूयानिति** । अयमनयोरतिशयेन बहुरित्यर्थः । वैपुल्यवाचकात् बहुशब्दादीयसुनि प्रकृतेर्भूभावः, प्रत्ययादेरिकारस्य लोपश्च । भूभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादोर्गुणो न भवति । **इष्ठस्य यिट् च । लोपः स्यादिति** । 'आदेः परस्य' इति बोध्यम् ।

(२०१८) इष्ठस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः । (२०१९) युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।५।३। ६४ ॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः कनीयान् । पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठः इत्यादि । (२०२०) विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥ विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी, स्रजिष्ठः-स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्, त्वचिष्ठः-त्वचीयान् । (२०२१) प्रशंसायां रूपप् । ५ । ३ । ६६ ॥ सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । (२०२२) ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनो विद्वान्विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

यिटि टकार इत् । इष्ठस्यादिलोपे कृते यिडागमः । ट इत् । टित्त्वात् प्रत्ययस्याद्यवयवः । बहोर्भूभावस्तु पूर्वसूत्रेण सिद्ध एव । यदि तु लोप इति निवृत्तं तदा यकार आगम इति भाष्यम् ।

युवाल्पयोः । **इष्ठेयसोरिति** । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **कनिष्ठः कनीयानिति** । अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वेत्यर्थः । **पक्षे यविष्ठ इति** । युवन्शब्दादिष्ठनि 'स्थूलदूर' इति वनो लोपे उकारस्य गुणे अवादेशे रूपम् । **अल्पिष्ठ इति** । अल्पशब्दादिष्ठनि टिलोपः । **इत्यादीति** । यवीयान्, अल्पीयानिति रूपद्वयमादिपदग्राह्यम् । **विन्मतोर्लुक्** । **इष्ठेयसोरिति** । अजादी इत्यनुवृत्तस्य सप्तम्या विपरिणामादिति भावः । **स्रजिष्ठ इति** । स्रग्विन्शब्दादिष्ठनि विनो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । **एवं स्रजीयानिति** । **त्वचिष्ठ इति** । त्वग्वच्छब्दादिष्ठनि मतुपो लुकि तन्निमित्तपदत्वभङ्गात् कुत्वनिवृत्तिरिति भावः । एवं त्वचीयान् । अत एव ज्ञापकादाभ्यामिष्ठन्नीयसुनौ । **प्रशंसायां रूपप्** । **सुबन्तात्तिङन्ताच्चेति** । शेषपूरणमिदम् । 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तम्, प्रातिपदिकादिति च । 'घकाल' इत्यादिलिङ्गात् सुबन्तादिति लभ्यत इति भावः । प्रशंसाविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् तिङन्तात्सुबन्ताच्च रूपबिति फलितम् । **पचतिरूपमिति** । प्रशस्ता पाकक्रियेत्यर्थः । अत्र भाष्ये 'क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम' इति सिद्धान्तितम् । पचतोरूपं पचन्तिरूपमित्यत्र च न द्विवचनबहुवचने । तिङैव द्वित्वबहुत्वयोरुक्तत्वात् । एकवचनं तु उत्सर्गतः करिष्यते, नपुंसकत्वं तु लोकात् इत्यपि भाष्ये स्पष्टम् ।

ईषदसमाप्तौ । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात् स्वार्थे कल्पप्, देश्य, देशीयर् एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । **विद्वत्कल्प इति** । इषन्न्यूनवैदुष्यवानित्यर्थः । **यशस्कल्पमिति** । असंपूर्णं यश इत्यर्थः । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । **यजुष्कल्पमिति** । असंपूर्णं यजुरित्यर्थः । 'इणः षः' इति षत्वम् । **विद्वद्देश्य इति** । असम्पूर्णवैदुष्यवानित्यर्थः । एवं विद्वद्देशीयः । अत्र सर्वत्र

(२०२३) विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु । ५ । ३ । ६८ ॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव, न तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजातिकल्पम् । (२०२४) प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९॥ प्रकारवति चायम्, थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः । पटुजातीयः

'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । **पचतिकल्पमिति** । असंपूर्णा पाकक्रियेत्यर्थः । पचतिरूपमितिवल्लिङ्गवचननिर्वाहः । एवं वृषभकल्पः इयं गौरित्यादावपि प्रकृतिलिङ्गत्वं बोध्यम् । 'क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वचनात् गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः । एतत्सर्वमत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । **विभाषा** । ईषदसमाप्तावित्यनुवर्तते । तदाह—**ईषदसमाप्तिविशिष्ट इति प्रागेवेति** । सूत्रे तुशब्दोऽवधारणे इति भावः । **बहुपटुरिति** । पटुशब्दात् सुबन्तात् प्राक् बहुचि कृते प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिः ।

नच तद्धितान्तत्वाभावात् समासत्वाभावाच्च पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह लुगिति वाच्यम्, 'अर्थवत्' इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकत्वसत्त्वात् पटुरित्यस्य पूर्वोत्पन्नसुप्प्रत्ययान्तत्वेऽपि बहुपटुरिति समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । नचैवं सति 'कृत्तद्धित' इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पदघटितसंघातस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थत्वात् । नचैवं सति प्रकृते बहुपटुरिति समुदायस्य पूर्वोत्पन्नसुब्विशिष्टस्य कथं प्रातिपदिकत्वम् असमासत्वादिति वाच्यम्, यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेत् प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीराभ्युपगमात् इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न च 'समर्थाना'मित्यत्र वाग्रहणादेव सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, बहुजभावपक्षे पूर्वसूत्रविहितकल्पबाद्यर्थत्वात् । अन्यथा महाविभाषया 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्य न प्रवृत्ति'रिति सिद्धान्तात् बहुजभावे वाक्यमेव स्यात् । नच कल्पबादीनां बहुचा समानविषयकत्वान्निरवकाशत्वं शङ्क्यम्, तेषां तिङन्ते सावकाशत्वात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—**पटुकल्प इति** । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादिह सुब्ग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति—**सुपः किमिति** । तिङश्चेत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं सुब्ग्रहणम् । नच अस्वरितत्वादेव तदनुवृत्तिर्न भविष्यति इति वाच्यम्, 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्याद्युत्तरसूत्रे तिङश्चेत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तस्य स्वरितत्वावश्यकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् । एतदभिप्रेत्याह—**यजातिकल्पमिति** । तुग्रहणं तु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते, क्वचिदतिवर्तन्ते' इति ज्ञापनार्थम् इति भाष्ये प्रपञ्चितम् ।

प्रकारवचने । 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतोऽस्य वैलक्षण्यमाह—**प्रकारवति**

(२०२५) प्रागिवात्कः। ५ । ३ । ७०॥ 'इवे प्रतिकृतौ' (सू २०५१) इत्यतः प्राकाधिकारः । (२०२६) अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः । ५ । ३ । ७१ ॥ 'तिङश्च' (सू २००२) इत्यनुवर्तते । (२०२७) कस्य च दः । ५ । ३ । ७२॥ कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच । (२०२८) अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥ कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः ।, नीचकैः । सर्वके । विश्वके। 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्रागकच् ।' (वा ३२८४) युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः ।

चायमिति । प्रकारवत्येवेत्यर्थः । थाल् तु प्रकारमात्रे इति । वस्तुतस्तु उभयमपि प्रकारवतीति न्याय्यम्, अविशेषात् । अन्यथा तथेत्यत्र स प्रकारः इत्येवार्थः स्यात् । नच किमादिभ्यो विशिष्य विहितेन थाला जातीयरो बाधात् तज्जातीयः इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम्, 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि इति तज्जात्यादि-शब्दात् छप्रत्ययेनैव तज्जातीयादिसिद्धेः । अत एव यथाजातीयक इत्यादिभाष्य-प्रयोगाः संगच्छन्ते । जयादित्यस्तु अत्र प्रकारः भेदः, थाल्विधौ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्याह । वामनस्तु सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि प्रकार इत्याह ।

प्रागिवात्कः । इवशब्दस्तद्घटितसूत्रपर इति मत्वाह—इवे प्रतीति । अव्ययसर्वनाम्नाम् । अनुवर्तत इति । मण्डूकप्लुत्येति शेषः । अव्यय-सर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राक् अकच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अकचि ककाराद-कार उच्चारणार्थः । चकार इत् ककारान्तः प्रत्ययः। अयमपि प्रागिवादधिकारः। कस्य च दः । पूर्वसूत्रे ' अव्ययसर्वनाम्नाम् ' इति समासनिर्देशेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् अव्ययग्रहणमेवात्रानुवर्तते । कस्य इत्यत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । ककारस्येति विवक्षितम् । तेनाव्ययस्य विशेषणात् तदन्तविधिः । तदाह—कान्ताव्ययस्येति । अकचेति । चकारेण तदनुक-र्षादिति भावः । एतेन अकच्संनियोगशिष्ट एवायं दकारः इत्युक्तं भवति । अय-मपि प्रागिवादधिकारः । अज्ञाते । अज्ञातेऽर्थे विद्यमानात् सुबन्तात्स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् । अव्ययसर्वनाम्नां तिङन्तानां च टेः प्राक् अकच् स्यात्। तत्रापि ककारान्ता-व्ययानां दकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः। कस्यायमिति । स्यादित्यर्थः । अज्ञातत्वा-भिनयोऽयम् । अज्ञातोऽश्व इति विग्रहः । उच्चकैरिति । उच्चैरित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् । सर्वके विश्वके इति ।

ननु ' अव्ययसर्वनाम्नाम् ' इति सूत्रे सुपः इत्यनुवृत्तेः सुबन्तानां सर्वनाम्नां टेः प्रागकजिति फलितम् । तथा सति युवयोः आवयोः, युष्मासु अस्मासु, युष्मा-भिः अस्माभिः, इत्यत्र सुबन्तानां टेः प्रागकचि युवकयोः आवकयोः, युष्मकासु अस्मकासु, युष्मकाभिः अस्मकाभिः, इति न स्युः । युवयकोः आवयकोः, युष्मा-सकु अस्मासकु, युष्माभकिः अस्माभकिः, इति स्युः । यदि तु सुप इत्यननुवर्त्य

ओकार–इत्यादि। किम्। त्वयका मयका। 'अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कां वक्तव्यः' (वा ३२८५)। मित्त्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीकामास्ते। 'शीले को मलोपश्च' (वा ३२८६)। तूष्णींशीलः तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकित्। हिरकुत्। (२०२९) कुत्सिते। ५। ३। ७४॥ कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः। (२०३०) संज्ञायां कन्। ५। ३। ७५॥ कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते। शूद्रकः। राधकः। स्वरार्थं वचनम्। (२०३१) अनुकम्पायाम्। ५। ३। ७६॥

प्रातिपदिकादित्येवानुवर्त्य प्रातिपदिकादेव सर्वनाम्नां टेः प्रागकजित्यर्थः स्यात्, तर्हि त्वयका मयकेति न स्यात्। त्वकया, मकया इति स्यादित्यत आह—ओकारेति। वार्तिकमिदम्। ओकारादौ सकारादौ भकारादौ च सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्यैव सर्वनाम्नष्टेः प्रागकजित्यर्थः। इदं तु वार्तिकं युष्मदस्मन्मात्रविषयकमेव, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वात्। अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, नतु सुबन्तानाम्। तेन सर्वकेणेत्यादि सिद्धम्। अत एव 'विभक्तौ परतो विहितः किमः आदेशः साकच्कार्थः। कः कौ के' इति भाष्यं संगच्छते। त्वयका मयकेति। इह त्वया मयेति सुबन्तयोष्टेः प्रागकच्। प्रातिपदिकस्य टेः प्रागकचि तु त्वकया मकयेति स्यादिति भावः। कां वक्तव्य इति। काम् प्रत्यय इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, भाष्ये प्रत्ययशब्दस्यादर्शनात्। किं तु मित्त्वादागम एवायम्। तदाह—मित्त्वादिति। अकचोऽपवादः। तूष्णीकामिति। तूष्णीमित्यव्ययस्य ईकारादुपरि का इत्याकारान्त आगमः। शीले इति। इदमपि वार्तिकम्। तूष्णीम् इत्यव्ययात् कप्रत्ययः स्यात् मकारस्य लोपश्च शीले गम्ये इत्यर्थः। शीलं स्वभावः। तूष्णीक इति। मौनस्वभाव इत्यर्थः। भाष्ये दीर्घस्यैव प्रयोगदर्शनात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न भवति। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेः प्रयोजनमाह—पचतकीति। पचतीत्यत्र इकारात् प्रागकच्। ककारादकार उच्चारणार्थः। अन्यथा इकारात्प्राक् अकच्प्रत्यये आद्गुणे पचतके इति स्यादिति भावः। जल्पतकीति। जल्पतीत्यस्य टेः प्रागकच्। धकिदिति। धिक् इत्यव्ययस्य टेः प्रागकच्, कस्य दश्च। हिरकुदिति। हिरुगित्यव्ययस्य टेः प्रागकच् कस्य दश्च।

कुत्सिते। येन धर्मेण कुत्स्यते वस्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अव्ययसर्वनाम्नस्तु टेः प्रागकच्, कान्तस्याव्ययस्य दकारश्चान्तादेश इति बोध्यम्। तिङश्चेत्यप्यनुवर्तते। अश्वक इति। धावनस्य असम्यक्त्वादश्वस्य कुत्सा बोध्या। सर्वनामाव्ययतिङन्तानि पूर्ववदुदाहार्याणि। 'याप्ये पाशप्' इति प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव भवति। इदं तु सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्त-

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । **(२०३२) नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥** सामदानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । **(२०३३) बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । ५ । ३ । ७८ ॥** पूर्वसूत्रद्वयविषये । **(२०३४) घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥** तत्रैव । **(२०३५) ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ५ । ३ । ८३ ॥** अस्मिन्प्रकरणे यत्रोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः

कुत्सायामपि इति भाष्ये स्पष्टम् । **संज्ञायां कन्** । कुत्सित इत्यनुवर्तते । तदाह—**कुत्सित इति । तदन्तेन चेदिति** । कुत्साहेतुकसंज्ञाविषये कनिति यावत् । **अनुकम्पायाम्** । अनुकम्पायुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे कः स्यादित्यर्थः । अनुकम्पा दया । **नीतौ च तद्युक्तात् । सामदानादीति** । आदिना भेददण्डयोर्ग्रहणम् । तद्युक्तादित्येतद्व्याचष्टे—**अनुकम्पायुक्तादिति** । अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागिति चानुवर्तते, 'कस्य च दः' इति च । **हन्त ते धानका इति** । दास्यन्ते इति शेषः । हन्तेत्यव्ययमनुकम्पाद्योतकम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । हन्तेत्यदन्तम् । हे पुत्रेति शेषः । अनुकम्पायुक्ता धाना इत्यर्थः । धानाशब्दात् कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे कान्तात् टापि 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पात् पक्षे इत्वाभावः । **एहकीति** । एहीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यत्र तिङश्चेत्यनुवृत्तेरिति भावः । **अद्धकीति** । अद्धीति तिङन्तस्य टेः प्रागकच् । **पूर्वेणेति** । अनुकम्पायास्तद्विषयत्वादिति भावः । **परम्परासम्बन्धेऽपीति** । पुत्रः साक्षादनुकम्प्यः तद्द्वारा धाना अनुकम्पायुक्ता इति भावः ।

बह्वचो मनुष्य । ठजिति च्छेदः । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषपूरणम् । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकात् ठज्वा स्यादित्यर्थः । पक्षे कः । **घनिलचौ च । तत्रैवेति** । शेषपूरणमिदम् । बह्वच इति पूर्वसूत्रविषये इत्यर्थः । 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ च तद्युक्तात्' इति च सूत्रद्वयविषये बह्वचो मनुष्यनाम्नः घन् इलच् एतौ च प्रत्ययावित्यर्थः । **ठाजादौ । अस्मिन्प्रकरणे इति** । अनुकम्पायां, नीतौ च इत्यस्मिन्प्रकरणे इत्यर्थः । संनिधानलभ्यमिदम् । **सर्वमिति** । ऊर्ध्वग्रहणादिदं लभ्यते । अन्यथा 'आदेः परस्य' इति परिभाषया द्वितीयाचः यः परः तस्यादेरेव स्यादिति भावः । 'अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यतो लोप इत्यनुवृत्तमिह कर्मसाधनमाश्रीयते इति मत्वाह—**लुप्यत इति । देविक इति** । देवदत्तशब्दात् ठचि द्वितीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपे इकादेशे रूपम् । **देविय इति** ।

वायुकः। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम्। वायुकः—पितृकः। 'चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः' (वा ३२९६)। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९७)। देवदत्तकः—देवकः। 'लोपः पूर्वपदस्य च' (वा ३२९८)। दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः। 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्यः' (वा ३२९९)। देवदत्तः—दत्तः—देवः। सत्यभामा—भामा—सत्या। 'उवर्णाल्ल इलस्य च' (वा ३३०३)। भानुदत्तः—भानुलः। 'ऋवर्णादपि' (वा ५०५४)। सवितृियः। सवितृलः।

'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च॥'

देवदत्तशब्दात् घनि दत्तशब्दस्य लोपे इयादेशे रूपम्। देविल इति। इलचि दत्तशब्दस्य लोपः। देवदत्तक इति। कप्रत्यये सति ठाजाद्यभावान्न दत्तपदलोपः। वायुक इति। वायुदत्तशब्दात् दत्तशब्दस्य लोपः। उकः परत्वात् ठस्य कः। नन्विकादेशे सति देविक इत्यत्र अजादित्वादेव सिद्धे ठग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—ठग्रहणमिति। कृत एव ठग्रहणे वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव नित्यत्वात् लोपे कृते ठस्य उकः परत्वात्कादेशः सिध्यति। अन्यथा इकादेशे कृते अजादित्वं पुरस्कृत्य दत्तशब्दस्य लोपे सति वायु इक इति स्थिते ठस्याभावात् कादेशो न स्यात्। नच स्थानिवत्त्वादिकस्य ठत्वं शङ्क्यम्, 'ठस्येकः' इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इति पक्षे अल्विधित्वात् सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्चेति भाष्ये स्पष्टम्। पितृक इति। पितृदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे उकः परत्वात् ठस्य कः। अथ

'चतुर्थादनजादौ वा लोपः पूर्वपदस्य च।
अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च।'

इति वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकं भङ्क्त्वा चतुर्थादच इत्येतद्व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्य इति। बृहस्पतिक इति। बृहस्पतिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्य इकादेशः। द्वितीयादूर्ध्वत्वाभावादप्राप्ते वचनम्। अनजादौ चेति वार्तिकभागं व्याचष्टे—अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति। अनजादौ चेति पाठे विभाषेति भाष्यलब्धम्, तत्र देवदत्तको देवक इति कप्रत्यये दत्तलोपविकल्पोदाहरणात्। लोपः पूर्वपदस्य चेति। विभाषेति शेषः। अनजादाविति तु नात्र संबध्यते। तदाह—दत्तिक इत्यादि। ठचि घनि इलचि के च रूपम्। अप्रत्यये तथैवेष्ट इति वार्तिकभागं व्याचष्टे—विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वक्तव्य इति। दत्तः देव इति। देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याप्यभावे पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे रूपम्। उवर्णादिति। ल इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उवर्णात्परस्य इलचो लोपः स्यादित्यर्थः। 'आदेः परस्य'

(वा ३२९६—३३००)॥ (२०३६) प्राचामुपादेरडज्वुचौ च। ५। ३। ८०॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः—उपियः—उपिलः—उपिकः—उपेन्द्रदत्तकः। षड्रूपाणि। (२०३७) जातिनाम्नः कन्। ५। ३। ८१॥ मनुष्यनाम्नः इत्येव। जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। रासभकः। 'द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः' (वा ३३०३)। कहोडः कहिकः। 'एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः' (वा ३३०६)। वागाशीर्दत्तः वाचिकः। कथं षडङ्गुलि-

इति इकारस्य लोपः। चकारेण ठाजादौ द्वितीयादच ऊर्ध्वं लोपः सूत्रसिद्धः अनूद्यते। ऋवर्णादपीति। ऋवर्णादपि परस्य इलच आदेर्लोपः स्यादित्यर्थः। सवितियः सवितृल इति। घनि इलचि च रूपम्। वस्तुतस्तु ऋवर्णादपीति भाष्यादृष्टत्वादुपेक्ष्यम्। तदेवं व्याख्यातं वार्तिकं समस्तं पठति—चतुर्थादित्यादि।

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च। पूर्वविषये इति। 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः' इति सूत्रविषये इत्यर्थः। चाद्यथाप्राप्तमिति। ठच्, घन् इलचेत्यर्थः। ठजेत्यतो वेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राचांग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—प्राचांग्रहणमिति। उपड इति। उपेन्द्रदत्तशब्दात् अडचि द्वितीयं सन्ध्यक्षरमिति वक्ष्यमाणेन एकारादेर्लोप इति केचित्। 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षया अन्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेरिकारादिलोप इति शब्देन्दुशेखरे। उपक इति। वुचि अकादेशे एकारादिलोपे रूपम्। उपिय इति। घनि रूपम्। उपिल इति। इलचि रूपम्। उपिक इति। ठचि रूपम्। उपेन्द्रदत्तक इति। कप्रत्यये रूपम्। ठाजाद्यभावाल्लोपो न। जातिनाम्नः कन्। जातिशब्दो य इति। यः जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः प्रसिद्धः सन् मनुष्यनामधेयभूतः स इत्यर्थः। 'अनुकम्पायाम्' इति 'नीतौ' इति च सूत्रद्वयविहितस्यापवादः। द्वितीयं संध्यक्षरं चेदिति। 'एचः संध्यक्षराणि' इति प्राचामाचार्याणां प्रवादः। कहोड इति। ऋषिविशेषस्य नामेदम्। अत्र द्वितीयोऽच् संध्यक्षरं, तदादेर्लोपः। नतु तदूर्ध्वस्यैव। एकाक्षरेति। व्यञ्जनसहित एकोऽच् एकाक्षरं एकाच्कमिति यावत्। तथाविधं पूर्वपदं येषां पदानां तानि एकाक्षरपूर्वपदानि, तेषां मध्ये उत्तरभूतानि पदानि यावन्ति तेषां लोपः स्यादित्यर्थः। इह उत्तरपदशब्दो यौगिकः, नतु समासस्य चरमावयवे रूढः व्याख्यानात्। द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपे अप्राप्ते वचनमिदम्।

वागाशीर्दत्त इति। वाचि आशीः यस्य नतु मनस्येव सः वागाशीः। तेन दत्त इति विग्रहः। यद्वा आशासनमाशीः, वाचा आशीः वागाशीः। 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः। तया वागाशिषा दत्त इति विग्रहः। वाक्करणकाशासनेन दत्त

दत्तः षडिक इति । षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्' (वा ३३०७)। (२०३८) **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्** । ५ । ३ । ८४ ॥ एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादचः ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः-शेवलियः-शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः अर्यमिकः । (२०३९) **अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च** । ५ । ३ । ८२ ॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् । तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । (२०४०) **अल्पे** ५ । ३ । ८५ ॥ अल्पं तैलं

इत्यर्थः । **वाचिक इति** । वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि वागित्येकाचरपूर्वपदात्परयोराशीर्दत्तशब्दयोर्लोपे सति अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य प्रवृत्तकुत्वजश्त्वयोरिकाश्रयभत्वेन पदत्वबाधान्निवृत्तौ वाचिक इति रूपमिति केचित् । वस्तुतस्तु ठचि इकादेशात् प्राक् ठावस्थायामेव उत्तरपदलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वान्न पूर्वं कुत्वादिप्रवृत्तिरित्याहुः । यद्यपि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य शीर्दत्तशब्दस्य लोपे वागा इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारलोपे उक्तरीत्या कुत्वजश्त्वयोः निवृत्तौ वाचिक इति सिध्यति । तथापि आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन आकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति आकारान्तनिष्ठभत्वेन चकारान्तनिष्ठपदत्वस्य अव्याघातात् कुत्वजश्त्वयोः वागिकः इति स्यात् । उत्तरपदलोपे तु अजझलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारे परत्वादिति भावः । **कथमिति** । अत्रापि अङ्गुलिदत्तशब्दस्य लोपे सति इकप्रत्ययाश्रितभत्वेन पदत्वाभावात् जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः । **षष इति** । षष्शब्दस्य पूर्वपदत्वे 'ठाजादौ' इति सूत्रसिद्धो द्वितीयादच ऊर्ध्वस्यैव लोपः न त्वयमुत्तरपदलोप इति वचनात् षडिक इति सिद्धमित्यर्थः । एवंच षडङ्गुलिदत्तः इत्यत्र डकाराकाराद्दूर्ध्वस्य लोपे सति डकाराकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन अकारान्तस्य इकमाश्रित्य भत्वे सति तेन अकारान्तनिष्ठेन षकारान्तस्य पदत्वाव्याघाताज्जश्त्वं निर्बाधमिति भावः । स्पष्टं चेदं 'स्वादिषु' इति सूत्रे भाष्ये ।

शेवल । एषामिति । शेवल, सुपरि, विशाल, वरुण, अर्यमन् एतत्पूर्वपदकानामित्यर्थः । **पूर्वस्येति** । ' ठाजादौ ' इत्यस्येत्यर्थः । **शेवलिक इति** । शेवलदत्तशब्दात् ठचि तृतीयादचः परस्य दत्तशब्दस्य लोपः । **शेवलिल इति** । इलचि रूपम् । **सुपरिक इति** । सुपरिदत्तशब्दात् ठचि दत्तशब्दलोपः । **विशालिक इति** । विशालदत्तशब्दात् ठचि रूपम् । **वरुणिक इति** । वरुणदत्तात् वरुणिकः । **अर्यमिक इति** । अर्यमदत्तात् अर्यमिकः । 'अकृतसंधीनामेषाम्' इति वार्तिकं भाष्ये स्थितम् । तेन सुपर्याशीर्दत्तः सुपरिकः, इत्यादि सिध्यति । **अजिनान्तस्य । व्याघ्रक इति** । व्याघ्राजिन इति कस्यचिन्मनुष्यस्य नाम । तस्मात् कनि अजिनकस्य लोपः । **सिंहक इति** । सिंहाजिनशब्दात् कनि अजि-

तैलकम्। (२०४१) ह्रस्वे। ५। ३। ८६॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः। (२०४२) संज्ञायां कन्। ५। ३। ८८॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। (२०४३) कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः।५।३। ८८॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः। (२०४४) कुत्वा डुपच्।५। ३। ८९॥ ह्रस्वा कुतूः कुतुपः। 'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्।' इत्यमरः। (२०४५) कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। ५। ३। ९०॥ आयुधविशेषः कासूः। ह्रस्वा सा कासूतरी। गोणीतरी। (२०४६) वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे। ५। ३। ९१॥ वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम्। (२०४७) किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। ५। ३। ९२॥ अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः।

नस्य लोपः। **अल्पे**। अल्पत्वविशिष्टे वर्तमानात् यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। **तैलकमिति**। सर्वकम् उच्चकैः पचतकीत्याद्यप्युदाहार्यम्। **ह्रस्वे**। ह्रस्वत्वविशिष्टे वर्तमानाद्यथाविहितं प्रत्यया इत्यर्थः। अल्पत्वं महत्त्वप्रतिद्वन्द्वि, ह्रस्वत्वं तु दीर्घत्वप्रतिद्वन्द्वीति भेदः। **संज्ञायां कन्**। **वंशक इति**। ह्रस्वस्य वेणुजातिविशेषस्य नाम। **कुटीशमी**। ह्रस्व इत्येव। **कुटीर इति**। 'स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंस्त्वम्। एवं शमीरः शुण्डार इत्यपि। ह्रस्वा शमी शुण्डा चेत्यर्थः। **कुत्वा डुपच्**। **कुतुप इति**। कुतूशब्दात् डुपचि डित्त्वाट्टिलोपः। तत्रापि कुटीरादिवत् स्त्रीत्वमपहाय पुंस्त्वमेव। तत्रामरकोशमपि प्रमाणयति—**कुतूः कृत्तीति**।

कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। ह्रस्व इत्येव। **कासूतरीति**। षित्त्वात् ङीषिति भावः। 'कासुर्बुद्धे कुवाच्येऽस्त्रे' इति नानार्थरत्नमालायाम्। एवं गोणीतरीति। **वत्सोक्ष**। ह्रस्व इति निवृत्तम्। वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ एभ्यस्तनुत्वविशिष्टवृत्तिभ्यः ष्टरच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। तनुत्वं न्यूनत्वम्। वत्सः प्रथमवयाः। वयसश्च प्रथमस्य तनुत्वम् उत्तरवयःप्राप्त्या ज्ञेयम्। तदाह—**द्वितीयं वयः प्राप्त इति**। **उक्षतर इति**। उक्षा तरुणो बलीवर्दः। तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्त्या ज्ञेयम्। **अश्वतर इति**। गर्दभेन अश्वायामुत्पादितः अश्वतरः। अश्वतरत्वं च अश्वत्वापेक्षया न्यूनमेव। **ऋषभतर इति**। ऋषभः भारस्य वोढा। तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता तद्वानित्यर्थः। तनुः कृशो वत्सो वत्सतर इति कुतो नेत्यत आह—**प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायमिति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्।

किंयत्तदो निर्धारणे। किम्, यत्, तत् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः डतरच् स्यादित्यर्थः। **अनयोः कतरो वैष्णव इति**। को वैष्णव इत्यर्थः। अत्र वैष्णवत्वगुणेन किंशब्दार्थः इदमर्थाभ्यां निर्धार्यते। अतः किंशब्दात् डतरचि डित्वा-

ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । (२०४८) वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥ बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया कः, यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । कतरः । (२०४९) एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥ डतरच् डतमच्च स्यात् ।

टिलोपे कतरः इति भवति । एवं यद्शब्दात् तद्शब्दाच्च डतरचि टिलोपे यतरः ततरः इति भवति निर्धार्यमाणवाचिभ्य इति किम् । कयोरन्यतरो देवदत्तः, ययोरन्यतरः, तयोरन्यतरः इत्यत्र किमादिभ्यो न भवति । **वा बहूनाम्** । किंयत्तद इति, निर्धारणे इति, एकस्येति चानुवर्तते । बहूनामिति निर्धारणे षष्ठी । तदाह— **बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमज्वा स्यादिति** । मध्ये इत्यनन्तरमेकस्येति शेषः । जातिपरिप्रश्ने गम्ये इत्यपि बोध्यम् । जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः । जातौ परिप्रश्ने च गम्ये इत्यर्थः । तत्र जाताविति किंयत्तदां सर्वेषामेव विशेषणम् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम एव विशेषणम्, तच्च क्षेपार्थकस्य किमो निवृत्त्यर्थम् । यत्तदोस्तु परिप्रश्नग्रहणं न विशेषणम्, असंभवादिति वृत्तौ स्पष्टम् । अत्र वार्तिकम्— 'किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्' इति पूर्वसूत्रे द्वयोरिति, अत्र सूत्रे जातिपरिप्रश्ने इति च न कर्तव्ये इति भाव इति कैयटः । तदाह—**जातिपरिप्रश्ने इति प्रत्याख्यातमाकरे इति** । क्षेपार्थस्य त्वनभिधानान्न ग्रहणमिति तदाशयः । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति चेति बोध्यम् । तथाच 'कतमः एषां पाचकः शूरो देवदत्तः' इत्यत्र क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच् भवति । 'एषां कतरो देवदत्तः' इत्यत्र बहूनामेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति। अत एव 'प्रत्ययः' इति सूत्रभाष्ये 'बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित्पृच्छति कतरो देवदत्तः' इति प्रयोगः संगच्छते ।

कतमो भवतां कठ इति । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति कठस्य जातित्वम् । **वाग्रहणमकजर्थमिति** । अन्यथा महाविभाषया अपवादेन मुक्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेरुक्तत्वादकच् न स्यादिति भावः । नच 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यस्याधिकारत्वात् तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, इहैव सूत्रे तदनुवृत्तिः नतु पूर्वसूत्रे इति ज्ञापनार्थत्वात् । अतो डतरज्विषये नाकच् । **महाविभाषयेति** । अत एव 'अवक्षेपणे' इति सूत्रे भाष्ये 'क एतयोरर्थयोर्विशेषः' इति प्रयोगः संगच्छते । 'तमबादयः प्रागवक्षेपणकनो नित्याः प्रत्ययाः' इति तु प्रायिकमिति भावः । **किमोऽस्मिन्निति** । 'वा बहूनाम्' इति प्रकृतसूत्रविषयेऽपीत्यर्थः, बहुष्वासीनेषु इत्याद्युदाहृतभाष्यप्रयोगादिति भावः । **एकाच्च प्राचाम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**डतरच् डतमच्च स्यादिति** । पूर्वसूत्रद्वयविषये इति शेषः । 'महाविभाषयैव सिद्धे प्राचांग्रहणं न कर्तव्यम्' इति भाष्यम । अत एव नाकजर्थं

१ कक इति नोदाहृतं 'किमः कः' इति साकच्कस्यापि कादेशोक्तेः ।

अनयोरेकतरो मैत्रः। एषामेकतमः। (२०५०) अवक्षेपणे कन् ।५।३।९५॥ व्याकरणेन गर्वितः। येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम्। स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू २०२१) इत्यस्य।

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम्॥ ४१॥

*(२०५१) इवे प्रतिकृतौ। ५।३।९६॥ कन्स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिव गवयः। (२०५२) संज्ञायां च। ५।३।९७॥ इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः। अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः। उष्ट्रकः। (२०५३) लुम्मनुष्ये। ५। ३। ९८॥ संज्ञायां चेति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये। चञ्चा तृणमयः पुमान्'। चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा। वर्ध्रिका। (२०५४) जीविकार्थे चापण्ये। ५। ३। ९९॥ जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। देवलकानां

तत्। अवक्षेपणे कन्। व्याकरणकेन गर्वित इति। व्याकरणं हि स्वतो न कुत्सितम्। किं तु अधीतेः सदध्येतृकुत्साहेतुभूत गर्वमात्रहदवक्षेपणम्। नन्ववक्षेपणं कुत्सा। तत्कथं व्याकरणमवक्षेपणं स्यात्। 'कुत्सित' इत्यनेन गतार्थं चेदमित्यत आह—येनेतर इति। अवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः।

इति तद्धिते प्रागिवीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणं निरूप्यते। इवे प्रतिकृतौ। कन् स्यादिति। 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। इवार्थः उपमानत्वम्। तद्वति वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् स्यात्प्रतिकृतिभूते उपमेये इति फलितम्। मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रतिकृतिः। अश्वक इति। प्रतिकृतेः स्त्रीत्वेऽपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते' इति पुंलिङ्गत्वम्। संज्ञायां च। कनिति शेषः। समुदायश्चेदिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेत्प्रकृत्यर्थसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अप्रतिकृत्यर्थमारम्भ इति। तथाच प्रतिकृताविति निवृत्तम्। इव इति त्वनुवर्तत एव। तदाह—अश्वसदृशस्येति। अश्वसदृशस्य अमनुष्यस्य कस्यचित्संज्ञैषा। अश्वसदृशोऽयमश्वकसंज्ञक इति बोधः। लुम्मनुष्ये। संज्ञायां चेति विहितस्येति। ननु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य, मनुष्यस्य प्रतिकृतित्वासंभवादिति भावः। चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा इत्युदाहरणं वक्ष्यन् चञ्चाशब्दं व्याचष्टे—चञ्चा तृणमयः पुमानिति। चञ्चेति। चञ्चातुल्यो मनुष्योऽयं चञ्चासंज्ञक इत्यर्थः। वर्ध्रिकेति। वर्ध्रिका चर्ममयी प्रतिकृतिः। तत्तुल्यो मनुष्योऽयं वर्ध्रिकासंज्ञक इत्यर्थः। लुपि युक्तवत्त्वात् स्त्रीत्वम्। वचनं तु

जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते। (२०५५) **देवपथादिभ्यश्च**। ५। ३। १००॥ कनो लुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्। (२०५६) **वस्तेर्ढञ्**। ५। ३। १०१॥ इवे इत्यनुवर्तत एव। 'प्रतिकृतौ' इति निवृत्तम्। बस्तिरिव बास्तेयम्—बास्तेयी। (२०५७) **शिलायाः ढः**। ५। ३। १०२॥ शिलेव शिलेयम्। योगविभागात् ढञपीत्येके।

विशेष्यवदेव, 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तेः। तेन चञ्चे इव मनुष्यौ इत्यत्र चञ्चा इति न भवति।

जीविकार्थे चापण्ये। पण्यं विक्रीयमाणम्। तदाह—**अविक्रीयमाण-मिति**। **वासुदेव इति**। वासुदेवतुल्या जीविकार्था अविक्रेया प्रतिकृतिरित्यर्थः। एवं शिव इत्यादि। कथं प्रतिकृतेरविक्रेयायाः जीविकार्थत्वमित्यत आह—**देवल-कानामिति**। प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षार्थं प्रतिगृहमटतामित्यर्थः। तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठितासु पूजार्थप्रतिमासु उत्तरसूत्रेण लुब्वक्ष्यते। **हस्तिकान्विक्रीणीते इति**। जीविकार्थं हस्तितुल्यप्रतिकृतीः विक्रीणीते इत्यर्थः। अत्र पण्यत्वप्रतीतेः कनो न लुक्। 'संज्ञायां च' इति विहितस्य नायं लुप्। किन्तु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्यैव, भाष्ये प्रतिकृताविव एतदुदाहरणात्। पठन्ति चाभियुक्ताः—

'रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक्।
अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिक् धिक्॥ इति।

अत्र रामादिशब्दाः प्रतिकृतिषु वर्तन्ते। तासां चात्र पण्यतया कनो लुप् दुर्लभ इति रामसीतालक्ष्मणशब्दानामपशब्दत्वमित्याशयः। **देवपथादि-भ्यश्च**। **कनो लुप् स्यादिति**। शेषपूरणमिदम्। 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य देवपथादिभ्यः परस्य कनो लुप् स्यादिति यावत्। **देवपथ इति**। देवानां पन्थाः देवपथः। तत्प्रतिकृतिरित्यर्थः। 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो लुप्। एवं हंसपथः। अत्र वृत्तौ पठितम्—

'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु॥' इति।

अर्चाः प्रतिमाः। पूजार्थासु तासु चित्रकर्मसु ध्वजेषु देवपथादिगणपठितेषु 'इवे प्रतिकृतौ' इति विहितस्य कनो लुबित्यर्थः। 'तद्राजस्य' इति सूत्रे कैयटोऽप्येतं श्लोकं पपाठ। अर्चासु यथा—शिवो विष्णुर्गणपतिरित्यादि। चित्रकर्मसु यथा—रावणः कुम्भकर्णः इन्द्रजिदित्यादि। ध्वजेषु यथा—कपिः गरुडः वृषभ इत्यादि। **वस्तेर्ढञ्**। **निवृत्तमिति**। अस्वरितत्वादिति भावः। 'संज्ञायां च' इत्यादिपूर्वसूत्रेषु क्वापि प्रतिकृतावित्यस्यानिवृत्तेः न लुब्विधिषु तेषु तदनुवृत्तिरपेक्षिता। **बस्तिरिवेति**। 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः। **शिलाया ढः**। इवे

शैलेयम्। **(२०५८) शाखादिभ्यो यः। ५। ३। १०३॥** शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। **(२०५९) द्रव्यं च भव्ये। ५। ३। १०४॥** द्रव्यम् अयं ब्राह्मणः। **(२०६०) कुशाग्राच्छः। ५। ३। १०५॥** कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः। **(२०६१) समासाच्च तद्विषयात्। ५। ३। १०६॥** इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य

इत्येव। **शिलेव शिलेयमिति।** दध्यादीति शेषः। **योगेति।** शिलाया इत्येको योगः। ढञित्यनुवर्तते, इवे इति च। **शैलेयमिति।** ञित्त्वादादिवृद्धिः, स्त्रियां, ङीप् च फलम्। ढः इति द्वितीयो योगः। शिलाया इत्यनुवर्तते। उक्तोऽर्थः। **शाखादिभ्यो यः।** यत् इति त्वपपाठः। तैत्तिरीये 'मुख्यो भवति' इत्यादौ मुख्यशब्दस्य आद्युदात्तत्वदर्शनात्, उगवादिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च।

द्रव्यं च भव्ये। द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेः। यप्रत्ययो निपात्यते भव्ये उपमेये गम्ये। 'भव्य आत्मवान्। अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूतः, इति वृत्तिः। **द्रव्यम् अयमिति।** द्रुः वृक्षः,सः यथा पुष्पफलादिभाक् एवमभिमतफलपात्रभूत इत्यर्थः। यद्वा द्रुः कल्पवृक्षोऽत्र विवक्षितः, स इव अभिमतार्थभागित्यर्थः। यप्रत्यये ओ-र्गुणः अवादेशः। **कुशाग्राच्छः।** इवे इत्येव। **कुशाग्रमिवेति।** सूक्ष्मत्वेन सादृश्यम्। कुशाग्रवत् सूक्ष्मेत्यर्थः।

समासाच्च। तच्छब्देन प्रकृतः इवार्थः परामृश्यते। तदाह—**इवार्थ-विषयादिति।** इवार्थः सादृश्यमुपमानोपमेयभावात्मकम्, तद्विषयकादित्यर्थः। सादृश्यवदर्थबोधकात् समासादिति यावत्। यद्यपि घनश्याम इति समासोऽपि सादृश्यवदर्थबोधकः, तथापि सादृश्यवदर्थबोधकसमस्यमानयावत्पदावयवकात् समासादिति विवक्षितमिति न दोषः। **छःस्यादिति।** चकारेण पूर्वसूत्रोपात्तच्छ-स्यानुकर्षादिति भावः। इवार्थे इति शेषः। पूगाञ्ञ्यः इत्यतः प्रागिवाधिकारात्। ततश्च इवार्थकसमस्यमानयावत्पदकात्समासादिवार्थे छः स्यादिति लभ्यते। **काकतालीयो देवदत्तस्य वध इति।** काकः कश्चिदकस्मात् तालवृक्षस्य मूलं गतस्तालफलपतनान्मृतः। तथैव कश्चिद्देवदत्तः अकस्मान्निर्जनप्रदेशे क्वचिद्गतः चोरेण हतः तत्रेदं वाक्यं प्रवृत्तम्। अत्र समासार्थगतं सादृश्यमेकं, प्रत्ययार्थ-गतम् अन्यत्सादृश्यं च भासते।

तथाहि—काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति समासस्य विग्रहः। अत्र काकशब्दः काकागमनसदृशे देवदत्तागमने लाक्षणिकः। तालशब्दस्तु तालपतनसदृशे चोरागमने लाक्षणिकः। काकागमनसदृशं देवदत्तागमनं तालपत-नसदृशं चोरागमनमिति च काकतालमिति समासाद्बोधः। यद्यप्यत्र काकताल-शब्दयोः मिलितयोरेकत्रान्वयाभावात् द्वन्द्वसमासो न संभवति, परस्परान्वया-

१ अत्र 'यत्'इत्येवपाठः 'उगवादि'सूत्र भाष्यसिद्धः मुख्ये 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तः।

वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । (२०६२) शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करेव शार्करम् । (२०६३) अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः । (२०६४) एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः-ऐकशालिकः । (२०६५) कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥ कर्कः शुक्लोऽश्वः । स इव

भावेन असामर्थ्याच्च । तथापि अस्मादेव निर्देशबलात् 'सुप्सुपा' इति समासः । तथाच काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागम इति समासार्थः तदाह—**इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थ इति।** अत्र चोरसमागम इत्यस्य चोरेण देवदत्तस्य समागम इत्यर्थः । तदेवंविधात्समासात् काकतालशब्दादिवान्तरार्थे सादृश्यान्तरे छप्रत्ययः । तत्र समासात्मककाकतालशब्दभूतप्रकृत्यर्थरूपकाकतालसमागमसदृशदेवदत्तचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणे उपस्थिते उपमानत्वं, देवदत्तवधे चोरागमनकृते उपमेयत्वं च छप्रत्ययेन गम्यते । ततश्च तादृशचोरसमागमे सति तालपतनकृतकाकमरणसदृशो देवदत्तस्य चोरकृतो वध इति छप्रत्ययेन लभ्यते । तदाह—**तत्प्रयुक्त इति।** तादृशतालपतनप्रयुक्तेत्यर्थः । सदृश इत्यनन्तरं देवदत्तवध इति शेषः । तथा च काकतालसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः, तद्धेतुकस्तालपतनकृतकाकमरणसदृशश्चोरकृतो देवदत्तवध इत्येवं काकतालीयो देवदत्तवध इति समासाद्बोधः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये 'काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् । काकतालमिव काकतालीयम्' इति । अत्र काकतालमिति इवार्थगर्भितकेवलद्वन्द्वात् न भवति इवान्तरार्थस्य सादृश्यान्तरस्याप्रतीतेरित्यलम् । **अजाकृपाणीय इति।** अजागमनमिव कृपाणपतनमिव अजाकृपाणम् , तदिव अजाकृपाणीयः । अजाकृपाणसमागमसदृशो देवदत्तचोरसमागमः समासार्थः कृपाणपतनप्रयुक्ताजामरणसदृशो देवदत्तवधश्चोरकृतः प्रत्ययार्थः । अत्र सर्वत्र अतर्कितोपनतत्वं साधारणो धर्म इत्याह—**अतर्कितेति।**

शर्करादिभ्योऽण्। इवे इत्येव । **शार्करमिति।** 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति विशेष्यनिघ्नतेति भावः । **अंगुल्यादिभ्यष्ठक्।** इवे इत्येव । **अंगुलीवेति।** अङ्गुलिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । **आंगुलिक इति।** पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । **भरुजेव भारुजिक इति।** इति । पूर्ववद्विशेष्यनिघ्नता । **एकशालायाः।** **पक्षे ठगिति।** अन्यतरस्यांग्रहणम् अनन्तरठकः समुच्चयार्थमिति भावः । ठज्वेत्येव सुवचम् । **कर्कलोहितादीकक्।** **कर्कः शुक्लोऽश्व इति।** अश्वपर्यायेषु 'सितः कर्कः' इत्यमरः ।

कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः। (२०६६) पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्। ५। ३। ११२॥ इवार्थो निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः। तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहितध्वज्यः। 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (सू ११००) व्रात। कापोतपाक्यः। च्फञ्। कौञ्जायन्यः। ब्राध्नायन्यः। (२०६७) आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्। ५। ३ ११४॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। टित्त्वान्ङीप्। क्षौद्रकी। आयुध—इति किम्। मल्लाः। सङ्घ—इति किम्। सम्राट्। वाहीकेषु किम्। शबराः। अब्राह्मण—इति किम्। गोपालकाः। सालङ्कायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्। राजन्ये स्वरूपग्रहणम्। (२०६८) वृकाट्टेण्यण्। ५। ३। ११५॥ आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुध इति किम्। जातिविशेषान्मा भूत्। (२०६९) दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः। ५। ३। ११६॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः।

लौहितीकः स्फटिक इति। जपापुष्पादिसंपर्कवशाल्लोहित इवेत्यर्थः। **पूगाञ्ञ्यः। इवार्थो निवृत्त इति।** व्याख्यानादिति भावः। **अनियतवृत्तय इति।** उद्वृत्ता इत्यर्थः। **तद्वाचकादिति।** पूगेति न स्वरूपग्रहणम्, व्याख्यानात्। ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात् पूगवाचकादित्यर्थः। **लौहितध्वज्यः इति।** लोहिताः ध्वजाः यस्य पूगस्य स एव लौहितध्वज्यः। **व्रातच्फञोरस्त्रियामिति।** इदं सूत्रम् 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इत्यत्र प्रसङ्गादुपादाय व्याख्यातम्। **व्रात इति।** उदाहरणसूचनमिदम्। भारोद्वहनादिशरीरायासजीवनात् नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां सङ्घो व्रातः। **कापोतपाक्य इति।** कपोतान् पक्षिविशेषान् भक्षणाय पचतीति कपोतपाकः स एव कापोतपाक्यः। पचेः कर्तरि घञ्, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम्। **च्फञिति।** उदाहरणसूचनमिदम्। **कौञ्जायन्य इति।** 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः इति च्फञ्। आयन्नादेशः। ततः स्वार्थे अनेन ञ्यः। एवं ब्राध्नायन्यः।

आयुधजीवि। वाहीकेष्विति। वाहीकाख्यग्रामविशेषेष्वित्यर्थः। **क्षौद्रक्य इति।** क्षुद्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकदेशवासिनां सङ्घः। स एव क्षौद्रक्यः। **मालव्य इति।** मालवो नाम कश्चिद्वाहीकेषु आयुधजीविनां सङ्घः। स एव मालव्यः। **टित्त्वात् ङीबिति।** एवं च अस्त्रियामिति नात्र संबध्यत इति भावः। **तद्विशेषेति।** व्याख्यानादिति भावः। **वृकाट्टेण्यण्।** वृको नाम कश्चिदायुधजीविसंघः। स एव वार्केण्यः। आदिवृद्धिः। रपरत्वम्। **जातिविशेषादिति।** वृको नाम कश्चिन्मनुष्यखादी चतुष्पाज्जातिविशेषः प्रसिद्धः। तस्मान्नेत्यर्थः। **दामन्यादि।** दामनिः आदिर्यस्य दामन्यादिः। त्रिगर्तः

'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।
कौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥'

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, औलपीयः । त्रिगर्त, कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः । (२०७०) पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ । ५ । ३ । ११७ ॥ आयुधजीविसंघवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्शवौ । पर्शवः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । (२०७१) अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ।

षष्ठो यस्य वर्गस्य सः त्रिगर्तषष्ठः । दामन्यादिश्च त्रिगर्तषष्ठश्चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमीमाह—दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चेति । आयुधजीविनां हि षड्वर्गाः, तत्र षष्ठस्त्रिगर्तः वर्गः, तेभ्यः षड्वर्गेभ्य इति यावत् । के ते त्रिगर्तषष्ठा इत्यत आह—आहुरिति । कौण्डोपरथः, दाण्डकिः, कौष्टुकिः, जालमानिः, ब्राह्मगुप्तः, जालकिः इत्येतान् त्रिगर्तषष्ठान् आहुरित्यर्थः । जालकिरिति त्रिगर्तस्य नामान्तरम् । एतेषु षट्सु कौण्डोपरथब्राह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ । शेषः इञन्तः । दामादिगणमुदाहरति—दामनीय इति । दामनिरेव दामनीयः । औलपीति । प्रकृतिप्रदर्शना । औलपीय इति । औलपिशब्दात् स्वार्थे छः । त्रिगर्तेति । त्रिगर्तषष्ठानामुदाहरणसूचनमिदम् । कौण्डोपरथीय इति । कौण्डोपरथशब्दात्स्वार्थे छः । दाण्डकीय इति । दाण्डकिशब्दात् स्वार्थे छः । कौष्टुकीयः, जालमानीयः, ब्राह्मगुप्तीयः, जालकीयः इत्यप्युदाहार्यम् ।

पर्श्वादियौधेयादि । एभ्य इति । पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चेत्यर्थः । पार्शव इति । पर्शुशब्दाज्जनपदक्षत्रियविशेषयोर्वाचकादपत्येऽर्थेषु 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । ततोऽपत्यसङ्घविवक्षायामनेन अणिति भावः । पर्शव इति । अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायां प्रकृतस्याणोऽपि तद्राजत्वाल्लुक् 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यौधेय इति । युधाशब्दादपत्येऽर्थे 'द्व्यचः' इति ढक् । तदन्तादपत्यसङ्घविवक्षायामनेन अञ् । ञित्त्वम् आद्युदात्तत्वफलकम् । यौधेया इति । अपत्यसङ्घबहुत्वविवक्षायाम् 'तद्राजस्य' इत्यञो लुक् । 'कितः' इत्यन्तोदात्तं फलम् । अभिजिद्विदभृत् । अभिजित्, विदभृत्, शालावत्, शिखावत्, शमीवत्, ऊर्णावत्, श्रुमत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्या लुक् । अण इति प्रत्ययत्वात् तदन्तग्रहणम् । तदाह—अभिजिदादिभ्य इति । अत्र 'आयुधजीविसङ्घादिति निवृत्तम्' इति वृत्तिः । आभिजित्य इति । अभिजितोऽपत्यं आभिजितः। अपत्येऽण् । आभिजित एव आभिजित्यः । वैदभृत्य इति । विदभृतोऽपत्यं

(२०७२) ञ्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥ 'पूगाञ्ञ्यः—' (सू२०६६) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लौहितध्वजाः, कपोतपाकाः, कौञ्जायनाः, ब्राध्नायनाः इत्यादि । (२०७३) पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । 'पादः पत्' (सू ४१४) । 'तद्धितार्थ–' (सू ७२८) इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नयं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपादिकाम् । द्विशतिकाम् ।

वैदभृतः । स एव वैदभृत्यः । शालावत्य इति । शालावतोऽपत्यं शालावतः, स एव शालावत्यः । शैखावत्य इति । शिखावतोऽपत्यं शैखावतः, स एव शैखावत्यः । शामीवत्य इति । शमीवतोऽपत्यं शामीवतः स एव शामीवत्यः । और्णावत्य इति । ऊर्णावतोऽपत्यमौर्णावतः, स एव और्णावत्यः । औमत्य इति । श्रुमतोऽपत्यं श्रौमतः, स एव श्रौमत्यः । अत्र अभिजिदित्यादिशब्देषु यञः स्वार्थिकतया गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे 'गोत्रचरणात्' इति वुञि 'आपत्यस्य च' इति यलोपे आभिजितक इति भवति । 'अपत्याणन्तेभ्य एवायं यञ् । तेन आभिजितो मुहूर्त इत्यादौ न यञ्' इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ञ्यादयस्तद्राजाः । लौहितध्वजा इति । 'पूगात्' इति विहितस्य ञ्यस्य तद्राजत्वात् बहुत्वे लुक् । कपोतपाकाः कौञ्जायनाः ब्राध्नायनाः इति । 'व्रातच्फञोः' इति विहितस्य ञ्यस्य लुक् । इत्यादीति । चौद्रक्यः, चौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः । आयुधजीवीति ञ्यटो लुक् । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः । वृकाट्टेण्यणो लुक् । दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः, कौण्डोपरथाः इत्यादौ 'दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्' इति छस्य लुक् । पार्शवः, पार्शवौ, पर्शवः, यौधेयाः इत्यत्र पर्श्वादियौधेयाद्यणञोर्लुक् । आभिजित्यः आभिजित्यौ, अभिजितः, विदभृतः इत्यादौ अभिजिद्विदभृदित्यादिविहितस्य यञो लुगिति भावः ।

इति तद्धिते पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादप्रारम्भः । पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । पादश्च शतं चेति समाहारद्वन्द्वात् लोपापेक्षया षष्ठी । वुन्प्रत्ययापेक्षया तु सा पञ्चम्यर्थे । संख्यावाचकशब्दपूर्वकात् पादशब्दात् शतशब्दाच्च वीप्साविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे वुन्प्रत्ययः स्यात् , प्रकृतेरन्त्यस्य लोपश्चेत्यर्थः । ननु वुनः अकादेशे सति 'यस्येति च' इत्येव लोपसिद्धेरिह लोपविधिर्व्यर्थ इत्यत आह— लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थमिति । 'यस्येति च' इति लोपस्य परनिमित्तकतया तस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् 'पादः पत्' इति पदादेशो न स्यात् । अस्य तु लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः पद्भावो निर्बाध इतिभावः । तद्धितार्थ इति । नच वीप्सायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतया वुनोऽर्थाभावात्कथमिह तद्धितार्थ इति समास इति वाच्यम् , वुनो द्योतकतया द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वात् । वुन्नयं स्त्रियामेवेति । स्वभावादिति भावः । द्विशतिका-

'पादशतग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्रापि दर्शनात्' (वा ३३१४)। द्विमोदकिकाम्। (२०७४) दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २॥ वुन्स्यात्। अवीप्सार्थमिदम्। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम्। द्विशतिकां व्यवसृजति ददातीत्यर्थः। (२०७५) स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५ । ४ । ३॥ जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। 'चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्' (वा ३३१५)। चञ्चत्कः। बृहत्कः। 'सुराया अहौ' (ग सू १३०)। सुरावर्णोऽहिः सुरकः। (२०७६) अनत्यन्तगतौ क्तात्। ५ । ४ । ४॥ छिन्नकम्। भिन्नकम्। अभिन्नकम्। (२०७७) न सामिवचने। ५ । ४ । ५॥ सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम्। अर्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न

मिति। द्वे द्वे शते ददातीति विग्रहः। पादशतेत्यादि। वार्तिकमिदम्। अनर्थकमिति कथम्, पादशतभिन्नव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यत आह—अन्यत्रापि दर्शनादिति। तदुदाहृत्य दर्शयति—द्विमोदकिकामिति। द्वौ द्वौ मोदकौ ददातीति विग्रहः। दण्डव्यवसर्गयोश्च। वुन् स्यादिति। संख्यादेः पादशतात् दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोर्वुन् स्यात्प्रकृतेरन्तलोपश्चेत्यर्थः। दण्डनं दण्डः। बलात्कृत्य द्रव्यग्रहणम्। व्यवसर्गो दानम्। ननु पूर्वेण सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अवीप्सार्थमिति। द्वौ पादौ दण्डित इति। बलात्कृत्य ग्राहित इत्यर्थः।

स्थूलादिभ्यः। प्रकारो भेदः सादृश्यं च। व्याख्यानात्। तद्वति वर्तमानाद्यथायोगं कन्नित्यर्थः। जातीयरोऽपवाद इति। एतेन अयमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति, नतु प्रकारमात्रे इति सूचितम्। चञ्चत्क इति। चञ्चधातुश्चलने। अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव दृश्यते स चञ्चत्कः। यथा स्पन्दमानस्वच्छजलमध्यवर्ती मणिः। बृहत्क इति। अबृहन्नपि बृहन्निव दृश्यते स बृहत्कः, बृहद्दाख्यसामविशेषो वा। सुराया अहाविति। गणसूत्रमिदम्। प्रकारवचने कन्निति शेषः। सुरायाः अहावेवेति नियमार्थमिदम्। सुरक इति। 'केऽणः' इति ह्रस्वः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। अत्यन्तगतिः अशेषावयवसंबन्धः, तदभावः अनत्यन्तगतिः, तस्यां गम्यमानायां क्तान्तात्कन्नित्यर्थः। छिन्नकमिति। किञ्चिदवयवावच्छेदेन छिन्नमित्यर्थः। न सामिवचने। वचनग्रहणं पर्यायलाभार्थमिति मत्वा आह—सामिपर्याये उपपदे इति। सामिकृतमिति। सामीत्यव्ययमर्धे। 'सामि' इति समासः। अर्धकृतमिति। अर्धं कृतमिति कर्मधारयः। सामीत्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन कारकत्वात् समुदायस्य क्तान्तत्वम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्। नन्विह अनत्यन्तगतेः प्रकृत्यैवाभिहितत्वात् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन पूर्वसूत्रविहितस्य कनः अप्रसक्तेरिह तन्निषेधो व्यर्थ इति शङ्कते—अनत्यन्तगतेरिति। परिहरति—इदमेवेति। तथापीति पूर्वमध्याहार्यम्। ज्ञापयतीति। न ह्ययमनत्यन्तगताविति कनः प्रतिषेधः। किं तर्हि,

प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्। **(२०७८) बृहत्या आच्छादने। ५। ४। ६॥** कन्स्यात्। 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः। **(२०७९) अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः। ५। ४। ७॥** स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वस्य मुम्। अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः। अलम्पुरुषीणः। ईश्वराधीनः। नित्योऽयं खः। उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्। 'अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यन्ते'। 'तमबादयः प्राक्कनः। म्यादयः प्राग्वुनः। आमादयः प्राङ्मयटः। बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च' इति भाष्यम्। **(२०८०) विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। ५। ४। ८॥** अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्यात्स्वार्थे। प्राक्—प्राचीनम्। प्रत्यक्—प्रतीचीनम्। अवाक्—अवाची-

---

अत्यन्तस्वार्थिकस्य कनः। तत्र च इदमेव ज्ञापकम्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति भावः। **बहुतरकमिति।** बहुतरमेव बहुतरकम्। भाष्ये तु इदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्। 'तमबाद्यन्तात् स्वार्थे कन् वक्तव्यः' इति वचने यावादित्वाद्वा स्वार्थे कना बहुतरकं सुकरतरकमित्यादि सिद्धमिति तदाशयः। **बृहत्या आच्छादने।** कन् इति शेषः। बृहत्येव बृहतिका। उत्तरीयं वासः। तदाह—**द्वौ प्रावारेति।** अमरवाक्यमिदम्।

अषडक्ष। स्वार्थे इति। शेषपूरणमिदम्। अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष एभ्यः अध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः स्यादित्यर्थः। **अषडक्षीणो मन्त्र इति।** मन्त्रणं मन्त्रः। रहसि राजतदमात्यादिभिः युक्तिभिः क्रियमाणं निर्धारणम्। अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच्। तदन्तादनेन स्वार्थे खः। **द्वाभ्यामेवेति।** पुरुषाभ्यामिति शेषः। **आशिताः इति।** 'अश भोजने' इत्यस्मादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः। **पूर्वस्य मुमिति।** आशितशब्दस्येत्यर्थः। **अलङ्कर्मीण इति।** 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे' इति चतुर्थीसमासीत्खः, टिलोपः। **अलम्पुरुषीण इति।** अलं पुरुषायेति विग्रहः। मातृभोगीण इत्यादाविव अषडक्षीणादौ णत्वम्। 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधस्तु न। पदे परतः यत्पदं तेन व्यवाये इत्याश्रयणात्। **ईश्वराधीन इति।** 'यस्मादधिकम्' इति ईश्वरशब्दात्सप्तमी। शौण्डादित्वादधिशब्देन समासः। ततः स्वार्थे खः। 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्या अस्य सूत्रस्य वैकल्पिकत्वभ्रमं वारयति—**नित्योऽयं ख इति। उत्तरेति।** 'विभाषाञ्चेः' इत्युत्तरसूत्रे 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे विभाषाग्रहणादिह पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्त्यभावो ज्ञाप्यत इत्यर्थः। नचैवं सति आशिताः गावोऽस्मिन्निति, अलं कर्मणे इति च विग्रहप्रदर्शनमनुपपन्न-

नम्। 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः' इत्यमरः। अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्—अर्वाचीनम्। अदिक्स्त्रियाम् किम्। प्राची दिक्। उदीची दिक्। दिग्ग्रहणम् किम्। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणम् किम्। प्राचीनं ग्रामादाम्राः। (२०२१) जात्यन्ताच्छ बन्धुनि। ५। ४। ९॥ ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम्।

मिति वाच्यम्, तस्य खप्रत्ययप्रकृतिकथनार्थत्वेन अलौकिकविग्रहवाक्यप्रायत्वात्।

प्रसङ्गादाह—**अन्येऽपीति**। **इष्यन्त इति**। भाष्यकृतेति शेषः। **तमबादयः प्राक्कन इति**। 'अतिशायने तमप्' इत्यारभ्य 'अवक्षेपणे कन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः। **ञ्यादयः प्राग्वुन इति**। 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' इत्यारभ्य 'पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्' इत्यतः प्राग्विहिताः प्रत्यया इत्यर्थः। **आमादयः प्राङ्मयट इति**। 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्यारभ्य 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इत्यतः प्राग्विहिता इत्यर्थः। **बृहतीजात्यन्ता इति**। बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति कन् लक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन तु 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छो लक्ष्यते। बहुवचननिर्देशात् पाशबादयोऽपि 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यन्ताः गृह्यन्त इति कैयटः। वस्तुतस्तु परिगणिता एव नित्याः, न तु पाशबादयोऽपि। 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं तु 'बृहत्या आच्छादने' इति 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति च सूत्रयोर्मध्यगतेन 'अषडक्ष' इति सूत्रेण विहितं खप्रत्ययमभिप्रेत्येति न दोषः। 'विभाषाञ्चेः' इति उत्तरसूत्रे खविधौ विभाषाग्रहणं तु तस्यापि बृहतीजात्यन्तरालवर्तित्वाविशेषात् नित्यत्वे प्राप्ते विकल्पार्थम्। अनित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रेषु विभाषाग्रहणादिति मूलं तु अभ्युच्चययुक्तिः इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्**। अदिक्स्त्रियामिति कर्मधारयगर्भो नञ्तत्पुरुषः। तदाह—**अदिक्स्त्रीवृत्तेरिति**। **प्रागिति**। 'अचेर्लुक्' इति लुप्तास्तात्यन्तमिदम्। प्राचि देशे इत्यर्थे प्राचीनमिति खान्तमिदं स्वभावादाधेयपरम्। स्वभावादेव सामान्ये नपुंसकैकवचनान्तत्वं च। इदं तु पदसंस्कारपक्षे। वाक्यसंस्कारपक्षे तु प्रागादिशब्देभ्यः समभिव्याहृतदेशकालस्थवृक्षादिबोधकेभ्यः खः। तत्र उपस्थितविशेष्यलिङ्गत्यागे मानाभावात् प्राचीना आम्राः, प्राचीना वाटी, प्राचीनं वनमिति भवतीत्याहुः। अर्वन्तमञ्चतीति वक्ष्यन् अर्वच्छब्दं विवृणोति—**निकृष्टेति**। अमरवाक्यमिदम्। **प्राची दिगिति**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिः। **दिग्ग्रहणं किमिति**। अस्त्रियामित्येतावतैव प्राची दिगित्यत्रातिप्रसङ्गनिरासात्किं तेनेति प्रश्नः। अव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह—**प्राचीना ब्राह्मणीति**। नेयं दिग्रूपा स्त्री, किंतु तद्भिन्ना स्त्रीति खो भवत्येवेति भावः। **स्त्रीग्रहणं किमिति**। अदिशीत्येतावतैव प्राचीना ब्राह्मणीत्यत्राव्याप्तिनिरासात्प्रश्नः। इदमप्यव्याप्तिपरिहारार्थमित्याह—**प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति**। स्थानिवत्सूत्रभाष्ये अयं प्रयोगः स्थितः। अत्र

ब्राह्मणजातिः शोभना। जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु। (२०८२) **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्। ५। ४। १०॥** सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः। पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः—पितृस्थानः। सस्थानेन किम् गोस्थानम्। (२०८३) **अनुगादिनष्ठक्। ५। ४। १३॥** अनुगदतीत्यनुगादी। स एव आनुगादिकः। (२०८४) **विसारिणो मत्स्ये। ५। ४। १६॥** अण् स्यात्। वैसारिणः। मत्स्ये इति किम्। विसारी देवदत्तः। (२०८५) **संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। ५। ४। १७॥** अभ्यावृत्तिर्जन्म। क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्या-

---

प्राच्यां दिशीत्यर्थे लुप्तास्तात्यन्ता प्रागिति प्रकृतिः। स च अव्ययत्वात् अश्नीति खो भवत्येवेति भावः।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि। छेति लुप्तप्रथमाकम्। जातिशब्दान्तात् प्रातिपदिकाद्बन्धुनि वर्तमानात् स्वार्थे छप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। बन्धुशब्दो द्रव्यवाचीति वक्ष्यति। तथाच बन्धुनि वर्तमानादित्यनेन जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति फलितम्। **ब्राह्मणजातीय इति।** ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो व्यक्तिविशेष इत्यर्थः। **ब्राह्मणजातिः शोभनेति।** ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः। बध्यते ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यते-ऽस्मिन्निति बन्धु द्रव्यम्। 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः। तदाह— **जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्ध्विति।** आप्तपर्यायस्तु बन्धुशब्दो नेह गृह्यते, बन्धुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः। **स्थानान्तात्।** सस्थानेनेत्यस्य विवरणं तुल्येनेति। इतिशब्दादर्थवदिति लभ्यते। तुल्यरूपेणार्थेन यदि स्थानान्तं शब्दस्वरूपमर्थवद्भवति, तदा स्थानान्तात् छो वा स्यादित्यर्थः। तुल्यरूपार्थे वर्तमानात् स्थानान्तात् छो वा स्यादिति यावत्। **पितृस्थानीय इति।** स्थानं पूज्यत्वादिपदम्। पितृस्थानमिव स्थानं यस्येति बहुव्रीहिः। पितृनिष्ठपूज्यत्वादितुल्यपूज्यत्वादिमानित्यर्थः। **गोस्थानमिति।** गवां निवास इत्यर्थः। अत्र तुल्यत्वाप्रतीतेर्नच्छः। 'किमेत्ति-ङव्यय' इत्युत्तरसूत्रं प्रसङ्गात्पूर्वमेव व्याख्यातम्। 'अमु च च्छन्दसि' इति तु वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यास्यते। **अनुगादिनष्ठक्।** स्वार्थे इति शेषः। 'आमादयः प्राग्मयटः' इत्युक्तेः ठगादयो नित्या एव प्रत्ययाः। **अनुगादीति।** 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। प्रकृतिप्रदर्शनमिदम्। ठको नित्यत्वात्स एवेत्यस्वपदविग्रहप्रदर्शनम्। **आनुगादिक इति।** 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः। इह क्रमेण च 'स्त्रियाम्' इति अणिनुणः' इति च सूत्रद्वयं पठितं कृदधिकारे व्याख्यास्यते। **विसारिणो मत्स्ये।** 'अणिनुणः' इति पूर्वसूत्रात् अणित्यनुवर्तते। तदाह—**अण् स्यादिति।** मत्स्ये विद्यमानात् विसारिन्शब्दात् स्वार्थे अण् स्यादित्यर्थः। **वैसारिण इति।** 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न।

संख्यायाः। अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा चतुर्वारं पाकप्रवृत्तौ त्रिः पचतीति स्यादित्यत आह—**अभ्यावृत्तिर्जन्मेति।** उपसर्गवशात्

शब्दास्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात्। पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। संख्यायाः किम्। भूरिवारान्भुङ्क्ते। (२०८६) द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।५।४।१८॥ कृत्वसुचोऽपवादः ।द्विर्भुङ्क्ते ।त्रिः। 'रात्सस्य' (सू २८०)। चतुः। (२०८७) एकस्य सकृच्च ।५।४।१९॥' सकृदित्यादेशः स्यात्, चात्सुच्। सकृद्भुङ्क्ते। 'संयोगान्तस्य'—(सू ५४) इति सुचो लोपः। न तु 'हल्ङ्याप्—' (२५२) इति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तद्योगात्। (२०८८) विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ।५।४।२०॥ अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते। आसन्नकाले किम्।

'वृतु वर्तने' इति धातोरुत्पत्तौ वृत्तिरिति भावः। कृत्वसुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनात् कृत्वोऽर्थानामव्ययत्वम्। **पञ्चकृत्वो भुङ्क्त इति।** पञ्चत्वसंख्याकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः। **संख्यायाः किमिति।** गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः। **भूरिवारान् भुङ्क्ते इति।** भूरिशब्दो बहुशब्दपर्यायः। वारशब्दस्तु समभिव्याहृतक्रियापर्याप्ते काले वर्तते। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीया इति। बहुकालेषु कार्त्स्न्येन व्याप्ता भोजनक्रियेत्यर्थः। भोजनबहुत्वं त्वर्थाद्गम्यते। तथा च वारशब्दोऽयं न गणनवाची। भूरिशब्दोऽपि न संख्याशब्देन गृह्यते। 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यत्र बहुग्रहणेन तत्पर्यायस्य असंख्यात्वबोधनात्। अतोऽत्र न कृत्वसुच्। **द्वित्रिचतुर्भ्यः।** क्रियाभ्यावृत्तिगणने इत्येव। सुचि चकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। पूर्ववदव्ययत्वम्। **त्रिरिति।** भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते। **रादिति।** चतुर्शब्दात् सुचि चतुर् स् इति स्थिते 'रात्सस्य' इति सकारस्य लोपे चतुरिति रूपमित्यर्थः। अत्र भुङ्क्ते इत्यनुषज्यते। **एकस्य सकृच्च।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सकृदित्यादेशः स्यादिति। सकृद्भुङ्क्ते इति।** एकशब्दात् सुच्, प्रकृतेः सकृदित्यादेशश्च। अत्र एकशब्दः क्रियाविशेषणम्। एकत्वविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः। स्वादु पचति इत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमिति कैयटः। एको भुङ्क्ते इत्यत्र तु नायं विधिः प्रवर्तते, क्रियाग्रहणमनुवर्त्य क्रियाविशेषणस्यैव एकशब्दस्य ग्रहणादित्यास्तां तावत्। ननु 'संयोगान्तस्य' इति सुचो लोप इत्यनुपपन्नम्। 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्येव हि सुलोपोऽत्र युक्तः। तस्मिन् कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकस्यासिद्धत्वादित्यत आह—**ननु हल्ङ्याबितीति। सिच इवेति।** अभैत्सीदित्यत्र सिचो लोपनिवृत्तये हल्ङ्याबित्यत्र सिग्रहणेन सिचो न ग्रहणं, तत्साहचर्यात् सुग्रहणेनापि सुजयं न गृह्यत इति भावः।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले। अविप्रकृष्टकालिकक्रियाजन्मगणनवृत्तेर्बहुशब्दात् धाप्रत्ययो वा स्यात्। पक्षे कृत्वसुच्। **बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते इति।** दिवसे प्रातःसङ्गवाद्यव्यवहितकालिकोत्पत्तिविशिष्टा भोजनक्रियेत्यर्थः। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति दिवसात्षष्ठीति हरदत्तः। शेष-

बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते। (२००९) **तत्प्रकृतवचने मयट्** ।५।४।२१॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावेऽधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम्। अपूपमयः। यवागूमयी। द्वितीयेऽन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। (२०१०) **समूहवच्च बहुषु** ।५।४।२२॥ सामूहिकाः प्रत्ययाः अतिदिश्यन्ते, चान्मयट्। मोदकाः प्रकृताः, मौदकिकम्–मोदकमयम्। शाष्कुलिकम्–शष्कुलीमयम्। द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञः–मोदकमयः। (२०११) **अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः** ।५।४।२३॥ अनन्त एव आनन्त्यम्। आवसथ

त्वविवक्षायां षष्ठी इति तु नवीनाः। **तत्प्रकृतवचने**। तदिति प्रथमान्तनिर्देशः। **प्राचुर्येणेति**। बहुलतया उपस्थितं प्रकृतशब्देन विवक्षितमित्यर्थः, उपसर्गबलादिति भावः। **प्रतिपादनमिति**। बोधनमित्यर्थः। **भावे इति**। तथाच प्रकृतस्य बोधने सतीत्यर्थः। प्राचुर्यविशेषणकवस्तुवृत्तेः प्रथमान्तात्स्वार्थे मयडिति फलति। अत्र प्राचुर्यविशिष्टं वस्तु प्रकृतेरर्थः। प्रत्ययस्तु तद्द्योतकः। **अधिकरणे नेति**। तथाच प्राचुर्यविशेषणकं यद्वस्तु यस्मिन्नुच्यते तदधिकरणे वाच्ये तादृशवस्तुवृत्तेः शब्दात् मयडिति फलितम्। अत्र पक्षे प्राचुर्यविशिष्टमुच्यमानं वस्तु प्रकृत्यर्थः। तदधिकरणं प्रत्ययार्थः। तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्यम्, व्याख्यानात्। यद्यप्याद्यपक्षे स्वार्थिकप्रकरणपाठः समञ्जसः, नतु द्वितीयपक्षे। तथापि 'अथ स्वार्थिकाः' इति मूलं प्रायिकाभिप्रायमिति न दोषः। **आद्ये इति**। भावल्युट्पक्षे इत्यर्थः। **प्रकृतमन्नमन्नमयमिति**। प्रचुरमन्नमित्यर्थः। स्वार्थिकत्वात्प्रकृतिलिङ्गता। **अपूपमय इति**। प्रचुरोऽपूप इत्यर्थः। **यवागूमयीति**। प्रचुरा यवागूरित्यर्थः। टित्वात् ङीबिति भावः। **द्वितीये इति**। अधिकरणल्युट्पक्षे इत्यर्थः। **अन्नमयो यज्ञ इति**। 'इष्टिषु दशौदनाः पशौ तं सोमसहस्रम्' इत्यादिवाक्यैरुच्यमानानि प्राचुर्यविशिष्टान्नानीत्यर्थः। अस्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गत्वाभावाद्विशेष्यनिघ्नता। **अपूपमयं पर्वेति**। पर्वणि प्रचुराः अपूपाः कार्या इत्याद्युच्यमानापूपाधिकरणं पर्वेत्यर्थः। अस्वार्थिकत्वाद्विशेष्यनिघ्नता। केचित्तु द्वितीयपक्षे वचनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः, प्रकृत्यर्थो न विवक्षित इत्याहुः। तथा सति प्राचुर्यविशिष्टान्नाद्यधिकरणं यज्ञ इत्येव बोधः, नतु उच्यमानत्वस्य बोधः।

समूहवच्च बहुषु। तत्प्रकृतवचने इत्येव। **सामूहिका इति**। 'तस्य समूहः' इत्यधिकारविहिताः प्रत्यया इत्यर्थः। बहुषु प्राचुर्यविशिष्टेषु वर्तमानाच्छब्दात् स्वार्थे समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। यद्वा बहुत्वविशिष्टानि प्राचुर्यविशिष्टानि वस्तूनि यस्मिन्नधिकरणे उच्यन्ते, तदधिकरणे वाच्ये तद्वस्तुवृत्तेः शब्दात् समूहवत्प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। आद्ये उदाहरति—**मोदकाः प्रकृताः मौदकिकमिति**। 'अचित्तहस्तिधेनोः' इति सामूहिकष्ठक्। स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः कुटीरवत्। **शाष्कुलिकमिति**। शष्कुलयः प्रचुरा इत्यर्थः। पूर्ववट्ठक्,

एव आवसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् । (२०६२) देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । ५ । ४ । २४ ॥ तदर्थं एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । (२०६३) पादार्घाभ्यां च । ५ । ४ । २५ ॥ पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । 'नवस्य नू आदेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' (वा ३३२७) । नूत्नम्–नूतनम्–नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा ३३२८) । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः चात्पूर्वोक्ताः। प्रणम्–प्रत्नम्–प्रतनम्–प्रीणम् । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा ३३३०) । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' (वा ३३३४) । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी । (२०६४) आति-

---

प्रकृतिलिङ्गातिक्रमश्च । द्वितीयेऽर्थे मौदकिको यज्ञ इति । मोदका अस्मिन्यज्ञे उच्यन्त इति विग्रहः । अनन्तावसथेतिह । अनन्त, आवसथ, इतिह, भेषज एभ्यः स्वार्थे ञ्यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनन्त एवेति । अन्तो नाशः । तस्याभावः अनन्तः । अर्थाभावे नञ्तत्पुरुषः, अर्थाभावे अव्ययीभावेन तद्विकल्पस्योक्तत्वात् । आनन्त्यमिति । स्वार्थिकत्वेऽपि प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । आवसथो गृहम् । निपातसमुदाय इति । स च उपदेशपारम्पर्ये वर्तते । तस्मात्स्वार्थे ञ्यः । 'पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ।' इत्यमरः । भैषज्यमिति । भेषजम् औषधम्, तदेव भैषज्यम् । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमरः ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थ एवेति । तच्छब्देन देवतान्तस्यार्थ उच्यते, तस्मै अयं तदर्थः, ततः स्वार्थे चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञित्यर्थः । देवतान्तात्प्रातिपदिकात् यत्स्यात्प्रकृत्यर्थार्थे वस्तुनि वाच्य इत्यर्थः । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या चेत्युक्तं 'सास्य देवता' इत्यत्र । अतः पितृदेवत्यं रक्षोदेवत्यमित्यादौ नाव्याप्तिः । तदाह—पितृदेवत्यमिति । देवताशब्दस्य देवाः मनुष्याः पितरः असुरा रक्षांसि पिशाचाः इत्यादि श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धजातिविशेषपरत्वे तु अत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः। भाष्ये तु पितृदेवत्यमिति न सिध्यतीत्याक्षिप्य दिवुरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तलिति समाहितम् । हविः प्रति पित्रादीनामीश्वरत्वं स्वामित्वम् । हविस्तु यजमानस्य स्वम् । तच्च यजमानेन अन्याद्युद्देशेन त्यक्तं चेत्तदामयादिस्वामिकं भवितुमर्हति । अतः देवतात्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वविशेषात्मकमेव भाष्यरीत्यापि पर्यवस्यतीत्यलम् । पादार्घाभ्यां च । तादर्थ्ये यदिति शेषः । अर्घ्यमिति । अर्घार्थमुदकमिति विग्रहः । अर्घः पूजा । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । नवस्येति । वार्तिकमिदम् । एते प्रत्यया अत्यन्तस्वार्थिकाः । नवीनमिति । नवशब्दात् खप्रत्यये, तस्य ईनादेशे, प्रकृतेर्नूभावे, ओर्गुणः, अवादेशः । नश्च पुराणे प्रादिति । वार्तिकमिदम् । चात्पूर्वोक्ता इति । त्नप्, तनप्, ख इत्यर्थः । प्रीणमिति । खे

थेर्ञ्यः । ५ । ४ । २६ ॥ तादर्थ्ये इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । (२०६५) **देवात्तल्** । ५ । ४ । २७॥ देव एव देवता ॥ (२०६६) **अवेः कः** ।५।४।२८॥ अविरेवाविकः । (२०६७) **यावादिभ्यः कन्** । ५ । ४ । २९ ॥ याव एव यावकः । मणिकः । (२०६८) **लोहितान्मणौ** । ५ । ४ । ३० ॥ लोहित एव लोहितको मणिः । (२०६९) **वर्णे चानित्ये** । ५ । ४ । ३१ ॥ लोहितकः कोपेन । 'लोहितालिङ्गबाधनं वा' (वा ३३२२) । लोहितिका—लोहि-

रूपम् । **भागरूपेति** । वार्तिकमिदम् । **आग्नीध्रेति** । वार्तिकमिदम् । **आग्नीध्रमिति** । अग्नीधः शरणम् आग्नीध्रम् । ततः स्वार्थे अञि आग्नीध्रमेव । अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धं साधारणमुच्यते । ततः स्वार्थे अञि साधारणमित्येव । अञ्विधेः प्रयोजनमाह—**स्त्रियां ङीबिति** । **अतिथेर्ञ्यः** । **तादर्थ्ये इत्येवेति** । अतिथये इदमित्यर्थे अतिथिशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् ण्यः स्यादित्यर्थः । **देवात्तल्** । तादर्थ्ये इति निवृत्तम् । अत्यन्तस्वार्थिकोऽयं तल् । **देवतेति** । स्वार्थिकत्वेन प्रकृतिलिङ्गातिक्रमात् स्त्रीत्वम् । **अवेः कः** । अयमपि केवलस्वार्थिकः । 'अवयः शैलमेषार्काः' इत्यमरः ।

यावादिभ्यः कन् । **यावक इति** । यत्रानामयं यावः ओदनादिः, स एव यावकः । अलक्तवृक्षो वा यावः, स एव यावकः 'यावोऽलक्तो द्रुमामयः' इत्यमरः । **लोहितान्मणौ** । मणौ वर्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । माणिक्यमयो मणिरेवेह मणिर्विवक्षितः । यस्तु जपाकुसुमादिनिमित्तलौहित्यवान् स्फटिकमणिस्तस्य तु 'रक्ते' इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धम् । **वर्णे चानित्ये** । अनित्ये वर्णे विद्यमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् स्यादित्यर्थः । अमरण्यर्थमिदम् । **लोहितकः कोपेनेति** । देवदत्तादिरिति शेषः । कोपनिमित्तकं देवदत्तादेर्लौहित्यमनित्यमेव, कोपाभावे तदभावात् । यद्यपि माणिक्यमणिलौहित्यमपि अनित्यमेव, माणिक्ये नष्टे तन्नाशात । तथापि आश्रयद्रव्यस्य उत्पत्तिप्रभृति नाशपर्यन्तं यो वर्णो वर्तते, स वर्णः नित्य इत्यभिमतमिति न दोषः । स्यादेतत् । लोहिनिका लोहितिका वा कोपेनेति स्त्रियां रूपद्वयमिष्यते । तत्र लोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वसंनियोगशिष्टं ङीपं परत्वात् स्वार्थिकतया अन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा कनि कृते सति नत्वसंनियोगशिष्टङीपो न प्रसक्तिः, कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात् । ततश्च लोहितकशब्दात् 'अजाद्यतः' इति टापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वे लोहितिकेत्येव स्यात्, नतु तत्र लोहिनिकेति । अत आह—**लोहितालिङ्गबाधनं वेति** । वार्तिकमिदम् । लोहितशब्दात्परस्य स्त्रीलिङ्गबोधकप्रत्ययस्य कना बाधो वा स्यादित्यर्थः । असति तु कना ङीपो बाधे लोहिनीशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे कन्नन्तात्टापि लोहिनिकेति सिध्यति । सति तु कना ङीपो

१ वस्तुतो याव-अलक्त-द्रुमामयशब्दा लाक्षापर्यायाः लाक्षायाश्च वृक्षनिर्यासरूपत्वात् ।

निका कोपेन । (२१००) रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहित-शब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वा' (३३२२) इत्येव । लोहितिका—लोहिनिका शाटी । (२१०१) कालाच्च । ५ । ४ । ३३॥ 'वर्णे चानित्ये' (सू२०९९) 'रक्ते' (सू २१००) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । (२१०२) विनयादिभ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ॥ विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । उपायाद्ध्रस्वत्वं च' (ग सू १४४) । औपयिकः । (२१०३) वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥ सन्दिष्टार्थायां, वाचि विद्यमानाद्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । 'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः । (२१०४) तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ५ । ४ । ३६ ॥ कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः । (२१०५) ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥ स्वार्थेऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् ओषधयः क्षेत्रे रूढाः । (२१०६) प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञा स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

बाधे लोहिताशब्दात् कनि 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि लोहितिकेति भवति । ननु 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तादेव तद्धिताः भवन्ति, ननु ङ्याब्भ्यां प्रागित्येवमर्थमित्युक्तम् । एवंच ङीपः प्राक् कनः प्रसक्तेरेवाभावादिदं वार्तिकं व्यर्थमिति चेत्, अत एव वार्तिकाल्लिङ्गात्स्वार्थिकतद्धितेषु ङ्याब्ग्रहणं न संबध्यते । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् 'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकतया ङ्याबन्तादेव सुपि ततः कनि रूपसिद्धवचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्। अत एव स्वार्थिकतद्धितानां प्रातिपदिकादेव प्रवृत्तिविज्ञानादित्यन्यत्र विस्तरः ।

रक्ते । लाक्षादिना रक्ते पटादौ लौहित्यस्य यावद्द्रव्यस्थानेन नित्यतया पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम् । **कालाच्च** । **द्वयमनुवर्तत इति** । अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्तमानात्स्वार्थे कन्निति फलितम् । अनित्ये वर्णे उदाहरति—**कालकं मुखं वैलक्ष्येणेति**। लज्जासूयादिनेत्यर्थः । रक्ते उदाहरति—**कालकः पट इति**। नील्यादिनेति शेषः । **विनयादिभ्यः** । **उपायाद्ध्रस्वत्वं चेति** । गणसूत्रमिदम् । उपायशब्दात्स्वार्थे ठक् । प्रकृतेर्दीर्घस्य ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधौ वैयर्थ्याद्दीर्घस्येति गम्यते । **वाचो व्याहृतार्थायाम्** । इदम् अस्य वक्तव्यमिति दूतं प्रति योऽर्थ उच्यते स व्याहृतः, व्याहृतः अर्थो यस्या इति विग्रहः । तदाह—**संदिष्टार्थायामिति** । **तद्युक्तात्** । संदिष्टार्थां दूतवाचा यत्प्रयुक्तं कर्म तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात्स्वार्थे अणित्यर्थः । **कर्मैव कार्मणमिति** । अन्निति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । दूतवाक्यं श्रुत्वा तथैव यत्क्रियते कर्म तत्कार्मणमुच्यते । तदाह—**वाचिकं श्रुत्वेति** । **ओषधेरजातौ**। **औषधं पिबतीति** । शुण्ठीमरीचादिचूर्णमबादिद्रव्यसंसृष्टं विवक्षितम् । तस्य न जाति-

(२१०७) मृदस्तिकन् । ५ । ४ । ३९ ॥ मृदेव मृत्तिका । (२१०८) सस्नौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ॥ रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयम् । (२१०९) बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥ बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । 'बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्' (वा ३३३८) । नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । (२११०) संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात् किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायाम् किम् । द्वौ ददाति ।

वचनत्वमिति भावः । क्षेत्रे रूढा इति । उत्पन्ना इत्यर्थः । शाल्यादिसस्यात्मका इति फलितम् । प्रज्ञादिभ्यश्च । स्वार्थे अणिति शेषः । प्राज्ञ इति । प्रजानातीति प्रज्ञः, 'इगुपधज्ञा' इति कः । प्रज्ञशब्दात्स्वार्थे अण् । प्राज्ञीति । अणन्तत्वात् ङीप् । प्रज्ञा अस्यास्तीति विग्रहे तु 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः' इति णान्तात् टापि प्राज्ञेति रूपम् ।

मृदस्तिकन् । मृद्शब्दात्स्वार्थे तिकन्नित्यर्थः । सस्नौ । प्रशस्तायां मृदि वर्तमानात् मृच्छब्दात्स्वार्थे स स्न एतौ प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । रूपप इति । 'प्रशंसायां रूपप्' इति, विहितस्येत्यर्थः । नित्योऽयमिति । सस्नविधिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'ण्यादयः प्राग्वुनः' इत्यादिपरिगणितेषु अनयोः प्रत्यययोरनन्तर्भावादनित्यत्वमेवानयोरुचितमित्याहुः । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । बह्वल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दात्स्वार्थे शस्प्रत्ययो वा स्यादित्यर्थः । बह्वल्पार्थादिति । वार्तिकमिदम् । मङ्गलामङ्गले गम्ये एवायं शसित्यर्थः । बहूनि ददात्यनिष्टेष्विति । भयादिनिमित्तेष्वित्यर्थः । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेष्विति । अभ्युदयः श्रेयः, तत्प्रयोजनकेष्विष्टापूर्तेष्वित्यर्थः । आभ्युदयिकेषु बहुदानं अनिष्टेषु अल्पदानं च मङ्गलम् । तद्विपरीतदानं तु अमङ्गलमिति भावः । अर्थग्रहणाद्भूरिशो ददाति, स्तोकशो ददाति इत्याद्यप्युदाहार्यम् । संख्यैकवचनाच्च । सङ्ख्या च एकवचनं चेति समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एकत्वविशिष्टोऽर्थः उच्यतेऽनेनेत्येकवचनः । एकत्वविशिष्टस्यार्थस्य वचन इति विग्रहः । सङ्ख्यावाचकात्तदन्यस्माच्चैकत्वविशिष्टवाचकात्कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् वीप्सायां शस् वेत्यर्थः । सङ्ख्यावाचिनः उदाहरति—द्वौ द्वौ ददातीति । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । द्विशः इत्यत्र तु न । शसैव वीप्साया उक्तत्वात् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणनात् शसादीनां डाच्पर्यन्तानामव्ययत्वम् । एकत्वविशिष्टवाचिन उदाहरति—माषं माषं माषश इति । माषं माषमित्यनन्तरं ददातीति शेषः । माषशब्दः परिमाणविशेषवाची । प्रस्थश इति । प्रस्थं प्रस्थं ददातीति विग्रहः ।

कारकात् इत्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । (२१११) **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।** ५ । ४ । ४४ ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा ३३३६) । आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । (२११२) **अपादाने चाहीयरुहोः** । ५ । ४ । ४५॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्धीयते । पर्वतादवरोहति । (२११३) **अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्व-कर्तरि तृतीयायाः** । ५ । ४ । ४६ ॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणा-न्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन

ननु घटं घटं ददातीत्यत्रापि घटशः इति स्यात्, घटशब्दस्याप्येकत्वविशिष्टार्थ-वाचकत्वात् । न च एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य वाचकः एकवचनशब्देन विवक्षितः । घटशब्दस्तु नैवम् । घटौ घटाः इत्यादौ द्वित्वबहुत्वविशिष्टवाचकत्वादिति वाच्यम्, एवं सति माषशः प्रस्थशः इत्यत्रापि शसभावप्रसङ्गादित्यत आह—**परिमाण-शब्दा वृत्तावेकार्था एवेति** । अयमाशयः । समासादिवृत्तौ एकत्वविशिष्टस्यैवा-र्थस्य वाचका एकवचनशब्देन विवक्षिताः । तथाविधाश्च परिमाणशब्दा एव, नतु घटादिजातिशब्दा अपि । माषदातेत्युक्ते हि माषपरिमितस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, नतु माषाणामिति । अतो माषशब्दोऽयं भवति वृत्तावेकत्वविशिष्टार्थनियतः । एवं प्रस्थादिशब्दोऽपि । घटशब्दस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते घटानां दातेत्यपि प्रतीतेः । एतदेवाभिप्रेत्य प्रत्युदाहरति—**घटं घटमिति** । एतत्सर्वं जयादित्यमतम् । वामनस्तु उक्तनियमे प्रमाणाभावात् जातिशब्देभ्योऽपि शस् भवत्येव, एकवचन-ग्रहणं तु घटौ घटौ ददातीत्यादौ शसभावार्थमित्याह । एकैकशः पितृसंयुक्तानित्यत्र तु शसैव वीप्साया उक्तत्वात् द्विर्वचनमार्षमिति हरदत्तः । प्रत्याहाराह्निकभाष्ये 'एकैकशः सहस्रकृत्वः' इति भाष्यप्रयोगात् स्वार्थिकशसा समाधेयमित्यन्ये ।

प्रतियोगे । विहितेति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति प्रतेः कर्मप्रवच-नीयत्वे तद्योगे 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी विहितेत्यर्थः । **प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रतीति** । कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः । **आद्यादिभ्य इति** । अयं सार्वविभक्तिकस्तसिः । **अपादाने चाहीयरुहोः** । अहीयरुहोरिति छेदः । हीयते इत्यादौ कर्मणि लकारे यगन्तस्य एकदेशस्य हीयेत्यनुकरणम् । हीयरुहोः संबन्धि यत्र भवति तस्मिन्नपादाने इत्यर्थः । **अतिग्रहाव्यथन** । **अतिक्रम्य ग्रह इति** । लोकवृत्तमतिक्रम्य तद्विलक्षणतया प्रतीयमानत्वमित्यर्थः । **चारित्रेणेति** ।

निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरि इति किम्। देवदत्तेन क्षिप्तः। (२११४) **हीयमानपापयोगाच्च। ५।४।४७॥** हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः। वृत्तेन हीयते। वृत्तेन पापः। वृत्ततः। क्षेपस्याविवक्षायामिदम्। क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम्। अकर्तरि इति किम्। देवदत्तेन हीयते। (२११५) **षष्ठ्या व्याश्रये। ५।४।४८॥** षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रयणे। देवाः अर्जुनतोऽभवन्। आदित्याः कर्णतोऽभवन्। अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः। व्याश्रये किम्। वृक्षस्य शाखा। (२११६) **रोगाच्चापनयने। ५।४।४९॥** रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम्। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम्। प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति। (२११७) **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः। ५।४।५०॥** 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' (वा ३३४०) विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे। (२११८) **अस्य च्वौ। ७।४।३२॥** अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ।

चरित्रमेव चारित्रम्, तेन हेतुना इतरविलक्षणत्वेन दृश्यते इत्यर्थः। फलितमाह—**अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति**। 'व्यथ भयसंचलनयोः' इति चलनार्थात् ल्युटि व्यथनशब्दः। तदाह—**अव्यथनमचलनमिति**। **क्षेपे इति**। उदाह्रियत इति शेषः। क्षेपो निन्दा। **हीयमानपापयोगाच्च**। **हीयमानेति**। हीयमानयुक्तात् पापयुक्ताच्चेत्यर्थः। ननु पूर्वसूत्रे क्षेपग्रहणादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**क्षेपस्याविवक्षायामिति**। तत्त्वकथने इत्यर्थः। **षष्ठ्या व्याश्रये**। **नानापक्षसमाश्रयणे इति**। सर्वसाधारण्यं विहाय एकपक्षाश्रय इति यावत्। पक्षः स्वीयत्वेन परिग्रहः। **देवा अर्जुनतोऽभवन्निति**। अर्जुनस्य पक्षे देवा आसन्नित्यर्थः। **आदित्याः कर्णतोऽभवन्निति**। सूर्याः कर्णस्य पक्षे आसन्नित्यर्थः। **रोगाच्च**। रोगस्य प्रतीकारः चिकित्सा। **प्रवाहिकात इति**। विषूचिकाप्रतीकारमित्यर्थः।

कृभ्वस्तियोगे। **अभूतेति**। येन रूपेण प्रागभूतं यद्वस्तु तस्य तद्रूपप्राप्तावित्यर्थः। एवंच यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपमापद्यमानं विकाराभेदेन विवक्ष्यते, तत्रैवायं प्रत्यय इति लभ्यते। संपद्यकर्तरीत्येकं पदम्। संपदनं सम्पद्यः। संपूर्वकात्पदधातोरत एव निपातनात् भावे कृत्संज्ञः शः, दिवादित्वात् श्यन्। संपद्यस्य कर्तेति षष्ठीसमासः। संपद्यमाने वर्तमानादिति यावत्। केन रूपेण कस्य संपत्तिरित्याकाङ्क्षायाम्, 'अभूततद्भावे' इति वार्तिकात् प्रकृतेर्विकाररूपेण संपत्तिरिति लभ्यते। तत्र विकारवाचकादेव प्रत्ययः, नतु प्रकृतिवाचकात्, व्याख्यानात्। तथा च फलितमाह—**विकारात्मतामित्यादिना**। **वर्तमानादिति**। विकारवाचकशब्दस्य प्रकृतौ गौण्या वृत्त्या विद्यमानत्वं बोध्यम्। **करोत्यादिभिरिति**। 'डु कृञ् करणे, भू सत्तायाम्, अस भुवि' इति धातुभिर्योगे सतीत्यर्थः। च्विप्रत्यये

वेर्लोपः। च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम्। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते, तं करोति—कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभवति। गङ्गीस्यात्। 'अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्' (वा ५०५२)। दोषाभूतम् अहः। दिवाभूता रात्रिः। एतच्च 'अव्ययीभावश्च' (सू ४५१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। (२११९) क्यच्व्योश्च। ६। ४। १५२॥ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्क्ये च्वौ च परतः। गार्गीभवति। (२१२०) च्वौ च। ७। ४। २६॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुचीभवति। पटू-

---

चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः। अस्य च्वौ। ईत्स्यादिति। 'ई घ्राध्मोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। वेर्लोप इति। 'वेरपृक्तस्य' इत्यनेनेति शेषः। च्व्यन्तत्वादव्ययत्वमिति। 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपातत्वात् स्वरादिनिपातमित्यव्ययत्वमित्यर्थः। 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः' इति परिगणितेष्वन्तर्भावादव्ययत्वमिति केचित्। कृभ्योगे उदाहरति—कृष्ण इति। वस्तुतः अकृष्णः सन् वेषादिना कृष्णभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। तं करोतीति। अकृष्णं कृष्णरूपेण संपद्यमानं करोतीत्यर्थः। कृष्णीकरोतीति। अत्र वस्तुतः अकृष्णो नटः प्रकृतिभूतः। स तावत्कृष्णभावं विकारं प्राप्नुवन् सम्पद्यमानत्वात् सम्पद्यकर्ता भवतीति तत्राभेदारोपमवलम्ब्य वर्तमानः विकारभूतकृष्णवाचकः शब्दः। तस्मात् च्विप्रत्ययः, चकार इत्, इकार उच्चारणार्थः। तस्मिन्परे अकारस्य ईत्वम्। 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः। कृष्णीति ईकारान्तमव्ययम्। ब्रह्मीभवतीति। अब्रह्म ब्रह्म संपद्यमानं भवतीत्यर्थः। ब्रह्मन्शब्दात् च्विः। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्नलोपः। ईत्वमिति भावः। अत्यन्तस्वार्थिकानामेव प्रातिपदिकादुत्पत्तिः नतु सुबन्तादिति नियमः। अतो न च्वेः प्रातिपदिकादुत्पत्तिः। किंतु सुबन्तादेवेति बोध्यम्। अत एव अगौर्गौः समपद्यत गोऽभवदित्यत्र च्व्यन्तस्य गोशब्दस्य 'एङः पदान्तात्' इति पररूपमुदाहृतं भाष्ये संगच्छत इत्यलम्।

गङ्गीस्यादिति। अगङ्गा गङ्गात्वेन संपद्यमाना स्यादित्यर्थः। 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम्। दोषाभूतम् अहरिति। दोषेत्याकारान्तमव्ययं रात्रावित्यर्थे वर्तते। अदोषाभूतमहः बहुलमेघावरणान्धकारात् दोषाभूतमित्यर्थः। दिवाभूता रात्रिरिति। दिवेत्याकारान्तमव्ययम् अहनीत्यर्थे। इह तु अहरित्यर्थे वर्तते। चान्द्रिकातिशयवशात् अहर्भूतेत्यर्थः। ननु 'अव्ययस्य च्वावीत्वं न' इति वार्तिकम् 'अस्य च्वौ' इति सूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह—एतच्चेति। गार्गीभवतीति वक्ष्यन्नाह—क्यच्व्योश्च। 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्मात् लोप इति, 'हलस्तद्धितस्य' इत्यस्मात् हल इति, 'सूर्यतिष्य' इत्यतः य इति, 'आपत्यस्य च' इत्यस्मात् आपत्यस्येति चानुवर्तते। तदाह—हलः परस्येति। गार्गी भवतीति। अगार्ग्यो गार्ग्यः संपद्यमानो भवतीत्यर्थः। यञन्तात् च्वौ यकारस्य लोपः। वेर्लोपः। यकारस्य तु

स्यात्। 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम्। 'स्वस्ति स्यात्' इति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। 'स्वस्तीस्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु। यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु। 'रीङृतः' (सू १२३४)। मात्रीकरोति। (२१२१) **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च**। ५।४।५१॥ एषां लोपः स्यात् च्विश्च। अरूकरोति। उन्मनीस्यात्। उच्चक्षूकरोति। उच्चेतीकरोति। विरहीकरोति। विरजीकरोति। (२१२२) **विभाषा साति कार्त्स्न्ये**। ५।४।५२॥ च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये। (२१२३) **सात्पदाद्योः**। ८।३।१११॥ सस्य षत्वं न स्यात्। दधि सिञ्चति। कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्नि-

---

'आपत्यस्य च' इति लोपो न संभवति, ईकारेण व्यवधानात्। 'हलस्तद्धितस्य' इत्यपि न सम्भवति। तस्य ईति अर्थवत्येव विधानात्। अतो वचनमिति भावः। अथ शुचीभवतीति वक्ष्यन्नाह—**च्वौ च। दीर्घः स्यादिति**। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः तदनुवृत्तिरिति भावः। **अव्ययस्येति**। अव्ययस्य 'च्वौ च' इति दीर्घो नेत्यर्थः। तेन स्वस्ति स्यादित्यत्र च्वौ न दीर्घ इति भावः। **तन्निर्मूलमिति**। भाष्यादावदृष्टत्वादिति भावः। तर्हि स्वस्ति स्यादिति न स्यात् दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह—**स्वस्तिस्यादिति त्विति**। ननु महाविभाषया दीर्घाभावे स्वस्ति स्यादिति सिद्धावपि कदाचित् स्वस्ती स्यादिति दीर्घो दुर्वार इति शङ्कते—**स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति**। इष्टापत्तिरित्याह—**अस्त्विति**। दीर्घतदभावाभ्यां रूपद्वयमिति शेषः। प्रामाणिकत्वादुभयमप्यादर्तव्यमिति भावः। ननु शिष्टानङ्गीकारात् कथं दीर्घपाठादर इत्यत आह—**यदि नेष्यते इत्यादि**। मातृशब्दात् च्विप्रत्यये विशेषमाह—**रीङृत इति**।

अरुर्मनश्चक्षुः। एषामिति। अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, रजस् इत्येतेषामित्यर्थः। पूर्वेणैव प्रत्ययसिद्धेस्तत्संनियोगेन अन्त्यलोप इह विधीयते। **अरूकरोतीति**। अनरुः अरुः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः। प्रकृतेरन्त्यलोपे उकारस्य 'च्वौ च' इति दीर्घः। **उन्मनीकरोतीति**। अनुन्मनाः उन्मनाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च। **उच्चक्षूकरोतीति**। अनुच्चक्षुः उच्चक्षुः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः दीर्घश्च। **उच्चेतीकरोतीति**। अनुच्चेताः उच्चेताः संपद्यते, तं करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च। **विरहीकरोतीति**। रहः विजनप्रदेशः, विशिष्टं रहः विरहः। अविरहः विरहः संपद्यते तत् करोतीत्यर्थः। च्वौ अन्त्यलोपः, ईत्वं च। **विरजीकरोतीति**। अविरजाः विरजाः संपद्यते तं करोतीत्यर्थः। अन्त्यलोपे अस्य च्वौ ईत्वं च। **विभाषा साति**। सातीति लुप्तप्रथमाकम्। **च्विविषये इति**। अभूततद्भावे संपद्यकर्तरि कृभ्वस्तियोगे इत्यर्थः। **सात्पदाद्योः**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—

साद्भवति। अग्नीभवति। महाविभाषया वाक्यमपि। कार्त्स्न्ये किम्। एकदेशेन शुक्लीभवति पटः। (२१२४) अभिविधौ संपदा च। ५। ४। ५३॥ संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यादभिव्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः। संपदा तु वाक्यमेव। अग्निसात्संपद्यते, अग्निसाद्भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति। जलसात्संपद्यते, जलीभवति लवणम्। एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम्। बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः। (२१२५) तदधीनवचने। ५। ४। ५४॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात्करोति, राजसात्संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः। (२१२६) देये त्रा च। ५। ४। ५५॥ तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे। विप्राधीनं देयं करोति। विप्रत्राकरोति। विप्रत्रासंपद्यते। पक्षे विप्रसात्करोति। देये किम्। राजसाद्भवति राष्ट्रम्। (२११७) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। ५। ४। ५६॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्। देवत्रा वन्दे रमे वा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि। बहुत्रा जीवतो मनः। (२१२८) अव्यक्ता-

सस्य षत्वं न स्यादिति। सातेरवयवस्य पदादेश्च सस्य षत्वं न स्यादित्यर्थः। 'न रपरसृपि' इत्यतो नेति 'अपदान्तस्य' इत्यतो मूर्धन्य इति चानुवर्तत इति भावः। पदादेरुदाहरति—दधि सिञ्चतीति। षिचिधातोः 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सः। तस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः। कृत्स्नमिति। सर्वावयवोपेतमित्यर्थः। अग्निसादित्यत्र प्रत्ययावयवसकारत्वात् षत्वे प्राप्ते अनेन निषेधः। अग्नीभवतीति। च्विप्रत्यये 'च्वौ च' इति दीर्घः। महाविभाषयेति। 'समर्थानाम्' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तेरित्यर्थः। महाविभाषया सिद्धे इह विभाषाग्रहणं तु अपवादेन मुक्ते औत्सर्गिकच्वेः समावेशार्थम्।

अभिविधौ संपदा च। चकारः कृभ्वस्तिसमुच्चयार्थः। तदाह—संपदा कृभ्वस्तिभिश्चेति। अभिविधावित्यस्य विवरणम्—व्याप्ताविति। पक्षे इति। सातिप्रत्ययाभावपक्षे कृभ्वस्तियोगे पूर्वेण च्विः, संपदा योगे तु सातेरभावे वाक्यमेव, नतु च्विः; कृभ्वस्तियोग एव तद्विधानादित्यर्थः। सम्पदा योगे उदाहरति—अग्निसात्संपद्यत इति। कृभ्वस्तियोगे उदाहरति—अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति। अग्निसात्करोति अग्निसात्स्यादित्यप्युदाहार्यम्। कार्त्स्न्याभिविध्योर्विशेषमाह—एकस्या व्यक्तेरित्यादिना। तदधीनवचने। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सातिः स्यादित्यादिना। 'अभूततद्भावे' इति निवृत्तमिति भावः। देये त्रा च। तदधीनवचन इत्येवानुवर्तते। कृभ्वादियोगे इति। कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे इत्यर्थः। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्। एभ्य इति। देव, मनुष्य, पुरुष, पुरु, मर्त्य इत्येतेभ्य इत्यर्थः। अत्यन्तस्वार्थिकोऽयम्। 'साती'ति 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यपि निवृत्तम्। देवत्रा वन्दे रमे वेति।

नुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ।५।४।५७॥ द्व्यच् अवरं न्यूनम्, न तु ततो-न्यूनम्, 'अनेकाच्' इति यावत्। तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच्स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे। 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' (वा ४६९७)। नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्' (वा ३६३८)। डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्। इति तकारपकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। अव्यक्तानुकरणात् किम्। ईषत्करोति। द्व्यजवरार्धात् किम्। श्त्करोति। अवर-इति किम्। घरटघरटा करोति। अपटत्र पटा-करोति 'अनेकाचः' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि डाचीति परसप्तम्येव। द्वित्वे सुवचे-

---

देवान् वन्दे, देवेषु रमे वेत्यर्थः। मनुष्यत्रा। पुरुषत्रा। पुरुशब्दो बहुलपर्यायः। पुरुत्रा, मर्त्यत्रा। अन्यत्रापीति। देवादिभ्योऽन्यत्रापीत्यर्थः। बहुत्रा जीवतो मन इति। जीवतो जन्तोर्मनः बहुषु विषयेषु गच्छति बहून् व्याप्नोतीत्यर्थः।

अव्यक्तानुकरणात्। यत्र ध्वनौ अकारादयो वर्णविशेषाः न व्यज्यन्ते सः अव्यक्तः ध्वनिः। तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम्। द्व्यजवरार्धशब्दं व्याचष्टे—द्व्यजिति। द्वावचौ यस्येति विग्रहः। अवरशब्दं व्याचष्टे—न्यूनमिति। द्व्यजेव अवरं न्यूनसंख्याकमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न तु ततो न्यूनमिति। एकाच्कमित्यर्थः। फलितमाह—अनेकाजिति यावदिति। तादृशमर्धमिति। अनेकाच्कम् अर्धं भागः यस्य तत् द्व्यजवरार्धम्। तस्मादित्यर्थः। कृभ्वस्तिभिः योगे इति। मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः। तथा च अनेकाच्कभागयुक्ता-दव्यक्तानुकरणात् शब्दात् कृभ्वस्तियोगे डाच् स्यादिति फलितम्। अथ पटच्छब्दादव्यक्तानुकरणात् डाचमुदाहरिष्यन् पटच्छब्दस्य द्विर्वचनमाह—डाचि विवक्षिते द्वे बहुलमिति। यद्यपि 'सर्वस्य द्वे' इति प्रकरणे 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्येव भाष्ये वार्तिकं पठितम्। तत्र डाचि परत इति नार्थः, तथा सति डाचि सति पटच्छब्दस्य द्विर्वचनं, सति च द्विर्वचने अर्धस्या-नेकाच्त्वात् डाजित्यन्योन्याश्रयापत्तेः। अतः डाचि विवक्षिते इत्याश्रितम्। एवंच डाचि विवक्षिते पटच्छब्दस्य द्विर्वचने सति पटत् पटत् इत्यस्यानेकाच्कार्धभाग-युक्तत्वात् डाच् सूदपादः। पटत् पटत् आ करोतीति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—नित्यमाम्रेडिते डाचीति। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकारे पररूपप्रकरणे 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम्। डाच्पर-मिति। डाच् परं यस्मादिति विग्रहः। पकार इति। तथा च पटपटत् आ करोति इति स्थिते डित्वाट्टिलोपे पटपटाकरोतीति रूपमित्यर्थः। अवरेति कि-मिति। द्व्यजर्धादित्येवास्त्वित्यर्थः। घरटघरटाकरोतीति। घरटत् इत्यव्य-क्तानुकरणात् डाचि द्विर्वचने पररूपे टिलोपे रूपम्। द्व्यजर्धादित्युक्ते तु अर्धभागस्य घरटत् इत्यस्य बह्वच्कत्वाड्डाच् न स्यादित्यर्थः। अनेकाच इत्येवेति। द्व्यज-वरार्धादित्यपनीय 'अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाच्' इत्येव सूत्रयितुमुचि-

त्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । (२१२६) **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** । ५ । ४ । ५८ ॥ द्वितीयादिभ्यो डाच्स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति । द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शंबशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति, शंबाकरोति । बीजेन सह कर्षति, बीजाकरोति । (२१३०) **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** । ५ । ४ । ५९ ॥ कृञो योगे कृषौ डाच्स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । (२१३१) **समयाच्च यापनायाम्** । ५ । ४ । ६० ॥ कृषौ इति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । (२१३२) **सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने** । ५ । ४ । ६१ ॥ सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्त्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । सपुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्त्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । (२१३३) **निष्कुलान्निष्कोषणे** । ५ । ४ । ६२ ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् ।

तमित्यर्थः । **एवं हीति** । 'अनेकाचोऽनितौ' इति पाठे सति पटच्छब्दस्य द्वित्वात्प्रागेव अनेकाचकत्वात् डाच् संभवतीति 'डाचि परतो द्वित्वम्' इति वक्तुं शक्यमिति भावः । **पटितीति** । 'अव्यक्तानुकरणस्य' इति पररूपम् ।

कृञो द्वितीय । **द्वितीयादिभ्य इति** । द्वितीय, तृतीय, शम्ब, बीज इत्येतेभ्य इत्यर्थः । **कृञ एव योगे इति** । कृञ्ग्रहणात् कृभ्वस्तिर्नानुवर्तत इति भावः । 'मद्रात्परिवापणे' इति यावत्कृञ इत्यनुवर्तते । **बहुलोक्तेरिति** । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति बहुलग्रहणात् अव्यक्तानुकरणस्यैव डाचि द्वित्वम् । नतु तदन्यस्येत्यर्थः । **शम्बशब्दः प्रतिलोमे इति** । वर्तत इति शेषः । **बीजेन सह कर्षतीति** । आदौ कृष्टक्षेत्रे कुलत्थादिबीजानां वापे कृते पुनः बीजैः सह कर्षणं प्रसिद्धम् 'कर्षात्वत' इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कृषधातुः शविकरणोऽस्ति । तेन शविकरणत्वात् कृषतीत्येव युक्तमिति न शङ्क्यम् । **संख्यायाश्च** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**कृञो योगे इति** । **समयाच्च** । कृषाविति निवृत्तम् । समयशब्दात् यापनायां गम्यमानायां डाजित्यर्थः । **समयाकरोतीति** । करोतिरिह यापनायामित्याह—**यापयतीति** । अतिकान्तं करोतीत्यर्थः । अद्येदं कर्तव्यमित्युक्ते विघ्नं कश्चिदापाद्य कालक्षेपं करोतीति यावत् । **सपत्त्र** । सपत्त्रशब्दात् निष्पत्त्रशब्दाच्च अतिव्यधने डाजित्यर्थः । 'व्यध ताडने' चतुर्थान्तः । अतिक्रम्य वेधः अतिव्यधनम् । लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्त्रं, शराणां पुङ्खगतो बर्हः । **भूतलमिति** । पुङ्खपर्यन्तं पुङ्खवर्जं वा शरप्रवेशनेन सपत्त्रं निष्पत्त्रं वा भूतलं करोतीत्यर्थः ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । डाजिति शेषः । निष्कोषणं अन्तर्गतावयवानां बहिः-

---

१ 'अतिव्यथने' इति बहुत्र पाठः ।

निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । (२१३४) सुखप्रिया-दानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥ सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । (२१३५) दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४।६४ ॥ दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । (२१३६) शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५॥ शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । (२१३७) सत्यादशपथे । ५ । ४ ।६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । (२१३८) मद्रात्परिवापणे ।५।४।६७॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (वा ३३४४) । भद्राकरोति । अर्थः । प्राग्वत् । परिवापणे किम् । मद्रं करोति । भद्रं करोति ।

इति स्वार्थिकप्रकरणम् । इति तद्धिताः ॥

करणम् । **निष्कुलाकरोति दाडिममिति ।** निर्गतं कुलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । कुलशब्दश्च अन्तरवयवसमूहे वर्तते । तदाह—**निर्गतमित्यादि । सुखप्रिया-दानुलोम्ये ।** सुखशब्दात्प्रियशब्दाच्च आनुलोम्ये गम्ये डाच् स्यादित्यर्थः । आराध्यगुर्वादिचित्तानुवर्तनमानुलोम्यम । **सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुमिति ।** चित्तानुवर्तनेन गुरुं सुखसंपन्नं प्रियसंपन्नं च करोतीत्यर्थः । तदाह—**अनुकूलेति । दुःखात् ।** डाजिति शेषः । आराध्यप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोम्यम् । अन्यत्पूर्ववत् । **शूलात्पाके ।** डाजिति शेषः । **शूलाकरोतीति ।** अत्र करोतिः पाके वर्तते । तदाह—**शूलेन पचतीत्यर्थ इति । सत्यादशपथे ।** डाजिति शेषः । **सत्याकरोति भाण्डमिति ।** रत्नादिद्रव्यजातमित्यर्थः । सत्यशब्दोऽत्र तथ्ये वर्तते । 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः । **क्रेतव्यमितीति ।** एतावतैव मूल्येनं इदं क्रयणार्हं नातोऽधिकमूल्येनेत्येवं यथाभूतार्थं वदतीत्यर्थः । **सत्यंकरोति विप्र इति ।** शपथं करोतीत्यर्थः । **मद्रात्परिवापणे ।** डाजिति शेषः । **मद्रशब्दो मङ्गलार्थ इति ।** मङ्गलपर्याय इत्यर्थः । **परिवापणं मुण्डनमिति ।** केशान्वपते इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **माङ्गल्यमुण्डनेनेति ।** चौलेनेत्यर्थः । **मद्रं करोति भद्रं करोतीति ।** क्षेमं करोतीत्यर्थः । अत्र परिवापणस्याप्रतीतेः न डाजिति भावः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमायां तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ॥ ४२ ॥

(२१३९) सर्वस्य द्वे। ८। १। १॥ इत्यधिकृत्य। **(२१४०) नित्यवीप्सयोः। ८। १। ४॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति। भुक्त्वा भुक्त्वा।**

अथ द्विरुक्तप्रकरणम्। **सर्वस्य द्वे।** इत्यधिकृत्येति। द्विर्वचनविषयोऽनुक्रंस्यन्त इति शेषः। **नित्यवीप्सयोः।** नित्यशब्देन नित्यत्वं विवक्षितम्[1]। तच्च आभीक्ष्ण्यमिति भाष्यम्। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा, सा च प्रयोक्तृधर्मः। व्याप्तिरेव तु शाब्दबोधविषय इति भाष्यस्वरसः। तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सुवचम्। व्याप्तिश्च कात्स्न्र्येन संबन्धः, उपसर्गबलात्। पदस्येत्यधिकरिष्यमाणमिहापकृष्यते। सर्वस्येति स्थानषष्ठी। द्वे इति त्वादेशसमर्पकम्। तस्य च शब्दरूपे इति विशेष्यमर्थाल्लभ्यते, शब्दानुशासनप्रस्तावात्। ते च शब्दरूपे स्वरूपतः अर्थतश्चान्तरतमे पदे इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया लभ्यते। ततश्च पौनःपुन्ये कात्स्न्र्ये च गम्ये कृत्स्नावयवविशिष्टस्य पदस्यार्थतश्च शब्दतश्चान्तरतमे द्वे पदे भवत इति फलितम्। तदभिप्रेत्याह—**आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये इति।** द्योत्यं च द्योत्या च द्योत्यम्। तस्मिन्नित्यर्थः। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः। एकत्वं च नित्यवीप्से च प्रकृतिगम्ये। द्विर्वचनं तु द्योतकम्। सत्यपि प्रकृतेर्द्वित्वे द्विरुक्तयोः प्रकृत्यनतिरेकादिति बोध्यम्।

द्विर्वचनं स्यादिति। द्वे पदे आदेशौ स्त इत्यर्थः। तत्रावयवयोः पदत्वं स्वतः सिद्धम्। समुदायस्य तु पदद्वयात्मकस्य स्थानिवत्त्वात् सुबन्तत्वम्। तेन, अपचन्नपचन्नित्यत्र ङमुट्, वृत्रहान्वृत्रहानित्यत्र 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेधः। अग्नेऽग्ने इत्यत्र 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपं चेत्यादीन्यवयवानां पदकार्याणि सिध्यन्ति। पुनः पुनरिति समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन सुबन्तत्वात् भावे ष्यञि, भत्र

---

[1] प्रकृते नित्यपदार्थः पौनःपुन्यं भृशार्थश्चेति द्वयमाह आभीक्ष्ण्यपदेन वृत्तौ तस्य विवरणम्। अतएव 'रमणीया रमणीया' इत्यादौ द्वित्वेन अतिशयार्थप्रतीतिः, इति भामत्यादौ स्पष्टम्। अतएव च—

' सर्वेषां मध्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते।
अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेः।

इत्यादौ अतिशये द्वित्वकरणात् ' उपर्यध्यधसः सामीप्ये ' इत्यनेन सामीप्ये द्वित्वाऽकरणात्तद्योगे अम्लानां दुर्गतेः इत्यत्र 'उभसर्व तसो'रित्यादिवार्तिकाद्द्वितीया न। सामीप्यार्थद्वित्वे एव वार्तिकेन द्वितीयाविधानात्।

वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । (२१४१) **परेर्वर्जने** ८ । १ । ५ ॥ परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । 'परेर्वर्जने वा-वचनम्' । (वा ४६८३) परि वङ्गेभ्यः । (२१४२) **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** ८ । १ । ७ ॥ उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्या-धस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः । (२१४३) **वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमति-कोपकुत्सनभर्त्सनेषु** । ८ । १ । ८ ॥ असूयायाम्, सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ—देव देव वन्द्योऽसि। कोपे—दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि।

ठञि च पौनःपुन्यम्, पौनः पुनिक इति च सिध्यति। द्वे उच्चारणे स्त इत्याश्रयणे तु सर्वं पदं द्विरुच्चारयेदित्यर्थः फलितः स्यात् । ततश्च पुनरित्येकस्यैव द्विरुच्चार्य-माणस्य पुनः पुनरित्यादेशत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्त्या सुबन्तत्वविरहात् तद्धि-तोत्पत्तिर्न स्यात् । तस्मादादेशपक्ष एव श्रेयानित्यास्तां तावत् । **आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्विति** । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तच्चेह प्रधानभूतक्रियाया एव । क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेष्वस्तीति 'प्रशंसायां रूपप्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अव्ययकृत्स्वपि क्त्वातुमुन्नादिषु क्रियाप्राधान्यम्, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । तथा च तिङन्तेषु अव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च पौनःपुन्यनिमित्तकद्विर्वचनं नान्यत्रे-त्यर्थः । तथैवोदाहरति—**पचति पचति भुक्त्वा भुक्त्वेति** । **वीप्साया-मिति** । उदाह्रियत इति शेषः । **वृक्षं वृक्षमिति** । कृत्स्नं वृक्षमित्यर्थः । अत्र प्रकृततद्वाटिकागतवृक्षकात्स्न्यं गम्यते । जगतीतलस्थितकृत्स्नवृक्षसेचनस्य अश-क्यत्वात् । सर्वशब्दस्य कात्स्न्यवाचित्वेऽपि न द्वित्वमित्यनुपदमेव यथास्वे इत्यत्र वक्ष्यते । वृक्षं वृक्षमित्यत्र कात्स्न्यावगमेऽपि प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव भासते, नतु बहुत्वम् । अतो न बहुवचनम्, 'एकैकस्य प्राचा'मिति लिङ्गाच्च । सर्वस्येत्यभावे वृक्षाभ्यामित्यादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वमवलम्ब्य प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु सर्वग्रहणे पदावयवत्वानाक्रान्तस्यैव कृत्स्नावयवोपेतस्य पदस्य द्वित्वमित्यर्थलाभान्न दोषः । पदस्येति किम्, वाक्यस्य मा भूत् ।

परेर्वर्जने । वर्जने वर्तमानस्य परीत्यस्य द्वे स्त इत्यर्थः । **परि परि वङ्गे-भ्यो वृष्ट इति** । पर्जन्य इति शेषः । 'अपपरी वर्जने' इति परिः कर्मप्रवचनीयः। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । परि हरेः संसारः इत्यत्र तु, परेरसमासे इति वक्तव्यमिति वार्तिकात् न द्विर्वचनम् । **उपर्यध्यधसः** । उपरि, अधि, अधः एतेषां द्वे स्तः सामीप्ये गम्ये इत्यर्थः । सामीप्यं च उपर्युपरि ग्राममित्यत्र अधो-ऽधो लोकमित्यत्र च देशतः, अध्यधि सुखमित्यत्र तु कालत इति ज्ञेयम् । **वाक्यादेः** । द्वे स्त इति शेषः । यद्यपि कोपाद्भर्त्सनम्, असूयया कुत्सनं, तथापि विनापि कोपासूये भर्त्सनकुत्सनयोः शिष्यादौ संभवात्पृथक् ग्रहणम् इति भाष्ये

कुत्सने—धानुष्क धानुष्कं वृथा ते धनुः। भर्त्सने—चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम्।
(२१४४) एकं बहुव्रीहिवत् ।८।१।९॥ द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकया आहुत्या। इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः। 'न बहुव्रीहौ' (सू २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम्। तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्। सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं, न तु बहू-

स्पष्टम्। **सुन्दरेति**। सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम्। **देवेति**। त्वं वन्दनं संमतमित्यर्थः। **दुर्विनीतेति**। क्रोधाविष्टस्य वाक्यम्। **ज्ञास्यसीति**। दुर्विनयस्य फलमिति शेषः। **धानुष्केति**। युद्धासमर्थं प्रति निन्देयम्। **चोरेति**। चोरं प्रति अवाच्यवादोऽयम्।

एकं बहुव्रीहिवत्। **द्विरुक्त इति**। द्विर्वचनं प्राप्त इत्यर्थः। एतच्च प्रकरणाल्लभ्यते, 'वीप्सामात्रविषयमिदम्' इति भाष्याच्च। **तेनेति**। बहुव्रीहिवत्त्वेन सुब्लोपपुंवद्भावौ सिध्यत इत्यर्थः। तत्र सुब्लोपमुदाहरति—**एकैकमिति**। **इहेति**। एकैकमित्यत्र एकमित्यस्य द्विर्वचने सति, एकमेकमिति स्थिते सुपो लुकि, समुदायात् सुबित्यन्वयः। ननु 'यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् कथमिह सुपो लुक्, कथं वा समुदायात् सुबित्यत आह—**बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वादिति**। एतच्च सुपोर्लुकीत्यत्र समुदायात्सुबित्यत्र च मध्यमणिन्यायेनान्वेति। अथ पुंवत्त्वेऽप्युदाहरति—**एकैकया आहुत्येति**। एकयेत्यस्य द्विर्वचने सति एकया एकयेति स्थिते, बहुव्रीहिवत्त्वेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्सुपोर्लुकि, पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे कृते, समुदायात्पुनस्तृतीयोत्पत्तौ, एकैकयेति रूपम्। बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु इह समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सुपोर्लुक् पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं च न स्यात्, उत्तरपदपरकत्वाभावात् समासचरमावयवस्यैव उत्तरपदत्वादिति भावः। एकैकामित्यत्र उत्तरखण्डस्य 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं बहुव्रीहिवत्त्वे सत्यपि न प्रवृत्तिमर्हति, पूर्वस्यैवेदं 'भस्याढे' इति लिङ्गादित्युक्तत्वादिति बोध्यम्। ननु सुपोर्लुकि पूर्वखण्डस्य एकाशब्दस्य पुंवत्त्वे सत्यसति वा वृद्धौ एकैकयेति सिध्यत्येवेत्यत आह—**इह पूर्वभागे इति**। **अवग्रहे इति**। समस्तपदस्य द्विधा करणे पूर्वखण्डः अवग्रहः। 'तस्य पूर्वोऽवग्रहः' इति प्रातिशाख्यम्। एकैकयेत्येक एकया इतीष्यते पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वम्। बहुव्रीहिवत्त्वाभावे तु एकैकयेत्येका एकयेति स्यादिति भावः। तैत्तिरीयास्तु एकैकयेत्येका एकया इत्येवावगृह्णन्ति। एकं समासवदित्येव सिद्धे बहुव्रीहिग्रहणं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वरार्थम्।

व्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै देहि। **(२१४५) आबाधे च।८।१।१०॥** पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुंवद्भावः। **(२१४६) कर्मधारयवदुत्तरेषु।८।१।११॥** इह उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम्। प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि (वा ४६८१)। **(२१४७) प्रकारे गुणवचनस्य।८।१।१२॥** सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्। 'कर्मधारयवदुत्तरेषु–' (सू २१४६) इत्यधिकारात्। तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः.'ममा-

---

ननु बहुव्रीहिवत्त्वे सति 'न बहुव्रीहौ' इति सर्वनामत्वनिषेधादेकैकस्मै देहीत्यादौ कथं सर्वनामकार्यमित्यत आह—**न बहुव्रीहावित्यत्रेति**। 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम्। अतः बहुव्रीहिवदित्यदिति-ष्टबहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधो नेत्यर्थः। तदाह—**तेनेति**। तदेवं प्राचीनोक्तं परिहारमुक्त्वा सिद्धान्तिमतेनाह—**वस्तुतस्त्विति**। **एतदिति**। 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रमित्यर्थः। एवं च बहुव्रीहावपि सर्वनामत्वस्य भाष्यसंमततया बहुव्रीहिवत्त्वातिदेश सत्यपि सर्वनामत्वं निर्बाधमिति भावः। **सूत्रमतेऽपीति**। उपसर्जनत्वादेव बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधसिद्धे 'न बहुव्रीहौ' इति बहुव्रीह्यर्थके अलौकिकविग्रहवाक्ये एव समासात् प्राक् सर्वनामत्वं निषिध्यत इति प्रागेवोक्तम्। तस्मादिह बहुव्रीह्यतिदेशप्रयुक्तसर्वनामकार्याभावशङ्कैव नास्तीत्यर्थः। **एकैकस्मै देहीति**। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि पुनः सर्वादिपठितैकशब्दान्ततया सर्वनामत्वात् स्मैभाव इति भावः। **आबाधे च**। आबाधः पीडा। तदाह—**पीडायामिति**। **गतगतः इति**। प्रियां विना काल इति शेषः। आबाधं दर्शयितुमाह—**विरहादिति**। स्त्रीवियोगादित्यर्थः। **बहुव्रीहिवद्भावादिति**। गत इत्यस्य द्विर्वचने सति बहुव्रीहिवत्त्वात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन सुब्लुकि समुदायात् सुबुत्पत्तिरित्यर्थः। **गतगतेति**। प्रियेति शेषः। इयमपि स्त्रीविरहात् पीड्यमानस्योक्तिः। एकस्या एव गमनकर्त्र्याः द्विः कथनात् समानाधिकरणं स्त्रीलिङ्गमुत्तरपदमिति 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वम्, बहुव्रीहिवत्त्वादुत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वात्। तदाह—**इह पुंवद्भाव इति**।

कर्मधारयवदुत्तरेषु। कार्यं स्यादिति शेषः। कर्मधारयवत्त्वस्य फलमाह—**प्रयोजनमिति**। सुब्लोपादीनां प्रत्येकान्वयाभिप्रायमेकवचनम्। **अन्तोदात्तत्वानीति**। अनुदात्तं चेत्यधिकृतमपि भाष्यप्रामाण्यान्नात्र सम्बध्यत इति भावः। **प्रकारे गुणवचनस्य**। प्रकारशब्दः सादृश्ये वर्तते व्याख्यानादित्यभिप्रेत्याह—**सादृश्ये द्योत्य इति**। गुणवचनशब्देन 'आ कडारात् इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणिताः शब्दा गृह्यन्त इति 'वोतो गुणवचनात्' इत्यादौ प्रपञ्चितमिदम्। **तेनेति**।

सस्य' (सू ३७३४) इत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । 'आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये' (वा ४६६२) । मूले मूले स्थूलः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः' (वा ५०५६)। सर्पः सर्पः, बुध्यस्व बुध्यस्व। सर्पः सर्पः सर्पः, बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व। 'क्रियासमभिहारे च' (वा ४६६५)। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ।

कर्मधारयवत्त्वेनेत्यर्थः । **पुंवद्भाव इति** । 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यनेनेति शेषः । **पटुपट्वीति** । पट्वीशब्दस्य द्विवचने कर्मधारयवत्त्वात् 'पुंवत्कर्मधारय' इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वे रूपमिति भावः । यद्यपि बहुव्रीहिवत्त्वेऽपि 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंवत्त्वादिदं सिद्धम्, तथापि कारिकेत्यादिकोपधादिष्वपि पुंवत्त्वार्थं कर्मधारयवदिति वचनमिति भावः । **पटुपटुरिति** । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषभावे पुंसि च द्विर्वचने रूपम् । **पटुसदृश इति** । इत्यर्थ इति शेषः । फलितमाह— **ईषत्पटुरिति** । इह गुणवचनशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वमेवेति भ्रमं निरस्यति—**गुणोपसर्जनेति** । **शुक्लशुक्लं रूपमिति** । शुक्लसदृशमित्यर्थः । ईषच्छुक्लमिति यावत् । एवं शुक्लशुक्लः पट इति बोध्यम् । **आनुपूर्व्ये इति** । अत्र वार्तिके कर्मधारयवदिति न संबध्यते, तदुदाहरणे भाष्ये सुब्लोपादर्शनादित्यभिप्रेत्योदाहरति—**मूलेमूले इति** । पूर्वपूर्वो मूलभागः उत्तरोत्तरमूलभागापेक्षया स्थूल इति यावत् ।

संभ्रमेणेति । वार्तिकमिदम् । संभ्रमः भयादिकृता त्वरा, तेन प्रवृत्तौ गम्यमानायां यथेष्टम् इच्छानुसारेण अनेकधा शब्दः प्रयोक्तव्य इति वक्तव्यमित्यर्थः । अनेकधेत्युक्तेर्द्वे इति निवर्तते । यथेष्टमित्युक्तसकृत्त्वेऽप्येकस्य प्रयोगः स्यादिति शङ्कां निरस्यति—**न्यायसिद्ध इति** । यावद्वारं प्रयोगे सति बोद्धा अर्थं प्रत्येति, तावद्वारमेव प्रयोगः । बोधात्मकफलपर्यवसायित्वाच्छब्दप्रयोगस्येत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत्रापि कर्मधारयवत्त्वानतिदेशान्न सुब्लुक्, भाष्ये तथैवोदाहरणात् । **क्रियासमभिहारे चेति** । वार्तिकमिदम् । द्वे स्त इति शेषः। पौनःपुन्यं भृशत्वं च क्रियासमभिहारः । लोडन्तविषयमेवेदम् । 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति सूत्रभाष्ये क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वक्तव्यमिति पाठमभिप्रेत्योदाहरति—**लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति** । लूञ् छेदने' अस्मात् 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ' इति लोट् । तस्य हि इत्यादेशः श्नाविकरणः । लुनीहीत्यस्य अनेन द्विर्वचनम् । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनुप्रयोगः । तस्य ङादयः । अतिशयेन पुनर्वा लवनं लुनीहीति द्विरुक्तस्यार्थः । एककर्तृकं लवनमनुप्रयोगस्यार्थः ।

समासवच्च बहुलम्' (वा ४७००) । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः' (वा ४७००) । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः' इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । 'स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः' (वा ४७०१) । अन्योन्याम्—अन्योन्यम्, परस्पराम्—परस्परम्, इतरेतराम्—इतरेतरं वा इमे

इतिशब्देस्तवभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयतीत्यादि मूल एव लकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । तथा च अतिशयितमेककर्तृकं लवनमिति फलितोऽर्थः । नित्येति । 'नित्यवीप्सयोः' इति पौनःपुन्ये द्विर्वचने सिद्धेऽपि भृशार्थे द्विर्वचनार्थं इदं वार्तिकमित्यर्थः । नन्वस्य भृशार्थ एव द्विर्वचनफलकत्वे 'भृशे च' इत्येव सिद्धे 'क्रियासमभिहारे' इति व्यर्थमित्यत आह—पौनःपुन्येऽपीति । लुनीहि लुनीहीत्यत्र पौनः पुन्ये लोटो द्विर्वचनस्य च समुच्चयार्थमिति यावत् । अन्यथा लोटैव पौनःपुन्यस्य द्योतितत्वात्तत्र नित्यवीप्सयोर्द्विर्वचनस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । एवं च 'धातोरेकाचः' इति पौनःपुन्ये यङन्ते पापच्यते इत्यादौ न द्विर्वचनमित्यन्यत्र विस्तरः ।

कर्मव्यतिहारे इति । क्रियाविनिमयः कर्मव्यतिहारः, तस्मिन् गम्ये सर्वनाम्नो द्वे स्तः । ते च द्विरुक्ते पदे बहुलं समासवदित्यर्थः । अत्र 'बहुलम्' इति समासवदित्यत्रैवान्वेति । द्विर्वचनं तु नित्यमेव । अन्यपरयोरिति । अन्यशब्दपरशब्दयोरेव बहुलं समासवत्त्वम् । इतरशब्दस्य तु नित्यमेवेत्यर्थः । अत एव अन्यशब्दस्य समासवत्त्वरहितमेव इतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये दृश्यते । तथा 'परस्परोपपदाच्च' इति वार्तिकप्रयोगात् परशब्दस्यापि समासवत्त्वाभावो गम्यत इति भावः । एवंच क्रियासमभिहारे अन्यशब्दस्य परशब्दस्य च नित्यं द्विर्वचनम् । द्विरुक्तयोस्तु समासवत्त्वं बहुलम् । इतरशब्दस्य तु तदुभयमपि नित्यम् । एतत्त्रयव्यतिरिक्तसर्वनामशब्दस्य तु नेदं द्वित्वम्, बहुलग्रहणादिति स्थितिः । असमासवद्भावे इति । इदमन्यपरशब्दयोरेव । इतरशब्दस्य समासवत्त्वस्यैवोक्तत्वात् । सुपः सुरिति । सुबिति प्रत्याहारः । सप्तानामपि विभक्तीनां पूर्वपदस्थानां प्रथमैकवचनं सु इत्यादेशो वाच्य इत्यर्थः । इदं द्वित्वादिविधानं प्रथमैकवचनमात्रविषयमिति केचित् । तदेतद्भाष्यविरुद्धम्, भाष्ये द्वितीयादिविभक्तेरुदाहृतत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयादिविभक्तिरुदाहरति—अन्योन्यं विप्रा नमन्तीत्यादि । इह अन्यम् अन्यौ इत्यादीनां द्वित्वे पूर्ववत्सुपः सुः । प्रथमैकवचनस्यैवेदं

---

१ शिशुपालवधे स १८ । ३२ ।

ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः । दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः । समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् । तथाहि—अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' (वा) इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचन-

---

द्वित्वादीत्येतत् न कविसंमतमित्याह—**अन्योन्येषामित्यादि माघ इत्यन्तम्** । परस्परमित्यत्र विसर्गस्य सत्वापवादमुपध्मानीयमाशङ्क्य आह—**कस्कादित्वादित्यादि । इतरेतरमिति** । इतरः इतराविल्यादीनां द्वित्वे समासवत्त्वात् सुपो लुकि समुदायात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति भावः ।

स्त्रीनपुंसकयोरिति । स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तमानानाम् अन्यपरेतरपदानां कर्मव्यतिहारे द्वित्वे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम् इत्यादेशो बहुलं वक्तव्य इत्यर्थः । **अन्योन्यामित्यादि** । अन्योन्यां अन्योन्यं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, परस्परां परस्परं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः, इतरेतरां इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः इत्यन्वयः । तत्र अन्यामित्यस्य द्वित्वे दलद्वये टाबभाव इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ समासवत्त्वाभावात्सुपोरलुकि पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे रुत्वे 'अतो रोरप्लुतात्' इत्युत्वे आद्गुणे उत्तरपदस्थविभक्तेरनेन आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे पुंलिङ्गवदेव अन्योन्यमिति रूपम् । इयं ब्राह्मणी अन्यां ब्राह्मणीं भोजयति, अन्या त्विमामित्येवं विनिमयेन ब्राह्मण्यौ भोजयत इत्यर्थः । इदं कुलं कर्तृ अन्यत्कुलं भोजयति, अन्यत्कुलं कर्तृ इदं कुलमित्येवं विनिमयेन कुले भोजयत इत्यर्थः । अत्रान्यच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थायाः विभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेः आम्भावे अन्योन्यामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु 'क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः' इति वक्ष्यमाणतया पुंवत्त्वात् अदड्डादेशाभावे अन्योन्यमिति पुंवदेव रूपमिति बोध्यम् । एवं स्त्रीत्वे परामिति पदस्य द्वित्वे दलद्वयेऽपि पुंवत्त्वात् टापो निवृत्तौ पूर्वोत्तरपदस्थविभक्त्योः क्रमेण सुभावे आम्भावे च परस्परामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परमिति रूपम् । नपुंसकत्वे तु परमित्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे परस्परामिति रूपम् । आमभावे तु द्वित्वे पूर्वपदस्थविभक्तेः सुभावे परस्परम् इति रूपम् । इतरामित्यस्य द्वित्वे पुंवत्त्वाट्टापो निवृत्तौ उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावे समासवत्त्वात् पूर्वपदस्थविभक्तेर्लुकि इतरेतरामिति रूपम् । आम्भावविरहे तु

मेव वृत्तिः । 'यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्यो- न्यमितरेतरम् इत्यत्र च अद्ड्डुतरादिभ्यः-' (सू ३१५) इत्यद्ड् प्राप्तः । 'अन्यो- न्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' अन्योन्याश्रयः' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अपरस्परैः' इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, 'स्त्रियाम्' (सू ४५३ इति सूत्रे 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाण-

---

इतरेतरमिति रूपम् । नपुंसकस्य तु इतरच्छब्दस्य द्वित्वे पुंवत्त्वादद्ड्डादेशविरहे पूर्वपदस्थविभक्तेः लुकि उत्तरपदस्थविभक्तेराम्भावतदभावाभ्यां रूपद्वयम् ।

अत्र भाष्यादौ द्वितीयाविभक्त्यन्तस्योदाहरणादितरविभक्तिषु आम्भावो न भवतीति प्राचीनमतमाह—**अत्र केचिदिति** । **तेनेति** । द्वितीयेतरविभक्तिषु आम्भावविरहेणेत्यर्थः । **पुंवदेवेति** । आम्भावविरहे सति बहुलग्रहणात् पुंवत्त्वे टाबभावे प्रथमतृतीयादिविभक्तिषु पुंवदेव रूपम् । नपुंसकत्वे प्रथमतृतीयादिविभ- क्तिषु आम्भावविरहात् प्रथमैकवचनस्य इदं पुंवदेव रूपमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह— **अन्ये त्विति** । **दिङ्मात्रत्वादिति** । दिक्प्रदर्शनमात्रत्वादित्यर्थः। उपलक्षण- त्वादिति यावत् । अथात्र बहुलग्रहणानुवृत्तेः प्रयोजनकथनपरप्राचीनश्लोकमाह— **दलद्वये इति** । स्त्रीलिङ्गेष्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्ड- योः पुंवत्त्वाट्टाब्निवृत्तिरित्यर्थः।यद्यपि इतरेतरमित्यत्र समासवत्त्वात्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवत्त्वादेव पूर्वखण्डे टाबभावः सिद्धः, तथाप्युत्तरखण्डे टाबभावार्थं बाहुलका- श्रयणमिति भावः । **क्लीबे इति** । अन्योन्यमित्यादौ अद्ड्डादेशविरह इत्यर्थः । **समासे सोरिति** । कृतद्वित्वस्य अन्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्येत्यर्थः । **तथा- हीति** । यथेदं स्पष्टं भवति, तथा उदाहृत्य प्रदर्श्यत इत्यर्थः । ननु पूर्वदले 'सर्व- नाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वेनैव टाब्निवृत्तेः सिद्धत्वात् तद्विषये बहुलग्रहणं नादर्त- व्यमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वस्यात्र न प्रसक्तिरित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**अन्यपरयोरिति** । समासवच्च बहुलम्' इति समासवत्त्वम् इतरशब्दमात्रविषयं, न त्वन्यपरशब्दविषयमिति प्रागुक्तमि- त्यर्थः । ननु मास्तु समासवत्त्वं, तथापि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवत्त्वं दुर्वारम् । द्विर्वचनस्य वृत्तित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**नच द्विर्वचनमेव वृत्तिरिति** । 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः' इति परिगण- नादिति भावः । द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे बाधकमाह—**यांयामिति** । द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे 'यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा ह्रिया नम्रमुखी बभूव' इत्यत्र श्लोके यांयामित्यत्र सासेत्यत्र च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पूर्वखण्डस्य पुंवत्त्वं स्यादित्यर्थः ।

---

१ शिशुपालवधे स. ३ श्लो. १६ ।

मिति । (२१४८) **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्** । ८ । १ । १३ ॥ प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । (२१४९) **यथास्वे यथायथम्** । ८ । १ । १४ ॥ यथास्वम् इति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य

क्लीबे चादृड्विरहः इत्यस्योदाहरति—**अन्योन्यमिति** । ननु समासे सोरलुक् चेति कथम् । अन्यपरशब्दयोः समासवत्त्वाभावादित्याशङ्क्य कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखण्डस्थस्य सोरलुगिति तदर्थमभिप्रेत्य तथैवोदाहरति—**अन्योन्यसंसक्तमिति** । अन्योऽन्येन संसक्तमिति तृतीयासमासः । अहश्च त्रियामा चेति समाहारद्वन्द्वः । अहश्च रात्रिश्च अन्योन्येन संयुक्तमित्यर्थः।**अन्योन्याश्रय इति**। अन्योऽन्यस्य आश्रय इति षष्ठीसमासः । **परस्पराक्षिसादृश्यमिति** । अक्ष्णा सादृश्यमक्षिसादृश्यम् । परस्परस्याक्षिसादृश्यमिति विग्रहः । **अपरस्परैरिति** । न परस्परे अपरस्परे तैरिति विग्रहे एषु कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्थस्य सुबादेशस्य सोर्लुक् प्राप्त इत्यर्थः । सुभावविधानं तु अन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः । ननु बहुलग्रहणादेतत् समासेयमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**प्रकृतवार्तिकेति** । स्त्रीनपुंसकयोरिति प्रकृतवार्तिके अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौविति, इतरेतरमिमे कुले इति चोदाहरणात् ‘दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः’ इति विज्ञायते । ‘स्त्रियाम्’ इति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्यप्रयोगात् समासे सोरलुगिति विज्ञायत इत्यर्थः । **अकृच्छ्रे** । कृच्छ्रं कष्टम् । अकृच्छ्रम् अनायासः । तस्मिन्वर्तमानयोः प्रिय—सुख इत्यनयोः द्वे वा स्तः । **कर्मधारयवद्भावादिति** । ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ इत्यधिकारादिति भावः । ‘समासवच्च बहुलम्’ इत्यतः समासवदित्यनुवृत्तिस्तु न शङ्क्या । तस्य वार्तिकस्थत्वात्, एवं च प्रियेणेत्यस्य सुखेनेत्यस्य च द्वित्वे सति कर्मधारयवत्त्वात् सुपोस्तृतीयैकवचनयोर्लुकि पुनः समुदायात् तृतीयैकवचनमिति फलितम् ।

यथास्वे यथायथम् । **वीप्सायामिति** । कात्स्न्र्येन संबन्धो वीप्सेत्युक्तम्। स्वशब्दार्थगतकात्स्न्र्ये द्योत्ये यथाशब्दस्य स्वशब्देनाव्ययीभाव इत्यर्थः । कृत्स्नश्चासौ स्वश्चेत्यस्वपदविग्रहः । नित्यसमासत्वात् । स्वशब्दस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची । इह तु आत्मात्मीयवाच्येव गृह्यते । नतु ज्ञातिधनवाची । व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य विग्रहवाक्यस्य फलितमर्थमाह—**द्वे इति** । स्त इति शेषः । निपातनादिति भावः । न च ‘नित्यवीप्सयोः’ इत्येव वीप्सया द्वित्वमिह सिद्धमिति शङ्क्यम्

द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते। यथायथं ज्ञाता। यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। (२१५०) **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु**। ८। १। १५॥ द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्। इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयते। रहस्यमित्यर्थः। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणापि (मर्यादीकृत्य)। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते।

इति द्विरुक्तप्रकरणम्।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम्।

द्वित्वविषयस्य शब्दस्य लक्षणया कात्स्न्र्यविशिष्टे वृत्तावेव वीप्सायाः द्विर्वचनविधानात्। अन्यथा सर्वो घटः इत्यादौ सर्वशब्दस्यापि द्वित्वापत्तेरिति भावः। **क्लीबत्वमिति**। यथायथा इति समुदायस्येति शेषः। अन्यथा अव्ययत्वादलिङ्गत्वं स्यादिति भावः। एवं च कृतद्वित्वस्य नपुंसकह्रस्वत्वं च फलितम्। **यथायथं ज्ञातेति**। अत्र ज्ञातेति तृजन्तम्। तद्योगे 'न लोक' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। तृजन्तत्वे तु यथायथस्य ज्ञातेत्येव।

द्वन्द्वं रहस्य। पूर्वपदस्येति। द्वौ द्वाविति द्वित्वे कर्मधारयत्वात् सुब्लुकि समुदायात् पुनः सुपि पूर्वपदावयवस्य इकारस्य अम् इति मकारान्तादेशः इत्यर्थः। **अत्वमिति**। उत्तरपस्य अकारोऽन्तादेश इत्यर्थः। न च त्यदाद्यत्वमुत्तरपदान्तस्य सिद्धमिति वाच्यम्। संज्ञात्वात्तदप्राप्तेरित्याहुः। **नपुंसकत्वं चेति**। चकारः अनुक्तसमुच्चये। कृतद्वित्वस्य नपुंसकत्वं द्विवचनाभावश्चेत्यर्थः। **आचतुरं हीति**। आङभिविधौ। 'आङ्मर्यादा' इत्यव्ययीभावः। शरत्प्रभृतित्वात् टच्। चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः। पशवः स्वप्रभृति चतुर्थपर्यन्तं द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति इत्यन्वयः। मिथुनशब्देन मैथुनं विवक्षितम्। मिथुनस्य कर्म मैथुनम्। तदिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच्। फलितमर्थमाह—**मिथुनं गच्छतीति**। मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। मिथुनायन्ते इति क्यङ्पाठस्तु प्रामादिकः। **मर्यादीकृत्येति**। स्वप्रभृति चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः। अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमभिव्यक्तिरिति भाष्याल्लभ्यते। तदाह—**साहचर्येणेत्यर्थ इति**। अत्र द्वन्द्वं म्लेच्छीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वम्। अन्यत्र स्वार्थे इति बोध्यम्। **अन्यत्रापीति**। द्वन्द्वानि सहते इत्यादा•

वित्यर्थः । शीतमुष्णं च एकं द्वन्द्वम् । सुखं दुःखं चापरम् । क्षुत्तृष्णा चान्यत् । इह स्वार्थे द्वन्द्वः । अम्भावादि पूर्ववत् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इति निपातनादन्यत्रापीति सिद्धम् । इति द्विरुक्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानशयनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमा-
नप्रौढापरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी तुकोजी भोसलचोलमहामहेन्द्रामात्य-
धुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पद्मपुरुषोपोष्येण
बाल्य एव तद्द्यानिर्वर्तितापरिमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्या-
मप्रमुखमखसन्तर्पितशतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपा-
रावारपारीणाप्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितो लब्धविद्यावैश-
द्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्र-
स्वातन्त्र्येण बौधायनापस्तम्बसत्याषाढभारद्वाजकात्या-
यनाश्वलायनद्राह्यायणादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीण-
महादेववाजपेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजा-
तेन वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां
पूर्वार्धं सम्पूर्णम् ।

अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिका

अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिका।

कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिका ।